

Značaj zaštićenih hrvatskih nepokretnih kulturnih dobara u izgradnji imidža i identiteta države

Majstrović, Lucija; Dabo, Krešimir; Gluvačević, Dejan

Source / Izvornik: **Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (2), 2024, 537 - 565**

Conference paper / Rad u zborniku

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:303:085540>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-01**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute for Migration Research - Institutional repository for storing papers and data sets](#)

KONF

ISSN 2991-7921

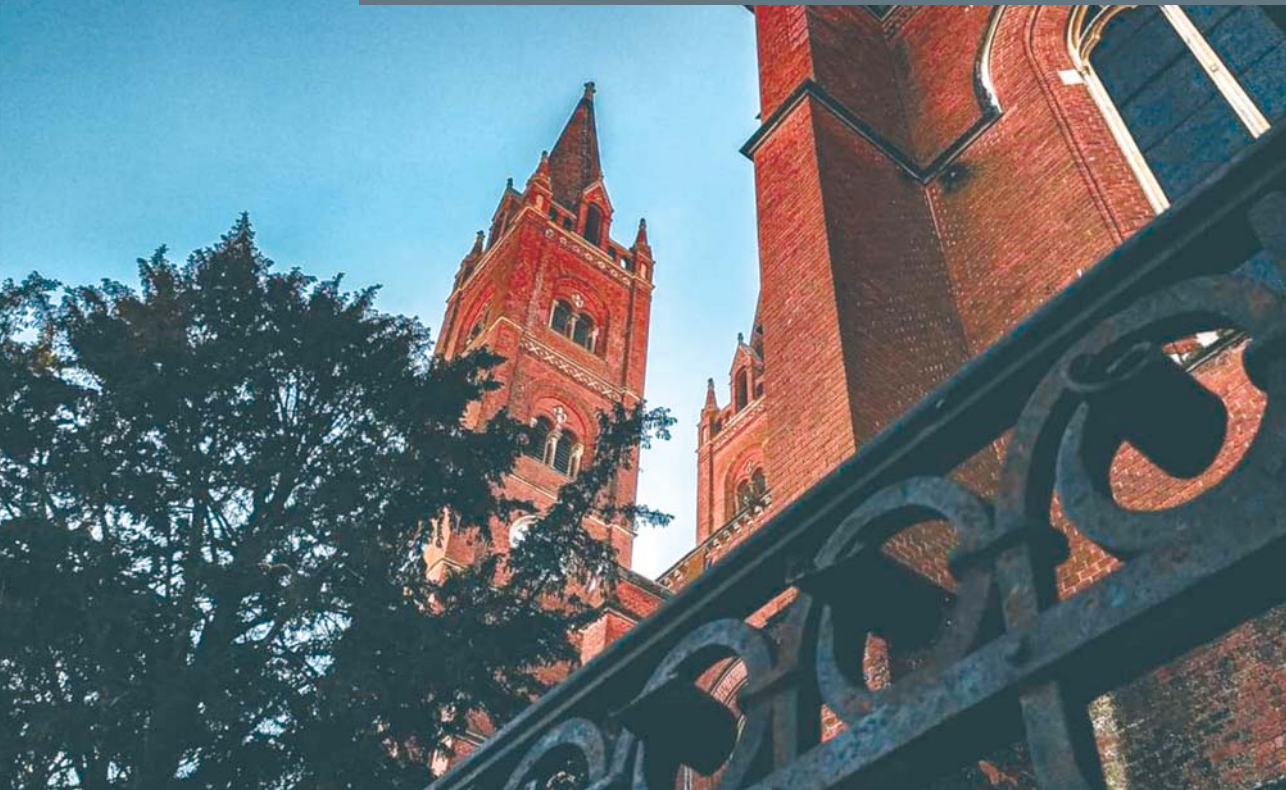
ZBORNIK RADOVA

**Kontinentalna Hrvatska:
povijesni kontekst, aktualnosti
i perspektive u budućnosti (2)**

CONFERENCE PROCEEDINGS

**Continental Croatia:
historical context, current affairs
and future perspectives (2)**

ZBORNİK RADOVA

Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i
perspektive u budućnosti (2)

CONFERENCE PROCEEDINGS

Continental Croatia: historical context, current affairs
and future perspectives (2)

Nakladnik:
ZNANSTVENI KONTEKST,
obrt za znanstvenu i druge djelatnosti,
vl. Danijel Knežević,
Zagreb, Horvaćanska cesta 53A

Publishing company:
ZNANSTVENI KONTEKST,
sole proprietorship for academic and other
services, owner Danijel Knežević
Zagreb, Horvaćanska cesta 53A

Za nakladnika:
doc. dr. sc. Danijel Knežević

Publisher:
Assistant Professor Danijel Knežević

Suizdavači:
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti,
Institut za istraživanje migracija

Co-publishers:
Croatian Academy of Sciences and Arts,
Institute for Migration Research

Glavni urednici:
Akademik Josip Bratulić
Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske
akademije znanosti i umjetnosti u Đakovu

Editors:
Academician Josip Bratulić
The Institute for Scientific and Artistic Work in
Đakovo Croatian Academy of Sciences and Arts

doc. dr. sc. Krešimir Dabo,
prof. struč. stud.
Institut za istraživanje migracija,
Odjel za kulturne i otočne studije

Assistant Professor Krešimir Dabo
Institute for Migration and Ethnic Studies

Pomoćnica glavnih urednika:
Ivana Schildenfeld, mag. rel. publ.
Veleučilište Edward Bernays

Assistant editor:
Ivana Schildenfeld,
Master of Public Relations Edward Bernays
University of Applied Sciences

Recenzenti:
prof. dr. sc. Pero Aračić
dr. sc. Ilija Dogan

Rewievers:
Full Professor Pero Aračić
Ilija Dogan, PhD

Lektura hrvatskog jezika:
Bernarda Lukić, mag. educ. croat.
Barbara Kružić Jovičić, mag. educ. philol. angl.
et mag. educ. philol. croat.

Proofreading for Croatian language:
Bernarda Lukić, Master of Education
in Croatian Language and Literature
Barbara Kružić Jovičić, Master of Education in
Croatian and English Language and Literature

Lektura engleskog jezika:
Barbara Kružić Jovičić, mag. educ. philol. angl.
et mag. educ. philol. croat.

Proofreading for English language:
Barbara Kružić Jovičić, Master of Education in
Croatian and English Language and Literature

Fotografije:
Marko Mihal

Photographs:
Marko Mihal

Grafičko oblikovanje i tisak:
Hardy, Đakovo

Graphic design and printing:
Hardy, Đakovo

Naklada: 100 primjeraka

Circulation: 100 pieces

ISSN 2991-6682

ISSN 2991-6682

ZBORNIK RADOVA

Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst,
aktualnosti i perspektive u budućnosti (2)

CONFERENCE PROCEEDINGS

Continental Croatia: historical context,
current affairs and future perspectives (2)

KONF

Zagreb, 2024.

*Uredništvo se u radu pridržavalo uredničkih standarda prema Standardu uredničkog rada:
uredničke odgovornosti i prava dostupnog na:*

*[https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Znanost/ZnanstvenaInfrastruktura/
Standard%20uredni%C4%8Dkog%20rada,%20uredni%C4%8Dke%20odgovornosti%20i%20
prava.pdf](https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Znanost/ZnanstvenaInfrastruktura/Standard%20uredni%C4%8Dkog%20rada,%20uredni%C4%8Dke%20odgovornosti%20i%20prava.pdf)*

Svi radovi dvostruko su recenzirani.

Autentičnost svih radova provjerena je programom za provjeru autentičnosti PlagScan.

*The editorial team has adhered to editorial standards in accordance with the Standard of
Editorial Work: editorial responsibilities and rights, available at:*

*[https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Znanost/ZnanstvenaInfrastruktura/
Standard%20uredni%C4%8Dkog%20rada,%20uredni%C4%8Dke%20odgovornosti%20i%20
prava.pdf](https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Znanost/ZnanstvenaInfrastruktura/Standard%20uredni%C4%8Dkog%20rada,%20uredni%C4%8Dke%20odgovornosti%20i%20prava.pdf)*

All papers in the Proceedings underwent double review.

*The authenticity of all papers in the Proceedings was ensured by the authentication
program PlagScan.*

ODBORI KONFERENCIJE

Programski odbor	Organizacijski odbor
<p>prof. dr. sc. Emina Berbić Kolar Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti</p> <p>izv. prof. dr. sc. Marina Perić Kaselj Institut za istraživanje migracija</p> <p>dr. sc. Sanja Tišma Institut za razvoj i međunarodne odnose</p> <p>doc. dr. sc. Dejan Tubić Veleučilište u Virovitici</p> <p>prof. dr. sc. Helena Sablić Tomić Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku</p> <p>izv. prof. dr. sc. Dražen Barbarić Filozofski fakultet u Mostaru</p> <p>izv. prof. dr. sc. Marko Odak Filozofski fakultet u Mostaru</p> <p>prof. dr. sc. Ivan Trojan Filozofski fakultet Osijek</p> <p>izv. dr. sc. Gordana Nikolić, prof. struč. stud. Veleučilište PAR</p> <p>doc. dr. sc. Vlatka Ružić Veleučilište Nikola Tesla u Gospiću</p> <p>doc. dr. sc. Branislav Šutić Veleučilište Nikola Tesla u Gospiću</p> <p>dr. sc. Šime Vučetić Veleučilište Nikola Tesla u Gospiću</p> <p>dr. sc. Valentina Vinšalek Stipić Veleučilište Nikola Tesla u Gospiću</p>	<p>doc. dr. sc. Danijel Knežević Predsjednik organizacijskog odbora</p> <p>doc. dr. sc. Krešimir Dabo Potpredsjednik organizacijskog odbora Institut za istraživanje migracija</p> <p>izv. prof. dr. sc. Petar Mišević Član organizacijskog odbora Sveučilište Sjever</p> <p>prof. dr. sc. Kristina Bučar Članica organizacijskog odbora Ekonomski fakultet - Zagreb</p> <p>doc. dr. sc. Maja Vizjak Članica organizacijskog odbora Institut za istraživanje migracija</p> <p>Maja Has, mag. oec. Članica organizacijskog odbora CEPOR - Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva</p> <p>Ana Budimir, mag. pol. Članica organizacijskog odbora Fakultet političkih znanosti</p> <p>Ivana Schildenfeld, mag. rel. publ. Članica organizacijskog odbora Veleučilište Edward Bernays</p>

COMMITEES

Program Committee	Organizing Committee
<p>Full Professor Emina Berbić Kolar Faculty of Education, Osijek</p> <p>Associate Professor Marina Perić Kaselj Institute for Migration Research</p> <p>Sanja Tišma, PhD Institute for Development and International Relations</p> <p>Assistant Professor Dejan Tubić Virovitica University of Applied Sciences</p> <p>Full Professor Helena Sablić Tomić Academy of Arts and Culture in Osijek</p> <p>Associate Professor Dražen Barbarić Faculty of Humanities and Social Sciences, Mostar</p> <p>Associate Professor Marko Odak Faculty of Humanities and Social Sciences, Mostar</p> <p>Full Professor Ivan Trojan Faculty of Humanities and Social Sciences, Osijek</p> <p>Associate Professor Gordana Nikolić PAR University of Applied Sciences</p> <p>Assistant Professor Vlatka Ružić The Polytechnic “Nikola Tesla” in Gospić</p> <p>Assistant Professor Branislav Šutić The Polytechnic “Nikola Tesla” in Gospić</p> <p>Šime Vučetić, PhD The Polytechnic “Nikola Tesla” in Gospić</p> <p>Valentina Vinšalek Stipić, PhD The Polytechnic “Nikola Tesla” in Gospić</p>	<p>Assistant Professor Danijel Knežević Chairman of the Organizing Committee</p> <p>Assistant Professor Krešimir Dabo Vice-chairman of the Organizing Committee Institute for Migration Research</p> <p>Associate Professor Petar Mišević Member of the Organizing Committee University North</p> <p>Full Professor Kristina Bučar Member of the Organizing Committee Faculty of Economics & Business, University of Zagreb</p> <p>Assistant Professor Maja Vizjak Member of the Organizing Committee Institut for Migration Research</p> <p>Maja Has, Master of Economics Member of the Organizing Committee CEPOR – SMEs and Entrepreneurship Policy Center</p> <p>Ana Budimir, Master of Political Sciences Member of the Organizing Committee Faculty of Political Science of Zagreb University</p> <p>Ivana Schildenfeld, Master of Public Relations Member of the Organizing Committee Edward Bernays University of Applied Sciences</p>

Sadržaj

PREDGOVOR.....	11
----------------	----

POVIJEST/HISTORY

Certisija kao mikroregionalno središte	15
<i>Dubravko Aladić</i>	
Naselja, stanovnici i ekonomika posjeda kaštela Dubovca u 16. stoljeću	25
<i>Valentina Janković Barbarić</i>	
Strukovno obrazovanje i karijerni razvoj u svrhu nastavka obiteljske tradicije – studija slučaja Ivan Šandl u Podravskoj Slatini tijekom prve polovice 20. stoljeća	44
<i>Mirko Lukaš</i>	
Vojno-strateški komunikacijski kapacitet izabranih karata slavonskoga prostora 16. stoljeća: važnost dokumentiranja predosmanskih naselja	64
<i>Dubravka Mlinarić, Marin Blaženović</i>	
The great Turkish war (The war of the Holy League): causes, persons, borders and migrations. A view of events from the perspective of southeastern Europe	87
<i>Marinko Vuković</i>	

DEMOGRAFIJA I MIGRACIJE/DEMOGRAPHY AND MIGRATION

Pregled migracijskih obrazaca u hrvatskim gradovima: primjer Zagreba	115
<i>Sanja Klempić Bogadi, Katica Jurčević, Sonja Podgorelec, Viktorija Kudra Beroš</i>	
Socio-demografski status hrvatskih iseljenika u Australiji i pretpostavke njihova povratka u Hrvatsku	127
<i>Ana Malnar, Marina Perić Kaselj, Božo Skoko</i>	
Školsko pripadnika nacionalnih manjina u Hrvatskoj – primjer Slovaka u Slavoniji.....	143
<i>Filip Škiljan, Kristian Lewis, Sandra Kralj Vukšić</i>	
Utjecaj države na migracije stanovništva na primjeru odabranih europskih država	161
<i>Danijela Vakanjac, Martina Jukić, Mladena Bedeković</i>	

Ljudi i mjesta u doba mobilnosti. Lokalni aspekti teritorijalnog identiteta mladih iz Vukovarsko-srijemske županije.....	177
<i>Mateo Žanić, Geran-Marko Miletić, Matea Milak</i>	

DRUŠTVO/SOCIETY

Razvijenost i nezaposlenost u hrvatskim županijama: klaster analiza	199
<i>Slavko Bezeredi, Martina Pezer, Simona Prijaković</i>	
Baština kontinentalne Hrvatske u tiskanom i digitalnim udžbenicima prirode i društva.....	211
<i>Ines Blažević, Mila Bulić, Suzana Tomaš</i>	
Partnerstvo za urbanu sigurnost: kako to izgleda iz perspektive zagrebačke policije?	230
<i>Krunoslav Borovec, Karolina Vrban Zrinski, Irena Cajner Mraović</i>	
Prevalencija siromaštva, međugeneracijski prijenos siromaštva i socijalne usluge za suzbijanje siromaštva u Sjevernoj i Panonskoj Hrvatskoj	246
<i>Ana Opačić</i>	
Samoubojstva prije i za vrijeme pandemije COVID-19 u Požeško-slavonskoj županiji.....	272
<i>Marina Pajić Ivanović, Ivana Radić, Ana Marija Dunaj</i>	
Izazovi i mogućnosti integracije vodikove paradigme u energetska tranziciju – put Grada Vukovara prema održivoj energiji	285
<i>Darko Pavlović, Melita Srpak, Luka Holubek, Sanja Pavlović Šijanović</i>	
The attitudes of the engaged from towns of the Đakovo-Osijek Archdiocese about themselves and values in engagement and marriage	304
<i>Stanislav Šota</i>	

ODGOJ I OBRAZOVANJE/UPBRINGING AND EDUCATION

Analiza mentalnog stanja roditelja: povezanost s emocionalnim i bihevioralnim poteškoćama kod djece i adolescenata.....	321
<i>Eva Brlek, Marina Gale</i>	
Participatory rights of children in sports from the perspective of sports professionals in the City of Zagreb	339
<i>Irena Cajner Mraović, Dario Pavić, Andreja Sršen</i>	
Usporedba kontinentalne i primorske hrvatske kao (poželjnih) studijskih destinacija.....	356
<i>Ana Lokas Čošković, Martina Stadnik, Tihana Banko</i>	
Načini provođenja slobodnog vremena kod srednjoškolaca	392
<i>Martina Lončar</i>	

Što seksizam ima s tim – uloga seksizma u rodnom identitetu studenata....	405
<i>Daniela Šincek, Jasmina Tomašić Humer,</i>	
<i>Ana Babić Čikeš, Marija Milić</i>	
Usporedba konzumiranja alkohola mladih iz urbanog i ruralnog sociokulurološkog okruženja.....	419
<i>Sonja Vrban, Etna Nikić</i>	

KULTURA, MEDIJI I KOMUNIKACIJE/CULTURE, MEDIA AND COMMUNICATION

Primjena zakona o hrvatskom jeziku na mrežnim stranicama županija kontinentalne Hrvatske	443
<i>Gordana Tkalec</i>	
Kontinentalna Hrvatska: analiza ekoloških praksi i komunikacije na društvenim mrežama	457
<i>Lidija Nujić Pečenec, Diana Baus</i>	
Promicanje kulturne i prirodne baštine u centru za posjetitelje Medvedgrad.....	473
<i>Marina Popijač, Martina Jurjević Varga, Suzana Kavčić</i>	
Stilske figure u političkoj komunikaciji predsjednika Republike Hrvatske ...	486
<i>Ivana Schildenfeld, Diana Radovniković</i>	
Recepcija, participacija i produkcija transmedijskih narativa učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj.....	504
<i>Jelena Škoda</i>	
Političko komuniciranje i nesuglasje rodnih kvota i preferencijalnog glasovanja	524
<i>Božidar Veljković, Dinko Bilić</i>	
Značaj zaštićenih hrvatskih nepokretnih kulturnih dobara u izgradnji imidža i identiteta države.....	537
<i>Lucija Majstrovčić, Krešimir Dabo, Dejan Gluvačević</i>	

TURIZAM/TOURISM

Uloga održivog konjičkog turizma u revitalizaciji Osječko-baranjske županije.....	569
<i>Mirjana Baban, Anastasija Vukadinović, Pero Mijić,</i>	
<i>Irella Bogut, Tihana Ristić</i>	
Park tamnog neba kao inovativni turistički proizvod: slučaj Međunarodnog parka tamnog neba Vrani kamen.....	583
<i>Irena Bosnić, Martina Kovačević, Vanesa Šepl</i>	

Tourism potential of graffiti in Osijek	598
<i>Barbara Kružić Jovičić</i>	
Diasporic traveler behavior in the context of diaspora tourism: the case of the Croatian community in Australia.....	613
<i>Doris Peručić, Marijana Greblički, Adrian Beljo</i>	
Kulturni turizam u Hrvatskoj: pogled kroz strateške dokumente i znanstveno-stručne misli	636
<i>Dejan Tubić</i>	

EKONOMIJA I POSLOVNA EKONOMIJA/ECONOMY AND BUSINESS ECONOMY

Socio-demographic and educational influences on entrepreneurial intentions: evidence from business students in Croatia.....	651
<i>Tajana Barbić, Iva Čondić-Jurkić, Ana Havelka Meštrović</i>	
Utjecaj ESI fondova na regionalni razvoj u Hrvatskoj.....	669
<i>Ivana Biondić Jazbec</i>	
Uloga trgovine u prelasku na kružno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj.....	687
<i>Sanja Franc</i>	
Poduzetnički start otkupom uhodanog poslovanja – postoji li podrška ekosustava?	
<i>Maja Has, Mirela Alpeza, Petra Mezulić Juric</i>	
Demistificiranje obveznica: putovanje prema financijskom znanju	719
<i>Martina Jukić, Mladena Bedeković, Edita Tolušić</i>	
Društvena i ekonomska perspektiva globalizacije i održivosti	732
<i>Željka Kadlec, Fran Križan</i>	
Predatorski prekogranični krediti austrijskih lokalnih banaka u Hrvatskoj: ishodi, geografska distribucija i vjerovničke strategije	748
<i>Marek Mikuš</i>	
Non-profit organization project as a potential private equity/startup investment.....	765
<i>Petar Mišević, Hrvoje Volarević Marko Perić</i>	
Reputacija Hrvatske – strateški pristup.....	778
<i>Dina Tomšić</i>	

PREDGOVOR

Druga međunarodna znanstveno-stručna konferencija „Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (2)“ održana je od 23. do 25. listopada u Đakovu. U tri dana konferencije interdisciplinarno se raspravljalo o temama koje su pokrivale različite aspekte života u kontinentalnoj Hrvatskoj, ali i šire.

Konferencija se održala u suorganizaciji Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Đakovu, Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti iz Osijeka, Instituta za istraživanje migracija, Instituta za razvoj i međunarodne odnose, Veleučilišta u Virovitici, Akademije za umjetnost i kulturu u Osijeku, Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Filozofskog fakulteta u Osijeku, Veleučilišta PAR u Rijeci, Veleučilišta „Nikola Tesla“ u Gospiću i Turističke zajednice Grada Đakova.

U zborniku radova objavljena 44 radova iz područja povijesti, demografije i migracija, društva, odgoja i obrazovanja, kulture, medija i komunikacije, turizma i ekonomije i poslovne ekonomije, a kategorizirani su ili kao znanstveni radovi (izvorni znanstveni radovi, pregledni radovi, prethodna priopćenja) ili kao stručni radovi.

Sponzori konferencije bili su poduzeća DICE d.o.o., Mukinje d.o.o., LPB d.o.o. i BORBUR d.o.o.

*doc. dr. sc. Danijel Knežević,
organizator skupa*

FOREWORD

The second international scientific and professional conference titled *Continental Croatia: historical context, current events and future perspectives (2)* took place from October 23rd to 25th in Đakovo. Over the three days of the conference, interdisciplinary discussions were held on topics covering various aspects of life in continental Croatia and beyond.

The conference was co-organized by the Institute for Scientific and Artistic Work of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Đakovo; Faculty of Education, Osijek; Institute for Migration and Nationalities; Institute for Development and International Relations; Virovitica University of Applied Sciences; Academy of Arts and Culture in Osijek; Faculty of Humanities and Social Sciences, Mostar; Faculty of Humanities and Social Sciences, Osijek; PAR University of Applied Science sin Rijeka; The Polytechnic “Nikola Tesla” in Gospić; and the Tourist Board of the City of Đakovo.

There are 44 papers published in Conference proceedings in the fields of history, demography and migration, society, education, culture, media and communication, tourism, as well as economics and business economics, which were categorized either as scientific papers (original scientific papers, review papers, preliminary communication) or as professional papers.

The sponsors of the conference were the following companies: DICE LLC, Mukinje LLC, LPB LLC, and BORBUR LLC.

Danijel Knežević, PhD
Conference organizer

POVIJEST/HISTORY

Certisija kao mikroregionalno središte

Pregledni rad

Dubravko Aladić

Filozofski fakultet u Zagrebu
Ivana Lucića 3
Zagreb
dubravko.aladic@gmail.com

Sažetak

Što uvjetuje nastanak i život naselja? To su pitanja koja zahtijevaju odgovor kroz prizmu interdisciplinarnosti. Pisani izvori poput Tabule Peutingeriane, Antoninovog itinerara, Kozmologije Anonima iz Ravenne spominju rimsko naselje na cesti Emona – Sirmij smješteno 22 rimske milje zapadno od Cibala. Arheološki nalazi na mjestu rimske Salone pronašli su predmete podrijetlom iz Certisije. Teorija urbanih koridora i Teorija centralnog mjesta u geografiji urbanih sustava govore nam o „logičnosti“ položaja i povoljnom geopolitičkom smještaju rimskog naselja blizu današnjeg Đakova jer se to uklapa u određene modele i obrasce. Sve navedene znanosti iz vlastite perspektive ocrtavaju Certisiju, međutim, ono što čini urbano naselje značajnim jest položaj u provinciji. U ovome radu razmotrit će se argumenti koji govore u prilog tome da je Certisija bila središte na jednoj mikroregionalnoj razini, ponajviše će se ovdje referirati na ekonomske pokazatelje koji nam govore o nezaobilaznoj točki glede protoka robe jer je u rimskim grobljima na Štrbincima pronađeno nekoliko vrsta predmeta čija proizvodnja nije bila prisutna u širem području Panonije, zatim na epigrafiju (činjenica da zapis imena, kao i pravac izgrađene rimske ceste ističe ovo rimsko naselje u arealu današnjeg prostora Đakova i Đakovštine) i što nam o svemu ovome objašnjavaju teorije urbanih sustava.

Ključne riječi: Certisija, provincija Panonia Secunda, obrtnička proizvodnja, teorije urbanih sustava.

Certisia as a micro-regional center

Abstract

What conditions the formation and life of settlements? This is the question that requires an answer through the lens of interdisciplinarity. Written sources such as the Tabula Peutingeriana, the Antonine Itinerary, and the Cosmography of the Anonymous of Ravenna mention a Roman settlement on the road from Emona to Sirmium, located 22 Roman miles west of Cibalae. Archaeological finds at the site of Roman Salona have uncovered items originating from Certisia. The theory of urban corridors and the Central Place Theory in the geography of urban systems inform us about the “logic” of the location and the favorable geopolitical positioning of the Roman settlement near present-day Đakovo, as this fits into certain models and patterns. All these sciences, in their respective perspectives, depict Certisia. However, the position in the province makes an urban settlement significant. This paper will examine arguments that support the notion that Certisia was a center on a micro-regional level, mainly focusing on economic indicators that highlight it as an indispensable point for the flow of goods, as several types of items found in the Roman cemeteries in Štrbinci were not produced in the broader area of Pannonia. Additionally, the paper will refer to epigraphy (the fact that the recording of the name and the direction of the constructed Roman road highlight this Roman settlement in the area of present-day Đakovo and its surroundings) and what the theories of urban systems explain about all of this.

Keyword: Certisia, province of Pannonia Secunda, craft production, urban system theories

1. Teorija centralnog mjesta i rimski urbanizam

U ovom radu izložit će se pretpostavka kojom se želi dokazati da centralitetu određenog naselja unutar Rimskog Carstva koje ne posjeduje carsku povlasticu, odnosno u svom nazivu nema naznaka da je to rimski grad s privilegijama, kao ni u arheološkim nalazima što nema velikih građevina koje su iskapane, nego je puno manje arheoloških nalaza koji sugeriraju urbanitet, ali ako ne gledamo urbanitet naselja prema monumentalnosti i razini carske privilegije, onda preostaje prirodni geopolitički položaj naselja. Ako imamo na umu da su Rimljani gradili svoje gradove na mjestu prethodnih naselja kao npr. rimska Siscia na mjestu keltske Segestike.

Teorija centralnog mjesta kao teorija urbanih sustava najbolje opisuje razloge za centralitet određenog naselja. Osnivač navedene teorije Walter Christaller utvrdio je da su obrasci centraliteta logični i organski i podložni uvjetima razvoja određenog naselja. Prema Christalleru, centralno mjesto bi bilo gradsko naselje kojemu

je glavna svrha bivati središtem svoje okoline s obzirom na regionalnu hijerarhiju (Christaller, 1968). Navedenu teoriju urbanih sustava Christaller formulira 1933. i tijekom vremena ona se modificirala, no važno je naglasiti razliku između urbanih i ruralnih naselja.

Poimanje naselja unutar Rimskog Carstva kao rimskoga grada variralo je od 19. stoljeća do danas. Glavno pitanje koje se postavlja ovdje jest koji su elementi koji određuju stupanj urbaniteta gradskog naselja. Historiografija 19. stoljeća tvrdila je da su svi gradovi Rimskoga Carstva građeni na „sliku i priliku“ glavnoga grada Rima, odnosno da su svi oni svojevrsne kopije jednog originala (Zanker, 2000). Ovakav koncept odgovarao je imperijalizmu velikih sila krajem 19. stoljeća u kojima su djelovali i povjesničari koji su utvrdili ovakav koncept. Međutim, ubrzo unutar navedenog koncepta urbanizma gradova u provinciji gdje su oni samo kopija glavnoga grada, razvija se ideja da je Rim bio prevelik grad za antiku općenito i da su manji gradovi nastojali postići bolji način urbanog razvoja u smjeru funkcionalnih i planski izgrađenih gradskih naselja (Laurence, 1997). Iako je u zadnjih 30 godina među istraživačima prihvaćena tvrdnja da je idealističko implementiranje urbanizma mit, nije došla nova teorija rimskog urbanizma koja će popuniti „rupe u spoznaji“. Još uvijek prevladavaju tradicionalni načini procjene urbaniteta naselja u rimskim provincijama koje se fokusiraju na službeni status naselja kao kolonije ili munucipij, što se samo odnosi na razinu neovisnosti njihove administracije i njihove veličine u vidu monumentalnosti (broj različitih javnih građevina) koje mogu objasniti tijekom urbanizacije. Koji je bio kriterij da se rimsko naselje priznaje kao rimski grad više je bilo fokusirano na ideološko gledanje urbanizma, politike i kulture nego na lokalne i regionalne razvoje naselja (Zanker, 2000).

U sveobuhvatnoj studiji o rimskim gradovima John Hanson utvrdio je da nije nužno postojala izravna korelacija između dodjele statusa naselja, veličine naselja i broja javnih građevina. Ovo je dovoljan razlog za provjeru kriterija za utvrđivanje urbaniteta naselja. Međutim, Hanson u svojoj studiji tvrdi da je urbanitet naselja ipak sastavljen od manjeg broja javnih građevina, nego od velikog broja nevažnih. Njegov katalog urbanih naselja Rimskog Carstva ne pokazuje Certisiju. Prije iznošenja kategoričkih obrazaca i opisivanja rimskog urbanizma baziranog na idealističkim percepcijama urbaniteta potrebno je definirati što je to važno, a što nevažno i kako se to odnosi na lokalne i regionalne razine (Diers, 2018).

2. Certisija – Štrbinci kod Đakova

Naziv Štrbinci odnosi se na prirodnu cjelinu oko 3 km jugoistočno od Đakova, sastavljenu od dvaju niskih brežuljaka i zaravni koja se na njih nastavlja. Taj je prostor zasijan poljoprivrednim kulturama i omeđen prometnicama prema Vinkovcima i Slavonskome Brodu, a prostire se na površini oko 63 hektara, točne granice nisu

mu utvrđene. Sve do kraja Drugog svjetskog rata Štrbinci su bili biskupsko dobro, a nakon toga postali su društveno vlasništvo. Štrbinci su smješteni točno na prometnicama koje vode prema selima Piškorevcima i Budrovcima kojima pripadaju katastarski. U arheološkoj se literaturi od početka stoljeća naovamo redovito pod svojim imenom, neovisno o selu kojemu pripadaju, uzevši to u obzir, razumno je i dalje ih nazivati tim zasebnim imenom (Gregl, 1994).

Ono što je za Štrbince važno naglasiti jest kontinuitet naseljenosti od prapovijesti (neolitika do željeznog doba) do srednjeg vijeka. Stoga, tijekom većine većih iskopavanja na Štrbincima krajem 1990-ih i 2000-tih godina imamo nalaze iz razdoblja neolitika, pa sve do željeznog doba uz ostavštinu naselja iz vremena Rimskog Carstva. To nam svjedoči u prilog činjenici da su Rimljani gradili naselja na mjestu postojećih, zato što je to bio u to vrijeme najbolji geopolitički položaj na širem prostoru. Centralitet mjesta manifestira se situacijom višestruke naseljenosti kroz prethodna vremenska razdoblja.

3. Antički izvori o Certisiji

Jedna od značajki važnosti urbanog naselja u određenom razdoblju, poput Rimskoga Carstva, jest spominjanje njegovog imena u tekstovima, tj. u rimskim itinerarima. Urbanizam Rimskoga Carstva na njegovom vrhuncu bio je na razini današnje urbanizacije Europe, to nam sugerira mrežnu povezanost svih rimskih naselja i logičnost njihova spomena u itinerarima. Što se tiče Certisije kao takve, spomen toga imena nalazimo u djelu Klaudija Ptolemeja *Geografija*, *Itinerarium Antoniniju*, *Tabuli Peutingeriani* i *Kozmografiji* Anonima Ravenjanina.

Klaudije Ptolemej u svojoj *Geografiji* spominje mjesto *Kertissu* jedan stupanj zapadno od Cibala, ali na istom meridijanu, to bi sugeriralo da je *Kertissa* smještena točno u Štrbince. *Itinerarium Antonini* (u nastavku teksta: Antoninski itinerar) potječe s početka 3. st., a konačno je redigiran u osamdesetim godinama istog stoljeća. Definicija itinerara jest da su to popisi lokaliteta s oznakom udaljenosti između pojedinih gradova. Ono što je zanimljivo kod Antoninskog itinerara jest da nisu sve magistralne ceste navedene, na primjer nema spomena ceste Salona – Argentaria. Antoninski itinerar odaje značaj vojničkog karaktera, uz ceste označene rimskim miljokazima (1 rimska milja = 148 2m) pojavljivale su se postaje gdje se moglo prenoćiti, promijeniti konje, konzumirati obrok. Ovdje je oznaka *Cirtisa* kao stjecište dvaju rimskih cesta, jedna je spajala Emonu i Sirmij, a druga je spajala Sirmij sa Salonom. Certisija se navodi kao postaja između Leuconuma i Cibala za longitudinalni pravac Emona – Sirmij koji je sjekao Požešku kotlinu. Drugi pravac koji je vodio od Simrija do Salone i koji je isto prolazio kroz Certisiju specifičan je jer je baš kod Certisije postojao odvojak koji se spuštao prema Savi, tj. Marsoniji (Perinić, 1998).

Važno je napomenuti da se podatci iz itinerara mogu provjeriti uz pomoć epigra-

fičkih izvora, dakle uz pomoć natpisa s miljokaza, ali i municipalnih natpisa u vezi s ubikacijom određenog naselja, ali provjera i cjelokupnog cestovnog pravca. Što se tiče važnosti natpisa, posebnu pozornost uzimaju beneficijarski natpisi jer su beneficijari kao predstavnici središnje vlasti u municipiju, u pravilu, ured imali u središtu naselja, a kao čuvari javne sigurnosti nadzirali su i puteve i poštansku službu (*cursus publicus*). Stoga su beneficijarski natpisi jako korisni, pogotovo ako su pojedini municipiji ležali na cesti ili su bili u njezinoj neposrednoj blizini. Za Certisiju nemamo beneficijarski natpis, ali imamo milijaciju na Antoninskom itineraru i *Tabuli Peutingeriani*. (Perinić, 1998.)

Tabula Peutingeriana nešto je mlađa od Antoninskog itinerara i datira iz druge polovice 4. stoljeća. Ova je karta pokušaj grafičkoga prikaza cestovne mreže Rimskoga Carstva, ali glavna slabost ove karte jest iskrivljena kartografska projekcija. Imala je oblik svitka, što je dovelo do deformacije geografskih oblika kopna i mora. Što se tiče podataka, na karti se nalaze milijacija, vinjete koje označavaju postaje i naselja i obrisi kopna i mora, pravci rijeka i planine. Autorstvo karte dvojbeno je, ali većina istraživača smatra da je autor Castor, inače glavni izvor Anonimu iz Ravene za njegovu kozmografiju (Perinić, 1998).

Certisija se na *Tabuli Peutingeriani* spominje kao Certis, što nam daje uvid u značaj i važnost toga mjesta jer je ova karta za svrhu imala prikazati razmještaj gradova na cestama s oznakom udaljenosti između dvaju susjednih gradova (Perinić, 1998).

Kozmografija Anonima Ravenjanina bila je kompilatorske naravi koja ne navodi udaljenost pojedinih gradova, ali nam pruža podatke koje itinerar i *Tabula* nemaju, te navodi više imena putnih stanica u našim krajevima, ali u iskrivljenoj verziji. Djelo je od iznimne važnosti jer nas upoznaje s kasnom antikom, odnosno ranim srednjim vijekom jer je nastalo oko 700. godine. (Bojanovski, 1974) Anonim iz Ravene imao je više izvora za svoje djelo, među kojima i suvremene izvore koje spominje na početku svake regije (*patria*). Za Panoniju je crpio podatke iz Kastora, Lolijana i Arbicijana, te od gotskih autora Atanarida, Elevalda i Markomira. Na istome mjestu u popis naselja Donje Panonije između gradova Cibalis i Lavares spominje Certisiju pod imenom Certisiam. Potrebno je istaknuti da Anonim nije kompilator, nego je kritički birao izvore koji međusobno nisu bili proturječni (Staab, 1976). Na temelju toga, jasno je zaključiti da je grad (*civitas*) Certisia postojao do kraja 6. stoljeća.

4. Istraživanje ostataka Certisije

Prvo istraživanje ovog lokaliteta krajem 19. stoljeća proveo je Josip Brunšmid. Unatoč minucioznosti i stručnosti u prvim iskapanjima, ljudi koji su živjeli blizu nalazišta već su imali u svom posjedu neke od predmeta sa Štrbinaca, ponajviše rimske novce. Iako je već 1895. to nalazište istraživano, nije se mogla izbjeći pogreška u procjeni pripadnosti određenih artefakata, tako da je nekolicina mramornih epigrafičkih ulomaka pronađena na oranicama Štrbinaca pripisana Mursi, što se kasnije

nastavilo tumačiti, da bi tek nedavno krajem 20. stoljeća istraživanjem Branke Migotti, netočnost bila ispravljena. Jedan je primjer toga natpis Flavija Maura kojeg je Mijat Sabljar u imovinsku knjigu Narodnog muzeja u Zagrebu u 19. stoljeću upisao s naznakom da ga je darovao kanonik Pavić iz Daruvara. Jedini je problem bio ovdje što je Đakovo imalo kanonika Pavića, a Daruvar ne, dakle natpis je pripadao štrbinačkom nalazištu. Međutim, tadašnji Narodni muzej u Zagrebu posjedovao je 7 mramornih ulomaka Štrbinačke provenijencije, što je vrijedna informacija jer Panonija nema vlastite izvore mramora. Sugerira se ovdje visok društveni status i imovinska mogućnost jednog sloja građana Certisije ili cijele zajednice te jako dobra prometna povezanost rimskog mjesta s obzirom na to iz kojih udaljenih „nepanonskih“ mjesta je taj mramor morao stići (Migotti, 1998).

Nakon Josipa Brunšmida nestaje interes za lokalitet Štrbince sve do osnivanja Muzeja Đakovštine 1952. kada se pojavljuje u istraživačkim radovima. Iduće iskopavanje dogodilo se tijekom izgradnje trafostanice (1964. – 1967.), kada su učenici gimnazije iz Đakova tijekom kopanja kanala pronašli arheološki materijal. Arheološka iskapanja 1965. vodila je Branka Raunig gdje je otkriven velik broj artefakata (Raunig, 1965). Zatim su na drugom iskopavanju iduće godine pronađene dvije opekome zidane grobnice s dvoslivnim krovom koje su pripadale imućnijim obiteljima, nalaz neuobičajen za Panoniju (Raunig, 1979). Za vrijeme Domovinskog rata kada su vojnici kopali rovove 1991. otkrivena je kasnoantička oslikana grobnica koja je i opljačkana te iz tog razloga opet se 1993. vode arheološka iskapanja na Štrbincima koje vodi dr. Zoran Gregl iz Arheološkog muzeja u Zagrebu. Otkriveno je 9 skeletnih grobova i jedna oslikana, ali razorena grobnica (Gregl, 1994). Nakon izložbe *Accede ad Certissiam* 1998. godine, godinu dana poslije, počinju nova arheološka istraživanja pod vodstvom dr. Branke Migotti gdje je otkriveno 19 grobova i jedna zidana grobnica (Migotti, Perinić, 2001). Istraživanja su nastavljena od 2001. do 2004. godine gdje je pronađeno pozlaćeno dvostruko stakleno dno, što je bio drugi takav artefakt s ovog lokaliteta, to je jedan od najvažnijih nalaza jer nam govori o značaju uvoza proizvoda iz dalekih provincija jer cijela Panonija je imala samo 6 pozlaćenih dvostrukih dna, što stavlja Certisiju u rang razvijenih rimskih naselja (Migotti, 2003). Do 2012. godine istraženo je ukupno 175 grobova, što je obogatilo znanstvenu zajednicu glede spoznaje o kasnoantičkom grobnom ritualu u sjevernoj Hrvatskoj. Iako nije pronađeno naselje, nego samo nekropola u svim iskapanjima, idući smjer jest utvrđivanje topografske granice Certisije (Migotti, 2020).

5. Ekonomski status Panonije

Ekonomsko stanje Panonije na kraju trećeg stoljeća raslo je paralelno s porastom broja velikih imanja (vila, latifundija), a u nekim dijelovima Panonije u ovom razdoblju prvi put se pojavljuju vile, što je uzrokovalo ekonomski rast i Panonija je ubrzo izvozila poljoprivredne proizvode, a antički izvori spominju Panoniju kao

bogatu zemlju. Velike rimske vile nastavljaju se povećavati i izgrađivati uz područje blizu limesa, a kasnije i dalje od granice, ali na ključnim prometnicama. Budući da su rimske vile bile toliko velike, one su postale proizvodne jedinice u vlastitom pravu, što znači da su oni bili stupovi ekonomije Panonije (Mocsy, 1974).

Zbog množine postojanja rimskih vila, na području današnje Đakovštine, zasada su potvrđena tri nalazišta gdje je bila smještena *vila rustica* (Đurdanci – Jesenjača, Ivandvor – Gaj, Selci – Brstina). Također je važno naglasiti da su arheološki ostatci podložni snažnoj devastaciji suvremenim strojevima za obradu zemlje, što za rezultat ima ustinjenost arheoloških nalaza. Uzevši to u obzir, može se pretpostaviti da je na više mjesta u Đakovštini postojao kompleks kasnoantičkih rimskih vila, ali arheološki nalazi nam to nisu potvrdili (Knezović, 2005).

U cijeloj rimskoj provinciji *Pannonia Secunda* velik je broj kasnoantičkih vila, što nam potvrđuje tezu ekonomskih povjesničara da je područje Panonije bilo u kasnoj antici do germanskih provala ekonomski prosperitetno. Glavni razlog tome leži u činjenici da je velik broj rimskih careva potjecao iz Panonije, jedan od prvih bio je Gaj Mesije Decije koji je rođen u obiteljskoj vili u mjestu Budalia koje se nalazi zapadno od Sirmiuma. Rimski car Prob također je imao posjede u blizini Sirmiuma, što nam sugerira da su si navedeni carevi i svi njihovi nasljednici koji će iz tih krajeva zavladati rimskom državom stvarali velike posjede u svojim rodnim mjestima. Vlasnici vila su pored carske obitelji bili potomci rimske aristokracije koja je kolonizirala ova područja, što nam govori da u kasnoj antici u Panoniji srednji sloj gotovo da i ne postoji (Mocsy, 1974).

6. Cestovna povezanost – *caput viarum*

Rimska cestovna mreža imala je svoj početak u Saloni odakle su kretale četiri ceste prema Panoniji i izbijale su na Savu na četiri mjesta: Servitio (Gradiška), blizu ušća Bosne, kod Srijemske Mitrovice i kod Siska. Za Certisiju je najvažniji pravac koji je vodio od Salone do Servitija jer je od te ceste bio odvojak za Sirmij, a u Certisiji se križao s cestom Emona – Sirmij. Dakle, kroz Certisiju su prolazila dva prometna pravca (Emona – Sirmium i Sirmium – Certisia – Servitio – Salona), što znači da je bila raskrižje puteva – *bivium* (Bojanovski, 1974).

U prilog činjenici da je Certisija bila raskrižje puteva govori nam i arheološki artefakt koji je uklesan na mramornoj ploči trapezoidnog oblika gdje su sačuvana tri retka natpisa i dio četvrtoga:

[--- a]ccede ad Certissia[m ---]

[---] memor cupias [---]

[---] est caput v[iarum ---]

[... pristupi u Certisiju, sjećajući se poželi, (ona) je ishodište cestâ]

Riječi su jednostavne za pročitati zbog toga što su više-manje cjelovite, ali je zagonetniji njihov smisao. Ovdje imamo izraz *caput viarum* što ga je rekonstruirala arheologinja Branka Migotti, dakle ovdje je evidentno da se naglašava da je Certisija raskrižje/ishodište puteva. Migotti tvrdi da je ovo javni građevinski natpis, ali ne u užem smislu, svojevrsna kombinacija pohvale gradu, povijesno-topografskog podatka i turističke promidžbe pjesnički intonirana. U današnjem vremenu ovo bi se svrstalo u područje kulturnog turizma. Budući da su epitet *caput viarum* nosila mjesta od kojih se računala udaljenost, uz činjenicu da sva ostala rimska naselja koja su imala taj epitet su imala status *civitas*, kao i Bononia (današnji Banoštor u Vojvodini) koja je bila vojničko uporište na Dunavu i manje važno naselje, no svejedno se vodila kao *civitas* u rimskim izvorima. Ovime se može zaključiti da je Certisija imala status *civitas* unutar provincije *Pannonia Secunda*, ponajviše zbog svog geopolitičkog položaja (Migotti, 2017).

7. Kriteriji urbaniteta

Istraživač John Hanson u monografiji *An urban geography of the Roman world 100 BC to 300 AD* prikazuje popis rimskih gradova iz svake provincije gdje tvrdi da u rimskoj državi nije bilo 2000 nego 1388 gradova, a njegovi kriteriji urbaniteta prema kojima je određivao je li određeno naselje grad ili ne jesu: pravni status (*colonia, municipium*), veličina naselja i broj javnih građevina. Ovakvim kriterijem područje provincije *Pannonia Secunda* koje se danas nalazi na teritoriju Republike Hrvatske imalo bi tri grada (Mursu, Cibale i Bassianae) (Hanson, 2016).

Ovakva metodologija u definiranju urbaniteta rimskih naselja ne odgovara realnom stanju. Kriteriji urbaniteta, a samim time i centraliteta su tzv. indirektni indikatori. Za Certisiju i provinciju *Pannonia Secunda* jedni od indirektnih indikatora bi svakako bili artefakti, odnosno najčešće keramika, jer su pokazatelj ekonomske razvijenosti tog mjesta (Bekker-Nielsen, 2020).

Certisija kao rimsko naselje koje se nalazi danas na lokalitetu Štrbinci kod Đakova bila je smještena na iznimno dobrom geopolitičkom položaju na raskrižju puteva gdje je bila povezana sa Salonom, Emonom i Sirmiumom, tri veoma važna gradska središta rimskih provincija, a potomji će biti jedno vrijeme i carska prijestolnica. Pored toga, tijekom arheoloških istraživanja nekropole na Štrbincima otkrivena je velika količina keramike u bogatim grobnicama, čak su pronađena dva pozlaćena staklena dna, što je jedinstven slučaj za rimsko naselje na području današnje Republike Hrvatske jer u cijeloj provinciji Panoniji pronađeno ih je samo šest, što nam svjedoči o iznimno visoko razvijenoj trgovini s udaljenim provincijama. Budući da se Certisija nalazila u pozadini Rimskog limesa (90 km), to je značilo da je ekonomija ovog područja bila podređena visokoj proizvodnji poljoprivrednih dobara, što je i ostvareno izgradnjom rimskih vila koje se okrupnjuju u četvrtom stoljeću i postaju

proizvodne jedinice u vlastitom pravu. U rimskim itinerarima koji su davali popise gradova koji su se nalazili na važnim cestama, rutama rimske države, pojavljuje se Certisija kao nezaobilazna točka na putu od zapada do istoka Rimskog Carstva.

8. Zaključak

Rijetki su slučajevi istraživanja centraliteta i značaj naselja unutar Rimskog Carstva u našoj historiografiji, no unatoč tome, Certisija je možda najbolji primjer pitanja centraliteta rimskog naselja unatoč nedostatku monumentalnih građevina i carskih povlastica. Teorijom centralnog mjesta Waltera Christallera možemo zaključiti da geopolitički položaj može biti jedan od ključnih stavki za centralitet naselja. Certisija, identificirana u blizini današnjih Štrbinaca kod Đakova, pokazuje kontinuiranu naseljenost od prapovijesti do srednjeg vijeka, potvrđujući njezin strateški značaj. Antički izvori poput Ptolemeja, Antoninskog itinerara i *Tabule Peutingeriane* i Anonima Ravenjanina spominju Certisiju, naglašavajući njezinu važnost kao raskrižja puteva. Istraživanja ostataka Certisije, koja datiraju od kraja 19. stoljeća do danas, otkrila su bogatu arheološku baštinu, uključujući grobove, epigrafske natpise i vrijedne artefakte. Ovi nalazi svjedoče o visokom društvenom statusu stanovnika i dobroj prometnoj povezanosti naselja. Ekonomski prosperitet Panonije tijekom kasne antike, potaknut razvojem velikih rimskih vila (na što nam ukazuju arheološki nalazi), također se odražava na Certisiju kao središnjeg mjesta u Đakovštini koje je u vrijeme kasne antike doživjelo gospodarski uspon. Certisija je zahvaljujući svom strateškom položaju i cestovnoj povezanosti imala status *civitas* u provinciji *Pannonia Secunda*. Kriteriji urbaniteta, koji se preispituju, pokazuju da su indirektni indikatori, poput keramike i epigrafskih natpisa, ključni za razumijevanje urbanog karaktera naselja, umjesto isključivog oslanjanja na monumentalnost i pravni status. Ovim radom potrebno je redefinirati kriterije urbaniteta i centraliteta u rimskoj arheologiji ponajviše zbog presudne važnosti lokalnih i regionalnih čimbenika u određivanju značaja rimskih naselja.

Literatura

- Bojanovski, Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 47/2, Sarajevo
- Bekker-Nielsen, Tonnes, *The Roman city as a central place*, u: *Methods and Models in Ancient History. Essays in honor of Jørgen Christian Meyer*, Norwegian Institute at Athens, 2020
- Christaller, Walter. *Die zentralen Orte von Süddeutschland. In Eine Ökonomisch-Geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit Städtischen Funktionen*, 2nd ed.; Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt, Germany, 1968.
- Staab, Franz *Ostrogothic geographers at the court of Theoderic the Great. A study of some sources of the Anonymous cosmographer of Ravenna*, 27-64, u: *Viator. Medieval and*

- renaissance studies, volume 7, University of California press, Berkeley, Los Angeles, London, 1976
- GREGL, Zoran, *Kasnoantička nekropola Štrbinci kod Đakova – istraživanja 1993. g.*, Opuscula Archeologica 18, 1994., Zagreb, 181 – 190
- Hanson, John W. *An urban geography of the Roman world 100 BC to 300 AD*, Archaeopress, 2016
- Knezović, Ivan, *Prilog antičkoj arheološkoj topografiji Đakovštine*, Zbornik muzeja Đakovštine, 2005., 61.-90.
- Laurence, R. *Writing the Roman metropolis. Roman Urbanism. Beyond the Consumer City*; Parkins, H.M., Ed.; Routledge: London, UK, 1997; pp. 1–20.
- Migotti, Branka, *Je li Rimska Certisija bila caput viarum?*, Zbornik muzeja Đakovštine, 2017., 7-18
- Migotti, Branka, Perinić, Ljubica, *Nekropola na Štrbincima kod Đakova u sjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije*, Arheološki radovi i rasprave 13, Zagreb: HAZU – Razred za društvene znanosti, 103 – 204, 2001
- Migotti, Branka, *Pozlaćena stakla sa Štrbinaca kod Đakova*, Đakovo., 2003
- Migotti, Branka, *Još jednom: Je li Certisija bila na Štrbincima kod Đakova?*, Arheološki radovi i rasprave 19, 2020., 185-210
- Mocsy, Andras, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, Routledge, New York, 1974
- Raunig, Branka, *Značajan nalaz na lokalitetu Štrbinci kod Đakova*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske 14/5, 1965., Zagreb, 147 – 148
- Raunig, Branka, *Dva kasnoantička groba iz okolice Đakova*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 12-13 (1979.-1980.), Zagreb, 151 – 167
- Zanker, P. *The city as symbol: Rome and the creation of an urban image*. J. Roman Archaeol. Suppl. Ser. 2000, 38, 25–41

Naselja, stanovnici i ekonomika posjeda kaštela Dubovca u 16. stoljeću¹

Izvorni znanstveni rad

Valentina Janković
Barbarić

Hrvatsko katoličko sveučilište
Sveučilišni odjel za povijest
Ilica 242, Zagreb
valentina.jankovic@unicath.hr

Sažetak

Godine 1894. hrvatski povjesničar Radoslav Lopašić sabrao je i izdao zbirku isprava pod nazivom *Hrvatski urbari – Urbaria lingua croatica conscripta* (zbirka je reizdanje doživjela 2015. godine), u koju je uvrstio i dva urbara posjeda Dubovca iz godina 1579. i 1581. koji su temelj ovome radu. Navedeni urbarijalni popisi dubovačkoga posjeda, koji se tada nalazio na području Zagrebačke županije i u vlasništvu grofova Zrinskih, nastali su sa svrhom procjene ekonomskog i ljudskog potencijala s ciljem postizanja dogovora oko njegove prodaje kraljevskoj vlasti i izgradnje na mjestu posjeda nove vojne utvrde. Najprije je nastao urbar na hrvatskome idiomu, dok je onaj kasniji napisan na latinskome jeziku. Dosadašnja historiografija i istraživanja ovoga mikroprostora tematizirala su povijest vlasničkih odnosa, političku i vojnu događajnicu kaštela i njegove šire okolice, napose Karlovca, izgled i funkcije kaštela Dubovca te njegovu suvremenu obnovu. Urbarijalni popisi koje je objavio Lopašić, napose značenje tih izvora u vidu istraživanja ruralnoga prostora te toponimije i demografskih obilježja, vrlo su rijetki. Navedeni urbarijalni popisi temelj su istraživanju prostora i naselja koja su činila dubovački posjed te političkih, vojnih, ekonomskih i društvenih promjena koje se u tim dokumentima ogledaju u vremenu neposredne osmanske opasnosti kada se u blizini kaštela Dubovac gradi novo vojno središte – utvrda Karlovac. U središnjem dijelu rada opisuju se i kontekstualiziraju struktura i sadržaj dvaju dokumenata, ali se utvrđuju i njihove različitosti. Oba dokumenta sadrže popise podložnika kaštela Dubovca koji su živjeli u trima urbanim i dvama seoskim naseljima te njihove obaveze u vidu naturalnih, novčanih i radnih podavanja vlasnicima posjeda koja su skupno izražena i u novčanoj protuvrijednosti. U urbarima opisan je i alodij vlastelinstva – izgled, vrste zemljišta, mjere i prihodi od prodaje zemljišnih prinosa. U drugome dijelu rada analiziraju se topografske odrednice na vlastelinstvu temeljem opisanih granica posjeda i naziva naselja te neka obilježja naseljenosti prostora. Koristeći hrvatski urbar na temelju popisa uživatelja sesija, analiziran je njihov društveni status, učestalost pojave osobnih imena, okolnosti nastanka prezimena te način identifikacije. Osobito su istaknute ženske osobe koje se javljaju kao kućevlasnice.

Cljučne riječi: urbar, Dubovac, 16. stoljeće, topografija, stanovništvo

¹ Rad je nastao u sklopu projekta „Topografija srednjovjekovne Zagrebačke županije (14. – 16. stoljeće)“ (IP-2020-02-8706), financiranog od Hrvatske zaklade za znanost.

Settlements, inhabitants, and economy of the manor of the Dubovac castle in the 16th century

Abstract

In 1894, the Croatian historian Radoslav Lopašić published a collection of documents entitled *Hrvatski urbari – Urbaria lingua croatica conscripta* (the collection was re-issued in 2015), in which he included two urbariums of the Dubovec estate from 1579 and 1581. The urbariums were the main source for this paper. The urbars of the Dubovac estate, which was then located in the Zagreb County and owned by the Counts of Zrinski, were created to assess the economic and human potential of the estate with the intention of its sale to the royal authorities and the construction of a new military fort on the estate. The first urbarium was written in the Croatian idiom and the later one in Latin. The historiography and previous research of this micro-space have focused on the history of ownership of the estate, the political and military events around the estate, and its broader surroundings, especially regarding Karlovac. The research also focused on the architectural features and defensive functions of the Dubovac castle and its contemporary renovation. Scientific interest in the urbariums was scarce, especially in the context of rural history, toponymy, and demography. The urbariums analyzed in this paper are the cornerstone of the research on the settlements on the Dubovac estate and the political, military, economic, and social changes that are reflected in these documents in the time of imminent Ottoman danger when a new military center – the Karlovac fortress – was built near the Dubovac castle. The central part of the paper analyses the structure and content of the two documents, their differences, and their context. Both documents contain lists of the subjects of the Dubovac castle, who lived in three urban and two rural settlements, and their obligations in the form of in-kind, monetary, and labor contributions to the property owners, collectively expressed in monetary equivalents. The allodium of the manor is also described in the urbariums – types of land, measures, and income from the sale of land yields. In the second part of the paper, the topographical determinants of the manor are analyzed based on the described boundaries of the Dubovac estate and the names of the settlements, as well as some characteristics of the population of the area. Based on the list of settlers on the estate in Croatian urbar, the paper analyses their social status, the frequency of occurrence of their names, the circumstances of the origin of their surnames, and their methods of identification. Special attention is paid to women listed in urbariums as homeowners.

Keywords: urbarium, Dubovac, 16th century, topography, inhabitants

1. Uvod

Od sredine 14. do kraja 16. stoljeća dubovački se posjed, u čijem se središtu nalazio kaštel Dubovac², nalazio u sastavu kasnosrednjovjekovne Zagrebačke županije (Dugački i Regan 2018: 360-362). U tome se razdoblju u njegovu posjedu izmijenilo više vlastelinskih obitelji. Najprije slavonska obitelj Zudar, potom su vlastelinstvo u kratkotrajnome zalogu držali velikaši Čupori i Blagajski, da bi sredinom 15. stoljeća dospjelo u ruke Stjepana, potom i Bernardina Frankapana kao trajno vlasništvo. Posjed se sve do 1562. godine nalazio u rukama ozaljskih Frankopana, osim kratkoga perioda kada je gradom kao supruginim mirazom upravljao Grgur Štefković. Posredstvom Katarine Zrinske koja je posjed baštinila od brata, Dubovac je s Ozljem postao vlasništvom Nikole Šubića Zrinskoga te nakon njegove pogibije pod Sigetom 1566. godine, njegovih sinova Nikole i Jurja. Desetak godina kasnije, točnije 1577., Juraj Zrinski dubovački je posjed založio Gašparu Peranskom te njegovim sinovima uz pravo otkupa (Lopašić; 1879: 232-235; Kruhek 2000: 28-32).

Šesnaesto stoljeće, a osobito njegova druga polovica, bilo je u mnogočemu bremenito ključnim događajima za stanovništvo ovoga posjeda. Kaštel Dubovac, njegova trgovišta te okolna sela Gaz i Jelsa koja su pripadala posjedu u više su navrata, 1511., 1522., 1524., 1540. te 1578. godine, bili izloženi osmanskim napadima, a kaštel je unatoč zalijetanju osmanskih konjanika te paleži i stradavanju njegovoga podgrađa, osobito u napadu 1578. godine, ostao neosvojen. (Kruhek 2000: 31)

Usljed osvajanja velikih područja nekadašnje srednjovjekovne Hrvatske i brzo-ga prodora osmanskih snaga s područja srednjovjekovnog Bosanskog Kraljevstva te snažne prijetnje donjoaustrijskim zemljama Kranjskoj i Koruškoj do sredine 16. stoljeća i ovo područje Pokuplja postaje pogranični prostor prema novoosvojenim osmanskim teritorijima na kojemu se formirao pogranični sustav kapetanija koje su kao vojna zona imale priječiti put osmanskim prodorima dalje prema austrijskim zemljama. Godine 1578. u Brucku na Muri održan je sabor unutarnjoaustrijskih zemalja na kojemu je odlučena daljnja sudbina te militarizirane zone, od načina njenog financiranja i strukture vojne uprave do odluke o izgradnji suvremene vojne utvrde nizinskoga tipa – kasnije prema svojem glavnom vojnom zapovjedniku nadvojvodi Karlu Štajerskome nazvane Karlovac. Utvrda je na tom novom kupskom pograničju nakon gubitka Pounja trebala predstavljati snažnu branu daljnjim osmanskim prodorima.

Upravo je odluka o izgradnji nove utvrde na sutoku Kupe i Korane u neposrednoj blizini kaštela Dubovca i na teritoriju dubovačkoga posjeda koji ga je okruživao bila jedna od velikih promjena za njegovo stanovništvo, a kasnije, pokazat će se, i za značaj same utvrde. Konačan je odabir lokacije i početak planirane gradnje potaknuo nastanak dvaju dokumenata koje je u svojoj zbirci *Hrvatski urbari* nastaloj s kraja

2 U radu se koristi pojam kaštel prema riječi castell kojom se Dubovac naziva u urbarijalnom popisu grada Dubovca iz 1581. godine objavljenog u Lopašićevoj zbirci (Lopašić 1894: 117) te prema definiciji koju u članku „Stari grad Dubovac“ donosi Milan Kruhek (2000: 103).

19. stoljeća Radoslav Lopašić (Lopašić, 1894) objavio pod nazivom „Urbari grada Dubovca od g. 1579. i 1581.“

Prema Kruhekovu je mišljenju jedan od razloga odluke da se nova vojna utvrda gradi podno Dubovca bila njegova logistička uloga koju je pružao graditeljima i vojnim zapovjednicima Karlovca (Kruhek 1995: 103, Kruhek 2000: 32). Buduća se utvrda djelomice trebala prostirati i na posjedu kaštela Dubovca, stoga su po svojim izaslanicima vojne vlasti započele pregovore o otkupu kaštela i okolnoga posjeda od Zrinskih. Gradnja utvrde započela je u srpnju 1579. godine, a to je vrijeme Dubovac dvije godine bio u zakupu Peranskih. Sa svrhom da se utvrdi pregovaračka pozicija vezana uz kupoprodaju posjeda (Kruhek 2000: 32), Juraj Zrinski je po svojim službenicima 1. kolovoza 1579. dao sastaviti dokument pod nazivom *Legister sel i kmetov grada Dubovca i vsih dohotkovi prihodišč malihi velikih wchybyen perwy dan myzeczca awgszta leta 1579*. To je zapravo na hrvatskome čakavskome idiomu sastavljen urbar njegovoga dubovačkoga posjeda. Godine 1781. na latinskome jeziku vojni je zapovjednik Dubovca Ivan Ankerhtter dao sastaviti novi dokument *Relatio sive conscriptio bonorum castelli Dubovac* na temelju kojega je postignut sporazum o prodaji dubovačkoga posjeda koji je okončan u ožujku 1582. godine. Tadašnji je vicepalatin Nikola Istvanffy u ime kralja Rudolfa II. sastavio kupoprodajni ugovor kojim je Juraj Zrinski prodao grad za iznos od 14 000 ugarskih forinti. Obitelj Zrinski nikada u potpunosti nije bila isplaćena, pa su i tijekom kasnijih desetljeća polagali prava na Dubovac (Lopašić 1879: 236). Nakon ove kupovine Dubovac zajedno s okolnim područjem prelazi u ruke austrijskoga nadvojvode te njime upravljaju staleži, odnosno zemaljska uprava unutarnjoaustrijskih pokrajina. U njemu su tijekom 16. i 17. stoljeća boravili njemački vojni zapovjednici koji su postali novi zemaljski gospodari dubovačkim podložnicima, a posjed su držali u zalogu za 400 ugarskih forinti (Lopašić 1879: 238, Kruhek 2000: 103).

O povijesti Dubovca, njegovim vlasnicima i naseljima u dosadašnjoj historiografiji dosta je rečeno. Prvi se povijesti kaštela opširnije dotaknuo Radoslav Lopašić sastavljajući monografiju o Karlovcu (Lopašić 1879.), a o Dubovcu su kao mjestu svojevsne pretpovijesti Karlovca pisali i Miroslav Strohal (1906) te Emilij Laszowski (1902) koji su se uvelike oslanjali na Lopašićev tekst. U suvremenijoj historiografiji Dubovcem se ponajviše bavio Milan Kruhek proučavajući vojno graditeljstvo, odnosno fortifikacijsku baštinu hrvatskog povijesnog prostora u srednjem i ranom novom vijeku (Kruhek 1995, Kruhek 2000).

Objavlivanjem dvaju urbara Dubovca koji su središnja tema i povijesni izvor analiziran u radu, Lopašić je uvelike doprinio poznavanju društvenih i gospodarskih kretanja te poznavanju toponimije, onomastike i antroponimije te svakodnevlja ljudi urbanih i ruralnih naselja dubovačkoga posjeda. Osobitu vrijednost ovim objavljenim dokumentima daju bilješke kojima je Lopašić nadopunio dokumente. U njima pojašnjava i informira čitatelja o pojedinim značajnijim osobama koje su u urbarskim popisima spomenute, o položaju i nazivima mjesta i lokaliteta, o jezičnom i sadržajnom značenju pojmovlja, ali piše i vlastita zapažanja temeljena na analizi

dvaju urbara. Izvornike hrvatskoga i latinskoga urbara Lopašić je pronašao u arhivu ratnoga ministarstva u Beču, među spisima ratnoga vijeća u Grazu u zbirci *Croatica* (Lopašić 1894: 95). Osim Lopašića koji je urbare i objavio, ovi dokumenti nisu bili predmet značajnijeg znanstvenog interesa. Dijelove urbara na hrvatskome jeziku analizirao je M. Kruhek (2000: 32-35), a isti je urbar iz 1579. godine bio predmetom jezične analize M. Šimudvarca (2020.) koji ponovno donosi i prijepis tog dokumenta.

U ovome radu naglasak je na topografskim te antroponimijskim podacima iz obaju urbarijalnih popisa, potom na opisu povijesnoga prostora koji je urbarima opisan, na značajkama ekonomike posjeda te na usporedbi podataka koje donosi hrvatski urbar i latinski tekst u kontekstu mijena koje se u kratkome periodu između nastanka dvaju dokumenata daju iščitati.

2. Struktura i sadržaj hrvatskog i latinskog urbarijalnog popisa

Prema definiciji urbari su sve do urbarijalne regulacije u 18. stoljeću bili privatnopravni dokumenti koje su uglavnom sastavljali sami vlastelini, a sadržavali su niz propisa kojima su bili uređeni odnosi vlastelina i podložnika te njihove uzajamne obaveze na određenome zemljišnom posjedu (urbar 2013-2024). Svako se vlastelinstvo sastojalo od dvaju osnovnih dijelova: posjeda na kojemu su živjeli podložnici, zavisni seljaci te vlastitoga posjeda zemaljskoga gospodara. Ovaj potonji dio posjeda s gospodarevim zemljama, oranicama, livadama, gospodarskim zgradama i dvorom naziva se alodijal ili dominikal. Podložnički posjedi nazivali su se rustikalom, a na njima su seljaci imali pravo uživanja selišta uz uvjet plaćanja novčanih, naturalnih ili radnih podavanja (rente) (Brgles 2019: 187). Kmetska sesija ili selište sastojala se od kuće i okućnice s vrtom te od oranica, livada i krčevina. Svaka je sesija imala kućedomaćina, odnosno kućevlasnika na čelu kućne družine ili zadruge (Brgles 2019: 188-189), a čije je ime u urbarima bilo navedeno kao posjednika, odnosno uživatelja sesije.

Oba dokumenta koje je objavio Lopašić, onaj napisan na hrvatskome jeziku iz 1579. godine (dalje u tekstu Registar) te onaj nastao na latinskome dvije godine kasnije, bila su sastavljena s namjerom isticanja financijskoga potencijala, odnosno prihoda koje su posjedu donosila podložnička podavanja te prihod od prodaje zemljišnih prinosa s alodija (Lopašić 1894: 95).

Hrvatski urbar, odnosno Registar, sadrži popis stanovnika trgovišta koji su držali naseljena i opustjela (*pwztho*) kućanstva (*hisno meztho*): najprije gornjega trgovišta (*Pwrgary warassa gornyega Dwbowachkogha*), zatim popis stanovnika donjega trgovišta (*Pwrgary warassa dolynyegha Dwbowachkogha*) te opis njihovih podavanja zajedno s navednom novčanom vrijednošću u naturalnim davanjima po svakome dimu te s izračunom godišnje vrijednosti tih davanja. O blagdanu svetoga Jurja stanovnici obaju trgovišta davali su *juryewschyne* 16 krajcara po dimu, a o blagdanu svetoga Mihaela krajem rujna (*myholschyne*) također 16 krajcara. O mesopustu

(*Mezopwzthu*), odnosno u vrijeme poklada, davali su desetinu (*dysme*) od 3 krajcara. O Božiću (*Bosychyw*) jednoga kopuna ili svinjsku lopaticu te kruha u vrijednosti od 1 krajcara. U slučaju da po dimu stanovnici dubovačkih trgovišta nisu mogu dati kopuna ili lopaticu, morali su to davanje otkupiti dajući 5 denara. O Uskrsu (*Wazmy*) davali su čast (*chazth*) od 12 jaja te bijeloga kruha u visni 2 beča (*becha*). Radi se, kako je u svojoj bilješci pojasnio Lopašić, o sitnome venecijanskome srebrnome novcu (Lopašić 1894: 101). O *Nowyny*, odnosno blagdanu Uznesenja Blažene Djevice Marije davali su jedno pile (*pyschye*) i bijela kruha u visni od 2 beča. Oni građani trgovišta koji su imali vinograde davali su godišnje desetinu, odnosno *dezetho wydro wyna*. Osim naturalnih podavanja bili su dužni služiti dubovačkim zemaljskim gospodarima u utvrđivanju i obnovi kaštela (*pomochy grad nachynyaty i thwerdithy kada ye cha potrybno*) te su također bili obavezni davati tlaku i to četiri dana godišnje – jedan dan u vrijeme žetve pšenice na alodijalnim oranicama, drugi dan zobi, treći u vrijeme žetve prosa i četvrti dan spravljajući sijeno. Dakle, o vrijeme prikupljanja plodina u ljetnim mjesecima te su k tome bili dužni u grad, odnosno na gradski majur, iznositi sav žitak.

Osim toga, oni koji su u trgovištima kupovali med, bili su dužni plaćati davanje nazvano *merchya* koja je zapravo bila dohodak od mjerenja i vaganja meda kojim se trgovalo u podgrađima. Bili su dužni platiti od svakih tisuću libara izvaganoga meda po 10 krajcara (Lopašić 1894: 101). Taj je prihod od vaganja i prodaje meda zemaljskome gospodaru posjeda mogao godišnje donijeti iznos od 25 florena. Kaštel, odnosno njegovi vlasnici Zrinski osim toga ostvarivali su i godišnji prihod od *brodowyne*, dakle, dohodak od prijevoza roba broda *pwrgarskoga* te od broda *Gherghwrethychya* – u iznosu od 30 florena. Dužni su bili „purgari“ od svake vrste životinja koju su držali (goveda, ovce, koze) za mesnicu dati po jednu glavu, odnosno po jedno grlo, a kojih je u Registru iz 1579. godine procijenjeno da godišnje može biti oko 800 grla stoke.

Nakon popisa stanovnika gornjeg i donjeg podgrađa te njihovih obaveza prema vlasnicima posjeda, u hrvatskom je Registru slijedio popis *Drassany*, odnosno stanovnika Drage ispod grada, *a ky w draghy pod gradom Dwbowczem prebywayu*. „Dražani“ su imali drugačiji status od navedenih stanovnika dviju varoši jer je jedina zabilježena njihova obaveza prema kaštelu i njegovim gospodrima bila da ponekad (*nygda i nygda*) daju tlaku na gradskim alodijalnim vrtovima te pomažu u žetvi i pospremanju sijena s gradskih sjenokoša koje su pripadale alodijalnome dijelu dubovačkoga posjeda Zrinskih. Slijedio je potom kratak popis onih koji su stanovali okolo grada (*ky okolo grada prebywayw*) te onih koji stanuju na *Ersyschych* iza grada. Svi navedeni bili su vjerojatno želiri ili inkvilini (kao što to bilježi latinski urbar iz 1581. godine (Lopašić 1894: 119), dakle podložnici koji nisu imali posjed, nego samo kuću i možda okućnicu te su imali drugačije obveze prema zemaljskim gospodarima – bili su sluge ili najamnici (Kruhek 2000: 34). U urbaru su dalje bili popisani *Gorschaky*, odnosno gornjaci *ky w ghory prebywayw*. Gornjaci kao i ostali navedeni koji su stanovali u okolici kaštela nisu bili dužni podavati nikakav godišnji dohodak, osim onih koji su imali vinograde i koji su davali desetinu, odnosno *wzako dezetho*

wydro wyna. Osim toga, kao i „dražani“ bili su dužni ponekad, vjerojatno kada je bilo vrijeme određenim poljodjelskim radovima, poći obrađivati gradske vrtove.

Nakon popisa stanovnika dviju „varoši“ te drugih podložnika kaštela, u Registru su bili popisani podložnici koji su na dubovačkome posjedu prebivali u dva sela: na Gazy (*zela i kmethy na Gazy*) te na Jelzy (*zela i kmethy na Jelzy*). Budući da se radilo o selišnome dijelu vlastelinstva, uz imena podložnika bila je naznačena veličina selišnoga podložničkog posjeda, odnosno sesije. Većina podložnika držala je cijelo selište, za razliku od pola selišta, te je također bilo naznačeno je li selište bilo naseljeno ili opustjelo. U selu Jelsi samo je manji dio podložnika služio posjednicima Dubovca. Većina je toga mjesta bila naseljena podložnicima u službi plemića, familijara ili službenika Zrinskih koji su svoje plemićke kurije također imali u selu Jelsi (poput Jurja Križanića – Jwrya Krysanycha), te slobodnjacima. Nakon popisa podložnika u svakome selu uslijedio je opis njihovih podložničkih davanja.

Podložnička su podavanja zavisnih seljaka bila veća u odnosu na stanovnike gornjega i donjega trgovišta, a osobito u odnosu na one koji su nastanjivali prostor neposredno ispod utvrde. Podložničko je seosko stanovništvo na području dvaju popisanih sela davalo, osim uobičajenih naturalnih podavanja u vrijeme određenih blagdana kojima su bili obavezni i stanovnici podgrađa, još i prihod od svinja te svakodnevnu tlaku. Bili su opterećeni s više dana radne tlake i većim brojem radnika.

Gažani su plaćali pristojbe od svakoga cijeloga selišta godišnje. Nisu plaćali jurjevšćinu te su povrh ranije navedenih naturalnih davanja o blagdanima svetog Mihaela, Božića, Uskrsa, Uznesenja te u vrijeme korizme bili dužni davati desetinu od svinja (*kernyache i polytke*), a u slučaju da na selištu nisu imali *kernyache*, bili su dužni otkupiti to podavanje svotom za svakoga prasca po 2 krajcara. Po jedna je svinja od svakoga selišta također godišnje bila namijenjena za pečenje i čašćenje u vrijeme Božića zemaljskim gospodarima dubovačkih podložnika. Seljaci u Gazi bili su dužni davati desetinu od vina ako su imali vinograde te služiti tlakom – od svake cijele sesije svaki dan u godini davati jednoga tlačnika (*thlachnyka*).

Podložnici koji su služili Zrinskima u Dubovcu, a bili su nastanjeni u Jelsi (takvih je bilo na svega 5 sesija), također nisu plaćali jurjevšćinu, nego su godišnje za blagdan sv. Mihaela kaštelu bili dužni dohodak od svakoga cijeloga selišta u iznosu od 50 denara. O Božiću, kao i oni na Gazi, davali bi kopuna ili lopaticu te kruha za 1 krajcar te o Uznesenju pile i bijeloga kruha od 2 beča. Također su bili podvrgnuti desetini od svinja, a ako nije bilo *kernyach* od svakoga prasca po 2 krajcara te jednu svinju godišnje za čašćenje. Također su davali destinu u vinu te svakoga dana u godini po jednu osobu za tlaku. Bili su, dakle, oslobođeni plaćanja o Uskrsu i desetine u vrijeme poklada. Jednako kao i u slučaju opisanih podavanja stanovnika podgrađa te gornjaka i drugih stanovnika prihodi od ovih dvaju sela bili su preračunati u novčanu protuvrijednost i zbrojeni kao ukupna suma koja čini dohodak tih dvaju sela.

Slijedio je u Registru popis *Zemlye i zenokosse i vynogrady, cha ze za grad Dubowacz dersy*, odnosno vrsta zemljišnih parcela: oranica, vrtova, sjenokoša i vino-

grada koje su pripadale alodiju dubovačkoga kaštela. Potom popis godišnjega prihoda žitarica mjerениh u kvartama (*quarta*) – pšenice, raži, ječma, zobi, prosa i sirka te broj od 140 vozova sijena. Spomenuto je u Registru, iako nisu bile navedene točne količine, kako se u alodijalnim povrtnjacima godišnje uprihodi boba, graha, zelja, crnog i bijelog luka, lana, sjemenki lana i drugoga svakovrsnog povrća te *mayorstva* na kaštelskome majuru – voća, masla, sira i peradi (Lopašić 1894: 110). Slijedio je potom popis godišnjega prihoda od vina na alodijalnim (gradskim vinogradima) kojih je moglo biti oko 220 kuplenika (*cubulum*) (Lopašić 1894: 110), dok je količina prikupljena od desetine iznosila oko 400 kuplenika.

Na kraju Registra sumiran je, odnosno izračunat, ukupni godišnji prihod od svih podložničkih podavanja te od prinosa s alodijala na dubovačkome posjedu. Bila je to svota u iznosu od 2751 ugarskih florena 93 denara i 2 krajcara.

U Registru su potom opisane granice cijeloga dubovačkoga posjeda počevši od sela Jelse koje se nalazilo sjeverozapadno od kaštela prema istoku, i to u odnosu na međe drugih vlastelinstava i zemljišnih posjeda s kojima je dubovački posjed graničio. Na kraju je slijedio popis podložnika te njihovih podavanja i prihoda toga dijela zemljišta koje je senjski plemić Andrej Tadyolowych držao u založnome vlasništvu od Zrinskih na njihovome posjedu u Švarči. Taj predio, koji u bilješci naziva Donjom Švarčom, Lopašić je smatrao dijelom dubovačkoga posjeda (Lopašić 1894: 96).

U objavljenj Lopašićevoj zbirci, nakon Registra na hrvatskome jeziku, slijedi označen slovom B drugi urbar, odnosno popis *Relatio sive conscriptio bonorum castelli Dobowacz* iz 1581. godine (dalje u tekstu latinski *Conscriptio*). Iako slični, ova se dva dokumenta ne samo jezikom nego strukturom, ali i dijelom sadržaja razlikuju. Lopašić je smatrao da se oba urbara međusobno nadopunjuju, odnosno da je latinski urbar potpuniji od onoga na hrvatskome jezičnom idiomu jer su u njemu, osim već spomenutih odrednica, zabilježeni i odgovori na pitanja o naravi njihovih obaveza upućena podložnicima od strane plemićkoga suca (Lopašić 1894: 96).

Latinski *Conscriptio* započinje popisom stanovnika gornjega *oppiduma* grada Dubovca. Za razliku od hrvatskog Registra, ovaj popis uz imena podložnika donosi i informaciju o veličini kućne parcele. Od 59 navedenih imena samo je njih troje držalo parcelu od $\frac{1}{2}$ selišta, dok su ostala bila veličine jednoga selišta. Slijedi znatno manji popis imena podložnika donjega trgovišta u kojemu su također navedene veličine selišnih mjesta, najviše u veličini od 1 sesije, osim dvije od $\frac{1}{2}$ sesije. Zabilježen je potom popis naturalnih podavanja koja su u vrijeme određenih crkvenih godova stanovnici podgrađa bili dužni podavati (blagdan sv. Jurja, blagdan sv. Mihaela, Božić, Uskrs i blagdan Uznesenja BDM te u vrijeme poklada), a koja podavanja su u latinskom *Conscriptiu* skupno bila izražena iznosom u florenima denarima i krajcarima. U ovom latinskom *Conscriptiu* bila je, u odnosu na hrvatski Registar, zabilježena razlika u broju grla stoke koju su stanovnici trgovišta bili dužni davati posjedniku kaštela, a koja je u roku od 2 godine od zadnjega popisa pala na broj od 500 grla. Stanovnici podgrađa i dalje su bili dužni izgrađivati i popravljati kaštel te

davati godišnje četiri radnika na tlaku u vrijeme prikupljanja žitarica i sijena. Jednako tako davali su podvoz na majur te desetinu vina.

Latinski je *Conscriptio* nastao tako da je krajiškome zapovjedniku Dubovca Johannesu Ankhertteru, sastavljaču urbara, podatke o podložnicima te njihovim obavezama i ukupnim prinosima sa zemljoposjeda popisao i prenio seoski sudac (*iudex*) i dubovački špan (*spanus*) Lovro (*Laurentius*) Karuzych koji je ujedno proveo i ispitivanje stanovnika podgrađa i sela na posjedu o njihovim obavezama prema zemljišnim gospodarima. Uz već utvrđena davanja koja su zabilježena u hrvatskome Registru, latinski *Conscriptio* donosi i neke nove podatke. Zabilježeno je, primjerice, 1581. godine kako na Gazi ima neke iskrčene zemlje koja kada se posije može donijeti određeni prihod od žitarica. Jednako tako navedeno je da stanovnici obaju dubovačkih podgrađa imaju obradive zemlje u veličini od 100 jugera te da neki drže i vrtove. Stanovnici podgrađa negirali su da postoje šume na posjedu, odnosno u okolici kaštela, s kojih bi mogli žiriti i davati gradu svinje. No, ako je netko želio imati svinje, koze ili ovce od građana, od njih nije bio dužan davati nikakav prihod gradu. Također su negirali da su bili dužni desetinu od bilo koje vrste žita ili kojeg drugoga provijanta plaćati zemaljskim gospodarima te da kao stanovnici podgrađa nisu imali nikakvih mlinova ni ribnjaka koje bi mogli koristiti. Plaćali su i nadalje *merchyju* te prihod od dviju lađa. Za lađu u *Gerguretychu* koja se nalazila na Gazi naznačeno je da je sada smještena u blizini grada Karlovca u kojem se nalazi vojska.

Nakon popisa obaveza i davanja zemljoposjedniku, stanovnika oba trgovišta Dubovca, u Registru je na hrvatskome jeziku uslijedio popis onih stanovnika koji prebivaju u Dragi te onih okolo kaštela. U ovom latinskome izvoru iz 1581. godine takvoga popisa po mjestu stanovanja nema, međutim tu se nalazi popis, odnosno pobrojani su bili oni koje se naziva inkvilini (*inquilini*) koji su služili vlasnicima kaštela na način da su na dubovačkom alodiju bili dužni obavljati samo manje poslove. U *Conscriptiu* je naveden i popis gornjaka koji su na posjedu imali svoje kuće i koji su također morali davati samo minimum radova. Uspoređujući oba popisa vidljivo je da se većinom radi o istim uživateljima sesija. Još je jedna novina u odnosu na odredbe hrvatskoga Registra zabilježena u latinskom *Conscriptiu*. Vezana je uz gornjake koji pod dubovačkim kaštelom nisu imali kuća, nego samo podrum u kojemu su držali svoje stvari i gdje su se mogli skloniti u slučaju napada. Takvi podložnici nisu trebali davati nikakvo podavanje, osim jednoga kopuna godišnje. Svjedoči ovo, kao i napomene o opustjelim selišnim mjestima, o neposrednoj ratnoj opasnosti koja je zbog blizine granice s Osmanlijama svakodnevno prijetila. No, u slučaju je zabilježeno nadalje u *Conscriptiu*, kada bi se isti zaista morali skloniti na duže vrijeme u svoje podrume na području Dubovca, tada nisu bili dužni davati kopuna, već bi kao i prije spomenuti inkvilini bili zaduženi za neke manje službe u kaštelu.

Nakon odredbi o podložnicima u trgovištima i ispod kaštela, u latinskome *Conscriptiu* također je slijedio popis podložnika u selima (*villa*) *Gaaz* i *Jelza* u kojima su selišna mjesta opisana veličinom od jednog ili pola selišta. Svaka sesija u navednome selu, prema podacima latinskoga popisa iz 1581. godine, brojala je 8 jugera, a

neke su bile i veće. Podatke o navedenim selima također je za potrebe izrade urbara predočio Lovro *Karuzych* koji je u selu Gazi posjedovao pola selišta. Sesija se ovog seoskog suca i špana kaštela Dubovac ne spominje u ranijem hrvatskom Registru. Na popisu sela Gazi, zanimljivo, spominju se i dvije sesije literata Marka *Pwksara* na kojemu su se 1581. godine nalazili vrt i kućica gospodina generala, vjerojatno upravitelja nove karlovačke utvrde (*quas dominus generalis pro horto et domunculo sibi obtinuit*). Ovaj podatak zanimljiv je u kontekstu izgradnje nove karlovačke utvrde u obliku šesterokrake zvijezde koja se jednim dijelom dotaknula i prostora sela Gaz. Naime, na dijelu popisa podložnika na području sela Gazi u hrvatskome Registru, na latinskome je jeziku, vjerojatno od strane sastavljača latinske verzije *Conscriptia* zabilježena opaska uz popis imena 9 podložnika, nekadašnjih uživatelja sesija, na mjestu kojih je podignut dio novoizgrađene utvrde (*super istas sessiones oppidum Carolstatt est extructum*). Tako je nova utvrda ubrzo nakon izgradnje izmijenila vizuru dijela dubovačkoga posjeda, a svakako i sastav te broj njezinih podložnika.

U nastavku latinskoga popisa evidentno je, kao i u hrvatskome Registru, da stanovnici sela nisu plaćali jurjevščinu već davanje na blagdan svetoga Mihaela najesen. Ostala podavanja tijekom godine ostala su ista, osim desetine u korizmi. Bili su obavezni na desetinu vina, prihod od svinja, koji su mogli otkupiti u novčanom iznosu od 2 krajcara, potom davanje jedne životinje za pečenje u vrijeme Božića, jednoga radnika sa svake pune sesije svakodnevno u godini te na prijevoz vina iz utvrde. Popis u selu Jelsa također je sastavio špan utvrde i sudac Lovro *Karuzych* te je utvrdio da onih 5 selišta koja su bila podložna kaštelu daju svoja uobičajena podavanja kao i stanovnici Gazi. Slijedio je potom popis onih podložnika koje su držali plemići, službenici posjednika Dubovca, najprije oni plemića (*egregius*) Jurja Križanića. On je imao alodij od jednoga selišta, odnosno za kuriju je držao jednu sesiju, a ostalo su bila selišna mjesta. Podložnici na tim kurijalnim selišnim mjestima imali su obavezu služiti familijarima Zrinskih na isti način kao i podložnici koji su služili zemaljskim gospodarima Dubovca. Osim Križanića, službenici Zrinskih, odnosno kurijalisti na Jelsi, bili su: *nobilis Stefanus Orlowchych, Ivan Kachych* i *Ioannis Zanowych*.

Latinski *Conscriptio* završava fasijom nekadašnjeg zakupnika posjeda Gašpara Peranskoga o količini žita i vinogradarskih prinosa izražena u dubovačkim mjerama – kuplenik i kvarta. Tu su također navedene vrste i mjere gradskoga alodijalnoga zemljišta među kojima se nalaze popisana i dva ribnjaka koji nisu navedeni u hrvatskom Registru te tržišne cijene provijanta, odnosno živežnih namirnica – žita, vina, sijena, blaga, živadi i slično kojima se moglo trgovati u novoj vojnoj utvrdi (Lopašić 1894: 96).

Razdoblje nastanka dvaju dubovačkih urbara bilo je vrijeme nastanka nove utvrde, dolaska novog vojnog ustrojstva te nestanka donedavnih zemaljskih gospodara, a s njima i donedavnog društvenog ustrojstva te kopnjenja vojnog i ekonomskog značaja kaštela i njegovih naselja. Smješten na strateškome mjestu kao vojna utvrda, kaštel Dubovac davao je svojevrsni kontinuitet novosagrađenom Karlovcu koji je vrlo brzo, osim novog vojnoga središta, poprimio i status civiteta te novog ekonom-

skog središta nekadašnjeg dubovačkog srednjovjekovnoga trga s njegovim tjednim i godišnjim sajmovima. Dubovačka su podgrađa prije izgradnje Karlovca bila prostor trgovine vinom, solju, kožom, medom i samoborskim bakrom (Lopašić 1894: 96) te posredništva roba, stjecište obrtnika, trgovaca i prijevoznika na važnim riječnim i cestovnim pravcima koji su prolazili pod kaštelom, a čije je funkcije urbaniteta preuzela i dalje razvijala nova utvrda. Vanjski su faktori, politički i u prvome redu vojni, utjecali na izgled i prostorni raspored dubovačkoga posjeda, ali i na gubitak značaja kaštela koji mu je bio u centru. No, blizina je nove utvrde omogućavala i pustošenja njezinih posjeda od vojnika smještenih u utvrdi (Lopašić 1894: 126) o čemu svjedoči i latinski *Conscriptio (supra scriptum frumentum et vinum annuatim propter milites Carlstadiensis et alios videlizet(!) Vwzkokos minuere, sicuti etiam vinea una ad castellum pertinens omnino desolata)*, ali i znatan ekonomski potencijal, ekonomsku održivost i važnost dubovačkoga posjeda za Karlovac koji je postao stjecište živim namirnicama s dubičkih posjeda te mjesto useljavanja novoga stanovništva (Lopašić 1894: 96).

3. Topografija Dubovca – odraz prostora u vremenu

Lopašić je tijekom zadnje četvrti 19. stoljeća još uvijek osobno mogao svjedočiti relativno očuvanome prostoru ispod Dubovca, i u to vrijeme još vidljivim ostatcima nekadašnjih naselja, o čemu sam govori u bilješkama u hrvatskom Registru (Lopašić 1894: 97), prije nego što su spomenuta naselja rastom Karlovca izvan zidina vojne utvrde postala dijelom njegovih gradskih četvrti.

Prema Lopašiću, većina je kuća stanovnika dubovačkih podgrađa bila smještena u gornjem i donjem podgrađu te na području Drage. Tek se mali broj kuća dubovačkih „purgara“ smjestio na brdu, pokraj crkve svetoga Mihovila i uokolo samoga kaštela. Možemo pretpostaviti da su to oni stanovnici koji su u hrvatskom Registru upisani pod oni *ky okolu grada prebivayu*. Sudeći prema Lopašićevoj bilješci gornje se trgovište nalazilo ispod današnje crkve Majke Božje Sniježne te u njegovo vrijeme pivovare, dok se donji „varoš“ pružao desno prema rijeci Kupi. Draga se nalazila ispod kaštela i crkve prema staroj pivovari i groblju. Bilo je to mjesto gdje su kuće bile uzidane poput amfiteatra, jedna povrhu druge. Iako u njegovo vrijeme više nisu postojale kuće oko staroga kaštela ni na Dragi, ostatci naselja i kuća još uvijek su bili raspoznatljivi (Lopašić 1894: 97).

Uz kaštel je sve do sredine 18. stoljeća stajala i župna crkva sv. Mihovila koja se u izvorima prvi puta spominje sredinom 14. stoljeća. S kraja 19. stoljeća svjedoči Lopašić da su zidine nekadašnje župne crkve još uvijek stajale pokraj kaštela. Sve do 17. stoljeća u župi su djelovali popovi glagoljaši (Lopašić 1894:100), a ime jednoga od njih zapisano je i u hrvatskome Registru. Radi se o popu Pavlu (*pwzto popa Pawla hisno meztho*) koji se nalazio na području Drage, za kojega je Lopašić utvrdio da se radi o Pavlu Kapusoviću, glagoljašu, i godine 1580. župniku crkve sv. Jakova na Gazi

(Lopašić 1894: 104). U drugoj polovici 17. stoljeća u Dubovcu je izgrađena nova crkva Blažene Djevice Marije Snježne koja je od tada postala središnjom župnom crkvom (Lopašić 1879: 241). U latinskome *Conscriptiu* crkva svetoga Mihovila nije bila spomenuta, dok se u hrvatskome Registru neposredno spominje u jednome retku – naznačeno je, naime, kako je *thotw iztho w dolnyem warassu czrikweno malo zelcze, cha czrykwy zlusy*.

Gradu su nadalje pripadala sela Gaz (*Gazy, Gaaz*) te Jelsa (*Jelza*), stanovnici koji su popisani u obama urbarima i sudeći prema toponimima prostirala su se na području istoimenih današnjih karlovačkih gradskih četvrti. Toponim Gaz u nazivu sela upućuje na blizinu riječnoga toka Kupe i riječnog prijelaza kao dijelu prometnoga pravca prema Dubovcu. Krajem 19. stoljeća, kada Lopašić objavljuje urbare, Gaza je karlovačko predgrađe smješteno na poluotoku između Kupe i Korane. Ovo nekadašnje selo dubovačkoga vlastelinstva zajedno je s Dubovcem postalo dijelom grada 1778. godine kada je Karlovac proglašen slobodnim kraljevskim gradom (Lopašić 1879: 239).

Prema Lopašiću, dubovačkom je posjedu pripadala i Švarča, odnosno područje Donje Švarče, na kojemu su u zakupu podložnike Zrinskih, koji su pripadali Dubovcu, držali plemići *Andrey Tadyolowych*, kapetan lakih krajiških konjanika (Lopašić 1894: 113) (držao je na Švarči posjed založen mu za 2000 florena) te *Boltysar Babonosych* kojemu je posjed veličine jednoga dvornoga mjesta, odnosno 1 i pol selišta bio založen za 200 florena. *Thomas Dezpotowych* u Švarči je posjedovao 2 kmetska selišta, a knez *Symwn Zlatynnych dyak* i sudac Zagrebačke županije (Lopašić 1894: 98) također je bio posjednik dviju sesija. Selišta ovih posljednjih dvojice posjednika bila u vrijeme nastanka Registra već opustjela.

U urbarijalnome popisu na hrvatskome jeziku spominju se još i mjesta *na Ersyschych*, za gradom, te *w ghory* gdje prebivaju, odnosno kuće i vinograde imaju gornjaci.

Jedan od najznačajniji dijelova hrvatskog Registra posjeda grada Dubovca, barem što se tiče topografije i povijesnog izgleda šireg dubovačkog prostora, ali i nazivlja toponima na hrvatskome jeziku, donosi opis granica posjeda pod naslovom „*Tho ye kotar grada Dwbowcza, ky ze pochynye na Jelzy*“. Počevši od sela Jelse i sjeverozapadnog oboda vlastelinstva popisivač idući prema istoku u smjeru kazaljke na satu bilježi geografske toponime, hidronime i ojkonime koji omeđuju zemljišni posjed i onovremenom čovjeku nedvojbeno označavaju granice prostora dubovačkoga dominija. Granice Dubovca određene su prvenstveno u odnosu prema međama s okolnim vlastelinstvima Novigradom na Dobri sa zapadne strane, Steničnjakom na jugu te Ozljem na sjeveru i istoku. Posjed je bio omeđen vodenim tokovima: rijekama Kupom (*Kwpa*) i Mrežnicom (*Mrysnycza*), potokom koji teče do Gostinje (*Gozthynye*) i potokom Rakovcem (*Rakowacz*) te izvorom (*zdenčecom*) ki je na meji Steničnjaka i dubovačkoga posjeda; potom kopnenim granicama: *verh* Stermec, prvi klanac (*perwym klanczem*), *verh med winograde* dubovačkim i zadobarskim,

draga z live strane winograda. U opisu granica nalazimo i nazivlje za mjesta nastala ljudskim djelovanjem: *oberh broda Ghergwreticha, put obchynski ki gre od Dubowca na Zwarchw, put obpchynzki ki gre od Dubowcza k Nowmw gradw, put obpchynzki ky wlyche od Kapele, vinograd pry Kapeli, Kawranow winograd, put obchynzky ky grede od Dwbowcza w Ozyall*. U opisu nalaze se i ojkonimi *Bahorichy zelo, Jelza, Zwarcha, Kozya draga, Ztharasa, Wochyak*, (winograde) *Zadobarzke, Symatych, Ozyall*, (kotara) *Nov(w)achkoga*, (medya) *Ztenychka*.

Hrvatski Registar i latinski *Conscriptio* pružaju podatke i o gustoći naseljenosti dubovačkoga posjeda. U oba popisa, osim imena podložnika, osobito se ističu bilješke o opustjelim kućama stanovnika podgrađa (*pwstho hisno mezto*) i pustim selišnim mjestima podložnika. Pri samome pogledu na popis imena kućevlasnika vidljiva je razlika u njihovome broju. U gornjem i donjem varošu živjelo je prema hrvatskome Registru 1579. godine ukupno 57 „purgara“, odnosno vlasnika kućnoga mjesta, od čega je pustih bilo 31 kućno mjesto. Uz ovaj broj kuća naznačen u Registru nalazi se i opaska na latinskome jeziku zapisana prilikom izrade latinskoga *Conscriptia* kako je u nepune tri godine između nastanka dvaju dokumenata došlo do porasta broja vlasnika kuća u oba podgrađa. Godine 1581. u oba mjesta zabilježeno je 68 kućevlasnika, odnosno broj se pustih kućnih mjesta tada naseljenih novim vlasnicima smanjio za jedanaest pa je opustjelih kućnih mjesta bilo 20 (Lopašić 1894: 100). Spomenuto smanjenje opustjelih gradskih parcela, odnosno kuća, zabilježeno u latinskome *Conscriptiu*, Lopašić je tumačio porastom potrebe za novim obrtnicima i doseljenicima drugih zanimanja u blizini nove vojne utvrde, a koja je za razliku od okolnih mjesta privlačila novo stanovništvo, posebice ono koje je privređivalo u urbanim sredinama jer je novoutemeljeni Karlovac jamčio veću sigurnost i zaštitu (Lopašić 1894: 96).

Među stanovnicima Drage pod gradom prema hrvatskom je Registru bilo 57 kućevlasnika i 13 opustjelih mjesta. U Gazi je bilo pak naseljeno 21 selišno mjesto na kojemu su živjela 24 kućevlasnika te četiri pusta sela. Prema latinskom je *Conscriptiu* na Gazi bilo 29 selišnih mjesta, a od tog broja 7 ih je bilo opustjelo. U Jelsi je samo 5 selišnih mjesta bilo dužno raditi za zemaljske gospodare kaštela i sva su bila naseljena, osim jedne polovice opustjeloga selišnog mjesta. Ostatak selišta držali su spomenuti plemići i slobodnjaci, ukupno 10 naseljenih i dva pusta selišta. Na području pak Švarče, dakle onoga dijela koji je bio podložan Dubovcu, a koji je u zakupu držalo više plemića, bilo je naseljeno 15 ½ kmetskih selišta na kojima je živjelo 19 kmetova, dok je njih 16 zabilježeno kao pusto. Hrvatski je Registar na kraju donio i podatke o ukupnom broju ljudi koji su naseljavali navedena selišta u koji nisu bili ubrojani podložnici na založenim ili darovanim dijelovima dubičkoga posjeda ili oni koji su bili slobodnjaci. Godine 1579. sveukupno su na vlastelinstvu živjela 163 kućevlasnika, odnosno uživatelja sesija i kućnih parcela. Opustjelih je kućnih parcela bilo 44, a sesija, odnosno selišnih mjesta, 41 i ½. Na nekoliko je mjesta u popisima stanovnika dubovačkih trgovišta u hrvatskome Registru zabilježeno da se „hižna mjesta“ pojedinih uživatelja nalaze s druge strane Kupe, dok u blizini grada, odnosno na

području „varoši“, drže svoje zemlje i vrtove. Primjerice, u slučaju opustjele sesije Matije Mesarića *tha zthoyi pryko Kwpe, a zemlye i yerte dersy na purgariy*; jednako kao i sesija šoštara Petra.

Hrvatski Registar grada Dubovca sadrži popis „Zemlyje zenokosse i vinogrady cha ze za grad Dubowacz dersy“ koji za razliku od selišnoga rustikala ocrtava alodijalni dio posjeda. Velika većina alodija dubovačkoga vlastelinstva nalazila u blizini Gazi. Bile su to gradske oranice na *Czwrkw polagh Gazy* i na *Kerchw*, zatim niže *dolny Gazi*, te također na *Kerchych* pokraj međe s vlastelinstvom Steničnjak i blizini seoceta Straža (*pry Zthrasy*) ponad kaštela Dubovac. Ovaj krajolik išaran komadima izorane zemlje bio je isprekidan sjenokošama, velikom podno samoga kaštela te nešto manjom *w Kwthyh nyse dolnye Gazy*. Alodijalni vinogradi nalazili su se jedan pod selom Straža, a drugi kod Kapele (što je i naznačeno u ranijem opisu međa dubovačkoga posjeda) na uzvisini zvanj Tusto čelo (*w Twztom chelw*) koja je i u Lopašićevo vrijeme bila gdjegdje zasadena vinogradom (Lopašić 1894: 111). Na brdu pored kaštela nalazio se majur s gospodarskim zgradama (*hise, stagal*) te s dva velika i jednim malim vrtom.

4. Antroponimija u dubovačkim urbarima – odraz ljudi u vremenu

Urbari dubovačkoga posjeda odraz su gospodarenja posjedom, ali i njegove društvene strukture i svakodnevne zbilje njegovih stanovnika. Stoga se podatci koji su njime sačuvani, imena i prezimena ljudi, njihova zanimanja i obaveze, mogu sagledati i iz aspekata antroponimije, odnosno proučavanja osobnih imena i prezimena te njihovih jezični značajki (antroponim 2013-2024) u vremenu kada su popisana.

U obama urbarijalnim popisima među stanovnicima dubovačkih trgovišta pronalazimo i nevelik broj osoba koje su upisane svojim osobnim imenom te službom ili obrtom kojim su se bavili. Lopašić je pridjevak tih osoba bilježio u svojem prijepisu malim tiskanim slovom, stoga je opis službe tih osoba lako razlikovati od mogućeg prezimena. U svojim je bilješkama naveo imena više obrtnika i drugih službenika s dubovačkoga područja, a za neke je poput literata Zlatinčića ili samoborskoga trgovca *Mateya Mezarychia* zabilježio i kratke biografije (Lopašić 1894: 98). Budući da je obrtnika među popisanim stanovništvom bilo relativno malo, vjerojatno je bilo dovoljno da ih se u urbarima Dubovca u vremenu kada su dokumenti nastali većinom identificira osobnim imenom te obrtom ili službom kojom su se bavili, odnosno načinom na koji su privređivali, te su se po toj službi društveno i statusno isticali. No, neke od osoba kojima je u urbarijalnim popisima zabilježen status ili služba ponekad su bile upisane i osobnim imenom i prezimenom, odnosno pridavkom, a potom i djelatnošću kojom su se bavili. Najčešće su to bili literati (*djak*) koji su sa slobodnjacima i kurijalnim plemstvom te zakupcima dijelova posjeda činili svojevrsnu društvenu elitu tog varoškog i seoskog društva. Neki od službenika i obrtnika držali su i po nekoliko sesija u različitim naseljima te posjedovali više kuća, što posredno svjedoči i o njihovom materijalnome statusu. Zlatar Matej (*Matey zlatar*) u

gornjoj je varoši primjerice držao dva selišta, na drugome je sagradio i novu kuću (*drugw hysw nachynyl*). Literat Marko Puksar (*Puksar*) držao je pak jednu kućnu parcelu u gornjoj dubovačkoj „varoši“ te dva selišna mjesta na području Gaze, Mihael *Symaty*ch, također literat, zabilježen je kao uživatelj sesije u gornjem varošu, ali se njegovo ime nalazi i na popisu kućevlasnika onih koji prebivaju uokolo kaštela. Zanimanja kojima su se bavili obrtnici ili službenici bili su svojstveni zapravo naseljima s obilježjima urbaniteta, kakva su bez sumnje bila trgovišta Dubovca. Prema hrvatskome Registru to su u gornjemu trgovištu bili: spomenuti *Marko djak Puksar*, *Mihall djak Symaty*ch i *Matey zlatar* te *Pethar sostar* i *Jwray krayach*. U donjoj dubovačkoj „varoši“ kućne su parcele držali *Myhal Dwbych sostar*, *Ztanko ladwar*, *Luka djakow*, *Lwka drabanath*, *Jandrey sostar*, *Juryssa sostar*, *Jwray sostar*. Među onima koji su stanovali u Dragi i okolo grada te oni koji su bili gornjaci: *Ghergwr zthrasacz*, *Jandrya sostar*, *Mate krayach*, *Grwbyssa sostar*, *Pawko klywchar*, *Symwn djak*, *Myhael krayac*, *pop Pawal*, *Pawall lonchar*, *Iwan Kazych skolnyk*, *Myhael wolar*, *Andre wollar*, *Grwbissa zthrasacz*. Na Jelsi među Križanićevim podložnicima selište je držao njegov sluga *Pawal Krysanycha zlwga*. U Jelsi selišno mjesto držao je i *Miklows djak Andryasewych*. Među obrtnicima u spomenutim urbanim naseljima najmnogobrojniji su bili postolari kojih je spomenuto 7, a brojem su ih slijedila 4 djaka, 3 krojača, 2 stražara, 2 volara te po jedan drabant, odnosno gradski stražar vojnik, lađar, ključar, lončar, svećenik i školnik, odnosno učitelj, te sluga. Prostorno na području donje „varoši“ koja se prostirala bliže rijeci Kupi stanovali su čak četiri postolara i jedan lađar, u svakome od naselja, osim donje „varoši“, stanovali su literati, dok su među onima koji su kuće imali u neposrednoj blizini kaštela prevladavali oni koji su kao inkvilini i službom bili vezani uz kaštel i njegovu neposrednu okolinu: stražari, volari, ključar, literat, svećenik, školnik.

Jedna osoba koja je svakako pripadala toj dubovačkoj varoškoj eliti bio je spomenuti špan i sudac Lovro *Karuzych* koji je jedan od protagonista sastavljanja latin-skog *Conscriptia*, a u Gazi je posjedovao pola selišnoga mjesta.

Pri analizi imena i prezimena stanovnika dubičkoga posjeda, u radu je korištena studija Branimira Brglesa *Ljudi prostor i mijene. Susedgradsko i donjostubičko vlastelinstvo 1450 – 1700. Prilog istraživanju ruralnih društava* (Brgles, 2019.) koji analizirajući niz serijalnih vrela (registara crkvene desetine, urbara, popisa gornice i matičnih knjiga) donosi studiju ruralnoga društva navedenog prostora, između ostalog i u antroponimijskom smislu.

U razdoblju iz kojega potječu dubovački urbari tek se bilo uobičajilo da se imena osoba pišu dvoimenskom formulom – osobnim imenom i prezimenom, odnosno pridjevkom. Jednako tako na području Hrvatsko-Slavonskoga Kraljevstva dominantnom postaje uporaba svetačkih imena, a smanjuje se udio narodnih (Brgles 2019: 217; 224-226). U hrvatskome Registru dubovačkoga posjeda podložnici su pretežito nosili svetačka imena, odnosno upisivani su njihovim inačicama. Najviše je bilo onih s imenom ili inačicom imena Juraj – takvih je 30 popisanih, po učestalosti redom su slijedila imena i njihove inačice: Ivan (27), Mihael (23), Petar (19), Nikola (17), dok

su se među učestalijima našli Andrija, Grgur, Martin, Matej, Gašpar, Luka, Marko, Pavao, Šimun i Lovro. Rjeđa su: Stjepan, Kristofor, Blaž, Stanko, Bartol, Toma, Franjo, Vid, Vice, Ilija. Od imena koja bismo mogli svrstati u narodna spominju se: *Czyga, Domycza, Grubiša, Mareta i Dragoy*.

Osobito su zanimljiva prezimena dubovačkih podložnika. Ističu se ona postanjem motiviranim zanimanjima: *Gergur Krayach, Jwray Krayach, Vid Barbyrych, Matey Mezarych, Pereta Kowach, Anthon Thkalacz, Mykwla Tkalacz*; ili službom: *Iwan Spanych, Jwre Trombytas, Syme Mestrych, Iwan Lowaz, Zthyppan Zlwysch, Myhael Barbych*. U prezimenima nekih podložnika vidljiv je etnonimik, odnosno mjesto porijekla, što je također u svojim bilješkama urbarima primijetio Lopašić (1894: 98), a najčešći je onaj koji se odnosi na vlaško porijeklo. Među stanovnicima dubovačkoga posjeda nalazili su se: *Mykwla Wlassych, Lwka Morlachych, Vycze Pernyanyn, Iwan Byhchyanyyn, Iwko Wlassych, Mykula Horwat, Myhael Wlah, Thoma Horwath, Jandre Zenyanyn, Jwray Zwarche, Jwray mali z Gazy, Matey Zwarche, Symko Wlassych, Juray Gasanyyn, Ilya z Gazy, Petar Horwathyn, Myhael Wlah, Mate Ztenychak, Pereta Prekowerski*. Po nekim je etnonimicima moguće govoriti i o širini areala iz kojega su osobe ili njihovi pretci migrirali prema Dubovcu (Perna, Bihać, Senj, Švarča, Steničnjak), a jedno od navedenih imena *Gergur Chamberlot* – moguće je i inozemnog porijekla. Mnoga su prezimena u nastanku bila motivirana biljnim i životinjskim svijetom: *Myhak Dwbych, Gaspar Hraztowzky, Mykwla Czwytych, Marko Wukowych, Gaspar Pticharych, Martyn Koz, Iwan Kachych, Mihe Stakor, Miha Farkasych, Martin Farkasych, Orłowchych, Jwray Dupyn*. Neka prezimena nastala su pak od naziva blagdana i crkvenih službi: *Pethar Mezopwzt, Juraj Remeta, Ghergur Bosych*, dok su prezimenima osoba *Mykwla Fabyanych, Lazy Martynacz, Jwray Matanych, Jwrica Symech, Myklows Andryasewyh, Juraj Krysnych, Myka Iwanych* moguće patronimici ili postanjem potaknuti svetačkim imenima. Jedna grupa prezimena podložnika dubovačkoga posjeda moguće je nadimačkog, odnosno pogrđnog porijekla: *Iwan Krall, Iwan Brundyh, Lwkach Glawanowych, Petar i Myhael Mokrych, Iwan Babin, Martin Dwboky Ztanko Hwdych* ili je nastala na temelju društvenoga statusa pojedinca ili njegovih predaka: *Gherga Zelyan, Gerge Mws, Petar Mwsych*. Jednako tako pojedini uživatelji sesija identificirani su osobnim imenom i/ili prezimenom te tjelesnim obilježjem – *Ghergwrych mali, Iwan debeli, Pethrych maly, kmethych nyky Jwray zthary*, dok su neki uživatelji sesija identificirani rodbinskim ili podložničkim odnosnom – *Iwan Wydossew zyn, Zelakow zyn, Mykwla nyegow kmeth, Iwan nyegow seler*.

Među spomenutim imenima u obama urbarijalnim popisima dubovačkoga vlastelinstva svakako se kao kućevlasnice ili pak posjednice kmetskih sesija ističu žene te način bilježenja njihovih imena. Prema Brglesu, tijekom 16. stoljeća javljaju se primjetne razlike u bilježenju ženskih imena. Ona mogu biti u formi trorječne imenske formule strukture *relicta + osobno ime + genitiv muževa imena* te onimsko-apelaivna svezu *+ osobno ime + žensko prezime*. Krajem stoljeća, kada se nastavlja povećavati broj ženskih prezimena, povećava se i broj ženskih dvorječnih

imena strukture osobno ime + pridjevak/prezime (Brgles 2019: 226).

Prema hrvatskom Registru iz 1579. godine u gornjem i donjem dubovačkome podgrađu kao kućevlasnice stanovale su: *Wrsa Kaczanka, Annycza Halamyka, Dorka Jandrakowycza, Kawranka wdowa, Dely Bara, Gozpa Bara Woksychka, Brodarychka wdowa, Lwczka Kechynychka, Jele Brawychka, Anna Halanyka, Grandelkyno* (hisno mezto), *Czyga Zpazychnyca, Dorycza Nazupka, Dorycza Jakowchych, wdowa Nyka Zwarche, Bwrychka wdowa*, a na *Ersyschych* za gradom *Mykwle Heryhowycha kmeticha*. Među navedenim ženama 4 su navedne u odnosu na svoj bračni status kao udovice te su identificirane samo suprugovim prezimenom. Udovištvo je, osim bračnog, bilo oznaka i socioekonomskoga statusa.

Ostale navedene žene popisane su bez oznake bračnog i društvenoga statusa, a njihovo je ime upisano u formi osobno ime + žensko prezime. U tri slučaja imenskom formulom jasno je naznačen društveni status popisanih žena: gospa *Bara Woksychka* nedvojbeno je bila višeg društvenog, odnosno plemićkoga statusa. *Granelkyno* hisno mezto – svjedoči o nekadašnjoj vlasnici parcele koja je opustjela, dok jednoj ženi zbog njezinog niskog društvenog položaja kmetice nije ostalo zabilježeno ni ime. Identificirana je imenom i prezimenom osobe kojoj je po statusu bila podložna.

Na Gazi nije upisana ni jedna posjednica sesije, samo se jedna opustjela naziva *Jagyno selo*. U Jelsi stanovale su: *Juray Wlasychya sena wdowa* i neka *Goszpoychka*. Ponovno je jedna posjednica imenovana društvenim i bračnim statusom i identificirana suprugovim imenom i prezimenom, dok ni kod druge nije zabilježeno osobno ime. Na imanju u Švarči imenom su zabilježene samo dvije posjednice sesije: *Zofia Dobranychka* i *Lwczya Karynychka*.

Imena i prezimena u urbarima grada Dubovca svjedoče o migracijama te društvenoj pokretljivosti i dinamici toga prostora, odraz su ekonomskih i političkih kretanja, odraz su mentaliteta vremena te kulturnih i vjerskih praksi, posebice vezenih uz osobna imena. U nekim je dijelovima popisa moguće razabrati obiteljsku povezanost zapisanih pojedinaca. Primjerice na Dragi pod Dubovcem kućevlasnici su bile 4 su osobe istoga prezimena *Christoff Swersych, Ferenacz Swersych, Iwanacz Swersych* te *Juray Sewerssych* od kojih su 3 osobe popisane jedna iza druge te je moguće pretpostaviti da su bili u bliskom obiteljskom srodstvu i da su posjedovali kuće koje su se jedna drugoj nalazile u susjedstvu. Ovi izvori na svjetlo dana donose i pojedina imena kućevlasnica, običnih stanovnica jednoga malog posjeda, što se rijetko događa u drugim vrstama dokumenta ovoga povijesnog razdoblja te govore o njihovim pravnim mogućnostima držanja sesija, ali i društvenome i materijalnome statusu te načinu identificiranja i bilježenja njihovih imena. Primjetno je kako je većina kućevlasnica popisana na području koje je pripadalo urbanome dijelu dubovačkoga posjeda. U latinskome *Conscriptiu* osobna imena popisana su u latinskome obliku, dok su prezimena zapisana na hrvatskome idiomu, a u popisu držatelja sesija moguće je pratiti i promjene, napose one u vidu migracija te izostanka nekih ranije upisanih osoba te pojave novih prezimena, odnosno novoga stanovništva.

Osobna pak imena govore o jezičnome bogatstvu inačica kršćanskih osobnih imena na hrvatskome idiomu. U jednom kratkom zabilježnome trenutku povijesti dubovačkoga posjeda, na tom mikroprostoru povijesne Zagrebačke županije, opisuju nam mentalitet i suodnose suvremenika podno staroga kaštela koji izviruju iz domišljanja inačicama osobnih imena te pridjevcima. Daju naslutiti osobine njihovoga svakodnevnoga govora te njihove međusobne komunikacije i identifikacije.

5. Zaključno

Dubovački su urbarijalni popisi iznimno vrijedan izvor za izučavanje ruralnog stanovništva mikroprostora na području povijesne Zagrebačke županije na kojemu se dubovački posjed prostirao. Dokumenti nisu nastali radi međusobnog uređenja obaveza zemaljskih gospodara i podložnika, nego sa svrhom određivanja ekonomske i društvene vrijednosti i potencijala ovoga zemljišnoga posjeda. Kompariranjem informacija koje donose ukazuju na suptilne promjene u kratkome vremenskom intervalu između njihova nastanka potaknute nizom novonastalih društvenih i ekonomskih čimbenika. Ocrtavaju povijesni izgled prostora dubovačkoga posjeda, ekonomiku, odnosno način gospodarenja na posjedu, popisuju vrste podavanja i mjera te obaveze podložničkog stanovništva na posjedu, daju informacije o novčanoj protuvrijednosti roba. Urbari su i prvorazredni izvor za proučavanje antroponimije jednako kao i nekih aspekata svakodnevlja i suodnosa stanovnika posjeda. Urbarijalni popisi dubovačkoga vlastelinstva pružaju pregšt informacija o određenom trenutku u vremenu te tada živućim držateljima kmetskih sesija i varoških kuća. Ovi popisi ostaju živopisni spomenici postojanja ljudi i njihovih životnih sudbina u dvama vremenskim isječcima, 1579. i 1581. godine, te su za veliku većinu njih jedini spomen njihova postojanja.

Literatura

- Antroponim (2013-2024). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/antroponim>
- Brgles, B. (2019). Ljudi prostor i mijene. Susedgradsko i donjostubgičko vlastelinstvo 1450.-1700. Prilog istraživanju ruralnih društava. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Dugački, V. i Regan, K. (ur.) (2018). Hrvatski povijesni atlas. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža
- Kruhek, M. (1995). Karlovac. Utvrde, granice i ljudi. Karlovac: Matica hrvatska.
- Kruhek, M. (2000). Stari grad Dubovac. Svjetlo (1-2), 26-43.
- Laszowski, E. (1902). Hrvatske povjesne gradjevine. Zagreb.
- Lopašić, R. (1879). Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice. Zagreb: Matica hrvatska
- Lopašić, R. (1894). Urbaria lingua croatica conscripta. Hrvatski urbari. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Strohal, R. (1906). Grad Karlovac opisan i orisan. Karlovac.

Šimudvarac, M. (2020). Jezik kotara dubovačkoga: Jezična raščlamba hrvatskoga teksta „Urbara grada Dubovca“ iz 1579. godine. Svjetlo (1-4), 87-129.

Urbar (2013-2024). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/urbar>

Strukovno obrazovanje i karijerni razvoj u svrhu nastavka obiteljske tradicije – studija slučaja Ivan Šandl u Podravskoj Slatini tijekom prve polovice 20. stoljeća

Pregledni rad

Mirko Lukaš

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Lorenza Jägera 9
mlukas@ffos.hr

Sažetak

Radom se analiziraju sadržaji arhivskog gradiva obitelji Šandl tijekom prve polovice 20. stoljeća. U središtu pozornosti se nalazi karijerni razvoj Ivana Šandla sina promatrane obitelji. Ivan je rođen 13.12.1919. godine u Podravskoj Slatini od oca Stjepana gostioničara i majke Emilije rođene Petrovicky po zanimanju domaćice. Promatrana obitelj je posjedovala prvi privatni hotel u Podravskoj Slatini pa se njihov sin Ivan usmjerio svojim strukovnim obrazovanjem na pohađanje ugostiteljskog zanimanja. Dostupni arhivski materijali svjedoče kako je 1930. godine Ivan pohađao Državnu osnovnu školu u Podravskoj Slatini iz koje već 1931. godine prelazi na Državnu mješovitu građansku školu u Podravskoj Slatini na kojoj je uspješno završio tri razreda. Nakon položenog Završnog ispita odlazi u Zagreb na strukovnu izobrazbu gdje je 1934./35. godine pohađao prvi razred Državne trgovačke akademije Kraljevine Jugoslavije. Ovu instituciju napušta 1936. godine i odlazi na Državnu trgovačku akademiju u Osijeku na prostoru Kraljevine Jugoslavije na kojoj je ostao sve do 1939. godine kada je položio Završni ispit i stekao zanimanje konobara. Zbog prilika u domovini Hrvatskoj kao vojničar poslan je na izobrazbu u Domobransko vojno učilište u Zagrebu. Nakon smrti svog oca 23.5.1942. godine Odlukom suda o nasljednom pravu 12. kolovoza 1942. godine postaje uz majku punopravni vlasnik očeve imovine i prvog hotela U Podravskoj Slatini. Mladom Ivanu je sav privatni imetak oduzet i nasilno je prešao u posjed tadašnje države Federativne narodne republike Jugoslavije u kojoj je dolaskom socijalističke partije na vlast prekinuta karijera mnogih građana pa i ovoga mladog poduzetnika koji je s namjernom obrazovanjem za nastavak obiteljskog obrta i daljnje njegovanje i produžetak obiteljske tradicije.

Ključne riječi: karijera, oduzimanje imovine, privatni obrt, strukovno obrazovanje, trgovačka akademija

Vocational education and career development for the purpose of continuing the family tradition – a case study of Ivan Šandl in Podravska Slatina during the first half of the 20th century

Abstract

The paper analyzes the contents of the archive material of the Šandl family during the first half of the 20th century. The focus is on the career development of Ivan Šandl. Ivan was born on December 13, 1919 in Podravska Slatina. His father was Stjepan, an innkeeper, and his mother was Emilija, née Petrovicky, a housewife. The Šandl family owned the first private hotel in Podravska Slatina, so their son Ivan focused his professional education on attending the hospitality profession. Available archival materials testify that, in 1930, Ivan attended the State Elementary School in Podravska Slatina, but he transferred to the State Mixed Civic School in Podravska Slatina in 1931, where he completed three grades. After passing the final exam, he went to Zagreb for vocational training, where, in 1934/35, he attended the first class of the State Trade Academy of the Kingdom of Yugoslavia. He left this institution in 1936 and went to the State Trade Academy in Osijek, on the territory of the Kingdom of Yugoslavia. In 1939, he passed the final exam and became a waiter. Due to the circumstances in Croatia, he was sent for training as a soldier student at the Home Guard Military College in Zagreb. After his father died on May 23, 1942, on August 12, 1942, the court decided on the inheritance rights of Ivan Šandl. He became the full owner of his father's property and the first hotel in Podravska Slatina, along with his mother. All of young Ivan's private property was confiscated and it was forcibly transferred to the possession of the then-state of the Federal People's Republic of Yugoslavia. At that time, the growth of the socialist party and its power interrupted the careers of many citizens, including this young entrepreneur who was educated to continue the family trade and further nurture and extend family traditions.

Key words: career, private trade, confiscation of property, vocational education, trade academy

1. Prilaz temi

1.1. Kratki povijesni pregled ustrojstva hrvatskih prostora tijekom promatranog razdoblja

Kronologija promatranog razdoblja obuhvaća kraj 19. i početak 20. stoljeća, točnije vrijeme prije polaska u školu, razdoblje školovanja i početno zapošljavanje Ivana Šandla i zakonsku regulativu od 1886. do 1918. godine unutar državne administracije (Austro-Ugarske Monarhije) i 1918. – 1929. – 1939. – 1941. godine (Kraljevine SHS, Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske), 1941. – 1945. godine (Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog rata) i od 1945. godine na dalje kao početno razdoblje stvaranja socijalističke Jugoslavije.

Austro-ugarskom nagodbom 1867. godine utemeljena je Austro-Ugarska Monarhija koja je dotadašnju Habsburšku Monarhiju podijelila na dva dijela, u kojoj su hrvatske zemlje još više razjedinjene tako da su Hrvatska i Slavonija pripale ugarskom dijelu, a Istra i Dalmacija austrijskom dijelu Monarhije. Nagodbom iz 1868. godine utvrđeni su autonomni i zajednički poslovi na relaciji Banske Hrvatske i Ugarske u kojima su unutarnja uprava, pravosuđe, bogoštovlje i nastava pripale autonomnoj upravi Hrvatske i njezinom Saboru, banu i zemaljskoj vladi. Ovakva uredba s pripojenjem Vojne krajine 1881. godine ostatku ovoga dijela Hrvatske ostaje sve do 1918. godine i prestanka 1. svjetskog rata (Perić, 1997).

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nastala je 1918. godine u kojoj su se hrvatske zemlje razdvojile na šest oblasti, od kojih su Hrvatsku i Slavoniju tvorile četiri: Srijemska oblast sa sjedištem u Vukovaru, Osječka oblast, Zagrebačka oblast i Primorsko-krajiška oblast sa sjedištem u Karlovcu. Ovo je područje s ostalim dijelovima Kraljevine 1929. godine diktaturom kralja Aleksandra preimenovano u Kraljevinu Jugoslaviju i po ne brojeći koji put došlo je do novog teritorijalnog preustroja u kojem prostor Hrvatske i Slavonije sve do 1939. godine dobiva novu regionalnu bansku upravu pod nazivom Savska banovina sa sjedištem u Zagrebu i Primorska banovina sa sjedištem u Splitu (Boban, 1995).

Nezavisna Država Hrvatska stvorena je 10. travnja 1941. godine, a Federalna Država Hrvatska djelovala je pod vlašću ZAVNOH-a od lipnja 1943. godine. Prostor NDH bio je ustrojen prema općinama i kotarevima koji su objedinjeni u velike župe (Perić, 1997). Na ovom prostoru odgojno-obrazovni rad nastavio je djelovati prema zakonima Kraljevine Jugoslavije, dok su teritoriji oslobođeni ratnih djelovanja započeli s obrazovnim radom onoliko koliko su to okolnosti dopuštale i s vremenskim trajanjem koji je više odgovarao tečajevima i kursu, a manje redovitoj nastavi (Ogrizović, 1975).

Federalna Država Hrvatska preimenovana je u Narodnu Republiku Hrvatsku 1946. godine Ustavom FNRJ sa svojim Saborom kao upravnim tijelom na čelu. U ovom je razdoblju Hrvatska kao i ostale republike za sve svoje odluke odgovarala centra-

listički oblikovanoj vlasti komunističkog ideološkog tipa vođenog iz Beograda uz nastavak naglašenog nacionalnog unitarizma³ (Perić, 1997).

1.2. Početci ustroja strukovnog školstva

Strukovno školovanje imalo je namjeru stručno i društveno afirmirati običnog čovjeka i potaknuti gospodarski napredak zemlje. Razvojem gradova obrt se distancira od poljodjelstva, ali se novi obrtnici još dugo vremena bave i jednim i drugim poslovima. U srednjem vijeku obrt je dobio svoje zasluženno mjesto u samostanima u kojima su se redovnici bavili različitim tada poznatim obrtima. Benediktinci i cisterciti su među prvim crkvenim redovima koji su osnivali svoja obrtnička društva u koja su okupljali zidare, tesare, rezbare, kovače, krojače, kipare i slikare koji su gradili i opremali njihove bazilike čuvajući u njima svoje tajne zanata (Čupak, 1918).

Ovu prasku pratili su i feudalni vlastelini želeći na svojim imanjima imati kvalitetna sredstva za obradu zemlje, poput kovača, kolara, bačvara ili limara (Bičanić, 1951), a bogatiji seljaci okretali su se izradi odjevnih predmeta od domaće tkanine (Udaljcov i sur., 1969). Organizacijom bratovština kao prvih crkvenih i strukovnih zajednica uz morsku obalu obrti su dobivali sasvim novi oblik razvitka, dok su na kontinentu za to bili zaslužni cehovi. Kako bi se omogućilo što uspješnije djelovanje i uspostavile nove funkcije u naseljavanju sela i gradova tijekom 15. stoljeća započelo je ozbiljno udruživanje obrtnika u cehove (Šercer, 1991), oblikujući tako novi najbrojniji i najutjecajniji stalež u gradovima dajući im poseban gradski štih (Feletar, 2003).

Pojavom industrije i ranog kapitalizma slabe utjecaji cehova koji gube na snazi i članstvu, a posebice onda kada industrijska konkurencija omogućuje korištenje i proizvodnju jeftine robe i njezinu trgovinu. Zakoni koji su stupali na snagu omogućavali su uvođenje slobodnog natjecanja u obrtu i trgovini, a time započeli s ukidanjem cehovskog načina udruživanja (Gross, 1985). *Privremenim zakonom o podignutju trgovačkih i obrtničkih komorah* od 3. listopada 1848. godine u Beču je osnovana Trgovačka i obrtnička komora kojom je car Franjo Josip I. 1850. godine, proglasom ovoga Zakona, narednih godina i na prostoru Hrvatske omogućio preobrazbu feudalnog društva u kapitalističko (Kolar, 2002). Cehovi njime nisu ukinuti, ali je uvelike onemogućeno njihovo brojnije otvaranje, a podjelom na slobodne

3 unitarizam (engl.) U politologiji i političkoj filozofiji, politička ideja i doktrina koja označuje težnju za postizanjem potpunoga jedinstva različitih (političkih, etničkih, vjerskih, kulturnih i dr.) dijelova i njihova uključenja u novu ili višu cjelinu bez obzira na međusobne suprotnosti i razlike ili unatoč njima.

Organizacijsko načelo prema kojemu su vlast i administrativno odlučivanje centralizirani, a država, u načelu, podijeljena na administrativne jedinice koje imaju veći ili manji stupanj autonomije, ali su odgovorne središnjoj vlasti. Za stvaranja prve jugoslavenske države (1918) unitarizam je označivao koncepciju stvaranja jedinstvene jugoslavenske nacije, čime se nastojala dokinuti svaka posebnost naroda koji su konstituirali državu.

(<https://www.enciklopedija.hr/clanak/unitarizam>).

i dopuštene obrte još je više usporen njihov daljnji razvitak. Slobodni cehovi nisu zahtijevali nikakvu prethodnu izobrazbu pa ih je bilo lakše otvarati, ali se za obavljanje dopuštenih obrta zahtijevalo pohađanje škole i provjera znanja i sposobnosti polaganjem cehovskih ispita. Svakim su danom bili vidljiviji sve veći neprijateljski odnosi prema cehovima sve do 1872. godine kada je donesen *Obrtni zakon* kojim se predlaže njihovo ukidanje u potpunosti. Zakonom je prema članku 1. svaka punoljetna osoba mogla otvoriti i samostalno voditi svoj obrt ili trgovinu (Gross, 1985).

Mnogi su se obrtnici bojali konkurencije i samostalnog obavljanja obrta protestirajući protiv ovoga zakona pa je kao odgovor na njihove prigovore 1. listopada 1884. godine donesen novi *Obrtni zakon* koji je još strožim odredbama onemogućio djelovanje slobodnim obrtnicima. Ovim je Zakonom svaki obrtnik koji je imao namjeru otvoriti obrtno poduzeće morao dokazati da je za njega izučen i osposobljen (Horvat, 1994). Tako je i na prostoru Hrvatske po prvi puta došlo do pojave sustavne izobrazbe za obavljanje obrtničkih zanimanja. Članak 80. navedenog Zakona odredio je: „U općinama, gdje ima barem 50 šegrta, a za njih nema posebne škole, dužna je općina uređenom posebnog učevnoga tečajem skrbiti za obuku šegrta.“ (Sbornik ugarsko-hrvatskih skupnih zakonah, 1884. 12, str. 114).

U Kr. zemaljskoj vladi je u studenom 1885. godine na čelu s Franjom Klaićem sazvan odbor koji bi za Odjel za bogoštovlje i nastavu izradio prijedlog statuta za šegrtske škole. Vlada je 30. svibnja 1886. godine odobrila prijedlog Statuta i Opću naučnu osnovu kojim je propisala u kojim se mjestima u Hrvatskoj i Slavoniji imaju osnovati šegrtske škole i na koji način one trebaju urediti svoj rad s početkom 1886./87. školske godine (Cuvaj, sv. VII, 1911).

Od 1892. godine i *Ustrojnim statutom za šegrtske škole u Hrvatskoj i Slavoniji* započinje novo suvremenije obrtničko obrazovanje kojim je svaka šegrtska škola morala izraditi svoju specifičnu naučnu osnovu koja se razlikovala u izobrazbi na analfabetskim tečajevima ili nižim i višim odjelima šegrtskih škola koje se moraju ustrojiti tako da budu podijeljene u skupine prema srodnom zanatu i gradivu, a posebice prema crtanju (Cuvaj, X, 1913). *Naukovna osnova za šegrtske škole Hrvatske i Slavonije* postala je sastavnim dijelom Statuta škola u kojoj je niži odjel imao samo jednu osnovu, a viši odjeli su imali i veći broj osnova.

Npr. Trgovački odjeli učili su iste predmete kao i obrtnički odjeli, ali su umjesto *Risanja* i *Modelovanja* imali predmet *Nauk o robi* u svakom razredu po jedna sat tjedno, *Trgovačko računstvo* u svakom razredu po dva sata tjedno i *Trgovačko knjigovodstvo s komptoirskim radnjam* prvi i drugi razred po jedna sat tjedno, a treći razred dva sata tjedno. Ostali predmeti koji su se slušali po jedan sat tjedno u ovoj školi bili su: *Vjeronauk*, *Čitanje i stvarna obuka na temelju čitanke* i *Zemljopis*, dok su se *Poslovni sastavci*, *obrotno knjigovodstvo* i *zakonodavstvo* slušali samo u prvom i drugom razredu (Službeni glasnik, 1892, Komad IX, str. 278).

Šegrta koji su odlučili pohađati obrtničku školu morali su prethodno završiti opću ili nižu pučku školu. Pučka se škola sastojala od četiri razreda da bi se kasnije

nadodalo i peto godište, u kojoj su se osnove nazivale Niža za učenike koji su pohađali samo prvo godište, Srednja za one koji su pohađali drugo i treće godište i Viša za one koji su bili učenici četvrtog i petog godišta (Franković i sur, 1958). Šegrtsku školu pohađali su svi šegrti dok je trajala njihova izobrazba i dok su se nalazili na naukovanju kod majstora obrtnika. U mjestima gdje nije bilo šegrtskih škola polaznici su bili obvezni nazočiti opetovnoj obuci koja se organizirala uz svaku pučku školu nedjeljom i blagdanima.

Prilikom upisa u šegrtske škole polaznici su morali priložiti Krsni ili Rodni list, posljednju Svjedodžbu završenog razreda i Ugovor o naukovanju sklopljen kod kotarske oblasti. Kasnijim propisima (1922., 1929., 1930...) ovim je obveznim dokumentima dodano i Liječničko uvjerenje o fizičkoj sposobnosti polaznika. Upise šegrta najčešće je provodio ravnatelj škole koji je bio zadužen za čudoredan i duševni napredak zavoda pa je prilikom upisa polaznicima dodijelio i obrasce kao što su posebna *Upisnica*, *Školski red* i *Disciplinarne propise škole*. Upisnica je bila posebno otisnuta, a šegrt koji ju posjeduje uvijek ju mora imati kod sebe (Cuvaj, X, 1913).

Stručne su škole organizirane od šegrtskih do onih koje su nosile status potpunih ili viših srednjih škola, poput trgovačke akademije. U njih su se upisivali učenici sa završenom višom pučkom ili nižom srednjom školom. Godine 1926. mnoge se stručne škole izdvajaju iz nadležnosti Ministarstva prosvjete i preusmjeravaju prema struci u resorna ministarstva, što je u pojedinim zanimanjima dovelo do stagnacije obrazovanja umjesto do njegovog poboljšanja i daljnjeg razvoja (Gaćina Škalamera, 2004).

Završni ispit uvršten je u srednje škole *Uredbom o organizaciji, nastavnom planu, stručnoj spremi nastavnika i upotrebi udžbenika u stručnim produžnim školama* od 1935. godine kako bi se podigla razina znanja polaznika i kvalitetniji rad učitelja. U to vrijeme završni ispit polagao se na kraju trećih razreda iz svih slušanih nastavnih predmeta osim *Crtanja* i *Knjigovodstva s korespondencijom* u prisutnosti izaslanika Ministarstva trgovine i industrije ili banske uprave (Glasnik stručne nastave, 1936a, 21 i 22).

Zakonom o financiranju iz 1927. godine cjelokupno je trgovačko školstvo (trgovačke akademije – četverorazredne škole, te dvorazredne trgovačke škole i trgovački tečajevi) stavljeno pod nadležnost Ministarstva trgovine i industrije. Doneseni su novi propisi o upisu u škole pa je akademiju mogao upisati učenik s položenom malom maturom – nakon četvrtog razreda gimnazije, ali i nakon građanske škole ako je bio odličan ili vrlo dobar i ako je položio francuski jezik kao razlikovni predmet (prethodne godine prijemni ispit sastojao se od hrvatskosrpskog jezika, matematike i zemljopisa). U dvorazrednu trgovačku školu mogli su se upisati polaznici nakon završenog četvrtog razreda građanske škole ili gimnazije, bez male mature. Godine 1932. donesen je Nastavni plan i program za navedene škole.

U mnogim manjim mjestima djelovala je niža obrtnička škola: opća obrtnička ili trgovačko-obrtnička, organizirana kao večernja ili nedjeljno-blagdanska. Ove škole

uglavnom nisu imale svoje zgrade, već su nastavu održavale u zgradama osnovnih škola i u neprikladnim prostorima. Mnogi polaznici ovih škola prethodno nisu završili sva četiri razreda osnovne škole pa se njihova polupismenost ili čak nepismenost odražavala i na djelotvornost obuke, a to je još više dolazilo do izražaja u vrijeme kada su polaznici isto vrijeme pohađali školu i radili i zbog toga često izostajali s nastave. Upravo se iz tih razloga predlaže uvođenje zaključnog ispita nakon kojeg bi šegrti postali kalfama. Na taj bi se način i majstori – poslodavci više brinuli o svojim mlađanim radnicima koji su često bili maksimalno izrabljivani radeći od jutra do večeri i bili preumorni za bilo koji oblik nastave. Problem je vidljiv i u nastavnom kadru kojeg je bilo malo, kao i u stalnim učiteljima koji bi imali stručnu osposobljenost za majstore ili za predavače praktične nastave (Miljković i Batinić, 2011, 518).

1.3. Razdoblje implementacije socijalističke ideologije na hrvatskim prostorima

Tijekom 20. stoljeća hrvatski narod iskusio je dvije totalitarne ideologije (Hobwawn, 2009). Prva se ideologija u hrvatskom društvu pojavila u vidu nacionalističkog konzervativnog i tradicionalnog usmjerenja koji je kao svoj cilj isticao osnivanje hrvatske države i ostvario ga nakon propasti Kraljevine Jugoslavije. Protusprstvo i kult hrvatske države najviše su dolazili do izražaja kod ustaške organizacije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (Radelić, 2006, 29). Druga je ideologija završetkom 2. svjetskog rata 1945. godine uspjela nametnuti svoju diktaturu proganjanjem članova nekomunističkih stranaka, intelektualaca, svećenika, privatnika i seljaka ističući to obilježjem komunističkih režima. Oduzimanje vlasništva bio je jedan od obrazaca provođenja komunističkih mjera čime je komunistička vlast dodatno jačala svoj položaj (Radelić, 2006, 57).

Polovicom 1945. godine agrarnom reformom i nacionalizacijom privatnih poduzeća nastavljena je praksa oduzimanja privatne imovine pojedinim osobama. Uz to je cijelo vrijeme postojanja druge Jugoslavije sustavno prešućivana sudbina političkih izbjeglica, kao i djelatnosti represivnog sustava izvan okvira pravosudnog sustava – Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina, Odjeljenje za zaštitu naroda (Grahek Ravančić, 2006, 340-342). U narodu je kao oblik demokracije proklamiran federalizam, no u stvarnosti je to bio državni i partijski centralizam s KPJ-om kao glavnim hegemonom (Maticka, 2006, 23).

Prvi procesi podržavljenja imovine u Hrvatskoj su započeli već 1942. godine nakon Fočanskih propisa kojima je pokrenuto stvaranje fonda društvenog vlasništva i tijekom 1943. godine u kojoj se osnivaju Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i mnoga komunistička tijela i povjerenstva (Anić, 2007, 31-32). Fočanskim je propisom imovina Kraljevine Jugoslavije proglašena narodnom, a imovina narodnih neprijatelja konfiscirana presudama vojnih sudova i predana na upravljanje narodnooslobodilačkim odborima: „Narodnooslobodilački odbori mogu prema potrebi

vršiti u korist narodnooslobodilačke borbe i rekviziciju od imućnih pojedinaca. Od imovine narodnih neprijatelja, koja se konfiscira na osnovu rješenja vojnih vlasti i sudova, NOO-i primaju na rukovanje sve ono što vojne vlasti ne zadrže za potrebe vojske i unose to u narodnooslobodilački fond” (Anić, 2007, 31-32).

Iza toga slijedi sekvestracija ili privremena mjera kojom je oduzimana imovina okrivljenika ili fizičkih osoba (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55262>) i to najčešće osoba njemačke nacionalnosti, ratnih zločinaca i njihovih pomagača. Ovo otuđivanje podrazumijevalo je nekretnine i pokretnine, dobra, posjede, kuće, namještaj, šume, poduzeća, potraživanja itd. (Anić, 2007, 34). Imovinom koja je na temelju sudskih odluka prešla u državno vlasništvo ili pod upravu Državne uprave narodnih dobara – DUND-a, moglo se nesmetano raspolagati jer je u tom trenutku bivšim vlasnicima oduzeto pravo raspolaganja. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje ZKRZ) predstavljala je tijelo koje je utvrđivalo tko je na području Hrvatske za vrijeme rata počinio zločine, od ekonomskih do ratnih. ZKRZ je s danom osnutka odmah imao velike ovlasti sve do postupka suđenja, a radu ove komisije morala su biti na raspolaganju sva državna tijela kako bi se utvrdili zločini okupatora ili njihovih pomagača (Anić, 2007, 37).

Mjerom pod nazivom konfiskacija najviše su stradala poljoprivredna gazdinstva i svi protivnici narodnooslobodilačke borbe jer je njom imovina mogla biti potpuno ili djelomično oduzeta. U većini sudskih postupaka koji su izvedeni poslije rata ciljano je bila prešućena granica između ratnih zločina te suradnje s okupatorom (Anić, 2007, 39). *Zakonom o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije* pod točkom 1. piše da je konfiskacija imovine prinudno oduzimanje bez naknade u korist države celokupne imovine (potpuna konfiskacija) ili tačno određenog dela imovine (delimična konfiskacija) koja je lična svojina ili lični udeo u zajedničkoj imovini s drugim licima“ (Službeni list DFJ, 1945, br. 40), a ovaj postupak se prema točki 17. sprovodi pod hitno.

Zakonom o krivičnim delima protiv naroda i države točkom 2. se „krivičnim delom“ protiv naroda i države smatra svaka radnja kojom se ide na to da se putem nasilja obori ili ugrozi postojeće državno uređenje Demokratske federativne Jugoslavije ili da se ugrozi njena spoljnja bezbednost ili osnove demokratske, političke, nacionalne i ekonomske tekovine oslobodilačkog rata: federativno uređenje države, ravnopravnost i bratstvo jugoslavenskih naroda i narodna vlast (Službeni list DFJ, 1945, br. 66).

Za slučaj oduzimanja imovine hotelijeru Ivanu Šandlu znakovita je točka 10. „Lica koja za vreme rata privredno saraduju s neprijateljem odnosno okupatorom, tj. koja svoja industrijska, trgovačka, transportna ili druga preduzeća ili svoju stručnu spremu stave na raspoloženje neprijatelju za ciljeve proizvodnje odnosno sama proizvode predmete koji jačaju ekonomsku snagu i ratni potencijal neprijatelja, ili njihova saradnja s neprijateljem sadrži naročito teške oblike eksploatacije i pritiska na radnike uz pomoć okupatorskih vlasti, kazniće se lišenjem slobode s prinudnim

radom do 10 godina i konfiskacijom imovine” (Službeni list DFJ, 1945, br. 40).

2. Metodologija

Dominantna metodologija u ovom radu je kvalitativan pristup u kojem se prikupljeni podatci reduciraju i odvajaju se bitno od irelevantnoga te sređuju uz izvođenje zaključaka. U Hrvatskoj se upravo provodi reforma obrtničkog sustava srednjoškolskog obrazovanja pa ovaj tekst svojim uvidom može poslužiti u promatranju osobitosti i pozitivnih povijesnih iskustava te u razumijevanju i uspješnijem oblikovanju novog suvremenijeg vlastitog modela i oblika osposobljavanja mladih u trgovačkom obrtu.

Rad se temelji na kvalitativno-hermeneutičkom znanstvenom pristupu usmjerenom na povijesni diskurs analize sadržaja literature i dokumentacije, a istraživanje na analizi primarnih izvora smještenih u Državnom arhivu u Virovitici do sada još neobjavljenih.

Cilj je rada studijom slučaja o karijernom razvoju Ivana Šandla i analizom arhivske građe istražiti i rekonstruirati njegovo osposobljavanje za obiteljski hotelijerski obrt, uspješni završetak izobrazbe i njegovo preuzimanje obrta nakon smrti oca, ali i potpuni karijerni slom dolaskom nove državne ideologije na vlast.

Prema postavljenom cilju istraživanja konstruirana su sljedeća istraživačka pitanja:

- Koji uvjeti, kurikularni sadržaji i razine osposobljavanja početkom 20. stoljeća omogućuju izobrazbu za zanimanje hotelijer?

- Koji povijesni događaji ugrožavaju karijerni razvoj Ivana Šandla?

- Na koji su način u promatranom povijesnom razdoblju povezani aktualni društveni događaji s onodobnim školskim i obiteljskim okvirima karijernog razvitka?

Metoda koja se primjenjuje u istraživanju ovoga rada ima obilježja zasnovana na analizi sadržaja arhivske građe i primarnih izvora dokumentacije uz primjenu kategoriziranja, deskripcije te apstrakcije i konkretizacije spoznaja. Apstrakcija kao analiza odvajaju i rastavlja te izdvaja bitne elemente iz cjeline i temelji se na „misao- nom procesu izdvajanja i uopćavanja bitnih svojstava, odnosa i veza u mnogobrojnim više ili manje srodnim pojavama i procesima radi njihova upoznavanja i analize“ (Žugaj i dr., 2006, str. 59). Za razliku od analize koja predstavlja samo razdvajanje ili razlikovanje elemenata, apstrakcija omogućuje izdvajanje pojedinih određenih, općih ili posebnih elemenata. Konkretizacija je postupak koji predstavlja određivanje onoga općeg, izdvojenog (apstrahiranog) nekim posebnim odredbama (Žugaj i dr., 2006).

Metoda studije slučaja obuhvaća studije jednog slučaja ili studije više slučajeva pa su one „zapravo samo dvije inačice u dizajnu studije slučaja“ (Yin, 2007, 25). Studija slučaja stoji kao podskup kvalitativnih metoda koje su nasuprot onima u

pozitivističkom pristupu znanosti George i Bennet (2007, 18-19). Izjednačavanje studije slučaja s etnografskim istraživanjima odbacuje Yin (2007, 25) tvrdeći da „studije slučaja ne moraju uvijek uključivati izravna, detaljna promatranja kao izvor podataka”. Prednost je metode studije slučaja da se njom utvrđuje međusobna povezanost čimbenika koji utječu jedan na drugi, analizira se cijela situacija, predstavlja se opis pravog događaja i dobiva mnoštvo preciznih podataka. Nedostatci se ogledaju u nedovoljnoj strogosti, povećanoj subjektivnosti i smanjenoj objektivnosti u analizi podataka (intuicija i vještina istraživača) te nemogućnosti poopćavanja (Tkalc Verčić i sur., 2010).

Uzorak je istraživanja dostupna arhivska dokumentacija o životu i školovanju Ivana Šandla koja se nalazi u Državnom arhivu u Virovitici.

3. Rezultati istraživanja

Životopis Ivana Šandla

Ivan Šandl rođen je 13. prosinca 1919. godine u Slatini, od oca Stjepana rođenog 1884. godine i majke Emilije Petrovicky rođene 1884. godine. Oba su Ivanova roditelja rođena u Slatini, ali njegove bake i djedovi dolaze s različitih područja. Djed Ivan Šandl po kojem je dobio ime rođen je u Mađarskoj u mjestu Vais Koscola, a njegova supruga i Ivanova baka Terezija Schefer rođena je u Terezovcu kod Virovitice u Slavoniji. Roditelji bake Terezije bili su Mihael Schefer i Elizabeta rođena Maisinger, a roditelji djeda Ivana bili su Stefan Schandl i Juliana Mosonyi. U Krsnom listu Nadbiskupije Zagrebačke u Matici krštenih rimokatoličke crkve sv. Josipa u Slatini, svezak I. str. 2. broj 18. ubilježen je Ivan (Željko, Adam) iz Slatine kućni broj 4, zakonski sin Stjepana Šandla, posjednika, gostioničara i Emilije r. Petrovicky, supruge. Kumovi na krštenju su mu Adam i Irma Puhl, trgovac i domaćica iz Slatine. Državnu osnovnu školu u Podrav. Slatini Ivica je pohađao od 1. 9. 1926. do 28. 7. 1930. godine, do četvrtog godišta.

U njegovoj Svjedodžbi otpusnici od 28. (juna) lipnja 1930. godine piše kako se vladao s odličnim uspjehom i propisane predmete završio s: Nauk vjere odlično, Hrvatski ili srpski jezik vrlo dobro, Računstvo i geometriju (obliko-slovlje) s crtanjem

Krsni list Ivana Šandla

odlično, Stvarnu obuku koju su činili predmeti Povijest, Zemljopis, Prirodopis odlično, Krasnopis vrlo dobro, Risanje (crtanje) slobodno vrlo dobro, Pjevanje (svjetovno i crkveno) odlično, Gimnastiku vrlo dobro i Ručni rad odlično. „Ova se polaznica izdaje na naročitu molbu roditelja i to s razloga jer želi polaziti građansku školu“ (Svjedodžba otpusnica).

Državnu mješovitu građansku školu u Podravskoj Slatini pohađao je od školske godine 1930./31. do 1933./34. kada je 28. (juna) lipnja 1934. godine položio Završni ispit u istoj školi.

Od školske 1934./35. godine do 1938./39. pohađao je Državnu trgovačku akademiju Kraljevine Jugoslavije, i to prvi razred u Zagrebu, a zatim je polazio Državnu trgovačku akademiju u Osijeku na kojoj je položio i Završni ispit.

Od 9. svibnja 1941. do 31. kolovoza 1941. godine prema Domobranskom iskaznom listu Ivan Šandl u činu vodnika djaka nalazi se u Četnom tijelu Zapovjedništva Vojnih škola, Pododjel Djačka satnija Zagreb, Popunitbeno zapovjedništvo Slavonska Požega. Završetkom ovoga školovanja stavljen je na raspolaganje u službu zapovjednika pješačkoga voda 3. pješadijske pukovnije Karlovac.

Nakon smrti oca označenom objavom u lokalnom tisku koja ističe kako je u 58. godini života 23. svibnja 1941. godine umro posjednik i hotelijer Stjepan Šandl na čijem se sprovodu okupio ogroman broj građanstva, vatrogasci te predstavnici svih hrvatskih kulturnih društava. Dr. M. Orešković je kao politički suradnik preminuloga u svom nadgrobnom govoru istaknuo da je pokojnik mnogo propatio u vrijeme bivših, srpskih režima, ali nije posustajao, već je uvijek bio u borbi za hrvatstvo. Njegova zasluga i poštovanje prepoznaju se i u tome što je dva puta bio biran za općinskoga načelnika Slatine (Načelstvo sreza Slatinskog, 1931). Dugi niz godina Stjepan je kao pomagač bio članom Jadranske straže⁴ Mjesnog odbora Povjereništva u Slatini (Članska legitimacija iz 1933. godine). Za svoj rad je 1. svibnja 1941. godine Stjepan Šandl, hotelijer, primio odlikovanje „orden sv. Save 5. reda“ koje mu dodjeljuje Nezavisna Država Hrvatska, Kotarska oblast u Podravskoj Slatini, dok je Majka Emilija 20. siječnja 1942. godine dobila priznanje vojskovođe doglavnika Slavka Kvaternika za požrtvovnost i budnu hrvatsku svijest te sudjelovanje u sabirnim akcijama za hrvatske domobrane.

Iz ovako dobrostojeće i patriotski osviještene obitelji mladi Ivan mogao je poći na školovanje u Zagreb i Osijek kako bi pohađao akademiju kojom bi po završetku škole mogao pomoći obitelji u nastavku tradicije i bavljenja obiteljskim poslom i vođenju Hotela Šandl u Slatini.

4 Jadranska straža, pom.-propagandna organizacija osn. 1922. u Splitu. Prvi i doživotni predsjednik bio je Juraj Biankini (1847 – 1928). Djelovala je po čitavoj Jugoslaviji (oko 100 000 čl.) do 1941. popularizirajući gospodarski, kult. i opći napredak Jadrana i šireći interes za more i njegovo iskorišćivanje, a imala je i narodnoobrambeno značenje. Sjedište gl. i izvršnog odbora bilo je u Splitu; u zemlji je bilo 19 oblasnih odbora, koji su organizirali rad mjesnih odbora i povjereništava podmlatka J. s. Postojali su odbori u Americi, Aleksandriji, Carigradu i Čehoslovačkoj (<https://pomorski.lzmk.hr/clanak/jadranska-straza>).

Školovanje

Nakon uspješnog polaska četiri razreda Državne osnovne škole u Slatini i odličnog uspjeha iz većine nastavnih predmeta Ivan prelazi na Državnu mješovitu građansku školu Kraljevine Jugoslavije u Podravskoj Slatini. Prema up. brojevima 35/608, 15-608 i 10/608 dokumentirano je *Godišnjim svedočanstvima* (svjedodžbama) izdanima u Slatini, srezu slatinskom i banovini savskoj njegovo pohađanje prvog, drugog i trećeg razreda u navedenoj školi od 1930./31. do 1932./33. školske godine. Uspjehe koje je polaznik postigao u pohađanim godinama školovanja moguće je vidjeti u tablici 1.

Iz svjedodžbi je vidljivo da tijekom ovoga stupnja školovanja polaznik nije slušao nastavu Francuskog jezika, Pouke o građanskim pravima i dužnostima te nastavu Domaćinstva (kućanstva). Kako bi zakonski pohađanje građanske škole moglo biti priznato potrebno je bilo položiti i Završni ispit koji je Ivan položio s vrlo dobrim uspjehom i rezultatima po pojedinim predmetima vidljivima u tablici 1..

Tablica 1. Kraljevina Jugoslavija, Državna mješovita građanska škola u Podravskoj Slatini, Godišnje svedočanstvo i Svjedodžba o završnom ispitu

NAZIVI	OCJENE PREMA RAZREDIMA I ŠKOLSKIM GODINAMA			
	1. RAZRED 1930./31.	2. RAZRED 1931./32.	3. RAZRED 1932./33.	ZAVRŠNI ISPIT 1933./34.
NASTAVNI PREDMETI				
Vjeronauk – Nauk o vjeri	5	5	5	5
Srpskohrvatskoslovenački jezik	3	3	3	3
Francuski jezik	/	/	/	/
Njemački jezik	4	3	3	3
Zemljopis	3	3	3	4
Historija	4	3	3	4
Botanika i zoologija	3	3	/	/
Fizika	/	/	3	3
Kemija s mineralogijom	/	/	3	3
Higijena	5	4	3	4
Račun s postotnim knjigovodstvom	4	4	4	3
Geometrija s geometrijskim crtanjem	3	3	3	3
Slobodno crtanje	3	4	3	4
Pjevanje	4	4	4	4
Gimnastika	5	4	4	4

Ručni rad	5	5	4	4
Pouka o građanskim pravima i dužnostima	/	/	/	3
Domaćinstvo (kućanstvo)	/	/	/	/
Vladanje	Dobar	Vrlo dobro	Vrlo dobro	Vrlo dobro
Vrednoća	Marljivo	Marljivo	Marljivo	Marljivo
Opći uspjeh	Vrlo dobar	Vrlo dobar	Dobar	DOVRŠIO SA ZAVRŠNIM ISPITOM

Strukovno obrazovanje

Temeljem Domovnice kojom se priznaje zavičajno pravo, Krsnog lista, Svjedodžbe o završnom ispitu Građanske škole i Liječničkoj svjedodžbi izdanoj za pohađanje zanimanja naučnika i u svrhu izučavanja gostioničarskog zanata, izdane od sreskog liječnika započinje Ivanovo školovanje na Državnim trgovačkim akademijama i to prvu godinu u Zagrebu, a zatim s jednom godinom pauze nastavlja školovanje u Osijeku na istom strukovnom obrazovanju.

Tablica 2. Državna trgovačka akademija Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu Godišnje svedočanstvo

NAZIVI	OCJENE I ŠKOLSKA GODINA
NASTAVNI PREDMETI	1. RAZRED 1934./35.
Srpskohrvatski jezik	2
Francuski jezik sa korespondencijom	2
Njemački jezik sa korespondencijom	2
Ekonomska i nacionalna geografija	2
Istorija trgovine sa opštom i nacionalnom istorijom	2
Matematika	2
Politička računica	/
Trgovačka računica	2
Nauka o trgovini	3
Trgovačka korespondencija	/
Knjigovodstvo sa kontoarskim radovima	/

Trgovačko, menično, čekovno, stečajno i pomorsko pravo	/
Narodna ekonomija sa finansijama i carinstvom	/
Fizika	2
Kemija sa tehnologijom	2
Poznavanje robe	/
Krasnopis	3
Stenografija	2
Vladanje	Primjerno
Vrednoća	/
Opći uspjeh	Dovoljan

Tablica 3. Kraljevina Jugoslavija Državna trgovačka akademija u Osijeku, Godišnje svedočanstvo i Svedočanstvo o završnom ispitu

NAZIVI NASTAVNI PREDMETI	OCJENE PREMA RAZREDIMA I ŠKOLSKIM GODINAMA			
	2. RAZRED 1936./37.	3. RAZRED 1937./38.	4. RAZRED 1938./39.	OCJENE NA ZAVRŠNOM ISPITU
Nauka o trgovini	1	/	/	/
Knjigovodstvo sa kontoarskim radovima	3	2	2	2
Trgovačka korespondencija	3	2	3	3
Trgovačka računica	3	3	2	2
Matematika	2	/	/	/
Politička računica	/	3	2	3
Trgovačko, menično, čekovno, stečajno i pomorsko pravo	/	2	2	2
Narodna ekonomija sa finansijama i carinstvom	/	2	2	2
Fizika	/	/	/	/
Kemija sa tehnologijom	2	/	2	/
Poznavanje robe	/	3	/	2
Ekonomska i nacionalna geografija	3	2	2	2
Istorija trgovine sa opštom i nacionalnom istorijom	2	2	3	/
Srpskohrvatski jezik	2	4	2	2

Francuski jezik sa korespondencijom	2	2	1	2
Njemački jezik sa korespondencijom	2	1	2	2
Krasnopis	/	/	/	/
Stenografija	3	2	2	/
Češki jezik – izborni	/	3	/	/
Mašinsko pisanje	/	/	3	/
Vladanje	Vrlo dobro	Primjeren	Vrlo dobro	/
Opći uspjeh	Dovoljan	Dovoljan	Dovoljan	Dovoljan

Uspjesi koje je polaznik pokazao na pojedinim nastavnim predmetima koje je slušao tijekom svoga strukovnog obrazovanja vidljivi su u tablici 2 za Zagreb i 3 za Osijek, kao i uspjeh koji je postigao na Završnom ispitu i stekao trgovački zanat vidljiv je u tablici 3.

Tijekom pohađanja prvog razreda trgovačke akademije u Zagrebu razrednica mu je bila Julijana Radivojević, dok su mu razrednici na trgovačkoj akademiji u Osijeku bili u drugom razredu Ivan Marić, a u završna dva razreda Ivan Boto.

Drugi razred učenik nije svršio s uspjehom pa mu se dopušta da u kolovozu načini ispit iz Nauka o trgovini kojeg je 30. kolovoza položio s ocjenom dovoljan i tako završio drugi razred s dovoljnim uspjehom. Učenik nije s uspjehom svršio treći razred, nego mu je dopušten popravni ispit u kolovozu iz Njemačkog jezika, kojega je položio 26. rujna i tako svršio razred s dovoljnim uspjehom. Učenik nije s uspjehom svršio četvrti razred, nego mu je dopušten popravni ispit u kolovozu iz Francuskog jezika, kojega je 26. kolovoza s uspjehom položio i tako završio razred s uspjehom dovoljan.

Završni ispit polaznik je polagao od 4. 9. do 15. 9. 1939. godine pred ispitnim odborom: August Adam, podpredsjednik; Josip Straus; Anica Idžaković; Ivan Boto, ing.; Simo Krajšić; Dragutin Vegner i Ivan Marić i pred ispitnim odborom: Vatroslav Vukanić, predsjednik; Krešimir Darčić; Olga Kosović; Milan Ratković i Milena Galijevski Papratović.

Prema paragrafu 4. stavku 1. Zakona o srednjim trgovačkim školama, trgovačke akademije sa završnim ispitom imaju rang potpune srednje škole (gimnazije, realke, realne gimnazije) s višim tečajnim ispitom. Po paragrafu 4. stavku 2. istoga zakona učenici koji su svršili Trgovačku akademiju i položili završni ispit mogu produžiti školovanje na visokim ekonomsko-komercijalnim školama ili drugim visokim trgovačkim školama, kao redovni slušaoci bez polaganja diferencijalne mature i mogu polagati doktorski ispit na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu prema rješenju Ministra prosvete P.Br. 43555 od 25-XI-1933. god. Ova svjedodžba služi i kao

dokaz potpune sprema za obavljanje trgovačke radnje u smislu paragrafa 19. Zakona o radnjama od 5. studenog 1931. godine.

Završetkom školovanja Ivan je 18. studenog 1939. godine otvorio Poslovnu knjižicu u Udruženju ugostiteljskih radnika u Osijeku. Stručna sprema opisuje se sa završnim općim i stručnim školovanjem u kojem piše da je završio 4. razreda osnovne škole i maturirao na trgovačkoj akademiji. Poduzeće u kojem je završio zanat navodi se Stjepan Šandl, hotelijer iz Podravske Slatine.

Ivan Šandl, 1939. godine

Karijerni razvoj

Povratkom sa školovanja, ratnim prilikama koje je obilježio početak 2. svjetskog rata i smrću Ivanova oca karijera je naglo krenula prema pozitivnoj, ali se ubrzo, već po završetku rata, ugasila jer se više nije mogao baviti obiteljskom tradicijom i voditi hotelijersku djelatnost.

Na samom početku rata i smrću oca vođenje hotela prema Odluci Kotarskog suda u Slatini 18. rujna 1942. godine, zbog nepostojanja oporuke umrloga, sudbeno je proglašeno nasljedno pravo pravovaljano ustanovljeno na njega i njegovu majku Emiliju. Tijekom rata hotel je sve lošije poslovao, a prostor je korišten za ratne potrebe saniteta, smještaja, skladišta itd.

Završetkom 2. svjetskog rata prestaje djelatnost hotela i gostionica jer dolazi do stagnacije ugostiteljske djelatnosti zbog otvaranja tzv. menzi kojima se osiguravala društvena prehrana i u kojima se ujedno prodavalo i piće. U Podravskoj Slatini se 1947. godine osnivaju prvi društveni ugostiteljski objekti i to na inicijativu Republičkog odbora ratnih vojnih invalida, pa je na tu inicijativu otvoren Hotel „Podravina“ kao ugostiteljsko poduzeće ratnih vojnih invalida koji je za svoje potrebe koristio poslovne prostorije i kapacitete nekadašnjeg Hotela E. Šandl. U evidenciji NOK-a Podravske Slatine stoji službena zabilješka pod tekućim brojem 11584. dana 8. 7. 1947. godine o preuzimanju imovine Šandl Hotela od strane Odbora ratnih vojnih invalida za svoje potrebe. Ugostiteljsko poduzeće Podravina 1949. godine reorganizirano je i više nije u poslovanju invalida rata već postaje državno (Baćani, 1981, 311).

Navedeni način odnosa države spram privatnog vlasništva nije omogućavao već naprotiv, branio je privatno bavljenje obiteljskim tradicijskim obrtom bez razlike na stručnost i osposobljenost za navedeni obrt. Tako se vrlo brzo po stjecanju osposobljenosti i završetkom izobrazbe završio i karijerni napredak promatrane osobe iz ove studije slučaja.

4. Zaključne misli

Oživotvorenje socijalističkih ideja na prostoru Hrvatske provedeno je prema sovjetskom modelu i marksističkoj teoriji koji su se oslikavali u sprječavanju privatnog i promicanju kolektivnog vlasništva i državnog poduzetništva kao temelja socijalizma. Imovina se oduzimala privatnicima pod izgovorom suradnje s okupatorom, a zakoni doneseni u tu svrhu pružali su mogućnost najšire interpretacije tog termina. S obzirom na vlasničku strukturu, nova politika je u kratkom roku trebala staviti svu sitnu i krupnu industriju pod svoju ingerenciju kako bi dalje nesmetano mogla provoditi zacrtane planove. Članovi KPJ-a bili su krajnje sustavni na poslovima stvaranja zakonske osnove tijekom rata i nakon njegova svršetka pa su provedene mjere podržavljenja imovine oblikovali prema tim smjernicama strogo izvršavajući sekvestraciju, konfiskaciju i nacionalizaciju.

Studija slučaja karijernog razvoja Ivana Šandla ukazuje na njego predratno usmjeravanje svojih karijernih interesa prema obiteljskoj tradiciji i izobrazbi za trgovačko zanimanje kojim je kvalificirano nastavio posao svojeg oca i vođenje Hotela Šandl u Slatini. Međutim, razdoblje njegove predratne izobrazbe i osposobljavanja za to zanimanje završetkom rata nije omogućilo korištenje stečenih znanja u osobne svrhe, napredak i uspjeh, nego samo u svrhu kolektiva i države. Državna ideologija Hrvatske nakon 2. svjetskog rata u potpunosti je onemogućavala i osporavala sva znanja koja su mlade osobe stekle u predratnim školama, kao i sve oblike trgovačkih oblika rada u privatnom sektoru.

Zaključujemo kako ideološke i društvene promjene u sustavima pojedinih zemalja ne uzimaju u obzir sudbine i stanja pojedinaca, nego se samo brinu o osobnim politikama. Tako se provedbama ovakvih korjenitih ideoloških zahvata ruše i uništavaju profesionalne karijere mnogih mladih osoba i do tada građeni njihovi mladenački ideali o karijernom napretku i proglašavaju njihov trud ideološki nepodobnim društvenom konceptu vođenja države.

Literatura

- Anić, T. (2007). *Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/ Jugoslaviji 1944. – 1946.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Baćani, T. (1981). *Podravsko-slatinski kraj. Zbornik u povodu proslave četrdesetogodišnjice narodnog ustanka i socijalističke revolucije – vođenog pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i druga Tita.* Podravska Slatina: Skupština općine Podravska Slatina.
- Bičanić, M. (1951). *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860).* Zagreb: Izdavači zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- Boban, Lj. (1995). *Hrvatske granice od 1918. do 1993. godine, IV. izdanje.* Zagreb: Školska knjiga, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Cuvaj, A. (1911). *Grada za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, Svezak VII.* Zagreb: Naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjel za bogoštovlje i nastavu.

- Cuvaj, A. (1913). *Grada za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, Svezak X*. Zagreb: Naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjel za bogoštovlje i nastavu.
- Čupak, I. (1918). *Obrtna politika*. Zagreb: piščeva naklada.
- Feletar, D. (2003). Cehovi i bratovštine u Podravini krajem srednjega i početkom novoga vijeka. *Podravina*, 2 (3), str. 173-194.
- Franković, D. i sur. (1958). *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: pedagoško-književni zbor.
- Gaćina Škalamera, S. (2004). Dinamika razvoja osnovnih i srednjih škola u Hrvatskoj od 1900. do 1940. *Anali za povijest odgoja*, 3, str. 83-109.
- George, A. L. i Bennet, A. (2007). *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge i London: MIT Press.
- Glasnik stručne nastave (1936a). *Uredba o organizaciji, nastavnom planu, stručnoj spremi nastavnika i upotrebi udžbenika u stručnim produžnim školama*. Beograd: (s. n.), Broj: 21 i 22/1936, str. 57.-76.
- Grahek Ravančić, M. (2006). Izvještaji zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na području Bjelovara od 1944. do 1947. godine. U: Nada Kisić, Mario Kolanović, Katarina Jareb Spehnjak (ur.), *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Gross, M. (1985). Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-1860. Zagreb: Zagreb: Globus, Ljubljana: Delo.
- Hobwbawn, E. (2009). *Doba ekstrema: kratko 20. stoljeće: 1914. – 1991*. Zagreb: Zagrebačka naklada.
- Horvat, I. (1994). *Povijest trgovine obrta i industrije u Hrvatskoj*. Zagreb: AGM; Hrvatska gospodarska komora.
- Jadranska straža. *Pomorski leksikon (1990). mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristupljeno 22.7.2024. <https://pomorski.lzmk.hr/clanak/jadranska-straža>.
- Kolar Dimitrijević, M. (2002). *Organizirano obrtništvo u Hrvatskoj 1852.-2002. godine*. Zagreb: Hrvatska obrtnička komora; Dom i svijet.
- Maticka, M. (2006). Problemi diskontinuiteta vlasti i Hrvatska 1945. U: Nada Kisić, Mario Kolanović, Katarina Jareb Spehnjak (ur.), *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Miljković, D., Batinić, Š. (2011). Iz povijesti hrvatskoga srednjega školstva u razdoblju od 1918. – 1940.. *Napredak*, 152 (3-4), str. 495-520.
- Ogrizović, M. (1975). *Razvitak školstva na oslobođenom teritoriju Hrvatske (1941-1945)*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
- Perić, I. (1997). *Povijest Hrvata*. Zagreb: Centar za razvoj tehnologije. KRINEN.
- Radelić, Z. (2006). *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.:Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga.
- Sbornik ugarsko-hrvatskih skupnih zakonah (1884). *Obrtni zakon*. Budim: Iz kralj. Ugarske sveučilišne štamparne, Broj: 12/1884, str. 99-134.
- Sekvestracija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 22.7.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/sekvestracija>
- Službeni glasnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu (1892).

- Naredba kraljevske zemaljske vlade, Odjela za bogoštovje i nastavu, od 11. rujna 1892. broj 13.345., kojom se iza sporazumka s kr. zemaljsko-vladinim odjelom za untarnje poslove izdaje novi ustrojni Statut za šegrtske škole u Hrvatskoj i Slavoniji.* Zagreb: Tisak kr. zemaljske tiskare. Komad IX/1892., str. 253-305.
- Službeni list DFJ (1945). *Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije.* Br. 40. Narodne novine, br. 4., god. 1., Zagreb, 14. kolovoza 1945.
- Službeni list DFJ (1945). *Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države.* Br. 66. Zagreb: 1.IX.1945.
- Šercer, M. (1991). *Stari zagrebački obrti.* Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske.
- Tkalac Verčić, A., Sinčić Ćorić, D., Pološki Vokić, N. (2010). *Priručnik za metodologiju istraživačkog rada: Kako osmisliti, provesti i opisati znanstveno i stručno istraživanje,* Zagreb: M.E.P. d.o.o.
- Udaljcov, A.D., Kosminskij, E.A., Vainštein, O.L. (1969). *Historija srednjeg veka.* Beograd: Naučna knjiga.
- Unitarizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 16.7.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/unitarizam>
- Žugaj, M., Dumičić, K., Dušak, V. (2006). *Temelji znanstvenoistraživačkog rada: metodologija i metodika.* 2. dopunjeno i izmijenjeno izdanje. Varaždin: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet organizacije i informatike.
- Yin, R. K. (2007). *Studija slučaja: dizajn i metode.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

5.1. Arhivska građa

Državni arhiv u Virovitici

Naziv fonda: Hotel Šandl Podravska Slatina

Signatura fonda: HR-DAVT-180

- Kraljevina Jugoslavija Broj 6966/43 – 934, Poglavarstvo upravne općine u Podravskoj Slatini, dne 30. augusta, 1934. Predmet: Domovnica Ivica Šandl
- Kraljevina Jugoslavija, Nadbiskupija Zagrebačka, Matica krštenih rimo-katoličke župe sv. Josipa u Slatini, svezak I. str. 2. br. 18. od 17. rujna 1930. Predmet: Krsni list Ivan (Željko, Adam) Šandl
- Liječnička komora za Savsku banovinu u Zagrebu, Broj registra liječničke svjedodžbe 58, Podravska Slatina, 24.3.1935. Predmet: Liječnička svjedodžba Ivica Šandl
- Četno tijelo Zapovjedništva Vojnih škola, U Zagrebu: 31. kolovoza, 1941., Predmet: Domobranski iskazni list Šandl S. Ivan
- Udruženje ugostiteljskih radnji u Osijeku, od 18.XI, 1939. Predmet: Poslovna knjižica Osn. Broj. 0266809, Broj imenika 52. Šandl Ivica Stjepana
- Državna osnovna škola u Podravskoj Slatini, od 28. juna, 1930. Predmet: Svjedodžba otpusnica Šandl Ivica
- Kraljevina Jugoslavija, Državna mješovita građanska škola u Podravskoj Slatini, Up. br. 35/608, od 28. juna 1931. Predmet: Godišnje svedočanstvo Šandl Ivan

Kraljevina Jugoslavija, Državna mješovita građanska škola u Podravskoj Slatini, Up. br. 15/608, od 28. juna 1932. Predmet: Godišnje svedočanstvo Šandl Ivan

Kraljevina Jugoslavija, Državna mješovita građanska škola u Podravskoj Slatini, Up. br. 10/608, od 28. juna 1933. Predmet: Godišnje svedočanstvo Šandl Ivan

Državna mješovita građanska škola u Podravskoj Slatini, Br. zapisnika 10-1933/34, Broj glav. imenika 608, od 28. juna 1934. Predmet: Svjedodžba o završnom ispitu Šandl Ivan

Državna trgovačka akademija Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, Broj upisnice 33, Dbr. 625 u Zagrebu, 28. juna 1935. Predmet: Godišnje svedočanstvo Šandl Ivan

Kraljevina Jugoslavija, Državna trgovačka akademija u Osijeku, Broj 38, D br. 351/37 u Osijeku, 28. juna 1937. Predmet: Godišnje svedočanstvo Šandl Ivan

Kraljevina Jugoslavija, Državna trgovačka akademija u Osijeku, Broj 26, D br. 361/38 u Osijeku, 28. juna 1938. Predmet: Godišnje svedočanstvo Šandl Ivan

Kraljevina Jugoslavija, Državna trgovačka akademija u Osijeku, Broj 26, D br. 289/39 u Osijeku, 31. maja 1939. Predmet: Godišnje svedočanstvo Šandl Ivan

Kraljevina Jugoslavija, Državna trgovačka akademija u Osijeku, Broj 14, D br. 931/39 u Osijeku, 26. rujna 1939. Predmet: Svedočanstvo Šandl Ivan

Kotarski sud u Slatini, Sudski odjel III. Poslovni broj III. O. 106/1941. od 18. rujna 1942. Predmet: Rasprava ostavine umrlog Stjepana Šandla iz Slatine

Jadranska straža Mjesni odbor Podravska Slatina pod zaštitom nj. kr. visočanstva nasljednika prijestola Petra, izdana kod Mjesnog odbora u Podravskoj Slatini Broj 8, izdana 1. augusta 1933. Predmet: Članska legitimacija Stjepana Šandla

Načelstvo sreza Slatinskog, II. Broj: 1675-1931. podravska Slatina od 16.12.1931. Predmet: Smena opštinskog načelnika gospodina Šandl Stjepana

Potvrda u znak priznanja Vojskovođe – doglavnika Slavka Kvaternika Broj: 24592 u Podravskoj Slatini, od 20.1.1942. Predmet: Sabirna akcija rublja za hrvatske domobrane darovatelju Emi Šndl.

Nezavisna država Hrvatska, Kotarska oblast u Podravskoj Slatini, Broj 19 /1941. od 1. svibnja, 1941. Predmet: Potvrda o predaji odlikovanja ordena Sv. Save 5 reda, dodijeljene Šandl Stjepanu, hotelijeru iz Podravske Slatine.

Naziv fonda: NOK Podravska Slatina

Signatura fonda: HR-DAVT- 80, knjiga broj 31

Ratarski odbor ratnih vojnih invalida u Podravskoj Slatini, od 10.VII.1947.

Vojno-strateški komunikacijski kapacitet izabranih karata slavnskoga prostora 16. stoljeća: važnost dokumentiranja predosmanskih naselja

Pregledni rad

Dubravka Mlinarić

Institut za istraživanje migracija
Trg Stjepana Radića 3, Zagreb
dubravka.mlinaric@imin.hr

Marin Blaženović

Osnovna škola Antuna Gustava Matoša
Trg kardinala Franje Kuharića 3, Čačinci
marinblazenovic1@gmail.com

Sažetak

Na temelju interdisciplinarne kvalitativne analize kartografskih prikaza slavnskoga povijesnog prostora koji su djelo srednjoeuropskih (ugarskih, njemačkih, austrijskih) kartografa 16. stoljeća, poput Lazarusa Secretariususa ili Nicole Angielinija, u radu se propituju vojno-strateške komunikacijske mogućnosti kartografskog sadržaja. Komparativno su srađnjeni kartografski prikazi pojedinih naselja i strateških položaja ključnih Habsburzima u obrani istočno-hrvatskih zemalja, ali i u zaustavljanju daljnjeg prodora Osmanskoga Carstva prema sjeverozapadu. Poseban naglasak stavljen je na komparaciju prikaza izabranih strateških položaja i naselja na kartama, u cilju istraživanja njihove praktične upotrebljivosti za vojno-strateško planiranje obrane toga prostora i/ili sprečavanje još veće devastacije. Bez obzira na mjerilo karata, dostupnost informacija autorima, odnosno udio terenskoga rada u nastanku karata ili čak generalni karakter izabranih ranih regionalnih karata, propituje se inovativnost te vrste izvora u informiranju vojne administracije, ali i javnosti o vojno-strateškim te ekološko-ekonomskim karakteristikama prostora današnje istočne Slavonije. Posebno se na primjeru prostora srednjovjekovne Vukovske županije detaljnije propituje prostorna vjerodostojnost karata u turbulentnom povijesnom razdoblju 16. stoljeća. Osim naselja (toponimi, ali i grafika simbola), fortifikacija i prirodnih obrambenih elemenata u prostoru (okolišni podaci), na navedenim kartografskim prikazima analizirani su i komunikacijski putevi koji su bili od strateške važnosti u vojnome planiranju, ali ujedno i logistička pretpostavka budućeg ekonomskog oporavka toga prostora.⁵

Ključne riječi: kartografija, Slavonija, Vukovska županija, 16. stoljeće, Lazarus Secretarius, Nicolo Angielini.

⁵ Rad je nastao u okviru projekta Kretanje ljudi i ideja: migracije i predmoderni kulturni razvoj hrvatskih zemalja (IMIN, Financira Europska unija - NextGenerationEU).

Military-Strategic Communication Capacity of Selected Maps of the Slavonia in the 16th Century

Abstract

Based on the interdisciplinary qualitative analysis of cartographic depictions of the historical Slavonian area created by Central European (Hungarian, German, Austrian) cartographers of the 16th century, such as Lazarus Secretarius or Nicolaus Angielini, this paper explores the military-strategic communication capabilities of their cartographic content. The paper compares the cartographic depictions of individual settlements and strategic positions crucial to the Habsburgs in defending the eastern Croatian lands, as well as in halting the further advance of the Ottoman Empire towards the northwest. Particular emphasis is placed on comparing depictions of selected strategic positions and settlements on the maps to investigate their practical usability for military-strategic defense planning of the area and/or prevent its further devastation. Regardless of the map scale, the availability of information to the authors, the extent of fieldwork involved in the creation of the maps, or even the general nature of the selected early regional maps, the paper examines the innovativeness of these sources in informing the public and military authorities about the military-strategic and ecological-economic characteristics of the area of present-day eastern Slavonia. In the example of Vukovo County, the spatial accuracy of maps of this area during the turbulent historical period of the 16th century is examined in greater detail. Besides settlements (toponyms and graphic signs), fortifications, and natural defensive elements in the area (environmental data), the aforementioned cartographic depictions also analyze communication routes that were of strategic importance in military planning, as well as logistical assumptions for the future economic recovery of the area.

Keywords: cartography, Slavonia, Vukovo County, 16th century, Lazarus Secretarius, Nicolo Angielini

1. Uvod

Osmansko osvajanje Bosne 1463. i upad u Ugarsku 1526. godine označili su kraj srednjovjekovnog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Povijesna regija srednjovjekovne Slavonije između Drave i Kupe nakon poraza hrvatsko-mađarske vojske u Bitci na Mohačkom polju prešla je u ruke Osmanskog Carstva.⁶ Integralni dio srednjovje-

6 Mirovnim sporazumom u Srijemskim Karlovcima 1699. prostor dolazi pod habsburšku krunu, premda postaje drugačija geografska i administrativna jedinica, smještena nešto istočnije kao rijetko naseljen teritorij između Drave i Save (Slavonija, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje-kasnije MI).

kovne Slavonije, a opet prostorno i organizacijski jasno definirani prostor, bila je srednjovjekovna Vukovska županija. Oblikovana početkom 13. stoljeća prostirala se od Osijeka, Čepina, Gorjana, Levanjske Varoši i Bebrine na zapadu do Dunava te srijemskih mjesta Suseka, Ležimira i Laćarka na istoku.⁷ Upravo predosmanski povijesno-politički kontekst predstavlja vremenski okvir društveno-kulturnih i političkih procesa u okvirima kojih je utemeljena rana vojna kartografija koja je tema ovoga rada. Naime, neposredno prije i tijekom osmanskog prodiranja taj je prostor bio izuzetno interesantan srednjoeuropskim, napose bečkim političkim i kulturnim krugovima zbog geostrateških razloga i potrebe organizacije obrane. Prostornih vizualizacija u formi ranijih karata bilo je jako malo te su bile vrlo skromna sadržaja zbog stoga što u to vrijeme nije bilo ni sustavnog terenskog kartografskog rada. Ratna je opasnost predstavljala organizacijsko-infrastrukturni izazov za prikupljanje materijala i izradu karata. Stoga je u ovome radu fokus istraživanja usmjeren upravo na kartografski rad pionira vojne kartografije na prostoru srednjovjekovne Vukovske županije. Naime, kartografija se kao tematski sadržaj u vojnom smislu počinje više primjenjivati tek od sredine 16. stoljeća, a doživjela je vrhunac u habsburškoj (vojnokrajiškoj) topografiji i kartografiji 17. i 18. stoljeća. Do tada su karte uglavnom korištene u pomorske i trgovačke svrhe, a prikazivale su tada poznati svijet (Ptolemejeve tabulae) ili pomorske i kopnene pravce (Peutingeriana). Prisutne su bile i regionalne karte sitnijega mjerila koje su prikazivale povijesne (antičke) pokrajine⁸ ili pak dekorativne panoramske vedute (naselja ili bitaka) krupnoga mjerila, koje su u odnosu na prostornu kvalitetu informacija prednost davale umjetničkom prikazu gradskih vizura, vojnih osvajanja i ratnih zbivanja.

2. Konceptualni diskurs i teorijsko metodološki okvir rada

Cilj rada bio je na temelju kartografskih i narativnih povijesnih izvora te sekundarne literature metodom kvalitativne (i nerijetko transžanrovske) komparativne analize usporediti prikaze vojno-strateških informacija prikazanih na kartama prve

7 Sjeverna granica prolazila je između Osijeka i Nemetina, koji se nalazio u Baranjskoj županiji, te Sarvaša koji je bio dio Vukovske županije. Dalje je sjeverna granica pratila tok rijeke Drave do Erduta. Južna granica pratila je tok rijeke Save od Bebrine do sela Laćarak u današnjoj Republici Srbiji (Petković, 2006: 12-13). Središte županije bilo je u Vukovaru. Od 1320. godine županski naslov redovito su nosili mačvanski banovi, velikaši s matičnim posjedima u Vukovskoj županiji, poput Gorjanskih, Iločkih, Korodskih, Morovičkih. Važnija naselja s utvrđama nalazila su se u Iloku, Moroviću, Osijeku, Đakovu, Gorjanima, Cerni, Ivankovu, Nevni (Levanjska Varoš), Šaregradu, Borovu, Erdutu, Nijemcima, Otoku (utvrda Vervár/Virgrad), Čepinu (s utvrdom Korod). U crkvenom pogledu njezino područje pripadalo je Pečuškoj biskupiji, osim vlastelinstava Đakovo i Brezna u Posavini, koja su 1244. godine predana Bosanskoj biskupiji. Nakon osmanskog osvajanja u prvoj polovici 16. stoljeća, područje županije bilo je razdijeljeno između Požeškog i Srijemskoga sandžaka, da bi ga Osmanlije napustili nakon vojnih akcija 1691. godine (Vukovska županija. Hrvatska enciklopedija, MI).

8 Poput Orteliusove *Pannoniae et Illyrici veteris tabula*, s prikazom antičkih pokrajina Panonije, Ilirije i Istrije (Slukan Altić, 2003a, str. 113, 360).

polovine 16. stoljeća, prije svega Nicole Angielinija i Lazarusa Secretariusa. Preispitana je praktičnost i mogućnost korištenja navedenih kartografskih prikaza u vojne svrhe, za stvaranje percepcije vojnog potencijala prostora srednjovjekovne Vukovske županije, a potencijalno i planiranje habsburške obrane od Osmanlija. Preispitana je njihova iskoristivost za ubiciranje tadašnjih naselja i drugih elemenata kartografskog sadržaja od vojnog značaja. U analizu je, osim konkretnih fortifikacijskih elemenata (postojeće utvrde, toponimi i grafike ostalih zabilježenih feudalnih ili crkvenih naselja) uključen i prirodni sadržaj koji bi mogao biti iskoristiv u planiranju i organizaciji vojne obrane. Istraživanje je uključilo i kartografske prikaze važnih vojno-strateških komunikacijskih pravaca, organiziranih ne samo za obrambenu namjenu, nego i u ekonomske te gospodarske svrhe kasnijeg oporavka slavonskog međurječja. S obzirom na to da su spomenute karte gotovo nepoznati arhivski izvori u domaćoj znanstvenoj javnosti, jasno je da ni usporedna analiza potencijalno iskoristivoga vojno-strateškog sadržaja na Angielinijevim i Lazarusovim kartama Slavonije nije do sada napravljena. Stoga je u središte ove studije stavljena analiza zabilježenih naselja (njihovoga grafičkog (simboli) i toponimijskog prikaza), s naglaskom na fortifikacije. Naime, upravo taj sadržaj pomaže u rekonstrukciji prirodnog i društvenog povijesnog okoliša u razdoblju prije velike osmanske ugroze, ali i nenaometljivo doprinosi stvaranju šire slike o postojećim vojnim kapacitetima prostora korištenjem zatečenih resursa u okolišu, što je u to vrijeme i u nuždi bila uobičajena praksa, ne samo u vojnoj kartografiji, nego i arhitekturi (Slukan 2003a, 268). Uz to, spomenute karte otkrivaju i glavne odrednice razvoja kartografije u 16. stoljeću.

Metodološki okvir ove studije postavljen je već samom prirodom karte⁹, koja je u ranom novom vijeku rezultat znanja i posjedovanja točnog karto-geografskog podatka, poznavanja tehnologije proizvodnje, ali i kreativnosti i izbora autora, odnosno njegove umreženosti i pripadnosti. S obzirom na to da kartograf posebnim kodom izražava „svoju“ geografsku stvarnost, određenu čak i imperijalnim i/ili lokalnim interesima, karta je njegov konstrukt i retorički alat (Mlinarić i Miletić Drder, 2017, str. 20). Njome se kao subjektivnom vizualnom slikom prostora mogla odašiljati poruka i manipulirati dojmom publike, ovisno od interesa kulturnog kruga u kojem je karta nastala. Suvremeni interpretativni okviri karata kao kulturalnih tekstova, koji su primijećeni i u ovoj studiji, udaljavaju se od deskriptivno-pozitivističkih praksi, uključujući sve više interdisciplinarnost harleyanskog kritičkog pristupa, diskurzivne prakse prostornog i drugih obrata te sličnih istraživačkih perspektiva (Harley, 1989).

9 Najnovija definicija međunarodnog kartografskog udruženja (ICA) odmiče se od važnosti isključivo prostorne vjerodostojnosti karte te naglašava simboličku kvalitetu karte kao reprezentacije geografske stvarnosti koja odražava izabrane odlike, ovisi o kreativnosti autora, a koristi se kada su prostorni odnosi od primarnoga značaja (International Cartographic Association/ Definitions)

3. Izvori i literatura

Primarni kartografski izvor za istraživanje vojno-strateškog komunikacijskog kapaciteta karata Slavonije u 16. stoljeću je karta krajiških kapetanija *Croatia & Slavonia* Nicola Angielinija iz 1566. godine. Drugi je izvor za istraživanje ove teme karta Lazarusa Secretariususa *Tabula Hungariae* iz 1528. godine (*Tabula Hungariae*, Hungaricana). Među sekundarnim izvorima, posebno na hrvatskom jeziku, malo je rado-va o kartama Nicola Angielinija, a rijetku analizu prikaza Podravine na spomenutoj karti napravila je Mirela Slukan Altić (2003b), pri čemu se osvrće i na kartu Lazarusa Secretariususa te još nekolicine kartografa 16. stoljeća, uspoređujući međusobno njihove geo-kartografske podatke (2003a). Angielinijem se bavi i Géza Pálffy donoseći kratki pregled četiriju njegovih karata (2004). Oba su kartografa obrađena i u disertaciji Ivke Kljajić (Doktorska disertacija, 2006) te biografskom leksikonu koji je napisala s Miljenkom Lapaineom (Lapaine i Kljajić, 2009). Lazarusovu kartu komparativno koristi i Ante Grubišić u istraživanju šuma vukovarskoga vlastelinstva (2018). Lazarusova karta značajnije je obrađena u mađarskoj historiografiji i kartografiji. Njome se bavio László Irmédi Molnár (1964, str. 53-59) s kolegama (Timár, Molnár, Székely i Plihál, 2008). Najveći doprinos proučavanju Lazarusove karte dao je Lajos Stagena, posebno u raščlambi toponima, hidronimima, horonimima te kategorizaciji naselja prema toponimu na karti, u komparaciji s imenom u povijesnim izvorima i današnjim toponimom za isto mjesto (Stagena, 1982).

4. Srednjoeuropska kartografija 16. stoljeća

Razvoj karata istočno-hrvatskih prostora 16. stoljeća valja promatrati kroz razvoj karata unutar kulturnog kruga kuće Habsburg¹⁰, kojem je prostor Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva i pripadao. Za razliku od mletačkih kartografa koji su karte svojih posjeda na jadranskoj obali temeljili na ranijim predlošcima, putopisima i deskriptivnim izvorima, habsburški su kartografi svoje karte kontinentalne unutrašnjosti temeljili na matematici, astronomiji, geodeziji te grafičkim vještinama (Slukan Altić, 2003, str. 100). Međutim, većina srednjoeuropskih kartografa dolazila je iz redova znanstvenika koji su informacije za svoje karte uobičajeno „posuđivali“ sa starijih karata, knjiga, slika ili putopisa.¹¹ Geografija i prostorni odnosi, zabilježeni grafički (karte) ili narativno (putopisi, romani), postaju sve važniji europskim humanistima 15. i 16. stoljeća. Prekida se tradicija samostanske kartografije i uzori se traže u klasičnim djelima helenističke geografije (revalorizacija Ptolemejeve *Geografije*) (Mar-

10 Kao moćni susjedi i Habsburgovci i Mlečani nastojali su preko kartografskih politika prikazati svoje političko, gospodarsko te vojno „viđenje“ teritorija, izražavajući pomoću njega i vlastiti interes i političke aspiracije (Marković, 1993, str. 63-70, 98)

11 Provođenje novih istraživanja bilo je vremenski i materijalno iscrpljujuće, čak i da je bilo ljudskih kapaciteta provesti terenski rad u nestabilnim vremenima na pograničju. Recikliranje starijih podataka i preuzimanje tuđih saznanja bilo je stoga poželjna alternativa (Mlinarić i Miletić Drder, 2017, str. 43-45).

ković, 1993, str. 63-70; Barber i Delano-Smith, 2018). S obzirom na to da Osmanlije nisu bili zainteresirani za kartiranje bosanskih posjeda, prostori oko Save, pa čak i njezina južna obala, dolaze u fokus topografskih izvida Beča i Budima, premda u bitno manjem opsegu nego na sjeveru. Redakcije antičkih karata koje se još uvijek tiskaju nude vrlo malo uopćenih podataka za regionalni prostor međurječja Save i Drave, dijelom i zbog sitnijeg mjerila tih karata, ali i zbog izostanka terenskog rada u njihovom nastanku. S jedne su strane reminiscencije na staru antičku i kasniju kršćansku tradiciju hrvatskih zemalja korištene kako bi se karte uspješnije komercijalno plasirale na zainteresirano europsko kulturno tržište (Mlinarić i Miletić Drder, 2017, str. 43-45, 56). Ujedno te karte odražavaju kartografske politike kojima se ugarske zemlje nastoji ponovno povezati s njihovom bogatom predosmanskom (antičkom) tradicijom, dijelom i kroz toponimiju.¹² „Prešućivanje“ konkretne ranonovovjekovne granične linije te osmanskih horonima i ojkonima ukazuje na ignoriranje osmanske prisutnosti. Antički toponimi dodatno „argumentiraju“ tradicionalno pravo lokalnog stanovništva, ali i svjetovne i crkvene vlasti na istočno-hrvatski teritorij (Marković, 1993, str. 98).

Do početka osmanskih osvajanja srednjoeuropska kartografija bila je slabo razvijena u tematskom području vojne kartografije, kojoj je cilj bio vizualizacija bojišta, utvrda, rasporeda vojnih trupa i sl. Stoga je trebalo za te potrebe prilagođavati postojeće pregledne ili regionalne karte (Török 2021, str. 2-5). S druge strane, na prostoru Engleske i Francuske već se početkom 16. stoljeća uvidjela važnost vojne kartografije, a Machiavelli je naveo da takve karte trebaju sadržavati broj mjesta, udaljenost među njima i reljefne karakteristike (Hale, 2007). Najveći zamah vojna kartografija dobila je tijekom Tridesetogodišnjeg rata, kada je zbog velikog broja vojske i širokog područja uključenog u sukob uočena potreba vojnog mapiranja prostora, kako bi se lakše planirali vojni pothvati (Talhofer, Hofmann, 2009).

Osmanska osvajanja skrenula su bečkom dvoru pozornost na važnost kartiranja hrvatskih zemalja i njihovu stratešku važnost u organizaciji obrane. Tek je nakon uspostave fiksne vojne granice prema Osmanskome Carstvu 1577. godine počelo sustavno austrijsko kartiranje pograničja. S obzirom na to da je u Karlovcu već koncem 16. stoljeća djelovao topografski odjel za vojne potrebe, krajiški topografi izrađivali su planove krajiških utvrda i njihova neposrednog okružja. No, detaljne karte šireg područja u sitnijem mjerilu bile su i dalje rijetke (Slukan Altić, 2003a, str. 100-101). Prava topografija počinje se primjenjivati tek u 18. stoljeću, s osnivanjem državnih mjerničkih i katastarskih ureda, koji počinju točnije bilježiti granice (Kartografija, Hrvatska enciklopedija, MI). S obzirom na to da polovicom 16. stoljeća nije postojala jasno ustrojena obrambena organizacija ni prateća kartografsko-to-

12 Vidljivo je to na Münsterovoj redakciji Ptolemejeve pete karte Europe iz 1550-ih. Prostor Ugarske i susjednih zemalja zabilježen je antičkim horonimima Pannonia superior, Pannonia inferior, Illyris, Liburnia i sl., a predilirski ili ilirski plemena (keltski Varciani i Scordisci te Breuci) navedena su u međurječju. Od toponima bilježi samo dva antička naselja, Cornacum i Taururum na području današnjeg Sotina i Zemuna (Münster, Tabula Europae V).

pografska infrastruktura koja bi proizvodila karte za obrambene potrebe kao što su to bile vojno-krajiške inženjerske karte iz 17. stoljeća¹³, za nastanak karata bili su nužni kontakti istaknutih kartografskih pojedinaca s putnicima, trgovcima, hodočasnici ili svećenicima, koji bi im pribavljali geo-kartografske podatke ili pak sami izrađivali karte.¹⁴ S druge je strane dio austrijskih terenskih izaslanika, poput Giovannija Pieronija i Martina Stiera, već početkom 17. stoljeća izrađivao manje skice i karte koje su priložili svojim većim rukopisnim izvještajima sastavljenima tijekom obilazaka i snimanja terena za potrebe vojne uprave¹⁵. Segmente krajolika skicirali bi na terenu, a kasnije proizvodili sinteze većega prostora. Tek su krajem 17. stoljeća vojni inženjeri, topografi i kartografi u velikim timovima pokrenuli terenska mjerenja i utvrđivanja razgraničenja prilikom ucrtavanja granične linije na karte (Slukan Altić, 2003a, str. 94-97). Stoga još veći značaj ima doprinos poznavanju topografije toga kraja koji su imali njihovi prethodnici, pojedinci koji su bili pioniri vojno-inženjerske kartografije i iza kojih nisu stajale cijele radionice ili inženjerske pukovnije već njihova kreativnost, političko-kulturna umreženost i osobno znanje, a među njima su kartografi Lazarus Secretarius, Nicolo Angielini i Wolfgang Lazius¹⁶. Prva dvojica dali su opsežnije i točnije informacije o prostoru Vukovske županije pa ćemo se na njihov rad i više fokusirati.

5. Lazarus Secretarius i njegova kartografija Slavonije

Lazarus Secretarius djelovao je u 16. stoljeću kao tajnik kardinala Tome u Esztragonu, u današnjoj Mađarskoj. U Beču je surađivao s kartografima Johannesom Spieshaymerom, Johannesom Stabom i Georgom Tanstetterom, što je 1528. godine rezultiralo drvoreznom *Kartom Ugarske sa sve četiri strane svijeta po Lazarusu* (slika 1, *Tabula Hungariae, Hungaricana*; Irmédi-Molnár, 1964, str. 53). Tiskana je u ograničenom broju primjeraka, a izvornik karte nije sačuvan. Na njoj je prikazana gotovo

-
- 13 Vojna kartografija na vrhuncu je bila za vrijeme postojanja obrambene administrativne jedinice Vojne krajine, u ovom slučaju Slavonske krajine kao njezinog integralnog dijela. Kartama su je opskrbljivali timovi habsburških vojnih kartografa, topografa i inženjera. Provodili su terenski rad na izmjeri i kartiranju pograničnih fortifikacija i kasnije graničnih linija za habsburške vojno-strateške ili administrativne (fiskalne, komercijalne i sl.) potrebe. Radi se većinom o kartama u krupnom mjerilu, ali su pojedini segmenti kasnije okrupnjeni u pregledne sinteze (Marković, 1993, str.162-163, 166, 220-233; Mlinarić i Miletić Drder, 2017, str. 46-56).
 - 14 Primjer je redovnik augustinac Ivan Klobučarić, koji je po carskom nalogu terenski prikupljao podatke i sam izrađivao topografske skice južnog dijela kraljevskih zemalja, sve do Drave, Karlovca i Varaždina na istoku (Marković, 1993, str. 150-157).
 - 15 Slično su i mletački kartografi pograničja, poput Coronellija, ucrtavali važne sadržaje na karte, poput važnih utvrda i strateških mjesta. Čak i dugo nakon osmanskih osvajanja u zaleđu oni su ih odbijali prikazati na kartama, dajući prednosti informacijama iz antičkog i srednjovjekovnog razdoblja (Marković, 1993, str. 158-166).
 - 16 Na geografskom i kartografskom upoznavanju zemalja uz hrvatsko-osmansku granicu radili su austrijski službenici i činovnici, od kojih je istaknut bio dvorski savjetnik i bečki sveučilišni profesor Wolfgang Lazius. On je 1556. godine izradio jednu od najstarijih karata Ugarske i susjednih zemalja (Mlinarić i Miletić Drder, 2017, str. 41, 49, 87).

cijela Hrvatska nakon osmanskog osvajanja Bosne (Lazarus Secretarius. Proleksis enciklopedija, MI; Lazarus, Secretarius. Hrvatska enciklopedija, MI; Lapaine i Kljajić, 2009, str. 331). Zabilježeno je više od 200 toponima, a naselja su označena simbolima sitnih veduta ili malih kružnica. Važnija naselja označena su krupnijim simbolima. Reljef je prikazan grupiranim krtičnjacima različitih oblika i veličina. Sekundarna literatura, kao i direktan uvid u kartu ukazuju da je najveći napredak postignut u prikazu prostora savsko-dravskog međurječja. Ostali hrvatski dijelovi slabije su prikazani, a najveći nedostaci su u prikazu uz jadranskog pojasa (Lapaine i Kljajić, 2009, str. 331-332). Imena naselja potječu iz vremena prije osmanskog osvajanja Slavonije. Mnoga su od tih naselja nakon osmanskog osvajanja nestala, a njihovim toponimima označene su novonastale pustare (Marković, 1993, str. 90).

Tablica 1. Popis toponima Vukovske županije s Lazarusove karte, sravnjen s imenima naselja zabilježenima u narativnim izvorima

Lazarus	Pisani izvori ¹⁷	Današnje ime naselja	Specifičnosti	Utvrde
Erdod	Erdeed	Erdut	sjedište veće feudalne cjeline ¹⁸	<i>Erdeed</i> (Erdut) ¹⁹
Viwar	Wywar	Virovi	sjedište niže vlastelinske uprave ²⁰	<i>Weruar</i> (Virovi) ²¹
Arky	Arky	Jaruge	pogranična utvrda ²²	<i>Arky</i> (Jaruge) ²³
Doboca	Dobouch	Dubočac	pogranična utvrda ²⁴	<i>Dobouch</i> (Dubočac) ²⁵
Mihalovca	Myhalyowcz	Mihaljevica	nepostojeća utvrda, pretpostavljeni položaj južno od Sikirevaca ²⁶	<i>Myhalyowcz</i> (Mihaljevica) ²⁷
Maroth	Maroth	Morović	sjedište plemićke obitelji Morović ²⁸	<i>Maroth</i> (Morović) ²⁹
Vilak	Wylak	Ilok	sjedište plemićke obitelji Iločkih ³⁰	<i>Wylak</i> (Ilok) ³¹
S. Lorenz	Zenchlerynch	Sveti Lovrinac	danas nepostojeće naselje i utvrda ³²	<i>Zenthlerynch</i> (Sveti Lovrinac) ³³
Gara	Gara	Gorjani	sjedište plemićke obitelji Gorjanski ³⁴	<i>Gara</i> (Gorjani) ³⁵
Diako	Diako	Đakovo	biskupsko središte ³⁶	<i>Diac</i> (Đakovo) ³⁷
Berekzo	Berekzo	Berkasovo	sjedište niže vlastelinske uprave ³⁸	<i>Berekzo</i> (Berkasovo) ³⁹

Palina	Palyna	Poljana	sjedište niže vlastelinske uprave ⁴⁰	<i>Palyna</i> (Palina) ⁴¹
Racha	Racsa	Srijemska Rača	sjedište veće feudalne cjeline ⁴²	<i>Racha</i> (Rača) ⁴³
Alkowar	Walkow/Valkouar	Vukovar	sjedište županije ⁴⁴	<i>Walkowar</i> (Vukovar) ⁴⁵
Zata	Zatha	Sotin	sjedište veće feudalne cjeline ⁴⁶	<i>Zatha</i> (Sotin) ⁴⁷
Remeti	Remethe	Čalma	sjedište niže vlastelinske uprave ⁴⁸	<i>Remethe</i> (Remete) ⁴⁹
Nevna	Newna/Niuna	Levanjska Varoš	sjedište veće feudalne cjeline ⁵⁰	<i>Neona</i> (Nevna) ⁵¹
Thya	Athya	Šarengrad	sjedište veće feudalne cjeline ⁵²	<i>Atya</i> (Šarengrad) ⁵³
Zombatel	Zombathel	Subotica/ Subotište	nepostojeće naselje ⁵⁴	
Brod	Brod	Slavonski Brod	pogranična utvrda ⁵⁵	Brod ⁵⁶
Haigmas	Hagamas	Aljmaš	trgovište, sjedište niže upravne jedinice, bez utvrde ⁵⁷	
Iwanka	Iwanka Zenth Gewrg	Ivankovo	sjedište veće feudalne cjeline ⁵⁸	<i>Iwanka Zenth Gewrgh</i> (Ivankovo) ⁵⁹
Draszad	Draszad/Dravaszad	Drava Sad	nepostojeće naselje ⁶⁰	
Eszek	Eszek	Osijek	trgovište, plemićka rezidencija ⁶¹	<i>Ezeek</i> (Osijek) ⁶²
Nemeti	Nemeti	Nemetin	sjedište uprave posjeda ⁶³	
Berzétemonostora	Monostor, Berzétemonostora	Nuštar	sjedište niže vlastelinske uprave ⁶⁴	<i>Berzethemonostor</i> (Nuštar) ⁶⁵

17 Imena prema pisanim izvorima prikupljeni u: Engel, 2015 i Bösendorfer, 1994.

18 Jelaš, D. 2018.

19 Nodilo, B. 2009.

20 Engel, P. *Valkó vármegye*

21 Engel, P. *Valkó vármegye*

22 Lozuk, J. 2015.

23 Lozuk, J. 2015.

24 Lozuk, J. 2015.

Na karti (slika 1) je prikazan i vukovarski kraj kao širi prostor srednjovjekovne Vukovske županije. Plavom konturnom linijom izvukli smo granice srednjovjekovne županije kao prostor analize toponimije. Mađarskom goticom ispisana su imena naselja: *Alkovar* (Vukovar), *Zata* (Sotin), *Thya* (Šarengrad), *Koroga* (Korođ), *Slawkotz* (Slakovci), *Vilak* (Ilok), *Zeuerem* (?), *Krasso* (Petrijevo?), *Zank* (?), *Ezeck* (Osijek), *Nymti* (?), *Zet Maria* (?), *Baroh* (Borovo?) te *Nemeti* (Nijemci) i *Iltz* (Ilača ili Ilinci) (Marković, 1993, 95; Lazarus Secretarius, Hungaricana). Istočno od Londže su *Netzke*

-
- 25 Lozuk, J. 2015.
 - 26 Engel, P. *Valkó vármegye*
 - 27 Engel, P. *Valkó vármegye*
 - 28 Jelaš, D. 2018.
 - 29 Szabo, Gj. 1994.
 - 30 Jelaš, D. 2018.
 - 31 Horvat, Z. 2002.
 - 32 Jelaš, D. 2018.; Engel, P. *Valkó vármegye*
 - 33 Jelaš, D. 2018.
 - 34 Jelaš, D. 2018.
 - 35 Regan, K. 2006.
 - 36 Jelaš, D. 2018.
 - 37 Karač, Z. 1991.
 - 38 Jelaš, D. 2018
 - 39 Engel, P. *Valkó vármegye*
 - 40 Petković, D. 2006; Engel, P. *Valkó vármegye*, Pavičić, S. 1940.
 - 41 Petković, D. 2006.
 - 42 Jelaš, D. 2018.
 - 43 Čelebi, E. 1979.
 - 44 Jelaš, D. 2018.
 - 45 Nodilo, B. 2009.
 - 46 Jelaš, D. 2018.
 - 47 Pavičić, S. 1940
 - 48 Engel, P. *Valkó vármegye*
 - 49 Engel, P. *Valkó vármegye*
 - 50 Jelaš, D. 2018.
 - 51 Engel, P. *Valkó vármegye*
 - 52 Jelaš, D. 2016.; Jelaš, D. 2018
 - 53 Nodilo, B. 2009.
 - 54 Bösendorfer, J. 1994.
 - 55 Lozuk, J. 2015.
 - 56 Lozuk, J. 2015.
 - 57 Jelaš, D. 2018.
 - 58 Jelaš, D. 2018.
 - 59 Jelaš, D. 2018.
 - 60 Jelaš, D. 2018.
 - 61 Jelaš, D. 2018.
 - 62 Čelebi, E. 1979.
 - 63 Jelaš, D. 2018.
 - 64 Jelaš, D. 2018.
 - 65 Pavičić, S. 1940.

(Našice), *Zombatel* (Lug, Subotica),⁶⁶ *Gara* (Gorjani), *Newna* (Levanjska Varoš) i *Diako* (Đakovo). Označena je i granica prema Osmanskome Carstvu, kakva je bila nakon 1526. godine (Marković, 1993, str. 94). Obilježja krajolika na karti nema, osim ucrtanog toka rijeka. Hidrografski prikaz riječnih tokova donosi veliki napredak u odnosu na starije karte. Tokovi Dunava, Save i Drave na nekim dijelovima pokazuju gotovo vjerodostojna povijanja, osobito na području istočne Slavonije i Srijema (Marković, 1993, str. 90, Lazarus, *Hungaricana*). U prikazu nizinskog kraja uz rijeku Savu malo je zabilježenih mjesta i vidljive su greške u hidrografskom i orografskom prikazu. Nakon Županje (*Zapana blacia*) i Štitara (*Ototzetz?*) označena je granica s Osmanskim Carstvom, a zabilježeni su i toponimi s južne strane granice (Marković, 1993, str. 94-95). Mjestima se istaknula obrambena važnost tako da su ucrtani tornjevi utvrđenih naselja (Grubišić, 2018, str. 149-150, Lazarus, *Hungaricana*). Naime, od navedenih naselja u čak njih dvanaest u povijesnim izvorima spominje se postojanje utvrde (Engel, rukopis). Na usporediv način prikazao je i susjedne srednjovjekovne prostorne jedinice, primjerice istoimenu županiju koja je obuhvaćala šire područje Požege (Marković, 1993, str. 94; Lazarus, *Hungaricana*).

Slika 1. Lazarus Secretarius, Karta Ugarske (isječak) (Lazarus, *Hungaricana*)

6. Nicolo Angielini i njegove karte istočno-hrvatskog prostora

Nicolo Angielini djelovao je u drugoj polovici 16. stoljeća kao vojni inženjer, arhitekt i kartograf (Angielini, Nicoló. *Hrvatski opći leksikon*, MI; Angielus, Nicolaus. *Kartografija.hr*). Po nalogu cara Maksimilijana II. radi pripremanja obrane obišao

66 Marković (1993) toponim *Zombatel* vezuje uz naselje Lug, dok Bösendorfer (1994) uz danas nepostojeće naselje Subotica/Subotište.

je utvrđene gradove uz osmansku granicu, zabilježio njihovo stanje i obavio izmjere te sastavio kartografske prikaze. Oslanjao se na lokalne izvore i postojeće izmjere te vlastite bilješke.⁶⁷ Njegovi izvještaji omogućili su uvid u to koje gradove treba obrambeno ojačati i osuvremeniti. Godine 1566. sastavio je više planova utvrda uz hrvatsko-osmansku granicu, a izradio je i kartu Hrvatske i Slavonije (Slukan Altić, 2003a, str. 100-101). Uz veće regionalne karte iste godine izradio je i prvi, najstariji kartografski prikaz Zagreba.⁶⁸

Angielinijeva karta Ugarske iz 1570. godine generalna je karta iz većeg vojnog atlasa koji sadrži 51 plan i tlocrt utvrda protuosmanske obrambene linije u Ugarskoj (Woodward, 2007, str. 20). Uz prikaz dijela državne granice nastoji se geografski vizualizirati politički te strateški položaj Ugarske u vrijeme osmanskih osvajanja. Označene su novoizgrađene utvrde, što je važno, jer ih je dio uništen ili teško oštećen prilikom osmanskih osvajanja (Török, 2021, 8-9). Njegovi ostali kartografski prikazi uvezani su u pet rukopisnih „Angielini“ atlasa, koji sadrže karte i tlocrtne prikaze utvrda od Jadranskoga mora do Transilvanije.⁶⁹ Najveći broj crteža prikazuje ugarske i hrvatske utvrđene gradove ili vojne fortifikacije. Uz već spomenute Zagreb, Koprivnicu i Križevce, ističu se Rijeka, Otočac, Dabar, Senj, Brinj, Lička Jesenica, Drežnik-Grad, Sisak, Zrin, Hrastelnica, Veliki Gradec, Gradec, Zrinski Topolovec, Đurđevac i Crikvena. Obrambene strukture prikazivane su vrlo detaljno, kao i okolni reljef i vegetacija (Török, 2021, str. 7-10).

Od posebnog su značenja Angielinijeve četiri detaljne karte obrambenog sustava uz osmansku granicu. Radi se o kartama krajiških utvrda, koje dugačku obrambenu liniju prikazuju u četiri dijela. Prva karta (*Croatia & Slavonia*) prikazuje hrvatske i slavonske kapetanije.⁷⁰ Na kartama su prikazivana reljefna te prirodna obilježja, koja također imaju bitnu funkciju u planiranju obrane ili napada (Slukan Altić, 2003b, str. 121-121). Istraživači Angielinijevih karata i izvještaja navode da su te karte poslužile kao temelj za formiranje sustava krajiških utvrda (Pálffy, 2004, str. 46-47). Na karti *Vngariae loca* (Angielini, *Vngariae loca*, slika 2) područja su pod osmanskom upravom označena blijedocrvenom bojom, dok su ona pod habsburškom upravom označena zelenom, što vizualno naglašava granicu. Prostor analize toponima (Vukovska županija) naknadno smo obilježili plavom linijom. Na karti su

67 Angielini je svoja izvješća, na temelju kojih su nastale karte, tajno slao Dvorskom ratnom vijeću u Grazu (Török, 2021, str. 8-9).

68 Na prikazu je vidljiv prostorni opseg, a djelomično i urbana struktura zagrebačkog Gradeca i Kaptola. Unutar izometrijski prikazanih utvrda, vidljive su i crkve. Osim Zagreba, Angielini je 1586. godine kartografski prikazao i Ljubljanu te Križevce. Izradio je dva tlocrta koja prikazuju urbani i fortifikacijski izgled Koprivnice (Angielus, Nicolaus. Kartografija.hr)

69 Samo dvije karte potpisane su, jedna s Nicolo Angielini, a druga latinskom inačicom imena, Nicolaus Angielus. Lapaine i Kljajić, 2009, str. 33-34.

70 Druga karta (*Ditio inter Muram et Danubium*) prikazuje Kaniški i Đurski generalat na prostoru između Mure i Dunava. Treća karta, naziva *Montanae civitates*, prikazuje niz utvrda raspoređenih uz rudarske gradove uz rijeku Garam. Četvrta i posljednja karta prikazuje Košički generalat. Potrebno je spomenuti i Angielinijevu kartu dunavskog međurječja, na kojoj je prikazano više desetaka hrvatskih i ugarskih krajiških utvrda (Pálffy, 2004, str. 45-46).

izvorno označeni strateški prometni pravci, ali i novi koridori nastali isključivo zbog novonastale vojne potrebe (Slukan Altić 2003a, str. 126-127). Zabilježene su i informacije o prirodnim i reljefnim obilježjima okolnoga područja, poput šumskog pokrova i poplavnih zona na prostoru nizinske Podravine i savsko-dravskog međurječja. To je također bio sadržaj koji je primjenu nalazio u vojnom planiranju. Smještaj utvrde u poplavnu zonu ili umjetno stvaranje poplavne zone oko utvrde uvećavao mogućnost obrane jer je time neprijatelju bio onemogućen ili znatno otežan pristup samim zidinama utvrde.⁷¹

Slika 2. Nicolo Angielini, Karta Ugarske (isječak) (Angielini, *Vngariae loca*, passim: Kljajić, 2006, 260).

Tablica 2. Popis toponima s Angielinijeve karte *Vngariae loca*, sravnjen s imenima naselja zabilježenima u narativnim izvorima

Angielini	Pisani izvori ⁷²	Današnje ime naselja	Specifičnosti	Utvrde
Dobrowyka	Dobrothynch	Dobretinci	naselje koje pripada većem posjedu Herman ⁷³	Ezek (Osijek) ⁷⁴

71 Obrambeni jarak ispunjen vodom bio je jedan od glavnih karakteristika utvrda. Nerijetko su se i sami tokovi potoka i rijeka mijenjali kako bi se do obrambenih zidina dovela voda. Osim toga, poplavno područje otežavalo je i uporabu opsadnih oružja jer su ona zbog težine mogla propasti u zemlju ili uopće ne bi mogla biti dovučena do potrebnog mjesta (Slukan Altić, 2003a, str. 121-122).

72 Imena prema pisanim izvorima prikupljeni u: Engel, 2015. i Bösendorfer, 1994.

73 Bösendorfer, J. 1994.

74 Čelebi, E. 1979.

75 Lozuk, J. 2015.

76 Engel, P. *Valkó vármegye*

77 Jelaš, D. 2016.

78 Petković, D. 2006.

Gordun	Garchyn	Garčin	Gordun je brdo na kojemu se nalazila utvrda „Gardun grad“, danas pripada naselju Garčin ⁷⁵	<i>Gordun</i> (Garčin) ⁷⁶
Herman	Hermanwara	Hermangrad	sjedište veće feudalne cjeline ⁷⁷	<i>Herman</i> (Hermangrad) ⁷⁸
Arky	Arky	Jaruge	pogranična utvrda ⁷⁹	<i>Arky</i> (Jaruge) ⁸⁰
Novigrad	?	Novigrad	naselje uz brodsku utvrdu ⁸¹	
Osch	?	?	nepoznato naselje i toponim	
Birbina	Bebrina	Bebrina	rubno naselje Vukovske županije ⁸²	
Deakho	Deako/Dyako	Đakovo	biskupsko središte ⁸³	<i>Deakho</i> (Đakovo) ⁸⁴
Danbo	Dumbo	Dombo	nepostojeće naselje južno od Vukovara, danas pustara ⁸⁵	
Banoncz?	Banocz	Banovci	naselje koje je pripadalo šarengradskoj utvrdi ⁸⁶	
Maroth	Maroth	Morović	sjedište plemićke obitelji Morović ⁸⁷	<i>Maroth</i> (Morović) ⁸⁸
Miconiza	Mikola	Bogdanovci	Mikola (sjedište vlastelinstva) na prostoru između Marinaca i Bogdanovaca ⁸⁹	<i>Miconiza</i> (Mikola) ⁹⁰
Palona	Palyna	Vinkovci/Poljana	toponim označavao više naselja ⁹¹	
Sambothl	Zombathel	Subotica/ Subotište	naselje koje je pripada utvrdi Morović, danas nepostojeće ⁹²	
Chithaar?	Chythar	Štitar?	naselje koje je pripadalo utvrdi Kostroman ⁹³	
Coztromanz	Kozthormanzenhdyenes	Kostroman	utvrda danas nepostojeća ⁹⁴	<i>Coztromanz</i> (Kostroman) ⁹⁵
Vivar	Wywar	Virovi	sjedište niže vlastelinske uprave ⁹⁶	<i>Vivar</i> (Virovi) ⁹⁷
Agnas	?	?	nepoznato naselje i toponim	

Atia	Athya	Šarengrad	sjedište veće feudalne cjeline ⁹⁸	Atia (Šarengrad) ⁹⁹
Brod	Brod	Slavonski Brod	pogranična utvrda ¹⁰⁰	Brod ¹⁰¹
Erdod	Erdeed	Erdut	sjedište veće feudalne cjeline ¹⁰²	Erdod (Erdut) ¹⁰³

7. Komparacija vojno-strateških podataka o vukovskoj županiji na kartama ugarske Lazarusa i Angielinija

Komparativna analiza toponimijskih i simboličkih informacija za naselja na isječcima prostora Vukovske županije s Angielinijeve i Lazarusove karte provedena je na temelju nekoliko elemenata: usporedbe prikaza prirodnih obilježja, usporedbe načina slikovnog označavanja naselja na karti (simbolom), određivanja pripadnosti naselja feudalnom ili crkvenom posjedu te propitivanja manjeg broja zabilježenih naselja koja nose danas nepostojeće ili nepoznate toponime. Svi su ti elementi obilježavanja naselja te društvenog i fizičkog okoliša promatrani u svjetlu stvarne ili moguće vojne organizacije prostora. Od konkretnih, u to doba postojećih vojno-strateških obilježja prostora na kartama komparativno je analizirana i zastupljenost utvrda na području Vukovske županije.

-
- 79 Lozuk, J. 2015.
80 Lozuk, J. 2015.
81 Lozuk, J. 2015.
82 Petković, D. 2006.
83 Jelaš, D. 2018.
84 Karač, Z. 1991.
85 Bösendorfer, J. 1994.
86 Bösendorfer, J. 1994.
87 Jelaš, D. 2018.
88 Szabo, Gj. 1994.
89 Jelaš, D. 2018.
90 Engel, P. *Valkó vármegye*
91 Petković, D. 2006; Engel, P. *Valkó vármegye*, Pavičić, S. 1940.
92 Bösendorfer, J. 1994.
93 Bösendorfer, J. 1994.
94 Lozuk, J. 2015.
95 Lozuk, J. 2015.
96 Engel, P. *Valkó vármegye*
97 Bösendorfer, J. 1994.
98 Jelaš, D. 2016.; Jelaš, D. 2018.
99 Nodilo, B. 2009.
100 Lozuk, J. 2015.
101 Kljajić, J. 1998.
102 Jelaš, D. 2018.
103 Engel, P. *Valkó vármegye*

7.1. Prirodna obilježja prostora u funkciji vojno-strateške obrane od Osmanlija

Prirodni oblici pejzaža funkcioniraju u prometnom, ali i vojnom organiziranju teritorija, kao poticajni ili ograničavajući čimbenik vojnog i/ili komercijalnog kretanja na prometnom pravcu. U vojnom smislu, guste šumske zajednice, rijeke ili gore kao prometne prepreke imaju veću obrambenu nego napadačku važnost, za razliku od njihovog evidentnog nedostatka u opskrbno-komercijalnom smislu valorizacije prostora. Vizualno bilježenje prirodnog i kulturnog pejzaža, pa čak i njegovo svjesno mijenjanje, odvijalo se u cilju olakšavanja civilnog i vojnog transporta i opskrbe ili pak s namjerom otežavanja prikradanja neprijateljske vojske. Angielinijev prikaz (slika 2) užeg područja Vukovske županije ne obiluje detaljima o prirodnim specifičnostima i karakteristikama područja. Naznačene su tri glavne rijeke: Dunav, Drava i Sava te manji pritoci. Od zabilježenih potamonima moguće je uočiti tekstualno obilježenu rijeku Savu (*Sava fl.*), no izostaje isto za Dunav i Dravu te njihove pritoke. Shematski su prikazani gorski lanci nizom i grupama krtičnjaka, dok je autor slabije poznao i izostavio prikaz šumskih područja, osim na predjelu Papučkoga gorja gdje su na padinama označene simbolom. One također mogu poslužiti u vojno-strateškom planiranju, a kako je izostao prikaz šumskih područja u ravničarskom dijelu Vukovske županije, posebice oko prostora današnjih Vinkovaca, Županje i Spačve koji obiluje šumama, za pretpostaviti je da autor nije poznao stvarno stanje na terenu jer inače tako bitan sadržaj ne bi propustio dokumentirati.

S druge strane, na Lazarusovoj karti (slika 1) hidrografski sadržaj bogatiji je, a tok rijeka Dunava, Drave i Save djeluje vjerodostojnije. Zabilježena su i sva tri veća potamonima (*Danubius flu*, *Dravus flu*, *Savus flu*). Područje međurječja i Vukovske županije izrazito je prošarano manjim potocima i pritocima, znatno više nego kod Angielinija. I kod Lazarusa su gorski nizovi označeni ulančanim grupama krtičnjaka. No, kod njega su, očito bolje informiranog o konkretnom prostoru, puno jasnije označene šume, bilo u pobrđu ili u nizinama. Gledajući ovaj usporedbeni element možemo zaključiti da Lazarusova karta bolje odgovara vojno-strateškim potrebama (pred)vojnokrajiške kartografije.

7.2. Način označavanja naselja na karti (simboli): njihova veličina, oblik i smještaj

Premda je 16. stoljeće još daleko od standardiziranog sustava kartografskoga znakovlja, postaje uobičajeno da se naselja na kartama sitnijeg mjerila označavaju u odnosu na hijerarhiju njihove važnosti. U turbulentno vrijeme osmanskoga prodiranja upravo je bilježenje toponima način dokumentiranja kontinuiteta naseljenosti ovoga kraja, ali ujedno i temelj stvaranja slike o mreži naselja koja je mogla poslužiti u svrhu planiranja obrane bilo u aktivnom fortifikacijskom ili u opskrbno-logističkom (prometnom) smislu. Tri su razine označenih naselja koja uopće plijene pažnju kartografa: a) sjedišta feudalnih posjeda, koja kao nizinski feudalni burgovi doživljavaju prenamjenu i postaju središta obrane s vidljivim fortifikacijskim dodacima,

b) crkveni posjedi i njihova sjedišta, također dijelom fortificirana te na najnižoj razini c) neutvrđena naselja civilnog karaktera (Slukan Altić, 2003a, str. 268).

Na Angielinijevoj karti (slika 2) naselja su označena simbolima koji impliciraju veličinu, značaj i moć mjesta. Mjesta velikog značaja označena su s više tornjeva i crkvenim tornjem. Naznačene su i zidine oko tornjeva. S druge strane, Angielini je mjesta od manjeg značaja, poput manjih pograničnih utvrda, označavao samo s jednim ili dvama tornjevima, bez isticanja zidina i crkvenoga tornja. Time je grafički jasno naglasio hijerarhiju u važnosti pojedinih naselja. Razlika je i u samoj veličini simbola; kod mjesta većeg značaja simbol je krupniji. Naselja koja su u srednjem vijeku bila rezidencije plemićkih obitelji, poput Morovića, označena su jednako krupnim simbolom kao i mjesta koja su imala funkciju sjedišta većih feudalnih posjeda, poput Erduta.

Na Lazarusovoj karti (slika 1) simbol naselja također upućuje na njegovu važnost i značaj. Mjesta manjeg značaja označene su jednim manjim tornjem, dok su ona većeg političkog i vojnog značenja označene skupinom tornjeva. Različitim simbolima označene su i crkvene ustanove jer uži tornjevi i uži, ali viši krovovi upućuju da se radi o zvoniku. Kao i kod Angielinija, moguće je primijetiti ucrtane zidine na pojedinim simbolima za naselja. Morović je kod Lazarusa označen jednim većim tornjem i zidinama, dok je Erdut označen s manjim tornjem i manjim objektom uz toranj. Kod nekih mjesta ucrtan je detaljnije čitav utvrđeni kompleks, kao npr. u slučaju Iloka, gdje je vidljivo nekoliko tornjeva i zidine. Vezano uz simbol i način označavanja pripadnosti pojedinog naselja određenome posjedu već je spomenuto i hijerarhiziranje njegovog značenja. Na Angielinijevoj karti (slika 2) označeno je nekoliko posjeda, poput Hermana, Erduta, Morovića i Šarengrada. Uz njih su zabilježena pojedina naselja koja su pripadala navedenim posjedima, poput Banovaca za Šarengrad i Dobretinaca za Herman. Međutim, općenito je na Angielinijevoj karti (slika 2 i tablica 2) prikazano puno manje toponima, posjeda i utvrda nego što je to na Lazarusovoj karti (slika 1 i tablica 1). Tek se na Lazarusovoj karti vidi prava veličina Vukovske županije u smislu rasprostranjenosti naselja, posjeda i utvrda. Na Lazarusovoj karti prikazana su sjedišta određenih posjeda te pripadajući posjedi i manje utvrde. Zabilježeno je više utvrda koje su imale funkciju sjedišta niže feudalne uprave, što primjerice nije slučaj kod Angielinijeve karte. Naselja koja su pripadala većim posjedima kod Lazarusa označena su samo manjim kružićem, što upućuje da je to naselje bilo od male strateške, vojne ili političke važnosti. Od samih vojno-strateških aktivnosti na Lazarusovoj karti malom je vedutom dokumentirana bitka na Mohačkom polju 1526. godine.

7.3. Nepostojeći ili neidentificirani toponimi /lokaliteti naselja

Potrebno je istaknuti da na kartama 16. i 17. stoljeća bilježenje toponima još nije provjeravano kroz drugu vrstu dokumenata niti je uvijek provjereno na terenu. Prema tome se ne može uvijek pouzdano tvrditi na što se određeni toponim odnosi i u

kakvom je hijerarhijskom odnosu naspram drugih toponima (Faričić, 2007). Upravo ova problematika primjetna je i na dvjema u radu analiziranim kartama, gdje pojedini toponimi nisu popraćeni adekvatnim simbolom te je nejasno na što se navedeni toponim odnosi.

Na obje je karte primjetan manji broj toponima (navedeni u tablicama 1 i 2) ili simbola za naselja koji označavaju danas nepostojeća/neidentificirana naselja, vjerojatno nestala kao rezultat ratnih aktivnosti. To je posebno slučaj kod Lazarusove karte (tablica 1) jer njegova karta bilježi stanje prije osmanskih osvajanja, za čije je sravnjivanje potrebno komparativno koristiti srednjovjekovne narativne, primjerice pravne ili diplomatske spise. Kod Angielinija (tablica 2) neidentificirani su toponimi *Osch* istočno od Osijeka te *Agnas* jugoistočno od Valpova. Za navedene toponime nije pronađena adekvatna interpretacija o kojem bi se naselju radilo. S druge strane, svoju dokumentarističku vrijednost čuvanja predosmanskih podataka karta svjedoči bilježenjem danas nepostojećeg naselja, označenog toponimom *Sambothl*, a radi se o Subotici/Subotištu (Bösendorfer, 1994, str. 224). Isto naselje naznačeno je i na Lazarusovoj karti (tablica 1, Hungaricana). Kod njega je broj takvih primjera i znatno veći, uključujući i danas nepostojeće utvrde i naselja *Mihalovca* (Mihaljevica, južno od Sikirevaca), *Szentlőrinc* (Podgrađe južno od Nijemaca), *Remete* (nepostojeća utvrda na mjestu današnje Čalme). Time obje karte, a posebno Lazarusova, bilježenjem predosmanskoga prostora i njegove slabo fortificirane obrambene funkcionalnosti potvrđuju svoju dokumentarističku ulogu vjerodostojnog arhivskog izvora.

7.4. Analiza broja prikazanih utvrda na kartama Angielinija i Lazarusa

Graf1. Broj prikazanih utvrda na kartama Angielinija i Lazarusa

Usporednom analizom broja prikazanih utvrda Vukovske županije na kartama Nicola Angielinija i Lazarusa Secretariususa uočljiv je znatno veći broj utvrda na Lazarusovoj karti (22), u odnosu na Angielinijevu (12). Samim time jasno je da Lazarusova karta detaljnije prikazuje prostor Vukovske županije te da je autor raspolagao s većom količinom informacija u odnosu na Angielinija. Međutim, ni na Lazarusovoj karti nisu prikazane sve utvrde na prostoru Vukovske županije. Uzme li se u obzir da se na prostoru županije nalazilo oko 40 utvrda (Petković, 2006), na Lazarusovoj karti ih je prikazana tek polovina. Premda Lazarusova karta, za razliku od Angielinijeve, nije nastala zbog vojnih potreba, što je vidljivo i po količini umjetnički prikazanih detalja, njezina uporabljivost u vojne svrhe nije zanemariva. Naime, pokazuje raspored utvrda na prostoru međurječja Drave, Save i Dunava, a detalji i simboli upućuju na političku, gospodarsku i stratešku važnost pojedine utvrde.

8. Zaključak

Ako si postavimo pitanje koje su se specifične informacije s postojećih karata mogle koristiti pri habsburškoj vojno-strateškoj vizualizaciji, a potom i planiranju obrane od nadiruće osmanske opasnosti u slavonskom pograničju šesnaestoga stoljeća, grafički prikazi naselja, posebno fortificiranih, čak i ako se radilo o civilnim trgovištima i sl., te samih vojnih utvrda nameću se kao primarni takav sadržaj. Njihovi zabilježeni toponimi ujedno ukazuju bilo na podrijetlo naselja (i toponima) ili na njegovu važnost (uključivo i vojno-stratešku) u prostoru.

Ciljano pridonoseći kvaliteti vojno-strateških informacija na kartama Slavonije 16. stoljeća posebni su vojni, ali i civilni izaslanici po habsburškom carskom nalogu obilazili, mjerili i sastavljali izvještaje o stanju **prirodnog okoliša, prometnica i naselja**, a među njima posebno utvrđenih gradova i vojnih objekata prema osmanskoj granici. Uz svoje bi bilješke ponekad priložili i odgovarajuće kartografske prikaze koji su (vizualno) mogli poslužiti u informiranju zainteresiranih civilnih i vojnih vlasti o stanju na habsburško-osmanskom pograničju, ali i u taktičkom pripremanju obrane, bilo planiranjem vojnih akcija ili konkretnim osuvremenjivanjem i ojačavanjem fortifikacije. Ponekad su te karte, posebno u formi većih regionalnih prikaza, poslužile informiranju širih društvenih krugova.

U radu se, na temelju nekoliko regionalnih karata sitnijega mjerila Nicola Angielinija i Lazarusa Secretariususa, fokusiralo na limitirane mogućnosti pribavljanja geo-kartografskih podataka za područja srednjovjekovne Vukovske županije u 16. stoljeću. Preispitao se kartografski sadržaj i detektirano je nekoliko elemenata koji na regionalnim kartama sitnijeg mjerila mogu poslužiti za vojno-strateško planiranje upravljanja prostorom. Oni uključuju prikaze zabilježenih postojećih civilnih (feudalnih ili crkvenih) naselja, uključujući njihove grafičke (simboli), ali i toponimijske oblike, prikaze samih vojnih utvrda s naglaskom na fortifikacijske elemente pejzaža te druge elemente prirodnog i društvenog povijesnog okoliša, poput cesta

ili tokova rijeka. Korištenje i komparacija dviju relativno nepoznatih i neobjavljenih karata 16. stoljeća s arhivskim narativnim izvorima ili sekundarnom literaturom u potrazi za odgovorima o vojnoj iskoristivosti starih karata slavonskoga prostora čini konkretan znanstveni doprinos ovoga rada.

Inovacije na spomenutim kartama, nastalima u etapi koja je prethodila organiziranim akcijama velikih vojno-geodetskih ili katastarskih izmjera u 17. i 18. stoljeću, predstavljaju važnu kariku na putu prema točnijem spoznavanju prostornog razmještaja i karto-geografskog sadržaja istočno-slavonskoga prostora. Spomenute su karte pouzdanije od radova prethodnika jer su zbog novih i do tada nezabilježenih podataka očito nastale na temelju terenskoga rada i obilaska područja koje prikazuju. S druge je strane bez komparativnih izvora (izvještaja, korespondencije i sl.) teško zaključiti tko je u terenskom radu pri njihovom nastanku zapravo sudjelovao i koliko je tog osobnog terenskoga rada kartografa vidljivo na samim kartama.

Osim naselja i vojnih utvrda, na kartama su Angielini i Lazarus nešto detaljnije prikazivali i prirodna obilježja, posebno individualizirane objekte reljefa važne u prometnom smislu, s obzirom na važnost ekoloških podataka u planiranju obrane ili napada. Vegetacijski (pogotovo gusti) šumski pokrov ili hidrološki elementi u okolišu, poput poplavnih zona ili riječnih prijelaza, predstavljali su bitan prostorni element važan u vojnoj strategiji i planiranju. Stoga te elemente, ne nužno vojne provenijencije, možemo ubrajati u vojno-strateški sadržaj karte. Angielini je primjerice označivanjem utvrda na „ničijoj zemlji“, koje nisu bile označene ni polumjesecom ni kršćanskom oznakom, zapravo davao pozicije za strateško pozicioniranje. Uz to je ucrtavao i granice, prilično inventivno za svoje vrijeme, pa je područja pod osmanskom upravom na karti označio blijedo crvenom bojom, dok su ona pod habsburškom upravom označena zelenom bojom.

Premda je vrlo upitno jesu li i kako analizirane karte konkretno poslužile kao temelj za formiranje krajiškoga fortifikacijskog sustava, selekcija prikazanih elemenata prirodnog i kulturnog okoliša na njima govori u prilog tome. Značajan porast broja kartografskih prikaza utvrda i njihovih planova te civilnih naselja tijekom 16. stoljeća potaknut je prije svega vojnim i političkim potrebama. Koristili su i administraciji koja je bila zadužena za izgradnju i održavanje utvrda na granici habsburškoga teritorija. Upravo su karte dokumentirale aktualno stanje te su mogle poslužiti kao alat za kontrolu teritorija.

Na kraju možemo zaključiti da su obje vrste karata, i one krupnog mjerila s popratnim izvještajima (Pieronijeve ili Klobučarićeve), koje nude više detalja pojedinih utvrda, ali i one regionalne, sitnijega mjerila (Lazarusove ili Angielinijeve regionalne karte), uz popratne narativne izvještaje sadržavale obilje geo-kartografskih elementa koji su mogli informativno poslužiti pri formiranju, određivanju smještaja i oblika sustava krajiških utvrda. Pored prenošenja strogo geografskog sadržaja cilj je kartografa očito bio da vizualiziraju, odnosno komuniciraju poruku o političkom te strateškom položaju Ugarske kroz sliku o zatečenim utverdama i naseljima u vrijeme

osmanskoga širenja. Primjer toga su ucrtana civilna naselja, ali i fortifikacije iz predosmanskoga perioda, koji se bilježe u vrijeme kada više ne postoje. Stoga ti sadržaji imaju svrhu s jedne strane kartografski rekreirati slavnu srednjovjekovnu povijesti savsko-dravskog međurječja, a s druge dokumentirati diskontinuitet naseljenosti te krhkost kulturnog okoliša pred vojnim naletima. Uz to imaju i strateški osjetljivu, a dijelom i tajnu vojno-informativnu vrijednost jer bilježe novoizgrađene utvrde, ali i dio onih uništenih ili teško oštećenih tijekom osmanskih prodora. Takav rani vojno-kartografski posao bio je u 16. stoljeću ekskluzivan i rijedak. Pretpostavka je da je dijelom držan u tajnosti jer su karte izdavane u maloj tiraži. Vjerojatno je to jedan od razloga zašto su rane vojne karte poput Angielinijevih i Lazarusovih regionalnih primjeraka i dalje relativno neistražene. Premda im isključiva namjena nije nužno bila vojna, one se u vojno-strateškom smislu nameću kao komparativni, referentni alat za razradu vojnih planova i strategija. Na temelju tih podataka vojni autoriteti mogli su vizualizirati strateške položaje važne za obranu užeg područja ili sprječavanje napredovanja Osmanlija na šire područje te planirati obnovu i nadogradnju starih ili pak izgradnju potpuno novih utvrda. Unatoč svemu navedenom, tek bi detaljnija komparativna i interdisciplinarna, primjerice uključivanjem aspekta proučavanja vojnih doktrina, istraživanja karata iz 16. stoljeća, u usporedbi s izvorima drugačije provenijencije, mogla ponuditi daljnji uvid u stvarnu namjenu promatranih karata te konkretno procijeniti stvarnu funkcionalnost u vojno-strateškom planiranju. Dodatni bi analitički napor valjalo usmjeriti i na diplomatsku građu ili korespondenciju vojne prirode. Uz to bi i građevinsko-arhitektonsko propitivanje materijalnih ostataka, kao i nacрта, odnosno planova vojno-krajiških utvrda, zasigurno otvorilo nove perspektive istraživanja obrambenog ustroja kao dijela društvenog pejzaža slavonskog predosmanskog i osmanskog pograničja i njegovog dokumentiranja na općim regionalnim kartama kao što su ove kojima smo se u istraživanju služili. Time bi se i dopunila slika o višestrukoj praktičnoj iskoristivosti starih karata ovoga prostora.

Literatura

- Angielini, Nicolo. *Vngariae loca precipua descripa per Nicolav Angielv Italv*“, Schr. XXVI, F. 96, Nr. 11, fol 1.; passim Kljajić, 2006, 260.
- Angielus, Nicolaus. *Kartografija.hr*, pristupljeno 9.6.2024., <https://www.kartografija.hr/old/hkd/hrvkart/angielus.htm>
- Angielini, Nicoló. *Hrvatski opći leksikon, mrežno izdanje*, pristupljeno 9.6.2024 <https://hol2.lzmk.hr/clanak/angielini-nicolo>
- Barber, P.; Delano-Smith, C. (2018) „Image and Imagination, Maps in Medieval Europe“, u: *The Routledge Handbook on Mapping and Cartography*, ur. Alexander J. Kent i Peter Vujakovic, London i New York: Routledge, 117-125.
- Bösendorfer, J. (1994) *Crtime iz slavonske povijesti*, Vinkovci, Slavonica
- Čelebi, E. (1979) *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Ur: Milosav Popadić. Sarajevo, IRO „Veselin Masleša“.

Engel, Pál, *Válkovármege*, rukopis.

Faričić, J. (2007) „Geografska imena na kartama Hrvatske 16. i 17. stoljeća“, u: *Kartografija i geoinformacije* 6, 149-179. Pristupljeno: 1.9.2024. <https://hrcak.srce.hr/13129>

Grubišić, A. (2018) „Šume vukovarskog vlastelinstva u 18. stoljeću prema kartografskim izvorima“, u: *Slavonske šume kroz povijest*, ur: Dinko Župan, Robert Skenderović. Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

Hale, J. (2007) „Warfare and Cartography“. u: *The History of Cartography. Volume 3*. Chicago, University of Chicago, ur. Woodward, D. Pristupljeno: 1.9.2024. https://press.uchicago.edu/books/HOC/HOC_V3_Pt1/HOC_VOLUME3_Part1_chapter29.pdf

Harley, Brian J. (1989) „Deconstructing the map“, *Cartographica* 26, br. 2, 1-20.

Horvat, Z. (2002) „Iločke utvrde“. U: *Iločki statut 1525. godine i iločko srednjovjekovlje*. Ur. Tomislav Raukar. Zagreb – Osijek, HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku International Cartographic Association/ Definitions, pristupljeno 6.7.2024. <https://icaci.org/mission/>

Irmédi-Molnár, L. (1964) The earliest known map of Hungary, 1528., *Imago mundi* 18, 53-59.

Jelaš, D. (2018) „Rekonstrukcija srednjovjekovne urbane mreže Vukovske županije na temelju analize centralnih funkcija“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2018. Pristupljeno 1. 9. 2024. <https://www.bib.irb.hr/927091>

Jelaš, D. (2016) „Srednjovjekovne obrambene građevine na kartama iz 18. i 19. stoljeća u Državnom arhivu u Osijeku“. *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 16 (1) 35-62. Pristupljeno: 1.9.2024. <https://hrcak.srce.hr/clanak/261003>

Karač, Z. (1991) „Srednjovjekovne utvrde, gradine i gradišta na području Đakovštine – Rekognosciranje i topografija lokaliteta“. U: *Obavijesti - Hrvatsko arheološko društvo* 23: 31-34, pristupljeno 4. 9. 2024. <https://www.bib.irb.hr/306491>

Kartografija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024., pristupljeno 2.1.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/30682>

Kljajić, I. (2006) „Kartografski prikazi hrvatskih gradova iz 16. stoljeća“. *Doktorska disertacija*, Geodetski fakultet, Zagreb. <https://www.bib.irb.hr:8443/258712> 19.5.2024.

Kljajić, J. (1998) *Brodsko tvrđava*. Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Lapaine, M.; Kljajić, I. (2009) *Hrvatski kartografi*. Zagreb, Golden Marketing

Lazarus Secretarius, *Tabula Hungariae ad quatour latera per Lazarum quondam Thomae Strigonien/ sis Cardin/ alis Secretarium virum expertum congesta, a Georgio Tanstetter Collimitio revisa auctiorque reddita, atque iamprimum a Jo. Cuspiniane edita Serenissimo Hungarie et Bohemiae Regi Ferdinando principi et infanti Hispaniarum Archiduci Austriae etc. Sacra auspicio maiestatis suae ob reip/ ublicae/ Christiane usum, opera Petri Apisani de Leyssnigk Mathematici Ingolstaiani invulgata Anno Dni 1528.*, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budimpešta, *Hungaricana*, pristupljeno 19. 5. 2024. <https://maps.hungaricana.hu/en/HTTterkepar/818/?list=evJxdWVyeSI6ICJMYXphenVzIn0>

Lazarus, Secretarius. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024., pristupljeno 2.6.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/lazarus-secretarius>

Lazarus Secretarius. *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav

- Krleža, 2013., pristupljeno: 2.6.2024. <https://proleksis.lzmk.hr/58505/>
- Lozuk, J. (2015) *Srednjovjekovne utvrde Brodskog Posavlja*, Slavonski Brod, Muzej Brodskog Posavlja
- Marković, M. (1993) *Descriptio Croatiae*. Zagreb, Naprijed
- Mlinarić, D.; Miletić Drder, M. (2017) *Zbirka Novak: Mappae Croatiae u Zbirci zemljovida i atlasa NSK*. Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica
- Münster, Sebastian. *Tabula Europae V, 1540.*, pristupljeno 21.6. 2024. <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=10339>.
- Nodilo, B. (2009) „Obrambene građevine uz obalu Dunava“. U: *Grđevinar* 57: 717-725. pristupljeno 4. 9. 2024. <http://casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-57-2005-09-07.pdf>
- Pálffy, G. (2004) „O povijesti nastanka zemljovida hrvatsko-slavonskih i ugarskih krajiških utvrda Nicola Angielinija“. u: *Podravina* 3(5), pristupljeno: 9.6.2024. https://hrcak.srce.hr/clanak/117145_45-52.
- Pavičić, S. (1940) *Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Petković, D. (2006) *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela vinkovačkog kraja*. Vinkovci, Gradski muzej Vinkovci
- Regan, K. (2006) „Gorjani – srednjovjekovno sijelo plemićke obitelji Gorjanski“, *Scrinia Slavonica* 6: 131-133, pristupljeno 9.9.2024. <https://hrcak.srce.hr/clanak/11210>
- Slavonija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024., pristupljeno 17.2.2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/slavonija>
- Slukan Altić, M. (2003a) *Povijesna kartografija*. Samobor, Meridijani
- Slukan Altić, M. (2003b) „Podravsko srednjovjekovlje u zrcalu kartografskih izvora“. U: *Podravina* 2(4), pristupljeno 19.5.2024. https://hrcak.srce.hr/clanak/117490_121-132.
- Stegena, L. (1982) *Lazarus Secretarius. The First Hungarian Map Maker and His Work* Budimpešta
- Szabo, Gj. (1994) *Sredovječni gradovi u Slavoniji*. Vinkovci, Slavonica.
- Talhofer, V., Hofmann, A. (2009) „Military Cartography and Geoinformatics – history, present and future.“ *International Cartographic Association*. Pristupljeno: 1.9.2024. https://icaci.org/files/documents/ICC_proceedings/ICC2009/html/nonref/2_3.pdf
- Timár, G.; Molnár, G.; Székely, B.; Plihál, K. (2008) „Lázár térképe és a ptolemaioszi vetület.“ *Geodézia és Kartográfia* 60, 20-26.
- Török, Z. G. (2021) Cartographic circles: maps of Hungary as the Habsburg-Ottoman military border in the 16th century. *International Cartographic Association.*, pristupljeno: 9.6.2024. <https://ica-proc.copernicus.org/articles/3/11/2021/ica-proc-3-11-2021.pdf>
- Vukovska županija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024., pristupljeno 12.6.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/vukovska-zupanija>
- Woodward, D. (2007) *The History of Cartography. Volume 3*. Chicago, University of Chicago, pristupljeno 9.6.2024. https://press.uchicago.edu/books/HOC/HOC_V3_Pt2/HOC_VOLUME3_Part2_gallery4.pdf

The great Turkish war (The war of the Holy League): causes, persons, borders and migrations. A view of events from the perspective of southeastern Europe

Izvorni znanstveni rad

Marinko Vuković

Institute for Migration Research
Stjepan Radić Sq. 3
10000 Zagreb
marinko.vukovic@imin.hr

Abstract

This is a review article about the events leading up to the Great Turkish War, its course, and its various political, geopolitical, and cultural consequences for the peoples of Central and Southeastern Europe. The focus is on events in Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo, Macedonia and, to a lesser extent, Hungary and Romania. The paper is based on works created within Croatian historiography and the historiographies of its neighbouring countries. It provides an overview of the important persons who had a significant role in these events, as well as an overview of the creation of new borders between the warring parties, the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire on the one hand, and the Republic of Venice and the Ottoman Empire on the other. The paper outlines important migrations and their causes.

Keyword: Great Turkish War, Morean War, war in the Balkans, war in Dalmatia, borders, migrations

Veliki turski rat (rat Svete Lige): uzorci, tijek, osobe, granice i migracije. Pogled iz perspektive jugoistočne Europe

Sažetak

Ovo je pregledni članak o događajima koji su prethodili Velikom turskom ratu, njegovom tijeku i različitim političkim, geopolitičkim i kulturnim posljedicama za narode Srednje i Jugoistočne Europe. Naglasak je stavljen na događanja u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu i Makedoniji te manjim dijelom u Mađarskoj i Rumunjskoj. Pregled se temelji na radovima nastalim u hrvatskoj historiografiji i historiografijama susjednih zemalja. Dan je pregled značajnih osoba koje su imale značajnu ulogu u tim događajima, kao i pregled stvaranja novih granica između zaraćenih strana, Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva s jedne strane, te Mletačke Republike i Osmansko Carstvo s druge strane. Navedene su važne migracije i njihovi uzroci.

Ključne riječi: Veliki turski rat, Morejski rat, rat na Balkanu, rat u Dalmaciji, granice, seobe

1 Introduction

Numerous historiographical works, of greater or lesser scope, were written about the Great Turkish War in many European countries, most commonly those on whose territory they were fought. For example, here is the list of some authors: Kenneth Meyer Setton (1991), John Baptist Wolf (1962), Miltiades Varvounis (2012), Klaus-Jürgen Bremm (2021), János Varga (1986), József Bánlaky (1928–1942), Jean-François Solnon (2017), Luboš Taraba (2021), Žarko Dimić (1999) and many others. Not all the works of the historiographers of all these countries were consulted in this paper, as the focus was on providing an overview of the most important events from the perspective of Croatian historiography. Therefore, this overview is primarily based on works written in Croatian historiography and the historiographies of the countries of Southeastern Europe. Exceptions include the works of the German-Hungarian historian Josef Matuz (1992) and Hungarian historian Peter Hanák (1995), which were used for part of the overview concerning Central Europe.

The war that began in 1683 and lasted until 1699 was of extraordinary importance for all the nations of Central and Southeastern Europe. It fundamentally changed the geopolitical image of this part of the world as well as the historical development of the nations that took part in it and the nations on whose ethnic and historical lands it was waged.

This war is very important and interesting for the historiography of Central and Southeastern Europe because it strongly affected the future historical development of the nations in these regions. This particularly applies to their political, social, economic, cultural, and civilisational development.

The causes of this war in the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire were economic, political, social, and geopolitical. The focus is on the roles and actions of individual rulers, generals, priests, and other individuals because historical development and its unpredictability are determined by the people who appeared, assumed, and held certain functions at a certain point in history.

The chapter on the course of the war is divided into two parts, the Habsburg-Ottoman conflict and the Venetian-Ottoman conflict. This was done to help the reader follow the numerous events and their complexities, even though they cannot be separated thematically. Due to the sheer size of the area examined, each part is further divided into two sections: general, viewed in the context of European and global conditions, and local, viewed in the context of Balkan conditions.

The topic of the last section, the consequences of the war, is also divided into two thematic parts – the borders drawn after the war and the resulting migrations. The significance of the establishment of new borders after the Treaty of Karlowitz is felt in a geopolitical sense to this day, and the consequences of the migrations were so great that all subsequent war events involving the nations in the areas where the war was fought mostly had to do with changing or stabilising the ethnic landscape established at the time.

2 Causes of the war

The events that occurred from 1683 to 1699 resulted from complex political circumstances in the Habsburg part of Hungary and the coming to power of a certain individual in the Ottoman Empire.

The Habsburg-Ottoman War of 1663–64 and the “shameful” Peace of Vasvár, signed on August 10, 1664, did not result in any territorial gains for the Habsburg Monarchy, so the Ottomans were allowed to keep Nové Zámky, Levice, Nitra, and Nógrád (Gažević, 1970, p. 331). Specifically, the Habsburg army had conquered all these settlements and defeated the Ottoman army at Saint Gotthard on August 1, 1664, thus creating the conditions for pushing the Ottomans further back. The centralist policy of the Viennese court and its lack of interest in continuing the war led to discontent among the Croatian and Hungarian estates, which culminated in the famous Magnate Conspiracy of 1671 (Kruhek, 1991, p. 49).

After this, following the death of Köprülüzađe Fazıl Ahmed Pasha in 1676, Kara Mustafa Pasha (“paša”, 2013–2024) was elected as the new grand vizier (1676–1683) (“vezir”, 2013–2024). He had little success in domestic and foreign policy, was greedy and eager for glory, but he could not solve domestic problems through his tyranni-

cal rule (Matuz, 1992, p. 115). His foreign policy also proved to be a failure, and had grave consequences for the Ottomans. From 1678 to 1681, he waged a war with Russia over central and southern Ukraine. The war against the Habsburg Monarchy in 1683 had even more serious consequences for the Porte (Matuz, 1992, p. 116).

There were already signs of stagnation in the Ottoman Empire when Sokollu Mehmed Pasha was assassinated in 1578. From then on, the Empire no longer had to deal with medieval European feudal states, but with monarchs who ruled well-organised states. New scientific discoveries and progress in other areas were made in the Christian states. Reforms were introduced in state administration that made these states more efficient than the then-already backward Ottoman Empire. In addition, trade in the Ottoman Empire declined as the major trade routes shifted to the oceans. It also negatively affected the Republics of Venice and Ragusa (Kovačević, 1973, p. 18). Another reason cited for the decline of the Ottoman Empire was the cessation of expansion and conquest. There were no more spoils of war and, more importantly, no new benefices (“beneficij”, 2013–2024) of land for the growing army. The state responded by reducing the size of the timars (“timar”, 2013–2024), which diminished the power of timariots (Matuz, 1992, pp. 85–86).

A major crisis, which caused the stagnation and decline of the Ottoman Empire in economic and military terms, developed in the 17th century. At that time, the Janissaries, the most important military fighting force of the Ottoman Empire, fell into infighting and suffered from a lack of discipline. The “blood levy” ceased to be collected in 1650, which resulted in the closure of the Janissary court school. All this led to disaster due to the technical and tactical backwardness of the Ottoman army (Matuz, 1992, p. 112). The technological stagnation of the economy and the army also affected the Ottoman fleet, which had lagged behind the European fleets in terms of technology since the Battle of Lepanto. In 1656, the Republic of Venice threatened the Ottoman capital, Constantinople. It was only when Köprülü Mehmed Pasha became grand vizier that the situation improved somewhat. He abolished the supremacy of the Janissaries at court and the harem’s influence on politics and expanded the Empire’s territory by bringing Transylvania under Ottoman sovereignty. Transylvania had been left in a state of undetermined sovereignty by the Treaty of Zsitvatorok in 1606 (Matuz, 1992, p. 113). The Transylvanian prince Francis II Rákóczi (1648–1660) attempted to exploit the weakness of the Ottoman state and take over the Polish crown. The principalities of Wallachia and Moldavia supported him in these efforts and recognised him as their protector. In 1657, he invaded Poland with the help of the King of Sweden Charles X Gustav (1654–1668), who was already at war with Poland over the Baltic. Another party involved in the conflict were Bohdan Khmelnytsky’s Cossacks, who wanted to liberate western Ukraine from Polish rule. However, Rákóczi was first abandoned by the Swedes, who went to war with Denmark, and then by the Cossacks. He was then defeated by the Poles, who were supported by the Crimean Tatars. Mehmed Köprülü punished him for this and took

Várad (Oradea), the capital of Transylvania, in 1658. From then on, Transylvania had only formal autonomy (Matuz, 1992, p. 114).

In 1663, during the war with the Ottomans, the Viennese court became involved in the Transylvanian affair. The grand vizier at this time was Köprülüzade Fazıl Ahmed Pasha (1661–1676). Nicholas Zrinski (Zrínyi) from Croatia also played a crucial role in the war (Matuz, 1992, pp. 114–115). The defensive stance of the Habsburg Monarchy during the Peace of Vasvár is understandable given the resistance of the Hungarian and Croatian magnates and fears associated with the expansionist policy of the King of France Louis XIV and his ambitious minister, Cardinal Mazarin. In 1669, the Ottoman Empire waged war against the Republic of Venice and conquered the Mediterranean island of Candia (Crete) and then went to war with Poland in 1672. The war broke out because some Ukrainians wanted to be under Russian rule while others supported Poland. However, some Cossacks rebelled and joined the Ottomans. Thus, the Ottoman Empire went to war against Poland, from which it emerged victorious and conquered western Ukraine (Matuz, 1992, p. 115).

In the Cretan War between the Venetians and the Ottomans (1645–1669), the Venetians exhausted themselves severely and showed weakness, losing Candia. They attempted to make up for this in the Morean War (1684–1699) when they took control of Morea (the Peloponnese) and the Dalmatian hinterland. However, the Ottomans regained Morea in the war of 1715, whereupon Venice was reduced to insignificance and attempted to remain neutral in all major conflicts until its collapse (Babić et al., 1959, pp. 258–259). Peace between Venice and the Ottomans was concluded after the capitulation of Candia on September 6, 1669. Under the peace treaty, the Venetians ceded the entire island of Crete to the Ottomans, save for three small ports, while in Dalmatia they retained Klis, Poljica, and the coastal area of Makarska.

The Cretan War showed that the Republic of Venice, while severely limiting its sphere of interest, stubbornly and strongly held on to its positions in the Balkans, which were increasingly tied to its trade interests (Gažević, 1973, p. 541).

The immediate cause of the war, however, was the events in Hungary, which began about ten years before the Great Turkish War. The Ottoman Empire skilfully exploited these events. In 1673, the magnates of Upper Hungary rose against the absolutist and centralist policy of the Habsburgs.¹⁰⁴ The refugees from the parts of Hungary under Habsburg rule were called the Kuruc (“kuruc”, 2013–2024), and they found refuge along the Transylvanian border, where they gathered and organised an army. The pro-Habsburg faction was called the Labanc (Eickhoff, 2009, p. 308; “labanc”, n.d.). The Transylvanian prince Michael Apafi helped the Kuruc defend against the Labanc (Hanak, 1995, p. 88). The situation changed when the 19-year-old Count Emeric Thököly became the leader of the Kuruc, as they switched from a defensive to an offensive stance. Thököly was the descendant of wealthy aristocrats

¹⁰⁴ These events were preceded by the Croatian-Hungarian Magnate Conspiracy (known as the Zrinski-Frankopan Conspiracy in Croatia).

from Upper Hungary. He was a good soldier and diplomat and wanted to take revenge on the Habsburgs for slights against his family and his people.

In 1678, the Kuruc drove the Habsburg army from Upper Hungary, and in 1680 Thököly was elected commander of his army, which gave him unlimited authority. He married Jelena Zrinska (Ilona Zrínyi), the widow of Francis Rákóczi, which strengthened his economic power and helped him to support the uprising. As he was on good terms with the Ottomans, the Sultan appointed him King of Hungary in 1682. Thököly rejected this and only retained the title Prince of Upper Hungary. He was more inclined towards the French because Louis XIV, an enemy of the Habsburgs, supported the uprising. Vienna gave in to the pressure, and the diet convened in Sopron in 1681. The constitutional order was restored, Paul Esterházy was appointed palatine, and Protestantism was legalised to a certain extent. Thököly did not trust Vienna and continued his struggle, but the French could not help him, and he overestimated the Ottomans (Hanak, 1995, pp. 89–90). As a result, the people of Upper Hungary turned their backs on him. For the Porte, this meant the loss of a new “vassal” state, so it started a war against the Habsburg Monarchy (Matuz, 1992, p. 116). The war that began and its consequences could not have been predicted or foreseen.

The event known as the “Zemunik Massacre” can provisionally be seen as the cause of the war between the Republic of Venice and the Ottoman Empire. After the Cretan War and the peace treaty of 1669, the Ottomans succeeded two years later (1671) in reconquering Obrovac, Skradin, Poljice, and Makarska as well as the coastal area, while handing over Klis to the Republic of Venice. Dalmatia was then essentially a series of bridgeheads, consisting of coastal towns under Venetian rule rather than an integrated territory (Stanojević, 1962, p. 5). The population there had little land and was forced to lease land on Ottoman territory. This situation caused a series of disputes and conflicts on both sides of the border (Stanojević, 1962, p. 9). All these incidents led to the massacre of about a hundred Muslims in Zemunik in 1682 (Stanojević, 1962, p. 16). The Zemunik Massacre was followed by the Porte’s demand to extradite two hundred Christians or pay monetary compensation. A large sum of money was paid as compensation, but ultimately this was one of the reasons for declaring war against the Ottoman Empire (Stanojević, 1962, pp. 24–25).

The Ottoman defeat before Vienna and the dejection of the Muslims in Dalmatia prompted a Christian uprising in October 1683, both in the Republic of Venice and in the Ottoman Empire. The Republic of Venice, which maintained neutrality, tried to prevent the uprising but failed (Stanojević, 1962, p. 27). In January 1684, the Dalmatian Christians took Makarska on their own, as the Republic of Venice only entered the war towards the end of January (Stanojević, 1962, pp. 38–39). Due to this development of events in which the Republic of Venice did not start the war, this can be considered a conditional cause of the war.

3 WAR 1683–1699

3.1 The Habsburg-Ottoman War

3.1.1 War in Europe

Not even Suleiman the Magnificent, ruler of the Ottoman Empire at the height of its power, had achieved what Kara Mustafa wanted to: conquer Vienna. Namely, Kara Mustafa wanted to establish his own sultanate, but he did not take into account the economic and social changes in the Habsburg Monarchy and the Holy Roman Empire and he underestimated the economic potential, weapon technology, and tactical superiority of the Habsburg armed forces. However, due to internal state problems, the grand vizier had reasons to go to war with the Habsburgs. The northern part of Upper Hungary under Emeric Thököly had seceded from the Habsburgs due to the persecution of the Protestants. Thököly was recognised as an Ottoman vassal and declared King of Hungary. However, as mentioned above, events took a different course (Matuz, 1992, p. 116).

When Grand Vizier Kara Mustafa set out towards Vienna, Thököly believed that should the Ottomans win, he would become ruler of the entire Kingdom of Hungary as a vassal state, much like Transylvania. The Labanc army decisively defeated Thököly in 1684, making him dependent on the Ottomans. Ahmed Pasha handed him over to the Habsburgs in the hope of achieving peace. After Thököly was free, the Kuruc army went over to the Habsburg side and offered its help in liberating their country from Ottoman rule, but without Thököly, as the Viennese court did not want him, so he remained in Ottoman service. The Kuruc army advanced year after year, and in 1685 besieged the fortress at Munkács,¹⁰⁵ defended by Jelena Zrinska, Thököly's wife until 1688. Buda was liberated in 1686 and Belgrade in 1688. After the Transylvanian prince Michael Apafi died in 1690, Thököly led Ottoman and Tatar troops into Transylvania and had himself elected as prince but was soon after forced to leave Hungary for good (Hanak, 1995, p. 90 and further).

Despite the decline of their military organisation, the Ottoman Empire still had around 250,000 troops, 200,000 of whom participated in the siege of Vienna.¹⁰⁶ Kara Mustafa led his army across the Drava River near Osijek on June 7, 1683, and on July 17 Vienna found itself besieged by the massive Ottoman army. However, a staunch defence and strong city walls as well as poor Ottoman tactics kept the Ottoman army at bay for too long. On September 12, King of Poland John III Sobieski reached Vienna and, together with the units of the Imperial general Charles V of Lorraine, decisively defeated the Ottoman army on the Kahlenberg Mountain near the city (Kruhek, 1991, p. 50). The Habsburg Monarchy had concluded an alliance with the Kingdom of Poland since Vienna could only have been saved by a concen-

¹⁰⁵ Munkács, a town in Eastern Hungary. Today Mukachevo is in western Ukraine.

¹⁰⁶ Various estimates are given for the number of Ottoman troops before Vienna, from 60,000 to 300,000.

tric attack to relieve the pressure on the city. After the Ottoman defeat outside the walls of Vienna, Europe realised that the Ottomans were no longer an invincible force, and it seemed possible to drive the Ottomans out of Europe if the European states could concentrate their forces (Matuz, 1992, pp. 116–117). With that in mind, in spring of 1684, Pope Innocent XI called for an alliance between the Habsburgs, Poland, and the Republic of Venice. This alliance, known as the Holy League, was important because none of the signatories were allowed to conclude a separate peace treaty with the Ottomans and each of them had the right to retain the lands they had conquered by force of arms (Kruhek, 1991, p. 50).

A three-pronged attack against the Ottoman Empire was arranged: Poland invaded Podolia and Moldavia, the Habsburgs went against Hungary, and the Republic of Venice against the Balkans. King of Poland John III Sobieski failed to conquer Podolia and Moldavia, but the Venetian fleet attacked the Peloponnese. The Porte could not resist on three fronts. The Ottoman line in Hungary broke after reinforcements from the Holy Roman Empire and other European states, particularly France, arrived there. In 1686, the Habsburgs took Buda, and Abdurrahman Abdi Pasha, the Beylerbey (“beglerbeg”, 2013–2024) of Buda, died in the battle. The Ottomans also suffered a severe defeat at Mohács in 1687. Thus, the Ottoman possessions in Hungary and their vassal Principality of Transylvania were lost to the Habsburgs. Sultan Mehmed was held responsible for the defeats at Vienna and Mohács and was deposed in favour of his brother Suleiman II (1687–1691), who proved to be an ineffective ruler.

Russia joined the Holy League in 1687 and invaded the Crimean Khanate, so the Ottomans focused their forces on the northern part of the Empire to defend it from the Russians. This allowed the Habsburgs to conquer all of Serbia and advance all the way to Vidin in Bulgaria.

To save the Empire from collapse, the Imperial Divan appointed Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha as grand vizier (1687–1691). His goal was to prevent a foreign policy catastrophe through internal consolidation. He reformed the taxation system to placate the peasants, especially the Christians in the Balkans because they bore the brunt of the war with the Habsburgs. There was a risk of revolt and, more worryingly, the Orthodox population was repeatedly begging the Russian tsar for protection (Matuz, 1992, p. 117). Many taxes were abolished, while the head tax for Christians (jizya) was paid according to Sharia law, i.e., according to the size of the income. The vizier brought valid money into circulation, using a part of the Sultan’s palace treasury for this purpose. He disciplined the Janissaries by taking timars away from civilians and assigning them to sipahis (“spahija”, 2013–2024). In doing so, he attracted volunteers for the army. Thanks to these reforms, Fazıl Mustafa managed to stop the series of defeats against the Habsburgs. However, in addition to his military skills and organisational talent, the invasion of the Palatinate by the King of France Louis XIV in 1688 also contributed to this reversal of fortune. Louis

XIV was jealous of the Habsburgs' military successes and also wanted to take the pressure off his old ally, the Porte.

For this reason, the Habsburgs were forced to move some of their forces to the west, allowing the Ottomans to regain control of Serbia and Transylvania in 1690. They appointed the Kuruc leader Thököly as the ruler of Transylvania. A large number of Serbs joined the Habsburgs. However, the Ottoman advance was halted at the Battle of Slankamen in 1691, in which Fazıl Mustafa was killed in battle with Louis William of Baden-Baden. This led to a further crisis in the Ottoman ranks. Suleiman II was succeeded by his incompetent brother Ahmed II (1691–1695), and then by the energetic and prudent Mustafa II (1695–1703). Mustafa II wanted to take advantage of the Habsburgs' two-front war and the crisis of the central command following the transfer of Louis William of Baden-Baden to the west. The Ottomans accomplished the initial successes, but the Russian tsar Peter the Great (1682–1725) conquered their trading port Azov in 1696. They suffered an even greater defeat at the hands of the military genius Eugene of Savoy at Zenta in 1697 (Đuričić, 2015, pp. 35–55).¹⁰⁷ The Ottomans withdrew across the Sava River due to the unrest in their Empire, while a Christian uprising broke out in the Balkans. However, through the mediation of England and the Netherlands, who feared that the collapse of the Ottomans would threaten their interests in the Middle East, a peace treaty was signed in Karlowitz in 1699. The Ottomans lost territory in the then Hungary up to approximately Temesvár (Timișoara) in favour of the Habsburg Monarchy, and the Republic of Venice gained the Peloponnese and Dalmatia and consolidated its power on the Adriatic. Moreover, Poland gained Podolia and western Ukraine (Matuz, 1992, pp. 118–119).

3.1.2 War in the Balkans

The news of the Ottoman defeat before Vienna resonated strongly in the Ottoman Empire's border regions. Habsburg agents encouraged the Christians to rebel. The first uprising took place in northern Dalmatia, on both sides of the border. Attacks on the Ottomans and their expulsion began in October 1683, so that soon only Knin and Sinj remained under their control (Babić et al., 1959, pp. 811–812).

Following the expulsion of the Ottoman army from Hungary and the Habsburg army's advance to Buda in 1684, an uprising broke out in Slavonia, led by the Franciscan friar Luka Ibrišimović. That autumn, border troops from Croatia liberated Virovitica with the support of Slavonian rebels. In 1685, the Habsburg army took all of Upper Hungary, while the Croatian troops broke through to Osijek. In 1686, the Habsburg army took Pécs, Szeged, and Buda. Fighting continued on the border on the Una River and around Osijek. Kostajnica was liberated in 1686 (Babić et al., 1959, p. 813).

107 Đuričić describes the participation of Eugene of Savoy in the Great Turkish War until 1688.

In 1687, the Ottomans were defeated in the Battle of Harsány Mountain, and Osijek, Vukovar, and Đakovo were liberated. Slavonians led by Luka Ibrišimović distinguished themselves in these operations. The Ottomans withdrew from Hungary across a wide front, leaving only a few isolated fortresses in western Hungary and Banat under their control. Everyone wanted to exploit the Ottomans' weakness. The Habsburgs and the Venetians wanted to take as much territory as possible and divide it among themselves. The Republic of Venice wanted a large part of Herzegovina to surround Dubrovnik and force it to surrender and to prevent a possible Habsburg advance to the Adriatic, while Dubrovnik tried to persuade the Herzegovinians to cooperate with the Habsburgs. It became apparent that the Habsburg Monarchy could take Srijem and Belgrade, followed by the rest of Serbia and Kosovo, which would allow it to finally reach the Adriatic (Babić et al., 1959, p. 814).

Masses of the Slavic population took part in the conflict on both sides in all areas affected by the war, while in some places they organised uprisings and began to fight against the Ottomans on their own. This was particularly the case from 1689 onwards, when the Habsburgs penetrated deep into Serbia and agitated among the local Christians, urging them to rise against the Ottomans to relieve the pressure on the Balkan front and allow the Habsburgs to focus on the war in France, which broke out in February 1689.

Louis William of Baden-Baden became the leader of the Habsburg army that year. He was tasked to break through to the Adriatic with the help of the Balkan Christian units. He was joined by a considerable number of volunteers north of the Sava and Danube rivers and in Serbia, almost reaching the sea (Babić et al., 1959, p. 815).

In the summer of 1689, the Habsburg army left Belgrade and marched south, capturing Niš in September. Louis William then led part of the army towards Vidin, while General Piccolomini led the rest towards Kosovo, aiming to take advantage of the Balkan Christian uprising and reach the Adriatic. In October, Louis William captured Vidin, while Piccolomini captured Prokuplje and entered Kosovo, where Serbs and Albanians joined him. Then, he reached Skopje via Kačanik, which he captured and razed because he could not hold it. From there, he returned to Pristina and then to Prizren, arriving on November 6.

At the same time, fighting took place on the border between Bosnia and Slavonia, where the Ottomans repeatedly raided across the Sava. When the Ottomans attempted to take Požega in 1689, fierce fighting broke out, but the town was saved by Luka Ibrišimović on March 12. In the same year, the Habsburgs liberated the Lika and Krbava regions with the help of local Croatian units, among whom the priest Marko Mesić stood out (Lopašić, 1888, pp. 29–49, 145–159).

The situation on the front in Serbia became politically complicated. General Piccolomini learned that Patriarch Arsenius III Crnojević, Crnojević had left Peć (now Peja) for fear of the Ottomans and moved to Nikšić, so he invited the Patriarch to return to Peja and lead an uprising. But the Patriarch went to Cetinje. The Metropo-

litan of Cetinje, Visarion, was in contact with the Venetians, so the Patriarch asked for military help. However, Piccolomini informed him that they would elect a new Serbian patriarch in Peć unless he came back. He therefore returned to Peć on November 4, while negotiations between Arsenije, Serbian leaders, and the Albanians began in Prizren. They agreed to help Piccolomini and to place themselves under Habsburg authority. However, Piccolomini succumbed to the plague on November 9. After that, the Habsburg army suffered a series of setbacks on the battlefield (Babić et al., 1959, pp. 816–817).

In addition to the aforementioned persons, the Archbishop of Skopje, Petar Bogdani, and his vicar, Toma Raspasani participated in the negotiations in Prizren. Since Louis William of Baden-Baden was tasked with cutting Bosnia off from the Ottoman Empire with the help of the Albanians and Serbs and extending Habsburg rule to the sea, Raspasani's role was to win over the Kelmendi-Albanians, as this was crucial for achieving the objective of the war (Kostić, 1957, pp. 81–82).

After the Habsburg army withdrew from Serbia, Raspasani went with them to Belgrade and worked as an interpreter for the Ottoman-Turkish language in the Habsburg general staff. In addition to collaborating with Piccolomini, he continued to work with General Veterani (Kostić, 1957, p. 82). Some works mention that a call Leopold I issued to the Balkan peoples dated April 6, 1690, which was prepared based on information provided by Count Marsiglio, was the work of Toma Raspasani. Raspasani was valuable on the Kosovo front as an expert and a leader for Albania, which secured him an important place on the Habsburg general staff (Kostić, 1957, p. 85).

While the Habsburg army was advancing down the Morava River valley in the summer of 1689, a popular uprising broke out in northwestern Macedonia. It was led by Karposh, a former *armatolesbasha* (“*martolozi*”, “*harambaša*”, 2013–2024) and hajduk (“*hajduci*”, 2013–2024) *harambasha* (“*harambaša*”, 2013–2024). The cause of the uprising was the violence of the Rumelian Beylerbey Yeğen Pasha, who had defected from the Sultan with 10,000 outlaws and oppressed the people of northeastern Macedonia. The people were dissatisfied with the way the lead and silver miners were treated and because peasants were deported for forced labour. The Archbishop of Skopje, who had found refuge in Pristina, also spoke of this, while the Orthodox metropolitan fled to Moscow. The rebels liberated Kriva Palanka, Kratovo, and Kumanovo, after which Emperor Leopold bestowed the title of prince (*knez*) on Karposh to win his loyalty. As the Habsburg army advanced southwards, Karposh consolidated his position in Kumanovo. During their advance, the Habsburg army mistreated the local Christians so they began deserting it (Babić et al., 1959, p. 817).

When the Ottomans reorganised their forces, they sent two armies to Macedonia. One, led by Halil Pasha, marched down the Vardar River valley, while the other,

108 *Armatolesbasha* (Greek: *amartoloi*, “armed people” + Turkish: *basa*, “chief”, “head”), leader of members of *armatoles*, military units that the Ottomans organised in the border areas of their state on the Balkan peninsula.

under Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha, advanced from Bulgaria. Halil Pasha captured Štip and Veles, while the grand vizier attacked Kriva Palanka. He defeated the rebels, captured Kumanovo and Karposh, and had the rebels impaled on a stake. Then, in January 1690, the Ottomans captured Skopje, Tetovo, and Kačanik. After these Ottoman successes, the Habsburg forces in Serbia and the Serbian and Albanian units fell into disarray. Due to the war with the French, help did not arrive, while the population was left at the mercy of the Ottomans and the Tatars. The plan to liberate the Balkans from Ottoman rule had failed (Babić et al., 1959, p. 818).

After the Habsburg forces retreated, the local population faced reprisals from the Ottoman army. The Serbian, Macedonian, and Albanian populations also began to retreat northwards. The Macedonian and Serbian population moved from Prizren towards Pristina and after the Habsburg army retreated towards Niš, the refugees set off for Belgrade. After collecting relics and valuables, Patriarch Arsenius III Crnojević accompanied them. They were joined by Serbs from Novi Pazar, as the Habsburg army had agitated among the Serbs to persuade them to retreat together. The Serbs believed the retreat would be temporary. Because of this, many people from Sandžak, Kosovo, and Macedonia left their homeland, after which their homes were taken over by Albanians and Muslims (Bosniaks), which changed the ethnic makeup of the area. The urban population – merchants and craftsmen who were offered forgiveness if they returned – was strongly represented among the emigrants, as they did not trust the Ottomans' offer. In March 1690, this mass of refugees found themselves outside Belgrade, awaiting the Habsburg-Ottoman conflict to be resolved.

At that moment, the Habsburg emperor Leopold, pressed by the difficult situation on the battlefield, issued an edict to the Serbs, promising them privileges if they joined the fight against the Ottomans. Despite their positive response, it was not enough, and the Habsburg garrison in Niš surrendered on September 18, 1690. Once again, refugees joined the army as it retreated from the Morava Valley and joined those waiting near Belgrade for the conflict to be resolved. After the Habsburg army was defeated, they began to cross the Sava and the Danube en masse, while the Ottomans took Belgrade on October 28, 1690 (Babić et al., 1959, pp. 819–820). In a counter-offensive, the Ottomans conquered Slavonia sans Osijek and Virovitica, and it seemed the war would begin again. The fall of Belgrade was a signal to the Serbs to seek refuge deep in Habsburg territory and not to return home. It should be emphasised that in addition to the Serbs, many Albanians crossed the Habsburg border.

In his edict of April 6 1690, Emperor Leopold gave the Serbs free possession of all movable and immovable property they seized from the Ottomans. However, the Serbs were dissatisfied with the edict because it granted them ecclesiastical autonomy (and more) and retained the old privileges of the gentry, i.e., the Hungarian feudal lords, who were given the right to enserf Serbs (Babić et al., 1959, p. 1119). At a church assembly in Belgrade on June 18, 1690, attended by representatives of the Serbs from Hungary and those outside Belgrade, it was decided that the Bishop of Jenő

polje,¹⁰⁹ Isaija Đaković, would travel to Vienna to request that the emperor grant them the same privileges they had under the Ottomans. The emperor did indeed grant them further privileges on August 21, guaranteeing them religious freedom, the old calendar, and the free choice of archbishop. However, the Serbs had hoped to receive more rights than they had previously had in the Ottoman Empire. Through these privileges, the Patriarch gained authority over the Orthodox Church and the Serbian people in both the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire (Babić et al., 1959, p. 1120). The Hungarian estates opposed the emperor's privileges to the Serbs because they violated the laws of the Kingdom of Hungary. The estates lost the right and ability to enserf the Serbs, while the Catholic Church lost the right to collect tithes from them. A conflict thus developed between the Hungarian estates and the Serbs, with the Serbs trying to gain the most favourable position for themselves.

Due to the centralist policy of the Viennese court and its desire to reduce the power of the Hungarian estates, the emperor issued a Diploma of Protection to the Serbs on December 11, 1690. This placed the Serbs under the emperor's protection and confirmed the privileges previously granted to them. To the detriment of the estates, the diploma was issued through the Hungarian Court Chancellery, so it was valid in both Hungary and Croatia. The nobility did not accept this (Babić et al., 1959, p. 1121).

In the spring of 1691, the Habsburgs gathered their army near Osijek, to confront the Ottomans, who were preparing to attack Srijem after capturing Belgrade in September 1690. The battle took place near Slankamen in Srijem on August 19, 1691, and the Ottomans were defeated. Thus, Slavonia was finally completely liberated and the Ottoman troops from Bosnia that had been fighting there were defeated. There was widespread hope that the fighting would spill over into Serbia and lead to the capture of Belgrade, but Louis William of Baden-Baden gave up on that because he did not have enough soldiers (Babić et al., 1959, p. 825).

Few battles occurred for the next two years, apart from skirmishes on the border between Transylvania and Bačka and the Banat, and in the Croatian region of Lika, which the Ottomans raided from Bosnia. It was not until 1694 that the Ottomans attempted to take Titel in Bačka, but were repulsed.

After the warlike Sultan Mustafa II ascended to the throne in February 1695 and arrived in Belgrade, the Ottomans took Titel. Under the Sultan's leadership, the Ottomans defeated the Habsburg general Veterani near Lugoš (today Lugoj) on September 21, 1695. There were no major conflicts in the next year, but on September 11, 1697, the Habsburgs won a significant victory near Zenta. Prince Eugene of Savoy destroyed the Ottoman army under the command of Elmas Mehmed Pasha (Babić et al., 1959, pp. 826–827).

109 Today Ineu, a town in western Romania.

Immediately after this, Prince Eugene of Savoy began preparations for a breakthrough in central Bosnia. His forces consisted of 4,000 cavalry and 2,500 infantry as well as some artillery. Prince Eugene set out from Osijek on October 6, 1697 and crossed the Sava near Brod. Croatian cavalry and infantry formed his vanguard. On the way, he captured Doboje, Maglaj, Žepče, and finally Sarajevo, which he burned and pillaged. However, as his call to the Christians to rise up was not as successful as he had expected, he began to retreat on October 25. The Christian population began to leave Bosnia for fear of Ottoman reprisals. The Catholics known as the Croatian Šokci then emigrated to Slavonia and Hungary.

The goal of Eugene of Savoy's Bosnian campaign in the autumn of 1697 was to prevent a possible Ottoman offensive in the spring of 1698. However, he did not know that negotiations between the Christian alliance and the Ottomans would begin in the meantime. He wanted to extract all Christians from Bosnia so that it would remain without people and therefore indefensible (Smičiklas, 1891, pp. 169–170).

At the same time, negotiations began on a peace treaty between the Habsburg Monarchy and France. The Habsburg allies, the Dutch, English, and Spanish, had signed a peace treaty on September 20, 1697, and the Habsburgs on October 30, 1697. Immediately afterwards, England and the Netherlands mediated a peace agreement between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire. Negotiations began in November 1698 in Srijemski Karlovci. The peace treaty with the Habsburg Monarchy was signed on January 26, 1699, and the one with the Republic of Venice on February 7, 1699. This treaty brought an end to the 16-year war that had exhausted all the sides involved (Babić et al., 1959, p. 827).

3.2 The Venetian-Ottoman War

3.2.1 The Morean War

After the Cretan War, the Republic of Venice lost its leading role in trading with the Levant. New trading powers arose in the eastern Mediterranean: England, the Netherlands, and France. The situation worsened after war broke out between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire. Customs rates for Venice's rivals – England, France, and the Netherlands – were only 3 percent, while Venice paid 5 percent (Stanojević, 1962, p. 45).

The Venetian' difficult position worsened after Kara Mustafa Pasha ascended to the Ottoman throne in 1676, as he fanatically hated all Christians. The Ottoman threat to the Christian states grew, so that the Polish king and the Habsburg emperor concluded a defensive alliance in November 1682. The Ottomans expected the Republic of Venice to remain neutral, so the Sultan constantly issued firmans forbidding attacks on Venetian ships (Stanojević, 1962, pp. 46–48).

However, the defeat of the Ottoman army outside Vienna and the Christian uprising in Dalmatia prompted the Republic of Venice to consider a war against the

Ottoman Empire. The basis for joining the Holy League was a defensive alliance between the Habsburg Monarchy and the Kingdom of Poland, which the Republic of Venice joined on January 15, 1684, but formally declared war only on April 29. Disagreements arose with the Habsburg Monarchy over Dalmatia because the Habsburgs claimed it was part of the Kingdom of Hungary rather than the Ottoman Empire. Thus, it was agreed that the Republic of Venice would occupy the Hungarian territory not the Ottoman in Dalmatia (Stanojević, 1962, pp. 48–49).

In an attempt to recover their positions in the Levant, the Venetians deployed most of their troops to Greece, both naval and ground. They formed units of adventurers and volunteers from the West and experienced fighters from Dalmatia. They upgraded the naval artillery and made it more effective for besieging cities. They also used the support of the Papal and the Maltese fleets and attacked the Ottoman army with numerous ships. This was facilitated by the uprisings of the Greeks and the Albanians (Gažević, 1973, p. 541). Under the command of Francesco Morosini, the Venetians first took Santa Maura and Preveza and consolidated their positions on the Greek coast. After conquering Koroni in 1685, they prepared for the capture of Morea. Through the Maniot uprising (in Greece) and the capture of the main ports – Navarino, Methoni, Argos, and Nafplio – they conquered Morea in 1686. They also took Patras, Lepanto (Náfpaktos), Corinth, and Athens in 1687 to secure their gains.

The following Venetian conquests followed a certain political manoeuvre. After the Christian capture of Belgrade in 1688 and their advance into Serbia, the Venetians focused their operations on the area between the Neretva River and the Bay of Kotor to pre-empt the Habsburgs in conquering that area. They also wanted to isolate the Republic of Dubrovnik from its hinterland and thus destroy it. Dubrovnik was cut off from its hinterland on June 4, 1694 (Novak, 1935, pp. 131–132; Brečić, 2023, pp. 55–59).

There were no significant changes on the battlefield towards the end of the war, so the Treaty of Karlowitz, signed on February 7, 1699, left the Republic of Venice in the possession of Morea up to the Hexamilion, a defensive line across the Isthmus of Corinth built in the 15th century. The Republic of Venice also retained its possessions in Dalmatia (Gažević, 1973, p. 542).

3.2.2 War in Dalmatia

The Republic of Venice only began to actively participate in the war in Dalmatia six months after rebellion broke out, after declaring war and securing allies. Their entry into the war was also accelerated by the Papal State's involvement in the war by supplying arms to the Archbishop of Zadar in January 1684 (Stanojević, 1962, p. 43).

The Republic of Venice assisted the rebels by supplying food and arms, but the direct involvement of its military was negligible. In March 1685, the Christians attempted to capture Sinj but failed. The Ottomans responded by trying to capture

Zadvarje in June. The Uskok¹¹⁰ units continuously raided Ottoman territories and ravaged the land as far as Bosnia. In the meantime, the Venetian fleet captured Opuzen and Norin on the Neretva River in November 1684. In July 1687, Uskok troops raided and pillaged the Livanjsko Polje (Roksandić, 2003, pp. 168–170; Kužić, 2005, pp. 193–195). In September 1686, Venetian and Uskok troops captured the important Ottoman stronghold Sinj and, finally, in 1688 Knin, the last remaining Ottoman stronghold in Dalmatia. From 1689, Venetian attacks were aimed towards Imotski, Vrgorac, and Ljubuški. Ottoman rule in western Bosnia could hardly be maintained due to the constant military raids from Dalmatia and Croatia. The Ottomans were hindered by the continuous migration of the Christian population in Dalmatia (Hafizović, 2016; Nazor, 2001).

From the beginning of the war, the Republic of Venice tried to force the Republic of Dubrovnik to accept its rule. In order to protect itself from Venice, the Republic of Dubrovnik recognised the supreme authority of Emperor Leopold I on August, 20, 1684 (Novak, 1935, pp. 6–8). By conquering the Dubrovnik hinterland, the Republic of Venice attempted to force the Republic of Dubrovnik to surrender and prevent a possible Habsburg breakthrough to the Adriatic. With the capture of Čitluk, Gabela, Trebinje and Klobuk in 1694, the Republic of Venice completed its conquests in Herzegovina. Of the fortresses in this region, the Ottomans only retained Mostar, Ljubuški, and Ljubinje.

At the same time, the Venetians endeavored to win over the Montenegrins and the Brđani (Highlanders) and supported their liberation struggle against the Ottomans (Gažević, 1973, p. 543). The area around the Bay of Kotor was bustling with activity, especially around Herceg Novi, the only Ottoman fortress in the Bay of Kotor (Čoralić, 2001). Its capture was therefore of extraordinary importance for the Republic of Venice. The Montenegrins participated in it, so the Ottomans attacked them twice, in 1687 and 1688. The Ottomans were defeated both times, and Montenegro developed stronger ties with Venice. The Venetians held part of Montenegro in 1688 but lost it again after the Ottoman victory at Cetinje in 1692.

Under the Treaty of Karlowitz, the Venetians gained Knin, Vrlika, Sinj, Vrgorac, and Gabela and annexed them to Dalmatia. The Dubrovnik hinterland remained under Ottoman rule (Novak, 1935, pp. 162–164; Fuerst and Zupanc, 2007, pp. 42–43). In the Bay of Kotor, the Republic of Venice conquered Herceg Novi and Risan. The newly conquered Venetian possessions were later called the *Acquisto nuovo*. The new border between the Ottoman Empire and the Republic of Venice was called the *Linea Grimani* (Gažević, 1973, p. 544).

A description of the events regarding the conquest and preparations for conquering Herceg Novi is important because it can provide insight not only into military

110 Uskok (Croatian, derived from *uskočiti*, “jump in”, “ambush”), irregular military units composed of Christian/Croatian refugees from Ottoman territory who took refuge in Croatian border fortresses and waged a guerrilla war against the Ottomans, raiding (“jumping into”) their territory.

movements but also into the way of life, warfare, and social and economic relations of the time.

The Ottomans had held Herceg Novi since 1483. This constantly threatened the interests of seafarers in the Bay of Kotor, especially the Republic of Venice, which wanted to secure the Bay as a natural safe harbour. Due to the Ottoman possession of Herceg Novi, it could not achieve this. According to the plan, the conquest was to begin immediately at the beginning of the Morean War in 1684, but difficulties in the Venetian army, diseases, and bad weather prevented it (Milošević, 1966, p. 5). The inhabitants of Perast, the richest town in the Bay of Kotor, had a strong interest in capturing Herceg Novi, as this would reduce their military involvement and thus the expenses of the townspeople. But life requires compromises, and so in peacetime, they traded with the Ottomans or even lent them money (Milošević, 1966, pp. 7–9).

As early as 1683, and especially in 1686, the Venetian intelligence service monitored troop movements on land and at sea. Discipline in the Venetian army was very lax and worsened as the war progressed. The reasons for this included the heterogeneity of the German, Spanish, and French mercenaries as well as economic difficulties such as insufficient rations and irregular pay (Milošević, 1966, pp. 11–13). The poor army discipline led to the emergence of numerous deserters who sought work in their civilian profession. This was the root cause of the failure of all Venetian operations, as such an army lacked offensive power and resilience. The mobilisation of private ships in the Bay of Kotor pointed to the weakness of the Venetian fleet and its involvement on other fronts, which led to a shortage of state ships (Milošević, 1966, pp. 13–16). The security system in the Bay was organised with the help of the local population, which was even less reliable than the regular army.

The capture of Herceg Novi could only be achieved through a coordinated operation by the guerrillas (hajduks) in the vicinity of the city and the regular naval forces. To this end, the Venetian intelligence service issued documents for those families who were to be spared from hajduks' attacks (Milošević, 1966, pp. 16–25). However, the citizens of Perast did not like the hajduks, even though they considered them new subjects, so they tolerated their pillaging only because of common interests. Hajduks and Christians did not always want to enter open conflict with the Ottomans.

The refugees who crossed into Venetian territory did so voluntarily or in exchange for money, but also to escape the physical terror of the Ottomans and the hajduks. The inhabitants of the Bay of Kotor also offered incentives to those who moved (Milošević, 1966, pp. 27–36). The Venetian provveditore even had to prohibit the uncontrolled immigration of refugees due to the lack of food and housing.

Dubrovnik kept the peace with the Ottomans and helped to supply food to Herceg Novi, which was under Ottoman rule at the time. At the same time, the (Christian) hajduks prevented the Dubrovnik caravans from trading in the Ottoman Empire (Miović-Perić, 1997). In discussions with the Venetians, representatives of

Dubrovnik denied that they traded with the Ottomans. The Venetians believed them and forbade all attacks on Dubrovnik's ships, caravans, and territory. Thus, thanks to Dubrovnik's diplomacy, neither the Republic of Venice nor the Ottoman Empire nor the Habsburg Monarchy trusted them (Milošević, 1966, p. 42; Markulin, 2014, pp. 132–133).

Battle morale is an important factor in all wars in history, as was shown in the operations to conquer Herceg Novi, where Vojvoda Lazar proved his heroism in contrast to the Spanish mercenaries. The behavior of the Albanians, who accepted bribes, also suggests that they were disloyal and undisciplined (Šerović, 1955, pp. 13, 17). In contrast to the Albanians, the Christians from Dalmatia proved to be excellent warriors, courageous, physically strong, and skilled in hand-to-hand combat.¹¹¹ They were described as taciturn but thoughtful and determined, which was due to a difficult life and belonging to the Dinaric cultural circle and the Dinaric type of people. Although they were undisciplined, this did not detract from their effectiveness in war (Stanojević, 1962, pp. 54–56; Markulin, 2017, pp. 251–253).

The battle for Herceg Novi lasted from September 3 to October 4, 1687. The city fell due to the betrayal of Albanian troops who held the tower on the city walls. The Bosnian vizier Topal Husein Pasha was held up by Venetian troops near the city, while his second army arrived too late. The army of Suleiman Pasha from Scutari (Shköder) also came too late.

The capture of Herceg Novi signalled the beginning of the fall of Perast because many families moved to the newly captured city. People from Herzegovina also began to settle there, significantly altering the city's ethnic makeup at the expense of the Catholics (Šerović, 1955, pp. 22–23).

It was a crucial event in the Venetian-Ottoman war because the Muslim corsairs were expelled from the Adriatic and the Mediterranean. It was also the beginning of successful cooperation between the Republic of Venice and Montenegro (Šerović, 1955, pp. 19–20).

4 CONSEQUENCES OF THE WAR

4.1 Borders

After many years of war, hard-fought and exhausting battles, all the warring sides were almost at the end of their economic and military strengths. The final defeat of the Ottomans and the brilliant victory of Eugene of Savoy at Zenta was crucial in making the Ottomans realise that the best way to end the war was to accept peace negotiations. The Habsburgs also realised that further warfare would not significantly change the positions they had captured (Kruhek, 1991, p. 55).

¹¹¹ This is a reductionist view of the Albanians involved in the Morean War in Dalmatia. See: Čoralić, 2009.

On one side stood the allies of the Holy League, on the other, the representatives of the Ottoman Empire. The plan was that each side would negotiate separately with the Ottoman Empire. Afterwards, all sides would confirm the results achieved by signing a peace treaty. The Habsburg plenipotentiaries in the negotiations were Count Wolfgang von Öttingen, president of the Aulic Council, and General Count Leopold Schlick. The president of the future Commission for Determining Border Lines, Colonel Count Marsigli, accompanied them as an advisor. The Republic of Venice was represented by Carlo Ruzzini, Poland by Count Stanisław Małachowski, and Russia by Prokofy Bogdanovich Voznitsyn. Rami Mehmed Pasha represented the Ottoman Empire. Representatives of the mediating countries were also present. Lord William Paget represented England, and Jacobus Colyer represented the Netherlands. Karlowitz in Srijem was chosen as the location of the negotiations.¹¹² Since the town was in ruins, the tents were erected. In the middle was a large barracks where the meetings took place. Tense situations arose during the negotiations as both sides demanded more than they could get, especially the Ottoman representatives. William Paget played a significant mediatory role and saved many negotiations with his prudent advice.

Peace talks began on November 7, 1698, and ended with the signing of the peace treaty on January 26, 1699.

In the treaty signed with the Habsburg Monarchy, which consisted of 20 articles, it was written that the peace was to last 25 years and could be extended after this (Kruhek, 1991, p. 56).

By this treaty, Transylvania was handed over to the Habsburg Monarchy, while the border from Podolia to Wallachia followed the pre-war border that had existed between Transylvania and Wallachia and Moldavia. Temesvár province with its fortress was handed over to the Ottoman Empire, while the border from Wallachia ran northwards to the Mureş River along the old border of Transylvania. The border then followed the Mureş River to the confluence with the Tisza River, and down the Tisza to the confluence with the Danube, so that Bačka belonged to the Habsburg Monarchy. The border then ran in a straight line to Titel, a town at the confluence of the Tisza and Danube Rivers, towards the Sava River, and from there to Morović and along the old course of the Bosut River to its confluence with the Sava River. The border then followed the Sava River to its confluence with the Una River and along the Una to Novi Grad (Kovačević, 1973, pp. 67–69). From Novi Grad, the border ran to Klepalo Hill, and from there straight northwards towards Glina, and then along the Glina River to the west. The border continued towards Slunj, which the Ottomans retained, and then down along the Korana River towards Rakovica and Drežnik, which also remained in Ottoman hands. The border then ran along Mount Plješivica. Gornji Lapac, Donji Lapac, and Srb remained Ottoman. The border continued towards the Medveđa Glavica peak. This was the triple border between the

¹¹² Today Srijemski Karlovci, a town in the Republic of Serbia.

Republic of Venice, the Habsburg Monarchy, and the Ottoman Empire (Kruhek, 1991, pp. 59, 62, 64; Kruhek i Pavlović, 1991; Holjevac, 2003, pp. 253–265).

The Republic of Venice, which signed the Treaty of Karlowitz on February 25, 1699, appointed Giuseppe Govato Grimani as head of the demarcation with the Ottoman Empire. This border in Dalmatia would bear his name (Linea Grimani). The peace treaty between the Republic of Venice and the Ottoman Empire included 16 points. The Venetians kept Morea but were forced to give up Lepanto and Preveza (Kovačević, 1973, pp. 109–110). The border in Dalmatia ran in a straight line from Medveđa Glavica via Knin, Vrlika, Sinj, Zadvarje, and Vrgorac to Čitluk. To secure these fortresses, it was decided that they would be surrounded by circles or semi-circles of Venetian territory, providing a buffer towards Ottoman territory. Their extent was determined by an hour's march from each fortress. In the Bay of Kotor, the Venetians gained Risan and Herceg Novi. The Republic of Venice had to give up the entire hinterland of the Republic of Dubrovnik and all its conquests in Herzegovina (Kovačević, 1973, pp. 111–112).

All borders that did not run along rivers were marked with piles of stones, mounds of earth, or stakes. In the treaty, all parties undertook to prevent border incidents and to severely punish those who did so (Kovačević, 1973, pp. 69–74, 113–114).

The borders drawn by the Treaty of Karlowitz, especially in the Balkans, have not changed significantly since then. The border between Bosnia and Herzegovina and Croatia was established then and, apart from slight corrections by the Treaty of Passarowitz in 1718 and the Treaty of Sistova in 1791, has remained unchanged to this day (Kovačević, 1973, p. 152).

The Republic of Dubrovnik, which succeeded in securing territory through diplomacy, also secured two access points to the Adriatic (Neum and Sutorina). In doing so, it ensured that it had no land border with the Venetian possessions. For this reason, part of Croatia is today separated from the rest by a narrow strip of another country's territory – a still visible consequence of the Treaty of Karlowitz.

4.2 Migrations

The war that brought unprecedented human and material losses and border changes in Central and Southeastern Europe also caused large population movements. In this way, the ethnic makeup of these areas was determined and has essentially remained virtually unchanged to this day.

As the Habsburg army advanced through Hungary and Croatia, the Ottoman population began to retreat with their empire's troops. Among them were numerous Islamised Balkan Slavs who had settled there during Ottoman rule and the Islamised older population of Hungary and Croatia. The causes of these migrations included the cruelty of the Christian liberators and the Islamic Sharia, according to which Muslims must leave all territories that fall into non-Muslim hands (Matuz, 1992, p. 117).

After the liberation of Hungary, various non-Hungarian population groups arrived there and received land. For example, Jászkunság province was mortgaged to the Teutonic Knights. At the same time, Serbs immigrated to Hungary under the leadership of Arsenije Crnojević, the Patriarch of Peć, and were granted extensive rights of self-government. Sentandreja (Szentendre), the most important Serbian town north of Buda, began to develop and became the centre of Serbian culture in Hungary in the 18th century. In addition to the Serbs, the Habsburgs also settled Catholic Germans (Swabians) in the Great Hungarian Plain (Nagy Alföld) and Southern Transdanubia (Dél-Dunántúl). However, while the Serbs had religious freedom, it was denied to the Protestant Hungarians (Hanak, 1995, p. 94).

The population of Hungary during the reign of Matthias Corvinus (1450–1490) numbered around 4 million, but after the liberation from the Ottomans it fell to just 3.5 million. In contrast, the number of Europeans grew from 80 million to 130 million. The southern parts of the Great Hungarian Plain, which had been densely populated in the Middle Ages, became wastelands. The population that had fled to Upper Hungary before the Ottoman army began to return towards the end of the 17th century. However, the Habsburgs gathered Catholics from all over Germany and brought them to these areas to reduce the proportion of Hungarians in the total population. The Germans were given newly built villages and were exempt from taxes, for example in the Temes area, which was owned by the Crown. Their numbers grew to over a million in the 18th century. German settlements were established around Buda and in the counties of Talna, Baranja, and Bačka. The spontaneous settlement of Slavs who moved north under Ottoman pressure led to the establishment of Croatian villages in Transdanubia and some Serbian villages in southern Hungary (Hanak, 1995, p. 101).

As has been mentioned, tens of thousands of Serbs fled from the Ottomans to Hungary in the late 17th century. Romanian shepherds fled Wallachia due to the tyranny of the nobility, while the Slovaks emigrated from Upper Hungary to the area around Pest. All this led to the population of Hungary growing to 8 million by the end of the 18th century, while the Hungarians became a minority. In the Middle Ages, Hungarians comprised 80 – 85 percent of the country's population, but in the 18th century, this proportion fell to only 40 percent (Hanak, 1995, p. 102).

The Ottomans brought a brutal method of waging war to Central and Southeastern Europe, i.e., scorched earth tactics, which is not limited to armies fighting each other but includes killing, burning, looting, and devastation of buildings behind the front lines. Ottoman troops constantly raided and plundered border areas, which disrupted the everyday life of Christian civilians. Thus, the population was forced to submit or emigrate from their homes. This kind of warfare caused migrations that had not occurred in these areas since the Migration Period. As the Ottomans generally advanced from south to north, the population migrations followed the same direction (Babić et al., 1959, p. 840).

From 1683 to 1699, a wave of population migrations went in the opposite direction, from north to south. However, there was another migration current going from south to north. The Ottoman army's retreat from Central Europe was followed by the migration of the Muslim population towards the south. This Muslim population mostly stayed in Bosnia and Herzegovina, while some moved to Bulgaria and further to Anatolia. In 1697, after Eugene of Savoy broke through to Sarajevo, Croatian Šokci from Bosnia settled into Slavonia, Baranja, and Bačka. Croatian Bunjevci had already settled there (in Bačka) (Babić et al., 1959, pp. 842–844).

The Albanian Malisori and Miriditi tribes settled in Kosovo and Metohija, which the Serbs had abandoned, and the Šar Mountains in western Macedonia. To defend from the Albanians, the Serbs in the vicinity of Novi Pazar converted to Islam in the early 18th century.

There were also population movements towards the lands held by the Republic of Venice. Christians arrived during all the Venetian-Ottoman wars; some 10,000 people arrived in this small area during the Cretan War.

Christians first began arriving during the uprising in 1682, while the migration from western Bosnia was particularly significant, as it was the largest migration in the history of Dalmatia. Around 25,000 people had arrived by 1685. Some of the population from Lika also moved there (Stanojević, 1962, pp. 111–117). However, the ratio of natives to immigrants, as well as their religious affiliation, cannot be discerned from the Venetian censuses. It makes it harder to determine the number of immigrants and their confessions.

A significant phenomenon was the conversion of Muslims to Christianity and their settlement in Dalmatia. The Orthodox and Catholic priests (Franciscans) assisted in this process. The clergy played a significant role in politics and in preserving religious and ethnic identities (Stanojević, 1962, pp. 118–120). The Venetians put pressure on the Orthodox, which is understandable. “Christians” were mentioned in Dalmatia in 1692 – they might have been remnants of the Bogomils who had immigrated and survived until then (Stanojević, 1962, pp. 144–146).

5 Conclusion

With the expulsion of the Ottomans from Central Europe, the Habsburg Monarchy became the crucial factor in this part of Europe alongside Germany. Having gained the spacious fertile plains in Hungary and Croatia, it now had a decent economic basis for developing into a European superpower.

Habsburg Monarchy gained a strong geopolitical position by controlling the Podunavlje region, a strategically important traffic route from Central towards Eastern and Southeastern Europe. The Habsburgs stopped at the borders of the Una, Sava, Dunav, and Mureş rivers and did not conquer the entire Banat and Srijem be-

cause they were fighting a two-front war, and also because they wanted their borders to follow natural barriers – rivers and mountain massifs. The Habsburg army's penetration into the valleys of the Morava and Vardar rivers was aimed at reaching Thessaloniki and then advancing across the basin of Lake Skadar to the Adriatic. It would have enabled the Habsburgs to control communications in the central Balkan region, which would have meant that all traffic from Central Europe would have been routed to the Mediterranean ports. For this reason, the Habsburg army's main attack was through Serbia and not Bosnia. If this war objective had been achieved, Bosnia would also have fallen, as it would have been cut off from the rest of the Ottoman Empire.

However, the Republic of Venice did not agree with this development. It did not like the idea that its Adriatic possessions would lie directly on the border of a rising power. In addition, their goal was to create a compact area in the Dalmatian hinterland and drive the Muslim corsairs out of the sea. This would have made their fleets safe. Another goal of the Republic of Venice was to eliminate a dangerous competitor on the Adriatic, the Republic of Dubrovnik. They almost succeeded in the latter. However, thanks to Dubrovnik's diplomacy, their plan was never realised. It can be considered the Venetians' greatest failure in this war.

The Ottoman Empire was the greatest loser of the war in political, territorial, and economic terms. Even though it had been a waning power for a century, this process had now culminated. With the loss of Podunavlje, Transylvania, and parts of Croatia, the Ottoman Empire was thrown out of the Central European circle and became a backward Balkan empire. It clearly lost the status of a great power, which the Habsburg Monarchy and Russia now attained.

The next three wars that the Habsburg Monarchy waged against the Ottoman Empire in the 18th century were aimed at securing the Sava-Danube border and penetrating towards the Aegean. The Ottoman Empire sought to preserve its positions across the Danube and avoid being pushed out of Central Europe permanently. Just as in the 1683–1699 war, Bosnia was not the main objective of the remaining three 18th-century wars. In order to understand this, one must bear in mind that the late 17th and early 18th centuries were a time when maritime trade was at its peak. Therefore, a mountainous country with no good roads leading to the sea was not interesting. It only became so in the 19th century.

This fact had negative consequences, especially for the Croatian people and their eastern border. It made Croatia one of the most geographically unnatural countries in Europe.

The ethnic composition of Central and Southern Europe did not change significantly after the war-induced migrations. There were smaller migrations in the following three centuries, but none of them were anywhere near the scale of this migration, at least until the Yugoslav wars of the 1990s.

Literature

- Babić, V., Čubrilović, V., Đurđev, B., Filipović N., Gastrin F., Grafenauer, B., Klaić N., Lape, L.J., Lebl, A., Mitrović, M., Moačanin, F., Tadić, J. i Zwitter (1959). *Historija naroda Jugoslavije II*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bánlaky, J. (1928–1942). *A magyar nemzet hadtörténelme*, I–XXII. 17. kötet: *Magyarország felszabadítása a török uralom alól (1683–1699)*. Budapest.
- Beglerbeg. (2013 – 2024). U *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto 3. 1. 2024. s <https://enciklopedija.hr/clanak/beglerbeg>
- Beneficij. (2013 – 2024). U *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto 3. 1. 2024. s <https://enciklopedija.hr/clanak/beneficij>
- Brečić, M. (2023). Onaj koji „zapovijeda rijekom”: Metković u vrijeme mletačko-turskih sukoba 1662.–1720. godine. *Historijski zbornik*, 76(1), 51-73. DOI: <https://doi.org/10.59412/hz>
- Čoralić, L. (2001). *Boka kotorska u doba Morejskoga rata (1684-1699)*. Preuzeto 11. 1. 2024. s <https://www.matica.hr/kolo/285/boka-kotorska-u-doba-morejskoga-rata-1684-1699-19842/> Čoralić, L. (2009). Albanska obitelj Kruta i neki njezini zaslužni pojedinci – prilog poznavanju istočnojadranskih komunikacija u ranom novovjekovlju. *Historijski zbornik*, 62, 2, 371-390. DOI: <https://doi.org/10.59412/hz>
- Đimić, Ž. (1999). *Veliki bečki rat i Karlovački mir: 1683.-1699*. Beograd: Verzalpress.
- Đuričić, S. (2015). Princ Eugen Savojski u Velikom bečkom ratu do oslobođenja Beograda (1683.-1688.). *Scrinia Slavonica*, 15(1), 35-55. DOI: <https://doi.org/10.22586/ss>
- Eickhoff, E. (2009). *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Fuerst-Bjeliš, B., Zupanc, I. (2007). New 18th Century Venetian Border in Croatia and its Spatial and Demographic Implications. *Hrvatski geografski glasnik*, 69(2), 41-52. DOI: <https://doi.org/10.21861/HGG>
- Gažević, N. (ur.) (1970). Austro-turski ratovi. U *Vojna enciklopedija (Knjiga 1)*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Gažević, N. (ur.) (1973). Mletačko-turski ratovi. U *Vojna enciklopedija (Knjiga 5)*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Hafizović, F. (2016). Junak ili izdajnik: sudbina Mehmed-paše Atlagića, posljednjega osmanskoga branitelja Knina i mletačkog zarobljenika. *Povijesni prilozi*, 35, 121-132. DOI: <https://doi.org/10.22586/pp>
- Hajduci. (2013–2024). U *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto 5. 1. 2024. s <https://enciklopedija.hr/clanak/hajduci>
- Hanak, P., (1995). *Povijest Mađarske*. Zagreb: Barbat.
- Harambaša. (2013–2024). U *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto 5. 1. 2024. s <https://enciklopedija.hr/clanak/harambasa>
- Holjevac, Ž. (2003). Problemi habsburško-mletačkog razgraničenja u Podgorju i Pozrmanju potkraj 17. i početkom 18. stoljeća. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45, 243-269. DOI: <https://doi.org/10.21857/mzvktpxnx9>
- Jürgen-Bremm, K. (2021). *Die Türken vor Wien. Zwei Weltmächte im Ringen um Europa*. Darmstadt: WBG/Theiss.

- Kostić, M. (1957). O ulozi franjevca Tome Raspanovića u austroturskom ratu na kosovskom i ugarsko-erdeljskom frontu krajem XVII veka. *Istorijski glasnik*, 3–4, 81-87.
- Kovačević, E. (1973). *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kruhek, M. (1991). Granice Hrvatskoga Kraljevstva u međunarodnim državnim ugovorima (Od mira na Žitvi 1606. do mira u Svištovu 1791.). *Povijesni prilozi*, 10, 39-79. DOI: <https://doi.org/10.22586/pp>
- Kruhek, M., Pavlović, A. (1991). Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira. *Croatica Christiana periodica*, 15(28), 105-138. DOI: <https://doi.org/10.53745/ccp>
- Kuruc. (2013–2024). U *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto 3. 1. 2024. s <https://enciklopedija.hr/clanak/kuruc>
- Kužić, K. (2005). Prilog biografiji nekih Kačićevih vitezova te podrijetlu stanovništva njihova kraja. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47, 191-224. DOI: <https://doi.org/10.21857/mzvktxn9>
- Labanc. (bez dat.). U *A Pallas nagy lexikona*. Preuzeto 3. 1. 2024. s <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/1-1005E/labanc-10079/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZxhpa29ub2t2fMiJdfSwgInF1ZXJ5IjogImxhYmFuYyJ9>
- Lopašić, R. (1888). *Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Ibrišimović*. Zagreb: Izdanje „Matice hrvatske“.
- Markulin, N. (2014). Vojno poduzetništvo u mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684.–1699.). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56, 91-142. DOI: <https://doi.org/10.21857/mzvktxn9>
- Markulin, N. (2017). Mletačka organizacija teritorijalnih vojnih postrojbi u Dalmaciji od 1684. do 1718. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 59, 251-287. DOI: <https://doi.org/10.21857/mzvktxn9>
- Martolozi. (2013–2024). U *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto 5. 1. 2024. s <https://enciklopedija.hr/clanak/martolozi>
- Matuz, J. (1992). *Osmansko Carstvo*. Zagreb: Školska knjiga.
- Milošević, M. (1966). Prilike u Boki Kotorskoj tokom priprema za oslobođenje Herceg-Novog od Turaka 1684 i 1687. *Istorijski zapisi*, XIX, 23(1), 5-55.
- Miović-Perić, V. (1997). Svakodnevica dubrovačkih pograničnih sela u doba hajdučije (Morejski rat 1684.–1699.). *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 35, 19-36. DOI: <https://doi.org/10.21857/m8vqrt01k9>
- Nazor, A. (2001). Poljičani u Morejskom ratu (1684.-1699.). *Povijesni prilozi*, 20(21), 45-69. DOI: <https://doi.org/10.22586/pp>
- Novak, G. (1935). Borba Dubrovnika za slobodu 1683–1699, *Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 253, 1-164.
- Paša. (2013–2024). U *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto 3. 1. 2024. s <https://enciklopedija.hr/clanak/pasa>
- Roksandić, D. (2003). *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500.-1800*. Zagreb: Barbat.

- Setton, K. M. (1991). *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*. Memoirs, vol. 192, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Smičiklas, T. (1891). *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*. Zagreb: JAZU.
- Solnon, J-F. (2017). *L'Empire ottoman et l'Europe*. Paris: tempus perrin.
- Spahija. (2013–2024). U *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto 5. 1. 2024. s <https://enciklopedija.hr/clanak/spahija>
- Stanojević, G. (1962). *Dalmacija u doba morejskog rata (1684-1699)*. Beograd: Vojno delo.
- Šerović, P. (1955). Borbe s Turcima oko Hercegovoga do njegova konačnog oslobođenja g. 1687. *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 4, 5-27.
- Taraba, L. (2021). *Rozum proti víře. Velká turecká válka 1683-1699*. Praha: Epoque.
- Timar. (2013–2024). U *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto 3. 1. 2024. s <https://enciklopedija.hr/clanak/timar>
- Varga, J. (1986). *A foggy félhold árnyékában – A török kiűzése Magyarországról*. Budapest: Gondolat kiadó.
- Varvounis, M. (2012). *Jan Sobieski: The King Who Saved Europe*. Bloomington: Xlibris.
- Vežir. (2013–2024). U *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto 5. 1. 2024. s <https://enciklopedija.hr/clanak/pasa>
- Wolf, J. B. (1962). *The Emergence of the Great Powers: 1685–1715*. New York: Harper & Row.

DEMOGRAFIJA I MIGRACIJE/
DEMOGRAPHY AND MIGRATION

Pregled migracijskih obrazaca u hrvatskim gradovima: primjer Zagreba

Izvorni znanstveni rad

Sanja Klempić Bogadi	Znanstveni odjel za migracijska i demografska istraživanja Institut za istraživanje migracija Trg Stjepana Radića 3 Zagreb sanja.klempic@imin.hr
Katica Jurčević	Znanstveni odjel za migracijska i demografska istraživanja Institut za istraživanje migracija Trg Stjepana Radića 3 Zagreb katica.jurcevic@imin.hr
Sonja Podgorelec	Znanstveni odjel za migracijska i demografska istraživanja Institut za istraživanje migracija Trg Stjepana Radića 3 Zagreb sonja.podgorelec@imin.hr
Viktorija Kudra Beroš	Institut za istraživanje migracija Trg Stjepana Radića 3 Zagreb viktorija.kudra@imin.hr

Sažetak

U urbanom sustavu Hrvatske ističe se Zagreb, koji se već od početka 20. stoljeća razvija kao najveće i najvažnije demografsko i gospodarsko središte Hrvatske. U njegovom demografskom i prostornom razvoju značajnu ulogu imalo je doseljavanje. Od 1948. do 1981. u Hrvatskoj je razdoblje najintenzivnije urbanizacije kao rezultat migracija selo-grad te je porast gradskog stanovništva bio znatno veći od porasta ukupnog stanovništva. U tom razdoblju Zagreb demografski raste primarno pod utjecajem imigracije te se prostorno širi izgradnjom novih stambenih naselja. Međutim, stihijski priljev velikog broja seoskog stanovništva koje je uglavnom bilo bez ikakvih ili sa slabim kva-

lifikacijama stvaralo je demografski pritisak na radna mjesta, ali i na stambeno zbrinjavanje, što će postati jedan od najvećih problema u planskom prostornom razvoju grada. Zagreb i okolica 1990-ih ponovno postaju atraktivno imigracijsko odredište, ali sada za veliki broj bosanskohercegovačkih Hrvata koji se tijekom rata u BiH većinom trajno naseljavaju na ovom području. Tijekom svih ovih desetljeća većina imigrant-ske populacije koja je dolazila u Zagreb imala je hrvatsko etničko porijeklo, ako nije, onda su poznavali jezik i kulturu te se integracija odvijala spontano bez intervencija države. Ulazak u EU i manjak radne snage mijenja migracijsku poziciju Zagreba koji posljednjih godina sve više postaje mjesto dolaska stranih radnika, ne samo iz susjednih zemalja, već i iz udaljenih azijskih. U ovome radu, pregledom migracijskih obrazaca doseljavanja u Zagreb, ukazat će se na promjene tih obrazaca i njihov utjecaj na urbanu sredinu.¹¹³

Ključne riječi: Zagreb, doseljavanje, stanovanje, integracija, migracijski obrasci

113 Ovaj rad je rezultat znanstveno-istraživačkog projekta Hrvatska kao imigracijska zemlja: povijesne i suvremene perspektive koji financira Europska unija – NextGenerationEU za razdoblje 2024.-2027.

An overview of migration patterns in Croatian cities: the case of Zagreb

Abstract

Within Croatia's urban system, Zagreb has stood out as the largest and most important demographic and economic centre since the early 20th century. Migration has played a significant role in its demographic and spatial development. From 1948 to 1981, Croatia experienced the most intense period of urbanization due to rural-to-urban migration, with urban population growth significantly outpacing the overall population growth. During this period, Zagreb's population growth was primarily influenced by immigration, leading to spatial expansion through the construction of new housing estates. However, the unplanned influx of numerous rural inhabitants, mostly unqualified or low-skilled, created demographic pressure on employment opportunities and housing availability. On the outskirts and in suburban settlements, informal housing has emerged, becoming one of the biggest challenges in the planned spatial development of the city. In the 1990s, Zagreb and its surroundings once again became attractive immigration destinations, this time for a large number of Bosnian Croats who, during the war in Bosnia and Herzegovina, mostly permanently settled in this area. Throughout these decades, the majority of Zagreb's immigrants were of Croatian ethnic origin. Those who were not, still knew the language and culture, leading to spontaneous integration without the need for state intervention. The entry into the European Union and labour shortage are changing Zagreb's migration position. In recent years, it has increasingly become a destination for foreign workers not only from neighbouring countries but also from geographically distant Asian countries. This paper will focus on the changes in migration patterns in Zagreb and their impact on the urban environment.

Keywords: Zagreb, immigration, housing, integration, migration patterns

1. Uvod

Migracije su dio povijesti svakog grada i čimbenik koji u značajnoj mjeri oblikuje urbanu stvarnost. Odnosno, društvena i kulturna raznolikost urbanih područja nezamisliva je bez socijalne dinamike na koju utječu fenomeni seljenja i mobilnosti. Kako gradovi migrantima nude nova iskustva i doživljaje tako i migranti svojim aktivnostima preoblikuju grad (Čapo i Kelemen, 2017: 12).

U urbanom sustavu Hrvatske ističe se Zagreb, koji se već od početka 20. stoljeća razvija kao najveće i najvažnije demografsko i gospodarsko središte Hrvatske i u kojem danas živi 20 % ukupnog stanovništva države. Međutim, nakon desetljeća

demografskog rasta u posljednjem međupopisnom razdoblju i Grad Zagreb zahvaćen je depopulacijom. Premda je i dalje kao glavni grad i najznačajnije političko, gospodarsko i kulturno središte Republike Hrvatske najatraktivnije migracijsko odredište, očito su se dugogodišnji nepovoljni demografski trendovi u većini naselja Hrvatske odrazili na smanjenje kontingenta unutarnjih migranata, isto kao i u hrvatskoj zajednici u BiH, a time se smanjio i potencijal za demografski rast Zagreba kroz tradicionalne migracijske obrasce. Posljednjih godina unutarne migrante i etničke Hrvate iz BiH sve više zamjenjuje dolazak stranih radnika. Međutim, s obzirom na to da je za sada njihov boravak privremenog karaktera, oni nisu registrirani u posljednjem popisu stanovništva, pa tako ni ubrojani u ukupan broj stanovnika Grada Zagreba.

Hrvatski je prostor tijekom povijesti bio izložen migracijama koje su mijenjale etnički sastav stanovništva, što je pridonosilo i sociokulturnoj raznolikosti života gradova (Zlatković Winter, 1993). Analiza tih promjena, kao i prostorni razmještaj i razmjeri doseljavanja, potvrđuju njihovu usku povezanost s povijesnim, društvenim i političkim okolnostima razvoja. U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata pa sve do drugog desetljeća 2000-tih većinom se radilo o doseljenicima iz hrvatskih ruralnih područja, a zatim iz zemalja bližeg okruženja (Klempić Bogadi, 2023). Međutim, u proteklom desetljeću, zbog depopulacije koju uz negativno prirodno kretanje formira intenzivno iseljavanje, a istovremeno ispražnjenosti najjačeg „bazena“ iz okolnih zemalja iz kojih su desetljećima u Hrvatsku doseljavali radnici – Bosne i Hercegovine (BiH), doseljenici iz okolnih zemalja, bivših republika SFRJ-a, više ne mogu zadovoljiti potrebe hrvatskog tržišta rada.

U ovome radu, pregledom migracijskih obrazaca doseljavanja u Zagreb, ukazuje se na promjene tih obrazaca i njihov utjecaj na urbanu sredinu. Vremenski okvir obuhvaća razdoblje od kraja Drugog svjetskog rata do danas. To su razdoblje karakterizirala tri obilježja ili migracijska obrasca. Prvi je migracije selo-grad koje su obilježile razdoblje do početka 1990-ih, a najintenzivnije su bile 1960-ih i 1970-ih u doba brze industrijalizacije. To je vrijeme kada doseljenički kontingent najvećim dijelom čine osobe iz ruralnih područja Hrvatske, dok manjim dijelom čine stanovnici iz pretežno ruralnih dijelova ekonomski slabije razvijenih republika bivše države, među kojima su bili najbrojniji oni iz Bosne i Hercegovine. Drugi migracijski obrazac karakterizira 1990-ih. Nekadašnje radne migracije zamijenile su prisilne. Naime, ubrzo nakon osamostaljenja Republike Hrvatske započeo je Domovinski rat koji je pokrenuo prisilne migracije hrvatskog stanovništva iz okupiranih dijelova zemlje, od kojih je značajan broj našao utočište u Zagrebu. Uslijedio je i rat na području susjedne Bosne i Hercegovine, čime se nastavlja višedesetljetno doseljavanje građana Bosne i Hercegovine, ali ovaj put zbog rata. Treće migracijsko obilježje predstavlja suvremeno doseljavanje (posljednjih deset godina) zbog iznimno velikih potreba hrvatskog tržišta za radnom snagom. Međutim, sada osim tradicionalnog doseljavanja osoba iz država u bližem okruženju, u sve većem broju dolaze i radnici iz, za

Hrvatsku, sasvim novih migracijskih ishodišta – zemalja Azije, većinom iz Nepala, Indije, Filipina i Bangladeša.

2. Doseljavanje u Zagreb u razdoblju od kraja II. svjetskog rata do 1990.

Hrvatska je kao pretežno agrarna zemlja 1950-ih ušla u fazu nagle urbanizaciju, što se ogledalo u izuzetno brzom demografskom rastu tadašnjih velikih gradova, posebice Splita i Zagreba. Ovaj proces bio je usko vezan uz razvoj industrije koja je bila temelj gospodarstva socijalističke države i urbano locirana. Zagreb je kao glavno gospodarsko i kulturno središte trebao veliki broj radnika i izgradnjom brojnih industrijskih pogona omogućavao njihovo zapošljavanje. Istovremeno, u ruralnim područjima sve se manje ulagalo u poljoprivredu, a neuspjele reforme rezultirale su viškovima radne snage koja je tražila zaposlenje u djelatnostima izvan sela (Klempić Bogadi i Podgorelec, 2021). Migracije sa sela unutar Hrvatske uglavnom su završavale u gradovima te su pridonijele populacijskom rastu gradskog stanovništva i povećanju stupnja urbanizacije (Klempić Bogadi, 2023). Osim sa sela, stanovnici su selili iz tzv. mješovitih naselja i manjih gradova u velike gradove jer su oni pružali bolje ekonomske, ali i obrazovne, stambene i druge mogućnosti. Zapošljavanje u državnim poduzećima donosilo je sigurnost prihoda, zdravstvenu zaštitu i osiguranu mirovinu te mogućnost dobivanja društvenog stana, što su bili ključni privlačni čimbenici za imigrante. Tu su i sociopsihološki razlozi, odnosno pozitivni stereotipi o gradskom životu kao sredini „većih“ mogućnosti, slabije socijalne kontrole, većih sloboda i slično (Cifrić, 1975; Šušvar, 1973). U doba najintenzivnije urbanizacije od 1948. do 1981. prosječna godišnja stopa rasta gradskog stanovništva Hrvatske iznosila je 4,15 %, a ukupnog stanovništva Hrvatske 0,66 % iz čega se može zaključiti da su migracije selo-grad odigrale ključnu ulogu u populacijskom rastu gradova (Nejšmić, 1988; Klempić Bogadi, 2023).

Godine 1971. u tadašnjem obuhvatu općine Zagreb živjelo je 602.205 stanovnika od kojih je 371.543 ili 61,7 % doselilo. Većina je (282.283) migrirala iz drugih dijelova Hrvatske (SZS, 1972). Osim unutarnjih migranata, Zagreb je bio atraktivno odredište za značajan broj tadašnjih međurepubličkih migranata (Popis 1971., 78.253) koji su dolazili uglavnom potaknuti ekonomskim razlozima (Klempić Bogadi, Podgorelec, i Šabijan, 2016). Potisni čimbenici bili su visoka nezaposlenost u slabije razvijenim republikama, zbog visokog prirodnog prirasta te visoki udio poljoprivrednog stanovništva. Republikama s navedenim obilježjima pripadala je i Bosna i Hercegovina koja je desetljećima predstavljala (i još je uvijek) važan izvor radne snage za Hrvatsku. Tako su u svim popisima stanovništva od 1948. do 1991. doseljenici iz Bosne i Hercegovine najzastupljeniji među državljanima Hrvatske rođenim u inozemstvu (Klempić Bogadi, Gregurović i Podgorelec, 2018). U kasnijim fazama toliko intenzivne migracije u Zagrebu nisu imale ekonomsku opravdanost te su dovele do rasta nezaposlenosti.

Cijelo ovo razdoblje karakterizira velika stambena potražnja koja se neuspješno pokušavala riješiti izgradnjom novih stambenih naselja kolektivne izgradnje. Čak je Zagrebu planski organiziranom stambenom izgradnjom u manjim gradovima u svojoj okolini pokušao provesti dekoncentraciju stanovništva. Godine 1961. u Zagrebu je nedostajalo 54.700 stanova, a 1971. 36.500 (*Društveni aspekti*, 1975). S obzirom na to da društvena izgradnja nije mogla zadovoljiti potrebe novih doseljenika za stambenim prostorom, na tadašnjim rubovima Zagreba javlja se izgradnja obiteljskih kuća, od kojih su mnoge pripadale tipu bespravne izgradnje koja će ostati najočitija prostornih posljedica stihijskog doseljavanja u grad. Istraživanja su utvrdila da je već tada u Zagrebu bila prisutna značajna socijalna segregacija stanovništva s obzirom na razinu obrazovanja i profesiju te su središnji dijelovi grada Centar i Medveščak bili područja s najpovoljnijom obrazovnom i profesionalnom strukturom (Čaldarović, 1975; *Društveni aspekti*, 1975).

I premda se kontinuirano doseljavanje u Zagreb pozitivno odrazilo na prirodno kretanje, ipak je migracija bila dominantan čimbenik demografskog rasta u ovom razdoblju. Prema izračunima I. Nejašmića (1994: 5) od 1948. do 1961. Zagreb je porastao putem prirodnog prirasta za 38.000, a putem neto migracije 81.500, da bi u sljedećem razdoblju 1961. – 1981. prirodni prirast iznosio 77.200, a migracijski saldo 144.500. Godine 1991. u Gradu Zagrebu živjelo je 458.704 doseljenika, od kojih je 75,0 % doselilo s područja Hrvatske, a 25 % iz inozemstva (uglavnom s područja bivše SFRJ) (DZS, 1997). Osim demografskih posljedica, migracija je utjecala na fizionomske i funkcionalne promjene u gradu, ali se ogledala i u različitim društvenim aspektima gradskog života. Veliki broj doseljenika uglavnom sa sela doveo je do erozije „autentične gradske kulture“ i „ruralizacije grada“ (Čaldarović, 1987: 13).

3. Prisilne migracije devedesetih godina 20. stoljeća i kontinuirano doseljavanje građana Bosne i Hercegovine

I dok se 1980-ih intenzitet imigracije u gradove smanjio, ratna zbivanja 1990-ih potaknut će prisilne migracije koje će dugoročno dodatno povećati koncentraciju u gradska naselja i isprazniti ruralna. U ovom razdoblju u Zagreb i okolice došao je veliki broj prognanika, ali i izbjeglica iz BiH, od kojih se značajan dio nije nikada vratio u prethodno prebivalište. Godine 1992. registrirano je 402.768 izbjeglica, uglavnom iz BiH, među njima najviše etničkih Hrvata (72,3 %), a zatim u znatnom broju (25,8 %) Muslimani, dok je Srba bilo 0,9 % i 1 % ostalih (Vlada RH, 1995). Krajem 1995. najviše prognanika (30.583) i izbjeglica (51.722) boravilo je na području regionalnog ureda Zagreb (Vlada RH, 1995). Po završetku ratnih djelovanja dio izbjeglica vratio se u BiH, dio je otišao u druge zemlje, dok se najveći broj etničkih Hrvata trajno nastanio u Hrvatskoj. Mnogi su se od njih nakon više godina provedenih u privremenom smještaju u Hrvatskoj odlučili trajno nastaniti na području Zagreba i okolice te se u ovom razdoblju ponovno intenzivirala bespravna izgradnja, posebice u prigradskim

naseljima (Klempić Bogadi, 2008). U promatranom razdoblju 1990-e su godine kada je doseljavanje iz BiH bilo najintenzivnije, a razlozi su uglavnom bili rat, ali i ekonomski i politički. Popis 2001. pokazao je da ih je 44.429, koji su se deklarirali kao Hrvati, a tada su živjeli u Gradu Zagrebu, na prethodnom popisu imalo prebivalište na području jedne od bivših republika SFRJ-a (DZS, 2002a).

Od 2000. godine intenzitet migracija iz BiH u Hrvatsku postupno se smanjuje, a motivi ponovno postaju uglavnom ekonomski. Godine 2021. od ukupno 318.481 stanovnika Hrvatske rođenih u BiH najviše ih, 82.917, živi na području Grada Zagreba. Podatci raznih istraživanja potvrđuju da je već 1970-ih Zagreb od svih hrvatskih gradova bio najčešća destinacija doseljavanja građanima BiH (Oliveira-Roca, 1981; Švob, Brčić, i Podgorelec, 1998.; Podgorelec, Klempić Bogadi, i Gregurović, 2020). Primjerice, 1976. je 41,6 % svih radnika iz BiH na radu u Hrvatskoj bilo registrirano u Zagrebu (Oliveira-Roca, 1981:47).

Promatra li se prostorni smještaj doseljenika iz BiH 2021. u Gradu Zagrebu, premda žive u svim dijelovima grada, najveća je koncentracija u četvrtima Sesvete (12.326 stanovnika ili 17,4%), Novi Zagreb-Zapad (9424 ili 16,6%) i Peščenica-Žitnjak (8785 ili 16,6 %) (DZS, 2024). To su rubni dijelovi grada u kojima je u vremenu masovnih doseljavanja iz BiH bilo dosta slobodnog zemljišta za izgradnju individualnih objekata za stanovanje, što je pogodovalo koncentraciji ovih doseljenika. Osim toga, u ovim područjima je već postojala znatna koncentracija njihove rodbine, prijatelja i poznanika iz zavičaja koja je bila važan izvor informacija i pomoć u izgradnji stambenih objekata.

Od samog početka doseljenja u novu socijalnu okolinu na uspješnost prilagodbe, a onda i kasniju uspješnu integraciju, uz ekonomske (pozicija na tržištu rada), pravno-političke (sudjelovanje u političkom životu, pravo na državljanstvo, pravo na glasovanje) i sociokulturne aspekte (poznavanje jezika i kulturna bliskost) (Bijl i suradnici, 2008), u znatnoj mjeri utječu stambeni uvjeti i lokacija nastanjenja (čtvrta, vrst susjedstva). Istraživanje stambene integracije i kvalitete stanovanja doseljenika iz BiH u Gradu Zagrebu provedeno 2014. u gradskoj četvrti Sesvete (Podgorelec, Klempić Bogadi i Gregurović 2020) potvrdilo je da se u karakteristikama stanovanja, poput vlasništva nad stambenim prostorom, načina stanovanja (kuća ili stan) i infrastrukturne opremljenosti prostora, imigranti iz BiH ne razlikuju od ukupnog stanovništva Hrvatske. Razlikuju se samo u površini korisnog stambenog prostora i sobnosti i u tome su nešto iznad prosjeka. Zabilježene su razlike s obzirom na razdoblje i razloge doseljavanja. Pritom doseljeni prije 1991. u većem broju žive u stambenim zgradama, a oni nakon 1991. u samostojećim kućama. Subjektivna procjena kvalitete stanovanja i ukupnog životnog standarda u Zagrebu 2014. i u vrijeme odlaska iz BiH pokazala je da ispitanici u većini (57 %) smatraju da im je stanovanje i životni standard u Hrvatskoj bolji no što bi bio da su ostali živjeti u BiH. S obzirom na to da su među doseljenicima nakon 1991. i ispitanici potaknuti ratnim razaranjima, oni i u većem broju žive u obiteljskim kućama.

Doseljavanje bosanskohercegovačkih migranata u Dubravu i Sesvete, osim na razini stambene integracije u četvrti (izgradnja samostojećih kuća), poduzetničkoj aktivnosti otvaranjem uslužnih radnji i različitih obrta, utjecalo je i na sociokulturne obrasce ponašanja druge i/ili treće generacije doseljenika. Tako je istraživanjem provedenim 1998. na uzorku mladih koji pohađaju osnovne i srednje škole u Dubravi (Katunarić, Podgorelec i Švob, 1998), a imaju osobno ili roditeljsko¹¹⁴ migrantsko iskustvo, uočeno istovremeno postojanje tradicionalnih (ruralnih) i modernih (urbanih) karakteristika u ponašanju. Kao karakteristike tradicionalne segmentarne strukture društva mladi su isticali kao najvažnije društvene vrijednosti vezanost uz lokalni prostor (čtvrta Dubrava i susjedstvo), zamjećivanje velikih socijalnih razlika, vezanost uz obitelj te percepciju jezične zajednice, i to ne nužno nacionalne. S druge strane, doživljaj osamljenosti, sklonosti starijih ispitanika prijateljavanju na individualnoj razini, druženje u prostorima bez čvrstih institucionalnih okvira (u kafiću ili klubu), kao i doživljaju nesigurnosti u nekim dijelovima četvrti u večernjim satima u prostoru njihove lokalne zajednice prepoznati su kao rezultat modernije, urbane, fragmentarne strukture (Katunarić, Podgorelec i Švob, 1998),

Za razliku od stranih radnika iz azijskih zemalja koji zadnjih godina u velikom broju dolaze raditi u Hrvatsku i Zagreb, a s obzirom na etničku pripadnost rođenih u Bosni i Hercegovini, jezik, povijesna i kulturna tradicija gotovo je identična većinskom društvu u zemlji primitka, kada se radi o Hrvatima, ili je slična kada je riječ o Srbima i Bošnjacima, značajno olakšava sve aspekte integracije. Dobru integritet potvrđuje i znatan broj političara rođenih u Bosni i Hercegovini, a koji participiraju u najvišim tijelima vlasti od 1990-ih do danas. Pa tako je najdugovječniji gradonačelnik Zagreba bio doseljenik iz BiH koji je u velikoj mjeri utjecao na smjer gospodarskog i prostornog razvoja Zagreba posljednja dva desetljeća. Međutim, veliki broj doseljenika koji je u kratkom razdoblju došao u Zagreb, osim značajnih fizičkim promjena u pojedinim dijelovima Zagreba i okolnih naselja, utjecao je i na ruralizaciju grada slično kao u razdoblju najintenzivnijih migracija selo-grad.

4. Dolazak stranih radnika u Zagreb

Ubrzo po pristupanju Hrvatske u EU javlja se novi migracijski obrazac, dolazak stranih radnika. Do ovog procesa došlo je zbog dugogodišnje depopulacije, negativnog prirodnog prirasta, visoke razine ostarjelosti populacije te pojačanog iseljavanja nakon pristupanja EU-u. Početkom 2000-tih, a naročito potaknuto globalnom ekonomskom krizom, od 2008., Hrvatska bilježi pojačano iseljavanje hrvatskih državljana (Župarić-Iljić, 2016). Iseljavanje se i nastavilo u drugom desetljeću, a intenziviralo se otvaranjem europskog tržišta rada hrvatskim građanima pridruživanjem Hrvatske Europskoj uniji 2013. Najveći poticaj iseljavanju hrvatskih državljana do-

114 Roditelji ili bake i djedovi koji su u velikom broju doselili iz ruralnih ili slabije razvijenih dijelova Hrvatske ili BiH.

godio se ukidanjem ograničenja za zapošljavanje 1. srpnja 2015. od strane Njemačke, tradicionalne emigracijske destinacije hrvatskih državljana. Intenzivno iseljavanje pojačalo je već i do tada nepovoljne demografske procese i ubrzalo poremećaje na tržištu rada, što je rezultiralo manjkom radne snage, posebno u djelatnostima graditeljstva, turizma, ugostiteljstva i prerađivačke industrije te poslodavci svoje potrebe za radnom snagom više ne mogu zadovoljiti domaćim radnicima.

Premda je već od 2013. uočljivo povećanje, snažniji porast dolaska strane radne snage u Hrvatsku započeo je 2018. (Gregurović i suradnici, 2024:193). Najvažnija su migracijska odredišta Zagreb i obalna turistička naselja. Oni su postali imigracijsko odredište za migrante koji više nisu isključivo s područja bivše Jugoslavije. Promjene na gospodarskom, ali i zakonodavnom planu, mijenjaju poziciju Hrvatske u zemlju primateljicu stranih radnika. Naime, nedavni ulazak Hrvatske u šengenski prostor i eurozonu očekuje se da će povećati dolazak strane radne snage iz EGP-a zbog izglednog povećanja cijene rada i rasta plaća radnika, kao i broj investitora iz zemalja članica EGP-a zbog pojednostavljenog prekograničnog putovanja, nestanka valutnog rizika i postupne promjene ulagačke klime kao posljedice uvođenja eura (Gregurović i sur., 2024).

Za razliku od prvih 15-ak godina 21. stoljeća, kada su među imigrantima dominirali hrvatski državljanima iz BIH, danas većinu imigranata čine državljani trećih zemalja. I premda među njima i dalje dominiraju oni iz država nastalih nakon raspada SFRJ-a, sve je veći broj radnik iz Azije – Nepala, Indije, Filipina, Bangladeša i dr. Za očekivati je da će njihov broj i rasti jer su zemlje okruženja, iz kojih je tradicionalno dolazila radna snaga, u istim demografskim problemima kao i Hrvatska te se brzo iscrpljuju mogućnosti za njihovu daljnju regrutaciju.

Godine 2023., prema podacima MUP-a (2024a), strancima je izdano 172.499 dozvola za boravak i rad u Hrvatskoj. Od toga se četvrtina (42.541) odnosila na područje zagrebačke policijske uprave. Do kraja lipnja 2024. izdano je 112.389 dozvola, od toga najviše 22.079 za područje zagrebačke policijske uprave (MUP, 2024b). Značajan broj radnika dolazi zbog sezonskog rada na hrvatskoj obali vezano za turizam, međutim, gospodarstvo Zagreba najviše potražuje cjelogodišnju stranu radnu snagu.

Premda se za sada radi mahom o tzv. privremenim migracijama – ograničenoj dužini dozvola za rad i boravak, činjenica njihova sve većeg broja ukazuje na potrebu donošenja i provedbe integracijskih mjera na lokalnoj razini u slučaju njihove odluke o trajnijem ostanku. U Zagrebu je sve uočljiviji problem neadekvatnog stanovanja imigranata. S porastom kratkotrajnih najmove značajno su porasle stannarine za podstanare što otežava pronalazak pristupačnih stanova svima, ne samo imigrantima. S obzirom na to da poslodavci u pravilu osiguravaju smještaj stranim radnicima, oni uglavnom teže imati što manje troškove radne snage pa je česta pojava „prenatrpamo“ stanovanje. Različiti stambeni, ali i nestambeni objekti postali su smještaj za strane radnike u kojima stanuje preveliki broj osoba, nerijetko u lošim životnim uvjetima.

5. Zaključak

Karakteristike zemlje porijekla važan su izvor koji utječe na integracijski kapacitet imigranata (Podgorelec, Gregurović i Klempić Bogadi, 2019). Što je zemlja porijekla doseljenika siromašnija, ekonomski slabije razvijena, s nižim BDP-om, višom stopom nezaposlenosti i nižim osobnim prihodima, imigranti imaju manje izgubiti u osobnoj kvaliteti života pa obično češće izabiru participaciju kroz integraciju u društvo doseljenja. Dakle, motivi za donošenje odluke o seljenju i izbor destinacije useljenja, kao i postojanje migrantskih mreža u zemlji primitka imaju važnu ulogu u procesu integracije imigranata. Posebice kada se ne radi o seljenju između naselja ili regija iste zemlje. Prema nekim istraživanjima (Chow, 2007) mladi imigranti koji su zemlju porijekla napustili zbog političkih ili kulturoloških razloga, za razliku od onih koji su to učinili pretežno iz ekonomskih, iskazuju snažniji osjećaj pripadanja društvu zemlje primitka. Istraživanja provedena na najbrojnijoj doseljeničkoj skupini u Hrvatskoj, i to u četvrtima u kojima ih najviše stanuje, imigrantima iz Bosne i Hercegovine (Katunarić, Podgorelec i Švob, 1998; Podgorelec, Gregurović i Klempić Bogadi, 2019), među kojima ima onih koji su došli vlastitim izborom kao i prisilnih imigranata, pokazuju nešto drugačije rezultate. Naime, dio doseljenika koji je došao osobnim izborom, uglavnom zbog obrazovanja, boljih mogućnosti zaposlenja i/ili rješavanja stambenog pitanja, doživljava snažnije pripadanje društvu primitka (gradu Zagrebu) i bolje prihvaćanje u novoj sredini, za razliku od prisilnih imigranata čiji su motivi doseljenja bili rat i njegove posljedice.

Na uspješnost integracije doseljenika, kao i na njihov potencijalni utjecaj na prostornu, demografsku i društvenu sliku grada kao mjesta useljenja, odnosno transformaciju grada, utječu etnička pripadnost, poznavanje jezika, prethodna životna i moguća migracijska iskustva, dužina boravka u novoj društvenoj okolini, ekonomski i obrazovni status (zaposlenje, visina primanja, stambeni status) i bračni status, kao i sličnost načina života, kulturnih i vjerskih praksi većinskom stanovništvu društvu primitka. U svim navedenim kategorijama znatno se razlikuju pozicije doseljenika u Zagrebu i Hrvatskoj s obzirom na povijesno vrijeme doseljenja (društveno politički sustav) i mogućnosti koje im je društvo primitka pružalo prilikom doseljenja, kao i dužinu boravka (privremeni ili trajni). Pritom su u svemu navedenom suvremeni doseljenici – strani radnici iz azijskih zemalja, u znatno nepovoljnijem položaju od tradicionalnih doseljenika iz BiH i zemalja u okruženju, ali i međunarodnih imigranata s višim stupnjem obrazovanja i kvalifikacije koji im omogućavaju bolju ekonomsku i društvenu integraciju te inkorporaciju u grad. Strani radnici iz azijskih zemalja imaju objektivno slabije uvjete za ekonomsku integraciju (položaj na tržištu rada – niže kvalificirane i slabo plaćene poslove), stambenu (većinom u uvjetima kolektivnog stanovanja) i kulturnu integraciju. Veća kulturna distanca, prije svega u poznavanju jezika i kulturnim razlikama između dvaju društava, uzrokuje i veće probleme – kulturne konflikte i slabiju adaptaciju na nove druge podjednako društva primitka i doseljenika. S obzirom na njihov za sada više-manje privremeni boravak i rad u Zagrebu i Hrvatskoj, utjecaj novih stranih radnika iz azijski zemalja na

demografske, prostorne i ine društvene aspekte života grada za sada gotovo da i ne postoji ili je vrlo ograničen.

Literatura

- Bijl, R. V., Zorlu, A., Jennissen, R. P. W. i Blom, M. (2008). The integration of migrants in the Netherlands monitored over time: Trend and cohort analyses. U C. Bonifazi, M. Okólski, J. Schoorl i P. Simon (ur.), *International Migration in Europe. New Trends and New Methods of Analysis* (str. 199–223). Amsterdam: University Press.
- Chow, H. P. H. (2007). Sense of belonging and life satisfaction among Hong Kong adolescent immigrants in Canada. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33(3), 511-520. <https://doi.org/10.1080/13691830701234830>
- Cifrić, I. (1975). Privlačnost Zagreba kao velikog grada. *Revija za sociologiju*, 5(4), 82-92.
- Čaldarović, O. (1975). Neki pokazatelji prostorne socijalne diferencijacije i socijalne segregacije stanovništva Zagreba 1971., *Revija za sociologiju*, 5(4), 58-66.
- Čaldarović, O. (1987). *Suvremene društvo i urbanizacija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Čapo, J. i Kelemen, P. (2017). *Grad i međunarodni migranti*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Društveni aspekti individualne stambene izgradnje u Zagrebu. Sociološka studija.* (1975). Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Gregurović, S., Gregurović, M., Klempić Bogadi S., Podgorelec, S i Kuti. S. (2024). Radne migracije na rubu Europe: dolazak stranih radnika u Hrvatsku. U S. Klempić Bogadi, S. Gregurović i D. Mlinarić (ur.). *Migracije na rubu Europe: trendovi, politike i izazovi* (str. 191-205). Zagreb: Institut za istraživanje migracija. <https://doi.org/10.11567/9789536028788-13>
- Katunarić, V.; Podgorelec, S.; Švob, M. (1998). Crkva i disko: sociokulturni kontekst i orijentacije u zagrebačkoj Dubravi. *Migracijske teme*, 14(1/2), 33-64
- Klempić Bogadi, S. (2008). Demogeografski aspekti suburbanizacije Hrvatske: primjer riječke aglomeracije: doktorski rad. Zagreb: Geografski odsjek Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Klempić Bogadi, S., Podgorelec, S. i Šabijan, M. (2015). Hrvatsko selo na početku 21. stoljeća – studija slučaja općina Gornja Rijeka. *Sociologija i prostor*, 53(2), 139–161, <https://doi.org/10.5673/sip.53.2.3>
- Klempić Bogadi, S., Podgorelec, S. i Šabijan, M. (2016). Materijalno blagostanje kao objektivna dimenzija kvalitete života stanovništva ruralnih prostora – općina Gornja Rijeka. *Sociologija i prostor*, 54 (206)(3), 197-218. <https://doi.org/10.5673/sip.54.3.1>
- Klempić Bogadi, S., Gregurović, M. i Podgorelec, S. (2018). Doseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku: migracijski obrasci na primjeru doseljenika u Zagrebu. *Stanovništvo*, 56 (2), 39-62. <https://doi.org/10.2298/STNV1802039K>
- Klempić Bogadi, S., Podgorelec, S. (2021). Uneven Demographic Development within Croatia, 1950s-present: Implications for Rural Quality of Life and Youth Out-Migration. U K. A Schafft, S. Stanić, R. Horvatek, A. Maselli (ur.). *Rural Youth at the Crossroads: Transitional Societies in Central Europe and Beyond* (str. 37–52). London_New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003051077-3>

- Nejašmić, I. (1988). Migracijski saldo stanovništva seoskih naselja SR Hrvatske 1961 – 1981. *Migracijske i etničke teme*, 4 (3), 311 – 330.
- Nejašmić, I. (1994). Populacijski razviotak Zagreba, *Hrvatski geografski glasnik*, 32(1/2), 1–12.
- Podgorelec, S., Klempić Bogadi, S. i Gregurović, M. (2020). Stambena integracija imigranata iz BiH u Hrvatskoj: primjer Grada Zagreba / Housing Integration of Immigrants from Bosnia and Herzegovina in Croatia: Example of the City of Zagreb. *Geoadria*, 25(1), 7–28. <https://doi.org/10.152291/geoadria.2891>
- Podgorelec, S., Gregurović, M. i Klempić Bogadi, S. (2019). Immigrants from Bosnia and Herzegovina in Croatia: A Sense of Belonging and Acceptance in the New Social Environment. *Razprave in gradivo*, 82(1), 5–23.
- Podgorelec, S., Klempić Bogadi, S. i Šabijan, M. (2017). Slobodno vrijeme – dimenzija kvalitete života stanovništva ruralnih prostora Hrvatske / Leisure Time as an Aspect of Quality of Life in the Population of the Municipality of Gornja Rijeka. *Geoadria*, 22(2), 193–221. <https://doi.org/10.152291/geoadria.1413>
- Šušvar, S. (1973). *Između zaseoka i megalopolisa*. Zagreb: Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Švob, M., Brčić, C. i Podgorelec, S. (1998). Mladi u Dubravi. *Migracijske teme*, 14(1/2), 7–32.
- Zlatković Winter, J. (1993). Imigracije u Hrvatskoj: skica povijesnog toka. *Migracijske i etničke teme*, 9(3/4), 303–323.
- Župarić-Iljić, D. (2016). Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju/ Emigration from the Republic of Croatia after the Accession to the European Union. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.

Izvori

- DZS (1997). Popis stanovništva 1991., Doseљeno stanovništvo prema narodnosti, vjeroispovijedi, starosti, vremenu doseljenja, području doseljenja i spolu, po županijama, dokumentacija 892. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- DZS (2002). Popis stanovništva 2001., Stanovništvo prema prebivalištu za vrijeme popisa 1991. i narodnosti, po županijama. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- DZS (2024). Popis stanovništva 2021., Stanovništvo prema mjestu rođenja i spolu po gradovima/općinama, popis 2021., Zagreb: Državni zavod za statistiku. https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_03_47/H01_03_47_zup22.html
- MUP (2024a). <https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2024/1/statistike%202023%20boravak%20i%20rad.pdf>
- MUP (2024b). <https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2024/7/Mjese%C4%8Dne%20statistike%20lipanj%202024.pdf>
- OECD (2022). *Labour Migration in the Western Balkans: Mapping Patterns, Addressing Challenges and Reaping Benefits*. <https://www.oecd.org/south-east-europe/programme/> Labour Migration Report. Pdf (1.7.2024.)
- SZS (1972). Popis stanovništva i stanova 1971., općina Zagreb, Beograd.
- Vlada RH (1995). Prognanici i izbjeglice u Republici Hrvatskoj – studeni 1995. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice.
- Vlada RH (1996). Izvješće Ureda za prognanike i izbjeglice o skrbi za prognanike, povratnike i izbjeglice u Republici Hrvatskoj u razdoblju od 1. siječnja do 31. svibnja 1996. godine, Zagreb. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice.

Socio-demografski status hrvatskih iseljenika u Australiji i pretpostavke njihova povratka u Hrvatsku

Prethodno priopćenje

Ana Malnar

Institut za migracije
Trg Stjepana Radića 3
Zagreb
ana.malnar@imin.hr

Marina Perić Kaselj

Institut za migracije
Trg Stjepana Radića 3
Zagreb
marina.peric@imin.hr

Božo Skoko

Fakultet političkih znanosti
Trg Drage Iblera 10
Zagreb
bozo.skoko@fpzg.hr

Sažetak

Povratna migracija značajna je komponenta ukupnih migracijskih tokova diljem svijeta i odnosi se na proces vraćanja pojedinaca ili obitelji u zemlju porijekla ili zemlju porijekla svojih predaka, nakon boravka u drugoj zemlji. Složeno međudjelovanje ekonomskih, društvenih i osobnih čimbenika gradi proces povratne migracije, a ovaj rad bazira se na kvantitativnoj analizi statističkih podataka prikupljenih preko Australian Bureau of Statistics za 2021. godinu koji se odnose na australske etničke zajednice i kvalitativnu analizu podataka prikupljenih metodom fokus grupe među hrvatskim iseljenicima u Australiji. Prema socio-demografskim i kulturnim karakteristikama, hrvatska zajednica u Australiji pripada srednjoj klasi australskog društva i prati opće trendove u društvu, s iznimkom značajnije očuvanosti hrvatskog i katoličkog identiteta. Ispitanici pripadaju drugoj generaciji iseljenika, visoko su obrazovani, zaposleni, imaju hrvatsko državljanstvo, sačuvali su jezik, kontakte, ljubav i osjećaj povezanosti s Hrvatskom, međutim, njihov je povratak tek narativ, a sudionici istraživanja procjenjuju previše riskantnim ulagati u Hrvatsku te smatraju kako je birokratski i politički sustav u Hrvatskoj tome glavna prepreka.

Ključne riječi: iseljenici, Hrvatska, Australija, povratak, useljavanje, identitet

Socio-demographic status of Croatian emigrants in Australia and assumptions of their return to Croatia

Abstract

Return migration is a significant component of overall migration flows worldwide and refers to the process of individuals or families returning to their country of origin or the country of their ancestors after residing in another country. The complex interplay of economic, social, and personal factors shapes the process of return migration. This paper is based on a quantitative analysis of statistical data collected by the Australian Bureau of Statistics for the year 2021, which pertains to Australian ethnic communities, and a qualitative analysis of data gathered through focus group methods among Croatian emigrants in Australia. According to socio-demographic and cultural characteristics, the Croatian community in Australia belongs to the middle class of Australian society and follows general societal trends, except a significantly preserved Croatian and Catholic identity. The respondents are part of the second generation of emigrants, highly educated, employed, hold Croatian citizenship, and have preserved the language, contacts, love, and sense of connection with Croatia. However, their return remains a narrative, as the study participants consider investing in Croatia too risky and view the bureaucratic and political system in Croatia as the main obstacle.

Keywords: emigrants, Croatia, Australia, return, immigration, identity

1. Uvod

Migracije imaju višestruka i višedimenzionalna značenja i u znatnoj su mjeri pridonijela oblikovanju i razvoju suvremenog svijeta. Proučavanja dijaspore, obrazaca, uzroka, posljedica i dinamike migracijskih kretanja nude bogat i složen istraživački teren mnogim znanstvenicima, a prepoznavanje i korištenje potencijalnih dobrobiti migracija mogu biti relevantni za boljitak pojedinaca i društva.

Uvidi kako pojedinci i zajednice čuvaju i održavaju svoje kulturne i društvene veze tijekom vremena, bez obzira gdje zemljopisno žive, te načini na koje usvajaju i koriste raznolike promjene koje donosi globalizacija, izrazito su heterogeni i zahtjevni za istraživanje. U današnjem razdoblju velike međusobne povezanosti i društvene umreženosti na svjetskoj razini, zajednice i pojedinci iz dijaspore imaju sve važniju ulogu u oblikovanju kulturnog, ekonomskog i političkog krajolika zema-

lja domaćina i zemalja porijekla. Također, dijaspore mogu pridonijeti promotivnim naporima svoje zemlje u državi u kojoj žive te istodobno promociji države u kojoj žive u njihovoj matičnoj državi (Bravo, 2015: 287). A izloženost kulturi neke države putem dijaspore može služiti kao portal preko kojeg ljudi u državi domaćinu razvijaju širi interes za domovinu te dijaspore – uključujući njezine političke i gospodarske okolnosti (Newland, 2010, prema: Bravo, 2015: 286). Budući da su zajednice dijaspore trajni migranti, one su jedinstvene i važne kao strateške interventne javnosti koje povezuju zemlju podrijetla i zemlju prijema (Golan i Yang, 2015: 9). Dinnie (2008: 73) navodi kako je dijaspora usko povezana s konceptom nacionalnih brand ambasadora. Naime, pripadnici dijaspore mostovi su između politika, tehnologija i menadžerskih iskustava njihovih domovina i zemalja prebivališta. Pritom imaju znanja i sposobnosti koje mogu koristiti u svojim matičnim zemljama, od izravnih stranih ulaganja i pojedinačnih financijskih doznaka do promotivnih i lobističkih aktivnosti.

Otvoreno je pitanje koliko i kako ti odnosi utječu na mogućnosti i želje pojedinaca za povratak u zemlju porijekla i potencijalna ulaganja u državu iz koje su otišli, neki nedavno, a neki u dalekoj prošlosti. Dugo vremena istraživanja su bila fokusirana na financijske transfere kroz prijenos doznaka, to jest orijentirala su se na novčane gubitke i dobitke u zemljama porijekla (Wickramasekara, 2011), što je i razumljivo s obzirom na činjenicu da su doznake u pojedinim državama važan dio ukupnog društvenog bruto proizvoda i razvoja. Među njima je i Hrvatska, koja je prema recentnim podacima Svjetske banke među prvih dvadeset država svijeta po broju primatelja doznaka iz inozemstva, a prema udjelu u društvenom bruto proizvodu čak na dvanaestom mjestu (McAuliff i Triandafyllidou, 2021). Postepeno se istraživački interes širio na prijenose znanja, inovacija, pokušaje unaprijeđenja poslovnih politika (Oettl i Agrawal, 2008, Agrawal i dr., 2011; Kerr, 2008) te važnost razvijanja trgovine i ulaganja u domovinu (Flisi i Murat, 2011; Mullings, 2011). Iako je neupitna važnost ekonomske dimenzije povratnih migracija, ne smiju se zanemariti ni ostale dimenzije, posebice kulturne i društvene. Prema Svašku (2010), iseljenici imaju snažne, ali i proturječne emocije naspram domovine i za mnoge je iseljenike fizička blizina i udaljenost „važna življena stvarnost“ (Svašek, 2010: 868), iako se tek neki odluču, nakon stečenog znanja, radnog iskustva i obrazovanja u drugim zemljama, vratiti u svoje matične zemlje ili matične zemlje svojih predaka (Saxenian, 2002, 2005). Te migrante upravo je Saxenian prvi u znanstvenoj literaturi nazvao povratnicima i naglasio njihov potencijal za sveukupan razvoj zemlje porijekla. Ipak, vrijeme i načini na koji će se iseljenici angažirati oko zemlje porijekla i u kojem obliku, vrlo su kompleksni i povezuju različite dimenzije migracijskih procesa, od ekonomskih do psiholoških, kroz različite etape i ne podrazumijevaju migriranje u jednom smjeru. Stoga, ovakva istraživanja zahtijevaju korištenje kvantitativnih i kvalitativnih metoda i holistički pristup interpretacije rezultata istraživanja. Višestruku prirodu povratnih migracija, kako je predložila Čapo (2010), potrebno je shvaćati kao dio trajnog i reverzibilnog migracijskog kretanja, kako se razumije i u ovom radu.

U odnosu prema matičnoj zemlji, pa i pitanjima povratka i useljavanja, važnu ulogu igra poimanje vlastitog identiteta. Zato su pitanja identiteta i osobito dvojni identiteti čest predmet znanstvenih istraživanja. Skoko, Ježovita i Plenković (2023.) istraživali su poimanje hrvatskog identiteta među hrvatskim iseljenicima na različitim kontinentima, uključujući i Australiju. Među ostalim, zaključili su kako većina hrvatskih iseljenika Hrvatsku percipira kao domovinu svojih predaka, a odrednicu „biti Hrvat“ promatra kao važan dio svojeg identiteta te kako većina hrvatskih iseljenika smatra svoje hrvatsko podrijetlo, kao i svoje hrvatsko državljanstvo, osobno izrazito važnim. No, pitanje je u kojoj mjeri odnos prema nacionalnom identitetu, kao emotivna kategorija, predstavlja dovoljnu motivaciju za povratak u odnosu na racionalne elemente, kao što su funkcioniranje države i njezine administracije, kvaliteta života, poslovanja, obrazovanja i sl. Stoga je cilj ovog istraživanja definirati sociodemografski status hrvatskih iseljenika u Australiji te istražiti njihova stajališta prema mogućnostima povratka, odnosno useljavanja u Hrvatsku. Prvi dio rada odnosi se na kvantitativnu analizu demografskih, ekonomskih, društvenih i kulturnih osobitosti hrvatskih iseljenika u Australiji, a temelji se na statističkim podacima prikupljenima preko *Australian Bureau of Statistics* za 2021. godinu, a koji se odnose na australske etničke zajednice. Drugi dio istraživanja, koji se bavi motivacijama i pretpostavkama za povratak i useljavanje, odnosi se na kvalitativnu analizu podataka prikupljenih metodom fokus grupe među hrvatskim iseljenicima u Australiji. Rad je izrađen u sklopu projekta „zaJEDNO srce, jedna duša, jedna HRVATSKA“ (ESF), koji obrađuje temu povratka i dijaspore kao mogućeg pokretača razvoja u Republici Hrvatskoj iz interdisciplinarnе perspektive.

2. Sociodemografski status hrvatskih iseljenika u Australiji

U hrvatskoj zajednici u Australiji tijekom 21. stoljeća, unatoč redefiniranju etničkog identiteta (Mesarić Žabčić i Perić Kaselj, 2006) i procesima sociokulturnih i demografskih promjena i tranzicije (Val Colic-Peisker, 2010), težnja za suradnjom, ulaganjem i povratkom u Hrvatsku prepoznata je (Mesarić Žabčić, 2020). Prema dosadašnjim istraživanjima, povratnički procesi vrlo su složeni i vezani su uz širok spektar motiva, od iseljenika koje je odlazak u mirovinu i ljubav prema Hrvatskoj potaknula na povratak (Val Colic-Peisker, 2010) do onih koje je vodila želja za putovanjima, upoznavanjem svijeta i stjecanjem novih osobnih i profesionalnih iskustva (Čapo Žmegač, 2014).

U cilju boljeg upoznavanja recentnih demografskih, socioloških i kulturnih osobitosti hrvatskih iseljenika u Australiji analizirali smo statističke podatke dostupne na stranicama *Australian Bureau of Statistics*, koji se odnose na etničke zajednice koje žive u Australiji. U tekstu se pojam hrvatska zajednica odnosi na osobe rođene u Hrvatskoj i njihove potomke koji žive u Australiji, na sve koji se deklariraju kao Hrvati ili govore hrvatski jezik.

Prema popisu stanovništva iz 2021. godine u Australiji živi 25 422 788 ljudi, što je 8,6 posto više u odnosu na popis iz 2016. godine. Najveći broj, njih gotovo 80 posto, živi u istočnoj Australiji u Novom Južnom Walesu, Victoriji, Queenslandu i na teritoriju Canberre, glavnog grada Australije, te u velikim urbanim centrima (Sydney 5,2 milijuna ljudi, Melbourne 4,9 milijuna ljudi i Brisbane 2,5 milijuna ljudi). Demografski razvoj Australije karakterizira nekoliko ključnih trendova prisutnih u većini razvijenih zemalja: starenje stanovništva, očekivano trajanje života pri rođenju duže od osamdeset godina (u razdoblju od 2019. do 2021. iznosilo je 81,3 godine za muškarce i 85,4 godine za žene) te fertilitet od 1,70 djeteta, to jest niži od onoga što demografi nazivaju zamjenska razina fertiliteta po generaciji. Povijesno gledano Australija je zemlja imigracije i migranti su i nadalje značajan izvor povećanja stanovništva za Australiju, unatoč gubitku od 85.000 ljudi tijekom ograničenja međunarodnih putovanja u vrijeme pandemije bolesti COVID-19. Prema zadnjem popisu stanovništva u Australiji čak trećina njenog stanovništva rođena je u inozemstvu, najviše u Velikoj Britaniji. Hrvatska zajednica u Australiji zadržala je značajnu prisutnost tijekom cijelog 21. stoljeća i s 131.341 osobom, prema popisu iz 2021. godine, čini jednu od većih europskih etničkih skupina u zemlji (Australian Bureau of Statistics, 2021). Dalje u radu pratimo demografski i sociokulturni status osoba hrvatskog porijekla u Queenslandu i New South Walesu jer je kvalitativni dio istraživanja obuhvatio iseljenike koji žive na tom prostoru. U Queenslandu živi ukupno 5.156.143 ljudi, a prema etničkom porijeklu popis bilježi 16 781 osobu hrvatskog porijekla. Podatak da su oba roditelja rođena u Australiji odnosi se na njih 4 364, dok 9 105 stanovnika ima oba roditelja rođena u inozemstvu, a njih 108 nije navelo precizno mjesto rođenja roditelja. U New South Walesu živi nešto manje, preciznije 15 485 osoba hrvatskog porijekla, 7 437 muškaraca i 8 048 žena. Prema spolnoj strukturi u Queenslandu živi 49,4 posto muškaraca hrvatskog porijekla i 50,6 posto žena, a u Novom Južnom Walesu 48 posto muškaraca i 52 posto žena.

Dobna i spolna struktura stanovništva važan je indikator prošlih i budućih zbiivanja u društvu. Broj stanovnika po dobnim skupinama demografski je pokazatelj trendova u fertilitetu, mortalitetu i migracijama i o njemu ovisi niz budućih projekcija rasta ili smanjenja stanovništva o kojem ovise mnoge društvene potrebe, od zdravstvene skrbi, skrbi za mlade, do potražnje za radnom snagom (Malnar i Malnar, 2015). Dobna struktura osoba hrvatskog porijekla u Australiji pokazuje da njihova dobna distribucija prati dobnu distribuciju opće populacije u Australiji. Najviše je osoba između 50 i 59 godina, njih 22,4 posto, zatim sa skoro 20 posto slijedi dobna skupina između 60 i 69 godina. Prosječna je dob osoba hrvatskog porijekla 46 godina, što je nešto više od prosječne dobi u Australiji koja iznosi 38 godina.

Prema bračnom statusu u Queenslandu 45 posto osoba hrvatskog porijekla je u braku, 37 posto ih nije u bračnoj zajednici, dok je nešto više od 10 posto rastavljeno ili živi odvojeno od bračnog partnera. Trećina njihovih bračnih partnera rođena je u inozemstvu. Podatci za New South Wales su nešto viši, njih 9 172 živi u bračnoj zajednici, odnosno 59,4 posto, 13,8 posto ih je rastavljeno ili živi odvojeno od bračnog

partnera, a oko 10 posto ih nikada nije bilo u braku. Podatci o bračnom statusu prate trendove prisutne u cijeloj Australiji.

Iako je religijska pripadnost među australskim stanovništvom raznolika (islam, hinduizam, budizam, sikizam i judaizam), kršćanstvo je i dalje najzastupljenija religija i 43,9 posto ukupnog stanovništva izjasnilo se kao kršćani. U odnosu na većinsko stanovništvo Australije koje broji 18,6 posto katolika, čak 60 posto osoba hrvatskog porijekla očitovale se kao dio zajednice katoličke vjeroispovijesti, a tek nešto više od šest posto kao nevjernici. U New South Walesu gdje u ukupnoj populaciji trećina ukupnog stanovništva nije religiozna, čak 72,8 posto osoba hrvatskog porijekla očitovale se kao katolici, a postotak nevjernika niži je u odnosu na Queensland i iznosi 6,2 posto (ABS, 2021).

Oko trećine stanovništva hrvatskog porijekla koje živi u Queenslandu govori isključivo engleski jezik, a oko 10 posto njih nije savladalo službeni jezik Australije. U New South Walesu taj postotak je nešto veći, to jest 16,2 posto ih ne govori engleski jezik, ali i postotak onih koji govore samo engleski jezik niži je i iznosi 22,2 posto. U Novom Južnom Walesu nakon engleskog najčešće korišteni jezici su mandarinski (3,4 posto), arapski (2,8 posto), kantonski (1,8 posto) i vijetnamski (1,5 posto) (ABS, 2021).

Struktura zaposlenosti pokazuje kako je u Queenslandu 57,7 posto stalno zaposlenih osoba hrvatskog porijekla, a u New South Walesu taj je postotak znatno niži i iznosi 31 posto. Trećini osoba hrvatskog porijekla u Queenslandu glavni su izvor prihoda honorarni poslovi, a nešto manje od pet posto ih je nezaposleno. U New South Walesu 2 565 osoba hrvatskog porijekla radi puno radno vrijeme, to jest 53,6 posto radno sposobnih osoba, a 26 posto ih radi na određeno vrijeme, dok ih je čak 20,3 posto van radnog odnosa (ABS, 2021).

Više od trećine osoba hrvatskog porijekla koje rade u Queenslandu su profesionalci i menadžeri. Tehničara i obrtnika je 13,7 posto, a nešto manje ih radi uredske i administrativne poslove (12,7 posto). Malo više od 10 posto pruža različite društvene usluge u državnim i privatnim organizacijama, u sličnim omjerima je i broj radnika, strojara i vozača, a u prodaji radi 8,7 posto osoba hrvatskog porijekla. Među najzastupljenijim poslovima koje rade osobe hrvatskog porijekla u New South Walesu su profesionalci, njih 19,2 posto, a menadžera je 14,1 posto. Oko 16 posto ih ima među tehničkim zanimanjima i obrtnicima, kao i među uredskim i administrativnim radnicima. Radnika je 11,4 posto, mehaničara i vozača 7,5 posto, kao i zaposlenih u raznim društvenim, državnim i privatnim organizacijama. Trgovaca je 6,3 posto (ABS, 2021).

Australian Bureau of Statistics pruža podatke o broju učenika i studenata u obrazovnom sustavu, od predškolske dobi do studentske dobi, za opću populaciju Australije i parcijalno prema etničkom porijeklu (TYPP). Ove varijable ključne su u svim društvima za planiranje strategija obrazovanja i tržišta rada. Australski obrazovni sustav prvenstveno je odgovornost pojedinačnih država i teritorija uz određene

ni nadzor savezne vlade i ubraja se među najkvalitetnije obrazovne sustave u svijetu. Obrazovni sustav podijeljen je na nekoliko razina. Osnovnoškolsko obrazovanje pohađaju djeca u dobi od pete do dvanaeste godine, srednjoškolsko obrazovanje namijenjeno je učenicima u dobi između dvanaest i osamnaest godina, a podijeljeno je na dva stupnja: niža srednja škola (7 – 9 godina školovanja) i viša srednja škola (10 – 12 godina školovanja). U višim razredima srednje škole učenici mogu birati niz smjerova, uključujući strukovno obrazovanje i osposobljavanje (VET), sveučilišnu pripremu ili zapošljavanje. Tercijarno obrazovanje u Australiji pružaju sveučilišta, institucije za strukovno obrazovanje i osposobljavanje (VET) te privatni koledži i sveučilišta, svi vrlo visoko rangirani. Prema završenom stupnju obrazovanja u Queenslandu, diplomsku i preddiplomsku razinu ima skoro 20 posto osoba hrvatskog porijekla, kao i razinu certifikata III i IV, to jest završene više srednje škole. Bez formalnog je obrazovanja oko tri posto osoba hrvatskog porijekla, a oko šest posto nije dalo odgovor na ovo pitanje. U New South Walesu razina visokog obrazovanja osoba hrvatskog porijekla viša je i iznosi čak 37,1 posto, dok ih je razinu završene više srednje škole doseglo u sličnom omjeru kao u Queenslandu, to jest njih oko 20 posto. Sličan je i broj osoba bez formalnog obrazovanja, nešto manji od deset posto. Mladi hrvatskog porijekla u trendovima obrazovanja prate australske trendove. U Australiji 63 posto mladih studira i tek njih 8 posto nije bilo uključeno u bilo kakav posao ili studij (ABS, 2021).

Australski popisi stanovništva pružaju dragocjene i detaljne uvide u demografske, društvene, kulturne i ekonomske značajke hrvatske zajednice u Australiji. U demografskom pogledu, sa smanjenjem broja mladih i porastom broja u starijim dobnim skupinama, hrvatska zajednica u Australiji prati opće trendove populacije. Podatci o zaposlenju i obrazovanju upućuju kako se radi o dobro obrazovanoj i zaposlenoj, pretežno urbanoj populaciji, dobro integriranoj u australsko društvo. Štoviše, osobe hrvatskog porijekla imaju višu stopu zaposlenosti (65,5 posto) od opće australske populacije (62,6 posto). U sociokulturnim osobitostima treba naglasiti kako je hrvatska zajednica u Australiji iznad prosjeka uspjela sačuvati svoj religijski identitet i u značajnom broju identificira se s katoličkom vjerom. Prema popisu iz 2021. godine, 96 636 osoba hrvatskog porijekla kod kuće koristi materinji jezik, četvrti najčešće govoreni jezik u Australiji (ABS, 2021).

Nažalost, ni Državni ured za statistiku RH (DZS) ni Australski ured za statistiku (ABS) nemaju podatke o povratnim migracijama, kao ni o razlozima migriranja osoba hrvatskog porijekla iz Australije u Hrvatsku. Jedini dostupni podatci su o ukupnim migracijskim trendovima, koji su već tradicionalno u Australiji pozitivni, a u Hrvatskoj negativni. Australija je samo u razdoblju 2020./2021., u vrijeme pandemije i ograničenja putovanja, imala neto gubitak od 85.000 ljudi, ali već u razdoblju 2021./2022. ponovo bilježi porast, i to od 171.000 osoba (ABS, 2022). U Hrvatsku se pak u 2020. godini uselilo 34 414 osoba, a u inozemstvo se odselilo 34 046 osoba, to jest saldo migracije Hrvatske s inozemstvom bio je negativan i iznosio je -632 (DZS, 2022). Vjerojatno je da su se neke osobe hrvatskog porijekla iz Australije vra-

tile u Hrvatsku, ali preciznih podataka koji bi to potvrdili nema u Državnom zavodu za statistiku. Iz podataka Australijskog ureda za statistiku znamo jedino da New South Wales ima negativan migracijski saldo od -150 osoba hrvatskog porijekla, a Queensland -10, ali gdje su se te osobe odselile i jesu li za novu destinaciju izabrale upravo Hrvatsku, australiska statistika ne bilježi. Možemo samo zaključiti kako je nakon dugog razdoblja useljavanja promijenjen migracijski trend u iseljavanje osoba hrvatskog porijekla iz Australije. Prvi put takav migracijski trend zabilježen je 2003./2004. (Val Colic, 2008), a nastavio se i u kasnijim razdobljima.

3. Razmišljanja o povratku hrvatskih iseljenika u Australiji

Zbog boljeg razumijevanja i detaljnih informacija o mogućnostima povratka i ulaganja u Hrvatsku kroz osobna iskustva, percepcije i motivacije iseljenika, kvalitativni dio istraživanja proveli smo metodom fokus grupa. Metoda fokus grupa jest kvalitativni oblik istraživanja koji uključuje grupnu diskusiju na neku zadanu temu. Osnovni je cilj fokus grupe potaknuti dubinsku diskusiju kojom će se istražiti stavovi ili vrijednosti ispitanika o nekom problemu ili temi, odnosno razumjeti i objasniti značenja, vjerovanja i kulturu koja utječe na osjećaje, stavove i ponašanja individua. Dok kvantitativnom metodom anketiranja velikog broja ispitanika dobivamo frekvencije ponuđenih odgovora za koje su se ispitanici opredijelili, u slučaju fokus grupa uz ovu osnovnu informaciju pokušavamo dublje razotkriti zašto ljudi imaju pozitivan ili negativan stav o nekoj temi. Fokus grupa suštinski je metoda grupnog intervjuiranja u kojima se interakcija zbiva na razini moderatora i grupe, te na razini interakcije članova grupe, a koja pomaže izvući i otkriti informacije i uvide s obzirom na pažljivo dizajnirana pitanja. Jedinstvenost je fokus grupa sposobnost generiranja podataka baziranih na sinergiji grupne interakcije. Prije svega, dinamična priroda pitanja koja postavlja moderator, te sam proces interakcije unutar grupe, proizvode razinu uvida koja se rijetko dobije iz jednosmjernih alata za prikupljanje informacija kao što su promatranje, ankete ili manje interaktivne tehnike intervjua (usp. Skoko i Benković, 2009). Organiziranjem fokus grupa htjeli smo dobiti dublji uvid u probleme s kojima se susreće hrvatska zajednica u Australiji te posebno njihove motive i stajališta vezane uz pitanja povratka i useljavanja u Hrvatsku.

Težište je na odgovorima na pitanja o osobnoj procjeni životnog standarda u zemlji useljenja, načinima informiranja o događajima u Hrvatskoj, njihovoj percepciji Hrvatske i percepciji Hrvatske u zemlji useljenja, procjeni važnosti hrvatskog identiteta, načinima sudjelovanja u aktivnostima u hrvatskim iseljeničkim zajednicama te sudjelovanju u projektima vezanima uz Hrvatsku. Odgovore na pitanja koristili smo kao neke od pretpostavki koje bi mogle utjecati na mogućnosti mobilnosti i eventualne spremnosti na povratak.

Fokus grupa s pet hrvatskih iseljenika iz Australije održana je *online* u vremenskom trajanju od 1 sat i 51 minutu, od 8 do 9,51 sati, 27. siječnja 2022. godine. Cijeli razgovor snimljen je na platformi Zoom i arhiviran je. Svi sudionici razgovora druga

su generacija hrvatskih iseljenika u Australiji, a žive u New South Walesu (Sydney) i Queenslandu (Brisbane). Razgovor je vođen na hrvatskom jeziku i povremeno na „cro-englishu”, kako je jedna od ispitanica nazvala dodavanje engleskih riječi u razgovoru. Dogovoreni broj sudionika fokus grupe bio je sedam, ali dva sudionika, iz Sydneya i Brisbane, nisu se mogli priključiti razgovoru iz poslovnih i zdravstvenih razloga. Pripremna faza trajala je nekoliko tjedana i komunikacija je bila vrlo intenzivna, tako da su se sudionici dobro upoznali sa svrhom istraživanja i voditeljicom fokus grupe, što je rezultiralo sadržajnim i kvalitetnim razgovorom.

Tijekom fokus grupe atmosfera je bila bliska i relaksirana. Sudionici su odgovarali na unaprijed pripremljena pitanja u skladu s protokolom istraživanja, ali su se i samoinicijativno uključivali u diskusiju i razmjene mišljenja. Na kraju fokus grupe sudionicima je dana mogućnost nadopune ili pak iskazivanja nečeg što oni osobno smatraju važnim, a nije spomenuto u dotadašnjem razgovoru. U razgovoru su sudjelovale dvije ispitanice: jedna u dobnoj skupini od 50 do 59 godine, druga je bila mlada generacija i u dobnoj skupini između 25 i 34 godine. Jedna od ispitanica stigla je u Australiju 90-ih godina 20. stoljeća s roditeljima, a druga desetak godina ranije, i to iz različitih dijelova Hrvatske, Osijeka i Korčule. Jedna ispitanica došla je kao malo dijete i ne pamti prve dojmove, dok je druga ispitanica imala petnaest godina i živo se prisjeća dolaska u Australiju: *„Kad sam prvi put došla, osjećala sam se kao u zatvoru. Ne možeš niđe bez aviona, grozno.“* Svi ispitanici rođeni su u Australiji, pripadaju dobnoj skupini između 50 i 59 godina, a porijeklom su iz Like, Šibenika i Livna. Radi se o visokoobrazovanim osobama koje žive u gradovima Sydney i Brisbane te rade na poslovima sukladnim njihovom obrazovanju. U profesionalnoj karijeri promijenili su više radnih mjesta i profesionalno i privatno vrlo su zadovoljni. Dvoje ispitanika koristi prednosti cjeloživotnog obrazovanja i u novom je edukacijskom ciklusu. Jedna se ispitanica paralelno s poslovima u administrativnom sektoru školuje za menadžera u graditeljstvu, a jedan od ispitanika studira teologiju i posao u marketingu zamijenio je radom za katoličku nadbiskupiju u Sydneyu. Radi u uredu koji se zove „Life, marriage, and family office”. Svi su zaposleni, zadovoljni životnim standardom i slažu se kako je „život u Australiji dobar“.

Iako se radi o drugoj generaciji, koja je zadovoljna svojim životima u Australiji, svi ispitanici istaknuli su kako prate zbivanja i događaje u Hrvatskoj, neki redovno, a neki periodično. Informiraju se o domovini svojih roditelja preko različitih izvora: internetskih portala, televizije (ABS mreža), Instagrama, Facebooka, Twittera, WhatsAppa, različitim intenzitetom i sadržajem. Jedna ispitanica naglasila je kako je tijekom godina polako gubila interes prema sadržajima iz Hrvatske, ali navodi: *„Trenutno živim s mamom i tatom, rastala sam se s mužem, a oni stalno imaju vijesti na TV, tata pogotovo, tako i ja slušam politiku. Kako se zove onaj show? Otvoreno, preko ABC. Mene ne interesira baš puno to, izašla sam iz tog kruga. Prije sam imala prijateljice, rodice, ali više ne pričamo puno o tome. Ja kad kažem što se desilo danas odgovor je yes or no. Trunka, mala rečenica, mislim, zar vi više ne znate pričat ... (ha, ha) i tako se izgubi kontakt. To je tužno.“* Kod nekih je upravo obrnuto, s godi-

nama ih sve više zanima politika i „*kakvo je stanje tamo i kako bi moglo biti bolje*“. Mlađa ispitanica zainteresirana je za zbivanja u Hrvatskoj i najčešće je u kontaktu s majkom koja je povratnica: „...*mi pričamo svaki dan, political, kaže nije dobro*.“ Kod dijela ispitanika smanjen je interes za politiku: „*Ja gledam samo velika slova, kako se ono kaže, gledam naslove*.“ Ili: „... *hrvatske groupe, more for recepies*.“ Ispitanici su aktivno uključeni u hrvatska događanja: „...*dosta sam na Facebook, ima glazbe, folklor, politike, vašta...*“, „...*sve pratim, na face, na insta, na tuita, različite web pages, gledam youtube, razne novosti*.“ Kad se nešto dogodi u Hrvatskoj: „*Naprimjer kad je umro Aki iz Parnog Valjka odma sam poslao message (prijatelju). Ako ja nešto čujem, pošaljem vijesti, ako on nešto čuje, šalje. Imamo razne grupe. Pratimo hrvatske klubove, bilo to Dinamo ili Hajduk, repku...*“ Ovi citati potvrđuju važnost i relevantnost društvenih mreža u razmjeni informacija, uspostavljanju i održavanju društvenih kontakata i transnacionalnih veza, ali su i instrument emocionalne podrške, jačanja osobne povezanosti sa zajednicom i povezanosti unutar prijateljskih grupa.

Svi ispitanici trude se održati kontakte s rodbinom i prijateljima u Hrvatskoj i prema mogućnostima posjećivati Hrvatsku kad god imaju priliku: „*Puno sam putovao za Hrvatsku...*“, „*idemo svake dvi godine*“. U tom smislu ne čudi emocionalna i kognitivna povezanost s Hrvatskom: „*Volimo Hrvatsku, mi smo tako odgojeni ovdje, tako su nas roditelji učili*“, Hrvatska je „*u srcu*.“ Jedan od ispitanika istaknuo je: „*Za mene je sve sjajno kad mislim o Hrvatskoj, more, planine, rodbina. Svaki put kao da idem doma, vuče me da ostanem. Lipo je kad vidim da naša djeca slušaju naše pjesme, i takve stvari, pomalo pričaju... Drage su mi sve situacije kad oni misle da ja ne čujem, a oni sviraju Olivera ili Thompsona. Baš mi je drago da sam i njih nešto naučio. Mole na hrvatskom, navijaju za Hrvatsku, kad se igra nogomet i slično. To je nešto što nas ovdje skupa kao obitelj*.“ Pozitivna osobna percepcija Hrvatske gradila se kroz obiteljski odgoj, putovanja i kontakt s rodbinom u Hrvatskoj: „*Memories, plaže, kupanja, familija, jedemo puno, pijemo puno (smije se) i dobra muzika*.“ A jedan od ispitanika spomenuo je utjecaj velike geografske razdaljine između Australije i Hrvatske kao faktor očuvanja snažnih osjećaja: „*Možda nas ta daljina i drži*.“

Sudionici su ponosni na sve bolju percepciju Hrvatske u Australiji: „*Među Australcima jača mišljenje o Hrvatskoj*.“ Također kažu: „*Svaku nedjelju u novinama ima neka reklama za Hrvatsku*.“ Nekad najpoželjniju destinaciju Italiju počeli su mijenjati s Hrvatskom za ljetovanja. Osim u medijskom prostoru, ispitanici uočavaju pozitivne pomake i kroz poslovnu suradnju: „*Kad pričam sa svojim clients, Amerikancima, Kinezima, svi su bili u Dubrovniku, Splitu, jedna je bila u svatovima u Markarskoj...*“ i zaključuju „*puno se bolje priča o Hrvatskoj, prije je bila doli sad je gori... među Australcima jača mišljenje o Hrvatskoj*“.

Unatoč činjenici da se radi o drugoj generaciji (dvoje ih je rođeno u Hrvatskoj, ali su otišli u ranoj životnoj dobi), koja je odrasla, obrazovana, zaposlena i integrirana u kulturni i društveni život Australije, hrvatski identitet ostao je sačuvan: „*Mi smo ovdje odgojeni na pravi hrvatski način*.“ Navode: „*Na srcu je i na mišljenju uvijek*

Hrvatska, uvijek.” Svoju dvostruku pripadnost izrazili su jednostavno i jasno: „... mi smo ovdje rođeni, mi smo Australci, ali mi smo i Hrvati“, dapače, „meni je na ponos sam što sam Hrvat i što su moja djeca Hrvati.“ Svi ispitanici imaju domovnicu, kao i njihova djeca, ili su u postupku dobivanja hrvatskog državljanstva. Ispitanici nisu imali većih poteškoća s dobivanjem hrvatskih dokumenata osim neprilika sa slovi- ma č i ć.

Očuvanju hrvatskog identiteta, osim obitelji, zasigurno je pridonijela poveza- nost unutar hrvatske zajednice u Australiji i sudjelovanje u aktivnostima hrvatskih iseljeničkih zajednica. U razgovoru su potvrdili kako od 50-ih godina 20. stoljeća na kontinentu djeluje četrnaest hrvatskih katoličkih župa i centara. Brojni autori ustvrdili su da je upravo Crkva jedna od dominantnih društvenih i kulturnih insti- tucija koja je Hrvatima u Australiji istovremeno omogućila kanal za borbu za pri- znanjem posebnosti hrvatskog nacionalnog identiteta, ali i pospješila integraciju u multikulturno australsko društvo (Hrستیć i Drapač, 2017). To potvrđuju i naši su- govornici: „Je, je kako ne! Od rane mladosti, ja sam išao u hrvatsku školu, to je bilo u crkvi. I u srednjoj školi sam učio hrvatski...“ i s ponosom napominju: „U Sydney imamo tri hrvatska katolička centra, imamo i afilijale, muške i ženske grupe. Misa je redovna, svaki dan na hrvatskom jeziku. Tko hoće može, ima priliku.“ Ni tijekom ograničenja kretanja propisanih zbog pandemije bolesti COVID-19 Crkva nije stala s aktivnostima: „Naš fratar drži misu preko videa sad kad je korona. On sam u crkvi na oltaru i misa preko zooma, ima dvi tri osobe koje pomažu, a mi u kući gledamo misu“. Jedan od sugovornika angažiran je u radu Crkve: „Dosta sam uključen u širu katoličku zajednicu i po statistici smo među jačima (hrvatska zajednica).“ Uočava revitalizaciju duhovnog života i značaja Crkve među iseljenicima: „To je zanimljivo. Ljudi se vraćaju, barem ovdje u Sydney. To za Sydney mogu reći.“ Aktivni su i sportski centri i na godišnjoj razini organizirani su turniri u nogometu: „...dode ekipa iz cile Australije, imamo dvadeset, trideset ekipa“. Iako je „područje Sydneya dosta veliko, ima druženja.“ Idu zajedno na koncerte, a neki od sugovornika su već godinama angažirani na hrvatskom radiju. Ispitanici su istaknuli i kontinuirano djelovanje volontera u projektima vezanim uz Hrvatsku: „Kad je bio rat, skupljali smo novce, koncerti, svaki tjedan nešto. Sad smo se organizirali za potres preko Facebooka, pre- ko Crkve, Crvenog križa, ljudi su skupljali pomoć, novce. Uvijek pomažemo i tu i u Hrvatskoj.“ Jedan od ispitanika pružio je interne podatke o pomoći u svrhu sanira- nja posljedica potresa u Hrvatskoj: „...ako mogu dodati, ovdje Kruh svetog Antuna, znam jer sam u odboru, naš fra Ivo Tadić skupio je oko milion dolara za potres, išlo je dosta toga, ljudima se pomoglo. Svako malo neko nešto pita i stalno pomažemo, nekome 20 000 dolara, nekome novi kontejner, nekome više, nekome manje, ali ide, ide... ljudi još daju, imaju srce.“ Unatoč dugotrajnom boravku u Australiji, hrvatska je zajednica tijekom Domovinskog rata imala važnu ulogu u materijalnoj i moralnoj podršci Hrvatskoj (Perić Kaselj, 2016), a spremnost za pomoć pokazala je i nedavno kada je 2021. godine Hrvatsku pogodio potres magnitude 5.4 po Rihteru, a samo de- vet mjeseci kasnije novi potres magnitude 6.4, pedeset kilometara južno od Zagreba,

koji je ostavio bez doma oko 40 000 ljudi i preko 10 000 uništenih kuća. Ovi podatci svrstali su Hrvatsku na visoko prvo mjesto u cijelom svijetu po broju raseljenih osoba uslijed prirodnih katastrofa (UN DESA, 2021). Na individualnoj razini istaknuli su dosljednost u predanom radu za hrvatsku zajednicu u Australiji: „...*Charlesa Bilicha i Luke Budaka, aktivni, njihova se prisutnost jako osjeća.*“

4. Zainteresiranost za ulaganja i povratak u Hrvatsku

U razgovoru o povratku iseljenici su složni kako razmišljaju o toj mogućnosti i drže otvorenom mogućnost odlaska iz Australije. Ipak, nitko nema čvrstu odluku o povratku i nije napravio nijedan konkretni potez koji vodi prema realizaciji povratne migracije.

Ispitanici zadovoljavaju pravne pretpostavke za povratak, to jest imaju hrvatsko državljanstvo, domovnice i putovnice. Ispitanica koja je u postupku dobivanja hrvatskog državljanstva smatra da su hrvatski dokumenti prvi korak prema povratku: „*Ja sam u procesu za Croatian domovnica, pa mogu nazad kad hoću.*“ Izdvojili su značaj poznavanja hrvatskog jezika, kao i činjenicu kako se trude da im djeca uče hrvatski jezik u obitelji, u školi, Crkvi i kad su u kontaktu s rodbinom i prijateljima: „... *otvorio sam i djeci vrata, bili su tamo, znaju svoju rodbinu. Možda dođu studirati, ne znam...*“

Ekonomski razlozi često imaju značajnu ulogu u procesu donošenja odluke o migraciji, što je potvrdio i dio ispitanika naglasivši kako profesionalno u Hrvatskoj: „... *nema puno opcija, fale opcije...., zadnji put kad sam bio u Opatiji, pričam s konobarom i on mi kaže da je mehanički inženjer, a ne može naći posao. Ljudima treba nada. Ja ovdje svaki dan imam ponude za drugi posao. Ta kompeticija čini našu demokraciju, kako bi reka. Ako čovjek ne radi u svojoj struci, ići će u neku drugu zemlju.*“ Iseljenicima imidž države koju napuštaju mladi i da im nije privlačna kako navode: „...*država koja ne pravi puno opcija mladima da ostanu u Hrvatskoj.*“ Negativan dojam na iseljenike ostavljaju i političke prilike u Hrvatskoj i pitaju se: „*Kako možeš dati volju ljudima ako se radi na prokleti način... premijer u zatvoru, ministar u zatvoru.*“ Svi se slažu da je politika teško pitanje i da: „... *tako lijepa, mala država, ima turizam, poljoprivredu, Velebit, Slavoniju, more, mora znati hraniti svoj narod.*“ Jedan od ispitanika ključ problema vidi: „... *što poslije rata (Domovinskog) nije bilo pravedno i kako je trebalo ići...., ...bez lustracije nema nade.*“ Zaključuje: „*Puno je onih na vlasti što žele ono staro umjesto da gledaju naprijed.*“ Nadaju se napretku i kažu: „... *treba bolje. Lijepo je vidjeti što radi Rimac, ima firmi koji imaju suvjetski respect, kako bi rekao. Kroz te firme Hrvatska dobiva respect u biznisu. Mora se bolje.*“

Svi ispitanici ističu kako poznaju ili su čuli o sunarodnjacima koji se vraćaju u Hrvatsku : „*Ima ljudi koji se vraćaju i ulažu. Npr. jedna obitelj ulagala je u hotele negdje kod Makarske. Oni koji imaju dosta zaloga prave biznis. Jedan brat je otišao i živi tamo. Ne znam detalje.*“ Otišla je kako navode: „...*obitelj sa šestoro djece, oko*

Samobora, Sv. Nedjelja mjesto, rodila je i sedmo dijete. Nedavno, prije dva mjeseca, otišla je i njena sestra s petero djece. Tako, nikad se ne zna...“

Ipak, ne daju svi iseljenici jednaku važnost ekonomiji, politici i profesionalnoj dimenziji života: „Imam dojam u dijaspori da ljudi puno kritiziraju Hrvatsku i ajmo reć’ politiku i sve što ide uz to, ali ja sam, fala Bogu, često puta išo i dobio sam neki drugi dojam pozitivan, gledam je na pozitivan način. Malo sam se odmakao od politike, mene zanimaju ljudi, zanima me i grad i selo. Osjetiš duh. Razumijem da ništa nije savršeno ali meni je sve pozitivno.“

Hrvatski iseljenici u Australiji smatraju kako zakonske mogućnosti ulaganja u Hrvatsku nisu sigurne i to im je najveća prepreka ozbiljnim investicijama: „Da je lakše s papirima i znati da je to nešto sigurno, možda bi vidjeli, sada još nije opcija, ... čujem da je too risky. U Australiji je law više solid.“ Glavna prepreka ulaganjima u nekretnine često su nesređeni vlasnički odnosi i kažu: „Neke stvari imaju pedestal, šesdeset imena (vlasnika) i to je preteško za riješiti i za raščistiti.“ Tako ocjenjuju da: „Puno ljudi iz Australije kupuje u Hrvatskoj kuće za odmor i grade, bild, kuće. To je za sada glavni investment.“

Ima i drugačijih iskustava: „Evo, kako sam ja doživio i uložio u Hrvatsku na moj mali način. Tamo gdje se moja majka rodila... financirao sam da se sredi krov, sestra i muž su sredili iznutra. To je naša obiteljska kuća i svi smo dobrodošli tamo. Sredili smo podove, zidove, stavili jedan kat pod krov, pa smo tu pomogli. Imam imovinu i u selu, tako da ja uvijek imam neku nadu i to će ostati mojoj djeci. Ne znam kako će završiti, nisam neki businessman. To je moj mali način. Ako Bog da tako ću do kraja života ulagati.“

Iseljenici važnim drže i ulaganja u hrvatsku imovinu u Australiji: „... naše crkve ovdje drže franjevci, ali to je sve pod Zagrebom, Ćirila i Metoda. Crkva je njihova i to je ajmo reći hrvatska zemlja i u zadnjih godinu dana se renoviralo i to su bila ulaganja od milion dolara i to su naši novci. U Summer Hilu se ulaže 350 000 dolara, a skupili smo već 250 000, a u planu je još 250 000 dolara vrijednosti radova. Tako da nije direktno, ali je ulaganje.“

5. Zaključak

Povratna migracija proces je vraćanja pojedinaca u domovinu nakon boravka u inozemstvu i pod utjecajem je raznih čimbenika (Smith i Johnson, 2018). Istraživanja iseljeničtva i povratnih migracija pružaju dragocjene uvide u višestruku prirodu migracijskih procesa i raznolika iskustva pojedinaca i zajednica u dijaspori. Proučavajući povratnu migraciju, znanstvenici nastoje pridonijeti boljem teorijskom razumijevanju teme, metodološkom usavršavanju, informiranju javnosti i efikasnom određivanju strategija povratka, ali i promicanju dobrobiti i uspješne reintegraciju pojedinaca koji se odluče vratiti u domovinu.

Hrvatska zajednica u Australiji ima dugu povijest transnacionalnih veza koje su oblikovale njihova iskustva i identitet i pomogle u očuvanju snažnih veza sa svojom ili domovinom svojih predaka. Ovo istraživanje za cilj je imalo ispitati kontekst i pretpostavke povratka i mogućnosti ulaganja u Hrvatsku hrvatskih iseljenika u Australiji. U svrhu dubljeg razumijevanje teme i procesa povratka provedena je kvantitativna i kvalitativna analiza. Obrađeni su statistički podatci *Australian Bureau of Statistics* zadnjeg popisa iz 2021. godine, koji se odnose na sociodemografski i kulturni status hrvatske etničke zajednice te kvalitativni podatci prikupljeni metodom fokus grupe.

Prema popisu iz 2021. godine s 131.341 osobom Hrvatska je jedna od većih europskih etničkih skupina u Australiji. Queensland i New South Wales države su u kojima žive iseljenici koji su sudjelovali u istraživanju, i to je prostor na koji se odnosi ovaj rad. U tim dvjema državama živi ukupno 32 266 osoba hrvatskog porijekla i unatoč blagom padu broja, u odnosu na popis iz 2016. godine, hrvatska zajednica i dalje je važan i vidljiv dio australskog društva. Dobna struktura hrvatske zajednice u Australiji prati trendove opće populacije u Australiji i razvijenim zemaljama, pokazujući trendove povećanja osoba starije dobi, to jest njih 42,1 posto je u dobnoj skupini između 50 i 59 godina, te nešto manje između 60 i 69 godina. Postotak mlađe dobne skupine blago je smanjen. Medijan dobi osoba hrvatskog porijekla je 46 godina, što je više od australskog prosjeka od 38 godina. Većina ih živi u bračnim zajednicama. Prema religijskoj pripadnosti i dalje je najveći postotak katolika, njih čak 60 posto, što je značajno više od australskog prosjeka. Osobe hrvatskog porijekla najviše se služe engleskim jezikom, a manji dio nije svladao službeni jezik (u Queenslandu oko deset posto i nešto više u New South Walesu). Struktura zaposlenosti pokazuje kako je većina u stalnom radnom odnosu i imaju nešto višu stopu zaposlenosti, i to od 65,5 posto, u usporedbi s općom australskom populacijom (62,6 posto). Većina zaposlenih rade kao profesionalci i menadžeri, slijede uredski i administrativni poslovi. Razina obrazovanja osoba hrvatskog porijekla u Australiji viša je od opće populacije i nešto više od trećine ima diplomu prvostupnika ili više, a nešto više od 50 posto ih ima srednjoškolsko obrazovanje. Iako srednja klasa društva nije homogena skupina i varira od regije do regije i njezinih razvojnih odrednica, demografski i sociokulturni podatci australske statistike idu u prilog tvrdnjama kako hrvatska zajednica u Australiji ima osobitosti srednje klase i dobro je integrirana u društvo Australije.

Početak 2000. prvi je put zabilježen trend iseljavanja iz Australije, koji se nastavio i u kasnijim razdobljima, ali preciznih podataka tko je odlazio i gdje nema ni Državni ured za statistiku (DZS) u Zagrebu ni Australijski ured za statistiku (ABS). Kontekst, mogućnosti povratka i ulaganja u Hrvatsku dobili smo analizom fokus grupe. Naime, svi sudionici razgovora potvrdili su široko zanimanje za događaje i život u Hrvatskoj. Neki od njih redovno prate vijesti iz domovine, a neki tek povremeno. Najčešći način informiranja su TV mreže (posebno ABS), internetski portali, Instagram, Facebook, Twitter, WhatsApp, kao i kontakti s rodbinom i prijateljima u Hrvatskoj. Iako svi ispitanici pripadaju drugoj generaciji iseljenika, sačuvali su

ljubav i osjećaj povezanosti s Hrvatskom. Ponosni su što je Hrvatska dobro percipirana i poželjna turistička destinacija za sve više australskih građana. Dio sudionika uključen je u različite oblike iseljeničkih udruženja, od sportskih do folklornih, poHADALI su hrvatske škole i dobro su svladali hrvatski jezik.

Pozitivno gledaju na Hrvatsku, bez obzira na to što su svjesni nedostatka, ekonomskih i političkih ograničenja, i razmišljaju kako Hrvatska može i mora bolje. Svi ispitanici imaju zadovoljen prvi preduvjet povratka, hrvatsko državljanstvo, ali nijedan od sugovornika nije u postupku pripreme za povratak bez obzira na jake obiteljske i društvene veze u obje države. O povratku se razmišlja i raspravlja, a kao glavne prepreke ostvarenja ideje povratka navode ekonomske i političke prilike u Hrvatskoj. Možemo zaključiti kako su im upitni izgledi za posao za koji su kvalificirani, odnosno očekivana razina prihoda u Hrvatskoj. Naime, hrvatska ekonomska situacija izdvojena je kao glavna prepreka povratku među hrvatskim iseljenicima u Australiji. Također, sudionici procjenjuju previše riskantnim ulagati u Hrvatsku, dio ih ulaže u obiteljsku imovinu koju posjeduju u Hrvatskoj, ali za veće investicije nužnim smatraju uređenije i učinkovitije državne strukture u Hrvatskoj. Iako rezultate fokus grupe ne možemo generalizirati na cijelu zajednicu, nalazi su indikativni i pokazuju probleme na koje bi institucije u Hrvatskoj trebale skrenuti pozornost kad je u pitanju kreiranje strategije povratka i useljavanja iz Australije.

Literatura

- Bogdan, Ž. (2017). Makroekonomski učinci doznaka iseljenika iz inozemstva na hrvatsko gospodarstvo, u: (Sopta, M.; Lemić, V.; Korade, M.; Rogić, I. i Perić Kaselj, M. (ur.): *Drugi hrvatski iseljenički kongres - Hrvatska izvan domovine II / Zbornik radova*.
- Bravo, V. (2014.): The Importance of Diaspora Communities as Key Publics for National Governments Around the World, str. 279-296, u: Golan, G., Yang, S. i Kinsey, D. (ur.): *International Public Relations and Public Diplomacy*, New York, NY: Peter Lang.
- Čapo Žmegač, J. (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske, *Studia ethnologica Croatica*, 22(1), 11-38. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/62238> (Datum pristupa: 1.05.2023.)
- Čapo Žmegač, J. (2014). 'Cijeli svijet je moj!' Obrazovani australsko-hrvatski državljani u eri globalne mobilnosti, u: (Čapo, J.; Hornstein Tomić, C. i Jurčević, K.) *Didov san. Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku (IEF) i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 221-244.
- Franc, S.; Perić Kaselj, M.; Škreblić Kirbiš, I. (2020.). Policies for promoting diaspora investment in countries of origin // *Obrazovanje za poduzetništvo - E4E: znanstveno stručni časopis o obrazovanju za poduzetništvo*, 10 (1), 104-116.
- Gilles, P. (2022). World population: 8 billion today, how many tomorrow?, *Population and Societies*, 604 (9), 1-4.
- Golan, J. Guy i Yang, Sung-Un (2015.). Introduction: The Integrated Public Diplomacy Perspective, 1-14., u: Golan, J. Guy; Yang, Sung-Un i Kinsey, F. Dennis (ur.): *International Public Relations and Public Diplomacy – Communication and Engagement*, Peter Lang Publishing, New York.

- Hrstić, I. i Drapač, V. (2017). Hrvatski franjevci u Australiji, u: Antonio Stanešić (ur.): 50. obljetnica Ravnateljstva dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu. Zagreb: Ravnateljstvo dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu.
- Malnar, D. i Malnar, A. (2015). Demographic Security Trends in Southeastern Europe, *Croatian International Relations Review*, 21(73), 57-87.
- McAuliffe, M. i Triandafyllidou, A., ur. (2021). *World Migration Report 2022*. International Organization for Migration (IOM), Geneva.
- Mesarić Žabčić R. i Perić M. (2006). Redefiniranje etničkog identiteta Primjeri hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i New South Walesu, *Etnološka istraživanja*, 11, 261-287.
- Mesarić Žabčić, R. (2020). Povratak u Republiku Hrvatsku: percepcija i preporuke hrvatskih iseljenika iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država, u: (Perić Kaselj, M., ur.): *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*, Zagreb: IMIN, 1084 -1096.
- Perić Kaselj, M. (2016). Domovinski rat i hrvatska dijaspora: identiteti iseljenika i potomaka iseljenika dobrovoljaca domovinskog rata, u: Hemer, Ž. I Sabolović, M. (ur.): Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa: *Simbol, identitet i Domovinski rat*. Zagreb, Hrvatsko grboslovno i zastavoslovno društvo, 67-85.
- Skoko, B. i Benković, V. (2009.): Znanstvena metoda fokus grupa – mogućnosti i načini primjene, *Politička misao*, 46(3), 217-239.
- Skoko, B.; Ježovita, J. i Plenković, M. (2023.): Biti Hrvat u globaliziranom svijetu – poimanje hrvatskog identiteta među hrvatskim iseljenicima u Europi, Sjevernoj i Južnoj Americi te Australiji. (Sopta, M.; Benić Penava, M.; Trošelj Miočević, T., ur.), *Hrvatska izvan domovine V. – Zbornik radova predstavljenih na 5. Hrvatskom iseljeničkom kongresu (Mostar, 30. lipnja – 3. srpnja 2022.)*. Centar za istraživanje hrvatskog iseljeničtva, Zagreb i Ekonomski fakultet Sveučilišta u Osijeku, Zagreb, 207. – 218.
- Škvorc, B. (1998). Nekoliko napomena o broju Hrvata, hrvatskom jeziku, školama i hrvatskim medijima u Australiji, *Društvena istraživanja* 7 (1-2), 189-206.
- United Nations (2022). *World population prospects: The 2022 revision*, New York, United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division. <https://population.un.org/wpp>

Ostali izvori:

- Australian Bureau of Statistics (2021). Preuzeto s: <https://www.abs.gov.au/> (Datum pristupa: 22.05.2023.)
- Državni zavod za statistiku (2021.). Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2020. Priopćenje, Zagreb, 23. srpnja 2021., STAN-2021-2-1, ISSN 1334-0557. Preuzeto s: <https://podaci.dzs.hr/2021/hr/9939/> (Datum pristupa: 17. 2023.)

Školsko pripadnika nacionalnih manjina u Hrvatskoj – primjer Slovaka u Slavoniji¹¹⁵

Izvorni znanstveni rad

Filip Škiljan

Institut za istraživanje migracija
Trg Stjepana Radića 3, Zagreb
filip.skiljan@imin.hr

Kristian Lewis

Institut za hrvatski jezik
Ulica Republike Austrije 16, Zagreb
klewis@ihjj.hr

Sandra Kralj Vukšić

Slovački centar za kulturu Našice
Ulica braće Radića 68, Našice
kraljsandra@yahoo.com

Sažetak

Autori u radu donose osnovne podatke o rasprostranjenosti slovačke nacionalne manjine i povijesti Slovaka u Hrvatskoj. Također daju i kratak povijesni pregled školstva slovačke nacionalne manjine u Hrvatskoj. Potom se bave pitanjima učenja materinskoga jezika po modelu C slovačke nacionalne manjine u Hrvatskoj. Slovački se jezik poučava u više osnovnoškolskih ustanova u Slavoniji, a autori su na temelju polustrukturiranih dubinskih intervjua s učiteljima, učiteljicama i roditeljima uspjeli donijeti zaključke o tome kolika je važnost poučavanja manjinskoga jezika, odnosno koliko su jezik i kultura važni za očuvanje identiteta slovačke nacionalne manjine u Hrvatskoj. Slovački se jezik u Slavoniji poučava u Jakšiću, Banovoj Jaruzi, Međuriću, Jelisavcu, Josipovcu Punitovačkom, Jurjevcu Punitovačkom, Našicama, Markovcu Našičkom, Novoj Bukovici, Miljevcima, Iloku, Lipovljanima, Piljenicama, Višnjevcu, Požegi, Bibinjama i Šibeniku. Autori usto raspravljaju o broju pripadnika slovačke nacionalne manjine, odnosno učenika koji pohađaju nastavu po modelu C te o razlozima asimilacije i etnomimikrije kod mlađih pripadnika slovačke nacionalne manjine.

Ključne riječi: Slovaci; školstvo; nacionalne manjine; Slavonija; Hrvatska; materinski jezik

115 Ovaj je rad napisan u okviru projekta *Repozitorij nacionalnomanjinskih jezika u Hrvatskoj* (RENA), koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

Schooling of members of national minorities in Croatia - the example of Slovaks in Slavonia

Abstract

In this paper, the authors provide basic information about the distribution of the Slovak national minority and the history of Slovaks in Croatia. They also provide a brief historical overview regarding the education of the Slovak national minority in Croatia. Furthermore, the issues of education according to the C model of the Slovak national minority in Croatia have been addressed. The Slovak language is taught in several primary schools in Slavonia, and based on semi-structured in-depth interviews with teachers and parents, the authors were able to draw conclusions about the importance of teaching the minority language, i.e. how important language and culture are for preserving the identity of the Slovak national minority in Croatia. The Slovak language is taught in Slavonia in Jakšić, Banova Jaruga, Međurić, Jelisavac, Josipovac Punitovački, Jurjevac Punitovački, Našice, Markovac Našički, Nova Bukovica, Miljevci, Ilok, Lipovljani, Piljenice, and Višnjevac. In addition, the authors discuss the number of members of the Slovak national minority, i.e. students who attend classes according to the C model, and the reasons for assimilation and ethnomimicry among younger members of the Slovak national minority.

Key words: Slovaks; educational system; national minorities; Slavonia; Croatia; mother tongue

1. Uvod – povijesni okvir i doseljavanje Slovaka na prostor današnje Hrvatske

Nakon Velikog bečkog rata između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije (1683.-1699.) koji je završio mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine prostor između Save i Drave ostao je vrlo slabo naseljen. Austrijske su vlasti nakon toga rata poduzele ciljano naseljavanje Slavonije u više etapa i iz više različitih područja tadašnje Habsburške Monarhije. Tako su na područje Slavonije nastanjeni Nijemci, Česi, Mađari, Slovaci, Rusini, Srbi i Poljaci. Istodobno je nastanjivano i područje susjedne Vojvodine, koja je također bila vrlo slabo napučena. Polovicom 18. stoljeća na prostor Bačke doseljavaju se Slovaci u Selenču, a od tamo se 1769. godine sele u Staru Pazovu. U Staroj im je Pazovi odobreno da podignu evangeličku bogomolju s time da se nije smjela razlikovati od ostalih kuća u naselju. Budući da su po vjeroispovijesti Slovaci u Staroj Pazovi bili evangelici, đakovački biskup žalio se Kraljevinskom vijeću da se ondje ne smiju naseljavati oni koji nisu katoličke vjeroispovijesti. Aktom o vjerskoj toleranciji među kršćanskim vjerama iz 1781. kojeg je donio Josipa

II. omogućeno je Slovacima slobodno naseljavanje na tome području, pa su uskoro činili većinsko stanovništvo u Staroj Pazovi.

Slovaci u Hrvatskoj borave od 18. stoljeća (Gavrilović 1973: 63–68). Na područje Srijema doseljavaju se 1834., o čemu svjedoči jedna ulica u Iloku koja se već tada nazivala „totski sokak”. Ovi su Slovaci bili rimokatolici jer je u to vrijeme bilo zabranjeno naseljavanje evangelika u ovim krajevima. Prema matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih Slovaka je bilo i prije na ovom području s obzirom na to da se još u 18. stoljeću javljaju brojna slovačka prezimena. Tek 1859. izdan je carski patent kojim je omogućeno evangelicima naseljavanje u Trojednoj Kraljevini (izuzev Stare Pazove, u koju su još 90 godina prije naseljeni uz dozvolu carice Marije Terezije) .(Carski patent od 1. rujna 1859. Zemaljsko-vladni list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, 1859.) Tako se Slovaci evangelici u većem broju doseljavaju na područje Iloka iz susjedne Bačke, gdje su mogli kupiti zemlju mnogo jeftinije nego u Bačkoj. Bogatiji su nastanjeni u Donjem gradu, a siromašniji na vincilirskim imanjima, poslije selima, u okolici Iloka (Radoš i Skandala). Slovaci su u Iloku imali i školu od 1864. godine. U Iloku su Slovaci imali i brojne udruge, a među ostalima Udrugu srednjoškolske mladeži, Društvo slovačkih akademika „Ljudevit Štur”, Čitalačko društvo, Slovačku čitaonicu i Slovačko kulturno-umjetničko društvo „Ljudevit Štur” (prema Kuric 2002; Kuric i Mudroch 2011; Bartalska, Benža i sur. 2002; Kučerova 2005: 170–193; Kuric i Baksa 2007: 106–113, 157–159). U Iloku od 1929. godine djeluje i Slovačka evangelička crkva augsburške vjeroispovijesti (Dugački 2013: 64). Na područje obližnjih Soljana, u zapadnom Srijemu u županjskoj Posavini, Slovaci se doseljavaju krajem 19. stoljeća. Ti su Slovaci u najvećoj mjeri bili evangelici. U Soljane su došli izravnim seobama iz Slovačke, ali i iz susjedne Bačke iz sela Pivnice (Lunka 2011: 324–329; Bartalska, Benža i sur. 2002; Kuric i Baksa 2007: 163–165). Slovaci su se naselili i u selo Komletince kod Vinkovaca nakon 1918. godine iz Bačke i iz srijemskih naselja nedaleko od Iloka (Strešnjak i Kuric 2006).

Prvi Slovaci na područje Slavonije naseljavaju se u Martin nedaleko od Našica još sredinom 18. stoljeća i tada ih je moglo doći između 50 i 60, a zatim se doseljavaju u Ledenik 1810. godine (Kučerova 2005: 63–65). Nešto kasnije, 1835., nastanjena su mjesta Miljevci kod Slatine, a zatim oko 1850. Podrumine, Zokov Gaj, Duga Međa, Petrovo Polje, Slavonske Bare i Čačinci kod Orahovice (Dorčak i Kuric 2011). Čini se da je najmnogoljudniji bio Zokov Gaj, koji je nastao između 1850. i 1855. godine. Mnogo intenzivnija naseljavanja Slovaka uslijedila su u drugoj polovici 19. stoljeća kada je Ladislav Pejačević na svoje posjede nastanio doseljenike iz današnje Slovačke. O doseljavanju Slovaka na ta područja postoje tradicijske priče kod lokalnog stanovništva u kojima se ističe da je bila riječ o tzv. lančanim migracijama. Naime, najprije se iseljavao muški član obitelji, a poslije su dolazili drugi članovi. Prema tim pričama dio puta Slovaci su prolazili rijekom, a onda su se na utoku Drave u Dunav raspoređivali po slavonskim naseljima. Iz Kysuca su se doselili Slovaci u Markovac (1877.). Čini se da im je ondje glavni posao bio rušenje stabala kako bi raskrčili zemlju i osnovali naselje. Zemlju su uzimali od grofa Pejačevića u najam, a kada je kroz

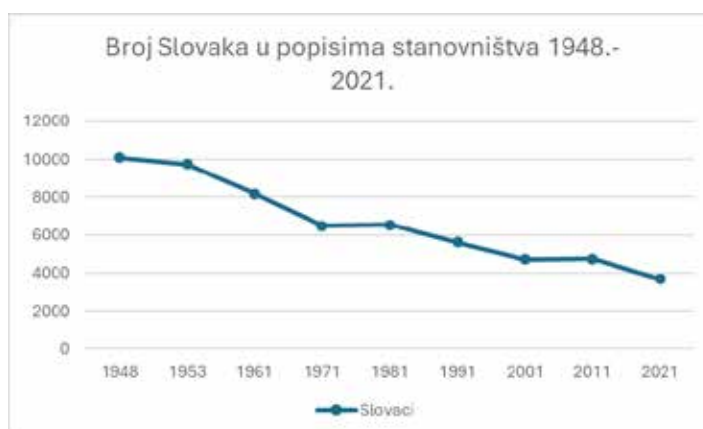
Markovac prošla željeznica koja je povezivala Pleternicu i Osijek, naselje je postalo značajno središte toga dijela našičkog kraja (Bartalska, Benža i sur. 2002; Kučerova 2005: 71–78; Baksa 2002). U obližnji Jelisavac Slovaci su se nastanili tek 1889. godine. Doseļjeni Slovaci bili su iz Bistrice i Zborova, a uz njih su u naselju smješteni i Poljaci iz Galicije, kojih je bilo manje. Ladislav Pejačević na području Jelisavca podijelio je 110 jutara zemlje za 80 doseļjenih obitelji (Kučerova 2005: 78–85; Brnjik 2007; Bartalska, Benža i sur. 2002). Osim u Jelisavac, koji je ime dobio po prerano preminuloj grofovoj kćeri Elizabeti, Slovaci su u okolici Našica nastanjeni i u Razbojište, Ostrošince i Bračevce, ali su vrlo brzo asimilirani. U okolici Đakova Slovaci su nastanjeni u Josipovac i Jurjevac. Oni su u Josipovac pristigli 1881., a u Jurjevac 1882. godine (Kučerova 2005: 88–99; Kuric 2006; Bartalska, Benža i sur. 2002).

U zapadnu Slavoniju Slovaci su pristigli 1883. godine kada su prvi doseļili u Lipovljane. Međutim, najveći broj Slovaka u Lipovljane stiže između 1900. i 1910. Većina njih stiže iz Prievldze (Hudec i Kuric 2006; Kučerova 2005: 135–144). Istovremeno su se naselili i Slovaci u selo Međurić u Moslavini. Slovaci evangelici smjestili su se u Antunovcu kod Pakraca, a manje su se skupine doseļile i u Pakračku Poljanu, Gaj i Kukunjevac (Kučerova 2005: 144–158). U Požeštinu Slovaci se doseļjavaju između 1900. i 1910. godine, osobito u kraj oko Jakšića i Čaglina. Najveći broj Slovaka živio je u mjestima Čaglin, Jakšić, Zdenkovac, Kneževac, Tominovac, Graberje, Ruševo, Ramanovci i Migalovci (Kučerova 2005: 103–132).

Tablica 1. Slovaci u popisima stanovništva u Hrvatskoj 1948.-2021.¹¹⁶

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	2021.
Slovaci	10097	9750	8182	6482	6533	5606	4712	4753	3688

Graf1. Slovaci u popisima stanovništva u Hrvatskoj 1948.-2021.

116 O popisima vidi najbolje u Škiljan, Kralj Vukšić 2015.

2. Kratak povijesni pregled školstva Slovaka u Hrvatskoj

Iako su mnogobrojne manjinske škole postojale i u vrijeme Austro-Ugarske, jedina slovačka škola koja je postojala u to vrijeme bila je ona u Iloku. U Iloku je slovačka škola djelovala do 1864. do 1905. godine kao slovačka crkvena evangelička škola. Od 1905. do 1922. nastava je bila održavana na hrvatskom jeziku, a od 1922. otvorena je ponovno dvogodišnja škola na slovačkom jeziku, koja je ubrzo postala osmogodišnja škola i potrajala do 1957. godine, kad je zatvorena. U vrijeme Kraljevine Jugoslavije bilo je više škola u kojima se podučavao slovački jezik. Od 1935. godine slovački se jezik uči u školi u Markovcu. U Jelisavcu škola je otvorena 1901., ali se slovački jezik poučava tek od 1936. godine. Zapisi o školi u Josipovcu datiraju iz 1869. godine, no ovdje nikada nije djelovala slovačka škola, tek učenje slovačkog jezika kao predmet, kako je to i danas. U Jurjevcu Punitovačkom su djecu, u vrijeme kada nije bila obveza pohađati školu, učili pismeni mještani u svojim domovima ili kasnije u društvenom domu.

U Lipovljanima je 1932. godine osnovan slovački razred u kojem se slovački jezik učio do 1939. godine. Dakle, u većini naselja sa slovačkim stanovništvom nastava je na slovačkom organizirana tridesetih godina dvadesetog stoljeća, ali je prekinuta tijekom Drugog svjetskog rata.¹¹⁷ U naseljima Zokov Gaj, Miljevci, Jakšić i Međurić u međuratnom periodu nije bilo mogućnosti učenja slovačkog jezika. U međuratnom periodu najveći je problem predstavljao nedostatak udžbenika na slovačkom jeziku, kao i slovačkih učitelja. Međutim, od 1919. godine pripadnici slovačke nacionalne manjine imali su mogućnost nastavka školovanja na slovačkom u slovačkoj gimnaziji u Bačkom Petrovcu.

Organizirano školstvo vezano uz slovačku nacionalnu manjinu počelo je tek u relativno kasnom razdoblju socijalizma. Nacionalnomanjinske škole u tome su razdoblju nailazile na velike probleme. Ponajprije, postojao je problem oko nastavnog programa za nacionalnomanjinske škole. Tako su do 1948. Slovaci i Česi radili po udžbenicima iz svoje matične zemlje. Već godine 1948. na području Hrvatske bilo je 50 nacionalnomanjinskih osnovnih škola s 4718 učenika u 164 razreda, a u njima je nastavu održavalo 125 učitelja.¹¹⁸ U kasnijem periodu socijalizma Socijalistička Republika (dalje SR) Hrvatska je i dalje jamčila pripadnicima „narodnosti” da imaju pravo školovanja na materinskom jeziku. U SR Hrvatskoj na snazi je bio model dvojezičnog obrazovanja koji se zasnivao na učenju materinskog jezika i ekstenzivnom učenju drugog jezika (odnosno jezika društvene sredine) te na učenju kulturnih i društvenih sadržaja koji su se dodavali u druge predmete (poput povijesti, zemljopisa, likovne i glazbene kulture). Ako nije bilo moguće organizirati obrazovanje na materinskom jeziku, mogao se ipak njegovati materinski jezik i kultura prema po-

117 Podaci o pojedinim školama i osnivanju tih škola preuzeti su iz Kuric 2018. O školama također vidi i u Dugački 2013.

118 Slovaci su imali tri škole – u Našicama, Iloku i Lipovljanima – sa 227 učenika i pet učitelja (Spehnyak 2002: 184–186).

sebnom programu. U SR Hrvatskoj potkraj sedamdesetih godina 20. stoljeća bio je organiziran odgoj i obrazovanje na materinskom jeziku za pripadnike mađarske, češke, talijanske, slovačke, rusinske i ukrajinske narodnosti. Slovaci su u prvom razdoblju socijalističke Jugoslavije imali nastavu na slovačkom jeziku u školi u Iloku s 45 učenika.¹¹⁹ Slovačka škola u Iloku funkcionirala je do 1957. godine, kada je administrativno ukinuta. No, i nadalje su slovačka djeca mogla pohađati nastavu od prvog do četvrtog razreda na slovačkom jeziku. Slovačka su djeca u Iloku u višim razredima mogla pohađati slovački jezik kao izborni predmet od školske 1976./1977. godine.¹²⁰ Nastava fakultativnog njegovanja materinskog jezika odvijala se krajem osamdesetih godina 20. stoljeća još u tri škole osim u Iloku, a nastavu je polazilo 277 učenika. Jedna od tih škola bila je i ona u Josipovcu, gdje je od 1977./1978. organizirano fakultativno učenje slovačkog jezika dva sata tjedno (Kuric 2006: 13). Na isti način organizirano je učenje slovačkog jezika od 1975./1976. u Markovcu kod Našica (Bartalska, Benža i sur. 2002: 104) i u Jelisavcu od školske 1973./1974. godine (Bartalska, Benža i sur. 2002: 103). Nakon završene osnovne škole u kojoj su pohađali slovački kao izborni predmet neki su se učenici odlučivali upisati slovačku gimnaziju u obližnjem Bačkom Petrovcu (Kuric 2002: 44–46). U vrijeme Domovinskog rata slovački jezik poučavao se na okupiranom području u Iloku i Radošu te na teritoriju pod kontrolom hrvatskih snaga u Jelisavcu, Josipovcu i Markovcu.

3. Školovanje na slovačkom jeziku prema modelu C u Republici Hrvatskoj – osnovni podaci

Nakon uspostave neovisne Hrvatske promijenili su se školski programi. Ustavnim i zakonskim propisima u demokratskom društvu normirano je obrazovanje nacionalnih manjina. U obrazovanju osnovnoškolaca i srednjoškolaca postoje tri modela obrazovanja za pripadnike nacionalnih manjina: A, B i C. Pripadnici nacionalnih manjina ostvaruju pravo na odgoj i obrazovanje na jeziku i pismu nacionalnih manjina na temelju Ustava Republike Hrvatske (Narodne novine, 56/1990., 135/1997., 8/1998., 113/2000., 124/2000., 28/2001., 41/2001., 55/2001., 76/2010., 85/2010., 5/2014.), Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina (Narodne novine, 155/2002., 47/2010., 80/2010., 93/2011., 93/2011.) i Zakona o obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina (Narodne novine, 51/2000., 56/2000.).¹²¹ Slovaci u Hrvatskoj u svojim školama održavaju nastavu prema modelu C. Model C je oblik nastave za nacionalne

119 Podaci o broju učenika navode se prema Domini 1990: 100–101.

120 Osim u Iloku slovačka narodna škola djelovala je i u Radošu od školske 1947./1948. godine. Kuric i Mudroch (2011: 66) navode kako je početkom šezdesetih godina 20. stoljeća bilo sve više djece koja nisu razumjela slovački jezik, pa ih je više padalo razrede. Roditelji nisu bili zadovoljni s time, pa su tražili od uprave škole da njihova djeca polaze nastavu na hrvatskom jeziku. U školskoj 1963./1964. godini, prema zapisima Matične knjige, posebno su upisivana djeca koja su išla na nastavu na slovačkom jeziku, a posebno djeca za nastavu na hrvatskom jeziku.

121 O ovim zakonima najbolje vidi u Tatalović 2023. Vidi također i Pap, Omazić 2021.

manjine u kojemu se nastava izvodi na hrvatskom jeziku uz dodatnih dva do pet sati tjedno učenja slovačkog jezika.

Prema podacima u školskoj 2023./2024. godini nastava na slovačkom jeziku po modelu C izvodi se u 84 razredna odjela u osnovnim školama, a nastavu pohađa 355 učenika. U srednjoj školi u Gimnaziji u Požegi nastavu pohađa 14 učenika u šest razrednih odjela. Nastava slovačkog jezika po modelu C organizirana je u osnovnim školama u ovim naseljima: Jakšić (10 učenika), Banova Jaruga (četiri učenika), Međurić (dva učenika), Jelisavac (82 učenika), Josipovac Punitovački (62 učenika), Jurjevac Punitovački (13 učenika), Lipovljani (28 učenika), Našice (57 učenika), Markovac Našički (33 učenika), Nova Bukovica (12 učenika), Miljevci (šest učenika), Ilok (29 učenika), Piljenice (četiri učenika), Bibinje (osam učenika), Višnjevac – Osijek (dva učenika) i Šibenik (tri učenika). Dakle, vidljivo je da je najveći broj učenika upravo u sredinama u kojima su Slovaci većinsko stanovništvo, odnosno ondje gdje su njihove tradicionalne sredine. O detaljnoj strukturi i intenzitetu pohađanja nastave njegovanja slovačkog jezika i kulture prema modelu C kroz školske godine iznijet ćemo podatke u sljedećim poglavljima.

4. Polustrukturirani intervjui s učiteljima slovačkog jezika – rezultati

Kako bismo školstvo pripadnika slovačke nacionalne manjine sagledali iz različitih perspektiva i otkrili procese ključne za njegovo održavanje i oblikovanje, za potrebe ovog istraživanja odabrali smo učitelje slovačkog jezika po modelu C, vrlo angažiranih aktera u zajednici. Istraživanje metodom intervjua/razgovora s ispitanicima vodilo se u kontroliranim, unaprijed organiziranim uvjetima u Slovačkom centru za kulturu Našice. Intervjui su vođeni unutar fokus-grupe koja se sastojala od osam osoba. Pitanja su obuhvaćala različite aspekte identiteta: od pitanja vezanih uz sjećanje o doseljavanju Slovaka u Slavoniju, preko čuvanja jezika, broja učenika u školama, čuvanja nacionalnog identiteta djece, do Matice slovačke, veza sa Slovačkom, udžbenika slovačkog jezika prema modelu C te interesa djece za pojedine teme povezane sa slovačkim jezikom, kulturom i širom zajednicom.

Upotrijebljena je metoda fokus-grupe zato što se na taj način mogu obuhvatiti različiti faktori poput osobnih iskustava naših sugovornika i njihovih učenika. Ispitanici su dobrovoljno, s visokim stupnjem zainteresiranosti i povjerenja, pristupili istraživačima. Istraživači su preuzeli ulogu onih koji slušaju i čuju što ispitanici govore, smatraju važnim, bitnim i na koji način se predstavljaju te žele biti predstavljeni. U razgovorima su sudjelovali Jelena Dejanović, savjetnica za slovački jezik i profesorica u osnovnim školama u Lipovljanima, Piljenicama, Banovoj Jarugi i Međuriću; Ana Marošević, nastavnica slovačkog jezika u Našicama i Markovcu Našičkom; Miluška Fabry Nemet, profesorica slovačkog jezika u Iloku; Dora Bošković, profesorica slovačkog jezika u Osnovnoj školi u Jakšiću i u Gimnaziji u Požegi; Boženka Dasović, profesorica slovačkog jezika u osnovnim školama u Josipovcu

Punitovačkom i u Jurjevcu Punitovačkom te Josip Kvasnovski, profesor slovačkog jezika u Osnovnoj školi u Višnjevcu. Uz njih nastavu slovačkog jezika održavaju i Dominik Rajačić u osnovnim školama u Novoj Bukovici i Miljevcima, Maja Kandra u Osnovnoj školi u Jelisavcu, Marija Pejak u Osnovnoj školi u Iloku i Valentina Bungur u Šibeniku i Bibinju.

a) Aktivna upotreba slovačkog jezika i poznavanje podrijetla obitelji

Jedno od pitanja koje je bilo postavljeno našim informatorima bilo je pitanje vezano uz aktivnu upotrebu slovačkog jezika kod djece. Činjenica jest da u najvećem broju sredina većina roditelja djece koja pohađaju nastavu na slovačkom jeziku po modelu C slabo govore slovački jezik ili ga uopće ne upotrebljavaju. Stoga je znanje slovačkog jezika kod djece, ali i kod odraslih osoba na vrlo niskoj razini. Jelena Dejanović ističe kako je samo „jedna baka”, otkad ona predaje slovački jezik u Lipovljanima, komunicirala s njom na slovačkom, dok su joj se svi ostali obraćali na hrvatskom jeziku. Profesorica Dejanović smatra da je na području Lipovljana i Međurića nastupila asimilacija Slovaka te da su jedini čuvari slovačkog identiteta članovi Matice slovačke Lipovljani i Matice slovačke Međurić. Učenici su izloženi slovačkom jeziku gotovo isključivo preko djedova i baka, koji u nekim slučajevima još uvijek govore slovački međusobno i ciljano s unucima. Nešto je drukčija situacija u slovačkim sredinama poput Iloka, Josipovca, Jurjevca i Jelisavca, gdje je slovački jezik još uvijek „živ”, odnosno gdje i generacije roditelja učenika poznaju slovački jezik i koriste se njime. Boženka Dasović u Osnovnoj školi u Josipovcu Punitovačkom zadovoljna je sa znanjem slovačkog jezika kod učenika. Tako kaže da njezini učenici govore slovački svakodnevno s djedovima i bakama. Pohađanje slovačkog jezika po modelu C kod djece je uglavnom vezano uz doticaj s precima, odnosno uz činjenicu da su učenici zainteresirani za folklor, pa sudjeluju u radu lokalnih matice slovačkih. Govoreći o stanju u Iloku, Miluška Fabry Nemet ističe da je mnogo nacionalno mješovitih brakova zbog kojih se slovački jezik gubi: *Jedino ako žive s bakom i djedom koji govore slovački, onda i djeca znaju nešto slovačkog. Međutim, to njihovo znanje je uglavnom minimalno.*

U razgovorima o tome koliko učenici znaju o prošlosti Slovaka i doseljavanju Slovaka u Hrvatsku, odnosno u njihova naselja Ana Marošević iz škola u Našicama i Markovcu Našičkom ističe kako mali broj djece zna bilo što o doseljavanju njihovih predaka u Slavoniju: *Djeca to doživljavaju kao bajku. Govorimo o tome da su ovdje bile šume i da su se u te šume naselili Slovaci koji su tražili bolje uvjete rada i bolje uvjete života i stanovanja.* Miluška Fabry Nemet ističe da djeca žele znati zašto oni govore slovački, a žive u Hrvatskoj. Stoga im je važno objasniti okolnosti doseljavanja Slovaka u Hrvatsku. U Iloku djeca koja odrastaju u obiteljima u kojima bake i djedovi govore slovački dolaze s predznanjem slovačkog u školu. Zanimljivo je napomenuti kako su učenici u Jakšiću preko Matice slovačke naučili o doseljavanju Slovaka u Požeštinu. Dora Bošković, profesorica slovačkog u Jakšiću, ističe kako su učenici priredili jednu kazališnu predstavu u kojoj su prezentirali doseljavanje Slo-

vaka u Hrvatsku. Djeca u Josipovcu također mnogo bolje poznaju svoju prošlost, pa su svjesni svojeg slovačkog podrijetla već od malih nogu te se od tada diferenciraju od „šokačkog” stanovništva koje u Josipovcu Punitovačkom nije u većini.

b) Asimilacija i integracija – dio svakodnevice Slovaka u Hrvatskoj

Snažna asimilacija zahvatila je Slovake u Hrvatskoj, osobito nakon Domovinskog rata. Sve manji broj etnički čistih brakova i nedovoljan interes za jezik i čuvanje evangeličke vjeroispovijesti (kod Slovaka u Iloku i Soljanima) te emigracija koja je uzela maha osobito u Slavoniji, doveli su do određenog smanjenja broja Slovaka u Hrvatskoj. U Iloku se nastava na slovačkom jeziku, odnosno nastava slovačkog jezika u vjerskom životu katolika po modelu A, od prvog do četvrtog razreda održavala sve do 2002. godine (čitav je program bio na slovačkom jeziku). Prema mišljenju profesorice Boženke Dasović, podrijetlom iz Iloka, početkom Domovinskog rata i osamostaljivanjem dviju država (Hrvatske i Srbije) prekinuta je prirodna povezanost Slovaka u Srijemu i Slavoniji i Bačkoj. Slavonski, a osobito srijemski Slovaci do rata su često upisivali srednju školu (gimnaziju) u Bačkom Petrovcu, koja je bila na slovačkom jeziku, a poslije i Filozofski fakultet u Novom Sadu, gdje su mogli studirati slovački jezik. Naime, slovačka zajednica u Vojvodini znatno je veća i snažnije organizirana od slovačke nacionalne manjine u Hrvatskoj. Zagreb je, osim toga, bio relativno daleko, a uz to nije postojala katedra slovačkog jezika. Stoga nije neobično da je nakon prekida prirodne povezanosti bačkih i srijemskih Slovaka pao broj učenika i u Iloku i u drugim naseljima. Osim toga, profesorica Dasović primjećuje i da je slovački jezik u Soljanima, gdje postoji slovačka zajednica, sve manje prisutan. Prema riječima naših sugovornika, učitelja slovačkog jezika u Soljanima nije bilo moguće pronaći usprkos trudu lokalne Matice slovačke, ravnateljice škole u Soljanima i Slovačkog centra za kulturu Našice. Ipak, treba opet istaknuti i pozitivne primjere poput Josipovca, Jelisavca, Jurjevca i Markovca u kojima slovačka djeca, ali i djeca ostalih narodnosti, pohađaju u većem broju nastavu po modelu C. Da je asimilacija ipak uzela značajnog maha govori konstatacija naših kazivača o tome kako se slovački jezik u posljednjih nekoliko godina zbog razine znanja poučava kao strani jezik, a ne – kao što je to bilo predviđeno – kao materinski jezik.

c) Povezanost sa Slovačkom

Svako od naselja u kojem žive Slovaci u nešto većem broju i u kojem postoji Matica slovačka ima neku vrstu povezanosti s naseljima u Slovačkoj.¹²² Posebno snažna

122 Matice slovačke osnovane su u brojnim mjestima u Hrvatskoj. 14.06.1992. osnovana Matica slovačka u RH, danas Savez Slovaka. U Savez Slovaka udruženo je 16 Matice slovačkih, koje su od osnutka do 14.02.1998. djelovale pod nazivom Mjesni ogranak MS: MS Osijek 15. 06. 1993., MS Markovac 18. 06. 1993., MS Soljani 28. 10. 1993., MS Josipovac 23. 01. 1994., MS Jurjevac 30. 01. 1994., MS Jelisavac 05. 06. 1994., MS Našice 27. 09. 1994. (više ne postoji), MS Rijeka 03. 12. 1994., MS Zagreb 01. 12. 1995., MS Lipovljani 15. 06. 1996., MS Međurić 19. 12. 1996., MS Ilok 18. 12.1997., MS Radoš 27. 02. 2000., MS Zokov Gaj 19. 01. 2003., MS Miljevci 29. 12. 2004. i MS Jakšić 18. 05. 2007. (Podaci su dobiveni u Slovačkom kulturnom centru).

veza postoji između Josipovca Punitovačkog i Slovačke, koja na više načina podupire slovačku nacionalnu manjinu u slovačkim naseljima. Josipovcu je predsjednik Republike Slovačke Michal Kováč (1993. – 1998.) dodijelio sredstva za gradnju škole. Slovačka naselja u Hrvatskoj često imaju partnere u Slovačkoj, a osobito preko kulturno-umjetničkih društava, vatrogasnih društava i nogometnih klubova. U Josipovcu djeluje i Slovačka rimokatolička misija, a iz Selenče dolazi pater koji vodi Slovačku misiju. I učenici su povezani sa Slovačkom. Prema riječima Jelene Dejanović djeca prije dolaska u školu gotovo uopće ne poznaju Slovačku: *Učenici ne znaju ni kako se kaže Slovačka na slovačkom jeziku. Međutim, kada upoznaju slovačke prirodne ljepote na nastavi, vole se hvaliti svojom pradomovinom.*

Svake godine učenici slovačkog jezika prema C modelu pohađaju školu u prirodi. U Slovačkoj se tada boravi deset dana, a dolaze učenici iz svih škola u Hrvatskoj. Odlazak na ljetnu školu organiziran je za učenike 6. i 7. razreda, njih 40, besplatno te je njihov put i boravak ondje financijski djelomično pokriven putem projekata (prijevoz je osiguran projektnim sredstvima iz Hrvatske, uglavnom preko Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih), a djelomično preko Ureda za iseljene Slovake sa sjedištem u Bratislavi, a sve u organizaciji Sveučilišta Mateja Bela u Banskjoj Bistrici. Sveučilište u Banskjoj Bistrici ima Metodički centar za iseljene Slovake. Zanimljivo je da učenici nakon dolaska u Slovačku ispočetka ne razumiju slovački jezik, ali nakon nekoliko dana ipak shvaćaju sve što im učitelji govore. Naime, ondje se nalaze s drugom djecom slovačke nacionalnosti iz okolnih zemalja (najčešće Poljske, Češke i Mađarske, a rjeđe Rumunjske i Srbije), pa im je zajednički jezik sporazumijevanja slovački. Koliko je vidljivo iz iskaza kazivača engleski jezik počeo je zamjenjivati slovački jezik u međusobnoj komunikaciji slovačke djece izvan Slovačke kojima slovački nije materinski. Ipak, odlazak u Slovačku sasvim je sigurno najveća motivacija za djecu koja cijele godine uče slovački najčešće kao strani jezik jer ga kod kuće rijetko govore.

d) Problemi u nastavi slovačkog jezika prema modelu C

Budući da je slovački jezik prema modelu C fakultativni predmet, velik broj djece uči ga zbog toga da im taj predmet pomogne u popravljanju prosjeka ocjena. Najveći broj djece slovački jezik danas uči kao strani jezik koji u početku ne razumiju. Stoga je uloga učitelja još veća jer većina njih ne govori kod kuće slovački. Poučavanje slovačkog jezika jednom tjedno po dva sata (koja su obično posljednja u rasporedu) nije nikako dovoljno za stjecanje znanja slovačkog kao govornog jezika. Budući da je riječ o fakultativnom predmetu, djecu se ne može opteretiti sa zadaćama te ih je potrebno motivirati da na tome predmetu ostanu, što je mnogo teže nego na predmetima koji su obavezni. Ulog učitelja koji predaju slovački jezik po modelu C iznimno je velik, a rezultati koji su vidljivi, zbog malog broja sati, izostajanja učenika i slabog predznanja, vrlo su skromni. Učenici u nastavi najviše vole zemljopis, tradicijsku kulturu i povijest Slovačke te različite radionice koje učitelji osmišljavaju (poput radionica za Božić).

Učenici, prema riječima učitelja, vole pokazati slovačke običaje svojim sumještanima. Činjenica je da su u prijašnje vrijeme, kada je u Iloku postojala škola na slovačkom jeziku, roditelji radije slali svoju djecu da pohađaju hrvatske škole jer su strahovali da im djeca neće dobro govoriti hrvatski jezik. Prije četrdesetak godina u slovačkim sredinama u Hrvatskoj bilo je djece koja su do osnovne škole govorila samo slovački, ali ta su vremena završila još osamdesetih godina prošloga stoljeća. Slične su probleme imali i pripadnici nekih drugih manjina poput Talijana, Čeha, Mađara, Rusina, koji su u svojim autohtonim sredinama govorili samo jezicima matičnih zemalja, a danas se s tim problemom susreću još samo pripadnici romske nacionalne manjine.

Kao dodatni problem s kojim se susreću učitelji slovačkog jezika po modelu C su udžbenici. Naime, udžbenici kojima su se nekada služili učitelji izdani su u Slovačkoj i nisu pratili program koji je bio propisan za slovački jezik i kulturu po modelu C. Prvi udžbenici bili su izrađeni u Vojvodini školske 2007./2008. godine i te je udžbenike izdao Savez Slovaka. Zatim je za potrebe provođenja predmeta Slovački jezik i kultura Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih odobrilo da se upotrebljavaju udžbenici iz Slovačke, koji su pak imali preteško gradivo za znanje slovačkog jezika učenika iz Hrvatske. Naime, ti su udžbenici koncipirani kao udžbenici slovačkoga kao stranog jezika na Sveučilištu Jana Amosa Komenskog. Oni su i danas u upotrebi, ali ih se uvelike treba prilagođavati nastavi. Digitalizacijom nastave udžbenici su dopunjeni sadržajima primjerenijim znanju učenika slovačkog jezika u hrvatskim školama. Učenje slovačkog jezika u Hrvatskoj pretvoreno je zapravo u učenje stranog jezika zbog razine znanja koje imaju učenici u svojim naseljima.

U školama u kojima postoji model C učenja slovačkog jezika učenici uče standardni slovački jezik, a oni koji poznaju jezik „od kuće” koriste se vrlo često i dijalektima slovačkog jezika. U Hrvatskoj su prisutne dvije inačice slovačkog dijalekta – zapadni slovački, koji se govori u našičkom kraju i srednjeslovački dijalekt, kojim se govori u Iloku. U školskim knjižnicama u školama gdje postoji slovački jezik po modelu C postoji i knjižni fond slovačkih knjiga i slikovnica te didaktičkih igara. Savez Slovaka i Slovački kulturni centar Našice brinu se o njegovanju slovačkog jezika kod djece. Tako se svake godine objavljuje zbirka učeničkih radova na slovačkom jeziku, a u časopisu *Prameň* Saveza Slovaka postoji „dječji kutić” u kojemu se objavljuju dječji radovi ili crteži. Tijekom godine druge subote u studenome organizira se i manifestacija *Slovenčina moja*, na kojoj nastupa i do stotinu djece izvodeći igrokaze i čitajući poeziju ili prozu. Ta je manifestacija poput hrvatskog *Lidrana*. Nekad, dok je više djece pohađalo nastavu po modelu C, i manifestacija *Slovenčina moja* imala je više sudionika, do 150. Slovački centar za kulturu Našice i škola domaćin (svake godine druga škola) organizatori su te manifestacije. Naime, od 2014. godine Slovački centar za kulturu Našice brine se o školstvu slovačke nacionalne manjine. Slovački centar za kulturu organizira i Međunarodni dan materinskog jezika u okviru kojega učenici škola u kojima se njeguje slovački jezik i kultura po modelu C također imaju priliku pokazati svoju kreativnost na slovačkom te steći nova znanja i vještine.

Kako bismo odgovore dobivene razgovorom u fokus-grupi dodatno kontekstualizirali, odnosno shvatili koliko djece u ovome trenutku pohađa nastavu slovačkog jezika i kulture po modelu C u Hrvatskoj, u sljedećoj tablici prikazat ćemo po mjestima (školama) broj učenika i razrednih odjela. Ti podaci upućuju na potrebu dodatne pažnje usmjerene na očuvanje slovačkog jezika i kulture te poticanja njihova učenja i njegovanja.

Tablica 2: Broj učenika slovačkog jezika i kulture po modelu C u školskoj 2023./2024. godini te broj razrednih odjela

škola	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	ukupno	ukupno odjela
Jakšić	0	0	5	1	0	3	0	1	10	6
Banova Jaruga	0	0	0	0	1	2	1	0	4	3
Međurić	1	0	0	1	0	0	0	0	2	1
Ivana Brnjika Slovaka, Jelisavac	7	6	9	10	15	11	12	12	82	8
Josip Kozarac, Josipovac Punitovački	2	11	3	4	10	8	8	16	62	8
Jurjevac Punitovački	3	4	3	3	0	0	0	0	13	4
Kralja Tomislava, Našice	0	1	1	1	12	13	15	14	57	13
Markovac Našički	11	7	8	7	0	0	0	0	33	4
Nova Bukovica	0	0	0	1	2	4	3	2	12	8
Miljevci	0	5	1	0	0	0	0	0	6	2
Julija Benešića, Ilok	4	3	0	3	3	7	3	6	29	7
Josipa Kozarca, Lipovljani	0	6	2	7	1	3	6	3	28	9
Piljenice	0	1	0	3	0	0	0	0	4	2
Stjepana Radića, Bibinje	0	0	1	0	0	1	4	2	8	4
Višnjevac	0	0	1	0	0	0	0	1	2	2
Jurja Dalmatinca, Šibenik	1	0	1	0	1	0	0	0	3	3
ukupno u osnovnoj školi	29	44	35	41	45	52	52	57	355	84
Gimnazija Požega	2	3	6	3	0	0	0	0	14	6
ukupno u gimnaziji	2	3	6	3	0	0	0	0	14	6

Kad je riječ o broju Slovaka i povezanosti toga broja s održavanjem nastave u njihovoj životnoj sredini, situaciju prikazujemo u sljedećoj tablici.

Tablica 3: Broj Slovaka u pojedinim naseljima u kojima se održava nastava slovačkog jezika po modelu C i u kojima su Slovaci autohtono stanovništvo

Naselje	broj Slovaka 1991.	broj Slovaka 2001.	broj Slovaka 2011.	broj Slovaka 2021.
Jakšić	6	17 (općina Jakšić)	18 (općina Jakšić)	13 (općina Jakšić)
Banova Jaruga	5	–	–	–
Međurić	63	92 (Grad Kutina)	46	33
Jelisavac	906	964 (grad Našice)	764	512
Josipovac Punitovački	550	658 (općina Josipovac Punitovački)	572	456
Jurjevac Punitovački	107	–	85	55
Našice	69	–	100	82
Markovac Našički	90	–	190	142
Nova Bukovica	3	1 (općina Nova Bukovica)	0	–
Miljevci	0	–	13	10
Ilok	1157	–	923	667
Lipovljani	175	123 (općina Lipovljani)	95	56
Piljenice	0	–	0	0
Osijek	288	246 (Grad Osijek)	206	162
Požega	15	9 (Grad Požega)	9 (Grad Požega)	6 (Grad Požega)

S obzirom na pad broja Slovaka u dijelu naselja od 1991. godine do danas vidljivo je da se smanjio i broj učenika. Slijedom toga sve je manji broj učenika koji posljednjih desetak godina pohađaju Slovački jezik i kulturu prema modelu C. U školama u Hrvatskoj bilo je u školskoj 2012./2013. godini 514 učenika koji su pohađali slovački jezik i kulturu po modelu C, u dvanaest osnovnih škola (i tri područne škole) u 54 razredna odjela s kojima je radilo devet učitelja. U školskoj 2013./2014. godini bio je ukupno 561 učenik (271 dječak i 290 djevojčica) koji su pohađali slovački jezik i kulturu u 14 škola, 58 razrednih odjela i 11 odgajatelja/učitelja/nastavnika. Modelom C u školskoj 2013./2014. godini u 12 osnovnih škola obuhvaćen je ukupno 519 učenik (256 dječaka i 263 djevojčica) u 56 skupina s kojima je radilo devet učitelja. Na početku

školske 2013./2014. godine srednjoškolskim obrazovanjem na jeziku i pismu slovačke manjine obuhvaćena su 42 učenika (15 dječaka i 27 djevojčica) u dvije srednje škole s dvije skupine i dva nastavnika. U školskoj 2014./2015. godini bilo je ukupno 555 učenika (293 dječaka i 262 djevojčice) u 14 odgojno-obrazovnih ustanova, 58 razrednih odjela sa sedam nastavnika. Modelom C školske 2014./15. godine u 12 osnovnih škola (i tri područne) obuhvaćen je 501 učenik (254 dječaka i 247 djevojčica) u 56 skupina s pet učitelja na slovačkom jeziku i 54 učenika (39 dječaka i 15 djevojčica) u dvije srednje škole.

Prema popisu učenika iz školske 2016./2017. godine vidljivo je da je u odnosu na sadašnji broj učenika broj onih koji polaze nastavu slovačkog jezika i kulture po modelu C značajno pao s 495 na 369. Još u 2017./2018. slovački se predavao u Osnovnoj školi u Soljanima, u Osnovnoj školi u Zdencima, u Područnoj školi u Radošu i u Srednjoj školi u Iloku. Danas se u tim školama slovački jezik po modelu C ne predaje. Vidljivo je također da se 2016./2017. slovački jezik poučavao najviše u Osječko-baranjskoj županiji (354 učenika), zatim u Vukovarsko-srijemskoj (73 učenika), Virovitičko-podravskoj (28 učenika), Sisačko-moslavačkoj (17), Požeško-slavonskoj (16) i u Zadarskoj županiji (sedam učenika). U školskoj 2023./2024. godini broj upisane djece na slovački jezik i kulturu po modelu C u Osječko-baranjskoj županiji bio je 249, u Sisačko-moslavačkoj 38, u Vukovarsko-srijemskoj 29, u Požeško-slavonskoj 24, u Virovitičko-podravskoj 18, u Zadarskoj osam, a u Šibensko-kninskoj tri. Iz tih je podataka zamjetan pad zanimanja za nastavu slovačkog jezika u pojedinim sredinama. Razlozi svakako leže u iseljavanju mladih obitelji iz pojedinih područja u kojima su Slovaci imali znatan udio u broju (npr. Ilok, Soljani i dijelovi Osječko-baranjske županije), ali i u asimilaciji slovačkog stanovništva, osobito mladih naraštaja. Činjenica je da se broj Slovaka u pojedinim naseljima u posljednjih tridesetak godina prepolovio, kao što je to slučaj u Iloku, u Lipovljanima (gdje je pao na jednu trećinu), u Međuriću, u Jurjevcu Punitovačkom, pa i u Jelisavcu i Osijeku (u posljednja se dva naselja broj nije prepolovio, ali je značajno smanjen).

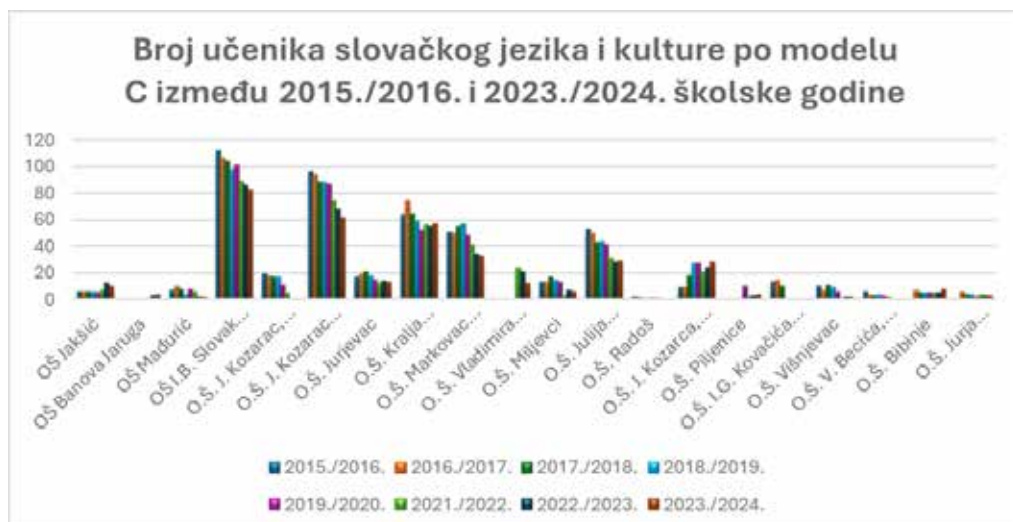
Iz podrobnog popisa vidljivo je da je u školskoj 2016./2017. godini „najpopunjena” škola učenicima koji pohađaju slovački jezik i kulturu po modelu C u Jelisavcu (106), zatim u Josipovcu (94), Našicama (74), Iloku (53), Markovcu (50), a potom u ostalim naseljima. Nestala je nastava u već spomenutim naseljima jer nije bilo učitelja koji bi je održavali ili nije bilo dovoljno zainteresiranih učenika. U Radošu od 2022./2023. više nema učenika, u Soljanima iste je školske godine ukinuta nastava slovačkog jezika po modelu C, što se dogodilo i u Osnovnoj školi Vladimira Becića u Osijeku, a od 2018./2019. nema nastave slovačkog jezika po modelu C u Osnovnoj školi u Zdencima. Očito je da su u posljednju školu išla djeca iz Zokovog Gaja, koji je bio slovačko naselje, ali je ondje asimilacija uznapredovala, pa se još malotko izjašnjava kao Slovak. Od 2023./2024. ukinuta je nastava slovačkog jezika po modelu C i u srednjoj školi u Iloku. Ipak, treba naglasiti da se u Banovoj Jarugi od 2022./2023. nekoliko učenika upisalo na slovački jezik po modelu C, da je u Novoj Bukovici od 2021./2022. također povećan broj đaka upisan po modelu C te da se od 2019./2020.

novi polaznici slovačkog jezika i kulture bilježe i u Piljenicama kod Lipovljana. Ti podaci usprkos stalnom padu broja učenika koji pohađaju nastavu slovačkog jezika i kulture po modelu C donekle unose optimizam nastavnicima koji održavaju nastavu. Detaljniji pregled donosimo u sljedećoj tablici.

Tablica 4: Podaci o broju učenika po školskim godinama u školama u kojima se održava nastava slovačkog jezika i kulture po modelu C

osnovna škola	2015./ 2016.	2016./ 2017.	2017./ 2018.	2018./ 2019.	2019./ 2020.	2021./ 2022.	2022./ 2023.	2023./ 2024.
OŠ Jakšić	6	6	6	6	5	7	12	10
OŠ Banova Jaruga	0	0	0	0	0	0	3	4
OŠ Međurić	7	10	8	4	8	6	2	2
OŠ I. B. Slovak, Jelisavac	112	106	104	98	101	89	86	82
OŠ J. Kozarac, Soljani	19	18	17	17	11	5	0	0
OŠ J. Kozarac, Josipovac Punitovački	96	94	88	88	87	74	68	62
OŠ Jurjevac	17	19	21	18	15	12	14	13
OŠ Kralja Tomislava, Našice	63	74	64	59	52	56	55	57
OŠ Markovac Našički	51	50	55	57	48	41	34	33
OŠ Vladimira Nazora, Nova Bukovica	0	0	0	0	0	24	21	12
OŠ Miljevci	13	13	17	15	13	3	7	6
OŠ Julija Benešića, Ilok	53	50	43	44	41	31	28	29
OŠ Radoš	2	2	0	1	1	1	0	0
OŠ J. Kozarca, Lipovljani	9	9	18	27	27	21	24	28
OŠ Piljenice	0	0	0	0	10	3	3	4
OŠ I. G. Kovačića, Zdenci	13	15	10	0	0	0	0	0
OŠ Višnjevac	10	7	11	9	6	1	2	2
OŠ V. Becića, Osijek	6	4	3	4	3	2	0	0
OŠ Bibinje	0	7	5	5	5	5	5	8
OŠ Jurja Dalmatinca, Šibenik	0	6	4	4	2	4	3	3
ukupno	477	490	474	456	440	385	367	355
Srednja škola Ilok	18	15	15	13	15	9	2	0
Gimnazija Požega	50	60	63	53	26	15	16	14
ukupno	68	75	78	66	41	24	18	14

Graf 2: Broj učenika slovačkog jezika i kulture po modelu C između 2015./2016. i 2023./2024. školske godine

Graf 3. Broj učenika slovačkog jezika i kulture po modelu C u osnovnim školama po školskim godinama

5. Zaključak

Asimilacija slovačke nacionalne manjine u Hrvatskoj tijekom posljednjih tridesetak godina uznapredovala je, pa je i sve manji interes za pohađanje nastave njezgovanja slovačkog jezika i kulture po modelu C. Nepoznavanje slovačkog jezika kod mlađih generacija toliko je rašireno da velik broj učenika koji pohađaju nastavu

slovačkog jezika i kulture po modelu C uče slovački jezik kao strani jezik. Nepostojanje odgovarajućih udžbenika za slovačku djecu u Hrvatskoj otežava nastavnicima održavanje nastave koja bi trebala biti zanimljiva i zabavna učenicima kako bi je nastavili pohađati. Odlazak na terensku nastavu, odnosno na ljetnu školu u Slovačku svakako potiče učenike da i dalje pohađaju nastavu te doprinosi tome da u slovačkome jezičnom i kulturnom okruženju jednostavnije i lakše usvajaju slovački jezik. Matice slovačke, Savez Slovaka u Republici Hrvatskoj i Slovački centar za kulturu Našice ulažu napore nastojeći osnažiti nacionalni identitet kod mlađih naraštaja njihovim uključivanjem u folklor, radionice, promocije i druge programe tijekom godine. Na tom zadatku spomenute institucije godinama predano rade, a taj je cilj donekle lakše ostvariti u onim naseljima u kojima Slovaka ima više, odnosno ondje gdje su i roditelji uključeni u pojedine aktivnosti Matice, Saveza, Slovačkog kulturnog centra i lokalnih kulturno-umjetničkih društava. Svakako bi trebalo koristiti se i novim tehnologijama u privlačenju mladih u spomenute institucije kao i na nastavu fakultativnog predmeta Slovački jezik i kultura. Dakako, činjenica je da su u Matici slovačkoj vrlo često ljudi koji su u mirovini, a da učitelji moraju u svojem nastavnom programu ostvariti zadane ciljeve, pa ostaje vrlo malo mogućnosti za upotrebu novih tehnologija. Presudnu ulogu u očuvanju nacionalnog identiteta kod djece imaju roditelji koji ih ili odgajaju tako da vole i njeguju svoj nacionalni (a ponekad i posebni vjerski) identitet ili im je, posebno ako su u nacionalno mješovitim brakovima, vrlo naporno i nedovoljno zanimljivo truditi se oko čuvanja nacionalnog identiteta. Nastavnici slovačkog jezika i kulture su tu kako bi pokušali, i kod onih koji su svjesni svojega podrijetla i nacionalnosti i kod onih koji toga nisu svjesni ili nisu dovoljno zainteresirani, pobuditi dodatan interes za običaje, jezik, povijest i matičnu domovinu. Provedeno istraživanje daje naznake da bi u se u navedenim područjima mogao ostvariti dodatni napredak te da uloženi naponi mogu rezultirati snažnijom zainteresiranošću mladih Slovaka za svoj jezik i kulturu.

Literatura

- Baksa, V. (2002). *O načinu života i običajima Slovaka doseljenih u Markovac Našički*. Markovac Našički: Savez Slovaka u Republici Hrvatskoj – Matica slovačka.
- Bartalska, L., M. Benža, P. Slavkovsky i R. Stolična (2002). *Ludova kultura Slovakov u Chorvatsku / Narodna kultura Slovaka u Hrvatskoj*. Našice: Zvaz Slovakov v Chorvatsku / Savez Slovaka u Hrvatskoj.
- Brnjlik, Ž. (2007). *Jelisavac – slovačko rodno selo*. Našice – Jelisavac: Savez Slovaka u Republici Hrvatskoj – Matica slovačka Jelisavac.
- Domini, M. 1990. "Hrvatska: Česi, Mađari, Romi (Cigani), Rusini, Slovaci, Talijani, Ukrajinci", u: *Manjine u alpsko-jadranskom prostoru (hrvatska verzija)*. P. Piskač i M. Domini (ur.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 89–136.
- Dorčak, E. i A. Kuric (2011). *Slovaci u Miljevcima*. Našice – Miljevci: Savez Slovaka u Hrvatskoj – Matica slovačka Miljevci.

- Dugački, V. (2013). *Svoj svome. Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918.-1941.)*, Zagreb: Srednja Europa.
- Gavrilović, S. (1973). "Prilog istoriji Slovaka u Staroj Pazovi 1770. – 1848.". *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 16 (1): 63–68.
- Hudec, I. i A. Kuric (2006). *Slovaci u Lipovljanima*. Lipovljani – Našice: Savez Slovaka u Republici Hrvatskoj – Matica slovačka Lipovljani.
- Kučerova, K. (2005). *Slovaci u Hrvatskoj (Od početaka naseljavanja)*. Martin: Matica slovenska.
- Kuric, A. (2002). *Slovaci u Iloku*. Ilok: Matica slovačka – Muzej grada Iloka.
- Kuric, A. (2006). *Slovenska osada Josipovec (Včera a dnes, zvyky, obyčaje a priprava jedal)*. Osijek: Savez Slovaka u Republici Hrvatskoj.
- Kuric, A. (2018). Slovenské menšinové školstvo v Chorvátsku (1864 – 2017) – Slovačko manjinsko školstvo u Hrvatskoj (1864 – 2017). , Osijek: Matica slovačka Osijek
- Kuric, A. i B. Baksa (2007). *15 rokov Zvazu Slovakov v Chorvatskej Republike : Slovaci v Chorvatsku včera, dnes, zajtra*. Našice: Savez Slovaka u Republici Hrvatskoj.
- Kuric, A. i J. Mudroch (2011). *Slovaci v Radoši a slovenska škola v Radoši*. Našice – Radoš: Savez Slovaka u Hrvatskoj – Matica slovačka Radoš.
- Lunka, T. (2011). *Soljani kroz prošlost*. Soljani: vlastita naklada.
- Pap, D., Omazić, M. (2021). *Jezične politike i jezično planiranje za višejezičnost u Europskoj uniji*. Osijek: Pravni fakultet Osijek
- Spehňjak, K. 2002. *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske: 1945. – 1952*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Strešnjak, M. i A. Kuric (2006). *Slovaci u Komletincima*. Osijek: Grafika.
- Škiljan, F., Kralj Vukšić, S. (2015). Slovaci u Hrvatskoj u popisima stanovništva između 1880. i 2011. i perspektiva u istraživanju. *Pojedinac i društvo*, 18(2), 23-47.
- Tatalović, S. (2022). *Nacionalne manjine u Hrvatskoj (politika, obrazovanje i kultura)*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“

Utjecaj države na migracije stanovništva na primjeru odabranih europskih država

Pregledni rad

Danijela Vakanjac

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
danijela.vakanjac@vuv.hr

Martina Jukić

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
martina.jukic@vuv.hr

Mladena Bedeković

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
mladena.bedekovic@vuv.hr

Sažetak

Migracije stanovništva predstavljaju višedimenzionalni izazov s kojim se brojne države susreću. Migracijski trendovi neizbježni su, no država svojim politikama može utjecati na te pojave. Neki od čimbenika iseljavanja su ekonomski, politički i socijalni. Porast stope nezaposlenosti, niske razine plaća i loš životni standard potiču ljude na iseljavanje, dok isti ti čimbenici mogu biti usko povezani s lošom kvalitetom obrazovanja, zdravstvenog sustava i povećanjem nesigurnosti unutar države. Također, oblikovanjem političkih odnosa države mogu stvoriti uvjete kojima omogućavaju migracijske obrasce. Svaki odlazak stanovnika može ozbiljno ugroziti tržište rada, što dovodi do ugrožavanja svih onih koji su u istoj državi ostali. Kako bi država zadržala svoje stanovništvo, potrebno je primijeniti niz mjera i politika koje mogu zadovoljiti potrebe svakodnevnog života. Na problem migracija mogu djelovati potisni faktori u državi iseljavanja, kao i privlačni faktori u državi useljavanja. Također, pojedine države mogu ograničavati useljavanje stranih državljana. S druge strane, kako bi zemlja zaustavila iseljavanje, može poduzeti mjere na raznim područjima poput ulaganja u obrazovanje, poboljšanje uvjeta na tržištu rada, unapređenje zdravstvenog i socijalnog sustava, ravnomjerni regionalni razvoj, donošenje mjera na području pronatalitetne politike te brojne druge mjere. Svrha rada je u teorijskom pregledu migracijskih trendova, a

cilj je rada prikazati osnovne principe i razloge migracija stanovništva, proučiti što odabrane europske države čine kako bi održale populaciju svoje zemlje te prezentirati primjere poduzetih migracijskih i populacijskih mjera koje bi se mogle implementirati i u Republici Hrvatskoj. Provedeno istraživanje obuhvaća analizu i sintezu sekundarnih podataka te metodu komparacije kako bi se izveli zaključci o migracijama stanovništva na primjerima odabranih europskih država te kako bi se dobile spoznaje o njihovom značenju prilikom definiranja mjera i politika.

Ključne riječi: država, utjecaj, migracije, populacija

The impact of the country on the population migration on the example of selected European countries

Abstract

Population migration is a multidimensional challenge that many countries face. Migration trends are unavoidable, but the government can affect them through its policies. Emigration can be caused by various social, political, and economic aspects. Rising unemployment rate, low income, and poor living standards encourage people to emigrate, and these factors can also be associated with inadequate health care, education, and rising levels of insecurity within the country. Furthermore, the government can create conditions that enable migration trends through its political measures. The labor market is seriously vulnerable to the resident exodus, which endangers all those remaining in the country. The country must implement a series of policies and measures that can ensure the everyday needs to maintain its population. The problem of migration can be affected by push factors in the country of emigration, as well as pull factors in the country of immigration. Additionally, certain countries may impose restrictions on immigration. On the other hand, the country can take action in various areas such as investing in education, enhancing labor market conditions, improving the health and social system, harmonizing regional development, implementing pronatalist policy measures, and numerous other measures to stop emigration. The purpose of the paper is a theoretical overview of migration trends, and the aim is to present the basic principles and reasons for population migration, to examine what selected European countries are doing to maintain their population and to give examples of migration and population measures that could be implemented in the Republic of Croatia. The research conducted comprises the analysis and synthesis of secondary data, as well as the method of comparison to reach conclusions concerning population migration on the examples of selected European countries and to obtain information about their significance when designing measures and policies.

Keywords: country, impact, migration, population

1. Uvod

S pojavom migracija došlo je do potrebe za oblikovanjem migracijskih politika ovisno o potrebama i suverenitetu pojedine države. Zadovoljstvo i ishodi tih politika različiti su u pojedinim državama, a mogu utjecati na cjelokupno stanovništvo, dio stanovništva ili pojedinca. S ciljem da se zadovolje osnovne fiziološke potrebe,

bijeg od katastrofa ili jednostavno zbog osobnih preferencija, ljudi napuštaju svoju matičnu zemlju i naseljavaju se u nekoj drugoj. S ciljem da država funkcionira, potrebno je odrediti politike koje će pogodovati onima koji u toj državi žive, bilo da su matični stanovnici ili doseljenici. Mehaničko kretanje stanovništva može imati pozitivan i negativan utjecaj na državu. Migracije sa sobom mogu donijeti i ekonomski rast ako se popunjavanju radna mjesta u državama koje imaju taj problem. Općenito, kretanje stanovništva obogaćuje državu novim kulturama, hranom i obrazovanjem, uz to doprinosi stanovništvu jačanjem tolerancije na različitosti i ublažavanjem demografskog pada. Nedostaci migracije vidljivi su u opterećenju sustava, posebno na području socijalne zaštite. Nezadovoljstvo stanovnika može se pojaviti zbog manjka znanja i tolerancije prema različitostima, a drugačija kultura, vjera ili izgled mogu potaknuti i fizičke sukobe te maltretiranja, kao i stvaranje izoliranih područja doseljenika. Nekolicina europskih država susreće se s problemom migracije stanovništva, kako dolazaka stranog, tako i odlazaka matičnog stanovništva, čime se mijenja cjelokupna demografska struktura u zemlji. Odlasci stanovništva uz negativne demografske trendove odražavaju se na tržište rada te posebice na mirovinski sustav. Kako bi se smanjili odlasci, potrebno je primijeniti niz politika koje mogu pozitivno utjecati na percepciju stanovnika o migracijama. Primjeri država koje nemaju problem s iseljavanjem te njihove mjere na političkom, socijalnom i ekonomskom području prikazane su u radu. Pritom se kao ključna pretpostavka dugoročnog investiranja u budućnost zemlje ističe ulaganje u ljudski kapital koji predstavlja neprocjenjivi i nezamjenjivi resurs zemlje.

2. Pojava i pokazatelji migracija

Odluka o napuštanju zemlje prožeta je mnogim faktorima, a u današnje vrijeme tehnološkog napretka jednostavnije je promijeniti radno mjesto, preseliti se, školovati i putovati. Kretanje stanovništva postoji od samih početaka ljudskog postojanja. Povijesno gledano, većina migracija bila je prouzrokovana glađu i potrebom za skloništem, dok se danas one događaju i zbog boljih životnih uvjeta, ne nužno i zadovoljenja osnovnih. Uslijed globalizacije i drastičnog porasta kretanja ljudi, kapitala i informacija te legalnih, ali i ilegalnih migracija, teško je izračunati i znati točan podatak o broju migranata u svakoj državi. Europskoj uniji cilj je dopustiti slobodna kretanja stanovništva i mogućnost rada u drugim članicama, iako ograničenja na kretanja radnika i dalje postoje. Družić, Beg i Raguž Krištić (2016) smatraju kako migracije unutar članica Europske unije ne predstavljaju problem kao onaj koji dovodi veliki val migranata s Bliskog istoka, odnosno jugozapadne Azije i Afrike. Pritom je ključna pretpostavka za mirni suživot domicilnog i stranog stanovništva podizanje svijesti o prihvaćanju različitosti koju sa sobom donose novi „drugačiji“ stanovnici. Prema Milardović (2013) tolerancija predstavlja podnošenje, trpljenje i poštovanje drugih prema obilježjima spola, spolnih orijentacija, rase, religije, jezika i kulture te izbjegavanje nasilja, a ona podrazumijeva snošljivost manjine i većine, suživot

kao izbjegavanje sukoba kompromisom, uvažavanjem različitog kao reciprocitet i koncepciju cijenjenja/poštovanja.

Interna služba Europskog parlamenta zadužena za istraživanje i strateško promišljanje (EPRS) informira kako je 1990-ih godina ukupni broj migracija činio 2,8 % ukupne ljudske populacije, dok ta brojka danas (2020. i nadalje) prelazi 3,3 %. S obzirom na to da se zbog ilegalnih migracija točan broj ne može utvrditi, procjenjuje se da je od 2000. do 2010. u svijetu broj migranata preko 48 milijuna, od 2010. do 2020. preko 60 milijuna, a od 2020. preko 177 milijuna. Najčešće su to migranti iz zemalja sa srednjim dohotkom, dok je Europa imala najveći udio unutarregionalnih migracija, gdje su gotovo 70 % migranata bile osobe koje su europsku državu zamijenile drugom europskom državom (Latek, 2019). Gledajući Europu, broj međunarodnih migranata porastao je na 87 milijuna, za 15 % više nego prije 10 godina (UN Department of Economic and Social Affairs, 2022). Međunarodna organizacija za migracije izvještava kako ukupan broj migranata od 2020. godine u cijelome svijetu iznosi 281 milijun, što čini 3,6 % ukupne populacije (od toga je 135 milijuna žena, 146 milijuna muškaraca te 28 milijuna djece, dok migranti-radnici čine 169 milijuna, a procjenjuje se da je nestalih migranata oko 8.500) (UN International Organization for Migration-IOM, 2024).

Prema zadnjem izvješću UN-a iz 2024. godine o stanju svjetske populacije predviđa se da će broj stanovnika nastaviti rasti do 2080. godine do 10,3 milijarde, a za neke zemlje migracije će biti glavni pokretač budućeg rasta jer će ublažiti pad stanovništva zbog kontinuirano niskog nataliteta i starije dobne strukture stanovnika (United Nations Population Fund UNPF, 2024).

Kada se govori o migracijama, važno je spomenuti sigurnost, ljudska prava i toleranciju. Važnost poštivanja ljudskih prava migranata donesena je UN-ovim Globalnim sporazumom o migraciji (Marakeška konvencija) 2016. godine s pomoću koje se na siguran i uredan način pruža potpora migrantima. Globalni pakt o migracijama (UN International Organization for Migration, 2016) predstavlja prvi globalni sporazum o zajedničkom pristupu međunarodnoj migraciji, a utemeljen je na vrijednostima država, nediskriminaciji i podjeli odgovornosti uz bavljenje izazovima pojedinca i zajednice. Države potpisnice obvezale su se pružiti informacije migrantima prilikom dolaska, olakšati im dobivanje radne dozvole, smanjiti diskriminaciju te pomoći prilikom tranzicije kako bi se izbjeglo krijumčarenje ljudi. Također, cilj je i smanjenje odlazaka domicilnog stanovništva iz zemlje, na što se planira utjecati politikama klimatskih promjena, osnaživanjem djevojčica, obrazovanjem, sigurnošću hrane i vladavine prava.

3. Politički, ekonomski i socijalni utjecaji država na migracije

Općenito, migracije kao kompleksan fenomen, u velikoj su mjeri oblikovane političkim, ekonomskim i socijalnim utjecajima država. Ovi faktori ne samo da defini-

raju opseg i smjer migracija, već također značajno utječu na demografsku strukturu zemalja, njihovu ekonomsku stabilnost i socijalnu koheziju. Razumijevanje međusobnog djelovanja ovih utjecaja ključno je za oblikovanje učinkovitih migracijskih politika i strategija koje mogu pozitivno doprinijeti razvoju društava i zemlje. Stoga, da bi se u potpunosti razumjele promjene u demografskoj strukturi, potrebno je analizirati kako prirodni i mehanički čimbenici zajednički oblikuju demografsku bilancu zemlje. Demografska bilanca zemlje predstavlja glavni pokazatelj prema kojemu su vidljive promjene u broju stanovnika, a sastoji se od dviju temeljnih determinanti: prirodni čimbenici kretanja (natalitet i mortalitet) te mehanički čimbenici (migracije). Pri tome su pozitivni procesi natalitet i imigracija (broj rođenih i useljenih), a negativni mortalitet i emigracija (broj umrlih i iseljenih) (Družić, Beg, Raguž Krištić, 2016).

Također, ne smije se zanemariti utjecaj geopolitičkih, tehnoloških i ekoloških promjena u svijetu u zadnjih nekoliko godina koje su pojačale migracije ljudi, posebice ratovi u današnje vrijeme (Ukrajina, Izrael, Gaza...). Osim očite ekološke katastrofe i materijalne štete, važno je napomenuti kako ovakve geopolitičke situacije uništavaju kulture i uvelike utječu na migracije ljudi (World Migration Report, 2024).

Istovremeno, globalizacija i političke tranzicije dovode do novih izazova, posebice kada se razmatra liberalni paradoks koji predstavlja sukob humanosti i ekonomske otvorenosti gdje je teško odrediti granicu između humanitarne odgovornosti liberalnih država prema onima koji traže pomoć i kontrole granica radi zaštite suvereniteta i sigurnosti države (Hollifield, 2023). Prihvatanje i otvorenost usko su povezani s demokracijom na kojoj Europa počiva, oblikujući je kao globalni oblik vladavine temeljen na slobodi, suradnji, toleranciji i pluralizmu (Milardović, 2004). Migracije donose različite kulture, jezike, tradicije i običaje, čineći svaku kulturu jedinstvenom (Mesić, 2006). Gospodarski i društveni razvoj usko su povezani s migracijama. Društveni napredak vidljiv je u državama koje se suočavaju s nedostatkom radnika, što u konačnici utječe pozitivno na mirovinski sustav i gospodarski razvoj te države, a ako dođe do povratka u matičnu zemlju, povratnici donose nazad vještine, tehnologije i nova znanja (Latek, 2019).

Održivost i uključivost migranata dio je UN-ovog plana održivog razvoja do 2030. godine koji je definiran u okviru 17 ciljeva za održivi razvoj SDG (Sustainable Development Goals, 2024). Prema Institutu za društveno odgovorno poslovanje (2024), u okviru cilja 10: Smanjiti nejednakost unutar i između država, te posebno podcilja 10.7 – Olakšati uređenu, sigurnu, regularnu i odgovornu migraciju i mobilnost ljudi, između ostalog i kroz primjenu planiranih i dobro vođenih migracijskih politika, zemlje se poziva da pristupe migracijama sigurno i odgovorno. U postizanju ovog cilja postoje 4 ključna pokazatelja. Jedan je od njih pokazatelj 10.7.2. koji prikazuje broj zemalja koje imaju uređnu, sigurnu i odgovornu migraciju, a sadrži 6 domena uključujući migrantska prava, suradnju, socioekonomsko blagostanje, mobilnost kriza, sigurne i uredne migracije. Podatci iz 111 zemalja prikazuju da su 34 zemalja ispunile kriterije koji se odnose na sigurne, uredne i regularne migracije, 80 % zemalja infor-

mira i podiže svijest o migracijama različitim kampanjama, kontrole prilikom dolaska migranata ima 76 % država, njih 75 % ima sustav koji prati migrante, a gotovo sve zemlje izjašnjavaju se da rješavaju probleme koji se odnose na problem trgovine ljudima i krijumčarenjem migranata, uz pružanje pomoći žrtvama i kazneni progon počinitelja (International Migration 2020 Highlights, 2020).

4. Razlozi, prednosti i nedostaci migracija

Brojni autori navode razloge napuštanja države, a kao najčešći ističu se: potraga za poslom, traženje boljeg životnog standarda, želja za obrazovanjem ili osjećajem sigurnosti, prirodne katastrofe i ratovi te pronalazak životnih partnera. Prema Teoriji migracija dvije glavne kategorije, odnosno razlozi migracija, mogu se podijeliti na *push* (potisni) i *pull* (privlačni) faktore. *Push* faktori negativni su uvjeti u zemlji iseljavanja koji potiču ljude na odlazak, poput ekonomskih problema, političke nestabilnosti, prirodnih katastrofa i sl. *Pull* faktori pozitivni su uvjeti u zemlji useljavanja koji privlače migrante, kao što su bolje mogućnosti za zapošljavanje, viši standard života, stabilno političko okruženje i sl. Ova teorija pruža okvir za razumijevanje složenih uzroka migracija i interakcija između različitih socijalnih, ekonomskih i političkih čimbenika (Cohen, 1996). U kontekstu *push* i *pull* faktora, u publikaciji Svjetske banke ističu se ekonomske, socijalne i političke sile koje oblikuju migracijske odluke. Tako se kao *push* faktori mogu kategorizirati: ekonomski problemi (nezaposlenost, niske plaće i loši ekonomski uvjeti), politička nestabilnost (ratovi, politički progon i kršenje ljudskih prava), ekološke katastrofe (prirodne nepogode, degradacija okoliša i sl.), dok se kao *pull* faktori kategoriziraju: bolje zapošljavanje (veće mogućnosti za posao i bolje plaće), viši životni standard (pristup boljem obrazovanju, zdravstvenoj skrbi i općenito bolji životni uvjeti) te politička stabilnost (sigurnost, pravna zaštita i sl.) (Migration and Remittances Factbook 2011, 2011).

Leeova teorija migracija naglašava da se migracijski procesi oblikuju kroz četiri ključna elementa: čimbenike u zemlji porijekla, čimbenike u zemlji odredišta, prepreke između ovih dvaju područja i osobne faktore. Isti autor ističe da migracije nisu isključivo rezultat *push* i *pull* faktora, već da postoje i osobni faktori poput dobi, spola, obrazovanja i individualnih preferencija koji igraju ključnu ulogu u donošenju odluke o migraciji, ali i prepreke kao što su troškovi migracije, fizička udaljenost i zakonske barijere (Lee, 1966).

Međunarodne migracije sa sobom nose razne prednosti i nedostatke. Prvenstveno, poboljšavaju demografsku bilancu zemlje useljavanja, dok se ekonomske prednosti odnose na novu radnu snagu s obzirom na to da imigranti donose svoj rad, znanje, ideje, kulturu i sl. Povratno, u svoju zemlju iseljavanja, mnogi šalju novac nazad što pospješuje financijsku situaciju i smanjuje siromaštvo zemlje emigracije.

S druge strane, problem ilegalnih migracija uslijed procesa krijumčarenja i slabljenja graničnih kontrola uzrokuje nezadovoljstvo građana i potiče nemir, a ako je

razvijena korupcija, navedeni su procesi još jači, što koči društveni razvitak i uzrokuje probleme u državi (Understanding Migration: Corruption, Poor Governance, and their Effects on Migration in Central America, 2021).

Pored toga, jedan je od najvećih izazova s kojima se susreću države iz kojih se ljudi iseljavaju odljev mozgova (engl. *brain drain*), odnosno odlazak visokoobrazovane radne snage. S obzirom na to da država godinama ulaže u obrazovanje stanovništva koje potom odlazi van granica gdje će upotrijebiti stečeno znanje, navedeno predstavlja nenadoknadivi gubitak i trošak za državu te u konačnici može rezultirati krahom mirovinskog sustava i gospodarskom stagnacijom jer pored gubitka obrazovane radne snage, država gubi i na demografskom području. S druge strane, ono predstavlja dobit obrazovane radne snage i poboljšanje demografske bilance iz perspektive zemlje useljavanja.

Još jedan problem predstavljaju prisilne migracije koje sa sobom nose potrebu o pravnoj definiciji izbjeglica koja se temelji na strahu od proganjanja iz zemlje podrijetla zbog rase, vjere, nacionalnosti i sl. Europa primjenjuje stroge standarde i često deportira tražitelje azila u zemlje s visokorepresivnim vladama (Hollifield, 2023). Međunarodne migracije uvelike utječu na promjene koje se događaju u broju i strukturi stanovništva određenih država. Razlika između umrlih i rođenih negativna je u većini država koje imaju visoke dohotke, gdje se u budućem razdoblju očekuje da će migracija biti jedini pozitivni pokretač demografske bilance.

5. Analiza privlačnih i potisnih faktora migracija na primjeru odabranih europskih zemalja – Danska i Irska

U nastavku rada prikazana je analiza privlačnih i potisnih faktora migracija na primjeru odabranih europskih zemalja – Danske i Irske, na temelju čega je napravljena usporedba u svrhu izvođenja zaključaka o migracijama stanovništva kako bi se dobile spoznaje o njihovom značenju prilikom kreiranja mjera i politika od strane države. Danska i Irska države su koje imaju gotovo jednak broj stanovnika i površinu kao i Republika Hrvatska, ali razlikuju se po kulturi života, gospodarskom razvoju, jezicima i tržišnim prilikama.

Kao država, Danska je vjerojatno najpoznatija po tome da se njezino stanovništvo smatra najsretnijim na svijetu. Iako je dugi niz godina bila na 1. mjestu, prema zadnjim dostupnim podacima za *Happy Planet Index* (HPI) (2024), nalazi se na 6. mjestu, odnosno nakon Švedske, druga je najsretnija država u Europi. Isto tako, globalno je visoko rangirana prema kvaliteti i učinkovitosti zdravstvenog sustava, gdje se svim građanima osigurava besplatan pristup osnovnim zdravstvenim uslugama (State of health in the EU – Companion report, 2019), kao i prema razini sigurnosti u državi na temelju 8. mjesta na svijetu prema *Global Peace Index* (2024). Prema OECD-ovom izvještaju o imigraciji za Dansku, zemlja je postigla značajan napredak u integraciji imigranata, ali su i dalje prisutni izazovi. Danska ima stroge zakone

o imigraciji s fokusom na ekonomske migrante i obiteljsko ujedinjenje, što može ograničiti pristup nekim skupinama. Unatoč tome, Danska je uložila napore u poboljšanje integracije putem obrazovanja i jezičnih programa, a OECD preporučuje daljnje unapređenje politika kako bi se osigurala bolja socijalna uključenost imigranata i smanjile diskriminacijske prepreke (OECD International Migration Outlook 2023 – Denmark, 2023).

Prema „State of health in the EU – Companion report 2019“, koji je objavila Europska komisija, Irska je prosječno rangirana u Europi po pitanju javne zdravstvene zaštite, gdje mnogi građani imaju privatno zdravstveno osiguranje radi bržeg pristupa uslugama, no pokazuje napredak unatoč izazovima kao što su financiranje i pristup. Usprkos tome, zbog uvedenih državnih mjera za privlačenje stranih investicija (posebice u visokotehnološkim sektorima) i time većih mogućnosti zapošljavanja, atraktivna je za useljavanje mnogim imigrantima koji su u potrazi za radnim mjestom. Jedan od glavnih razloga zašto Irska privlači globalne kompanije mjere su državne politike, posebice porezne politike koje su stabilne dugi niz godina te niska stopa korporativnog poreza od 12,5 % (Irish Tax and Customs, 2024). Također, Irska je svojim zakonodavstvom uredila poticanje inovacija poduzeća davanjem poreznih olakšica od 25 % na istraživačko-razvojne aktivnosti (Irish Tax and Customs, 2024). Pored toga, uvedene porezne olakšice na plaće, nabavu strojeva i imovinu te ukinuto plaćanje poreza na prava intelektualnog vlasništva, temelj su na kojemu je Irska godinama gradila svoju atraktivnost za ulaganja, i to posebice u farmaceutsku i IT industriju (Galović, 2016). Iako je prema *Global Peace Index* (2024) Irska na 2. mjestu u svijetu po pitanju sigurnosti u državi, upravo zbog tolike privlačnosti useljavanja te ograničenih kapaciteta, počela se suočavati s pretjeranim brojem imigranata zbog kojih je došlo do porasta nesigurnosti te rasta cijena najma i nekretnina, kao i općenitog nedostatka stambenih kapaciteta. Tamošnji građani svjedoče prosvjedima te zahtijevaju od vlade da stabilizira prekomjerno doseljavanje u državu koja postaje prenapučena, gdje od gotovo 5 milijuna stanovnika njih preko 1 milijun čine imigranti (Central Statistics Office – Ireland (2023); EuroNews, 2024). Prema OECD-ovom izvještaju Irska bilježi rast imigracije, osobito nakon globalne financijske krize 2008. godine. Imigracijske politike relativno su liberalne, s fokusom na privlačenje visokokvalificiranih radnika. Ističu se uloženi napori u obrazovanje, uz preporuke provođenja mjera za smanjenje diskriminacije i poboljšanje socijalne uključenosti u svrhu bolje integracije imigranata u tržište rada i društvo te dugoročna održivost integracijskih politika radi promjena u demografskoj strukturi (OECD International Migration Outlook 2023 – Ireland, 2023).

Promatrajući generalnu sreću stanovništva, prema zadnjim dostupnim podacima za *Happy Planet Index* (HPI) (2024), Irska se nalazi na 28. mjestu, dok je za usporedbu Hrvatska na 25. mjestu u svijetu. Oba ranga smatraju se kao zemlje s vrlo sretnim stanovništvom.

Usporedba ključnih karakteristika i obilježja Danske, Irske i Hrvatske prikazana je u tablici 1.

Tablica 1. Usporedba karakteristika i obilježja Danske, Irske i Hrvatske, podaci zaključno s 2023.

Obilježje	Danska	Irska	Hrvatska
Populacija	5,9 mil.	5,3 mil.	3,8 mil.
Minimalna plaća (bruto)	nije propisano	2.146 eur	840 eur
Stopa inflacije	3,4%	5,2%	8,4%
Stopa nezaposlenosti	5,1%	4,3%	6,1%
BDP <i>per capita</i>	52.510 eur	72.390 eur	14.750 eur

Izvor: obrada autora prema Eurostat – Country Facts <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/countryfacts/#> (13. 7. 2024.)

U prikazanoj tablici vidljivo je kako Irska ima najveći BDP *per capita* te približno sličnu stopu inflacije i stopu nezaposlenosti kao i Danska, dok je Hrvatska najlošija prema svim prikazanim parametrima – propisanoj minimalnoj bruto plaći, stopi inflacije i stopi nezaposlenosti te daleko manji BDP po glavi stanovnika od usporedivanih zemalja.

U nastavku rada nalazi se tablica 2 u kojoj su prikazani neki od privlačnih i potisnih faktora migracija za Dansku i Irsku, identificirani kroz analizu mišljenja imigranata i stanovnika tih zemalja, prikupljenih putem *online* platforme Quora, zaključno 9. srpnja 2024. godine (Quora, 2024a; Quora, 2024b; Quora, 2024c).

Tablica 2. Prikaz privlačnih i potisnih faktora na primjeru Danske i Irske

Danska		Irska	
<i>Push</i>	Pull	Push	Pull
visoke cijene nekretnina i hrane	visoki životni standard	visoke cijene najma i nekretnina za kupnju	plaće iznad prosjeka EU-a
stroga ograničenja za imigrante (državljanstvo se može dobiti tek nakon 9 g.)	slobodno kretanje unutar članica EU-a	nedostatak stambenih kapaciteta	slobodno kretanje unutar članica EU-a
inertnost na nepravdu (stroga pravila)	povoljni radni uvjeti (37 sati tjedno, 5 – 7 tjedana godišnjeg odmora)	nedostatak zdravstvenih djelatnika i skupo privatno osiguranje	korporacije imaju niska porezna opterećenja

visoka porezna davanja zbog financiranja socijalnog sustava	pravo na 2 godine korištenja državnog novca ako dođe do otkaza	stomatološke usluge među najskupljima u Europi	relativna lagana promjena posla (prisutnost multinacionalnih kompanija)
iako se osoba integrira u društvo, Dancima stranac uvijek biva <i>outsider</i>	visokosubvencionirani sustav skrbi o djeci (dječji doplatka za svu djecu)	26 tjedana plaćenog porodiljnog dopusta	dob ne predstavlja prepreku za dobivanje posla
visoke cijene automobila	biciklistička kultura (smanjuje ekološki otisak)	visoki iznosi osiguranja automobila	pravno obvezujući referendumi (glas naroda)
nedovoljan broj zračnih luka	dobra povezanost javnog prometa u cijeloj zemlji i s drugim državama	česta neorganiziranost i kašnjenje javnog prijevoza	izgrađena prometna infrastruktura (povezanost gradova sa selima)
Danci preferiraju samoću više od druženja sa strancima	besplatno školovanje te stipendiranje studenata	podijeljen obrazovni sustav na razini vjere (država nije sekularna)	moćnosti obrazovanja i visoka razina digitalizacije
rast ksenofobije i nacionalizma	niska stopa kriminaliteta	potencijalni sukobi i prosvjedi	otvorenost i prihvaćanje različitosti
nepovoljni klimatski uvjeti (česte kiše i manjak sunčanih dana)	<i>hygge</i> stav o uživanju u malim svakodnevnim sitnicama	često tmurno vrijeme i nedostatak sunca	bogatstvo prirodnim ljepotama, zelenilom i parkovima
kratke ljetne noći (može uzrokovati nesanice i mentalne probleme)	sigurna voda za piće i konzumaciju, nezdrava hrana više se oporezuje	internetska povezanost nije jednaka u svim područjima države	sigurna voda za piće i konzumaciju te kvalitetna hrana lokalnih uzgajivača
danski jezik – težak za naučiti u kratkom periodu	država podržava inovativnost	prenapučenost nastala zbog mnogih doseljavanja	engleski jezik službeni je jezik
manjak kulturnog sadržaja i druženja i prirodnih zanimljivosti	među najsretnijim narodima prema HPI	alkoholizam među mladim Ircima	bogata ponuda noćnog života za mlade

Izvor: obrada autora prema Quora 2024a; Quora, 2024b; Quora, 2024c (9. 7. 2024.)

Prema prikazanoj tablici može se izdvojiti sljedeće:

Danska – privlačni (pull) faktori migracija: visoki životni standard, slobodno kretanje unutar EU-a, povoljni radni uvjeti (37 sati tjedno, 5 – 7 tjedana godišnjeg odmora), pravo na 2 godine korištenja državnog novca ako dođe do otkaza, država potiče inovativnost, visokosubvencionirani sustav skrbi o djeci (dječji doplatak za svu djecu), poticanje obiteljske kulture i fleksibilnosti privatnog i poslovnog života, besplatno školovanje te stipendiranje studenata, *hygge* stav o uživanju u malim stvarima, biciklistička kultura (smanjuje ekološki otisak), dobra povezanost javnog prometa u zemlji i s drugim zemljama, niska stopa kriminaliteta (sigurnost života), sigurna voda za piće i konzumaciju, više stope poreza na nezdravu hranu, među najsretnijim narodima prema HPI.

Danska – potisni (push) faktori migracija: visoke cijene nekretnina i hrane, strogi zakoni za imigrante (državljanstvo se može dobiti tek nakon 9 godina), inertnost na nepravdu (stroga pravila koja se striktno moraju poštovati), visoka porezna davanja zbog financiranja socijalnog sustava, doživljavanje stranaca kao *outsidera* čak i kada se integriraju u društvo, visoke cijene automobila, nedovoljan broj zračnih luka, Danci preferiraju samoću više od druženja sa strancima, rast ksenofobije i nacionalizma, nepovoljni klimatski uvjeti (česte kiše i manjak sunčanih dana što može nepovoljno utjecati na mentalno zdravlje), danski jezik težak za naučiti u kratkom periodu.

Irska – privlačni (pull) faktori migracija: plaće među najvišima u EU-u, slobodno kretanje unutar EU-a, povoljne porezne politike, relativno lagana promjena posla zbog prisutnosti multinacionalnih kompanija, dob ne predstavlja prepreku za dobivanje posla, pravno obvezujući referendum (jak glas naroda), izgrađena prometna infrastruktura (povezanost gradova sa selima), mogućnosti obrazovanja, visoka razina digitalizacije, otvorenost i prihvaćanje različitosti, bogatstvo prirodnim ljepotama, zelenilom i parkovima, niska stopa kriminaliteta (sigurnost života), sigurna voda za piće i konzumaciju, dostupnost kvalitetne hrane lokalnih uzgajivača, bogata ponuda noćnog života za mlade, engleski jezik kao službeni.

Irska – potisni (push) faktori migracija: visoke cijene najma i nekretnina za kupnju, nedostatak stambenih kapaciteta, prenapučenost nastala zbog mnogih doseljavanja, potencijalni sukobi i prosvjedi zbog liberalne politike imigracije, nedostatak zdravstvenih djelatnika i skupo privatno osiguranje, stomatološke usluge među najskupljima u EU-u, samo 26 tjedana plaćenog porodiljnog dopusta, visoki iznosi osiguranja automobila, česta neorganiziranost i kašnjenje javnog prijevoza, podijeljen obrazovni sustav na razini vjere, često tmurno i kišno vrijeme te nedostatak sunca.

Iako su neki od faktora svrstani u pojedinu kategoriju, bilo privlačni ili potisni, oni se mogu svrstati i u drugu kategoriju, ovisno o preferencijama pojedinca ili naroda. Primjerice, strogo provođenje pravila u Danskoj predstavlja potisni faktor za useljavanje onih naroda koji su potekli iz države koja nema tako stroga pravila, dok

bi domicilno stanovništvo koje je naviklo na takva pravila, navedeno smatralo pozitivnim faktorom. Isto tako, iako je Irska zemlja otvorena za prihvata useljenika, zbog prenatlog širenja, napućenosti i neintegriranih skupina u društvo, postoji opasnost od porasta ksenofobije i sukoba među pojedincima. Trenutno su prema *Global Peace Index* (GPI) za 2024. godinu Irska i Danska među najmirnijim zemljama u svijetu. Irska se nalazi na 2. mjestu, dok je Danska na 8. mjestu, što se temelji na političkoj stabilnosti, niskoj razini nasilja i učinkovitosti pravnog sustava, a odražava i visoku razinu društvene sigurnosti i nisku stopu kriminala te ih čini najsigurnijim mjestima za život u Europi i svijetu. Hrvatska je rangirana na 15. mjestu, što ju također svrstava među najsigurnija mjesta za život na svijetu (*Global Peace Index*, 2024). S obzirom na liberalnu politiku imigracija i useljavanja različitih kultura, vrijeme će pokazati hoće li se navedeni rangovi o sigurnosti za te zemlje mijenjati.

Pored kreiranja adekvatnih mjera populacijske politike, država na demografsku strukturu može utjecati i kreiranjem mjera koje će potaknuti useljavanje mlade i visokoobrazovane radne snage, kao i povratak iseljenog hrvatskog stanovništva. Trenutna se hrvatska Nacionalna populacijska politika sastoji od sedam područja djelovanja, i to održivi gospodarski razvoj, sustav obiteljskih potpora (rodiljine naknade, roditeljske naknade, jednokratne naknade za opremu novorođenog djeteta i doplatka za djecu), sustav poreznih olakšica, usklađenje obiteljskog i poslovnog života, mjere za skrb o djeci, zdravstvena zaštita majke i djeteta, mjere senzibilizacije i informiranje javnosti (Družić, Beg, Raguž Krišić, 2016). Također, Hrvatska može modelirati svoju poreznu politiku po uzoru na Irsku kako bi privukla više stranih investicija, potaknula razvoj domaćeg sektora, povećala zapošljavanje te privukla i visokoobrazovanu stranu radnu snagu. Ključni ciljevi iz irskog strateškog dokumenta „Corporation and International Tax Update – Ireland’s Corporate Tax Strategy” (2022) podrazumijevaju dosljednu primjenu poreznih mjera pristupom stabilnih stopa poreza (poput korporativnog poreza od 12,5 % koji nije mijenjan zadnjih 60 godina), uređeni pravni okvir te reputaciju stabilnosti koja proizlazi iz svega navedenog (*Competing in a Changing World. A Road Map for Ireland’s Tax Competitiveness*, 2014). Navedene strateške smjernice mogu se prepisati i u hrvatske dokumente, no potrebno ih je kontinuirano provoditi i u praksi kako bi se osigurala stabilnost i predvidljivost funkcioniranja cjelokupnog sustava i time održalo povjerenje investitora i poslovnih subjekata.

Na osnovu svega navedenog, privlačni faktori za zemlju ogledaju se u adekvatnom zdravstvenom i obrazovnom sustavu, socijalnoj skrbi za građane, funkcionalnom tržištu rada, provedbi i poštivanju zakonske regulative i učinkovitog pravosuđa, razvijenoj prometnoj i tehnološkoj strukturi, ali i kulturi medija, ekološkoj osviještenosti i međusobnoj toleranciji.

Hrvatska, kao zemlja Europske unije, ima propisane mjere i politike na svim ovim područjima, no s obzirom na usporedbu s drugim zemljama koje su joj po obilježjima slične, a prema kojima je očit nemali zaostatak, može se zaključiti kako postoji prostor za napredak. Pozitivno je što su stvoreni preduvjeti za aktivaciju umirovljenika

na tržištu rada na pola radnog vremena, osigurana zdravstvena zaštita trudnica i djece, sustav stipendiranja izvrsnih i ranjivih kategorija učenika i studenata, kreirane aktivne politike zapošljavanja, samozapošljavanja i poticanja dodatnog obrazovanja, sufinanciranje nastavnih materijala u školama, sufinanciranje stambenih kredita za mlade, posebice za obitelji te druge mjere. Ali, ako se negativni demografski trendovi u državi nastave, krah je neizbježan. Kako bi država bila privlačna za useljavanje, ali i ostanak domicilnog stanovništva, potrebno je odrediti prioritete i područja djelovanja, kreirati adekvatne mjere i politike u skladu s tim prioritetima te je ključno da se one sustavno provode u praksi kako bi dugoročno imale smisla i rezultirale konkretnim benefitima za zemlju i njezine građane.

6. Zaključna razmatranja

Politike tržišta rada u EU-u uključuju i radne migracije, što znači da je potrebno pratiti broj migranata i stvarnu potrebu tržištu rada, za što je potrebna suradnja svih članica. S obzirom na podijeljene stavove građana o migracijama, država treba pružiti informacije o potrebama i različitostima te osigurati sigurnost u društvu. Važno je istaknuti kako migracija nije uvijek pojava iz potrebe, već može biti želja za obrazovanjem ili napretkom. One postaju problem onoga trenutka kada ugrožavaju demografsku strukturu države naglim iseljavanjem ili preneglim doseljavanjem.

Zadržavanje stanovništva u zemlji moguće je primjenom političkih, ekonomskih i socijalnih faktora. Pri tom je potrebno osigurati dostojanstvenu minimalnu razinu plaće, stvoriti uvjete za sigurna i privlačna radna mjesta te omogućiti rješavanje stambenog pitanja. Obrazovanje i socijalna skrb također su bitni privlačni faktori te je važno da bude dostupno svima, dok se zdravstvenom skrbi stanovnicima osigurava osnovna zaštita. Politički su faktori u mnogim državama česti poticaj iseljavanja, stoga je potrebno adekvatno funkcioniranje javnih institucija. Uz to, sigurnost u državi predstavlja faktor koji je primamljiv za ostanak i stvaranje obitelji, a potrebno je osigurati i da ruralna područja daju jednake ili podjednake mogućnosti kao u urbanim sredinama.

Netrpeljivost prema migrantima može biti ublažena podižući svijest javnosti, ali i asimilaciji onih koji dolaze kao imigranti. Potrebno je prilagoditi se uvjetima i kulturi u koju se dolazi kako bi se izbjegli neželjeni sukobi i kako bi se smanjila netrpeljivost prema strancima. Također, država mora prepoznati (i reagirati) da iseljavanje matičnog stanovništva ne predstavlja samo gubitak ljudi, već i gubitak budućnosti.

Literatura

- Central Statistics Office – Ireland. (2023). *Population and migration estimates, April 2023*. Preuzeto 7. lipnja 2024. s <https://www.cso.ie/en/releasesandpublications/ep/p-pme/populationandmigrationestimatesapril2023/keyfindings/>
- Cohen, R. (1996). *Theories of migration*. The International Library of Studies on Migration Series. Preuzeto 26. lipnja 2024. [https://www.academia.edu/8764209/Theories of Migration?sm=b](https://www.academia.edu/8764209/Theories_of_Migration?sm=b)
- Department of Finance, Ireland. (2014). *Competing in a changing world: A road map for Ireland's tax competitiveness*. Preuzeto 26. lipnja 2024. <https://assets.gov.ie/181182/b222aad1-fd6a-4f60-8fdd-19aad58a3eec.pdf>
- Department of Finance, Ireland. (2022). *Corporation and international tax update – Ireland's corporate tax strategy*. Preuzeto 9. lipnja 2024. s <https://assets.gov.ie/234186/001e695e-5717-48fb-8713-317011756f23.pdf>
- Družić, I., Beg, M., & Raguž Krištić, I. (2016). Starenje stanovništva, migracije i mirovinski sustav. In A. Obadić & J. Tica (ur.), *Gospodarstvo Hrvatske*. Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- EuroNews. (2024) *Ireland's asylum seeker crisis: Services at breaking point*. Preuzeto 31. svibnja 2024. s <https://www.euronews.com/business/2024/05/31/irelands-refugee-crisis-is-paralysing-services-what-can-dublin-do#:~:text=In%20November%202023%2C%2014%25%20of,from%203%25%20in%20July%202022>
- Eurostat. (2024). *Country facts*. Preuzeto 26. lipnja 2024. <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/countryfacts/#>
- Galović, T. (2016). *Uvod u inovativnost poduzeća*. Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Preuzeto 28. lipnja 2024. https://www.efri.uniri.hr/upload/tg.el_izd-uvod_u_inovativnost.pdf
- Hollifield, J. (2023). *Migration, forced displacement, and human development*. Wilson Center, Washington, US. Preuzeto 9. lipnja 2024. s <https://www.wilsoncenter.org/article/migration-forced-displacement-and-human-development>
- Happy Planet Index. (2024). *Happy Planet Index*. Preuzeto 9. lipnja 2024. s <https://happyplanetindex.org/hpi/>
- Irish Tax and Customs. (2024). *R&D Corporation Tax Credit – Revenue*. Preuzeto 28. lipnja 2024. <https://www.revenue.ie/en/companies-and-charities/reliefs-and-exemptions/research-and-development-rd-tax-credit/index.aspx>
- Irish Tax and Customs. (2024). *Corporation tax (CT) – Revenue*. Preuzeto 28. lipnja 2024. <https://www.revenue.ie/en/companies-and-charities/corporation-tax-for-companies/corporation-tax/index.aspx>
- Institute for Economics and Peace. (2024). *Global Peace Index 2024*. ReliefWeb. Preuzeto 28. lipnja 2024. <https://reliefweb.int/report/world/global-peace-index-2024>
- Institut za društveno odgovorno poslovanje. (2024). *Ciljevi održivog razvoja*. Preuzeto 26. lipnja 2024. <https://idop.hr/ciljevi-odrzivog-razvoja/>
- Latek, M. (2019). *Interlinks between migration and development*. European Parliamentary Research Service (EPRS). Preuzeto 9. lipnja 2024. s [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/630351/EPRS_BRI\(2019\)630351_EN.pdf?fbclid=IwAR2-Jgawww4ii85p4xC1ldfydEbkZCsaJO1eFRSKC2eez2xgJvDleC9m8](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/630351/EPRS_BRI(2019)630351_EN.pdf?fbclid=IwAR2-Jgawww4ii85p4xC1ldfydEbkZCsaJO1eFRSKC2eez2xgJvDleC9m8)

- Lee, E. S. (1966). *A theory of migration*. Demography, 3(1), 47-57. Preuzeto 26. lipnja 2024. <https://emigratecaportuguesa.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/04/1966-a-theory-of-migration.pdf>
- Mesić, M. (2006). *Multikulturalizam – Društveni i teorijski izazovi*. Zagreb, Školska knjiga.
- Milardović, A. (2004). *Pod globalnim šeširom*. CPI-centar za politološka istraživanja.
- Milardović, A. (2013). *Stranac i društvo*. Pan Liber.
- OECD. (2023). *International migration outlook 2023 – Denmark*. Preuzeto 7. lipnja 2024. s <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/b0f40584-en/1/3/6/11/index.html?itemId=/content/publication/b0f40584-en&csp=f32aa69b63450530407ffa5853cb88a4&itemIGO=oecd&itemContentType=book#section-d1e156-18c8517d6b>
- OECD. (2023). *International migration outlook 2023 – Ireland*. Preuzeto 7. lipnja 2024. s <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/b0f40584-en/1/3/6/18/index.html?itemId=/content/publication/b0f40584-en&csp=f32aa69b63450530407ffa5853cb88a4&itemIGO=oecd&itemContentType=book>
- Publications Office of the European Union. (2019). *State of health in the EU – Companion report 2019*. Preuzeto 26. lipnja 2024. <https://data.europa.eu/doi/10.2875/85326>
- Quora. (2024a). *Do you regret moving to Ireland? Why or why not?* Preuzeto 9. lipnja 2024. s <https://www.quora.com/Do-you-regret-moving-to-Ireland-Why-or-why-not>
- Quora. (2024b). *Is Ireland really the best place in the world to live?* Preuzeto 9. lipnja 2024. s <https://www.quora.com/Is-Ireland-really-the-best-place-in-the-world-to-live>
- Quora. (2024c). *What are some good reasons to live in Denmark?* Preuzeto 9. lipnja 2024. s <https://www.quora.com/What-are-some-good-reasons-to-live-in-Denmark>
- The World Bank. (2011). *Migration and remittances factbook 2011*. Preuzeto 28. lipnja 2024. <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/d34fe715-da8d-5c56-9f9d-843ddc2891af/content>
- United Nations. (2024). *SDG – Sustainable Development Goals*. Preuzeto 31. svibnja 2024. <https://sdgs.un.org/goals>
- United Nations Population Fund (UNPF). (2024). *State of World Population 2024: Annual report*. Preuzeto 31. svibnja 2024. <https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789213589526>
- UN International Organization for Migration (IOM). (2024). *World migration report 2024*. Preuzeto 31. svibnja 2024. <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2024>
- UN Department of Economic and Social Affairs. (2022). *World population prospects 2022*. Preuzeto 31. svibnja 2024. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/wpp2022_summary_of_results.pdf
- UN International Organization for Migration. (2016). *Global Compact on Migration*. Preuzeto 31. svibnja 2024. <https://www.iom.int/global-compact-migration>
- UN Department of Economic and Social Affairs. (2020). *International migration 2020 highlights*. Preuzeto 31. svibnja 2024. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_2020_international_migration_highlights.pdf
- US Committee for Refugees and Immigrants. (2021). *Understanding migration: Corruption, poor governance, and their effects on migration in Central America*. Preuzeto 9. lipnja 2024. s <https://refugees.org/wp-content/uploads/2021/06/Understanding-Corruption-Migration-USCRI-brief-May2021.pdf>

Ljudi i mjesta u doba mobilnosti. Lokalni aspekti teritorijalnog identiteta mladih iz Vukovarsko-srijemske županije

Izvorni znanstveni rad

Mateo Žanić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar –
Područni ured Vukovar
Josipa Jurja Strossmayera 25
Vukovar
mateo.zanic@pilar.hr

Geran-Marko Miletić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 9
Zagreb
geran.marko.miletic@pilar.hr

Matea Milak

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 9
Zagreb
matea.milak@pilar.hr

Sažetak

Suvremeni društveni procesi povezani su s transformacijom mnogih važnih institucija, kao i načinom zamišljanja svijeta. Stoga se postavlja pitanje kakav učinak ima korištenje medija te promjene u strukturi obitelji i društvenim odnosima na identitetsku važnost lokalne sredine. U ovom se radu istražuje na koji su način obiteljski odnosi, socijalna podrška, održavanje društvenih kontakata uživo te korištenje medija povezani s lokalnim aspektima teritorijalnog identiteta. Pritom su lokalni aspekti teritorijalnog identiteta operacionalizirani preko triju dimenzija, i to evaluacije mjesta, pripadnost mjestu i odanosti mjestu. Podatci analizirani u radu prikupljeni su anketnim istraživanjem provedenim tijekom jeseni 2021. godine na stratificiranom probabilističkom uzorku učenika trećih i četvrtih razreda srednjih škola s područja Vukovarsko-srijemske županije (N=552). Rezultati provedene analize pokazali su kako su veće zadovoljstvo obiteljskim odnosima te veća percepcija socijalne podrške pozitivno

povezani s jačim isticanjem lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta. Zanimljivo je, međutim, da učestalije korištenje masovnih medija u slobodnom vremenu nije bilo negativno povezano s istraživanim dimenzijama teritorijalnog identiteta. Štoviše, češće slušanje radija pozitivno je povezano s odanošću i evaluacijom mjesta. Tako ovaj rad doprinosi boljem razumijevanju uloge medija i društvenih odnosa na tumačenje identitetske povezanosti mladih s mjestom u kojem žive.

Ključne riječi: lokalna sredina, teritorijalni identitet, mjesto, socijalna podrška, obiteljski odnosi

People and places in the age of mobility. Local aspects of the territorial identity of young people from Vukovar-Srijem County

Abstract

Contemporary social processes affect the transformations of many significant institutions and ways of visualizing the world. The question, therefore, arises as to how the use of media and changes in family structure and social relations affect the identity importance of the local environment. This article analyzes how family relations, social support, maintenance of social contacts in person, and media use are connected to local aspects of territorial identity. Local aspects of territorial identity are operationalized through three dimensions: place evaluation, place belonging, and place loyalty. The data were collected through a survey conducted in the fall of 2021 on a stratified probabilistic sample of third and fourth-grade high school students from Vukovar-Srijem County (N=552). The results show that the local environment is more important for young people who are more satisfied with family relationships and have higher social support. It is interesting, however, that more frequent use of mass media in free time was not negatively related to the investigated dimensions of territorial identity. Moreover, more frequent radio listening is positively related to place loyalty and place evaluation. In this way, this paper contributes to a better understanding of the role of the media and social relations in interpreting the identity connection of young people with the place where they live.¹²³

Key words: local environment, territorial identity, place, social support, family relations

1. Uvod. Mladi i lokalni aspekti teritorijalnog identiteta

Istraživanja koja se bave mladima sve više pažnje posvećuju značenjima koja za njih ima mjesto i lokalna sredina (Evans, 2016; Ronnelund, 2019). To ne čudi ako se uzme u obzir da u promijenjenim društvenim okolnostima postindustrijskog društva mladi već od rane socijalizacije usvajaju različite globalizacijske utjecaje. Olakšana mobilnost, kao i mogućnost lakog uspostavljanja interakcija s ljudima iz razli-

123 Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Transformacije lokalnih zajednica u Republici Hrvatskoj. Globalni izazovi i razvojni potencijali“ koji financira Europska unija – NextGeneration EU (01/08-73/23-2519-11).

čitih dijelova svijeta otvaraju pitanja u kojoj se mjeri mijenja odnos mladih spram lokalne sredine i koliko im je ona identitetski važna. U tom kontekstu mogu se rekonstruirati dvije teze koje ukazuju na slabljenje lokalnih utjecaja na svakodnevni život ljudi, a koji se mogu nazvati medijska delokalizacija i socijalna delokalizacija. Smatra se tako da masovni mediji u suvremenim okolnostima imaju „ključnu ulogu u jačanju globalizacije, olakšavanju kulturne razmjene i višestrukih protoka informacija i slika između država putem emitiranja međunarodnih vijesti, televizijskih programa, novih tehnologija, filma i glazbe“ (Matos, 2012). U suvremenim društvima ljudi počinju drugačije gledati na svoje mjesto u svijetu pri čemu ni lokalna sredina ni nacionalne države više nisu izdvojeni entiteti koji određuju kako ljudi doživljavaju svijet oko sebe. A. Appadurai stoga globalizacijske procese dovodi u vezu s time što širom svijeta ljudi rutinski zamišljaju da se živi i radi daleko od rodnog mjesta (Appadurai, 2011). Hipermedijalizirano okružje potiče da se stalno iznova postavljaju pitanja o tome gdje i kako se želi živjeti, što posljedično može imati učinak i na slabiju vezanost za lokalnu sredinu.

Osim toga, drži se kako ljudi u suvremenom svijetu sve više stupaju u kontakte i ostvaruju interakcije s osobama izvan njihove lokalne sredine, dok istovremeno opada značaj i učestalost kontakata s ljudima iz neposrednog prostornog okružja. Ta teza, koju ovdje nazivamo socijalna delokalizacija, osobito dolazi do izražaja u radovima koji se bave transformacijama koncepta zajednice. Tako T. Bradshaw predlaže koncept post-mjesne zajednice držeći da mjesto više nije nužan okvir stvaranja zajednica. Blizina je bila nužan uvjet uspostave zajednica onda kada ljudi nisu imali drugog izbora jer su putovanja i komunikacije na daljinu bile skupe i spore, no danas kada su ljudi mobilni, sve češće uspostavljaju smislene odnose s onima koji su daleko od njih. Ukratko „zajednica je sada odvojena od mjesta“ (Bradshaw, 2008:10).

Ipak, ostala su otvorena brojna pitanja koja se tiču stvarnog utjecaja globalizacijskih procesa na živote u lokalnim zajednicama te se, štoviše, često ističe kako ubrzavanje globalizacijskih procesa ne znači da lokalna sredina gubi svaku važnost za suvremene ljude (Mahmoudi Farahani, 2016). Štoviše, drži se kako je upravo u suvremenim okolnostima iznimno važno pratiti što se događa u lokalnim zajednicama (Forrest i Kearns, 2001). Pritom je važno istaknuti kako i lokalna sredina nije jednoznačan koncept, već se može istraživati na više različitih teritorijalnih nivoa, kao i kroz više relevantnih dimenzija. Lokalno se tako može odrediti kao nešto što se tiče susjedstva, kvarta, naselja, pa i čitave regije (Lewicka, 2010).

Među istraživanjima koja ukazuju na važnost različitih lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta najdetaljniju razradu vrši M. Lalli (Lalli, 1992). Naime, pri istraživanju onoga što naziva identitet koji se odnosi na urbano Lalli razlikuje pet dimenzija, i to evaluaciju, kontinuitet, privrženost, bliskost i odanost.

U ovom radu, koji se bavi mladima iz Vukovarsko-srijemske županije, lokalno će se istraživati na nivou naselja, dakle sela ili grada, te će se pritom razmotriti tri dimenzije odnosa spram lokalnog, i to evaluaciju, privrženost i odanost. Naime, dr-

žimo kako se putem ovih dimenzija zahvaćaju ključne veze između mladih i mjesta stanovanja jer se dobivaju uvidi u to u kojoj mjeri postoji emocionalna povezanost s mjestom, kako se vrednuje svoje mjesto u usporedbi s drugim mjestima te napokon u kojoj se mjeri planira budućnost u mjestu stanovanja. Tako je cilj, kao prvo, dobiti uvid o odnosu mladih prema svojim lokalnim sredinama, a potom utvrditi u kojoj su mjeri društveni odnosi i korištenje medija povezani sa stavovima prema mjestu. Kako bi odgovorili na ta pitanja, prvo ćemo razmotriti neke utjecajne pristupe globalizaciji i prostornoj mobilnosti, nakon čega će se analizirati podatci dobiveni istraživanjem provedenim na mladima iz Vukovarsko-srijemske županije.

2. Mobilnost, mediji i društveni odnosi

Globalizacijski procesi postavili su velike izazove pred društvene i humanističke znanosti jer je potrebno protumačiti promjene u svijetu koji se ubrzano mijenja. Kako bi se zahvatile sve dinamičnije i fleksibilnije prostorne konfiguracije ljudi, stvari i događaja, najčešće se poseže za pojmom mobilnosti (Harney, 2024). Mobilnost se pritom više ne shvaća kao kretanje koje je neophodno da bi se od točke A stiglo do točke B, već kao važno životno iskustvo, kao nešto što je ispunjeno značenjem, ali i odnosima moći (Cresswell, 2011). U usporedbi s migracijama, mobilnost se obično tumači kao širi, ali i nejasniji koncept (Harney, 2024). Tako primjerice J. Urry kada govori o složenosti mobilnosti u suvremenom svijetu uz fizička putovanja osoba i predmeta razlikuje još i zamišljena putovanja, virtualna putovanja te komunikativna putovanja. Navedeni tipovi mobilnosti međusobno potiču se i nadopunjuju, što dovodi do sve izraženije mobilnosti ljudi u potrazi za različitim ciljevima (Recchi i Flipo, 2020). Pokazuje se, međutim, da nije uvijek lako procijeniti na koji način i u kojem stupnju mobilnost i globalizacijski procesi utječu na lokalne društvene odnose i teritorijalne pripadnosti (Geiger Zeman i Zeman, 2010). Što se, dakle, događa na lokalnim razinama sada kada je olakšano stupanje u kontakt s ljudima koji su nam prostorno udaljeni te na koji način izloženost informacijama koje dolaze s različitih krajeva svijeta utječe na život u lokalnim zajednicama.

Pišući o suvremenom iskustvu glocalizacije J. Meyeowitz drži da se današnji društveni odnosi znatno razlikuju od onih u preindustrijsko doba. Naime, tada je ljudsko iskustvo bilo mjesno ograničeno (Place-bounded) jer su se ljudi družili s onima koji su pripadali istoj lokalnoj zajednici. Pojavom medija te olakšavanjem i ubrzanjem mobilnosti ljudi su počeli u većoj mjeri uspoređivati svoje lokalno okruženje s drugim mjestima na svijetu. Prema Meyrowitzu (2005:23) „sada postoji veća vjerojatnost da ćemo razumjeti svoje mjesto, ne samo kao zajednicu, već kao jednu od mnogih mogućih zajednica u kojima bismo mogli živjeti. Manje smo skloni poimati svoj lokalitet kao centar svemira. Manje je vjerojatno da ćemo svoje fizičko okruženje vidjeti kao izvor našeg cjelokupnog iskustva.“ Sve to dovelo je do složenog odnosa koji pojedinci razvijaju i prema svom lokalnom okružju i prema lokalnim zajednicama. Naime, fizički su pojedinci uvijek na nekom mjestu, međutim, misaono

oni mogu biti povezani s udaljenim mjestima i udaljenim ljudima i tako biti istovremeno i prisutni i odsutni u odnosu spram lokalnog. To je značajno utjecalo i na stvaranje slike o sebi jer se ona više ne stvara samo na osnovu reakcija ljudi iz fizičkog okruženja, već i na osnovu reakcija svih onih ljudi s kojima se u svakodnevnom životu čujemo i dopisujemo (Meyrowitz, 2005).

Na sličan način i Appadurai drži da se promijenio odnos ljudi spram prostora. Konstruirajući ono što naziva teorijom prekida Appadurai izdvaja medije i migracije kao dva ključna elementa koji zajedno djeluju na rad imaginacije i tako utječu na razvijanje drugačijeg pogleda na svijet. Širenje elektroničkih medija promijenilo je prethodne oblike komunikacije, kao i načine na koje djeluju masovni mediji. Sa suvremenim migracijama elektronički mediji utječu na rad imaginacije, što je jako važno ako se uzme u obzir važnost koju imaginacija ima u suvremenom svijetu. Stoga Appadurai (2011:49) konstatira: „S pojavom parobroda, automobila, aviona, fotoaparata, kompjutera i telefona stupili smo u potpuno novo stanje susjedstva čak i s onima koji su od nas najudaljeniji.“

Ukratko, mediji značajno utječu na imaginaciju pojedinaca i grupa, odnosno potiču ljude koji žive u hipermedijaliziranom svijetu da drže otvorenom opciju o promjeni životne sredine. Osim toga, tvrdi se kako postoji i povezanost medija i društvenosti jer učestalije provođenje vremena uz medije utječe na to da pojedinci počinju sve više zanemarivati društvene odnose. Mediji tako i indirektno mogu imati negativan utjecaj na odnos pojedinaca prema lokalnoj sredini jer, kako tvrdi R. Putnam, mogu dovesti do slabije uključenosti ljudi u lokalne društvene odnose te na slabiju spremnost na angažman u lokalnoj zajednici (Pavić i Šundalić, 2016).

Ipak, ne postoji konsenzus oko pitanja u kojoj mjeri i na koji način mediji promiču globalizacijske procese. Izdvajaju se tako značajne razlike između autora koji zagovaraju tezu o homogenizaciji te onih koji su skloni ideji hibridizacije (Matos, 2012). U prilog tezi da medijski svijet promiče kulturne vrijednosti zapadnog svijeta navode se podatci kako malen broj medijskih kompanija dominira svjetskim medijskim prostorom (Matos, 2012). Međutim, postavlja se i pitanje koji je stvarni učinak globalnih medijskih kompanija, odnosno na koji način različite publike reagiraju na informacije koje se putem njih prenose. Stoga su zanimljiva istraživanja koja se bave mogućnostima lokalnih, pa i hiperlokalnih medija da privuku pažnju javnosti i utječu na promjene u lokalnoj sredini (Murinska, 2019). Promicanje lokalnih tema, aktera, pa i aktivnosti sportskih klubova može pojačati osjećaj važnosti lokalnog (Nettlefold, 2019).

Ni rezultati empirijskih istraživanja nisu jednoznačni. Primjerice, dok su neka istraživanja pokazala negativnu povezanost između uključenosti u *online* mreže i interesa za događanja u lokalnoj zajednici, druga istraživanja nisu potvrdila te pretpostavke (Castells, 2003; Chew i sur., 2011).

Stoga, držimo osobito važnim istražiti navedena pitanja na populaciji mladih s obzirom na njihovu izloženost medijima, kao i na izmijenjene načine socijalizacije.

3. Povezanost korištenja medija i društvenih odnosa kod mladih iz Vukovarsko-srijemske županije

3.1. Ciljevi i hipoteze

U ovom radu analizirat će se koji aspekti suvremenog života imaju pozitivne, a koji negativne efekte na vrednovanje lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta. Pritom se na tragu operacionalizacije koju je proveo M. Lalli izdvajaju tri dimenzije lokalnog teritorijalnog identiteta, i to evaluacija mjesta, privrženost mjestu i odanost mjestu. Cilj je, dakle, utvrditi odnos ispitanika prema tome kako ocjenjuju okolnosti življenja u mjestu stanovanja, u kojoj se mjeri osjećaju emocionalno povezani s njim te planiraju li svoju budućnost u sadašnjem mjestu stanovanja. Sve navedene teme na različite načine istraživane su kroz koncepte kvalitete života, privrženosti zajednici, privrženosti mjestu te migracijskih aspiracija, no ovdje se drže dijelom šireg koncepta koji bi trebao dati bogatije uvide o složenim odnosima mladih prema mjestu življenja (Carling i Schewel, 2018., Dallago i sur. 2012., Žanić i sur. 2019.). Zanimalo nas je pritom na koji način obrasci društvenosti i korištenje medija djeluje na teritorijalno pozicioniranje mladih. Stoga smo postavili pitanje o tome kakav učinak imaju učestalost korištenja medija te održavanje društvenih odnosa uživo na evaluaciju, privrženost i odanost mjestu. Budući da su društveni odnosi redovito isticani kao ključni aspekt odnosa spram lokalne sredine, smatrali smo da će na odnos mladih prema lokalnoj sredini efekt imati odnosi s roditeljima, percepcija socijalne podrške, kao i druženje uživo s prijateljima i rodbinom. Kada je u pitanju socijalna podrška dosadašnja istraživanja pokazala su kako stanovnici Vukovarsko-srijemske županije u najvećoj mjeri računaju na obitelj i rodbinu kao izvore socijalne podrške, a u značajnoj mjeri pomoć se očekuje i od prijatelja, susjeda i drugih bliskih osoba (Kaliterna Lipovčan i Brajša Žganec, 2022). U radu smo, stoga, krenuli od pretpostavke da se usprkos širenju kontakata i komunikacije izvan lokalnog područja socijalna podrška u najvećoj mjeri očekuje od osoba koje žive u blizini te da to onda ima učinak i na intenzitet identificiranja s lokalnim. Također, željeli smo provjeriti tezu koja se nerijetko eksplicitno ili implicitno ponavlja, a prema kojoj upravo mediji pridonose delokalizaciji, odnosno umanjivanju društvene i identitetske važnosti lokalnog. S tim ciljem, postavili smo sljedeće hipoteze:

1. Veće zadovoljstvo odnosom s roditeljima/skrbnicima te situacija u kojoj su roditelji u braku imat će pozitivan efekt na odanost, pripadnost i evaluaciju mjesta.
2. Veća percepcija socijalne podrške imat će pozitivan efekt na odanost, pripadnost i evaluaciju mjesta.
3. Druženje uživo također je bitno za doživljaj lokalne sredine, i to tako da će učestalije druženje s prijateljima, kao i učestalije druženje s rodbinom imati pozitivan efekt na odanost, pripadnost i evaluaciju mjesta.

4. Učestalija upotreba medija, dakle, radija, televizije, novina i interneta imat će negativan efekt na izdvojene dimenzije teritorijalnog identiteta, tj. na evaluaciju mjesta, privrženost mjestu te odanost mjestu.

3.2. Prikupljanje podataka i korišteni instrumenti

U radu smo analizirali podatke prikupljene anketnim istraživanjem provedenim tijekom jeseni 2021. godine na stratificiranom probabilističkom uzorku učenika trećih i četvrtih razreda srednjih škola s područja Vukovarsko-srijemske županije. Stratifikacijom je u odnos na populacijske vrijednosti očuvana proporcionalnost, a time i reprezentativnost s obzirom na razred i obrazovni program (gimnazijski/strukovni). Ispitanici su anketirani grupno u razredu, a uz njihov usmeni pristanak za sudjelovanje u istraživanju, prikupljene su i suglasnosti roditelja ili staratelja. U istraživanju su sudjelovala 552 ispitanika. Pritom je 53 % ispitanika bilo ženskog, a 47 % muškog spola; 74 % ih je polazilo strukovne, a 26 % gimnazijske obrazovne programe, pri čemu ih je 58 % bilo iz trećega, a 42 % iz četvrtog razreda.

Polazne hipoteze testirane su uz pomoć regresijske analize. S obzirom na to da smo fokus usmjerili na tri dimenzije teritorijalnog identiteta, u analizi smo kreirali zasebni model za svaku od tih dimenzija. Prema tome, regresijska analiza provedena je za tri kriterijske varijable kojima je mjerena efekat koji uporaba medija i obrasci društvenosti imaju na evaluaciju mjesta, privrženost mjestu te odanost ispitanika mjestu stanovanja.

Evaluacija mjesta mjerena je integrativnom varijablom sastavljenom od odgovora na dvije tvrdnje, jedne kojom je traženo od ispitanika da procijene općenitu pogodnost svoga mjesta za života, i druge koja je mjerila ima li njihovo mjesto više ili manje prednosti važnih za život u usporedbi s drugim mjestima. Preciznije, ispitanici su iskazivali stav s tvrdnjama „Mislim da je ovo dobro mjesto za život“ i „U usporedbi s drugima, moje mjesto ima mnoge prednosti“ i to na skali od 1 – nimalo se ne slažem do 5 – potpuno se slažem. Integrativna varijabla evaluacija mjesta kreirana je kao aritmetička sredina tako iskazanih stavova o dvije spomenute tvrdnje.

Pripadnost mjestu često se mjeri jednostavnim instrumentima koji se sastoje od jednog pitanja (Cifrić i Nikodem, 2006). U ovom radu ta dimenzija mjerena je varijablom u kojoj su na skali od 1 – nimalo se ne slažem do 5 – potpuno se slažem ispitanici trebali iskazati svoje slaganje s tvrdnjom „Osjećam se kao da pripadam ovom mjestu“. Držimo da postavljeno pitanje na prikladan način mjeri pripadnost mjestu jer obuhvaća dva ključna aspekta ovog koncepta, i to emocionalni odnos i određeni stupanj identifikacije s mjestom.

Odanost mjestu mjerena je pitanjem u kojem se ispitanika tražilo da odgovore planiraju li napustiti mjesto stanovanja nakon završetka obrazovanja. Odgovori su iskazivani na skali od četiri stupnja, od 1 – uopće ne planiram, 2 – ponekad razmišljam o tome, 3 – često razmišljam o tome, do 4 – planiram, svakako namjeravam iseliti.

Kao prediktorske varijable koristili smo dva skupa varijabli, i to varijable koje se odnose na korištenje medija te varijable koje se odnose na različite aspekte društvenosti. Korištenje medija mjerili smo kroz učestalost u posljednjih godinu dana gledanja TV-a, slušanja radijskog programa, čitanja novina te provođenja vremena na internetu, i to na skali od 1 – uopće ne do 4 – često.

Obiteljska situacija mjerena je putem dviju varijabli. Ispitanici su tako na skali od 1 – izrazito nezadovoljan/na do 5 – izrazito zadovoljan/na ocjenjivali svoje zadovoljstvo odnosom s roditeljima/skrbnicama. Kada je u pitanju bračni status roditelja u analizi smo izdvojili dvije opcije pri čemu je prva obuhvatila ispitanike kojima su roditelji/skrbnici u braku, a druga sve ostale ispitanike.

Istraživanja socijalne podrške ponekad se fokusiraju na različite i specifične izvore socijalne podrške, kao što su primjerice prijatelji ili institucije, ali u ovom radu cilj je bio saznati u kojoj mjeri mladi računaju da bi u slučaju potrebe dobili pomoć od ljudi općenito. Tako su ispitanici na skali od 1 (uopće se ne odnosi) do 4 (u potpunosti se odnosi) izražavali stupanj slaganja s tvrdnjom „Poznajem dosta ljudi koji su mi spremni pomoći“.

Kod druženja uživo zanimalo nas je u kojoj se mjeri mladi u svoje slobodno vrijeme druže s prijateljima te u kojoj se mjeri druže s rodbinom. Mogući su bili odgovori na skali od 1 – uopće ne do 4 – često.

Napokon, u istraživanju se postavilo pitanje o tome kojeg su spola ispitanici te koji školski program pohađaju, gimnazijski ili strukovni.

3.3. Rezultati istraživanja

Rezultati predstavljeni u tablici 1 pokazuju da su mladi uglavnom podvojeni kada su u pitanju tvrdnje koje se odnose na evaluaciju mjesta.¹²⁴ Naime, dok se otprilike 44 % ispitanih slaže s tvrdnjom da je njihovo mjesto dobro za život, znatno je manji broj onih koji smatraju da njihovo mjesto u usporedbi s drugim mjestima ima mnoge prednosti. Takvih je naime tek nešto više od 30 %.

Tablica 1. Slaganje s tvrdnjama koje se odnose na evaluaciju mjesta

	1. nimalo se ne slažem	2. uglavnom se ne slažem	3. niti se slažem niti ne slažem	4. uglavnom se slažem	5. potpuno se slažem
Mislim da je ovo dobro mjesto za život.	12,4 %	13,1 %	30,4 %	25,7 %	18,4 %
U usporedbi s drugima, moje mjesto ima mnoge prednosti.	12,9 %	18,0 %	38,3 %	17,5 %	13,3 %

124 Faktorska analiza pokazala je da ove varijable zajedno objašnjavaju 79,220 % varijance.

U tablici 2 prikazani su rezultati na tvrdnju kojom se mjerio osjećaj pripadnosti ispitanika mjestu. Može se uočiti da ispitanici iskazuju nešto veće slaganje s tom tvrdnjom nego s tvrdnjama kojima se mjerila evaluacija mjesta. Naime, oko šezdeset posto ispitanika izražava određenu emocionalnu povezanost s mjestom. Ti nalazi mogu se dovesti u vezu s ranije provedenim istraživanjima u Republici Hrvatskoj prema kojima postoji veća emocionalna povezanost s mjestom stanovanja u odnosu na zadovoljstvo time što mjesto u smislu kvalitete života nudi (Žanić i Miletić, 2022).

Tablica 2. Pripadnost mjestu

	1. nimalo se ne slažem	2. uglavnom se ne slažem	3. niti se slažem niti ne slažem	4. uglavnom se slažem	5. potpuno se slažem
Osjećam se kao da pripadam ovom mjestu.	8,4 %	8,7 %	22,8 %	29,7 %	30,4 %

Rezultati odanosti mjestu prikazani su u tablici broj 3. Može se uočiti da gotovo trećina ispitanika svakako planira iseliti iz sadašnjeg mjesta stanovanja, a velik broj i onih koji često razmišljaju o tome. Ovakvi rezultati korespondiraju s rezultatima istraživanja koja pokazuju da je sklonost razmišljanju o odlasku iz mjesta stanovanja izrazito zastupljena upravo među mladima (Lajić i sur., 2018., Žanić i sur. 2019).

Tablica 3. Odanost mjestu ispitanika

	1. uopće ne planiram	2. ponekad razmišljam o tome	3. često razmišljam o tome	4. planiram, svakako namjeravam iseliti
Planirate li nakon završetka školovanja iseliti iz mjesta u kojem živite?	12,4 %	33,1 %	23,5 %	31,1 %

Rezultati predstavljeni u tablici broj 4 pokazuju da među mladima dominira zadovoljstvo odnosom s roditeljima/skrbnicima. Naime više od 87 % ispitanih iskazalo je kako su uglavnom ili potpuno zadovoljni s ovim odnosima. Tek manji broj, njih 4,2 % izrazito je ili uglavnom nezadovoljno odnosom s roditeljima/skrbnicima. Promjene do kojih dolazi u obiteljskim odnosima još uvijek nisu u značajnoj mjeri imale učinak na opadanje zadovoljstva obiteljskim odnosima te sukladno i nekim drugim istraživanjima provedenim u Hrvatskoj obitelj i dalje ima izuzetno važnu ulogu.

Tablica 4. Zadovoljstvo ispitanika odnosom s roditeljima/skrbnicima

Koliko ste zadovoljni sa svakom od sljedećih pojedinosti iz vašega života?	1. izrazito nezadovoljan/na	2. uglavnom nezadovoljan/na	3. ni zadovoljan ni nezadovoljan	4. uglavnom zadovoljan/na	5. izrazito zadovoljan/na
Odnosom s roditeljima/skrbnicima.	1,5 %	2,7 %	8,0 %	25,1 %	62,7 %

Tablice 5 i 6 pokazuju kako su mladi prilično društveni, osobito kada je u pitanju druženje s prijateljima uživo. Ipak, socijalna podrška nije tako snažno izražena pa tek oko četvrtine ispitanih smatra da poznaje dosta ljudi koji su im spremni pomoći.

Tablica 5. Percepcija socijalne podrške

U kojoj se mjeri sljedeća tvrdnja odnosi na vas, odnosno u kojoj mjeri dobro opisuje vaš položaj?	1. uopće se ne odnosi	2. u manjoj mjeri se odnosi	3. uglavnom se odnosi	4. u potpunosti se odnosi
Poznajem dosta ljudi koji su mi spremni pomoći.	7,3 %	24,2 %	42,5 %	26,0 %

Tablica 6. Druženje uživo tijekom slobodnog vremena

Koliko ste često u POSLJEDNJIH GODINU DANA obavljali sljedeće aktivnosti u svom slobodnom vremenu?	1. nikad	2. rijetko	3. povremeno	4. često
Družim se s prijateljima uživo.	1,5 %	9 %	27,4 %	62,2 %
Družim se s rodbinom uživo.	4 %	18,5 %	30,4 %	47,1 %

Rezultati korištenja medija u slobodno vrijeme prikazani su u tablici 7 te pokazuju kako upravo mediji zauzimaju važno mjesto u životima mladih. Ipak, kada bi se gledalo iz perspektive medijskih publika, dakle, onih koji često koriste pojedini

medij, može se uočiti izrazita razlika u popularnosti pojedinih medija (Čuvalo, 2010). Naime, dok čak 78 % mladih često provodi vrijeme na internetu, tek je 2 % onih koji često čitaju novine. U usporedbi s istraživanjima provođenima na populaciji mladih prije samo desetak, petnaest godina uočljivo je kako su se dogodile značajne promjene u provođenju slobodnog vremena mladih koje se najjasnije ispoljavaju upravo u velikom porastu korištenja interneta, kao i znatno manjem vremenu koje mladi provode slušajući radio (Ilišin, 2017).

Tablica 7. Učestalost korištenja pojedinih medija

Koliko ste često u POSLJEDNJIH GODINU DANA obavljali sljedeće aktivnosti u svom slobodnom vremenu?	1. nikad	2. rijetko	3. povremeno	4. često
gledam televizijske programe	12,1 %	41,8 %	28,3 %	17,8 %
slušam radijske programe	46,4 %	34,7 %	13,1 %	5,8 %
čitam novine	79,7 %	14,7 %	3,5 %	2,0 %
provodim vrijeme <i>online</i> /na internetu	1,1 %	4,0 %	16,9 %	78,0 %

U sljedećem koraku, a prije analize regresijskih modela, proveli smo i analizu međusobne korelacije varijabli uključenih u višestruku regresijsku analizu. Korelacijska matrica prikazana u sljedećoj tablici otkriva da najveći broj prediktorskih varijabli nije međusobno povezan ili da među njima postoji niska razina povezanosti ($r < 0,36$). Tek je u jednom slučaju uočena nešto viša, ali i dalje umjerena povezanost ($0,36 \leq r < 0,67$), pri čemu je analiza pokazala postojanje međusobne pozitivne umjerene povezanosti između druženja s prijateljima uživo te druženja s rodbinom uživo ($r = 0,44$). Osim izdvojene povezanosti kod prediktorskih varijabli, korelacijska analiza nije pokazala postojanje snažnije bivarijatne povezanosti između prediktorskih i kriterijskih varijabli, tek je kod kriterijskih varijabli utvrđena snažnija povezanost između evaluacije mjesta i osjećaja pripadnosti mjestu ($r = 0,72$). Uz koeficijente korelacije ni rezultati analize faktora inflacije varijance (VIF) nisu upućivali na probleme s multikolinearnošću. Aritmetička sredina tog pokazatelja bila je 1,14, što je znatno ispod uobičajenog graničnog iznosa koji označava moguću multikolinearnost između varijabli uključenih u regresijski model.

Tablica 8. Pearsonov koeficijent korelacije između varijabli uključenih u višestruku regresijsku analizu

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
1. evaluacija	1												
2. odanost	-,40**	1											
3. pripadnost mjestu	,72**	-,37**	1										
4. spol	-,21**	,25**	-,15**	1									
5. obrazovni program	,09*	-,10*	,01	-,13**	1								
6. zadovoljstvo odnosom s roditeljima	,28**	-,25**	,31**	-,10*	,11*	1							
7. bračni status roditelja	-,03	,02	-,03	-,04	,04	-,08	1						
8. poznavanje ljudi od kojih može dobiti pomoć	,31**	-,08	,34**	-,06	,01	,19**	,01	1					
9. druženje uživo s rodbinom	,21**	,01	,24**	,08	,07	,10*	-,06	,21**	1				
10. druženje uživo s prijateljima	,24**	-,07	,22**	,06	,10*	,31**	-,08	,19**	,44**	1			
11. gledanje televizije	,08	-,02	,08	,08*	,08*	,18**	-,07	,08	,13**	,22**	1		
12. slušanje radija	,13**	-,10*	,06	,06	,13**	,15**	-,04	,07	,05	,15**	,26**	1	
13. čitanje novina	,02	,03	-,01	-,09*	,11*	,01	-,01	,02	,03	,02	,02	,20**	1
14. provođenje vremena online (na internetu)	-,06	,06	,02	,04	-,07	,03	,02	,06	,05	-,01	,10*	-,01	-,10*

*p<0,05

**p<0,01

U tablici broj 9 prikazani su rezultati provedene regresijske analize. Za svaku od triju izdvojenih dimenzija priredili smo zaseban regresijski model te su u tablici usporedno prikazani rezultati analize za sve tri kriterijske varijable (odanost mjestu, pripadnost mjestu i evaluacija mjesta). Analizom varijance utvrđeno je da kreirani prediktorski sklop statistički značajno predviđa ishod kriterijske varijable u sva tri analizirana regresijska modela. Kako se može vidjeti, najmanje varijance objašnjene su u slučaju odanosti mjestu, 11,2 %. Pokazalo se kako izraženije zadovoljstvo odnosom s roditeljima/skrbnicima, kao i češće slušanje radija imaju pozitivan efekt na odanost mjestu. U slučaju pripadnosti mjestu predloženi model objasnio je 22,5 % varijance. Pritom su se kao statistički značajni prediktori pokazale varijable koje se odnose na zadovoljstvo odnosa s roditeljima/skrbnicima, socijalnu podršku te druženje s prijateljima uživo. Napokon, pokazalo se kako zadovoljstvo odnosom s roditeljima, socijalna podrška, druženje s prijateljima uživo te slušanje radija imaju pozitivan efekt na evaluaciju mjesta. U sva tri slučaja pokazalo se i kako kontrolna varijabla spol ima statistički značajan efekt na rezultat pri čemu su djevojke iskazivale manju odanost, pripadnost i evaluaciju mjesta.

Tablica 9. Rezultati višestruke regresijske analize

		odanost	pripadnost	evaluacija
		β	β	β
sociodemografska obilježja	spol	,229**	-,118**	-,184**
	obrazovni program	-,051	-,047	,016
obiteljski odnosi	zadovoljstvo odnosom s roditeljima	-,192**	,244**	,175**
	bračni status roditelja	,016	-,006	-,005
socijalna podrška	poznavanje ljudi od kojih može dobiti pomoć	-,034	,266**	,225**
društenost uživo	druženje uživo s prijateljima	,018	,162**	,134**
	druženje uživo s rodbinom	-,014	,037	,074
izloženost medijima	gledanje televizije	-,018	,010	,006
	slušanje radija	-,097*	,010	,086*
	čitanje novina	,068	-,030	-,021
	provođenje vremena online (na internetu)	,070	,030	-,061
ukupni model	F	7,063**	14,905**	13,399**
	korigirani R ²	0,112	0,225	0,206

*p<0,05

**p<0,01

3.4. Rasprava

Na temelju predstavljenih rezultata smatramo da se može izdvojiti nekoliko važnih nalaza koji se tiču relacija između društvenih odnosa te lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta.

Kao prvo, pokazalo se da je u slučaju istraživanja lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta mladih ljudi važno uzeti u obzir odnose s roditeljima. Pritom se u sva tri istraživana slučaja značajnim pokazalo zadovoljstvo odnosa koji se ima s roditeljima, ali ne i bračni status roditelja. Neka dosadašnja istraživanja već su ukazivala na povezanost između zadovoljstva odnosom s obitelji i zadovoljstva zajednicom iz čega se zaključivalo da se obitelj ne smije smatrati zatvorenom privatnom institucijom ograničenom na domaćinstvo, već da se treba povezivati sa širim društvenim kontekstom (Toth i sur., 2002). Na takav zaključak navode i ovdje prezentirani rezultati koji ukazuju na to da veće zadovoljstvo odnosom s roditeljima /skrbnicima ima pozitivan efekt ne samo na evaluaciju i identitetski odnos spram mjesta, već i na spremnost mladih da nakon školovanja ostanu živjeti u lokalnoj sredini.

Potrebna su, ipak, daljnja istraživanja koja bi jasnije ukazala na specifične veze između odnosa u obitelji i doživljaja lokalnog. Rezultati istraživanja provedenih na mladima iz Vukovarsko-srijemske županije ukazali su već na važnost uzimanja u obzir vrijednosnih orijentacija mladih jer su oni koji su bili skloni tradicionalističkom vrijednosnom sklopu iskazivali i veću privrženost mjestu (Žanić i sur., 2022).

Drugi važan nalaz odnosi se na druženje uživo i odnos spram lokalne sredine. Ono što je tu ključno istaknuti je kako nemaju svi oblici društvenosti uživo jednak efekt na doživljaj lokalne sredine. Dok je očekivan rezultat prema kojem učestalije druženje s prijateljima ima pozitivan efekt na doživljaj lokalne sredine iznenađuje izostanak te povezanosti kada je u pitanju druženje s rodbinom. Naime, prema nekim uvidima na identitetsko povezivanje s lokalnom sredinom pozitivan učinak ima poznavanje povijesti mjesta, lokalnih priča koje omogućuju uklapanje pojedinca u lokalnu sredinu i ostvarenje svojevrsnog identitetskog kontinuiteta (Lewicka, 2014). Moglo bi se pretpostaviti da se takvo upoznavanje s lokalnom povijesti često odvija upravo preko starijih članova rodbine. S druge strane, budući da očekivana povezanost izostaje trebalo bi istražiti u kojoj je mjeri druženje s rodbinom svojevrsna rutina ili čak obaveza koja, stoga, ne izaziva osobito zadovoljstvo kod mladih pa onda nema ni relevantnost u analizi povezanosti mladih i mjesta. Potrebna su, dakako, daljnja istraživanja, osobito ona kvalitativna koja bi dala dodatna objašnjenja dobitih nalaza.

Utvrđeno je, također, da veća percepcija socijalne podrške ima pozitivan efekt na pripadnost mjestu te evaluaciju mjesta. Rezultati nekih drugih analiza već su pokazali kako mladi iz Vukovarsko-srijemske županije koji imaju veći broj prijatelja iskazuju snažniji osjećaj zajednice (Žanić i sur., 2023). Ti rezultati sugeriraju kako je društvenost među ovom populacijom još uvijek snažno lokalno usmjerena. Dakako, bilo bi važno istražiti je li to posljedica istraživanog područja koje je obilježeno

manjim naseljima te malim i srednjim gradovima. Drugim riječima, važno bi bilo utvrditi je li po tom pitanju situacija drugačija u velikim gradovima.

Kada je u pitanju odnos između učestalosti korištenja medija i lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta, može se konstatirati kako rezultati ne idu u prilog tezi o medijskoj delokalizaciji. Naime, rezultati su pokazali da učestalije korištenje medija ne umanjuje značaj lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta. Štoviše, kada je u pitanju slušanje radija, rezultati su obrnuti od očekivanog jer je češće slušanje radija povezano s većom odanošću mjestu te boljom evaluacijom mjesta. Neki autori ukazivali su na različite potencijale lokalnih radiostanica, ne samo za praćenje lokalnih događanja, već i za otvaranje rasprava važnih za lokalnu zajednicu te za snažnije uključivanje publike u komentiranje relevantnih tema (Nettlefold, 2019). Svi ti načini mogu doprinijeti i podizanju svijesti o važnosti lokalne zajednice, pa i snažnijem identificiranju s lokalnim. Rezultati dobiveni u ovom istraživanju pokazuju da slušanje radija može biti povezano s pozitivnijim vrednovanjem lokalne sredine, međutim, treba voditi računa i o tome da to nije medij koji je osobito popularan među mladima jer tek oko šest posto mladih često provodi slobodno vrijeme uz slušanje radija.

Držimo važnim spomenuti i kako rezultati prikazani u tablici korelacija pokazuju kako korištenje medija u slobodno vrijeme nije u negativnom odnosu s druženjem uživo. Premda je riječ o niskim korelacijama, pokazuje se da je gledanje televizije pozitivno povezano s druženjem s rodbinom i prijateljima uživo, dok je slušanje radija pozitivno povezano s druženjem s prijateljima uživo. Taj uvid također skreće pažnju na raznolike načine upotrebe medija koji mogu imati i različite posljedice.

Ukratko, rezultati idu u prilog onim razmišljanjima koji široku upotrebu medija ne povezuju s opadanjem važnosti lokalnog u suvremenom svijetu. Tako primjerice R. Debray (2000:241) piše: „Čovjekov hod je stvorio njegovu teritoriju, konj naciju, automobil kontinente, avion planetu Zemlju, a lansirna rampa svemir. Stvarni prostor se oblikuje pokretom, jer kao i vrijeme predstavlja tehničku evolutivnu kategoriju. Međutim, s gledišta kulture, nova sredstva ne obezvrjeđuju teritoriju, već je čine još primamljivijom.“ Kako bi slikovito prikazao ovu misao Debray (2000:241) zaključuje: „Na ekranu gledamo vremensku prognozu za cijelu svijet, a zbijamo se u svoja gnijezda.“ Dakle, osim promicanja globalizacijskih i kozmopolitskih stavova mediji, pa onda i komunikacija putem interneta, mogu koristiti širenju poruka koje promiču lokalno, koje se tiču onoga što je blisko.

Napokon, može se uočiti i značajan efekt spola na odnos spram lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta. Djevojke su tako iskazale slabije vrednovanje mogućnosti koja nudi njihova sredina, veću sklonost odlasku, ali i slabiju pripadnost mjestu. To je osobito zanimljivo ako se uzme u obzir da su rezultati ranijih istraživanja provedenih u Republici Hrvatskoj pokazivali kako su žene nešto sklonije od muškaraca iskazivati pripadnost mjestu (Cifrić i Nikodem, 2006). Zanimljivo je, stoga, postaviti pitanje u kojoj mjeri osobito u perifernim područjima transformacija uloga i druga-

čija očekivanja djevojaka mijenjaju i identitetske obrasce, osobito one koji se tiču teritorijalnog identiteta. Buduća istraživanja bi trebala pokazati u kojoj je mjeri to posljedica ograničenja vezanih uz nastavak obrazovanja i pronalazak posla, a u kojoj mjeri nekih kulturnih i vrijednosnih faktora.

Kada su u pitanju ograničenja provedenog istraživanja, treba reći kako je istraživanje provedeno na učenicima trećih i četvrtih razreda te je upitno koliko su dobiveni podatci reprezentativni za populaciju mladih u cjelini. Također, istraživanje je provedeno na području Vukovarsko-srijemske županije koje ne uključuje velike gradove, stoga se javlja problem generalizacije dobivenih rezultata. Potrebna su daljnja istraživanja u različitim prostornim okvirima kako bi se omogućila provjera postojećih i razrada novih teorijskih modela.

Osim toga, potrebna su detaljnija istraživanja kompleksnih odnosa između korištenja interneta i lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta. Primjerice, na tragu nekih ranijih istraživanja trebalo bi utvrditi kako je praćenje različitih sadržaja na internetu povezano sa spremnošću na migriranje, ali i utvrditi kako su isti sadržaji povezani s evaluacijom i pripadnošću mjestu (Pavić i Dominković, 2018).

Buduća istraživanja trebala bi, osim toga, pokušati na još detaljniji način zahvatiti obrasce korištenja medija. Bilo bi, naime, vrijedno znati u kojoj su mjeri ispitanici prilikom korištenja različitih medija zainteresirani za lokalne teme, a u kojoj se mjeri zanimaju za sadržaje i događanja u drugim dijelovima svijeta. Dakle, kako bi se dobili precizniji uvidi u to kakav je učinak medija na različite aspekte teritorijalnih identiteta, trebalo bi u idućim istraživanjima posvetiti veću pažnju tome na koji način mladi koriste medije, odnosno koje sadržaje prate i na koji način ih doživljavaju. Trebalo bi, primjerice, istražiti u kojoj mjeri mladi prate lokalne, nacionalne i međunarodne vijesti, ali i u kojoj mjeri imaju povjerenja u pojedine izvore informiranja.

Napokon, postoji mogućnost daljnjeg razvijanja koncepta lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta. Moguće bi u tom kontekstu bilo uključiti dimenziju koja bi istražila odnos prema imigrantima na nekom području, kao i dimenziju aktivne privrženosti, dakle, spremnosti na angažman u lokalnoj sredini te vidjeti na koji način korištenje medija i društvena umreženost bivaju povezani s tim aspektima globaliziranog svijeta (Franc i sur. 2010., Žanić i sur, 2022).

4. Zaključak

U ovom je radu cilj bio ispitati kakav je u suvremenim okolnostima obilježenim dinamičnim društvenim promjenama i izraženom prostornom mobilnošću učinak pojedinih dimenzija društvenog života na vrednovanje lokalnih aspekata teritorijalnog identiteta. Osobito se ciljalo ispitati postavke vezane uz medijsku i društvenu delokalizaciju. Pokazalo se kako je identitetska važnost lokalnog izraženija kod mladih koji iskazuju veće zadovoljstvo odnosom s roditeljima, koji u većoj mjeri smatra-

ju da mogu računati na pomoć drugih ljudi u slučaju potrebe, a u nekim slučajevima i češće slušanje radija te češće druženje s prijateljima uživo imalo je pozitivan efekt na odnos prema mjestu. Pokazuje se tako da su društvene veze izuzetno važne za identificiranje s lokalnim, iako nemaju sve istu važnost. Tako je pomalo iznenađujuće da druženje s rodbinom uživo nije imalo pozitivan efekt na lokalne aspekte teritorijalnog identiteta za razliku od druženja s prijateljima koje je bilo pozitivno povezano s pripadnosti i evaluacijom mjesta. S druge strane, rezultati koji se tiču korištenja medija ne idu u prilog medijskoj delokalizaciji. Učestalije korištenje interneta, televizije i novina nije imalo učinak na lokalne identifikacije, dok ih je slušanje radija, kako je već navedeno, pojačavalo. Premda uvjerljivo zvuče tumačenja prema kojima mediji mijenjaju naš odnos prema svijetu, pa i mijenjaju naše načine zamišljanja svijeta, rezultati istraživanja koje smo predstavili pokazuju u kojoj je mjeri riječ zapravo o vrlo kompleksnim i složenim odnosima. Čini se da je potrebno provoditi daljnja istraživanja kako bi se stekli bolji uvidi u to zanimljivo područje. Naime, treba imati na umu da bez obzira na to što naš uzorak prilično vjerno korespondira s populacijskim vrijednostima za relevantne stratifikacijske kriterije, mi smo ovim istraživanjem zahvatili uglavnom osobe u dobi između 16 i 18 godina. Dakle, relativno uski dobni kontingent, odnosno samo segment populacije mladih. Stoga bi svakako bilo dobro provesti dodatna istraživanja kojima bi se u cjelini zahvatila ta skupna i čiji bi rezultati onda dali jasniju sliku o važnosti lokalnog aspekta teritorijalnog identiteta kod mladih koji žive na periferiji. Osim toga, u ovom radu zahvaćeni su samo neki aspekti koji se tiču medijske i socijalne delokalizacije, dok bi za cjelovitiju sliku bilo potrebno istražiti još niz važnih pitanja koja bi osvijetlila dosad slabo istražene aspekte ovih procesa. No, pitanja kao što su koliko lokalno usmjerava način na koji zamišljamo svijet te u kojoj su nam mjeri važni društveni odnosi u lokalnoj sredini svakako zaslužuju pažnju i daljnja istraživanja.

Literatura

- Appadurai, A. (2011). *Kultura i globalizacija*. Beograd: XX vek.
- Bradshaw, T. K. (2008). The Post-Place Community: Contributions to the Debate about the Definition of Community. *Community Development*, 39(1), 5-16. <https://doi.org/10.1080/15575330809489738>
- Castells, M. (2003). *Internet galaksija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Chew, H. E., LaRose, R., Steinfield, C., Velasquez, A. (2011). The Use of Online Social Networking by rural youth and its effects on Community Attachment. *Information, Communication & Society*, 14(5), 726-747. <http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2010.539243>
- Cifrić, I., Nikodem K. (2006). Socijalni identitet u Hrvatskoj: koncept i dimenzije socijalnog identiteta. *Socijalna ekologija*, 15(3), 173-202.
- Cresswell, T. (2011). Mobility. U: D. Livingstone i J. Agnew (ur.), *The Sage Handbook of Geographical Knowledge*. Sage.

- Čuvalo, A. (2020). Osobine medijskih publika i povjerenje u medije. *Medijske studije* 1(1-2): 40-53.
- Evans, C. (2016). Moving away or staying local: The role of locality in young people's 'spatial horizons' and career aspirations. *Journal of Youth Studies*, 19(4), 501-516. doi:10.1080/13676261.2015.1083955
- Forrest, R., Kearns, A. (2001). Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood. *Urban Studies*, 38(12), 2125-2143. <https://doi.org/10.1080/00420980120087081>
- Franc, R., Šakić, V. i Kaliterna-Lipovčan, Lj. (2010). Percipirane posljedice doseljavanja i stav prema doseljavanju. *Društvena istraživanja*, 19(3), 421-440. <https://hrcak.srce.hr/55444>
- Geiger Zeman, M. i Zeman, Z. (2010). *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Harney, N. D. (2024). Mobility, immobility, and migration, U: G. Sciortino, M. Cvajnera i P. Kivisto (ur), *Research Handbook on the Sociology of Migration*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Debray, R. (2000). *Uvod u mediologiju*. Beograd: CLIO.
- Ilišin, V. (2017). Neke dimenzije slobodnog vremena mladih. U: V. Ilišin i V. Spajić Vrkaš (ur.), *Generacija osujećenih: Mladi u Hrvatskoj na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Kaliterna Lipovčan, LJ., Brajša Žganec, A. (2022). Društvene i osobne odrednice životnog zadovoljstva i sreće stanovnika Vukovarsko-srijemske županije. U: D. Živić (ur.). *Vukovarsko-srijemska županija: demografski izazovi, kvaliteta življenja i perspektiva razvoja*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lajić, I., Malnar, A. i Mišetić, R. (2018). Predmigracijsko raspoloženje maturanata četiriju najvećih hrvatskih gradova. *Hrvatski geografski glasnik* 80(1), 77-98.
- Lewicka, M. (2010). What makes neighborhood different from home and city? Effects of place scale on place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 30(1), 35-51. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.05.004>
- Lewicka, M. (2014). In search of roots: Memory as enabler of place attachment. U: L. C. Manzo i P. Devine-Wright (ur.), *Place attachment: Advances in theory, methods and applications* (str. 49–60). Routledge/Taylor & Francis Group.
- Mahmoudi Farahani, L. (2016). The Value of the Sense of Community and Neighbouring. *Housing, Theory and Society*, 33(3), 357–376. <https://doi.org/10.1080/14036096.2016.1155480>
- Matos, C. (2012). Globalization and the Mass Media. *Wiley-Blackwell's Encyclopaedia of Globalization*, Wiley-Blackwell, Oxford.
- Meyrowitz, J. (2005). The Rise of Glocality. New Senses of Place and Identity in the Global Village. U: Kristóf Nyíri, (ur.), *A Sense of Place: The Global and the Local in Mobile Communication*, Beč: Passagen Verlag.
- Murinska, S. (2019). Impact of Hyperlocal Media on Local Communities. *Society, Integration, Education. Proceedings of the International Scientific Conference. Vol. VI*, 401-411.
- Nettlefold, J. E. (2019). Listening at the local level: the role of radio in building community and trust. *Media International Australia*, 172(1), 74-88. <https://doi.org/10.1177/1329878X19858662>
- Pavić, Ž. i Dominković, D. (2018). Internetske društvene mreže i migracije: snaga slabih veza? U: A. Šundalić, K. Zmaić, T. Sudarić, Ž. Pavić, D. Janković, A. Dremel, N. Krivokapić

- (ur.). *Sudbina otvorenih granica: zbornik radova sa znanstvenog skupa Globalizacija i regionalni identitet 2018*. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore, 247-264.
- Pavić Ž., Šundalić A. (2016). A Comparison of Online and Offline Social Participation Impactson Generalized Trust, *Italian Sociological Review*, 6(2), 185-203.
- Recchi, E., Flipo, A. (2020). Spatial Mobility in Social Theory. *Società Mutamento Politica*, 10(20), 125-137. <https://doi.org/10.13128/smp-11051>
- Robaeyst, B; Baccarne, B; De Meulenaere, J;Mechant, P. (2022). Online Neighborhood Networks: The Relationship Between Online Communication Practices and Neighborhood Dynamics. *Media and Communication* 10(2), 108-118.
- Ronnlund, M. (2019). 'I love this place, but I Won't Stay': Identification with Place and Imagined Spatial Futures Among Youth Living in Rural Areas in Sweden. *Young*, 28(2), 1-15.
- Toth J. F.; Brown R. B. i Xu X. (2002). Separate family and community realities? An urban-rural comparison of the association between family life satisfaction and community satisfaction, *Community, Work & Family*, 5(2), 181-202, <https://doi.org/10.1080/13668800220146364>
- Žanić, M., Miletić, G.-M. i Bendra, I. (2019). Kvaliteta života mladih iz Vukovarsko-srijemske županije u uvjetima suvremene demografske krize. *Socijalna ekologija*, 28(3), 187-210
- Žanić, M., Miletić, G.-M. (2022). Od nove zavičajnosti do dezangažirane privrženosti. Privrženost mjestu i teritorijalne pripadnosti u Republici Hrvatskoj. *Geoadria* 27(1), 53-77.
- Žanić, M., Miletić, G.-M. i Živić, D. (2022). Odrednice privrženosti mjestu: primjer mladih iz Vukovarsko-srijemske županije. *Društvena istraživanja*, 31(2), 257-280. <https://doi.org/10.5559/di.31.2.04>
- Žanić, M., Miletić, G.-M., Milak, M. (2023). The impact of digital technology use on youth sense of community: a case study from Croatia, *Journal of Community Positive Practices*, 23(1), 67-83.

DRUŠTVO/SOCIETY

Razvijenost i nezaposlenost u hrvatskim županijama: klaster analiza

Pregledni rad

Slavko Bezeredi

Institut za javne financije
Smičiklasova 21
Zagreb
slavko.bezeredi@ijf.hr

Martina Pezer

Institut za javne financije
Smičiklasova 21
Zagreb
martina.pezer@ijf.hr

Simona Prijaković

Institut za javne financije
Smičiklasova 21
Zagreb
simona.priakovic@ijf.hr

Sažetak

Regionalne razlike jedne su od prepreka u provođenju dobre ekonomske politike. Jedan od najvažnijih makroekonomskih pokazatelja i socijalnih rizika je nezaposlenost koja je nedovoljno istraжена na regionalnoj i lokalnoj razini u Hrvatskoj. Cilj je ovog rada istražiti postoje li regionalne razlike između hrvatskih županija u pogledu razine stope nezaposlenosti i drugih gospodarskih pokazatelja. Istraživanje je provedeno za razdoblje 2020. – 2022., pri čemu je u analizu uključeno svih 20 županija i Grad Zagreb, koji ima status županije i grada. Deskriptivna analiza sugerira da su stope nezaposlenosti po županijama u tom razdoblju vrlo heterogene, kreću se od najnižih 3,2 % u Varaždinskoj županiji do najviših 12,8 % i 13,3 % koliko redom iznose u Osječko-baranjskoj i Virovitičko-podravskoj županiji. Klaster analiza rezultira s četiri klastera – od onih s najnižim do onih s najvišim razinama stopa nezaposlenosti. Županije, uglavnom zastupljene u Panonskoj Hrvatskoj, s najvišim prosječnim stopama nezaposlenosti imaju i najviše razine pomoći iz inozemstva i općeg proračuna. Također imaju i najniže izvorne prihode po stanovniku, najniži stupanj obrazovanja i najniži indeks turističke razvijenosti. Potrebno je uložiti više napora u smanjivanje regionalnih razlika u Hrvatskoj s pomoću ekonomske i socijalne politike, kako bi se svima omogućio pristojan život i jednake prilike.

Ključne riječi: stopa nezaposlenosti, razvijenost, županije, Hrvatska, klaster analiza.

Development and unemployment in Croatian counties: cluster analysis

Abstract

Regional differences pose a major challenge to implementing sound economic policies. One of the most important macroeconomic indicators and social risks is unemployment, which remains insufficiently explored at Croatia's regional and local levels. This study aims to investigate whether there are regional differences among the counties of Croatia regarding the unemployment rate and other economic indicators. The research was conducted for 2020–2022, encompassing all 20 counties and the City of Zagreb, which has the status of both a county and a city. Descriptive analysis suggests that unemployment rates across counties during this period were highly heterogeneous, ranging from the lowest at 3.2% in Varaždin County to the highest at 12.8% and 13.3% in Osijek-Baranja and Virovitica-Podravina counties, respectively. The results of the cluster analysis revealed the existence of four clusters – from those with the lowest to those with the highest unemployment rates. Counties predominantly represented in Pannonian Croatia, which have the highest average unemployment rates, also receive the highest levels of aid from abroad and the general budget. Furthermore, counties with the highest average unemployment rates also have the lowest own revenue per capita, the lowest level of education, and the lowest tourism development index. Further efforts are necessary to reduce regional disparities in Croatia through economic and social policies to ensure a decent living standard and equal opportunities.

Keywords: unemployment rate, development, counties, Croatia, cluster analysis

1. Uvod

Problem nezaposlenosti je obilježje koje ima nepovoljan utjecaj na pojedinca, ali i na društvo u cjelini. Ono utječe na pregovaračku moć radnika u ostvarivanju dostatne plaće što posljedično utječe na blagostanje radnika. Nezaposlene osobe definiraju se kao osobe koje trenutno ne rade, ali su aktivne na tržištu rada u smislu aktivnog traženja posla. Nezaposlene osobe koje traže posao dulje od godine dana smatraju se dugotrajno nezaposlenim osobama, pri čemu se takve osobe mogu osjećati manje društveno vrijednima te postoji opasnost da se izoliraju iz društvene zajednice. Stoga nezaposlenost, a posebno dugotrajna, ima važan utjecaj na socijalnu isključenost i ekonomsko siromaštvo. Bejaković (2003.) navodi da je vrlo važno da politike tržišta rada i socijalne politike budu usmjerene na povećanje stope zaposlenosti jer se rad može smatrati najboljim oblikom socijalne skrbi. Vrlo je važno

ciljanim politikama spriječiti da nezaposlenost ne traje predugo, kako nezaposlene osobe ne bi pale u zamku dugotrajne nezaposlenosti.

Može se pronaći više razloga dugotrajne nezaposlenosti. Jedan od potencijalnih razloga je slabiji stupanj obrazovanja ili manjak radnog iskustva kod dugotrajno nezaposlenih osoba, za razliku od drugih osoba koje mogu konkurirati za određeni posao. Beg i Jandroković (2023.) su na temelju korelacijske analize za Hrvatsku i EU utvrdili da je niža stopa nezaposlenosti prisutna kod osoba s višim stupnjem obrazovanja te preporučili kako bi se dodatnim ulaganjem u obrazovanje moglo utjecati na smanjenje (dugotrajne) nezaposlenosti. Sljedeći razlog dugotrajne nezaposlenosti može biti i nepovjerenje poslodavca prema takvim radnicima. Poslodavci mogu smatrati da su prijašnji potencijalni poslodavci već primijetili njihove mane te da se zbog toga nalaze u stanju dugotrajne nezaposlenosti. Bejaković (2013.) ukazuje na činjenicu da poslodavci smatraju da dugotrajno nezaposlenim osobama zastarijevaju njihova stečena znanja, sposobnosti i vještine što posljedično dovodi do smanjene produktivnosti radnika. Što su duže osobe nezaposlene, teže im je pronaći novi posao (Bejaković i Mrnjavac, 2018.). Nadalje, sljedeći razlog dugotrajne nezaposlenosti može se naći u činjenici da gubitak društvenih kontakata pada nakon gubitka posla, što s nemogućnošću pronalaska novog adekvatnog posla može natjerati i inače samouvjerene osobe da s vremenom postanu nesigurne prilikom novih prijava za posao i time padnu u zamku dugotrajne nezaposlenosti.

Hrvatska ima višerazinski sustav vlasti s 20 jedinica područne (regionalne) samouprave (županija), 555 jedinice lokalne samouprave (127 gradova i 428 općina) i Gradom Zagrebom koji ima status grada i županije, uz središnju državu. Ovaj sustav omogućava fleksibilnost i samostalnost u provođenju lokalnih politika poput kulturnih aktivnosti, socijalne politike i urbanističkog planiranja. S ciljem jačanja konkurentnosti i realizacije vlastitih razvojnih potencijala u Hrvatskoj, provodi se politika regionalnog razvoja. Osnovni indikator uspješnosti jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave je indeks razvijenosti koji se računa na temelju socio-ekonomskih pokazatelja poput nezaposlenosti, obrazovanja i dohotka. Prema vrijednostima indeksa za 2024. najrazvijenija županija je Grad Zagreb, a najnerazvijenija Virovitičko-podravska županija (MRRFEU, 2024.). Europska komisija (2024.) u Izvješću Europskog semestra ističe kako Hrvatsku obilježavaju regionalne razlike, posebno u produktivnosti rada, ulaganjima i zapošljavanju između Grada Zagreba i ostalih regija.

Božiković (2021.) navodi da Hrvatska ostvaruje visoku stopu nezaposlenosti, visoku stopu sive ekonomije popraćenu niskim angažmanom radne snage, višu stopu nezaposlenosti mladih te ističe regionalnu nejednakost u stopama nezaposlenosti. Jakšić (2017.) na temelju empirijske analize zaključuje da hrvatska regionalna tržišta rada nisu fleksibilna te su stoga vrlo krhka u slučaju pojave makroekonomskih šokova. Isti autor navodi da je važno uočiti beznačajnost provedbe šokova nad plaćama i potražnjom za radnom snagom kao regionalnih mehanizama prilagodbe tržišta rada te zaključuje da paket političkih mjera treba dobro osmisliti tako da

bude specifičan za svaku županiju. Kovač (2023.) analizira učinkovitost regionalnih tržišta rada u Hrvatskoj u razdoblju od 2004. do 2021. te zaključuje da županije istočne Hrvatske bilježe najviše iznose efikasne stope nezaposlenosti što upućuje na postojanje dubljih strukturnih problema i na potrebu usmjerenja određenih politika tržišta rada prema tom području.

U radu se istražuje postojanje regionalnih razlika u pogledu razine stope nezaposlenosti i drugih socio-ekonomskih pokazatelja na razini županija u Hrvatskoj. Cilj je nadopuniti postojeću literaturu i utvrditi postojanje potencijalnih klastera koji bi grupirali županije prema zajedničkim obilježjima, odnosno cilj je utvrditi postoje li pravila grupiranja prema klasterima koja bi upućivala na određena zajednička obilježja pojedinih županija.

Nakon Uvoda, objašnjavaju se korišteni podaci i metode. U trećem dijelu predstavljaju se rezultati i zadnji dio donosi raspravu i zaključne preporuke.

2. Podatci i metodologija

Osnovna metoda istraživanja je klaster analiza na uzorku 20 hrvatskih županija i Grada Zagreba za razdoblje 2020. – 2022. Prilikom provođenja klaster analize koristi se šest varijabli: stopa nezaposlenosti, izvorni prihodi po stanovniku, indeks turističke razvijenosti, indeks starenja, stupanj obrazovanja i pomoći po stanovniku. Definicije i izvori varijabli navedeni su u tablici 1.

Tablica 1. Definicije i izvori varijabli korištenih u klaster analizi

Stopa nezaposlenosti*	Stopa nezaposlenosti izračunata je kao omjer broja nezaposlenih i zbroja svih zaposlenih i nezaposlenih osoba na području pojedine županije (u %). Koriste se podaci Hrvatskog zavoda za zapošljavanje o broju registriranih nezaposlenih osoba te podaci Porezne uprave o broju zaposlenih osoba na razini županije tijekom jedne kalendarske godine.	MRRFEU (2024.)
Izvorni prihodi po stanovniku*	Izvorni prihodi s uključenim prenesenim manjkom ili viškom iz prethodne godine po stanovniku. Izračunati su kao ukupni prihodi i primici plus višak prihoda i primitaka minus manjak prihoda i primitaka umanjen za: porez na dobitke od igara na sreću i ostali porezi od igara na sreću, pomoći iz inozemstva i od subjekata unutar opće države, prihodi od imovine, prihodi od administrativnih pristojbi i po posebnim propisima, ostali prihodi, primitci od financijske imovine i zaduživanja te decentralizacija (iz stope prireza). Broj stanovnika prema procjeni DZS-a za 2020. i 2022. i prema Popisu iz 2021.	MRRFEU (2024.) DZS (2023.; 2024.)

Indeks turističke razvijenosti	Indeks turističke razvijenosti izračunat je na temelju sljedećih pokazatelja: ukupan broj posjetitelja, broj postelja u smještajnim objektima, broj turističkih dolazaka, broj noćenja, broj zaposlenih u ugostiteljstvu i turizmu, broj posjetitelja po stanovniku, broj posjetitelja u hotelima po stanovniku, broj dolazaka turista po stanovniku, broj noćenja po stanovniku te udio zaposlenih u ugostiteljstvu i turizmu. Indeks turističke razvijenosti odnosi se na 2022. godinu.	MINT (2024.) IZTZG (2024.)
Indeks starenja	Indeks starenja računa se kao postotni udio stanovnika u dobi od 60 godina i više u odnosu na broj stanovnika u dobi od 0 do 19 godina. Koriste se podatci Državnog zavoda za statistiku o dobnim kontingentima stanovništva na razini županija s Popisa 2021. godine.	MRRFEU (2024.)
Stupanj obrazovanja	Stupanj obrazovanja računa se kao udio stanovništva sa završenim visokim obrazovanjem u ukupnom stanovništvu, u dobi između 20 i 65 godina na području županije. Koriste se podatci Državnog zavoda za statistiku o obrazovnoj strukturi stanovništva i broju stanovnika u dobi između 20 i 65 godina na razini županija s Popisa 2021. godine.	MRRFEU (2024.)
Pomoći po stanovniku*	Pomoći iz inozemstva i od subjekata unutar općeg proračuna, izračunato po stanovniku. Uključuju pomoći od inozemnih vlada, međunarodnih organizacija te institucija i tijela EU-a, pomoći iz drugih proračuna i izvanproračunskim korisnicima, pomoći od izvanproračunskih korisnika, pomoći izravnjanja za decentralizirane funkcije, pomoći proračunskim korisnicima iz proračuna koji im nije nadležan, pomoći unutar općeg proračuna na temelju protestiranih jamstava, pomoći na temelju prijenesa EU sredstava, te prijenesi između proračunskih korisnika istog proračuna. Broj stanovnika prema procjeni DZS-a za 2020. i 2022. i prema Popisu iz 2021.	MF (2024.) DZS (2023.; 2024.)

Izvor: Autori na temelju Vlada RH (2017).

Napomena: * Varijable su izračunate kao prosječne vrijednosti za 2020. – 2022.

U klaster analizi koriste se standardizirane vrijednosti varijabli. Varijable se standardiziraju primjenjujući *Z-score* normalizaciju izvornih vrijednosti prema sljedećem izrazu:

$$z = \frac{x - \mu}{\sigma},$$

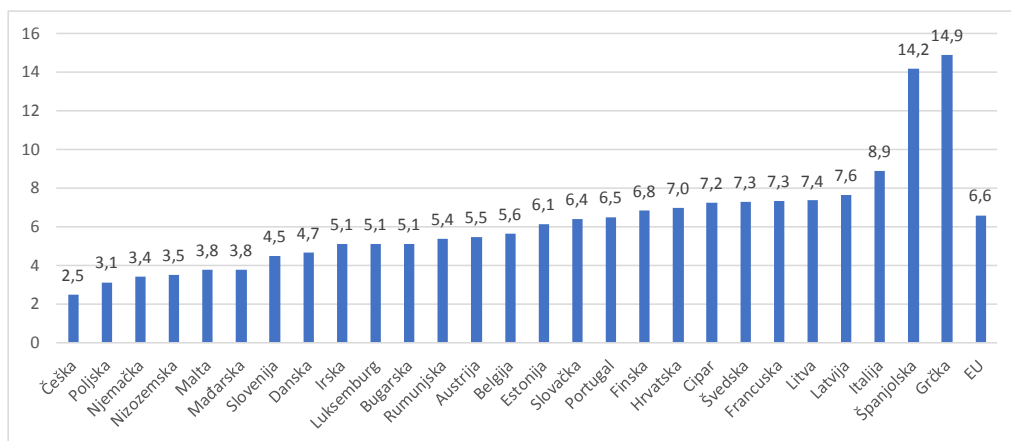
pri čemu je *z* standardizirana vrijednost varijable, *x* je originalna vrijednost varijable, μ je aritmetička sredina, a σ standardna devijacija.

Najprije se provodi hijerarhijsko klasteriranje koje grupira županije na temelju njihove hijerarhijske povezanosti pri čemu se koristi Wardova metoda s euklidskom udaljenošću između varijabli kako bi se na temelju dendrograma utvrdio broj klastera k . Potom se primjenjuje K -means (nehijerarhijska) metoda klasteriranja prema kojoj je n opažanja podijeljeno u k klastera. K -means metoda grupira jedinice s najbližim srednjim vrijednostima na temelju prethodno određenog broja klastera.

3. Rezultati

Prije analize regionalne stope nezaposlenosti u Hrvatskoj, na grafikonu 1. prikazuje se prosječna stopa nezaposlenosti za populaciju u dobi od 20. do 64. godine u zemljama EU-a u razdoblju 2020. – 2022., kako bi se otkrio položaj Hrvatske unutar EU-a. Stopa nezaposlenosti u Hrvatskoj iznosila je 7,0 %, što je za 0,4 postotna boda više od prosjeka EU-a. Međutim, Hrvatska pripada trećini zemalja s najvišom stopom nezaposlenosti unutar EU-a. Najviše stope nezaposlenosti unutar EU-a imaju Grčka (14,9 %), Španjolska (14,2 %) i Italija (8,9 %), dok su najniže u Češkoj (2,5 %) i Poljskoj (3,1 %).

Grafikon 1. Prosječna stopa nezaposlenosti u EU-u u razdoblju 2020. – 2022. za populaciju u dobi od 20. do 64. godine, %

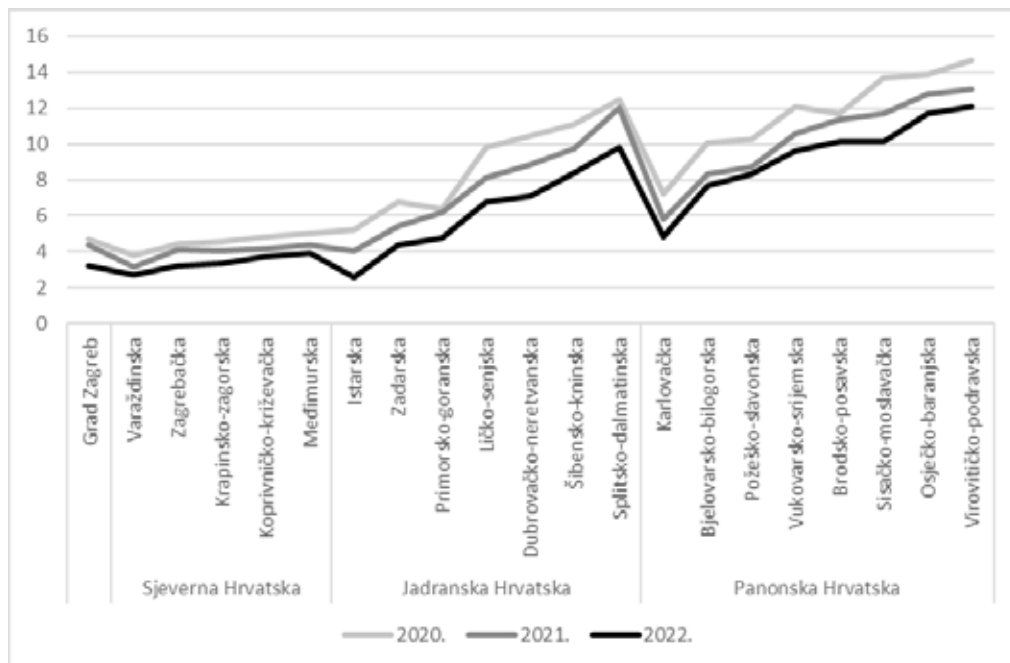

Izvor: Izračuni autora na temelju podataka Eurostat (2024.).

Deskriptivna analiza stope nezaposlenosti po županijama Hrvatske tijekom razdoblja 2020. – 2022. otkriva njihovu vrlo visoku heterogenost (grafikon 2.). Najniže razine stope nezaposlenosti su u Gradu Zagrebu, županijama Sjeverne Hrvatske te u Istarskoj, Zadarskoj, Primorsko-goranskoj i Karlovačkoj županiji. Najviše stope ne-

zaposlenosti imaju Splitsko-dalmatinska, Brodsko-posavska, Sisačko-moslavačka, Osječko-baranjska i Virovitičko-podravska županija.

Grafikon 2. Stopa nezaposlenosti u hrvatskim županijama u razdoblju 2020. – 2022., %

Izvor: Izračuni autora na temelju podataka MRRFEU (2024.).

Tablica 2 prikazuje osnovne rezultate deskriptivne statistike za svaku od šest varijabli koje su korištene u klaster analizi, dok tablica 4 sadrži detaljne informacije o vrijednostima varijabli po županijama. Prosječna stopa nezaposlenosti tijekom razdoblja 2020. – 2022. najniža je u Varaždinskoj (3,2 %), dok je najviša u Osječko-baranjskoj (12,8 %) i Virovitičko-podravskoj (13,3 %). Drugim riječima, Virovitičko-podravska županija ima više od četiri puta veću stopu nezaposlenosti od Varaždinske županije, što pokazuje vrlo visoke regionalne razlike u stopama nezaposlenosti. Indeks turističke razvijenosti najviši je u županijama uz obalu, Istarskoj (40,2), Primorsko-goranskoj (37,3), Splitsko-dalmatinskoj (37,2), Dubrovačko-neretvanskoj (36,9), Zadarskoj (35,8), dok najniži imaju kontinentalne županije Virovitičko-podravska (18,2), Koprivničko-križevačka (19,8) te Sisačko-moslavačka (19,9). Stupanj obrazovanja najniži je u Virovitičko-podravskoj (15,4), a najviši u Gradu Zagrebu (44,1). Indeks starenja najniži je za Međimursku (130,5), dok je najviši u Šibensko-kninskoj županiji (205,3). Što se tiče ekonomskih varijabli, prosječni izvorni prihodi po stanovniku

najniži su u Brodsko-posavskoj, a najviši u Gradu Zagrebu, dok su pomoći po stanovniku najniže u Primorsko-goranskoj, a najviše u Virovitičko-podravskoj.

Tablica 2. Deskriptivna statistika (prosječne vrijednosti 2020. – 2022.)

	Stopa nezaposlenosti	Izvorni prihodi PC	Indeks turističke razvijenosti	Indeks starenja stanovništva	Stupanj obrazovanja	Pomoći PC-a
Minimum	3,2	2.441	18,2	130,5	15,4	62,5
Medijan	8,2	3.734	24,1	156,7	21,0	126,3
Prosjek	7,7	4.282	27,4	163,1	23,2	131,4
Maksimum	13,3	7.905	40,2	205,3	44,1	230,5

Izvor: Izračuni autora.

Rezultati klaster analize prikazani su u tablici 3. Na temelju dendrograma dobivenog na temelju Wardove metode određena su četiri klastera pa je na temelju toga provedena *K-means* (nehijerarhijska) klaster metoda za četiri klastera. *K-means* grupira jedinice s najbližim srednjim vrijednostima na temelju prethodno određenog broja klastera. Sve varijable koje su uključene u analizu ne doprinose jednako u klasteriranju. Najveći doprinos (interval) ima varijabla stupanj obrazovanja u rasponu od 3,12 (klaster 2) do -0,73 (klaster 4), dok varijabla pomoći PC-a ima najmanji interval (0,95 u klasteru 4 do -0,64 u klasteru 2).

Tablica 3. *K-means* klasteriranje hrvatskih županija, standardizirane srednje vrijednosti varijabli

	Stopa nezaposlenosti	Izvorni prihodi PC	Indeks turističke razvijenosti	Indeks starenja stanovništva	Stupanj obrazovanja	Pomoći PC-a
Klaster 1	-1,10	-0,34	-0,59	-0,84	-0,40	-0,40
Klaster 2	-1,06	2,31	0,35	-1,17	3,12	-0,64
Klaster 3	-0,07	0,70	1,11	0,72	0,50	-0,50
Klaster 4	1,02	-0,89	-0,90	-0,05	-0,73	0,95

Izvor: Izračuni autora.

Izdvađa se jedan klaster čije srednje vrijednosti pokazuju sljedeće. Klaster 4 obuhvaća županije koje bismo mogli označiti kao one s najlošijim rezultatima, te županije imaju najviše stope nezaposlenosti. Također, imaju najviše iznose pomoći po stanovniku, kao i najniže razine izvornih prihoda po stanovniku, najniži stupanj

obrazovanja te najniži stupanj turističke razvijenosti. Na temelju rezultata klaster analize može se zaključiti da postoji negativna korelacija između stope nezaposlenosti i stupnja turističke razvijenosti. Županije koje imaju najviše razine stope nezaposlenosti imaju najniži indeks turističke razvijenosti.

U tablici 4 navedene su sve županije prema klasterima, gdje se mogu vidjeti prosječne vrijednosti svih korištenih varijabli tijekom razdoblja 2020. – 2022. Rezultati se mogu povezati s regijama Hrvatske prema HR NUTS 2 klasifikaciji DZS-a (DZS, 2019.).¹²⁵ Klaster 1 čini 5 županija regije Sjeverne Hrvatske te imaju najniže prosječne stope nezaposlenosti. Zatim, klaster 2 čini Grad Zagreb kao najveći i glavni grad, odnosno samostalna regija Hrvatske. Grad Zagreb ima najviše iznose izvornih prihoda po stanovniku i stupanj obrazovanja, uz to ima najniži indeks starenja stanovništva i pomoći po stanovniku. Klaster 3 čini 7 županija regije Jadranske Hrvatske i Karlovačka županija (koja je dio Panonske Hrvatske), ovih 8 županija imaju najviši indeks turističke razvijenosti te najniži indeks starenja stanovništva. Konačno, klaster 4 čini 7 županija Panonske Hrvatske, one imaju najviše razine stopa nezaposlenosti i pomoći po stanovniku, kao i najniže izvorne prihode po stanovniku, indeks turističke razvijenosti i stupanj obrazovanja.

Tablica 4. Rezultati klaster analize hrvatskih županija

Županije	Stopa nezaposlenosti	Izvorni prihodi PC-a	Indeks turističke razvijenosti	Indeks starenja	Stupanj obrazovanja	Pomoći PC-a
Klaster 1						
Varaždinska	3,21	3.616,38	23,94	147,4	20,98	127,42
Zagrebačka	3,92	4.690,77	23,06	141,5	23,68	62,97
Krapinsko-zagorska	3,98	3.191,10	25,47	151,4	18,71	139,56
Koprivničko-križevačka	4,27	3.815,90	19,77	151,7	19,81	108,12
Međimurska	4,42	3.406,70	23,79	130,5	19,43	130,78
Klaster 2						
Grad Zagreb	4,11	7.904,94	29,92	137,2	44,05	102,89
Klaster 3						
Istarska	3,96	7.007,05	40,19	183,4	26,85	103,36
Zadarska	5,52	5.528,22	35,85	159,8	26,05	99,72
Primorsko-goranska	5,78	6.904,53	37,35	203,8	32,08	62,54
Ličko-senjska	8,24	4.973,77	33,77	198,6	20,83	170,62

¹²⁵ HR NUTS 2 je statistička regija druge razine nastala grupiranjem županija u četiri neupravne jedinice. Sastoji se od Panonske Hrvatske, Jadranske Hrvatske, Sjeverne Hrvatske i Grada Zagreba.

Županije	Stopa nezaposlenosti	Izvorni prihodi PC-a	Indeks turističke razvijenosti	Indeks staranja	Stupanj obrazovanja	Pomoći PC-a
Dubrovačko-neretvanska	8,79	5.435,14	36,91	147,4	30,74	118,72
Šibensko-kninska	9,75	4.752,99	34,81	205,3	24,22	126,26
Splitsko-dalmatinska	11,43	4.764,72	37,17	144,6	29,64	72,53
Karlovačka	5,95	3.733,90	27,20	188,6	21,83	118,09
Klaster 4						
Bjelovarsko-bilogorska	8,71	2.779,32	21,08	161,8	16,98	143,25
Požeško-slavonska	9,12	2.446,73	20,86	156,1	19,4	192,57
Vukovarsko-srijemska	10,76	2.655,28	22,42	156,7	18,06	165,04
Brodsko-posavska	11,06	2.441,10	20,45	155,4	17,35	147,16
Sisačko-moslavačka	11,85	3.686,11	19,86	184,5	18,25	212,41
Osječko-baranjska	12,78	3.354,16	24,09	161,1	22,7	125,34
Virovitičko-podravska	13,25	2.836,15	18,17	157,5	15,36	230,51

Izvor: Izračuni autora.

4. Zaključak

U Hrvatskoj postoje značajne regionalne razlike koje ometaju uspješan ekonomski razvoj, a posebno se odražavaju kroz nezaposlenost, jedan od najvažnijih socijalnih rizika. Analiza provedena za razdoblje od 2020. do 2022. godine uključila je svih 20 županija i Grad Zagreb. Deskriptivna analiza pokazuje da su stope nezaposlenosti po županijama u tom razdoblju vrlo heterogene, krećući se od najnižih 3,2 % u Varaždinskoj županiji do najviših 13,3 % u Virovitičko-podravskoj županiji. Prosječna stopa nezaposlenosti za Hrvatsku je u tom razdoblju iznosila 7,0 %, što znači da Virovitičko-podravska županija ima za 90 % veću stopu nezaposlenosti od prosjeka za Hrvatsku. Klaster analiza identificirala je četiri klastera, rangirana prema razinama stopa nezaposlenosti, od najnižih do najviših. Klaster s najnižim stopama nezaposlenosti sastoji se od županija Sjeverne Hrvatske koje sve bilježe nižu stopu nezaposlenosti od prosjeka za Hrvatsku. Nižu stopu od prosjeka za Hrvatsku ima i Grad Zagreb koji je smješten u zaseban klaster. Županije s najvišim prosječnim stopama nezaposlenosti uglavnom su smještene u Panonskoj Hrvatskoj te sve redom bilježe veće stope nezaposlenosti od prosjeka za Hrvatsku. U prosjeku, imaju i najveće razine pomoći iz inozemstva i općeg proračuna, najniže izvorne prihode po stanovniku, najniži stupanj obrazovanja i najniži indeks turističke razvijenosti.

Istočna Hrvatska suočava se s posljedicama Domovinskog rata, deindustrijalizacije te neuspjelog modela pretvorbe i privatizacije (Matišić i Pejnović, 2015.). Du-

godišnje ekonomsko zaostajanje dovelo je do snažne depopulacije, što prema Majstoriću (2020.) predstavlja ozbiljan problem za smanjenje zaostajanja istočne Hrvatske u regionalnom razvoju.

Potrebno je uložiti veće napore u smanjenje regionalnih razlika u Hrvatskoj. Jedan od načina je bolje korištenje izdašnih fondova Europske unije. Europska komisija (2024.) ističe potrebu ulaganja u istraživanje i razvoj u regijama izvan Grada Zagreba, jačanje administrativnih kapaciteta regionalnih i lokalnih vlasti, provođenje aktivnih politika tržišta rada, deinstitucionalizaciju i pružanje kvalitetnih socijalnih usluga, ulaganje u individualne račune za obrazovanje te pravednu ekološku tranziciju. Hrvatski regionalni razvoj ima brojne izazove, ali i dostupna sredstva za njihovo ublažavanje kako bi se svim građanima omogućio pristojan život i jednake prilike.

Ovaj rad nastoji potaknuti buduća istraživanja na ovu temu koja bi mogla koristiti panel analizu tijekom dužeg razdoblja za županije, ali i gradove i općine u Hrvatskoj, te detaljnije istražiti odrednice stope nezaposlenosti na regionalnoj i lokalnoj razini.

Literatura

- Beg, M. i Jandroković, A. (2023.). Obrazovanje i (ne)zaposlenost u Hrvatskoj i Europskoj uniji. *Notitia-časopis za ekonomske, poslovne i društvene teme*, 9 (1), 1-9. <https://doi.org/10.32676/n.9.1.1>
- Bejaković, P. (2003.). Smanjivanje dugotrajne nezaposlenosti u Hrvatskoj. *Financijska teorija i praksa*, 27 (4), 581-607.
- Bejaković, P. (2013.). Opasnost od dugotrajne nezaposlenosti u Hrvatskoj. *Radno pravo*, 13 (9), 72-81.
- Bejaković, P. i Mrnjavac, Ž. (2018.). The danger of long-term unemployment and measures for its reduction: the case of Croatia. *Economic research - Ekonomska istraživanja*, 31 (1), 1837-1850. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2018.1521295>
- Božiković, N. (2021.). Tržište rada u Europskoj uniji i Republici Hrvatskoj. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 42 (1), 91-109. <https://doi.org/10.30925/zpfsr.42.1.5>
- Državni zavod za statistiku – DZS (2019.). Nacionalna klasifikacija statističkih regija 2021. (HR_NUTS 2021. Preuzeto s: <https://dzs.gov.hr/istaknute-teme-162/prostorne-klasifikacije-i-subnacionalne-statistike-2/klasifikacija-nuts-u-republici-hrvatskoj/450>
- Državni zavod za statistiku – DZS (2023.). Statistika u nizu; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021.; Stanovništvo –po županijama za 2021. Preuzeto s: https://podaci.dzs.hr/media/bahkzev0/popis_2021-stanovnistvo_po_zupanijama.xlsx
- Državni zavod za statistiku – DZS (2024.). Statistika u nizu; Stanovništvo; Stanovništvo – pregled po županijama za 2020. i 2022. Preuzeto s: <https://podaci.dzs.hr/media/ueajlqe5/stanovnistvo-pregled-po-zupanijama.xlsx>
- Europska komisija (2024.). 2024 European Semester: 2024 Country Report - Croatia. Preuzeto s: <https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2024-european-semester-country-reports-en?prefLang=hr>

- Eurostat (2024.). Unemployment by sex and age – annual data, age class from 20 to 64 years, 2020-2022, Anketa o radnoj snazi; une_rt_a. Preuzeto s: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/une_rt_a_custom_12153432/settings_1/table?lang=en
- Institut za turizam – IZTZG (2024.). Indeks turističke razvijenosti za 2022. godinu po JLS Republika Hrvatska. Preuzeto s: <https://www.iztzg.hr/hr/itr/>
- Jakšić, S. (2017.). Explaining regional unemployment in Croatia: GVAR approach. *Revija za socijalnu politiku*, 24 (2), 189-216. <https://doi.org/10.3935/rsp.v24i2.1301>
- Kovač, T. (2023.). Učinkovitost regionalnih tržišta rada u Hrvatskoj. *Ekonomski misao i praksa*, 32 (1), 133-157. <https://doi.org/10.17818/EMIP/2023/1.7>
- Majstorić, I. (2020.). Depopulacija Istočne Hrvatske – uzrok daljnjeg zaostajanja u regionalnom razvoju Hrvatske? *Geografski horizont*, 66 (2), 45-61. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/254283>
- Matišić, M. i Pejnović, D. (2015.). Uzroci i posljedice zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju Hrvatske. *Hrvatski geografski glasnik*, 77 (2), 101-140. <https://doi.org/10.21861/HGG.2015.77.02.06>
- Ministarstvo financija – MF (2024.). Financijski izvještaji JLP(R)S: PR-RAS i RAS-funkc za razdoblje 2019. – 2023. (EURO). Preuzeto s: <https://mfin.gov.hr/istaknute-teme/lokalna-samouprava/financijski-izvjestaji-jlp-r-s/pr-ras-i-ras-funkc-za-razdoblje-2019-2023-euro/3640>
- Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije – MRRFEU (2024.). Indeks razvijenosti; Vrijednost indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti 2024. Preuzeto s: <https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/0%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/indeks%20razvijenosti/Vrijednosti%20indeksa%20razvijenosti%20i%20pokazatelja%20za%20izrac%CC%8Cun%20indeksa%20razvijenosti.pdf>
- Ministarstvo turizma i sporta – MINT (2024.). Otvoreni podaci; Indeks turističke razvijenosti za 2022. – županije. Preuzeto s: <https://mint.gov.hr/UserDocsImages/1A UPISNICI/231220-ITR zupanije.xlsx>
- Vlada Republike Hrvatske – Vlada RH (2017.). NN 131/2017, Uredba o indeksu razvijenosti. Preuzeto s: <https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/0%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/indeks%20razvijenosti/Uredba%20o%20indeksu%20razvijenosti.mht>

Baština kontinentalne Hrvatske u tiskanim i digitalnim udžbenicima prirode i društva

Prethodno priopćenje

Ines Blažević

Filozofski fakultet u Splitu
Poljička cesta 35
Split
iblazevic@ffst.hr

Mila Bulić

Filozofski fakultet u Splitu
Poljička cesta 35
Split
mbulic@ffst.hr

Suzana Tomaš

Filozofski fakultet u Splitu
Poljička cesta 35
Split
suzana@ffst.hr

Sažetak

Cilj je ovoga rada prikazati zastupljenost nastavnih sadržaja o materijalnoj i nematerijalnoj baštini kontinentalne Hrvatske u tiskanim i digitalnim udžbenicima Prirode i društva. Analizirane su brojnost i tematika nastavnih sadržaja kulturne, povijesne i prirodne baštine kontinentalne Hrvatske te je provedena usporedba zastupljenosti u odnosu na druge dijelove Republike Hrvatske. U skladu s postavljenim ciljem, provedena je analiza dvadeset odobrenih udžbenika Prirode i društva od prvog do četvrtog razreda osnovne škole. Rezultati istraživanja prikazuju zastupljenost nastavnih sadržaja o baštini kontinentalne Hrvatske, ali i opću zastupljenost baštine Republike Hrvatske u udžbenicima. Podatci dobiveni ovim istraživanjem mogu pomoći autorima i izdavačima udžbenika u Republici Hrvatskoj kao smjernice u daljnjoj implementaciji sadržaja baštine u školskim udžbenicima kako bi učenici uočili povezanost baštine s nacionalnim identitetom te djelovali u smjeru zaštite i očuvanja prirodne, kulturne i povijesne baštine domovine. Znanstvenicima rezultati istraživanja mogu pomoći prilikom promišljanja o daljnjim znanstveno-istraživačkim aktivnostima područja koje je u razvoju proteklih godina.

Ključne riječi: baština, digitalni materijali, kontinentalna Hrvatska, udžbenički kompleti

The heritage of continental Croatia in printed and digital nature and social sciences textbooks

Abstract

This paper aims to present the extent of the teaching content on the tangible and intangible heritage of continental Croatia in printed and digital Nature and social studies textbooks. The paper explored what themes related to the cultural, historical, and natural heritage of continental Croatia were represented, how much they were represented, and how it can be compared to the teaching content on heritage from other parts of the Republic of Croatia. Following the research aim, the paper analyzed twenty textbook sets of Nature and social studies for grades 1 to 4 of elementary school. The Ministry of Science and Education approved all twenty textbook sets.

The research results show the representation of teaching content on the heritage of continental Croatia and the general representation of Croatian heritage in textbooks. The data obtained from this research can serve as guidelines for textbook authors and publishers in Croatia for the further implementation of heritage-related content in school textbooks, thus helping students to understand the connection between heritage and national identity and act to protect and preserve the natural, cultural, and historical heritage of their homeland. Finally, the research results can help scholars in further scientific research activities in the area that has been developing in recent years.

Keywords: heritage, digital materials, continental Croatia, textbooks sets

1. Uvod

Baština predstavlja sveukupnost nasljeđa iz prošlosti, a UNESCO koristi podjelu na materijalnu i nematerijalnu. Pod materijalnom baštinom najčešće se podrazumijeva kulturna baština, koja nerijetko ima i obilježje povijesne baštine jer kulturu možemo razmatrati kao povijesnu i društvenu kategoriju odnosno kao proces međudnosa djelovanja pojedinca i društva (Kušćević, 2015, 480). Kulturna baština naslijeđeni je skup vrijednosti (Maroević, 2004) i nositelj identiteta određenog prostora. Bogata baština Republike Hrvatske (u nastavku RH) uvrštena je na Listu svjetske baštine pod zaštitom UNESCO-a bilo kao materijalna (UNESCO, 2024) ili ne-

materijalna (UNESCO, 2024a). Materijalna baština RH pod zaštitom UNESCO broji 10 znamenitosti: Povijesni kompleks Splita i Dioklecijanove palače, Stari grad Dubrovnik, NP Plitvička jezera, Kompleks Eufrazijeve bazilike u povijesnom središtu Poreča, Povijesni grad Trogir, Katedrala sv. Jakova u Šibeniku, Starogradsko polje, Hvar, Stećci, Obrambeni sustavi Republike Venecije 16. i 17. stoljeće u Zadru i Šibeniku i Iskonske bukove šume Karpatu i drugih regija Europe (Ministarstvo kulture i medija, 2024). Nematerijalna baština RH pod zaštitom UNESCO broji 19 znamenitosti: Čipkarstvo u Hrvatskoj, Dvoglasje tijesnih intervala Istre i Hrv. Primorja, Festa sv. Vlaha, Godišnji proljetni ophod kraljice ili Ljelje iz Gorjana, Godišnji pokladni ophod – zvončari s područja Kastavštine, Procesija Za križen na otoku Hvaru, Umijeće izrade drvenih tradicijskih dječjih igračaka s područja Hrv. Zagorja, Sinjska alka, Medičarski obrt na području Sj. Hrvatske, Bećarac – vokalno-instrumentalni napjev s područja Slavonije, Baranje i Srijema, Nijemo kolo s područja Dalmatinske Zagore, Klapsko pjevanje, Mediteranska prehrana na Hrv. Jadranu, njegovoj obali, otocima i dijelom zaleđa, Međimurska popevka, Umijeće suhozidne gradnje, Umijeće sokolarenja, Tripundanske svečanosti i kolo sv. Tripuna – tradicije Bokeljskih hrvata u Hrvatskoj, Tradicija uzgoj lipicanaca i Transhumanca - sezonska seoba stoke¹²⁶. Upravo Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (UNESCO, 2003) ima cilj omogućiti održivost nematerijalne kulturne baštine, prvenstveno kroz obrazovanje.

Konvencija o svjetskoj kulturnoj i prirodnoj baštini (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 1972) uz kulturnu uključuje i prirodnu baštinu. Prirodna baština¹²⁷ obuhvaća spomenike prirode izuzetne estetske ili znanstvene vrijednosti; staništa ugroženih biljaka i životinja te znamenita mjesta izuzetne prirodne ljepote. Prirodna baština RH obuhvaća zaštićene biljke i životinje te 8. nacionalnih parkova (Brijuni, Kornati, Krka, Mljet, Paklenica, Plitvička jezera, Risnjak, Sjeverni Velebit), 12 parkova prirode (Biokovo, Kopački rit, Papuk, Učka, Velebit, Vransko jezero, Žumberak, Lastovo, Lonjsko polje, Medvednica, Telašćica, Dinara), stroge rezervate i područja pod ostalim stupnjevima zaštite. Nacionalni parkovi najvažniji su faktor očuvanja prirodne baštine (Bralić, 2005) a sama zaštita prirodne i kulturne baštine u procesu globalizacije važna je u očuvanju identiteta pojedinog naroda (Baran i sur., 2007).

Sve navedeno govori u prilog izuzetnoj važnosti učenja o baštini te razvoja stava o potrebi njenog očuvanja i zaštite. Obrazovanje treba omogućiti svim učenicima pristup baštini (Mialaret, 1989) kroz istraživanje prirodnih i kulturnih znamenitosti (Paragvaj i Ujčić, 2005) svoje domovine. Sadržaji baštine trebaju biti uvršteni u odgojno-obrazovne programe različitih razina tijekom cijelog života (Buljubašić-Kuzmanović, 2008) kao most prema drugim kulturama (De Zan, 2010). Priroda i društvo (u daljnjem tekstu PID) interdisciplinarni je nastavni predmet s temeljnim kuriku-

126 <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/vrste-kulturne-bastine/nematerijalna-kulturna-bastina/nematerijalna-dobra-upisana-na-unesco-ov-reprezentativni-popis-nematerijalne-kulturne-bastine-covjecanstva/5337>

127 http://whc.unesco.org/documents/publi_basictexts_en.pdf (str.10)

luskim konceptima koji se međusobno prožimaju: A - Organiziranost svijeta oko nas, B - Promjene i odnosi, C - Pojedinaac i društvo te D - Energija. U konceptu Pojedinaac i društvo učenici uče o životu u zajednici jer učeći o kulturi, tradiciji i načinu života izgrađuju vlastiti i nacionalni identitet. (Kurikulum nastavnoga predmeta Priroda i društvo, 2019). Očuvanje kulturne baštine u vrijeme globalizacije od neizmjerne je važnosti u očuvanju identiteta naroda, a učenje o kulturnoj baštini svog zavičaja i države potiče na poštivanje drugih naroda, običaja i različitosti. U tablici 1 navedeni su odgojno-obrazovni ishodi (u nastavku OOI) PID vezani uz pojam baština u razrednoj nastavi.

Tablica 1. Odgojno-obrazovni ishodi PID vezani uz pojam baština u Kurikulumu nastavnoga predmeta Priroda i društvo (2019)

razred		Koncept	
		A - ORGANIZIRANOST SVIJETA OKO NAS B - PROMJENE I ODNOSI	C - POJEDINAC I DRUŠTVO
1.	ISHOD	PID OŠ B.1.1. Učenik uspoređuje promjene u prirodi i opisuje važnost brige za prirodu i osobno zdravlje.	PID OŠ C.1.1. Učenik zaključuje o sebi, svojoj ulozi u zajednici i uviđa vrijednosti sebe i drugih.
	RAZRADA ISHODA	Promatra i predviđa promjene u prirodi u neposrednom okolišu.	Sudjeluje u obilježavanju događaja, praznika i blagdana.
2.	ISHOD	PID OŠ B.2.2. Učenik zaključuje o promjenama u prirodi koje se događaju tijekom godišnjih doba. PID OŠ B.2.3. Učenik uspoređuje, predviđa promjene i odnose te prikazuje promjene u vremenu.	PID OŠ C.2.1. Učenik uspoređuje ulogu i utjecaj pojedinca i zajednice na razvoj identiteta te promišlja o važnosti očuvanja baštine.
	RAZRADA ISHODA	Prepoznaje promjene u prirodi unutar godišnjih doba. Uspoređuje nedavnu prošlost i sadašnjost i predviđa buduće događaje.	Opisuje i postavlja pitanja povezana s povijesnom, kulturnom i prirodnom baštinom svoga mjesta. Navodi primjere i objašnjava načine zaštite i očuvanja prirodne, kulturne i povijesne baštine. Sudjeluje i predlaže načine obilježavanja događaja i blagdana.

3.	ISHOD	PID. OŠ. B.3.2. Učenik zaključuje o promjenama i odnosima u prirodi te međusobnoj ovisnosti živih bića i prostora na primjerima iz svoga okoliša. PID OŠ B.3.3. Učenik se snalazi u promjenama i odnosima tijekom vremenskih ciklusa te analizira povezanost vremenskih ciklusa s događajima i važnim osobama u zavičaju.	PID OŠ C.3.1. Učenik raspravlja o ulozi, utjecaju i važnosti zavičajnoga okružja u razvoju identiteta te utjecaju pojedinca na očuvanje baštine.
	RAZRADA ISHODA	Prepoznaje važnost biljaka i životinja za život ljudi i daje vlastite primjere. Objašnjava međuovisnost biljnoga i životinjskog svijeta i čovjeka. Uspoređuje prošlost i sadašnjost i predviđa promjene i odnose u budućnosti. Prikazuje događaje, osobe i promjene u zavičaju tijekom prošlosti i sadašnjosti te ih predviđa u budućnosti služeći se kalendarom, vremenskom crtom, crtežom i sl.	Objašnjava prirodnu i društvenu raznolikost, posebnost i prepoznatljivost zavičaja koristeći se različitim izvorima. Uspoređuje društvo u zavičaju u prošlosti sa sadašnjim društvom, komentira sličnosti i različitosti. Navodi značajne osobe i događaje iz zavičaja i objašnjava njihov doprinos zavičaju i stavlja ih u povijesni slijed. Objašnjava i procjenjuje povezanost baštine s identitetom zavičaja te ulogu baštine na zavičaj. Imenuje i opisuje neku od zaštićenih biljnih i/ili životinjskih zavičajnih vrsta te predlaže načine njezina očuvanja. Navodi primjere i načine zaštite i očuvanja prirodne, kulturne i povijesne baštine zavičaja
4.	ISHOD	PID OŠ A.4.3. Učenik objašnjava organiziranost RH i njezina nacionalna obilježja	PID OŠ C.4.1. Učenik obrazlaže ulogu, utjecaj i važnost povijesnoga nasljeđa te prirodnih i društvenih različitosti domovine na razvoj nacionalnoga identiteta.
	ISHOD	PID OŠ B.4.3. Učenik se snalazi u promjenama i odnosima u vremenu te pripovijeda povijesnu priču o prošlim događajima i o značajnim osobama iz zavičaja i/ili Republike Hrvatske.	
	RAZRADA ISHODA	Istražuje o značajnim osobama i događajima u domovini, povezuje ih s kulturno-povijesnim spomenicima, smješta u vremenske okvire te pokazuje na vremenskoj crti ili lenti vremena (vrijeme doseljenja Hrvata, najznačajnije vladare – Tomislav, Krešimir, Zvonimir, Bašćanska ploča)	Objašnjava povezanost baštine s identitetom domovine te ulogu baštine za razvoj i očuvanje nacionalnoga identiteta. Objašnjava na primjerima načine zaštite i očuvanja prirodne, kulturne i povijesne baštine domovine.

U ishodima za 1. razred ne spominje se pojam baština ali se nastavni sadržaji o praznicima i blagdanima shvaćaju kao uvod u pojam baštine koji se prvi put

spominje u 2. razredu kada učenici trebaju opisivati i postavljati pitanja povezana s povijesnom, kulturnom i prirodnom baštinom svoga mjesta te predlagati načine obilježavanja događaja i blagdana. U 3. razredu učenici uče o svome zavičaju, a u 4. o cijeloj domovini. Bitno je da nastava PID, kao prethodnica Geografije, prati geografsku podjelu prostora RH s obzirom na prirodna obilježja u kojem se izdvajaju tri velike prirodno-geografske regije: Nizinska (Panonska), Gorska i Primorska (Jadranska) Hrvatska (Gambrijoža i sur., 2029). Većina udžbenika PID uvela je takvu geografsku podjelu na tri zavičajne regije dok su tek dva udžbenika zadržala prijašnju podjelu teritorija RH na Nizinsku, Brežuljkastu, Gorsku i Primorsku Hrvatsku. Prema NUTS klasifikaciji¹²⁸ Hrvatska je podijeljena Kontinentalnu i Jadransku regiju. Kontinentalna Hrvatska obuhvaća 13 županija i Grad Zagreb (Jež Rogelj i sur., 2020).

Pojmovi vezani uz prirodnu baštinu također se nadograđuju od 1. i 2. razreda kada počinju učiti o promjenama u prirodnim ciklusima oko sebe, dok u 3. razredu uče o međuovisnosti i živim bićima životnih zajednica svoga zavičaja uz spominjanje zaštićenih vrsta. U 4. razredu ishod se još proširuje pa uče o zaštićenim područjima, očuvanju i zaštiti životnih zajednica na cijelom prostoru RH uz preporuke posjeta zaštićenim područjima, botaničkim vrtovima, akvarijima, zoološkim vrtovima (Kurikulum nastavnoga predmeta Priroda i društvo, 2019).

Hrvatska je zemlja bogata baštinom te stoga svaki zavičaj obilježava mnoštvo prirodnih i kulturnih dobara te povijesnih lokacija o kojima učenici trebaju učiti primjenom strategija aktivnog učenja kako bi konstruirali vlastita znanja o događajima, osobama i promjenama u zavičaju tijekom prošlosti i sadašnjosti. Nastavni proces temeljen je na nacionalnim dokumentima, a didaktičko – metodički sustav omogućuje učiteljima slobodu izbora sadržaja, metoda i oblika rada (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, „Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije“, 2015). Prema predmetnom kurikulumu PID napisani su novi udžbenici koji uz tiskani obavezno imaju i digitalnu inačicu te druge pripadajuće digitalne obrazovne sadržaje (DOS). Zakon o udžbenicima i drugim obrazovnim materijalima za osnovnu i srednju školu (2018) definira udžbenik kao obvezni obrazovni materijal u nastavnim predmetima, koji služi za ostvarivanje svih odgojno-obrazovnih ishoda utvrđenih predmetnim kurikulumom i očekivanja međupredmetnih tema. Udžbenik treba biti usklađen s OOI predmetnoga kurikuluma, usmjeren na stjecanje i razvijanje temeljnih kompetencija za cjeloživotno učenje te pridonositi formiranju funkcionalnoga znanja učenika (Pravilnik o udžbeničkom standardu te članovima stručnih povjerenstava za procjenu udžbenika i drugih obrazovnih materijala. Narodne novine 9/2019.). Izgled tiskanog i digitalnog udžbenika, koji je predviđen za preuzimanje na računalo korisnika, propisuje Pravilnik o udžbeničkom standardu (2019) naglašavajući važnost poticajnog vizualnog dizajna pazeći na količinu i vrstu statičnih i multimedijalnih

128 NUTS regije u Republici Hrvatskoj ili NKPS – Nacionalna klasifikacija prostornih jedinica za statistiku Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske odnosi se na teritorijalnu podjelu Republike Hrvatske za statističke potrebe, prema europskoj „Nomenklaturi prostornih jedinica za statistiku“ (NUTS – fr: Nomenclature des unités territoriales statistiques)

elemenata. Pripadajući DOS (Jandrečić, 2019), omogućuje individualno i interaktivno učenje učenika, skladnost audiovizualnih elemenata kao i podršku učenju i podučavanju (Abdul-Rahman Al-Malah, Ibrahim Hamed i Alrikabi, 2020, Elmarash, Mokhtar, 2023). Digitalni obrazovni sadržaji odnose se na materijale u digitalnom formatu koji obuhvaćaju različite vrste digitalnih resursa, poput e-knjiga, videozapisa, interaktivnih aplikacija, virtualnih simulacija, prezentacija (OECD, 2023).

Uključuju tekstove, videozapise, interaktivne simulacije koji omogućuju fleksibilno učenje, provjeru znanja, korištenje tijekom nastave te za samostalni rad kod kuće, a učiteljima je uz metodičke pripreme potpora tijekom održavanja nastave. Multimedijalni sadržaji kao što su video, audio i animacije poboljšavaju efikasnost učenja jer učinkovito objašnjavaju složene fenomene (Roberts, Benson i Mills, 2021).

Temama vezanima uz pojam baštine u udžbenicima bavili su se brojni autori (Barghi, Aswati i Rasoolimanesh, 2021; Farrujia de la Rosa, i sur., 2023; Raić, 2019; Güler-Bıyıklı, i Aslan, 2013; Bralić, 2005; Boothman Milanković, 2023; Jurčević Agić i sur., 2016).

2. Metodologija istraživanja

U istraživanju se koristila kvalitativna analiza čiju važnost naglašavaju i autorice Dubovicki, Mlinarević i Velki (2018) te Halmi (2013), a prikupljeni podatci su prikazani i brojkama (kvantitativno) nakon kvalitativne analize prilikom odgovora na jedno istraživačko pitanje. U kvalitativnom istraživanju prikupljanje podataka se provodi kroz sljedeće tehnike: intervjuiranje, opservaciju, sakupljanje i proučavanje i osjećanje (empirijsko), a svaka ima svoja ograničenja (Yin, 2010: 130-132). Analiza sadržaja primjenom tehnike opservacije upotrijebljena je istraživačka metoda kojom su se prikupljali podatci iz odobrenih udžbenika PID u RH. Prikupljeni su izvorni podatci bez posredovanja informacije preko sekundarnih izvora (Yin, 2010: 143) koji su u prvoj fazi organizirani u formalne baze, a potom su podijeljeni u četiri grupe podataka prema promatranom razredu. Nadalje su grupirani prema istraživačkim pitanjima te je napravljena nova podjela u četiri potkategorije podataka od kojih se svaka odnosi na jedno istraživačko pitanje. U posljednjem dijelu su otvoreno kodirani te su kodovi opisani. Konačna organizacija prikazana je u rezultatima istraživanja. Za svaki udžbenik je osim tekstualnog dijela analizirana i pojavnost slikovnih prikaza vezanih uz temu baštine koji uključuju fotografiju, ilustraciju, geografsku ili povijesnu kartu.

U skladu s postavljenim ciljem provedena je analiza 20 odobrenih tiskanih udžbenika PID u RH od 1. do 4. razreda osnovne škole te njihovih digitalnih inačica. Udžbenici koji su korišteni u istraživanju navedeni su u tablici 2.

Tablica 2. Popis analiziranih udžbenika

	ALFA	PROFIL KLET	ŠKOLSKA KNJIGA
1.	Priroda, društvo i ja 1	Pogled u svijet 1 Nino i Tina 1	Istražujemo naš svijet 1 Eureka 1
2.	Priroda, društvo i ja 2	Pogled u svijet 2 Nino i Tina 2	Istražujemo naš svijet 2 Eureka 2
3.	Priroda, društvo i ja 3	Pogled u svijet 3 Nino i Tina 3	Istražujemo naš svijet 3 Eureka 3
4.	Priroda, društvo i ja 4	Pogled u svijet 4 Nino i Tina 4	Istražujemo naš svijet 4 Eureka 4

U interpretaciji rezultata udžbenici će biti prikazani slovnim oznakama: A, B, C, D, i E.¹²⁹

Problem i cilj istraživanja

Cilj je ovoga rada prikazati zastupljenost nastavnih sadržaja materijalne (kulturno-povijesne i prirodne) i nematerijalne baštine Kontinentalne Hrvatske u tiskanim i digitalnim udžbenicima PID. Analizirane su brojnost i tematika nastavnih sadržaja kulturne, povijesne i prirodne baštine Kontinentalne Hrvatske.

Istraživačka pitanja

1. Koliko su i na koji način zastupljeni nastavni sadržaji kulturno-povijesne baštine Kontinentalne Hrvatske u udžbenicima PID?
2. Koliko su i na koji način zastupljeni nastavni sadržaji prirodne baštine Kontinentalne Hrvatske u udžbenicima PID?
3. Koliko su i na koji način zastupljeni nastavni sadržaji nematerijalne baštine Kontinentalne Hrvatske u udžbenicima PID?
4. Koliko su i na koji način zastupljeni nastavni sadržaji materijalne i nematerijalne baštine u digitalnim inačicama promatranih udžbeničkih kompleta PID?

3. Rezultati i rasprava

Provedenim istraživanjem dobivene su teme i kodovi prikazani u tablici 3.

¹²⁹ Udžbenici su navedeni prema abecednom redu naziva izdavača, a slovena oznaka u rezultatima istraživanja nije istovjetna redoslijedu navođenja udžbenika.

Tablica 3. Teme i kodovi kvalitativnog istraživanja

Teme	kodovi
1. kulturno-povijesna baština	povijesno značajne osobe povijesni događaji identitet kulturne ustanove i djelatnici nacionalni simboli kulturno-povijesne građevine: utvrde, dvorci, crkve, palače spomenici
2. prirodna baština	zaštićena područja nacionalni parkovi parkovi prirode prirodni oblici -šume, rijeke, jezera, more biljke i životinje zavičajne vrste zaštićene biljek i životinje
3. nematerijalna baština	Blagdani i praznici događaji, manifestacije, običaji tradicijski predmeti nošnja, suveniri tradicijska prehrana – hrvatski proizvodi hrvatski izumi tradicijski način gradnje
4. digitalni obrazovni sadržaji	didaktičke interaktivne igre i kvizovi video sadržaji animacije power point prezentacije

Iako se pojam baština uvodi od 2. razreda analizirani su sadržaji koji joj pripadaju u svim razredima razredne nastave, u skladu s istraživačkim pitanjima.

1. Koliko su i na koji način zastupljeni nastavni sadržaji kulturno-povijesne baštine kontinentalne Hrvatske u udžbenicima Prirode i društva?

Svi analizirani udžbenici 2. razreda imaju sadržaje vezane uz kulturne ustanove, a udžbenik B uvodi pojam djelatnika muzeja - kustosa. U svim udžbenicima se spominju kulturno-povijesne građevine. Udžbenik A navodi: Trakošćan i Pulsku arenu; udžbenik E Pulsku arenu, Grgura Ninskog i stari grad Dubovec dok udžbenik C navodi: Đakovačku katedralu, Crkvu sv. Marka, Varaždinsku tvrđavu, Šibensku katedralu i Dubrovnik te prikazuje kartu znamenitih građevina koja uključuje i prikaz kulturno-povijesnih znamenitosti Kontinentalne Hrvatske. Udžbenik D navodi kulturno-povijesnu baštinu na nivou općeg pojma.

Svi analizirani udžbenici 3. razreda sadrže brojne sadržaje kulturno-povijesne baštine vezane uz zavičajne regije. Najviše je prostora posvećeno *povijesno značajnim osobama*. U udžbeniku A je prikazano 12 značajnih osoba, od kojih je dio i iz Kontinentalne Hrvatske: S. Raškaj, D. Pejačević, M. Marulić, A. Mihanović, R. Bošković, J. Kozarac, A. Starčević, S. Radić, I. Zajc, N. Tesla, I. Brlić Mažuranić, F. Tuđman. Udžbenik B također navodi 12 značajnih osoba: M. Marulić, I. Gundulić, A. Mihanović, A. Starčević, D. Jarnjević, M. Trnina, M. Jurić Zagorka, I. Brlić Mažuranić, S. Raškaj, S. Ružička, I. Tadijanović, V. Parun. Udžbenik C navodi osobe prema zavičajnoj regiji. Za Nizinsku hrvatsku: A. Mihanović, Lj. Gaj, J. J. Strossmayer, I. Mažuranić, F. Tuđman, Za Gorsku Hrvatsku: N. Tesla i A. Starčević. Za Primorsku Hrvatsku: M. Marulić, I. Gundulić i R. Bošković. Udžbenik D navodi: M. Lovrak i M. Jurić Zagorka – Nizinska Hrvatska; D. Petrović - Primorska Hrvatska i N. Tesla – Gorska Hrvatska. Udžbenik E od poznatih povijesnih osoba navodi I. Brlić Mažuranić. Kako učenici u 3. razredu uče samo svoj zavičaj poželjno je i sadržaje o povijesno značajnim osobama razdijeliti te uz svaki zavičaj dati pregled značajnih osoba toga zavičaja.

Svi analizirani udžbenici 3. razreda imaju sadržaje vezane uz *kulturno-povijesne građevine i spomenike*. U udžbeniku A navodi se: Bašćanska ploča dok se u udžbeniku B navodi Dioklecijanova palača, Salona i Sv. Donat. Udžbenik C prikazuje: Dioklecijanovu palaču, dvorac Trakošćan i navodi dvadesetak zaštićenih dvoraca Nizinske Hrvatske. Udžbenik D prikazuje: Dioklecijanovu palaču, Veliki Tabor i dvorac Varaždin te Vinkovce odnosno Cibaliću kao najstarije naselje Europe. Udžbenik E prikazuje: stari grad Varaždin, rimski vodovod iz 3. stoljeća, stari grad Sisak te Crkvu sv. Marka.

Od *povijesnih događaja* udžbenik B navodi Seljačku bunu te prvi tramvaj u Osijeku, a udžbenik E Bitku kod Siska. Od *kulturnih ustanova* udžbenik B navodi nacionalnu knjižnicu i državni arhiv te spominje Statut Zagreba. Udžbenik C navodi Muzej krapinskog neandertalca dok udžbenik D Muzej Kumrovec, a udžbenik E Međunarodni dan muzeja. Novac Banovac – kovani novac iz 13 stoljeća, kao *nacionalni simbol* naveden je u udžbeniku A.

Svi udžbenici 4. razreda imaju prikazane povijesne osobe, povijesne događaje, povijesne građevine i spomenike te nacionalne simbole koji predstavljaju nacionalni identitet i to prema zavičajnim regijama. S obzirom na opsežnost sadržaja biti će prikazani samo sadržaji vezani uz Kontinentalnu Hrvatsku. U udžbeniku A istaknuti su: Vučedol i vučedolska jerebica, Stari grad Zrinski, Varaždin, Đakovačka katedrala, Veliki tabor, Seljačka buna i spomenik Lijepa naša. Udžbenik B navodi: Vučedolsku kulturu, slobodne kraljevske gradove, dvorac Samobor te spomenik Hrvatski pleter. Udžbenik C prikazuje: Kaptol i Gradec, stari grad Varaždin, Vučedol kod Vukovara i vučedolsku golubicu. U udžbeniku D nalazimo sadržaje o: Vučedolu, Cibalići, Matiji Gubecu, dvorac Ozalj i Stari grad Sisak. Vezano uz nacionalne simbole, svi udžbenici imaju predstavljen grb, zastavu, himnu, novac te državne institucije RH koji se vežu uz nacionalni identitet.

Iz svega navedenoga uočava se mnoštvo sadržaja vezanih uz kulturno – povijesnu baštinu cijele RH pa tako i Kontinentalnu Hrvatsku na način da većina udžbenika navodi slične reprezentativne primjere baštine. Raić (2019) analizirao je 12 udžbenika PID za OŠ te ukazuje kako većina udžbenika navodi iste ili slične primjere prirodne i kulturne baštine. Odabir primjera prirodne i kulturne baštine u udžbenicima važan je učenicima jer tako upoznaju i shvaćaju cjelokupnu baštinu.

Grejza i Berbić Kolar (2023), analizirajući samo udžbenike četvrtoga razreda navode različitu zastupljenost tema materijalne kulturne baštine u udžbenicima. Navode kako su materijalne baštinske teme u pojedinim udžbenicima unutar povijesnih sadržaja i očituju se u prikazu spomenika, muzeja, starih gradova, katedrala, palača i slično.

Güler-Brykh i Aslan (2013), koji su istraživali prikaz kulturne baštine u turskim udžbenicima, ističu očuvanje kulturnog naslijeđa kao komponentu podučavanja u turskim školama od 1960-ih. Autori su analizirali udžbenike od 4 do 7 razreda te uočili kako se u periodu od 40 godina dogodio pomak s nacionalnog fokusa na svjetsku kulturnu baštinu, kako materijalnu tako i nematerijalnu. Primjetno je da udžbenici naglašavaju ekonomsku vrijednost spomenika i mjesta za prilive od turizma. Za razliku od njihova istraživanja, u Hrvatskim udžbenicima nije uočen naglasak ekonomske komponente materijalne baštine, što bi se svakako moglo uključiti u podučavanje učenika jer je neophodno da kritički promišljaju o utjecaju masovnog turizma na iznimno vrijedne spomenike koje RH ima.

2. Koliko su i na koji način zastupljeni nastavni sadržaji prirodne baštine kontinentalne Hrvatske u udžbenicima PID?

Prema odgojno-obrazovnim ishodima kurikuluma PID u 1. i 2. razredu učenici uče o promjenama u prirodi promatrajući živi svijet oko sebe kroz sezonske promjene. Udžbenik A dodatno navodi biljke i životinje Kopačkog rita, kao dijela Kontinentalne Hrvatske te spominje Plitvička jezera. Udžbenik C uz sliku spominje dalmatinskog psa i prepoznatljivu posebnost RH - otok Galešnjak u obliku srca. Kako učenici u 3. razredu uče samo svoj zavičaj prirodna baština se veže uz obradu svakoga zavičaja. Udžbenik A navodi zaštićene biljke i životinje bez slikovnog prikaza: sredozemnu medvjedicu, vuka, risa, medvjeda i rodu, a sa slikom: runolist, velebitsku degeniju, medvjetku, kockavicu, bjeloglavog supa, strizibubu, perisku i dobrog dupina. Posebno ističu zaštićene vrste Jadrana. Udžbenik B navodi zaštićene biljke uz slikovni prikaz i naziv: velebitsku degeniju, plavetnu sjenicu i sredozemnu medvjedicu. Uz to navodi i ptice močvarice te Europsko selo roda Čigoč. Posebnost je karta RH s označenim zaštićenim područjima. Udžbenik C navodi karakteristične biljke i životinje prema zavičaju, sve uz sliku i opis te zanimljivosti o pojedinim vrstama. Za Nizinsku Hrvatsku navodi: Kopački rit, Lonjsko polje, Europsko selo roda Čigoč, Bednju i Dravu, kockavicu, hrast lužnjak i lipicance. Za Gorsku Hrvatsku navodi: NP Risnjak, NP Plitvička jezera, Bijeće stijene, jezero Bajer, Rastoke, izvor rijeke Gacke,

Begovo razdolje, Bjelolasicu, runolist, velebitsku degeniju koju povezuje s novcem, vuka, medvjeda i risa,. U Primorskoj Hrvatskoj spominje: NP Krku, NP Kornate, NP Brijune, NP Mljet, NP Sjeverni Velebit, Lunske maslinike, dolinu rijeke Neretve, biokovsko zvonce, bjeloglavog supa, sredozemnu medvjedicu, dobrog dupina i prstace. Udžbenik D navodi: NP Plitvička jezera, Kopački rit, selo Čigoč, Lunske maslinike, kockavicu, velebitsku degeniju, runolist bjeloglavog supa, šišmiše i glavatu želvu. Udžbenik E navodi zaštićene vrste: veliku šumaricu, runolist, kornjaču čančaru i dobrog dupina. U 4. razredu svi udžbenici imaju prikazane životne zajednice različitih područja *te zaštićena područja, nacionalne parkove i parkove prirode* RH. S obzirom na opsežnost sadržaja biti će prikazani samo sadržaji vezani uz Kontinentalnu Hrvatsku. Udžbenik A navodi: Spačvansku šumu, Lonjsko polje, Kopački rit, Đurđevačke peske. Udžbenik B navodi: Samoborsko gorje, Moslavačku goru, Kalnik, selo Čigoč. Udžbenik C navodi šume slavonskog hrasta, Medvednicu, Kopački rit te kartu Nizinske Hrvatske s oznakama prirodne baštine. Posebnost udžbenika C je lekcija Zaštićene i ugrožene vrste te se navode kornjača čančara, bijela žličarka, vidra, velebitska degenija, ris, visibaba, zaštićene orhideje, čovječja ribica. Udžbenik D navodi kunu i lipu vezujući ih uz novac. Udžbenik E navodi hrast lužnjak, bijelu i crna roda, kadulju, koralje, divokozu i magarca. Iz svega navedenoga uočava se mnoštvo sadržaja o prirodnoj baštini u RH općenito, a tako i u Kontinentalnoj Hrvatskoj te su navedena najznačajnija zaštićena područja RH što je obzirom na dob učenika sasvim prihvatljivo. Istraživanje koje je provela Boothman Milanković (2023) također zaključuje kako su prirodna i zavičajna baština u velikoj mjeri zastupljene u udžbenicima od 1. do 4. razreda s tim da su 1. i 2. razred „priprema“ za „teže“ sadržaje 3. i 4. razreda. Njen zaključak korelira i s rezultatima ovoga istraživanja koje također prikazuje zadovoljavajuću zastupljenost sadržaja o prirodnoj baštini u udžbenicima PID. Jurčević Agić i sur. (2016) ističu kako su ekološke teme u udžbenicima pomoć u razvoju ekološke svijesti i pismenosti učenika kao preduvjeta djelovanja u smjeru očuvanja prirodne i kulturne baštine čovječanstva. Kako je autorica uspoređivala sadržaje baštine u njemačkim i hrvatskim udžbenicima navodi znatno manji broj ekoloških tema u udžbenicima PID u RH. Grejza i Berbić Kolar (2023), ističu kako je različita pojavnost tema vezanih uz prirodnu baštinu u različitim udžbenicima. Udžbenici 4. razreda tako navode zaštićene biljke i životinje, utjecaj onečišćenja, UNESC-ov popis svjetske baštine uz slikovni prikaz karte RH s popisom prirodne, materijalne i nematerijalne baštine.

3. Koliko su i na koji način zastupljeni nastavni sadržaji nematerijalne baštine kontinentalne Hrvatske u udžbenicima PID?

Kao nematerijalna baština u 1. razredu se spominju samo *blagdani i praznici*. Udžbenik A ima četiri zasebne lekcije: Dani kruha, Božić, Uskrs i Dan državnosti. Udžbenik B o blagdanima i praznicima piše u jednoj zajedničkoj lekciji navodeći Svi svete, Dan sjećanja na Vukovar, Božić, Novu godinu, Uskrs, Dan državnosti, Dan pobjede i Veliku Gospu. Udžbenik C ima temu Blagdani i dani koje slavimo i unutar

su lekcije: Dani kruha, Sveti Nikola, Božić, Uskrs, Dan neovisnosti. Udžbenik D ima jednu lekciju navodeći Badnjak, Božić i Novu godinu. Udžbenik E također ima jednu lekciju u kojoj je naveden jedino Dan kruha. Udžbenici 2. razreda također svi imaju sadržaje vezano uz *blagdane*. Udžbenik A uvodi pojam Vukovara. Udžbenik B uvodi i druge blagdane osim katoličkih, kao i udžbenik C. Također udžbenik C navodi važne datume za našu domovinu. U udžbeniku D nema posebno blagdana ni praznika. Udžbenik E ne spominje druge vjeroispovijesti i ima dvije lekcije Dan kruha i Božić. U 3. i 4. razredu više se prema kurikulumu u udžbenicima ne obrađuju lekcije o blagdanima, ali se podrazumijeva da učenici to obilježavaju u svojim školama.

U udžbenicima se navode *dogadaji i manifestacije* kao dio nematerijalne baštine RH. U 2. razredu udžbenik A spominje Sinjsku alku, a udžbenik C navodi običaje sela i grada. Udžbenik D navodi: Špancir fest, zvončare na Korzu, kestenijadu i viteški turnir, a zvončari se također spominju u udžbeniku E. U 3. razredu u udžbeniku C navode se manifestacije koje su prikazane i slikom: renesansni festival u Koprivnici, viteški turnir u Gornjoj Stubici, Picokijada u Đurđevcu, Vinkovačke jeseni, Đakovački vezovi, slavonski zlatovez i tamburica. U 4. razredu udžbenici imaju brojne sadržaje o *manifestacijama*. Udžbenik A navodi: Vinkovačke jeseni, Đakovački vezovi, pokladni ophod zvončara, Sinjska alka, festa sv. Vlaha, Moreška, Lindo, Ljelje iz Gorjana, procesija Za križen, fašnička tradicija. Udžbenik D navodi bećarac, Ljelje iz Gorjana, Festival kajkavske popevke, Sljeme – utrka Snježna kraljica, a udžbenik E spominje samoborski fašnik.

Svi udžbenici spominju neke od *tradicijskih predmeta, suvenira ili nošnji*. U 2. razredu udžbenik A navodi pašku čipku, a udžbenik C licitarsko srce, narodnu nošnju i suvenire. Udžbenik E navodi suvenire i narodnu nošnju. U 3. razredu udžbenik C navodi: tamburice, slavonski zlatovez, rubac i kravatu kao hrvatske proizvode. Udžbenik D navodi zavičajne instrumente i licitarsko srce i pašku čipku. Udžbenik E navodi narodne nošnje. U 4. razredu udžbenik A navodi: nošnju Konavla i drugih zavičaja, tamburicu, licitarske suvenire, izradu tradicijskih igračaka od drveta, tradicijsko pjevanje, pašku i hvarsku čipku. Udžbenik C – prof. Baltazar odnosno zagrebačka škola crtanog filma. Udžbenik D – bećarac, Ljelje, festival kajkavske popevke, a Udžbenik E – tradicijski drveni predmeti.

Udžbenici navode i *tradicijsku prehranu kao i hrvatske proizvode*. U 2. razredu udžbenik D navodi kulen, pršut, lignje na žaru, fritule, puricu, slaninu, kuhani sir. U 3. razredu udžbenik C navodi maslinovo ulje, dalmatinski pršut, lički krumpir, ogulinski kupus, kulen, sir, vino te ističe važnost kupovanja hrvatskih proizvoda navodeći tvornice: Zvečevo, Kandit, Kraš, Zvijezda, Franck, Saponija. Udžbenik D navodi tradicijska jela posebno navodeći vino. Udžbenik E općenito uspoređuje kuhanje nekad i danas. U 4. razredu udžbenik A od jela navodi zagorskog purana, vino, sojarnik, fritule, a udžbenik E sol iz solane Pag.

Udžbenici također opisuju *tradicijski način gradnje kuća*. U 3. razredu udžbenik B navodi tradicijski način gradnje kuća u tri zavičaja. Udžbenik C navodi primjere

gradnje u svim zavičajima – drvene kuće u Gorskoj, dalmatinske ulice i kuće u Primorskoj Hrvatskoj s primjerima Trogira, Dubrovnika, Motovuna. U 4. razredu udžbenik A spominje gradnju drvenih kuća i mlinova i izgradnju suhozida, a udžbenik B tradicionalnu drvenu gradnju kuća u selu Krapje. Udžbenik C navodi gradnju drvenih i kamenih kuća s primjerima sela Čepina i zbijenih naselja u Dalmaciji.

Udžbenici od nematerijalne baštine navode i *hrvatske izume* počevši s 3. razredom. Udžbenik B navodi izume N. Tesle i S. Penkale uz opis i sliku njihovih izuma. Udžbenik C opisuje više izuma I. Vučetića, S. Penkale i F. Vrančića prikazujući slike otiska prsta, padobrana, termos boce, naliv pera. Udžbenik E navodi izume F. Vrančića, N. Tesle, I. Vučetića, I. Lupisa, Z. Bartol, S. Penkale, S. Schwarz - antibiotik, A. Maglice – svjetiljku, sumamed, M. Rimca automobil, plaćanje parkinga SMS te kravatu.

Važno je objašnjavanje očuvanja baštine u kojem god obliku ona bila, ali i povezanost i utjecaj te baštine na nacionalni identitet. Prikupljeni podatci pokazuju kako je obilje sadržaja nematerijalne baštine prisutno u udžbenicima PID, s posebnim naglaskom na 3. i 4. razred. Kako nema detaljno propisanih primjera koje treba s učenicima obraditi različiti udžbenici navode drugačije primjere koji ilustriraju bogatstvo nematerijalne baštine svih zavičajnih regija RH pa tako i Kontinentalne Hrvatske. Pandurić (2023) je istražujući zastupljenost sadržaja o nematerijalnoj baštini u udžbenicima PID za 4. razred došao do zaključka kako svi analizirani udžbenici imaju sadržaje o bećarcu i klapskom pjevanju, a u 80% udžbenika navedeno je umijeće izrade tradicijskih igračaka Hrvatskog zagorja, Godišnja procesija Kraljice / Ljelje iz Gorjana i Sinjska alka. U 60% udžbenika spominje se čipkarstvo i umijeće suhozida dok samo jedan udžbenik spominje medičarstvo, nijemo kolo i sokolarstvo, a niti jedan udžbenik ne spominje Svetog Tripuna i lipicance. Sliku Sinjske alke ima 80% udžbenika. Autorica je navela kako je potrebno u budućnosti analizirati i digitalne inačice što je u ovome istraživanju i napravljeno. Grejza i Berbić Kolar (2023), navode nejednoliku zastupljenost tema vezanih uz nematerijalnu baštinu u udžbenicima Prirode i društva za 4. razred.

Važno je napomenuti kako učitelji u radu mogu koristiti i dodatne materijale, tiskane i digitalne kako bi učenici aktivnim radom na istraživačkim zadacima postigli konceptualno razumijevanje samoga pojma baština te u budućnosti pridonosili zaštiti prirodne, kulturne i povijesne baštine.

4. Koliko su i na koji način zastupljeni nastavni sadržaji materijalne i nematerijalne baštine u digitalnim inačicama promatranih udžbeničkih kompleta PID?

Analizom digitalnih inačica svih udžbenika uvidjelo se kako postoji mnogo sadržaja o baštini u svim razredima (tablica 4). Može se uočiti kako je u 1. razredu u svim udžbenicima 53 DOS, u 2. razredu 41, u 3. razredu 91, a u 4. 133. Uočava se porast digitalnih obrazovnih sadržaja s porastom dobi učenika.

Tablica 4. DOS u digitalnim udžbenicima PID (ukupno svi analizirani udžbenici)

Digitalni sadržaji	1. razred N	2. razred N	3. razred N	4. razred N	Ukupno N
Kvizovi	23	15	30	18	86
Slagalice	12	14	34	22	82
Video sadržaji	6	17	20	46	89
Animacije	0	0	0	0	0
Prezentacije	11	11	9	3	34
Vanjski alati	3	11	25	23	62
Genially Wordwall Bookwidgets					
Zvučni zapisi	38	3	1	25	0
Mrežne poveznice	2	1	0	12	0
Fotografije	6	16	55	75	0
Dokumenti	0	0	5	0	67
Križaljke	1	1	6	0	15
Video lekcije	4	5	6	4	152
Osmosmjerka	0	8	5	0	5
3D	2	4	8	11	8
Bacanje kocke	0	3	0	0	19
Skup pitanja	0	0	5	6	13
Ukupno N	53	41	91	133	318

Detaljna analiza pokazuje kako se od digitalnih sadržaja u udžbenicima nalaze: 1. Interaktivne didaktičke igre i kvizovi, 2. Video sadržaji, 3. Animacije i 4. Power point prezentacije. Interaktivne didaktičke igre i kvizovi u 1. razredu su o: simbolima i znamenitostima zavičaja (A, B); lokalnim biljkama i životinjama (C); prepoznavanju lokalnih znamenitosti (D, E). U 2. razredu didaktičke igre su o: povijesti i tradicijama zavičaja (A, B); lokalnoj arhitekturi i povijesnim građevinama (C); važnim događajima zavičaj (D, E). Didaktičke igre u 3. razredu obuhvaćaju: povijesne osobe Kontinentalne Hrvatske (A, B); tradicijsku arhitekturu (C); povijesne osobe i njihova djela (D;E). U 4. razredu kvizovi su o narodnim nošnjama i običajima (A, B); a didaktičke igre o očuvanju i zaštiti kulturne baštine (C) te tradicijskoj kuhinji i običajima (D, E).

Video sadržaji digitalnih udžbenika u 1. razredu su: edukativni filmovi o lokalnim običajima (A, B); videozapisi o životu u različitim godišnjim dobima (C) i o tradicio-

nalnim igrama i običajima (D, E). Videozapisi u 2. razredu su o: lokalnim manifestacijama (A, B), starim zanatima i običajima (C); prirodnim fenomenima Kontinentalne Hrvatske (D, E). U 3. razredu prikazuje se dokumentarac o povijesnim mjestima i spomenicima (A, B); videozapis o povijesnim i kulturnim događajima (C) te dokumentarac o kulturnim manifestacijama (D, E). U 4. razredu nalaze se dokumentarci o zaštiti baštine (A, B); restauraciji spomenika (C) te održivom razvoju (D, E).

U 1. razredu se nalaze animacije o prirodnim ljepotama zavičaja (A, B); promjenama u prirodi (C) i životinjskom svijetu Kontinentalne Hrvatske (D, E). U 2. razredu su animacije o sezonskim promjenama u prirodi (A, B); godišnjim ciklusima u prirodi (C); ekosustavima Kontinentalne Hrvatske (D, E). Animacije u 3. razredu su o razvoju naselja kroz povijest (A, B); narodnim običajima (C) i povijesti naselja (D, E). U 4. razredu animacije su o očuvanju prirode i baštine (A, B); procesima restauracije (C) i kulturnom nasljeđu (D, E).

U PPT nalaze se: fotografije znamenitosti prirodnih ljepota (A, B); ilustracije biljaka i životinja (C) te povijesni artefakti (D, E). U 2. razredu su fotografije narodnih nošnji (A, B), ilustracije povijesnih događaja (C) te povijesne karte i slike (D, E). U 3. razredu su povijesni artefakti (A, B), fotografije kulturnih spomenika i ilustracije povijesnih događaja (D, E). U 4. razredu su projekti očuvanja baštine (A, B), projekti održivog razvoja (C) i fotografije tradicionalnih jela (D, E).

Digitalni udžbenici sadrže brojne i raznovrsne sadržaje vezane uz materijalnu i nematerijalnu baštinu, a koji uključuju interaktivne didaktičke igre, kvizove, videozapise, animacije i Power point prezentacije. Sve omogućuje dinamičan i interaktivan pristup podučavanju s ciljem aktivnog uključivanja učenika u učenje i povećanje njihove motivacije. Prikazani sadržaji te mogućnosti digitalnih udžbenika omogućuju i diferencijaciju nastave potičući time veću inkluziju, posebno u kontekstu razumijevanja i očuvanja baštine Kontinentalne Hrvatske.

4. Zaključak

Prirodna, kulturna i povijesna baština zastupljena je u svim analiziranim udžbenicima PID. Zastupljenost baštine Kontinentalne Hrvatske općenito je zadovoljavajuća kada se promatra u odnosu na druge zavičajne regije, bilo da se radi o tiskanim ili digitalnim udžbenicima. Svi prikazani sadržaji vezani uz baštinu bilo u tiskanim ili digitalnim udžbenicima pomažu učenicima u ostvarivanju kurikulom propisanih odgojno-obrazovnih ishoda.

U svim analiziranim udžbenicima navodi se većina materijalne i nematerijalne baštine s UNESCO popisa vodeći računa o primjernosti dobi učenika. Materijalna baština u udžbenicima PID prikazana je detaljnije tekstem i slikom te tako učenicima pomaže u konceptualnom razumijevanju iste. Nematerijalna baština u uglavnom se samo navodi ili spominje u određenom kontekstu, ali bez dodatnih objašnjenja uz pojedinačne vizualne prikaze koji bi omogućili bolje razumijevanje. Digitalni

udžbenici također imaju brojne i sadržajno raznolike aktivnosti vezane uz baštinu poput interaktivnih didaktičkih igara i kvizova, video sadržaja, animacija i Power Point prezentacija.

Preporuka za buduća istraživanja svakako je provesti i analizu radnih bilježnica. Provedeno istraživanje sadržaja vezanih uz pojam baštine može biti korisno učiteljima kod planiranja i kreiranja nastavnog procesa.

Literatura

- Abdul-Rahman Al-Malah, D., Ibrahim Hamed, S. i Alrikabi, H. (2020). The Interactive Role Using the Mozabook Digital Education Application and its Effect on Enhancing the Performance of eLearning. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET)*, 15(20), 21-41. Kassel, Germany: *International Journal of Emerging Technology in Learning*. Preuzeto s <https://www.learntechlib.org/p/218329/>
- Barghi, R., Aswati H., i. Rasoolimanesh, M. (2021). "To what extent Iranian primary school textbooks mirror the philosophy of heritage education?." *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* 11.1: 58-77
- Bakarić Palička S., Ćorić Grgić S., Križanac I., Lukša Ž. (2019) *Eureka 1 – udžbenik prirode i društva s dodatnim digitalnim sadržajima u prvom razredu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bakarić Palička S., Ćorić Grgić S., Križanac I., Lukša Ž. (2020) *Eureka 2 – udžbenik prirode i društva s dodatnim digitalnim sadržajima u prvom razredu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bakarić Palička S., Ćorić Grgić S., Križanac I., Lukša Ž. (2022) *Eureka 3 – udžbenik prirode i društva s dodatnim digitalnim sadržajima u prvom razredu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Baran, V., Grabovac, V. i Puljić, A. (2007). Zaštita prirodne i kulturne baštine s posebnim naglaskom na Eufrazijevu baziliku. *Metodički obzori*, 2(2007)2 (4), 93-108. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/19444>
- Boothman Milanković, E. (2023). *Prirodna baština primorskih krajeva (Diplomski rad)*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:222179>
- Bralić, I. (2005). Parkovi Hrvatske. Školska knjiga. Zagreb
- Bulić, M., Kralj, G., Križanić, L., Hlad, K., Kovač, A. I Kosorčić, A. (2019). *Priroda, društvo i ja 1*. Udžbenik za Prirodu i društvo. Zagreb: Alfa.
- Bulić, M., Kralj, G., Križanić, L., Hlad, K., Kovač, A. I Kosorčić, A. (2020). *Priroda, društvo i ja 2*. Udžbenik za Prirodu i društvo. Zagreb: Alfa.
- Bulić, M., Kralj, G., Križanić, L., Lesandrić, M. (2020). *Priroda, društvo i ja 3*. Udžbenik za Prirodu i društvo. Zagreb: Alfa.
- Buljubašić-Kuzmanović, V. (2008): Održivi razvoj i cjeloživotno učenje. U: Uzelac, V. i Vujičić, L., (ur.). Cjeloživotno učenje za održivi razvoj. Svezak 2. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, 327-332.
- CARNET (2024.) Digitalni obrazovni sadržaji – e-Škole DOS. Pristupljeno: 15. svibanj 2024 <https://www.carnet.hr/usluga/digitalni-obrazovni-sadrzaji/>
- De Zan, I. (2000): Metodika nastave prirode i društva. Školska knjiga, Zagreb.
- Dubovicki, S., Mlinarević, V., Velki, T. (2018). Istraživački pristupi i metodološki okviri u istraživanjima budućih učitelja. *Nova prisutnost*, 16(3), 595-611. <https://doi.org/10.31192/np.16.3.11>
- Elmarash, G. A., Mokhtar, N. (2023). A printed book or an e-book? Student Preferences

- & Reasons. Pristupljeno 1. srpnja 2024. <https://dspace.elmergib.edu.ly/bitstream/handle/123456789/1732/5.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Farrujia de la Rosa, A. J., Henríquez Ritchie, P. S., & Zavala Martínez, T. E. (2023). Indigenous heritage as an educational resource in primary education. *Oxford Review of Education*, 49(4), 446–460. <https://doi.org/10.1080/03054985.2023.2218608>
- Gambiroža I., Jukić J., Marin D., Mesić A. (2019). Geografija 5, Alfa, Zagreb. str 46.
- Grejza, D., i Kolar, E. B. (2023). Baštinske teme u hrvatskim udžbenicima nastavnog predmeta Priroda i društvo u 4. razredu osnovne škole. *DHS-društvene i humanističke studije*, 399.
- Güler-Bıyıklı, S. i Aslan, C. C. (2013). A Review of Cultural Heritage Education in Turkish Schools (1962–2011). *Public Archaeology*, 12(4), 255–270.
- Halmi, A. (2013). Kvalitativna istraživanja u obrazovanju. *Pedagoški istraživanja*, 10 (2), 203 – 218
- Jandrečić, D. (2019). Digitalni obrazovni sadržaji – suvremeno učenje i poučavanje. CARTNET, Zagreb. Pristupljeno: 1. srpnja 2024. <https://issuu.com/knjinicegradzagreba/docs/digitalni-obrazovni-sadrzaji>
- Jež Rogelj, M., Glavota, P., Zrakić Sušac, M. i Mikuš, O. (2020). Regionalna obilježja poljoprivredne proizvodnje Kontinentalne Hrvatske. *Glasnik Zaštite Bilja*, 43.(3.), 4-12. doi: 10.31727/gzb.43.3.1
- Jurčević Agić, I., Bogut, I. i Romštajn, Š. (2016). The Comparison of the Representation of Environmental Issues in Nature and Society Textbooks of The Republic of Croatia and the Federal Republic of Germany, Nordrhein-Westfalen County. *Život i škola, LXII* (1), 254-254. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/165141>
- Kisovar Ivanda, T., Letina, A. i Braičić, Z. (2020). *Istražujemo naš svijet 3*. Udžbenik za Prirodu i društvo. Zagreb: Školska knjiga.
- Kisovar Ivanda, T., Letina, A. i Braičić, Z. (2022). *Istražujemo naš svijet 2*. Udžbenik za Prirodu i društvo. Zagreb: Školska knjiga.
- Kisovar Ivanda, T., Letina, A., Braičić, Z., Dubrovuč T., Pavić M. (2021). *Istražujemo naš svijet 4*. Udžbenik za Prirodu i društvo. Zagreb: Školska knjiga.
- Krampač-Grljušić A., Čorić Grgić S., Bakarić Palička S., Križanac I., Lukša Ž. (2021) **Eureka 4 – udžbenik prirode i društva s dodatnim digitalnim sadržajima u prvom razredu**. Zagreb: Školska knjiga.
- Kuščević, D. (2015). Kulturna baština - poticatelj dječjeg razvoja (likovni aspekt). *Školski vjesnik*, 64 (3), 479-491. Pristupljeno: 1. srpnja 2024. <https://hrcak.srce.hr/151378>
- Letina A., Kisovar Ivanda T., De Zan I. (2019). *Istražujemo naš svijet 1* Udžbenik za Prirodu i društvo. Zagreb: Školska knjiga.
- Maroević, I. (2004). Kulturna baština između globalnog i nacionalnog – umjetnička djela kao povezujući čimbenik. U: M. Pelc (ur.) Zbornik prvog kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, (str.397-399). Zagreb: Institut Za povijest umjetnosti.
- Mialaret, G. (1989). Uvod u edukacijske znanosti, Zagreb: Školske novine
- Minsitarstvo kulture i medija (2024). Nematerijalna dobra upisana na UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. Pristupljeno: 1. srpnja 2024. <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/vrste-kulturne-bastine/nematerijalna-kulturna-bastina/nematerijalna-dobra-upisana-na-unesco-ov-reprezentativni-popis-nematerijalne-kulturne-bastine-čovječanstva/53373>.

- Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2019). Kurikulum za nastavni predmet Priroda i društvo za osnovne škole u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Narodne novine.
- Pandurić, M. (2023). UNESCO and Intangible Cultural Heritage in Science and Social Studies Textbooks for the Fourth Grade of Elementary School. *Pannoniana*, 7 (1), 57-75. <https://doi.org/10.32903/p.7.1.3>
- Paragvaj, S., Ujčić, T. (2005): Vrtić kao dio kulturne sredine u kojoj djeluje, u: Hicela Ivon (ur.), *Od baštine za baštinu: kulturološki aspekt predškolskog odgoja: zbornik radova sa stručnog skupa / 4. dani dječjih vrtića, Visoka učiteljska škola Sveučilišta u Splitu, Hvar – Stari Grad – Jelsa*
- Piškuljić Marijanović, A., Pizzitola J., Prpić L., Križman Roškar M. (2021) *Nina i Tino 1: udžbenik prirode i društva za prvi razred osnovne škole, 2. dio*. Zagreb: Profil Klett
- Piškuljić Marijanović, A., Pizzitola J., Prpić L., Križman Roškar M. (2021) *Nina i Tino 2: udžbenik prirode i društva za prvi razred osnovne škole, 2. dio*. Zagreb: Profil Klett
- Piškuljić Marijanović, A., Pizzitola J., Prpić L., Križman Roškar M. (2021) *Nina i Tino 3: udžbenik prirode i društva za prvi razred osnovne škole, 2. dio*. Zagreb: Profil Klett
- Piškuljić Marijanović, A., Pizzitola, J., Prpić, L., Zagorac, Ž. (2021) *Nina i Tino 4: radni udžbenik prirode i društva za četvrti razred osnovne škole, 2. dio*. Zagreb: Profil Klett.
- Pravilnik o udžbeničkom standardu te članovima stručnih povjerenstava za procjenu udžbenika i drugih obrazovnih materijala. Narodne novine 9/2019.
- Raić, J. (2019). *Sadržaji prirodne i kulturne baštine u nastavi prirode i društva* (Diplomski rad). Zadar: Sveučilište u Zadru. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:739000>
- Svoboda Arnautov, N.; Škreblin, S.; Basta, S.; Jelić Kolar, M. 2021. *Pogled u svijet 2. Tragom prirode i društva 2. dio*. Radni udžbenik za 2. razred osnovne škole. PROFIL. Zagreb.
- Svoboda Arnautov, N.; Škreblin, S.; Basta, S.; Jelić Kolar, M. 2021. *Pogled u svijet 3. Tragom prirode i društva 1. dio*. Radni udžbenik za 3. razred osnovne škole. PROFIL. Zagreb.
- Svoboda Arnautov, N.; Basta, S.; Škreblin, S.; Jelić Kolar, M. 2021. *Pogled u svijet 4. Tragom prirode i društva 2. dio*. Radni udžbenik za 4. razred osnovne škole. PROFIL. Zagreb.
- Škreblin, S., Basta, S., Svoboda Arnautov, N. (2021). *Pogled u svijet 1. Tragom prirode i društva*. Radni udžbenik za 1. razred osnovne škole.
- Štambak, N., Šarlija, T., Mamić, D., Kralj, G., Bulić, M. (2021). *Priroda, društvo i ja 4: radni udžbenik iz prirode i društva za 4. razred osnovne škole*. Zagreb: Alfa
- UNESCO (2003) Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Pristupljeno: 1. srpnja 2024. <https://ich.unesco.org/en/convention>
- UNESCO (2024): Intangible Cultural Heritage Lists. Pristupljeno: 3. srpnja 2024. <http://UNESCO.org/en/Intangible-Cultural-Heritage-Lists>
- UNESCO (2024): World Heritage List. Pristupljeno: 2. srpnja 2024. <https://whc.unesco.org/en/list/>
- Yin, R.K. (2010): *Qualitative Research from Start to Finish*. The Guilford Press, New York
- Zakon o udžbenicima i drugim obrazovnim materijalima za osnovnu i srednju školu. Narodne novine 116/2018

Partnerstvo za urbanu sigurnost: kako to izgleda iz perspektive zagrebačke policije?¹³⁰

Izvorni znanstveni rad

Krunoslav Borovec

MUP RH
Policijska akademija „Prvi hrvatski redarstvenik“
Avenija Gojka Šuška 1
Zagreb
kborovec@mup.hr

Karolina Vrban Zrinski

Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d
Zagreb
kvzrinski@fhs.unizg.hr

Irena Cajner Mraović

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d
Zagreb
icajner@fhs.unizg.hr

Sažetak

Iako brojna istraživanja upućuju na nužnost interdisciplinarnoga partnerskoga pristupa urbanoj sigurnosti, taj pristup nedostavno funkcionira u praksi jer nije dostatno istražen relevantnim znanstvenim metodama te se ne raspolože preciznim saznanjima o aktualnom stanju ni o konkretnim preduvjetima partnerstva za sigurnost. Pogotovo je to kompleksno u velikim gradovima s bogatom kulturnom baštinom koja je generator dodatne mobilnosti ljudi i time gospodarskoga napretka, ali i sigurnosnih rizika. U takvim urbanim sredinama nužno je postići integraciju povijesne tradicije i modernoga pristupa sigurnosti, što je moguće kreiranjem javnih politika utemeljenih na egzaktnim podacima. Stoga je prvi cilj ovoga kvantitativnoga istraživanja na de-

130 Ovaj rad dio je znanstvenoistraživačkoga projekta „Sigurnosni rizici i mogućnosti partnerstva za prevenciju u povijesnim gradovima“ čiji je nositelj Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.

skriptivnoj razini identificirati spremnost policijskih službenika u glavnom gradu Hrvatske za uvažavanje sigurnosnih potreba i problema zajednice i partnersku suradnju u njihovom rješavanju. Drugi je cilj ovoga rada multivarijantnim metodama identificirati prediktore takve spremnosti policijskih službenika u Gradu Zagrebu. Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku 133 policijska službenika koji su dobrovoljno i anonimno ispunili anketni upitnik zadovoljavajućih mjernih karakteristika. Rezultati deskriptivne analize pokazuju da se na skali od 1 (izrazito se slažem) do 6 (izrazito se ne slažem) srednje vrijednosti na varijablama koje opisuju povjerenje policije u građane, suradnju policije s građanima, uvažavanje očekivanja građana u svakodnevnom policijskom radu i usklađenost moralnih vrijednosti policijskih službenika i građana kreću od 2,71 do 3,78, što nije nezadovoljavajuće, ali indicira mogućnosti unapređenja. Rezultati hijerarhijske regresijske analize pokazuju kako je to unapređenje moguće postići usklađivanjem moralnih vrijednosti na razini lokalne zajednice i jačanjem povjerenja policije u građane. Ova saznanja imaju važne praktične implikacije s obzirom na to da se uobičajeno inzistira na nužnosti zadobivanja povjerenja građana u policiju, dok se moralne vrijednosti zajednice uglavnom ne percipiraju kao ključan čimbenik partnerstva za urbanu sigurnost.

Ključne riječi: urbana sigurnost, kulturna baština, partnerstvo, policija, kvantitativno istraživanje.

Partnership for urban safety: what does it look like from the perspective of the Zagreb police?

Abstract

Although numerous studies indicate the necessity of an interdisciplinary partnership approach to urban security, this approach does not work sufficiently in practice because it has not been adequately researched with relevant scientific methods, and there is no precise knowledge about the current situation or concrete prerequisites for partnership for security. It is especially complex in large cities with a rich cultural heritage, which is a generator of additional mobility of people and thus economic progress, but also security risks. In such urban environments, it is necessary to integrate historical tradition and modern approaches to security, which is possible by creating public policies based on the exact data. Therefore, the first goal of this quantitative research on a descriptive level is to identify the readiness of police officers in the capital of Croatia to appreciate the security needs and problems of the community and partner cooperation in solving them. The second goal of this paper is to use multivariate methods to identify predictors of such readiness of police officers in the City of Zagreb. The research was conducted on a convenient sample of 133 police officers who voluntarily and anonymously filled out a questionnaire with satisfactory measurement characteristics. The results of the descriptive analysis show that on a scale from 1 (strongly agree) to 6 (strongly disagree), the mean values of the variables that describe police trust in citizens, police cooperation with citizens, respect for citizens' expectations in everyday police work, and conformity of moral values of police officers and citizens range from 2.71 to 3.78, which is not unsatisfactory, but indicates room for improvement. The results of the hierarchical regression analysis show that this improvement can be achieved by harmonizing moral values at the local community level and by strengthening the trust of the police in citizens. These findings have important practical implications, given that the necessity of gaining citizens' trust in the police is usually insisted upon, while the community's moral values are generally not perceived as a key factor in the partnership for urban security.

Keywords: urban safety, cultural heritage, partnership, police, quantitative study

1. Uvod

Sigurnost građana mora biti definirana potrebama lokalne zajednice pri čemu naglasak mora biti na prevenciji javnoga nereda i kažnjivih djela (Kappeler i Gaines, 2011; Kutnjak Ivković i sur., 2023). Građani i policija pozitivno su reagirali na reforme

hrvatske policije početkom ovoga stoljeća, pogotovo na Strategiju djelovanja policije u zajednici (Cajner Mraović i Faber, 2016; Kovčo Vukadin, Borovec i Ljubin Golub, 2013). Radi se o modelu rada policije koji je prihvaćen kao standard širom Europe, a i u drugim dijelovima modernog demokratskog svijeta (Cordner, 2014; Donner i Maskály, 2023; Weisburd i Eck, 2004). No, iz nejasnih razloga, ova strategija nije sustavno i kontinuirano dalje razvijana kako se očekivalo (Cajner Mraović i Faber, 2016). Praksa kretanja i dostupnosti policijskih službenika u lokalnoj zajednici, takozvanih kontakt policajaca, pokazala je uglavnom pozitivne rezultate i pozitivno je prihvaćena od građana (Cajner Mraović i Faber, 2016), a prevencija i očuvanje sigurnosti za Hrvatsku izuzetno je bitna u kontekstu turističke zemlje s bogatom kulturnom baštinom. Ove reforme policije dovele su do poboljšanja komunikacije policije s građanima i obratno jer se služba kontakt-policajaca na kontakt-području kreira prema konkretnim potrebama građana na tom području (Faber i Cajner Mraović, 2003; Kovčo Vukadin, Borovec i Ljubin Golub, 2013). Poboljšan je i odnos proaktivnog u odnosu na reaktivni te preventivnog u odnosu na represivni način rada policije u odori (Cajner Mraović i Faber, 2016; Kovčo Vukadin, Borovec i Ljubin Golub, 2013). Od početne skeptičnosti prema novom modelu rada zabilježena je velika promjena u razmišljanju i stavu kontakt-policajaca o ulozi policijskog službenika: kontakt-policajci se, prema provedenoj anketi, u potpunosti slažu s potrebom da policajac bude „pomagač i prijatelj“ velike većine građana koji poštuju zakone te smatraju kako policijski službenici moraju rješavati probleme građana koji nisu direktno opisani kao policijski poslovi, kao i da sada policijski službenici imaju veću učinkovitost jer se rješavanjem „malih“ problema stječe povjerenje građana (Cajner Mraović i Faber, 2016).

Iz prethodnoga je vidljivo da je područje policijskog djelovanja u Hrvatskoj vrlo dinamično kao i svugdje u modernom demokratskom svijetu (Alpert, Dunham i Strohshine, 2015; Prislán i Lobnikar, 2019; Worrall, 2014) te da su reforme u posljednjih dvadeset godina dovele do velikih pomaka u znanju koje imamo o policiji te u raznim oblicima praktičnog postupanja policije (Cajner Mraović i Faber, 2016; Weisburd i Neyroud, 2011). No, te iste reforme s navedenim pozitivnim pomacima dovele su i do otvaranja novih pitanja i novih problemskih područja i u teorijskom sagledavanju i istraživanju policije i u praktičnom radu policije. Upravo zato se u modernim demokratskim državama reforme policije sagledavaju kao živi i kontinuirani procesi te se unaprijed prihvaća činjenica da će svako unaprjeđenje dovesti i do određenih neželjenih pojava jer će se otvoriti nova pitanja i stvoriti novi zahtjevi za daljnjim promjenama policije (Archbold, 2013; Cordner, 2014).

Na početku ovoga stoljeća glavni smisao reforme hrvatske policije bio je prijelaz iz poratne policije u modernu policijsku europsku službu. Danas u Hrvatskoj imamo policiju kao javnu službu i servis građana, ali više se ne možemo zadovoljiti samo konceptima rada policije u zajednici, nego istražujući moduse unaprjeđenja povjerenja građana u policiju otvaramo i nove mogućnosti koje policiji stoje na raspolaganju kako bi ostvarila bolje odnose s građanima i postigla bolju kontrolu kri-

minaliteta. Prije desetak godina ključno pitanje bilo je kako podići razinu povjerenja građana u policiju, a danas znamo da nas odgovor na to pitanje vodi prema sljedećem pitanju, a to je kako uspostaviti partnerstvo između policije i građana. Iako brojne teorije (Ansari, 2013) i empirijska istraživanja (Bain, Robinson i Conser, 2014; Kappeler i Gaines, 2011; Homel i Masson, 2016; Kutnjak Ivković i sur, 2023) upućuju na nužnost interdisciplinarnoga partnerskoga pristupa urbanoj sigurnosti, taj pristup nedostavno funkcionira u praksi jer nije dostatno istražen relevantnim znanstvenim metodama te se ne raspolože preciznim saznanjima o aktualnom stanju ni o konkretnim preduvjetima partnerstva za sigurnost. Pogotovo je to kompleksno u velikim gradovima s bogatom kulturnom baštinom koja je generator dodatne mobilnosti ljudi i time gospodarskoga napretka, ali i sigurnosnih rizika. Stoga je glavni cilj ovoga rada identificirati prediktore spremnosti policijskih službenika u Gradu Zagrebu na suradnju s građanima, kao i čimbenike o kojima ovisi prihvaćanje očekivanja građana od strane policijskih službenika.

2. Metode

2.1. Uzorak

Ciljana populacija u ovom istraživanju su policijski službenici Policijske uprave zagrebačke, a zahvaćeni uzorak od 133 sudionika istraživanja čini 4 % svih policijskih službenika navedene policijske uprave. Radi se o prigodnom uzorku s obzirom na to da su se u njemu našli oni policijski službenici koji su u vrijeme provođenja ankete bili na radnom mjestu.

U tablici 1 prikazana su sociodemografska obilježja sudionika istraživanja iz kojih je vidljivo da u uzorku dominiraju muški ispitanici (75,8 %), što odgovara i njihovoj dominantnoj zastupljenosti u Policijskoj upravi zagrebačkoj. Podjednak je udio sudionika istraživanja u dobi od 20 do 30 godina (30,2 %) i onih od 31 do 40 godina (28,5 %). Najmanji je udio sudionika istraživanja iznad 51 godine (15,8 %). Što se tiče obrazovanja policijskih službenika koji sudjeluju u istraživanju, najviše je onih sa završenom srednjom školom, policijskom ili drugom vrstom srednje škole (59,6 %). Prema policijskim zvanjima, najviše je policajaca (22 %) te policijskih narednika (17,4 %). Najveći dio uzorka čine policijski službenici s preko 20 godina radnog staža (36,8 %), a najmanje su zastupljeni oni sa 16 do 20 godina staža. U uzorku je 15 % sudionika istraživanja koji imaju rukovodni status, dok je preostalih 85 % bez rukovodnog statusa. S obzirom na vrstu policijskih poslova, 40,8 % sudionika istraživanja obavlja pozorničko-ophodne poslove, a 36,2 % poslove kriminalističke policije. U navedenim kategorijama poslova zaposlen je najveći broj policijskih službenika u PU zagrebačkoj.

		n	%
Spol	muškarci	101	75,8
	žene	32	24,2
Dob	20 – 30	40	30,2
	31 – 40	38	28,5
	41 – 50	34	25,5
	51 – 60	21	15,8
Najviša razina završenog obrazovanja	srednja škola	78	59,6
	preddiplomski studij	23	17,5
	diplomski studij	29	22,1
	poslijediplomski studij	1	0,8
Polijsko zvanje	vježbenik	5	3,8
	policajac	29	22
	viši policajac	8	6,1
	samostalni policajac	11	8,3
	polijski narednik	23	17,4
	samostalni polijski narednik	1	0,8
	polijski inspektor	15	11,4
	viši polijski inspektor	10	7,6

Tablica 1. Sociodemografske karakteristike sudionika istraživanja

	samostalni polijski inspektor	3	2,3
	glavni polijski inspektor	2	1,5
	polijski savjetnik	1	0,8
Radno iskustvo u policiji	do 5 g.	28	22,1
	6 do 10 g.	17	12,8
	11 do 15 g.	25	18,8
	16 do 20 g.	14	10,5
	preko 20 g.	49	36,8
Trenutni poslovi radnog mjesta	pozorničko-ophodni poslovi	53	40,8
	poslovi granične policije	3	2,3
	poslovi kriminalističke policije	47	36,2
	poslovi prometne policije	2	1,5
	poslovi policije u zajednici	9	6,9
	poslovi operativnog dežurstva	9	6,9
	ostalo	10	7,7

Rukovodni status	da	20	15
	ne	113	85
Godine rada u trenutnoj policijskoj postaji	do 5 g.	41	31,1
	6 do 10 g.	31	23,5
	11 do 15 g.	21	15,9
	16 do 20	10	7,6
	iznad 20	29	22

2.2. Instrument

Podatci korišteni u ovome radu prikupljeni su s pomoću anketnoga upitnika koji mjeri policijski legitimitet u petnaest dimenzija interakcije policije i građana, a na kraju sadrži sociodemografske varijable, čiji su autori Van Craen i Skogan (2017). Za potrebe ovoga istraživanja korištena je kompozitna varijabla *Suradnja policije i građana* kao kriterijska varijabla te kompozitne varijable *Povjerenje policije u građane*, *Prihvatanje očekivanja građana od strane policije* i *Usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana* kao prediktorske varijable. Čestice od kojih su sastavljene sve navedene kompozitne varijable nalaze se u tablici 2.

Odgovori na sve čestice od kojih se sastoje kompozitne varijable bili su ponuđeni na Likertovoj skali u rasponu od 1 do 6, pri čemu su vrijednosti: 1 – u potpunosti se slažem, 2 – uglavnom se slažem, 3 – slažem se, 4 – ne slažem se, 5 – uglavnom se ne slažem i 6 – u potpunosti se ne slažem.

Prema rezultatima deskriptivne statistike, prikazanim za sve varijable, kao i za ekstrahirane latentne komponente, dobivene tehnikom analize glavnih komponenti (*engl. Principal Component Analysis*), prikazanim u tablici 2 vidljivo je da su na svim skalama dobivene približno slične srednje vrijednosti. Valja napomenuti da su tvrdnje u skali *Suradnja građana i policije* negativno orijentirane u odnosu na tvrdnje u skalama *Povjerenje policije u građane*, *Prihvatanje očekivanja građana* i *Usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana*. Ako se uzme u obzir način skaliranja odgovora, policijski službenici uključeni u ovo istraživanje pokazuju najviši stupanj slaganja na skali *Usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana* ($M = 3,09$; $SD = 0,96$), zatim na skali *Prihvatanje očekivanja građana* ($M = 3,21$; $SD = 0,92$) i skali *Povjerenje policije u građane* ($M = 3,50$; $SD = 1,04$). Kada je u pitanju usklađenost moralnih vrijednosti građana i policije, sudionici istraživanja velikom većinom izražavaju slaganje s tvrdnjama da je većina ljudi na strani zakona i da su norme i vrijednosti policijskih službenika bitne za javnost. U ovom setu pitanja najniži stupanj slaganja sudionici istraživanja pokazuju u odnosu na jednako poimanje dobrog i lošeg između javnosti i policije. Tu je najveći broj sudionika istraživanja koji se ne slažu s tom tvrdnjom.

U odnosu na prihvaćanje očekivanja građana, sudionici istraživanja uglavnom potvrđuju kako uzimaju u obzir ono što građani očekuju od policije, nastoje usmjeriti način djelovanja prema onome što je važno za građane te da način obavljanja policijskih poslova ovisi o očekivanjima građana. Najniži stupanj slaganja evidentan je kad su u pitanju sugestije građana kao važan izvor inspiracije za policijske službenike u obavljanju poslova. Nadalje, sudionici istraživanja vjeruju da će se većina građana ponašati korektno i da imaju dobre namjere, ali se najmanje slažu s tvrdnjom da se građanima većinom može vjerovati da čine ispravne stvari.

S obzirom na to da su tvrdnje u skali *Suradnja građana i policije* negativno formulirane, dobiveni rezultati pokazuju da policijski službenici uglavnom ne preferiraju rješavati društvene probleme bez suradnje i uključivanja građana te da su spremni uključiti se u partnerstvo s građanima. Spremnost na suradnju i partnerstvo s građanima jače je izražena nego li uvjerenje u dodane vrijednosti u inicijativama uključivanja građana u poboljšanje sigurnosti.

Rezultati analize glavnih komponenti, prikazani u tablici 2, pokazuju faktorsku valjanost upitnika i njegovu jednostavnu strukturu, a mjera pouzdanosti za cijeli upitnik iznosi $\alpha = 0,74$, što potvrđuje unutarnju konzistenciju upitnika.

Tablica 2. Deskriptivna statistika i faktorska opterećenja

Varijable	1 – izrazito se slažem	2 – uglavnom se slažem	3 – slažem se	4 – ne slažem se	5 – uglavnom se ne slažem	6 – izrazito se ne slažem	Mean	SD	Faktorska opterećenja
Povjerenje policije u građane KMO=0.657; p<0,01; % varijance=54,08 %; mean= 3,50; SD= 1,04									
Vjerujem da će se većina građana ponašati korektno	2,3 %	32,6 %	37,1 %	12,1 %	12,9 %	3 %	3,10	1,15	0,834
Većina građana ima dobre namjere	3 %	24,1 %	41,4 %	18 %	11,3 %	2,3 %	3,17	1,08	0,873
Imam vjeru u dobre namjere većeg dijela stanovništva	4,5 %	25,8 %	53 %	12,1 %	3,8 %	0,8 %	3,81	0,88	0,478
Građanima se većinom može vjerovati da čine ispravne stvari	0,8 %	20 %	34,6 %	32,3 %	10,8 %	1,5 %	3,93	1,06	0,691

Suradnja građana i policije KMO=0.685; p<0,01; % varijance=47,62; mean= 3,82; SD= 0,98									
Preferiram rješavati društvene probleme sam/a, bez suradnje s građanima	0,8 %	9,8 %	12 %	54,1 %	21,1 %	2,3 %	3,92	0,94	0,717
Preferiram da mi, policija, sami rješavamo probleme, bez uključivanja građana	0,8 %	6,1 %	12,1 %	59,8 %	17,4 %	3,8 %	3,98	0,87	0,769
Najradije se ne bih uključio/la u partnerstvo s građanima	1,5 %	8,3 %	18,9 %	43,2 %	22 %	6,1 %	3,94	1,06	0,748
Malo je dodane vrijednosti u inicijativama uključenja građana u poboljšanje sigurnosti	4,5 %	11,4 %	38,6 %	28 %	16,7 %	0,8 %	3,43	1,06	0,491
Prihvatanje očekivanja građana KMO=0.649; p<0,01; % varijance=44,28; mean= 3,21; SD= 0,92									
Kada radim svoj posao, definitivno uzimam u obzir ono što građani očekuju od policije	5,3 %	26,3 %	51,9 %	12,8 %	0,8 %	3%	2,86	0,94	0,730
Nastojim usmjeriti način mog djelovanja prema onome što je važno za građane	3,8 %	33,8 %	53,4 %	6,8 %	1,5 %	0,8 %	2,71	0,77	0,682

Sugestije građana služe kao važan izvor inspiracije u obavljanju mog posla	5,3 %	20,5 %	44,7 %	20,5 %	8,3 %	0,8 %	3,8	1,01	0,637
U širem smislu, način na koji obavljam svoj posao uglavnom ovisi o tome što građani očekuju od policije	0,8 %	13,6 %	37,9 %	34,8 %	11,4 %	1,5 %	3,47	0,95	0,606
Usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana KMO=0.591; p<0,01; % varijance=48,82; mean= 3,09; SD= 0,96									
Općenito govoreći, većina ljudi je na strani zakona kada je riječ o tome što je dobro, a što loše	6 %	27,1 %	48,1 %	9,8 %	6 %	3 %	2,92	1,06	0,743
Norme i vrijednosti koje dijelim kao policijski službenik/ ca također su bitne za javnost	6,1 %	18,9 %	60,6 %	12,1 %	2,3 %	0 %	2,86	0,79	0,708
Javnost i policija općenito imaju jednako poimanje dobrog i lošeg	0,8 %	18,2 %	30,3 %	34,8 %	13,6 %	2,3 %	3,49	1,04	0,642

2.3. Prikupljanje podataka i istraživačka etika

Istraživanje je provedeno u razdoblju od 15. prosinca do 30. prosinca 2020. godine metodom papir-olovka. Sudjelovanje u istraživanju bilo je dobrovoljno i anonimno. Anketu su proveli za to prethodno osposobljeni anketari koji su prošli obuku o etičnosti u znanstvenim istraživanjima koja se provode nad živim ljudima i položili test na kraju te obuke čime su stekli i odgovarajući certifikat. Anketari su uvodno policijskim službenicima objasnili da je svrha istraživanja prikupljanje podataka kako bi na temelju toga bilo moguće unaprijediti rad policije. Također su objasnili kako sudionici istraživanja neće imati nikakvu direktnu korist od sudjelovanja u istraživanju, ali ostvarenjem navedene svrhe istraživanja mogu u perspektivi imati neposrednu korist jer će sustav u kojem rade bolje funkcionirati. Policijskim službenicima također je naglašeno kako je njihovo sudjelovanje u istraživanju anonimno i dobrovoljno te da u svakom trenutku imaju mogućnost odustati ili ne odgovoriti na određena pitanja, bez ikakvih negativnih posljedica. Sudionici istraživanja povratom popunjenog upitnika dali su svoj informirani pristanak na dobrovoljno sudjelovanje u istraživanju.

2.4. Plan istraživanja i pretpostavke za obradu podataka

Radi realizacije cilja istraživanja, provedena je hijerarhijska regresijska analiza. Preliminarne analize pokazale su da nisu narušene pretpostavke normalnosti, linearnosti, multikolinearnosti i homogenosti varijance. Rezultati dijagnostike kolinearnosti svih varijabli prikazani su u tablici 3 (Vrijednosti faktora varijacije i tolerancije u regresijskom modelu).

Tablica 3. Vrijednosti faktora varijacije i tolerancije u regresijskom modelu

	Tolerance	VIF
Spol	0,887	1,128
Dob	0,230	4,349
Najviša razina završenog obrazovanja	0,549	1,822
Policijsko zvanje	2,261	3,827
Radno iskustvo u policiji	0,149	6,704
Trenutni poslovi radnog mjesta	0,498	2,008
Godine rada u trenutnoj policijskoj postaji	0,361	2,771
Rukovodni status	0,509	1,964
Povjerenje policije u građane	0,728	1,374
Suradnja građana i policije	0,692	1,445
Prihvatanje očekivanja građana	0,692	1,445
Usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana	0,610	1,638

3. Rezultati

Rezultati prve regresijske analize (tablica 4) pokazuju da se model koji uključuje sociodemografske varijable kao prediktore nije pokazao statistički značajnim ($R = 0,314$; $R^2 = 0,099$; $F(8; 116) = 1,587$; $p = 0,136$). To znači da skup sociodemografskih varijabli nema statistički značajan udio u predviđanju spremnosti policijskih službenika na suradnju s građanima. Nakon unosa u model preostalih prediktora (*Povjerenje policije u građane, Usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana te Prihvatanje očekivanja građana*), cijeli model objašnjava 15,5 % varijance kriterija $F(11; 113) = 1,880$, $p < 0,05$). Prediktori uključeni u drugom koraku objašnjavaju 5,6 % varijance kriterija (*Suradnja građana i policije*). Nakon kontrole utjecaja sociodemografskih varijabli R^2 se promijenio za 0,056, što ukazuje na relativno slab prediktivni model (tablica 4). Naime, uz mali udio objašnjene varijance spremnosti policijskih službenika na suradnju s građanima, jedino varijabla *Usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana* ima statistički značajan doprinos objašnjavanju suradnje građana i policije. Njezin koeficijent parcijalne korelacije iznosi $\beta = 0,251$, $p < 0,05$. S obzirom na dobivene rezultate može se ustvrditi da viša razina usklađenosti moralnih vrijednosti policije i građana podrazumijeva i veću razinu spremnosti na suradnju, odnosno da policijski službenici koji vjeruju u zajedničke moralne vrijednosti spremnije prihvaćaju suradnju s građanima.

Tablica 4. Regresijska analiza za kriterij *Suradnja građana i policije*

		Beta	Sig.	Sažetak modela
Korak 1	spol	-0,063	0,495	$R=0,314$ $R^2=0,099$ $F(8; 116)=1,587$ $p=0,136$
	dob	-0,212	0,251	
	najviša razina završenog obrazovanja	0,103	0,388	
	policijsko zvanje	-0,126	0,465	
	radno iskustvo u policiji	-0,069	0,763	
	trenutni poslovi radnog mjesta	0,233	0,064	
	godine rada u trenutnoj policijskoj postaji	0,072	0,623	
	rukovodni status	0,198	0,112	

Korak 2	spol	-0,039	0,675	R=0.393 R ² =0.155 Promijenjeni R ² =0,056 F(11; 113)=1,880 p=0.049
	dob	-0,108	0,562	
	najviša razina završenog obrazovanja	0,129	0,278	
	policijsko zvanje	-0,196	0,257	
	radno iskustvo u policiji	0,012	0,959	
	trenutni poslovi radnog mjesta	0,208	0,098	
	godine rada u trenutnoj policijskoj postaji	0,035	0,817	
	rukovodni status	0,169	0,180	
	povjerenje policije u građane	0,072	0,480	
	usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana	0,251	0,025	
	prihvatanje očekivanja građana	-0,056	0,592	

Druga regresijska analiza provedena je u odnosu na kriterijsku varijablu *Prihvatanje očekivanja od građana*. U prvom koraku u analizu su uvedene sociodemografske varijable i varijable koje predstavljaju obilježja policijske karijere (policijsko zvanje, iskustvo, policijski poslovi, godine rada u istoj ustrojstvenoj jedinici i rukovodni status), a u drugom koraku varijable *Povjerenje policije u građane*, *Suradnja građana i policije* te *Usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana*.

Rezultati prikazani u tablici 5 pokazuju da model sa sociodemografskim varijablama i obilježjima policijske karijere nije statistički značajan ($R = 0.336$; $R^2 = 0,113$; $F_{(8; 116)} = 1,841$; $p = 0.076$). Međutim, prediktori uključeni u drugom koraku doprinose statističkoj značajnosti cjelokupnog modela ($R = 0.557$; $R^2 = 0.310$; promijenjeni $R^2 = 0,197$; $F_{(11; 113)} = 4,610$; $p = 0.000$), koji objašnjava 31 % varijance kriterijske varijable (*Prihvatanja očekivanja od građana*). Nakon isključenja utjecaja sociodemografskih varijabli i obilježja policijske karijere, varijable na kojima je fokus u ovom istraživanju objašnjavaju 19,7 % kriterija. Najjači individualni doprinos razumijevanju prihvatanja očekivanja građana od strane policije imaju varijable *Usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana* ($\beta = 0,387$; $p < 0,01$) i *Povjerenje policije u građane* ($\beta = 0,206$; $p < 0,05$). To znači da su policijski službenici, koji iskazuju da su moralne vrijednosti policije i građana usklađene te koji imaju višu razinu povjerenja u građane, spremniji prihvatiti očekivanja građana prilikom obavljanja policijskih poslova.

Tablica 5. Regresijska analiza za kriterij *Prihvatanje očekivanja od građana*

		Beta	Sig.	Sažetak modela
Korak 1	spol	-0,120	0,199	R=0.336 R ² =0,113 F(8; 116)=1,841 p=0.076
	dob	-0,297	0,106	
	najviša razina završenog obrazovanja	-0,015	0,899	
	policijsko zvanje	0,296	0,086	
	radno iskustvo u policiji	-0,202	0,373	
	trenutni poslovi radnog mjesta	0,246	0,50	
	godine rada u trenutnoj policijskoj postaji	0,165	0,259	
	rukovodni status	0,303	0,015	
Korak 2	spol	-0,069	0,408	R=0.557 R ² =0.310 Promijenjeni R ² =0,197 F(11; 113)=4,610 p=0.000
	dob	-0,090	0,592	
	najviša razina završenog obrazovanja	0,021	0,846	
	policijsko zvanje	0,141	0,368	
	radno iskustvo u policiji	-0,026	0,898	
	trenutni poslovi radnog mjesta	0,194	0,088	
	godine rada u trenutnoj policijskoj postaji	0,057	0,671	
	rukovodni status	0,240	0,032	
	povjerenje policije u građane	0,206	0,023	
	suradnja građana i policije	-0,046	0,592	
usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana	0,387	0,000		

4. Rasprava i zaključak

Uz sve reforme, policija u ophodnji za sada ostaje srž policijskog djelovanja (Gaines i Worrall, 2012; Kutnjak Ivković i sur., 2023), no još uvijek premalo znamo o tome kako najbolje iskoristiti rad policije u ophodnji i kako osposobiti policijske službenike za partnerske odnose s građanima. U Hrvatskoj se početkom ovoga stoljeća

počeo pažljivo pratiti rad kontakt-policajaca u relaciji s njihovom obukom, no ne bilježi se kontinuitet takvog pristupa, pa i dalje ne koristimo ogromno iskustvo policijskih službenika na terenu. Strategija djelovanja policije u zajednici je prije više od dva desetljeća bila važna prekretnica u približavanju hrvatske policije standardima modernih demokratskih policija (Kovčo Vukadin, Borovec i Ljubin Golub, 2013), no sve dok se na adekvatan način ne pristupi reformi policije tako da je prioritet partnerstvo policije i građana, nerealno je očekivati njezinu održivost. Čovjekocentričan pristup neophodan je i u policiji jer sustav i njegove strategije čine ljudi u tom sustavu koji te strategije trebaju provoditi, a to mogu samo ako im se za to osiguraju uvjeti.

Rezultati deskriptivne analize pokazuju da se na skali od 1 (izrazito se slažem) do 6 (izrazito se ne slažem) srednje vrijednosti na varijablama koje opisuju povjerenje policije u građane, suradnju policije s građanima, uvažavanje očekivanja građana u svakodnevnom policijskom radu i usklađenost moralnih vrijednosti policijskih službenika i građana kreću od 2,71 do 3,78, što nije nezadovoljavajuće, ali indicira mogućnosti unaprjeđenja. Rezultati multivarijatne analize pokazuju da su policijski službenici, koji vjeruju da su moralne vrijednosti policije i građana usklađene te imaju više povjerenja u građane, u svom radu više vođeni potrebama i očekivanjima građana. To znači da nije dovoljno samo tradicionalno usmjerenje na povjerenje građana u policiju (Borovec, 2013; Jackson i Bradford, 2010), nego je neophodno sustavno raditi i na razvoju povjerenja policije u građane.

Pri donošenju ovakvih zaključaka svakako treba imati u vidu ograničenja ovoga istraživanja. Ovo istraživanje rađeno je na uzorku policijskih službenika Policijske uprave zagrebačke. Međutim, velik dio kriminala koji se događa na godišnjoj razini u čitavoj Hrvatskoj lociran je u Gradu Zagrebu. Zagreb je također omiljena turistička destinacija, pogotovo inozemnih turista, s obzirom na to da je glavni grad Hrvatske i da obiluje kulturnom baštinom. Ipak, perspektiva budućih istraživanja je provedba ovakve ankete i u drugim urbanim sredinama u Hrvatskoj u kojima je nužno postići integraciju povijesne tradicije i modernoga pristupa sigurnosti, što je jedino moguće kreiranjem javnih politika utemeljenih na egzaktnim podacima. Partnerstvo policije i građana svugdje su imperativ, ali nerealno je očekivati da će se ono razvijati bez da točno znamo što ga u konkretnoj zajednici potiče i da se na tome onda sustavno dalje radi i od strane policije i od strane lokalne zajednice.

Literatura

- Alpert, G.P. Dunham, R.G. i Strohshine, M.S. (2015) *Policing: Continuity and Change*, 2. izd. Long Grove: Waveland.
- Ansari, S. (2013) Social capital and collective efficacy: resource and operating tools of community social control. *Journal of Theoretical and Philosophical Criminology*, 5(2), 121-139.
- Archbold, A. (2013) *Policing: A Text/Reader*. California: Sage.
- Bain, A., Robinson, B. i Conser, J. (2014) *Perceptions of Policing: Improving communication in*

- Local Communities. *International Journal of Police Science and Management*, 16(4), 267-276. doi.org/10.1350/ijps.2014.16.4.345
- Borovec, K. (2013): *Strategija Policija uzajednici i njezin utjecaj na strah od kriminala, percepciju kriminaliteta i javnog nereda u Hrvatskoj*. Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske.
- Cajner Mraović, I. i Faber, V. (2016) Community Policing Strategy in Croatia: What Do We Know and What Do We Not Know After 15 Years of Implementation? U: Meško, G. and Lobnikar, B. (ur.), *Criminal Justice and Security in Central and Eastern Europe: Safety Security, and Social Control in Local Communities*. Ljubljana: University of Maribor, Faculty of Criminal Justice and Security, 39-49.
- Cordner, G. (2014) Community Policing. U: Reisig, M.D., Kane, R.J. (ur.), *The Oxford Handbook of Police and Policing*. Oxford: Oxford University Press, 148-171.
- Donner, C.M. i Maskály, J. (2023) Attitudes toward Community Policing among U.S. Police Recruits: Findings from the National Police Research Platform U: Kutnjak Ivković, S. i sur. (ur.), *Exploring Contemporary Police Challenges. A Global Perspective*. New York: Routledge, 195-207.
- Faber, V., Cajner Mraović, I., (2003) *Reforma operativno-preventivnog rada policije u odori*. Pilot-projekt. MUP RH, Zagreb.
- Gaines, L. K., i Worrall, J. (2012) *Police Administration* (3. izdanje). Clifton Park, NJ: Delmar-Cengage.
- Homel, P. i Masson, N. (2016) Partnerships for human security in fragile contexts: where community safety and security sector reform intersect, *Australian Journal of International Affairs*, DOI: 10.1080/10357718.2015.1126803
- Jackson, J. i Bradford, B. (2010) What is trust and confidence in the police? *Policing: a journal of policy and practice*, 4 (3). pp. 241-248. DOI: 10.1093/police/paq020
- Kappeler, V. E. i Gaines, L. K. (2011). *Community Policing. A Contemporary Perspective*, 6. izd. Elsevier: Anderson Publishing.
- Kovčo Vukadin, I., Borovec, K. i Ljubić Golub, T. (2013) Policing in Croatia: The Main Challenges on the Path to Democratic Policing. U: Meško, G., Fielda, C., B., Lobnikar, B., Sotlar, A. (ur.), *Handbook on Policing in Central and Eastern Europe*. Springer, New York, 31-55. doi.org/10.1007/978-1-4614-6720-5_4
- Kutnjak Ivković, S., Maskály, J., Donner, C.M., Cajner Mraović, I., Dilip D. (2023) Policing in the 21st Century: Challenges and Opportunities. U: Kutnjak Ivković, S. i sur. (ur.), *Exploring Contemporary Policing Challenges: A Global Perspective*. New York: Routledge, 1-15. doi.org/10.4324/9781003136965
- Prislan, K. i Lobnikar, B. (2019) Modern trends in policing: public perceptions of the preferred policing models in Slovenia. *Revija za kriminalistiko in kriminologiju*, 70(5), 483-500.
- Weisburd, D. i Neyroud, P. (2011) *Police Science: Toward a New Paradigm. New Perspectives in Policing*. Washington, DC: National Institute of Justice.
- Weisburd, D., i Eck, J. (2004) What Can Police Do to Reduce Crime, Disorder, and Fear? *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 593(1), 42-65. doi.org/10.1177/0002716203262548
- Worrall, J.L. (2014) The Politics of Policing. U: Reisig, M.D., Kane, R.J. (ur.), *The Oxford Handbook of Police and Policing*. Oxford: Oxford University Press, 49-67.

Prevalencija siromaštva, međugeneracijski prijenos siromaštva i socijalne usluge za suzbijanje siromaštva u Sjevernoj i Panonskoj Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad

Ana Opačić

Sveučilište u Zagrebu
Pravni fakultet
Studijski centar socijalnog rada
Nazorova 51, Zagreb
ana.opacic@pravo.hr

Sažetak

U Hrvatskoj je 19,9 % stanovništva pogođeno rizikom od siromaštva i socijalne isključenosti, no siromaštvo nije jednako prisutno u hrvatskim regijama. Cilj je rada ukazati na sljedeća obilježja siromaštva u Sjevernoj i Panonskoj Hrvatskoj: 1) utvrditi razlike u stopama siromaštva po dohodovnoj i potrošnoj metodi između dviju regija, između općina i gradova te u odnosu na status potpomognutog područja; 2) utvrditi dostupnost socijalnih usluga za građane u riziku od siromaštva te nejednakosti u pristupu uslugama; 3) utvrditi postotak mladih osoba koji su u riziku od međugeneracijskog prijenosa siromaštva te doprinos individualnih čimbenika i čimbenika zajednice. Rezultati su dobiveni iz sljedećih izvora: mape siromaštva za 336 jedinica lokalne samouprave na području Sjeverne i Panonske Hrvatske, istraživanja o dostupnosti socijalnih usluga u 250 jedinica lokalne samouprave iz Sjeverne i Panonske Hrvatske i analize dokumentacije iz 21 centra za socijalnu skrb za 946 mladih osoba odraslih u obiteljima pogođenima siromaštvom iz Sjeverne i Panonske Hrvatske te grada Zagreba (što čini prostor Kontinentalne Hrvatske). Rezultati pokazuju da su stope siromaštva prosječno više u Panonskoj Hrvatskoj te u općinama u odnosu na gradove. Panonska Hrvatska kao siromašnija regija ima više unutar-regionalne nejednakosti i značajan udio građana čije je siromaštvo nedovoljno vidljivo jer unatoč tome što primaju dohodak iznad linije siromaštva, ne mogu podmiriti troškove života. U obje regije fenomen nevidljivog siromaštva nalazimo češće u urbanim sredinama. U skladu s očekivanjima, siromašnije zajednice ruralnog karaktera te one sa statusom potpomognutog područja imaju manje dostupne socijalne usluge. Stopa međugeneracijskog prijenosa siromaštva za Kontinentalnu Hrvatsku iznosi 28 %. Pritom se oko 30 % varijance može objasniti životom u određenoj zajednici, a od individualnih čimbenika značajan je manjinski etnički status i niže obrazovanje oca. Suprotno očekivanjima, rizik ostanka u težem obliku siromaštva imaju mladi koji žive u razvijenijim urbanim sredinama. U radu su predložene mjere suzbijanja siromaštva u Sjevernoj i Panonskoj Hrvatskoj.

Ključne riječi: siromaštvo, efekt zajednice, socijalne usluge, regionalne nejednakosti, međugeneracijski prijenos siromaštva.

Prevalence of poverty, intergenerational transmission of poverty, and social services to combat poverty in Northern and Pannonian Croatia

Abstract

In Croatia, 19.9% of the population is affected by the risk of poverty and social exclusion, but poverty is not equally distributed in Croatian regions. This paper points out the following characteristics of poverty in Northern and Pannonian Croatia: 1) to determine the differences in poverty rates by income and consumption method between the two regions, between municipalities and cities, and regarding the status of the assisted area; 2) to determine the availability of social services for citizens at risk of poverty and inequality in access to services; 3) to determine the percentage of young people who are at risk of intergenerational transmission of poverty and the contribution of individual and community factors. The results were obtained from the following sources: Poverty maps for 336 local self-government units in Northern and Pannonian Croatia, research on the availability of social services in 250 local self-government units in Northern and Pannonian Croatia, and analyses from 21 centers for social welfare for 946 young people who grew up in families affected by poverty from Northern and Pannonian Croatia and the city of Zagreb (which makes up the area of Continental Croatia). The results show that poverty rates are in average higher in Pannonian Croatia and in municipalities compared to urban areas. Pannonian Croatia, as a poorer region, has more intra-regional inequalities and a significant share of citizens whose poverty is insufficiently visible because, despite receiving an income above the poverty line, they cannot cover the costs of living. In both regions, the invisible poverty is found more often in urban areas. Following expectations, poorer rural communities and those with the status of assisted areas have fewer available social services. The rate of intergenerational transmission of poverty for Continental Croatia is 28%. At the same time, about 30% of the variance can be explained by living in a certain community. Also, significant individual factors are the minority ethnic status and lower education of the father. Contrary to expectations, young people living in more developed urban areas are at risk of intergenerational transmission of poverty. The paper proposes measures to combat poverty in Northern and Pannonian Croatia.

Keywords: poverty, community effect, social services, regional inequalities, intergenerational transmission of poverty

1. Uvod

Rizik od siromaštva socijalni je problem koji kontinuirano pogađa Republiku Hrvatsku. Statistički podaci ukazuju na izvjesna poboljšanja, no još uvijek 19,3 % građana živi u riziku od siromaštva i socijalne isključenosti (Državni zavod za statistiku, 2023). S obzirom na to da su regionalne nejednakosti izražene u Republici Hrvatskoj, jasno je da rizik od siromaštva nije jednako rasprostranjen. U Kontinentalnoj Hrvatskoj izdvojene su tri statističke NUTS 2 regije (Nacionalna klasifikacija statističkih regija 2021. (HR_NUTS 2021), NN, 125/19). Radi se o Panonskoj Hrvatskoj¹³¹, Sjevernoj Hrvatskoj¹³² i Gradu Zagrebu kao zasebnoj statističkoj regiji. Panonska Hrvatska regija je koja bilježi najlošije razvojne pokazatelje, u kojoj se nalaze slabije razvijene županije i koja ima najveći rizik od siromaštva. U Panonskoj Hrvatskoj 2023. godine 29,4 % građana bilo je u riziku od siromaštva i socijalne isključenosti, u Sjevernoj Hrvatskoj 17,7 %, u Gradu Zagrebu 10,5 %, a u Jadranskoj Hrvatskoj¹³³ 17,5 % (Državni zavod za statistiku, 2023).

Polazeći od teorijskog okvira efekta zajednice u radu će se dovesti u vezu obilježja siromaštva s obilježjima zajednica: regionalna pripadnost, stupanj razvijenosti i je li zajednica ruralna ili urbana. Prostor istraživanja obuhvaća Sjevernu i Panonsku Hrvatsku kod analize distribucije siromaštva i dostupnosti socijalnih usluga, dok je kod analize međugeneracijskog prijenosa siromaštva dodatno obuhvaćen i Grad Zagreb čime je pokriven čitav prostor Kontinentalne Hrvatske.

2. Prostorna distribucija siromaštva u Republici Hrvatskoj

U brojnim zemljama uobičajeno je proučavati koncentraciju siromaštva prema prostornim obilježjima. Do te koncentracije dolazi uslijed slabijih mogućnosti na individualnoj razini, nedovoljnog geografskog kapitala mjesta, a nekada i uslijed segregirajućih programa pomoći. Pristupamo li siromaštvu kao prostornoj i kolektivnoj, a ne isključivo individualnoj odrednici, uobičajeno je utvrđivati obilježja siromaštva prema regionalnoj pripadnosti i dihotomiji ruralno-urbanih područja.

Nepovoljna obilježja regija uvjetuju visoku koncentraciju siromaštva na manjim lokalnim prostorima. Oni se potom označavaju prostornim zamkama siromaštva koje su karakterizirane prometnom izoliranosti, nepovoljnim okolišem, nedostatkom infrastrukture i javnih usluga te politički lošijim položajem (Zhou i Liu, 2019). Drugdje u literaturi za ovakva područja koristi se i termin džepovi siromaštva (Van Kempen, 1997).

131 Panonsku Hrvatsku čine sljedeće županije: Bjelovarsko-bilogorska županija, Virovitičko-podravska županija, Požeško-slavonska županija, Brodsko-posavska županija, Osječko-baranjska županija, Vukovarsko-srijemska županija, Karlovačka županija, Sisačko-moslavačka županija.

132 Sjevernu Hrvatsku čine sljedeće županije: Međimurska županija, Varaždinska županija, Koprivničko-križevačka županija, Krapinsko-zagorska županija, Zagrebačka županija.

133 Jadransku Hrvatsku čine sljedeće županije: Primorsko-goranska županija, Ličko-senjska županija, Zadarska županija, Šibensko-kninska županija, Splitsko-dalmatinska županija, Istarska županija, Dubrovačko-neretvanska županija.

U Europskoj uniji prepoznate su nejednakosti u distribuciji siromaštva između NUTS 2 regija te svega 101 regija od njih 276 ima dohodak po stanovniku iznad prosjeka Europske unije (Widuto, 2019). U izvješću za Europski parlament (Widuto, 2019) navedeno je da su najsiromašnije regije u južnoj i istočnoj Europi, a 20 % najrazvijenijih regija 2016. godine imalo je pet puta veći dohodak od 20 % najmanje razvijenih regija. Istraživanje Weziak-Białowolske (2015) s kompozitnim indeksom regionalnog ljudskog siromaštva potvrđuje aktualnu statistiku Eurostata te su najmanje vrijednosti zabilježene u regijama Njemačke, Švedske i Austrije, dok su najviši indeksi multidimenzionalnog siromaštva dobiveni u regijama država Južne Europe i postsocijalističkih država Srednje i Istočne Europe. Hrvatska regija Panonska Hrvatska među 15 je regija s najvećim rizikom od siromaštva (Eurostat, 2024). Istraživanja Balakrishnana i suradnika (2022) te Hackera (2021) potvrđuju da je teško ublažiti regionalne nejednakosti u Europskoj uniji s obzirom na postojanje začaranog kruga deprivacije, odnosno razvoja. Balakrishnan i suradnici (2022) na primjeru nedavne pandemijske krize potvrđuju postojanje brojnih prethodnih nepovoljnih uvjeta siromašnih regija zbog kojih se ne mogu prilagoditi na nove okolnosti europske ekonomije i tržišta rada. Međutim, Barbero i Rodríguez-Crespo (2022) na uzorku su od 229 europskih regija u periodu od 2007. do 2018. godine utvrdili da negativni krug nerazvijenosti može preokrenuti veći udio populacije s pristupom internetu i razvoj IT sektora te uopće razvoj tehnologije, nove investicije i pristupačne javne službe.

Kada promatramo istraživačku praksu u Hrvatskoj, nedostaju istraživanja koja bi povezivala siromaštvo s prostornim obilježjima. Iako je poznato da je siromaštvo različito prisutno u hrvatskim regijama, provedeno je svega nekoliko studija koje se bave regionalnim razlikama (primjerice o siromaštvu na području Banovine u Opačić, 2022; regionalne i ruralno/urbane razlike u Opačić, 2021). U Hrvatskoj postoje klasteri depriviranih i slabije razvijenih područja na subregionalnim razinama te su rijetki primjeri gdje je samo jedna jedinica lokalne samouprave nerazvijena u odnosu na svoje neposredno okruženje. U ranije spomenutoj Panonskoj Hrvatskoj nalazi se najveći broj potpomognutih područja i područja od posebne državne skrbi. Prema tipologiji nerazvijenih zajednica (Opačić, 2020) u Panonskoj Hrvatskoj nalaze se dva od tri tipa nerazvijenih zajednica koje danas imaju visoku koncentraciju siromaštva. Prvi su tip dezorganizirane zajednice koje u najvećoj mjeri odgovaraju područjima posebne državne skrbi pogođenima ratom. Uslijed Domovinskog rata u njima se dogodila temeljita dekonstrukcija infrastrukturnih, demografskih, socijalnih i ekonomskih elemenata. Drugi tip nerazvijenih zajednica koje nalazimo u Panonskoj Hrvatskoj (a ponegdje i u Sjevernoj Hrvatskoj) kolabirane su zajednice koje se ponajviše karakteriziraju kao one u kojima se dogodio krah neke temeljne ekonomske djelatnosti bez ponovnog uspostavljanja nove ekonomske osnove u razdoblju tranzicije. One najčešće odgovaraju područjima posebne državne skrbi treće kategorije koje su naknadno dodane u zakonsko rješenje (Zakon o područjima posebne državne skrbi, NN 86/08, 57/11, 51/13, 148/13, 76/14, 147/14, 18/15, 106/18). U oba

tipa nerazvijenih zajednica nalazimo visoke koncentracije siromaštva u njegovim različitim pojavnostima. Pritom u dezorganiziranim zajednicama nalazimo visoke udjele stanovništva primatelja socijalne pomoći (koja danas nosi naziv zajamčena minimalna naknada¹³⁴), dok će u kolabiranim, mahom ruralnim zajednicama, biti više nevidljivog siromaštva i stanovnika koji ne udovoljavaju kriterijima zajamčene minimalne naknade. Oni mogu biti primatelji niskog dohotka ili niskih mirovina. Posebno se ističe značajan broj starijih stanovnika primatelja izrazito niskih mirovina (npr. poljoprivrednih) (Opačić, 2021).

Što se tiče razlika ruralnog i urbanog siromaštva, sustavni prikazi inozemne literature ukazuju da su stope siromaštva više u ruralnim područjima (Peng i sur., 2023; Weber i sur., 2005), iako su džepovi siromaštva itekako vidljivi u urbanim metropolitanskim područjima diljem svijeta. Ruralno je stanovništvo u većem riziku od siromaštva zbog prostorne i prometne izoliranosti (Weber i sur., 2005), slabijih obrazovnih šansi, manje dostupnosti zdravstvenih i drugih usluga, ekološke ranjivosti i s njome povezane neodržive poljoprivredne djelatnosti, pa se na te aspekte najčešće usmjeravaju programi pomoći (Peng i sur., 2023). Ipak, ruralni se prostori najčešće definiraju administrativnim i demografskim kriterijima, dok nedostaje istraživanja koja će zaista utvrditi efekte „ruralnosti“ na siromaštvo (Fao, 2021; Weber i sur., 2005).

Na razini Europske unije veći rizici od siromaštva postoje u ruralnim u odnosu na gušće naseljena urbana područja. Tako je u europskom selu svaka četvrta osoba u riziku od siromaštva, dok je na razini cijele Europske unije svaka peta osoba u riziku od siromaštva (Kalinowski i Rosa, 2021). Ukupno gledajući, razlika ruralnog i urbanog siromaštva 2014. godine bila je nešto manja od 3 % (27,1 % u ruralnim područjima, a 24,3 % u gusto naseljenim velikim urbanim područjima) (Augère-Granier, 2017). Međutim, stvarne razlike puno su veće unutar pojedinih država gdje razlika može doseći do 20 postotnih bodova kao što je slučaj u Rumunjskoj, Bugarskoj, ali i Hrvatskoj (Augère-Granier, 2017). Veće ruralno-urbane nejednakosti imaju države nižeg ukupnog dohotka (Meloni i sur., 2024). Više stope ruralnog siromaštva zabilježene su u tranzicijskim postsocijalističkim državama s više rijetko naseljenih sela (Bernard, 2019), a u najvećem su riziku od siromaštva na selu mali poljoprivrednici, Romi i žene (Augère-Granier, 2017).

Hrvatska istraživanja manjkava su u ovom aspektu i kvantitativno i kvalitativno. Uz ranije spomenutu studiju (Opačić, 2021) u kojoj su potvrđeni veći razmjeri siromaštva u ruralnim područjima, spomenimo i dva istraživanja iz domene dječjeg siromaštva (Stubbs i sur., 2017; Šućur i sur., 2015). U obje studije rađene su ruralno-urbane usporedbe djece i obitelji koje žive u siromaštvu. Pritom u studiji Stubbs i suradnika (2017) izbjegnuta je dihotomija selo – grad, već su utvrđene razlike

134 Socijalna pomoć kao oblik stalne pomoći za građane u siromaštvu u posljednjih 15 godina imala je različite zakonske nazive: pomoć za uzdržavanje, stalna pomoć, zajamčena minimalna naknada. S obzirom na to da je aktualan naziv zajamčena minimalna naknada, taj će se naziv zadržati u daljnjim dijelovima rada.

prema veličini naselja. U studiji Šućura i suradnika (2015) utvrđeno je da ruralne u odnosu na urbane obitelji koje žive u siromaštvu imaju sljedeće nepovoljne karakteristike: češće ostaju u kroničnom siromaštvu (duže od 3 godine), teže si mogu priuštiti odjeću, školsku opremu i opremu za sobu, dadilju, vrtić, medicinsku skrb, higijenske potrepštine te dobivaju manje formalne podrške od sustava socijalne skrbi i zdravstvenog sustava. No, ruralne obitelji više proizvode hranu za vlastite potrebe, lakše podmiruju troškove nabave osnovnih namirnica poput povrća, voća ili mesa te imaju dostupniju pomoć članova obitelji, prijatelja i susjeda. U studiji Stubbs i suradnika (2017) utvrđeno je da su djeca u manjim naseljima u većem riziku od siromaštva u odnosu na ona u većim naseljima (gradovima). Međutim, obitelji u manjim naseljima imaju manje poteškoća u podmirivanju režijskih troškova, vraćanju dugova i podmirivanju prehrambenih potreba. I u ovom istraživanju potvrđeno je da se obitelji u većim naseljima češće oslanjaju na formalnu podršku institucija. Oba istraživanja već daju naslutiti da u razmatranju razlika ruralnog i urbanog siromaštva treba razlikovati siromaštvo s obzirom na dohodak (koje je više u ruralnim područjima) od siromaštva s obzirom na mogućnost potrošnje (koje je više u urbanim područjima).

Značajna prekretnica u istraživanju prostornih karakteristika siromaštva u Hrvatskoj dogodila se izradom Mape siromaštva koju je izradila Svjetska banka (2016) u suradnji s Državnim zavodom za statistiku (2020). Ovime su prvi puta utvrđene stope siromaštva za svaku jedinicu lokalne samouprave, i to prema dvjema metodama: prema dohodovnoj metodi te prema potrošnoj metodi. Državni zavod za statistiku i Eurostat mjere relativno siromaštvo kroz rizik od siromaštva. Osoba je u riziku od siromaštva kada je njezin raspoloživi ekvivalentni dohodak ispod linije siromaštva, a koja je određena kao 60 % medijana ekvivalentnog raspoloživog dohotka svih osoba (Državni zavod za statistiku, 2023). Ovaj pristup preuzet je u Mapi siromaštva te se njime dobiva stopa siromaštva po dohodovnoj metodi. Druga je metoda potrošna metoda koja je rjeđe zastupljena u mjerenju siromaštva. Ovdje se određuje ukupna potrošnja kućanstva na hranu i druge osnovne potrepštine koje se smatraju standardom osnovne potrošnje te se ovisno o strukturi kućanstva dijeli po članu¹³⁵. U riziku od siromaštva osobe su čija je ekvivalentna potrošnja ispod 60 % medijana ekvivalentne potrošnje svih osoba. Podatci iz Mape siromaštva bit će korišteni dalje u ovom radu.

135 „Stopa rizika od siromaštva jest postotak osoba čija je ekvivalentna potrošnja ispod praga rizika od siromaštva. Ekvivalentna potrošnja – računa se tako da se ukupna potrošnja kućanstva podijeli s ekvivalentnom veličinom kućanstva izračunanom prema modificiranoj OECD-ovoj ljestvici, prema kojoj se nositelju kućanstva dodjeljuje koeficijent 1, svakoj drugoj odrasloj osobi u kućanstvu od 14 godina i starijoj osobi koeficijent 0,5, a djeci mlađoj od 14 godina koeficijent 0,3. Postupak se primjenjuje kako bi se za svako kućanstvo odredila ravnomjerna proporcija (vrijednost) potrošnje prema njegovim potrebama.“ Izvor: DZS, Mapiranje i izračun geografske raspodjele rizika od siromaštva i socijalne isključenosti za mala područja RH. Potrošna metoda

https://web.dzs.hr/hrv/DBHomepages/Osobna%20potrosnja%20i%20pokazatelj%20siromastva/ Metodologija_HBS.htm

Regionalne i ruralno/urbane nejednakosti postoje u dostupnosti socijalnih programa i usluga za građane u siromaštvu. Do sada provedena istraživanja pokazuju da su socijalni programi i usluge dostupnije u područjima gdje su rizici od siromaštva manji: bogatijim županijama, većim i razvijenijim gradovima (Berc i sur., 2020; Knezić i Opačić, 2021; Svjetska banka, 2019; Šućur i sur., 2016).

U ovom radu analizirat će se regionalne i ruralno/urbane nejednakosti u prostornoj distribuciji siromaštva i dostupnosti socijalnih usluga u Sjevernoj i Panonskoj Hrvatskoj, a kao odgovor na manjak takvih istraživanja u Hrvatskoj.

3. Međugeneracijski prijenos siromaštva i efekt zajednice

Brojna istraživanja potvrđuju povezanost dječjeg siromaštva s negativnim ishodima u odrasloj dobi uključujući niži socio-ekonomski status (pregled u Jenkins i Siedler, 2007). U SAD-u je ta vjerojatnost čak četiri puta veća nego u Njemačkoj i Danskoj, a dva puta veća nego u Australiji i Ujedinjenom Kraljevstvu (Parolin i sur., 2023). Prema istraživanju Bavara i suradnika (2023) Hrvatska je po vjerojatnosti međugeneracijskog prijenosa siromaštva u donjoj polovini (između 18. i 20. mjesta, ovisno o mjerama siromaštva) od 30 europskih zemalja. Isti autori utvrdili su da je u 30 europskih država povezanost trenutnog siromaštva djece s vjerojatnosti siromaštva u odrasloj dobi 0,36. Ipak, ta vjerojatnost nije u svim državama jednaka te je ona u pravilu manja u onim državama koje i inače imaju manje stope siromaštva (poglavito skandinavske). Prijenos siromaštva nije jednak ovisno o razini deprivacije, a s dobi povezanost slabi. Primjerice, po istraživanju Wagmillera i Adelmanna (2009) oko 12 – 13 % djece u SAD-u koja su odrasla u niskom ili umjerenom siromaštvu u ranoj će odrasloj dobi ostati siromašni, a kasnije se taj postotak smanjuje na oko 7 – 8 %. No, ako su djeca odrasla u težem siromaštvu, njih 35 – 46 % ostat će živjeti u siromaštvu u kasnijoj dobi.

Međugeneracijski prijenos siromaštva ovisi dakle o individualnim i obiteljskim činiteljima, no ovisi i o obilježjima zajednice. Učinak zajednice na individualnu dobrobit i socijalnu mobilnost označavamo efektom zajednice koji sačinjavaju socio-interaktivni, okolišni, geografski i institucionalni mehanizmi koji kumulativno ostavljaju učinke na dobrobit i životne ishode stanovnika (Galster, 2012).

S obzirom na to da u Hrvatskoj izostaju istraživanja o međugeneracijskom prijenosu siromaštva, ovim će se radom dati doprinos u razumijevanju fenomena na području Kontinentalne Hrvatske.

4. Cilj i metodologija istraživanja

Cilj je ovoga rada utvrditi obilježja siromaštva na području Sjeverne i Panonske Hrvatske, a specifično odgovoriti na sljedeće istraživačke probleme:

1. Utvrditi razlike u stopama siromaštva po dohodovnoj i potrošnoj metodi između Panonske i Sjeverne Hrvatske te razlike u stopama siromaštva između ruralnih i urbanih jedinica lokalnih samouprava (tj. općina i gradova) te prema indeksu razvijenosti u svakoj od NUTS 2 regija.
2. Utvrditi dostupnost socijalnih usluga za građane u riziku od siromaštva te nejednakosti u pristupu uslugama između jedinica lokalne samouprave prema regionalnoj pripadnosti, ruralnom/urbanom području i statusu potpomognutog područja.
3. Utvrditi postotak mladih osoba koji su u riziku od međugeneracijskog prijenosa siromaštva te doprinos individualnih čimbenika i čimbenika zajednice u međugeneracijskom prijenosu siromaštva na području Kontinentalne Hrvatske.

Rezultati na postavljene istraživačke probleme dobiveni su iz triju izvora. Prvi izvor podataka čini spomenuta Mapa siromaštva koja je izrađena 2016. godine, a baza podataka dostupna je na mrežnim stranicama Državnog zavoda za statistiku (2020). Korišteni su podatci o stopama siromaštva po dohodovnoj i potrošnoj metodi za 336 jedinica lokalne samouprave (68 gradova i 268 općina). NUTS 2 regiji Panonska Hrvatska pripada 191 jedinica lokalne samouprave, a njih je 144 u Sjevernoj Hrvatskoj. Grad Zagreb izdvojen je kao zasebna NUTS 2 regija i zbog statističkih razloga izostavljen je iz analize koja se ograničava na usporedbu Sjeverne i Panonske Hrvatske. Uz deskriptivnu statistiku za utvrđivanje razlika korišten je neparametrijski test sume rangova (Wilcoxonov t-test, Mann-Whitney U-test) i korelacija.

Drugi izvor podataka prikupljen je s pomoću istraživačkog projekta *Zajednice uključuju – Inicijativa za univerzalno dostupne temeljne socijalne usluge u zajednici* koji je proveden 2020. – 2023. godine. Upitnik o dostupnosti socijalnih usluga ispunjen je za 250 jedinica lokalne samouprave (74 % svih jedinica lokalne samouprave) s područja Sjeverne i Panonske Hrvatske. Podatci su prikupljeni *online* anketiranjem te su upitnike ispunili informirani stručnjaci (zaposlenici lokalne samouprave, centara za socijalnu skrb ili Crvenog križa) koji su dobro upoznati s dostupnim uslugama. U analizi je uz deskriptivnu statistiku korišten Hi-kvadrat test.

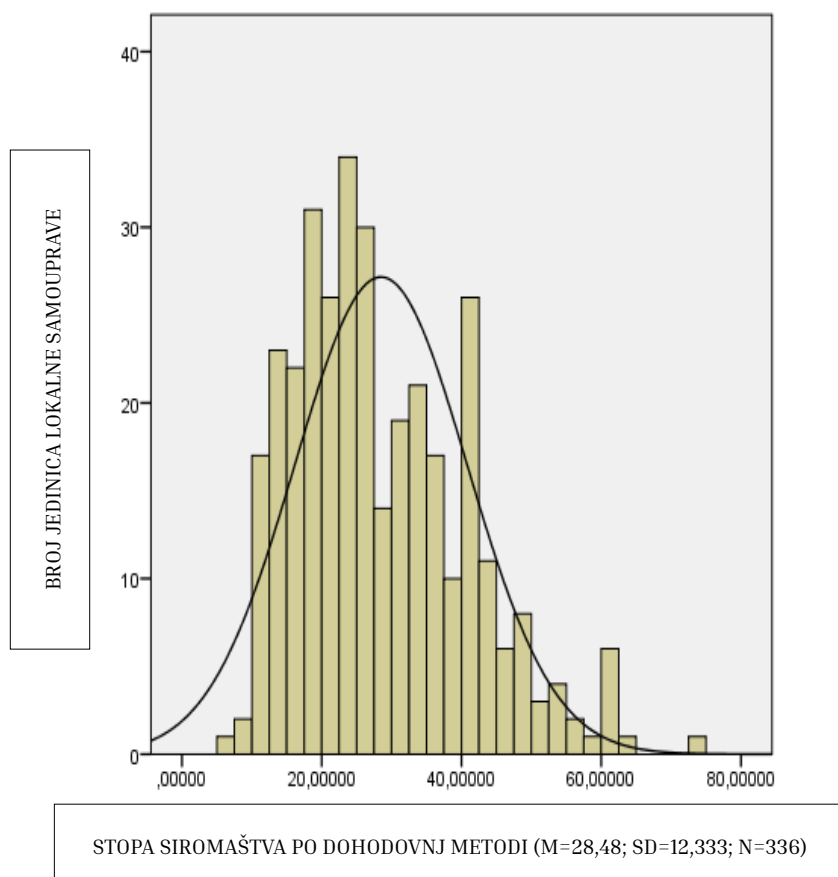
Treći izvor podataka čini baza podataka nastala analizom dokumentacije centra za socijalnu skrb iz Kontinentalne Hrvatske o obilježjima obitelji primatelja zajamčene minimalne naknade. U ovoj analizi uključen je Grad Zagreb čime je obuhvaćen cjelovit prostor Kontinentalne Hrvatske. Podatci su prikupljeni istraživačkim projektom *Obrazovni ishodi i radne karijere mladih odraslih u siromaštvu* provedenom 2016. – 2018. godine. Obuhvaćena je dokumentacija iz 21 centra za socijalnu skrb, a obrađeni su podatci za 946 mladih osoba odraslih u siromaštvu. Podatke su unosili socijalni radnici u propisanu provjernu listu. U obradi podataka korištena je višerazinska logistička regresija.

5. Rezultati i rasprava

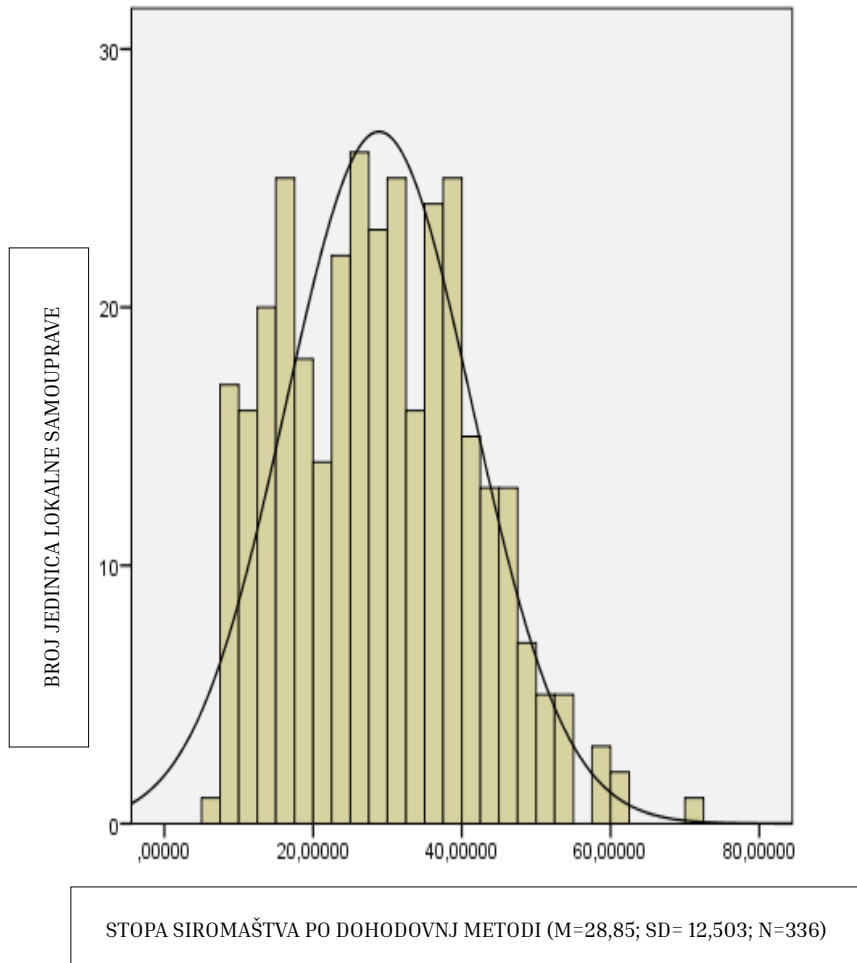
5.1. Stope siromaštva u sjevernoj i panonskoj hrvatskoj po dohodovnoj i potrošnoj metodi

Na području Sjeverne i Panonske Hrvatske zamjetne su velike razlike u stopama siromaštva i po dohodovnoj i po potrošnoj metodi (slika 1, slika 2). Čak 134 općine i grada imaju stopu siromaštva veću od 30 % po dohodovnoj metodi, a 153 općine i grada imaju stopu siromaštva veću od 30 % po potrošnoj metodi. U 16 jedinica lokalne samouprave Hrvatske svaka druga osoba živi u siromaštvu po jednoj od dviju metoda.

Slika 1. Distribucija jedinica lokalne samouprave po stopi siromaštva na temelju dohotka na području Sjeverne i Panonske Hrvatske

Slika 2. Distribucija jedinica lokalne samouprave po stopi siromaštva na temelju potrošnje na području Sjeverne i Panonske Hrvatske

Obje stope očekivano su značajno više u Panonskoj Hrvatskoj u odnosu na Sjevernu Hrvatsku te u ruralnim jedinicama lokalne samouprave (općinama) u odnosu na urbane (tablica 1).

Tablica 1. Razlike u siromaštvu po dohodovnoj i potrošnoj metodi u Sjevernoj i Panonskoj Hrvatskoj

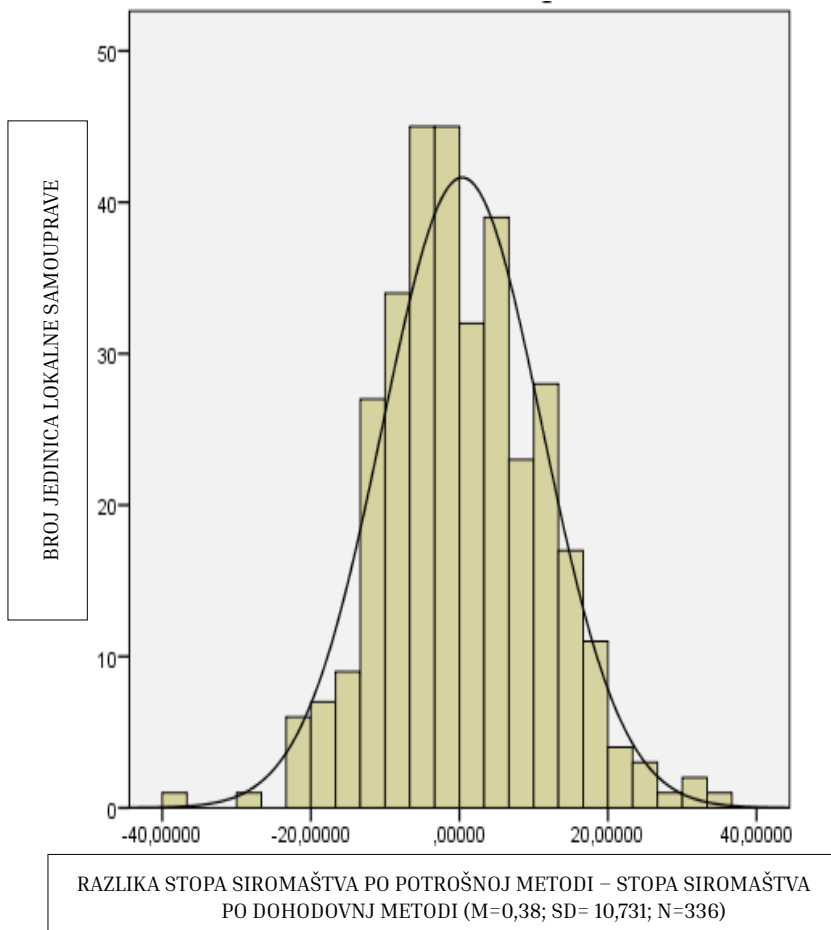
	N	Srednji rang	Suma rangova	Mann-Whitneyev U	p
STOPA SIROMAŠTVA PO DOHODOVNOJ METODI					
Panonska Hrvatska	191	213,29	40737,5	5102,5	0,000
Sjeverna Hrvatska	144	107,93	15542,5		
Gradovi	68	106,66	7253	4907	0,000
Općine	268	184,19	49363		
STOPA SIROMAŠTVA PO POTROŠNOJ METODI					
Panonska Hrvatska	191	223,49	42686	3154	0,000
Sjeverna Hrvatska	144	94,4	13594		
Gradovi	68	126,97	8634	6288	0,000
Općine	268	179,04	47982		

Regionalne razlike izraženije su od onih između ruralnih/urbanih područja. Re-gije se međusobno više razlikuju u stopama siromaštva po potrošnoj metodi, dok se ruralna i urbana područja više razlikuju u stopama siromaštva po dohodovnoj metodi. Obje stope siromaštva visoko negativno koreliraju s indeksom razvijenosti, i to nešto više kada je u pitanju stopa siromaštva po dohotku ($r = -0,721$, $p = 0,000$) u odnosu na stopu siromaštva po potrošnoj metodi ($r = -0,668$, $p = 0,000$). Analizirajući stope siromaštva po objema metodama osobito je zanimljivo promatrati kakav je odnos stope siromaštva po dohodovnoj u odnosu na potrošnu metodu. Kada je stopa siromaštva po mogućnosti potrošnje niža od dohodovnog kriterija, to se smatra povoljnijom situacijom jer stanovništvo uspijeva donekle podmiriti osnovne životne potrebe unatoč nižem dohotku. No, kada je stopa siromaštva po potrošnji veća od one po dohotku, tada siromaštvo nije dovoljno vidljivo jer građani unatoč prihvatljivom dohotku ne mogu podmiriti troškove života. Negativna razlika može biti uvjetovana višim troškovima života i/ili prezaduženošću građana koja je u Hrvatskoj u posljednja dva desetljeća veliki socijalni problem. Kako se mjere socijalne politike uglavnom temelje na dohodovnom cenzusu, građani koji ne mogu podmirivati troškove života nisu dostatno obuhvaćeni sigurnosnom mrežom. Ponekad takvi građani mogu zatražiti jednokratnu pomoć od države, grada/općine ili županije, ali dugoročno nisu zaštićeni. Jedinice lokalne samouprave poprilično se razlikuju kada je riječ o odnosima dviju stopa. Primjerice u općini Viljevo stopa je siromaštva po dohotku veća za čak 37,6 % od one po potrošnji, dok je u općini Netretić stopa siromaštva po potrošnji veća za 35,6 % od one po dohotku.

Iako se ovdje radi o dvama ekstremnim primjerima, histogram na slici 3 ukazuje da doista postoji veliki varijabilitet u tome kako su jedinice lokalne samouprave raspoređene. U 52 % jedinica lokalne samouprave stopa je siromaštva po potrošnji

manja od one po dohotku, a u 48 % situacija obrnuta je pa postoji određeno nevidljivo siromaštvo.

Slika 3. Razlike u stopama siromaštva na području Sjeverne i Panonske Hrvatske

Sjeverna Hrvatska ima povoljniji odnos dviju stopa te su stope siromaštva po potrošnji manje od onih po dohotku što ukazuje da je stanovništvo ekonomski zaštićenije od visokih ili povećanih troškova života. Srednji je rang općina i gradova u Sjevernoj Hrvatskoj 149,83 (N= 144, suma rangova= 21575) dok je srednji rang u Panonskoj Hrvatskoj 181,70 (N=191, suma rangova = 34704) (Mann Whitneyev U= 11135,5; p=0,003).

Također, odnos dviju stopa povoljniji je u ruralnim u odnosu na urbana područja. Srednji je rang općina 161,96 (N=268, suma rangova= 43406), a srednji rang gradova 194,26 (N=68, suma rangova= 13210) (Mann Whitneyev U= 7360; p=0,014).

Indeks razvijenosti nije povezan s razlikama u stopama siromaštva. Dakle, odnosi među stopama siromaštva variraju u različitim regijama te ovisno o ruralno/urbanom karakteru zajednice, ali ne i prema stupnju razvijenosti pojedine jedinice lokalne samouprave.

Sljedeće pitanje u analizi bilo je koliko NUTS 2 regije uspijevaju ublažiti unutarregionalne razlike kada je riječ o stopama siromaštva (tablica 2).

Tablica 2. Unutarregionalne razlike u stopama siromaštva na relaciji ruralno – urbano i s obzirom na indeks razvijenosti u Sjevernoj i Panonskoj Hrvatskoj

	PANONSKA HRVATSKA 152 OPĆINE, 39 GRADOVA	SJEVERNA HRVATSKA 116 OPĆINA, 28 GRADOVA
STOPA SIROMAŠTVA PO DOHODOVNOJ METODI		
OPĆINE	srednji rang = 108,01 suma rangova = 16417	srednji rang = 79,31 suma rangova = 9199,5
GRADOVI	srednji rang = 49,21 suma rangova = 1919	srednji rang = 44,30 suma rangova = 1240,5
Mann Whitneyev U p	Mann Whitneyev U = 1139 p = 0,000	Mann Whitneyev U = 834,5 p = 0,000
Korelacija stope siromaštva i indeksa razvijenosti	r = -0,657 p = 0,000	r = -0,542 p = 0,000
STOPA SIROMAŠTVA PO POTROŠNOJ METODI		
OPĆINE	srednji rang = 104,73 suma rangova = 15919	srednji rang = 78 suma rangova = 9047,5
GRADOVI	srednji rang = 61,97 suma rangova = 2417	srednji rang = 49,73 suma rangova = 1392,5
Mann Whitneyev U p	Mann Whitneyev U = 1637 p = 0,000	Mann Whitneyev U = 986,5 p = 0,001
Korelacija stope siromaštva i indeksa razvijenosti	r = -0,544 p = 0,000	r = -0,407 p = 0,000
RAZLIKA SIROMAŠTVA PO POTROŠNOJ METODI – DOHODOVNA METODA		
OPĆINE	srednji rang = 90,45 suma rangova = 13749	srednji rang = 71,88 suma rangova = 8338
GRADOVI	srednji rang = 117,62 suma rangova = 4587	srednji rang = 75,07 suma rangova = 2102
Mann Whitneyev U p	Mann Whitneyev U = 2121 p = 0,006	Mann Whitneyev U = 1552 p = 0,716
Korelacija stope siromaštva i indeksa razvijenosti	r = 0,232 p = 0,001	r = 0,038 p = 0,649

Iz tablice 2 vidljivo je da su unutarregionalne razlike izraženije u Panonskoj Hrvatskoj koja ne samo da je manje razvijenija, već je i manje egalitarna. Razmjeri razlika između općina i gradova najveći su za stopu siromaštva po dohotku. Gradovi Panonske Hrvatske imaju više stope siromaštva po potrošnji u odnosu na siromaštvo po dohodovnoj metodi, što ukazuje na postojanje dodatnog nevidljivog siromaštva u već najsromašnijoj regiji Hrvatske.

U Sjevernoj Hrvatskoj unutarregionalne razlike postoje u objema stopama siromaštva. Ipak, razlike su manje nego u Panonskoj Hrvatskoj, što znači da se u Sjevernoj Hrvatskoj ublažava jaz ruralno – urbanih zajednica te između jedinica lokalne samouprave različite razine razvijenosti. Nadalje, ruralne i urbane zajednice, kao ni zajednice različitog indeksa razvijenosti ne razlikuju se u postojanju nevidljivog siromaštva, odnosno stope siromaštva po potrošnji ne nadilaze stope siromaštva po dohotku. Valja napomenuti da su to područja u kojima bi se zbog većeg životnog standarda očekivali viši troškovi života, no podatci ukazuju da tome nije tako. To je u skladu s nekim drugim istraživanjima koja potvrđuju postojanje izvjesne kontraintuitivne pravilnosti kako život u siromašnijim zajednicama može biti skuplji. Primjerice, u siromašnijim zajednicama viši su troškovi hrane, energenata i usluga (npr. Denney i sur., 2018, Dillahunt i Veinot, 2018; Luan i sur., 2016; Robić, 2016; Theuri i sur., 2016).

U skladu s navedenim istraživanjima i ovo potvrđuje koncentraciju siromaštva na regionalnoj razini te u ruralnim prostorima uslijed prisutnih strukturnih prepreka (Peng i sur., 2023; Weber i sur., 2005; Zhou i Liu, 2019). U analizi je potvrđeno postojanje nevidljivog siromaštva s obzirom na nemogućnost stanovnika da s raspoloživim dohotkom (koji je iznad linije siromaštva) podmire troškove života. U tom se pogledu pokazala veća ranjivost urbanih u odnosu na ruralne sredine što ukazuju i druge studije u nas (Opačić, 2021; Stubbs i sur., 2017; Šućur i sur., 2015). Provedena analiza ukazala je na veći razmjer razlika i manju egalitarnost u siromašnijoj regiji, a što je u skladu s istraživanjima koja ukazuju da će siromašnije zajednice zbog manje egalitarnosti brže reproducirati siromaštvo (Bavaro i sur., 2023; Parolin i sur., 2023).

5.2. Dostupnost socijalnih usluga za građane u riziku od siromaštva u sjevernoj i panonskoj Hrvatskoj

U skladu s rezultatima ranijih istraživanja, socijalne usluge i programi uglavnom su manje dostupni u područjima koja za njima imaju veću potrebu jer imaju više stope siromaštva. Ipak, te razlike nisu potvrđene između hrvatskih regija. U Panonskoj Hrvatskoj neke su usluge dostupnije nego u Sjevernoj ili Jadranskoj Hrvatskoj (tablica 3). Rezultati o dostupnosti socijalnih usluga ukazuju na višu dostupnost nekih humanitarnih programa (npr. podjela hrane i pomoći) i onih programa koje potiče središnja država (javni radovi, vrtići, subvencija prijevoza). Najslabije su

razvijeni programi i usluge aktivne socijalne politike koji bi sustavnije doprinijeli suzbijanju siromaštva, poput podrške u obrazovanju, socijalnog poduzetništva, socijalnog mentorstva i drugo.

Tablica 3. Dostupnost socijalnih usluga za građane u riziku od siromaštva u Panonskoj, Sjevernoj i Jadranskoj Hrvatskoj

Socijalna usluga	% OPĆINA I GRADOVA U PANONSKOJ HRVATSKOJ KOJI IMAJU DOSTUPNU USLUGU N=123	% OPĆINA I GRADOVA U SJEVERNOJ HRVATSKOJ KOJI IMAJU DOSTUPNU USLUGU N=104	% OPĆINA I GRADOVA U JADRANSKOJ HRVATSKOJ KOJI IMAJU DOSTUPNU USLUGU N=128	ZNAČAJNA RAZLIKA (HI-KVADRAT TEST)
Prenočište ili prihvatilište za beskućnike	14,6 %	13,5 %	21,1 %	$X^2=10,345$ $df=4$ $p=,035$
Dostava namirnica i/ili toplih obroka građanima u riziku od siromaštva	65,0 %	76,0 %	57,8 %	$X^2=10,631$ $df=4$ $p=,031$
Stambeno zbrinjavanje građana u siromaštvu („socijalni stanovi“)	31,7 %	23,1 %	30,5 %	$X^2=8,168$ $df=4$ $p=,086$
Savjetovanje i pomoć građanima u suzbijanju energetskog siromaštva	13,1 %	20,2 %	15,2 %	$X^2=5,815$ $df=4$ $p=,231$
Socijalna samoposluga	26,0 %	30,8 %	18,9 %	$X^2=8,204$ $df=4$ $p=,084$
Usluge zdravstvene skrbi za građane bez zdravstvenog osiguranja	15,6 %	25,0 %	19,0 %	$X^2=3,915$ $df=4$ $p=,418$
Programi prekvalifikacije za građane u riziku od siromaštva	33,3 %	36,7 %	27,8 %	$X^2=10,452$ $df=4$ $p=,033$
Uključivanje korisnika u siromaštvu u javne radove	78,0 %	32,3 %	29,5 %	$X^2=41,816$ $df=4$ $p=,000$
Programi socijalnog poduzetništva	10,7 %	12,5 %	15,1 %	$X^2=2,985$ $df=4$ $p=,560$

Pomoć u učenju za djecu koja žive u siromaštvu	15,4 %	23,1 %	22,2 %	$X^2=4,068$ $df=4$ $p=,397$
Karijerno savjetovanje djece ili odraslih u riziku od siromaštva	23,1 %	15,5 %	11 %	$X^2=4,308$ $df=4$ $p=,366$
Besplatan produženi boravak za djecu u siromaštvu	16,3 %	16,3 %	30,2 %	$X^2=10,571$ $df=4$ $p=,032$
Besplatan ili subvencioniran vrtić i jaslice za djecu iz obitelji u riziku od siromaštva	53,3%	64,4 %	71,7 %	$X^2=10,096$ $df=4$ $p=,039$
Besplatan ili subvencioniran prijevoz u srednju školu za djecu iz obitelji u riziku od siromaštva	68,3 %	72,8 %	73,2 %	$X^2=13,557$ $df=4$ $p=,009$
Organizirani prostori za učenje djeci iz obitelji u riziku od siromaštva	7,3 %	4,8 %	11 %	$X^2=3,239$ $df=4$ $p=,519$
Socijalno mentorstvo	6,6%	9,6%	5,5%	$X^2=3,135$ $df=4$ $p=,536$
Savjetovanje i informiranje za nezaposlene	60,2 %	73,1 %	54,8 %	$X^2=15,307$ $df=4$ $p=,004$
Organizirano zimovanje ili ljetovanje za djecu iz obitelji u riziku od siromaštva	24,4 %	42,3 %	11,8 %	$X^2=36,139$ $df=4$ $p=,000$
Besplatna pravna pomoć građanima u siromaštvu	42,3 %	47,1 %	37 %	$X^2=9,614$ $df=4$ $p=,047$

Napomena: Podebljanim slovima označene su usluge čija je dostupnost statistički značajno različita u trima hrvatskim regijama

Ipak, očekivane razlike potvrđuju se kada se uspoređuju urbane i ruralne jedinice lokalne samouprave (tablica 4) te jedinice lokalne samouprave koje imaju status potpomognutog područja u odnosu na one koje nemaju (tablica 5).

Tablica 4. Razlike u zastupljenosti socijalnih usluga za građane u riziku od siromaštva između općina i gradova Sjeverne i Panonske Hrvatske

SOCIJALNA USLUGA	% OPĆINA KOJE IMAJU DOSTUPNU USLUGU (N=170)	% GRADOVA KOJI IMAJU DOSTUPNU USLUGU (N=57)	HI-KVADRAT
Prenoćište ili prihvatilište za beskućnike	8,8 %	29,8 %	$X^2=20,256$ $df=2$ $p=0,000$
Dostava namirnica i/ili toplih obroka građanima u riziku od siromaštva	64,7 %	86,0 %	$X^2=9,214$ $df=2$ $p=0,010$
Stambeno zbrinjavanje građana u siromaštvu („socijalni stanovi“)	16,5 %	61,4 %	$X^2=43,874$ $df=2$ $p=0,000$
Savjetovanje i pomoć građanima u suzbijanju energetske siromaštva	10,7 %	33,3 %	$X^2=16,044$ $df=2$ $p=0,000$
Socijalna samoposluga	22,9 %	43,9 %	$X^2=11,895$ $df=2$ $p=0,003$
Usluge zdravstvene skrbi za građane bez zdravstvenog osiguranja	13,6 %	38,6 %	$X^2=23,451$ $df=2$ $p=0,000$
Programi prekvalifikacije za građane u riziku od siromaštva	29,4 %	61,4 %	$X^2=18,673$ $df=2$ $p=0,000$
Uključivanje korisnika u siromaštvu u javne radove	72,9 %	93,0 %	$X^2=10,236$ $df=2$ $p=0,006$
Programi socijalnog poduzetništva	5,3 %	29,8 %	$X^2=25,570$ $df=2$ $p=0,000$
Pomoć u učenju za djecu koja žive u siromaštvu	12,9 %	36,8 %	$X^2=17,038$ $df=2$ $p=0,000$
Karijerno savjetovanje djece ili odraslih u riziku od siromaštva	7,7 %	21,1 %	$X^2=9,607$ $df=2$ $p=0,008$

Besplatan produženi boravak za djecu u siromaštvu	35,1 %	64,9 %	$X^2=37,173$ $df=2$ $p=0,000$
Besplatan ili subvencioniran vrtić i jaslice za djecu iz obitelji u riziku od siromaštva	54,4 %	70,2 %	$X^2=4,481$ $df=2$ $p=0,106$
Besplatan ili subvencioniran prijevoz u srednju školu za djecu iz obitelji u riziku od siromaštva	66,9 %	80,7 %	$X^2=4,215$ $df=2$ $p=0,122$
Organizirani prostori za učenje djeci iz obitelji u riziku od siromaštva	2,9 %	15,8 %	$X^2=14,694$ $df=2$ $p=0,001$
Socijalno mentorstvo	4,8 %	17,5 %	$X^2=12,918$ $df=2$ $p=0,002$
Savjetovanje i informiranje za nezaposlene	57,6 %	91,2 %	$X^2=22,519$ $df=2$ $p=0,000$
Organizirano zimovanje ili ljetovanje za djecu iz obitelji u riziku od siromaštva	24,7 %	56,1 %	$X^2=19,215$ $df=2$ $p=0,000$
Besplatna pravna pomoć građanima u siromaštvu	36,5 %	68,4 %	$X^2=17,648$ $df=2$ $p=0,000$

Napomena: Podebljanim slovima označene su usluge čija je dostupnost statistički značajno različita u općinama i gradovima Sjeverne i Panonske Hrvatske

Gotovo sve socijalne usluge za suzbijanje siromaštva dostupnije su stanovništvu koje živi u gradovima u odnosu na one koji žive u općinama (tablica 4). Jedino u pogledu usluga besplatnog ili subvencioniranog vrtića te besplatnog ili subvencioniranog prijevoza u srednju školu ta razlika nije statistički značajna.

Očekivano su se potvrdile razlike prema indeksu razvijenosti jedinice lokalne samouprave (tablica 5). Jedinice lokalne samouprave sa statusom potpomognutog područja imaju statistički značajno manje dostupne sljedeće usluge: prenoćište ili prihvatilište za beskućnike, dostava namirnica i/ili toplih obroka građanima u riziku od siromaštva, stambeno zbrinjavanje građana u siromaštvu („socijalni stanovi“), savjetovanje i pomoć građanima u suzbijanju energetske siromaštva, socijal-

na samoposluga, programi socijalnog poduzetništva, pomoć u učenju za djecu koja žive u siromaštvu, karijerno savjetovanje djece ili odraslih u riziku od siromaštva, besplatan produženi boravak za djecu u siromaštvu, organizirani prostori za učenje djeci iz obitelji u riziku od siromaštva, savjetovanje i informiranje za nezaposlene, organizirano zimovanje ili ljetovanje za djecu iz obitelji u riziku od siromaštva.

Tablica 5. Razlike u dostupnosti socijalnih usluga za građane u riziku od siromaštva s obzirom na status potpomognutog područja u Sjevernoj i Panonskoj Hrvatskoj

SOCIJALNA USLUGA	% POTPOMOGNUTIH OPĆINA I GRADOVA KOJI IMAJU USLUGU (N=155)	% OPĆINA I GRADOVA KOJI NISU POTPOMOGNUTA PODRUČJA, A IMAJU USLUGU (N=72)	HI-KVADRAT
Prenočište ili prihvatilište za beskućnike	9,0 %	25,0 %	$X^2=14,330$ $df=2$ $p=0,001$
Dostava namirnica i/ili toplih obroka građanima u riziku od siromaštva	63,2 %	84,7 %	$X^2=10,906$ $df=2$ $p=0,004$
Stambeno zbrinjavanje građana u siromaštvu („socijalni stanovi“)	20,6 %	49,2 %	$X^2=13,489$ $df=2$ $p=0,001$
Savjetovanje i pomoć građanima u suzbijanju energetske siromaštva	12,3 %	25,0 %	$X^2=6,654$ $df=2$ $p=0,036$
Socijalna samoposluga	21,3 %	43,1 %	$X^2=13,669$ $df=2$ $p=0,001$
Usluge zdravstvene skrbi za građane bez zdravstvenog osiguranja	15,6 %	29,2 %	$X^2=5,950$ $df=2$ $p=0,051$
Programi prekvalifikacije za građane u riziku od siromaštva	33,5 %	45,8 %	$X^2=3,630$ $df=2$ $p=0,163$
Uključivanje korisnika u siromaštvu u javne radove	76,8 %	80,6 %	$X^2=3,104$ $df=2$ $p=0,212$
Programi socijalnog poduzetništva	7,8 %	19,4 %	$X^2=7,929$ $df=2$ $p=0,019$

Pomoć u učenju za djecu koja žive u siromaštvu	11,6 %	34,7 %	$X^2=17,816$ $df=2$ $p=0,000$
Karijerno savjetovanje djece ili odraslih u riziku od siromaštva	7,7 %	18,3 %	$X^2=6,190$ $df=2$ $p=0,045$
Besplatan produženi boravak za djecu u siromaštvu	10,3 %	29,2 %	$X^2=13,091$ $df=2$ $p=0,001$
Besplatan ili subvencioniran vrtić i jaslice za djecu iz obitelji u riziku od siromaštva	55,2 %	65,3 %	$X^2=3,171$ $df=2$ $p=0,205$
Besplatan ili subvencioniran prijevoz u osnovnu školu	77,4 %	88,9 %	$X^2=4,651$ $df=2$ $p=0,098$
Besplatan ili subvencioniran prijevoz u srednju školu za djecu iz obitelji u riziku od siromaštva	69,5 %	72,2 %	$X^2=,329$ $df=2$ $p=0,848$
Organizirani prostori za učenje djeci iz obitelji u riziku od siromaštva	3,2 %	12,5 %	$X^2=7,889$ $df=2$ $p=,019$
Socijalno mentorstvo	7,2 %	9,7 %	$X^2=,917$ $df=2$ $p=0,632$
Savjetovanje i informiranje za nezaposlene	60,6 %	77,8 %	$X^2=7,486$ $df=2$ $p=0,024$
Organizirano zimovanje ili ljetovanje za djecu iz obitelji u riziku od siromaštva	21,3 %	56,9 %	$X^2=29,409$ $df=2$ $p=0,000$
Besplatna pravna pomoć građanima u siromaštvu	40,0 %	54,2 %	$X^2=5,722$ $df=2$ $p=0,057$

Napomena: Podebljanim slovima označene su usluge čija je dostupnost statistički značajno različita u potpomognutim i nepotpomognutim područjima

Provedenom analizom nije potvrđeno da su u Panonskoj Hrvatskoj kao najsiromašnijoj regiji usluge manje dostupne. Usluge su manje dostupne stanovnicima u ruralnim i u potpomognutim područjima. To je u skladu s prethodnim studijama o manjoj dostupnosti socijalnih usluga u slabije razvijenim zajednicama i županijama (Berc i sur., 2020; Knezić i Opačić, 2021; Svjetska banka, 2019; Šućur i sur., 2016) te iskazima građana u riziku od siromaštva iz ruralnih sredina koji rjeđe koriste formalnu pomoć (Stubbs i sur., 2017; Šućur i sur., 2015).

5.3. Međugeneracijski prijenos siromaštva u kontinentalnoj Hrvatskoj

Na uzorku od 946 mladih osoba iz Kontinentalne Hrvatske čije su obitelji živjele na zajamčenoj minimalnoj naknadi (ranije nazvanoj pomoći za uzdržavanje i stalnoj pomoći) barem tri godine u kontinuitetu tijekom njihova odrastanja, utvrđeno je koliko je njih i nakon punoljetnosti ostalo u ovom statusu čime se povećava rizik od međugeneracijskog prijenosa siromaštva. Podatci pokazuju da je čak 28 % mladih (N=263) kao punoljetna osoba i dalje primatelj zajamčene minimalne naknade. Najčešće žive u primarnoj obitelji (N=241 ili 25 %), a znatno su rjeđe zasnovali vlastitu obitelj (N=15 ili 2 %) ili žive kao samci (N=7, ispod 1 %). Njih 683 ili 72 % mladih osoba u punoljetnoj dobi nisu više primatelji zajamčene minimalne naknade, a za njih 47 (5 %) nije moguće utvrditi status.

Nadalje se nastojalo utvrditi koji su to individualni činitelji, a koji činitelji zajednice koji doprinose ostanku u siromaštvu. U analizi je korištena višerazinska logistička regresija (tablica 6).

Tablica 6. Rezultati višerazinske logističke regresije o doprinosu individualnih i okolinskih čimbenika ostanku u siromaštvu na području Kontinentalne Hrvatske

	Model samo s interceptom	Model s uključenim prediktorima razine 1 i razine 2
Varijanca intercepta	1,342	1,538
ICC (korelacija unutar istog centra za socijalnu skrb)	0,29	0,32

Koeficijenti za okolinske prediktore	broj stanovnika	-0,01
	stopa siromaštva po dohodovnoj metodi	0,038
	indeks razvijenosti	0,04
	udio primatelja ZMN u populaciji	0,949
Koeficijenti za individualne prediktore	pripadnost nacionalnoj manjini	0,639*
	broj članova kućanstva	-0,064
	stupanj obrazovanja drugog skrbnika	-0,325*

Rezultati pokazuju da se oko 30 % varijance kriterija ostanka u statusu primatelja zajamčene minimalne naknade može pripisati okolinskim obilježjima, tj. životom u određenoj zajednici. Pojedinačno se odabrana okolinska obilježja nisu pokazala značajnima u objašnjenju ostanka na zajamčenoj minimalnoj naknadi nakon punoljetnosti. Od individualnih obilježja značajna su u objašnjenju kriterija pripadnost nacionalnoj manjini (najčešće je riječ o romskoj nacionalnoj manjini) te niži stupanj obrazovanja drugog skrbnika (uglavnom se radi o ocu koji je kod 85 % mladih osoba označen kao drugi skrbnik). Dodatnim T-testovima potvrđeno je da viši rizik ostanka na zajamčenoj minimalnoj naknadi ne korespondira očekivano sa stupnjem razvijenosti jedinice lokalne samouprave. Dapače, oni mladi koji i dalje ostaju primatelji zajamčene minimalne naknade u prosjeku žive u većim gradovima, zajednicama koje imaju niže stope siromaštva po dohodovnoj metodi, viši indeks razvijenosti i manji udio primatelja zajamčene minimalne naknade u populaciji. Navedeno ukazuje na postojanje džepova siromaštva u većim i razvijenijim urbanim sredinama.

U skladu s drugim provedenim istraživanjima, stopa međugeneracijskog prijenosa siromaštva nešto je manja od 30 % (Bavaro i sur., 2023; Wagmiller i Adelman, 2009). Pritom obilježja zajednice mogu tek dijelom objasniti međugeneracijski prijenos te su za objašnjenje međugeneracijskog prijenosa siromaštva značajnija individualna obilježja, osobito manjinski status i obrazovanje oca. No, suprotno prethodnim istraživanjima, vjerojatnost međugeneracijskog prijenosa siromaštva viša je u razvijenijim i većim urbanim sredinama nego u slabije razvijenim ruralnim sredinama.

6. Zaključak

U ovom su se radu nastojala utvrditi neka obilježja siromaštva u Sjevernoj i Panonskoj Hrvatskoj. Kada je riječ o stopama siromaštva, one su prosječno više u Panonskoj Hrvatskoj te u ruralnim jedinicama lokalne samouprave. No, regije se više razlikuju prema mogućnosti podmirenja troškova, dok se gradovi i općine više razlikuju prema prosječnom dohotku. Dakle, Sjeverna Hrvatska suprotno očekivanjima ima prihvatljivije troškove života te manji udio građana čije je siromaštvo zbog nemogućnosti podmirenja troškova života nedovoljno vidljivo.

Panonska Hrvatska kao siromašnija regija ima problem većih unutarregionalnih nejednakosti i veće razine nevidljivog siromaštva po potrošnji. Tu se posebice ističu gradovi Panonske Hrvatske u kojima su troškovi života i/ili prezaduženost građana viši od očekivanog. U Sjevernoj Hrvatskoj kao razvijenijoj regiji manje su izražene nejednakosti u stopama siromaštva između ruralnih i urbanih jedinica lokalne samouprave, kao i onih sa i bez statusa potpomognutog. Dakle, Sjeverna Hrvatska, osim što je razvijenija, omogućuje svojim stanovnicima veću vrijednost dohotka kojim se mogu podmiriti troškovi te se pokazuje kao pravedniji i egalitarniji kontekst. To su čimbenici koji će pomoći da se u Sjevernoj Hrvatskoj siromaštvo prevenira, dok izostanak ovakvih čimbenika u Panonskoj Hrvatskoj vodi produbljivanju siromaštva.

Kada je riječ o socijalnim uslugama i programima za suzbijanje siromaštva na razini obiju promatranih regija, oni nisu dovoljno dostupni, posebno u domeni podrške u obrazovanju i zapošljavanju. Kvantitativno između regija nisu potvrđene očekivane razlike u dostupnosti socijalnih usluga. No, kvalitativno Panonska Hrvatska zaostaje upravo u uslugama podrške obrazovanju i zapošljavanju koje se smatraju suvremenijim i aktivnim mjerama socijalne politike. U skladu s očekivanjima, siromašnije sredine koje su manje, ruralnog karaktera te sa statusom potpomognutog područja imaju manje dostupne socijalne usluge.

U ovom istraživanju utvrdili smo stopu međugeneracijskog siromaštva za Kontinentalnu Hrvatsku koja iznosi 28 %. Dakle, gotovo svako treće dijete koje odrasta u težem siromaštvu vjerojatno će i nakon svoje punoljetnosti ostati na zajamčenoj minimalnoj naknadi. Pritom, ovaj se fenomen tek dijelom može objasniti životom u određenoj zajednici (oko 30 % varijance objašnjavaju okolinski čimbenici), dok su za objašnjenje međugeneracijskog prijenosa siromaštva važniji individualni čimbenici, i to manjinski etnički status i niže obrazovanje oca. Suprotno očekivanjima, rizik ostanka u težem obliku siromaštva imaju mladi koji žive u razvijenijim urbanim sredinama.

Rezultati istraživanja ukazuju da je važno sveobuhvatno uklanjati strukturne prepreke koje postoje na regionalnoj i subregionalnoj razini, i to ne samo sa svrhom povećanja dohotka, već i smanjenja neopravdano visokih troškova života i prezaduženosti građana. Važno je i dalje sustavno razvijati socijalne usluge koje će se pru-

žati od najranije dobi i biti podrška u obrazovanju. Važno je i prepoznavati (urbane) džepeve siromaštva kako bi se smanjio međugeneracijski prijenos siromaštva.

U budućnosti je važno nastaviti provoditi istraživanja siromaštva, osobito ona koja će biti usmjerena utvrđivanju međugeneracijskog prijenosa siromaštva kada je ono blažeg oblika (za građane koji nisu primatelji zajamčene minimalne naknade, ali imaju prihode ispod linije siromaštva), kao i efekte ruralnosti i regionalne pripadnosti na pojavnost siromaštva.

Literatura

- Augère-Granier, M-L. (2017). *Rural poverty in the European Union*. European Parliamentary Research Service, Members' Research Service, PE 599.333 [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599333/EPRS_BRI\(2017\)599333_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599333/EPRS_BRI(2017)599333_EN.pdf)
- Balakrishnan, R., Rabier, L., Ebeke, C.H., Firat, M. & Malacrino, D. (2022). Regional Disparities in Europe. *IMF working papers*, Working Paper Br. 2022/198.
- Barbero, J. & Rodríguez-Crespo, E. (2022). Technological, institutional, and geographical peripheries: regional development and risk of poverty in the European regions. *The Annals of Regional Science*, 69, 311–332. <https://doi.org/10.1007/s00168-022-01127-9>
- Bavaro, M., Carranza, R. & Nolan, B. (2023). Intergenerational Poverty Persistence in Europe: Is There a 'Great Gatsby Curve' for Poverty? *INET Oxford Working Paper Series*, Working Paper Br. 2023-22
- Berc, G., Blažeka Kokorić, S. & Opačić, A. (2020). Dostupnost socijalnih prava i usluga za obitelji u općinama u ruralnim područjima Hrvatske. *Revija za socijalnu politiku*, 27(2), 113-134. <https://doi.org/10.3935/rsp.v27i2.1659>
- Bernard, J. (2019). Where Have All the Rural Poor Gone? Explaining the Rural–Urban Poverty Gap in European Countries. *Sociologia ruralis: Journal of the European Society for Rural Sociology*, 59(3), 369-392. <https://doi.org/10.1111/soru.12235>
- Denney, J.T., Tolbert Kimbro, R. & Sharp, G. (2018). Neighborhoods and Food Insecurity in Households with Young Children: A Disadvantage Paradox? *Social Problems*, 65(3), 342–359. <https://doi.org/10.1093/socpro/spw054>
- Dillahunt, T. R. & Veinot, T. C. (2018). Getting there: Barriers and facilitators to transportation access in underserved communities. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction*, 25(5), 1-39. <https://doi.org/10.1145/3233985>
- Državni zavod za statistiku (2020). *Osobna potrošnja i pokazatelji siromaštva*. <https://www.dzs.hr/>
- Državni zavod za statistiku (2023). *Pokazatelji siromaštva i socijalne isključenosti u 2023*. <https://podaci.dzs.hr/media/iaiczno2/zudp-2024-1-1-pokazatelji-siroma%C5%Altva-i-socijalne-isklju%C4%8Denosti-u-2023.pdf>
- Eurostat (2024). *At-risk-of-poverty rate by NUTS 2 region*. <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tgs00103/default/table?lang=en>. DOI:10.2908/tgs00103
- Galster, G. (2012). The mechanism(s) of Neighbourhood effects: Theory, evidence, and policy implications. U M. van Ham, D. Manley, N. Bailey, L. Simpson, & D. Maclennan (Ur.), *Neighbourhood effects research: New perspectives*. Dordrecht: Springer, 23–56.

- Hacker, B. (2021). *Unequal Europe. Tackling Regional Disparities in the EU*. Friedrich-Ebert-Stiftung; Foundation for European Progressive Studies (FEPS) <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/stockholm/18349.pdf>
- Jenkins, S. P. & Siedler, T. (2007). The Intergenerational Transmission of Poverty in Industrialized Countries. *DIW Discussion Papers*, No. 693.
- Kalinowski, S. & Rosa, A. (2021). Sustainable Development and the Problems of Rural Poverty and Social Exclusion in the EU Countries. *European Research Studies Journal*, 24(2), 438-463.
- Knezić, D. & Opačić, A. (2021). *Dostupnost socijalnih usluga u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Rehabilitacijski centar za stres i traumu / Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Luan, H., Minaker, L. M. & Law, J. (2016). Do marginalized neighbourhoods have less healthy retail food environments? An analysis using Bayesian spatial latent factor and hurdle models. *International Journal of Health Geographics*, 15(1). doi:10.1186/s12942-016-0060-x
- Meloni, C., Grazini, C., Marino, M., Rocchi, B. & Severini, S. (2024). Are rural households poorer than non-rural households in Europe? *Journal of Rural Studies*, 106. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2024.103214>
- Nacionalna klasifikacija statističkih regija (HR_NUTS 2021.) *Narodne novine*, 125/2019
- Opačić, A. (2020). Three types of underdeveloped communities in Croatia: Latent, collapsed, and disorganized communities. *Community Development*, 51(5), 575–592. <https://doi.org/10.1080/15575330.2020.1807580>
- Opačić, A. (2021). Rizik od siromaštva u kontekstu socioekonomskih nejednakosti između ruralnih i urbanih sredina u različitim regijama Republike Hrvatske. U Obad, O. (ur.), *Socioekonomske nejednakosti na relaciji selo-grad: izgradnja baze znanja u kontekstu provedbe mjera ruralnog razvoja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku (IEF), 31-71.
- Opačić, A. (2022). Višestruka deprivacija i višestruke nejednakosti na području Banovine. U Čavrak, V. (ur.). *Društvena i gospodarska revitalizacija Siska i Banije/Banovine*. Zagreb: Ekonomski fakultet: Filozofski fakultet: Pravni fakultet, 123-152.
- Parolin, Z., Schmitt, R., Esping-Andersen, G. & Fallesen, P. (2023). The Intergenerational Persistence of Poverty in High-Income Countries. *IZA Discussion Paper*. Br. 1619410.31219/osf.io/tb3qz.
- Peng Y., Peng X., Yin, M., He, J. & Ma, L. (2023). The welfare effects of impoverished rural areas: Review and research prospects. *Heliyon*, 26(9):e19513. doi: 10.1016/j.heliyon.2023.e19513. PMID: 37809881; PMCID: PMC10558749.
- Robić, S. (2016). *Energetsko siromaštvo u Hrvatskoj - rezultati terenskog istraživanja provedenog u Sisačko-moslavačkoj županiji*. Zagreb: Društvo za oblikovanje održivog razvoja DOOR.
- Stubbs, P., Ledić, M., Rubil, I. & Zrinščak, S. (2017). *Dječje siromaštvo i strategije nošenja sa siromaštvom kućanstava u Hrvatskoj*. Zagreb: Ekonomski institut Zagreb i Zaklada AdrisSvjetskabanka (2016). *Ocjena siromaštva za mala područja temeljem potrošnje (Karte siromaštva)* [https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/Istaknute%20teme/Kartom%20siroma%C5%A1tva/Izvje%C5%A1C4%87e%20o%20ocjeni%20siroma%C5%A1tva%20za%20mala%20podru%C4%8Dja%20temeljem%20potro%C5%A1nje%20\(karte%20siroma%C5%A1tva\)%20u%20RH.pdf](https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/Istaknute%20teme/Kartom%20siroma%C5%A1tva/Izvje%C5%A1C4%87e%20o%20ocjeni%20siroma%C5%A1tva%20za%20mala%20podru%C4%8Dja%20temeljem%20potro%C5%A1nje%20(karte%20siroma%C5%A1tva)%20u%20RH.pdf)

- Svjetska Banka (2019). *Analitička podloga za Nacionalnu razvojnu strategiju Republike Hrvatske do 2030.: Regionalna dostupnost socijalnih usluga u Hrvatskoj* <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/276741604615006394-0080022020/original/13Regionalnadostupnostsocijalnihusluga.pdf>
- Šućur, Z., Babić, Z., Urban, I. & Baran, J. (2016). *Struktura naknada, izdaci i korisnici programa socijalne zaštite u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Ministarstvo socijalne politike i mladih.
- Šućur, Z., Ljubotina, O., Radović, M. & Babić, Z. (2015). *Siromaštvo i dobrobit djece predškolske dobi u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: UNICEF
- Theuri, S. W., McCullough, J. L. & Rennels, J. (2016). Assessing Access to Fruit and Vegetable in Urban Underserved Communities. *Journal of Hunger and Environmental Nutrition*, 11(1), 59–71. <https://doi.org/10.1080/19320248.2015.1045669>
- Van Kempen, E. T. (1997). Poverty Pockets and Life Chances: On the Role of Place in Shaping Social Inequality. *American Behavioral Scientist*, 41(3), 430-449. <https://doi.org/10.1177/0002764297041003010>
- Wagmiller, R. L. & Adelman R. M. (2009). *Childhood and intergenerational poverty: The long-term consequences of growing up poor*. New York: National Center for Children in Poverty. <https://doi.org/10.7916/D8MP5C0Z>
- Weber, B., Jensen, L., Miller, K., Mosley, J. & Fisher, M. (2005). A Critical Review of Rural Poverty Literature: Is There Truly a Rural Effect? *International Regional Science Review*, 28(4), 381-414. <https://doi.org/10.1177/0160017605278996>
- Węziak-Białowolska, D.M. (2015). Poverty in the regions of the European Union: Measurement with a composite indicator. *Contemporary Economics*, 9(2), 113-154. <https://doi.org/10.5709/ce.1897-9254.163>
- Widuto, A. (2019). *Regional inequalities in the EU*. European Parliamentary Research Service, Members' Research Service, PE 637.951. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/637951/EPRS_BRI\(2019\)637951_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/637951/EPRS_BRI(2019)637951_EN.pdf)
- Zakon o područjima posebne državne skrbi*, Narodne Novine 86/08, 57/11, 51/13, 148/13, 76/14, 147/14, 18/15, 106/18
- Zhou, Y. & Liu, Y. (2022). The geography of poverty: Review and research prospects. *Journal of Rural Studies*, 93, 408-416. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.01.008>

Samoubojstva prije i za vrijeme pandemije COVID-19 u Požeško-slavonskoj županiji

Prethodno priopćenje

Marina Pajić Ivanović

Fakultet za primijenjene društvene studije u
Novoj Gorici
Gregorčičeva ulica 19
Nova Gorica
Slovenija
marinapajicivanovic@gmail.com

Ivana Radić

Policijska uprava požeško-slavonska
Josipa Runjanina 1
Požega
iradic@mup.hr

Ana Marija Dunaj

Fakultet hrvatskih studija
Borongajska cesta 83d
Zagreb
adunaj1@fhs.unizg.hr

Sažetak

Iako se u vrijeme određenih društvenih situacija bilježe blagi porasti broja samoubojstava, istraživanja su pokazala da su promjene zabilježene u pojedinim obilježjima počinjenja samoubojstava pa je od interesa promatrati obilježja, stanja i kretanja broja samoubojstava prije i za vrijeme pandemije. Cilj istraživanja bio je utvrditi trend kretanja broja samoubojstava u Požeško-slavonskoj županiji dvije godine prije i dvije godine za vrijeme pandemije bolesti COVID-19, postoje li promjene u posebnim obilježjima i trendovima kretanja samoubojstava prije i tijekom pandemije te postoje li razlike u obilježjima počinitelja ili samog djela. Samoubojstvo kao djelo posljedica je i djelovanja pojedinca, ali i društvene sredine, odnosno samoubojstvu uvijek prethodi akumulacija nekoliko negativnih socijalnih uzoraka (uz izuzetak samoubojstava koja su posljedica psihoza i psihičkih bolesti) te usamljenost i gubitak prisnih međuljudskih veza. Hrvatsku je 2020. godine zahvatila globalna pandemija bolesti COVID-19, a vlasti su provodile zaštitne mjere poput samoizolacije većine stanovništva. Za materijal istraživanja korišteni su sekundarni izvori podataka (nenametljivo istraživanje iz arhivske građe), odnosno prikupljeni policijski spisi samoubojstava počinjenih na po-

dručju Policijske uprave požeško-slavonske koja pokriva područje Požeško-slavonske županije. Radi se o području s najmanjom stopom samoubojstava u Hrvatskoj od 2009. do 2019. godine. U ovoj studiji analizirano je 47 policijskih spisa. Rezultati su pokazali da je trend kretanja broja samoubojstava prije i za vrijeme pandemije u Požeško-slavonskoj županiji jednak te nisu utvrđene statistički značajne razlike u obilježjima počinitelja ili samog djela. Ograničenje rada je što izvori podataka ne sadrže sve što je potrebno za analizu koja bi mogla poslužiti u svrhu kreiranja preventivnih programa. S praktičnog aspekta istraživanje bi trebalo dati određenu povratnu informaciju vezanu za pojedina obilježja i trendove samoubojstava tijekom pandemije. Perspektiva je budućih istraživanja da se detaljnije istraži ovaj fenomen na razini cijele države te da se u istraživanje uključe i samoubojstva počinjena nakon završetka pandemije radi cjelovite slike ovog fenomena.

Ključne riječi: samoubojstvo, pandemija bolesti COVID-19, Požeško-slavonska županija, trend.

Suicide before and during the COVID-19 pandemic in Požega-Slavonia County

Abstract

Although there has been a slight increase in the number of suicides in certain social situations, research has shown that some characteristics of suicide have changed. It is, therefore, of interest to observe the characteristics, conditions, and trends in the number of suicides before and during the COVID-19 pandemic. This study aimed to determine the trend in the number of suicides in Požega-Slavonia County two years before and two years during the COVID-19 pandemic and to determine whether there are changes in the particular characteristics and trends of suicides before and during the pandemic and whether there are differences in the sociodemographic characteristics of the perpetrators. Suicide as an act is a consequence of the actions of the individual and of the social environment as well, i.e., suicide is always preceded by the accumulation of various negative social patterns (except suicides that are the result of psychosis and mental illnesses), loneliness, and the loss of close interpersonal ties. In 2020, Croatia was affected by the global COVID-19 pandemic, and the authorities implemented protective measures such as self-isolation of the majority of the population. Secondary data sources were used for the research material (unobtrusive research from archival material), i.e., collected police files of suicides committed in the jurisdiction of the Požega-Slavonia County Police Administration, which covers the area of Požega-Slavonia County. It is the area with the lowest suicide rate in Croatia from 2009 to 2019. In this study, 47 police files were analyzed. The results showed that the number of suicides before and during the COVID-19 pandemic in Požega-Slavonia County was the same, and no statistically significant differences were found in the characteristics of the perpetrators or the act itself. The limitation of the study is that the data sources do not contain everything necessary for an analysis that could serve to create preventive programs. From a practical point of view, the study should primarily provide feedback on specific characteristics and trends in suicides during the COVID-19 pandemic. The perspective of future research is to investigate this phenomenon in more detail at the level of the whole country and to include suicides committed after the end of the pandemic to get a complete picture of this phenomenon.

Keywords: suicide, COVID-19 pandemic, Požega-Slavonia County, trend

1. Uvod

Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) procjenjuje da 703.000 ljudi godišnje izgubi život zbog samoubojstva, a još je mnogo više onih koji pokušaju samouboj-

stvo (WHO, 2023). Riječ je o globalnom društvenom problemu koji u istraživanju zahtijeva interdisciplinarni pristup (Dattani, Spooner, Ritchie i Roser, 2023). Prema Erwinu Stengelu samoubojstvo je poguban čin uzrokovan samoozljedom i svjesnom nakanom samouništenja (Marčinko, 2011). Zbog složenosti suicidalnog ponašanja nema jedinstvene teorije o samoubojstvu koja bi obuhvatila sve dimenzije (Lazarides, Wassenaar i Sekhesa, 2019). Stoga se koristi klasifikacijski algoritam procjene suicidalnog ponašanja Psihijatrijskog instituta Sveučilišta Columbia koji obuhvaća forme od nesuicidalnih ponašanja i nepostojanja namjere preko nediferenciranih ponašanja gdje je namjera nepoznata, do suicidalnih ponašanja i jasnog postojanja namjere – Columbia Classification Algorithm of Suicide Assessment, C-CASA (Brečić, 2017). Nagon za samoodržavanjem smatra se čovjekovim najvažnijim i hijerarhijski najjačim nagonom te se samoubojstvo povezuje s njegovim poremećajem (Marčinko, 2011). Čak 90 % samoubojstava počine osobe koje boluju od nekih psihijatrijskih poremećaja, poremećaja raspoloženja, depresije, alkoholizma ili psihoza. Sa suicidalnim ponašanjem povezan je i osjećaj impulzivnosti, agresije, beznađa, ali i socijalna izolacija (Charis i Panayiotou, 2021). Za objašnjenje samoubojstva treba proučavati i društvenu sredinu (Sinanović, 2012) pa se samoubojstvo može definirati kao svaki slučaj smrti koji je direktno ili indirektno proizašao iz pozitivnog ili negativnog akta žrtve prema sebi, pri čemu je žrtva znala da će proizvesti takav efekt (Durkheim, 1987), a u svom korijenu ima posljedice i djelovanja pojedinca i društvene sredine. Sociolozi postavljaju tezu da je samoubojstvo proizvod društva, tj. poremećenih odnosa između pojedinca i društva (Sinanović, 2014). Upravo je pandemija bolesti COVID-19 uzrokovala izvanredno stanje društva te postoji studija koja je istraživala fenomen samoubojstva u Hrvatskoj prije i za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 (Čerina, Glavina Jelaš i Filipović, 2024). Međutim, nedostaju istraživanja koja bi se detaljnije bavila tim fenomenom na regionalnoj razini. Ovaj rad nastoji barem donekle ispuniti tu prazninu i dati odgovor postoji li razlika u broju i obilježjima samoubojstava u Požeško-slavonskoj županiji dvije godine prije i dvije godine za vrijeme pandemije bolesti COVID-19.

1.1. Samoubojstva u Hrvatskoj

I u Hrvatskoj je samoubojstvo jedan od vodećih uzroka smrti od ozljeda. Iako je prema podacima Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo (HZJZ) od 1999. godine prisutan trend pada samoubojstava u Hrvatskoj (HZJZ, 2022), postoji određen porast samoubojstava koji se mogu povezati s određenim društvenim situacijama. Blagi porast zabilježen je za vrijeme gospodarske krize 2009. i 2010. godine kada se dogodio veliki pad zaposlenosti od 13,7 %. Idući blagi porast zabilježen je 2012. kada je objavljen Registar branitelja i izmijenjen Zakon o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji te je tada zabilježen najveći broj samoubojstava među veteranima (Komar i Koić, 2015). Većina istraživanja u Hrvatskoj o samoubojstvima odnosila su se na ratni i poratni period (Mandić i Požgain, 2000;

Kovačević, 2004), dok je manje analize samoubojstva uzrokovane epidemijom bolesti COVID-19 (Čerina i sur., 2024). Prema Marčinku (2011) čimbenici rizika suicidalnosti dijele se u tri skupine. Primarni obuhvaćaju psihijatrijske čimbenike poput prisutnosti psihičkih poremećaja, prethodnih suicidalnih pokušaja itd. Sekundarni obuhvaćaju psihosocijalne čimbenike poput nezaposlenosti, socijalne izolacije, negativnih društvenih događaja, a tercijarni čimbenici odnose se na demografiju i obuhvaćaju muški spol, stariju dob, dijelove godine poput proljeća (osobito svibanj). Stoga je važno istraživati posebna obilježja samoubojstava i počinitelja samoubojstava u Hrvatskoj radi doprinosa identifikaciji ili potvrđivanju čimbenika rizika samoubojstava.

1.2. Povezanost pandemije i samoubojstava

Postoje studije o utjecajima pandemije bolesti COVID-19 na mentalno zdravlje koje ukazuju da je pandemija bolesti COVID-19 povezana s tjeskobom, strahom od zaraze, depresijom i nesanicom u općoj populaciji (Sher, 2020). U Hrvatskoj su se ispitivali prediktori emocionalnog stresa za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 gdje se kao najsnažniji prediktor pokazala niska emocionalna stabilnost i korištenje emocionalnog izbjegavanja (Margetić, Peraica, Stojanović i Ivanec, 2021). Prema podacima WHO-a COVID-19 bio je među tri vodeća uzroka smrti na globalnoj razini 2020. i 2021., odgovoran za smrt 4,1 milijuna, odnosno 8,8 milijuna života (WHO, 2024a), a zaraženo je više od 775,6 milijuna ljudi (WHO, 2024b). U Hrvatskoj je zabilježeno više od 1,3 milijuna potvrđenih slučajeva (WHO, 2024c) od čega više od 18 tisuća sa smrtnim ishodom (WHO, 2024d). Sher (2020) ovakvu epidemiološku krizu uspoređuje s pandemijom španjolske gripe iz 1918. i 1919. godine, kada je oko 500 milijuna ljudi bilo zaraženo u svijetu od čega je 50 milijuna preminulo. Tada je zabilježeno povećanje broja samoubojstava zbog smanjenja socijalne integracije i interakcije, straha od kontakta s bolesti, generalne anksioznosti, socijalne izolacije i psiholoških poremećaja. Do pogoršanja stanja kod pojedinaca mogu dovesti nesigurnost, socijalna izolacija i ekonomski problemi kao karakteristike društvenog okruženja u kombinaciji sa specifičnostima ranjivih pojedinaca koji već boluju od nekih psihičkih poremećaja i imaju nisku toleranciju, koji žive u području s velikim brojem zaraženih virusom SARS-CoV-2 (virus uzrokuje bolest COVID-19) ili imaju člana obitelji ili prijatelja koji je preminuo od bolesti COVID-19 (Sher, 2020). Sve to može dovesti do pogoršanja postojećih poremećaja kao što su depresija i anksioznost te može uzrokovati povećanu konzumaciju alkohola i drugih sličnih supstanci. Također sve navedeno može izazvati i druga psihička stanja koja vode samoubojstvu. Osim tog mogućeg direktnog utjecaja bolesti COVID-19 na zdravlje i suicidalnost, provedena su i druga istraživanja kojima se nastoji doći do novih otkrića vezanih za suicidalnost i trenutnu epidemiološku situaciju, najčešće ispitivanjem utjecaja različitih čimbenika rizika ili zaštite ili prediktora suicidalnog ponašanja. U vrijeme H1N1 pandemije bila je prisutna netolerancija na neizvjesnost povezana s višom razinom

anksioznosti te su ispitanici s višom razinom netolerancije imali manju kontrolu nad sobom i drugima i zbog toga češće percipirali pandemiju prijetećom (Blanuša, Barzut i Knežević, 2020). Navedeni prediktor korišten je već i u istraživanjima trenutne pandemije bolesti COVID-19 i zabilježene su spoznaje da više razine netolerancije na neizvjesnost mogu uzrokovati strah kroz promišljanja i negativno utjecati na zdravlje, kao i na izravan utjecaj na strah, anksioznost i depresiju (Blanuša i sur., 2020). Studija iz samih početaka pandemije u Hrvatskoj dokazala je značajan porast zabrinutosti između ispitanika te da je porast zabrinutosti nužan pokazatelj važnosti razvijanja smjernica za ublažavanje negativnih učinaka na mentalno zdravlje kojim će se minimizirati strah kod ljudi (Korajlija i Jokić-Begić, 2020).

2. Metodologija

2.1. Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je utvrditi trend kretanja broja samoubojstava u Požeško-slavonskoj županiji dvije godine prije (2018. i 2019.) i dvije godine za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 (2020. i 2021.) i utvrditi postoje li promjene u posebnim obilježjima i trendovima kretanja samoubojstava prije i tijekom pandemije te ima li razlika u sociodemografskim obilježjima počinitelja ili samog djela.

2.2. Uzorak

Za materijal istraživanja korišteni su sekundarni izvori podataka (nenametljivo istraživanje iz arhivske građe), odnosno prikupljeni policijski spisi samoubojstva počinjenih na području Policijske uprave požeško-slavonske koja pokriva područje Požeško-slavonske županije. Radi se o području s najmanjom stopom samoubojstava u Hrvatskoj od 2009. do 2019. godine. U ovoj studiji analizirano je 47 policijskih spisa samoubojstva počinjenih od 1. 1. 2018. do 31. 12. 2021. godine. Treba napomenuti da su dva policijska spisa isključena iz analize s obzirom na nedostupnost u trenutku provođenja istraživanja.

2.3. Instrument

Za potrebe ovog istraživanja kreiran je anketni upitnik u kojem je kriterijska varijabla *dvije godine prije (2018. i 2019.) i dvije godine za vrijeme (2020. i 2021.)* pandemije uzrokovane bolešću COVID-19 u odnosu na sociodemografske varijable: *spol, dob, stručnu spremu, bračni status, suživot, stambeni status i obrazovanje* te varijable koje se odnose na posebna obilježja samog počinjenja samoubojstva: *tip naselja stanovanja, mjesto počinjenja (otvoreni, zatvoreni prostor, u vlastitom domu, izvan vlastitog doma) i način počinjenja samoubojstva*. Ove varijable izabrane su u svrhu

stjecanja uvida u posebna obilježja i trendove kretanja samoubojstava prije i za vrijeme pandemije uzrokovane bolešću COVID-19 u Požeško-slavonskoj županiji.

2.4. Prikupljanje podataka i istraživačka etika

Za provedbu ovog istraživanja Ravnateljstvo policije Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske dalo je suglasnost, kao i Komisija za etičko istraživanje Fakulteta za primijenjene društvene studije u Novoj Gorici. Tijekom istraživanja poštivana je anonimnost počinitelja samoubojstava u smislu da identifikacijski podaci nisu unošeni u anketne upitnike. Istraživanje je provedeno od rujna do prosinca 2021. godine ispunjavanjem upitnika na temelju policijskih spisa. Pristup podatcima iz istraživanja imat će istraživački tim projekta, a upitnici će se čuvati najmanje pet godina od dana prikupljanja podataka.

2.5. Način obrade podataka

Prikupljeni podaci iz anketnih upitnika uneseni su u bazu podataka u statističkom računalnom programu SPSS (verzija 25.0), a nakon dovršenog unosa podataka obavljena je logička kontrola. Za potrebe definiranih ciljeva istraživanja korištena je deskriptivna statistika, a za utvrđivanje statistički značajnih razlika u analiziranim obilježjima korišten je Hi-kvadrat test (razina značajnost – $p < 0,05$).

3. Rezultati

3.1. Trend kretanja broja samoubojstava

U 2018. godini u Hrvatskoj je zabilježeno 657 samoubojstava, od čega je u Požeško-slavonskoj županiji 15, što u relativnom udjelu iznosi 2,28 % od ukupnog broja samoubojstava u Hrvatskoj. Iduće, 2019. godine zabilježeno je 566 samoubojstava, od čega je u Požeško-slavonskoj županiji 10 samoubojstava s relativnim udjelom od 5,66 % samoubojstava (MUP, Statistički pregled temeljnih pokazatelja i rezultata rada u 2019. godini). Zabilježen broj samoubojstava u 2020. godini je 566, od čega je 10 samoubojstava u Požeško-slavonskoj županiji i udio od 5,66 % (MUP, Strateški pregled temeljnih pokazatelja i rezultata rada u 2020. godini). U 2021. godini evidentirana su 572 samoubojstva od čega u Požeško-slavonskoj županiji 15 s udjelom od 2,26 % (MUP, Strateški pregled temeljnih pokazatelja i rezultata rada u 2021. godini). Prosječan broj samoubojstava po godini u Požeško-slavonskoj županiji je 12 samoubojstava.

3.2. Posebna obilježja počinitelja samoubojstava

Tablica 1 prikazuje socio-demografske karakteristike počinitelja samoubojstva u odnosu na razdoblje počinjenja, odnosno prije i za vrijeme pandemije. Za sve analizirane varijable nema statistički značajne razlike u odnosu na kriterijsku varijablu, odnosno razdoblje prije i za vrijeme pandemije. Ako promatramo spol počinitelja samoubojstava, vidljivo je kako su ukupno u većem relativnom udjelu počinitelji samoubojstava muškog spola (74,50 %), kao i prije (42,60 %) i za vrijeme pandemije (31,91 %). Vidljivo je i kako su prije pandemije zabilježena 4 slučaja, odnosno u relativnom udjelu 8,40 % samoubojstava počinitelja u dobi do 30 godina, dok za vrijeme pandemije nije bilo ni jednog zabilježenog slučaja. Razlika je vidljiva i kod starijih počinitelja (od 81 do 90 godina) gdje je prije pandemije zabilježen 1 slučaj (2,10 %) samoubojstava dok je za vrijeme pandemije zabilježeno 6 slučajeva (12,60 %), što je i najveći relativni udio samoubojstava u odnosu na vrijeme za pandemije. Najveći relativni udio samoubojstava za dob prije pandemije je u dobi od 71 do 80 godina (12,60 %). Za 26 slučajeva, od 47 promatranih, poznato je bračno stanje počinitelja te je najviše počinitelja bilo u braku (53,8 %), a potom slijede rastavljeni (23,1 %), neoženjeni/samci (19,2 %) i udovci (3,80 %). Počinitelji najviše žive u vlastitoj obitelji (42,5 %) i u vlastitoj kući (71,8 %). Kod podataka za suživot počinitelja promatrano je 40 slučajeva, a kod stambenog statusa 39. Što se tiče obrazovanja počinitelja, podaci su poznati za 17 slučajeva od analiziranih 47 spisa. U najvećem relativnom udjelu u vremenu prije pandemije počinitelji su završili osnovnu školu (17,6 %), dok je za vrijeme pandemije u najvećem relativnom udjelu počinitelj završio srednju školu (41,2 %).

Tablica 1. Socio-demografske karakteristike počinitelja samoubojstva u odnosu na razdoblje počinjenja

		Prije pandemije		Za vrijeme pandemije		Ukupno		X ²	Značajnost
		aps.	%	aps.	%	aps.	%		
Spol	Muško	20	42.60	15	31.91	35	74.50	3.695	0.055
	Žensko	3	6.40	9	19.10	12	25.50		
	Ukupno	23	48.90	24	51.10	47	100.00		
Dob	<20	2	4.20	0	0.00	2	4.2	34.328	0.452
	21-30	2	4.20	0	0.00	2	4.2		
	31-40	1	2.10	2	4.20	3	6.3		
	41-50	2	4.20	3	4.20	5	8.4		
	51-60	4	6.40	4	8.40	8	14.8		
	61-70	5	10.50	4	10.50	9	21		
	71-80	6	12.60	5	10.50	11	23.1		
	81-90	1	2.10	6	12.60	7	14.7		
Ukupno	23	48.90	24	51.10	47	100.00			

Bračni status	Oženjen/udata	6	23.10	8	30.80	14	53.80	2.949	0.400
	Neoženjen/samac	4	15.40	1	3.80	5	19.20		
	Rastavljen/a	3	11.50	3	11.50	6	23.10		
	Udovac/ica	1	3.80	0	0.00	1	3.80		
	Ukupno	14	53.80	12	46.20	26	100.00		
Suživot	Sam	5	12.50	3	7.50	8	20.00	4.363	0.359
	U vlastitoj obitelji	7	17.50	10	25.00	17	42.50		
	S roditeljima	6	15.00	2	5.00	8	20.00		
	Starački dom	1	2.50	3	7.50	4	10.00		
	S drugim osobama	1	2.50	2	5.00	3	7.50		
	Ukupno	20	50.00	20	50.00	40	100.00		
Stambeni status	Podstanar	0	0.00	4	10.30	4	10.30	7.959	0.019
	Živi u kući s roditeljima	6	15.40	1	2.60	7	17.90		
	Živi u vlastitoj kući	12	30.80	16	41.00	28	71.80		
	Ukupno	18	46.20	21	53.80	39	100.00		
Obrazovanje	Pohađao školu, nije završio osnovnu školu	0	0.00	3	17.60	3	17.60	10.331	0.035
	Završio osnovnu školu	3	17.60	2	11.80	5	29.40		
	Završio srednju školu ili gimnaziju	0	0.00	7	41.20	7	41.20		
	Polazio, ali nije završio fakultet, višu ili visoku školu	1	5.90	0	0.00	1	5.90		
	Završio fakultet, višu ili visoku školu	0	0.00	1	5.90	1	5.90		
	Ukupno	4	23.50	13	76.50	17	100.00		

3.2. Posebna obilježja samog djela samoubojstva

Tablica 2 prikazuje posebna obilježja samoubojstva u odnosu na *tip naselja stavanja počinitelja, mjesto počinjenja i način počinjenja*. U najvećem relativnom udjelu samoubojstva su počinjena u ruralnim područjima (66 %), od čega 36,20 % prije pandemije i 29,80 % za vrijeme pandemije. Mjesto počinjenja promatrano je kao otvoreni i zatvoreni prostor te je li počinjeno u svom domu ili izvan doma. Kod obiju varijabli u odnosu na kriterijsku varijablu nisu pronađene statistički značajne razlike. U najvećem ukupnom relativnom udjelu 66,00 % samoubojstava počinjena su na otvorenom prostoru te u svom domu. Vješanje je način počinjenja koje počinitelji najviše odabiru (58,50 %), slijedi bacanje s visina (14,90 %), vatreno oružje (8,50 %), dok trovanje najmanje odabiru (2,10 %). Ostalo (14,9 %) podrazumijeva skakanje u bunar, raznošenje bombom, rezanje arterija, skok u ribnjak i korištenje pištolja za omamljivanje životinja. Analizom rezultata u odnosu na kriterijsku varijablu nije pronađena statistički značajna razlika.

Tablica 2. Posebna obilježja samog djela samoubojstva

		Prije pandemije		Za vrijeme pandemije		Ukupno		X ²	Značajnost
		aps.	%	aps.	%	aps.	%		
Tip naselja	Ruralno	17	36.10	14	29.80	31	66.00	1.27	0.207
	Urbano	6	12.80	10	21.30	16	34.00		
	Ukupno	23	48.90	24	51.10	47	100.00		
Mjesto počinjenja	Otvoreni prostor	17	36.10	14	29.80	31	66.00	0.026	0.552
	Zatvoreni prostor	6	12.80	10	21.30	16	34.00		
	Ukupno	23	48.90	24	51.10	47	100.00		
	U domu	17	36.10	14	29.80	31	66.00	0.865	0.312
Izvan doma	6	12.80	10	21.30	16	34.00			
	Ukupno	23	48.90	24	51.10	47	100.00		
Način počinjenja	Vješanje	16	33.00	12	25.50	28	58.50	4.743	0.448
	Trovanje	1	2.10	0	0.00	1	2.10		
	Vatrenim oružjem	1	2.10	3	6.40	4	8.50		
	Bacanjem s visine	2	4.30	5	10.60	7	14.90		
	Ostalo	3	6.40	4	8.50	7	14.90		
	Ukupno	23	47.90	24	51.10	47	99.00		

4. Rasprava i zaključak

Kada promatramo trend kretanja broja samoubojstava u Hrvatskoj, vidljivo je kako se broj samoubojstava za vrijeme pandemije (2020. i 2021. – 1.223) smanjio u odnosu na razdoblje prije pandemije (2018. i 2019. – 1.138). Što se tiče Požeško-slavonske županije, broj samoubojstava u relativnom udjelu prije pandemije iznosi 48,9 %, a za vrijeme pandemije 51,1 %, pa možemo zaključiti kako je trend kretanja broja samoubojstava prije i za vrijeme pandemije zapravo jednak. Ovakvi rezultati istraživanja odgovaraju istraživanjima koja su provedena u nekim drugim državama: Australiji, Kanadi i Norveškoj (Pathirathna i sur. 2022; Da Cunha Varella i sur. 2024). Iako je od samog početka postojala zabrinutost da će se broj samoubojstava povećati zbog posljedica pandemije, anksioznosti zbog moguće infekcije i izolacije, brojke se ipak nisu povećale (Appleby, 2021). Ovakvi rezultati mogu se objasniti povećanom brigom za svoje zdravlje i povezivanje obitelji čija podrška je zasigurno jedan od čimbenika zaštite. Neka istraživanja u svijetu zabilježila su promjene u pojedinim obilježjima samoubojstava (Bridge i sur. 2023; Kim i sur., 2022). Rezultati istraživanja na Požeško-slavonskoj županiji nisu pokazali statistički značajnu razliku ni u jednom socio-demografskom obilježju počinitelja, kao ni u posebnim obilježjima samoubojstva. To otvara perspektivu budućih istraživanja koja se odnosi na istraživanje samoubojstava i u preostalom razdoblju pandemije jer je službeni završetak pandemije u Hrvatskoj 11. svibnja 2023. godine (Vlada RH, 2023), kao i u razdoblju nakon njezinog završetka, i to na razini cijele države kako bi se dobila cjelovita slika tog fenomena u jednom tako specifičnom okruženju. Ograničenja rada očituje se u tome što je analizirano 49 spisa samoubojstava u Požeško-slavonskoj županiji, koje predstavlja područje s najmanjom stopom samoubojstava u Hrvatskoj od 2009. do 2019. godine. U Hrvatskoj je od 2018. do 2021. godine zabilježeno 2 361 samoubojstvo, što u relativnom udjelu samoubojstva te županije iznosi 2,07 % te se ne može sa sigurnošću reći da se posebna obilježja počinitelja i djela nisu zasigurno promijenila za cijelu državu. Uz to, ograničenje je ove studije što izvori podataka ne sadrže sve što je potrebno za analizu koja bi mogla poslužiti u svrhu kreiranja preventivnih programa. Vrijeme oporavka nakon pandemije zapravo je iznimno važno i društvo treba prepoznati svakog pojedinca kojem je potrebna podrška bilo zbog usamljenosti, psihičkih bolesti ili teške financijske situacije (Appleby, 2021). Neki autori upozoravaju na potrebu komunikacije između političara, psihologa i drugih stručnjaka koji trebaju surađivati u kontroli mogućih samoubojstava tijekom pandemije bolesti COVID-19, ali i za vrijeme krize koja je moguća u budućnosti nakon pandemije (Que, Yuan, Gong, Meng, Bao, i Lu, 2020; Mittal, Magdalene, Pathak, 2023). S praktičnog aspekta, istraživanje bi trebalo stručnjacima koji se bave problematikom samoubojstava primarno pružiti određenu povratnu informaciju vezanu za pojedina obilježja i trendove kretanja broja samoubojstava i pojedina obilježja počinitelja, što bi doprinijelo boljem razumijevanju suicidalnog ponašanja pojedinaca. Studija upozorava da se unatoč tome što je trenutna pandemija okupirala pažnju društva, pozornost treba preusmjeriti i u budućnost gdje se očekuje povećani rizik suicidalnog ponašanja po prestanku pandemije (Standish, 2021).

Literatura

- Appleby, L. (2021). What has been the effect of covid-19 on suicide rates? *BMJ (Clinical Research Edition)*, n834. <https://doi.org/10.1136/bmj.n834>
- Blanuša, J., Barzut, V., i Knežević, J. (1970). Direct and indirect effect od intolerance od uncertainty on distress during the COVID-19 pandemic. *Primenjena Psihologija*, 13(4), 473–487. <https://doi.org/10.19090/pp.20.4.473-487>
- Brečić, P. (2017). Suicidalnost u psihijatrijskim poremećajima. *Medicus*, 26(2), 173–183. <https://hrcak.srce.hr/189043>
- Bridge, J. A., Ruch, D. A., Sheftall, A. H., Hahm, H. C., O'Keefe, V. M., Fontanella, C. A., Brock, G., Campo, J. V., i Horowitz, L. M. (2023). Youth suicide during the first year of the COVID-19 pandemic. *Pediatrics*, 151(3). <https://doi.org/10.1542/peds.2022-058375>
- Charis, C., i Panayiotou, G. (2021). Depression Conceptualization and Treatment. In *Springer eBooks*. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-68932-2>
- Čerina, B., Jelaš, I. G., i Filipović, F. (2024). Analiza učestalosti samoubojstava u Hrvatskoj prije i tijekom pandemije bolesti COVID-19. *Policija I Sigurnost*, 33(2), 128–147. <https://doi.org/10.59245/ps.33.2.2>
- Durkheim, E. (1987). *Le suicide: étude de sociologie* U: V. Cvjetičanin, R. Supek (2003.), Emile Durkheim i francuska sociološka škola. Naklada Ljevak. str. 186–324.
- Da Cunha Varella, A. P., Griffin, E., Kashan, A., i Kabir, Z. (2024). Suicide rates before and during the COVID-19 pandemic: a systematic review and meta-analysis. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. <https://doi.org/10.1007/s00127-024-02617-1>
- Dwivedi, Y. (2012). *The neurobiological basis of suicide*. CRC Press. <https://doi.org/10.1201/b12215>
- Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2022). Izvršena samoubojstva u Hrvatskoj, 2022. <https://www.hzjz.hr/sluzba-epidemiologija-prevencija-nezaraznih-bolesti/izvršena-samoubojstva-u-hrvatskoj-2022/>. Pristupljeno: 9. 11. 2022.
- Kim, M., Paek, S., Kwon, J., Park, S., Chung, H., i Byun, Y. (2022). Changes in Suicide Rate and Characteristics According to Age of Suicide Attempters before and after COVID-19. *Children*, 9(2), 151. <https://doi.org/10.3390/children9020151>
- Komar, Z., Koić, E. (2015). *Samoubojstva hrvatskih branitelja u Zagrebu i Hrvatskoj*. Gradski ured za socijalnu zaštitu, zdravstvo, branitelje i osobe s invaliditetom Grada Zagreba.
- Korajlija, A. L., i Jokic-Begic, N. (2020). COVID-19: Concerns and behaviours in Croatia. *British Journal of Health Psychology*, 25(4), 849–855. <https://doi.org/10.1111/bjhp.12425>
- Kovačević, D. (2004). *Epidemiologija suicida u Moslavini*. Ljetopis socijalnog rada, 11(1), 97-114. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/3377>
- Lazarides, A., Wassenaar, D. R., i Sekhesa, T. (2018). A thematic content analysis of suicide notes from South Africa. *South African Journal of Psychology*, 49(1), 148–159. <https://doi.org/10.1177/0081246318780144>
- Anton, S., Mandić, N., i Požgain, I. (2000). Samoubojstva na osječkom području. *Socijalna psihijatrija*, 28(4), 155-161.
- Marčinko, D. i sur. (2011). *Suicidologija*. Medicinska naklada, Zagreb
- Margetić, B., Peraica, T., Stojanović, K., i Ivanec, D. (2021). Predictors of emotional distress during the COVID-19 pandemic; a Croatian study. *Personality and Individual Differences*, 175, 110691. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110691>

- Mittal, K., Magdalene, A. P., i Pathak, D. (2023). Preventable losses: Threatening rise in suicides during the pandemic. U: *Global Perspectives of COVID-19 Pandemic on Health, Education, and Role of Media* (pp. 329–349). https://doi.org/10.1007/978-981-99-1106-6_16
- MUP. (2019). Statistički pregled temeljnih pokazatelja i rezultata rada u 2018. godini. <https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-mup-a-i-bilteni-o-sigurnosti-cestovnog-prometa/283233> . Pristupljeno: 15. 6. 2024.
- MUP. (2020). Statistički pregled temeljnih pokazatelja i rezultata rada u 2019. godini. <https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-mup-a-i-bilteni-o-sigurnosti-cestovnog-prometa/283233> . Pristupljeno: 15. 6. 2024.
- MUP. (2021). Statistički pregled temeljnih pokazatelja i rezultata rada u 2020. godini. <https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-mup-a-i-bilteni-o-sigurnosti-cestovnog-prometa/283233> . Pristupljeno: 15. 6. 2024.
- MUP. (2022). Statistički pregled temeljnih pokazatelja i rezultata rada u 2021. godini. <https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-mup-a-i-bilteni-o-sigurnosti-cestovnog-prometa/283233> . Pristupljeno: 1. 4. 2024.
- Pathirathna, M.L., Nandasena, H.M.R.K.G., Atapattu, A.M.M.P. et al(2022) Impact of the COVID-19 pandemic on suicidal attempts and death rates: a systematic review. *BMC Psychiatry* 22, 506 <https://doi.org/10.1186/s12888-022-04158-w>
- Dattani, s., Spooner,F., Ritchie, H., i Roser, M. (2023). *Causes of Death*. <https://ourworldindata.org/causes-of-death> . Pristupljeno: 30. 6. 2024.
- Sher, L. (2020). The impact of the COVID-19 pandemic on suicide rates. *QJM*, 113(10), 707–712. <https://doi.org/10.1093/qjmed/hcaa202>
- Sinanović, Z. (2012). *Samoubistvo : izbor pojedinca i (ili) posljedica krize*. Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Standish, K. (2020). A coming wave: suicide and gender after COVID-19. *Journal of Gender Studies*, 30(1), 114–118. <https://doi.org/10.1080/09589236.2020.1796608>
- Que, J., Yuan, K., Gong, Y., Meng, S., Bao, Y., i Lu, L. (2020). Raising awareness of suicide prevention during the COVID-19 pandemic. *Neuropsychopharmacology Reports*, 40(4), 392–395. <https://doi.org/10.1002/npr2.12141>
- WHO. (2023). <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/suicide>. Pristupljeno: 30. 6. 2024.
- WHO. (2024a). <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/376869/9789240094703-eng.pdf?sequence=1>. Pristupljeno: 30. 6. 2024.
- WHO. (2024b) <https://data.who.int/dashboards/covid19/cases?m49=001&n=c>. Pristupljeno: 30. 6. 2024.
- WHO. (2024c) <https://data.who.int/dashboards/covid19/cases?m49=191&n=o>. Pristupljeno: 30. 6. 2024.
- WHO. (2024d). <https://data.who.int/dashboards/covid19/deaths?m49=191&n=o>. Pristupljeno: 30. 6. 2024.
- Vlada RH. (2023). <https://vlada.gov.hr/sjednice/215-sjednica-vlade-republike-hrvatske-38291/38291>. Pristupljeno: 29. 6. 2024.

Izazovi i mogućnosti integracije vodikove paradigme u energetska tranziciju – put Grada Vukovara prema održivoj energiji

Pregledni rad

Darko Pavlović

Plinacro d. o. o.
Savska cesta 88a
Zagreb
darko.pavlovic@plinacro.hr

Melita Srpak

Zavod za prostorno uređenje
Mali plac 1a
Varaždin
melita.srpak@gmail.com

Luka Holubek

holubekluka@gmail.com

Sanja Pavlović
Šijanović

Gimnazija Vukovar
Šamac 2
Vukovar
psijanovic@gmail.com

Sažetak

Ovaj rad istražuje integraciju vodikove paradigme u proces energetske tranzicije s posebnim naglaskom na primjeru grada Vukovara. Analizirajući trendove u korištenju energije i globalne izazove, rad istražuje ulogu vodika kao održivog energetskog vektor u prijelazu prema niskougljičnom društvu. Desetljeće u kojem se nalazimo karakterizira intenzivna tranzicija, posebice u kontekstu energetskih transformacija i globalnih promjena. U tom kontekstu, a polazeći od dugoročnih trendova korištenja geostrateških resursa, kao i mineralnih sirovina, uočljivo je da svijet prolazi kroz neizbježan prijelaz – energetska tranziciju, temeljitu globalnu transformaciju (energetskog i gospodarskog sektora) načina proizvodnje i potrošnje energije iz fosilnih goriva prema obnovljivim izvorima energije koji su manje štetni za okoliš i klimu. Holističkim pristupom rad istražuje izvedivost ostvarenja održive energetske budućnosti za grad Vukovar. Ovaj pristup temelji se na analizi različitih faktora koji utječu na energetska sustav grada, uključujući obnovljive izvore energije, prometnu važnost

grada, geografske karakteristike, gospodarske i demografske podatke, kao i postojeću energetska infrastrukturu. Integracija svih ovih elemenata omogućuje dublje razumijevanje kompleksnosti izazova i mogućnosti koje se javljaju u procesu prelaska na održivu energetska paradigmu. Analiza očekivanog energetska razvoja u budućnosti, koristeći Kardaschevu skalu, dodatno pruža uvid u dugoročne perspektive i potrebe energetska tranzicije. Integracija vodika u proces energetska tranzicije predstavlja složen i izazovan zadatak koji zahtijeva multidisciplinarni pristup i suradnju svih relevantnih dionika kako bi se postigli visoki ciljevi u borbi protiv klimatskih promjena i ostvarenja održive energetska budućnosti.

Ključne riječi: energetska tranzicija, grad Vukovar, Kardascheva skala, održivost, vodikova paradigma.

Challenges and possibilities of the integration of the hydrogen paradigm in the energy transition – the City of Vukovar’s path toward sustainable energy

Abstract

This paper examines the integration of the hydrogen paradigm into the energy transition process using the example of the City of Vukovar. After analyzing the trends in energy consumption and global challenges, the paper examines the role of hydrogen as a sustainable energy vector in the transition to a low-carbon society. This decade is characterized by intense transition, especially in the context of energy transformation and global changes. In this context, and based on long-term trends in the use of geostrategic and mineral resources, the world is undergoing an inevitable transition - an energy transition, a profound global shift (both in the energy and economic sectors) in the way energy is produced and consumed from fossil fuels to renewable sources of energy that are less harmful to the environment and climate. Through a holistic approach, the paper examines the feasibility of a sustainable energy future for the City of Vukovar. This approach is based on the analysis of various factors that influence the city's energy system, including renewable energy sources, the city's transportation importance, geographical characteristics, economic and demographic data, and the existing energy infrastructure. Integrating all these elements enables a deeper understanding of the complexity of the challenges and opportunities that arise in the transition to a sustainable energy paradigm. Analyzing the expected energy development in the future using the Kardashev scale provides additional insight into the long-term perspectives and needs of the energy transition. Integrating hydrogen into the energy transition process is a complex and challenging task that requires a multidisciplinary approach and the cooperation of all relevant stakeholders to achieve high goals in the fight against climate change and the realization of a sustainable energy future.

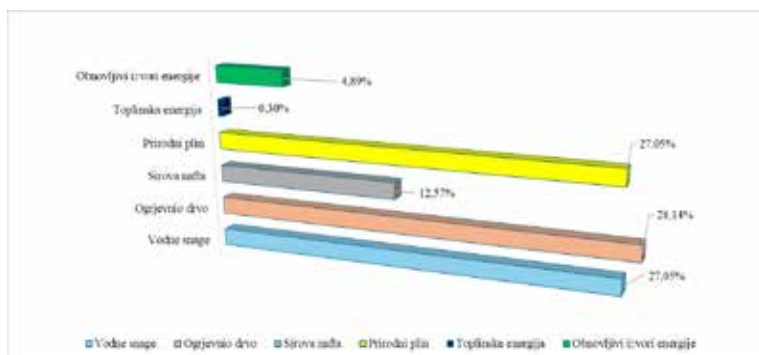
Keywords: energy transition, City of Vukovar, Kardashev scale, sustainability, hydrogen paradigm

1. Uvod

Velika potražnja za energijom može ugroziti energetske sigurnost. Veliki energetske sustavi, poput elektroenergetske industrije i nacionalnog plinskog sustava, karakterizira složena struktura, koja zahtijeva pristup planiranju, odabir strategije održavanja i angažiranje znatnih resursa, radne snage i vremena (Zelenika, Pavlović, Rajič, Kovačić i Srpak, 2021). Sofisticirano upravljanje energijom donosi društvu sigurnost i napredak. Veće znanje o proizvodnji i korištenju energije pruža prednosti i bolje šanse za preživljavanje. Međutim, većina energije dobiva se iz fosilnih izvora koji su štetni za okoliš i prijeti kolapsu modernog društva zbog klimatskih promjena. Klimatske promjene imaju ozbiljne posljedice za ekosustave, poljoprivredu, zdravlje ljudi, gospodarstvo i životinje. Stoga je hitno potrebno smanjiti emisije stakleničkih plinova i ograničiti klimatske promjene kroz povećanu upotrebu obnovljivih izvora energije, veću energetske učinkovitost te smanjenje emisija iz industrije i transporta. Predviđa se da će izvori fosilnih goriva nestati do kraja stoljeća ako se nastave eksploatirati ovim intenzitetom. Stoga je neophodna energetska tranzicija. Energetska tranzicija prelazi s fosilnih goriva na obnovljive izvore energije radi smanjenja emisija stakleničkih plinova i borbe protiv klimatskih promjena. Ovaj proces obično traje nekoliko desetljeća prije nego što postane opsežan i sveobuhvatan. Današnje društvo kreće se prema korištenju obnovljivih izvora energije, a vodik se ističe kao jedna od najboljih opcija za skladištenje energije (Krsnik i Pavlović, 2020). Primjeri mjera koje se poduzimaju u okviru energetske tranzicije uključuju povećanje udjela obnovljivih izvora energije u ukupnoj potrošnji energije, poboljšanje energetske učinkovitosti zgrada i transporta, razvoj novih tehnologija za pohranu energije i smanjenje potrošnje energije u sektorima poput industrije i poljoprivrede. Međutim, tranzicija također može stvoriti izazove i nejednakosti za radnike i zajednice koje su tradicionalno ovisne o fosilnim gorivima. U godini 2018. Europa je imala 15,5 % obnovljivih izvora energije u svom energetske miksu¹³⁶, dok je udio nuklearne energije iznosio 10,3 %, a energije iz fosilnih goriva 74,2 %. Kada se analizira primjer Francuske, vidimo da je 38,5 % njezinog energetske miksa dolazilo iz nuklearnog izvora, 10,4 % iz obnovljivih izvora, dok je oko 50 % energije dolazilo iz fosilnih goriva (Ritchie i Rosado, 2020). U Hrvatskoj je situacija bila drugačija 2015. godine, s visokih 60,38 % energije dobivene iz obnovljivih izvora, prije svega zbog dobro iskorištene hidroenergije (28,60 %) i biomase (20,70 %), dok je ostatak od 39,62 % dolazio iz fosilnih izvora, uglavnom prirodnog plina i sirove nafte. U usporedbi s 2009. godinom, Hrvatska je povećala udio obnovljive energije u energetske miksu za 10,38 % (Karasalihović i Jukić, 2017) (Slika 1).

136 Izraz energetske miks odnosi se na kombinaciju različitih izvora energije koji se koriste za zadovoljavanje energetske potreba u određenim geografskim regijama. U energetske miks spadaju fosilna goriva (nafta, prirodni plin, ugljen...) i obnovljivi izvori (biomasa, termalna energija tla, hidroenergija, energija vjetrova, solarna energija itd.). Sastav energetske miksa različit je te varira u svim zemljama. Sastav energenata ovisit će najviše o stupnju razvoja države i o prirodnim izvorima energenata bili oni obnovljivi ili fosilna goriva.

Slika 1. Udjeli proizvodnje energije u Hrvatskoj 2015. godine.

Izvor: Autorova obrada prema podacima Karasalihović i Jukić, 2017.

Iako je napredak u korištenju obnovljive energije i povećanju energetske učinkovitosti primjetan, on nije dovoljno brz kako bi se ostvario cilj broj 7 održivog razvoja – „Pristupačnost energije iz čistih izvora“. Taj cilj, jedan od 14 postavljenih do 2030. godine, zahtijeva značajno ubrzanje napretka. Zemlje članice Ujedinjenih naroda obvezuju se osigurati pristupačnu energiju do 2030. godine, povećati udio obnovljive energije na globalnoj razini te udvostručiti stopu poboljšanja energetske učinkovitosti. U postizanju cilja održivog razvoja potrebno je uspostaviti jaču međunarodnu suradnju u promicanju istraživanja i tehnologije čiste energije te poticati investicije u energetska infrastrukturu i tehnologiju obnovljivih izvora energije (Srpak, 2022). Ključno je osigurati održivu energiju zemljama u razvoju, posebno u najmanje razvijenim, potičući ih na proizvodnju energije iz lokalno dostupnih izvora kako bi smanjile svoju ovisnost o uveznoj nafti i plinu te postale energetska neovisne. Ova inicijativa ima za cilj stvaranje održivijeg i pravednijeg energetskeg sustava koji će osigurati pristupačnu i čistu energiju za sve, dok istovremeno doprinosi globalnim naporima u borbi protiv klimatskih promjena (Pavić-Rogašić, 2015). Zaključno, treba istaći da je energetska tranzicija ključna za osiguravanje održivog razvoja i preživljavanja čovječanstva u budućnosti te u tom kontekstu „globalna zajednica“ treba surađivati i uložiti napore u promicanje energetske tranzicije kako bi se osigurao održivi razvoj i zaštita okoliša za buduće generacije. U tom smislu, proizvodnja zelenog vodika predstavlja logičan korak u energetskej tranziciji. Proizvodnja vodika korištenjem obnovljivih izvora energije nameće se kao idealan način jer rješava nekoliko izazova. Obnovljivi izvori ne proizvode stakleničke plinove pa proizvodnja vodika iz njih ne zahtijeva dodatnu infrastrukturu za prihvata ugljikova dioksida. Vodik, kao ekološki prihvatljivo rješenje s raznovrsnom primjenom i sposobnošću dugotrajnog skladištenja, ima ključnu ulogu u ovom procesu. Pomo-

ću „Case study – grad Vukovar – implementacija vodika“ prikazuje se konkretan primjer kako se energetska tranzicija može provesti na lokalnoj razini u Republici Hrvatskoj.

2. Zakon i regulativa EU-a vezana uz primjenu vodika

Europski zeleni plan (engl. *European Green Deal*) postavlja cilj da Europa postane prvi klimatski neutralni kontinent do 2050. godine, uz smanjenje emisija CO₂ za 55 % do 2030. godine u odnosu na razine iz 1990. Regulativa o emisijama CO₂ ima ključnu ulogu u smanjenju utjecaja klimatskih promjena, posebno u kontekstu proizvodnje vodika. Vodik proizveden iz obnovljivih izvora energije smanjuje emisije CO₂, dok proizvodnja iz fosilnih goriva zadržava visoke emisije. Europska je komisija 2020. godine predstavila dva strateška dokumenta: EU strategiju za vodik i Europsku strategiju za integraciju energetskih sustava. U EU strategiji za vodik naglašena je važnost vodika kao ključne komponente za postizanje klimatske neutralnosti Europe. Dokument postavlja smjernice za suradnju s različitim dionicima kroz Europski savez za čisti vodik, koji razvija programe ulaganja i konkretne projekte za primjenu vodikove tehnologije (Hrvatsku strategiju za vodik do 2050. godine, NN 40/22). Sukladno europskom zelenom planu, dekarbonizacija energetskog sektora naglašava jačanje obnovljivih izvora energije (OIE) i razvoj tehnologija za smanjenje emisija CO₂. Brza uspostava vodikovog gospodarstva zahtijeva poticanje interesa znanstvenog i gospodarskog sektora te razvoj projekata kroz cijeli lanac vrijednosti. Uspostava zakonodavnog okvira omogućit će standardizaciju i primjenu vodika u različitim sektorima. EU strategija za vodik predstavlja viziju EU-a o korištenju vodika kao održivog rješenja za postizanje klimatske neutralnosti u razdoblju od 2024. do 2050. Provedba strategije planira se u tri faze: a) do 2024. godine, postizanje elektrolizatora snage od najmanje 6 GW i proizvodnja do milijun tona vodika iz obnovljivih izvora; b) do 2030. godine, elektrolizatori snage najmanje 40 GW i proizvodnja do 10 milijuna tona vodika iz obnovljivih izvora, uz razvoj logističke infrastrukture za prijevoz vodika; c) od 2030. do 2050. godine, proizvodnja zelenog vodika u značajnim količinama, koristeći četvrtinu obnovljive električne energije za tu svrhu. Europska unija propisuje niz direktiva koje su ključne za razvoj proizvodnje vodika, uključujući Direktivu o infrastrukturi alternativnih goriva, Direktivu o energetske učinkovitosti te Direktivu o standardima za infrastrukturu punjenja goriva vodikom u EU-u. Europska je komisija 2023. godine objavila dvije uredbe o obnovljivom odnosno zelenom vodik u obliku delegiranog akta¹³⁷ vezanog za Direktivu o obnovljivoj energiji 2018/2001. Prema Uredbi, vodik proizveden iz električne energije vjetroelektrana ili solarnih parkova smatra se „zelenim“ samo ako se ispunjavaju tri kumulativna uvje-

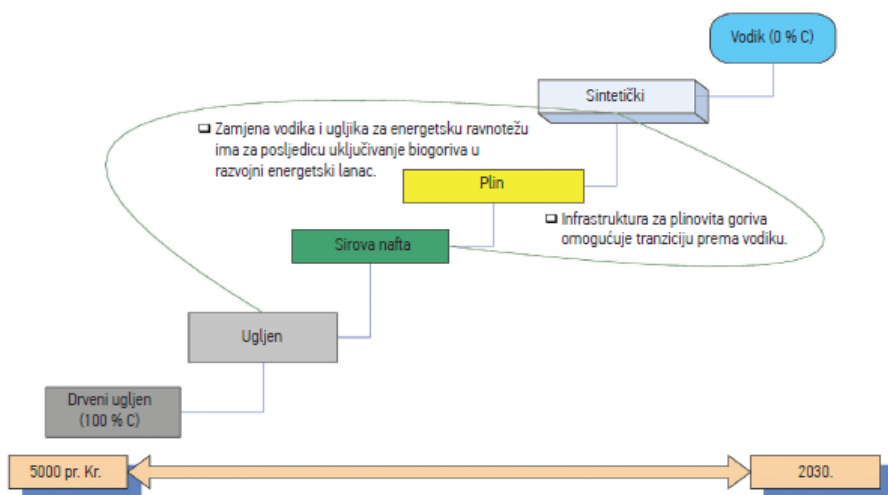
137 Delegirani akt odnosi se na klasifikaciju vodika proizvedenog iz obnovljive električne energije. Delegirani akt daje strože i jasnije smjernice za buduće projekte vezane za proizvodnju energije iz obnovljivih izvora, u prvom redu za vjetroelektrane i solarne parkove.

ta: dodanost, vremenska korelacija i prostorna korelacija (Duncker, 2023). Prema zahtjevu dodanosti, postrojenje za proizvodnju obnovljive energije ne smije početi s radom 36 mjeseci prije postrojenja za vodik. Ovo osigurava da se zeleni vodik proizvodi iz novih kapaciteta obnovljivih izvora energije, sprječavajući upotrebu postojećih kapaciteta i potencijalno povećanje emisija CO₂. Nadalje, postrojenje ne smije primati operativne ili investicijske subvencije, osim u nekim iznimnim slučajevima. Ova pravila trebaju osigurati tržišne uvjete za profitabilnu proizvodnju zelenog vodika i spriječiti dvostruko subvencioniranje. Prema zahtjevu vremenske korelacije vodik se smatra „zelenim“ ako se proizvodi ili skladišti tijekom istog razdoblja od jednog sata, kao i električna energija iz obnovljivih izvora. Također, vodik može biti deklariran kao zeleni ako se proizvodi tijekom razdoblja kada su cijene električne energije iz obnovljivih izvora konkurentne ili niže od onih iz fosilnih goriva. Ovaj pristup potiče proizvodnju vodika kada su cijene električne energije iz obnovljivih izvora niske, potičući time povećanu upotrebu obnovljive energije. Prema zahtjevu prostorne korelacije, postrojenje za proizvodnju obnovljive energije i postrojenje za vodik trebaju biti u istoj zoni ponude ili međusobno povezanim zonama. To osigurava da se električna energija i vodik proizvode i koriste u istom geografskom području, što može smanjiti zagušenja i potaknuti upotrebu obnovljive energije. Ovaj zahtjev može se prilagoditi nacionalnim potrebama i planovima za mrežu i kapacitete (Duncker, 2023).

3. Vodik kao gorivo budućnosti

Vodik se već duže vrijeme smatra jednim od najozbiljnijih kandidata za gorivo budućnosti, a u posljednjih nekoliko desetljeća uspješno se koristi i u svemirskom programu. Njegove su prednosti očite, može se pretvoriti u korisne oblike energije na nekoliko načina, uz visoku efikasnost i bez ikakvih štetnih posljedica za okoliš (Labudović, 2002). Razvoj temeljen na fosilnim energentima kao primarnom izvoru energije polako, ali neupitno dolazi svome kraju, prvenstveno zbog emisije stakleničkih plinova i klimatskih promjena. Budući da energetska tranzicija prema vodiku ne poznaje granice, važno je uspostaviti međunarodnu suradnju i regulaciju kako bi se osiguralo jedinstveno tržište i sigurnost opskrbe (Pavlović i Banovac, 2020.). Koordinacija međunarodnih aktera i usklađivanje različitih regulatornih okvira bit će ključni čimbenici za uspješan globalni prijelaz na korištenje vodika kao ključnog elementa energetske tranzicije. Povijesno gledano energetska tranzicija označava promjenu u strukturi potrošnje primarne energije i postupan prijelaz iz postojećeg sustava opskrbe energijom u novo stanje energetskog sustava i nedvojbeno danas predstavlja temeljitu transformaciju globalnog energetskog sektora (Pavlović i Srpak, 2023). Na slici 2 dan je (pomalo s današnjeg vremenskog odmakom vremena nastanka rada i slike) prikaz očekivanih prevladavajućih trendova zamjene energenata.

Slika 2. Prevladavajući trendovi u ugljikovodicima

Izvor: Pavlović, D., Doktorska disertacija, Rudarsko-geološko-naftni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

Već 1874. godine francuski pisac znanstvene fantastike Jules Verne¹³⁸ u romanu „Tajanstveni otok“ (*franc. 'L'Île mystérieuse'*) vizionarski je predstavio vodik i kisik kao izvore buduće energije. Prema njegovoj viziji vodik bi se dobivao razgradnjom vode elektrolizom. Ta je vizija predviđala uporabu vodika kao zamjene za tada dominantno korišteni ugljen kao glavni izvor u opskrbi energijom. Vodik je čisto gorivo koje se dobiva iz različitih izvora energije poput prirodnog plina, nuklearne, biomase ili obnovljivih izvora kao što su sunce i vjetar. Kada se koristi u gorivim ćelijama, stvara se samo čista voda kao nusprodukt. Ova svojstva čine ga atraktivnim za skladištenje i proizvodnju električne energije te kao pogonsko gorivo za vozila ili za kućanstva. Vodik je također pogodan za dugotrajno skladištenje i može se prenositi cijevovodima ili različitim vozilima poput vlakova, brodova i kamiona. Ove karakteristike čine ga izuzetno korisnim u različitim sektorima kao što su promet, industrija i kućanstva. Svaki atom vodika ima jedan proton i jedan neutron u jezgri te jedan elektron u svojoj ljusci. Vodik (H) je prvi element u periodnom sustavu elemenata (slika 3). Vodik se nalazi u velikim količinama u vodi, oceanima, ledenjacima, rijekama, jezerima i atmosferi. On je prisutan u tkivima svih živih organizama te u fo-

138 Jules Verne (1828. – 1905.) je u romanu „Tajanstveni otok“ napisao: „Svijet u kojem će se voda jednog dana koristiti kao gorivo, taj vodik i kisik koji ga čine, korišteni pojedinačno ili zajedno, pružit će neiscrpn i svjetlosti, za čiji intenzitet ugljen nije sposoban.“

silnim gorivima. Vodik ima tri izotopa: obični vodik, deuterij i tricij¹³⁹ (Liemberger i sur. 2018 i Jolly, L.W., 2023).

Slika 3. Atom vodika i vodik u periodnom sustavu elemenata

Izvor: <https://www.livescience.com/28466-hydrogen.html>

U industriji vodik se često proizvodi zagrijavanjem prirodnog plina s parom da bi se dobio sintetički plin koji se zatim rafinira kako bi se izdvojio vodik. Vodik je ključan za proizvodnju amonijaka koji se koristi u poljoprivrednoj industriji. Također se koristi u proizvodnji masti, ulja, raketnih goriva, zavarivanju, proizvodnji klorovodične kiseline, stakla i kao plin za ispiranje silicijskih čipova. Nedavno se sve više pažnje posvećuje tehnologijama gorivih ćelija koje koriste vodik kao izvor energije za proizvodnju električne energije, što ga čini atraktivnim kao gorivo u transportu robe i putnika (Hakens, 2021). Postoje regionalne varijacije u troškovima i načinima proizvodnje vodika, a buduća ekonomija vodika ovisi o promjenjivim faktorima poput cijena fosilnih goriva, električne energije i emisija ugljika. Vodik se standardno dijeli prema bojama koje označavaju način proizvodnje: siva, plava, tirkizna i zelena. Također postoje varijacije poput žutog vodika (proizveden elektrolizom s električnom energijom iz mreže) i bijelog vodika (nusprodukt industrijskih procesa). Elektroliza se ističe kao najbolji izbor među opcijama s niskim emisijama, dok je prirodni plin bez hvatanja štetnih plinova trenutno najekonomičnija opcija (sivi vodik). Regije s obilnim obnovljivim izvorima ili nuklearnim elektranama često smatraju elektrolizu atraktivnom opcijom, posebno ako ovisi o skupom uvozu prirodnog plina. Troškovi proizvodnje vodika i njezin utjecaj na okoliš ovisi o procesu i vrsti korištene energije, što dovodi do raznolikosti tehnologija označenih različitim bojama poput sive, plave, tirkizne, zelene, ljubičaste i žute. Kategorizacija vodika

139 Najzastupljeniji je izotop obični vodik, koji čini gotovo 99.9885 % svih atoma vodika. Vodik je najlakši kemijski element s masom atoma od 1.00794 i najmanjom gustoćom od svih plinova. Točka taljenja mu je $-239.34\text{ }^{\circ}\text{C}$, a točka vrelišta $-252.87\text{ }^{\circ}\text{C}$. U tekućem stanju vodik je izuzetno hladan i može uzrokovati ozeblina pri dodiru s kožom.

prema tehnologiji proizvodnje, izvoru energije za proizvodnju i otisku štetnih plinova prikazana je u tablici 1.

Tablica 1: Kategorizacija vodikovih goriva prema tehnologiji proizvodnje, energiji s kojom se proizvodi i utjecaju na okoliš

Terminologija		Tehnologija	Izvor energije	Emisija stakleničkih plinova
Proizvedeni električnom energijom	Zeleni vodik	Elektroliza	Vjetar, Sunce, hidroenergija, geotermalna energija, energija valova	Minimalna
	Ružičasti vodik		Nuklearna energija	
	Žuti vodik		Energetski miks iz opskrbe mreže	Srednja
Proizvedeni iz fosilnih goriva	Plavi vodik	Reformiranje prirodnog plina + CCS + uplinjavanje	Prirodni plin / ugljen	Mala
	Tirkizni vodik	Piroliza	Prirodni plin	Kruti ugljen kao nusproizvod
	Sivi vodik	Reformiranje prirodnog plina		Srednja
	Smeđi vodik	Uplinjavanje	Smeđi ugljen (lignit)	Velika
	Crni vodik		Crni ugljen	

Izvor: Pavlović, D. i suradnici: „Energetska tranzicija - vodikova paradigma“, 2024.

Prema Međunarodnoj agenciji za energiju (IEA) za 2020. godinu sljedeće su količine i izvori proizvedenog vodika u svijetu: sivi vodik 68 % (50 milijuna tona) – proizveden iz fosilnih goriva (prirodni plin, nafta i ugljen); plavi vodik 25 % (18 milijuna tona) – proizveden iz prirodnog plina, ali sa stvaranjem i odvajanjem CO₂; zeleni vodik 5 % (3,7 milijuna tona) – proizveden elektrolizom vode pomoću obnovljivih izvora energije (npr. vjetar i sunce); ostalo (uključujući tirkizni vodik, smeđi vodik i drugo) 2 % (1,5 milijuna tona). Godišnja proizvodnja vodika trenutačno troši oko 205 milijardi m³ prirodnog plina (6 % globalne potrošnje) i 107 milijuna tona ugljena (2 % globalne upotrebe), s ugljenom koncentriranom u Kini. To rezultira globalnom emisijom od 830 MtCO₂ godišnje, slično godišnjoj emisiji CO₂ Indonezije i Ujedinjenog Kraljevstva zajedno (Kayfeci i suradnici, 2019 i Ajanović, 2022). Dodatna ulaganja u obnovljive izvore energije smanjit će cijenu proizvodnje zelenog vodika i učiniti ga konkurentnim na tržištu u budućnosti. Trenutno su najnapredniji procesi elektrolize s protonskim propusnim membranama i tehnologija gorivih ćelija. Komercijalni projekti već su pokrenuti u regijama poput Kalifornije, Japana i zapadne Europe, fokusirajući se na industriju i teški transport. Ovi projekti usredotočuju se na posto-

ječú infrastrukturu i na regije gdje je vodik najbolja opcija za postizanje klimatskih ciljeva (IRENA, 2018., 2019. i 2021.) Financijski pokazatelji igraju ključnu ulogu pri odabiru načina proizvodnje vodika. Ukupni trošak proizvodnje vodika (CH – cijena po kilogramu H₂) obuhvaća operativne troškove (My/H), cijenu sirovina (Cf), utrošenu energiju (E) te kapitalne troškove (C/H.t). Ukupni trošak proizvodnje suma je kapitalnih troškova, operativnih troškova (My/H), cijene sirovina i utrošene energije. U gradu Vukovaru postoji teoretska mogućnost proizvodnje različitih vrsta vodika: sivog, smeđeg, plavog i zelenog. Budući da industrija koja zahtijeva čistu energiju nije prisutna u velikom opsegu, proizvodnja zelenog vodika čini se boljom opcijom od proizvodnje plavog vodika. Iako je trenutno skuplji, zeleni vodik će s vremenom postati ekonomičniji. Uvođenje ove vrste proizvodnje u Vukovaru može biti postepeno, dok bi proizvodnja plavog vodika zahtijevala postrojenja velikih kapaciteta i složeniju infrastrukturu.

4. Ugljična neutralnost – grad vukovar (teorijski slučaj primjene vodika)

Grad Vukovar ima potencijal za proizvodnju zelenog vodika zahvaljujući pristupu električnoj mreži i obnovljivim izvorima energije poput solarnih, hidrotermalnih, biomase i vjetrova. Blizina Dunava i riječne luke olakšava transport i isporuku na tržište, što može biti korisno za izvoz zelenog vodika. Uzimajući u obzir taj podatak te činjenicu da se u Republici Hrvatskoj relativno velik udio električne energije proizvodi u hidroelektranama, može se uočiti da postoji relativno dostatan potencijal za proizvodnju električne energije iz obnovljivih izvora energije, koju je moguće iskoristiti za proizvodnju zelenog vodika¹⁴⁰. U tom kontekstu možemo istaknuti da grad Vukovar ima potencijal za korištenje nekoliko obnovljivih izvora energije, od kojih je jedan solarna energija. Na području grada Vukovara nalaze se i manje fotonaponske elektrane, a grad ima relativno visok potencijal za korištenje sunčeve energije zbog velikog broja sunčanih sati tijekom godine, konkretno, godišnje ima prosječno oko 2100 sunčanih sati (tablica 2).

Tablica 2. Prostorna statistika prosječnih vrijednosti ukupnoga godišnjeg sunčevog zračenja za Vukovarsko-srijemsku županiju

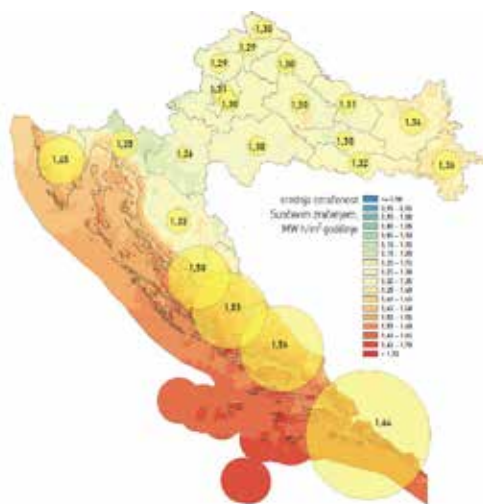
NAZIV ŽUPANIJE	POVRŠINA (HA)	SREDNJA VRIJEDNOST (MWH/M ² /GOD.)	MINIMUM (MWH/M ² /GOD.)	MAKSIMUM (MWH/M ² /GOD.)
Vukovarsko-srijemska	244 778	1,36	1,29	1,40
Republika Hrvatska	5 656 399	1,37	1,15	1,72

Izvor: EIHP

140 Izvor: Energetski institut Hrvoje Požar

Grad se nalazi u ravničarskom kraju, stoga srednja godišnja ozračenost vodoravne plohe iznosi između 1,25 i 1,30 MWh/m². Na slici 4 dan je prikaz prostorne razdiobe srednje godišnje ozračenosti za područje Republike Hrvatske.

Slika 4. Prostorna razdioba srednje ozračenosti vodoravne plohe za područje Republike Hrvatske s prosječnim vrijednostima po županijama

Izvor: EIHP

Srednja dnevna ozračenost vodoravne plohe¹⁴¹ po mjesecima u Vukovaru prikazana je u tablici 3.

Tablica 3. Srednja dnevna ozračenost vodoravne plohe po mjesecima u gradu Vukovaru (MWh/m²)

LOKACIJA	GRAD VUKOVAR		
Mjesec	Ukupno	Raspršeno	Izravno
siječanj	1,14	0,74	0,40
veljača	1,85	1,11	0,74
ožujak	3,12	1,68	1,44

141 Godišnja ozračenost vodoravne plohe osnovni je parametar kojim se može procijeniti prirodni potencijal energije Sunca na nekoj lokaciji ili širem području.

travanj	4,30	2,19	2,11
svibanj	5,28	2,65	2,63
lipanj	5,64	2,82	2,82
srpanj	5,97	2,64	3,33
kolovoz	5,20	2,33	2,87
rujan	3,96	1,77	2,19
listopad	2,52	1,29	1,23
studeni	1,25	0,83	0,42
prosinac	0,87	0,62	0,25
Uk. god. (MWh/m ²)	1,25	0,63	0,62

Izvor: EIHP

Na razvoj energetske politike u Hrvatskoj utjecao je i proces pristupanja EU-u te su ciljevi energetske politike usklađeni sa strateškim ciljevima EU-a u odnosu na: sigurnost opskrbe energijom, konkurentnost energetske sustava i održivost energetske, odnosno gospodarske razvoja (Srpak i Pavlović 2020). Uzimajući u obzir ukupni potencijal instalirane snage sunčanih elektrana od 88,1 GW za Republiku Hrvatsku, potencijalna proizvodnja električne energije iz sunčanih elektrana iznosi 122,2 TW h godišnje, odnosno ona za Vukovar iznosi 0,68 TW h godišnje. U tablicama 4 i 5 prikazani su ukupni potencijali instalirane snage i potencijalna proizvodnja električne energije iz sunčanih elektrana na području Vukovarsko-srijemske županije i Republike Hrvatske.

Tablica 4. Sumarni prikaz potencijalne instalirane snage sunčanih elektrana za Vukovarsko-srijemsku županiju i Republiku Hrvatsku

Naziv županije	Neintegrirane sunčane elektrane (MWp)	Sunčane elektrane u hibridnim postrojenjima (MWp)	Integrirane sunčane elektrane (MWp)	Agrovoltaici (MWp)	Plutajuće sunčane elektrane (MWp)	Ukupno (MWp)
Vukovarsko-srijemska	43	176	209	124	0	552
Republika Hrvatska	15 166	62 530	7 672	2 123	649	88 140

Izvor: EIHP

Tablica 5. Sumarni prikaz potencijalne proizvodnje električne energije sunčanih elektrana za Vukovarsko-srijemsku županiju i Republiku Hrvatsku

Naziv županije	Neintegrirane sunčane elektrane (GWh)	Sunčane elektrane u hibridnim postrojenjima (GWh)	Integrirane sunčane elektrane (GWh)	Agrovoltaici (GWh)	Plutajuće sunčane elektrane (GWh)	Ukupno (GWh)
Vukovarsko-srijemska	53	218	258	154	0	682
Republika Hrvatska	20 451	88 438	9 751	2 674	856	122 170

Izvor: EIHP

Pored toga, postoji potencijal za dobivanje energije iz geotermalnih izvora. Zanimljiv je podatak da je ukupni potencijal za proizvodnju električne iz geotermalne energije u Republici Hrvatskoj do 2050. godine procijenjen na 3707 GW h godišnje, a više od polovice potencijala nalazi se na području Koprivničko-križevačke županije (2003 GW h godišnje), dok je na području Vukovarsko-srijemske županije procijenjeno 172 GW h godišnje.

5. Proizvodnja zelenog vodika u Vukovaru

Proizvodnja vodika Sunčevom energijom u Vukovaru moguća je procesom elektrolize vode, korištenjem električne energije iz solarnih panela. Najprikladnije bi bilo uvesti vodik u malim količinama i upotrijebiti ga za manji broj prijevoznih sredstava, čiju bi nabavu inicirao sam Grad i koristio u vlastite svrhe. Modeli vozila koji bi se mogli nabaviti su: *Toyota Mirai* (jedno vozilo), laka dostavna vozila H₂ Tom Tom (četiri vozila), srednja dostavna vozila i turistički autobusi (dva vozila), teretna i komunalna vozila na vodik (dva vozila). Godišnja potrošnja vodika tih 11 vozila iznosila bi 5582 kg godišnje, odnosno 16 kg/d. Postoji nekoliko programa i fondova Europske unije koji nude sufinanciranje za nabavu vozila na vodik (*Connecting Europe Facility (CEF)*, *Horizon Europe*, *L'Instrument Financier pour l'Environnement (IFE)*...). Vozila na vodik imaju veći doseg, lakša su i imaju brže punjenje goriva u odnosu na električna vozila koja koriste baterije. Ako bi 11 vozila na vodik zamijenilo 11 vozila iste namjene, ali s pogonom na fosilna goriva, u gradu Vukovaru godišnje bi se emisije CO₂ smanjile za 190 525 kg, što je prikazano u tablici 6.

Tablica 6. Smanjenje CO₂ korištenjem vodika kao pogonskoga goriva

KATEGORIJA VOZILA	BROJ VOZILA* BROJ KM* (BROJ RADNIH DANA)* BROJ GR/KM CO ₂	UKUPNO CO ₂ EMISIJA U GODINI
teretno vozilo i autobus	6 komada*620 km * 250* 180 gr/km	167 400 kg CO ₂
osobno vozilo	1 komad*50km *250* 122gr/km	1 525 kg CO ₂
radno vozilo ili četverocikl (lako dostavno vozilo)	4 komada*120km *250*180 gr/km	21 600 kg CO ₂
UKUPNO		- 190 525 kg CO₂

Izvor: EIHP

Za proizvodnju vodika solarnom energijom u gradu Vukovaru potrebna je sljedeća infrastruktura: solarna elektrana, elektrolizer za proizvodnju vodika, visokotlačni kompresor vodika, spremnici vodika i punionica vodika. U gradu Vukovaru koristila bi se centralizirana proizvodnja i punionica na jednom mjestu. Centralizirana punionica je punionica s proizvodnjom vodika elektrolizom za vlastitu potrošnju na istoj lokaciji. Kod centralizirane punionice vodika (u ovom slučaju), proizvedeni vodik se sprema u priručni spremnik vodika pod tlakom 30 bar, a proizvedeni kisik slobodno se ispušta u atmosferu. Elektrolizer se, za vrijeme rada, napaja tekućom vodom iz gradskog vodovoda. Proizvedeni vodik spremljen u priručni spremnik od 30 bara ide preko visokotlačnog kompresora i tlači se u spremnik visokog tlaka od 350, odnosno 700 bara (slika 5). Naplata na punionici vodika vršila bi se kreditnom karticom ili pametnim telefonom na sučelju stupa punionice. Električnu energiju elektrolizer koristi samo tijekom proizvodnje, odnosno punjenja vodika, što znači da se elektrolizer, kad napravi do 16 kg vodika, stavlja u stanje mirovanja bez potrošnje električne energije i pali se automatski tijekom punjenja vozila, odnosno proizvodnje dodatnog vodika elektrolizom. Potrebna površina za cijeli sustav sastoji se od dvaju 20-stopnih kontejnera s priključcima i stupom s crijevom za punjenje vozila.

Slika 5. Postrojenje za proizvodnju i skladištenje vodika i punionica vodika

Izvor: https://door.hr/wp-content/uploads/2016/01/REPAM_studija_16_Vukovarsko-srijemska-2.pdf

Potrebna je instalacija solarne elektrane, namijenjene za proizvodnju energije potrebne za elektrolizu, a poželjno bi je bilo izgraditi odmah uz centraliziranu punionicu za proizvodnju. Za navedenu infrastrukturu bilo bi potrebno građevinsko zemljište veličine 1.700 m². Za solarnu elektranu potrebno je oko 1.510 m² građevinskog zemljišta, a za centraliziranu punionicu s proizvodnjom upotrijebilo bi se preostalih 190 m² građevinskog zemljišta. Za proizvodnju vodika elektrolizerom potrebna je i čista voda. Za 1 kg vodika potrebno je 10 litara vode. To znači da bi za proizvodnju 5.582 kg vodika koji su potrebni za 11 navedenih vozila, bilo potrebno 55.820 m³ vode. Za proizvesti 1 kg vodika potrebno je 40 kWh električne energije, a za godišnju proizvodnju od 5.582 kg vodika potrebno je proizvesti 223.280 kWh električne energije. Uzevši u obzir samo ukupnu godišnju proizvodnju po kW instalacije na području grada Vukovara, potrebna jačina instaliranih solarnih panela za potrebnu godišnju proizvodnju električne energije od 223.280 kWh iznosi 214,7 kW. Količina električne energije isporučene u mrežu tijekom siječnja, veljače, studenog i prosinca manja je za oko 50 %, te bi tome trebalo prilagoditi snagu solarne elektrane, kako bi se tijekom cijele godine osigurala stabilna proizvodnja vodika. Višak električne energije mogao bi se koristiti u različite svrhe, kao npr. za proizvodnju dodatnih količina vodika i skladištenje tako proizvedene energije, korištenje energije za rad punionice ili bi se energija mogla jednostavno prodati. Uzevši gore navedeno u obzir, jačina instalirane solarne elektrane trebala bi iznositi 332,05, a za solarnu elektranu te instalirane snage potrebno je 1.510 m²¹⁴². S tim u vezi, grad Vukovar mogao bi postati

142 Prema Izvješću o tržištu nekretnina za 2021. godinu za područje grada Vukovara cijena građevinskog zemljišta iznosi 16,29 eura po m². Trošak za kupnju građevinskoga zemljišta navedene veličine po navedenoj cijeni iznosio bi 27.693 eura. Cijena m³ vode iz vukovarskog vodovoda stoji 0,67 eura/m³. Ukupna procjena vrijednosti elektrolizera, visokotlačnog kompresora, spremnika i dispenzera, odnosno cjelokupne punionice vodika, iznosi oko 1.500.000 eura. Ako se uzme da cijena instalacije solarne elektrane po kW košta 1.350 eura, trošak za izgradnju solarne elektrane jačine 332 kW iznosi 448.200 eura. Ako bi se vodik u gradu Vukovaru uveo u obliku pogonskoga goriva u predloženih 11 vozila u ovom slučaju, Grad bi morao za njih izdvojiti oko 1.057.000 eura.

izvoznik zelenog vodika ako se uspostavi proizvodnja vodika iz obnovljivih izvora energije u dovoljno velikoj mjeri i ako se stvore uvjeti za izvoz. Jedan od načina stvaranja uvjeta za izvoz jest uspostavljanje međunarodnih dogovora i partnerstava s drugim državama ili tvrtkama koje su zainteresirane za kupnju zelenog vodika. Također, potrebno je osigurati adekvatnu infrastrukturu za proizvodnju, skladištenje i transport vodika. Grad Vukovar imao bi mogućnost proizvodnje velikih količina električne energije ako bi se uspjelo maksimalno iskoristiti potencijale obnovljivih izvora energije, u prvom redu solarne energije i geotermalne energije. Proizvodnjom velikih količina električne energije višak bi se mogao skladištiti u obliku vodika. Prilagodnom plinovoda za transport vodika, korištenjem rijeke Dunava i transportne luke za vodik, Vukovar¹⁴³ bi mogao postati svojevrsno čvorište za transport vodika za zemlje gravitirajuće regije, odnosno za transport u istočnu i zapadnu Europu. Korištenjem zelenog vodika grad bi mogao znatno smanjiti svoju ovisnost o fosilnim gorivima, a time i svoje emisije stakleničkih plinova, pa bi tako proizvodnja zelenog vodika otvorila nove poslovne prilike, kao što su proizvodnja opreme za proizvodnju zelenog vodika, instalacija i održavanje itd. Proizvodnja zelenog vodika može pomoći Vukovaru u smanjenju ovisnosti o uvozu energije, čime bi se povećala energetska sigurnost grada. Zeleni vodik ima potencijal za smanjenje troškova energije u gradu na dugoročnoj osnovi jer bi proizvodnja iz obnovljivih izvora energije s vremenom mogla postati sve konkurentnija.

6. Zaključak

Vodik ima ključnu ulogu u ostvarivanju ciljeva energetske tranzicije prema neto ugljičnoj neutralnosti. Proizvodnja zelenog vodika iz obnovljivih izvora energije postaje sve važnija u kontekstu održivog razvoja i smanjenja ovisnosti o fosilnim gorivima. Grad Vukovar ima značajan potencijal za proizvodnju obnovljive električne energije, posebno iz solarnih i hidrotermalnih izvora te bi mogao postati ključno središte za proizvodnju i transport vodika u regiji. Uz prilagodbe infrastrukture, poput plinovoda i korištenje rijeke Dunav kao transportnog koridora, Vukovar bi mogao postati važno čvorište za distribuciju vodika u istočnoj i zapadnoj Europi. Predviđa se da će cijena vodika opadati dok će cijene fosilnih goriva rasti, što će dodatno poticati tranziciju prema zelenom vodik. Stoga, ulaganje u proizvodnju i transport vodika predstavlja održivo rješenje za buduće energetske potrebe, uz istovremeno smanjenje emisija stakleničkih plinova i ovisnosti o fosilnim gorivima. Zaključno, korištenje zelenog vodika u Vukovaru značajno bi smanjilo ovisnost o fosilnim gorivima i emisije stakleničkih plinova. Proizvodnja zelenog vodika otvara nove poslov-

143 Vukovar je iznimno značajna riječna luka u Hrvatskoj i istočnoj Europi, smještena duž europske riječne plovidbe na rijeci Dunavu. Vukovarska luka igra ključnu ulogu kao glavna poveznica regije s europskim i svjetskim tržištima, pružajući ključne logističke usluge za prijevoz robe unutar Hrvatske, ali i za susjedne zemlje. Ova luka na Dunavu predstavlja najveću riječnu luku u Hrvatskoj duž dunavskoga toka i sposobna je primiti brodove s impresivnim kapacitetom do 5.000 tona.

ne mogućnosti, poput proizvodnje opreme, instalacija i održavanja, što bi stimuliralo gospodarski razvoj. Smanjenje ovisnosti o uvozu energije povećava energetska sigurnost grada, dok bi dugoročno proizvodnja iz obnovljivih izvora energije mogla smanjiti troškove energije. S obzirom na bogate prirodne resurse, poput sunčeve, vjetrovite i geotermalne energije, Vukovar ima značajan potencijal za razvoj zelenog vodika, što bi doprinijelo održivom i energetska neovisnom razvoju grada.

Literatura

- Ajanovic, M. i Haas, S. R. (2022). „The economics and the environmental benignity of different colors of hydrogen“. *International Journal of Hydrogen Energy*, 47(38), 16826-16834. <https://doi.org/10.1016/j.ijhydene.2022.03.071>
- Blaszczak-Boxe, A. (2015). „Facts About Hydrogen“. *Live Science*. <https://www.livescience.com/28466-hydrogen.html>
- Duncker, R. (2023). „EU rules for the classification of renewable hydrogen“. <https://www.loyensloeff.com/insights/news--events/news/eu-rules-for-the-classification-of-renewable-hydrogen/>
- International Renewable Energy Agency. (2018). *Hydrogen from renewable power: Technology outlook for the energy transition*. <https://www.irena.org/publications/2018/Sep/Hydrogen-from-renewable-power>
- International Renewable Energy Agency. (2019). *Renewables 2019 Global Status Report: A comprehensive annual overview of the state of renewable energy*.
- International Renewable Energy Agency. (2021). *A pathway to decarbonise the shipping sector by 2050*. <https://www.irena.org/publications/2021/Oct/A-Pathway-to-Decarbonise-the-Shipping-Sector-by-2050>
- Vlada Republike Hrvatske. (2022). „Hrvatska strategija za vodik do 2050. godine“. *Narodne novine*, 40/22. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2022_03_40_492.html
- Hakenes, J. (2021). „Was sind Brennstoffzellen – und wie funktionieren sie?“ *CO2 online* <https://www.co2online.de/modernisieren-und-bauen/brennstoffzellen-heizung/was-sind-brennstoffzellen/#c164903>
- Jolly, L. W. (2023). „Reactivity of hydrogen, Hydrogen bond“. *Britannica*. <https://www.britannica.com/science/hydrogen/Reactivity-of-hydrogen>
- Liemberger, W., Miltner, M. i Harasek, M. (2018). „Reduced model describing efficient extraction of hydrogen transported as co-stream in the natural gas grid“. *Computer Aided Chemical Engineering*, 43, 1383-1388.
- Labudović, B. (2002). *Obnovljivi izvori energije*. Energetika marketing.
- Krsnik, S. i Pavlović, D. (2020). „Energetska tranzicija - utjecaj primjene vodika na kvalitetu plina u transportnom sustavu s ciljem dekarbonizacije plinskih sustava“. *Zbornik radova 35. Međunarodnog znanstveno – stručnog susreta stručnjaka za plin* (pp. 49-59).
- Karasalihović Sedlar, D. i Jukić, L. (2017). „Utjecaj Strategije niskougličnog razvoja Republike Hrvatske na energetska sektor nafte i plina“. *Nafta i plin*, 36-46.
- Kayfeci, M., Keçebaş, A., i Bayat, M. (2019). „Chapter 3 -Hydrogen production“. *Solar hydrogen production* (pp. 45-83). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-814853-2.00003-5>

- Pavić-Rogašić, L. (2015). „Globalni ciljevi održivog razvoja do 2030.“ ODRAZ – Održivi razvoj zajednice, https://www.odraz.hr/wp-content/uploads/2020/10/globalni-ciljevi-odrzivog-razvoja-do-2030_web.pdf
- Pavlović, D. i Srpak, M. (2023). „Vodik kao energetska vektor - SWOT analiza perspektiva u energetska tranziciji“. *Plin*, 23(4), 38-48.
- Pavlović, D. i Banovac, E. (2020). „Natural gas as a geopolitical factor of energy transition“, *Zbornik radova 35. Međunarodnog znanstveno-stručnog susreta stručnjaka za plin*.
- Paschotta, R. (2020). Wasserstoff. „RP-Energie-Lexikon“. <https://www.energie-lexikon.info/wasserstoff.html>
- Ritchie, H. i Rosado, P. (2020). „Energy mix“. Published online at OurWorldInData.org. <https://ourworldindata.org/energy-mix>
- Srpak, M. i Pavlović, D. (2020). „Mogućnosti i potencijal geotermalnih voda u funkciji gospodarskog razvoja Varaždinske županije“. *Nafta i Plin*, 40(163-164), 58-70.
- Srpak, M. (2022). „Nova metodologija izračuna modela agregiranoga kompozitnoga indeksa za održivo gospodarenje mineralnim sirovinama na primjeru Varaždinske županije“ Doktorska disertacija, Geotehnički fakultet u Varaždinu Sveučilišta u Zagrebu.
- Zelenika, I., Pavlović, D., Rajić, P., Kovačić, T., i Srpak, M. (2021). „Hydrogen underground storage as a critical factor in the energy transition period“. *Tehnički vjesnik*, 28(5), 1480-1487. <https://doi.org/10.17559/TV-20200605130232>

The attitudes of the engaged¹⁴⁴ from towns of the Đakovo-Osijek Archdiocese about themselves and values in engagement and marriage

Izvorni znanstveni rad

Stanislav Šota

Catholic faculty of Theology in Đakovo
University of Josip Juraj Strossmayer in Osijek
Petra Preradovića 17
Đakovo
stanislav.sota@os.t-com.hr

Abstract

It is not uncommon to hear people say that marriage is an institution everyone expects something from, but few invest in it. In the Archdiocese of Đakovo-Osijek, since the 1990s, marriage preparation courses have been regularly organized in the deaneries and cities of the Archdiocese. The paper presents the results of research conducted in February and March 2024 in eight deaneries of the Archdiocese where the marriage preparation courses were organized, excluding the cities of Osijek and Slavonski Brod. The paper presents the results of a survey conducted among 140 young people living in towns. All 140 are engaged. Most of them got engaged privately, without the presence of parents and friends. 51.07% are between 26 and 30 years old, and 28.05% are over 30 years old. 87 of them, or 62.14%, live together before marriage. 29 or 20.86% of them have been in a relationship for more than eight years. 38.6% declared themselves practical believers, 32.9% opportunistic believers, 25.7% traditional believers, and 2.1% are agnostic. The five most important values in a fiancé/fiancée for them are honesty, kindness, fidelity, care, love, and diligence. The respondents highlight love, fidelity, honesty, respect, openness in communication, faith and offspring as the values most important for a successful marriage. The research shows that despite today's relativization of marriage and family, the engaged couples want to enter into marriage and live quality family life.

Keywords: the engaged, young people, preparation for marriage, values in engagement and marriage, Archdiocese of Đakovo-Osijek

¹⁴⁴ The title of the paper uses the term “the engaged”, not young, because the research has established that all young people who attended the marriage preparation course were engaged.

Zaručnici iz manjih gradova Đakovačko-osječke nadbiskupije o sebi i vrednotama u zaručništvu i braku

Sažetak

Nerijetko se čuju glasovi kako je brak institucija od koje svi očekuju, a u koju nitko ne ulaže. Budući da se u Đakovačko-osječkoj nadbiskupiji od 90-ih godina prošlog stoljeća redovito organiziraju tečajevi pripreme za brak po dekanatima i gradovima Nadbiskupije, rad prikazuje rezultate istraživanja koje je provedeno u veljači i ožujku 2024. godine u osam dekanata Nadbiskupije u kojima se organizirao tečaj pripreme, bez grada Osijeka i Slavonskog Broda. U radu se prikazuju rezultati istraživanja provedenog među 140 mladih koji imaju prebivalište u gradu. Od njih 140, svi su zaručeni, uglavnom sami, bez prisutnosti roditelja i prijatelja. Njih 51,07 % je između 26 i 30 godina života, a 28,05 % je starije od 30 godina. Prije braka zajedno živi njih 87, odnosno 62,14 %. U vezi je više od osam godina njih 29 ili 20,86 %. Praktičnim vjernicima izjasnilo se 38,6 %, prigodnim 32,9 %, tradicionalnim 25,7 %, a agnostikom 2,1 %. Na molbu da nabroje pet najvažnijih vrednota po važnosti u zaručnika/zaručnice, naveli su iskrenost, dobrotu, vjernost, brižnost, ljubav, marljivost, a na upit koje su vrednote najvažnije za uspjeti brak istaknuli su ljubav, vjernost, iskrenost, poštovanje, otvorenost u komunikaciji, vjeru i potomstvo. Istraživanje ukazuje da zaručnici, unatoč današnjoj relativizaciji braka i obitelji, uvelike žele kvalitetno ući i živjeti bračno-obiteljski život.

Ključne riječi: zaručnici, mladi, priprema za ženidbu, vrednote u zaručništvu i braku, Đakovačko-osječka nadbiskupija.

1 Introduction

Despite the great signs of a crisis in the institution of marriage, many young people want to get married in the Church, become fulfilled as a family, and become parents. For the Church and its pastoral work, the young people's wishes to get married should be understood as evangelistic *kairos*. The pre-marriage pastoral care of the preparation for marriage in the Archdiocese of Đakovo-Osijek (hereafter: Archdiocese) is included to a great extent in the marriage preparation courses in all regions and deaneries. In February and March 2024, a survey was conducted in eight deaneries and towns of the Archdiocese: Vinkovci, Vukovar, Beli Manastir, Donji Miholjac, Đakovo, Valpovo, Županja, and Otok. The research goal was to investigate the age, education, and religiosity of the engaged, the length of the relati-

onship, the values important in the fiancé/fiancée, and the values important for marriage. The respondents were 140 young people, i.e., 65 young men and 75 young women from the towns of the Archdiocese. The survey was anonymous and filled out using the paper and pencil method. Before the survey, the questionnaire was introduced to the potential respondents, including additional explanations on how to fill it out. The reasons for conducting the research were introduced as well. The first part of the questionnaire regards age, education, work status, and length of the relationship. The second part researches the religiosity of the engaged. The third part analyses the values that are the most important and that respondents particularly appreciate in their partner. The fourth part analyses the most important values for a successful and quality marriage perceived by the engaged.

2 The engaged about themselves and the time before marriage

When a young man and a woman enter an engagement, they enrich this relationship with their characteristics and individualities, such as cultural, religious, educational, and family beliefs. In a relationship, from the beginning, it is necessary to talk openly about everything: temper, past, work, housing, raising children, looking after children, practicing religion, people they might live with, etc. If they want their marriage to be high-quality and long-lasting, they must start, practice, and improve high-quality and open communication. They must state honestly their expectations and needs for their future married life. They need to be ready for an open and fair game of open cards, without fear of revealing weak sides and behind-the-scenes and hidden motives for entering into a marriage union. The engagement is not the end of the road but the beginning, where young people are invited to deepen their love, learn to overcome difficult moments, help each other in spiritual growth, feel the meaning of living the pedagogy of love, develop and maintain a quality relationship as a couple, actively work on constant mutual adjustment, reveal to each other their true face and personality, and particularly to change themselves and work on themselves out of love for a fiancé or fiancée (cf. Francis, 2016, no. 211, p. 161).

Immediately before and during the wedding, numerous young people believe that their marriage will be high-quality, full of love, successful, distinct, safe, satisfying, lasting, and harmonious. The engaged are deeply convinced they have all the prerequisites for a quality marriage. They think their marriage will be solid and firm, they will be satisfied and happy, and their love will be eternal. They believe their marriage will succeed and be unique and special. Such a marriage does not fall from the sky, nor is given as a wedding gift. It takes hard work, effort, and mutual respect (Brajša, 1997, pp. 8–10). Some people succeed, others do not. Reasons for marital failure or success are numerous: different motives for entering a relationship or different understandings and conceptions of life, marriage, and family.

Aware of the “culture of the temporary” that prevents the constant process of growth in engagement and marriage, Pope Francis writes to the engaged:

“Nothing is more changeable, more fragile and more unpredictable than desire. The decision to get married should not be encouraged until the couple deepens the reasons that will guarantee a true and permanent commitment. If one of them clearly sees the weak points of the other, one should have realistic confidence in the possibility of helping him or her bring out the best in themselves as a counterbalance to their weaknesses, and in that way encourage their human growth. This implies a strong acceptance of the possibility of facing sacrifices, difficult moments and conflicts, as well as a firm determination to be ready for it... unfortunately, many people come to a wedding without knowing each other. They had fun together, they have some shared experiences, but they did not face the challenge of showing themselves in the right light and getting to know the other person for who they are”. (Francis, 2016, no. 209–210)

An additional challenge lies in the fact that the sacrament of marriage is the only sacrament lived in a couple, it carries, contains, and possesses particularities, requirements, and prerequisites, it implies a thorough, comprehensive, and substantive form of awareness and the importance of the preparation of the spouses (Šota & Dugandžić, 2019, p. 412).

Table 1: Distribution of the engaged regarding age and gender

Age	M	F	TOTAL
20–25 years	5	24	29
26–30 years	35	37	72
31–35 years	18	10	28
36–40 years	4	3	7
41–45 years	1	1	2
46 +	2	-	2

Young people today mature emotionally, existentially, and spiritually at a later age and decide later to live together. The number of young people studying at the university is increasing, they want to ensure material security and solve the housing issue before marriage. The research shows that the majority of the respondents (51.42%) are between 26 and 30 years old, 20% are older than 31, and 7.85% are older than 36. Getting married later affects fertility, delays the birth of the first child, and lowers the total birth rate (Malnar & Malnar, 2019, pp. 65–66).

Table 2: Distribution of the engaged regarding education level and gender

Education	M	F	TOTAL
Secondary education	42	32	74
Undergraduate degree (BA/BS)	9	10	19
Graduate degree (MA/MS)	13	33	46
Doctorate degree (PhD)	1	/	1

The prolonged education of today's youth implies later marriage. Higher quality education, by its very nature, enables a better perspective for the future and a greater probability of resolving material security issues, and young people today generally strive to get as good an education as possible. Although 52.85% of the respondents declared that they had completed secondary education, it is significant that out of 47.15% of young people who had finished undergraduate or post-graduate studies, 30.71% are women. Obviously, in the Republic of Croatia as well as in other countries of the European Union, positioning at work and its stability, as well as the achievement of a relatively satisfactory living standard, is a crucial prerequisite for an increasing number of women before they decide to get married and have children (Čipin, 2011, p. 27).

Table 3: Distribution of the engaged regarding employment and gender

	M	F	TOTAL
Unemployed	4	9	13
Fixed-term employment	5	12	17
Self-employed (craft, family farm...)	11	3	14
Permanent employment	45	51	96

Society, politics, and the Church in Slavonia should be concerned by the fact that, out of 140 young people who are about to get married, 9.28% are unemployed, and 12.14% are employed on a fixed-term basis. Thus, more than 21% of the engaged get married with material insecurity. In Slavonia, the lack of flexibility in the labour market is emphasized, which, in addition to unemployment, is reflected in the lack of jobs. It also increases structural unemployment, noticeable in the mismatch in the structure of supply and demand (Petrović Štefanac, 2012, p. 301). Out of 21% of the unemployed, 15% are women, which speaks of the subordinate position of women and the possibility of employment. In other words, numerous reports and

studies show that women, regardless of their level of education, at their most fertile age have a higher unemployment rate, a lower salary than men for work of equal value, and more fixed-term contracts (Ombudsperson for Gender Equality, 2023, p. 13). The dating has been prolonged to a great extent. In addition to socio-cultural trends and prolonged education, existential and material reasons are also causes of longed dating. Of 140 respondents, 45.71% have been in a relationship for more than six years. The length of dating is often affected by the so-called life in free relationships and cohabitation.

Table 4: Length of relationship and distribution of the engaged by gender

Length of relationship	M	F	TOTAL
Less than a year	4	5	9
2 years	9	12	21
3–5 years	22	24	46
6–7 years	15	20	35
8–10 years	10	7	17
10–12 years	2	5	7
13+ years	3	2	5

Of 140 young people who attended a marriage preparation course, all of them were engaged. Most of them got engaged in private, i.e., 94.28%, 4.28% in front of their friends, and only 1.42% in front of their parents and relatives, as was the practice in the past. The engagement was a visible sign of promise to each other. In the past, a young man with his parents and closest relatives would come to ask for the future bride's hand, and the future bride and groom would publicly testify about their desire to marry.¹⁴⁵

Table 5: Engagement and distribution of the engaged by gender

	M	F	TOTAL
In private	62	70	132
In front of their friends / in the company	2	4	6
In front of their parents	1	1	2

¹⁴⁵ The young man would publicly ask the woman if she wanted to get married, and she was often richly gifted by the young man's parents. During the engagement, the parents of the young man and the woman would agree on the date, time, and place of the wedding. Today, the engagement has become a purely private act of the engaged couple, imbued with an external dimension of materialism that is in the service of romanticism and surprise, without prior agreements, discussions, a kind of contract based on a personal and joint decision.

Since the traditional form of engagement has almost disappeared (Černalić & Jaramazović, 2010, pp. 215–240), the engaged were asked how long it would take from the engagement to the wedding and when they had decided to get married. It is indicative that the majority of respondents decided to get married before and during the engagement, i.e., 62.14% of them, and 37.85% agreed on the date after the engagement.

Table 6: Time left until the wedding and gender distribution

Time before wedding	M	F	TOTAL
less than 6 months	3	6	9
up to a year	22	26	48
1–2 years	34	38	72
2–3 years	4	2	6
3–4 years	1	1	2
4+ years	1	2	3

The respondents mutually connect the engagement and the decision to marry. The changes regarding the practice until recently are also observable in the fact that the engaged decide about the engagement and the wedding in advance: the time, place, space for the celebration, number of guests, etc. It is obvious because 40.71% of the respondents have less than a year left before the wedding, and 92.14% less than two years. This information is crucial for designing better quality pastoral work in the Archdiocese, especially premarital pastoral care. The pastoral ministry of the engaged should be differently organised. When fiancés have agreed on everything and decided to attend the marriage preparation course, in the evangelistic sense, it cannot achieve better results because the engaged then come with preconceived attitudes about themselves, the engagement, marriage, and the sacrament of matrimony. The improvement of pastoral practice should be sought in previously designed contents in better preparation, better youth pastoral care, especially the catechumenal approach and monitoring of the engaged and the realization of better preparation (Čondić, 2018, pp. 229–236).

3 The religiosity of the engaged

When talking about the religious tendencies of young people in general, several types of religiosities can be observed. The religiosity of young people is focused on an individual. For young people, it is mainly a private matter. Religion is increasingly understood as a personal choice that concerns the individual, while the so-

cial character of the Church is lost. The religiosity of young people is increasingly opportune. It is characterized by living one's faith in extraordinary circumstances, i.e., for certain holidays. Religiosity has become a matter of personal choice. It manifests itself in the selective choice of elements and content that correspond to the attitudes and values of their personality, as well as non-binding religiosity. To a large extent, young people today look at the sacraments ritually, within a social context (Mandarić, 2009, pp. 145–148).

Although belonging to a religious community is the most common measure of religiosity, the measure that gives the first, generating insight into the issue of religiosity, its second important dimension, religious practice, which is most easily measured through attending religious ceremonies, is the most important component of measuring an individual's religiosity. Being a practical believer, a traditional believer, an occasional believer, an agnostic, or an atheist signifies how an individual practices faith. Furthermore, being a believer largely depends not only on the success or failure of evangelization, pastoral, and catechetical work but also on the mentality in which the individual grew up and was raised in the faith, especially on how much their parents practiced religion during their upbringing. In other words, in the practice of religion, along with virtual space, digital culture, secularism, neoliberalism, and modern atheism imbued with materialism and individualism, today's engaged have been significantly influenced by the inheritance they received from their parents, their religious ignorance, indifference, passivity, and lack of living with the Church (Šota, 2011, pp. 414–418). Also, it is very common for young people to distance themselves from the Church after the sacrament of confirmation until attending the marriage preparation course, which often results in a relatively weak practice of religion.

Table 7: Distribution of the engaged according to religiosity and gender

Religiosity	M	F	TOTAL
Practical believer	24	30	54
Traditional believer	15	21	36
Occasional believer	24	22	46
Agnostic	1	2	3
Undecided	1	/	1

There are 38.6% of practical believers among the respondents living in towns of the Archdiocese, which is more than 11% of believers among young people from the city of Osijek (Šota & Dugandžić, 2019, pp. 422–424). 25.7% are traditional believers, 32.9% are opportunistic, 2.1% are agnostic, and 0.7% are undecided. Analysing the participants according to the declaration of practicing religion and religiosity according to gender, fiancées (21.43%) are more often practical believers than fiancés (17.14%); young men (17.14%) are more often occasional believers than women (15.71

); women are by 4.28% more often traditional believers, and by 50% more often agnostics. Since 61.4% of the respondents have not incorporated the life of faith into their personal identity and practice religion irregularly or not at all, the Archdiocese faces great challenges in bringing the Gospel closer to young people and announcing it in an acceptable and comprehensible way.

In the research, the respondents were also asked whether they voluntarily attended the course or if they felt forced by their fiancé or fiancée, parents, pastor, or someone else. It is a significant fact that 19.28% of young people feel compelled to participate in the preparation. They feel most forced by the pastor, i.e., 12.14% of them.

Table 8: Living together before marriage and the distribution of the engaged by gender

	M	F	TOTAL
We are not living together before marriage	21	32	53
We are living together before marriage	44	43	87

There are 62.14% of the respondents who have lived together before marriage. In this context, it can be stated that a part of the engaged often understands and experiences marriage in the Church without the sacramental meaning, reflection, and living the sacramental grace of the sacrament of marriage. Although there are differences in the (dis)approval of cohabitation between young people who are practical believers, this research also showed that young people view cohabitation more and more positively, especially when it is placed in the context of marriage. The difference in attitude about cohabitation between female and male respondents is not statistically significant (Bartolac, 2013, pp. 123–125). Furthermore, cohabitation points to the Church's weakness in the pastoral care of marriage and family, to pastoral problems in the further and closer preparation of young people for marriage, to weakness in pastoral work, in general, in the Church's transmission of evangelical values, virtue and the importance of premarital chastity (Francis, 2016, no. 206), and especially the strong influence of society, from socio-cultural to socio-economic reasons that greatly influence young people and their decision to live together before marriage (Aračić & Črpić, 2011, pp. 5–7).

4 The most important values of the engaged in the engagement

Today's society as a whole is affected by a general crisis of values that does not leave either society or the Church indifferent. In a society imbued with a culture of indifference, temporary choice, rejection, and selfishness, as well as socio-political, spiritual-cultural, and religious changes and contradictions, it is difficult and demanding to talk about the value system of a young person and the set life scale

of values. Value is always something desirable, some goal that we want to achieve. Today, in the pluralistic market of values, different values are offered, which are not in accordance with God's plan, the gospel, and human nature. On the other hand, the set scale of values is the carrier of every person's life, because values provide a sense of the meaning of life and human activity. Although the plurality of attitudes and opinions about values are often contradictory, every person must accept values as a permanent value (Črpić & Zrinščak, 2014, pp. 13–38). Values outside the philosophical-theological context can be defined as the irrefutable last, highest magnitude goals and relationships of moral action (Šimunović & Reljac, 2014, pp. 127–128). The changes in the construction of values are most obvious in the institution of marriage and family (Nikodem & Aračić, 2005, pp. 145–176). Despite the dynamism and expansion of the so-called new values, Pope Benedict XVI pointed out the values with which “the Church does not trade, cannot and must not trade: life, family, and upbringing” (Matei, 2010, p. 17).

In the survey, the respondents listed five values in order of importance that they respect and particularly value in a fiancé or fiancée. Honesty (28.6%) and kindness (22.95%) are the values that received the highest rating. Both values are more important to the fiancées (31.42%) than the fiancés (20%). Fidelity is third in terms of importance (8.6%), care and attentiveness in fourth place (5.7%), and love and diligence in fifth place (4.3%). Respect was ranked first by 3.6% of the respondents, and compassion by 2.9%. Three of the respondents listed understanding as the most important value, two listed reliability and intelligence, and the following values received a single rate: sociability, obedience, support, self-sacrifice, dedication, modesty, calmness, humour, and beauty. One respondent listed “legend” as a value but did not explain. Eight respondents (5.7%), six men and two women, did not indicate a single important value.

Table 9: The most important values in the fiancé or fiancée

Values	M	F	TOTAL
Honesty	14	26	40
Kindness	14	18	32
Fidelity	6	6	12
Care, attentiveness	3	5	8
Love	4	2	6
Diligence	4	2	6
Respect	1	4	5
Compassion	2	2	4
No response	6	2	8

Diversity and variety in the understanding of values in the engagement require the Church to make additional efforts so that further and deeper preparation for marriage is “discovery and enthusiasm” for the values of marital and family life, by evangelical values and God’s plan. Namely, spiritual and moral maturity and traditional values are not expressed in good wishes or intentions and motives for getting married but in the readiness to fulfil the duties of marital life and love in the light of the teachings of the Church (Kutleša & Spehnjak, 2023, p. 656). The pastoral care of the engaged today should emphasize the relationship between God and an individual, which will lead to forming a relationship of man towards God.

The fundamental steps in pastoral and catechetical work must start from building the awareness of today’s engaged people about their diversity and complementarity, fidelity, understanding, willingness to forgive, patience, (self)building, respect, sacrifice, self-renunciation, responsibility, mutual support, understanding, trust, hope, and optimism as a way of living, and above all love as the basis of a successful engagement and the future of marital and family life.

5 The most important values of the engaged for a successful marriage

Despite the relativization of marital and family life, marriage and family remain one of the rare social environments where it is possible to influence the overall integrity of an individual’s personality. According to the empirical research of values *European Values Study* in the Republic of Croatia, family is the most significant aspect of life, the basis of happiness and growing up (Baloban et al., 2019, p. 10), although the number of those who consider marriage to be an outdated institution is increasing yearly. There is a growing number of unmarried, single parents, divorced, and remarried civilly, especially those who have no desire for a stable relationship.

Every engaged person, as indicated by the conducted research, wants a family and is looking for a spiritual and psychological space where they can be themselves. For the marriage to succeed, the engaged believe that the most important thing is love. In other words, 23.6% of fiancés and fiancées rated love as a priority value for a successful marriage. It is up to the Church and its pastoral activity to testify with its programs and content that conjugal love is a concrete everyday interpersonal reality, has different nuances, seeks mutual belonging and generous giving, unites spouses in its effectiveness, includes the good of the other, stability, intimacy, tenderness, consists of innumerable small but concrete gestures, constantly developing through mutual gifts, and never ending (Francis, 2016, no. 313–317). Pope Francis emphasizes that conjugal love in the depth of every heart creates bonds and expands the quality of existence and encourages an individual to come out of themselves and direct themselves towards another person. Conjugal love must always come first and must never be threatened because it enables the living of all other moral values. The spiritual growth of human life is measured by love, which is the

criterion for judging the value or worthlessness of human life. It is the strength that God pours into a person. “Love, then, is more than just a series of benevolent actions... Our love for others, for who they are, moves us to seek the best for their lives” (Francis, 2020, no. 94, p. 66).

Table 10: Key values of the engaged for a successful marriage

Values	M	F	TOTAL
Love	16	17	30
Fidelity	12	16	28
Honesty	10	17	27
Respect	10	11	21
Open communication	3	2	5
Faith	1	3	4
Children	2	1	3
No response	6	2	8

Fidelity is another value that the engaged ranked high for a successful marriage. 20% of the respondents believe that fidelity is the most important value. According to the *European Values Study* in the Republic of Croatia in 2008, the fidelity comes first in assessing successful marriage. Fidelity is considered a crucial value because it builds firm foundations for quality relationships in marriage, but it also fulfils one of the essential characteristics of marriage. In the context of the increasingly frequent broken marriages, it is both a permanent challenge and an urgent call to the Church and its pastoral workers to design a quality and vital pastoral-catechetical activity in which the values and dignity of marriage and family will be promoted (Šimunović & Reljac, 2014, pp. 134–137). Honesty was rated third in this survey. 19.3% of the respondents believe that honesty is the most important value. Respect was rated fourth, with 15%, while openness in communication was rated fifth. The values that show a willingness to discuss and clarify problems that arise between the engaged follow fidelity in ranking. This means that values closely related to communication in marriage are important for the respondents because they contribute to the achievement of goals and quality interpersonal relationships in marriage. Faith (2.9%) and offspring/children (2.1%) were the most important values for a little more than 2% of the respondents. The results indicate that the traditional aspects of marriage are present among the respondents and that they perceive offspring as an important dimension of a successful marriage. Nevertheless, children, as an essential value for a successful marriage, are in an increasingly unenviable situation in the Croatian demographic context due to personal and social sterility (Šimunović & Reljac, 2014, pp. 138–139). It is obvious that society and politics must work more clearly, better, and more comprehensively on family policy, and the Church in the

pastoral ministry of the engaged should awaken the virtue of responsible parenthood in the conscience of the engaged, which begins in the mutual relationship between a man and a woman, a fiancé and a fiancée, and then a husband and a wife to achieve a better quality pre-marital and post-marital pastoral care.

Two respondents each cited patience, honesty, willingness to compromise, and quality intimacy as the most important values for a successful marriage, and sacrifice, tolerance, and the same goals were each cited by a single participant. Eight respondents did not mention any values (5,7%), six men and two women. The perception of values of marital life and family suggests a gap in the wishes, attitudes, and lifestyle of the respondents, shows high expectations and hopes in marriage and family, and it is also confirmed that in Slavonia, as in most European countries, “traditional” values and “traditional” understanding of marriage and family prevail (Baloban et al., 2014, pp. 121–125). This means that they are mostly understood from a theological perspective and transcend the empirical given.

6 Conclusion

This paper aimed to investigate the attitudes of the engaged towards engagement, marriage, and the sacrament of marriage. In addition, the aim was to observe values that are particularly important for the engaged to achieve a quality life after marriage, especially how they intend to build their marital life and cohabitation. Bearing in mind the pastoral responsibility towards Catholics who plan to live sacramentally, which includes preparation, celebration, and life after concluding the sacrament of marriage, it is by no means possible to be disinterested. For the Church, the sacrament of marriage is the sacrament of the closest union of a man and a woman with God. To receive the sacraments, one needs *kerygma* (proclamation), human adherence, acceptance of God’s plan and Church doctrine, conscious access to the meaning, content, and secrets of sacramental grace, and willingness to live sacramental mystagogy or internalization and deepening of received sacramental grace. That the *kerygma* and the overall pastoral care during the marriage preparation have long been in a major crisis is shown by the discussions that take place in church circles and by the life of today’s young people. They live together in the so-called student marriages or cohabitante before getting married in the Church. This is presented in the survey conducted in eight towns of the Archdiocese of Đakovo-Osijek, excluding the cities of Osijek and Slavonski Brod. Of 140 engaged people, 51.07% are between 26 and 30 years old, and 28.05% are over 30. 62.14% of respondents live together before marriage. 20.86% have been in a relationship for eight years or more. Cohabitation is becoming increasingly “popular” in Croatia as well, which results in later marriages. It is a consequence of secularization, individualism, and social processes.

In towns of the Archdiocese, i.e., Vinkovci, Županja, Vukovar, Otok, Valpovo, Đakovo, Donji Miholjac, and Beli Manastir, 38.6% respondents declared themselves practical believers, 32.9% occasional believers, 25.7% traditional believers, and 2.1% agnostic. Honesty, kindness, fidelity, care, love, and diligence are the values that the respondents value the most in each other. They mentioned love, fidelity, honesty, respect, openness in communication, faith, and offspring as the most important values for a successful marriage.

The research shows that, despite today's relativization of marriage and family, the respondents want to enter and live a quality marital and family life, so the Archdiocese of Đakovo-Osijek should start preparing the engaged earlier for marriage. Certain content of closer preparation should be structured, designed, and organized in secondary school when young people receive the sacrament of confirmation. A change is needed in the method and length of marriage preparation. The catechumenal approach imbued with a personal approach and testimony is emerging as one of the better and high-quality ways, with more success and better results. In general, there is a need for a joint walk of evangelizers, married couples, experts of various profiles in marital and family life, and, of course, the engaged. Otherwise, the Church can expect even greater crises and breakdowns during engagements and in marital and family life.

A brief research points to the influence of social factors on today's engaged people, the weakening of the influence of religiosity on life in engagement, high expectations of each other in engagement, marriage and family, increasing personal and material independence, as well as increasing social acceptance of globalized individualization and modernization of marital and family life.

References

- Aračić, P., & Črpić, G. (2011). Utjecaj religioznosti i kršćanske vjere na kvalitetu bračno-obiteljskog života. In P. Aračić, I. Džinić, & B. Hlavaček (Eds.), *Kršćanski identitet i obitelj* (pp. 5–11). Biblioteka Diacovensia.
- Baloban, J., Črpić, G., & Ježovita, J. (2019). *Vrednote u Hrvatskoj od 1999. do 2018. prema European Values Study*. Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Hrvatsko katoličko sveučilište, Kršćanska sadašnjost.
- Baloban, J., Nikodem, K., & Crnić, D. (2014). Analiza stavova o braku i obitelji u Hrvatskoj i u Europi. In J. Baloban, K. Nikodem, & S. Zrinščak (Eds.), *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi - komparativna analiza* (pp. 93–126). Kršćanska sadašnjost.
- Bartolac, A. (2013). Stavovi studenata o kohabitaciji i braku. *Socijalna ekologija*, 22(2), 107–131.
- Brajša, P. (1997). *Umijeće bračnoga života*. Nova stvarnost.
- Černalić, M., & Jaramazović, B. (2010). Tradicijska obilježja zaručnog darivanja kao simbol identiteta bunjevačkih Hrvata. In R. Skenderović (Ed.), *Identitet bačkih Hrvata* (pp. 215–240). Hrvatski institut za povijest - Hrvatsko akademsko društvo.
- Čipin, I. (2011). *Obrazovanje i fertilitet zaposlenih žena u Hrvatskoj. Društvena istraživanja*, 20(1), pp. 25–46.

- Čondić, Čondić, A. (2018). Obitelji, gdje si? Teološko-pastoralna prosudba. *Crkva u svijetu*, 53 (4), 719-722
- Črpić, G., & Zrinščak, S. (2014). Religija, društvo, politika: Komparativna perspektiva. In J. Baloban, K. Nikodem, & S. Zrinščak (Eds.), *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi - komparativna analiza* (pp. 13–38). Kršćanska sadašnjost.
- Francis (2016). *Amoris laetitia*. Kršćanska sadašnjost.
- Francis (2020). *Fratelli tutti*. Kršćanska sadašnjost.
- Kutleša, M., & Spehnjak, M. (2023). Analiza duhovno-moralne zrelosti polaznika zaručničkih tečajeva. Zastupljenost i važnost evanđeoskih vrijednosti u pripremi za braku. *Bogoslovska smotra*, 93(4), pp. 655–687.
- Malnar, A., & Malnar, D. (2019). Demografska problematika u strateškim političkim dokumentima Republike Hrvatske. *Forum za sigurnosne studije*, 3(3), 47–70.
- Mandarić, B. V. (2009). *Mladi – integrirani i(li) marginalizirani*. Glas koncila.
- Matei, R. (2010). *Diktatura relativizma*. Verbum.
- Nikodem, K., & Aračić, P. (2005). *Obitelj u transformaciji*. In J. Baloban (Ed.), *U potrazi za identitetom* (pp. 145–176). Golden marketing - Tehnička knjiga.
- Ombudsperson for Gender Equality. (2023). *Izješće o radu Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova za 2022. godinu. (Report of the Ombudsperson for Gender Equality for 2022)*. https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/sabor/2023-04-03/151002/IZVJ_PRAVOBRANITELJICA_RAVNOPR_SPOLOVA_2022..pdf (accessed on May 11, 2024).
- Petrović Štefanac, D. (2012). Socijalno-etički okvir problema nezaposlenosti. *Crkva u svijetu*, 47(3), pp. 299–321.
- Šimunović, J., & Reljac, V. (2014). Bitne vrednote za uspješan brak, teološki pristup. In J. Baloban, K. Nikodem, & S. Zrinščak (Eds.), *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi - komparativna analiza* (pp. 127–155). Kršćanska sadašnjost.
- Šota, S. (2011). *Sudbina vjeronauka u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji od 1944. do 1960*. Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije.
- Šota, S., & Dugandžić, I. (2019). Stavovi mladih grada Osijeka koji su pohodili Pripravu zaručnika za brak, o vremenu, vrednotama, poteškoćama, izazovima prije braka, njihova očekivanja u braku te njihova religioznost. *Vrhbosnensia*, 23(2), pp. 409–426.
- Živić, D. *Demografske determinante i vrjednote braka u Hrvatskoj te socio-ekonomski činitelji broja djece u obitelji*. In P. ARAČIĆ, I. DŽINIĆ, B. HLAVAČEK (Eds.), *Kršćanski identitet i obitelj* (pp. 259-289). Biblioteka *Diacovensia*.

ODGOJ I OBRAZOVANJE/
UPBRINGING AND EDUCATION

Analiza mentalnog stanja roditelja: povezanost s emocionalnim i bihevioralnim poteškoćama kod djece i adolescenata

Izvorni znanstveni rad

Eva Brlek

Sveučilište Sjever
Trg dr. Žarka Dolinara 1
Koprivnica
evbrlek@unin.hr

Marina Gale

Kabinet Nueva
Josipa Eugena Tomića 5
Varaždin
info@nueva.hr

Sažetak

Roditeljstvo predstavlja jednu od najzahtjevnijih životnih uloga, posebno kada se radi o roditeljima djece s poteškoćama. Ovaj istraživački rad fokusira se na analizu mentalnog stanja roditelja kroz njihovu percepciju stresa prilikom posjeta stručnjacima mentalnog zdravlja. Glavni je cilj istraživanja ispitati povezanost mentalnog stanja roditelja s emocionalnim i bihevioralnim poteškoćama djece i adolescenata. Specifični ciljevi istraživanja uključuju ispitivanje povezanosti roditeljskog stresa s mentalnim stanjem roditelja, povezanosti mentalnog stanja roditelja s izraženosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća djeteta te utvrditi postojanje razlika prema spolu djeteta s obzirom na izraženost emocionalnih i bihevioralnih poteškoća. Ovim istraživanjem obuhvaćeno je 55 ispitanika koji su zatražili podršku stručnjaka za mentalno zdravlje. Evaluacijom rezultata istraživanja može se zaključiti kako roditelji starije djece procjenjuju doživljeni stres kao intenzivniji te izvještavaju o većoj prisutnosti simptoma anksioznosti i depresivnosti. Nadalje, roditelji starije djece procjenjuju svoje mentalno stanje lošije te izvještavaju o većoj prisutnosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća kod svog djeteta. Rezultati istraživanja naglašavaju razliku određenu prema spolu mlađeg djeteta s obzirom na izraženost eksternalizirajućih teškoća, odnosno impliciraju kako mlađi dječaci pokazuju izraženije eksternalizirajuće teškoće u odnosu na djevojčice iste dobi. S druge strane, utvrđena je razlika prema spolnim kategorijama starije djece s obzirom na izraženost internalizirajućih teškoća. Analiza rezultata istraživanja naglašava važnost pružanja adekvatne podrške roditeljima djece i adolescenata s poteškoćama s ciljem smanjenja stresnih reakcija i prevencije razvoja daljnje

simptomatologije. Znanstveni doprinos ovog rada očituje se u kreiranju jedinstvene metodologije s ciljem evaluacije specifičnih stresova te predstavlja jedinstven pristup kombiniranjem različitih skala procjene s ciljem dobivanja relevantnih rezultata. Istraživanje pruža praktične implikacije za stručnjake u području mentalnog zdravlja te proširuje teoretski okvir razumijevanja roditeljskog stresa dajući empirijske dokaze o specifičnim čimbenicima koji utječu na doživljaj i percepciju razine stresa kod roditelja.

Ključne riječi: roditeljski stres, mentalno stanje, emocionalne i bihevioralne poteškoće, djeca, adolescenti

Analysis of the mental state of parents: correlation with emotional and behavioral difficulties in children and adolescents

Abstract

Parenting represents one of the most demanding life roles, particularly for parents of children with special needs. This research paper focuses on analyzing the mental state of parents through their perception of stress during visits to mental health professionals. The main objective of the study is to examine the correlation between the mental state of parents and the emotional and behavioral difficulties of children and adolescents. The specific objectives of the research include examining the relationship between parental stress and the mental state of parents, the relationship between the mental state of parents and the severity of emotional and behavioral difficulties in children, and determining the existence of gender differences in children concerning the severity of emotional and behavioral difficulties. This study included 55 respondents who sought support from mental health professionals. The evaluation of the research results indicates that parents of older children perceive the experienced stress as more intense and report higher anxiety and depression symptoms. Furthermore, parents of older children assess their mental state as worse and report higher emotional and behavioral difficulties in their child. The study results highlight a gender-based difference in younger children concerning the severity of externalizing difficulties, implying that younger boys exhibit more pronounced externalizing difficulties compared to girls of the same age. On the other hand, a difference based on gender categories of older children was identified concerning the severity of internalizing difficulties. The analysis of the research results emphasizes the importance of providing adequate support to parents of children and adolescents with special needs to reduce stress reactions and prevent the development of further symptomatology. The scientific contribution of this paper is evident in creating a unique methodology aimed at evaluating specific stresses. It presents a unique approach by combining different assessment scales to obtain relevant results. The research provides practical implications for mental health professionals and expands the theoretical framework for understanding parental stress by providing empirical evidence of specific factors that influence the experience and perception of stress levels in parents.

Keywords: parental stress, mental state, emotional and behavioral difficulties, children, adolescents.

1. Uvod

Roditeljstvo se smatra jednom od najznačajnijih uloga u životu pojedinca, posebice ako razvoj djeteta odstupa od razvojnih miljkaza. Etiologija poteškoća u području mentalnog zdravlja roditelja izaziva sve veći interes u istraživačkoj i kliničkoj zajednici (Skokauskas i sur., 2019). Roditeljski stres definiran je kao averzivna psihološka reakcija na zahtjeve roditeljske uloge, odnosno kao neugodni osjećaji prema sebi i/ili djetetu (Deater-Deckard 1998). Navedeno je potrebno promatrati kroz kompleksnu prizmu koja integrira specifične procese koji obuhvaćaju zahtjeve roditeljstva, roditeljsku psihološku dobrobit i ponašanje, kvalitetu veze roditelj-dijete te djetetovu psihosocijalnu prilagodbu. Bitno je istaknuti razliku između općeg stresa i roditeljskog stresa. Prema Crnic i Ross (2017), opći stres može potjecati iz različitih izvora izvan obitelji i roditeljskih briga, dok roditeljski stres obuhvaća samo stresore povezane s brigom, odnosom djeteta i roditelja te širim roditeljskim ulogama.

Emocionalni problemi i problemi u ponašanju, kao što su disruptivno ponašanje, depresija i anksioznost, karakterizirani kao internalizirajući ili eksternalizirajući problemi, česti su u djetinjstvu i pogađaju od 20 % djece u dobi od 1 do 7 godina (Vasileva i sur., 2020). U najranijim godinama odstupanja u području mentalnog zdravlja djece najčešće se manifestiraju kao internalizirajuća ponašanja, poput straha i socijalnog povlačenja, ili kao eksternalizirajuća ponašanja, poput razdražljivosti, ispada bijesa i opozicionalnog, nesuradljivog ponašanja (Kerker i sur., 2015; Carneiro i sur., 2016).

Rezultati istraživanja koje je provedeno između 959 djece do 7 godina starosti govore o povezanosti između stresnih životnih događaja te emocionalnih i bihevioralnih poteškoća kod djece. Otprilike 70 % obitelji prijavilo je jedan ili više stresnih životnih događaja. Evaluacijom rezultata istraživanja zaključuje se kako djeca koja su izložena većem broju stresnih životnih događaja imaju povišene rezultate internalizirajućih i eksternalizirajućih teškoća. Stresni životni događaji poput „prelijevanje posla i obitelji“ te „konflikti sa susjedima, prijateljima, poznanicima ili obitelji“ bili su povezani s eksternalizirajućim i internalizirajućim teškoćama, dok su „financijski problemi“, „problemi u braku“ i „razvod“ bili povezani s relativno više internalizirajućih teškoća (Fang i sur., 2022).

Iako postoji velik broj relevantnih znanstvenih istraživanja o roditeljskom stresu postoji relativno malen broj istraživanja koja specificiraju povezanost između roditeljskog stresa s bihevioralnim i emocionalnim poteškoćama kod djeteta. Dostupna znanstvena istraživanja uglavnom su se fokusirala na izučavanje roditeljskog stresa u kontekstu djece s neurorazvojnim teškoćama i kroničnim bolestima (Theule i sur., 2013; Postorino i sur., 2019). Uzorci tome su mnogobrojni: od djetetovog izazovnog ponašanja, nedostatka financijskih sredstava, nedostatne stručne podrške, loših odnosa među članovima obitelji, stigmatizacija itd (Padovan, 2022). Roditeljstvo djeteta s razvojnim rizikom zbog svojih specifičnih zahtjeva razlikuje se od uobičajenog roditeljskog iskustva te je popraćeno otežanim dobivanjem neformalne podrške (Hrkać, 2021). Istovremeno, roditelji djece s razvojnim rizikom djetetovu

budućnost smatraju neizvjesnijom, što kod roditelja može izazvati osjećaj straha i bespomoćnosti. Hrkać (2021) naglašava kako roditeljski postupci imaju značajan utjecaj na brojne ishode među kojima se ističu socijalna područja djetetovog razvoja i njegova psihosocijalna prilagodba.

Istraživanja pokazuju kako bihevioralne i emocionalne poteškoće kod djece značajno koreliraju s varijablama mentalnog zdravlja roditelja. U istraživanju Babić Franjkić (2022) dobivene su visoke pozitivne korelacije između izraženosti problema u ponašanju i razina anksioznosti, depresivnosti i stresa te razine roditeljskog stresa. Nasuprot tome, visoka negativna korelacija pronađena je između izraženosti problema u ponašanju i pozitivnog mentalnog zdravlja. Ovo istraživanje sugerira kako je izloženost izazovnim ponašanjima djeteta mogući rizični faktor za razvoj psihičkih teškoća roditelja djece.

Dostupna znanstvena istraživanja smatraju da čimbenici poput spola roditelja te kvaliteta partnerskih odnosa također utječe na percepciju stresa. Ede i suradnici (2020) navode kako očevi imaju manje razine stresa u usporedbi s majkama. Dobri partnerski odnosi izvor su podrške koji su povezani s nižim razinama roditeljskog opterećenja. Nasuprot tome, loši partnerski odnosi mogu biti dodatna poteškoća i izvor nedaća za roditelje, a time u korelaciji s povećanim roditeljskim opterećenjem. Zadovoljstvo partnerskim odnosom također je povezano emocionalnom bliskošću odnosa otac-dijete, ali i ne i odnosa majka-dijete (Hartley i sur., 2011).

2. Metodologija

Cilj je istraživanja ispitati povezanost mentalnog stanja roditelja s emocionalnim i bihevioralnim ponašanjima kod djece i adolescenata. S obzirom na definirane ciljeve istraživanja elaborirani su navedeni problemi te su kreirane hipoteze. Problem 1: Ispitati povezanost roditeljskog stresa s mentalnim stanjem roditelja. Problem 2: Ispitati povezanost mentalnog stanja roditelja s izraženosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća djeteta. Problem 3: Ispitati postoje li razlike izraženosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća s obzirom na spol djeteta.

H1: Očekuje se statistički značajna povezanost između roditeljskog stresa i mentalnog stanja roditelja. Veća izraženost roditeljskog stresa bit će povezana s većom razinom stresa, anksioznosti i depresije.

H2: Očekuje se statistički značajna povezanost između mentalnog stanja roditelja i izraženosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća djeteta. Lošije mentalno stanje roditelja bit će povezano s izraženijim emocionalnim i bihevioralnim poteškoćama djeteta.

H3: Očekuje se kako će se izraženost emocionalnih i bihevioralnih poteškoća razlikovati s obzirom na spol djeteta. Dječaci će više imati izraženije eksternalizirajuće teškoće u odnosu na djevojčice, dok će djevojčice imati izraženije internalizirajuće teškoće u odnosu na dječake.

2.1. Uzorak istraživanja

Istraživanje je provedeno u periodu od travnja do srpnja 2024. godine u Kabinetu Nueva u Varaždinu na prigodnom uzorku od ukupno 55 sudionika. Odabir uzorka istraživanja određen je prema unaprijed definiranim kriterijima koji su obuhvaćali inicijalni dolazak roditelja s djetetom te djetete mlađe od 17 godina. U istraživanju su sudjelovale 44 majke (80 %) i 11 očeva (20 %) u dobi od 27 do 54 godina ($M = 39,82$; $SD = 5,36$) te 29 djece muškog spola (52,7 %) i 26 djece ženskog spola (47,3 %) u dobi od 2 do 17 godina. S obzirom na primijenjene mjerne instrumente, roditelji su podijeljeni u dvije skupine. Prvu skupinu čini roditelje mlađe djece u dobi od 1 do 5 godina, a drugu skupinu čine roditelji starije djece u dobi od 6 do 17 godina. Analizom sociodemografskih karakteristika prigodnog uzorka utvrđeno je da 43,6 % roditelja ima jedno djetete, troje i više djece 29,1 % te dvoje djece 27,3 %. Većina sudionika stalno je zaposlena (89,1 %), dok je ostatak nezaposlen (5,5 %) ili povremeno zaposlen (3,6 %). Prema mjestu prebivališta podjednako je zastupljena urbana sredina (38,2 %), manja mjesta (38,2 %), dok ostatak živi u ruralnoj sredini (20 %). Najviše ispitanika izvještava kako im je materijalni status jednak ostalima (65,5 %), dok 25,5 % ispitanika smatra da im je materijalni status bolji od prosjeka. Nadalje, 7,3 % ispitanika izvještava kako im je materijalni status značajno bolji od ostalih, dok 1,8 % izvještava kako im je materijalni status lošiji od ostalih. Većina ispitanika izvještava da djetete ima poteškoća u razvoju (69,1 %), dok je ostatak izvijestio kako im djetete nema poteškoća u razvoju (30,9 %). Najčešći razlog uključivanja djeteta u Kabinet bio je sumnja na emocionalne teškoće ili dijagnoza iz područja emocionalnih teškoća (27,2 %), zatim ponašajne teškoće (16,5 %), ADHD (12,7 %), poremećaj iz spektra autizma (7,3 %), poteškoće u području koncentracije i pažnje (3,6 %) te disleksija (1,8 %) i hipotireoza (1,8 %).

2.2. Mjerni instrumenti

2.2.1. Upitnik sociodemografskih karakteristika

Ovim mjernim instrumentom konstruiranim za potrebe ovog istraživanja prikupljeni su podaci o spolu, dobi, broju djece, radnom statusu, mjestu prebivališta i materijalnom statusu. Osim toga, sudionici su ispunili niz specifičnih pitanja koja su se odnosila na djetete koje su doveli na uslugu koju pruža Kabinet Nueva pa su tako prikupljeni podaci i o spolu djeteta, dobi djeteta, postojanosti poteškoća i razlogu za uključivanje.

2.2.2. Ljestvica depresije, anksioznosti i stresa (DASS-21; Lovibond i Lovibond, 1995)

Skala depresivnosti, anksioznosti i stresa (DASS-21) predstavlja kraću verziju originalnog DASS-42 upitnika (Lovibond i Lovibond, 1995). Sastoji se od 21 tvrdnje koje ispituju razinu depresivnosti, anksioznosti i stresa. Svaka se podljestvica sastoji od

sedam tvrdnji. Podljestvica depresije procjenjuje disforiju, beznade, obezvrjeđivanje života, samokritičnost, manjak interesa/uključenosti, anhedoniju i inertnost. Podljestvica anksioznosti odnosi se na pobuđenost autonomnog živčanog sustava, reakcije skeletnih mišića i situacijsku anksioznost, dok se podljestvicom stresa procjenjuje kronična nespecifična pobuđenost, poput nemogućnosti opuštanja, uznemirenost, iritabilnosti, pretjeranog reagiranja i nestrpljivosti. Rezultat za svaku podljestvicu formirao se zbrojem odgovora na pripadajućim tvrdnjama uz mogućí raspon od 0 do 21 (Lovibond i Lovibond, 1995). Samim time, veći rezultat na podljestvicama ukazuje na lošije emocionalno stanje osobe, odnosno veću razinu depresije, anksioznosti ili stresa. Autorica Lazanski (2015) provela je istraživanje na hrvatskom uzorku te izvještava da Cronbachov koeficijent unutarnje konzistencije za subskalu depresivnosti iznosi .91, anksioznosti .08, a za subskalu stresa .89.

2.2.3. Upitnik izvora i intenziteta roditeljskog stresa (Profaca i Arambašić, 2004)

Upitnik izvora i intenziteta roditeljskog stresa (UIIRS) sastoji se od 65 tvrdnji koje se odnose na različite izvore stresa koji se mogu kategorizirati u tri šire skupine: 1.) karakteristike djeteta (zahtjevnost djeteta, neprilagođenost djeteta, zdravlje djeteta); 2.) interakciju roditelja i djeteta (neispunjena očekivanja, vezanost za dijete, discipliniranje djeteta, komunikacija s djetetom) i 3.) karakteristike roditelja i njegovu socijalnu mrežu (nedostatak podrške, nekompetencija, ograničenja roditeljske uloge, odnosi sa supružnikom, materijalna situacija i zahtjevi drugih uloga). Svaka od navedenih 13 subskala ima 5 tvrdnji (Likertovog tipa). Na temelju procjene sudionika na navedenom rasponu dobiva se podatak o intenzitetu stresa. Ukupan rezultat predstavlja zbroj skalnih vrijednosti (raspon 0 – 195), a viši rezultat upućuje na veći intenzitet roditeljskog stresa. Profaca i Arambašić (2004) izvještavaju o zadovoljavajućim metrijskim karakteristikama upitnika (sve subskale postigle su koeficijent pouzdanosti iznad 0,67). Koeficijent unutarnje konzistencije za upitnik u cjelini iznosio je 0,96. Uzimajući u obzir da je Upitnik izvora i intenziteta roditeljskog stresa trenutno jedina hrvatska mjera roditeljskog stresa te vodeći se rezultatima istraživanja koji ukazuju kako psihometrijske karakteristike govore u prilog opravdanosti primjene Upitnika u uzorku majki i očeva djece rane školske dobi (Jularić, 2022), prije provođenja istraživanja, tvrdnje su prilagođene roditeljima djece školske dobi.

2.2.4. Achenbachova skala za procjenu dječjeg ponašanja za roditelje (ASEBA; engl. Child Behaviour Checklist - CBCL; Achenbach i Rescorla, 2000)

Primijenjena je najnovija prevedena verzija skale za procjenu ponašanja predškolske i školske djece namijenjene roditeljima (ASEBA). Skala za predškolsku dob sastoji se od 99 tvrdnji, dok se za školsku dob sastoji od 112 tvrdnji. Ispitanici na skali od 3 stupnja opisuju djetetovo ponašanje tijekom proteklih šest mjeseci. Skala za roditelje djeteta od 1 do 5 godina sadrži šest sindromnih skala: emocionalna reak-

tivnost, anksioznost/depresivnost, tjelesne poteškoće, povučenost, problemi spavanja, problemi pažnje i agresivno ponašanje. Prve četiri sindromne skale uključene su u širu kategoriju internaliziranih poteškoća, posljednje dvije skale u kategoriju eksternaliziranih poteškoća, a problemi spavanja nisu uključeni u dimenzije drugog reda. Skala za roditelje djeteta od 6. do 17. godine sadrži osam sindromnih skala: anksioznost/depresivnost, povučenost/depresivnost, somatske pritužbe, socijalni problemi, problemi s mišljenjem, problemi s pažnjom, kršenje pravila i agresivno ponašanje. Prve tri sindromne skale uključene su u širu kategoriju internaliziranih poteškoća, dok posljednje dvije skale u kategoriju eksternaliziranih poteškoća. Osim internaliziranih i eksternaliziranih poteškoća, zbrojem svih čestica dobiva se i ukupan rezultat problema u ponašanju. Za potrebe ovog istraživanja primijenjeni su faktori internaliziranih i eksternalizirajućih teškoća. Živčić-Bećirević i sur. (2003) svojim su istraživanjem ustanovile unutarnju pouzdanost internaliziranih problema na uzorku hrvatskih predškolaca .84, dok je koeficijent pouzdanosti eksternaliziranih problema iznosio .87. Pouzdanost cijele skale iznosila je .93.

3. Rezultati istraživanja

Obrada podataka provedena je u statističkom programu IBM SPSS Statistics 25.0 te su korišteni različiti postupci obrade podataka sukladno postavljenim istraživačkim problemima. Prije provedbe statističkih analiza provjereni su preduvjeti za njihovu provedbu. Pri provjeri distribucije varijabli roditeljski stres, mentalno stanje roditelja, internalizirajuće i eksternalizirajuće teškoće djece i adolescenata, Kolmogorov-Smirnov test ukazao je na odstupanje svih distribucija od normalne distribucije zbog čega su provjerene vrijednosti indeksa spljoštenosti (*kurtosis*) i simetričnosti (*skewness*) svih varijabli i faktora. Utvrđeno je kako se one nalaze izvan raspona od -2 do 2 čime se nije zadovoljio preduvjet normalnosti distribucije i odabrana je neparametrijska statistička obrada podataka.

3.1. Deskriptivna statistika

U prvom dijelu rezultata prikazani su deskriptivni podatci o roditeljskom stresu, mentalnom stanju roditelja (simptomi anksioznosti, depresije i stresa) te internalizirajućim i eksternalizirajućim teškoćama djece i adolescenata. U tablici 1 prikazani su deskriptivni podatci kako bismo provjerili preduvjete za daljnju analizu.

Tablica 1: Deskriptivni podaci

		M	SD	C	Min.	Max.	Indeks asimetričnosti	Indeks spljoštenosti	K-S test
mlađa djeca (1 – 5 godina)	roditeljski stres	59,64	33,52	50	14	145	1,64	4,27	.26**
	simptomi depresije	6,36	4,92	5	1	16	1,03	0,10	.25**
	simptomi anksioznosti	6,00	6,10	3	0	19	1,36	0,82	.27**
	simptomi stresa	10,00	4,75	9	4	18	0,31	-1,07	.13*
	internalizirajuće teškoće	13,09	16,84	8	2	62	2,90	8,96	.34**
	eksternalizirajuće teškoće	17,18	7,72	15	9	37	1,85	4,23	.22**
starija djeca (6 – 17 godina)	roditeljski stres	51,80	31,09		0	120	0,38	-0,69	.10*
	simptomi depresije	3,75	3,34	3	0	12	0,83	-0,24	.18**
	simptomi anksioznosti	2,48	3,19	1,5	0	14	1,67	2,97	.26**
	simptomi stresa	6,43	4,50	5,5	0	16	0,76	-0,47	.20**
	internalizirajuće teškoće	9,59	8,14	8,5	0	39	1,39	2,64	.17**
	eksternalizirajuće teškoće	10,43	7,59	9	0	28	0,91	0,10	.15**

Napomena: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; Legenda: M - aritmetička sredina, SD - standardna devijacija, C - medijan, Min. - postignuti minimum, Max. - postignuti maksimum, K-S - Kolmogorov-Smirnovljev test normalnost

3.2. Povezanost roditeljskog stresa roditelja mlade i starije djece s mentalnim stanjem roditelja (simptomi depresije, anksioznosti i stresa)

S ciljem dobivanja specifičnih rezultata povezanosti roditeljskog stresa s mentalnim stanjem roditelja, uzete su varijable prikazane u tablici 2 te je izračunat Kendall Tau koeficijent korelacija.

Tablica 2: Kendall Tau koeficijent korelacija roditeljskog stresa roditelja mlade i starije djece s mentalnim stanjem roditelja (simptomi depresije, anksioznosti i stresa)

		1.	2.	3.	4.
roditelji mlade djece (1 – 5 godina)	roditeljski stres	-	.415	.457	.486*
	simptomi depresije		-	.621*	.343
	simptomi anksioznosti			-	.731**
	simptomi stresa				-
roditelji starije djece (6 – 17 godina)	roditeljski stres	-	.405**	.408**	.430**
	simptomi depresije		-	.650**	.694**
	simptomi anksioznosti			-	.628**
	simptomi stresa				-

Napomena: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$;

Evaluacijom rezultata putem statističke analize parametara utvrđena je pozitivna i statistički značajna povezanost roditeljskog stresa roditelja starije djece i mentalnim stanjem (simptomima depresije, anksioznosti i stresa). Dobiveni rezultati potvrđuju kako roditelji koji percipiraju izraženiji roditeljski stres izvještavaju o većoj izraženosti simptoma depresije, anksioznosti i stresa. Daljnji rezultati pokazuju pozitivnu i statistički značajnu povezanost roditeljskog stresa roditelja mlade djece i simptomima stresa. Roditelji mlade djece koji percipiraju izraženiji roditeljski stres izvještavaju o većoj izraženosti simptoma stresa. S druge strane, nije utvrđena statistički značajna povezanost roditeljskog stresa roditelja mlade djece sa simptomima depresije i anksioznosti, kao što je to utvrđeno kod roditelja starije djece.

3.3. Povezanost mentalnog stanja roditelja mlade i starije djece s izraženosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća djece

Cilj istraživanja ovog rada je ispitati povezanost mentalnog stanja roditelja s izraženosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća djeteta. Kako bi se odgovorilo

na postavljen problem kao pokazatelje uzete su varijable prikazane u tablici 3 te je izračunat Kendall Tau koeficijent korelacija.

Tablica 3: Kendall Tau koeficijent korelacija mentalnog stanja roditelja mlade i starije djece s izraženosti emocionalnih (internalizirajućih) i bihevioralnih (eksternalizirajućih) poteškoća djece

		1.	2.	3.	4.	5.
roditelji mlade djece (1 – 5 godina)	1. simptomi depresije	-	.621**	.343	.132	-.170
	2. simptomi anksioznosti		-	.731**	-.152	-.076
	simptomi stresa			-	-.150	.112
	internalizirajuće teškoće				-	.389
	eksternalizirajuće teškoće					-
roditelji starije djece (6 – 17 godina)	1. simptomi depresije	-	.650**	.694**	.344**	.336**
	2. simptomi anksioznosti		-	.628**	.354**	.263**
	simptomi stresa			-	.336**	.316**
	internalizirajuće teškoće				-	.326**
	eksternalizirajuće teškoće					-

Napomena: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$;

Statističkom analizom utvrđena je pozitivna i statistički značajna povezanost mentalnog stanja roditelja starije djece s izraženosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća djeteta. Roditelji starije djece koji izvještavaju o većoj izraženosti simptoma depresije, anksioznosti i stresa, odnosno lošijem mentalnom stanju, izvještavaju i o izraženijim internalizirajućim i eksternalizirajućim teškoćama kod svoje djece. Nadalje, nije utvrđena statistički značajna povezanost mentalnog stanja roditelja mlade djece s izraženosti internalizirajućih i eksternalizirajućih teškoća.

3.4. Izraženost emocionalnih i bihevioralnih poteškoća s obzirom na spol djeteta

Jedan od problema ovog istraživanja je ispitati postojanje razlika u izraženosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća s obzirom na spol mlađeg (1 – 5 godina) i starijeg (6 – 17 godina) djeteta. Kako bi se odgovorilo na ovaj problem izračunati su prosječni rangovi za spol putem Mann-Whitney U testa.

Tablica 4. Razlike u izraženosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća s obzirom na spol djeteta: rezultati Mann-Whitney testa

		Dječaci (N=5)				Djevojčice (N=6)					
		C	Q1	Q3	Mrang	C	Q1	Q3	Mrang	U	Z
mlađa djeca (1 – 5 godine)	internal- izirajuće teškoće	20,00	7,00	38,50	7,60	7,33	3,50	13,00	4,67	7,00	-1,46
	ekster- nalizira- juće teškoće	22,20	16,50	30,00	8,40	13,00	10,50	15,25	4,00	3,00	-2,20*
		Dječaci (N=24)				Djevojčice (N=20)					
		C	Q1	Q3	Mrang	C	Q1	Q3	Mrang	U	Z
starija djeca (6 – 17 godina)	internal- izirajuće teškoće	5,50	2,00	8,50	15,88	14,50	9,00	20,75	30,45	81,00	-3,76**
	ekster- nalizira- juće teškoće	10,79	5,00	15,00	22,29	10,00	5,00	14,75	22,75	235,00	-0,12

Napomena: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$;

Rezultati Mann-Whitney U testa (tablica 4) utvrđuju kako dječaci značajno više pokazuju eksternalizirajuće teškoće u odnosu na djevojčice u dobi od 1. do 5. godine. S druge strane, varijabla internalizirajuće teškoće nije se pokazala značajnom, odnosno u toj varijabli se dječaci i djevojčice ne razlikuju u dobi od 1. do 5. godine. Nadalje, rezultati govore u prilog tome da djevojčice značajno više pokazuju internalizirajuće teškoće u odnosu na dječake u dobi od 6. do 17. godine. S druge strane, varijabla eksternalizirajuće teškoće nije se pokazala značajnom, odnosno u toj se varijabli djevojčice i dječaci ne razlikuju u dobi od 6. do 17. godine.

4. Diskusija

Roditeljstvo, kao jedna od najzahtjevnijih životnih uloga, posebno je izazovno za roditelje djece s poteškoćama. Provedeno istraživanje analizira mentalno stanje roditelja kroz njihovu percepciju stresa tijekom posjeta stručnjacima za mentalno

zdravlje. Glavni cilj bio je istražiti povezanost mentalnog stanja roditelja s emocionalnim i bihevioralnim poteškoćama djece i adolescenata, s posebnim fokusom na razlike u izraženosti tih poteškoća s obzirom na spol djeteta. S obzirom na stres i potrebe koje se javljaju tijekom odrastanja djeteta, roditelji mogu koristiti neadaptivne strategije za nošenje s različitim situacijama, što često dovodi do smetnji u mentalnom zdravlju. Roditeljska učinkovitost može padati, posebice u obiteljima djece s teškoćama, kada se pojavljuje velika količina stresa i izražena zaokupljenost stresom (Hsiao, 2018). Opterećenje s kojim se susreću roditelji djece s teškoćama to posebice otežava ako dijete iskazuje različite emocionalne, ponašajne probleme i probleme u komunikaciji (Dabrowska i Pisula, 2010). Nadalje, autori navode kako takvi uvjeti mogu dovesti do neprikladnog reagiranja roditelja, poput burnog reagiranja prema djetetovom ponašanju, nedovoljne osjetljivosti na potrebe djeteta te lošeg suočavanja sa stresnim situacijama općenito.

Rezultati istraživanja pokazuju značajnu povezanost između roditeljskog stresa i mentalnog stanja roditelja. Roditelji starije djece prijavljuju višu razinu stresa, anksioznosti i depresije u odnosu na roditelje mlađe djece. Ovo se može objasniti činjenicom da starija djeca s poteškoćama često zahtijevaju kompleksniju podršku, što dodatno opterećuje roditelje. Ovi nalazi podržavaju hipotezu H1, koja sugerira da veći roditeljski stres korelira s lošijim mentalnim stanjem roditelja. U suvremenoj znanstvenoj literaturi postoje navodi koji govore o visokim pozitivnim korelacijama koje su pronađene između izraženosti problema u ponašanju i razina anksioznosti, depresivnosti i stresa te razine roditeljskog stresa. Visoka negativna korelacija pronađena je između izraženosti problema u ponašanju i pozitivnog mentalnog zdravlja (Babić Franjkić, 2023). Roditelji djece rane školske dobi koji procjenjuju doživljeni roditeljski stres intenzivnijim, izvještavaju o većoj prisutnosti simptoma depresije, anksioznosti i stresa (Jularić, 2022).

Analizom rezultata utvrđena je značajna povezanost između mentalnog stanja roditelja i emocionalnih te bihevioralnih poteškoća njihove djece. Roditelji koji prijavljuju lošije mentalno stanje također prijavljuju izraženije emocionalne i bihevioralne poteškoće kod djece. Ovaj rezultat sugerira da mentalno zdravlje roditelja ima direktan utjecaj na ponašanje i emocionalno stanje djece, podržavajući hipotezu H2. Nadalje, rezultati istraživanja pokazuju kako roditelji mlađe djece izvještavaju o većoj razini doživljenog roditeljskog stresa od roditelja starije djece.

Prema sistemskoj teoriji obitelj se definira kao kompleksan sistem unutar kojeg članovi obitelji međusobno utječu jedni na druge te se njegove komponente tijekom vremena mijenjaju kako bi sustav održao svoju ravnotežu (Karadeniz i sur., 2015). Izvori i intenzitet stresa u obiteljima djece s poteškoćama mijenjaju se s godinama kako djeca odrastaju. Lee i suradnici (2021) ukazali su na to kako je intenzitet stresa jači u ranom djetinjstvu, odnosno roditelji starije djece s poteškoćama prijavljuju niže razine stresa nego roditelji mlađe djece. Iako navedeni problem nije bio direktno obuhvaćen u okviru ovog istraživanja, potvrđena je povezanost doživljaja stresa s dobi djeteta. Kod roditelja starije djece u dobi od 6 do 17 godina percepcija men-

talnog stanja lošija je ako doživljavaju roditeljski stres intenzivnijim, dok navedeno nije utvrđeno kod roditelja mlađe djece u dobi od 1 do 5 godina, osim kada izvještavaju o većim simptomima stresa. Objašnjenje za navedene rezultate moguće je pronaći promatrajući sveobuhvatnu dinamiku funkcioniranja obitelji te adaptaciju na nove probleme koja je međuovisna s dostupnim resursima unutar obitelji i zajednice. Tako resursi mogu varirati od osobnih karakteristika pojedinca, obiteljske ili socijalne podrške ljudi i institucija izvan obitelji.

Viša razina simptoma, poput depresije i anksioznosti, evidentirana je kod roditelja čije dijete ima veće poteškoće u ponašanju (Khamis, 2007). Baker i suradnici (2002) svojim istraživanjem nastojali su dati odgovor na pitanje je li stres koji se manifestira kod roditelja djece s poteškoćama povezan s njihovim usporenim kognitivnim razvojem ili bihevioralnim problemima. Rezultati istraživanja potvrđuju kako je više povezan s bihevioralnim problemima. Znanstvenici su ponudili dva potencijalna objašnjenja tih rezultata. Prva hipoteza navodi kako roditelji koji su izloženi značajnom stresu i interpretiraju veći broj ponašanja djeteta kao problematična, dok druga zastupa stajalište kako roditelji zbog količine stresa stvaraju više problematičnog ponašanja kod svog djeteta (Baker i sur., 2002). Istraživanje Bourkea i suradnika (2008) ukazuje na to kako su najvažniji prediktori majčinog mentalnog zdravlja djetetove teškoće u ponašanju, razina djetetovog svakodnevnog funkcioniranja, djetetovo zdravstveno stanje i slično. Naime, majke djece s boljim svakodnevnim funkcioniranjem izvještavale su o boljem mentalnom zdravlju, posebice ako njihovoj djeci nije potreba podrška u svakodnevnim situacijama (npr. rješavanje problema, korištenje mobitela, odijevanje...). Scherer i suradnici (2019) naglašavaju kako pojava depresivnih simptoma može biti povezana s roditeljskom „neangažiranosti“ pri čemu djeca nemaju prilike za razvoj socijalnih vještina. Stoga, izraženiji depresivni simptomi roditelja mogu djelovati kao rizičan faktor i povećati poteškoće djeteta.

Jedan od ključnih rezultata istraživanja je razlika u izraženosti emocionalnih i bihevioralnih poteškoća s obzirom na spol djeteta. Mlada djeca muškog spola pokazuju izraženije eksternalizirajuće poteškoće, poput agresivnog ponašanja i ispada bijesa, dok starija djeca ženskog spola manifestiraju izraženije internalizirajuće poteškoće, kao što su anksioznost i depresija. Ovi rezultati podržavaju hipotezu H3 koja predviđa spolne razlike u tipu poteškoća koje djeca iskazuju. Internalizirane poteškoće odnose se na poteškoće poput depresivnosti, anksioznosti, somatizacije te na druga neugodna stanja koja „nisu vidljiva“ ni neugodna za okolinu (Nietzel i sur., 2002). Pojava određenih poteškoća kod djeteta može se sagledati kroz dijateza-stres model (Nietzel i sur., 2002) koji navodi kako za poteškoće u području mentalnog zdravlja nisu odgovorni samo okolinski stresori, već i biološka dispozicija pojedinca. James Kagan (1989; prema Nietzel i sur., 2002) tako je primijetio da neke karakteristike temperamenta, a kasnije i ličnosti, mogu djelovati kao dijateza u razvoju kasnijih psihičkih smetnji i poteškoća kod djece. Lakše uočljive poteškoće kod djece su eksternalizirane poteškoće. Razlog tome je što se oni aktivno iskazuju

i „negativno“ djeluju na okolinu pojedinca. Simptomatologija je najčešće vezana za više agresivnijih ponašanja, neposlušnost, plačljivost, sklonost prigovaranju te pokazivanje manje naklonosti prema roditeljima, učiteljima i vršnjacima. Navedena ponašanja više se uočavaju kod dječaka nego kod djevojčica (Wenar, 2003).

Istraživanje provedeno na 745 parova roditelja i djece učenika od 5. do 8. razreda osnovne škole (Kuterovac i sur., 2013) ukazuje kako postoji povezanost roditeljske depresivnosti s dječjim internaliziranim i eksternaliziranim simptomima. Naime, depresivni roditelji izvještavaju kako manje nadziru, prihvaćaju i pozitivno discipliniraju svoju djecu te su popustljiviji prema njima, ali i da u većoj mjeri koriste negativne disciplinske postupke i odbacivanje. Tako su dobili i kako su internalizirani problemi povezani s većim majčinim i očevim odbacivanjem i slabijim prihvaćanjem djeteta, većom popustljivošću oca i većom negativnom disciplinom majke. S druge strane, eksternalizirani problemi zastupljeniji su kod djece čiji roditelji koriste više negativnih disciplinskih postupaka, više odbacivanja i manje nadziranje djece, a majke ih slabije prihvaćaju. Medijski efekti roditeljskog ponašanja na vezu roditeljskih i dječjih simptoma pronađeni su u većoj mjeri za majčine nego za očeve roditeljske postupke. Značajan pozitivan doprinos očuvanju mentalnog zdravlja roditelja predstavlja podrška koju roditelji imaju. Izvori podrške mogu biti različiti pa ona može dolaziti od obitelji, prijatelja, partnera/supružnika, stručne osobe ili organizacija unutar zajednice pojedinca.

5. Zaključak

Provedeno istraživanje naglašava važnost pružanja adekvatne podrške roditeljima djece s poteškoćama s ciljem kreiranja pravovremenih intervencija koje omogućuju ranu detekciju roditeljskog stresa te ističu važnost intervencija usmjerenih prema čitavoj obitelji. Istraživanje potvrđuje međuovisnost roditeljskog stanja i mentalnog stanja djece. Poboljšanje mentalnog stanja roditelja ima praktične implikacije na pozitivan utjecaj kod emocionalne i bihevioralne poteškoće djece, čime se stvara pozitivna spirala podrške i poboljšanja mentalnog zdravlja cjelokupne obitelji. Evaluacijom dobivenih rezultata potvrđuje se potreba za integriranim pristupom u radu s obiteljima, gdje se podrška roditeljima i djeci promatra kao međusobno reverzibilan proces. Rezultati istraživanja imaju značajne praktične implikacije za stručnjake u području mentalnog zdravlja. Prepoznajući specifične izvore stresa kod roditelja i povezanost između mentalnog stanja roditelja i poteškoća kod djece, stručnjaci mogu razviti specifičnije intervencije. Ove intervencije mogu uključivati pružanje podrške roditeljima u upravljanju stresom, poboljšanje njihovog mentalnog stanja i jačanje roditeljskih vještina, što može utjecati na smanjenje emocionalnih i bihevioralnih poteškoća kod djece. Između intervencija koje su testirane i primijenjene, dva su se primarna pristupa istaknula; prvi pristup usmjeren je na specifična obiteljska ponašanja koja su povezana s pozitivnim razvojnim i bihevi-

oralnim ishodima. Drugi je pristup pak usmjeren na roditeljski stres i njegov utjecaj na dobrobit djeteta i obiteljsko funkcioniranje. Rezultati istraživanja upućuju kako podupiranje roditeljskih vještina uz istovremenu podršku dobrobiti obitelji te mentalnom zdravlju roditelja, smanjuje rizik od pojave nepoželjnih ponašanja kod djeteta.

Ovo istraživanje doprinosi znanstvenom razumijevanju roditeljskog stresa je-dinstvenom metodologijom koja kombinira različite skale procjene. Integriranjem različitih skala procjene težilo se dobivanju preciznijih i relevantnijih rezultata. Ova metodologija može poslužiti kao model za buduća istraživanja u ovom području. Analizi mentalnog stanja roditelja potrebno je pristupiti multifacetnim pristupom s obzirom na to da je riječ o dinamikama koje je izuzetno zahtjevno mjeriti korelacijskim pristupom, u jednoj vremenskoj točki, bez dodavanja *mix-method* pristupa. Također, u obzir je potrebno i uzeti ograničenja dostupnih znanstvenih istraživanja koja je potrebno dodatno provjeravati. Nadalje, ograničenje predstavlja i nedostatak validnih mjera koje bi se mogle primjenjivati za različite grupe roditelja, koje su u dostupnim suvremenim istraživanjima uglavnom bazirane na mjerne indikatore različitih subskala koje variraju u svojoj sveobuhvatnosti i psihometrijskim karakteristikama. Bowers i suradnici (2010) naglašavaju važnost longitudinalnih studija u kojima isti upitnik mjeri iste konstrukte tijekom dužeg perioda. U istraživanom području ne postoje veće studije koje se bave ulogom zaštitnih čimbenika te pozitivnih indikatora s ciljem jačanja mentalnog stanja roditelja, što bi u budućnosti svakako valjalo izmijeniti s ciljem dobrobiti čitave obitelji.

Literatura

- Achenbach, T. M. i Rescorla, L. A. (2000). *Manual for the ASEBA preschool forms and profiles* (Vol. 30). Burlington, VT: University of Vermont, Research center for children, youth, & families.
- Babić Franjkić, T. (2023). *Suosjećajnost prema sebi i psihološka dobrobit roditelja djece s komunikacijskim odstupanjima* (Neobjavljeni specijalistički rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Baker, B., Blacher, J., Crnic, K. i Edelbrock, C. (2002). Behavior problems and parenting stress in families of three-year-old children with and without developmental delays. *American Journal of Mental Retardation*, 107(6), 433-444.
- Bhugra, D., Till, A. i Sartorius, N. (2013). What is mental health?. *International Journal of Social Psychiatry*, 59(1), 3-4.
- Bourke, J., Ricciardo, B., Bebbington, A., Aiberti, K., Jacoby, P., Dyke, P. i Leonard, H. (2008). Physical and mental health in mothers of children with Down syndrome. *The Journal of pediatrics*, 153(3), 320 – 236.
- Bowers, E. P., Li, Y., Kiely, M. K., Brittian, A., Lerner, J. V. i Lerner, R. M. (2010). The five Cs model of positive youth development: A longitudinal analysis of confirmatory factor structure and measurement invariance. *Journal of Youth and Adolescence*, 39(7), 720-735.

- Carneiro, A., Dias, P. i Soares, I. (2016). Risk factors for internalizing and externalizing problems in the preschool years: Systematic literature review based on the child behavior checklist 1½-5. *Journal of Child and Family Studies*, 25, 2941-2953.
- Crnic, K. i Ross, E. (2017). Parenting stress and parental efficacy. *Parental stress and early child development: Adaptive and maladaptive outcomes*, 263-284.
- Dabrowska, A. i Pisula, E. (2010). Parenting stress and coping styles in mothers and fathers of pre-school children with autism and Down syndrome. *Journal of Intellectual Disability Research* 54(3), 266-280.
- Deater-Deckard, K. (1998). Parenting stress and child adjustment: Some old hypotheses and new questions. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 5(3), 314-332.
- Ede, M. O., Anyanwu, J. I., Onuigbo, L. N., Ifelunni, C. O., Alabi-Oparaocha, F. C., Okenyi, E. C., i drugi (2020). Rational emotive family health therapy for reducing parenting stress in families of children with autism spectrum disorders: a group randomized control study. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 38, 243-271.
- Fang, Y., Raat, H., Windhorst, D. A., Fierloos, I. N., Jonkman, H., Hosman, C. M., i drugi (2022). The association between stressful life events and emotional and behavioral problems in children 0-7 years old: the CIKEO study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(3), 1650.
- Hartley, S. L., Barker, E. T., Seltzer, M. M., Greenberg, J. S. i Floyd, F. J. (2011). Marital satisfaction and parenting experiences of mothers and fathers of adolescents and adults with autism. *American Journal of Intellectual and Developmental Disabilities*, 116(1), 81-95.
- Hastings, R.P., Kovshoff, H., Brown, T., Ward, N.J. i Degli Espinosa, F. (2005). Coping strategies in mothers and fathers of preschool and school-age children with autism. *Autism*, 9(4), 377-391.
- Mrkać, A. (2021). *Usporedba stručnjačke i roditeljske percepcije roditeljskog ponašanja i roditeljskog stres kod roditelja djece rane dobi urednog i rizičnog razvojnog obrasca* (Neobjavljeni specijalistički rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Hsiao, Y. J. (2018). Parental stress in families of children with disabilities. *Intervention in school and clinic*, 53(4), 201 - 205
- Jularić, A. (2022). *Psihometrijska validacija Upitnika izvora i intenziteta roditeljskog stresa u uzorku roditelja djece rane školske dobi* (Neobjavljeni diplomski rad). Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Karadeniz, G., Balkan, İ., Gazioğlu, N., Duman, N., Elmas, E., Eyrenci, A. i Tuğ, S. (2015). Marital adjustment among parents of children with developmental disabilities. *Psychology-Traditions and Perspectives*, 1, 161-168.
- Khamis, V. (2007). Psychological distress among parents of children with mental retardation in the United Arab Emirates. *Social science & medicine*, 64(4), 850-857.
- Kerker, B. D., Zhang, J., Nadeem, E., Stein, R. E., Hurlburt, M. S., Heneghan, A. i drugi (2015). Adverse childhood experiences and mental health, chronic medical conditions, and development in young children. *Academic pediatrics*, 15(5), 510-517.
- Kuterovac Jagodić, G., Erceg Jugović, I., Keresteš, G. i Brković, I. (2013). Depresivnost roditelja, roditeljsko ponašanje i internalizirani i eksternalizirani problemi djece. In *Dani Ramira i Zorana Bujasa* (21; 2013) (str. 99).

- Lee, E. Y., Neil, N. i Friesen, D. C. (2021). Support needs, coping, and stress among parents and caregivers of people with Down syndrome. *Research in Developmental Disabilities*, 119, 104113.
- Lovibond, S. H. i Lovibond, P. F. (1995). *Manual for the Depression Anxiety & Stress Scales* (2nd Ed.). Psychology Foundation.
- Nietzel, M. T., Bernstein, D. A. i Milich, R. (2002). *Uvod u kliničku psihologiju*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Padovan, J. (2022). Intervencije jačanja otpornosti roditelja djece s poremećajem iz spektra autizma (Neobjavljeni specijalistički rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Postorino, V., Gillespie, S., Lecavalier, L., Smith, T., Johnson, C., Swiezy, N. i drugi (2019). Clinical correlates of parenting stress in children with autism spectrum disorder and serious behavioral problems. *Journal of Child and Family Studies*, 28, 2069-2077.
- Profaca, B. i Arambašić, L. (2004). Upitnik izvora i intenziteta roditeljskog stresa. *Suvremena psihologija* 7(2), 243-260.
- Scherer, N., Verhey, I. i Kuper, H. (2019). Depression and anxiety in parents of children with intellectual and developmental disabilities: A systematic review and meta-analysis. *PloS one*, 14(7), e0219888.
- Skokauskas, N., Fung, D., Flaherty, L. T., Von Klitzing, K., Pūras, D., Servili, C. i drugi (2019). Shaping the future of child and adolescent psychiatry. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 13, 1-7.
- Vasileva, M., Graf, R. K., Reinelt, T., Petermann, U. i Petermann, F. (2021). Research review: A meta- analysis of the international prevalence and comorbidity of mental disorders in children between 1 and 7 years. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 62(4), 372-381.
- Wenar, C. (2003). *Razvojna psihopatologija i psihijatrija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Theule, J., Wiener, J., Tannock, R. i Jenkins, J. M. (2013). Parenting stress in families of children with ADHD: A meta-analysis. *Journal of emotional and behavioral disorders*, 21(1), 3-17.

Participatory rights of children in sports from the perspective of sports professionals in the City of Zagreb¹⁴⁶

Izvorni znanstveni rad

Irena Cajner Mraović

University of Zagreb
Faculty of Croatian Studies
Borongajska cesta 83d
Zagreb
icajner@fhs.unizg.hr

Dario Pavić

University of Zagreb
Faculty of Croatian Studies
Borongajska cesta 83d
Zagreb
dpavic@fhs.unizg.hr

Andreja Sršen

University of Zagreb
Faculty of Croatian Studies
Borongajska cesta 83d
Zagreb
asrsen@fhs.unizg.hr

Abstract

States parties to the United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC) have undertaken to ensure its application in all environments. Given that the Sports Association of the City of Zagreb is developing a policy of zero tolerance for violations of children's rights in sports, a qualitative study was conducted to obtain insight into the knowledge and attitudes of sports professionals about the participatory rights of children in sports. The study was conducted using a semi-structured interview. The topics were Articles 12, 13, 14, 15, 17, 23, 30, 31, 39, and 40 of the UNCRC regulating the participatory rights of the child. Each provision is operationalised through two sta-

¹⁴⁶ This study is part of the scientific research project "Potentials of Sports Associations of the City of Zagreb in Promoting the Developmental and Participatory Rights of the Child" conducted by the Faculty of Croatian Studies of the University of Zagreb, the Sports Federation of the City of Zagreb, and the Association of Youth and Family Judges and Specialists.

tements describing knowledge and two statements describing attitudes towards the same provision, all in the sports context. Based on purposive sampling, interviews were conducted with six sports professionals: male and female coaches with more than 15 years of work experience, male and female coaches with less than three years of work experience, the secretary of a sports association, and the president of a sports club. All study participants come from two similar sports with a shift towards younger age groups: one team and one individual. The results reveal that although the study participants agree on respecting the child's right to participate in activities outside of sports, they still see sports as a priority, and other activities should be secondary. In addition to these subjective restrictions on respecting children's participatory rights in sports, objective restrictions related to insufficient sports infrastructure are also identified, particularly in sports that need specific facilities. Hence, the opportunities for children to participate in such sports are limited.

Keywords: Convention on the Rights of the Child, participatory rights of the child, sports, sports professionals, qualitative study

Participativna prava djece u sportu iz perspektive sportskih djelatnika u Gradu Zagrebu

Sažetak

Države potpisnice Konvencije o pravima djeteta obvezale su se osigurati njezinu primjenu u svim okruženjima. S obzirom na to da Sportski savez Grada Zagreba razvija politiku nulte tolerancije na kršenja prava djeteta u sportu, provedeno je kvalitativno istraživanje s ciljem ostvarivanja početnog uvida u znanja i stavove sportskih djelatnika o participativnim pravima djeteta u sportu. Istraživanje je provedeno metodom polustrukturiranog intervjua, pri čemu su teme intervjua bile odredbe sadržane u člancima 12, 13, 14, 15, 17, 23, 30, 31, 39 i 40 Konvencije, kojima se reguliraju participativna prava djeteta. Svaka ta odredba operacionalizirana je u dvije tvrdnje kojima se opisuje znanje i dvije tvrdnje kojima se opisuju stavovi prema pojedinoj odredbi, sve u sportskom kontekstu. Na temelju namjernog uzorkovanja intervjui su obavljani sa šest osoba: trener i trenerica s više od 15 godina radnog iskustva na tom poslu, trener i trenerica s manje od tri godine radnog iskustva na tom poslu, tajnica jednog sportskog saveza i predsjednik jednog sportskog kluba. Svi sudionici istraživanja dolaze iz dvaju sličnih sportova u kojima je prisutan pomak prema mlađim dobnim skupinama, od kojih je jedan ekipni i jedan individualni. Rezultati pokazuju da, iako se sudionici istraživanja slažu oko nužnosti uvažavanja prava djeteta na sudjelovanje u različitim sadržajima izvan sporta, ipak sport vide kao djetetov prioritet kojemu ostale djetetove aktivnosti trebaju biti podređene. Uz ta subjektivna ograničenja poštivanja participativnih prava djeteta u sportu, utvrđena su i objektivna ograničenja koja se odnose na nedostatnu sportsku infrastrukturu, pogotovo u onim sportovima koji nužno trebaju specifične objekte, pa su mogućnosti sudjelovanja djece u takvim sportovima bitno ograničene.

Ključne riječi: Konvencija o pravima djeteta, participativna prava djeteta, sport, djelatnici u sportu, kvalitativno istraživanje

1 Introduction

Human rights in sports are poorly researched. Therefore, it is unsurprising that there needs to be an unexpectedly weak focus on children's rights in sports (Eliasson, 2015). One of the authors who specifically devoted himself to children's rights in sports explained this by the fact that sport is an activity demonstrated as beneficial for children. However, essentially, it serves to please adults, meaning that

children play sports not for their own sake but for the interests of adults (David, 2005:5). Such a thesis could be more pleasant to hear. It is especially worrying that, if accurate, it can mean a greater or lesser risk for children who play sports (Eliasson, Karp & Wickman, 2017). From the point of view of the Convention on the Rights of the Child (UNCRC), such a thesis is itself a blatant violation of the rights of children in sports, given the fact that Article 3 of the Convention stresses that States Parties should ensure that the best interests of the child shall be a primary consideration. That is why scientific research is necessary to determine the situation concerning respect for children's rights in sports. Children's participatory rights, which are also an integral part of the UNCRC, are neglected in sports and other areas of life. Therefore, this paper aims to gain insight into the knowledge and attitudes of coaches and other sports professionals on participatory rights, which are discussed in the UNCRC.

2 Participatory rights of the child

The rights of participation are described in the UNCRC in Articles 12, 13, 14, 15, 17, 23, 30, and 31. It is also possible to mention Articles 39 and 40, which primarily refer to children with a special status and define the rights of these children. Article 39 thus regulates, among other things, the rights of participation of a child who has been the victim of any form of exploitation, abuse, neglect, torture, or any other form of cruel, inhuman, or degrading treatment. The same article also anticipates the rights of participation of children who have been victims of armed conflict. Article 40 deals with the rights of children who are suspected or found unquestionably to have infringed the penal law.

Article 12 deals with the necessity of respecting children's opinions and, in that regard, requires that the child be provided freedom to express their opinion on all matters relating to them. It is especially important to emphasise that this article also requires the observance of these attitudes in accordance with the chronological and mental age of the child. In a sports club, for children who are members of the club and actively engage in sports, this would mean that the children must be allowed to express their opinions regarding the training process in which they participate and the sport in which they engage, and coaches and other professional staff of the club are required to duly take into account the views and opinions expressed by the children.

The right to express one's own opinion, as provided in Article 12, is further operationalised in Article 13, which anticipates that children must have the opportunity to receive and disseminate information and ideas in the form that best suits them. Here, therefore, the emphasis is on modalities of expression, which can be oral, written, print, art, etc. Of course, the same article also provides restrictions on this right. However, they are related to protecting the child and his/her broad and immediate environment. In the sports context, this would mean that coaches

and other professionals in the sports club are required to allow children to express themselves by any means of their choice and that they should restrict this right only in situations where there would be a threat to the rights and reputation of other persons, national security, public order, public health, or morals.

By Article 14, the child has the right to freedom of thought, conscience, and religion, again emphasising that the child should be supported in using these rights by their developmental abilities. The same applies to restrictions on this right, which must again be determined in advance in regulations, i.e., which are necessary to protect the rights and freedoms of other persons, public safety, health, or morals. This right can also be seen as a development right. However, since its implementation means the right of the child to participate in, for example, certain religious customs, in the narrower division of the rights of the child, this right is classified as the right to participate. It is essential for every educational environment of a child, including sports, to nurture practices in terms of respect for the child's cultural identity, language and values, national values of the country in which the child lives and the country from which they originate, as well as respecting cultures that differ from their own. The child should also be prepared for responsible life in a free society, in the spirit of understanding, peace, tolerance, equality of sexes and friendship among all peoples, ethnic, national, and religious groups and persons of indigenous origin, which are all values that are promoted and emphasised by sports.

Further related to this is Article 30, which indicates that a child must not be deprived of their right to enjoy culture in community with other members of their group, to profess their religion and to perform religious rites, or to use their language. It is imperative to utilize sport as an example of dealing with children belonging to such minorities or of indigenous origin and not to deny them their right to enjoy their culture, religion and religious rites, and use their language. By observing the relationship between upbringing and education as well as sports in a child's life, through upbringing and education and by adequately focusing on it, the child can successfully develop their sports skills and talents.

Article 15 grants the child freedom of association and peaceful assembly, whereby restrictions may be imposed. However, they must be regulated by national law, and it must be clear that they are indispensable for preserving the rights and freedoms of other persons, national or public security, public order, public health, and morals. In the context of sport, this right of the child to freedom of association is often not only delicate but also violated because, for various reasons, children are often unable to choose the sport they will play, let alone the club they will join and train in.

Article 17 focuses on the importance of the mass media in the child's life (such as newspapers, radio, television), i.e., ensuring their access to the child regarding reports and materials from various national and international sources. This particularly applies to sources that seek to promote the child's social, spiritual, and

moral well-being and physical and mental health. Accordingly, the available mass media content must be appropriate for children. In this regard, particular attention is drawn to protecting children at this level from information and materials that endanger their well-being. The media should also disseminate information and materials of social and cultural value to the child. They should pay attention to the linguistic needs of a child belonging to a minority group or of indigenous origin. In the context of sporting rights, it is important to cultivate diversity, tolerance, and respect.

Article 23 describes the rights of children with intellectual or physical disabilities. It explains and emphasises their right to enjoy life as other children and the possibility of equal participation in the community. It also gives such children the right to special care and the right to education, vocational training, and leisure. In a sports context, children with mental or physical disabilities should be allowed to participate in sports activities and be assisted in the performance of sports activities by their abilities.

In addition to upbringing and education, children have the right to play, rest, and leisure and to devote themselves to the activities they enjoy most, as indicated by Article 31. Sports activities that can be performed through play, rest, and leisure time are positive examples.

Article 39 describes the right to recovery assistance for those children who have been neglected, exploited, or abused. It is crucial to take all appropriate measures to promote physical and mental recovery to return to society a child who is a victim. It is essential to ensure recovery and return to society in an environment that promotes the child's health, self-esteem, and dignity so that there are as few consequences as possible. Sports activities and the sports environment could be beneficial for the recovery of children who have been victims.

Finally, Article 40 regulates children's rights when they are in trouble with the law. Given the specific gravity of such situations, the article deals extensively and exhaustively with the child's rights at each stage of penal law. However, the primary meaning and purpose of these rights is to treat children who are in trouble with the law in such a manner that they return to the community as soon as possible. For such children, among other things, it is extremely important to learn the rules and respect the rules so that they can function in the community, and the sports environment is the ideal "ground" for learning the rules and behaving accordingly.

3 Methods

Considering that the Sports Federation of the City of Zagreb is developing a zero-tolerance policy on violations of the rights of the child in sports and does not have accurate data on what coaches and other sports professionals know and think about the participatory rights of children in sports, as well as an instrument by which

ch this could be measured, qualitative research was conducted to gain insight into the knowledge and attitudes of coaches and other sports professionals about each participatory right of the child from the UNCRC. The study was conducted using the semi-structured interview method, where the interview topics were the provisions of the UNCRC regulating the participatory rights of the child. Following the procedure suggested by David (2005), each provision is operationalised through two statements describing knowledge of the provision and two statements describing attitudes towards the same provision, all in a sporting context. These statements are presented in Table 1 in such a manner that, for each provision of the UNCRC observed here, the first two statements refer to knowledge, and the second two statements are written in italics on the opinions on that provision.

Table 1. Statements describing knowledge and attitudes towards the UNCRC participatory provisions in a sporting context

Article 12. Respecting children's opinions
Child athletes must have the opportunity to express their opinions on training freely.
Coaches are required to respect the goals of the children they coach, even when fun in sports is far more important to them than the sporting result.
<i>A coach and a child athlete cannot be equal.</i>
<i>Child athletes must be forced to train and compete for their benefit.</i>
Article 13. Freedom of expression (receiving and imparting information and ideas of all kinds)
Child athletes must have the opportunity to receive answers from the coach to all their questions regarding the sport they are training.
Child athletes must have the opportunity to contact the management of their club with questions or suggestions regarding the sport.
<i>Child athletes can have excellent ideas for improving the training process.</i>
<i>A coach does not need to explain to the child athletes they are training why they are doing specific exercises.</i>
Article 14. Freedom of thought, conscience, and religion
The religious orientation of the child athlete must be respected.
The religious orientation of the child athlete is not the concern of their coaches.
<i>If the coach is an atheist, they are not required to support the religious customs of the child athletes they are coaching.</i>
<i>Children do not understand religious orientation. Therefore, sports professionals do not have to worry about this.</i>
Article 15. Freedom of association

The child athlete does not have the right to choose the club for which he or she will train and compete.
It does not matter which club the child athlete wants to play for.
<i>Parents know best when their child athlete needs to change clubs.</i>
<i>If a child athlete wants to go to another club, it is most often because their friends are there, so this should be ignored.</i>
Article 17. Right of access to information
Sports professionals are required to provide child athletes with access to relevant information about the sport and the club in which they are training.
Sports clubs and federations must regularly send media announcements about the training of child athletes, regardless of their sports achievements.
<i>Today, information is so readily available that child athletes can easily learn everything they want to know about their sport or club.</i>
<i>The public is only interested in information about the important sporting achievements of child athletes.</i>
Article 23. Rights of children with developmental disabilities
Children with developmental disabilities cannot play the sport in which I am involved.
For children with developmental disabilities, there are more important things than sports.
<i>Children with developmental disabilities are not interested in playing sports.</i>
<i>Children with developmental disabilities shouldn't play sports because it makes them more aware of their disabilities.</i>
Article 31. Rest, play, cultural content
The child athlete must have the opportunity to engage in other leisure activities.
A child athlete needs a break, like any other child.
<i>A good coach does not leave children time to waste.</i>
<i>Child athletes do not need to play and have fun like other children because this is what they receive through sports.</i>
Article 39. Integration of child victims of violence and war
A child whose parents neglected them so that they were eventually taken away from parents can hardly find their way in the sport in which I am active.
Sports clubs are not the right places for child victims of violence.
<i>Children who were abused have too many concerns to play sports.</i>
<i>Child victims of violence are not interested in sports.</i>
Article 40. Supporting children who have infringed the penal law

Sports are a reward for children who display good behaviour.
Children who have infringed the penal law do not have the right to join a sports club.
<i>Children with behavioural disorders are not interested in sports.</i>
<i>Children who have infringed the penal law do not deserve to play sports.</i>
Article 3. Best interests of the child
The main goal of training child athletes should be proper upbringing and development, not the result of the sport.
Every sports club is required to take into account the best interests of every child athlete.
<i>Coaches know best what is in the interest of the children they are training.</i>
<i>Sports necessarily include sacrifice and pain, regardless of the athlete's age.</i>

Bearing in mind the fact that the experience of a coach as well as the function of a person in sports (coach or sports professional) can be important from the aspect of knowledge and perception of the participatory rights of a child in sports (Lang, 2022), purposive sampling was carried out to include three essential categories of professionals in sports of the City of Zagreb: (1) experienced coaches with a minimum of 15 years of coaching experience, (2) young coaches who have completed their studies and started working in the last three years, and (3) secretaries and presidents of sports federations and clubs. Furthermore, the representation of both sexes was taken into account. Therefore, the interviews were conducted with six people: a male coach and a female coach with more than 15 years of coaching experience, a male coach and a female coach with less than three years of work experience, a secretary general of a sports federation, and the president of a sports club. All participants in the study came from two similar sports, one of which is a team and one an individual sport, and there is a shift towards younger age groups.

Participants were guaranteed anonymity. The procedure and the purpose of the research were explained to them. They were aware that their participation in the research was voluntary and that they would not have any direct benefits or risks. However, their participation would contribute to the understanding of the child's participatory rights in sports.

4 Results

At the beginning of the interview, each of the three coaches said they noticed some controversial sections in the questionnaire and wanted to talk about them first. At the same time, the federation's secretary general had a much more moderate formulation and expressed readiness for the interview to take place as initially planned, so she would immediately express some controversial opinions.

Interestingly, the most controversial section for one of the experienced coaches and one of the young coaches was related to Article 14 of the Convention regulating the child's right to freedom of thought, conscience, and religion. The experienced coach was especially critical because, on the one hand, he has a very determined attitude that the coach must respect and support the religious commitment of the child athletes he coaches. On the other hand, he also states realistic limitations. For example, if an important game and a religious ceremony are taking place simultaneously (Mass, Adoration...), the athlete must attend the game. However, outside of such situations, the coach must respect the religious orientation of the child athletes they are coaching. For example, if the coach takes the athletes to training camp, they must consider whether someone does not eat pork, etc. for religious reasons. The same coach emphasises the importance of the assertion that children do not understand religious orientation, so sports professionals do not need to bother with this. He points out that sport represents an excellent opportunity for children to get to know their peers of other religious orientations and learn to respect different religious practices and customs. Unlike the experienced coach, the young coach was not emotional about this topic but expressed his amazement that sports have anything to do with the religious orientation of athletes. Experience is a very important factor, which this coach does not have because he has never had the opportunity to take athletes to a competition or a training camp. However, this is a topic not covered in the coach education that this coach underwent a few years ago.

The federation secretary general highlighted this topic first to draw attention to the potentially significant differences between different sports. She indicated that priests from the religions represented on the team travel to competitions in some heavily funded sports. She admits that she had not thought about it up to this point, but she thinks it might be right to seek funding from religious communities for those sports that cannot finance this themselves.

As another contentious matter, the experienced coach and the federation secretary general pointed out the allegations related to Article 23 of the UNCRC for children with developmental disabilities. The first dilemma for both was associated with the concept of disability because the sports system differentiated people with developmental disabilities from people with disabilities, so here they understood that the assertions do not apply to persons with disabilities. Such an interpretation of assertions can result in responses that would be entirely different if persons with disabilities were also included because, in their sports, there are adjustments regulated for persons with disabilities. As for developmental disabilities, it is unclear to them what disabilities are in question and their sports. This is important from the point of view of participants in sports. The young female coach highlighted the same topic in third place in the interview. She warned that two assertions could be interpreted differently than initially intended. These are the assertions: "There are more important things for children with developmental disabilities than sports" and "Children with developmental disabilities are not interested in playing sports".

In her opinion, this could be answered from the perspective of objective life conditions, not the child's rights. For example, she cited many schools that do not have an elevator for people in wheelchairs. In her opinion, such everyday limitations encountered by children with developmental disabilities have the effect of reducing their desires and ambitions. This respondent did not have a problem with the concept of developmental disabilities, and from her words, it was clear that this was due to the programme that she underwent recently. She was very emotional in one part of the discussion on the subject. She expressed an attitude that is entirely contrary to the assertion that "Children with developmental disabilities shouldn't play sports because they are then more aware of their disabilities". She believes that children with developmental disabilities should be encouraged to play sports because it allows them to show and prove what they can do in a group of peers. In her opinion, if a child with developmental difficulties is engaged in sports, and a child who does not have such disabilities does not engage in sports, in such cases, the child with developmental disabilities has the opportunity to dominate.

In the first place, the young coach very emotionally indicated controversial assertions related to Article 3 of the Convention, which requires actions in the child's best interests. As the most contentious claim, she highlighted that the primary goal of coaching child athletes should be their proper growth and development and not the sporting result. This research participant believes that this assertion sounds pleasant. However, in reality, it, more or less or even completely, does not work. To what extent this claim is applicable depends partly on the sport, and, therefore, she warns that it may not be fair to assess this assertion equally in all sports. In particular, the young coach highlights certain individual sports, such as gymnastics or figure skating, which have typically been sports focusing on younger age groups. In recent years, these are sports in which children, i.e., persons under 18, dominate in junior and senior categories. She highlights the same sports as being controversial concerning this assertion from another aspect: body weight. It is known that children in these sports are exposed to reduced diets and even starvation, accompanied by appropriate and sometimes inappropriate dietary supplements, to be able to perform demanding competitive elements. This research participant emphasises that she wants to avoid drawing attention to the negative aspects of only certain sports because similar things occur in many other sports. There are well-known cases of various hormonal interventions in female swimmers and female athletes that were revealed in their adulthood, and it was subsequently shown that they were also exposed to such harmful effects as children. This research participant also warns of parent hypocrisy, which often makes such an assertion declaratively. Then, they become furious and complain when their children do not achieve the top-notch sporting results they expected.

Interestingly, an experienced coach and the federation secretary general emphasise aspects of hypocrisy in the same assertion; however, from another element. They both emphasise it is precisely the result of the sport that is the crucial criteria

for different sources of funding and co-funding, including public, local, and national sources of financial support. Both, in this sense, underline the Sports Act at the same time as a restriction and as a good opportunity. The Sports Act is concerned with competitive clubs whose funding it makes sense to peg to sports results and, if there is a sufficient opportunity, to include children in recreational sports clubs where the primary goal is healthy growth and development of children and not sports results. Both point out that in some sports, this is, to a certain extent, even feasible, but in sports where the limiting factor is sports infrastructure, where there are not enough facilities to play a specific sport, such a philosophy is doomed to fail in advance.

All four coaches who participated in this study were equally critical of the assertion that sport necessarily involves sacrifice and pain regardless of the athlete's age. The experienced coach suggested removing this assertion because it is the case in competitive sports, and a very similar attitude was expressed by one of the young coaches. The female coaches had much more to say on the subject, starting with problematising the concept of the victim. Interestingly, they both highlighted the same example: the child is a victim already for being rushed from school to practice instead of having fun and relaxing with their classmates. The young coach also emphasised that the victim does not always have to be tied exclusively to a moment of play and fun, citing an example that she had encountered several times as a child athlete, which is when adults send the child to practice even though they want to study to receive a better grade in school. Both coaches see the child's best interest as what the child wants because some children want to sacrifice everything for sports because sports success is a priority in their lives. For such children, it is not possible to talk about a victim because they choose the solutions that place sports first. Interestingly, both of them also believe that this assertion does not work because, in competitive sports, sacrifice and pain are inevitable regardless of the athlete's age. In this sense, the young coach even cited examples in which child athletes were deliberately exposed to physical and psychological pain to exclude those who could not handle it early on so that coaches could focus exclusively on those who, in this sense, genuinely represent prospects for top sports results. She is not fully aware of the regulations, so she did not indicate the Sports Act as a limitation and opportunity. Still, like the experienced coach and federation secretary general, she underlined that the solution lies in a strict distinction between competitive and recreational sports. The experienced female coach expressed a similar opinion, but she was moderate because she immediately stated the limitation of such an approach, which is the insufficient availability of sports infrastructure. The club president stressed the same problem, referring to several examples from his experience of managing a sports club, from which it is clear that the lack of sports infrastructure directly prevents the right of participation of the child and the imperative of the best interest of the child because it prevents recreational sports for which adequate infrastructure is lacking.

Another thing the young coach pointed out in the second place as controversial and very emotional is related to Article 12 of the Convention regulating the child's right to be heard. In particular, there was the controversial assertion here that the coach and the child athlete cannot be equal. The young coach is aware of children's rights but claims that this idealism has no basis because the coach and the child athlete have different knowledge and experience. It was reiterated by the young coach as well. The experienced coach highlighted this as controversial in his interview and said he understood that he should probably disagree with this assertion but sees serious limitations. For example, when it comes to competitions or the athlete's health, the coach must not allow the athlete to jeopardise anything, and in this sense, it isn't easy to talk about equality.

At the same time, the young trainer also problematised the assertion that child athletes must be forced to train and compete because it is for their benefit. Interestingly, she expressed the need for more understanding of the concept of coercion, which was also observed in the study on the rights of adult athletes (Toaklu et al., 2021). The young coach warned that her statements here, but also otherwise, refer to two different and partially opposing perspectives. The point is that, until a few years ago, she was an active competitor herself. Then she enrolled in the programme for coaches, which implies a partially different perspective if the coach wants to respect and apply what is written in the UNCRC strictly. However, she emphasises that she still needs to experience this fully; i.e., she once more refers to the necessary difference between competitive and recreational sports. In this sense, she emphasises that children whose priority is the sports results need not be forced to train because this is something they want. At the same time, coercion may be present in children for whom competitive sport and top results in this sport are not the top goal or even not high on their list of priorities. She further explains this, in a way, that a child for whom sports success is not a priority must not be forced to train, while a child who has sports success as a priority does not need to be forced because this is something they want. The experienced coach listed almost identical personal experiences from when she was a child in sports. Therefore, even though the two coaches are decades apart, their experience in this respect is identical.

Interestingly, even an experienced coach needs to understand the concerted pressure because it starts from the assumption that child athletes want a good or top result and sports success is placed first. However, the federation secretary general made the same assertion from a different perspective. She warned of frequent situations when the parents put such a request before the club's management and their child's coach. The club president had the most to say on this topic. He illustrated this with examples from his many years of experience in running a sports club, which shows how often the rights of the child in sports are more and better-taken care of by the sports club, i.e., the coaches than the parents.

Certain ambiguities were observed equally by the trainer and the secretary general regarding the assertions related to Article 15. In the first place, they indica-

ted the assertion that parents know best when their child athlete needs to change clubs. The ambiguity of this assertion is explained by the fact that, at times, this is the case, and at other times, it is quite the opposite, and it can be considered the manipulation of parents and even their pathological ambitions that do not coincide at all with the ambitions of the child related to sports success. The federation secretary general also highlighted the assertion that it is irrelevant which club the child athlete wants to train in, which is potentially controversial because some respondents can interpret it as the opposite of the original intention. The primary purpose was that it is important in which club the child athlete wants to train, because it is their right to choose. However, the claim can also be interpreted differently, i.e., it can be understood that it is irrelevant which club the child trains in because the most important thing is to play sports regardless of the club.

The young coach also warned about this set of assertions but once more emphasised the difference between competitive and recreational sports. In particular, she referred to the assertion that if a child athlete wants to move to another club, it is most often because they have friends there, so this reason should be ignored. She claims that a child who prioritises sports success will not perceive their friends as a priority but will look for a club where the coach guarantees them the best result. However, as this research participant warns, another perspective she experienced as a child athlete is that there are opportunities for children from different clubs to socialise, so the child doesn't have to train in the same club as their friends. She also points out that this assertion can be understood differently in individual and team sports.

The same research participant, as well as the experienced coach and federation secretary general, warned about the assertion that parents know best when their child athlete needs to change clubs. She says it is highly correlated with the age of the child.

All research participants, regardless of their role and experience in sports, agreed on the right of the child to rest, play, and cultural content. All four coaches pointed out that rest is an indispensable component of planning the training process. However, the parents of children involved in sports often do not realise this. In this regard, the club president again had the most to say, stating how difficult it is for him to observe that the children are overburdened and the parents do not want to admit it.

5 Discussion and conclusion

The Convention on the Rights of the Child (UNCRC) does not include any direct link to sports environments. However, children often find themselves in them, not only in recreation but also in competitive and top-level sports. According to some authors (Detrick, 1992), even during the lengthy process of drafting the UNCRC, no

one ever mentioned the problem of competitive sports and its potential adverse impact on the well-being and developmental interests of the child, even though a huge number of experts for children and youth of diverse profiles participated in the process. David (2005) believes this oversight is likely due to several factors. First, it can be assumed that an essential limiting factor was the lack of awareness of children's problems in competitive sports at the highest political levels. The following limiting factor directly generated this problem: the absence of expert groups or at least civil society organisations that would be aware of the problem and advocate for its resolution. Finally, and of primary importance, is the common understanding of sports as an exclusively healthy and positive activity, especially desirable for children and youth because it provides them with physical and mental health (David, 2005). However, although the Convention does not directly mention the sports context, a detailed analysis shows that out of 42 articles of the UNCRC, as many as 37 articles are directly relevant to child athletes (David, 2005). Considering that the rights of the child related to their survival in a democratic society are unquestionable and that the protective rights of children in sports have been a frequent subject of academic research (Fasting & Brackenridge, 2009; Gervis & Dunn, 2004; Rintaugu et al., 2014; Stirling & Kerr, 2014; Timpka et al. 2014, Tynan & McEvilly, 2017), professional activities and public policies in the last two decades, and given the widespread neglect of the participatory rights of the child, this research dealt with the perception of these rights by sports professionals in the city of Zagreb.

The impetus for this study derived from the Sports Federation of the City of Zagreb, whose employees are, on the one hand, aware of the importance of sports in the educational sense and, accordingly, the importance of sports environments in ensuring the child's rights. However, there is also insufficient knowledge of the actual situation regarding children's participatory rights in Zagreb sports clubs. For this reason, qualitative research was conducted, whose participants were coaches and other sports professionals in multiple sports clubs and federations of different ages, sexes, and experience in sports.

The results showed a satisfactory level of awareness among sports professionals in the city of Zagreb regarding children's participatory rights in sports. However, the most important discovery based on this research is that there are some limitations to respecting and observing these rights despite the high awareness of their existence. It is essential to observe these findings in the context of related research from abroad that has identified similar limitations in respecting the human rights of athletes. This study and the research conducted by Tuakli-Wosornu et al. (2021) showed that sports professionals who had a career in competitive sports show a misunderstanding of the concepts of pressure, pain, and sacrifice for sports. Specifically, although the participants of this study unequivocally agree on the right of the child to participate in various activities outside of sports and although the child's interest is an unquestionable priority, they still do not view the child's occupation with sports as something threatening for the realisation of the child's rights,

because they view sports as the child's choice, even a priority. In this manner, it is usual and necessary that sport involves a certain amount of sacrifice and pain, regardless of the athlete's age. Such a perspective is opposed to that stated by Paulo David in his book on human rights in children's and youth sports, dedicated to his daughter and all other young athletes, noting that their experience in competitive sports should be summed up in one word: joy (David, 2005). The question is how realistic our expectations are and how, in the child's best interest, to position children in competitive sports (Tuakli-Wosornu et al.,2022).

In addition to these subjective limitations of respecting the participatory rights of the child in sports, this study has identified some entirely objective limitations. They include insufficient sports infrastructure, especially in those sports that necessarily need specific facilities for the realisation of their activities (for example, swimming pools, ice rinks, indoor sports facilities, etc.). It is pretty understandable that the insufficient availability of such facilities directly prevents the right of children to participate in such sports, especially recreationally. The lack of sports infrastructure means using the limited time in the sports facility for the most part for the requirements of competitive sports, with little time remaining available for children to play such sports recreationally. In particularly complex situations in some sports, such as ice sports, which occur on skating rinks whose construction and maintenance require significant material resources, restrictions exist even for children in competitive sports. On the one hand, these restrictions are related to practice times that are often in the early morning hours before school or immediately after morning classes, which disrupts the daily rhythm of rest and meals for such children, and this usually occurs in individual sports with inadequate sports infrastructure. A similar problem involves late-night training sessions, which is more common in team sports that face the same objective disadvantage. On the other hand, coaches are under pressure to make the most of the available practice time, as a result of which they selectively focus on those children who are the most promising in terms of being competitive, which inevitably leads to a certain level of weaker involvement of other children who train in the same time slots.

Although the above problems related to the limitations of the full respect and application of the participatory rights of the child in sports are not as impressive as the media-exposed cases of abuse or doping of children in sports, it cannot be said that they are less relevant or even of secondary importance. States Parties to the UNCRC have undertaken to ensure its application at all levels and in all settings, including in sports. For this reason, it is crucial to address both subjective and objective limitations of the complete application of the participatory rights of the child in sports.

The main limitation of this study is related to the small number of study participants. It is certainly necessary to create an instrument with which it would be possible to accurately measure the knowledge and attitudes of sports professionals on the participatory rights of children and, based on the results of such measure-

ments, organise relevant training programmes and workshops for sports professionals.

References

- David, P. (2005) *Human Rights in Youth Sport*. New York: Routledge.
- Detrick, S. (1992) The United Nations Convention on the Rights of the Child, a Guide to the 'Travaux préparatoires', The Hague: Martinus Nijhoff.
- Eliasson, I. (2015) The gap between formalised children's rights and children's real lives in sport. *International Review for the Sociology of Sport*, 1-27. DOI: 10.1177/1012690215608516
- Eliasson, I., Karp, S. & Wickman, K. (2017) Developing sports with a children's rights perspective? Intentions, methods, and priorities of development projects in local Swedish sports clubs. *European Journal for Sport and Society*, 14:3, 244-264, DOI: 10.1080/16138171.2017.1349056
- Fasting, K. & Brackenridge, C. H. (2009) Coaches, sexual harassment and education. *Sport, Education and Society*, 1, 21 - 35.
- Gervis, M., & Dunn, N. (2004) The emotional abuse of elite child athletes by their coaches. *Child Abuse Review*, 13, 215-223. DOI: 10.1002/car.843
- Lang, M. (2022) Advancing children's rights in sport: coaching, childhood agency and the participatory agenda, *Sports Coaching Review*, 11(1), 41-63, DOI:10.1080/21640629.2021.1990655
- Rintaugu, E. G., Kamau, J., Amusa, L. O. & Toriola, A. L. & (2014) The forbidden acts: prevalence of sexual harassment among university female athletes. *African Journal for Physical Health, Education, Recreation and Dance*, 20(3), 974-990.
- Stirling, A., & Kerr, G. (2014) Initiating and sustaining emotional abuse in the coach-athlete relationship: An ecological transactional model of vulnerability. *Journal of Aggression, Maltreatment and Trauma*, 23(2), 116-135. DOI: <https://doi.org/10.1080/10926771.2014.872747>
- Timpka, T., Janson, S., Jacobsson, J., Kowalski, J., Ekberg, J., Mountjoy, M. & Svedin, C. G. (2014) Lifetime sexual and physical abuse among elite athletic athletes: a cross-sectional study of prevalence and correlates with athletics injury. *British Journal of Sports Medicine*, 48 (7), 1-7.
- Tuakli-Wosornu, Y.A., Goutos, D., Ramia, I., Galea, N.R., Mountjoy, M.L., Grimm, K., Wu, Y. & Bekker, S. (2021) Development and validation of the athletes' rights survey. *BMJ Open Sport & Exercise Medicine*, 2021;7:e001186. doi:10.1136/bmjsem-2021-001186
- Tuakli-Wosornu, Y.A., Goutos, D., Ramia, I., Galea, N.R., Mountjoy, M.L., Grimm, K., Wu, Y. & Bekker, S. (2022) 'Knowing we have these rights does not always mean we feel free to use them': athletes' perceptions of their human rights in sport. *BMJ Open Sport & Exercise Medicine*, 2022; 8 :e001406. doi:10.1136/bmjsem-2022-001406
- Tynan, R., & McEvilly, N. (2017) 'No pain, no gain': former elite female gymnasts' engagements with pain and injury discourses. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 9(4), 469-484. DOI: 10.1080/2159676X.2017.1323778
- United Nations Convention on the Rights of the Child, 1989. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>

Usporedba kontinentalne i primorske hrvatske kao (poželjnih) studijskih destinacija

Prethodno priopćenje

Ana Lokas Čošković

Katedra za interdisciplinarne znanosti
Sveučilište Algebra
Gradišćanska 24
Zagreb
ana.lokascoskovic@algebra.hr

Martina Stadnik

Katedra za interdisciplinarne znanosti
Sveučilište Algebra
Gradišćanska 24
Zagreb
martina.stadnik@algebra.hr

Tihana Banko

Katedra za interdisciplinarne znanosti
Sveučilište Algebra
Gradišćanska 24
Zagreb
tihana.banko@algebra.hr

Sažetak

Posljednjih godina internacionalizacija visokog obrazovanja postala je istaknuti globalni trend, pri čemu se sve više studenata odlučuje na studij ili akademsku mobilnost u inozemstvu. Hrvatska je postala zanimljiva studijska destinacija koja privlači raznoliku skupinu međunarodnih studenata, a ovo je istraživanje usmjereno na usporedbu kontinentalne i primorske Hrvatske, koje nude posebne akademske krajolike karakterizirane bogatom kulturnom baštinom i akademskim ustanovama s rastućim međunarodnim ugledom. Internacionalizacija obrazovanja ima velike implikacije za ustanove visokog obrazovanja, kreatore politika i lokalne zajednice. Privlačenjem međunarodnih studenata Hrvatska može poticati kulturnu razmjenu i akademsku suradnju te povećati svoju globalnu vidljivost u obrazovnom sektoru. Razumijevanje motiva koji stoje iza sklonosti stranih studenata Hrvatskoj može poslužiti kao podloga za strateške inicijative usmjerene na daljnju promidžbu Hrvatske kao atraktivne studijske destinacije. U tom kontekstu, cilj ovog istraživanja jest ispitati motivaciju međunarodnih studenata koji odabiru kontinentalnu ili primorsku Hrvatsku kao stu-

dijsku destinaciju. U svrhu prikupljanja važnih informacija o različitim čimbenicima koji utječu na odabir kontinentalne ili primorske Hrvatske kao studijske destinacije provedeno je kvantitativno istraživanje u obliku anonimnog desetominutnog upitnika provedenog na dobrovoljnoj osnovi. Istraživanjem su obuhvaćeni studenti preddiplomskih i diplomskih programa koji pohađaju studij na engleskom jeziku na raznim ustanovama visokoškolskog obrazovanja u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj, bilo kao redovni studenti ili studenti na razmjeni. Ispitani čimbenici odabira studijske destinacije uključuju akademski ugled i kvalitetu obrazovanja, cijenu obrazovanja, kulturno bogatstvo Hrvatske, geografsko-politički položaj, sigurnost, dostupnost studijskih programa i fleksibilnost upisa, kao i višejezičnost te multikulturalno okruženje Hrvatske. Prikupljanjem i analizom podataka ovaj rad nastoji utvrditi ključne čimbenike koji utječu na odluku studenata o izboru zemlje studija, ali i pružiti korisne uvide za dionike uključene u oblikovanje hrvatskog internacionalnog akademskog krajolika. Ti uvidi doprinose širem diskursu o međunarodnom obrazovanju i predstavljaju poticaj za donošenje strateških odluka koje su usmjerene na jačanje položaja Hrvatske na globalnom tržištu visokog obrazovanja.

Ključne riječi: internacionalizacija obrazovanja, visoko obrazovanje, motivacija, studijska destinacija, kontinentalna i primorska Hrvatska.

Comparison of continental and coastal Croatia as (desirable) study destinations

Abstract

In recent years, the internationalization of higher education has become a prominent global trend, with a growing number of students opting to study or enroll in student exchange programs abroad. Croatia has become an interesting study destination that attracts a diverse group of international students, so this research focuses on comparing continental and coastal Croatia. Both regions offer special academic landscapes characterized by rich cultural heritage and university institutions with a growing international reputation. The internationalization of education has major implications for higher education institutions, policymakers, and local communities. By attracting international students, Croatia can encourage cultural exchange and academic cooperation and increase its global visibility in the education sector. Understanding the motives behind the preference of foreign students for Croatia can serve as a basis for strategic initiatives for further promoting Croatia as an attractive study destination. In this context, the goal of this research is to examine the motivation of international students who choose continental or coastal Croatia as a study destination. A quantitative survey was conducted in the form of an anonymous ten-minute questionnaire conducted voluntarily to gather important information about the various factors influencing the choice of continental or coastal Croatia as a study destination. The research includes students of undergraduate and graduate programs who are studying in English at various institutions of higher education in continental or coastal Croatia, either as regular students or exchange students. The examined factors for choosing Croatia as a study destination include the academic reputation and quality of education, the cost of education, Croatia's cultural heritage, geographic-political location, security, availability of study programs, and enrolment flexibility, as well as Croatia's multilingual and multicultural environment. This paper aims to determine the key factors that influence students' decision on choosing a country of study and to provide useful insights for stakeholders involved in shaping the Croatian international academic landscape. These insights contribute to the broader discourse on international education and represent an incentive for making strategic decisions to strengthen Croatia's position in the global higher education market.

Keywords: internationalization of education, higher education, motivation, study destination, continental and coastal Croatia

1. Uvod

Ministarstvo znanosti i obrazovanje Republike Hrvatske uvrstilo je privlačenje stranih studenata na studije na hrvatskom ili stranom jeziku u prioritete u visokom obrazovanju (Maravić, 2023). Studiranje u inozemstvu postalo je ključno iskustvo za mnoge studente, bilo da se radi o redovnom studiranju ili o kratkoročnom programu razmjene. Razumijevanje motiva koji stoje iza odluke studenata da studiraju u drugoj zemlji pomaže obrazovnim institucijama prilagoditi svoje programe i usluge podrške potrebama i očekivanjima međunarodnih studenata, čime se poboljšava njihovo obrazovno iskustvo i akademski uspjeh. Isto tako, gledano iz gospodarske perspektive, razumijevanje tih motiva može pomoći zemljama da privuku strane studente, što pak može potaknuti lokalna gospodarstva i poticati inovacije razmjennom ideja i znanja. U ovom radu nastoje se istražiti čimbenici koji utječu na odluke stranih studenata o studiranju u Hrvatskoj te dodatno usporediti koji su to razlozi zbog kojih studenti preferiraju kontinentalnu, odnosno primorsku Hrvatsku.

Predmetni rad podijeljen je na pet poglavlja i literaturu. U prvom poglavlju, ovom uvodu, opisuje se cilj i metodologija istraživanja, kao i hipoteze istraživanja. U drugom poglavlju, pregledu literature, pruža se uvid u istraživanja i literaturu posvećenu sličnoj problematici. U trećem poglavlju, rezultatima istraživanja, iznose se rezultati istraživanja te je ono podijeljeno na tri potpoglavlja, deskriptivnu statistiku o osnovnim podacima o ispitanicima, deskriptivnu statistiku o razlozima odabira studijske destinacije i studentskom životu te Mann Whitney U test kojim se ispituju postavljene hipoteze istraživanja. U četvrtom poglavlju nalazi se rasprava u pogledu rezultata istraživanja, a u petom je poglavlju zaključak.

Cilj istraživanja prikazanog u ovom radu bio je dobiti uvid u motive koji Republiku Hrvatsku čine poželjnom destinacijom za studiranje te usporediti postoje li razlike između odabira kontinentalne, odnosno primorske Hrvatske u smislu percepcije studenata o kvaliteti obrazovanja, vrsti ponuđenih programa i jezika, mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj te kvaliteti života, koja uključuje aspekte sigurnosti, ekonomske prilike, prirodnu ljepotu i kulturnu baštinu Hrvatske.

Posebnost ovog istraživanja jest korelacija rezultata između kontinentalne i primorske Hrvatske koja je, prema saznanju autorica, prvi puta provedena u Hrvatskoj. Rezultati ovog istraživanja omogućit će ustanovama visokog obrazovanja u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj uvid u motivaciju stranih studenata za odabir naše zemlje kao poželjne destinacije za studiranje te im omogućiti da prilagode promidžbu svojih studija na temelju onoga što su studenti naglasili kao najvažnije elemente pri odabiru. Nadalje, ustanove visokog obrazovanja u Hrvatskoj ovim će istraživanjem dobiti uvid i u one segmente na kojim se može dodatno poraditi kako bismo privukli još veći broj studenata iz inozemstva.

S obzirom na činjenicu da pregledom literature autorice nisu naišle na definitivne zaključke o razlikama u odabiru kontinentalne i primorske Hrvatske kao studij-

ske destinacije, u ovom su se istraživanju odlučile na postavljanje nultih hipoteza, kako slijedi:

- H1: Ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da je obrazovanje u Hrvatskoj jednako kvalitetno kao i u drugim zemljama EU-a.

- H2: Ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji nemaju u matičnoj zemlji iz koje dolaze.

- H3: Ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji se izvode na engleskom jeziku.

- H4: Ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj.

- H5: Ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog kvalitete života.

Kad je riječ o metodologiji prikupljanja podataka, kvantitativni podatci prikupljali su se s pomoću anketnog upitnika kao instrumenta istraživanja napravljenog u alatu Google Forms. Anketa se dijelila preko Agencije za mobilnost i programe Europske unije (AMPEU), a anketni upitnik bio je u potpunosti anonimn i dostupan od 15. lipnja do 10. srpnja 2024. godine. Anketni upitnik ispunjavali su ispitanici iz kontinentalne i primorske Hrvatske. S obzirom na to da su neki od ispitanika bili redovni studenti, a neki studenti na razmjeni, anketni upitnik uključivao je pitanje kojim su se te dvije skupine ispitanika odvajale kako bi se omogućila kasnija kvalitetnija analiza dobivenih rezultata. Svaka skupina imala je svoj skup pitanja koji se zasebno statistički obrađivao. Anketa se sastojala od 28 pitanja, od kojih je većina bila zatvorenog tipa, tj. moralo se odabrati između više ponuđenih odgovora, a zadnje je pitanje studentima omogućilo dodatne komentare koje pitanja možda nisu obuhvatila.

2. Pregled literature

2.1. Pregled istraživanja internacionalizacije obrazovanja u Hrvatskoj

Iako je internacionalizacija obrazovanja jedan od strateških ciljeva EU-a, znanstvena istraživanja internacionalizacije obrazovanja u Hrvatskoj tek su u začetku, a provodi ih uglavnom Ministarstvo znanosti i obrazovanja te Agencija za mobilnost i programe Europske unije u okviru projektnih aktivnosti (AMPEU 2024; Maravić, 2023; Žuvić, 2023). Žic-Ralić et al. (2015) bave se temom multikulturalizma i multikulturalnih kompetencija u sustavu visokog obrazovanja na Edukacijsko-rehabilitacijskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, pri čemu ispituju iskustva nastavnika i studenata te njihova razmišljanja o multikulturalizmu u kontekstu međunarodne mobilnosti, uz zaključak da rezultati općenito ukazuju na pozitivan odnos prema internacionalizaciji u visokom obrazovanju. Fernandez et al. (2017) analiziraju svakodnevna iskustva Erasmus+ studenata te učinke intenzivnih međunarodnih ICT programa na stavove stranih studenata u Hrvatskoj, uz zaključak da su istraženi programi mobilnosti učinkoviti u promicanju boljeg stava i motivacije prema međunarodnim iskustvima i profesionalnim izazovima u multikulturalnom okruženju. Batičić i Sotošek (2023) s Medicinskog fakulteta u Rijeci objavljuju pregledni rad u kojem naglašavaju da je internacionalizacija „most koji povezuje ljude sa svijetom znanosti i obrazovanja” te da od uvođenja sveučilišnog studija medicine na engleskom jeziku 2017./2018. godine broje više od 250 studenata iz različitih dijelova svijeta. Banko et al. (2023) u svom radu daju povijesni pregled internacionalizacije visokog obrazovanja, s posebnim osvrtom na kontinentalnu Hrvatsku te istražuju suvremeni trend studiranja na engleskom jeziku kao jedan od aspekata internacionalizacije. Rezultati navedenog istraživanja ukazuju na osviještenost studenata o važnosti studiranja na engleskom jeziku zbog boljih prilika za akademski napredak te zbog veće zapošljivosti.

2.2. Internacionalizacija u visokom obrazovanju u Hrvatskoj i ostalim članicama EU-a

Jedini razvojni prioriteti koji mogu donijeti dugoročnu društvenu stabilnost, ekonomski napredak i osiguranje kulturnog identiteta jesu obrazovanje i znanost. Njih je Republika Hrvatska kao takve i prepoznala, stoga je Hrvatski sabor na sjednici 17. lipnja 2017. godine donio Strategiju obrazovanja, znanosti i tehnologije (NN br. 124/2014). Ciljevi definirani u Strategiji definirani su u skladu s ciljevima europskog strateškog dokumenta Europa 2020 i inicijativama koje iz njega proizlaze kako bi se hrvatski sustav visokog obrazovanja uklopio u europske razvojne trendove. Strategija definira 7. cilj: „Internacionalizirati visoko obrazovanje i jače ga integrirati u europski i svjetski visokoobrazovni prostor” (NN br. 124/2014). Kako bi se jačanjem visokog obrazovanja postavili temelji za brži razvoj prema društvu znanja,

tolerancije i jednakih mogućnosti, implementiran je Bolonjski proces. Ova reforma visokog obrazovanja čini osnovu za daljnji napredak europskih visokoškolskih ustanova. Europski razvojni trendovi, u koje se mora integrirati i hrvatski sustav visokog obrazovanja, odražavaju svijest da se konkurentnost Europe na globalnoj razini može postići samo sinergijom visokog obrazovanja, znanosti, inovacija i tehnologije (Eurydice, 2023). Internacionalizacija visokog obrazovanja doprinosi poboljšanju kvalitete i inovacijskog potencijala, a ključne aktivnosti uključuju poticanje mobilnosti za studentske razmjene i kratkotrajnu mobilnost nastavnog i nenastavnog osoblja, zajedničke studijske programe te prekogranično osiguranje kvalitete u visokom obrazovanju uspostavom jedinstvene akreditacije za zajedničke studije koju bi provodila neka od agencija registriranih u Europskom registru za osiguravanje kvalitete (EQAR) (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih, 2024). U posljednjih 20 godina međunarodna studentska mobilnost značajno je porasla na globalnoj razini jer tradicionalna obrazovna središta, kao i nova rastuća središta, privlače sve veći broj studenata. Prema podacima UNESCO-vog Instituta za planiranje obrazovanja (kako se citiraju u AMPEU, 2024), broj međunarodnih studenata porastao je s 2 milijuna na 6,36 milijuna u razdoblju od 2000. do 2020. godine. Mnogobrojni čimbenici na individualnoj, institucionalnoj, nacionalnoj i globalnoj razini oblikuju obrasce međunarodne mobilnosti studenata. To uključuje osobne ambicije i želje za boljim mogućnostima zapošljavanja, nedostatak visokokvalitetnih visokih učilišta u matičnoj zemlji te sposobnost inozemnih institucija da privuku talente. I obrazovne politike koje potiču internacionalizaciju obrazovanja također igraju važnu ulogu. Privlačnost određenih obrazovnih destinacija za strane studente dodatno je pojačana njihovom kulturnom, jezičnom i geografskom blizinom, kao i rastućim brojem sveučilišta rangiranih na međunarodnim ljestvicama. Prema podacima UNESCO-vog Instituta za planiranje obrazovanja (kako se citiraju u AMPEU, 2024), Europa je vodeći kontinent za međunarodne studente s 1,52 milijuna inozemnih studenata koji su 2021. godine pohađali visoko obrazovanje u državama članicama Europske unije, a Europa je druga regija nakon Azije iz koje najveći broj studenata odlazi na međunarodnu mobilnost. Prema definiciji OECD-a (kako se citira u AMPEU, 2024), inozemni studenti oni su studenti koji su prethodnu obrazovnu kvalifikaciju stekli u drugoj državi i nisu državljani zemlje u kojoj pohađaju visoko obrazovanje. Nadalje, inozemne studente možemo dodatno podijeliti na one koji ostvaruju dugoročnu mobilnost radi stjecanja kvalifikacije (engl. *degree mobility*), odnosno pohađanja cijelog studija, te na one koji ostvaruju kratkoročnu mobilnost radi stjecanja ECTS ili drugih bodova (engl. *credit mobility*) (AMPEU, 2024).

Prema Eurostatovim podacima (kako se citiraju u AMPEU, 2024), u usporedbi s ukupnim brojem studenata visokog obrazovanja u svakoj državi članici EU-a (što uključuje i domaće i inozemne studente), Luksemburg je 2021. godine imao najveći udio inozemnih studenata, s 49,3 %, a slijedio ga je Cipar s 21,8 %. U još 11 država članica najmanje je jedna desetina svih studenata visokog obrazovanja bila iz inozemstva, dok su, nasuprot tome, inozemni studenti činili relativno mali dio studentske

populacije u Španjolskoj (3,6 %), Italiji (3,4 %), Grčkoj (2,8 %) i Hrvatskoj (2,7 %) (Eurostat kako se citira u AMPEU, 2024). Eurostatovi podatci (kako se citiraju u AMPEU, 2024) ukazuju i na to da je u 15 država članica EU-a za koje su podatci dostupni (nepotpuni podatci za Nizozemsku) većina inozemnih studenata u 2021. godini dolazila iz drugih dijelova Europe. Taj udio bio je najveći u Sloveniji (93,1 %), Hrvatskoj (90,1 %) i Slovačkoj (89,8 %), dok je udio studenata iz drugih dijelova Europe u visokom obrazovanju bio nešto ispod jedne trećine u Finskoj, malo iznad jedne četvrtine u Irskoj te ispod jedne petine u Francuskoj (16,6 %) i Portugalu (16,0 %) (Eurostat kako se citira u AMPEU, 2024). Prethodno spomenuti pojam kratkoročne mobilnosti radi stjecanja ECTS ili drugih bodova odnosi se na privremeno visokoškolsko obrazovanje i/ili pripravištvo koje je povezano sa studiranjem u inozemstvu, a odvija se unutar programa visokog obrazovanja (obično) u matičnoj ustanovi u cilju stjecanja akademskih bodova. Prema Eurostatovim podacima (2023), najveći broj diplomiranih studenata koji su se koristili mogućnošću kratkoročne mobilnosti radi stjecanja bodova u 2021. godini od svih država članica EU-a bio je iz Francuske, njih 176 100. Drugi najveći broj diplomiranih studenata koji su se koristili mogućnošću kratkoročne mobilnosti radi stjecanja bodova, njih 68 700, bio je iz Njemačke. U cijelom EU-u, ne uključujući Irsku i Sloveniju, najveći broj diplomanata koji su se koristili mogućnošću kratkoročne mobilnosti radi stjecanja bodova u 2021. otišao je u Ujedinjenu Kraljevinu (10,7 %) i Španjolsku (9,4 %), a treći najpopularniji izbor diplomanata bile su Sjedinjene Američke Države (7,5 %) (Eurostat, 2023). Prema Eurostatovu zaključku (2023), u te tri zemlje zajedno otišlo je 27,6 % svih diplomanata iz EU-a koji su se koristili mogućnošću kratkoročne mobilnosti radi stjecanja bodova.

3. Motivacija studenata za studiranje u inozemstvu

Radna skupina rektorskog zbora Republike Hrvatske predstavila je Strateški okvir za razvoj internacionalizacije hrvatskih sveučilišta i predstavila ga na Erasmus+ godišnjoj konferenciji VO 4. prosinca 2023. godine, u kojem je navedeno da se interes i donošenje odluke o studiranju u inozemstvu kod kandidata temelji na: međunarodnoj reputaciji sveučilišta, kvaliteti obrazovanja, mogućnostima stjecanja željene kvalifikacije, zapošljivosti nakon studija i mogućnosti ostanka u zemlji studiranja, sigurnosti zemlje, geografskom položaju, političkim uvjetima, kvaliteti življenja, mogućnosti stjecanja novih kulturalnih iskustava i bogatstvu prirodne i kulturne baštine (Žuvić, 2023). Zbor je izradio i SWOT analizu koja je prikazana u tablicama 1 i 2. Tablica 1 prikazuje snage (engl. *strengths*) i slabosti (engl. *weaknesses*), a tablica 2 prilike (engl. *opportunities*) i prijetnje (engl. *threats*).

Tablica 1. Snage i slabosti (Žuvić, 2023, str. 14)

(S) SNAGE – prednosti sustava, povoljni društveni aspekti	(W) SLABOSTI – nedostaci u sustavu, nepovoljni unutrašnji aspekti
<ul style="list-style-type: none"> • velik broj slobodnih upisnih mjesta na sveučilištima • kvaliteta ljudskih potencijala • vidljivost natječaja za zapošljavanje (EURAXESS) • partnerstvo u europskim alijansama • brojna partnerstva sa stranim sveučilištima i institucijama • visoka razina korištenja engleskog jezika • kulturološki prijateljsko okruženje 	<ul style="list-style-type: none"> • mali broj studijskih programa na stranom jeziku • vrlo slabi kapaciteti za organiziranu kvalitetnu administrativnu podršku stranim studentima i stranim znanstvenicima • mali smještajni kapaciteti u studentskim domovima • nedostajuća podrška u ostvarivanju smještaja za strane studente i znanstvenike (stanovi) • nedostajuća podrška pri dolasku u RH (MUP, banka, i dr.) • nedostajući poticaj nastavnicima za izvođenje nastave na stranom jeziku • izostanak sufinanciranja školarina za studiranje domaćih studenata na stranom jeziku • mali broj stranih državljana zaposlenih u znanstveno-nastavnim radnim mjestima • nepostojanje jedinstvenih upisnih procedura na hrvatskim sveučilištima za strane studente

Tablica 2. Prilike i prijetnje (Žuvić, 2023, str. 15)

(O) PRILIKE – povoljne mogućnosti u okruženju	(T) PRIJETNJE – nepovoljne prilike u okruženju
<ul style="list-style-type: none"> • RH kao sigurno mjesto za boravak, studiranje i istraživanje • visoka kvaliteta studiranja – europski sustav akreditacije i osiguravanja kvalitete studijskih programa • konkurentnost školarina i životnih troškova • profil hrvatskih sveučilišta u području ostvarivanja globalnih ciljeva održivog razvoja • hrvatska dijaspora – jedinstvena promocija studiranja i boravka na hrvatskim sveučilištima preko veleposlanstva i Središnji ured za Hrvate izvan RH • postojeći interes stranih studenata za studiranje u RH i dobar odabir ciljnih tržišta (non-EU: druge i treće zemlje) • jačanje suradnji u okviru europskih alijansi i priključivanje alijansama sveučilišta koja još nisu ostvarila partnerstva u EU⁸² • visoka razina korištenja engleskog jezika u RH • kulturološki prijateljsko okruženje, način života i bogata kulturna baština, prirodne ljepote, različitost 	<ul style="list-style-type: none"> • prepreke za ostvarivanje viza za dolazak studenata i znanstvenika iz trećih zemalja • prepreke za ostvarivanje boravišne dozvole i zdravstvenog osiguranja • nepostojanje studentskih viza • otežan pristup upisnim procedurama za prijediplomske i diplomatske studije (NISpVU sučelja na hrvatskom jeziku) • nepostojanje prijavnih obrazaca za priznavanje inozemnih kvalifikacija na engleskom jeziku • oporezivanje stranih stipendija • konkurencija sveučilišta u okruženju koja imaju tradiciju i organiziranu dobru podršku dolasku stranih studenata • prestanak stabilnog financiranja europskih alijansi sveučilišta

U konferencijskoj prezentaciji Radne skupine koju je pripremila M. Žuvić navode se i misija i vizija za razvoj internacionalizacije hrvatskih sveučilišta (2023). Budući da prezentacija ostavlja dojam da je Radnoj skupini i autorici važnija vizija internacionalizacije, jer predstavlja težnju što se želi postići u široj zajednici i svijetu, ovdje je prenosimo u cijelosti: „Hrvatska sveučilišta imaju snažnu međunarodnu perspektivu i prepoznatljivost u europskom i globalnom prostoru visokog obrazovanja i znanosti, ostvarenu internacionalizacijom obrazovnog i istraživačkog rada te razvojem multikulturalizma i globalne osviještenosti u zajednici.” (Žuvić, 2023). Kako bismo tu viziju i ostvarili i privukli što veći broj inozemnih studenata, ovim istraživanjem želimo prikupiti podatke o preferencijama inozemnih studenata pri odabiru Republike Hrvatske kao poželjne destinacije za studiranje

4. Rezultati istraživanja

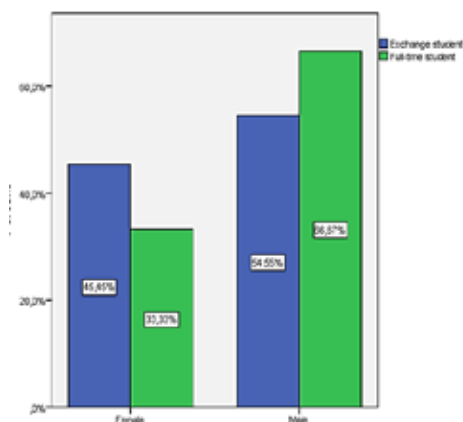
Kao što je već prethodno spomenuto, kvantitativni podatci prikupljali su se putem anonimnog anketnog upitnika kao instrumenta istraživanja napravljenog u alatu Google Forms koji se dijelio preko Agencije za mobilnost i programe Europske unije (AMPEU) od 15. lipnja do 10. srpnja 2024. godine, pri čemu su neki ispitanici bili redovni studenti, a neki studenti na razmjeni. Anketnom upitniku pristupilo je 79 ispitanika iz kontinentalne i primorske Hrvatske, od čega 31 ispitanik ima status redovnog studenta, dok njih 48 pripada skupini studenata na razmjeni. S obzirom na to anketni upitnik odvajao je potonje dvije skupine te su one imale svaka svoj skup pitanja koji se zasebno statistički obrađivao.

4.1 Deskriptivna statistika – ispitanici

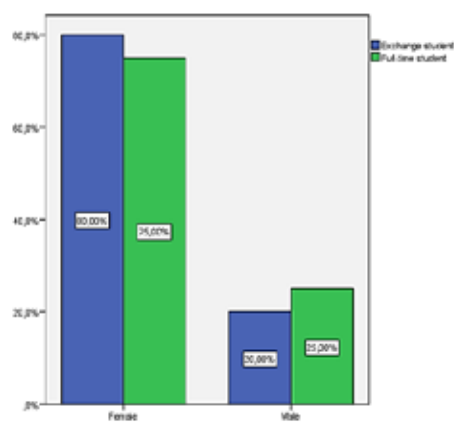
U ovom će se poglavlju prikazati rezultati deskriptivne statistike o ispitanicima iz kontinentalne i primorske Hrvatske po spolu, dobi, vrsti i stupnju studija te državljanstvu i zemljama ranijeg studiranja ispitanika. Rezultati su obrađivani i prikazani zasebno, za redovne studente i za studente na razmjeni.

Od redovnih studenata ispitanika s područja kontinentalne Hrvatske, njih 66,6 % bili su muškarci, a 33,33 % bile su žene. Od studenata na razmjeni u kontinentalnoj Hrvatskoj njih 54,55 % bili su muškarci, a 45,45 % bile su žene (stupčasti grafikon 1). Od redovnih studenata ispitanika s područja primorske Hrvatske u ovom istraživanju sudjelovalo je 25 % muškaraca i 75 % žena. Od studenata na razmjeni u Hrvatskoj njih 20 % bili su muškarci, 80 % bile su žene (stupčasti grafikon 2).

Stupčasti grafikon 1. Spol ispitanika u kontinentalnoj Hrvatskoj

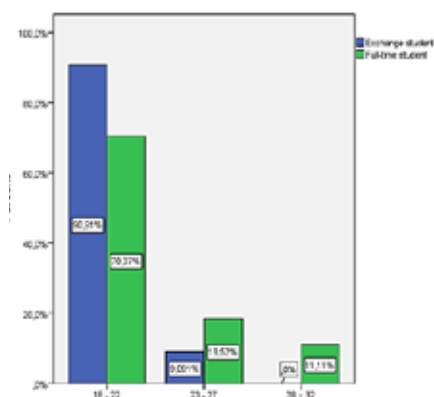

Stupčasti grafikon 2. Spol ispitanika u primorskoj Hrvatskoj

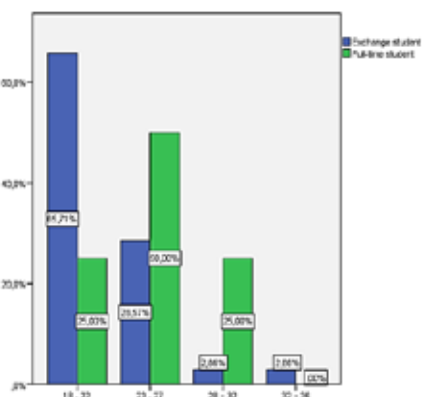

U kontinentalnoj Hrvatskoj najzastupljenija dobna skupina bila je ona od 18 do 22 godine i kod redovnih studenata (70,37 %) i kod studenta na razmjeni (90,91 %), nakon koje slijedi dobna skupina od 23 do 27 godina (redovni studenti 18,52 %, studenti na razmjeni 9,09 %). U dobnoj skupini od 28 do 33 godine redovnih studenata je bilo 11,11 % (stupčasti grafikon 3). Na području primorske Hrvatske najzastupljenija dobna skupina kod studenata na razmjeni bila je ona od 18 do 22 godine (65,71 %), dok je najzastupljenija dobna skupina kod redovnih studenata bila ona od 23 do 27 godina (50 %). Najmanje zastupljena dobna skupina kod studenata na razmjeni bila je od 28 do 32 godine i od 32 do 36 godina (2,86 %), dok je najmanje zastupljena dobna skupina kod redovnih studenata bila od 18 do 22 i od 28 do 32 godine (25 %) (stupčasti grafikon 4).

Stupčasti grafikon 3. Dob ispitanika u kontinentalnoj Hrvatskoj

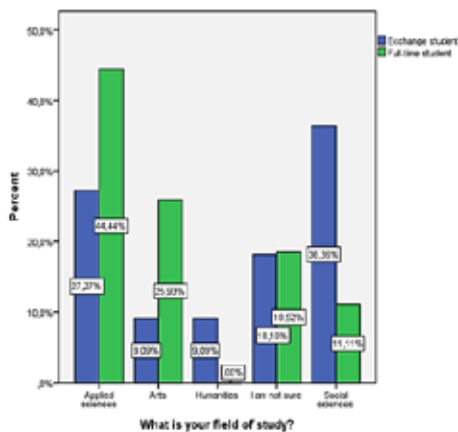
Stupčasti grafikon 4. Dob ispitanika u primorskoj Hrvatskoj

U pogledu područja studiranja u kontinentalnoj Hrvatskoj redovni studenti u najvećem postotku (44,44 %) studiraju u području primijenjenih znanosti, dok studenti na razmjeni u najvećem postotku (36,36 %) studiraju u području društvenih znanosti. S druge strane, redovni studenti u najmanjem postotku (11,11 %) studiraju u području društvenih znanosti, a studenti na razmjeni u najmanjem postotku (36,36 %) studiraju u umjetničkom i društvenom području (9,09 %) (stupčasti grafikon 5). U primorskoj Hrvatskoj redovni studenti u najvećem postotku (50 %) studiraju u području primijenjenih znanosti, dok studenti na razmjeni u najvećem postotku (48,57 %) studiraju u području društvenih znanosti, slično kao i kod studenata na području kontinentalne Hrvatske. Studenti na razmjeni u najmanjem postotku (36,36 %) studiraju u umjetničkom, društvenom i području prirodnih znanosti (5,71 %) (stupčasti grafikon 6).

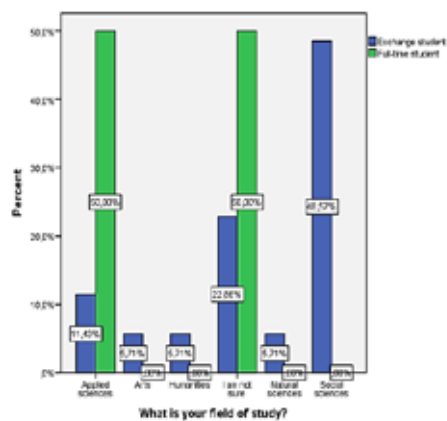
Stupčasti grafikon 5.

Područje studija u kontinentalnoj Hrvatskoj

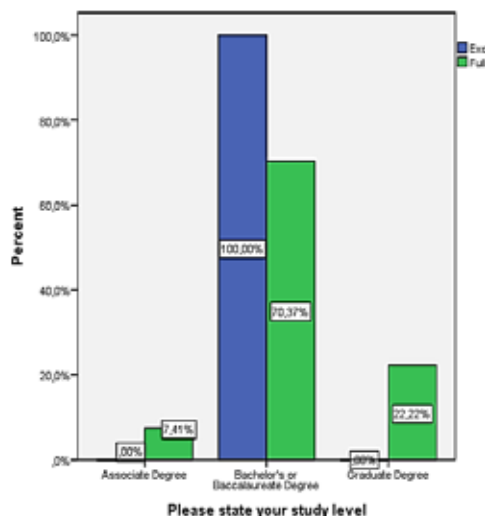
Stupčasti grafikon 6.

Područje studija u primorskoj Hrvatskoj

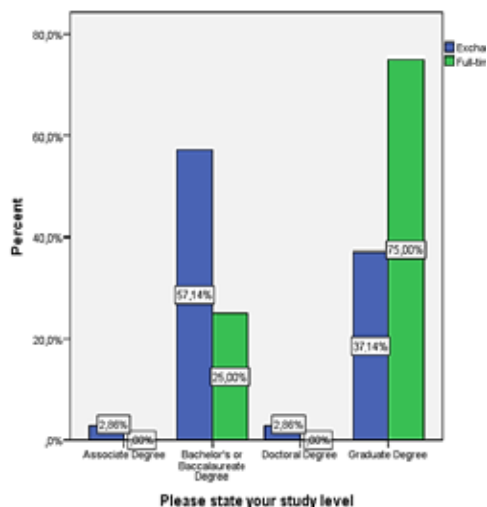

Po pitanju stupnja studija, u kontinentalnoj Hrvatskoj svi studenti na razmjeni (100 %) kao i 70,37 % redovnih studenata studiraju na preddiplomskom studiju (stupčasti grafikon 7). S druge strane, u primorskoj Hrvatskoj 57,14 % studenata na razmjeni i 25 % redovnih studenata studira na preddiplomskom studiju dok na diplomskom studiju studira 37,14 % studenata na razmjeni i 75 % redovnih studenata (stupčasti grafikon 8).

Stupčasti grafikon 7. Stupanj studija u kontinentalnoj Hrvatskoj

Stupčasti grafikon 8. Stupanj studija u primorskoj Hrvatskoj

U kontinentalnoj Hrvatskoj najzastupljenije državljanstvo studenata na razmjeni bilo je francusko i španjolsko (18,2 %), a najzastupljenije državljanstvo redovnih studenata bilo je ukrajinsko (11,1 %) pa austrijsko, kinesko, indijsko i rusko (po 7,4 %) (tablica 3). U primorskoj Hrvatskoj najzastupljenije državljanstvo studenata na razmjeni bilo je poljsko (22,9 %), nakon kojeg slijede češko, francusko i njemačko (po 8,6 %), a najzastupljenije državljanstvo redovnih studenata je talijansko (50 %) (tablica 4).

Tablica 3. Državljanstvo studenata na razmjeni i redovnih studenata u kontinentalnoj Hrvatskoj

Student status		Frequency	Percent
Exchange student	American	1	9,1
	Azerbaijan	1	9,1
	Canadian	1	9,1
	French	2	18,2
	German	1	9,1
	Greek	1	9,1
	Mexican	1	9,1
	Slovak	1	9,1
	Spanish	2	18,2
	Ukupno	11	100,0

Full-time student	Austrian	2	7,4
	Belarusian	1	3,7
	Canada	1	3,7
	Chinese	2	7,4
	Croatian	2	7,4
	Finnish	1	3,7
	Indian	2	7,4
	Iraq	1	3,7
	Macedonian	1	3,7
	Moldovan	1	3,7
	Nepal	1	3,7
	Nigeria	1	3,7
	Pakistan	1	3,7
	Russian	2	7,4
	Serbian	1	3,7
	Spain	1	3,7
	Tanzanian	1	3,7
	Ukrainian	3	11,1
	USA	1	3,7
	Zimbabwean	1	3,7
Total	27	100,0	

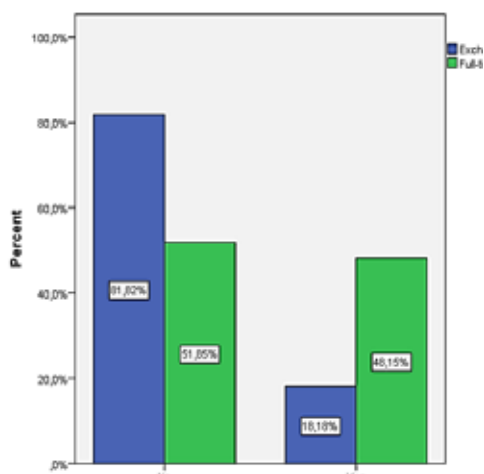
Tablica 4. Državljanstvo studenata na razmjeni i redovnih studenata u primorskoj Hrvatskoj

Student status		Frequency	Percent
Exchange student	Czech	3	8,6
	French	3	8,6
	German	3	8,6
	Hungary	2	5,7
	Italian	1	2,9
	Kenyan	1	2,9
	Lithuanian	1	2,9
	Macedonian	1	2,9
	Montenegro	1	2,9
	Norwegian	1	2,9

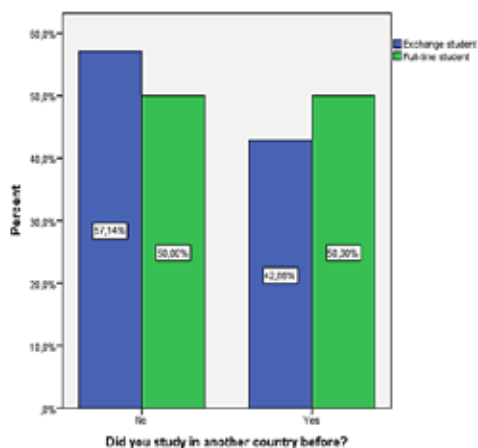
	Polish	8	22,9
	Portuguese	1	2,9
	Romanian	2	5,7
	Slovakia	1	2,9
	Slovene	1	2,9
	Spanish	2	5,7
	Ukraine	1	2,9
	USA	2	5,7
	Total	35	100,0
Full-time student	French	1	25,0
	Italian	2	50,0
	Norwegian	1	25,0
	Total	4	100,0

Od studenata koji prije nisu studirali u nekoj drugoj zemlji, redovnih studenata u kontinentalnoj Hrvatskoj je 51,85 %, dok je studenata na razmjeni 81,82 %. Od studenata koji jesu studirali u nekoj drugoj zemlji, redovnih je studenata 48,15 %, dok je studenata na razmjeni 18,18 % (stupčasti grafikon 9). U primorskoj Hrvatskoj od studenata koji nisu prije studirali u nekoj drugoj zemlji, redovnih je studenata 50 %, dok je studenata na razmjeni 57,14 %. Od studenata koji jesu studirali u nekoj drugoj zemlji, redovnih je studenata 50 %, dok je studenata na razmjeni 42,86 % (stupčasti grafikon 10).

Stupčasti grafikon 9. Ranije studiranje u drugoj zemlji (kontinentalna Hrvatska)

Stupčasti grafikon 10. Ranije studiranje u drugoj zemlji (primorska Hrvatska)

Od onih studenata koji jesu ranije studirali u nekoj drugoj zemlji, najveći postotak redovnih studenata iz kontinentalne Hrvatske studirao je u Ukrajini, Rusiji i Irskoj (7,41 %), dok je najveći postotak studenata na razmjeni (9,09 %) ranije studirao u Azerbajdžanu, Kanadi i Slovačkoj. S druge strane, najveći postotak redovnih studenata iz primorske Hrvatske ranije je studirao u Francuskoj (25 %) i Italiji (25 %), a najveći je postotak studenata na razmjeni (9,09 %) ranije studirao u SAD-u, Rumunjskoj, Poljskoj i Francuskoj (po 5,71 %).

4.2. Deskriptivna statistika – razlozi izbora studijske destinacije i iskustva

U ovom će se poglavlju prikazati rezultati deskriptivne statistike o razlozima izbora Hrvatske kao studijske destinacije u ispitanika iz kontinentalne i primorske Hrvatske, što uključuje i njihovo iskustvo u pogledu studentskog života u Hrvatskoj. Rezultati su obrađivani i prikazani zasebno, najprije za studente iz kontinentalne Hrvatske, s odvojenim rezultatima za redovne studente i studente na razmjeni, a potom na isti način i za studente iz primorske Hrvatske.

Kao razlog dolaska na studij u kontinentalnu Hrvatsku (tablica 5), 63,6 % studenata na razmjeni navelo je želju za istraživanjem nove kulture i upoznavanjem novih ljudi, dok su redovni studenti u najvećem postotku naveli zemljopisni položaj Hrvatske (EU), kao i želju za istraživanjem nove kulture i upoznavanjem novih ljudi (22,2 %).

Tablica 5. Analiza frekvencija odgovora studenata iz kontinentalne Hrvatske o razlozima dolaska u Hrvatsku

Student status		Frequency	Percent
Exchange student	Courses in English	1	9,1
	Geographical position (EU)	1	9,1
	I wanted to explore a new culture and meet new people	7	63,6
	It was recommended to me	2	18,2
	Total	11	100,0
Full-time student	Because Algebra University is in the EU	1	3,7
	Family have real estate in Croatia	1	3,7
	Geographical position (EU);I don't need a visa to study here	1	3,7
	Geographical position (EU);I don't need a visa to study here;Affordable price	1	3,7
	Geographical position (EU);I wanted to explore a new culture and meet new people	6	22,2

Full-time student	Geographical position (EU);I wanted to explore a new culture and meet new people;It was recommended to me;Croatian family	1	3,7
	Geographical position (EU);I wanted to explore a new culture and meet new people;It was recommended to me;I don't need a visa to study here	1	3,7
	Geographical position (EU);It was recommended to me	1	3,7
	I don't need a visa to study here;Family	1	3,7
	I wanted to explore a new culture and meet new people	3	11,1
	I wanted to explore a new culture and meet new people;Indians doesn't about balkans mostly. There maps stops at italy and resumes at Turkey. so yeaah	1	3,7
	I wanted to explore a new culture and meet new people;It was recommended to me	2	7,4
	interesting course	1	3,7
	It was recommended to me	2	7,4
	Proximity to my homeland	2	7,4
	Proximity to my homeland;Geographical position (EU);I wanted to explore a new culture and meet new people;It was recommended to me	2	7,4
	Total	27	100,0

U tablici 6 u nastavku prikazane su osnovne deskriptivne vrijednosti odgovora studenata s područja kontinentalne Hrvatske na tvrdnje o (studentskom) životu u Hrvatskoj. Najveće prosječne vrijednosti odgovora studenata na razmjeni u Hrvatskoj zabilježene su za tvrdnju *Life in Croatia is safer than other countries in the EU* ($M = 4,82$, $SD = 0,405$) i za tvrdnju *I chose Croatia because of its natural beauty and cultural heritage* ($M = 4,09$, $SD = 0,944$), dok su najmanje prosječne vrijednosti odgovora studenata na razmjeni u Hrvatskoj zabilježene za tvrdnju *The study programme I have chosen does not exist in my home country* ($M = 1,45$, $SD = 0,943$) i za *I chose Croatia because of the offer of courses and professions, which are not available at my home institution* ($M = 1,73$, $SD = 1,009$). Drugim riječima, studenti na razmjeni u

kontinentalnoj Hrvatskoj u prosjeku se u najvećem stupnju slažu da je život u Hrvatskoj sigurniji nego u drugim zemljama EU-a te se u nešto manjem stupnju slažu da su odabrali Hrvatsku zbog prirodnih ljepota i kulturne baštine. Studenti na razmjeni u kontinentalnoj Hrvatskoj u prosjeku se ne slažu da njihov odabrani program obrazovanja ne postoji u njihovoj zemlji te da su odabrali Hrvatsku zbog ponude obrazovnih programa i profesija koje ne postoje u njihovoj zemlji. Osim istaknutih tvrdnji, studenti na razmjeni u kontinentalnoj Hrvatskoj u prosjeku se djelomično slažu da je život u Hrvatskoj jeftiniji od drugih zemalja EU-a, da većina ljudi u Hrvatskoj zna engleski jezik te da su odabrali Hrvatsku zbog sličnosti obrazovnog programa kao i u njihovoj zemlji. Studenti na razmjeni u kontinentalnoj Hrvatskoj u prosjeku se djelomično ne slažu da su obrazovni programi u Hrvatskoj jednako kvalitetni/kvalitetniji u usporedbi s drugim zemljama EU-a te su neodlučnog stava u pogledu tvrdnji da su odabrali Hrvatsku zbog mogućnosti studiranja na engleskom jeziku jer je to jedini jezik koji poznaju / jer poznaju druge jezike osim engleskog.

Najveće prosječne vrijednosti odgovora redovnih studenata u kontinentalnoj Hrvatskoj zabilježene su za tvrdnju *Life in Croatia is safer than other countries in the EU* ($M = 4,15$, $SD = 0,949$) i za tvrdnju *Most people in Croatia speak English*. ($M = 3,78$, $SD = 0,892$), dok su najmanje prosječne vrijednosti odgovora redovnih studenata zabilježene za tvrdnju *The study program I have chosen exists in my home country, but it is cheaper here* ($M = 2,04$, $SD = 1,675$) i za *I chose Croatia because I was able to work during my studies* ($M = 2,15$, $SD = 1,262$). Drugim riječima, redovni se studenti u kontinentalnoj Hrvatskoj, kao i studenti na razmjeni, u prosjeku u najvećem stupnju slažu da je život u Hrvatskoj sigurniji nego u drugim zemljama EU-a te se u nešto manjem stupnju slažu da većina ljudi u Hrvatskoj zna engleski jezik. Redovni studenti u kontinentalnoj Hrvatskoj u prosjeku se ne slažu da njihov odabrani program obrazovanja postoji u njihovoj zemlji, no da je taj program jeftiniji u Hrvatskoj te da su odabrali Hrvatsku zbog mogućnosti rada tijekom studiranja. Redovni studenti u kontinentalnoj Hrvatskoj u prosjeku se djelomično slažu da su obrazovni programi u Hrvatskoj jednako kvalitetni u usporedbi s drugim zemljama EU-a dok se djelomično ne slažu da su odabrali Hrvatsku jer bi htjeli ostati u Hrvatskoj nakon studiranja. Redovni studenti u kontinentalnoj Hrvatskoj neodlučnog su stava u pogledu tvrdnji da su odabrali Hrvatsku zbog mogućnosti studiranja na engleskom jeziku iako poznaju i druge jezike osim engleskog te da su obrazovni programi u Hrvatskoj među kvalitetnijim programima u zemljama EU-a.

Tablica 6. Osnovni deskriptivni parametri odgovora studenata iz kontinentalne Hrvatske na tvrdnje o (studentskom) životu u Hrvatskoj

Student status		N	Mini- malna vrijed- nost	Maksi- malna vrijed- nost	Pro- sječna vrijed- nost	Std. Od- stupa- nje
Exchange student	Living in Croatia is cheaper than other countries in the EU.	11	2	5	3,91	1,044
	Life in Croatia is safer than other countries in the EU.	11	4	5	4,82	,405
	Most people in Croatia speak English.	11	3	5	3,82	,603
	I chose Croatia because of its natural beauty and cultural heritage.	11	2	5	4,09	,944
	The study programme I have chosen does not exist in my home country.	11	1	4	1,45	,934
	There is a similar study program in my home country, but here I found exactly what I am interested in.	11	1	5	2,73	1,191
	Study programs in Croatia are of the same quality as the study programs in other EU countries.	11	1	4	2,45	1,214
	Study programs in Croatia are among the higher quality study programs in EU.	11	1	4	2,18	,982
	The study program I have chosen exists in my home country, but I believe that it is of better quality here.	11	1	5	2,73	1,348
	I chose Croatia because I had the opportunity to study in English, which is the only foreign language I speak.	11	1	5	2,91	1,758
	I chose Croatia because I wanted to study exclusively in English, although I speak other foreign languages as well.	11	1	5	3,09	1,578

	I chose Croatia because it has courses/modules that are compatible with my study program at my home institution.	11	3	5	3,91	,701
	I chose Croatia because of the offer of courses and professions, which are not available at my home institution.	11	1	4	1,73	1,009
Full-time student	Living in Croatia is cheaper than other countries in the EU.	27	1	5	3,37	1,275
	Life in Croatia is safer than other countries in the EU.	27	2	5	4,15	,949
	Most people in Croatia speak English.	27	1	5	3,78	,892
	I chose Croatia because of its natural beauty and cultural heritage.	27	1	5	3,41	1,083
	The study programme I have chosen does not exist in my home country.	27	1	5	3,26	1,810
	The study program I have chosen exists in my home country, but it is cheaper here.	27	1	5	2,04	1,675
	There is a similar study program in my home country, but here I found exactly what I am interested in.	27	1	5	3,22	1,502
	Study programs in Croatia are of the same quality as the study programs in other EU countries.	27	1	5	3,59	1,366
	Study programs in Croatia are among the higher quality study programs in EU.	27	1	5	3,37	1,079
	The study program I have chosen exists in my home country, but I believe that it is of better quality here.	27	1	5	2,74	1,559
	I chose Croatia because I had the opportunity to study in English, which is the only foreign language I speak.	27	1	5	3,48	1,602

I chose Croatia because I wanted to study exclusively in English, although I speak other foreign languages as well.	27	1	5	3,37	1,621
I chose Croatia because I was able to work during my studies.	27	1	5	2,15	1,262
I chose Croatia because, after studying, I have the opportunity to find a permanent job/ internship here.	27	1	5	2,78	1,476
I chose Croatia because I would like to stay here after my studies.	27	1	5	2,78	1,281

Kao razlog dolaska na studij u primorsku Hrvatsku (tablica 7), 57,1 % studenata na razmjeni navelo je želju za istraživanjem nove kulture i upoznavanjem novih ljudi, a 14,3 % navelo je zemljopisni položaj (EU), dok su redovni studenti u jednakom postotku (25 %) naveli želju za istraživanjem nove kulture i upoznavanjem novih ljudi te nepostojanje potrebe za vizom, preporuku, blizinu njihove zemlje, zemljopisni položaj Hrvatske (EU).

Tablica 7. Analiza frekvencija odgovora studenata iz primorske Hrvatske o razlozima dolaska u Hrvatsku

Student status		Frequency	Percent
Exchange student	Geographical position (EU)	5	14,3
	I didn't have many other country options to do an exchange	1	2,9
	I don't need a visa to study here	1	2,9
	I wanted to explore a new culture and meet new people	20	57,1
	It was recommended to me	3	8,6
	Proximity to my homeland	2	5,7
	Sunny and close to the sea.	1	2,9
	to improve my croatian language skills	1	2,9
	Weather, food, sea	1	2,9
	Total	35	100,0

Full-time student	I wanted to explore a new culture and meet new people;I don't need a visa to study here	1	25,0
	It was recommended to me	1	25,0
	Proximity to my homeland;Geographical position (EU);I wanted to explore a new culture and meet new people;It was recommended to me;I don't need a visa to study here	1	25,0
	Proximity to my homeland;I wanted to explore a new culture and meet new people	1	25,0
	Total	4	100,0

Iz osnovnih deskriptivnih vrijednosti odgovora studenata s područja primorske Hrvatske na tvrdnje o (studentskom) životu u Hrvatskoj (tablica 8) može se vidjeti kako su najveće prosječne vrijednosti odgovora studenata na razmjeni zabilježene za tvrdnju *I chose Croatia because of its natural beauty and cultural heritage* (M = 4,11, SD = 1,132) i za tvrdnju *I chose Croatia because it has courses/modules that are compatible with my study program at my home institution* (M = 3,97, SD = 1,043), dok su najmanje prosječne vrijednosti odgovora studenata na razmjeni u Hrvatskoj zabilježene za tvrdnju *The study programme I have chosen does not exist in my home country* (M = 1,49, SD = 0,887) i za *I chose Croatia because of the offer of courses and professions, which are not available at my home institution* (M = 2,03, SD = 1,424). Drugim riječima, slično kao i studenti na razmjeni u kontinentalnoj Hrvatskoj, studenti na razmjeni u primorskoj Hrvatskoj u prosjeku se u najvećem stupnju slažu da su odabrali Hrvatsku zbog prirodnih ljepota i kulturne baštine te iz razloga jer su programi/moduli obrazovanja slični programima u njihovim zemljama. Studenti na razmjeni u primorskoj Hrvatskoj u prosjeku se ne slažu da njihov odabrani program obrazovanja ne postoji u njihovoj zemlji te da su odabrali Hrvatsku zbog ponude obrazovnih programa i profesija koje ne postoje u njihovoj zemlji. Nadalje, studenti na razmjeni u primorskoj Hrvatskoj u prosjeku se djelomično ne slažu da je život u Hrvatskoj jeftiniji od drugih zemalja EU-a te da su obrazovni programi u Hrvatskoj jednako kvalitetni/kvalitetniji u usporedbi s drugim zemljama EU-a. Studenti na razmjeni u primorskoj Hrvatskoj u prosjeku su neodlučnog stava oko tvrdnji da su odabrali Hrvatsku zbog mogućnosti studiranja na engleskom jeziku jer je to jedini jezik koji poznaju.

Najveće prosječne vrijednosti odgovora redovnih studenata u primorskoj Hrvatskoj zabilježene su za tvrdnju *I chose Croatia because of its natural beauty and cultural heritage* (M = 4,50, SD = 0,557) i za *Life in Croatia is safer than other countries in the EU* (M = 4,00, SD = 0,816), dok su najmanje prosječne vrijednosti odgovora redovnih studenata zabilježene za tvrdnju *The study programme I have chosen does not exist in my home country* (M = 1,25, SD = 0,500) i za *I chose Croatia because I*

was able to work during my studies (M = 2,00, SD = 1,155). Drugim riječima, redovni studenti u primorskoj Hrvatskoj se kao i studenti na razmjeni u prosjeku slažu da su odabrali Hrvatsku zbog prirodnih ljepota i kulturne baštine te da je život u Hrvatskoj sigurniji nego u drugim zemljama EU-a. Redovni studenti u primorskoj Hrvatskoj u prosjeku se ne slažu da njihov odabrani program obrazovanja ne postoji u njihovoj zemlji te da su odabrali Hrvatsku zbog mogućnosti rada tijekom studiranja. Redovni studenti u primorskoj Hrvatskoj u prosjeku variraju između neodlučnosti i djelomičnog slaganja da su obrazovni programi u Hrvatskoj jednako kvalitetni/ među kvalitetnijima u usporedbi s drugim zemljama EU-a te da većina ljudi u Hrvatskoj zna engleski jezik.

Tablica 8. Osnovni deskriptivni parametri odgovora studenata iz primorske Hrvatske na tvrdnje o (studentskom) životu u Hrvatskoj

Student status		N	Minimalna vrijednost	Maksimalna vrijednost	Prosječna vrijednost	Std. odstupanje
Exchange student	Living in Croatia is cheaper than other countries in the EU.	35	1	5	2,91	1,147
	Life in Croatia is safer than other countries in the EU.	35	1	5	3,71	,893
	Most people in Croatia speak English.	35	1	5	3,66	1,083
	I chose Croatia because of its natural beauty and cultural heritage.	35	1	5	4,11	1,132
	The study programme I have chosen does not exist in my home country.	35	1	5	1,49	,887
	There is a similar study program in my home country, but here I found exactly what I am interested in.	35	1	5	2,94	1,454
	Study programs in Croatia are of the same quality as the study programs in other EU countries.	35	1	5	3,06	,906
	Study programs in Croatia are among the higher quality study programs in EU.	35	1	4	2,89	,796

	The study program I have chosen exists in my home country, but I believe that it is of better quality here.	14	1	5	2,64	1,277
	I chose Croatia because I had the opportunity to study in English, which is the only foreign language I speak.	35	1	5	3,20	1,605
	I chose Croatia because I wanted to study exclusively in English, although I speak other foreign languages as well.	35	1	5	2,83	1,485
	I chose Croatia because it has courses/modules that are compatible with my study program at my home institution.	35	1	5	3,97	1,043
	I chose Croatia because of the offer of courses and professions, which are not available at my home institution.	35	1	5	2,03	1,424
Full-time student	Living in Croatia is cheaper than other countries in the EU.	4	2	4	3,25	,957
	Life in Croatia is safer than other countries in the EU.	4	3	5	4,00	,816
	Most people in Croatia speak English.	4	3	5	3,75	,957
	I chose Croatia because of its natural beauty and cultural heritage.	4	4	5	4,50	,577
	The study programme I have chosen does not exist in my home country.	4	1	2	1,25	,500
	The study program I have chosen exists in my home country, but it is cheaper here.	4	1	5	2,25	1,893
	There is a similar study program in my home country, but here I found exactly what I am interested in.	4	2	4	3,00	,816

Full-time student	Study programs in Croatia are of the same quality as the study programs in other EU countries.	4	3	4	3,75	,500
	Study programs in Croatia are among the higher quality study programs in EU.	4	2	5	3,75	1,258
	The study program I have chosen exists in my home country, but I believe that it is of better quality here.	4	1	4	2,25	1,258
	I chose Croatia because I had the opportunity to study in English, which is the only foreign language I speak.	4	3	5	4,00	,816
	I chose Croatia because I wanted to study exclusively in English, although I speak other foreign languages as well.	4	1	5	3,75	1,893
	I chose Croatia because I was able to work during my studies.	4	1	3	2,00	1,155
	I chose Croatia because, after studying, I have the opportunity to find a permanent job/ internship here.	4	1	3	2,50	1,000
	I chose Croatia because I would like to stay here after my studies.	4	1	4	2,25	1,500

4.3. Analiza podataka s pomoću Mann Whitney U testa

U ovom će se poglavlju prikazati rezultati Mann Whitney testa, koji je upotrijebljen kako bi se ispitale postavljene hipoteze ovog istraživanja. Prva hipoteza glasi: „Ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da je obrazovanje u Hrvatskoj jednako kvalitetno kao i u drugim zemljama EU-a“. Zavisna varijabla u ovoj analizi bila je *Study programmes in Croatia are of the same quality as the study programmes in other EU countries*. Razina statističke značajnosti postavljena je na $p > 0,05$.

Rezultati Mann Whitney testa prikazani su u tablicama 9 i 10. Budući da je p vrijednosti, $p > 0,05$, može se zaključiti kako ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da je obrazovanje u Hrvatskoj jednako kvalitetno kao i u drugim zemljama EU-a. Iz prosječnih vrijednosti stavova studenata može se vidjeti kako

studenti i s područja kontinentalne i s područja primorske Hrvatske imaju u prosjeku neodlučan stav o tome da je obrazovanje u Hrvatskoj jednako kvalitetno kao i u drugim zemljama EU-a. Ovim se rezultatom postavljena H1 hipoteza prihvaća.

Tablica 9. Rangovi Mann Whitney testa (obrazovanje u Hrvatskoj je jednako kvalitetno kao i u drugim zemljama EU-a)

		N	Prosječni rang	Suma rangova
Study programmes in Croatia are of the same quality as the study programmes in other EU countries.	kontinentalna Hrvatska	38	40,59	1542,50
	primorska Hrvatska	39	37,45	1460,50
	Ukupno	77		

Tablica 10. Rezultati Mann Whitney testa (obrazovanje u Hrvatskoj je jednako kvalitetno kao i u drugim zemljama EU-a)

	Study programmes in Croatia are of the same quality as the study programmes in other EU countries.
Mann-Whitney U	680,500
Wilcoxon W	1460,500
Z	-,638
P vrijednost	,523

Druga hipoteza glasi: „Ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji nemaju u matičnoj zemlji iz koje dolaze“. Zavisna varijabla pri ispitivanju ove hipoteze bila je *The study programme I have chosen does not exist in my home country*. Razina statističke značajnosti postavljena je na $p < 0,05$.

Rezultati Mann Whitney testa prikazani su u tablicama 11 i 12. Kako je $p = 0,001$, može se zaključiti kako postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji nemaju u matičnoj zemlji iz koje dolaze. Iz prosječnih vrijednosti stavova studenata može se vidjeti kako se studenti s područja kontinentalne Hrvatske u prosjeku djelomično ne slažu s ovom tvrdnjom dok se studenti s područja primorske Hrvatske u prosjeku u potpunosti ne slažu s time da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji nemaju u matičnoj zemlji iz koje dolaze. Ovim se rezultatom postavljena H2 hipoteza odbacuje.

Tablica 11. Rangovi Mann Whitney testa (stavovi o odabiru Hrvatske zbog postojanja programa obrazovanja koji nemaju u matičnoj zemlji iz koje dolaze)

		N	Prosječni rang	Suma rangova
The study programme I have chosen does not exist in my home country.	kontinentalna Hrvatska	38	46,32	1760,00
	primorska Hrvatska	39	31,87	1243,00
	Ukupno	77		

Tablica 12. Rezultati Mann Whitney testa (stavovi o odabiru Hrvatske zbog postojanja programa obrazovanja koji nemaju u matičnoj zemlji iz koje dolaze)

	The study programme I have chosen does not exist in my home country.
Mann-Whitney U	463,000
Wilcoxon W	1243,000
Z	-3,178
P vrijednost	,001

Treća hipoteza ovog istraživanja glasi: „Ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji se izvode na engleskom jeziku“. Zavisne varijable pri ispitivanju ove hipoteze bile su *I chose Croatia because I had the opportunity to study in English, which is the only foreign language I speak* i *I chose Croatia because I wanted to study exclusively in English, although I speak other foreign languages as well*. Razina statističke značajnosti postavljena je na $p < 0,05$.

Iz rezultata Mann Whitney (tablica 13) i s obzirom na to da je $p > 0,05$ može se zaključiti kako ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji se izvode na engleskom jeziku. Iz prosječnih vrijednosti stavova studenata (tablica 14) može se vidjeti kako se studenti i s područja kontinentalne Hrvatske i s područja primorske Hrvatske u prosjeku niti slažu, niti ne slažu s time da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji se izvode na engleskom jeziku. Ovim se rezultatom postavljena H3 hipoteza prihvaća.

Tablica 13. Rezultati Mann Whitney testa (stavovi o odabiru Hrvatske zbog postojanja programa obrazovanja koji se izvode na engleskom jeziku)

	I chose Croatia because I had the opportunity to study in English, which is the only foreign language I speak.	I chose Croatia because I wanted to study exclusively in English, although I speak other foreign languages as well.
Mann-Whitney U	715,000	637,500
Wilcoxon W	1495,000	1417,500
Z	-,274	-1,082
P vrijednost	,784	,279

Tablica 14. Osnovni deskriptivni parametri stavova studenata kontinentalne i primorske Hrvatske (stavovi o odabiru Hrvatske zbog postojanja programa obrazovanja koji se izvode na engleskom jeziku)

Kontinentalna Hrvatska	N	Minimalna vrijednost	Maksimalna vrijednost	Prosječna vrijednost	Std. odstupanje
I chose Croatia because I had the opportunity to study in English, which is the only foreign language I speak.	38	1	5	3,32	1,646
I chose Croatia because I wanted to study exclusively in English, although I speak other foreign languages as well.	38	1	5	3,29	1,592
Primorska Hrvatska					
I chose Croatia because I had the opportunity to study in English, which is the only foreign language I speak.	39	1	5	3,28	1,555
I chose Croatia because I wanted to study exclusively in English, although I speak other foreign languages as well.	39	1	5	2,92	1,528

Rezultati Mann Whitney testa korišteni su i za ispitivanje četvrte hipoteze: „Ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog

mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj". Rezultati su prikazani u tablicama 15 i 16. Budući da je p vrijednosti, $p > 0,05$, može se zaključiti kako ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovom stavovima da odabiru Hrvatsku zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj. Iz prosječnih vrijednosti stavova studenata može se vidjeti kako se studenti i s područja kontinentalne i s područja primorske Hrvatske u prosjeku djelomično ne slažu da odabiru Hrvatsku zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj. Ovim se rezultatom postavljena H4 hipoteza prihvaća.

Tablica 15. Rangovi Mann Whitney testa (stavovi o odabiru Hrvatske zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj)

		N	Prosječni rang	Suma rangova
I chose Croatia because I was able to work during my studies.	Kontinentalna Hrvatska	27	16,07	434,00
	Primorska Hrvatska	4	15,50	62,00
	Ukupno	31		
I chose Croatia because I would like to stay here after my studies.	Kontinentalna Hrvatska	27	16,41	443,00
	Primorska Hrvatska	4	13,25	53,00
	Ukupno	31		
I chose Croatia because, after studying, I have the opportunity to find a permanent job/internship here.	Kontinentalna Hrvatska	27	16,19	437,00
	Primorska Hrvatska	4	14,75	59,00
	Ukupno	31		

Tablica 16. Rezultati Mann Whitney testa (stavovi o odabiru Hrvatske zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj)

	I chose Croatia because I was able to work during my studies.	I chose Croatia because I would like to stay here after my studies.	I chose Croatia because, after studying, I have the opportunity to find a permanent job/internship here.
Mann-Whitney U	52,000	43,000	49,000
Wilcoxon W	62,000	53,000	59,000
Z	-,124	-,671	-,306
P vrijednost	,901	,503	,759

Posljednja, peta hipoteza ovog istraživanja glasi: „Ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog kvalitete života”. Zavisne varijable pri ispitivanju ove hipoteze bile su *Living in Croatia is cheaper than other countries in the EU*, *Life in Croatia is safer than other countries in the EU* i *Most people in Croatia speak English*. Razina statističke značajnosti postavljena je na $p < 0,05$.

Iz rezultata Mann Whitney testa (tablice 17 i 18) i s obzirom na to da je $p > 0,05$ može se zaključiti kako postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog kvalitete života, preciznije u njihovim stavovima da je život u Hrvatskoj jeftiniji i sigurniji nego u drugim zemljama EU-a. Iz prosječnih vrijednosti stavova studenata (tablica 19) može se uočiti kako studenti s područja kontinentalne Hrvatske imaju nešto veće prosječne vrijednosti za stav da je Hrvatska jeftinija od drugih zemalja EU-a, konkretno studenti iz kontinentalne Hrvatske neodlučni su u pogledu te tvrdnje, dok se studenti iz primorske Hrvatske djelomično ne slažu s navedenom tvrdnjom. U pogledu tvrdnje da je Hrvatska sigurnija od drugih zemalja EU-a, studenti iz kontinentalne Hrvatske u prosjeku se slažu s tom tvrdnjom, dok je prosječna vrijednost studenata iz primorske Hrvatske na granici između neodlučnosti i slaganja s navedenom tvrdnjom. Utvrđenim se rezultatima postavljena H5 hipoteza odbacuje.

Tablica 17. Rezultati Mann Whitney testa (stavovi o odabiru Hrvatske zbog kvalitete života)

	Living in Croatia is cheaper than other countries in the EU.	Life in Croatia is safer than other countries in the EU.	Most people in Croatia speak English.
Mann-Whitney U	541,000	448,500	704,000
Wilcoxon W	1321,000	1228,500	1484,000
Z	-2,097	-3,160	-,402
P vrijednost	,036	,002	,688

Tablica 18. Rangovi Mann Whitney testa (stavovi o odabiru Hrvatske zbog kvalitete života)

		N	Prosječni rang	Suma rangova
Living in Croatia is cheaper than other countries in the EU.	kontinentalna Hrvatska	38	44,26	1682,00
	primorska Hrvatska	39	33,87	1321,00
	Ukupno	77		
Life in Croatia is safer than other countries in the EU.	kontinentalna Hrvatska	38	46,70	1774,50
	primorska Hrvatska	39	31,50	1228,50
	Ukupno	77		
Most people in Croatia speak English.	kontinentalna Hrvatska	38	39,97	1519,00
	primorska Hrvatska	39	38,05	1484,00
	Ukupno	77		

Tablica 19. Osnovni deskriptivni parametri stavova studenata kontinentalne i primorske Hrvatske (stavovi o odabiru Hrvatske zbog kvalitete života)

Kontinentalna Hrvatska	N	Minimalna vrijednost	Maksimalna vrijednost	Prosječna vrijednost	Std. odstupanje
Living in Croatia is cheaper than other countries in the EU.	38	1	5	3,53	1,224
Life in Croatia is safer than other countries in the EU.	38	2	5	4,34	,878
Most people in Croatia speak English.	38	1	5	3,79	,811
Primorska Hrvatska					
Living in Croatia is cheaper than other countries in the EU.	39	1	5	2,95	1,123
Life in Croatia is safer than other countries in the EU.	39	1	5	3,74	,880
Most people in Croatia speak English.	39	1	5	3,67	1,060

5. Rasprava

Rezultati ovog istraživanja ukazuju na sličnosti, ali i na određene razlike u izboru kontinentalne i primorske Hrvatske kao studijske destinacije koje će biti objašnjene u ovom poglavlju. Studenti stranci koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj, bilo kao studenti na razmjeni ili redovni studenti, imaju u prosjeku ujednačen stav o činjenici da je obrazovanje u Hrvatskoj jednako kvalitetno kao i u drugim zemljama EU-a. Time je H1 da „ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da je obrazovanje u Hrvatskoj jednako kvalitetno kao i u drugim zemljama EU” potvrđena. Interes i donošenje odluke o studiranju u inozemstvu temeljen na kvaliteti obrazovanja pokazao se važnim čimbenikom u odabiru Hrvatske kao studijske destinacije i u kontinentalnoj i u primorskoj Hrvatskoj.

Međutim, u odnosu na studente iz primorske Hrvatske, studenti iz kontinentalne Hrvatske češće odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji nemaju u matičnoj zemlji iz koje dolaze. Ovaj rezultat možemo protumačiti činjenicom da u kontinentalnoj Hrvatskoj postoji veći broj visokoobrazovnih institucija te šira lepeza studijskih programa na engleskom jeziku, s obzirom na to da je kontinentalna Hrvatska povijesno središte obrazovanja (vidi Banko et al., 2023). Time je H2 da „ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji nemaju u matičnoj zemlji iz koje dolaze” odbačena.

Nadalje, rezultati istraživanja potvrdili su H3 da „ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji se izvode na engleskom jeziku”. Studenti iz kontinentalne Hrvatske i iz primorske Hrvatske jednako odabiru Hrvatsku kao studijsku destinaciju zbog izvođenja programa na engleskom jeziku, bez obzira na to govore li samo engleski jezik ili govore i druge strane jezike. Zanimljivo je primijetiti da rangovi Mann Whitney testa pokazuju da studenti iz primorske Hrvatske imaju nešto veće vrijednosti u želji da studiraju isključivo na engleskom jeziku neovisno o tome što govore druge strane jezike. To upućuje na činjenicu da je engleski jezik *lingua franca* akademskog svijeta i znanosti te da je za privlačenje stranih studenata potrebno nastaviti razvijati programe koji su na engleskom jeziku.

S obzirom na činjenicu da motivi za izbor studijske destinacije, uz kvalitetu i dostupnost obrazovanja, uključuju i mogućnost zapošljavanja nakon studija i ostanka u zemlji studiranja (Žuvić, 2003), u ovom smo istraživanju željeli utvrditi razliku u stavovima između studenata kontinentalne i primorske Hrvatske po tom pitanju te je postavljena H4 koja glasi da „ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj”.

H4 je potvrđena te je dokazano da studenti iz kontinentalne i primorske Hrvatske imaju ujednačene stavove. Međutim, zabrinjavajuća je činjenica da se iz prosječnih vrijednosti stavova studenata zaključuje kako se studenti i s područja kontinentalne i s područja primorske Hrvatske u prosjeku djelomično ne slažu da odabiru Hrvatsku zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj. Drugim riječima, čimbenik zapošljivosti nakon studija i mogućnosti ostanka u zemlji studiranja nisu glavna motivacija dolaska studenata u kontinentalnu i primorsku Hrvatsku, već redovni studenti doživljavaju studiranje u Hrvatskoj kao tranzicijski moment u svojoj akademskoj i profesionalnoj karijeri. Pitanje zapošljivosti kao takvo izuzetno je složeno i nadilazi obuhvat istraživanja, ali ono što bi moglo doprinijeti motivaciji stranih studenata da u Hrvatsku dolaze zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka organizacija je raznih atraktivnih, visokokvalitetnih *work and study* programa i programa stručne prakse sinergijom visokih učilišta i sveučilišta, resornih državnih ustanova i poslovnih subjekata iz privatnog sektora.

Studenti su pri izboru studijske destinacije motivirani i aspektima sigurnosti zemlje i kvalitete življenja (Žuvić, 2023). Prema ovom istraživanju, čimbenik koji motivira studente za izbor Hrvatske u najvećem je stupnju kvaliteta života, što uključuje nekoliko aspekata: sigurnost, povoljne ekonomske prilike i činjenicu da većina ljudi u Hrvatskoj govori engleski jezik. Međutim, rezultati istraživanja upućuju na znatne razlike u stavovima studenata kontinentalne i primorske Hrvatske po ovom pitanju te se time postavlja H5 da „ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da odabiru Hrvatsku zbog kvalitete života” odbacuje. Naime, redovni studenti koji su izabrali kontinentalnu Hrvatsku u odnosu na one koji su izabrali primorsku Hrvatsku smatraju da je život u Hrvatskoj sigurniji nego u drugim zemljama EU-a. Ovaj rezultat možemo objasniti činjenicom da je demografski profil studenata koje privlači kontinentalna Hrvatska raznolikiji od onog u primorskoj Hrvatskoj. Iz demografskih podataka provedenog istraživanja razvidno je da su redovni studenti u kontinentalnoj Hrvatskoj raznolikog državljanstava, a određeni broj studenata dolazi iz zemalja koje nisu članice EU-a u kojima je trenutačna politička i gospodarska situacija u najmanju ruku neizvjesna (npr. Ukrajina, Rusija, razne države Afrike i Azije). S druge strane, redovni studenti u primorskoj Hrvatskoj koji su sudjelovali u ovom istraživanju dolaze iz zemalja EU-a (Italija, Francuska, Norveška), koje imaju stabilnu političko-gospodarsku situaciju pa možemo zaključiti da im aspekt sigurnosti nije bio ključan. Nadalje, čimbenik koji utječe na kvalitetu života i povoljne u gospodarske prilike, odnosno stav da je život u Hrvatskoj jeftiniji od života u ostalim zemljama EU-a. U ovom aspektu isto tako vidimo razlike u stavovima studenata kontinentalne i primorske Hrvatske. Strani studenti u kontinentalnoj Hrvatskoj u prosjeku se u najvećem stupnju slažu da je život u Hrvatskoj jeftiniji nego u drugim zemljama EU-a. S druge strane, studenti u primorskoj Hrvatskoj manje naglašavaju povoljne gospodarske prilike, a više prirodne ljepote i kulturnu baštinu. Ovaj rezultat možda možemo protumačiti činjenicom da je život u primorskoj Hrvatskoj, zbog

njegove gospodarske zavisnosti o turizmu, u prosjeku skuplji nego u kontinentalnoj Hrvatskoj. Bez obzira na navedene razlike, razvidno je da je osnovni čimbenik odabira Hrvatske kao studijske destinacije činjenica da je studiranje u Hrvatskoj jeftinije nego u drugim zemljama EU-a, što jednako potvrđuju redovni studenti iz kontinentalne i primorske Hrvatske, i čime Hrvatska kao studijska destinacija definitivno konkurira u odnosu na druge zemlje EU-a.

Konačno, rezultati istraživanja upućuju i na činjenicu da studenti, osim čimbenika kvalitete života, izabiru Hrvatsku kao studijsku destinaciju zbog želje za istraživanjem nove kulture i upoznavanjem novih ljudi te zbog prirodnih ljepota i kulturne baštine Hrvatske, što je posebno vidljivo kod studenata na razmjeni i u kontinentalnoj i u primorskoj Hrvatskoj.

6. Zaključak

S obzirom na to da je internacionalizacija visokog obrazovanja postala globalni trend koji može uvelike utjecati ne samo na ustanove visokog obrazovanja, nego i kreatore politika i lokalne zajednice, kao i na to da je Hrvatska počela privlačiti međunarodne studente, u ovom istraživanju ispitivala se motivacija međunarodnih studenata koji odabiru kontinentalnu ili primorsku Hrvatsku uz usporedbu tih dviju studijskih destinacija. Osnovni cilj istraživanja bio je ispitati razloge zašto strani studenti odabiru kontinentalnu, odnosno primorsku Hrvatsku, s posebnim naglaskom na moguće razloge odabira Hrvatske kao studijske destinacije zbog kvalitete obrazovanja, postojanja programa koji studenti nemaju u matičnoj zemlji ili zbog postojanja programa koji se izvodi na engleskom jeziku, zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj te zbog kvalitete života u Hrvatskoj.

Razumijevanje motiva zbog kojih strani studenti odabiru Hrvatsku može poslužiti kao podloga za strateške inicijative usmjerene na daljnju promidžbu Hrvatske kao destinacije za studiranje. Prikupljanjem podataka i njihovom analizom ovim su se istraživanjem nastojali utvrditi ključni čimbenici koji utječu na odluku studenata o izboru zemlje studija te steći korisni uvidi za dionike uključene u oblikovanje hrvatskog internacionalnog akademskog krajolika.

Istraživanje je potvrdilo da ne postoji statistički značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj u njihovim stavovima da je obrazovanje u Hrvatskoj jednako kvalitetno kao i u drugim zemljama EU-a. Nadalje, rezultati istraživanja upućuju na činjenicu da u odnosu na strane studente iz primorske Hrvatske, strani studenti iz kontinentalne Hrvatske češće odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji nemaju u matičnoj zemlji iz koje dolaze, čemu je vjerojatno razlog to što se u kontinentalnoj Hrvatskoj nudi više studijskih programa na engleskom jeziku.

Većina se ispitanika složila da odabiru Hrvatsku zbog postojanja programa obrazovanja koji se izvodi na engleskom jeziku te u tom aspektu ne postoji statistički

značajna razlika između studenata stranaca koji studiraju u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj. Rezultati istraživanja upućuju i na činjenicu da strani studenti većinom ne odabiru Hrvatsku zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj, bez statistički značajne razlike u kontinentalnoj i u primorskoj Hrvatskoj. Organizacijom raznih atraktivnih, visokokvalitetnih *work and study* programa i programa stručne prakse sinergijom visokih učilišta i sveučilišta, resornih državnih ustanova i poslovnih subjekata iz privatnog sektora moglo bi se pridonijeti motivaciji stranih studenata da u Hrvatsku dolaze zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka.

Razvidno je da strani studenti odabiru i kontinentalnu i primorsku Hrvatsku zbog kvalitete života i stava da je život u Hrvatskoj jeftiniji i sigurniji nego u drugim zemljama EU-a. Međutim, rezultati istraživanja upućuju na značajne razlike u stavovima ispitanika koji studiraju u kontinentalnoj Hrvatskoj u odnosu na one koji studiraju u primorskoj Hrvatskoj. Naime, studenti s područja kontinentalne Hrvatske imaju nešto veće prosječne vrijednosti za stav da je Hrvatska jeftinija i sigurnija od drugih zemalja EU-a u odnosu na studente s područja primorske Hrvatske.

Rezultati ovog istraživanja daju uvid u motivaciju stranih studenata za odabir naše zemlje na temelju kojih ustanove visokog obrazovanja u kontinentalnoj i primorskoj Hrvatskoj mogu prilagoditi promidžbu svojih studija s obzirom na one elemente koje su studenti naglasili kao najvažnije pri odabiru. Studenti smatraju da je obrazovanje i u kontinentalnoj i u primorskoj Hrvatskoj jednako kvalitetno kao i u drugim zemljama EU-a, ali ne odabiru Hrvatsku zbog mogućnosti zapošljavanja i ostanka u Hrvatskoj, nego većinom zbog toga što se programi izvode na engleskom jeziku i zbog kvalitete života u Hrvatskoj, s time da ispitanici iz kontinentalne Hrvatske smatraju Hrvatsku sigurnijom i jeftinijom od ispitanika iz primorske Hrvatske. Nadalje, rezultati daju uvid i u ono na čemu još treba poraditi radi privlačenja još više stranih studenata. Naime, ako Hrvatska želi privući više stranih studenata i biti poželjna studijska destinacija, potrebno je osmisliti nove obrazovne programe na engleskom jeziku, naročito u primorskoj Hrvatskoj, koje strani studenti nemaju prilike pohadati u matičnoj zemlji i koji bi bili poticaj za nastavak profesionalne karijere u Hrvatskoj u skladu s potrebama tržišta rada. Kao što je već spomenuto, organizacija atraktivnih, visokokvalitetnih *work and study* programa i programa stručne prakse mogla bi motivirati studente da u Hrvatsku dođu zbog mogućnosti zapošljavanja te da, čak i ako su došli iz nekog drugog razloga, budu motivirani ostati i nastaviti karijeru u Hrvatskoj. Ne smijemo zanemariti činjenicu da strani studenti doživljavaju Hrvatsku kao poželjnu destinaciju za kvalitetan i siguran život, što je i glavni adut kontinentalne Hrvatske. Uvidi stečeni ovim istraživanjem mogli bi pridonijeti i širem diskursu o međunarodnom obrazovanju i predstavljaju poticaj za donošenje strateških odluka usmjerenih na jačanje položaja Hrvatske na globalnom tržištu visokog obrazovanja.

Literatura

- Agencija za mobilnost i programe EU [AMPEU]. (2024). *Inozemni studenti na cjelovitom studiju u Hrvatskoj od 2017. do 2023.* Preuzeto s [https://www.ampeu.hr/files/Inozemni studenti na cjelovitom studiju u RH 2017 20232024-02-15-110549 uvkt.pdf](https://www.ampeu.hr/files/Inozemni_studenti_na_cjelovitom_studiju_u_RH_2017_20232024-02-15-110549_uvkt.pdf)
- Banko, T., Lokas Čošković, A., i Stadnik, M. (2023). Važnost studiranja na engleskom jeziku u kontinentalnoj Hrvatskoj i ispitivanje stavova studenata Visokog učilišta Algebra. *Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (1)*, 492-520. Preuzeto s https://cdn.prod.website-files.com/640049811247f28732040531/65d9f95183ec515e20b23d07_ZBORNIK%20RADOVA%20web%20sa%20logotipima.pdf
- Batičić, L., i Sotošek, V. (2023). Internacionalizacija studija medicine. *Medicina Fluminensis*, 59 (4), 453-456. https://doi.org/10.21860/medflum2023_309432
- Eurostat. (2. listopada 2023.). *Learning mobility statistics.* Preuzeto s [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Learning_mobility_statistics#Students from abroad](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Learning_mobility_statistics#Students_from_abroad)
- Eurydice. (14. prosinca 2023.). *Ostali vidovi internacionalizacije u visokoškolskom obrazovanju.* Preuzeto s <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/hr/national-education-systems/croatia/ostali-vidovi-internacionalizacije-u-visokoskolskom-obrazovanju>
- Fernández, L., Medina, J.A., Villalba de Benito, M.T., i Misra, S. (2017). Pouke za ICT studente iz intenzivnih obrazovnih iskustava u multinacionalnom okruženju. *Tehnički vjesnik*, 24 (4), 1071-1078. <https://doi.org/10.17559/TV-20160308210632>
- Komunikacija Komisije. *EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth.* [COM(2010) 2020 final]. (2010). Europska komisija. Preuzeto s <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=celex%3A52010DC2020>
- Maravić, L. (4. prosinca 2023). *Strateški aspekti internacionalizacije visokog obrazovanja – novosti - E+ konferencija – visoko obrazovanje.* [Konferencijska prezentacija]. Erasmus+ godišnja konferencija – visoko obrazovanje, Zagreb, Republika Hrvatska. Preuzeto s https://www.ampeu.hr/files/01-LMaravic_Strate%C5%Alki-aspekti-internacionalizacije.pdf
- Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih. (2024). *Internacionalizacija visokog obrazovanja.* Preuzeto s <https://mzom.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/visoko-obrazovanje/internacionalizacija-visokog-obrazovanja/159>
- Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije. (2014). *Narodne novine [NN] br. 124/2014.* Preuzeto s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_10_124_2364.html
- Žic-Ralić, A., Martinec, R., Čavić, V. i Jedud Borić, I. (2015). Izazovi multikulturalizma u području edukacijske rehabilitacije – perspektiva nastavnika i studenata s iskustvom međunarodne mobilnosti. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 51 (1), 59-70. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/14117>
- Žuvić, M. (4. prosinca 2023.). *Strateški okvir za razvoj internacionalizacije hrvatskih sveučilišta.* [Konferencijska prezentacija]. Erasmus+ godišnja konferencija – visoko obrazovanje, Zagreb, Republika Hrvatska. Preuzeto s https://www.ampeu.hr/files/03-MZuvic_Strate%C5%Alki-okvir-RZ-internacionalizacija_2023.pdf

Načini provođenja slobodnog vremena kod srednjoškolaca

Prethodno priopćenje

Martina Lončar

Filozofski fakultet u Splitu
Odjel za pedagogiju
Sveučilište u Splitu
Poljička cesta 35
Split
mloncar1@ffst.hr

Sažetak

Za cjelokupno zdravlje čovjeka važno je uspostaviti pravilnu vezu između rada/učenja i slobodnog vremena. U ovom radu prikazani su rezultati teorijskog i empirijskog istraživanja načina provođenja slobodnog vremena kod srednjoškolaca. Glavni cilj ovog rada bio je utvrditi na koji način srednjoškolci provode slobodno vrijeme, bave li se sportom te koje su to tjelesne aktivnosti kojima se najčešće bave. Kako bi se to ispitalo, provedeno je empirijsko istraživanje među 244 učenika srednjih škola (gimnazije i strukovne škole). U analizi su korištene deskriptivna i inferencijalna statistika. Istraživanje je pokazalo da su učenici skloniji provoditi slobodno vrijeme na mobitelu i s prijateljima nego samostalno. Istraživanje je pokazalo razliku među spolovima pa je kod djevojčica najčešća tjelesna aktivnost u slobodnom vremenu šetnja, a dječacima nogomet. Također, istraživanje je pokazalo da dječaci imaju više slobodnog vremena nego djevojčice i da djevojčice više provode slobodno vrijeme u kafićima nego dječaci.

Ključne riječi: slobodno vrijeme, učenik, tjelesna aktivnost, obveze.

Ways of spending leisure time among high school students

Abstract

For overall health, it is essential to establish a link between school obligations and leisure. This paper shows the results of theoretical and empirical research on how high school students spend their leisure time. The main goal of this paper was to determine how high school students spend their free time, whether they play sports, and which physical activities they most often engage in. The results of the empirical part of the research were obtained from 244 high school students (general-education high schools and vocational high schools). Descriptive and inferential statistics were used in the data analysis. The research results showed that high school students spend most of their leisure time with friends and use their mobile phones. The research showed a difference between the genders, so the most common physical activity during leisure time for girls is walking, and football for boys. Also, the research showed that boys have more leisure time than girls and that girls spend more leisure time in cafes than boys.

Keywords: leisure time, high school student, physical activity, obligations

1. Uvod

Slobodno vrijeme oblikujemo prema vlastitim željama bez ikakvih obveza. Sloboda, dobrovoljnost i neobaveznost neke su od ključnih karakteristika slobodnog vremena. Slobodno vrijeme može uključivati sportske aktivnosti, čitanje, gledanje filmova, učenje stranih jezika, igranje igrica, šetnje, druženje s prijateljima itd. Aktivnosti kao što su razgovori, šetnje, putovanja, razgledavanje, igranje društvenih igara, čitanje, slušanje radija, gledanje televizije, posjeti kinima i muzejima, sudjelovanje u sportskim i dramskim aktivnostima, aktivnosti društvenog umrežavanja, organizirane kreativne aktivnosti, kućanski poslovi, školske obveze pružaju priliku za razvoj i učenje u fleksibilnijem okruženju uz vježbe samokontrole. Aktivnosti u slobodno vrijeme mogu imati i pozitivne i negativne učinke na fizičko i mentalno zdravlje (Stebbins, 2021). Nekoliko teorija opisuje vezu između slobodnog vremena i zdravlja. Društvene determinante zdravlja i slobodnog vremena preklapaju se, a kontrola je ograničena socioekonomskim okolnostima i isključujućim društvenim strukturama (Peel & sur., 2021)

Slobodno vrijeme utječe na zdravlje povećavajući ili smanjujući rizike povezane s praksama koje promiču ili štete zdravlju (Mansfield, 2020). Aktivnosti u slobod-

no vrijeme vezane uz zdravlje uključuju tjelesnu aktivnost, kreativne i kulturne aktivnosti, čitanje te vrijeme provedeno ispred televizije, mobitela i prijenosnih računala. Također, povećava se sjedilački način života, što je javnozdravstveni problem (Owen i sur., 2019). Postoji nedosljedan odnos između učestalosti nastave tjelesnog odgoja i sjedilačkog ponašanja (Silva i sur., 2022; Roccliffe, 2023). Ovaj odnos nije bio jasan pri analizi sjedilačkog načina života, uključujući vikende (Cheung, 2017). Samo nekoliko studija temelji se na reprezentativnim obrascima sjedilačkog načina života, kao što je vrijeme pred ekranom ili vrijeme u školi (Martins i sur., 2022). Dosadašnja istraživanja o slobodnom vremenu i kvaliteti života mladih pokazala su da je slobodno vrijeme ključno za razvoj mladih, pri čemu mladi izgrađuju vlastiti identitet u okviru svog slobodnog vremena (Larsen i sur., 2001). Prema istraživanjima o slobodnom vremenu (Badrić i sur., 2015; Byrne i sur., 2006; Huang, 2013; Hanžek i sur., 2013; Leversen i sur., 2012), sadržajna dimenzija toga kako mladi provode svoje slobodno vrijeme određuje njihov prepoznatljiv stil života. Istraživanja (Ilišin, 2000) dokazuju da je aktivno i smisleno provođenje slobodnog vremena povezano s razvojem osobnosti. Slobodne aktivnosti posebno su važne za adolescente jer pomažu u promicanju njihova psihološkog razvoja (Auhuber i sur., 2019). Studija koju je proveo Mc Hale (2001) pokazala je vezu između slobodnih aktivnosti u djetinjstvu (hobiji, sport, igračke i igre, aktivnosti na otvorenom, čitanje, gledanje televizije i druženje) i uspjeha u školi, ponašanja i simptoma depresije u ranoj adolescenciji.

Strukturirane aktivnosti uvijek su bolje za razvoj od nestrukturiranog slobodnog vremena. Na primjer, viši rezultati testova i školske ocjene povezani su s manje vremena gledanja televizije i više vremena provedenog u izvannastavnim aktivnostima (Cooper i sur., 1999; Marsh i Kleitman, 2002). Vrijeme provedeno u strukturiranim aktivnostima također je povezano s boljim odnosima s vršnjacima i emocionalnom regulacijom u školi, dok je nestrukturirano slobodno vrijeme povezano s lošijom emocionalnom regulacijom i radnim navikama (Posner & Vandell, 1994, 1999). Mahoney i Stattin (2000) izvijestili su da je sudjelovanje u okruženjima nestrukturiranih aktivnosti, posebno u rekreacijskim centrima za mlade u Švedskoj, povezano s višim razinama antisocijalnog ponašanja nego sudjelovanje u strukturiranim aktivnostima.

Većina istraživanja slobodnih aktivnosti uspoređivala je adolescente koji su sudjelovali u strukturiranim aktivnostima s adolescentima koji nisu sudjelovali ni u kakvim aktivnostima i pronašla mnoge razvojne prednosti (Eccles & Templeton, 2002; Feldman & Matjasko, 2005). Većina studija provedena je u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje su znanstvenici iz različitih disciplina poput sociologije, obrazovanja, studija slobodnog vremena, sportske psihologije i ljudskog razvoja otkrili da sudjelovanje u strukturiranim izvannastavnim aktivnostima može dovesti do pozitivnih razvojnih ishoda. Njegove obrazovne prednosti privukle su široku pozornost. Postoji jasna povezanost između sudjelovanja u aktivnostima i privrženosti, predanosti i zadovoljstva školom, pri čemu adolescenti koji sudjeluju u izvanna-

stavnim aktivnostima prijavljuju značajno više razine ovih pokazatelja (Darling i sur., 2005; Eccles i Barber, 1999; Gilman, 2001)

Učenici preferiraju sport u odnosu na druge smislene aktivnosti u slobodno vrijeme jer ih sport potiče na veću zabavu i razvijanje osjećaja pripadnosti društvu (Kudlacek i sur., 2020). Marsh (1992) je otkrio da su visoko obrazovanje i želje za karijerom povezani sa sudjelovanjem u izvannastavnim aktivnostima i tijekom školovanja i dvije godine nakon diplome. Prema nedavnom istraživanju, postoji pozitivna korelacija između opterećenja više zadataka i obrazovnih ishoda koja se održava tijekom većeg dijela rane odrasle dobi, uključujući osam godina nakon završetka srednje škole (Gardner i sur., 2008). Sudjelovanje u strukturiranim aktivnostima povezano je s atributima grupe vršnjaka. Adolescenti koji sudjeluju u izvannastavnim aktivnostima imaju više akademskih prijatelja koji imaju dobre rezultate u školi i planiraju pohađati fakultet nego adolescenti koji ne sudjeluju ni u kakvim aktivnostima (Eccles & Barber, 1999; Quane & Rankin, 2006).

Moderno roditeljstvo također je utjecalo na slobodno vrijeme i ono je doživjelo veliku promjenu. Zbog usmjerenosti na uspjeh, obiteljski život je gurnut u drugi plan, što rezultira slabljenjem odnosa unutar obitelji (Mendelova & Guzikova, 2023). Organizacija obiteljskog života velika je prepreka tjelesnoj aktivnosti djece u slobodno vrijeme. Nedostatak ravnoteže između poslovnih i obiteljskih obaveza ostavlja malo prostora za spontane aktivnosti na otvorenom, posebno u urbanim sredinama kao što je ova gdje je malo mogućnosti. Unatoč svijesti o važnosti tjelesne aktivnosti, djeca imaju ograničenu kontrolu nad svojim slobodnim vremenom jer roditelji diktiraju vrste aktivnosti kojima će se baviti. Obrazovanje također ima prednost nad slobodnim vremenom, dodatno ograničavajući slobodno vrijeme koje djeca imaju.

2. Metodologija

Cilj istraživanja: Glavni ciljevi ovog istraživanja bili su utvrditi na koji način srednjoškolci provode slobodno vrijeme i koje su to aktivnosti koje im oduzimaju slobodno vrijeme te provjeriti postoje li razlike između učenika različitih škola (gimnazije i strukovne škole). Dodatni su ciljevi ovog istraživanja identificirati skupinu aktivnosti na kojoj su učenici provodili najviše vremena te je li ta skupina aktivnosti rodno povezana.

Uzorak: Prilikom odabira uzorka primijenjeni su odgovarajući postupci (odabir i definiranje uzorka, odluka o vrsti odabira uzorka i odabir veličine uzorka) kako bi se osigurala dovoljna veličina, homogenost i reprezentativnost uzorka. Uzorak ovog istraživanja čine učenici srednjih škola (gimnazija i strukovne škole od 15 do 18 godina). U istraživanju je sudjelovalo ukupno 244 učenika (85 učenika i 159 učenica srednjih škola). Empirijsko istraživanje provedeno je u siječnju 2024. Sudionici su prema

vrsti srednje škole podijeljeni u dvije skupine. Prva su skupina učenici koji pohađaju gimnaziju: usmjereni na pripremu učenika za fakultet; dobivaju široka teorijska znanja; manje je praktičnog rada. Drugu skupinu čine učenici srednjih strukovnih škola orijentirani na pripremu učenika za tržište rada. U analizi podataka korištena je deskriptivna analiza koja je uključivala frekvencije, postotke, srednje vrijednosti i standardne devijacije. Rezultati su prikazani u tablicama i dodatno objašnjeni u tekstu.

Instrumenti: Za potrebe rada konstruiran je upitnik. Učenici su odgovarali na pitanja o svojim sociodemografskim karakteristikama birajući jedan od ponuđenih odgovora (spol, škola, razred). Učenici su također odgovarali na pitanja vezana za njihovo raspoloživo slobodno vrijeme i načinima kako ga provode. Vremenska skala imala je 5 vrijednosti – vrijednosti su predložene na temelju provedenog pilot istraživanja.

Postupci: Istraživanje o načinu provođenja slobodnog vremena provedeno je u skladu s Etičkim kodeksom istraživanja s djecom i mladima Državnog zavoda za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži: Dječje vijeće Vlada Republike Hrvatske. Sukladno Konvenciji o pravima djeteta, Hrvatska je obvezna promicati i štititi prava djeteta (Ajduković & Kolesarić, 2020). Istraživanje je provedeno u siječnju 2024. godine. Upitnik je proveden *online* metodom putem aplikacije Google forms (uz odobrenje ravnatelja škola), a provodio se anonimno. Svi sudionici bili su upoznati sa svrhom istraživanja te da imaju mogućnost odustati od sudjelovanja u anketi bilo kada tijekom istraživanja. Podatci su prikupljeni Skalom samoprocjene. Podatci su obrađeni korištenjem SPSS Statistics for Windows.

3. Rezultati i rasprava

Dobiveni rezultati empirijskog istraživanja bit će prikazani i raspravljani u kontekstu obrazovne prakse te uspoređeni s dostupnim znanstvenim radovima iz područja istraživanja. Rezultati su prikazani u tablici i dodatno objašnjeni u tekstu.

U analizi rezultata istraživanja primijenjeni su odgovarajući postupci deskriptivne i inferencijalne statistike (Kaiser-Meyer-Olkin test, Barlettov test, standardna devijacija, mod (vrijednost koja se najčešće pojavljuje), medijan (vrijednost srednjeg skupa podataka)). Deskriptivni podaci izraženi su u učestalostima i postotcima kako bi se prikazale sociodemografske karakteristike. Kaiser-Meyer-Olkin mjere adekvatnosti uzorkovanja iznosi 0,876, što pretpostavlja vrlo visoku vrijednost testa, također može se uočiti kako je Barlettov test statistički značajan ($p < 0,05$).

Tablica 1. Vrijeme koje se odvaja za aktivnosti

	Spol	Prosječno	Standardna devijacija	Medijan
Koliko prosječno dnevno imaš slobodnog vremena?	djevojčice	2 sata 5 min	1 sat 15 min	od sat do dva sata
	dječaci	2 sata 35 min	1 sat 10 min	od dva do tri sata
	skupa	2 sata 15 min	1 sat 15 min	od dva do tri sata
Koliko se krećeš (sport, šetnja, tjelesne aktivnosti) unutar slobodnog vremena?	djevojčice	1 sata 20 min	40 min	od pola do jednog sata
	dječaci	1 sata 50 min	40 min	od jednog do dva sata
	skupa	1 sata 30 min	40 min	od jednog do dva sata
Koliko vremena tjedno provodiš s prijateljima?	djevojčice	4 sata 25 min	1 sat 50 min	više od pet sati
	dječaci	4 sata	1 sat 45 min	od tri do četiri sata
	skupa	4 sata 20 min	1 sat 50 min	više od pet sati
Koliko vremena dnevno u prosjeku gledaš TV?	djevojčice	25 min	30 min	ne gledam TV
	dječaci	25 min	30 min	ne gledam TV
	skupa	25 min	30 min	ne gledam TV
Koliko otprilike dnevno učiš u prosjeku?	djevojčice	2 sata	1 sat	od jednog do dva sata
	dječaci	1 sat 20 min	45 min	od jednog do dva sata
	skupa	1 sat 45 min	1 sat	od jednog do dva sata
Koliko dnevno vremena u prosjeku potrošiš na mobitelu, a da nije povezano sa školskim obavezama?	djevojčice	2 sata 30 min	1 sat	od dva do tri sata
	dječaci	2 sata 35 min	55 min	od dva do tri sata
	skupa	2 sata 30 min	1 sat	od dva do tri sata

Većina učenika iz tablice 1 prema subjektivnoj procjeni pokazuje da u prosjeku imaju 2 sata i 15 minuta slobodnog vremena. U okviru toga na aktivno kretanje (sport, šetnja, tjelesne aktivnosti...) u prosjeku potroše sat i pol te pola sata na gledanje TV programa. Zabrinjavajući podatak je što učenici najviše slobodnog vremena provode na mobitelu, čak i vremenu u kojem su s prijateljima, i dok gledaju TV. Dio njih pokazuje da ima manje slobodnog vremena od vremena provedenog na

mobitelu iz čega bi se moglo zaključiti da u prosjeku imaju više slobodnog vremena nego što oni misle. Zbroj prosječnog vremena po slobodnim aktivnostima pokazao se viši nego prosječno vrijeme po aktivnostima, a ponekad je i samo vrijeme provedeno na mobitelu više nego prosječno slobodno vrijeme pojedinačne osobe iz čega se može zaključiti da većina učenika obuhvaćena ovim istraživanjem veliki dio vremena provedenog na mobitelu ne broje pod slobodno vrijeme (što se vidi iz tablice 2 gdje samo 41 % učenika smatra da najčešće slobodno vrijeme provodi na mobitelu). Iako su se učenici u ovom istraživanju izjasnili da imaju u prosjeku 2 sata i 15 min slobodnog vremena, može se zaključiti da imaju sigurno do 1 sat više, što se razlikuje od istraživanja (Rattinger, 2018) u kojem učenici imaju po pet sati slobodnog vremena dnevno. Usporedbom ovih dvaju istraživanja pokazalo se smanjenje broja sati slobodnog vremena.

Tablica 2. Načini provođenja slobodnog vremena

Kako najčešće provodiš slobodno vrijeme?	No.	%	Spol	No.	%	Škola	No.	%
čitanje	11	4.5%	žensko	11	6,9 %	gimnazija	5	3,3 %
			muško	0	0,0 %	strukovna	6	6,5 %
disko klubovi	2	0.8%	žensko	2	1,3 %	gimnazija	2	1,3 %
			muško	0	0,0 %	strukovna	0	0,0 %
druženje s prijateljima	57	23.4%	žensko	35	22,0 %	gimnazija	36	23,7 %
			muško	22	25,9 %	strukovna	21	22,8 %
glazbena škola	2	0.8%	žensko	2	1,3 %	gimnazija	2	1,3 %
			muško	0	0,0 %	strukovna	0	0,0 %
igrice na PC-u	9	3.7%	žensko	0	0,0 %	gimnazija	6	3,9 %
			muško	9	10,6 %	strukovna	3	3,3 %
kafići	18	7.4%	žensko	18	11,3 %	gimnazija	8	5,3%
			muško	0	0,0 %	strukovna	10	10,9 %
mobitel	102	41.8%	žensko	68	42,8 %	gimnazija	66	43,4 %
			muško	34	40,0 %	strukovna	36	39,1 %
spavanje	2	0.8%	žensko	2	1,3 %	gimnazija	2	1,3 %
			muško	0	0,0 %	strukovna	0	0,0 %
sport	36	14.8%	žensko	18	11,3 %	gimnazija	22	14,5 %
			muško	18	21,2 %	strukovna	14	15,2 %
TV	3	1.2%	žensko	1	0,6,%	gimnazija	2	1,3 %
			muško	2	2,4 %	strukovna	1	1,1 %
učenje	2	0.8%	žensko	2	1,3 %	gimnazija	1	0,7 %
			muško	0	0,0 %	strukovna	1	1,1 %

Jedan od očekivanih podataka ovog istraživanja prikazan je u tablici 2, da skoro polovina ispitanih srednjoškolaca najviše slobodnog vremena provodi na mobitelu. Od ostalih aktivnosti izdvajaju se: bavljenje sportom, druženje s prijateljima te odlazak u kafiće.

Istraživanje (Mlinarević, 2007) pokazalo je da učenici najviše vole ići u kafiće, gledati TV i slušati radio. Usporedbom ovih dvaju istraživanja vidi se trend promjene ponašanja srednjoškolaca, više se koriste mobitelima, a manje provode u kafićima i gledaju TV. Razlog ove promjene možemo tražiti u sve većoj digitalizaciji i informatizaciji u korištenju slobodnog vremena (mobiteli su zamijenili sve ostale uređaje). Istraživanje (Lončar, 2023) pokazalo je da učenici u prosjeku koriste internet oko 1 h i 5 min i da nema razlike između dječaka i djevojčica te da je došlo do djelomične promjene pa djevojčice najčešće igraju videoigre na mobitelima, i to najčešće tijekom vremena provedenog na društvenim mrežama, dok dječaci i dalje više preferiraju računala za igranje videoigrica.

Tablica 3. Učestalost bavljenja sportom

Bavite li se sportom?	No.	%	Spol	No.	%	Škola	No.	%
nikad	59	24,2 %	žensko	50	31,4 %	gimnazija	29	19,1 %
			muško	8	9,4 %	strukovna	30	32,6 %
ponekad	53	21,7 %	žensko	29	18,2 %	gimnazija	31	20,4 %
			muško	24	28,2 %	strukovna	22	23,9 %
rijetko	46	18,9 %	žensko	40	25,2 %	gimnazija	33	21,7 %
			muško	6	7,1 %	strukovna	20	21,7 %
često	46	18,9 %	žensko	22	13,8 %	gimnazija	38	25,0 %
			muško	24	28,2 %	strukovna	8	8,7 %
svaki dan	40	16,4 %	žensko	18	11,3 %	gimnazija	28	18,4 %
			muško	23	27,1 %	strukovna	12	13,0 %

Iz tablice 3 možemo zaključiti kako se većina učenika bavi sportom, od toga 35 % često i svaki dan, te da postoji statistički značajna razlika po školi koju pohađaju, po učestalosti bavljenja sportom gdje se pokazalo da su gimnazijalci, neovisno o spolu, često sportski aktivni u odnosu na strukovne škole. To se može protumačiti pretpostavkom da su treći i četvrti razredi strukovnih škola više zauzeti praktičnom nastavom pa se zbog nedostatka slobodnog vremena ne mogu posvetiti sportskim aktivnostima.

Tablica 4. Tjelesne aktivnosti u slobodnom vremenu

Kojom se najčešćom tjelesnom aktivnošću baviš?	No.	%	Spol	No.	%
košarka, odbojka, rukomet	11	4,5 %	žensko	5	3,1 %
			muško	6	7,1 %
nogomet	33	13,5 %	žensko	5	3,1 %
			muško	28	32,9 %
planinarenje	2	0,8 %	žensko	2	1,3 %
			muško	0	0,0 %
ples, gimnastika	14	5,7 %	žensko	14	8,8 %
			muško	0	0,0 %
plivanje	16	6,6 %	žensko	8	5,0 %
			muško	8	9,4 %
šetnja	115	47,1 %	žensko	103	64,8 %
			muško	12	14,1 %
taekwondo, judo, kickbox	6	2,5 %	žensko	4	2,5 %
			muško	2	2,4 %
teretana	14	5,7 %	žensko	1	0,6 %
			muško	13	15,3 %
trčanje	26	10,7 %	žensko	16	10,1 %
			muško	10	11,8 %
veslanje	2	0,8 %	žensko	0	0,0 %
			muško	2	2,4 %
vožnja bicikla	5	2,0 %	žensko	1	0,6 %
			muško	4	4,7 %

Ovo je istraživanje pokazalo kako se većina učenika slaže da se treba baviti tjelesnom aktivnosti, što utječe na pozitivnije razmišljanje o životu. Pokazalo se da učenici koriste različite tjelesne aktivnosti gdje se za muškarce posebno izdvaja nogomet, šetnja i trčanje, a za djevojke šetnja, trčanje, ples i gimnastika. S ovim istraživanjem povezujemo istraživanje (Lončar i sur., 2024) koje je pokazalo da tjelesna aktivnost učenika u slobodnom vremenu pozitivno utječe na njihovo subjektivno blagostanje i korelaciju između ukupne tjelesne aktivnosti i pozitivnog blagostanja te depresije/anksioznosti, pri čemu učenici koji se bave tjelesnim aktivnostima umjerenog i visokog intenziteta imaju najviše rangove pozitivnog blagostanja, dok oni koji se bave tjelesnim aktivnostima niskog intenziteta aktivnosti imaju najvišu razinu depresije/anksioznosti.

Zajedničkom analizom tablica 3 i 4 vidi se da se srednjoškolci slabo bave sportom (njih 65 %), iako je 55 % učenika za tjelesnu aktivnost odabire neki sport (najčešće:

nogomet, trčanje, plivanje, ples, teretana, rukomet i odbojka). Najčešća tjelesna aktivnost im je šetnja. Ostale tri kategorije (rijetko, ponekad, često) variraju. U istraživanju (Song i sur., 2010) kojim je ispitano kojim se tjelesnim aktivnostima bave srednjoškolci Sjedinjenih Američkih Država vidjelo se da najviše učenika šeta, zatim trči i bavi se plesom (žene) ili dizanje utega (muški). Većina se učenika iz ovog istraživanja u slobodnom vremenu bavi sportom, a najveći broj njih koristi šetnju. Ako to usporedimo s dnevnim potrebama za kretanjem, onda se ispunjava dnevna potreba za fizičkom aktivnosti. Rezultati su pokazali da ispitanici u prosjeku dva i pol sata dnevno provode na mobitelu, a da nije vezano uz školske obveze, i pola sata troše na gledanje televizije. Posebno se pokazao interesantan podatak da mladi obaju spolova više od četiri sata provode družeći se s prijateljima. S toga se može zaključiti da je velika povezanost u načinu provođenja slobodnog vremena sa subjektivnim percipiranjem nedostatka slobodnog vremena. Istraživanje je pokazalo da neznatan broj mladih u slobodno vrijeme čita knjige koje nisu vezane za školske obveze pa bi svakako trebalo promovirati čitanje kroz različite aktivnosti na razini škole koju pohađaju. Analiza dobivenih rezultata, kao i usporedba s drugim istraživanjima, ukazuje na povezanost tjelesne aktivnosti i subjektivnog blagostanja.

U odgovorima se vidi da većina učenika spava od pet do osam sati što je nezdravo i nedovoljno sna za njihove godine. Treba istaknuti kako određene rezultate treba uzeti s dozom rezerve jer većina ispitanika bili su gimnazijalci, što je jedan od nedostataka ovog istraživanja, te bi se u budućim istraživanjima trebalo više izjednačiti omjer učenika koji idu u gimnaziju i strukovnu školu. Također, iz odgovora nismo uspjeli saznati koje su to aplikacije koje učenici koriste na mobitelima te smatramo da i to pitanje treba istražiti.

4. Zaključak

Na temelju teorijskih i empirijskih istraživanja prikazanih u ovom radu vidljivo je da slobodno vrijeme mladih sa sve većim napretkom društva postaje digitalizirano. Istraživanje je pokazalo da su mobilni telefoni glavna preokupacija učenika u slobodno vrijeme. Od brojnih mogućnosti koje pružaju računala i mobiteli, učenici uglavnom igraju igrice i provode vrijeme na društvenim mrežama. Mobiteli su vrlo popularni među učenicima. Čini se opravdanim uzeti u obzir mogućnosti za njihovo korištenje kao izvor informacija za učenje i obrazovni proces. Međutim, ostaje otvoreno pitanje koje treba razmotriti, a to su mehanizmi njihovog motivacijskog djelovanja. Potrebno je ukazati na potrebu praćenja količine i namjene korištenja mobitela u slobodno vrijeme učenika. Općenito je zabrinjavajuće što je izrazito visok postotak učenika koji najveći dio slobodnog vremena provode na mobitelu (društvene mreže, igrice i općenito provođenje slobodnog vremena na internetu). U većini slučajeva mobitel se koristi kako bi se riješio problem dosade. Takve vrste aktivnosti (i u tolikoj mjeri) stvaraju ovisnost prema mobitelu i korištenju interneta što neće dovesti do cjelovitog i kvalitetnog razvoja ličnosti. Rezultati istraživanja otvaraju

nove dileme, potičući na daljnja istraživanja ove problematike, kao i razmišljanja o mogućim praktičnim rješenjima.

Literatura

- Ajduković, M., & Kolesarić, V. (2020). Etički kodeks istraživanja s djecom. Preuzeto 17 ožujka 2024 s: <https://mrosp.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Socijalna%20politika/Obitelj%20i%20djeca/Eti%C4%8Dki%20kodeks%20istra%C5%BEivanja%20s%20djecom%20-%20integrirani%20tekst%20s%20prilozima.pdf>
- Ahuber, L., Vogel, M., Grafe, N., Kiess, W., & Poulain, T. (2019). *Leisure Activities of Healthy Children and Adolescents. International journal of environmental research and public health*, 16(12), 2078. <https://doi.org/10.3390/ijerph16122078>
- Badrić, M., Prskalo, I., & Matijević, M. (2015). Aktivnosti u slobodnom vremenu učenika osnovne škole. *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 17 (2), 299-331. <https://doi.org/10.15516/cje.v17i2.1630>
- Byrne, T., Nixon, E., Mayock, P., & Whyte, J. (2006). *Free-time and leisure needs of young people living in disadvantaged communities*. Dublin: Combat Poverty Agency. Preuzeto 15 ožujka 2024 s: https://books.google.hr/books?id=1rpe3Xw6eIEC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Cheung, P. (2017). Physical activity opportunities in school in physical and out-of-school classes: Are they related to children's daily physical activity? *European Physical Education Review*, 25 (1), 65-75. <https://doi.org/10.1177/1356336X17705274>
- Cooper, H., Valentine, J. C., Nye, B., & Lindsay, J. J. (1999). Relationships between five after-school activities and academic achievement. *Journal of Educational Psychology*, 91, 369-378.
- Darling, N., Cadwell, L. L., & Smith, R. (2005). Participation in school-based extracurricular activities and adolescent adjustment. *Journal of Leisure Research*, 37, 51-76. <https://doi.org/10.1080/00222216.2005.11950040>
- Eccles, J. S., & Barber, B. L. (1999). Student council, volunteering, basketball, or marching band: What kind of extracurricular involvement matters? *Journal of Adolescent Research*, 14, 10-43. <https://doi.org/10.1177/0743558499141003>
- Eccles, J. S., & Templeton, J. (2002). Extracurricular and other after-school activities for youth. *Review of Research in Education*, 26, 113-180.
- Feldman, A.M., & Matjasko, J. L. (2005). The role of school-based extracurricular activities in adolescent development: A comprehensive review and future directions. *Review of Educational Research*, 75, 159-210. <https://doi.org/10.3102/00346543075002159>
- Gardner, M., Roth, J., & Brooks-Gunn, J. (2008). Adolescents' participation in organized activities and developmental success 2 and 8 years after high school: Do sponsorship, duration, and intensity matter? *Developmental Psychology*, 44, 814-830. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.44.3.814>
- Gilman, R. (2001). The relationship between life satisfaction, social interest, and frequency of extracurricular activities among adolescent students. *Journal of Youth and Adolescence*, 30, 749-767. <https://doi.org/10.1023/A:1012285729701>
- Hanžek, D., Holenko, J., Kojadin, J., Kolesarić, J., & Morić, D. (2013). Istraživanje potreba mladih

- slobodno vrijeme mladih. U E. Bužinkić (Urd.) *Znam, razmišljam, sudjelujem. 6. bilten studija o mladima i za mlade* (pp. 56-103). Zagreb: Mreža mladih Hrvatske.
- Huang, Y-T. (2013). A study on the relationships between leisure activity involvement, well-being, the benefits of serious leisure activity, and sports volunteer self-actualization in the Changhua national games. *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, 9(1), 12-25.
- Ilišin, V. (2000). Promjene u slobodnom vremenu mladih. *Napredak*, 141(4), 419-429.
- Kudlacek, M., Fromel, K., & Groffik, D. (2020). Associations between adolescents' preference for fitness activities and achieving the recommended weekly level of physical activity. *Journal of Exercise Science & Fitness*, 18(1), 31-39.
- Larsen, J. T., McGraw, A. P., & Cacioppo, J. T. (2001). Can people feel happy and sad at the same time? *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(4), 684-696. Preuzeto 15 ožujka 2024 s <https://leeds-faculty.colorado.edu/mcgrawp/pdf/larsen.mcgraw.cacioppo.2001.pdf>
- Liversen, I., Danielsen, A. G., Birkeland, M. S., & Samdal, O. (2012). Basic psychological need satisfaction in leisure activities and adolescents' life satisfaction. *Journal of Youth and Adolescence*, 41(12), 1588-1599. <https://doi.org/10.1007/s10964-012-9776-5>
- Lončar, M. (2023). Using Audio-Visual Media in Students' Free Time. U Inayatullah, Sohail; Dubovicki, Snježana; Bilić, Anica (ur.) *Didactic challenges IV: Futures studies in education*, 472-482. University of Osijek
- Lončar, M., Tonković, A., & Pongračić, L. (2024). The Influence of Physical Activity on Student Satisfaction. *ACADEMIA A publication of the Higher Education Policy Network*, 34, 26-41. <https://doi.org/10.26220/aca.4648>
- Mahoney, J. L., & Stattin, H. (2000). Leisure activities and adolescent antisocial behavior: The role of structure and social context. *Journal of Adolescence*, 23, 113-127. <https://doi.org/10.1006/jado.2000.0302>
- Mansfield, L. (2020). Leisure and health - critical commentary. *Annals of leisure research*, 24 (3), 283-294. <https://doi.org/10.1080/11745398.2020.1767664>
- Marsh, H. W. (1992). Extracurricular activities: Beneficial extension of the traditional curriculum or subversion of academic goals? *Journal of Educational Psychology*, 84, 553-562. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.84.4.553>
- Marsh, H. W., & Kleitman, S. (2002). Extracurricular school activities: The good, the bad, and the nonlinear. *Harvard Educational Review*, 72, 464-511. <https://doi.org/10.17763/haer.72.4.051388703v7v7736>
- Martins, J., Marques A, Gouveia É. R., Carvalho F, Sarmiento H, & Valeiro M. G. (2022). Participation in physical education classes and health behavior among adolescents from 67 countries. *Int J Environ Res Public Health*, 19(2), 955-69. <https://doi.org/10.3390/ijerph19020955>
- Matijević, M. (2011). Škola i učenje za budućnost [School and learning for the future]. In A. Jurčević Lozančić & S. Opić (Eds.), *Škola, odgoj i učenje za budućnost*, 9-22 Zagreb: Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Mc Hale, S. M., Crouter, A. C., & Tucker, C. J. (2001). Free-Time Activities in Middle Childhood: Links with Adjustment in Early Adolescence. *Child Development*, 72(6), 1764-1778. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00377>

- Mendelova, E., and Guzikova, L. (2023). Current parents and children's leisure time. *Journal of Vasil Stefanyk Precarpathian National University*, 10(1), 33-48. <https://doi.org/10.15330/jpnu.10.1.33-48>
- Mlinarević, V., Miliša, Z. & Proroković, A. (2007). Slobodno vrijeme mladih u procesima modernizacije – usporedba slavonskih gradova i Zadra, *Pedagogijska istraživanja*, 4 (1), 81-99.
- Owen, N., Healy, GN., Dempsey, PC., Salmon, J., Timperio, A., Clark, BK., Goode, AD., Koorts, H., Ridgers, ND., Hadgraft, NT. and others (2020). Sedentary behavior and public health: integrating evidence and identifying potential solutions. *Annual Review public health*. 41, 265–87. <https://doi.org/10.1146/annurev-publhealth-040119-094201>
- Peel, N., Hazel, M & McGrath, R. (2021). Leisure and health: merged and contested concepts. *Annals Of Leisure Research*, 24 (3), 295–309. <https://doi.org/10.1080/11745398.2019.1682017>
- Posner, J. K., & Vandell, D. L. (1994). Low-income children's after-school care: Are there beneficial effects of after-school programs? *Child Development*, 65, 440-456. <https://doi.org/10.2307/1131395>
- Posner, J. K., & Vandell, D. L. (1999). After-school activities and the development of low-income urban children: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 35, 868-879. <https://doi.org/10.1037//0012-1649.35.3.868>
- Quane, J. M., & Rankin, B. H. (2006). Does it pay to participate? Neighborhood-based organizations and the social development of urban adolescents. *Children and Youth Services Review*, 28, 1229-1250. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2006.01.004>
- Rattinger, M. (2018). Odnos slobodnog vremena i kvalitete života srednjoškolaca, *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, 64 (1), <https://doi.org/10.32903/zs.64.1.4>
- Rocliffe, P., O'Keefe, B., Walsh, L., Stylianou, M., Woodforde, J., García-González, L., O'Brien, We., Coppinger, T., Sherwin, I., Mannix-McNamara, P., and MacDonncha, C. (2023). The Impact of Typical School Provision of Physical Education, Physical Activity and Sports on Adolescent Physical Activity Behaviors: A Systematic Literature Review. *Adolescent Research Review*, (8), 359-85. <https://doi.org/10.1007/s40894-022-00200-w>
- Silva DJD, Barbosa AO, Barbosa Filho VC, Farias Júnior JC. (2022). Is participation in physical education classes associated with physical activity and sedentary behavior? A Systematic review. *Journal of Physical Activity and Health*. 19(11), 786–808. <https://doi.org/10.1123/jpah.2022-0084>
- Song, M., Carroll, D. D., Lee, S. M. & Fulton, J. E. (2010). Physical Activities of U.S. High School Students—2010 National Youth Physical Activity and Nutrition Survey, *Journal of Physical Activity and Health*, 12 (1), 11-17, <https://doi.org/10.1123/jpah.2014-0117>
- Stebbins, A. R. (2021). When leisure gives birth to health: fragile effects and precautions. *Leisure Research Annals*, 24 (3), 430–444. <https://doi.org/10.1080/11745398.2019.1645608>

Što seksizam ima s tim – uloga seksizma u rodnom identitetu studenata

Izvorni znanstveni rad

Daniela Šincek

Odsjek za psihologiju
Filozofski fakultet Osijek
Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Ulica Lorenza Jagera 9
Osijek
dsincek@ffos.hr

Jasmina Tomašić
Humer

Odsjek za psihologiju
Filozofski fakultet Osijek
Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Ulica Lorenza Jagera 9
Osijek
jtomasic@ffos.hr

Ana Babić Čikeš

Odsjek za psihologiju
Filozofski fakultet Osijek
Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Ulica Lorenza Jagera 9
Osijek
ababic@ffos.hr

Marija Milić

Odsjek za psihologiju
Filozofski fakultet Osijek
Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Osijek
mmilic@ffos.hr

Sažetak

Identitet odgovara na pitanje „tko sam?“, a odgovori mogu biti u okviru različitih područja pojedinčeva života i djelovanja. Socijalni identitet ukazuje na naš doživljaj samoga sebe kao člana različitih grupa te smo skloni vlastitu grupu doživljavati privlačnijom i biti pristrani prema njoj u odnosu na vanjsku grupu. Rodni identitet predstavlja dio našeg socijalnog identiteta. Seksizam, odnosno seksistički stavovi prepoznaju se u sadašnjem društvu kao osnova rodne neravnopravnosti te se ukazuje da se osim

hostilnog treba voditi računa i o benevolentnom seksizmu. Dok se hostilni seksizam otvoreno izražava i nastoji podržati dominaciju jednog roda nad drugim, drugi je prikriven i ukazuje na naizgled pozitivna obilježja roda prema kojem se izražavaju seksistički stavovi, ali i dalje služi tome da se održi neravnopravan položaj. Cilj je ovoga istraživanja provjeriti doprinose benevolentnog i hostilnog seksizma i prema ženama i prema muškarcima objašnjenju rodnog identiteta mjenog kao privlačnost identifikacije s vlastitim rodom. U istraživanju koje je dio većeg projekta sudjelovalo je 128 studenata osječkog sveučilišta, od kojih je 98 ženskog spola. Studenti su ispunili skale benevolentnog i hostilnog seksizma prema ženama i muškarcima te skalu rodnog identiteta koja mjeri snagu identifikacije s vlastitim rodom (posebna verzija za muškarce i žene). Provedene su dvije hijerarhijske regresijske analize (druga samo na studenticama) s rodnim identitetom kao kriterijem, u prvom koraku su uvedeni dob (i spol u prvoj analizi), u drugom subskale seksizma. Prvi je model objasnio 24,7 % varijance rodnog identiteta te se pokazalo da se djevojke više identificiraju s vlastitim rodom, a da identifikaciji s vlastitim rodom pridonosi izraženiji benevolentni seksizam prema muškarcima i manje izražen hostilni seksizam prema ženama. Drugi model (samo studentice) objasnio je 15,7 % varijance kriterija, hostilni seksizam prema ženama jedini je (negativni) prediktor – studentice koje iskazuju manje hostilnog seksizma prema ženama imaju izraženiji rodni identitet.

Ključne riječi: rodni identitet, studenti, benevolentni seksizam, hostilni seksizam.

What does sex(ism) have to do with it: the role of sexism in the gender identity of female students

Abstract

Identity answers the question “Who am I?” and the answers can be within different areas of an individual’s life and activities. Social identity indicates our perception of ourselves as a member of various groups. We tend to perceive our group as more attractive and are biased towards it compared to the outside group. Gender identity is part of our social identity. Sexism or sexist attitudes are recognized in current society as the basis of gender inequality, and it is emphasized that, in addition to hostile sexism, benevolent sexism should also be considered. While hostile sexism is openly expressed and seeks to support the dominance of one gender over another, the other is covert and points to the positive characteristics of the gender towards which sexist attitudes are expressed but still serves to maintain an unequal position. The aim of this research is to explore the contributions of benevolent and hostile sexism towards both women and men to the explanation of gender identity measured as the attractiveness of identification with one’s gender. The research, which is a part of a larger project, included 128 students at the University of Osijek, 98 female. Students filled out the scales of benevolent and hostile sexism towards women and men and the gender identity scale, which measures the strength of identification with one’s gender (there are separate versions for men and women). Two hierarchical regression analyses were performed (the second only on female students) with gender identity as a criterion. In the first step, age (and sex in the first analysis) was introduced. In the second step, the subscales of sexism were added. The first model explained 24.7% of the variance of gender identity, and it was shown that women identify more with their gender. This identification of women with their gender is contributed by more pronounced benevolent sexism towards men and less pronounced hostile sexism towards women. The second model (only female students) explained 15.7% of the variance of the criteria. Hostile sexism towards women is the only (negative) predictor – female students who express less hostile sexism towards women consider female gender identity more attractive.

Keywords: gender identity, students, benevolent sexism, hostile sexism

1. Uvod

U ovom je trenutku u Hrvatskoj rodni identitet postao kontroverzna tema koja se nerijetko koristi u dnevno-političke svrhe (npr. članak novinara Šarića (2024) koji ukazuje da su rod i rodni studiji neznanstvene besmislice). Unatoč tome, činjenica da je rodno uvjetovano nasilje prisutno, a nerijetko i fatalno, prvenstveno za žene, dovela je do toga da su zakonodavci uvrstili teško ubojstvo ženske osobe (tzv. femicid) u Kazneni zakon (Vlada RH, 2024). Kontinentalna Hrvatska izrazito je pogođena ovom pojavom – više nego dvostruko više femicida je u kontinentalnoj Hrvatskoj nego u ostatku Republike Hrvatske (Bonacci Skenderović, 2024). Stoga su pitanja rodnog identiteta, seksizma i rodno uvjetovanog nasilja, a koje ponajviše pogađa žene, važna i za stručnjake i za znanstvenike, ali i za ljude općenito.

Jedno od ključnih pitanja u formiranju zrele osobe je pitanje tko sam, a odgovor na njega oblikuje identitet osobe. Formiranje identiteta kao ključnu odrednicu ljudskog razvoja ističu različite teorije, poput teorije socijalnog učenja (Bandura, 2008) ili teorije psihosocijalnog razvoja (Erikson, 1968). Dok ove teorije naglašavaju individualni identitet, ljudi pripadaju različitim grupama i ta pripadnost čini značajan dio njihova identiteta – socijalni identitet.

Rodni identitet jedan je od socijalnih identiteta, a uključuje i doživljaj sebe i predstavljanje sebe drugima u kontekstu svog roda i spola (Bussey, 2011). Dok je spol pripisan osobi po rođenju najčešće na temelju fenotipskih obilježja tipičnih za muško ili žensko novorođenče, rod je određen doživljajem pojedinca u kontekstu socijalnih uloga. Prvi je pojam roda koristio John Money 1955. godine (Money, 1973, prema Anić, 2011) proučavajući interseksualne osobe jednakih tjelesnih obilježja, a različitog doživljaja sebe – ili kao muškarca ili kao žene.

Teorija socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1979) ukazuje da pripadanje grupi te doživljaj unutargrupne sličnosti i razlikovanje od vanjske grupe dovode do preferencije vlastite grupe. Sama teorija proizašla je iz eksperimenata zasnovanih na paradigmi minimalne grupe (Tajfel, 1970) koji su pokazali da je dovoljno da pojedinac osvijesti da postoje i drugi članovi njegove grupe, ne mora ni znati kako se grupa zove ni tko su ti drugi pojedinci, a da bi pokazivao preferiranje vlastite nad vanjskom grupom. Grupe kojima pojedinac može pripadati vrlo su raznolike, od malih grupa poput obitelji do vrlo velikih grupa koje određuje pripadnost naciji, rasi ili rodu. Dok s članovima obitelji ili članovima radne grupe pojedinac izravno komunicira, s većinom članova ovih velikih grupa nema mogućnosti izravno komunicirati. Ipak, postoji osjećaj međuzavisnosti i druge odrednice grupa. Socijalna identifikacija kao pozitivno emocionalno vrednovanje odnosa pojedinca i članova njegove grupe može se primijeniti i na rod (Turner i sur., 1987). Prema Modelu identifikacije s vlastitom grupom (Leach i sur., 2008) proces identifikacije započinje doživljavanjem sebe sličnim drugim članovima vlastite grupe, odnosno prototipu vlastite grupe (individualno samo-stereotipiziranje) na koje se nadovezuju unutargrupna homogenost (doživljaj da cijela vlastita grupa dijeli obilježja), pozitivne emocije prema grupi i svojem članstvu u njoj (zadovoljstvo grupom), spremnosti na uključivanje

u grupne aktivnosti i obaveze (solidarnost) i istaknutost i važnost članstva u grupi (centralnost). Prema modelu postoje dva nadređena faktora: samodefinicija i samoulaganje. Prvi nadređeni faktor uključuje individualno samostereotipiziranje i unutargrupnu homogenost, dok zadovoljstvo grupom, solidarnost i centralnost čine samoulaganje. Model predviđa i individualne razlike, odnosno ljudi se u različitoj mjeri mogu identificirati s vlastitom grupom.

Grupna pripadnost ne određuje samo doživljaj pojedinca koji pripada toj grupi, već i članova vanjske grupe. Neke od najrasprostranjenijih, ali i najizazovnijih pojava vezanih uz grupnu pripadnost su stereotipi i predrasude. Stereotipi su uvjerenja o tipičnim obilježjima neke grupe koja su pretjerano generalizirana (Operario i Fiske, 2003). Iako se to nerijetko zanemaruje, stereotipi mogu uključivati i pozitivna, a ne samo negativna obilježja. Izazov je upravo pretjerana generalizacija. Primjerice, tipične razlike u stereotipima o muškarcima i o ženama govore o tome da se žene doživljavaju kao brižne, dok se muškarce doživljavaju kao produktivne (npr. Ellemers, 2018). Iako taj stereotip može biti točan za brojne žene i muškarce, neki se neće uklapati u ove krute kalupe, dok će ih opažači nastojati i dalje tako doživljavati, što može rezultirati s različitim manje povoljnim ishodima. Primjerice, roditelji koji se dogovore da će se majka nakon poroda posvetiti svojoj karijeri i materijalno skrbiti za obitelj, dok će otac koristiti roditeljski dopust, neće biti u skladu sa spomenutim stereotipima i mogu potaknuti normativni socijalni utjecaj, pa i pritisak drugih da se konformiraju tradicionalnim rodnim ulogama. Seksizam kao oblik predrasuda prema osobama na temelju njihova spola još je izazovnija pojava. Danas se razlikuje ambivalentni, moderni i neo-seksizam. Teorija ambivalentnog seksizma (Glick i Fiske, 1996, 1999) razlikuje hostilni i benevolentni seksizam. Dok se hostilni seksizam prema ženama zasniva na ideji da žene pokušavaju uspostaviti kontrolu nad muškarcima i oduzeti im moć, benevolentni seksizam prema ženama naizgled idealizira žene kao čista bića, ali ih istovremeno doživljavaju slabima. Hostilni seksizam prema muškarcima podrazumijeva hostilnost prema muškoj dominaciji i opisivanju muškaraca kao superiornijih, dok se benevolentni seksizam zasniva na pozitivnim stavovima prema muškarcima zasnovanim na tradicionalnim ulogama muškaraca (oni koji priskrbuju za svoju obitelj).

Uzimajući u obzir postavke teorije socijalnog identiteta o favoriziranju vlastite grupe nad vanjskom grupom (Tajfel i Turner, 1979), očekuje se pozitivan odnos između predrasuda prema vanjskoj grupi i identifikaciji s vlastitim rodom. S druge strane, ova pretpostavka teorije socijalnog identiteta o favoriziranju vlastite grupe može dovesti do manjeg prihvaćanja predrasuda prema vlastitoj grupi. Becker i Wagner (2009) pokazali su da će žene koje se više identificiraju s vlastitim rodom odbacivati i benevolentni i hostilni i moderni seksizam prema ženama. I na podacima prikupljenim i na muškarcima i na ženama pokazalo se da, uz osobine ličnosti, i rodni identitet pridonosi objašnjenju modernog seksizma prema ženama (Akrami i sur., 2011). Rodna identifikacija žena bila je povezana s negativnijim doživljajem muškaraca koji ukazuju na seksizam protiv muškaraca (Wilkins i sur., 2017).

Iako je dosta istraživanja usmjereno na razumijevanje odnosa rodnog identiteta i seksizma prema ženama, nedostaju radovi koji su usmjereni na seksizme i prema ženama i prema muškarcima. Stoga je cilj ovog istraživanja provjeriti doprinose benevolentnog i hostilnog seksizma i prema ženama i prema muškarcima objašnjenju rodnog identiteta mjenjenog kao privlačnost identifikacije s vlastitim rodom. Na temelju postavki teorije socijalnog identiteta, očekuje se da će izraženiji seksizam prema vlastitom rodu doprinostiti slabijoj identifikaciji s vlastitim rodom, kao i da će izraženiji seksizam prema drugom rodu doprinostiti većoj privlačnosti identifikacije s vlastitim rodom.

2. Metoda

Nacrt je provedenog istraživanja transverzalni, a podatci su prikupljeni metodom ankete koja je uključivala upitnik demografskih podataka i nekoliko instrumenata namijenjenih mjerenju psiholoških konstrukata od interesa.

2.1. Sudionici

U istraživanju je sudjelovalo 130 studenata Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, no u obradama su korišteni podatci 128 studenata koji su dali podatak o svom spolu (dvoje sudionika odabralo je opciju da ne žele podijeliti informaciju o svom spolu). Od ukupnog broja sudionika 98 (76,5 %) ih je ženskog spola (odgovori na pitanja o rodu i spolu preklapali su se kod većine sudionika, točnije 98,5 %). Prosječna dob sudionika je 22 godine (MIN = 18; MAX = 30; SD = 2,457). Uzorkovanje je prigodno, pri čemu su autorice podijelile poveznice studentima kojima predaju dok su studentice istraživačice istu poveznicu dijelile među studentima koje poznaju. Uključeni su studenti Akademije za umjetnost i kulturu (4), Fakulteta agrobiotehničkih znanosti (1), Fakulteta elektrotehnike, računarstva i informacijskih tehnologija (4), Fakulteta za dentalnu medicinu i zdravstvo (7), Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti (2), Fakulteta za primijenjenu matematiku i informatiku (19), Filozofskog fakulteta (28), Građevinskog i arhitektonskog fakulteta (1), Kineziološkog fakulteta (1), Medicinskog fakulteta (37), Pravnog fakulteta (24), Odjela za biologiju (1) i Odjela za kemiju (1).

2.2. Mjerni instrumenti

Sociodemografski upitnik uključivao je pitanja o dobi, rodu i spolu sudionika.

Skala rodnog identiteta (SRI; Kamenov i sur., 2019) sastoji se od 6 čestica, tvrdnji koje se odnose na doživljaj sebe kao žene, odnosno muškarca. *Drago mi je što sam žena* primjer je tvrdnje iz verzije za žene, a *drago mi je što sam muškarac* iz verzije za muškarce. Sudionici su ispunjavali verziju za muškarce ili za žene, ovisno o

tome koji su odgovor na pitanje kojeg su roda odabrali (sudionici koji su odabrali ženski rod ispunjavali su verziju za žene, oni koji su odabrali muški rod ispunjavali su verziju za muškarce, dok sudionici koji su odabrali neki drugi rodni identitet ili nisu željeli odgovoriti na pitanje o rodu, nisu ispunjavali ovaj instrument). Osoba na skali od 1 do 5 (1 – uopće se ne slažem, 5 – slažem se u potpunosti) procjenjuje slaganje s navedenom tvrdnjom. Ukupni rezultat računa se kao jednostavna linearna kombinacija odgovora, pri čemu veća vrijednost ukupnog rezultata označava jače identificiranje s vlastitim rodom.

Inventar ambivalentnog seksizma – kratka verzija (eng. *Ambivalent Sexism Inventory - Short Form: ASI - SF*; Rollero i sur., 2014) sastoji se od 12 čestica raspoređenih na 2 subskale od kojih se svaka sastoji od 6 tvrdnji (hostilni i benevolentni seksizam) na koje se odgovara na skali od 0 do 5 s obzirom na stupanj slaganja s navedenom tvrdnjom (0 – u potpunosti se ne slažem, 5 – u potpunosti se slažem). Ukupni rezultat računa se kao jednostavna linearna kombinacija danih odgovora, a moguće je izračunati i rezultate na dvjema spomenutim subskalama. Veći ukupni rezultat ukazuje na jaču usvojenost seksističkih vjerovanja. Preveden je metodom dvostrukog prijevoda za potrebe ovog istraživanja.

Inventar ambivalencije prema muškarcima – kratka verzija (eng. *Ambivalence toward Men Inventory - Short Form: AMI - SF*; Rollero i sur., 2014) sastoji se od 12 čestica raspoređenih na 2 subskale od kojih se svaka sastoji od 6 tvrdnji (hostilnost prema muškarcima i benevolentnost prema muškarcima) na koje osoba odgovara na skali od 0 do 5, s obzirom na stupanj slaganja s navedenom tvrdnjom (0 – u potpunosti se ne slažem, 5 – u potpunosti se slažem). Ukupni rezultat računa se kao jednostavna linearna kombinacija danih odgovora, pri čemu viši rezultat upućuje na veću hostilnost, odnosno naklonjenost prema muškarcima. Preveden je metodom dvostrukog prijevoda za potrebe ovog istraživanja.

2.3. Postupak

Ovo je istraživanje dio većeg projekta Rodno uvjetovano nasilje putem interneta u studentskoj populaciji (UNI-CGBV) Centra za internet i društvo Filozofskog fakulteta Osijek. UNI-CGBV provodi se tijekom 12 mjeseci te su ovi podatci iz inicijalne faze projekta čiji je temeljni cilj istražiti prevalenciju i korelate rodno uvjetovanog nasilja i rodno uvjetovanog nasilja putem interneta na Sveučilištu Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Sudionici su popunili upitnike putem Google obrasca nakon što im je objašnjen cilj istraživanja te dobrovoljnost i anonimnost sudjelovanja. Osim instrumenata opisanih i korištenih za obrade u ovom radu, korišteni su i upitnici Rodno uvjetovanog nasilja (Šincek i sur., 2024) i Rodno uvjetovanog nasilja putem interneta (Šincek i sur., 2024). Istraživanje je odobrilo Etičko povjerenstvo Filozofskog fakulteta u Osijeku (Klasa: 602-04/24-04/75, Ur. broj: 2158-83-02-24-2).

2.4. Analitički pristup

Kako bi se provjerile postavljene hipoteze, izračunati su koeficijenti korelacije među varijablama obuhvaćenim ovim istraživanjem te provedene dvije hijerarhijske regresijske analize (HRA) s rodnim identitetom kao kriterijem, sve koristeći program Statistical Package for Social Sciences (SPSS). Prva analiza provedena je na svim sudionicima, druga samo na sudionicama jer je važno provjeriti vrijede li isti modeli za ženske i muške sudionike. Kako je u istraživanju sudjelovalo tek 30 muških studenata, njihov broj nije dostatan da se moglo provesti HRA na tom poduzorku, a što je ograničenje ovog istraživanja. U su oba modela u prvom koraku uvedeni dob (i spol u prvoj analizi), a u drugom subskale seksizma. Prije samih regresijskih analiza izračunate su korelacije među uključenim varijablama na svim sudionicima i samo na sudionicama.

Rezultati

Iz tablice 1 vidljivo je da je većina varijabli na cijelom uzorku značajno povezana s kriterijem (rodnim identitetom). Jedina nepovezana varijabla je hostilni seksizam prema ženama. Podatci ukazuju da mlađi sudionici, žene te sudionici s izraženijim benevolentnim seksizmom i prema ženama i prema muškarcima i izraženijim hostilnim seksizmom prema muškarcima iskazuju jače identificiranje s vlastitim rodom. Vidljivo je da su mlađi sudionici skloniji izraženijem benevolentnom seksizmu i prema ženama i prema muškarcima te izraženijem hostilnom seksizmu prema muškarcima, žene su sklonije hostilnom seksizmu prema muškarcima, dok muškarci više iskazuju benevolentni seksizam prema muškarcima (moguće da to doživljavaju kao dio tradicionalne muške rodne uloge). Vidljivo je i da sudionici koji iskazuju više jednog oblika seksizma (npr. hostilni ili benevolentni seksizam prema ženama), iskazuju i više razine ostalih mjenjenih vrsta seksizama, pri čemu su najveće povezanosti hostilnog seksizma prema ženama i benevolentnog seksizma prema muškarcima (dijele 47 % varijance), potom između hostilnog i benevolentnog seksizma prema ženama (42,6 % zajedničke varijance) te između benevolentnih seksizama prema ženama i prema muškarcima (38 % dijeljene varijance).

Tablica 1. Korelacije prediktora i kriterija (iznad dijagonale svi sudionici N=128; ispod dijagonale samo sudionice, N=98)

Varijabla	1	2	3	4	5	6	7
Rodni identitet	-	-0,186*	0,360**	0,050	0,253**	0,307**	0,156*
Dob	-0,244**	-	-0,008	-0,083	-0,242**	-0,233**	-0,251**

Spol (1-M, 2-Ž)			-	-0,108	0,051	0,236**	-0,265**
Hostilni seksizam (prema ženama)	-0,177*	-0,014	-	-	0,653**	0,334**	0,689**
Benevolentni seksizam (prema ženama)	0,069	-0,183*	-	0,629**	-	0,496**	0,619**
Hostilni seksizam (prema muškarcima)	0,198*	-0,192*	-	0,375**	0,572**	-	0,390**
Benevolentni seksizam (prema muškarcima)	0,033	-0,248**	-	0,641**	0,644**	0,506**	-

p<0,05, ** p<0,01;

Kod sudionica je vidljivo da su dob i hostilni seksizmi nisko povezani s rodnim identitetom, pri čemu je hostilni seksizam prema ženama negativno, a hostilni seksizam prema muškarcima pozitivno povezan s identifikacijom sa ženskim rodom. Mlade sudionice više se identificiraju sa ženskim rodom te iskazuju niže razine obaju benevolentnih seksizama i hostilnog seksizma prema muškarcima (dob nije povezana s iskazivanjem hostilnog seksizma prema ženama). Kao i na cjelokupnom uzorku, seksizmi su međusobno značajno, nisko do umjereno, pozitivno povezani pri čemu je najmanja povezanost hostilnog seksizma prema ženama s hostilnim seksizmom prema muškarcima.

U nastavku su prikazani rezultati hijerarhijskih regresijskih analiza u tablicama 2 i 3. Dob i spol sudionika u prvom koraku HRA objasnili su 16,3 % varijance rodnog identiteta, pri čemu su mlađi sudionici i žene bili skloniji iskazivati veću identifikaciju s vlastitim rodom. Uvođenjem četiriju prediktora vezanih uz seksizam u drugom koraku, dob gubi značajnost, a jedini značajan prediktor uz spol je benevolentni seksizam prema muškarcima. Sudionici koji iskazuju izraženiji benevolentni seksizam prema muškarcima više se identificiraju s vlastitim rodom. Model objašnjava oko 25 % varijance rodnog identiteta (16 % je objašnjeno spolom i dobi sudionika).

Tablica 2. Rezultati hijerarhijske regresijske analize za kriterij rodni identitet (N = 128)

	1. korak	2. korak
Prediktori	β	β
Dob	-0,183*	-0,076

Spol	0,358**	0,371**
Hostilni seksizam (prema ženama)		-0,228
Benevolentni seksizam (prema ženama)		0,156
Hostilni seksizam (prema muškarcima)		0,101
Benevolentni seksizam (prema muškarcima)		0,257*
ΔR^2	0,163**	0,084*
R^2	0,163	0,247

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$; Spol – 1= muški, 2= ženski

Analiza koja je provedena na sudionicama (tablica 3) objasnila je 15,7 % varijance kriterija, pri čemu je u prvom koraku s pomoću dobi sudionika objašnjeno 6 % varijance rodnog identiteta. Dob ipak prestaje biti značajan prediktor uvođenjem seksizama u drugom koraku te jedini značajan prediktor ostaje hostilni seksizam prema ženama. Odnosno, one sudionice koje izražavaju više hostilnog seksizma prema ženama manje se identificiraju sa svojim rodom.

Tablica 3. Rezultati hijerarhijske regresijske analize provedene na sudionicama za kriterij rodni identitet (N = 98)

	1. korak	2. korak
Prediktori	β	β
Dob	-0,244*	-0,178
Hostilni seksizam (prema ženama)		-0,353*
Benevolentni seksizam (prema ženama)		0,115
Hostilni seksizam (prema muškarcima)		0,214
Benevolentni seksizam (prema muškarcima)		0,032
ΔR^2	0,059*	0,098*
R^2	0,059	0,157

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

4. Rasprava

Provjera postavljenih hipoteza pokazala je djelomičnu podršku postavljenim hipotezama. Kako je i očekivano, a u skladu s nalazima koje su dobili Rollero i suradnici (2014), mjere različitih oblika seksizma međusobno su povezane. Zanimljiv je i podatak da sudionice iskazuju više hostilnog, a muškarci više benevolentnog seksizma prema muškarcima, dok spol nije bio povezan sa seksizmom prema ženama. Potonje zapravo može ukazivati i na prijetnju stereotipom, odnosno prihvaćanje stereotipnih i predrasudnih uvjerenja o vlastitoj grupi kod sudionica, a zbog čega se po svom odgovaranju nisu razlikovale od sudionika. Gotovo suprotni podacima iz ovog istraživanja su podatci Roets, Van Hiel i Dhont (2012) koji nisu našli rodne razlike u izraženosti benevolentnog seksizma prema muškarcima, dok su njihovi muški sudionici izražavali više oba tipa seksizma prema ženama nego sudionice. Rezultati njihova i našeg istraživanja sukladni su u većem iskazivanju hostilnog seksizma prema muškarcima kod sudionica. Moguće je da su ove razlike određene i kulturalnim kontekstima. Roets, Van Hiel i Dhont (2012) svoje su istraživanje proveli u Belgiji koja je 2013. godine imala indeks rodne ravnopravnosti 69,3, dok Hrvatska 2023. godine ima indeks rodne ravnopravnosti 60,7¹⁴⁷ (pri čemu što je indeks bliži 100, to je prisutnija rodna ravnopravnost). Naime, indeks rodne ravnopravnosti ukazuje na societalne okolnosti koje mogu biti okvir za spremnosti za eksplicitno izražavanje stereotipa ili predrasuda. Norme koje su dominantne u određenom društvu različito djeluju na spremnost na iskazivanje predrasuda i stereotipa prema drugima – u društvima u kojima je rodna ravnopravnost prisutnija, zbog djelovanja socijalnog utjecaja (prvenstveno normativnog, ali i informativnog), ljudi će biti manje spremni iskazivati predrasude na eksplicitnim mjerama, poput mjera seksizma korištenih u ovom istraživanju. S druge strane, u društvima u kojima je manja razina rodne ravnopravnosti, manje su i raširene norme koje inhibiraju iskazivanje seksizma.

Na cjelokupnom uzorku pokazalo se da su spol sudionika i benevolentni seksizam prema muškarcima značajni prediktori identifikacije s vlastitim rodnom. Sudionice se snažnije identificiraju s vlastitim rodnom, kao i sudionici izraženijeg benevolentnog seksizma prema muškarcima. Kako su kod većine ljudi spol i rod usklađeni, a pripadnost grupi dovodi do pozitivnog samovrednovanja (Tajfel i Turner, 1979), za očekivati je da će se sudionici određenog spola više identificirati s rodnom koji se zasniva na tom spolu. Analize provedene samo na sudionicama pokazale su da je u konačnici samo hostilni seksizam prema ženama značajan prediktor rodne identifikacije. Pri tome sudionice koje iskazuju manje ovog seksizma pokazuju veću identifikaciju s vlastitim rodnom, a što je u skladu s hipotezom da će sudionici, zbog samodefinicije i samoulaganja, biti skloni većem povezivanju s vlastitom grupom. Hostilni seksizam prema ženama ima čestice koje ukazuju na izrazito negativne predrasude prema ženama te je logično da će se žene koje imaju negativne stavove prema drugim ženama slabije povezivati s vlastitim rodnom.

147 <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2023/country>

Većina dosadašnjih radova usmjeravala se na (kauzalne) doprinose identiteta vrstama seksizma, implicirajući fiksiranost i sadržaja i intenziteta rodnog identiteta. Pri tome su se nerijetko usmjeravali samo na ambivalentni seksizam prema ženama. Stoga je usmjeravanje i na ambivalentni seksizam prema muškarcima doprinos ovog istraživanja.

Unatoč doprinosima, istraživanje ima i određena ograničenja. Mali broj muških sudionika onemogućio je provođenje analiza na poduzorku muškaraca, kao i neke izravnije provjere rodnih razlika. Uzorak je prigodan što može ukazivati da su se uključili upravo oni sudionici kojima su pitanja rodnog identiteta i seksizma važni. Pri tome oni mogu imati različitu motivaciju zašto su im važna pitanja rodnog identiteta (npr. mogu biti osobe koje se priklanjaju tradicionalnim rodnim ulogama te moguće i više podržavaju seksizam opisan u skali ambivalentnog seksizma, a mogu biti i sudionici kojima rodna ravnopravnost ima centralno značenje u životu). Iako su se kratke mjere pokazale dobrih metrijskih karakteristika na stranom uzorku, bilo bi korisno isto provjeriti i na hrvatskom prijevodu. U ovom radu to nije napravljeno zbog manjeg uzorka. S obzirom na relativno skromne postotke objašnjene varijance rodnog identiteta, bilo bi važno uključiti i druge varijable, potencijalno važne za objašnjenje rodnog identiteta, poput tradicionalnih vrijednosti, društvene moći, pripadnosti rodnim manjinama. Korisno bi bilo vidjeti kroz longitudinalna istraživanja postoji li konstantnost ili dinamičnost ovih međuodnosa.

5. Zaključak

Istraživanjem se provjeravao doprinos benevolentnog i hostilnog seksizma i prema ženama i prema muškarcima objašnjenju rodnog identiteta mjenog kao privlačnost identifikacije s vlastitim rodnom. Utvrđeno je da je na poduzorku sudionica samo hostilni seksizam prema ženama značajan prediktor izraženosti rodnog identiteta, odnosno sudionice koje iskazuju manje takvog seksizma više se identificiraju sa ženskim rodnom. Na cijelom uzorku pokazao se značajnim spol i benevolentni seksizam prema muškarcima pri čemu su se s vlastitim rodnom više identificirale studentice i oni sudionici (oba spola) koji iskazuju više benevolentnog seksizma. Podatci idu u prilog nekim aspektima teorije socijalnog identiteta u smislu favoriziranja vlastite grupe manjim prihvaćanjem seksističkih stavova prema vlastitoj grupi i izražavanjem većeg seksizma prema vanjskoj grupi.

Literatura

- Akrami, N., Ekehammar, B. i Yang-Wallentin, F. (2011). Personality and social psychology factors explaining sexism. *Journal of Individual Differences*. 32(3),153–160. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000043>
- Anić, R. J. (2011). *Kako razumjeti rod?: Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*. Institut Društvenih znanosti Ivo Pilar

- Bandura, A. (2008). Toward an agentic theory of the self. U H. W. Marsh, R. G. Craven i D. M. McInerney (Ur.), *Self-processes, learning, and enabling human potential* (str. 15–49). Charlotte, NC: Information Age Publishing.
- Becker, J. C. i Wagner, U. (2009). Doing gender differently—The interplay of strength of gender identification and content of gender identity in predicting women's endorsement of sexist beliefs. *European Journal of Social Psychology*, 39(4), 487-508. <https://doi.org/10.1002/ejsp.551>
- Bonacci Skenderović, D. (2024) „Ili moja ili ničija!“ Analiza intimnog partnerskog femicida u Hrvatskoj 2016.-2023. Preuzeto 12. srpnja 2024. s https://bonacci.hr/wp-content/uploads/2024/05/Ili_moja_ili_nicija.pdf
- Bussey, K. (2011). Gender identity development. U S. J. Schwartz, K. Luyckx i V. L. Vignoles (Ur.) *Handbook of identity theory and research* (str. 603-628). Springer Science & Business Media.
- Ellemers, N. (2018). Gender stereotypes. *Annual review of psychology*, 69(1), 275-298. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-122216-011719>
- Erikson, E. H. (1968). *Identity youth and crisis* (No. 7). WW Norton & company.
- Glick, P. i Fiske, S. T. (1996). The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 491-512. doi:10.1037/0022-3514.70.3.491
- Glick, P. i Fiske, S. T. (1999). The ambivalence toward men inventory: Differentiating hostile and benevolent beliefs about men. *Psychology of Women Quarterly*, 23, 519-536. doi:10.1111/j.1471-6402.1999.tb00379.x
- European Institute for Gender Equality (2023). Gender equality indeks. Preuzeto 12. srpnja 2024. s <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2023/country/>
- Kamenov, Ž., Huić, A. i Jelić, M. (2019). Attitudes towards Gay and Lesbian Parental Rights among Heterosexual Croatian Citizens: The Effect of Traditional Gender-Role Attitudes. *Revija za sociologiju*, 49(2), 231-251. <https://doi.org/10.5613/rzs.49.2.5>
- Leach, C. W., Van Zomeren, M., Zebel, S., Vliek, M. L., Pennekamp, S. F., Doosje, B., ... i Spears, R. (2008). Group-level self-definition and self-investment: a hierarchical (multicomponent) model of in-group identification. *Journal of personality and social psychology*, 95(1), 144. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.95.1.144>
- Operario, D. i Fiske, S. T. (2003). Stereotypes: Content, structures, processes, and context. *Blackwell handbook of social psychology: Intergroup processes*, 22-44. <https://doi.org/10.1002/9780470693421.ch2>
- Roets, A., Van Hiel, A. i Dhont, K. (2012). Is sexism a gender issue? A motivated social cognition perspective on men's and women's sexist attitudes toward own and other gender. *European Journal of Personality*, 26(3), 350-359. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1002/per.843>
- Rollero, C., Peter, G. i Tartaglia, S. (2014). Psychometric properties of short versions of the ambivalent sexism inventory and ambivalence toward men inventory. *TPM. Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, 21(2), 149-159. <https://doi.org/10.4473/TPM21.2.3>

- Šarić, L. (2024). Što su točno rodni studiji nitko ne zna, pa ni profesorica Čakardić preuzeto 12. srpnja 2024. godine s https://narod.hr/hrvatska/saric-sto-su-tocno-rodni-studiji-nitko-ne-zna-pa-ni-profesorica-cakardic-kako-objasniti-besmislicu#google_vignette
- Šincek, D., Kotková, A., Příbyl, L., Miteva, S. i Vainterli, T. (2024). *Prevention and Support for Cyber Gender Based Violence Final research paper* retrieved from <https://ps-cgbv.eu/#/en/sp/victim-services>
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific american*, 223(5), 96-103. <https://doi.org/10.1038/scientificamerican1170-96>
- Tajfel, H. i Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. U W. G. Austin i S. Worchel (Ur.), *The social psychology of intergroup relations* (str. 33-37). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D. i Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Basil Blackwell
- Vlada Republike Hrvatske (2024). Unaprjeđenje sustava zaštite žena od nasilja. Prezentacija, preuzeto 12. srpnja 2024. s <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/2016/Sjednice/2024/Sije%C4%8Danj/277%20sjednica%20VRH/277%20-%202-4%20Prezentacija.pdf>
- Wilkins, C. L., Wellman, J. D. i Schad, K. D. (2017). Reactions to anti-male sexism claims: The moderating roles of status-legitimizing belief endorsement and group identification. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(2), 173-185. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/1368430215595109>

Usporedba konzumiranja alkohola mladih iz urbanog i ruralnog sociokulurološkog okruženja

Prethodno priopćenje

Sonja Vrban

Gradski ured za socijalnu zaštitu, zdravstvo,
branitelje i osobe s invaliditetom Grad Zagreb
Nova cesta 1, Zagreb
vrbansonja18@gmail.com

Etna Nikić

Gradski ured za socijalnu zaštitu, zdravstvo,
branitelje i osobe s invaliditetom Grad Zagreb
Nova cesta 1, Zagreb
etnanikic@gmail.com

Sažetak

Pijenje alkohola, prekomjerna potrošnja alkohola, ovisnost o alkoholu i ostale komplikacije povezane s ovisnošću ogroman su javnozdravstveni problem svakog društva pa tako i hrvatskog. Društveni, gospodarski, psihološki i drugi činioci, kao što su običaji i navike, uvelike doprinose širenju alkoholizma. Za mlade pijenje alkohola može biti simbol postajanja odraslima, oponašanje navika i ponašanja starijih, još jedan korak k nezavisnosti i zrelosti. Brojna istraživanja pokazuju porast mladih koji sve češće konzumiraju alkohol. Većina mladih ipak samo eksperimentira s različitim sredstvima koja mogu izazvati ovisnosti koje u razdoblju adolescencije prestaju ili se navika ustaljuje kao umjerena, no u određenog se broja mladih zlouporaba razvija do te mjere da počinje ometati školovanje, obiteljske odnose, društveni život i produktivnost općenito. Zakonske odredbe i javna politika te medijske poruke i kampanje mogu samo donekle utjecati na ponašanje mladih, no najveći utjecaj imat će ponašanje vršnjačke skupine kojoj mladi pripadaju. Cilj rada bio je utvrditi razlike u konzumiranju alkohola među mladima iz ruralne i urbane sredine, odnosno ima li sociokulturno okruženje utjecaj na stav mladih prema alkoholu. Istraživanje je provedeno na uzorku od ukupno 104 ispitanika (52 ispitanika iz ruralne i 52 ispitanika iz urbane sredine). Istraživački instrumentarij sastoji se od dvaju dijelova – upitnika znanja o alkoholizmu (upitnik je konstruiran za potrebe istraživanja) i upitnika za ispitivanje glavnih obilježja pijenja alkohola i utjecaja alkohola na obavljanje aktivnosti svakodnevnog života (upitnik je konstruiran za potrebe istraživanja). Rezultati su pokazali da je znanje o alkoholizmu bolje u urbanoj sredini, a pijenje je raširenije među mladima iz ruralne sredine. Na temelju ovih rezultata može se zaključiti kako socijalno i kulturno okruženje uvelike utječe na konzumiranje alkohola u mladima.

Ključne riječi: alkoholizam, adolescenti, društveno okruženje, utjecaj sredine, istraživanje.

Comparison of alcohol consumption by young people from urban and rural socio-cultural environments

Abstract

Alcohol drinking, excessive alcohol consumption, alcohol addiction, and other complications

related to addiction are major public health problems in every society, including Croatia. Social, economic, psychological, and other factors, such as customs and habits significantly contribute to the spread of alcoholism. For young people, drinking alcohol can be a symbol of becoming an adult, imitating the habits and behavior of adults, or an additional step towards independence and maturity. Numerous studies show an increase in the number of young people consuming alcohol more often. However, most young people only experiment with different means that can cause addictions, which stop during adolescence or the habit is established as moderate, but in a certain number of young people, the abuse develops to the extent that it starts to interfere with education, family relationships, social life, and productivity in general. Legal provisions, public policy, and media messages and campaigns influence the behavior of young people to a certain extent. Nevertheless, the behavior of their peers influences them the most. This paper aimed to determine the difference in alcohol consumption between young people from rural and urban areas, i.e., whether the socio-cultural environment impacts the attitude of young people towards alcohol. The research included 104 respondents (52 respondents from rural and 52 respondents from urban area). The research instrument consists of two parts – a questionnaire regarding the knowledge about alcoholism and a questionnaire to examine the main characteristics of drinking alcohol and the influence of alcohol on the activities of daily life (both questionnaires were designed for this research). The results showed that knowledge about alcoholism is higher in urban areas, and drinking is more widespread among young people from rural areas. Based on these results, it can be concluded that social and cultural environments greatly influence alcohol consumption among young people.

Keywords: alcoholism, adolescents, social environment, environmental influence, research

1. Uvod

1.1. Statistički podatci o raširenosti konzumacije alkohola i problemima vezanim uz zlouporabu alkohola u Republici Hrvatskoj

Pijenje alkohola, prekomjerna potrošnja alkohola, ovisnost o alkoholu i ostale komplikacije povezane s ovisnošću velik su javnozdravstveni problem svakog društva pa i hrvatskog. Nakon prekomjernog i nekvalitetnog hranjenja (povećanja pretilosti već u najranijoj dobi, čije posljedice prepoznajemo u kardiovaskularnim bolestima), pušenja sa smrtnošću zbog malignih bolesti respiratornog sustava, posljedice pijenja alkohola čine po brojnosti i težini obolijevanja treći javnozdravstveni problem u Republici Hrvatskoj (Zoričić, 2014). Psihijatri upozoravaju da je više od 30 % adolescenata imalo epizode teškog opijanja, a 3,7 % svakodnevno konzumira alkoholna pića. Velik je problem s kojim se suočavaju europske zemlje, pa i Hrvatska, rast broja djece koja konzumiraju alkohol.

1.2. Utjecaj socijalnog i kulturološkog okružja na odnos mladih prema alkoholu

Pijenje alkohola češće je među mladima u ruralnoj sredini u kojoj su navike i stavovi ljudi prema alkoholu snažno prožeti tradicionalizmom i ustaljenim pozitivnim stavom prema pijenju alkohola te je ujedno i proizvodnja alkoholnih pića vrlo rasprostranjena.

Kao što je već navedeno, jedno od longitudinalno provedenih istraživanja Svjetske zdravstvene organizacije u razdoblju od 2021. do 2022. godine u Europi pokazuje da je trend konzumacije alkohola kod mladih ostao nepromijenjen (Health Behaviour in School-aged Children, 2021/2022).

1.3. Alkohol i hrvatsko društvo

Pijenje alkohola duboko je ukorijenjeno u kulturu mnogih naroda u Europi, povezano s obilježavanjem važnih zbivanja u ljudskim i obiteljskim životima, te je društveno prihvatljivo. Za mlade koji žive u takvom okruženju, odrasli, rođaci i vršnjaci, uključujući i medije, važni su uzori i modeli prema kojima će mladi oblikovati svoje ponašanje u vezi s uporabom alkohola. Za mlade pijenje alkohola može biti simbol postajanja odraslima, oponašanje navika i ponašanja starijih, još jedan korak prema samostalnosti i zrelosti. Među vršnjacima alkohol može potaknuti opuštenost, osjećaj otvorenosti i lakše komunikacije te biti doživljen kao dobro pomoćno sred-

stvo za stjecanje poznanstva i popularnosti, osobito u grupi u kojoj je pijenje prihvaćeno kao norma ponašanja. Ti kratkotrajni učinci alkohola među mladima mogu biti prepoznati kao daleko pozitivniji nego nedostaci koje bi prekomjerna uporaba mogla donijeti, a dugoročne posljedice i opasnosti od razvoja kroničnog alkoholizma mladima su iz njihove perspektive posve nezamislive. Većina mladih ipak samo eksperimentira s različitim sredstvima koja mogu izazvati ovisnosti i u razdoblju adolescencije prestaje ili se navika ustaljuje kao umjerena, ali kod određenog se broja mladih zlouporaba razvija do te mjere da počinje ometati školovanje, obiteljske odnose, društveni život i produktivnost općenito. Zakonske odredbe i javna politika te medijske poruke i kampanje mogu samo donekle utjecati na ponašanje mladih, no najveći utjecaj imat će ponašanje vršnjačke skupine kojoj mladi pripadaju (Kuzman, Pejnović, Franelić i Pavić Šimetin, 2008).

1.4. Alkohol i mladi

Rezultati HBSC istraživanja (Health Behaviour in School-aged Children) provedenog u školskoj godini 2005./2006. potvrđuju činjenice o sve većoj proširenosti pijenja alkohola među mladima. Pijenje je sve prisutnije kako raste dob. U dobi od 11 godina tjedno je pijenje rijetko, no ipak 6 % dječaka izjavljuje da tjedno ili češće konzumira pivo (u 2002. godini to je bilo 3 %). U dobi od 13 godina 12 % mladića i 3 % djevojaka izjavljuje da alkoholna pića pije tjedno ili češće. No, u dobi od 15 godina svaki treći mladić izjavljuje tjedno ili češće da pije pivo (8 % više nego u 2002. godini), dok 13 % djevojaka za razliku od 7 % u 2002. godini izjavljuje isto. Mladići u svim dobnim skupinama piju više nego djevojke, no porast proširenosti opaža se kod obaju spolova. Prema učestalosti opijanja dva ili više puta u životu, hrvatski se petnaestogodišnjaci nalaze na jedanaestom mjestu (u 2002. godini bili su na dvadesetčetvrtom mjestu), među oko 30 % zemalja s najvećom zastupljenošću tog pokazatelja pijenja (Kuzman i sur.2008). Istraživanje Bezinovića i suradnika (2020) provedeno među srednjoškolcima u Primorsko-goranskoj županiji pokazuje postojanje visoke korelacije između pušenja duhana, pijenja alkohola, pušenja marihuane i konzumiranja teških droga. O problemu alkoholne konzumacije mladih govore i mnogi drugi podatci dobiveni istraživanjima provedenim u pojedinim županijama u Hrvatskoj. Primjerice, prema podacima Europskog istraživanja o pušenju, pijenju i uzimanju droga među učenicima – ESPAD; Prikaz hrvatskih nacionalnih rezultata 2015. godine, uočeno je sljedeće: „Promatrajući razdoblje od 1995. do 2015. godine u Hrvatskoj je zabilježen trend porasta udjela mladih koji su pili alkohol u posljednjih 30 dana. U Hrvatskoj je najmanje jednom u posljednjih 30 dana alkohol pilo više mladića nego djevojaka (1995. godine mladići 48,0 %, a djevojke 27,0 %; 2015. godine mladići 60,0 %, a djevojke 48,9 %). U razdoblju od 2011. godine do 2015. godine bilježimo silazni trend u pijenju alkohola u posljednjih 30 dana za oba spola.“ Također, prema Europskom istraživanju o pušenju, pijenju i uzimanju droga (ESPAD), koje se periodično provodi

s petnaestogodišnjacima „sve više mladih konzumira alkohol, a Hrvatska je, po toj pojavi na osmom mjestu među 35 zemalja.“

2. Ciljevi rada

Rad je imao za cilj istražiti razliku u konzumaciji alkohola među mladima ruralne i urbane sredine, odnosno utvrditi stavove i znanja. Također, željela se utvrditi povezanost između sociokulturološkog okruženja i konzumiranja alkohola u adolescentskoj dobi.

3. Hipoteze

Mladež iz ruralne i urbane sredine značajno se ne razlikuje u konzumaciji alkohola.

4. Materijali i metode

Osiguranje visoke razine etičnosti u istraživačkom postupku podrazumijeva cijeli niz aktivnosti koje uključuju pripremu istraživanja i prikupljanje podataka, samu provedbu i na kraju izvještavanje. U samoj provedbi držalo se navedene strukture:

Etička mapa kvalitativnih istraživanja:

1. priprema istraživanja
2. prikupljanje podataka
 - odnos istraživača i sudionika
 - odnosi višestrukih uloga
 - odnos socijalnog statusa i moći
 - vrijednosne pozicije istraživača
 - pristanak na istraživanje (načelo dobrobiti i nenanošenje štete zaštita anonimnosti i povjerljivosti podataka).

Učenici završnih razreda osnovnih škola (urbana – Grad Zagreb i ruralna sredina – Sisačko-moslavačka županija) odabrani su zato što je pretpostavljeno kako ovi članovi imaju obilježja od ključne važnosti za istraživanje. Budući da je bio važan odnos istraživača i sudionika za zajednicu dobro se pripremi, znajući koji ih „izazov“ čeka i uz potpunu svijest važnosti objektivnosti istraživača. Uzimajući u obzir činjenicu da će istraživači biti „promatrani“ od strane sudionika, bilo je važno da učenici istraživače dožive kao vjerodostojne i objektivne. Temeljni elementi procesa pristanka u istraživanju koji su rečeni sudionicima su:

- cilj/svrha istraživanja
- trajanje i način sudjelovanja
- moguće dobrobiti od sudjelovanja u istraživanju

- informacija/uputa da ispitanici mogu bez posljedica prekinuti svoje sudjelovanje kada to požele
- izvještavanje.

Osim učenika, o rezultatima istraživanja obaviješteni su i članovi njihovih obitelji, suradnici i druge osobe iz neposrednog okruženja. Ovaj postupak validacije napravljen je kako bi se osigurala ispravna interpretacija sudionika.

Istraživački instrumentarij sačinjavao je upitnik koji se sastojao od dvaju dijelova:

1. upitnik znanja o alkoholizmu (konstruiran za potrebe istraživanja)
2. upitnik za ispitivanje glavnih obilježja pijenja alkohola i utjecaja alkohola na obavljanje aktivnosti svakodnevnog života (konstruiran za potrebe istraživanja).

Istraživanje je provedeno tijekom svibnja 2021. godine među učenicima osmih razreda u dvije osnovne škole. Jedna je škola u Zagrebu, a druga u Sisačko-moslavačkoj županiji. Škola u Zagrebu dobila je kriterij urbane, a škola u Sisačko-moslavačkoj županiji dobila je kriterij ruralne skupine učenika. Istraživanjem je obuhvaćeno 104 ispitanika, od navedenog broja 47 ih je bilo muških, a 57 ženskih ispitanika, u dobnom rasponu od 14 do 15 godina. U ruralnoj sredini bila su 23 mladića i 29 djevojaka, a u urbanoj 24 mladića i 28 djevojaka. Na roditeljskom sastanku dobiveno je usmeno odobrenje roditelja za provedbu istraživanja i to je bio početni korak. Učenicima je na početku sata podijeljen anonimni upitnik, nakon čega su ispitanicima dane usmene upute. Samo ispunjavanje upitnika trajalo je dvadesetak minuta. U svrhu uvida u rezultate izvršena je metoda obrade podataka deskriptivne statistike i distribucije frekvencija. U istraživanju postoje ograničenja kao što su mali uzorak ispitanika, moguća pristranost te iskrenost kod ispunjavanja.

5. Rezultati

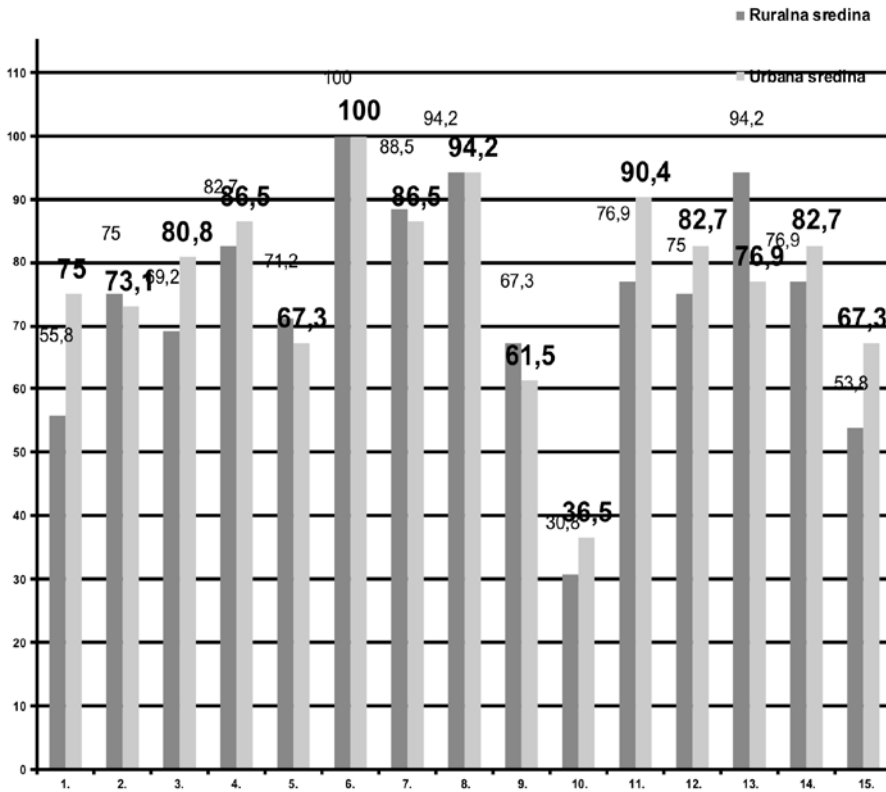
5.1. Rezultati „Upitnika znanja o alkoholizmu“

Da je glavni sastojak alkoholnih pića etilni alkohol (prema Kozarić Kovačić i sur., 2005) zna 43,5 % mladića i 65,5 % djevojaka iz ruralne sredine, te 79,2 % mladića i 71,4 % djevojaka iz urbane sredine. Ako se rezultati prikažu bez razlike po spolu, znanje o sastavu alkoholnih pića bolje je u urbanoj sredini (75 %) nego u ruralnoj (55,8 %). Svjetska zdravstvena organizacija upozorava da je alkohol tekuća droga (Manenica, 1994). Alkohol je droga koju sadrže sva alkoholna pića (Seljanec, V., Bule, R. i Tokić, J. 2002). Ova se tvrdnja spominje u udžbeniku iz biologije za osmi razred osnovne škole. Međutim, to zna 69,9 % mladića i 79,3 % djevojaka u ruralnoj sredini i 62,5 % mladića i 82,1 % djevojaka u urbanoj sredini. Prikažu li se rezultati bez spolne razlike, tu činjenicu zna ukupno 75 % ispitanika iz ruralne sredine i 73,1 % ispitanika iz

urbane sredine. Zabrana proizvodnje i potrošnje alkoholnih pića po navodu Hrvatske enciklopedije naziva se prohibicija, dok je alkoholemija koncentracija alkohola u krvi (Kozarić Kovačić i sur., 2005). Ta dva pojma razlikuje 73,9 % mladića i 65,5 % djevojaka iz ruralne sredine te 83,3 % mladića i 78,6 % djevojaka iz urbane sredine. Dakle, to ukupno čini 69,2 % ispitanika iz ruralne i 80,8 % ispitanika iz urbane sredine. Alkoholizam, odnosno AUD (engl. *Alcohol Use Disorder*) definiran je prema klasifikaciji Dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalne bolesti (engl. *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental disorders*), peto izdanje (DSM-5) te objašnjava: to je poremećaj konzumacije alkohola (engl. *Alcohol Use Disorder*, AUD). Jednako misli i 73,9 % mladića i 89,7 % djevojaka na selu te 83,3 % mladića i 89,3 % djevojaka u gradu. Ako se ne uzmu u obzir razlike po spolu, onda se može reći kako tako misli 82,7 % ispitanika na selu i 86,5 % ispitanika u gradu. „Alkohol uglavnom djeluje na koru velikog mozga koja je jako prokrvljena. Povisi li se znatnije količina alkohola u krvi, to će se osjetiti i u poremećaju funkcije malog i srednjeg mozga i međumozga. Djelovanjem na moždane stanice alkohol uzrokuje poremećaj njihovih funkcija, što se očituje u smetnjama održavanja ravnoteže tijela, govora, mišljenja i svih ostalih funkcija“, navodi Manenica (Manenica, 1994). Dakle, može se reći da je pijanstvo posljedica poremećaja moždanih funkcija. Znanje o toj činjenici pokazalo je 82,6 % mladića i 62,1 % djevojaka iz ruralne sredine te 66,7 % mladića i 67,9 % djevojaka iz urbane sredine. To ukupno čini 71,2 % ispitanika sa sela i 67,3 % ispitanika iz grada. Kako tumači Grubišić (2014) u Priručniku za zdravlje, koncentracija alkohola u krvi mjeri se promilima, odnosno gramima po kubičnom centimetru. Primjerice, kada neka osoba ima 0,5 promila alkohola u krvi, to iznosi 0,5 grama na 1000 kubičnih centimetara krvi. S time su upoznati svi ispitanici iz ruralne i urbane sredine. Popije li se alkoholno piće natašte, koncentracija alkohola u krvi bit će izrazito veća nego kad se ista količina alkohola popije poslije obilnog obroka hrane. Maksimalna koncentracija alkohola u krvi manja je za 30 – 40 % kada se alkoholno piće pije za vrijeme jela ili neposredno nakon jela (Manenica, 1994). Ovu činjenicu zna 91,3 % mladića i 86,2 % djevojaka iz ruralne sredine te 83,3 % mladića i 89,3 % djevojaka iz urbane sredine, odnosno 88,5 % svih ispitanika sa sela i 86,5 % svih ispitanika iz grada. „Alkohol resorpcijom prolazi kroz želučanu i crijevnu sluznicu, te portalnom venom ulazi u jetru. U jetri se odvija razgradnja alkohola, no u njoj se razgrađuje samo jedan dio alkohola što ovisi o njezinoj funkcionalnoj sposobnosti. Jetra razgrađuje 90 % alkohola relativno sporo. Na sat se u jetri razgradi 8 do 10 grama alkohola. Najčešći proces razgradnje u jetri je oksidacija“, navode Kozarić Kovačić i sur. (2005). Znanje o mjestu razgradnje najveće količine alkohola pokazalo je 95,6 % mladića i 93,1 % djevojaka iz ruralne sredine, te 91,7 % mladića i 96,4 % djevojaka iz urbane sredine. Ako se rezultati prikažu bez razlike s obzirom na spol, to je 94,2 % ispitanika iz ruralne i 94,2 % ispitanika iz urbane sredine. „Tolerancija (podnošljivost) je pojava da se s vremenom piju veće količine alkoholnih pića kako bi se postigli željeni psihički učinci koji su prije nastupali uz manju količinu alkohola. Pokušava se tumačiti poremećajem prijenosa podražaja u središnjem živčanom sustavu. Riječ

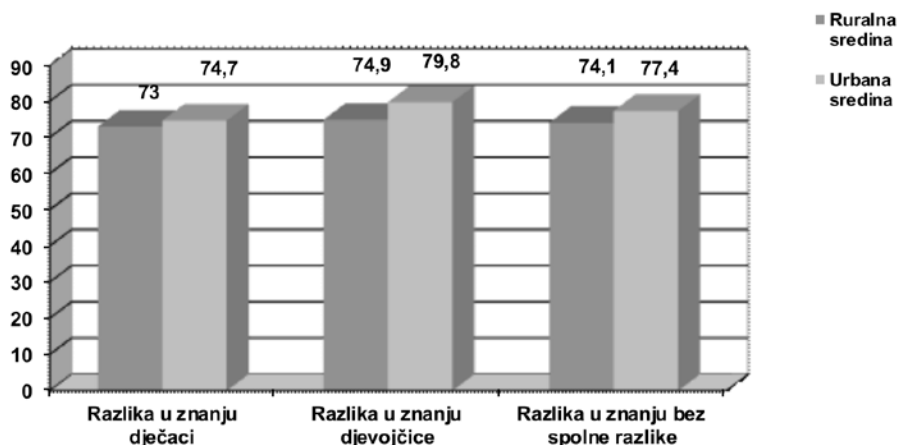
je o adaptacijskim promjenama središnjeg živčanog sustava, i to ponajprije o staničnoj adaptaciji na alkohol. Tolerancija je simptom koji se pojavljuje kao odgovor staničnog metabolizma na kontinuirano uzimanje alkoholnih pića“, tvrde Kozarić Kovačić i sur. (2005). Pojam tolerancije poznaje 60,9% mladića i 72,4% djevojaka na selu te 62,5% mladića i 60,7% djevojaka u gradu, odnosno 67,3% ispitanika iz ruralne sredine i 61,5% ispitanika iz urbane sredine. „U kasnijim se fazama alkoholizma pojavljuju nemogućnost apstinencije kao i pad tolerancije, što ujedno znači i završnu kroničnu fazu alkoholizma“, tumače Kozarić Kovačić i sur. (2005). Znanje o ovoj pojavi pokazalo je 30,4 % mladića i 31 % djevojaka iz ruralne sredine te 25 % mladića i 46,4 % djevojaka iz urbane sredine, odnosno 30,8 % ispitanika sa sela i 36,5 % ispitanika iz grada. Alkohol, između ostalih organa koje oštećuje, nepovoljno djeluje i na spolne organe te može izazvati neplodnost (Seljanec i sur., 2002). 78,3 % mladića i 75,9 % djevojaka iz ruralne sredine te 91,7 % mladića i 89,3 % djevojaka iz urbane sredine, odnosno 76,9 % ispitanika sa sela i 90,4 % ispitanika iz grada svjesno je štetnog djelovanja alkohola na spolne žlijezde. Najteži oblik apstinencijskog sindroma u alkoholičara, koji se obično razvija nakon 5 do 15 godina teškog opijanja, zove se alkoholni delirij. Glavna su obilježja delirija promijenjena svijest i dezorijentacija uz promijenjenu psihomotornu aktivnost koja je obično povišena. Postoje brojne obmane percepcijskog sustava, najčešće vidne i taktilne halucinacije i iluzije. Javlja se nesanic, ubrzan rad srca, povišen krvni tlak, znojenje, drhtanje tijela, strah, tjeskoba (Seljanec i sur., 2002). S pojmom alkoholnog delirija upoznato je 65,2 % mladića i 82,8 % djevojaka iz ruralne sredine te 79,2 % mladića i 85,7 % djevojaka iz urbane sredine. Rezultati se mogu prikazati i bez razlike po spolu, što daje 75 % ispitanika iz ruralne i 82,7 % ispitanika iz urbane sredine. „Alkoholni delirij je ugrožavajuće i hitno stanje koje, ako se ne liječi, ima smrtnost i do 20 %“ objašnjavaju Kozarić Kovačić i sur. (2005). Čak 95,6 % mladića i 93 % djevojaka iz ruralne sredine te 66,7 % mladića i 85,7 % djevojaka iz urbane sredine, odnosno 94,2 % ispitanika sa sela i 76,9 % ispitanika iz grada smatra da alkoholni delirij može završiti smrću, unatoč suvremenom liječenju. „Zbog štetnog djelovanja alkohola na mozak, kod alkoholičara se može javiti znatno smanjenje intelektualnih sposobnosti koje zovemo demencija“, navodi Hudolin (1983). Znanje o ovoj komplikaciji alkoholizma pokazalo je 82,6 % mladića i 72,4 % djevojaka iz ruralne sredine te 83,3 % mladića i 82,1 % djevojaka iz urbane sredine, odnosno 76,9 % ispitanika iz ruralne i 82,7 % ispitanika iz urbane sredine. Alkoholičari u pravilu žive 15 godina kraće u odnosu na ostale (Rajačić, 2008). Mladi su slabo upoznati s tom činjenicom, o čemu govore i ovi brojčani podatci: samo 52,5 % mladića i 55,2 % djevojaka iz ruralne sredine te 62,5 % mladića i 71,4 % djevojaka iz urbane sredine smatraju da alkoholičari umiru ranije od nealkoholičara. Ako se rezultati prikažu bez spolne razlike, onda je to 53,8 % ispitanika iz ruralne i 67,3 % ispitanika iz urbane sredine. Rezultati u obliku točnih odgovora izraženih u postotcima prikazani su u grafikonu 1.

Grafikon 1. Rezultati prvog dijela upitnika (ispitanici iz ruralne i urbane sredine bez razlike po spolu)

Zaključno se može reći da je mladež iz ruralne sredine od mogućih 780, dala 578 točnih odgovora, što iznosi 74,1 % od ukupnog broja odgovora. Mladići su ukupno dali 252 točna odgovora, od mogućih 345 (15 pitanja x 23 mladića), što iznosi 73 %. Djevojke iz ruralne sredine ukupno su dale 326 točnih odgovora, od mogućih 435 (15 pitanja x 29 djevojaka), što iznosi 74,9 %. Mladež iz urbane sredine dala je ukupno 604 točna odgovora, od mogućih 780 (15 pitanja x 52 ispitanika), što iznosi 77,4 %. Mladići su dali ukupno 269 točnih odgovora, od mogućih 360 (15 pitanja x 24 mladića), što čini 74,7 %. Djevojke su dale ukupno 335 točnih odgovora od maksimalnih 420 (15 pitanja x 28 djevojaka), što iznosi 79,8 %.

Grafikon 2. Zaključni rezultati upitnika znanja o alkoholizmu kod mladeži ruralne i urbane sredine

Iz ovih rezultata (g2) vidljivo je kako su ispitanici iz urbane sredine bolje upoznati s problemima i opasnostima vezanim uz konzumaciju alkohola. Razlozi se mogu tražiti u boljoj edukaciji, većoj razini osviještenosti o ovom problemu i općenito boljem prihvaćanju informacija vezanih uz pijenje alkohola i alkoholizam, no u obzir se mora uzeti i utjecaj okoline. U literaturi se često spominje kako je u nekim situacijama konzumacija alkoholnih pića društveno uvjetovana, a u slučaju da osoba odbije pijenje alkohola uglavnom se doživljava kao manje vrijedna, pogotovo u ruralnim krajevima koji su snažno prožeti tradicionalizmom te je ujedno i proizvodnja alkoholnih pića vrlo rasprostranjena (Zrilić, 2008).

5.2. Rezultati radno terapijskog upitnika za ispitivanje glavnih obilježja pijenja alkohola i utjecaja alkohola na obavljanje aktivnosti svakodnevnog života

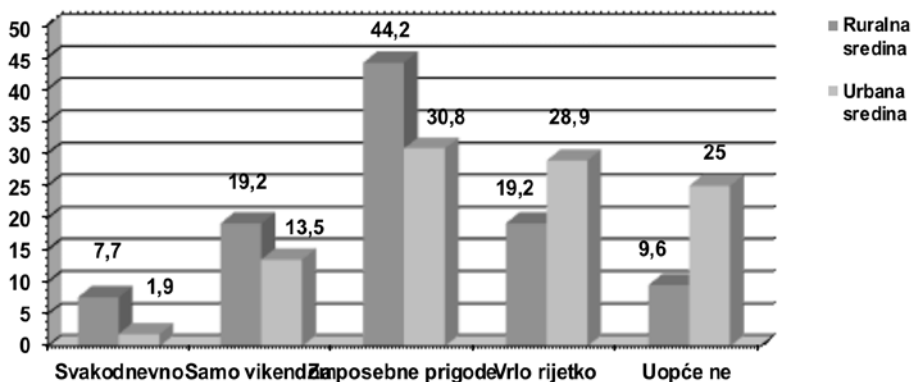
5.2.2. Učestalost pijenja alkohola

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da vikendom pije 21,7 % mladića i 17,2 % djevojaka iz ruralne sredine te 20,8 % mladića i 7,1 % djevojaka iz urbane sredine. Mladići iz ruralne sredine najčešće alkohol piju za posebne prigode (30,4 %), kao i djevojke (55,2 %). Ako se rezultati sagledaju bez razlike po spolu, 44,2 % mladih na selu konzumira alkohol samo u posebnim prigodama. Samo 17,4 % mladića i 3,5 % djevojaka uopće ne pije alkoholna pića, što je ukupno 9,6 % mladeži iz ruralne sredine. Najveći broj ispitanika u urbanoj sredini alkoholna pića konzumira za posebne prigode (30,8

%). Mladići piju alkohol također najčešće za posebne prigode (33,3 %), dok djevojke u najvećem broju izjavljuju kako alkoholna pića piju vrlo rijetko (39,3 %). 25 % mladića i 25 % djevojaka u gradu izjasnilo se kako uopće ne piju alkohol.

Razlika između ispitanika iz ruralne i urbane sredine izražena u postotcima prikazana je u grafikonu 3.

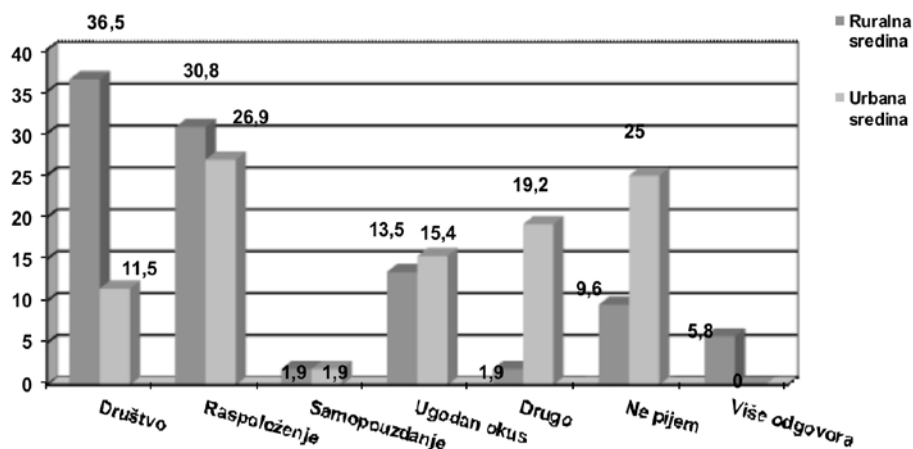
Grafikon 3. Učestalost pijenja alkohola kod ispitanika iz ruralne i urbane sredine

5.2.3. Razlozi pijenja alkohola

Kao najčešći razlog pijenja alkoholnih pića mladići iz ruralne sredine navode bolje raspoloženje (30,4 %), dok djevojke najčešće piju zbog društva (44,8 %). Ako se rezultati prikažu bez naznake spola, onda je najčešći razlog konzumacije alkohola kod mladeži iz ruralne sredine društvo (36,5 %). Mladići iz urbane sredine najčešće piju alkoholna pića zbog boljeg raspoloženja (29,2 %), dok jednak postotak djevojaka navodi da piju alkohol zbog društva (25 %) i radi drugih razloga poput sreće, zadovoljstva i mogućnosti da ne misle na brige (25 %). Ako se rezultati prikažu bez razlike po spolu, najčešći je razlog koji navodi mladež iz urbane sredine bolje raspoloženje (26,9 %). Razlika među ispitanicima iz ruralne i urbane sredine izražena u postotcima prikazana je u grafikonu 4.

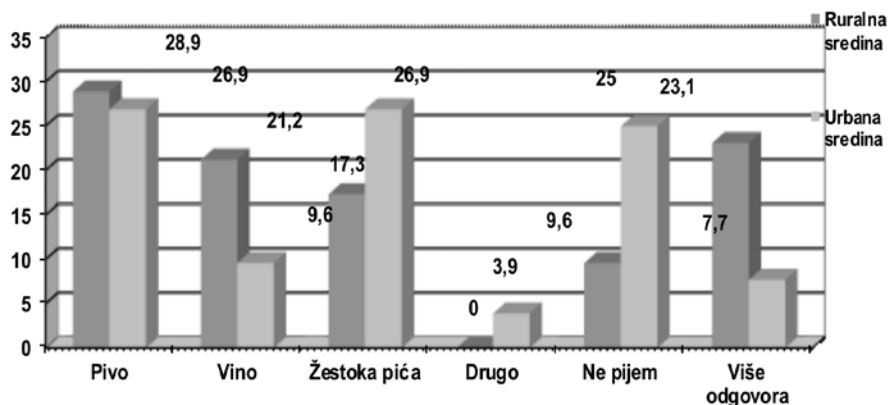
Grafikon 4. Razlozi pijenja alkohola kod mladeži ruralne i urbane sredine

5.2.3. Odabir pića

Mladići iz ruralne sredine najčešće konzumiraju pivo (30,4%), a djevojke piju više vrsta alkoholnih pića podjednako, odnosno nemaju omiljeni tip alkoholnog pića (31%). Međutim, ako se rezultati prikazuju bez razlike po spolu, najzastupljenije alkoholno piće na selu je pivo (28,9%). U urbanoj sredini rezultati su nešto drugačiji. Mladići najčešće piju žestoka pića (25%), a djevojke pivo (32,1%). Ako se rezultati prikazuju bez spolne razlike, upravo su pivo i žestoka pića najzastupljeniji, svaka vrsta s po 26,9% ispitanika. Razlika među ispitanicima iz ruralne i urbane sredine izražena u postotcima prikazana je u grafikonu 5.

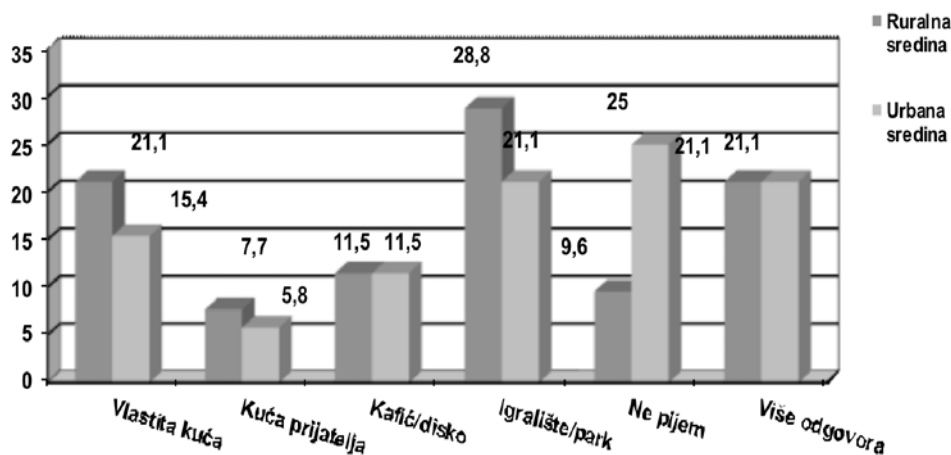
Grafikon 5. Odabir pića među mladima iz ruralne i urbane sredine

5.2.4. Mjesto najčešće konzumacije alkohola

Na selu mladi najčešće piju u parku ili na igralištu (28,8 % ispitanika, odnosno 26,1 % mladića i 31 % djevojaka). U urbanoj sredini mladež najčešće konzumira alkohol na igralištu ili parku (21,2 % ispitanika), a isti postotak njih izjavljuje kako nema određenog mjesta za pijenje. Djevojke najčešće piju u parku ili na igralištima (25 %), a mladići nemaju određeno mjesto za pijenje alkohola (25 %). Razlike u najčešćim mjestima pijenja izražene u postotcima prikazane su u grafikonu 6.

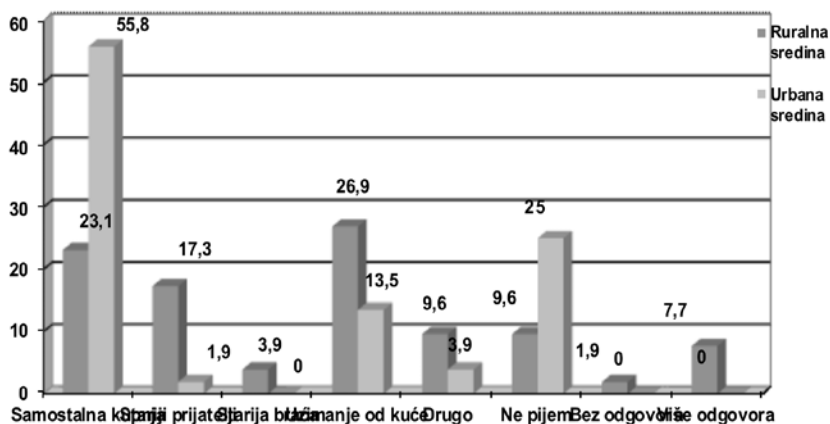
Grafikon 6. Najčešća mjesta pijenja alkohola kod mladeži iz ruralne i urbane sredine

5.2.5. Način nabavljanja alkohola

Najviše ispitanika sa sela alkoholna pića uzima od kuće (26,9 %). Mladići najčešće alkohol uzimaju od kuće (34,8 %), a djevojke ga najčešće kupuju same (24,1 %). Najveći broj ispitanika u gradu samostalno kupuje alkohol (55,8 %), odnosno 54,2 % mladića i 57,2 % djevojaka. Razlike u načinu nabavljanja alkoholnih pića izražene u postotcima prikazane su u grafikonu 7.

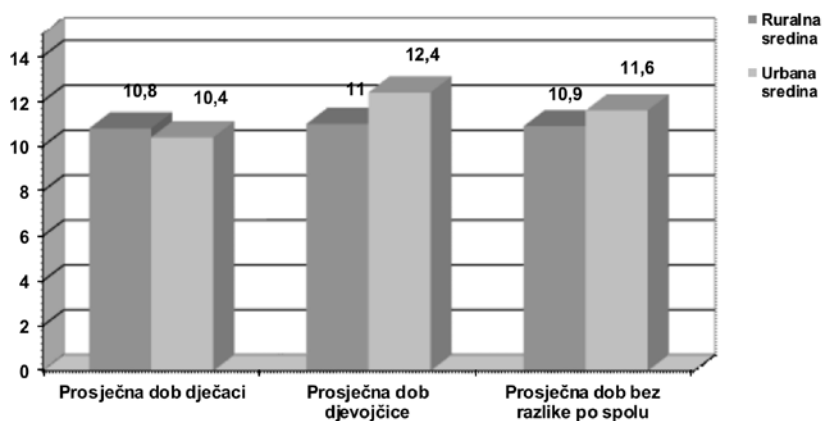
Grafikon 7. Načini nabavljanja alkohola među mladima iz ruralne i urbane sredine

5.2.6. Dob prvog pijenja alkohola

Prosječna dob prve konzumacije alkohola za dječake u ruralnoj sredini je 10,8 godina, a za djevojčice 11 godina, to jest 10,9 godina prikaže li se prosječna dob prvog pijenja bez spolne razlike. Prosječna dob prvog pijenja alkohola za dječake iz urbane sredine je 10,4 godina, a za djevojčice 12,4 godina, odnosno 11,6 godina ako se rezultati prikažu bez spolne razlike. Prosječna dob prvog pijenja alkohola među mladima na selu i u gradu prikazana je u grafikonu 8.

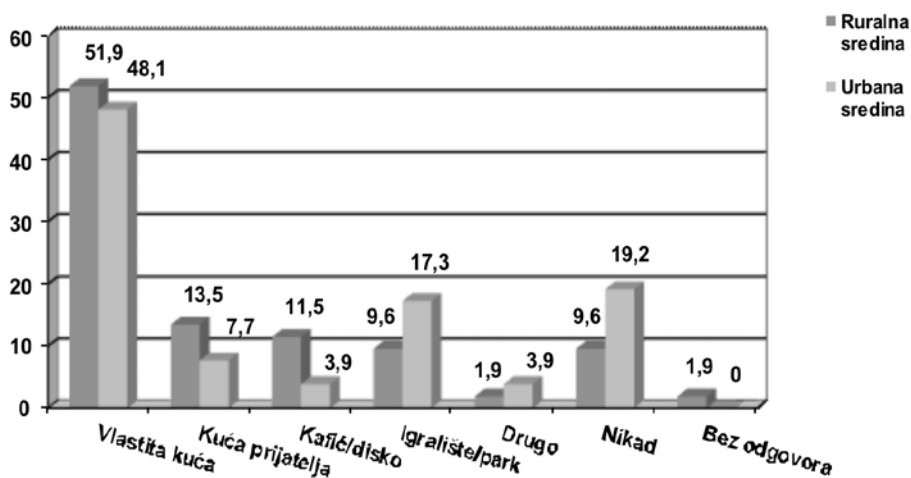
Grafikon 8. Prosječna dob prve konzumacije alkohola kod mladih iz ruralne i urbane sredine

5.2.7. Mjesto prve konzumacije alkohola

Najveći broj mladih iz ruralne sredine prvi je put popilo alkoholno piće u vlastitoj kući, čak 51,9 % ispitanika, odnosno 47,8 % mladića i 55,2 % djevojaka. Ista situacija nalazi se i među mladima iz urbane sredine; 48,1 % svih ispitanika, to jest 58,3 % mladića i 39,3 % djevojaka prvo alkoholno piće popilo je u vlastitom domu. Razlika među mladima iz ruralne i urbane sredine izražena u postotcima prikazana je u grafikonu 9.

Grafikon 9. Mjesta prve konzumacije alkohola među mladima iz ruralne i urbane sredine

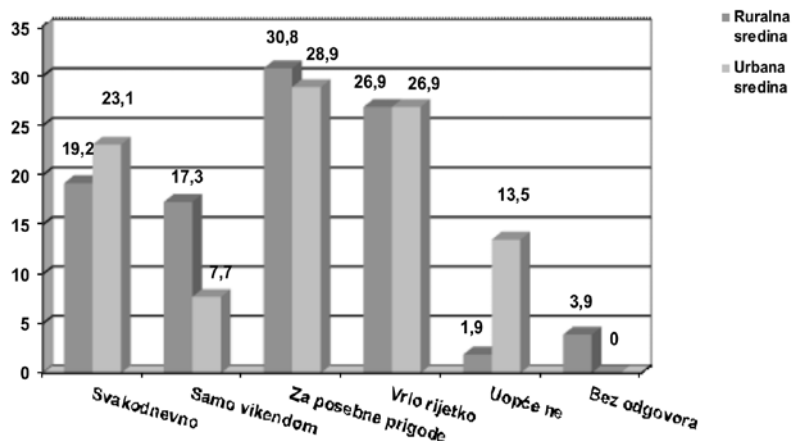

5.2.8. Učestalost pijenja alkohola u obitelji

Najviše ispitanika iz ruralne sredine izjasnilo se kako se alkohol u njihovoj obitelji pije za posebne prigode (30,8 %), a sličnu situaciju nalazimo i u urbanim obiteljima (28,9 %).

Rezultati izraženi u postotcima prikazani su u grafikonu 10.

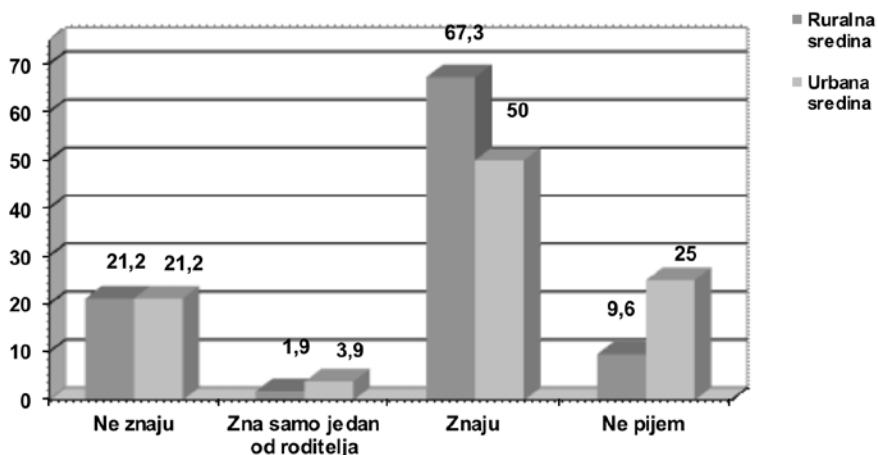
Grafikon 10. Učestalost pijenja alkohola u obiteljima iz ruralne i urbane sredine

5.2.9. Roditeljska upoznatost s pijenjem alkohola kod njihove djece

Više od polovice ispitanika (67,3 %) iz ruralne sredine govori kako njihovi roditelji znaju da oni povremeno konzumiraju alkohol, a tako se izjasnilo 56,5 % mladića i čak 75,9 % djevojaka. Slično je i s ispitanicima iz urbane sredine, naime najveći broj njih također kaže kako su njihovi roditelji upoznati s njihovim povremenim pijenjem alkoholnih pića (50 %), a tako tvrdi 54,2 % mladića i 46,4 % djevojaka. Rezultati izraženi u postotcima prikazani su u grafikonu 11.

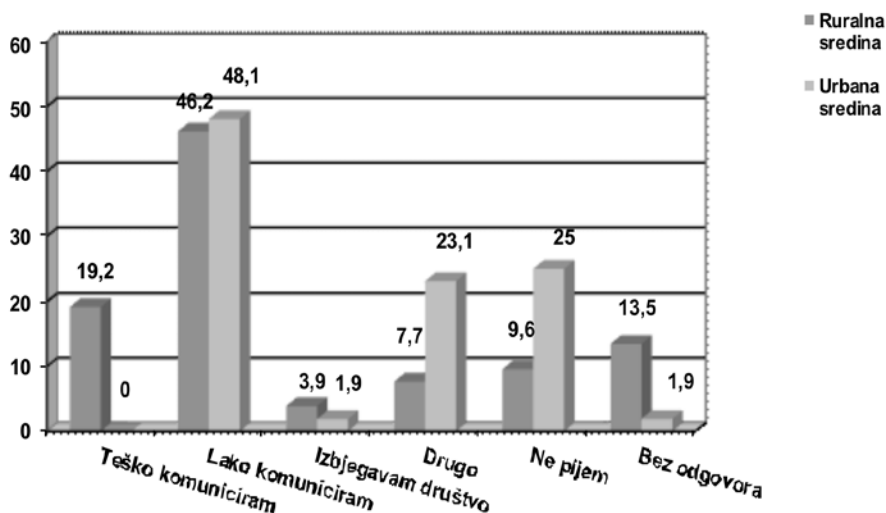
Grafikon 11. Roditeljska saznanja o pijenju alkohola kod njihove djece

5.2.10. Samoprocjena utjecaja alkohola na komunikaciju s drugima

Rezultati ovog istraživanja pokazali su da 47,8 % mladića i 44,8 % djevojaka (dakle ukupno 46,2 % ispitanika) iz ruralne sredine smatra kako pod utjecajem alkohola lakše komuniciraju s drugima. Slična je situacija i u urbanoj sredini gdje 58,3 % mladića i 39,3 % djevojaka (ukupno 48,1 % ispitanika) također smatra kako im alkohol olakšava komunikaciju. Rezultati izraženi u postocima prikazani su u grafikonu 12.

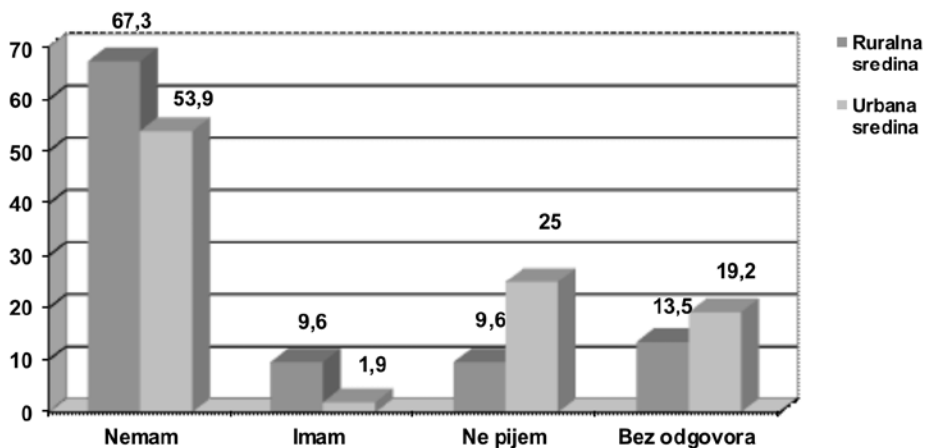
Grafikon 12. Samoprocjena utjecaja alkohola na komunikaciju s drugima

5.2.11. Samoprocjena teškoća u aktivnostima svakodnevnog života zbog pijenja alkohola

Konsumiranje alkoholnih pića može narušiti balans u svakodnevnom životu i uzrokovati poteškoće u efikasnom obavljanju svakodневnih zadataka. Međutim, najveći broj mladih na selu (60,9 % mladića i 72,4 % djevojaka, dakle, ukupno 67,3 % ispitanika) i u gradu (54,2 % mladića i 53,6 % djevojaka, dakle, ukupno 53,9 % ispitanika) nema poteškoća u svakodnevnom životu zbog pijenja alkohola. Samo rijetki ispitanici (8,7 % mladića i 10,3 % djevojaka sa sela) imaju neke poteškoće, i to najčešće u aktivnostima produktivnosti (produktivnost u kući i u školi). U urbanoj sredini samo 3,6 % djevojaka, odnosno 1,9 % ispitanika izjavilo je da ima neke poteškoće (aktivnosti slobodnog vremena i učenje). Rezultati izraženi u postocima prikazani su u grafikonu 13.

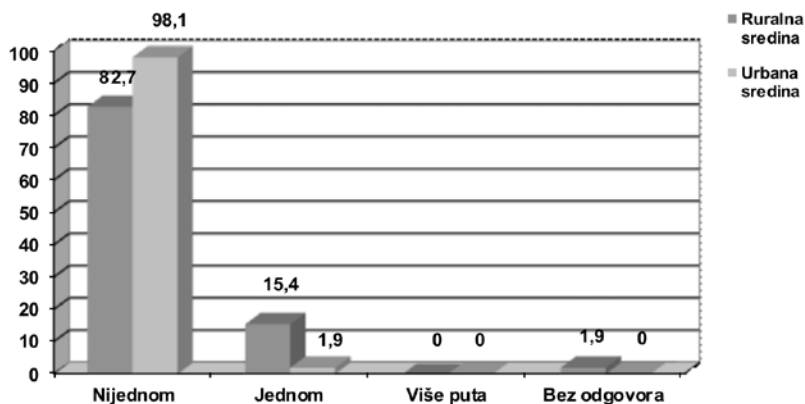
Grafikon 13. Samoprocjena teškoća u aktivnostima svakodnevnog života zbog pijenja alkohola

5.2.12. Izostanci iz škole zbog pijenja alkohola

Zbog posljedica pijenja alkohola iz škole je izostao mali postotak mladića iz ruralne sredine, samo 4,4 %. Međutim, velik postotak djevojaka kaže kako nisu mogle ići u školu zbog pijenja alkohola, čak njih 24,1 %. Ako se rezultati prikazuju bez razlike po spolu, to je 15,4 % ispitanika. U gradu ni jedan mladić nije izostao s nastave, a samo 3,6 % djevojaka jednom nije moglo doći u školu zbog posljedica pijenja. To je ukupno 1,9 % ispitanika prikazuju li se rezultati mladeži iz urbane sredine bez naznake spola. Rezultati izraženi u postotcima prikazani su u grafikonu 14.

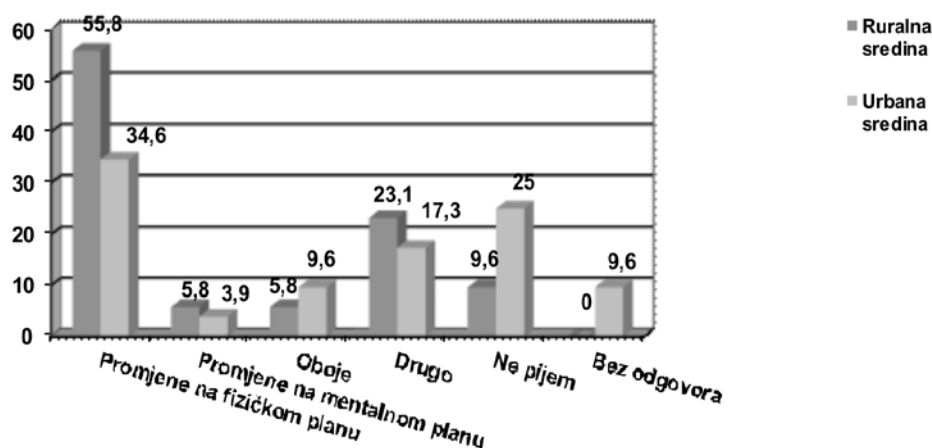
Grafikon 14. Izostanci s nastave zbog pijenja alkohola kod mladeži iz ruralne i urbane sredine

5.2.13. Subjektivni doživljaj promjena u ponašanju i fizičkih promjena nakon pijačja alkohola

Najveći broj mladih iz obiju sredina izjavljuje kako najintenzivnije promjene osjeća na fizičkom planu (60,9 % mladića i 51,7 % djevojaka, odnosno 55,8 % mladih iz ruralne sredine, te 25 % mladića i 42,9 % djevojaka, odnosno 34,6 % mladih iz urbane sredine). Rezultati izraženi u postotcima prikazani su u grafikonu 15.

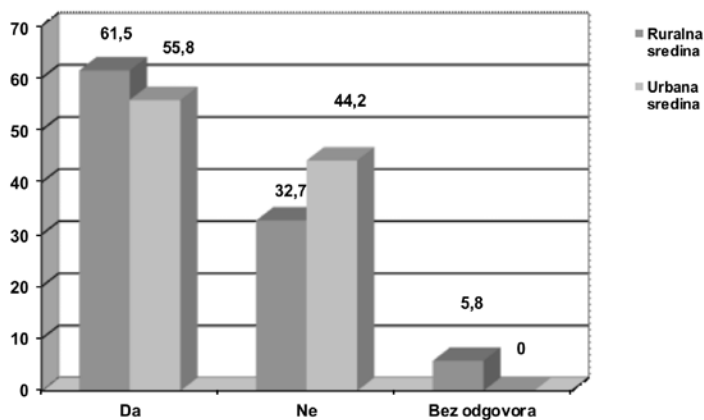
Grafikon 15. Subjektivni doživljaji promjena u ponašanju i promjena na fizičkom planu zbog pijačja alkohola kod mladeži iz ruralne i urbane sredine

5.2.14. Kontinuirana konzumacija alkohola uzrokuje alkoholizam?

U ovom istraživanju percepcija rizika od nastanka alkoholizma ispitana je pitanjem smatra li mladež da će kontinuirano pijačje alkohola uvjetovati izmjenu tolerancije na alkohol i uzrokovati ovisnost o alkoholu. U ruralnoj sredini 61,5 % ispitanika (65,2 % mladića i 58,6 % djevojaka) smatra da je tvrdnja točna. U urbanoj sredini isto misli 55,8 % ispitanika (50 % mladića i 60,7 % djevojaka). Rezultati izraženi u postotcima prikazani su u grafikonu 16.

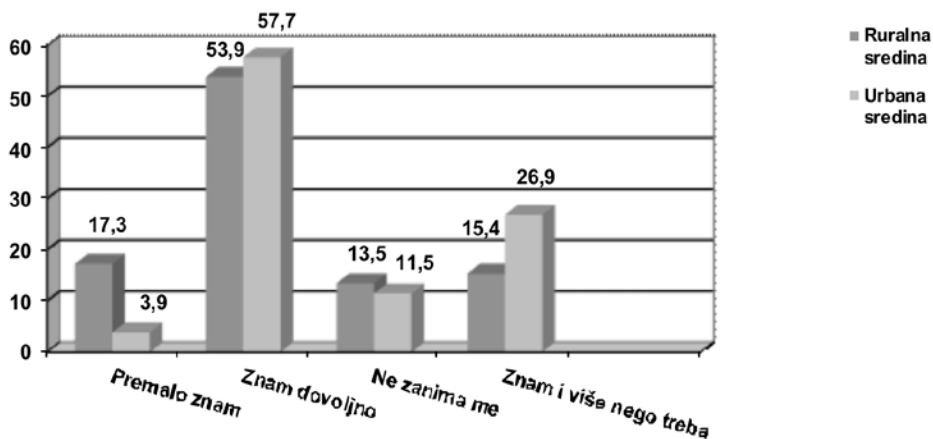
Grafikon 16. Slaganje s tvrdnjom da će kontinuirano pijenje alkoholnih pića uzrokovati izmjene tolerancije i uzrokovati alkoholizam

5.2.15. Samoprocjena znanja o alkoholizmu

Rezultati samoprocjene znanja o alkoholizmu kod mladeži govore drugačije. Naime, više od polovice ispitanika na selu (53,9 %) izjavljuje da o alkoholizmu zna dovoljno, a još 15,4 % njih smatra da zna i više nego je potrebno. U urbanoj sredini rezultati su slični. Preko polovice ispitanika (57,7 %) smatra da o ovisnosti o alkoholu zna dovoljno, a još 26,9 % ispitanika govori kako znaju i više nego treba. Rezultati izraženi u postocima prikazani su u grafikonu 17.

Grafikon 17. Samoprocjena znanja o alkoholizmu mladeži sa sela i iz grada

Rasprava i zaključak

Djeca u Hrvatskoj alkohol počinju piti već s 12 godina, više piju mladići od djevojaka, a najomiljenije piće je pivo, pokazalo je istraživanje Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo (HZJZ) među hrvatskim učenicima 2015. godine. Što se tiče potrošnje alkohola, 34,3 % globalne potrošnje alkohola u obliku je konzumacije piva, a 11,7 % u obliku konzumacije vina. Jedno od longitudinalno provedenih istraživanja Svjetske zdravstvene organizacije u razdoblju od 2021. do 2022. godine u Europi pokazuje da je trend konzumacije alkohola kod mladih ostao nepromijenjen (Health Behaviour in School-aged Children, 2021/2022). Svjetska zdravstvena organizacija u Globalnom izvješću 2018. godine navodi: „Diljem svijeta u 2016. više od polovice (57 %, ili 3,1 milijarde ljudi) globalne populacije u dobi od 15 i više godina suzdržavalo se od konzumiranja alkohola u prethodnih 12 mjeseci. Oko 2,3 milijarde ljudi trenutno pije. Alkohol konzumira više od polovice stanovništva u samo tri regije WHO-a – Americi, Europi i zapadnom Pacifiku.“ Po navedenim podacima u ovom istraživanju, ispitivanje znanja mladeži o alkoholizmu dalo je uvid u razlike koje postoje s obzirom na sredinu iz koje mladi potječu. Sažmu li se rezultati upitnika znanja o alkoholizmu, evidentno je kako su mladi iz urbane sredine postigli bolje poznavanje činjenica znanja o zadanim pojmovima u upitnicima. Ispitivanjem glavnih obilježja pijenja kod mladeži dolazi se do rezultata koji pokazuju kako alkoholna pića konzumira znatno veći broj mladih u ruralnoj sredini, a oni ujedno i ranije počinju piti. Procjenom utjecaja obitelji na početak rane konzumacije alkohola dolazi se do zaključka kako članovi obitelji predstavljaju modele koje mladi oponašaju, ali njihov utjecaj nije presudan, jer se ne smije zanemariti utjecaj šireg sociokulturološkog okružja u kojem mladi žive i poprimaju slična obilježja. Alkoholna konzumacija raširenija je među mladima iz ruralne sredine, što se može objasniti pozitivnim stavom prema proizvodnji i pijenju alkohola u ruralnim sredinama. Također, mladi iz ruralne sredine imaju pozitivniji odnos prema alkoholu, što opet upućuje na veliku ulogu socijalnog i kulturološkog okružja na pijenje alkoholnih pića. Iz otvorenog dijela upitnika izdvojena je zanimljiva informacija o vikend opijanju kod mladih koji kažu da im se sviđa osjećaj da se „oduzmu“ od alkohola jer tada ne moraju misliti i „okolina nije tako strašna“. To upućuje na činjenicu da su preplavljeni dnevnim događanjima, ali i da nemaju adekvatnu podršku u svojoj okolini. Po rezultatima ovog istraživanja zaključno se može reći kako je postavljena hipoteza potvrđena, tj. mladež iz ruralne i urbane sredine značajno se ne razlikuju u konzumaciji alkohola.

Literatura

Alcohol Use Disorder: A Comparison Between DSM-IV and DSM-5 | National Institute on Alcohol Abuse and Alcoholism, Internet, pristupljeno 27.01.2020. <https://www.niaaa.nih.gov/publications/brochures-and-fact-sheets/alcohol-use-disorder-comparison-between-dsm>

- Bezinović, P., Roviš, D., Malatestinić, Đ., Selestrin, Z., Mataija Redžović, A.(2020) Rizična ponašanja i mentalno zdravlje srednjoškolaca u Primorsko-goranskoj županiji
- Grubišin, J.; Što su to promili, Internet, pristupljeno: 25.11.2014 <http://www.plivazdravlje.hr/?section=home&cat=P&id=7647&show=1>
- Hrvatska enciklopedija, Internet, pristupljeno 10.05.2018. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/prohibicija>
- Hrvatski zavod za javno zdravstvo. Europsko istraživanje o pušenju, pijenju i uzimanju droga među učenicima ESPAD. Prikaz Hrvatskih nacionalnih rezultata 2015. godine. Capak K, Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo; 2016, Internet, pristupljeno 01.06.2024. https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2016/10/HR_ESPAD_2015_RGB_3.pdf
- Hudolin, V.(1983). *Alkoholizam mladih*. Impresum. Zagreb: Školska knjiga.
- Kozarić Kovačić, D. Grubišić-Ilić M., Grozdanić V.(2005). *Forenzička psihijatrija*. Drugo izdanje. Zagreb: Medicinska naklada d.o.o.
- Kuzman, M., Pejnović Franelić, I. i Pavić Šimetin, (2008) I. HBSC – Ponašanje u vezi sa zdravljem u djece školske dobi – 2005/2006. Rezultati istraživanja. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo.
- Manenica, B. (1994). *Ovisnosti*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Rajačić, S. Mladi i alkohol – granica prvoga kontakta s alkoholom spuštена već na 11 godina. Susret s alkoholom čak i prije pušenja prve cigarete, Internet, pristupljeno: 31/10/08 (<http://ns1.vjesnik.com/pdf/2008%5C07%5C25%5C07A7.PDF>)
- Seljanec, V., Bule, R. i Tokić, J.(2002). *Biologija 8. Udžbenik za osmi razred osnovne škole. Drugo izdanje*. Zagreb: Profil.
- WHO | Global status report on alcohol and health 2018. WHO 2019, Internet pristupljeno 10.05.2020. <https://www.who.int/publications/i/item/9789241565639>
- Zoričić, Z. Problemi povezani s pijenjem alkohola u mladim ljudima u Republici Hrvatskoj, Internet, Pristupljeno 05.05.2018. http://www.hskla.hr/OvisnostOalkoholu/problemiS_pijenjem.htm
- Zrilić, S. (2008). Povezanost konzumacijskih navika srednjoškolaca i školskih izostanaka. *Pedagogijska istraživanja*, 5(2), 167-182.

KULTURA, MEDIJI I
KOMUNIKACIJE/CULTURE, MEDIA
AND COMMUNICATION

Primjena zakona o hrvatskom jeziku na mrežnim stranicama županija kontinentalne Hrvatske

Pregledni rad

Gordana Tkalec

Sveučilište Sjever
Trg. dr. Žarka Dolinara 1
48 000 Koprivnica
gtkalec@unin.hr

Sažetak

Jezik, kao jedno od temeljnih identitetskih obilježja pojedinoga naroda, zahtijeva stalnu skrb, osobito u vremenima globalnih promjena i komunikacijskih izazova. Briga o jeziku jamstvo je očuvanja nacionalnog identiteta kroz povijest, aktualne izazove i osiguravanje njegove budućnosti. Upravo skrb o jeziku bio je osnovni motiv donošenja Zakona o hrvatskom jeziku, koji je Hrvatski sabor donio na sjednici 26. siječnja 2024. U Članku 8 ovoga zakona stoji: „Na hrvatskome standardnom jeziku odvija se pismena i usmena komunikacija tijela državne vlasti, tijela državne uprave, tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave te pravnih osoba koje imaju javne ovlasti, odnosno svih javnopravnih tijela u Hrvatskoj.“

U ovome radu istraženo je primjenjuje li se navedeni zakon na stranicama županija kontinentalne Hrvatske, odnosno u regijama: Sjeverna Hrvatska, Grad Zagreb i Pansonska Hrvatska.

Istraživanje je obuhvatilo službene mrežne stranice 14 županija i njihove objave nakon donošenja Zakona. Korpus istraživanja predstavljale su rubrike vijesti u razdoblju od 1. ožujka do 1. svibnja 2024. Osim prema Članku 8 županije su dužne lektorirati svoje objave i prema članku 11 u kojem stoji: „Javna uporaba hrvatskoga standardnog jezika svaka je usmena ili pismena jezična obavijest u prostoru namijenjenom javnosti ili širokoj publici, uključujući i obavijest elektroničkim putem.“

Analizirana su jezična odstupanja od standardnog jezika na pravopisnoj, gramatičkoj, stilskoj i leksičkoj razini čime je provjereno jesu li stranice lektorirane i koji tip pogrešaka se ponavlja.

Ključne riječi: javna komunikacija, kontinentalna Hrvatska, standardni jezik, Zakon o hrvatskom jeziku, županije.

Application for the Croatian language act on the websites of the counties of continental Croatia

Abstract

Language, as one of the basic identity features of a particular nation, requires constant care, especially in times of global changes and communication challenges. Caring for the language is a guarantee of preserving the national identity through history, current challenges and ensuring its future. Care for the language was the main motive behind the adoption of the Law on the Croatian Language, which was passed by the Croatian Parliament at its session on January 26, 2024. Article 8 of this law states: "Written and oral communication of state authorities, state bodies administration, bodies of local and regional (regional) self-government units and legal entities that have public powers, i.e. all public law bodies in Croatia."

In this paper, we investigated whether the mentioned law is applied on the pages of the counties of continental Croatia, that is, in the regions: Northern Croatia, City of Zagreb and Pannonian Croatia.

The research covered the official websites of 14 counties and their publications after the passing of the Law. The corpus of the research was represented by the columns of news in the period from March 1 to May 1, 2024.

In addition to Article 8 counties are also required to proofread their announcements according to Article 11, which states: "Public use of the Croatian standard language is any oral or written language notice in an area intended for the public or a wide audience, including notice by electronic means."

Linguistic deviations from the standard language were analyzed on the spelling, grammar, style and lexical level, which checked whether the pages were proofread and what type of errors were repeated.

Keywords: Continental Croatia, Counties, Law on the Croatian language, public communication, standard language

1. Uvod

Jedan od temeljnih izazova održivosti pojedinog naroda u suvremenom, globalističkom svijetu, uz ekonomska, ekološka i demografsko-migracijska pitanja, svakako je i pitanje kulture i identiteta, osobito u manjih naroda.

Jezik, kao jedno od temeljnih obilježja nekog naroda, u sveprisutnoj anglicizaciji postaje izravno ugrožen i o njemu treba skrbiti s osobitom pažnjom. Zakon o hr-

vatskom jeziku, koji je Hrvatski sabor donio na sjednici 26. siječnja 2024., tu skrb povjerava Vladi RH i u Članku 7 izrijekom navodi:

Nacionalni je jezik nematerijalno kulturno dobro te obilježje identiteta i pripadnosti njegovu narodu, ali i nezamjenjivo zajedničko komunikacijsko sredstvo za izražavanje i sporazumijevanje o kojem je potrebno skrbiti se na odgovarajući način. Vlada Republike Hrvatske (u daljnjem tekstu: Vlada) dužna je skrbiti se o zaštiti i osiguranju slobode uporabe hrvatskoga jezika, što uključuje osiguranje pravnih temelja za njegovu uporabu i razvoj te promicanje kulture hrvatskoga jezika u službenoj i javnoj uporabi. (NN 14/2024)

Državna tijela, a odmah zatim i tijela javne (samo)uprave također imaju jasnu obvezu skrbi o jeziku te neupitan imperativ pridržavanja zakona RH.

Pridržavaju li se u županijama kontinentalne Hrvatske Zakona o hrvatskom jeziku istraženo je na njihovim službenim mrežnim stranicama.

2. Metodologija istraživanja

U ovom radu istraženo je primjenjuje li se Zakon o hrvatskom jeziku na stranicama županija kontinentalne Hrvatske, odnosno u regijama: Sjeverna Hrvatska, Grad Zagreb i Panonska Hrvatska.

Preliminarno istraživanje na manjem uzorku provedeno je u veljači 2024., dakle odmah nakon usvajanja navedenog zakona, nakon čega je provedeno opsežno istraživanje uz postavljene dvije hipoteze:

H1: Nakon donošenja Zakona o hrvatskom jeziku ne postupa se prema zakonu i županije ne lektoriraju svoje javne objave

H2: Na mrežnim stranicama županija pojavljuju se brojne jezične pogreške.

Uz navedene hipoteze, postavljeno je i istraživačko pitanje: Koja vrsta jezičnih pogrešaka se najčešće pojavljuje u objavama na mrežnim portalima županija?

Glavno je istraživanje obuhvatilo službene internetske stranice 14 županija i njihove objave nakon donošenja Zakona o hrvatskom jeziku.

Korpus istraživanja predstavljale su rubrike koje donose vijesti iz pojedine županije.

Vrijeme istraživanja odnosilo se na razdoblje od 1. ožujka do 1. svibnja 2024.

Korištena je kvalitativna metoda, odnosno metoda analize sadržaja. Analizirana su jezična odstupanja od standardnoga jezika na pravopisnoj, gramatičkoj, stilskoj i leksičkoj razini čime je provjereno jesu li stranice lektorirane i koji tip pogrešaka se ponavlja.

3. Zakonski i teorijski okvir

Zakonski okvir nalazi se u Zakonu o hrvatskom jeziku, koji je Hrvatski sabor donio na sjednici 26. siječnja 2024. Iz ovoga zakona izdvajamo šest relevantnih članaka:

Uvodne odredbe

Članak 1.

- (2) U svojoj je ukupnosti i cjelovitosti hrvatski jezik temeljna sastavnica hrvatskoga identiteta i hrvatske kulture te se na njemu odvija usmena i pismena komunikacija u javnom životu u Hrvatskoj.

Predmet uređenja

Članak 4.

Ovim se Zakonom utvrđuju osnovna pravila o službenoj i javnoj uporabi hrvatskoga jezika te se osigurava sustavna i stručna skrb o hrvatskom jeziku.

Skrb o hrvatskom jeziku

Članak 7.

- (1) Nacionalni je jezik nematerijalno kulturno dobro te obilježje identiteta i pripadnosti njegovu narodu, ali i nezamjenjivo zajedničko komunikacijsko sredstvo za izražavanje i sporazumijevanje o kojem je potrebno skrbiti se na odgovarajući način.
- (2) Vlada Republike Hrvatske (u daljnjem tekstu: Vlada) dužna je skrbiti se o zaštiti i osiguranju slobode uporabe hrvatskoga jezika, što uključuje osiguranje pravnih temelja za njegovu uporabu i razvoj te promicanje kulture hrvatskoga jezika u službenoj i javnoj uporabi.

Službena uporaba hrvatskoga jezika

Članak 8.

- (1) U Hrvatskoj je u službenoj uporabi hrvatski standardni jezik i latinično pismo (gajica).
- (2) Na hrvatskome standardnom jeziku odvija se pismena i usmena komunikacija tijela državne vlasti, tijela državne uprave, tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave te pravnih osoba koje imaju javne ovlasti, odnosno svih javnopravnih tijela u Hrvatskoj.

Lektori i lektorske usluge

Članak 10.

- (1) Tijela iz članka 8. stavka 2. ovoga Zakona dužna su na hrvatskome standardnom jeziku osigurati jezično uređenje normativnih akata, akata strateškoga planiranja, službenih publikacija i njihovih priloga te izvješća i

drugih dokumenata iz svoje nadležnosti.

- (2) Poslove iz stavka 1. ovoga članka tijela državne vlasti i državne uprave osiguravaju zapošljavanjem lektora, a druga javnopravna tijela navedene poslove mogu osigurati i vanjskom lektorskom uslugom.

Javna uporaba hrvatskoga jezika

Članak 11.

- (1) Javna uporaba hrvatskoga standardnog jezika svaka je usmena ili pismena jezična obavijest u prostoru namijenjenom javnosti ili širokoj publici, uključujući i obavijest elektroničkim putem. (NN 14/2024)

Iz navedenih članaka Zakona o hrvatskom jeziku vidljivo je da su županije dužne svu komunikaciju, s osobitim naglaskom na javne objave i službene publikacije, obavljati na hrvatskom standardnom jeziku. Kako bi to osigurale, ne moraju nužno zaposliti lektora, nego navedene usluge mogu osigurati i vanjskom lektorskom uslugom. U prijelaznim odredbama navedeni su samo rokovi za osnivanje Vijeća i donošenje Nacionalnoga plana, ostale odredbe, uključujući lektorsku praksu, stupaju na snagu osmoga dana od dana objave u Narodnim novinama.

Upotreba standardnog jezika, odnosno pisanje u skladu s pravopisnim i gramatičkim normama, neupitna je i novi je Zakon samo pravno regulira. Obaveza korištenja standardnog jezika u javnoj upotrebi postojala je i ranije. „Pridržavanje pravopisnih pravila obvezatno je u neutralnoj uporabi standardnoga jezika, u znanstvenome i administrativnome funkcionalnom stilu standardnoga jezika te u obavijesnome žanru publicističkoga funkcionalnog stila (vijestima, obavijestima, komentarima itd.)“ stoji u predgovoru Hrvatskog pravopisa Instituta za Hrvatski jezik i jezikoslovlje iz 2013.godine.

Standardni idiom ima funkciju sporazumijevanja i stvaranja u službenim, općim i kulturnim aktivnostima. On je jedan i jedinstven za sve pripadnike raznolikih organskih idioma kojima je on moguć i poželjan kao širi zajednički nazivnik kojim pred očima svijeta i povijesti iskazuje najbolji dio sebe. (Škarić, 2006:19)

Nažalost, u medijima su često prisutni primjeri ne samo odstupanja od standarda, nego čak nepoznavanja jezičnih normi. Prije deset godina, u knjizi Stilske osobitosti medijskoga jezika, istaknuto je kako su novinari dužni izvještavati hrvatskim standardnim jezikom, a lingvističar koji upućuje na jezične propuste u medijima ne koristi se neznanstvenim preskriptivnim pristupom, nego isključivo aktualizira nužnost korištenja standarda u medijima, ne u duhu jezičnoga purizma, nego elementarne pismenosti. Pri tome se naglašava obaveza novinara i medija da se koriste hrvatskim standardnim jezikom koji mora biti jezik javne komunikacije u Hrvatskoj, kako u medijima, tako i u politici (Tkalec, 2014:58). Dakle, i prije donošenja Zakona o hrvatskom jeziku, imperativ korištenja standardnoga jezika u medijima bio je neupitan, osobito u obavijesnim žanrovima. U realizaciji, međutim, česti su

odmaci od norme. Novi Zakon može biti polazišna točka uvođenja reda.

Mogao bih, kao potvrdu tomu navesti i druge primjere, ali je i bez njih dovoljno jasno da književnoga jezika nema bez političkih odluka. Zato prigovarati jezikoslovcima normativcima da se u jezičnim poslovima bave i politikom, sasvim je promašeno i besmisleno. (Babić, 2004:123)

Provedeno istraživanje netom nakon donošenja Zakona može biti motivacija za neka buduća istraživanja, koja će možda pokazati kasniju dosljedniju primjenu njegovih odredbi.

4. Mrežne stranice županija kontinentalne Hrvatske

Istraživanje je obuhvatilo službene stranice 14 županija:

- I. Grad Zagreb
- II. Zagrebačka županija
- III. Krapinsko-zagorska županija
- IV. Sisačko-moslavačka županija
- V. Karlovačka županija
- VI. Varaždinska županija
- VII. Koprivničko-križevačka županija
- VIII. Bjelovarsko-bilogorska županija
- IX. Virovitičko-podravska županija
- X. Požeško-slavonska županija
- XI. Brodsko-posavska županija
- XII. Osječko-baranjska županija
- XIII. Vukovarsko-srijemska županija
- XIV. Međimurska županija.

4.1. Grad Zagreb

Prema broju stanovnika (767 131) daleko najveća hrvatska županija o zbivanjima na svome području putem mrežnih stranica informira u rubrici Gradske vijesti.

Pojedine vijesti ove rubrike jezično su korektne, no prisutni su i primjeri nedopustivih pravopisnih, gramatičkih i stilskih pogrešaka. Stilske pogreške: pleonazam („čiji je moto kao i proteklih godina dosad“) i gomilanje nepotrebnih riječi („štićenici 11 gradskih domova, a koji uslugu smještaja pružaju“, „ima za cilj“, „za potrebe rada samih reciklažnih dvorišta“, „potreba za korištenjem žutih vrećica od strane obiteljskih kuća“). Pravopisne pogreške: pogrešno pisanje refleksa jata (osvjetljena), izostavljanje interpunkcije – zareza i točke („koji će se aktivirati pomoću senzora odnosno prolaskom biciklista“, „jednu za ranu intervenciju a drugu za...“), izostavljanje spojnice u vlastitom imenu („Ivani Brlić Mažuranić“), pisanje imena mjeseca brojkom bez bjelina („12.4. 2024.“, „16.4. 2024.“), veliko i malo slovo („dječji vrtić nalazit će se uz malo jezero Jarun“, „poput četvrti Novi Zagreb Zapad“, „kod Spomenika

Cvijet“). Gramatičke pogreške: pogrešno pisanje futura prvoga (biti će osvijetljena), izostanak sročnosti / upotreba neodgovarajuće zamjenice ili prijedloga, odnosno oblika glagola („Također ovom prilikom obilježen je i Europski dan solidarnosti među generacijama, a njima se želi podignuti svijest...“, „Stoga smo pokrenuli izmjenu i dopunu lokacijske dozvole kojim se trasa prometnice izdiže...“, „prije podnošenja zahtjeva na priznavanje prava“, „pružanjem građanima pristup informacijama“, „koja će na proljeća 2025.“, „višenamjenska igrališta za rukomet, mali nogomet, košarku i graničara“), pogrešan padež čak i u naslovu („Objavljen urbanističko-arhitektonski natječaj za novi vrtić na Jarun“) i morfološko gramatičke pogreške („200-ak djece“). Leksičke pogreške: upotreba pogrešnoga glagola („Prijelazno razdoblje vrijedi od 1. lipnja do 30. rujna 2024. godine“). Nabrojani su primjeri samo neki od pronađenih pogrešaka u 83 objave u istraživanom razdoblju.

4.2. Zagrebačka županija

Zagrebačka županija svoje mrežne stranice otvara rubrikom Vijesti u kojoj su vidljive mnoge pogreške. Prisutne su leksičke pogreške („realiziraju 200 milijuna eura vrijedne investicije u vidu logističkih centara. Da bi do takvih investicija došlo trebalo je pripremiti infrastrukture“) i pravopisne pogreške: izostavljanje zareza u rečenicama u inverziji („Kako bi gradovima i općinama pomogla oko izrade projektne dokumentacije za europske projekte Županija je osigurala...“), veliko i malo slovo („Turopoljsko jurjevo“), izostavljanje interpunkcije („Zagrebačke županije a Javna ustanova će“). Mrežne stranice Zagrebačke županije obilježavaju gramatičke pogreške: pogrešno pisanje futura I („Zagrebačka županija u ovoj će godini /.../ dodijelit 4.025.000 eura“), pogrešna upotreba prijedloga („plasirat će se u državnu smotru“), nepotrebno ponavljanje glagola biti („istaknuo je kako su zadrugari su ponos“), korištenje određenog umjesto neodređenog pridjeva („Radionice su obuhvaćale multidisciplinarni pristup“), pogrešna upotreba padeža, roda i broja, odnosno nedostatak sročnosti među rečeničnim dijelovima („djeca danas nisu zainteresirani“, „održali brojne radionica“ „svaki autor popunjavanjem i slanjem prijavnice potvrđuju autentičnost“, „pedesetak sudionika projekta, u dobi od 20 do 74 godine, polazili su radionice“, „prisutna je bila Ksenija Čuljak, pročelnica za zdravstvo, socijalnu skrb i hrvatske braniteljke koje je rekla“), pa sve do pogrešne upotrebe povratne i osobne zamjenice („U ime Zagrebačke županije sjednici se ja nazočio zamjenik župana Damir Tomljenović.“).

4.3. Krapinsko-zagorska županija

Posljednja objava u istraživanom razdoblju, 30. travnja, donosi čestitku za Praznik rada koja odmah otkriva da ni stranice Krapinsko-zagorske županije nisu lektorirane jer je datum pogrešno napisan („Povodom 01. svibnja“). Pogreške pronalazimo i u pisanju sati („od 16:00 do 17:30 sati“), pojavljuje se pleonazam i gomilanje riječi („uz Svjetski tjedan slave slaviti izvanredna postignuća cijepljenja“, „u kojem

ćemo moći u najvećoj mogućoj mjeri moći odgovoriti“, „samo žene i žena u umjetnosti“, „ima za cilj“). Među gramatičkim pogreškama ističe se korištenje određenog umjesto neodređenog pridjeva i pogrešne odnosne zamjenice za živo uz imenicu koja označuje neživo („kroz dugi godina“, „posao kojeg je trebalo odraditi“ „potpisali Ugovor gdje je Krapinsko-zagorska županija sufinancirala“), mnogo je primjera pogrešne upotrebe inačice prijedloga s/sa („sa izvršnim“, „sa pročelnicom“, „sa kojim je“, „sa novom“), pogrešno napisani prijedlozi i imenice („pozdravio ispred“ umjesto u ime, „novaca“ umjesto novca, čak i „novci za promociju“), nedostatak sročnosti između rečeničnih dijelova („zahvalila učenicima koje su se uključile“). Logičke pogreške („stručnjaci iz Centra mogu provoditi, no zbog prostornih ograničenja to trenutno nisu u mogućnosti“) i zatipci („izgražsmješten“) samo su neki od dokaza da ni ove stranice nisu lektorirane.

4.4. Sisačko-moslavačka županija

Aktualno iz županije naziv je rubrike vijesti Sisačko-moslavačke županije. Na prvi pogled može se zapaziti kako je na svakoj objavi pogrešno napisan datum (29 Travanj 2024) bez točke iza dana i godine i s velikim početnim slovom imena mjeseca što pokazuje da ni ova županija ne lektorira svoje objave. Iznimno niska razina pismenosti otkriva se pri čitanju objava. Među njima su gramatičke pogreške: korištenje pogrešnih padeža, odnosno nesklanjanje („u ime sisačko-moslavačkog župana Ivan Celjak nazočio je zamjenik“, „danas su ovdje učenici u prvom planu iza koje stoje i njihovi mentori“), pogrešna (nepotrebna) upotreba prijedloga („Na festivalu je nazočila“, „ima što za vidjeti“, „sredstava iz EU fondova“), pogrešna upotreba odnosne zamjenice kojeg, za živo, umjesto koji ili koje, za neživo („međunarodno natjecanje u kickboxingu kojeg je organizirao“, „Sporazuma /.../ kojeg su u Sisku potpisali“) te izostanak sročnosti („tisuću učenika srednjih škola i viših razreda osnovnih škola proveli su“, „kod kojeg su predstavnici izaslanstava položila ruže te odala počasti“). Slično kao na stranicama Zagrebačke županije, i na ovim stranicama pojavljuje se nepodudaranje u padežima, rodovima i jednini i množini koje je inače prirodno izvornim govornicima nekoga jezika.

4.5. Karlovačka županija

I na stranicama Karlovačke županije, baš kao i Sisačko-moslavačke, odmah je vidljiva niska razina brige o jeziku. Naime, datumi su napisani potpuno nepravilno; bez točke iza dana i godine i s velikim početnim slovom imena mjeseca, usto ni imena pojedinih mjeseci ne pišu punim imenom, nego kraticom bez točke („03 Svi 2024“), travanj i ožujak ipak pišu punim nazivom, ali i dalje pogrešno („30 Travanj 2024“, „26 Ožujak 2024“). Odmah su vidljive i ostale pravopisne pogreške: izostavljanje bjelina među riječima i rečenicama („2.dani obrtništva“, „Hajdin.Svečanosti“), a stavljanje bjelina ispred zareza i navodnika („izvršnost'“, „Općinu' bogata“), zatipci („te smo u tok dijelu“, „osobito je važnos“, „Drraganić“, „graničkih prijelaza“), pogreš-

na upotreba tzv. američkih navodnika, pogrešno (nepotrebno) korištenje spojnice („euro-zone“) i crtice („imovinsko – pravnih“), veliko i malo slovo („u svim našim Domovima zdravlja“), pisanje zareza ispred veznika te, a nepisanje pri nabranju. Gramatičke pogreške: s/sa („počevši sa k.o.“; „sa vjenčanja“), korištenje određenog umjesto neodređenog pridjeva („rade veliki posao“, „je danas veliki dan“), pogrešna upotreba odnosne zamjenice kojeg, za živo, umjesto koji ili koje, za neživo („zahvaljujući godišnjem programu /.../ kojeg je Vlada“), izostanak sročnosti („prikazano je niz postignuća“, „kojim je obuhvaćene“, „Nogometnog klubu Draganić“, „tijekom Domovinskog ratu“), pogrešna sklonidba zamjenice („za život sviju nas“). Logičko-leksičke pogreške: („mogućnosti olakšavanja stambenih potreba“). Primjeri su to nemara i nepoznavanja standardnog jezika.

4.6. Varaždinska županija

Rubrika Vijesti na stranicama Varaždinske županije pokazuje malo višu razinu brige o pravopisnoj i gramatičkoj korektnosti, ali i na ovim mrežnim stranicama pojavljuju se pogreške. Među njima su pravopisne pogreške: neujednačenost u načinu pisanja navodnika, zatipci („išenamjenskih“, „takvozvanu“), pisanje imena mjeseca brojkom bez bjelina („14.3.2024.“), neodvajanje riječi i rečenica bjelinama („besplatan.Najavljeno“). Leksičke pogreške („doveli piloti“ – umjesto dovezli), anglizmi („open-air koncert“, „light show“). Gramatičke pogreške: nesklanjanje imenica („Varaždinske barokne večer“), pogrešna komparacija („najsvečani dio“), pogrešna upotreba povratnog glagola („zahvalio se članovima“)... Dokaz je to da ni ove stranice nisu lektorirane.

4.7. Koprivničko-križevačka županija

Gramatička pogreška nepodudaranja rečeničnih dijelova u rodu, broju i padežu, odnosno izostanak sročnosti, pojavljuje se i na stranicama Koprivničko-križevačke županije, u analiziranoj rubrici Novosti („okrenuti smpo prema naprijed, na realizaciju ideja i planovi koji su pred nama“, „Zahvalio je za sve aktivnosti usmjerene na promicanje ravnopravnosti i jačanje položaja žena, posebice jedinstvenim projektom Festivala žena“, „U organizaciji Vijeća srpske nacionalne manjine Grada Koprivnice i Vijeće srpske nacionalne manjine Koprivničko-križevačke županije danas je“, „na temu aktualnosti vezane uz ovisnička ponašanja mladih, naročito ona povezana s kockanjem“, „tema cjelogodišnjeg školskog projekta a koje su organizirane“, „svečano otvorena Ruralna kuće za odmor“) uz pogrešnu upotrebu prijedloga („ispred Općine Virje“, „ispred predstavnika gradova“ – umjesto uime), pogrešno pisanje s/sa („sa tri“)... Od pravopisnih pogrešaka objavljuju zatipke („okrenuti smpo“), pisanje osobne zamjenice velikim slovom za množinu i velikog slova iza zareza („Poštovani djelatnici županijskog Zavoda za hitnu medicinu i Odjela hitne medicine OB Koprivnica, Iskreno i od srca Vam upućujemo“, „Poštovane građanke i građani grada Križevaca, Upućujemo Vam iskrene čestitke“, „Drage mještanke i mještani općine Novo

Virje, upućujemo Vam“), nepoznavanje pokrata („TIM-ovi“, umjesto timovi „djeluju TIM-ovi 2 hitne medicinske službe“ pisanje brojke 2 umjesto riječi dvije), izostavljanje bjelina između riječi i nakon točke („P.Feletar“, „bioraznolikosti.Dvorana“), neujednačena upotreba navodnika. Pojavljuje se i leksička pogreška upotrebe pogrešnoga glagola („Akciju, koja se održala u sklopu obilježavanja“ – održati se, umjesto održati). Riječ je o mnogim pogreškama koje ponovno pokazuju nemar prema jeziku, a ne samo izostanak lekture.

4.8. Bjelovarsko-bilogorska županija

Nelektorirane su i stranice Bjelovarsko-bilogorske županije. Dokazuju to pleonazmi („sve zajedno ukupne“), izostanak sročnosti („siguran sam da će se ono koristiti na najbolji način kako bi osobama s invaliditetom pomogla u svakodnevnom životu“), pogrešan refleks jata („osiguravamo bolje uvijete za naše putnike“), leksičke pogreške („oprema na visokom nivou“, „selektorice Hrvatskog sabora kulture“, „duplo“, „budžete“), korištenje određenog umjesto neodređenog pridjeva („naglašavajući da je interes veliki“). Pravopisne pogreške: izostavljanje zareza u rečenicama u inverziji i umetnutih dijelova rečenice, zatipci („su privedeni karaju,“), izostavljanje točke pri pisanju rednog broja („primjereno 21 stoljeću“), veliko i malo slovo („Detalje Javnih poziva“) i mnoge druge objavljene u rubrici Vijesti, odnosno Županijske vijesti.

4.9. Virovitičko-podravska županija

Arhiva vijesti Virovitičko-podravske županije pokazuje obimnu kvantitetu objava (205 u dva mjeseca) koju, nažalost, ne prati i kvaliteta. „Naravno da je udio objedinjenog hitnog bolničkog prijema u zbrinjavanju ne samo hitnih pacijenata tu su razni trijažni razredi, manje hitni pacijenti koji često u danim vikenda ili izvan radnog vremena ambulanti primarne zdravstven zaštite dolaze ovdje i traže pomoć gdje oni dobivaju obradu“ jedan je od primjera rečenica prepunih pogrešaka koje pronalazimo na ovim stranicama. Pravopisne pogreške: neujednačeno je pisanje navodnika, izostavljaju slova ili pišu pogrešna („važnost hitno bolničkog prijema“, „U planu radu za ovu godinu“, „izaslanstvo je položilo buketu“, „poželjela sreći“). Od gramatičkih pogrešaka pogrešno se koristi povratni glagol („posebno se zahvalio“, „dok je za zabavu pobrinuo“), pogrešno izriče množina („o dugoročnim koristima“), pogrešno se koristi prijedlog s za sredstvo („počinje s pozivom“), nedostaje sročnosti među rečeničnim dijelovima... Broj pogrešaka oscilira između različitih objava.

4.10. Požeško-slavonska županija

Već se na prvi pogled, pri navođenju datuma, vidi da ni ove stranice nisu lektorirane. I u požeško-slavonskoj rubrici „Vijesti iz županije“ datum je napisan bez točke iza rednih brojeva dana i godine, a ime mjeseca napisano je velikim slovom („30 Travanj 2024“, „27 Ožujak 2024“). Među gramatičkim pogreškama ponovno je

zabilježena nesročnost rečeničnih dijelova („Centar za nestalu i zlostavljaju djecu /.../ otvorila je poludnevni boravak u Požegi.“, „Ministar rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike Marin Piletić /.../ sudjelovalo je“), pogrešna upotreba povratnih glagola („U novom prostoru usluga poludnevnog boravka pružat će se za dvadeset korisnika čime će se osigurati kvalitetnija usluga“), pogrešna upotreba prijedloga sa („na čuvenoj 45. paraleli kojom se ponosimo kao i sa svim našim vinarima“). Prisutne su leksičke pogreške upotrebe pogrešnog glagola („upoznavši kako je među sto uzoraka dominantna sorta graševina“). Pravopisne pogreške: pogrešna upotreba navodnika, neodvajanje vokativa zarezom („a vama predsjedniče Novak čestitam“), pisanje velikog i malog slova u imenima udruga („predstavnicu Udruga Žrtve za Hrvatsku“) ... U 69 objava tijekom istraživanja dva mjeseca pronađen je niz pogrešaka koje potvrđuju početni dojam da stranice nisu lektorirane.

4.11. Brodsko-posavska županija

I ova županija na pogrešan način piše datume objava („30. Travanj 2024“, „02. Ožujak 2024“) i odmah je jasno da ni oni ne lektoriraju svoje objave. Tekstovi su im kraći i sažeti, no i u njima su prisutne pogreške. Među njima su mnoge pravopisne pogreške pri pisanju interpunkcijskih znakova („vjernika ,prijatelja“, „dr Franje“), zatipci („Scveučilište“, „Predstavlje“, „banjaluškom“), pogrešno bilježenje navodnika, pogreške pri odvajanju riječi bjelinama – neodvajanje riječi, ali i mnogi dvostruki razmaci („odnosno, studenata“, „županijado“, „101.bosanskobrodsko“, „1.ožujka“, „Slovenije, vatikanskog“), pogreške pri pisanju velikog i malog slova („sudjelovanje na Okruglom stolu s temom“), rednih brojeva („35.ta“). Gramatičke pogreške: pogreške pri pisanju s/sa („sa ukupnim“, „sa tvrtkom“), korištenje pogrešnih prijedloga i odnosnih zamjenica („na ostvarenom pravu za stipendiranje“, „prilika je kako bi ponovno potvrdili“), mnogi primjeri izostanka sročnosti („u nazočnosti državne tajnica“, „omogućit će stvaranje boljih pretpostavki i postavljanju prioriteta“, „darovano je zemljišta i različitih nekretnina“, „obišli su danas cestu na dionici Bukovlje-Ježevik, točnije na Vinogradskoj cesti“, „kako pomoći starijim sugrađanima posebice oni u samačkim domaćinstvima“). U samo 14 objava tijekom dva mjeseca objavili su iznimno velik broj pogrešaka.

4.12. Osječko-baranjska županija

Na stranicama Osječko-baranjske županije starije vijesti možete pronaći dosta teško jer do njih dolazite tek nakon što pronađete sitnu poveznicu na kraju naslovne vijesti. Ostalo je vrlo slično ostalim županijskim stranicama i odmah zapažate da i na ovim stranicama datume pišu pogrešno („29 Travnja 2024 00:00“). Ostaje nejasno zašto pišu da su im sve vijesti objavljene u ponoć.

Vijesti su pisane razmjerno korektno, no pojavljuju se pogreške koje upućuju na činjenicu da ni ove stranice nisu lektorirane. Među češćim su pravopisnim pogreškama pogrešno pisanje crtice ili spojnice („-Raditi“, „-Jedan“), izostavljanje bjelina

među riječima („J.J. Strossmayera“), pogrešno pisanje navodnika, neodvajanje riječi bjelinama uz pogrešnu upotrebu spojnice („10 sati,a“, „Rešetar.-Teme“, „Srbije- rekla“, „razini.-Želimo“), a među gramatičkim pogrešna konjugacija kondicionala prvoga („Godinama smo ulagali i razvijali /.../ ali bez ljudi, djece, mladosti i osnovnog za život ne bi mogli biti na današnjem mjestu.“, „Nedostaje još nekoliko škola da bi imali potpuno jednosmjensku nastavu, a u svim školama smo uveli građanski odgoj“), izostanak sročnosti („dodijeljene su /.../ Alumni Odjela za biologiju Sveučilišta“, „ocijenio je pregrubom formulacijom o prenamjeni škola u staračke domove“), pogrešna upotreba povratnog glagola („zahvalio se na razmjeni iskustava“, „Uz čestitke nagrađenima, zahvalio se svima“), pogrešno pisanje futura („okupiti će“), pogrešna sklonidba imenice koje završava na nepčanic („s 31. siječnjom“). Leksičke pogreške: upotreba stranih riječi („gaming“, „destinacija“), upotreba pogrešnog pridjeva („dostupnosti ljudskih potencijala potrebitih za realizaciju ideje“). Osječko-baranjska županija, slično kao i Varaždinska, u odnosu prema ostalim županijskim mrežnim stranicama ima malo manje pogrešaka, ali one su itekako vidljive i pokazuju da ni oni nemaju lektora.

4.13. Vukovarsko-srijemska županija

Čitanjem posljednjeg teksta u travnju odmah se može uočiti da ni ove stranice nisu lektorirane: Od tri rečenice u jednoj nema sročnosti („na pozornicu su se popeli Tamburaški kvartet“), a datumi su pisani brojkom, bez bjelina između („30.04.2024“). Pogreške sročnosti i izostavljanja i pogrešne upotrebe prijedloga, pleonazama i stranih riječi i nespretnih konstrukcija nižu se i u ostalim objavama („studijska putovanja namijenjeni učenicima“, „Kao udruga bavimo se psihosocijalnom pomoći hrvatskim braniteljima i ostvarivanju njihovih prava, uključivanja u rehabilitacijske centre i sve što neki branitelj ne može ostvariti, mi mu se stavljamo na raspolaganje i pomažemo mu.“, „prilika za djecu da se povežu s autorima“, „pozdravivši sve prisutne uz naglasak važnosti vrlo vrijednog projekta za škole koji je omogućio modernizaciju i razvoj“).

Neke objave, zbog velikog broja pogrešaka, u potpunosti gube smisao: „Županijski Agroklaster okuplja 16 kooperanata, a svi zajedno broje oko 13 tisuća kokoški. Trend je u narednom razdoblju povećanje broja kokoši nesilica, kao i broja kooperanata zahvaljujući čemu se može razmišljati o novim projektima s ciljem poboljšanja proizvodnje.“

Na stranicama se pojavljuje i upotreba određenog umjesto neodređenog pridjeva kao gramatička pogreška („poveo svoje goste u kratki obilazak“), logičke pogreške („organizirala je još jednu uspješnu 10. manifestaciju „Od Đurđeva do Markova“), a javljaju se i pravopisne pogreške pri pisanju velikog i malog slova („Upravo zbog toga nema status natjecanja, nego Smotre koja njeguje“), pogrešna upotreba navodnika i zatipci („Domaćih 69. sjednice“). Objave su vrlo kratke, dosta ih je i korektnih i bez većih pogrešaka, ali pogreške koje se učestalo pojavljuju u pojedinim tekstovima nemoguće je ne uočiti.

4.14. Međimurska županija

U rubrici Vijesti Međimurske županije pojavljuju se leksičke pogreške („Centralni dio programa“, „gdje se okupio velik broj uzvanika kako bi podijelili ponos koji je odjeknuo s pozornice“, „međimurski vinari iz Udruge vinogradara i vinara Hortus Croatiae koji su, vrijedi podsjetiti, svoje etike nedavno predstavili na riječkom WineRi“), strane riječi („punkt“, „event“), pravopisne pogreške pri pisanju velikog i malog slova („Danu naše Županije“, „svečanom sjednicom županijske Skupštine“, „učakovcu.“), izostavljanje bjeline iza zareza („Pečuh,Gradska“), pisanje ije/je („ostavio vrijedna dijela“), crtice/spojnice („nagrađenog –Košarkaškog“), pogrešno pisanje navodnika, pogrešna upotreba zareza (uvijek ispred veznika te), pogrešno pisanje datuma („Povodom 08. ožujka „), logičke pogreške; pogrešan veznik („Grupa od 14 djece i mladih s invaliditetom i teškoćama u razvoju na BIMEP se uključila vlastitom rutom dugačkom 12,6 km, a sastojala se od 4 punkta“) i negacija glagola je/nije („Bitno je napomenuti da je na ovogodišnjem BIMEP-u prema dobivenim informacijama Policijske uprave Međimurske i Hitne, tijekom cijelog dana nije bilo intervencija“), gramatičke pogreške upotrebe s/sa („sa gradonačelnicom“, „sa Centrom“ i „izostanak sročnosti („Bila je to nova prigoda i našim liječnicima za razmjenu iskustava s kolegama te upoznavanjem s novim spoznajama i dosezima u liječenju gušterače.“, „Festivala cekara u Nedelišću pokazao raskoš umijeća“, „Najaktivniji ogranak Matice hrvatske djeluje upravo u Čakovcu, te na ponos mnogih poklonika pisane riječi i kulturne baštine osvajaju najviše nagrade“, „važan karika u lancu“, „dijelile prigodne poruke, kojima su željeli“, „Na jednoj od najvećih turističkih manifestacija u Međimurju- Urbanovo“), izostavljanje prijedloga („Andriji Tekeliju Murskog Središća“), kao i stilska pogreška pleonazmi („sastanak između župana“). To su samo neki primjeri jezičnih pogrešaka koje pokazuju da ni stranice posljednje istraživane županije nisu lektorirane, kao ni trinaest prethodnih.

5. Zaključak

Nakon obrađene 1363 objave na službenim stranicama četrnaest županija kontinentalne Hrvatske u istraživanom razdoblju od dva mjeseca potvrđene su obje početne hipoteze: Niti jedna istraživana županija kontinentalne Hrvatske nema lektorirane službene mrežne stranice, premda je to prema Zakonu dužna, jer niti jedna od istraživanih rubrika vijesti ne objavljuje uz pridržavanje normi standardnoga jezika čime se potvrđuje i druga hipoteza da se na mrežnim stranicama županija pojavljuju brojne jezične pogreške što je u radu potkrijepljeno primjerima.

Uz navedene hipoteze, postavljeno je i istraživačko pitanje: Koja vrsta jezičnih pogrešaka se najčešće pojavljuje u objavama na mrežnim portalima županija?

Istraživanje je pokazalo zamjetnu prisutnost gramatičkih pogrešaka, odnosno preciznije, rečenica u kojima nema sročnosti između rečeničnih dijelova. Na stranicama većine županija (iznimke su Osječko-baranjska i Varaždinska županija) za-

bilježena su nepodudaranja u padežima, rodovima i jednini i množini koje je inače prirodno izvornim govornicima nekog jezika.

Donošenje Zakona o hrvatskom jeziku sigurno pripada važnijim dokumentima u hrvatskoj borbi za očuvanje jezika i namjera zakonodavca je jasna. Međutim, važno je osvijestiti nužnost pridržavanja Zakona, ili bar jezičnih normi, autora i priređivača medijskih sadržaja u službenoj javnoj upotrebi.

Literatura

- Babić, S. (2004), *Hrvanja hrvatskoga*, Zagreb, Školska knjiga.
Hrvatski pravopis (2013), Zagreb, Institut za Hrvatski jezik i jezikoslovlje.
Škarić, I. (2006), *Hrvatski govori!* Zagreb, Školska knjiga.
Tkalec, G. (2014), *Stilske osobitosti medijskoga jezika*, Koprivnica, Sveučilište Sjever.

Mrežni izvori:

- Bjelovarsko-bilogorska županija (<https://bbz.hr/>). Pristupljeno 21. svibnja 2004.
Brodsko-posavska županija (<https://www.bpz.hr/>). Pristupljeno 24. svibnja 2004.
Grad Zagreb (<https://zagreb.hr/>). Pristupljeno 7. svibnja 2004.
Karlovačka županija (<https://www.kazup.hr/>). Pristupljeno 14. svibnja 2004.
Koprivničko-križevačka županija (<https://kckzz.hr/hr/>). Pristupljeno 17. svibnja 2004.
Krapinsko-zagorska županija (<https://kzz.hr/>). Pristupljeno 7. svibnja 2004.
Međimurska županija (<https://medjimurska-zupanija.hr/>). Pristupljeno 31. svibnja 2004.
Osječko-baranjska županija (<https://www.obz.hr/>). Pristupljeno 26. svibnja 2004.
Požeško-slavonska županija (<https://www.pszupanija.hr/>). Pristupljeno 23. svibnja 2004.
Sisačko-moslavačka županija (<https://www.smz.hr/>). Pristupljeno 10. svibnja 2004.
Varaždinska županija (<https://www.varazdinska-zupanija.hr/>). Pristupljeno 15. svibnja 2004.
Virovitičko-podravska županija (<https://www.vpz.hr/>). Pristupljeno 22. svibnja 2004.
Vukovarsko-srijemska županija (<https://vusz.hr/>). Pristupljeno 28. svibnja 2004.
Zagrebačka županija (<https://www.zagrebacka-zupanija.hr/>). Pristupljeno 7. svibnja 2004.
Zakon o hrvatskom jeziku:
(https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_02_14_252.html).
Pristupljeno 27. veljače 2024.

Kontinentalna Hrvatska: analiza ekoloških praksi i komunikacije na društvenim mrežama

Izvorni znanstveni rad

Lidija Nujić Pečenec

Institut za turizam
Vrhovec 5, Zagreb
lidija.nujic@iztztg.hr

Diana Baus

Institut za turizam
Vrhovec 5, Zagreb
diana.baus@iztztg.hr

Sažetak

Rad istražuje vezu između ekoloških praksi u kontinentalnom dijelu Hrvatske i načina na koji se te prakse komuniciraju putem društvenih mreža. Svrha rada je analizirati ekološke inicijative u kontinentalnoj Hrvatskoj te procijeniti učinkovitost komunikacije o tim praksama na društvenim mrežama. Metodološki okvir uključuje pregled dostupne literature, analizu relevantnih podataka i studiju slučaja na primjerima ekoloških praksi te analizu sadržaja i komunikacije na društvenim mrežama Facebook i Instagram regionalnih turističkih zajednica kontinentalne Hrvatske (u sjeverozapadnoj regiji).

Ključni rezultati istraživanja pokazuju prisutnost raznovrsnih ekoloških praksi u kontinentalnoj Hrvatskoj. Međutim, komunikacija o ovim praksama putem društvenih mreža nije adekvatna, time ni učinkovita; dok su turističke zajednice Međimurske i Zagrebačke županije aktivno angažirane u promoviranju održivosti putem društvenih mreža, druge promatrane regionalne turističke zajednice pokazuju manje ili nimalo aktivnosti u ovom području. Rezultati su pokazali značajnu prisutnost objava o prirodnim ljepotama kontinentalne Hrvatske, ali nedovoljnu promociju ekoloških inicijativa.

Zaključak istraživanja ističe potrebu za unaprjeđenjem strategija komunikacije o ekološkim praksama na društvenim mrežama kako bi se povećala svijest među turistima i lokalnim zajednicama, educirala publika te potaknulo odgovorno ponašanje. Naglašava se važnost povećanja prisutnosti ekoloških tema što može pridonijeti boljoj promociji regija kao održivih turističkih destinacija, privući više posjetitelja i podržati dugoročnu ekološku održivost.

Ključne riječi: kontinentalna Hrvatska, ekološke prakse, društvene mreže, održivi razvoj turizma, komunikacija.

Continental Croatia: Analysis of ecological practices and communication on social networks

Abstract

The paper investigates the connection between ecological practices in continental Croatia and how these practices are communicated through social networks. The paper aims to analyse environmental initiatives in continental Croatia and to assess the effectiveness of communication about these practices on social networks. The methodological framework includes a review of the available literature, an analysis of relevant data, a case study on examples of ecological practices, and an analysis of the content and communication on Facebook and Instagram of the regional tourist boards of continental Croatia (in the northwestern region).

The key results of the research show the presence of various ecological practices in continental Croatia, including waste management, biodiversity conservation, and the promotion of sustainable agriculture and tourism. However, communication about these practices via social networks is inadequate and ineffective. While the tourist boards of Međimurje and Zagreb counties are actively engaged in promoting sustainability through social networks, other observed regional tourist boards show less or no activity in this area. The results showed a significant presence of content about the natural beauty of continental Croatia, but insufficient promotion of ecological initiatives.

The conclusion highlights the need to improve communication strategies about ecological practices on social networks to increase awareness among tourists and local communities, educate the public, and encourage responsible behaviour. It emphasizes the importance of boosting the presence of ecological themes, which can contribute to better promotion of regions as sustainable tourist destinations, attract more visitors, and support long-term ecological sustainability.

Keywords: continental Croatia, ecological practices, social networks, sustainable tourism, communication.

1. Uvod

Kontinentalna Hrvatska, često zanemarena u odnosu na popularne jadranske destinacije, sve više privlači pažnju kao bogato i raznoliko područje koje nudi brojne turističke atrakcije. Prema statističkim podacima (Državni zavod za statistiku,

n.d.), ova regija bilježi rastući interes turista koji traže autentična iskustva daleko od pretrpanih obalnih gradova. Kontinentalna Hrvatska se ponosi svojim prirodnim ljepotama, kulturnim bogatstvom i povijesnim naslijeđem, što je čini ključnom destinacijom za održivi razvoj turizma.

S porastom turizma dolazi i do povećanog pritiska na prirodne resurse i okoliš. Održivost postaje ključno pitanje, osobito u regijama poput Kontinentalne Hrvatske koje se ponose svojim ekološkim naslijeđem. Promicanje ekološki odgovornog turizma nije samo nužnost za očuvanje okoliša već i prilika za stvaranje visoke razine zadovoljstva turista te pružanje značajnog iskustva, podižući svijest turista o pitanjima održivosti i promičući prakse održivog razvoja turizma među njima (UNWTO, n.d.). Europska komisija ističe važnost integracije održivih praksi u lokalnu zajednicu jer je kvaliteta turističkih destinacija pod snažnim utjecajem njihovog prirodnog i kulturnog okruženja (European Commission, n.d.).

U današnjem digitalnom dobu, društvene mreže igraju ključnu ulogu u oblikovanju percepcije i poticanju interesa za turističke destinacije. Društvene mreže pružaju platformu za promicanje ekološki održivih praksi, povezivanje s potencijalnim posjetiteljima i stvaranje zajednice koja vrednuje održivost (Kaplan & Haenlein, 2010).

Ovaj rad istražuje vezu između ekoloških praksi u kontinentalnom dijelu Hrvatske i načina na koji se te prakse komuniciraju putem društvenih mreža. Cilj ovog rada je istražiti kako se Kontinentalna Hrvatska nosi s izazovima ekološke održivosti u turizmu i na koji način koristi društvene mreže za komunikaciju i promociju svojih ekoloških inicijativa. U radu se analiziraju postojeće prakse i njihova učinkovitost te su ponudene preporuke za daljnji razvoj. Struktura rada obuhvaća pregled relevantne literature, analizu komunikacije na društvenim mrežama te studije slučaja koje ilustriraju uspješne primjere iz regije.

2. Društvene mreže u destinacijskom marketingu

Destinacijske menadžment organizacije (DMO) ključne su komponente turističkog gospodarskog sustava (Blain, Levy & Ritchie, 2005). DMO se javljaju na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini. U slučaju nacionalnih entiteta, takozvane nacionalne turističke organizacije ispunjavaju funkcije DMO-a (Borzyszkowski, 2015).

U većini je zemalja nacionalna turistička organizacija (NTO) preuzela značajan dio odgovornosti za nacionalnu turističku politiku; prema Jayapalanu (2001.), NTO je tijelo visoko odgovorno za formuliranje i provedbu nacionalne turističke politike. U Hrvatskoj je nositelj turističke politike „tijelo državne uprave nadležno za turizam te ono planira i upravlja razvojem turizma“ (Zakon o turizmu, NN 156/23, čl. 7.). Morrison sa suradnicima (Morrison et al., 1995) konkretizira ovu definiciju rekavši da je “NTO organizacija službeno odgovorna za razvoj i marketing turizma jedne ze-

mlje”. Prema Chandri i Menezesu (2001), NTO su organizacije kojima je povjerena odgovornost za pitanja vezana za turizam na nacionalnoj razini. Opće je prihvaćeno da je NTO entitet s cjelokupnom odgovornošću za marketing zemlje kao turističke destinacije (Pike, 2004).

Hrvatska turistička zajednica (HTZ) je nacionalna turistička organizacija Republike Hrvatske, osnovana s ciljem stvaranja i promicanja identiteta i ugleda hrvatskog turizma u zemlji i svijetu (Hrvatska turistička zajednica, n.d.a).

Sustav turističkih zajednica, organiziran po modelu destinacijske menadžment organizacije, sastoji se od lokalnih turističkih zajednica koje pokrivaju područje jedne ili više lokalnih samouprava, otoka, rivijera ili sličnih cjelina; regionalnih turističkih zajednica koje obuhvaćaju jednu ili više regionalnih samouprava; Turističke zajednice Grada Zagreba koja djeluje na području Zagreba te Hrvatske turističke zajednice koja pokriva cijelu Republiku Hrvatsku (Hrvatska turistička zajednica, n.d.b). Prema Zakonu o turizmu (NN156/23, čl. 10), koji je na snazi od 1. siječnja 2024. godine i postavlja temeljne preduvjete za budući razvoj u smjeru održivosti, uloga turističke zajednice je upravljanje destinacijom i marketing. Prema istom Zakonu, Hrvatska turistička zajednica odgovorna je za koordinaciju marketinških aktivnosti svih turističkih zajednica. Kako bi se poboljšala učinkovitost upravljanja destinacijama, uspostavlja se nacionalna i regionalna koordinacija predsjednika turističkih zajednica. Nacionalna koordinacija predsjednika turističkih zajednica usklađuje rad i aktivnosti regionalnih turističkih zajednica, osiguravajući pritom horizontalnu i vertikalnu suradnju među njima. S druge strane, Regionalna koordinacija predsjednika turističkih zajednica usmjerava rad i aktivnosti lokalnih turističkih zajednica unutar svog područja te također omogućava horizontalnu i vertikalnu suradnju među turističkim zajednicama (Zakon o turizmu (NN156/23).

Iz svega navedenoga slijedi kako regionalne turističke zajednice igraju ključnu ulogu u učinkovitom upravljanju destinacijama jer koordiniraju rad lokalnih turističkih zajednica i omogućavaju njihovu usklađenu suradnju na regionalnoj razini. Regionalne turističke zajednice pomažu u unaprjeđenju razvoja destinacija kroz koordinaciju i podršku, omogućavajući vertikalnu i horizontalnu suradnju između različitih razina turističkih organizacija, čime se doprinosi boljem usklađivanju aktivnosti i postizanju zajedničkih ciljeva održivog razvoja turizma. Stoga, komunikacija na društvenim mrežama od strane regionalnih turističkih zajednica u kontekstu ekološke održivosti u turizmu predstavlja ključan faktor u promicanju odgovornog turizma i privlačenju posjetitelja koji cijene prirodne i ekološki očuvane destinacije.

Društvene mreže su postale nezaobilazan alat u destinacijskom marketingu te imaju važnu ulogu kreiranju percepcije destinacija te poticanju posjeta destinaciji. Sposobnost društvenih mreža da dosegnu veoma široku publiku, mogućnost dvosmjerne komunikacije te uvid u karakteristike i preferencije korisnika, čini ih veoma korisnim, poželjnim i potrebitim sredstvima za turističke zajednice.

Strategije komunikacije koje turističke zajednice koriste na društvenim mrežama su ključne za učinkovitu promociju destinacija. Vizualni sadržaji, kao što su fotografije i videozapisi, su veoma važni na društvenim mrežama jer pružaju potencijalnim turistima uvid u atraktivnost destinacije (Tussyadiah & Fesenmaier, 2009). Nadalje, NTO-i koji koriste društvene mreže mogu dodati vrijednost svojoj marki destinacije pružajući točne informacije, izravnom interakcijom sa svojim klijentima (gostima) te pravovremenim odgovaranjem na njihove upite (Lange-Faria & Elliot, 2012). Društvene mreže turističkim organizacijama pružaju nebrojene mogućnosti koje, ukoliko se u potpunosti iskoriste, mogu razviti odnos između pružatelja turističkih usluga i putnika u „umreženi proces inovacije i društvene proizvodnje“ (Tussyadiah & Zach, 2013). Međutim, korištenje društvenih mreža podrazumijeva i obvezu učenja i stalnih promjena i prilagođavanja korištenjem proaktivnih pristupa (Gretzel et. al., 2006). Društvene mreže mogu pomoći destinacijama da ostanu konkurentne ako prezentiraju zanimljive sadržaje, koriste kreativnost i podršku te potiču interaktivnu komunikaciju (Kiráľová & Pavlíčka, 2015).

Odluka o odlasku na odmor uključuje niz složenih i međusobno povezanih misaonih procesa na koje mogu utjecati usmena komunikacija (*eng. Word of Mouth*) i društveni mediji (Buhalis, 2003.). Da društvene mreže značajno utječu na odluke turista, ali i na upravljanje destinacijama i turistički marketing, potvrđuju mnoga istraživanja (Leung et al., 2019; Cox et al., 2009; Schroeder & Pennington-Gray, 2015; Tse, 2013; Song & Yoo, 2016; Hudson and Thal, 2013). Glavni razlog rasta korištenja društvenih mreža je taj što je postao alat za oblikovanje percepcija, osjećaja i iskustava (Luo & Zhong, 2015), stoga je važan izvor informacija u procesu donošenja odluka o putovanju (Lin & Huang, 2006; Usui et. al., 2018).

Utjecaj društvenih mreža na destinacijski marketing vidi se i u činjenici da su najčešći ciljevi kampanja na društvenim mrežama povećanje vidljivosti, globalni doseg, poticanje posjetitelja da planiraju svoje putovanje, jačanje imidža destinacije, povećanje broja posjetitelja, doseg novih tržišta (Kiráľová & Pavlíčka, 2015).

Iako je održivost globalni trend, literatura ukazuje na „jaz u stavovima i ponašanju“ (Vermeir i Verbeke, 2006) gdje pozitivni stavovi ljudi prema održivom razvoju turizma ne dovode uvijek i do zelene potrošnje. Važno je napomenuti da literatura također ističe kako potrošači mogu utjecati na potrošačke navike drugih potrošača putem društvenih mreža pa čak i transformirati iskustva putovanja (Tussyadiah i Fesenmaier, 2009). Društvene mreže, kao alat za komunikaciju o održivosti, olakšavaju promicanje i angažiranje korisnika prema održivoj potrošnji u današnje digitalno doba (Diaz, 2015; Johnson, 2014; Zolkepli i Kamarulzaman, 2015). Rezultati istraživanja (Gulati, 2022) o utjecaju društvenih mreža na održivi razvoj turizma pokazuju da aktivnosti promocije društvenih medija doista stvaraju svijest među ljudima o održivosti, a to dovodi do povezivanja zelenih turista. Promotivne aktivnosti na društvenim mrežama su ključne u stvaranju održive potražnje među turistima.

3. Analiza komunikacije na društvenim mrežama regionalnih turističkih zajednica kontinentalne Hrvatske

Cilj analize komunikacije na društvenim mrežama je omogućiti dublje razumijevanje kako regionalne turističke zajednice komuniciraju ekološke prakse na društvenim mrežama i pružiti smjernice za poboljšanje komunikacijskih strategija u tom području. Analiza je primijenjena na sadržaje objavljene na kanalima društvenih mreža (Facebook i Instagram) sljedećih regionalnih turističkih zajednica: Zagrebačka županija, Krapinsko-zagorska županija, Varaždinska županija, Koprivničko-križevačka županija te Međimurska županija.

Ove se županije nalaze u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, relativno blizu jedna drugoj. Upravo geografska blizina rezultira sličnim klimatskim uvjetima, topografijom i prirodnim resursima. Svi dijelovi ove regije imaju bogate poljoprivredne površine, šumovite brežuljke i rijeke, koje čine temelj njihovih turističkih atrakcija. Nadalje, ove su županije bogate kulturnim znamenitostima, poput dvoraca, crkava i tradicionalnih sela. Mnogi kulturni događaji i manifestacije u ovim županijama temelje se na lokalnoj tradiciji i običajima koji se prenose generacijama. Promocija lokalne gastronomije i enologije je još jedan nezaobilazan aspekt turističke ponude, s naglaskom na autentičnost i kvalitetu. Sve ove županije obuhvaćaju više manjih gradova i općina, što omogućava ravnomjerniju raspodjelu turističkih aktivnosti i razvoj manjih urbanih centara kao turističkih destinacija. Prometna povezanost ovih županija je dobra, posebice uzevši u obzir njihovu blizinu Zagrebu i glavnim autocestama. Ovo olakšava pristup turistima koji dolaze iz drugih dijelova Hrvatske i inozemstva, čineći ih lako dostupnim destinacijama za kratke i duže boravke. S obzirom na njihov prirodni okoliš, ekološke inicijative poput očuvanja prirodnih resursa, promicanja ekološki prihvatljivih praksi i održivog razvoja postaju sve važniji. Upravo zbog toga što je održivi razvoj turizma bitan za zaštitu resursa, podršku lokalnim zajednicama i stvaranje pozitivnih turističkih iskustava i doživljaja (za sve uključene strane), a društvene mreže stvaraju svijest među ljudima o održivosti, središte ove analize jest komunikacija o ekološkim praksama na društvenim mrežama nabrojanih regionalnih turističkih zajednica.

Jedinica analize bila je objavljena objava na kanalima društvenih mreža gore navedenih turističkih zajednica, u razdoblju od 1. siječnja 2023. godine do 31. prosinca 2023. godine. Prikupljeno je i analizirano ukupno 3.121 objava na društvenim mrežama regionalnih turističkih zajednica (1.785 objava na društvenoj mreži Facebook te 1.336 objava na društvenoj mreži Instagram).

Analiza sadržaja provedena je od 10. travnja do 17. travnja 2024. Nakon pregleda sadržaja, razvrstan je prema kriterijima ciljane skupine te kriteriju teme sadržaja. Sadržaj koji se kategoriziran prema ciljanoj skupini u obzir uzima kome se u objavi prvenstveno obraća, a razvrstavanje se provodilo prema sljedeće tri skupine: (a) sadržaj za opću populaciju, (b) sadržaj za medije i (c) sadržaj za akademsku zajednicu.

Analiza komunikacije ekoloških praksi na Facebooku i Instagramu regionalnih turističkih zajednica kontinentalne Hrvatske započinje identifikacijom relevantnih ključnih riječi i tema koje se odnose na ekološke prakse, poput „očuvanje prirode“, „ekološki turizam“, „održivost“, „zaštita okoliša“, „ekološki projekti“ i slično, nakon čega se razvrstavaju prema kriteriju teme sadržaja. Proučavale su se objave regionalnih turističkih zajednica na Facebooku i Instagramu kako bi se identificirale one koje se odnose na isticanje ekoloških praksi u destinacijama. Gledane su isključivo objave koje imaju ekološke elemente, u smislu da jasno naglašavaju ekološku održivost ili zaštitu okoliša te održivi razvoj. Takve su objave svrstane u kategoriju „objave o ekološkim praksama“. Objave koje se ne odnose na ekološke prakse su klasificirane kao „ostali sadržaj“. Nadalje, analizom se dobio uvid u učestalost objavljivanja sadržaja koji se odnosi na ekološke prakse na društvenim mrežama, što daje podatak o tome koliko je tema ekološke održivosti prioritetna u komunikacijskoj strategiji turističkih zajednica.

Rezultati analize su prikazani u tablici br. 1.

Tablica 1. Analiza komunikacije na društvenim mrežama regionalnih turističkih zajednica

Turistička zajednica	Ukupan objava na društvenim mrežama			Objave o ekološkim praksama			Ostale objave			Udio objava o ekološkim praksama u svim objavama na društvenim mrežama	Ciljna skupina
	FB	IG	Σ	FB	IG	Σ	FB	IG	Σ		
Međimurska županija	111	43	154	14	10	24	97	33	130	15,6%	Opća populacija
Varaždinska županija	93	33	126	0	0	0	93	33	126	0,0%	Opća populacija
Koprivničko-križevačka županija	134	12	146	3	2	5	131	10	141	3,4%	Opća populacija
Krapinsko-zagorska županija	381	248	629	0	0	0	381	248	629	0,0%	Opća populacija
Zagrebačka županija	1066	1000	2066	54	54	108	1012	946	1958	5,2%	Opća populacija
UKUPNO	1785	1336	3121	71	66	137	1714	1270	2984		

*FB = Facebook; IG = Instagram; UK = Ukupno

Izvor: analiza autora

Sav objavljeni sadržaj je usmjeren općoj populaciji te informiraju ciljnu skupinu o relevantnim aktualnostima u županiji. Samim time, jezik je pojednostavljen i prilagođen mediju.

Za potrebe ove analize, redovitim objavljivanjem sadržaja se smatra konzistentno objavljivanje novih objava u tekstualnom, slikovnom i/ili u obliku videozapisa. Frekvenciju objavljivanja određuju same turističke zajednice, no za potrebe analize, redovitim objavljivanjem se podrazumijeva najmanje dvije objave tjedno, odnosno osam objava mjesečno. Ovo je minimalan broj objava koje turističke zajednice moraju objaviti kako bi održale svoju prisutnost te redovito ažurirale svoje pratitelje o ključnim događajima. Na ovaj način turističke zajednice mogu graditi svoju zajednicu na društvenim mrežama koja će ih „nagraditi“ svojim angažmanom i povjerenjem, a na društvenim mrežama će se povećati njihova vidljivost. Ovom analizom je obuhvaćeno ukupno 3.121 objava, od čega je 1.785 objava na Facebooku, a 1.336 objava na Instagramu. Redovito objavljivanje sadržaja se promatra kroz prosječni broj svih objava, za svaku društvenu mrežu. Rezultati su prikazani u tablici br. 2.

Tablica 2. Prosjek svih objava na društvenim mrežama regionalnih turističkih zajednica

Turistička zajednica	Ukupan objava na društvenim mrežama			FB Prosječni mjesečni broj objava	IG Prosječni mjesečni broj objava
	FB	IG	Ukupno		
Međimurska županija	111	43	154	9,25	3,6
Varaždinska županija	93	33	126	7,75	2,8
Koprivničko-križevačka županija	134	12	146	11,17	1,0
Krapinsko-zagorska županija	381	248	629	31,75	20,7
Zagrebačka županija	1066	1000	2066	88,83	83,3
UKUPNO	1785	1336	3121	148,75	111,3

*FB = Facebook; IG = Instagram; UK = Ukupno

Izvor: analiza autora

Učestalost objavljivanja sadržaja na Facebooku (tablica 2) ukazuje na prepoznatu važnost održavanja prisutnosti i angažmana na ovoj društvenoj mreži, što je u skladu s preporukama za optimalnu vidljivost i povezivanje s publikom. S obzirom na algoritme Facebooka koji favoriziraju konzistentan i angažirajući sadržaj, ovakva praksa može pomoći u povećanju dosega i vidljivosti objava. Nasuprot Facebooku, stanje na Instagramu je drugačije, s vidljivom varijabilnošću u učestalosti objavljivanja među turističkim zajednicama: samo turističke zajednice Krapinsko-zagorske i Zagrebačke županije su objavile više od prosječno osam objava mjesečno. Ostatak turističkih zajednica objavljuje rjeđe, što može ukazivati na različite prioritete posvećene ovoj platformi. S obzirom na aktualnu popularnost Instagrama, gdje je naglasak na vizualnom sadržaju, neredovito objavljivanje znači potencijalno propuštenu priliku za bolju promociju turističkih destinacija kroz vizualno atraktivan sadržaj.

Nadalje, analiza učestalosti objavljivanja o ekološkim praksama na društvenim mrežama Facebook i Instagram među regionalnim turističkim zajednicama kontinentalne Hrvatske otkriva značajne razlike u pristupu i fokusu na ekološke teme (tablica 1). Turistička zajednica Međimurske županije pokazuje značajnu aktivnost u promoviranju ekoloških praksi na obje platforme, s visokim udjelom ekološkog sadržaja u ukupnom broju objava, što ukazuje na fokus na ekološke teme i održivosti. Turistička zajednica Varaždinske županije nema objava vezanih za ekološke prakse na društvenim mrežama, što ukazuje na nedostatak fokusa ili potencijalno nedovoljno resursa posvećenih ovoj temi. Turistička zajednica Koprivničko-križevačke županije ima nekoliko objava o ekološkim praksama, no njihov udio u ukupnim objavama je relativno nizak. To sugerira da je ekološki sadržaj prisutan, ali ne predstavlja glavni fokus u komunikaciji na društvenim mrežama. Kao i turistička zajednica Varaždinske županije, turistička zajednica Krapinsko-zagorske županije nema objava vezanih za ekološke prakse. Ovo također može signalizirati nedostatak strategije za promoviranje održivosti ili resursa posvećenih toj temi. Turistička zajednica Zagrebačke županije ima visok broj objava o ekološkim praksama na obje platforme, što ukazuje na snažnu posvećenost promoviranju održivosti. Iako je udio ekoloških objava relativno nizak u odnosu na ukupni broj objava, apsolutni broj ovih objava sugerira snažnu aktivnost u ovom segmentu.

Vidljive su značajne razlike u pristupu ekološkim temama među promatranim regionalnim turističkim zajednicama. Dok neke turističke zajednice, poput Međimurske i Zagrebačke, aktivno promoviraju ekološke prakse, druge, poput Varaždinske i Krapinsko-zagorske, nemaju vidljiv sadržaj vezan za održivost. Odsutnost ekološkog sadržaja može predstavljati propuštenu priliku za promoviranje održivosti i privlačenje ekološki svjesnih posjetitelja. Turistička zajednica Međimurske županije s visokim udjelom ekološkog sadržaja u ukupnim objavama i Turistička zajednica Zagrebačke županije s velikim brojem ekoloških objava pokazuju primjer dobre prakse u promoviranju održivosti. Njihove aktivnosti mogu poslužiti kao model za druge turističke zajednice koje žele povećati svoju prisutnost u ekološkom segmentu. Ove turističke zajednice uspješno koriste društvene mreže za isticanje ekoloških

tema, što može privući ekološki osviještene turiste i pozitivno utjecati na percepciju regije. Osim toga, integracija održivosti u marketinške strategije i komunikaciju na društvenim mrežama može pridonijeti zaštiti prirodnih i kulturnih resursa za buduće generacije. Nadalje, potpuni nedostatak objava o ekološkim praksama kod turističkih zajednica Varaždinske i Krapinsko-zagorske županije ukazuje na značajan prostor za poboljšanje. Integracija ekoloških tema u njihove komunikacijske strategije mogla bi pomoći u promociji održivih turističkih praksi i privući ekološki osviještenu publiku. Također, iako turistička zajednica Koprivničko-križevačke županije ima određeni broj ekoloških objava, njihov udio je nizak. Povećanje frekvencije i vidljivosti ekoloških tema može poboljšati percepciju županije kao održive destinacije.

4. Primjeri održivog razvoja u kontinentalnoj Hrvatskoj

Promjene u oborinama, temperaturi i ekstremnim vremenskim uvjetima utječu na sva turistička odredišta diljem svijeta. Suočavanje s klimatskim promjenama postala je glavna preokupacija kako znanstvenika, tako i struke, te je potaknulo brojna istraživanja u tom smjeru. Klimatske promjene postupno mijenjanju većinu industrija i gospodarskih sustava, pa tako i turizam, koji je u Hrvatskoj još uvijek samo sezonalna aktivnost.

Ovim radom, osim što se analizira komunikacija o ekološkim praksama putem društvenih mreža, želi se potaknuti i razvoj kontinentalne Hrvatske. Praksa prekomjernog turizma već se odavno osjeća u mnogim destinacijama obalne Hrvatske te se mora pronaći način kako bi se turizam sa ljetnih mjeseci prebacio i na ostatak godine, ali i kako bi se rasteretio obalni dio Hrvatske i priljev turista prebacio na kontinentalni dio Hrvatske. Negativne eksternalije turizma već utječu na kvalitetu života u lokalnim zajednicama i iscrpljuju biljne i životinjske resurse.

Obzirom da povećanje temperature također može promijeniti sezonske obrasce turizma te dovesti do ekstremnih vremenskih događaja koji mogu izravno pogoditi turističke destinacije (oštećujući infrastrukturu, prirodne ljepote i kulturno naslijeđe), a koji nisu lako predvidivi; gradovi i općine mogu odgovoriti na načine koji će ublažiti negativne učinke, ali i postići kvalitetu života lokalnog stanovništva i zajednice u cjelini. Osim toga, bitno je naglasiti da pretjerana potrošnja resursa, gradske gužve, onečišćenja, urbana nesigurnost i ostali negativni čimbenici pokazuju da urbanizacija predstavlja ozbiljan izazov našim društvima (Cities of tomorrow, 2013) te da se gradovi moraju organizirati na način da aktivno slijede sve trendove na području zaštite okoliša i ljudi.

Međutim, ovo nije jedini problem koji se javlja, tu su i problemi društvene i organizacijske prirode. To se odnosi na razne ulagače, organizacije i najbitnije, vlasti, koji trebaju surađivati u izgradnji pametne destinacije (Chourabi, H. et al. , 2012). Sve to nameće potrebu za pronalaženjem inovativnih rješenja i tehnologija koje će,

osim odgovora na osnovne potrebe, unaprijediti kvalitetu života ljudi te osigurati održiv gospodarski rast.

Jačanje tehnologije ide u prilog održivom razvoju na području očuvanja okoliša jer pruža kreativna rješenja koja su izvrstan alat u proces planiranja i upravljanja destinacijama. Pametne i održive destinacije stoga koriste informacijske i komunikacijske tehnologije (engl. Information Communication Technology /ICT) i različita IoT rješenja (engl. Internet of Things /IoT). Korištenje ICT-a trebalo bi donijeti promjene, prikupiti povratne informacije te ih uključiti u proces planiranja, promijeniti dinamiku u pružanju javnih usluga, pretvoriti probleme u kreativna rješenja, dodati vrijednost postojećoj infrastrukturi i poboljšati pokazatelje uspješnosti (Erceg, 2019). To znači da pametan grad treba dati mjerljive i učinkovite rezultate koje mogu pratiti stanovnici, kao i oni što posjećuju grad (Bouskela, M. et al. , 2016).

Planiranje i poduzimanje mjera za ublažavanje onečišćenja i osiguravanje kvalitete života na određenom području je glavna zamisao pojma održivosti. Pojedini gradovi kontinentalne Hrvatske već su uspjeli osigurati da se kvaliteta života njihovih stanovnika ne promjeni obzirom na promjene klime i pojačan priljev ljudi u grad. Uspjeli su nadmašiti negativne strane turizma, čineći turizam pozitivnom snagom svoje ekonomije, podupirući učenje i međukulturalno razumijevanje, te osiguravanje kulturne baštine, bioraznolikosti i prirodnih resursa.

Međuregionalna i međunarodna razmjena dobrih praksi pokazala se kao najbolje rješenje za razmjenu projekata koji su se već negdje pokazali učinkovitima i na koje se stanovništvo vrlo uspješno prilagodilo. U ovom radu navedeni su primjeri dobre prakse destinacija (gradova/regija) koje su se već okušale na području održivog ekološkog razvoja kroz razvoj gradova ili regije u cijelosti te su nagrađeni Green Destination certifikatom.

5. Green destinacije u Hrvatskoj

Green Destinations kao globalna neprofitna organizacija teži poboljšanju održivog razvoja turističkih destinacija, promicanju turizma i stjecanju međunarodnog priznanja. Pristup u ocjenjivanju i priznavanju destinacijskog napretka u skladu je s načelima Agende 2030 Ujedinjenih naroda i ciljeva održivog razvoja (SDGs) te načelima Vijeća za globalni održivi turizam (GSTC). Organizacija je međunarodno priznata u više od 400 destinacija u 90 zemalja kako bi unaprijedila modele održivog razvoja turizma. Oznaka Green Destination za održivi razvoj turizma donosi povećavanje vidljivosti na turističkom tržištu, uvrštavanje u svjetske vodiče i prezentacije na velikim turističkim sajmovima čime se jača konkurentnost te omogućuje razvijanje inovativnih ekoloških rješenja i postizanje nižih operativnih troškova u turizmu (Tourism Lab, 2024).

Green Destinations certifikat ističe izvrsnost destinacije u upravljanju održivosti te ocjenjuje različite aspekte održivog upravljanja, uključujući zaštitu prirode i

baštine, upravljanje otpadom, energetska učinkovitost i borbu protiv klimatskih promjena. Zagrebačka županija dobitnik je brončanog Green Destinations certifikata za 2024. godinu, za najviši standard održivosti u Hrvatskoj. Proces certificiranja započeo je ispitivanjem lokalnog stanovništva o njihovim očekivanjima po pitanju razvoja. Istraživanje je pokazalo da 70% ispitanika vjerovalo je da će certifikacija, posebice implementacija certifikata održivog razvoja, utjecati na prepoznatljivost destinacije, sinergijsku suradnju destinacijskih dionika i privlačenje gostiju. U procesu certificiranja, Zagrebačka županija zadovoljila je slijedeće okolišne teme i pod teme:

Tablica 3. Kriteriji ocjenjivanja destinacija

Glavna područja certificiranja:	Podteme:
Destinacijski menadžment	Odnos prema zaposlenicima Pristupačnost Informacije
Priroda i krajolik	Priroda i krajolik Energija i klima Zbrinjavanje otpada
Okoliš i klima	Voda Zagađenost okoliša
Kultura i tradicija	Kulturno nasljeđe
Dobrobit društva	Društveno blagostanje Sigurnost i zdravlje
Poslovanje i ugostiteljstvo	Nabava i prodaja
Benefiti certificiranja	
Za 80% putnika u svijetu je izrazito bitno održivo putovati	
70% putnika će prije izabrati smještaj koji primjenjuje prakse održivog upravljanja	
Kvalitetnije donošenje odluka u upravljanju turizmom	
Mjerenje napretka održivog razvoja turizma	
Odgovorno ponašanje prema zajednici	
Povećanje vidljivosti i konkurentnosti na turističkom tržištu	
Poboljšanje vlastitog poslovanja	
Reduciranje operativnih troškova	
57% putnika osjeća se bolje ako borave u smještaju koji ima certifikat održivosti	

Izvor: analiza autora prema podacima iz Tourism Lab-a: Green Destination

U pokretanju ekoloških akcija i mjera najviše su se istaknule neprofitne udruge koje su započele vlastite akcije zbrinjavanja otpada, ali i drugih okolišnih aktivnosti. Jedan od primjera je reciklažno imanje Vukomerić i ZMAG koje je pokrenula je grupa studenata iz Zagreba, između 18 i 20 godina. U cilju razvoja svoje sredine i kako bi okolini pokazali da se može živjeti u suživotu s prirodom, poštujući principe održivosti, pokrenuli su bio-poljoprivredu, ekološku gradnju objekata s obnovljivim izvorima energije. ZMAG je postupno napredovao te zaposlio 8 radnika. Njihove akcije su preuzele Zelene udruge iz Kutine i Slavonije.

Zagrebačka županija ima niz sličnih projekata, ali uz napredne projekte zajednica i udruga, ističu se dobre politike koje se primjenjuju i dozvoljavaju lokalnom stanovništvu različite aktivnosti. Također, stavlja se fokus na upravljanje i obrazovanje stanovništva. Predlažu se i inozemne dobre prakse koje uzimaju u obzir principe održivog razvoja.

Uz Zagrebačku županiju, Međimurje je na najvećem svjetskom turističkom sajmu ITB u Berlinu proglašeno Green Destinations regijom za 2023. godinu, uz dodijeljenu srebrnu oznaku Green Destination. Time je Međimurje postalo prva regija u Hrvatskoj i četvrta na svijetu koja je pristupila ovom certificiranju. Međimurska županija također je održala prvi trening Green Destinations Regional Eventa u svijetu. Kroz različite panele, rasprave, predavanja i interaktivne radionice brojni su posjetitelji mogli razmijeniti razmišljanja i iskustva u pogledu održivog razvoja turizma. Međimurska županija može poslužiti kao primjer dobre prakse, ne samo u Hrvatskoj, nego i u ovom dijelu Europe. Glavna smjernica Međimurja je zadovoljstvo lokalnog stanovništva, zbrinjavanje otpada i kružno gospodarstvo, implementacija održive energije putem solarnih elektrana, napredne poljoprivrede i infrastrukture koja to omogućava.

Ključni element uspjeha je umreženost svih dionika koji su kroz svoj razvoj postali i partneri. Međusobna ovisnost je ključan za uspjeh zajednice, pa samim tim i pojedinca. Za razvoj „pametne destinacije“ potrebna je i vrhunska tehnologija koja iziskuje troškove te je to jedan od ključnih razloga zašto ostale regije zaostaju.

Iako Međimurje slovi za najzeleniju destinaciju u Hrvatskoj, ovim certifikatom nije završilo svoj razvoj jer mu nedostaje željeznička infrastruktura koja je ključna za razvoj turizma na tom području. Agenda 2030 za razvoj održivog turizma podrazumijeva razvoj željezničkog prometa do 2030. godine i ističe željeznicu kao prijevozno sredstvo budućnosti. Turisti žele kvalitetnu uslugu na samom odredištu, ali žele i kvalitetno i brzo doći do tog odredišta. Prema tome, očekuje se ulaganje u infrastrukturu, prije svega cestovnu i željezničku pa i zračnu, te ulaganje u dodatne sadržaje koji bi privukli što veći broj turista tokom cijele godine. Na ovaj način Međimurje i Zagrebačka županija, razvijaju cjelogodišnji turizam koji je vrlo potrebit Hrvatskoj ekonomiji i razvoju. Nadalje, okoliš koji zbrinjavaju ne štite samo zbog turista, već zbog zdravijeg života.

Projektom Reduce, Reuse, Recycle pokrenula se cirkularna ekonomija na po-

dručju grada Čakovca. Smanjenjem upotrebe proizvoda, ambalaže, energije, zatim prikupljanjem i preradom već korištenih proizvoda i materijala u nove predmete i ponovno korištenje. Time se znatno smanjila količina proizvedenog otpada i dala mu se nova upotrebna vrijednost. Najveća korist od ovog koncepta i prakse je povećanje svijesti kod djece i mladih i stvaranje navika odgovornijeg odnosa prema stvarima, otpadu, energiji i životnoj sredini. Dobar primjer su brojne prakse prikupljanja tekstilnog otpada i njihova prenamjena u nove odjevne predmete, kućne potrepštine ili pak vrijedan izolacijski materijal. Udruga Hum od odbačenih predmeta proizvodi nove suvremeno dizajnirane proizvode: *patchwork* prekrivače, torbice i odjeću. Ovakvi projekti pridonijeli su razvoju županije i Green Destination certifikatu.

Green Destination certifikat veliki je poticaj za nastavak napretka destinacija te je od izuzetne važnosti za ostatak regije. Tokom ovih godina u Hrvatskoj je Green Destination certifikat dobile su slijedeće destinacije: Park prirode Telašćica, Zagrebačka županija, klaster Lika, Mali Lošinj te Međimurska županija.

6. Zaključak

Učestalost objavljivanja o ekološkim praksama među regionalnim turističkim zajednicama kontinentalne Hrvatske značajno varira. Dok su turističke zajednice Međimurske i Zagrebačke županije aktivno angažirane u promoviranju održivosti putem društvenih mreža, druge promatrane regionalne turističke zajednice pokazuju manje ili nimalo aktivnosti u ovom području. Povećanje prisutnosti ekoloških tema može pridonijeti boljoj promociji regija kao održivih turističkih destinacija, privući više posjetitelja i podržati dugoročnu ekološku održivost. Na razini Republike Hrvatske, neke destinacije već su dogurale u sam svjetski vrh po pitanju održivog razvoja i turizma. Među njima su Zagrebačka županija i Međimurje, koje su ojačale turističku ponudu kontinentalne Hrvatske, ali bitnije, osigurale kvalitetan i zdrav život lokalnom stanovništvu na tom području. Također su osigurale partnerstvo i ojačale osjećaj međusobne povezanosti između lokalnog stanovništva, koje je shvatilo da samo u zajednici mogu ostvariti dobre rezultate. Pri tom nisu težile profitu od turizma kao najvažnijem cilju svoga djelovanja, već očuvanju kulturne i prirodne baštine.

Literatura

- Blain, C., Levy, S. E., & Ritchie, J. R. B. (2005). Destination Branding: Insights and Practices from Destination Management Organizations. *Journal of Travel Research*, 43(4), 328-338.
- Borzyszkowski, J. (2015). The past, present and future of destination management organizations (DMO)-the example of national tourism organizations (NTO). U *Conference proceedings of the 9th International Management Conference on Management and Innovation for Competitive Advantage Location: Bucharest* (pp. 56-66).
- Bouskela, M., Casseb, M., Bassi C. & De Luca C., (2016) "The road toward smart cities: Migrating from traditional city management to the smart city" pp. 52-53

- Buhalis, D. (2003). *eTourism: Information Technology for Strategic Tourism Management*. Pearson Education, Harlow.
- Chandra, S. & Manezes, D. (2001). Applications of Multivariate Analysis in International Tourism Research: the Marketing Strategy Perspective of NTOs. *Journal of Economic and Social Research*, 3, 1, p. 77-98.
- Chourabi, H., Nam, T., Walker, (2012): Understanding Smart Cities: An Integrative Framework, DOI: 10.1109/HICSS.2012.615
- Cox, C., S. Burgess, C. Sellitto, et al. (2009) 'The Role of User-Generated Content in Tourists' Travel Planning Behavior', *Journal of Hospitality Marketing & Management* 18(8): 743–64.
- Diaz, A. (2015), "Defining social media", available at: <https://www.boundless.com/>.
- Državni zavod za statistiku. (n.d.). Turizam - Državni zavod za statistiku. Dostupno na <https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/turizam/>
- Erceg, T. (2019) "Primjeri dobre prakse kao temelj za razvoj Grada Splita kao pametnog grada, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet, pp. 17, file:///C:/Users/PR329DN/Downloads/erceg_toncica_efst_2019_diplo_sveuc.pdf
- European Commission. (n.d.). Sustainable Tourism. Dostupno na https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable_en
- FORS Montenegro - Fondacija za razvoj sjevera Crne Gore "Primjeri dobre prakse u zelenoj ekonomiji i zelenom poduzetništvu", pp. 13-15
<https://forsmontenegro.org/wp-content/uploads/2020/02/Primjeri-dobre-prakse-ZE-4mail.pdf>
- Gretzel, U. (2006). Consumer generated content–trends and implications for branding. *E-review of Tourism Research*, 4(3), 9-11.
- Gulati, S. (2022). Social and sustainable: exploring social media use for promoting sustainable behaviour and demand amongst Indian tourists. *International Hospitality Review*, 36(2), 373-393.
- Hrvatska turistička zajednica. (n.d.a). Opće informacije – O nama. Dostupno na <https://www.htz.hr/hr-HR/opce-informacije/o-nama>
- Hrvatska turistička zajednica. (n.d.b). Opće informacije - Turističke zajednice. Dostupno na https://www.htz.hr/hr-HR/opce-informacije/turisticke-zajednice?field_ured_kategorija_target_id=2&title=&sort_by=title&sort_order=ASC
- Hudson, S. and K. Thal (2013) 'The Impact of Social Media on the Consumer Decision Process: Implications for Tourism Marketing', *Journal of Travel & Tourism Marketing* 30(1–2): 156–60.
- Jayapalan, N. (2001). *An Introduction to Tourism*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.
- Johnson, L.A. (2014), "Connecting sustainability reporting and social media", *National Provisioner*, Vol. 228 No. 1, pp. 30-35.
- Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59-68.
<https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003>
- Kiráľová, A., & Pavlíčeka, A. (2015). Development of Social Media Strategies in Tourism Destination. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 175, 358-366. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.1211>

- Lange-Faria, W. & Elliot, S. (2012). Understanding the role of social media in destination marketing. *Tourismos. An International Multidisciplinary Journal of Tourism*, 7(1).
- Leung, X.Y., J. Sun and B. Bai (2019) 'Thematic Framework of Social Media Research: State of the Art', *Tourism Review* 74(3): 517–531.
- Lin, Y. S., & Huang, J. Y. (2006). Internet blogs as a tourism marketing medium: A case study. *Journal of Business Research*, 59(10), 1201–1205. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2005.11.005>
- Luo, Q., & Zhong, D. (2015). Using social network analysis to explain the communication characteristics of travel-related electronic word-of-mouth on social networking sites. *Tourism Management*, 46, 274–282. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.07.007>
- Morrison, A., Braunlich, C., Kamaruddin, N. & Cai L. (1995): National Tourist Offices North America: an analysis. *Tourism Management*, vo. 16, no. 8, 605–617.
- Pike, S. (2004). *Destination Marketing Organisations*. Elsevier.
- Schroeder, A. and L. Pennington-Gray (2015) 'The Role of Social Media in International Tourist's Decision Making', *Journal of Travel Research* 54(5): 584–95.
- Song, S.J. and M. Yoo (2016) 'The Role of Social Media during the Pre-purchasing Stage', *Journal of Hospitality and Tourism Technology* 7(1): 84–99.
- Tourism Lab: Green Destination, <https://www.tourism-lab.hr/green-destinations>
- Tse, T.S.M. (2013) 'The Marketing Role of the Internet in Launching a Hotel: The Case of Hotel ICON', *Journal of Hospitality Marketing & Management* 22(8): 895–908.
- Turistička zajednica zagrebačke županije; <https://visitzagrebcounty.hr/turisticka-zajednica-zagrebacke-zupanije-postavila-zupaniju-na-kartu-svjetskih-green-destinations-destinacija/>
- Tussyadiah, I. & Zach, F. (2013). Social media strategy and capacity for consumer co-creation among destination marketing organizations. In *Information and Communication Technologies in Tourism 2013* (pp. 242-253): Springer.
- Tussyadiah, I., & Fesenmaier, D. R. (2009) "Mediating tourist experiences: access to places via shared videos", *Annals of Tourism Research*, Vol 36, No. 1, pp. 24–40.
- UNWTO. (n.d.). Sustainable Development of Tourism. Dostupno na <https://www.unwto.org/sustainable-development>
- Usui, R., Wei, X., & Funck, C. (2018). The power of social media in regional tourism development: A case study from Ōkunoshima island in Hiroshima, Japan. *Current Issues in Tourism*, 21(18), 2060–2064. <https://doi.org/10.1080/13683500.2017.1372393>
- Vermeir, I., & Verbeke, W. (2006) "Sustainable food consumption: exploring the consumer "attitude-behavioral intention" gap", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol 19, No. 2, pp. 169–194.
- Zakon o turizmu (2024). NN 156/23
- Zolkepli, I.A. and Kamarulzaman, Y. (2015), "Social media adoption: the role of media needs and innovation characteristics", *Computers in Human Behavior*, Vol. 43, pp. 189–209, doi: 10.1016/j.chb.2014.10.050.

Promicanje kulturne i prirodne baštine u centru za posjetitelje Medvedgrad

Prethodno priopćenje

Marina Popijač

Javna ustanova Park prirode Medvednica
Bliznec 70, Zagreb
marina.popijac@pp-medvednica.hr

Martina Jurjević Varga

Javna ustanova Park prirode Medvednica
Bliznec 70, Zagreb
martina.j.varga@pp-medvednica.hr

Suzana Kavčić

Javna ustanova Park prirode Medvednica
Bliznec 70, Zagreb
suzana.kavcic@pp-medvednica.hr

Sažetak

Medvednica predstavlja jedinstven primjer parka prirode smještenog unutar glavnog grada, čija je prisutnost u samom srcu urbanog područja rijetkost. Ovaj prostor nije samo prirodno stanište već i nositelj bogate kulturno-povijesne baštine. Suživot Medvednice i ljudi odražava se u mnogim aspektima lokalne kulture i tradicije. Danas, Medvednica nije samo resurs, već i područje za rekreaciju, odmor i obrazovanje. Njezine šume pružaju stanište brojnim biljnim i životinjskim vrstama, dok planinarske staze i biciklističke staze privlače rekreativce i ljubitelje prirode. Na obroncima Medvednice smjestio se Medvedgrad, srednjovjekovna utvrda i važan kulturno-povijesni spomenik Zagreba i okolice izgrađen u 13. stoljeću kao obrambeni kompleks. Medvedgrad je imao ključnu ulogu u zaštiti grada Zagreba i okolnih naselja od invazija i napada. Medvedgrad, kao novouređeni centar za posjetitelje, od velike je važnosti za lokalnu zajednicu i šire. Privlači brojne posjetitelje koji dolaze istražiti njegove zidine, kule i ostale ostatke, te uživati u prekrasnom krajoliku koji ga okružuje. Osim turističke atrakcije, Medvedgrad je i važno kulturno središte gdje se organiziraju različiti kulturni događaji, koncerti, i izložbe. Posjetitelji Medvedgrada imaju priliku naučiti o bogatoj povijesti i kulturi ovog područja te razumjeti važnost očuvanja kulturne baštine za buduće generacije. Ovim istraživanjem prikazat će se važnost centra kao resursa za obogaćivanje iskustva posjetitelja na Medvednici, njegovog utjecaja na gospodarski razvoj, promicanje očuvanja kulturne baštine i prirodnih resursa te jačanje veze između lokalne zajednice i vanjskih posjetitelja.

Medvedgrad i dalje ostaje ne samo materijalni spomenik prošlosti, već i duhovno središte koje nas podsjeća na vrijednosti hrabrosti, otpora i zajedništva.

Ključne riječi: Medvednica, Medvedgrad, prirodna i kulturna baština, održivo korištenje

Promotion of cultural and natural heritage in the Medvedgrad visitor center

Abstract

Medvednica is a unique example of a nature park located within the capital of Croatia. It is rare to find such nature parks in the very heart of an urban area. This area is not only a natural habitat but also the bearer of a rich cultural and historical heritage. The coexistence of Medvednica and people is reflected in many aspects of local culture and tradition. Today, Medvednica is not only a resource, but also an area for recreation, relaxation, and education. Its forests provide a habitat for numerous plant and animal species while hiking and cycling trails attract recreation seekers and nature lovers. Medvedgrad is located on the slopes of Medvednica. It is a medieval fortress and an important cultural and historical monument of Zagreb built in the 13th century as a defense fortification. Medvedgrad played a key role in protecting the city of Zagreb and the surrounding settlements from invasions and attacks. As a newly renovated visitor center, Medvedgrad is of great importance to the local community and beyond. It attracts many visitors who explore its walls, towers, and other remains and enjoy the beautiful surrounding landscape. In addition to the tourist attractions, Medvedgrad is also an important cultural center where various cultural events, concerts, and exhibitions are organized. Visitors to Medvedgrad can learn about the rich history and culture of this area and understand the importance of preserving the cultural heritage for future generations. This research will demonstrate the importance of the Medvedgrad Visitor Center as a resource for enriching the visitors' experiences in Medvednica, its impact on economic development, promoting the preservation of cultural heritage and natural resources, and strengthening the connection between the local community and visitors.

Medvedgrad remains not only a material monument to the past but also a spiritual center that reminds us of the values of courage, resistance, and closeness.

Keywords: Medvednica, Medvedgrad, natural and cultural heritage, sustainable use

1. Uvod

Medvedgrad je najveći srednjovjekovni burg na Medvednici (Regan, 2000), stari grad smješten na njezinim južnim obroncima, na brdu Mali Plazur (593 m nadmorske visine) s kojeg se pruža izvanredan pogled na zagrebački Gradec i Kaptol. Ime utvrde povezano je s imenom Medvednice, planine na kojoj je špiljski medvjed

bio najrasprostranjenija životinja (Križe, 2005), a smatra se da potječe od staroslavenske riječi „medved“. S pogledom na Zagreb i okolicu, ovaj povijesni lokalitet nije samo svjedok prošlih vremena, već i živi muzej koji promiče očuvanje i razumijevanje prirodnih ljepota i kulturnih vrijednosti. Medvedgrad, izgrađen u 13. stoljeću, odigrao je ključnu ulogu u povijesti regije, dok su okolne šume i planine dom brojnih endemskih vrsta i jedinstvenih ekosustava. Na Medvedgradu je uređen centar za posjetitelje sa svrhom educiranja javnosti o važnosti očuvanja kulturnih i prirodnih vrijednosti s pomoću interaktivnih izložbi, radionica, vođenih tura i raznih kulturnih manifestacija.

2. Razvoj Medvedgrada kroz povijest

Medvedgrad (slika 1, JU PPM) je izgrađen na strateškoj lokaciji koja je omogućavala kontrolu nad važnim prometnim pravicima i zaštitu od potencijalnih osvajača (Miletić, 1984). Dinamiku razvoja i propadanja Medvedgrada možemo pratiti od njegove izgradnje i rane povijesti (13. stoljeće), razvoja i značaja u 15. i 16. stoljeću, padom značaja i napuštanje (17. stoljeće), obnovama i očuvanjem te suvremenom ulogom (20. i 21. stoljeće) (Tomičić, 2014).

2.1. Medvedgrad u srednjem vijeku

Dosadašnja istraživanja pokazala su Medvedgrad jednim od najzanimljivijih srednjovjekovnih kulturnih spomenika zagrebačke regije, ali još nedovoljno istraženim. Pitanje tko je bio odgovoran za izgradnju ove srednjovjekovne utvrde često se postavlja, a prvi odgovor na to pitanje ponudio je Ivan Kukuljević Sakcinski 1854. godine (Tomičić, 2014), tvrdeći da je zagrebački biskup Filip bio osnivač Medvedgrada. Kukuljević Sakcinski je u svojim *Događajima Medvedgrada* popratio povijest grada „obilnim izvornim tekstovima i narodnom tradicijom“ (Mirnik, 1973). Utvrda je izgrađena u razdoblju od 1249. do 1254. godine s ciljem obrane Kaptola i biskupskih posjeda od tatarske prijetnje. Teza o Filipu kao graditelju prvi put je spomenuta još u 14. stoljeću, otprilike stotinu godina nakon gradnje Medvedgrada, u popisu zagrebačkih biskupa Ivana Arhiđakona Goričkog (Tomičić, 2014).

Slika 1. Centar za posjetitelje Medvedgrad

Izvor: Edge, M., 2023.

Povjesničarka Nada Klaić (1987) odbacuje tu tezu i smatra da je utvrda Medvedgrad nastala i prije tatarskih napada 1242. godine. Ona također tvrdi da je herceg Koloman sagradio Medvedgrad kao dvor, a ne kao utvrdu jer je u sklopu kompleksa izgrađena palača i kapela. S druge strane, konzervator i povjesničar umjetnosti Drago Miletić (2012) smatra da Medvedgrad nije bio plemićki dvor, već burg koji je nastao tek nakon tatarskih napada. On opravdava tu tezu pretpostavkom da bi se kralj Bela IV. sigurno sklonio u Medvedgrad s obzirom na njegovu fortifikacijsku vrijednost da je već postojao tijekom tatarskih napada. Miletić smatra da je upravo kralj Bela IV. zaslužan za izgradnju utvrde. On također navodi da je Bela IV. ponovno preuzeo Medvedgrad nakon Filipova odlaska s mjesta biskupa. Hrvatska povjesničarka Lelja Dobronić (1987) tumači da se odgovor o vremenu nastanka Medvedgrada može pronaći u dokumentu na koji se svi navedeni istraživači pozivaju, a to je pismo pape Inocenta IV. Na crkvenom koncilu održanom u Lyonu 1245. godine papa je među pet najvećih problema toga vremena naveo i tatarske invazije. Budući da zagrebački biskup Filip nije imao prikladno zemljište, kralj Bela IV., koji je također bio zainteresiran za obnovu, dodijelio mu je područje na planini Medvednici, nedaleko od današnjeg Zagreba. Također se smatra da je vlasništvo nad Medvedgradom od samih početaka bilo zajedničko, Bele IV., Kaptola i zagrebačkog biskupa, koji je

svoj udio u izgradnji Medvedgrada obilježio titulom medvedgradske kapele te ju je posvetio svojim nebeskim zaštitnicima sv. Filipu i Jakovu (Mirnik, 1973).

Posljednja arheološka istraživanja koja su se bavila proučavanjem i usporedbom skulpturalne dekoracije u Spišu, Ócsi i Medvedgradu proširila su područje patronata hercega Kolomana i kraljevske klesarske radionice. Iako rezultati tih istraživanja podržavaju tezu Nade Klaić, pitanje nastanka Medvedgrada još uvijek nije u potpunosti razjašnjeno (Tomičić, 2014).

2.2. Transformacije Medvedgrada

Tijekom posljednjih četiristo godina od njegove izgradnje zabilježene su ključne faze razvoja, ali i uništavanja Medvedgrada (Tomičić, 2014). Prva faza bilježi razdoblje od izgradnje sredinom 13. stoljeća kada je bio naseljen sve do kobnog potresa 1590. godine, nakon kojeg je napušten. Izgrađeni je Medvedgrad u 13. i 14. stoljeću služio kao obrambeni kompleks za zaštitu Kaptola i biskupskih posjeda od tatarskih prijetnji. Gregorijanci, kao posljednji stanovnici (Klaić, 1984), ali ne i zadnji vlasnici, napustili su Medvedgrad i preselili se u novoizgrađenu kuriju u Šestinama neposredno prije potresa (Križe, 2005). Naime, snažni potres razorio je 15. rujna 1590. godine (Miletić, 1984) taj izuzetno bogato opremljen i izgrađen, ali već oronuli, velikaški grad Medvedgrad. Više nikada nije obnavljan jer su nove društvene prilike umanjile njegov strateški značaj. Novi načini gradnje i stilovi u arhitekturi te zahtjevi u poimanju kulture stanovanja učinili su nepotrebnim i neudobnim stanovanje u Medvedgradu. Stoljećima je stajao izvan funkcije kao ruševina sve do 1957. kada se urušila i posljednja kula. Bio je poticajno odredište planinara i drugih zaljubljenika u prirodu (slika 2).

Slika 2. Medvedgrad 1886. godine

Slika 3. Pogled s humka na mjestu južne kule prema ulazu u stambeni dio prije početka radova 1979. godine

Izvor: Hrvatski restauratorski zavod, 1986., arhiva JU PPM

Početak sedamdesetih godina 20. st. pokrenuta je njegova obnova, odnosno, provedena su sustavna konzervatorska i arheološka istraživanja. Do tada je iz struktura Medvedgrada izvađeno sve što se činilo korisnim i potrebnim za uporabu na drugim mjestima. Ostatak prijašnje građevine nakon razgradnje urušavao se i postupno prirodno nestajao dok je šumska vegetacija na kraju potpuno prekrila ostatke nekad moćnih medvedgradskih zidina (slika 3). Važno je istaknuti izazove vezane uz pridobivanje odobrenja restauracije i konzervacije ove utvrde koje su vlasti odbijale sve do 1979. godine. Unatoč povijesnoj neodvojivosti Medvedgrada i Zagreba, Zagrepčani su od 1959. godine čekali povratak Medvedgrada u gradsku panoramu nakon urušavanja Južne kule (Tomičić, 2014). Arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na Medvedgradu provodeni su u razdoblju od 1979. do 1991. godine kada je Restauratorski zavod Hrvatske započeo obnovu medvedgradske utvrde. Unatoč nepotvrđenim podacima o osnivaču Medvedgrada, njegova posebnost leži u činjenici da su tijekom istraživanja otkrivene značajne vrijednosti, kao što je kapelica sv. Filipa i Jakova, koja predstavlja nesumnjivo najznačajniji primjer romaničko-gotičke arhitekture (Miletić, 2012) u Hrvatskoj (slika 4).

Slika 4. Kapelica sv. Filipa i Jakova

Izvor: Kakarigi, R., 2021.

Slika 5. Oltar domovine

Izvor: Popijač, M., 2024.

Pronađeni kameni ostatci svjedočili su o visokoj kvaliteti nekadašnjeg klesarskog umijeća, u kontekstu izrade „čeških prozora“ i djelovanja kraljevskog graditelja Jeronima Arconatija tijekom nadogradnje gradskih zidina. Tijekom obnove pronađeni su vrijedni arheološki nalazi, uključujući sjekiru iz brončanog doba, gotičke pečatnjake, ulomke keramike, stakla i oružje. Kapelica je otkrivena 1981. godine i potom potpuno restaurirana do 1986. godine. Velika obnova Medvedgrada uslijedila je od 1992. do 1994. godine i stari je grad doživio veliku promjenu s novoizrađenom Južnom kulom, obnovljenim zidinama, pristupnom cestom i Oltarom domovine,

spomenikom žrtvama Domovinskog rata, djelo akademskog kipara Kuzme Kovačića (Križe, 2005.). Spomenik je bio zamišljen kao mjesto namijenjeno odavanju poštovanja Hrvatskoj Domovini. Dobio je i posebnu namjenu, postao je ključni objekt državnog protokola do 2000. godine (slika 5).

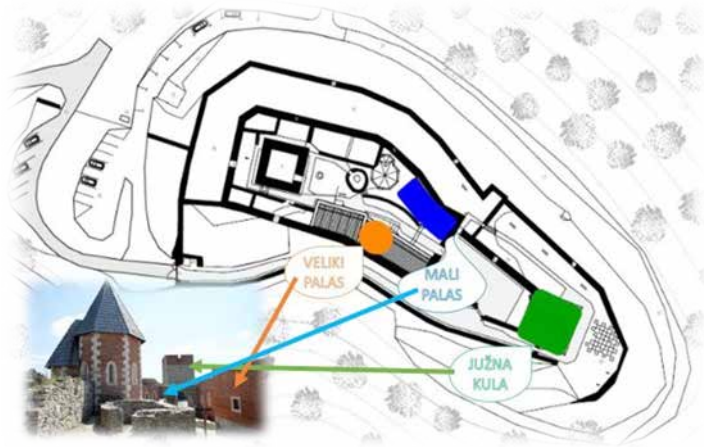
Vlada Republike Hrvatske kao vlasnik nekretnine koja predstavlja ruševine srednjovjekovnog plemićkog grada Medvedgrada u svojstvu spomenika kulture dana 1. ožujka 2010. godine Odlukom je Medvedgrad prenijela na upravljanje i održavanje Javnoj ustanovi Park prirode Medvednica. Zatečeno stanje bilo je u tehničkom smislu nezadovoljavajuće, a cijeli arhitektonski kompleks Medvedgrada suočavao se s ozbiljnim problemima. Bilo je nužno poduzeti hitne mjere sanacije kako bi se očuvao Medvedgrad kao kulturno dobro te kako bi se stvorili uvjeti za njegovo sigurno i nesmetano korištenje i posjećivanje.

Prvi projekt za sanaciju i rekonstrukciju Medvedgrada izrađen je 2011. godine, no zbog nedostatka financijskih sredstava nije započela njegova obnova. Projekt je revidiran 2015. i 2016. godine kako bi ga Javna ustanova prijavila na otvoreni ograničeni poziv koji je trajao od 21. travnja 2016. do 30. travnja 2017. godine. Ukupna ugovorena vrijednost projekta pod nazivom „Poboljšanje posjetiteljskog kapaciteta u svrhu održivog upravljanja Parkom prirode Medvednica“ (KK.06.1.2.01.0012) iznosila je 5.007.134,22 eura, od čega je najveći dio financiran iz Europskog fonda za regionalni razvoj te ostalim dijelom od Ministarstva zaštite okoliša i zelene tranzicije, Fonda za zaštitu okoliša i energetske učinkovitost i vlastitim sredstvima Javne ustanove Parka prirode Medvednica. Na zaštićenom kulturnom dobru u svrhu osnivanja Centra za posjetitelje Medvedgrad provedena su kapitalna ulaganja koja su se najvećim dijelom odnosila na građevinsko-obrtničke radove rekonstrukcije same građevine, uvođenje sustava grijanja, hlađenja i ventilacije i ostale radove u vrijednosti od 1.746.655,97 eura, interaktivnu interpretacijsku izložbu u vrijednosti od 875.088,18 eura i ostala ulaganja koja su iznosila 98.438,18 eura.

2.3. Medvedgrad danas

Nakon provedene temeljite građevinske rekonstrukcije Medvedgrad je pretvoren u moderno opremljeni Centar za posjetitelje s tri interaktivna postava (slika 6). U Južnoj kuli prikaz je izložbe prirodnih i kulturnih vrijednosti Parka prirode Medvednica u svrhu edukacije posjetitelja o vrijednostima i važnosti zaštićenog područja. Izložba u Velikom palasu posvećena je povijesti srednjovjekovnog grada Medvedgrada, a tu su smještene suvenirnica i multimedijalna dvorana za održavanje prezentacija, seminara i radionica. Mali palas podijeljen je u dva dijela s prikazima srednjovjekovne smočnice i kazalištem sjena.

Slika 6. Tlocrtni položaj građevina Medvedgrada

Izvor: MUZE, 2016, arhiva JU PPM

Centar za posjetitelje Medvedgrad danas djeluje kao ključno mjesto Parka za interpretaciju i promocije prirodnih i kulturnih vrijednosti. Integriranim upravljanjem primjenjuju se učinkovite metode i alati za educiranje posjetitelja i promicanje baštine te se analizira njihov utjecaj na svijest i angažman posjetitelja (Popijač i sur., 2021). Koristi se kombinacija kvalitativnih i kvantitativnih metoda istraživanja i analiza. Kvalitativni dio uključuje analizu sadržaja edukativnih programa, intervjue s osobljem Centra i posjetiteljima te studije slučaja uspješnih inicijativa. Kvantitativni dio temelji se na anketama i statističkoj analizi podataka prikupljenih od posjetitelja kako bi se ocijenio njihov stupanj zadovoljstva i edukativni učinak.

3. Promicanje kulturne i prirodne baštine unutar Medvedgrada

Medvedgrad je primjer srednjovjekovne fortifikacijske arhitekture koja je restaurirana kako bi se očuvala autentičnost i omogućila edukacija posjetitelja. Interpretativne metode uključuju vođene ture, izložbe i multimedijalne prezentacije koje oživljavaju povijest utvrde. U Velikom palasu nalaze se informacijski centar i suvenirnica. U središnjoj prostoriji Velikog palasa nalazi se stalna interaktivna izložba „Začarana povijest” kojom se interpretira zanimljiva i bogata povijest Medvedgrada, a u njemu je smještena i multifunkcionalna dvorana za održavanje različitih prigodnih događanja i radionica s nizom edukativnih programa prilagođenih različitim dobnim skupinama. Radionice, predavanja i interaktivne izložbe omogućuju posjetiteljima da steknu duboko razumijevanje povijesnih događaja i svakodnevnog života u srednjem vijeku. Posebna pažnja posvećena je suradnji sa školama i organizaciji terenskih nastava. U Malom palasu postavljena je izložba „Tajne drevne pla-

nine”, a sastoji se od srednjovjekovne smočnice i kazališta sjena. „Kazalište sjena“ kombinacijom svjetla i sjena projicira motive poznatih i nepoznatih mitova i legendi srednjega vijeka. Projekcija je popraćena zvučnim elementima i dimnim efektom te efektom vjetra. Druga interpretacijska tema pod nazivom „Srednjovjekovna smočnica“ smještena je u manjoj (zapadnoj) prostoriji Malog palasa i njezin postav dočarava hranu i piće (vino, med, svinjetina, divljač, začini, krupna, stoka, žitarice), pribor za jelo i nudi stare recepte.

Park prirode Medvednica, bogat raznolikom florom i faunom, nudi brojne mogućnosti za ekološku edukaciju. Centar promovira održivo korištenje prirodnih resursa, obnovljivih izvora energije i zaštite okoliša. Edukacija o ekosustavima, staništima i vrstama provodi se na poučnim stazama obogaćenim informativnim pločama, ali i stalnom interaktivnom izložbom u Južnoj kuli pod nazivom „U kraljevstvu drevnih šuma“ posvećenju doživljaju oduševljenja i strahopoštovanja prema planini. Srednjovjekovni ambijent odaje prostor mističnosti i začaranosti, a identitet sa šumom kao glavnim ključem posjetitelju treba pružiti iskustvo i doživljaj bogatstva šume. Doživljaj je kreiran inovativnom izložbom, interaktivnim učenjem, istraživanjem i zabavom. Koristeći identitetsku odrednicu, suvremenim i zanimljivim interpretacijskim i edukacijskim medijima, posjetitelj otkriva planinu i posebnost njezinih prirodnih vrijednosti. Kreiranje tog doživljaja kod posjetitelja omogućuju kreativni izlošci praćeni interpretacijskim tekstovima od kojih je veći dio izveden u kompleksnoj multimedijalnoj produkciji. I ništa manje važno, za uspješnost doživljaja posjeta Centru zaduženi su edukatori Javne ustanove koji ovu kreativnu interpretacijsku i edukacijsku platformu na najbolji mogući način obogaćuju edukacijskim i zabavnim programima i sadržajima „u živo“. Posjetitelji se aktivno uključuju u očuvanje prirode ekološkim akcijama i građanskim znanostima. Ovi programi omogućuju posjetiteljima da doprinesu očuvanju prirodne baštine, što povećava njihovu svijest i osjećaj odgovornosti prema okolišu.

Uvođenjem suvremenih tehnologija, poput virtualne stvarnosti (VR), omogućeno je interaktivno istraživanje povijesti i prirode Medvedgrada i Medvednice. Virtualne ture i digitalne rekonstrukcije povijesnih događaja i prirodne baštine pružaju posjetiteljima dinamično iskustvo koje nadopunjuje fizički obilazak, omogućava interaktivno istraživanje povijesti i prirode te povećava edukativni učinak i inkluzivnost.

4. Istraživanje posjećenosti Parka prirode Medvednica i Centra za posjećivanje Medvedgrad

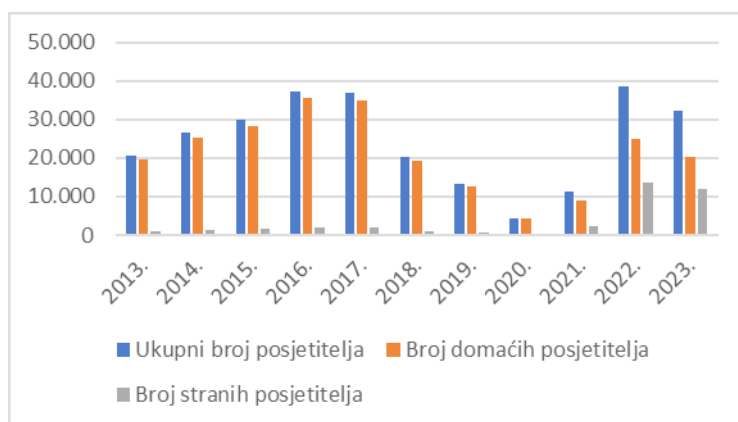
Poboljšanjem posjetiteljskog kapaciteta u svrhu održivog upravljanja Parkom prirode Medvednica povećan je broj posjetitelja u prostoru Parka prirode Medvednica. Provedenim značajnim ulaganjima u infrastrukturu Centra, obnovom biciklističkih staza te postavljanjem informativnih ploča i oznaka, razvojem i uvođenjem novih sadržaja omogućen je ugodniji i sigurniji boravak posjetitelja u Parku te je

smanjen pritisak na popularne lokacije ravnomjernijim raspoređivanjem posjetitelja (Popijač i sur., 2023). Edukativni programi i aktivnosti kao što su radionice, vođene ture, ekološke akcije i interaktivne izložbe pridonijeli su povećanjem privlačnosti parka za različite skupine posjetitelja. Posebno su popularni programi za djecu i obitelji, koji dodatno povećavaju posjećenost parka. Izrada nove internetske stranice i korištenje društvenih mreža omogućilo je posjetiteljima lakše planiranje posjeta. Preko digitalnih alata posjetitelji mogu dobiti informacije o najnovijim događanjima u Centru, vremenskim uvjetima, stanju staza i preporučenim rutama, što doprinosi boljem upravljanju posjetiteljskim kapacitetom.

4.1. Broj posjetitelja u Parku prirode Medvednica i Centru za posjetitelje Medvedgrad

Park prirode Medvednica i Centar za posjetitelje Medvedgrad privlače brojne posjetitelje tijekom cijele godine, zahvaljujući svojoj prirodnoj ljepoti, kulturno-povijesnoj važnosti i raznovrsnim sadržajima. U razdoblju od početka 2022. do kraja 2023. godine provedeno je anketiranje u Centru za posjetitelje Medvedgrad kako bi se dobile informacije o iskustvima posjetitelja, njihovim preferencijama i utvrdila područja za poboljšanje. Anketiranje je uključivalo različite grupe posjetitelja (obitelji, školske grupe, individualne posjetitelje) kako bi se procijenilo zadovoljstvo posjetitelja, utvrdila demografska struktura posjetitelja i zemlja dolaska, identificirali najpopularniji sadržaji i aktivnosti te prikupili prijedlozi za poboljšanje. Prikupljene informacije pomoći će u boljem planiranju programa, prilagodbi sadržaja potrebama posjetitelja i unapređenju ukupnog doživljaja posjeta. Analiza broja posjetitelja prikazuje uvid u popularnost dolaska u Park i Centar i njihovu važnu ulogu u promicanju turizma i očuvanja baštine. Na grafikonu 1 iskazan je broj posjetitelja u cijelom Parku u posljednjih jedanaest godina prema broju prodanih ulaznica, održanih radionica i edukacija te organiziranih manifestacija (JU PPM, 2024).

Grafikon 1. Broj posjetitelja u Parku prirode Medvednica

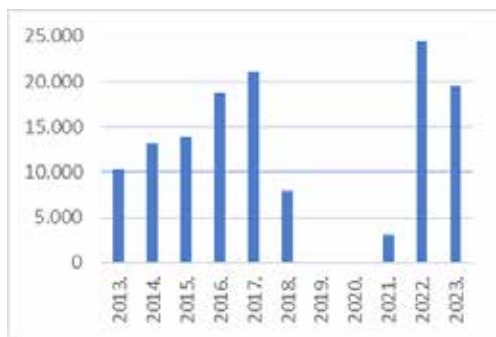

Izvor: JU PPM, 2023.

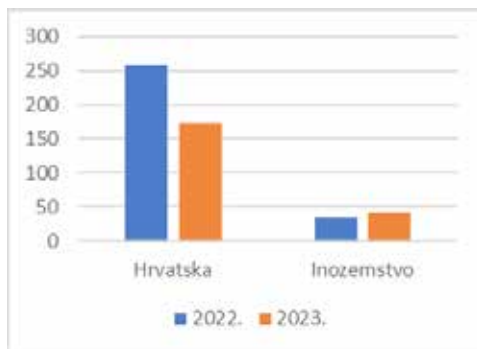
Podatci u 2022. i 2023. godini pokazuju kontinuirani rast posjećenosti, osobito tijekom vikenda i praznika, kada su mnogi građani Zagreba i okolnih mjesta skloni posjećivati prirodu, a povećan je i broj inozemnih posjetitelja. Uz povećanje ukupnog broja posjetitelja, došlo je i do diversifikacije posjetiteljske populacije. Park sada privlači širi spektar posjetitelja, uključujući turiste iz drugih dijelova Hrvatske i inozemstva, obitelji s djecom, školske grupe, sportske entuzijaste i starije osobe, a povećana posjećenost pozitivno je utjecala na lokalno gospodarstvo. Rastući broj posjetitelja pridonio je povećanju prihoda od ulaznica te porastu prometa u lokalnim ugostiteljskim objektima. Jedan od ključnih ciljeva poboljšanja posjetiteljskog kapaciteta je promocija ekološke osviještenosti i održivog ponašanja među posjetiteljima. Edukativne inicijative usmjerene su na očuvanje prirode, pravilno ponašanje u Parku i smanjenje donošenja otpada kao negativnog utjecaja posjetitelja na okoliš. Kontrola posjećenosti bilježi se uz prodane ulaznice i brojačima prometa u realnom vremenu, što omogućuje bolje upravljanje gužvama i očuvanju Parka.

U grafikonu 2 iskazan je broj posjetitelja u Centru za posjetitelje Medvedgrad (JU PPM, 2023) za isto razdoblje. S obzirom na to da je Medvedgrad bio u rekonstrukciji od polovice 2018. godine do listopada 2021. godine uočen je smanjeni broj posjetitelja, odnosno nije bilo posjećivanja 39 mjeseci, što se odrazilo i na ukupni broj posjetitelja u Parku (grafikon 1).

Grafikon 2. Broj posjetitelja u Centru za posjetitelje Medvedgrad

Grafikon 3. Struktura posjetitelja u Centru za posjetitelje Medvedgrad

Izvor: JU PPM, 2024.

4.2. Struktura i zadovoljstvo posjetitelja Centra za posjetitelje Medvedgrad

Centar za posjetitelje Medvedgrad je nakon otvorenja 2021. godine do konca 2023. godine posjetilo 47.027 posjetitelja od čega je 35.960 domaćih i 11.067 stranih posjetitelja iz više od 80 zemalja (grafikon 3). Od samog otvaranja Centra otvorena je Knjiga dojmova kao važan alat za prikupljanje i analiziranje povratnih informacija

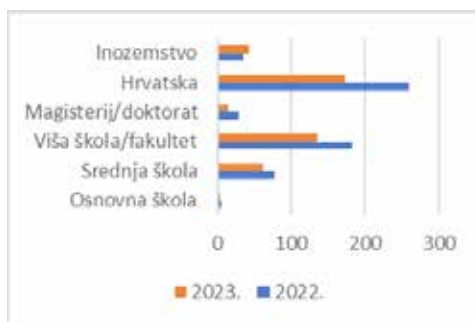
od posjetitelja. Ona pruža neposredne informacije i reakcije posjetitelja, ukazuje na slabosti sustava posjećivanja, ali neposredno pomaže u poboljšanju posjetiteljskog iskustva, potiče pozitivnu interakciju te služi kao povijesni i arhivski resurs. Analizom utisaka iz Knjige dojmova menadžment Centra bolje razumijeva potrebe i želje svojih posjetitelja kako bi kontinuirano unapređivao usluge i sadržaje. Komentari posjetitelja pružaju dragocjene uvide u to koje su izložbe ili aktivnosti, poput vođenih tura, najzanimljiviji ili najkorisniji. Ujedno pomažu u usmjeravanju budućeg razvoja sadržaja i programa kako bi se bolje zadovoljile potrebe i interesi posjetitelja. Komentari o uredenosti i čistoći objekata daju smjernice za poboljšanje kvalitete usluga posjetiteljima. Na temelju povratnih informacija moguće je prilagoditi ponudu i osigurati bolje korisničko iskustvo, a davanjem prilike posjetiteljima da izraze svoje dojmove povećava se interakcija posjetitelja te se oni tako osnažuju i osjećaju se važnim dionicima u participativnom upravljanju. Čitanjem tuđih komentara, posjetiteljima se potiču osjećaji zajedništva i zajedničkog iskustva s njihovim prethodnicima. Javnoj ustanovi Knjiga dojmova služi kao povijesni dokument koji bilježi kako se iskustva i percepcije posjetitelja mijenjaju tijekom vremena što je korisno za buduće generacije koje žele proučavati povijest i razvoj ove destinacije. U razdoblju od otvaranja Centra do kraja 2023. godine Knjigu dojmova ispunilo je više od 400 posjetitelja, individualno ili kao predstavnici grupa posjetitelja. U razdoblju od siječnja 2022. do prosinca 2023. godine zaposlenici Centra anketirali su posjetitelje u kojima je sudjelovalo ukupno 509 posjetitelja iz zemlje i inozemstva.

Na grafikonu 4 prikazana je struktura prema dobnim skupinama i spolu iz kojeg je vidljivo da su najzastupljeniji posjetitelji između 36 i 55 godina i većim udjelom žene.

Grafikon 4. Struktura posjetitelja prema dobi i spolu

Grafikon 5. Struktura posjetitelja prema mjestu dolaska i razini obrazovanja

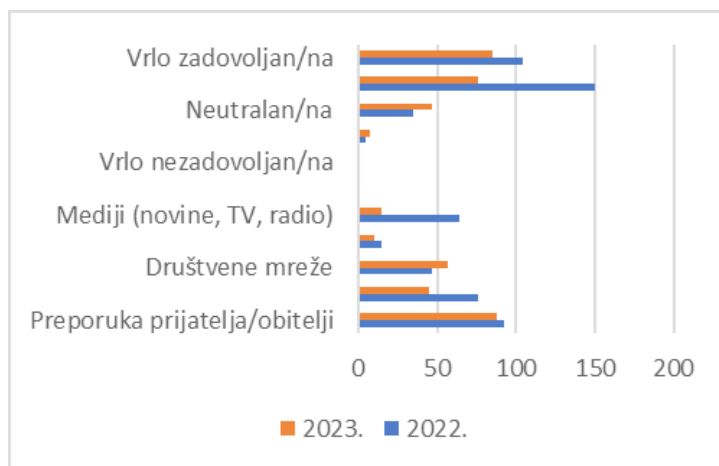

Izvor: JU PPM, 2024.

Prema statusu obrazovanja u Centar za posjetitelje uglavnom dolaze domaći posjetitelji sa završenim fakultetskim obrazovanjem (grafikon 5).

Ispitivano je zadovoljstvo posjetitelja i način dobivanja informacija o Centru za posjetitelje Medvedgrad (grafikon 6).

Grafikon 6. Koliko su posjetitelji zadovoljni vidjenim i kako su saznali za Centar za posjetitelje Medvedgrad?

Izvor: JU PPM, 2024.

5. Zaključak

Javna ustanova Park prirode Medvednica je provođenjem europskog projekta rekonstruirala Medvedgrad kao centralno mjesto posjećivanja u Parku prirode Medvednica. Unutar medvedgradskih zidina, u Istočnom i Zapadnom palasu te Južnoj kuli na suvremen se način posjetiteljima prezentiraju prirodne i kulturne vrijednosti. Centar je od otvorenja u studenome 2021. godine do danas posjetilo preko 50.000 posjetitelja iz više od 80 država svijeta (JU PPM, 2024). Centar za posjetitelje Medvedgrad predstavlja uspješan model integracije kulturne i prirodne baštine provođenjem edukacija i korištenjem suvremenih tehnologija. Ulaganje u edukativne programe i ekološke inicijative ključno je za održivo očuvanje baštine. U budućem razdoblju planira se daljnji razvoj participativnih programa i digitalnih alata na dobrobit posjetitelja uz očuvanje kulturnih i prirodnih vrijednosti. Nije teško zaključiti da će se u 21. stoljeću posjetiteljski kapaciteti sve više suočavati s promijenjenim uvjetima poslovanja i strožim ekološkim propisima. Suvremeni izazovi, uključujući klimatske promjene, sigurnost posjetitelja te očuvanje prirodnih resursa i zaštitu kulturne baštine, usmjeravat će prilagodbu posjetiteljskih aktivnosti prema novim

okolnostima uz nužnu primjenu ekoloških standarda i usklađivanja s potrebama lokalne zajednice (Popijač i sur, 2022).

Literatura

- Dobronić, L. (1960). Iz starog i novog Zagreba. Zagreb. urednici Franjo Buntak.i sur. sv. 2; (str. 271-297).
- Hrvatski restauratorski zavod, (1986), arhiva fotografija JU PPM
- Javna ustanova Park Prirode Medvednica (skraćeno JU PPM), (2023). Plan upravljanja Parkom prirode Medvednica i pridruženim zaštićenim područjima te područjem ekološke mreže (PU 5000) 2024.-2033., Zagreb, <https://www.pp-medvednica.hr/wp-content/uploads/2023/09/Plan-upravljanja-Parkom-prirode-Medvednica-i-pridruzenim-zasticenim-podrucjima-te-podrucjem-ekoloske-mreze-PU-5000.pdf> (pristupljeno 1. lipnja 2024.)
- Javna ustanova Park Prirode Medvednica (skraćeno JU PPM), (2024). Izvješće o ostvarivanju Plana upravljanja i Godišnjeg programa zaštite, održavanja, očuvanja, promicanja i korištenja Parka prirode Medvednica za 2023. godinu
- Klaić, N. (1987). Medvedgrad i njegovi gospodari. Globus, Zagreb.
- Križe, Ž. (2005). Medvedgrad: utvrđeni grad na obronku Medvednice. Meridijani: časopis za zemljopis, povijest, ekologiju i putovanja, God.12, 92, Samobor, (54-57)
- Miletić, D. (2012). Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske. Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb,
- Mirnik, I. (1973). Castrum Medved. Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb.
- MUZE (2016), arhiva JU PPM
- Novak, T. (2019): "Medvedgrad: Povijest i restauracija". Zagreb: Arheološki institut.
- Popijač, M., Jurjević Varga, M., Tišma, S., Farkaš, A., Tolić, I. (2021). Inovativni mehanizmi vrednovanja i upravljanja Parkom prirode Medvednica: istraživanje stavova posjetitelja. (67-68). Zeleni dodir Medvednice-Medvednica green touch. <https://www.pp-medvednica.hr/wp-content/uploads/2021/06/Zeleni-dodir-Medvednice-zbornik-sa%C5%BEetaka.pdf>
- Popijač, M., Wolf Kramarić, S., Jurjević Varga, M. (2022). Visitor Risk Management in Medvednica Nature Park, Proceedings of the 10th International Scientific and Expert Conference TEAM, (559-564), Slavonski Brod, https://www.teamsociety.org/past-conferences/team_2022/TEAM2022%20Proceedings.pdf
- Popijač, M., Jurjević Varga, M., Posavec, S., Zec, S. (2023). Integrated management of Medvednica nature park. Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (1). Zbornik radova, (681-697), Đakovo, https://cdn.prod.website-files.com/640049811247f28732040531/65d9f95183ec515e20b23d07_ZBORNIK%20RADOVA%20web%20sa%20logotipima.pdf
- Regan, K. (2000). Srednjovjekovni gradovi i utvrde na obroncima Medvednice. Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu, God.33, ¾, Zagreb, (str. 67.-95).
- Tomičić, A. (2014). Povijest medvedgradske utvrde. Essehst, 6, Zagreb, (str. 37.-47).

Stilske figure u političkoj komunikaciji predsjednika Republike Hrvatske

Prethodno priopćenje

Ivana Schildenfeld

Veleučilište Edward Bernays
Ulica grada Vukovara 23
Zagreb
ivana.schildenfeld@gmail.com

Diana Radovniković

Veleučilište Edward Bernays
Ulica grada Vukovara 23
Zagreb
diana.fulgosi@gmail.com

Sažetak

Komunikacija predsjednika republike igra važnu ulogu u političkom i društvenom životu zemlje. Kao državni poglavar, predsjednik je javna figura čija komunikacija može imati dalekosežne posljedice koje utječu ne samo na domaću politiku već i na međunarodne odnose. Njegova komunikacija sa sobom nosi značajnu razinu moći, utjecaj na javno mnijenje, ali i veliku odgovornost. Uspješna primjena retoričkih tehnika i stilskih figura u javnim nastupima predsjednika može imati značajan utjecaj na efikasnost njegove komunikacije, sposobnost da oblikuje politički narativ i utječe na javno mnijenje, čime se potvrđuje važnost retorike u političkoj komunikaciji. Stilske figure važan su element retorike koji političari koriste kako bi ojačali svoje argumente, povezali se s publikom ili naglasili ključne točke svojih poruka. Međutim, njihova primjerenost može varirati ovisno o kontekstu i situaciji u kojoj se koriste. Cilj je ovog rada istražiti stilske figure političkoga diskursa predsjednika Republike Hrvatske Zorana Milanovića koje najčešće koristi u svojim izjavama. Kvalitativno i kvantitativno istraživanje odnosi se na analizu korpusa od 40 izjava objavljenih od 15. siječnja do 15. travnja 2023. godine na 4 YouTube kanala s najvećim brojem pretplatnika. Nastavno na to, analizirani su YouTube kanali medijske kuće 24 sata, Pixella te Večernjeg lista i Jutarnjeg lista.¹⁴⁸ Rezultati ovog istraživanja pokazuju kako je najzastupljenija stilska figura u analiziranom korpusu metafora, potom ironija, a po brojnosti ih prate pejorativi, žargonizmi, dok su druge figure zastupljene s manje od deset slučajeva primjene.

Ključne riječi: predsjednik RH, politički diskurs, stilske figure, argumentacija, retorika.

¹⁴⁸ Rad je nastao u sklopu istraživanja za diplomski rad diplomantice Dijane Radovniković, u sklopu stručnog diplomskog studija „Upravljanje odnosima s javnošću“ na Veleučilištu Bernays, 2023.

Stylistic figures in the political communication of the President of the Republic of Croatia

Abstract

The communication of the president of the republic plays an important role in the political and social life of the country. As the head of state, the president is a public figure whose communication can have far-reaching consequences, influencing not only domestic politics but also international relations. His communication carries a significant level of power, influencing public opinion and bearing great responsibility. The successful application of rhetorical techniques and stylistic figures in the president's public appearances could have a significant impact on the effectiveness of his communication, and his ability to shape political narratives and influence public opinion, thus confirming the importance of rhetoric in political communication. Stylistic figures are an important element of rhetoric that politicians use to strengthen their arguments, connect with the audience, or emphasize key points of their messages. However, their appropriateness can vary depending on the context and the situation in which they are used. This paper explores the stylistic figures in the political discourse of the President of the Republic of Croatia, Zoran Milanović, most frequently used in his statements. The qualitative and quantitative research focuses on the analysis of a corpus of 40 statements published from January 15 to April 15, 2023, on the four YouTube channels with the highest number of subscribers. Accordingly, YouTube channels of the media houses 24sata, Pixell, Večernji list, and Jutarnji list were analyzed. The results of this research show that the most prevalent stylistic figure in the analyzed corpus is metaphor, followed by irony, with pejoratives and jargonisms ranking next. In contrast, other figures are represented in fewer than ten instances.

Keywords: President of Croatia, political discourse, stylistic figures, argumentation, rhetoric

1. Uvod

Razumijevanje načina na koji se moć vrši putem komunikacije ključno je za shvaćanje društveno-političkog svijeta oko nas (Robinson, 2019). Proučavanje političkog diskursa obuhvaća i pokriva širok spektar tema i koristi velik broj analitičkih metoda, međutim, Wilson (2001) jednostavno ograničava predmet proučavanja političkog diskursa na onaj koji se tiče samo formalnog/neformalnog političkog konteksta i političkih sudionika (Graber, 1981 prema Wilson, 2001). Politički diskurs prije svega

javni je diskurs koji iziskuje izvjesnu razinu formalnosti, strukturiranosti i političke korektnosti. O njegovoj važnosti govori i naglasak koji su Grci stavljali na govorništvu, dakle, proučavanje političkog diskursa zapravo je staro koliko i politika. Javna komunikacija i funkcioniranje društva uzajamno su povezani jer se neprimjeren javni politički diskurs može negativno odraziti na funkcioniranje u društvu jer može odati dojam da je ono što propagiraju vodeće političke i društvene figure primjereno i prihvatljivo u praksi. Gabrijela Kišiček (2021) ističe kako politički kredibilitet mora biti povezan s dobrom argumentacijom, procesom iznošenja stavova i argumenata koji taj stav potkrepljuju te kako bi ovladavanje temeljnim retoričkim znanjima pomoglo brojnim političarima u situacijama kada trebaju sažeto i nedvosmisleno iznijeti svoj stav, primjerice u medijskom nastupu, kada trebaju argumentirati svoje tvrdnje i prepoznati pogreške u argumentaciji političkih protivnika (2021).

2. Politički diskurs i javno mnijenje

Van Dijk (2008) definira politički diskurs kao skup tekstova i govora koji proizvode politički akteri (poput političara i političkih institucija) s ciljem ostvarivanja moći i utjecaja. Drezga (2021:226) navodi: „U javnom je političkom govoru uočljiva prisutnost izreka, poredbi, metafora iz usmenog narodnog stvaralaštva.“ Nadalje, autorica ističe kako tim govorom dominiraju narodne mudrosti, uzrečice i poslovice koje su tematski obilježene elementarnim čovjekovim nagonom za samoodržanjem. One su inspirirane primarno slikama iz prirode i skrbi čovjeka da organizira svakodnevni život (Drezga, 2021). Diskurs se analizira prema strukturi, sadržaju i cilju komunikacije. Chilton (2004) navodi kako je politički diskurs oblik komunikacije koji nastoji utjecati na donošenje odluka unutar političkog sustava, a naglašava i ulogu jezika kao sredstva manipulacije i političkog utjecaja. Kako navodi Skoko (2004: 94) „mediji i sadržaj koji oni prenose javnosti imaju značajnu ulogu u formiranju i prijenosu informacija, a ujedno reguliraju i razinu demokratičnosti unutar društva“. Generalno rečeno, u domeni jezika, radi se o dimenziji koja predstavlja različite segmente društvenoga života te ga, prema Podboj (2011: 124), karakteriziraju sljedeća svojstva:

- a) „Analiziranje diskursa svodi se na analiziranje jezika na nadrećeničnoj razini, odnosno na razini iskaza koji može biti sastavljen od niza rećenica, a u političkom kontekstu najčešće se radi o javnim istupima/nastupima ili pak formi intervjua.
- b) Druga karakteristika diskursa jeste činjenica da govorimo o konkretnim i realiziranim primjerima upotrebe jezika, te ona obuhvaća komunikacijsku, odnosno interakcijsku funkciju jezika, tj. njegovu osnovnu funkciju. U ovom slučaju radi se o analizi političkih govora i intervjua;
- c) Treća dimenzija diskursa jeste ona kontekstualna, a u ovom slučaju govorimo o političkome diskursu sa svim svojim specifičnostima.“

Budući da se radi o diskursu koji pripada javnoj sferi, prema Rogulj i Kišiček (2018), u njemu se odražavaju karakteristike pojedine političke kulture društva u kojem se primjenjuje. Autori smatraju kako je političkome diskursu svojstven i populizam, koji je intenzivnije prisutan među pripadnicima krajnje desnice u europskim zemljama, a koristi se s ciljem evociranja emocija među javnosti koja za njih predstavlja biračko tijelo. Rogulj i Kišiček (2018: 30) navode: „Najučestalije emocije koje se populističkom retorikom u javnosti nastoje pobuditi jesu emocije straha i revolta. Istovremeno, u takvom su diskursu identificirali i učestalo inzistiranje na opoziciji ‘mi’ i ‘oni’, gdje su mi ciljane skupine u vidu postojećih i potencijalnih birača, a ‘oni’, tj. ‘drugi’ predstavljaju sve ono što je nepoželjno, loše ili što predstavlja prijetnju većini. I u javnome diskursu Republike Hrvatske moguće je identificirati razlike u retorici pripadnika stranaka lijevice i desnice, kako po pitanju same intonacije i neverbalnog aspekta komunikacije, tako i po pitanju političke korektnosti koja se reflektira kroz verbalne iskaze političara.“ Prema analiziranim radovima, politička komunikacija predsjednika ključna je jer oblikuje javno mnijenje, postavlja političku agendu i može značajno utjecati na demokratske procese. James Russell Lowell, prvi urednik *Atlantic Monthly* (prema Broom, 2010: 198), figurativno je javno mnijenje usporedio s atmosferskim pritiskom, navodeći kako ga nije moguće vidjeti, ali ono djeluje kao i atmosferski pritisak. Za njega ono posebno dolazi do izražaja u politikama, vladinim odlukama, predsjedničkim i parlamentarnim kampanjama, ali je prisutno i u drugim „najbanalnijim“ domenama društva. Bilo bi utopijski smatrati kako je javno mnijenje odraz realnih društvenih, političkih i inih pitanja, već je ono dobrim dijelom pod utjecajem masovnih medija, danas i društvenih medija te načinu na koji će ih političari znati iskoristiti, tj. ovisno je o njihovoj moći persuazije na primatelja poruke. Budući da je uloga predsjednika Republike Hrvatske izražena po pitanju vanjske politike, nerijetko njegove izjave, stavovi i istupi naiđu na medijski prostor u međunarodnim medijima. S obzirom na to da figura predsjednika predstavlja Republiku, bitno je istaknuti kako njegovi istupi mogu značajno utjecati i na percepciju zemlje u međunarodnoj javnosti, ali i unutar same zemlje, posebice na glasačku javnost. Tkalac Verčić (2015: 158) ističe: „Glasačka javnost uključuje sve građane RH, starije od 18 godina, što je i raznovrsna skupina ljudi (...), a potpuno je jasno da tako velik broj građana ima vrlo različite vrijednosti, želje i potrebe, a samim tim i komunikacijske interese. Zato je jako važno raščlaniti tu skupinu na što homogenije manje dijelove i komunikacijski prilagoditi dijalog svakom dijelu.“

3. Upotreba stilskih figura u političkoj retorici

Stilske figure jezični su izrazi i oblici koji se koriste kako bi se postigao poseban efekt u govoru ili pisanju, a predstavljaju način izražavanja koji nadilazi uobičajenu upotrebu jezika kako bi se naglasile određene ideje, emocije ili stvorile slikovitije i estetski privlačnije izraze. One igraju ključnu ulogu u retorici, književnosti, poeziji i svakodnevnom govoru, omogućujući govornicima i piscima da svoje misli i osje-

ćaje prenesu na intenzivniji i dojmljiviji način jer obogaćuju jezik i čine izražavanje složenih misli i osjećaja jasnijim i dojmljivijim. Kada govorimo o stilskim figurama, prije svega potrebno je istaknuti njihovu primarnu svrhu. „Radi se o uporabi stilskih figura i tropa za čije je prepoznavanje i analizu potreban kontekst u kojem se javljaju, a usto utječu na ekspresivnost teksta“, navodi Jukić (2021: 21). Upotrebom stilskih figura, odnosno stilističkih varijanti, postiže se određena kvaliteta iskaza, odnosno njegova afektivna vrijednost jer njihovom upotrebom možemo isticati jedan element iskaza ili ga modificirati s afektivne strane. Dakle, nasuprot staroj retorici koja je upotrebu jezika propisivala, moderna stilistika iskaz i njegove elemente, uključujući analizu upotrebe stilskih figura i svrhu njihove upotrebe, kao što je slučaj analize retoričkih figura kojima se služi predsjednik Republike u svojim istupima ili izjavama za javnost (Ibid.) U Antici, kada se zapravo počelo govoriti o retoričkim figurama i kada su se one u jeziku prvi puta identificirale i kategorizirale, njihova je upotreba podrazumijevala vladanje načinom izražavanja koji je sam po sebi imao umjetničku vrijednost, a njihov odabir i upotreba bili su normirani. Jednako kao što je i gramatika bila, odnosno jeste normirana. Moguće je, dakle, reći kako je pitanje stila u antici bilo normativno pitanje. Međutim, u suvremenoj stilistici u kojoj je naglasak na individualnosti i originalnosti izričaja potpuno je deplasirano govoriti o normativu u kontekstu javnih nastupa, premda u kontekstu govora o političkom diskursu postoje brojni uzusi i preskripcije o onom što je primjereno ili neprimjereno, poželjno, odnosno nepoželjno kako bi se postigla željena reakcija javnosti, tj. (potencijalno) biračkog tijela (Škiljan, 1989). Vezano uz političku retoriku, niz je figura koje je moguće identificirati, neke u većoj, neke u manjoj mjeri, i to ovisno o namjeri, tj. intenciji govornika. Rosandić i Silić (prema Jukić, 2021: 22-23) ekspresivnost kao stilsku značajku dijele na inherentnu i kontekstnu. Inherentna ekspresivnost proizlazi iz same jezične jedinice pa u tu vrstu ekspresivnosti ubrajaju deminutive, augmentative, meliorative, pejorative, hipokoristike, vulgarizme, disfemizme, žargonizme, arhaizme, onomatopeizme, frazeme i sl., dok je kontekstnu ekspresivnost uvjetovana kontekstom, a obuhvaća figurativnu uporabu riječi, odnosno metaforu, metonimiju, eufemizam, ironiju, sarkazam i druge figure, kao i određene leksičko-semantičke odnose među riječima (antonimija, sinonimija, homonimija, paronimija). Retoričke ili stilske figure u većoj su mjeri svojstvene književnim tekstovima i primjerice političkom diskursu gdje je njihova svrha kod prvih realizacija individualnoga izričaja u umjetničke svrhe, a kod političkoga diskursa često emocionalna nabijenost i govor usmjeren na protivnika i stoga je logično da ćemo u ovom diskursu zateći veći broj figura kao što su to metafora, hiperbola, paradoks i slično. Budući da se antička retorika figurama bavila sistematično, te je identificirala i prepoznala velik broj, i danas su se zadržali istovjetni nazivi i definicije nekih tridesetak figura. Sukladno suvremenom poimanju jezika, njegovoj upotrebi i namjeni, figure je moguće podijeliti u nekoliko kategorija, a to su (Bagić, 2015) figure diktije, figure riječi ili tropi, figure konstrukcije i figure misli. Ova podjela nije, naime, potpuna ni definitivna, a neke od figura mogu biti dijelom dviju kategorija jer ih je teško strogo

razgraničiti i klasificirati. Kao što je navedeno, svrha upotrebe stilskih figura u političkoj retorici jest pojačavanje ekspresivnosti i inherentne i kontekstne. I dok se prva temelji na samim lingvističkim elementima (u nju možemo ubrojiti deminutive – kada se nastoji tepati ili omalovažavati oponente, potom augmentative – kada se nastoji glorificirati svoju stranku ili vlastita postignuća, pejorative – posebno prisutne u predmetnome korpusu, kao i vulgarizme, žargonizme itd.), druga se zasniva na kontekstu i uključuje metaforu, eufemizme, ironiju i druge figure.

4. Metodološki okvir

Provedeno je kvantitativno i kvalitativno istraživanje deskriptivnom metodom analize sadržaja s ciljem utvrđivanja brojčanosti i dominantnih stilskih figura u usmenim izjavama Zorana Milanovića. Analiza sadržaja podrazumijeva sistematsko prebrojavanje, interpretiranje i analizu materijalne forme komunikacije. U svrhu istraživanja upotrebe dominantnih stilskih figura u javnom političkom diskursu na primjeru komunikacije predsjednika Republike Hrvatske Zorana Milanovića, korišten je korpus od 40 analiziranih usmenih izjava objavljenih u periodu od 15. siječnja do 15. travnja 2023. godine na četiri YouTube kanala s najvećim brojem pretplatnika. Nastavno na to, analizirani su YouTube kanali medijskih kuća: a) 24 sata (309 000 pretplatnika u periodu istraživanja), b) Pixella (47 000 pretplatnika u periodu istraživanja) te c) Jutarnjeg lista (34 100 pretplatnika u periodu istraživanja) i d) Večernjeg lista (34 800 pretplatnika u periodu istraživanja). Sukladno zadanim kriterijima, analizirano je po 10 izjava predsjednika Republike Hrvatske Zorana Milanovića sa svakog od navedenih kanala. Matrica analize upotrijebljenih stilskih figura temelji se ponajprije na njihovoj identifikaciji u transkriptima svake od korpusom definiranih izjava predsjednika, potom su kodirane prema svojoj vrsti i podvrsti kako bi se došlo do zaključka koje su dominantne te s kojim su ciljem one prisutne u konkretnom političkom diskursu. S obzirom na ciljeve istraživanja, istraživačka pitanja glase:

IP1: Kojim se stilskim figurama u političkim izjavama koristi predsjednik Republike Hrvatske Zoran Milanović?

IP2: Koja je učestalost pojavljivanja stilskih figura u političkim izjavama predsjednika Republike Hrvatske Zorana Milanovića?

5. Rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja upotrebe stilskih figura u javnom političkom diskursu predsjednika RH provedenih na 40 izjava objavljenih u periodu od veljače do travnja 2023. godine na YouTube kanalima vodećih medijskih kuća 24 sata, Pixela, Večernjeg lista te Jutarnjeg lista pokazali su kako u javnim istupima predsjednik Milano-

vić u velikoj mjeri koristi stilske figure. Popis korpusa, odnosno poveznice analiziranih videozapisa nalaze se u zadnjem poglavlju rada.

- a. YouTube izvori s kanala 24 sata, 2023.
- b.

Izjava 1a:

- *Tko je u mojoj obitelji dobio nešto nezasluzeno? Tko je u nadzornom odboru?*
– retoričko pitanje i anafora
- *Moja supruga je članica upravnog odbora Europske agencije za lijekove, ok?*
– retoričko pitanje

Izjava 2a:

- *Ja ne volim tu muziku, uvijek mi je išla na živce, boljele su me kosti od nje.*
– gradacija i hiperbola

Izjava 3a

- *Veliki kombinator je rekao: „Mi sam gledamo.“* – ironija
- *Iz kojeg je to repertoara udbaškog tjednika?* – pejorativni epitet, retoričko pitanje
- *Što znači: „Mi vas gledamo?“* Ima li netko odgovor na to? Tko nas gleda? UDBA? – retoričko pitanje
- *Njih zanima profano: u se, na se, poda se.* – epifora, vulgarizam

Izjava 4a:

- *Poznaje li zakon proceduru prema kojoj se napiješ, divljaš u autu, burgijaš okolo i mašeš kandžijom po selu, srušiš ogradu, streseš auto s časnim sestrama i onda krivotvoriš izvuješće?* – retoričko pitanje, disfemizam, metafora
- *Je li to zakon?* – retoričko pitanje
- *Ili je stranačka legislativa koja to poznaje?* – ironija
- *Ja se ponašam u pravilu protuzakonito i protuustavno za razliku od Plenkovića.* – sarkazam
- *Ali to da se neki župan u moje vrijeme iznapijao i porazbijao pola šora i auliju (...), e to, brate, na nekom drugom molitvenom doručku pričaj.* – dijalektizam, žargonizam
- *Koji zakon to pozna? Koja vjerska knjiga?* – retoričko pitanje, anafora

Izjava 5a:

- *Frajer bi proganjao novinare...* – ironija
- *Hoće ih rastezat k'o Matiju Gupca, što će radit?* – metonimija, retoričko pitanje

Izjava 6a:

- *Talijanski masoni su mafija, a ovi naši su društvo mrtvih pjesnika.* – sarkazam
- *Dakle, to je zabavna družina...* – eufemizam
- *Šta bi bio da njih nema? Bi li naš sud uopće mogao presuditi?* – retoričko pitanje
- *Ljudi, ovo je da ne kažem čiji pir, dakle, nije časna sestra, nego ono kontra.* – žargonizam, antiteza, vulgarizam

Izjava 7a:

- *... došao je ovaj baksuz.* – disfemizam
- *Otkupio je onaj stan u Gundulićevoj koji si je fino namjestio s plišanim medekima.* – sarkazam, deminutiv

Izjava 8a:

- *... nije tebi, jadniče nepismeni uvredljivo, daj nekome tko to razumije da pročita.* – epitet, vulgarizam
- *Onda očekujem od tih par moždanih vijuga kod njega da nam objasne kako je to ustvari super odluka.* – žargonizam, pejorativ
- *Nema veze što je Hrvatska 13. prase.* – frazem

Izjava 9a:

- *Kakav je plan? Raspad Rusije?* – retoričko pitanja
- *Ovdje se palilo, ubijalo, susjed je susjedu kuću..., i blago, članove obitelji ubijao.* – gradacija
- *Josephine Rimac i ova druga Gabika su cure koje su, kako da kažem, kalibrirane za veliki domet, ali uhvatili su ih k'o zadnje opančarke.* – ironija, frazem, vulgarizam
- *Sad u razgovoru tih dramskih figura iz HDZ-ove galerije likova...* – metafora, ironija

Izjava 10a:

- *Puno se sjedi, previše se pije, nezdravo se živi...* – gradacija, autoironija

c. Youtube izvori s kanala Pixel, 2023.

Izjava 1b:

- *Bio je opozicija HDZ-u, a sad im izlazi iz nosne šupljine...* – metafora
- *... on je marioneta.* – metafora
- *To je moj odgovor o tom bijedniku.* – pejorativ

Izjava 2b:

- *Mogu komentirat!.. volim komentira't napamet i bezveze.* – autoironija

Izjava 3b:

- *Znamo gdje dođe ruska vojska, ruska čizma, od tamo otići neće.* – metonimija

Izjava 4b:

- *Na trafostanici piše debelo, masno „kaj“.* – metonimija, dijalektizam

Izjava 5b:

- *Mene čudi da je taj čovjek još uvijek predsjednik vlade, šta ja tu mogu?* – retoričko pitanje

Izjava 6b:

- *Kakva je to vrsta ljudi? Šta je to?* – retoričko pitanje
- *To je nepošteno, neljudski, destruktivno prema sustavu, sebično, ali frajer se sjetio tražit' mišljenje povjerenstva da bi taj stan koji si je sredio kao ministar imovine i isključivo radio štetu državi i drpao, sad otkupio po ne znam kojoj cijeni.* – gradacija, ironija, žargonizam
- *Sam je sebi podvalio loptu.* – metafora

Izjava 7b:

- *Drugim riječima, ispada da ih nema više od sto u kojima se ne može živjeti, što je možda i sjajna vijest. Možda Banija postane svjetski centar za konstrukcijsko inženjerstvo protupotresne tehnike jer ispada da su te kuće otporne na potres jer ih je „samo“ sto nastradalo. Možda Japanci dođu na Baniju učiti kako se grade kuće...* – ironija

Izjava 8b:

- *Ali sada već vidim da ima slike nema tona...* – metafora
- *Ta kandidatura bi i od Majke Tereze napravila propalicu.* – antiteza

Izjava 9b:

- *Tamo u principu trebaš vezat' konja tamo gdje ti gazda kaže.* – metafora
- *A Plenkovićeva cijela karijera je zabij nož u potkoljenicu onom tko ti je pomogao.* – metafora

Izjava 10b:

- *Ako do kraja mog mandata ta bruka od zakona stupi na snagu, pomilovat ću svakoga.* – sinegdoha
- *A kada on poziva državne odujetnike, za brkove ih povlači u Vladu, onda to nije u redu.* – metafora

d. Youtube izvori s kanala Večernji list, 2023.

Izjava 1c:

- *Anemični, ne može dva skleka napraviti i on komentira tuda fizička svojstva.* – pejorativ, sarkazam
- *Dakle, ja sam rekao da ima politički Touretteov sindrom.* – metafora
- *Zato što je trideset puta ponovio glupost.* – pejorativ
- *On će se nekome rugati?* – retoričko pitanje
- *Ne može dva skleka napraviti, tri čučnja...* – sarkazam

Izjava 2c:

- *Kninska Madame de Pompadour, Josephine Rimac i ova druga Gabika su cure koje su, kako da kažem, kalibrirane za veliki domet, ali uhvatili su ih k'o zadnje opančarke.* – metafora, ironija, frazem, vulgarizam
- *Sad u razgovoru tih dramskih figura iz HDZ-ove galerije likova...* – metafora, ironija
- *Ljudi su krali k'o veliki...* – frazem
- *Njihove veze s malom koja je otišla u Bruxelles su duboke...* – pejorativ (seksizam)

Izjava 3c:

- *On je potkazivač, ljudi žive od toga, da svoje komplekse liječe tako da trče i lažu nekome tko je jači od njih...* – pejorativ
- *Nemaš jasnu politiku, nemaš jasan stav, muljaš, on te bezobrazno otpili, i ti kažeš: „Nije to uredljivo.“ Nije tebi, jadniče nepismeni uredljivo...* – metafora, žargonizam, vulgarizam
- *Ovaj mu govori: „Neću ti ni pisat', nećeš ni shvatit' budalo...“* – vulgarizam
- *Onda očekujem od tih par moždanih vijuga kod njega da nam objasne kako je to ustvari super odluka* – žargonizam, pejorativ
- *Nema veze što je Hrvatska 13. prase* – frazem
- *Hrvatska bleji i zuri i ne govori ništa...* – metafora
- *Sad pričamo da smo uspješni, ne, mi smo lužeri, ovo je bijedna, poražavajuća politika...* – žargonizam, pejorativ

Izjava 4c:

- *Plenković u NATO-u? On živi za to da se negdje preparkira.* – metafora
- *Apetiti su veliki, a porcija je mala.* – antiteza
- *Može se dogoditi da budemo taoci njegovih potreba i ambicija.* – metafora

Izjava 5c:

- *Jesmo priznali Kosovo? Jesmo.* – retoričko pitanje
- *Jel' stojim iza Kosova? Stojim.* – retoričko pitanje

- ... baš nas je briga za njih... – frazem
- ...nije šija nego vrat – metonimija

Izjava 6c:

- To je manirom sociopata Plenković gurnuo kao moralnu ucjenu. – pejorativ
- Znači, sitni špiler to vidi kao win-win. – metafora
- Prijatelju, želim ti što više takvih pobjeda. – sarkazam
- Želim što više takvih pobjeda velikom kombinatoru. – ironija
- Sljedeći put kada zastupnici manjina, prije svega lažni zastupnik Srba Pupovac, bude trebao empatiju, simpatiju ili pomoć za zaštitu ogromnih prava manjine koju ne predstavlja, vjerujem da će opet doći kmečat k meni. – pejorativ, disfemizam
- A u međuvremenu, Hrvatski ustav može se tretirati kao mljeveno meso, može ga se gaziti kad god treba. – metafora

Izjava 7c:

- Dakle, ja sam rekao da ima politički Touretteov sindrom. – metafora

Izjava 8c:

- Mi vam volimo maznut, nadamo se da nas nitko neće pitati. – žargonizam, ironija
- Ova banda radi konferencije koje financira vlada. – disfemizam
- To je ostvario rezultatima, krvavim, doslovno. – metafora

Izjava 9c:

- Kad sam rasipan i volim krasti, šta ćemo... – ironija
- ...uz to ti ovi kriminalci odbijaju dati onaj minimum usluga koji ti moraju dati – disfemizam
- ... recimo, automobile za osobe – mogu ljudi ići puzeći, pješice, mogu skakutati kao zekani... – metafora, ironija

Izjava 10c:

- Sad izlazi iz nosnica HDZ-a... – metafora
- Taj frajer je sumnjiv. – žargonizam, ironija
- ... kad su onako kukavički išli upropastiti Zlatu Đurđević, eto toliko o tom bijedniku... – poredba, vulgarizam

e. Youtube izvori s kanala Večernji list, 2023

Izjava 1d:

- On da još dolazi na televiziju i svašta mu ispada iz usta. – metafora
- To su grozne, biblijske zlouporabe. – gradacija, metafora

- *Hrvatske građane se kao trupce izvozi u druge zemlje.* – metafora
- *Jedno je ono što ja radim i to sam objasnio glupima i korumpiranima zašto to radim, to je moja dužnost.* – pejorativ
- *Zato imam i imunitet da mogu svakome u brk reći što ga ide.* – metafora
- *Nekolicina totalno nepismenih sudaca dijeli lekcije predsjedniku Republike.* – pejorativ

Izjava 2d:

- *Sujestan sam da te može udariti zadnja propalica ili barem potegnuti nož na tebe figurativno.* – pejorativ, metafora
- *Područje nacionalne sigurnosti, kadrovske politike gdje on na mene očajno i bezglavo huška jednog provincijskog propalicu, sponzora lopovluka, krivotvoritelja dokaza...* – pejorativ, vulgarizam

Izjava 3d:

- *Ja mogu bit' i budala za potrebe hrvatskog boljitka.* – autoironija
- *Nisam mogao anticipirati da će se ti prljavci baviti mojom familijom na način koji je za njih kontraproduktivan...* – pejorativ
- *Taj moj mali sin Marko, on bi dobio stipendiju za izvrsnost...* – deminutiv
- *Ali ovi dežmekavi bezveznjaci koji nisu bili dobri učenici ne bi pisali naturalne radove... koje su im kasnije ćaće štampali* – pejorativ, disfemizam

Izjava 4d:

- *Prošle godine je bio summit NATO-a, nisu išli ni jedan od ova dva veseljaka, što je bolje za hrvatsku reputaciju jer bi mi bila blamaža da oni sjede iza mene.* – ironija, žargonizam
- *Svesti te generale na udbaške pudlice, to može samo HDZ.* – poredba
- *Ja pitam tog majstora zašto nismo išli u Mostar prije tjedan dana...* – ironija, žargonizam
- *Ta sitna hulja nije išla tamo zato što je poslao svoj ministra da mjeri tko je dobio koliki aplauz.* – vulgarizam
- *Kao Hasanaga svoj šator donosi...* – metafora
- *Jer ako imaš utjecaj, a dopuštaš da se tamo ljudima krvi napijaju i da držiš anesteziju dok im otkidaju političku glavu, ti si hrvatski izdajnik.* – metafore

Izjava 5d:

- *Ja sam zgrožen time što je on rex frauditorum (kralj lopova).* – metafora
- *A to o tome tko je ruski čovjek, to je ona sitna udbaška metoda potkazivanja.* – pejorativ, poredba

Izjava 6d:

- Što je premijer rekao, da je to netema? – litota/neologizam
- Netko je oteo državu, smatra da je svako javno poduzeće njegovo... – metafora

Izjava 7d:

- ...uz to ti ovi kriminalci odbijaju dati onaj minimum usluga koji ti moraju dati. – disfemizam
- ... recimo, automobile za osobe – mogu ljudi ići puzeći, pješice, mogu skakutati kao zekani... – metafora, ironija
- Pitajte me kako da kompenziram da moji suradnici koji trpe malicioznu štetu koju taj tip uz Plenkovićevu suglasnost njima nanosi. – epitet, žargonizam

Izjava 8d:

- Ali to da se neki župan u moje vrijeme iznapijao i porazbijao pola šora i avliju (...), e to, brate, na nekom drugom molitvenom doručku pričaj. – dijalektizam, žargonizam

Izjava 9d:

- Koji zakon to pozna? Koja vjerska knjiga? – retoričko pitanje, anafora

Izjava 10d:

- Država nije učinila ništa, ljudi su otišli jer se slobodno kreću zemaljskom kuglom. – ironija

6. Zaključna razmatranja

Kao što je vidljivo iz analiziranih transkripata i stilskih figura koje su u njima prisutne, predsjednik Republike Hrvatske Zoran Milanović višekratno eksplicitno ističe kako su određene fraze i sintagme upotrijebljene figurativno. Ujedno, jednom prilikom je i sam izjavio kako se članovi njegove obitelji zgražaju nad njegovom retorikom te da joj ni sam ne pribježe iz hira ili zbog imuniteta, već zato što tim načinom izražavanja nastoji neposredno općoj javnosti ukazati na „lopovske radnje bande“ kako učestalo naziva premijera Vlade Republike Hrvatske, ministre, kao i čitavu vladajuću stranku. U nastavku je tablični prikaz najčešće korištenih retoričkih figura u definiranom korpusu, i to redom prema njihovoj brojnosti.

Tablica 1. Brojnost pojedinih stilskih figura u korpusu

STILSKA FIGURA	BROJ PONAVLJANJA
Metafora	31
Ironija	20

Pejorativ	19
Žargonizam	18
Retoričko pitanje	16
Vulgarizam	11
Disfemizam Sarkazam	8
Frazem	6
Gradacija Metonimija Poredba	5
Anafora Dijalektizam Antiteza	3
Epitet Autoironija	2
Hiperbola Litota Epifora Eufemizam Deminutiv	1

Izvor: rad autorica

U istraživačkom korpusu najzastupljenija stilaska figura je metafora (primarno korištena u svrhu približavanja javnosti neke ideje koja bi im inače ostala apstraktnom), potom ironija (u kojoj se ocrtava odnos predsjednika naspram premijera i ministrima u Vladi), a po brojnosti ih prate pejorativi i žargonizmi (predsjedniku se često spočitava upotreba „uličnog rječnika“ i vulgarizmi, dok su ostale figure zastupljene s manje od deset slučajeva primjene). Budući da figure dikcije pozornost sa značenja iskaza usmjeravaju na sam jezik, a njihova prisutnost doprinosi intenzitetu i efektivnosti izrečenoga, ta zvučna strana jezika, napose u propagandnim političkim govorima, može intenzivirati ili umanjiti određene dimenzije značenja teksta na koji je primijenjena. Najbrojnija figura analiziranog korpusa jest metafora koja se među stilskim figurama u političkom diskursu izdvaja zbog svojeg uvjeravačkog potencijala koji počiva na jednostavnosti razumijevanja ideja govornika, potom na simboličkom načinu reprezentacije, te činjenici da često rezultiraju evociranjem emocija kod javnosti. Njoj je svojstveno pojednostavljivanje kompleksnih političkih situacija kako bi se one približile javnosti, a naziva se kategorijom konceptualnih političkih, intelektualnih i tehnoloških metafora. Svojstvena je populističkom diskursu, iako se po pitanju leksičke realizacije ne mora nužno naslanjati

na popularne sintagme. Njihov visok potencijal temelji se na njihovoj popularnosti, odnosno upoznatosti javnosti s leksemima koji se u njima koriste. One se nazivaju metaforama sporta, igara i drame, a leksik iz ovih općepoznatih područja učestalo se koristi u političkom diskursu kako bi se publici, tj. biračkome tijelu, ideje govornika približile. U predmetnome je korpusu zabilježen i velik broj slučajeva upotrebe retoričkih pitanja. Upit u ovom slučaju služi kako bi se naglasio afektivni ton prema izrečenom, a ne kako bi se zapravo postavilo pitanje. Kod govora predsjednika Milanovića često je prisutno uz prizvuk iščuđavanja, nevjerice, osude i zgražanja nad postupcima i izjavama Vlade. Ujedno, kod retorike predsjednika Milanovića asindeton je prisutan onda kada odgovara na vlastita retorička pitanja. U njegovoj retorici važno mjesto zauzima ironija, odnosno Jukić (2021: 36) navodi da je to „figura misli u kojoj se govori posredno ili suprotno od onoga što se kani kazati – kori hvaleći, hvali kudeći, prezire diveći se, hini neznanje, svjesno prešućuje ili kaže manje nego što se očekuje. Njome izraz postaje snažniji i smatra se odlikom inteligentnoga i visokoga društva, česta je u svakodnevnoj komunikaciji, književnosti, publicistici, filozofiji i promidžbi.“ Uz ironiju jako je prisutan i sarkazam, srodna podvrsta ironije. On se definira (Jukić, 2021: 38) kao „zajedljiva ironija kojom se želi obezvrijediti ili ismijati nekoga ili nešto. Sarkazmu je najčešća funkcija oštra kritika nekih pojava u društvu, a u tekstu izaziva začudnost. Često se poseže za prenesenim značenjem, najčešće u obliku metafore, da bi se sačuvala jezična jezgrovitost. (...) U pitanju je stilski postupak kojim se tekst diže na višu razinu, a očituje se autorova vrsnost i dosjetljivost u uporabi i vladanju jezičnim mogućnostima te britkost i oštrina kojom kritizira određene društvene pojave, osobe, a ponekad su te zajedljivost i porugljivost upućene njemu samomu.“ Uz navedene figure frekventni su i primjeri manje ili više izravnih napada ili pokušaja omalovažavanja, koji se realiziraju kroz figure kao što su pejorativi, vulgarizmi i disfemizmi. Konačno, istraživanjem su registrirane čak 22 vrste stilskih figura u 40 prilično kratkih izjava, a one obuhvaćaju metaforu, ironiju, pejorative, žargonizme, retorička pitanja, vulgarizme, disfemizme, sarkazam, frazeme, gradaciju, metonimiju, poredbu, anaforu, dijalektizme, antiteze, epitete, autoironiju, hiperbolu, litotu, epiforu, eufemizme i deminutive. Asindeton je također figura koju predsjednik koristi u svojoj retorici, a ako je ona svojstvena poeziji, kod retorike predsjednika Milanovića zastupljena je onda kada odgovara na vlastita retorička pitanja, čime nastoji konotirati iščuđavanje, po njegovom mišljenju, nelogičnim i neprimjerenim potezima Vlade.

Literatura

- Bagić, K. (2015). *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga
- Broom, G.M. (2010). *Učinkoviti odnosi s javnošću*. Zagreb: MATE
- Chilton, P. (2004). *Analyzing Political Discourse: Theory and Practice*. London: Routledge.
- Drezga, V. (2021). Diskurs prepolitičkog predznaka i njegova obilježja. *ACTA Iadertina*, 18/2, 225-240

- Jukić, M. (2021). *Figurativna uporaba riječi i ekspresivnost teksta*. Hum, 16 (25), 21-41. <https://doi.org/10.47960/2303-7431.25.2021.21>
- Kišiček, G. (2021). *Homo politicus. Politička retorika u teoriji i praksi*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
- Podboj, M. (2011). Manipulacija u političkom diskursu - kritički pristup. *Hrvatistika*, 5. (5.), 123-133. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/81700>
- Robinson, P. (2019). Expanding the Field of Political Communication: Making the Case for a Fresh Perspective Through “Propaganda Studies”. *Frontiers in Communication*, Vol. 4/26
- Rogulj, M. i Kišiček, G. (2018). Populizam kao retorička taktika u suvremenom hrvatskom političkom diskursu. *Političke analize*, 9 (35), 28-35. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/214367>
- Skoko, B. (2004). *Hrvatska (identitet, image i promocija)*. Zagreb: Školska knjiga
- Skoko, B. (2004). Odnosi s javnošću kao doprinos demokratizaciji i profesionalizaciji procesa javnoga komuniciranja. *Politička misao*, 41 (1), 92-101. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/22859>
- Škiljan, D. (1989). Terminologija: retorika. *Latina et Graeca*, 1 (33), 49-54. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/223737>
- Tkalac Verčić, A. (2015). *Odnosi s javnošću*. Zagreb: Hrvatska udruga za odnose s javnošću.
- Tomić, Z. (2012). *Osnove političkog komuniciranja*. Zagreb: Synopsis d.o.o.
- Van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and Power*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-07299-3>.
- Wilson, J. (2001). Political Discourse. ur: ur: Schiffrin, D., Tannen, D., Hamilton., H. E u: *The Handbook of Discourse Analysis*. Publishers, Massachuset, Oxford, 2001., 398-411

Poveznice na izjave:

a) Youtube izvori s kanala 24 sata

- <https://www.youtube.com/watch?v=1Dl-NW7NRc4> (Izjava 1a)
- <https://www.youtube.com/watch?v=PFgb2n2ejO4> (Izjava 2a)
- <https://www.youtube.com/watch?v=mTeJiiE4I-g> (Izjava 3a)
- <https://www.youtube.com/watch?v=fUaICLYaDB0> (Izjava 4a)
- <https://www.youtube.com/watch?v=FiU6RH4N7Vw> (Izjava 5a)
- <https://www.youtube.com/watch?v=yZXo56PS418> (Izjava 6a)
- <https://www.youtube.com/watch?v=0aAjK35PYd8> (Izjava 7a)
- <https://www.youtube.com/watch?v=fTg2psGVgLE> (Izjava 8a)
- <https://www.youtube.com/watch?v=rmeuhyDSAuU> (Izjava 9a)
- <https://www.youtube.com/watch?v=pFRqVOTTtzM> (Izjava 10a)

b) Youtube izvori s kanala Pixell

- <https://www.youtube.com/watch?v=WlnF7nHVYkY> (Izjava 1b)
- <https://www.youtube.com/watch?v=XQ1swwxJYWk> (Izjava 2b)
- <https://www.youtube.com/watch?v=aROJttwsaQ> (Izjava 3b)
- <https://www.youtube.com/watch?v=rY4Kv812qYw> (Izjava 4b)

<https://www.youtube.com/watch?v=q3GrTEup8AM> (Izjava 5b)
https://www.youtube.com/watch?v=8_GEGJBdmxM (Izjava 6b)
<https://www.youtube.com/watch?v=ZeWRpk9gEmE> (Izjava 7b)
<https://www.youtube.com/watch?v=-C1C9N4llGQ> (Izjava 8b)
<https://www.youtube.com/watch?v=GpI3T4ItuG8> (Izjava 9b)
<https://www.youtube.com/watch?v=iZjmKgD66-E> (Izjava 10b)

c) Youtube izvori s kanala Večernji list

<https://www.youtube.com/watch?v=pGdUyIWWhQlo> (Izjava 1c)
<https://www.youtube.com/watch?v=rdO38k8bODY> (Izjava 2c)
https://www.youtube.com/watch?v=Y_BlyjeZucs (Izjava 3c)
<https://www.youtube.com/watch?v=yOHqGGf444s> (Izjava 4c)
<https://www.youtube.com/watch?v=-ha0A9MrVRI> (Izjava 5c)
<https://www.youtube.com/watch?v=NxffvJmj5eg> (Izjava 6c)
<https://www.youtube.com/watch?v=a390vAdR4wQ> (Izjava 7c)
<https://www.youtube.com/watch?v=ECXsRCsSfKY> (Izjava 8c)
<https://www.youtube.com/watch?v=wBvoYRZqaDY> (Izjava 9c)
<https://www.youtube.com/watch?v=WzXjFZH7T-s> (Izjava 10c)

Youtube izvori s kanala Jutarnji list

<https://www.youtube.com/watch?v=hcJ0m0BknqQ> (Izjava 1d)
<https://www.youtube.com/watch?v=8HdCXY6m07c> (Izjava 2d)
<https://www.youtube.com/watch?v=tZx07wWxxxo> (Izjava 3d)
<https://www.youtube.com/watch?v=d1GzEmofzWE> (Izjava 4d)
<https://www.youtube.com/watch?v=64nC0xUm8NA> (Izjava 5d)
<https://www.youtube.com/watch?v=TnQYCnfYdBM> (Izjava 6d)
<https://www.youtube.com/watch?v=G5mmagMsnYE> (Izjava 7d)
<https://www.youtube.com/watch?v=Pb9pBX55E0g> (Izjava 8d)
<https://www.youtube.com/watch?v=91vjDTd08SY> (Izjava 9d)
<https://www.youtube.com/watch?v=LaxN501mScs> (Izjava 10d)

Recepcija, participacija i produkcija transmedijskih narativa učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad

Jelena Škoda

Sveučilište Sjever
Trg dr. Žarka Dolinara 1
Koprivnica
jeskoda@unin.hr

Sažetak

Učenici srednjih škola upoznati su s velikim brojem transmedijskih narativa u popularnoj kulturi i *gamingu*. Cilj je ovog istraživanja ispitati vještine transmedijske pismenosti učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj. Ponajprije želi se ispitati kako učenici recipiraju transmedijske tekstove, koje su njihove čitalačke navike, jesu li upoznati sa žanrovskom podjelom te na koje se načine participativno uključuju u širenje transmedijskog narativa. Rezultati ovog istraživanja bit će uspoređeni s analizama vještina transmedijske pismenosti među adolescentima diljem svijeta. Ovo istraživanje komparativnom analizom nastoji pridonijeti sveobuhvatnijem razumijevanju uloge transmedijskog pripovijedanja u suvremenom medijskom krajoliku mladih.

Ključne riječi: recepcija transmedijskih narativa, participacija u transmedijskim narativima, transmedijsko pripovijedanje, narativna transportacija, fanovska proza

Reception, participation, and production of transmedia narratives by secondary school students in the Republic of Croatia

Abstract

High school students are familiar with numerous transmedia narratives in popular culture and gaming. This paper observes the transmedia literacy skills of secondary school students in the Republic of Croatia. First, the paper examines how students receive transmedia texts, students' reading habits, whether they are familiar with genre division, and how they participate in the extension of transmedia narratives. The results of this research are compared with analyses of transmedia literacy skills among adolescents worldwide. Through comparative analysis, this research aims to contribute to a more comprehensive understanding of the role of transmedia storytelling in the contemporary media landscape of young people.

Keywords: Reception of transmedia narratives, participation in transmedia narratives, transmedia storytelling, narrative transportation, fan fiction

1. Uvod

Proces digitalne konvergencije medija od starih prema novim medijskim oblicima karakterizira pomak u proizvodnji i potrošnji kulture, što rezultira reorganizacijom disperzije medijskog sadržaja na različitim platformama. U tom okviru, koncept transmedijskog pripovijedanja kao „elemenata naracije koji se sustavno raspodjeljuju na više kanala” – što znači da se priča može uvesti kroz film, proširiti putem televizije, romana i stripova, a njezin pripovjedni svijet može se istražiti i doživjeti kroz igru, pojavljuje se kao sastavni dio modernog medijskog krajolika jer se ono shvaća kao posljedica promjena u medijskoj proizvodnji, distribuciji medijskih sadržaja i kanalima potrošnje. Promatrana unutar suvremene komunikacijske paradigme, novost transmedijskih narativa leži u njihovoj integraciji s multimodalnim pristupima pripovijedanju. Publika stoga ima aktivnu i neizostavnu ulogu u sukonstruiranju transmedijskog narativnog univerzuma, potpomognutog složenosti imerzivnih iskustava pripovijedanja rasprostranjenih na različitim medijskim platformama.

Uz tehnološki i kreativni aspekt, transmedijska djela uključuju narativni prijenos koji zadire u psihološki aspekt pripovijedanja, fokusirajući se na sposobnost narativa da pojedince mentalno i emocionalno prenese u fiktivne svjetove s kojima se susreću. Transmedijska naracija promiče individualno prisvajanje iskustva te se shvaća i kao mentalni i fizički mehanizam koji karakterizira prisvajanje objekata ili prostora (imaginarnog ili stvarnog) od strane pojedinaca ili skupina (Carù & Cova, 2006) i uključuje procese kroz koje publika postaje toliko zaokupljena pričom da gubi svijest o svom okruženju i postaje emocionalno uključena u likove i radnju. Transmedijski narativi idealne su forme za proces narativne transportacije (Bourgeon i ostali, 2019) zbog nekoliko faktora: prisvajanja (aproprijacije) kao poluge za uranjanje u narativ, interaktivnosti koja omogućuje uranjanje u narativ i narativnu transportaciju kao okidača angažmana publike.

Dvije se razine transmedijskog pripovijedanja razlučuju u ovom radu: recepcija i produkcija transmedijskih narativa (Lugo Rodríguez, 2016), a međusobno su povezane različitim društveno-kulturnim i ekonomskim kontekstima. Početak transmedijskih praksi označio je pomak prema participativnoj kulturi i kolektivnoj inteligenciji, odražavajući želju za dubljim angažmanom u pripovijedanju. Unutar produkcije, kreatori iskorištavaju ovu participativnu kulturu za konstruiranje narativa koji se protežu na više medijskih platformi, gradeći širok pripovjedni svemir. Recepcijom publika stupa u interakciju s transmedijskim narativima kroz različite ulazne točke i odabire medija, što dovodi do imerzivnih iskustava karakteriziranih angažmanom publike i prisvajanjem narativnih elemenata. Ova promjena paradigme u komunikaciji pretvara publiku u aktivne sudionike, brišući granice između kreatora i potrošača, što rezultira stvaranjem zajednica obožavatelja (eng. *fandom*) i pojavom sadržaja koji proizvode obožavatelji.

U području informacijsko-komunikacijskih znanosti, znanstveni diskurs o kulturi *fanova* i njihovim transformativnim praksama, kao što je fanovska proza (eng. *fan fiction*), temelje se na enciklopedijskim ambicijama transmedijskih tekstova (Jenkins, 2007) jer često rezultiraju onim što se može smatrati prazninama u odvijanju priče: to jest, uvode potencijalne zaplete koji se ne mogu u potpunosti ispričati ili dodatne detalje koji nagovještavaju više nego što se može otkriti. Rezultat je toga da čitatelji imaju snažan poticaj da nastave razrađivati te elemente priče, što je zapravo način na koji obožavatelji stvaraju transmedijska proširenja (Lugo Rodríguez, 2016). Stoga je fanovska proza sadržaj koji generiraju obožavatelji i najčešće nastaje njihovom suradnjom (Scolari, 2014). Obožavatelj (eng. *fan*) definira se kao osoba koja razvija afektivnu i emocionalnu vezu prema objektu ili medijskom tekstu kojim je oduševljen i kroz koje osmišljava sebe i predstavlja se drugima. Ova se implikacija prevodi u intenzivnu konzumaciju tog teksta koja može biti popraćena drugim aktivnostima kao što je proizvodnja izvedenih tekstova gdje obožavatelj proširuje originalni izvor (Guerrero-Pico, 2016).

U suvremenom medijskom krajoliku zajednice obožavatelja čine generacije mladih medijskih korisnika koje karakterizira ne samo snažna digitalna orijentacija,

već i to što daju prednost korisničkom iskustvu kod korištenja medija. Adolescenti, inherentno digitalni i interaktivni, sa svojim širokim digitalnim iskustvom zahtijevaju nešto više od jednostavnog gledanja sadržaja; ova tehnološki vješta generacija traži transmedijska iskustva koja spajaju različite aspekte njihovog svakodnevnog života, uključujući društvene mreže, internet i igrifikaciju, potičući njihovu sposobnost za komunikacijom, dijeljenjem i kreiranjem sadržaja. Štoviše, evolucija od potrošača medija do proizvođača nije ograničena na odrasle; od djece i adolescenata očekuje se da upravljaju kulturom sudjelovanja, gdje pismenost obuhvaća ne samo potrošnju, već i kreiranje prilagođenog sadržaja (Weaver, 2015). Stoga suvremeno medijsko okruženje, obilježeno paradigmom *prozumenta* (eng. *producer and consumer*), razvija definiciju pismenosti jer se uočavaju setovi novih vještina koje obuhvaćaju interaktivni sadržaj, sposobnosti produkcije sadržaja i društvenih praksi nastalih korištenjem interneta.

Definicija transmedijske pismenosti opisuje ju „kao skup vještina, praksi, vrijednosti, prioriteta, osjetljivosti i strategija učenja/dijeljenja razvijenih i primijenjenih u kontekstu novih participativnih kultura“ (Scolari, 2018a). Ona sadrži sveobuhvatan niz kompetencija, uključujući vještine, prakse, vrijednosti, prioritete, osjetljivosti i strategije učenja/dijeljenja, skrojene prema dinamici suvremenih participativnih kultura. Dok se tradicionalna pismenost uglavnom fokusira na tiskane medije, a medijska pismenost je pretežno usredotočena na televiziju, transmedijska pismenost pomiče svoj fokus na digitalne mreže i interaktivna medijska iskustva, što čini srž njezina analitičkog i praktičnog okvira. Sastavni je aspekt transmedijske pismenosti prepoznavanje neformalnih prostora za učenje izvan tradicionalnih obrazovnih okruženja, kao što su *online* platforme, društveni mediji i blogovi, gdje pojedinci aktivno njeguju vještine transmedijske pismenosti. Važno je istaknuti da se te vještine stječu strategijama neformalnog učenja van obrazovnog konteksta. Taksonomija transmedijskih vještina sadrži 9 dimenzija, te su unutar svake dimenzije identificirane 44 glavne vještine, koje se dalje proširuju na 190 specifičnih vještina na srednjoškolskoj razini (Scolari i ostali, 2018). Dimenzije transmedijskih vještina su: produkcijske vještine, individualno upravljanje, društveno upravljanje, izvedbene vještine, medijske i tehnološke vještine, narativne i estetske vještine, ideološke i etičke vještine, prevencija rizika, upravljanje sadržajem.

Distribucija transmedijskih vještina među adolescentima nije regulirana ni podjednaka. Neke se transmedijske vještine mijenjaju veoma malo tijekom vremena, poput onih vezanih uz vrijednosti, dok se neke mijenjaju izrazito brzo jer su vezane uz suvremene informacijsko-komunikacijske obrasce poput korištenja društvenih mreža (Scolari, 2018a). Dosadašnja istraživanja transmedijskih vještina adolescenata pokazala su da se one razvijaju paralelno s razvojem medijske ekologije, također su rodno pristrane i uočava se raznolika topografija tih vještina (Scolari, 2018a).

2. Metodologija

Inicijalni ciljevi ovog istraživanja bili su utvrditi: 1) recepciju transmedijskih tekstova: čitalačke navike transmedijskih tekstova, kao i narativne i estetske transmedijske vještine – poznavanje žanrovske raznolikosti, prepoznavanje i opisivanje narativnih svjetova kroz multimodalnost; 2) participaciju u transmedijskim narativima: aktivno uključivanje u narativ u narativnim videoigramama i razvijanju fanovske proze i 3) korištenje produkcijskih transmedijskih vještina kod učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj. Na temelju toga formirane su sljedeće hipoteze:

H1: Spol učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj utječe na recepciju transmedijskih sadržaja, kao i participativno uključivanje u transmedijski narativ.

H2: Spol učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj utječe na produkcijske transmedijske vještine.

Istraživanje je provedeno na većem reprezentativnom uzorku učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj (N=568) anketnim upitnikom koji je uključivao sljedeće sastavnice: opće demografske podatke, transmedijske vještine, recepciju transmedijskih tekstova i participiranje u transmedijskim narativima. Anketni je upitnik izrađen u *Google Forms* obliku, njegovo ispunjavanje bilo je anonimno i trajalo je 10 minuta. Upitnik je prosljeđen srednjoškolskim profesorima Međimurske i Varaždinske županije te Grada Zagreba, koji su po odobrenju ravnatelja škola, provedli istraživanje u svojim razredima jer se ispitivačica obvezala na poštivanje Opće uredbe o zaštiti podataka GDPR i osiguravanje anonimnosti ispitanika, te se tako ostvario namjeran i direktan uzorak ispitanika. Upitnik je proveden u ožujku 2022. godine, popunilo ga je 576 učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj od čega je 8 upitnika bilo nepotpuno što čini uzorak od N=568 valjanih odgovora. Rezultati upitnika korišteni su u dijagnostičkoj fazi za eksperimentalni dio istraživanja u sklopu doktorske disertacije autorice.

Upitnik se sastojao od općih demografskih podataka, transmedijskih vještina, recepcije transmedijskih tekstova i participacije u transmedijskim narativima. Opći demografski podatci ispitali su dob i spol ispitanika, srednju školu koju učenik pohađa te iz kakve sredine dolazi – ruralne ili urbane. Dio anketnog upitnika koji se odnosio na ispitivanje transmedijskih vještina ispitao je koliko često učenici kreiraju i uređuju pojedine digitalne sadržaje služeći se pri tom produkcijskim transmedijskim vještinama koje su najraširenije u populaciji adolescenata (Scolari, 2018a). Taksonomija produkcijske dimenzije transmedijskih vještina za potrebe ovog upitnika sastojala se od specifičnih vještina kreiranja i uređivanja digitalnog sadržaja (Scolari, 2018a, 2018b). Stoga su učenici u upitniku 9-stupanjskom Likertovom skalom označili koliko često kreiraju i uređuju: tekstove (dokumente, blogove, objave), fotografije (korištenjem analogne i digitalne kamere ili npr. Photoshopom), zvučne

zapise (snimka govora, *podcast*, radio program), crteže, videouratke (npr. Cinema 4D, Snapchat, MovieMaker, iMovie, Instasize), internetske stranice i blogove (npr. Wix, Tumblr), kodiraju (npr. Java, Ruby) te videoigre. Nadalje, recepcija transmedijskih tekstova ispitana je pomoću transmedijskih naslova iz popularne kulture i književnosti (García-Roca & Amo, 2019; Carrera i ostali, 2020). Ispitanici su pri ispunjavanju upitnika označili naslove koje čitaju ili prate, kao i medije putem kojih to čine za svaki pojedini naslov. Nakon toga, ispitana je motivacija praćenja pojedinih djela putem različitih medija slaganjem s tvrdnjama o razini narativne transportacije transmedijskog iskustva (Jarrier i ostali, 2018) koje se odnose na gubitak pojma o stvarnosti i vremenu, projekciji u pripovjedni svemir i razvoju mentalnih slika te identifikaciji i empatiji prema likovima. Ispitanici su skalom 1 – 9 označili koliko se pojedine tvrdnje odnose na njihovo narativno transmedijsko iskustvo. Posljednji dio upitnika odnosio se na aktivno uključivanje korisnika u stvaranje daljnjih narativnih svjetova. Ispitanici su odgovorili na koji način unose narativni svijet u svoj svakodnevni život sudjelovanjem u događajima vezanim uz narativ ili kupnjom suvenira, te aktivnostima na društvenim mrežama povezanim s transmedijskim djelom koje prate. Nakon toga, ovaj dio upitnika obuhvatio je dva oblika transmedijskog narativa kreiranog od strane korisnika: fanovsku prozu i narativne videoigre. Ispitanici su označili koliko se pojedine tvrdnje odnose na njihovo narativno iskustvo čitanja i pisanja fanovske proze (Guerrero-Pico & Scolari, 2016) primjenjujući skalu 1 – 9, dok se sljedeći set tvrdnji odnosio na motivacijske narativne elemente videoigara za koje je potrebno posjedovati transmedijske vještine (Muñoz González i Segovia Aguilar 2019).

3. Rezultati

3.1. Opći demografski podaci

Opći demografski podatci ispitali su dob i spol ispitanika, srednju školu koju učenik pohađa te iz kakve sredine dolazi – ruralne ili urbane. U ispitivanju je sudjelovalo 346 učenica i 222 učenika u dobi od 15 do 19 godina iz svih srednjoškolskih programa u Republici Hrvatskoj: gimnazija, četverogodišnjih strukovnih škola, trogodišnjih strukovnih škola i umjetničkih škola (tablica 1).

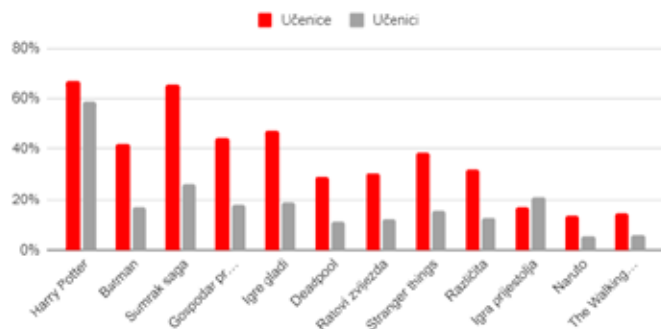
Tablica 1: Demografski podatci o ispitanicima iz inicijalne faze istraživanja

Spol	ženski	346	60,9 %
	muški	222	39,1 %
Dob	15 godina	95	16,7 %
	16 godina	149	26,2 %
	17 godina	133	23,4 %
	18 godina	174	30,6 %
	19 godina	17	3 %
Srednja škola	gimnazija	257	41,5 %
	četverogodišnja strukovna škola	216	38,2 %
	trogodišnja strukovna škola	76	13,4 %
	umjetnička škola	19	3,3 %
Sredina	urbana	307	53,3 %
	ruralna	261	46,7 %

3.2 Recepcija transmedijskih sadržaja učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj

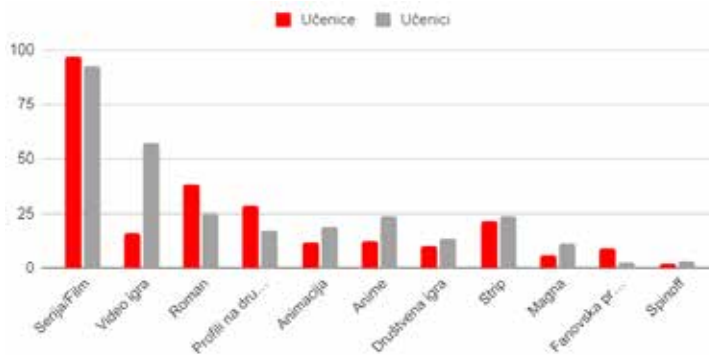
Rezultati ispitivanja recepcije transmedijskih sadržaja na naslovima iz popularne kulture i književnosti pokazuju različite narativne i estetske transmedijske vještine učenica i učenika (slika 1). Kod obiju skupina najpopularnije recipirano djelo je Harry Potter, 67 % učenica i 59 % učenika pratilo je to djelo, dok je na drugom mjestu Batman jer ga je pratilo 42,08 % učenica i 16,83 % učenika. Najveća razlika između spolova u djelu koje su pratili je Sumrak saga jer ga je pratilo 65,76 % učenica i 26,30 % učenika, dok je najslabiji rezultat za Igru prijestolja, 17 % učenica i 21 % učenika, kao i Harry Potter, 67 % učenice i 59 % učenici.

Slika 1. Grafički prikaz postotka gledanja filmova/serija anketiranih u postocima prema spolu

Rezultati praćenja transmedijskih djela s obzirom na multimodalnost transmedijskih narativnih svjetova prema spolu prikazani su na slici 2. Najčešći način praćenja transmedijskih djela su serije i filmovi kod učenica 97,27 % i učenika 92,4 %. Razlika u medijima kojima učenici i učenice prate pojedine naslove postoji s obzirom na to da učenice najčešće pojedine naslove prate kroz serije i filmove 97,27 %, zatim romane 38,21 % i profile na društvenim mrežama 28,54 %. Učenici također najviše gledaju serije i filmove 92,4 %, no nakon toga oni transmedijska djela prate kroz videoigre 57,2 %, dok je 25,2 % učenika čitalo romane pojedinih naslova, u usporedbi s učenicama (38,21 %). Osim što učenici učestalije igraju videoigre 57,2 % od učenica 15,88 %, oni učestalije prate vizualne medije poput stripova (24 %), animaciju (18,8 %), magnu (11,2 %) i anime (24 %), što je prikazano na slici 2.

Slika 2. Grafički prikaz multimodalnosti u praćenju transmedijskih naslova u postocima prema spolu

Tablica 2 prikazuje rezultate t-testa među učenicima i učenicama u ispitivanju motivacije za praćenjem navedenih transmedijskih djela putem različitih medija kroz tvrdnje o razini narativne transportacije transmedijskog iskustva i čitanju fanovske proze. Ispitanici najviše koriste multimodalnost zbog toga što ih zanima završetak pojedinog djela (učenice $\bar{x}=6,84$, učenici $\bar{x}=6,42$), zatim zato što su očarani pričom (učenice $\bar{x}=5,54$, učenici $\bar{x}=5,10$) te se poistovjećuju s likovima (učenice $\bar{x}=4,35$, učenici $\bar{x}=3,85$). Postoji statistički značajna razlika među spolovima u varijablama koje se odnose na motivaciju čitanja fanovske proze jer su učenice te koje češće čitaju fanovsku prozu radi pronalaženja alternativnog završetka ($\bar{x}=4,16$), neispričane ljubavne priče ($\bar{x}=3,84$) i poistovjećivanja s omiljenim likom ($\bar{x}=3,65$).

Tablica 2. Rezultati t-testa narativne transportacije transmedijskog iskustva i čitanja fanovske proze prema spolu ispitanika

Narativna transportacija transmedijskog iskustva						
		arit.sr. (X)	stan.dev. (δ)	S_{X1-X2}	t	
Poistovjećivanje s likovima	učenice	4,35	2,67	0,217	2,304	*
	učenci	3,85	2,72			
Neizvjesnost raspleta	učenice	6,84	2,64	0,220	1,909	
	učenci	6,42	2,82			
Očaran sam pričom	učenice	5,54	2,76	0,229	1,921	
	učenci	5,10	2,92			
Čitanje fanovske proze						
		arit.sr. (X)	stan.dev. (δ)	S_{X1-X2}	t	
Alternativni završetak	učenice	4,16	3,23	0,243	3,539	*
	učenci	3,30	2,90			
Neispričana ljubavna priča	učenice	3,84	3,04	0,205	8,098	*
	učenci	2,18	2,20			
Poistovjećivanje s omiljenim likom	učenice	3,65	2,91	0,221	3,394	*
	učenci	2,90	2,66			

*postoji statistički značajna razlika ($P < 0.01$)

3.3 Participativno uključivanje u transmedijski narativ učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj

Rezultati koji se odnose na participativno uključivanje ispitanika u transmedijski narativ obuhvaćaju unošenje transmedije u svakodnevni život ispitivanjem događaja u kojima su učenici sudjelovali vezano uz naslov koji prate, suvenire koje su kupili i aktivnosti koje provode na profilima društvenih mreža vezanih uz transmedijski naslov koji prate. Drugi dio rezultata participativnog uključivanja u transmedijski narativ obuhvaća dva oblika transmedijskog narativa kreiranog od strane samih ispitanika: fanovsku prozu i narativne videoigre. U tablici 3 razvidno je da ispitanici najčešće prate posebna događanja vezana uz transmedijske naslove koje prate na službenim YouTube kanalima (učenice $\bar{x}=4,35$, učenci $\bar{x}=5,21$), a rijetko aktivno sudjeluju u mrežnim događajima (učenice $\bar{x}=2,71$, učenci $\bar{x}=3,21$) i kostimiranim zabavama (učenice $\bar{x}=1,83$, učenci $\bar{x}=1,70$).

Tablica 3. Rezultati t-testa unošenja narativnog svijeta u svakodnevni život prema spolu ispitanika

Sudjelovanje u događajima vezanim uz transmedijski naslov koji pratim						
		arit.sr. (X)	stan.dev. (δ)	S_{X1-X2}	t	
Sudjelovanje u kostimiranoj igri ili zabavi	učenice	1,83	1,86	0,130	1,000	
	učenici	1,70	1,45			
Praćenje događaja na YouTube kanalu	učenice	4,35	2,98	0,238	3,613	*
	učenici	5,21	2,96			
Sudjelovanje u <i>online</i> događaju	učenice	2,71	2,42	0,203	2,463	*
	učenici	3,21	2,59			
Praćenje profila na društvenim mrežama uz transmedijski naslov koji pratim						
		arit.sr. (X)	stan.dev. (δ)	S_{X1-X2}	t	
Praćenje objava	učenice	5,35	3,05	0,245	1,755	
	učenici	4,92	3,05			
Sudjelovanje lajkovima	učenice	4,96	3,03	0,241	2,324	*
	učenici	4,40	2,99			
Komentiranje objava	učenice	2,08	2,04	0,163	1,288	
	učenici	2,29	2,03			
Kupnja regalija uz transmedijski naslov koji pratim						
		arit.sr. (X)	stan.dev. (δ)	S_{X1-X2}	t	
Videoigra	učenice	1,78	2,03	0,219	10,00	*
	učenici	3,97	3,09			
Društvena igra	učenice	1,64	1,66	0,163	4,110	*
	učenici	2,31	2,24			
Suvenir	učenice	3,33	2,89	0,224	0,938	
	učenici	3,12	2,74			

*postoji statistički značajna razlika ($P < 0.01$)

Postoji statistički značajna razlika među spolovima u varijablama vezanim uz *online* događaje bilo na službenim YouTube kanalima, bilo aktivnim sudjelovanjem jer su učenici ti koji se češće uključuju u takve sadržaje. Ispitanici prate službene profile transmedijskih djela ponajprije kroz praćenje objava na profilima i sudjelovanjem „lajkovima“ te u manjoj mjeri komentiranjem objava na tim profilima. U varijabli sudjelovanje lajkovima postoji statistički značajna razlika među spolovima jer učenice češće reagiraju na objave ($\bar{x}=4,96$). Što se tiče unošenja transmedijskih obilježja (tablica 3) u stvarni život kupnjom suvenira i predmeta povezanih s transmedijskim djelima koje prate, dokazana je statistički značajna razlika među spolovima jer su učenici ti koji češće kupuju videoigre ($\bar{x}=3,97$) i društvene igre ($\bar{x}=2,31$), dok suvenire obje skupine ispitanika podjednako kupuju (učenice $\bar{x}=3,33$, učenici $\bar{x}=3,12$).

U tablici 4 rezultati participativnog uključivanja u transmedijski narativ koji se odnose na pisanje fanovske proze uz transmedijske naslove koje ispitanici prate pokazuju da postoji statistički značajna razlika između učenika i učenica u varijabli koja se odnosi na novi romantični rasplet u fanovskoj prozi jer ih učenice češće pišu ($\bar{x}=2,34$). Razlike nema u varijablama koje se odnose na razvijanje alternativnog završetka i poistovjećivanje s omiljenim likom jer učenici i učenice podjednako kreiraju fanovsku prozu prema tim varijablama. Prilikom odabira videoigara prema transmedijskim naslovima koje prate, u svim ispitanim varijablama postoji statistički značajna razlika prema spolu. Učenici su ti koji više igraju videoigre od učenica (tablica 4), ali su im važniji i narativni elementi kreiranja avatara, kreiranje likova, stvaranje svjetova i znatizelja kako će se razvijati priča prilikom igranja videoigara.

Tablica 4. Rezultati t-testa participativnog uključivanja u transmedijski narativ prema spolu ispitanika

Pisanje fanovske proze uz transmedijski naslov koji pratim						
		arit.sr. (X)	stan.dev. (δ)	$S_{x_1-x_2}$	t	
Razvijanje alternativnog završetaka	učenice	2,00	2,12	0,169	0,473	
	učenici	2,08	2,10			
Romantični rasplet	učenice	2,34	2,41	0,164	3,476	*
	učenici	1,77	1,77			
Poistovjećivanje s omiljenim likom	učenice	2,34	2,36	0,183	0,984	
	učenici	2,16	2,23			
Narativni elementi u videoigrama uz transmedijski naslov koji pratim						
		arit.sr. (X)	stan.dev. (δ)	$S_{x_1-x_2}$	t	

Kreiranje avatara prema osobnim karakteristikama	učenice	3,37	2,91	0,235	3,872	*
	učenici	4,28	2,95			
Kreiranje likova	učenice	3,52	2,94	0,235	3,021	*
	učenici	4,23	2,93			
Stvaranje svjetova	učenice	3,75	3,08	0,246	3,821	*
	učenici	4,69	3,05			
Znatiželja kako će se razvijati priča	učenice	4,29	3,27	0,261	4,368	*
	učenici	5,43	3,25			

*postoji statistički značajna razlika ($P < 0.01$)

3.4 Produkcijske transmedijske vještine

Ispitivanje korištenja produkcijskih transmedijskih vještina učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj željelo je utvrditi razliku u korištenju produkcijskih transmedijskih vještina s obzirom na spol učenika prilikom kreiranja i uređivanja digitalnih sadržaja. Usporede li se rezultati kreiranja i uređivanja pojedinih digitalnih sadržaja prema spolu (tablica 5) i učenice i učenici podjednako se često koriste varijablama *Kreiranje i uređivanje tekstova* (učenice $\bar{x}=3.54$, učenici $\bar{x}=3.43$), *Kreiranje i uređivanje crteža* (učenice $\bar{x}=2.81$, učenici $\bar{x}=2.86$) te *Kreiranje videa* (učenice $\bar{x}=3.37$, učenici $\bar{x}=3.36$). Učenice pokazuju veće zanimanje za *Kreiranje fotografija* (učenice $\bar{x}=5.08$, učenici $\bar{x}=4.40$), kao i *Uređivanje fotografija* (učenice $\bar{x}=3.58$, učenici $\bar{x}=3.41$) te *Uređivanje videa* (učenice $\bar{x}=3.71$, učenici $\bar{x}=3.40$).

Tablica 5. T-test produkcijskih transmedijskih vještina prema spolu

		arit. sr. (X)	stan.dev. (δ)	S_{X1-X2}	t	
Kreiranje i uređivanje tekstova	učenice	3,54	2,48	0,190	0,579	
	učenici	3,43	2,31			
Kreiranje i uređivanje zvučnih zapisa	učenice	2,20	1,85	0,169	3,017	*
	učenici	2,71	2,26			
Kreiranje fotografija	učenice	5,08	2,96	0,223	3,049	*
	učenici	4,40	2,66			

Uređivanje fotografija	učenice	3,58	2,55	0,209	0,813	
	učenici	3,41	2,64			
Kreiranje i uređivanje crteža	učenice	2,81	2,53	0,196	5,194	*
	učenici	2,76	2,38			
Kreiranje videa	učenice	3,37	2,57	0,206	0,049	
	učenici	3,36	2,56			
Uređivanje videa	učenice	3,71	2,72	0,219	1,416	
	učenici	3,40	2,74			
Kreiranje i uređivanje internetskih stranica/blogova	učenice	1,68	1,48	0,136	2,868	*
	učenici	2,07	1,82			
Korištenje alata za kodiranje	učenice	1,52	1,43	0,164	5,244	*
	učenici	2,38	2,34			
Kreiranje i uređivanje videoigara	učenice	1,38	1,27	0,156	6,474	*
	učenici	2,39	2,26			

*postoji statistički značajna razlika ($P < 0.01$)

Učenici pokazuju veće zanimanje za *Kreiranje i uređivanje zvučnih zapisa* (učenice $\bar{x}=2.20$, učenici $\bar{x}=2.71$), *Kreiranje i uređivanje internetskih stranica/blogova* (učenice $\bar{x}=1.68$, učenici $\bar{x}=2.07$), *Korištenje alata za kodiranje* (učenice $\bar{x}=1.52$, učenici $\bar{x}=2.38$) i *Kreiranje i uređivanje videoigara* (učenice $\bar{x}=1.38$, učenici $\bar{x}=2.39$). Rezultati učenika i učenica u korištenju produkcijskih transmedijskih vještina prikazani u tablici 5 kroz vrijednost aritmetičke sredine veoma su slični, stoga je radi usporedbe između spolova učinjen t-test čiji rezultati pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika među učenicama i učenicima u varijablama *Kreiranje i uređivanje tekstova*, *Uređivanje fotografija*, *Kreiranje videa* i *Uređivanje videa* dok se, s obzirom na spol, produkcijske transmedijske vještine srednjoškolaca u Republici Hrvatskoj razlikuju u varijablama *Kreiranje i uređivanje zvučnih zapisa*, *Kreiranje fotografija*, *Kreiranje i uređivanje crteža*, *Kreiranje i uređivanje internetskih stranica/blogova*, *Korištenje alata za kodiranje* i *Kreiranje i uređivanje videoigara* jer je kod tih varijabli utvrđena statistički značajna razlika među spolovima.

Kako bi se objasnila međusobna povezanost pojedinih varijabli, tj. koje produkcijske transmedijske vještine koriste učenice, a koje učenici, učinjene su matrice korelacija (tablice 6 i 7).

Tablica 6. Matrica korelacija produkcijskih transmedijskih vještina kod učenica

UČENICE	Kreiranje i uređivanje tekstova	Kreiranje i uređivanje zvučnih zapisa	Kreiranje fotografija	Uređivanje fotografija	Kreiranje i uređivanje crteža	Kreiranje videa	Uređivanje videa	Kreiranje i uređivanje internetskih stranica/blogova	Korištenje alata za kodiranje	Kreiranje i uređivanje videoigara
Kreiranje i uređivanje tekstova	1	0,5	0,5	0,4	0,3	0,3	0,2	0,1	0,2	0,2
Kreiranje i uređivanje zvučnih zapisa		1	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3
Kreiranje fotografija			1	0,5	0,3	0,5	0,4	0,1	0,1	0,1
Uređivanje fotografija				1	0,4	0,4	0,4	0,2	0,1	0,2
Kreiranje i uređivanje crteža					1	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3
Kreiranje videa						1	0,6	0,3	0,2	0,3
Uređivanje videa							1	0,3	0,2	0,3
Kreiranje i uređivanje internetskih stranica/blogova								1	0,4	0,3
Korištenje alata za kodiranje									1	0,5
Kreiranje i uređivanje videoigara										1

U slučaju učenica matrica korelacije (tablica 6) kroz srednje jaku korelaciju pokazuje da učenice koje kreiraju fotografije također uređuju fotografije i videouratke. Iako je manji broj učenica odgovorio da koriste alate za kodiranje, one učenice koje ih koriste, kreiraju i uređuju videoigre. Prikazane korelacije kod učenica nisu dovoljno jake da bi se moglo utvrditi da postoji čvrsta zavisnost među varijablama, dok je situacija kod učenika drugačija. U slučaju učenika matrica korelacije (tablica 7) pokazuje srednje jaku korelaciju između pojedinih varijabli, što znači da učenici koji kreiraju i uređuju tekstove također kreiraju i uređuju zvučne zapise, fotografije i videouratke.

Najveća se razlika u usporedbi s učenicama očituje u tome što učenici koji koriste sofisticirane alate za izradu internetskih stranica imaju interes i za korištenjem alata za kodiranje, kao i uređivanjem videoigara.

Tablica 7. Matrica korelacija produkcijskih transmedijskih vještina – učenici

UČENICI	Kreiranje i uređivanje tekstova	Kreiranje i uređivanje zvučnih zapisa	Kreiranje fotografija	Uređivanje fotografija	Kreiranje i uređivanje crteža	Kreiranje videa	Uređivanje videa	Kreiranje i uređivanje internetskih stranica/blogova	Korištenje alata za kodiranje	Kreiranje i uređivanje videoigara
Kreiranje i uređivanje tekstova	1	0,6	0,5	0,3	0,3	0,5	0,3	0,3	0,4	0,3
Kreiranje i uređivanje zvučnih zapisa			0,5	0,5	0,4	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4
Kreiranje fotografija				0,6	0,3	0,6	0,5	0,3	0,3	0,4
Uređivanje fotografija					0,5	0,7	0,6	0,5	0,4	0,5
Kreiranje i uređivanje crteža						0,4	0,3	0,5	0,3	0,4
Kreiranje videa							0,8	0,5	0,4	0,4

UČENICI	Kreiranje i uređivanje tekstova	Kreiranje i uređivanje zvučnih zapisa	Kreiranje fotografija	Uređivanje fotografija	Kreiranje i uređivanje crteža	Kreiranje videa	Uređivanje videa	Kreiranje i uređivanje internetskih stranica/blogova	Korištenje alata za kodiranje	Kreiranje i uređivanje videoigara
Uređivanje videa							0,4	0,3		0,4
Kreiranje i uređivanje internetskih stranica/blogova								0,6		0,6
Korištenje alata za kodiranje										0,7
Kreiranje i uređivanje videoigara										1

4. Zaključak

Analiza rezultata produkcijskih vještina transmedijske pismenosti, recepcije transmedijskih narativa i participativnog sudjelovanja u njima, pokazuje da se učenici srednjih škola u Republici Hrvatskoj ne razlikuju od svojih međunarodnih vršnjaka. Transmedijski su obrasci kod adolescenata rodno pristrani (Scolari, 2018b) i odgovaraju određenim rodnim stereotipima poput onoga da djevojke koriste suvremene informacijsko-komunikacijske alate poput društvenih mreža primarno za održavanje međuljudskih odnosa (Masanet, Pires i Gómez-Puertas 2021), dok su mladići skloniji igranju videoigara. Unatoč pristupu sličnim uređajima, upotreba tehnologije i transmedijskih suvenira (npr. igračaka) vrlo je nejednaka od ranog djetinjstva što upućuje na digitalni rodni jaz koji je prisutan i u kasnijoj dobi.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su djevojke (N=346) i mladići (N=222) podjednako aktivni u kreiranju i uređivanju tekstova i crteža, što implicira da postoje određene transmedijske vještine koje su univerzalno zastupljene među učenicima srednjih škola u Hrvatskoj bez obzira na spol. Podrobnijom statističkom analizom i usporedbom rezultata utvrđeno je da postoje određene razlike u korištenju pro-

dukcijskih transmedijskih vještina između spolova jer se identificiraju specifične preferencije u kreiranju i uređivanju digitalnih sadržaja kod djevojaka i mladića. I djevojke i mladići podjednako učestalo kreiraju videouratke, no korelacije pokazuju da su učenice sklonije uređivanju fotografija i videouradaka što se može objasniti istraživanjem Ito i suradnika (2013) koji ustanovljuju da je motivacija tinejdžera uvelike vođena osobnim interesima i podrškom vršnjaka. Ova intrinzična motivacija, sa željom za priznanjem među vršnjacima, potiče angažman tinejdžera u aktivnostima medijske produkcije i uređivanja sadržaja tako da budu međusobno prihvaćeni. Scolari i suradnici (2018) uočavaju da postoji razlika u aktivnostima medijske produkcije među spolovima pri čemu su djevojke više uključene u kreiranje priča i fotografija, a mladići u stvaranje videa, pri čemu djevojke više dijele svoje kreacije, što ukazuje na veće sudjelovanje na internetu. Rezultati također jasno pokazuju da su preferencije i aktivnosti različite kada su u pitanju specifične vrste digitalnih sadržaja s obzirom na spol jer učenici učestalije kreiraju i uređuju internetske stranice i blogove, kao i koriste alate za kodiranje, te također kreiraju i uređuju videoigre. Kod ovih varijabli utvrđena je značajna statistička razlika između učenika i učenica. Zbog toga se može zaključiti da je najveća razlika prema spolu u tome što učenici koji koriste sofisticirane alate za izradu internetskih stranica imaju interes za korištenje alata za kodiranje, kao i uređivanje videoigara. Pri tom valja napomenuti da iako mali broj ispitanih učenica koristi alate za kodiranje, one koje ih koriste također kreiraju i uređuju videoigre. Ovim rezultatima hrvatski srednjoškolci ne odudaraju od europskih vršnjaka jer rezultati sličnih istraživanja pokazuju da su vještine transmedijske pismenosti rodno pristrane (Scolari, 2018b).

Rezultati ispitivanja motivacije za praćenjem transmedijskih djela putem različitih medija kroz razinu narativne transportacije, transmedijskog iskustva i čitanja fanovske proze pokazuju razlike između učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj s obzirom na spol čime su potvrđene obje hipoteze ovog rada. Ispitanike najviše motivira multimodalnost kako bi saznali završetak pojedinog djela, zatim zato što su očarani pričom te se poistovjećuju s likovima. Postoji statistički značajna razlika među spolovima u varijablama koje se odnose na motivaciju čitanja fanovske proze jer su učenice te koje češće čitaju fanovsku prozu radi pronalaženja alternativnog završetka, neispričane ljubavne priče i poistovjećivanja s omiljenim likom. Ovi rezultati slični su rezultatima istraživanja rodno uvjetovanog jaza u transmedijskoj recepciji kod španjolskih adolescenata gdje je utvrđeno da adolescentice pretežno konzumiraju dramsku fikciju koja se fokusira na emocionalne odnose, ljepotu i stil života, dok mladići gravitiraju sadržajima vezanim uz akcijske zaplete, sport i humor (Carrera i ostali, 2020).

Participativno uključivanje u transmedijski narativ implicira aktivno sudjelovanje ispitanika u konzumiranju i kreiranju transmedijskih sadržaja kod učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj. Analiza rezultata različitih aspekata participativnog angažmana u transmedijskim narativima, uključujući praćenje društvenih profila, aktivno unošenje transmedijskih obilježja u svakodnevni život, kao i kreir-

ranje fanovske proze i narativnih videoigara, također ukazuje na određene razlike između djevojaka i mladića. Ispitanici prate službene profile transmedijskih djela pri čemu su učenice te koje češće sudjeluju „lajkovima“, dok učenici prate posebna događanja vezana uz naslove koje prate na službenim YouTube kanalima i uključuju se u mrežna događanja vezana uz transmedijska djela koja prate.

Ovi obrasci potrošnje održavaju rodne uloge i stereotipe, gdje adolescentice također pokazuju veću izloženost javnosti i razmjenu sadržaja prateći poznate pojedince koji djeluju kao utjecajne osobe, osobito na platformama poput Instagrama (Carrera i ostali, 2020). Objašnjenju toga što su učenici skloniji praćenju YouTubea, može poslužiti njegova paradigma kao pretežno maskuliniziranog medija u kojem adolescenti percipiraju YouTube kao neovisne od velikih kulturnih konglomerata iako je njihov cilj izgradnja horizontalnih odnosa sa svojim pratiteljima. S ekonomskog gledišta, njihova „karizma“ i „izravan“ kontakt postaju sve važniji jer medijske kuće na internetu traže kontinuiranu interakciju, angažman i povratne informacije od publike, što im omogućuje kontrolu nad svojim auditorijem. Takve transmedijske strategije potiču stvaranje fenomena *fanova* jer se oni osjećaju povezano kroz raznolike komunikacijske procese *online* i *offline* (Carrera i ostali, 2020), što se sve više koristi kao marketinška strategija u prodaji proizvoda vezanim uz transmedijski narativ. Nadalje, rezultati koji se tiču unosa transmedijskih obilježja u stvarni život kupnjom suvenira i predmeta povezanih s transmedijskim djelima koje prate, učenici su ti koji češće kupuju videoigre i društvene igre, dok obje skupine ispitanika podjednako kupuju suvenire. Rezultati se time poklapaju s istraživanjima koja ukazuju postojanost stereotipa s obzirom na spol u potrošačkim navikama među rodovima, što velike medijske kuće koriste za promicanje profitabilnosti svojih proizvoda što nikako ne smanjuje već produbljuje jaz među spolovima (ibid.).

Kako bi se ispitala participacija u transmedijskim narativima, istraživanje se fokusira na kreiranje fanovske proze i sudjelovanje u narativnim videoigramima od strane ispitanika. Rezultati pokazuju da učenice u tome prednjače jer su one te koje su sklonije pisanju alternativnih romantičnih raspleta. Nasuprot tome, učenici pokazuju veću sklonost igranju videoigara povezanih s transmedijskim naslovima s naglaskom na narativne elemente kao što su kreiranje avatara, likova i izgradnja svjetova. Ovi se rezultati poklapaju s rezultatima istraživanja rodnog digitalnog jaza među tinejdžerima u Europi, Australiji i Južnoj Americi jer su mladići ti koji preferiraju igranje videoigara u odnosu na djevojke (Masanet i ostali, 2021). Analizom i interpretacijom rezultata inicijalnog dijela istraživanja, može se zaključiti da su adolescenti dobna skupina osjetljiva na medijske stereotipe i klišeje vezane uz spol, ali isto tako vješta u transmedijskoj produkciji i recepciji. Ove razlike ne upućuju na to da su djevojke manje tehnološki kompetentne jer mladići dominiraju u igranju videoigara i korištenju sofisticiranijih alata poput kodiranja, što naglašavaju rezultati ovog istraživanja, već u adolescentskoj dobi, mladići uživaju u slobodnom vremenu i vežu ga uz medije, dok djevojke iskorištavaju njihov komunikacijski potencijal (Masanet i ostali, 2021). S gledišta transmedijske pismenosti, kod adolescenata u

Italiji utvrđeno je da su djevojke pokazale znatnije informacijske vještine i vještine transmedijske navigacije (González-Martínez i ostali, 2023).

Provedeno istraživanje pokazuje da su korištenje produkcijskih transmedijskih vještina, recepcija transmedijskih narativa i participacija u njima rodno pristrane kod učenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj. Takvi rezultati poklapaju se s rezultatima sličnih istraživanja transmedijskih vještina adolescenata u Europi, stoga taj aspekt njihove transmedijske pismenosti valja iskoristiti kao prednost zajedno s obilježjima transmedijskog pripovijedanja poput pristupačnosti, inkluzivnosti i obrazovnih mogućnosti te ih učinkovito upotrijebiti kako bi se premostio digitalni jaz među adolescentima i promicala pravednija i inkluzivnija digitalna kultura.

Literatura

- Bourgeon, D., Derbaix, M., Jarrier, E., & Petr, C. (2019). *Narrative transportation and transmedia consumption experience in the cultural field*. 21, 21–42.
- Carrera, P., Blanco-Ruiz, M., & Sainz-de-Baranda Andújar, C. (2020). Consumo mediático entre adolescentes. Nuevos medios y viejos relatos en el entorno transmedia. Media consumption among Teenagers. New media and Old Stories in Transmedia context. *Historia y Comunicación Social*, 25(2), Article 2. <https://doi.org/10.5209/hics.72285>
- Carù, A., & Cova, B. (2006). How to facilitate immersion in a consumption experience: Appropriation operations and service elements. *Journal of Consumer Behaviour*, 5(1), 4– 14. <https://doi.org/10.1002/cb.30>
- García-Roca, A., & Amo, J. M. D. (2019). Juvenile Literary Hypertextual Fanfiction: Evolution, analysis and educational possibilities. *Psychology, Society & Education*, 11(2), 241–251. <https://doi.org/10.25115/psyv.v11i2.2187>
- González-Martínez, J., Runchina, C., & Sánchez-Caballé, A. (2023). Transmedia learning and gender in the context of Italian Licei Classici. *Gender, Technology and Development*, 27(2), 266–286. <https://doi.org/10.1080/09718524.2023.2204629>
- Guerrero-Pico, M. (2016). Dimensional expansions and shiftings: Fan fiction and transmedia storytelling the the Fringeverse. *Series - International Journal of TV Serial Narratives*, Vol 2, 73–85 Pages. <https://doi.org/10.6092/ISSN.2421-454X/6593>
- Guerrero-Pico, M., & Scolari, C. A. (2016). Narrativas transmedia y contenidos generados por los usuarios: El caso de los crossovers. *Cuadernos.info*, 38, 183–200. <https://doi.org/10.7764/cdi.38.760>
- Ito, M., Gutiérrez, K., Livingstone, S., Penuel, B., Rhodes, J., Salen, K., Schor, J., Sefton-Green, J., & Watkins, S. C. (2013). *Connected Learning*. BookBaby.
- Jarrier, E., Bourgeon-Renault, D., Derbaix, M., & Petr, C. (2018). Narrative transportation scale: Measure development for transmedia experience. *Post-Print*, Article hal-02139849. <https://ideas.repec.org/p/hal/journal/hal-02139849.html>
- Jenkins, H. (2007, ožujak 21). *Transmedia Storytelling 101—Pop Junctions*. Henry Jenkins. http://henryjenkins.org/blog/2007/03/transmedia_storytelling_101.html
- Lugo Rodríguez, N. (2016). Diseño de narrativas transmedia para la transalfabetización. *TDX (Tesis Doctorals en Xarxa)*. <https://www.tdx.cat/handle/10803/396131>

- Masanet, M.-J., Pires, F., & Gómez-Puertas, L. (2021). The risks of the gender digital divide among teenagers. *El profesional de la información*, e300112. <https://doi.org/10.3145/epi.2021.ene.12>
- Muñoz González, J. M., & Segovia Aguilar, B. (2019). *How do teenagers interact with video games? Preferences and performative skills* (74. izd., str. 360--382). *Revista Latina de Comunicación Social*. <https://doi.org/10.4185/RLCS-2019-1335en>
- Scolari, C. A. (2014). Transmedia Critical| Don Quixote of La Mancha: Transmedia Storytelling in the Grey Zone. *International Journal of Communication*, 8(0), Article 0.
- Scolari, C.A. (Ur.). (2018a). *Teens, media and collaborative cultures: Exploiting teens' transmedia skills in the classroom*. https://iris.unito.it/retrieve/handle/2318/1666140/407663/TIROCCHI_Wattpad_en.pdf
- Scolari, C. A. (2018b). *Transmedia literacy in the new media ecology: White paper*. Universita Pompeu Fabra. Departament de Comunicació. <https://repositori.upf.edu/handle/10230/33910?locale-attribute=en>
- Scolari, C. A., Masanet, M.-J., Guerrero-Pico, M., & Establés, M.-J. (2018). Transmedia literacy in the new media ecology: Teens' transmedia skills and informal learning strategies. *El Profesional de la Información*, 27(4), 801. <https://doi.org/10.3145/epi.2018.jul.09>
- Weaver, T. (2015). Blurred lines and transmedia storytelling: Developing readers and writers through exploring shared storyworlds. *Signal Journal*, 38(1), 23--26.

Političko komuniciranje i nesuglasje rodni kvota i preferencijalnog glasovanja

Prethodno priopćenje

Božidar Veljković

Alma Mater Europaea – Maribor
Slovenska ulica 17, Maribor
Slovenija
bozidar.veljkovic@siol.net

Dinko Bilić

Alma Mater Europaea – Maribor
Slovenska ulica 17, Maribor
Slovenija
dinkobilic1@gmail.com

Sažetak

Politička je komunikacija najširi društveni interaktivni simbolički i participativni proces koji povezuje sve sudionike ili dionike u stvaranju općih uvjeta, pravila i kriterija za život i djelovanje u polisu, kao i očuvanje zajednice. Dakle, političko komuniciranje predstavlja osnovni socijalni interaktivni proces kojim se konstituira, djeluje i kontrolira vlast kao najviša i legitimna moć društva. U radu se istražuje odnos rodni identiteta (kvota) i preferencijalnog glasovanja u postizanju uravnotežene reprezentacije žena i muškaraca u procesu političkog komuniciranja. Uravnoteženje rodni identiteta socijalna je tendencija koja je aktualno pitanje u cijelom svijetu pa tako i Republika Hrvatska nije izuzetak. Međutim, po pitanju odnosa kvota i preferencijalnog glasovanja nema opće prihvaćenih zaključaka i stavova, što nas je ponukalo da provjerimo kako je to u Hrvatskoj danas. Uvođenje preferencijalnog glasovanja isto je tako važan dio reformi izbornog procesa, u smislu približavanja efektivnijoj demokraciji. Dakle, postavlja se temeljno istraživačko pitanje utječu li rodne kvote na kvalitetu izbora zastupnika građana i političkog komuniciranja, odnosno jesu li rodne kvote poticaj razvoju demokracije. Rezultati istraživanja koje je provedeno u Republici Hrvatskoj pokazali su da preferencijalno glasovanje može onemogućiti načelo primjene uravnotežene zastupljenosti rodni identiteta u političkoj komunikaciji. Dakle, prema rezultatima ovog istraživanja preferencijalno glasovanje u RH predstavlja oblik negiranja njegovanja smisla rodni kvota.

Ključne riječi: politika, komuniciranje, rodne kvote, preferencijalno glasovanje, demokracija.

Political communication and disagreement of gender quotas and preferential voting

Abstract

Political communication is the most comprehensive social, interactive, symbolic, and participatory process that connects all participants or stakeholders in creating general conditions, rules, and criteria for life and activity in the polis and for the preservation of the community. Therefore, political communication constitutes the basic social interactive process through which government is constituted, acts, and controls as the highest and legitimate societal power. In this paper, we examine the relationship between gender identities (quotas) and preferential voting in achieving gender balance in political communication. Balancing gender identities is a social trend that is a current issue worldwide, and the Republic of Croatia is no exception. However, there are no generally accepted conclusions and attitudes regarding the relationship between quotas and preferential voting, which prompted us to examine how it is in Croatia today. The introduction of preferential voting is also an integral part of the electoral process reforms in terms of achieving a more effective democracy. Therefore, the fundamental research question is whether gender quotas affect the quality of the election of citizens' representatives and political communication or whether gender quotas are an incentive for the development of democracy. The results of the research we conducted in the Republic of Croatia showed that preferential voting can prevent the principle of applying the balanced representation of gender identity in political communication. According to this research, preferential voting in the Republic of Croatia represents a form of negation of nurturing the importance of gender quotas.

Keywords: politics, communication, gender quotas, preferential voting, democracy

1. Uvod u područje istraživanja

Na temelju analiza rezultata izborne prakse može se vidjeti kako su žene na području političke participacije podzastupljene u većini zemalja Europe. Zbog toga je istražen odnos biračke političke javnosti u Republici Hrvatskoj prema „ženskom pitanju“ u politici. Istina je da se postotak žena u politici i političkoj komunikaciji povećava, međutim, to povećavanje još uvijek nije dovoljno da bi se područje političkog djelovanja rodno uravnotežilo. Prema istraživanjima (Ralph-Morrow et al.,

2021, str. 424) „taj postotak je još uvijek nedovoljan da bi ostvarili ravnopravnu, rodno uravnoteženu participaciju građana u oblikovanju i djelovanju političkih organa vlasti.“ Naime, istraživanje u vrijeme kampanje za opće izbore 2019. u Velikoj Britaniji pokazalo je prema Ralph-Morrow et al. (Ralph-Morrow et al., 2021, str. 426) „da je malo onih koji bi podvojili da je rodni identitet važan u politici i vođenju političkih kampanja“. Dakle, možemo vidjeti da glasačka javnost vjeruje da je rodni identitet važan za politiku i sve procese političkog komuniciranja. Isto tako, postoje empirijska istraživanja koja pokazuju da rodno izbalansirana politika, koja uključuje ravnomjerno oba rodna identiteta, vodi boljoj politici (Woodward, 2001, str. 8). Ukratko, u ovom se radu istražuje mišljenje biračke javnosti o odnosu rodnih identiteta (kvota) i preferencijalnog glasanja u cilju postizanja uravnotežene reprezentacije žena i muškaraca u procesu što kvalitetnijeg političkog komuniciranja u RH. Za potrebe ovoga znanstvenoga istraživanja napravljen je pregled relevantnih teorijskih izvora s područja koja se bave problemom odnosa rodnih identiteta i njihove uravnotežene reprezentacije u ostvarivanju koncepta aktivnog građanstva i političke subjektivizacije građana. Isto tako, pregledana je i literatura koja se bavi pitanjem odnosa uloge rodnih identiteta i preferencijalnog glasanja.

2. Pregled literature o stanju i pojmovima na području teme istraživanja

2.1. Komuniciranje i demokracija

Političko komuniciranje najvažnija je socijalna interakcija čiji je cilj osiguranje djelovanja ljudskih zajednica svih društvenih razina. Slobodno dogovaranje o uvjetima, pravilima i načelima zajedničkog života ljudi u zajednici te upravljanje njome od strane njezinih članova, najvažnija je uloga političkog komuniciranja. Pogledajmo najprije definiranje pojma komuniciranje, koji profesor dr. Mario Plenković (Plenković, 1993, str. 66) ovako određuje: „Komuniciranje je proces u kojem se informacija iz statusa *per se* pojavljuje u tzv. upotrebnoj vrijednosti kad postaje vrijednost i za druge ljude. Etimološki, komunicirati znači razgovarati (*communicatio - onis* – razgovor), međusobno općiti, razmjenjivati informacije.“ Iz područja socijalnih interakcija izdvaja se i ima naročito važnu ulogu političko komuniciranje (Tomić, 2022, str. 80).

2.2. Demokracija i deliberativno komuniciranje

Etimološki, kao i sa stajališta razumijevanja ravnopravnosti žena i muškaraca, demokracija označava vladavinu naroda, ljudi, dakle žena i muškaraca. Iz današnje se perspektive čini nevjerojatnim da je u nekim povijesnim razdobljima bilo moguće govoriti o demokraciji ili vladavini naroda i ljudi bez ikakvog spominjanja žena u tom kontekstu. Prema Crouchu (Crouch, 2007, str. 9) „demokracija napreduje kada mase imaju mogućnost aktivnog sudjelovanja u definiranju prioriteta javnog živo-

ta, ne samo preko glasanja nego i putem rasprave i preko autonomnih organizacija.“ Jedan od ciljeva rodni kvota je, kako je rečeno, povećanje sudjelovanja žena u procesu političkog komuniciranja, ali da se istovremeno poveća sudjelovanje svih građana u politici. Vladavina naroda, uostalom, kako navodi Held (Held, 1990, str. 33) znači da se „za sve službe u vlasti biraju svi između svih; svi vladaju svim pojedincima i svaki pojedini naizmjenice svima, nitko ne može dva puta imati isti položaj.“ Demokracija u svijetu globalizacije ima sličan problem kao i pravo. Naime, pravo u svojem punom značenju izvan državnih granica, a to pokazuje i praksa, nije moguće. Dahlberg (2001, str. 623) deliberativnost definira kao „oblik zajedničkog života gdje se o spornim pitanjima, uključujući i uvjete pod kojima je zajednički život uopće i moguć, odlučuje na osnovu ‘javnog savjetovanja’ (engl. *public deliberation*).“ Zagovornici deliberativne demokracije ističu kako je oblikovanje političkih odluka legitimno ako su politike oblikovane u procesu javne diskusije (Bohman, 1996, str. 5). U deliberativnoj demokraciji građani ne samo da biraju svoje predstavnike, već oni ugrađuju vlastite ideje i mišljenja u javni diskurs, koji se temelji na snažnom civilnom društvu (Riedl, 2019, str. 1378).

2.3. Političke stranke, rodne kvote i preferencijalni glas

Važan čimbenik u procesu postizanja rodne uravnoteženosti u politici su svakako političke stranke, odnosno njihov odnos do uključivanja žena u politici. Činjenica je da političke stranke u političkoj praksi suvremenog svijeta imaju glavnu ulogu. Tradicionalno gledano, percepcija politike kao svijeta muškaraca doprinijela je tome da stranke nisu poklanjale dovoljnu pažnju većem angažiranju žena u politici. Međutim, istraživanje u Velikoj Britaniji pokazalo je kako nespremnost većine stranaka za promociju politika koje priznaju raznolikost može potkopati reprezentativnost demokracije (Ralph-Morrow et al., 2021, str. 426). Nadalje, istraživanje u Danskoj pokazalo je da su stranke manje naklonjene ženama, dok su im birači znatno naklonjeniji. Stranke nemaju prigovora na ženski rodni identitet, ali imaju primjedbi na način njihovog rada u politici (Kjaer i Krook, 2019, str. 445). Argument političkih stranaka za nisku uključenost žena u politici je taj da se žene jednostavno nisu spremne kandidirati zbog „premalog iskustva u politici i nedostatka samopouzdanja“ (Ballington i Matland, 2004, str. 7). Iskustvo pokazuje da odnos političkih stranaka prema uključivanju žena u politici bitno određuju starost i ideologija stranke. Naravno, političke stranke bi trebale oblikovati, stvoriti načine učinkovitog poticaja za veće sudjelovanje žena i naglašavati problematiku rodne nejednakosti i to već u času predizbornih kampanja.

2.4. Preferencijalni glas i rodni identitet

Uvođenje preferencijalnog glasanja nije donijelo samo personalizaciju izbora. Imajući u vidu da su stranke često interno podijeljene na različite frakcije, preferencijskim je glasanjem biraču dana mogućnost da podrži jednu ili drugu frakciju unu-

tar stranke za koju glasa (Toplak, 2003, str. 17). Preferencijalno glasanje omogućuje biraču da s liste izabere pojedince po svojim preferencijama te dozvoljava da mogu biti izabrani kandidati samo jednog spola, čime se poništavaju napori stranaka da osiguraju ravnopravnu zastupljenost spolnih identiteta u organima vlasti. Međutim, analiza pristranosti glede spola na lokalnim izborima u Danskoj, gdje su birači isto tako imali mogućnost personalizacije ili izbora točno određenog kandidata, pokazala je da je spol kandidata manje važan za glasače i glasačice nego niz drugih karakteristika, kada se radi o odlučivanju za kojeg kandidata dati preferencijalni glas. Iako političke stranke iznose sredene liste kandidata, odnosno rangiranje tih pojedinaca u smislu prioriteta za izbor, birači imaju mogućnost davanja preferencijalnih glasova, koji imaju moć preuređivanja napisanog redoslijeda, utječući na to koji će kandidati biti izabrani. No, birači ne iskorištavaju to svoje pravo u punoj mjeri (Kjaer i Krook, 2019, str. 444). Ova mogućnost tog, kako kažu autori Kjaer i Krook, preuređivanja sastavljenog i ponuđenog redoslijeda radi ujednačavanja mogućnosti rodnog uravnoteženja izabranih u organe vlasti, poništava osnovnu namjenu kvota kao i po spolu nužno naizmjenično upisivanje kandidata na listama.

2.5. Binarnost kvota i rodno uravnoteženje političkog komuniciranja

O rodnim ili spolnim kvotama postoje različita mišljenja, jedna koja podupiru i afirmiraju ovaj institut i druga, koja osporavaju uvođenje kvota. No, u svakom slučaju uvođenje kvota predstavlja prijelaz iz tradicionalno liberalnog razumijevanja zastupljenosti u poticanje reprezentativnosti ljudske zajednice, u kojoj su prisutne različite grupe (Krook et al., 2006, str. 214). Postavljanje pitanja rodnih kvota i ravnopravnosti rodnih identiteta upozorava na potrebu ravnopravnog uključivanja oba „principa“ binarne rodne kodifikacije u politički komunikacijski proces, zbog povećavanja kvalitete deliberativne komunikacije, što je i svrha politike rodnih kvota. Spolne kvote bi uzimajući u obzir nezanemariv postotak transseksualnih osoba trebale uvažiti i tu kategoriju ljudi kao poseban spolni identitet. Naravno da je poteškoća u definiranju novog identiteta jer tu spadaju svi oni koji nisu unutar binarnosti rodnog identiteta – istospolno usmjereni i transseksualci (ireverzibilni i reverzibilni). Postoje istraživanja koja su utvrdila da je spolnost, pored drugih demografskih osobitosti (npr. starost ili rasa), ono svojstvo ili karakteristika koju birači vrlo lako uočavaju. Potrebno je naglasiti da je transfeminizam „društveni pokret koji prepoznaje i legitimira transspolne osobe kao pripadnice/ke društveno marginaliziranih grupa, koje su predmet feminističkih gibanja. Transfeminizam želi ostvariti feminističke koalicijske politike, unutar kojih svaka žena i svaki muškarac ima pravo odlučivanja i (ne)definiranja svojega identiteta i svoje tjelesnosti. Iskustva iz političke prakse pokazuju kako se i broj birača izvan binarnog identitetskog sistema povećava, što je primjerice na izborima 2019. u Velikoj Britaniji oblikovao rodno do sada najrazličitiji parlament (Ralph-Morrow et al., 2021, str. 243). Sve nas to upućuje na razmišljanje o dodatnoj reformi izbornog sistema.

2.6. Pravno uređenje ravnopravnosti rodnih identiteta u Hrvatskoj

Pravo je uvijek izraz određene političke volje, pretočene u pravne norme. Dakle, pitanje spolne ili rodne uravnoteženosti političke komunikacije u svakoj državi, pa i u Republici Hrvatskoj, važan je strateški zadatak koji se rješava obvezujuće putem prava, odnosno pravilima obveznog ponašanja. U tom smislu i Ustav RH u članku 3. (Ustav RH - Pročišćeni tekst NN 41/2001), koji govori o ravnopravnosti, kaže: „Sloboda, jednakost, nacionalna ravnopravnost i ravnopravnost spolova, /.../ najviše su vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske i temelj za tumačenje Ustava.“ Na temelju Ustava RH Zakonom o ravnopravnosti spolova (članak 2) detaljnije je uređena spolna ravnopravnost. „Nitko ne smije biti doveden u nepovoljniji položaj ili trpjeti štetne posljedice, uključujući biti tužen ili izložen drugim pravnim postupcima zbog toga što je u dobroj vjeri službeno ili neslužbeno prijavio diskriminaciju, nazočio diskriminaciji, odbio nalog za diskriminatorskim postupanjem, na bilo koji način svjedočio u postupku zaštite od diskriminacije na temelju spola ili na bilo koji drugi način sudjelovao u bilo kojem postupku vođenom povodom diskriminacije na temelju spola.“ Zakon o izboru zastupnika u Hrvatski sabor u čl. 21.a propisuje da predlagatelji lista za izbor zastupnika moraju voditi računa o uravnoteženoj zastupljenosti žena i muškaraca na listama. Lista je u skladu sa zakonom ako je na njoj najmanje 40 % pripadnika svakog spola. Slijedom navedenog može se utvrditi da u postojećem pozitivnom pravnom redu u RH ne postoji bilo kakvo uređenje koje bi dozvoljavalo diskriminaciju spolova na bilo kojem području političkog djelovanja.

3. Metodologija istraživanja

U teorijskom pristupu izabrani su aktualni znanstveni, stručni, ali i popularni izvori literature, kao i rezultati nekih istraživanja na ovu temu. Što se tiče empirijskoga dijela istraživanja, upotrebljene su neke od tehnika kvalitativnog (promatranje, opisivanje, analiza diskursa) i kvantitativnog istraživanja (anketa). U nastavku su predstavljeni koncept i struktura kvantitativnog istraživanja. Problem istraživanja je utjecaj odnosa uravnotežene zastupljenosti rodnog identiteta i preferencijalnog glasanja na kvalitetu političke komunikacije dok su za predmet istraživanja postavljene stavovi ispitanika o odnosu rodnog identiteta i preferencijalnog glasanja u političkoj komunikaciji. Elementi predmeta istraživanja su kvaliteta funkcioniranja organa vlasti, preferencijalno glasanje i zastupljenosti rodnog identiteta u političkoj komunikaciji, onemogućavanje zastupljenosti rodnog identiteta u političkoj komunikaciji. Temeljno istraživačko pitanje je utječu li rodne kvote na kvalitetu izbora zastupnika građana i političkog komuniciranja, odnosno jesu li rodne kvote poticaj razvoju demokracije. Slijedom navedenog postavljene su sljedeće hipoteze:

H1: Rodne kvote jamče bolje funkcioniranje vlasti.

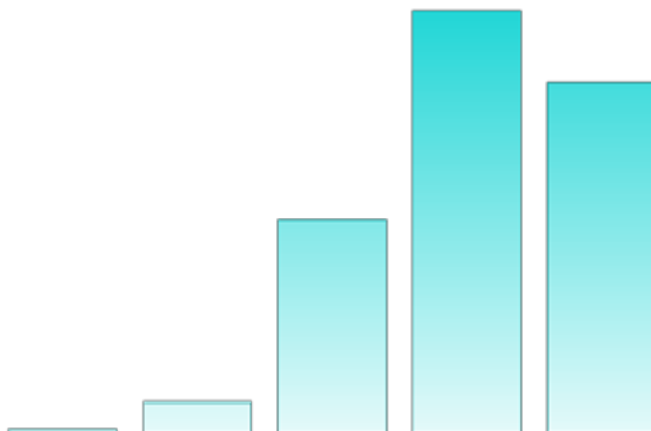
H2: Preferencijalno glasanje može onemogućiti načelo primjene ravnomjerne zastupljenosti rodnog identiteta u političkoj komunikaciji.

Ciljevi istraživanja su objasniti jamči li primjena načela korištenja ravnomjerne reprezentacije oba rodna identiteta u političkoj komunikaciji bolje funkcioniranje organa vlasti, može li preferencijalno glasanje onemogućiti načelo primjene ravnomjerne zastupljenosti rodnog identiteta u političkoj komunikaciji te postoji li mogućnost nesuglasja mjera s ciljevima u strategiji ostvarivanja deliberativne demokracije.

4. Rezultati istraživanja

U grafikonu 1 histogramom je prikazana razdioba odgovora na anketno pitanje: *Ravnomjerno sudjelovanje žena i muškaraca u politici uvjet je bez kojeg nije moguće dobro funkcioniranje vlasti.* Jedan je ispitanik, odnosno 0,37 % od ukupnog broja, odgovorio da se potpuno ne slaže, a njih je 8, odnosno 2,29 % od ukupnog broja, odgovorilo je da se ne slaže. 56 ispitanika, odnosno njih 20,90 % od ukupnog broja, na anketno pitanje odgovorilo je da niti se slaže, niti ne slaže, a njih je 111, odnosno 41,42 % od ukupnog broja, odgovorilo je da se slaže. 92 su ispitanika, odnosno 34,33 % od ukupnog broja, na anketno pitanje odgovorila da se potpuno slaže. U grafikonu je prikazana i krivulja distribucije odgovora. Matematički je opisana funkcijom $y = 268(x; 4,0634; 0,8389)$. Argumente funkcije predstavljaju vrijednosti statističkih parametra aritmetička sredina = 4,0634 i standardna devijacija = 0,8389.

Grafikon 1. Razdioba odgovora na anketno pitanje: Ravnomjerno sudjelovanje žena i muškaraca u politici uvjet je bez kojeg nije moguće dobro funkcioniranje vlasti

Izvor: Istraživanje i obrada autora

U tablici 1 prikazane su vrijednosti parametara deskriptivne statistike razdiobe odgovora na anketno pitanje: *Ravnomjerno sudjelovanje žena i muškaraca u politici uvjet je bez kojeg nije moguće dobro funkcioniranje vlasti*. Vrijednost statističkog parametra *Broj opažanja* iznosi 268, što znači da je na anketno pitanje odgovorilo 268 ispitanika. Vrijednost statističkog parametra *Mod* iznosi 4, što znači da je najzastupljeniji odgovor na anketno pitanje *Slažem se*. Vrijednost statističkog parametra *Broj ponavljanja dominantne vrijednosti* iznosi 111, što znači da je toliko ispitanika na anketno pitanje odgovorilo *Slažem se*.

Tablica 1. Vrijednosti parametara deskriptivne statistike razdiobe odgovora na anketno pitanje: *Ravnomjerno sudjelovanje žena i muškaraca u politici uvjet je bez kojeg nije moguće dobro funkcioniranje vlasti*

Parametar deskriptivne statistike	Vrijednost
Broj opažanja	268
Mod (dominantna vrijednost)	4
Broj ponavljanja dominantne vrijednosti	111
Minimum	1
Maksimum	5
Raspon varijacije	4
Aritmetička sredina	4,0634
Standardna devijacija	0,8389
Koeficijent varijacije	20,65 %
Koeficijent asimetrije	-0,5805
Koeficijent zaobljenosti	-0,1304

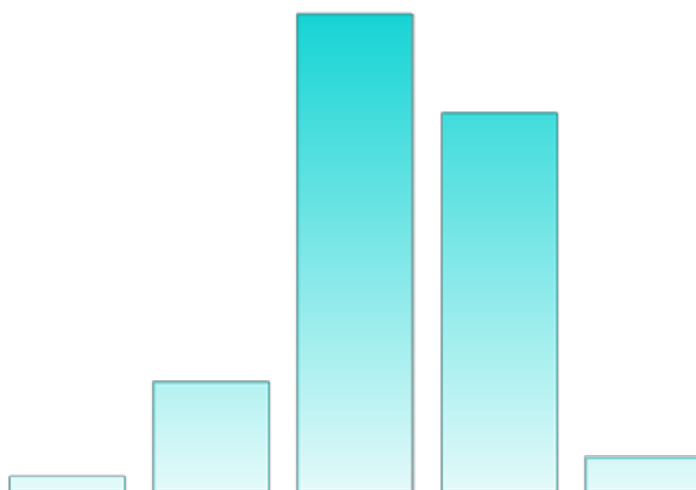
Izvor: Istraživanje i obrada autora

H1: *Rodne kvote jamče bolje funkcioniranje organa vlasti*. Istinitost hipoteze testirana je na temelju odgovora ispitanika na anketno pitanje: *Ravnomjerno sudjelovanje žena i muškaraca u politici uvjet je bez koga nije moguće dobro funkcioniranje vlasti*. Na temelju vrijednosti varijable aritmetička sredina = 4,06, izveden je zaključak da se hipoteza *Rodne kvote jamče bolje funkcioniranje organa vlasti* treba smatrati nedvojbeno potvrđenom.

Ova hipoteza je s tri četvrtinskom jasno izraženom podrškom (73,50 %), *slažem se i potpuno se slažem*, nedvojbeno potvrđena. Žene su u većem postotku (42.16 %) u

odnosu na muškarce (31,34 %) podržale tvrdnju hipoteze da rodne kvote jamče bolje funkcioniranje organa vlasti. Za dodatno i kvalitetnije valoriziranje H1 upotrijebili smo dodatno pitanje u obliku tvrdnje: *Zakonsko izjednačavanje broja žena i muškaraca na kandidacijskim listama znači ograničavanje političke slobode političkih stranaka*. Čak 47,76 % anketiranih se ne slaže ili potpuno ne slaže s takvom tvrdnjom. Skoro 30 posto (29,85 %) žena i 19,91 % muškaraca ne podržava anketno pitanje. Dakle, i u ovom slučaju žene smatraju kako rodne kvote nikako ne znače ograničavanje političkih sloboda političkih stranaka. Treba istaknuti da kod ovog pitanja imamo veliki postotak (36,94 %) neopredijeljenih stavova, što se može razumjeti kao izraz nedovoljnog poznavanja ovog pitanja izborne arhitekture ili da je za dobro političko komuniciranje ravnomjerna rodna reprezentacija u politici irelevantna.

Grafikon 2. Razdioba odgovora na anketno pitanje: Preferencijski glas zanemaruje ravnotežu spolova i naglašava donošenje odluka za profesionalizam

Izvor: Istraživanje i obrada autora

U grafikonu 2 histogramom je prikazana razdioba odgovora na anketno pitanje: *Preferencijski glas zanemaruje ravnotežu spolova i naglašava donošenje odluka za profesionalizam*. Četiri su ispitanika, odnosno 1,49 % od ukupnog broja, odgovorila

da se potpuno slaže, a njih je 29, odnosno 10,82 % od ukupnog broja, odgovorilo da se ne slaže. 126 je ispitanika, odnosno njih 47,01 % od ukupnog broja, na anketno pitanje odgovorilo da niti se slaže, niti ne slaže, a njih je 100, odnosno 37,31 % od ukupnog broja, odgovorilo da se slaže. 9 je ispitanika, odnosno 3,36 % od ukupnog broja, na anketno pitanje odgovorilo da se potpuno slaže. U grafikonu je prikazana i krivulja distribucije odgovora. Matematički je opisana funkcijom $y = 268(x; 3,3022; 0,7656)$. Argumente funkcije predstavljaju vrijednosti statističkih parametara aritmetička sredina = 3,3022 i standardna devijacija = 0,7656.

U tablici 2 su prikazane vrijednosti parametara deskriptivne statistike razdiobe odgovora na anketno pitanje: *Preferencijski glas zanemaruje ravnotežu spolova i naglašava donošenje odluka za profesionalizam*. Vrijednost statističkog parametra *Broj opažanja* iznosi 268, što znači da je na anketno pitanje odgovorilo 268 ispitanika. Vrijednost statističkog parametra *Mod* iznosi 3, što znači da je najzastupljeniji odgovor na anketno pitanje *Niti se slažem, niti se ne slažem*. Vrijednost statističkog parametra *Broj ponavljanja dominantne vrijednosti* iznosi 126, što znači da je toliko ispitanika na anketno pitanje odgovorilo *Niti se slažem, niti se ne slažem*.

Tablica 2 Vrijednosti parametara deskriptivne statistike razdiobe odgovora na anketno pitanje: *Preferencijski glas zanemaruje ravnotežu spolova i naglašava donošenje odluka za profesionalizam*

Parametar deskriptivne statistike	Vrijednost
Broj opažanja	268
Mod (dominantna vrijednost)	3
Broj ponavljanja dominantne vrijednosti	126
Minimum	1
Maksimum	5
Raspon varijacije	4
Aritmetička sredina	3,3022
Standardna devijacija	0,7656
Koeficijent varijacije	23,19 %
Koeficijent asimetrije	-0,3221
Koeficijent zaobljenosti	0,2576

Izvor: Istraživanje i obrada autora

H2: *Preferencijalno glasanje može onemogućiti načelo primjene zastupljenosti rodnog identiteta u političkoj komunikaciji.* Istinitost hipoteze testirana je na temelju odgovora ispitanika na anketno pitanje: *Preferencijski glas zanemaruje ravnotežu spolova i naglašava donošenje odluka za profesionalizam.* Na temelju vrijednosti varijable aritmetička sredina = 3,30, izveden je zaključak da se hipoteza H2 treba smatrati nedvojbeno potvrđenim.

Kao što su rezultati istraživanja pokazali, ispitanici se slažu (37,31 %) i potpuno slažu (3,36 %), da preferencijski glas kao instrument u biračkom izbornom sustavu zanemaruje ravnotežu spolova i naglašava važnost struke, odnosno profesionalizma kod donošenja odluka u političkom komuniciranju. Zanimljivo je da u strukturi ovakvog ukupnog mišljenja žene u odnosu na muškarce (14,92 %) uvjerljivije participiraju (25,47 %). To je tek pojava koju treba dodatno istraživati. I ovu su hipotezu, kao i pitanja kojima se ona valorizira, ispitanici doživjeli „kompliciranom“ jer je više od polovice anketiranih imalo neodređeno mišljenje (56,34 %).

5. Diskusija

Na temelju znanstvene valorizacije hipoteza dobili smo potvrdu opravdanosti našeg istraživanja. Naime, odgovori ispitanika na anketno pitanje postavljeno u potvrdnom obliku *Ravnomjerno sudjelovanje žena i muškaraca u politici uvjet je bez koga nije moguće dobro funkcioniranje vlasti* nedvojbeno je potvrdio hipotezu da rodne ili spolne kvote jamče bolje funkcioniranje organa vlasti. Istovremeno, ispitanici su jasno rekli da preferencijalno glasanje zanemaruje ravnotežu spolova te naglašava značaj i ulogu stručnosti, odnosno profesionalizma u politici. Dakle, rezultati provedenog istraživanja ukazuju na to da ispitanici na području RH smatraju kako ravnomjerna rodna identitetska reprezentacija jamči dobro funkcioniranje organa vlasti, ali istovremeno ukazuju na to da preferencijalno glasanje, kao institut u biračkom mehanizmu, zanemaruje ili isključuje potrebu ravnomjerne spolne reprezentacije u politici. U teorijskom i dijalektičkom povezivanju ovako suprotstavljenih mišljenja nalazimo da se u reformi biračkih sustava, čiji je jedinstveni cilj ravnomjerno uključivanje žena u procese političke komunikacije, pojavilo nesuglasje. Govori se o nesuglasju učinaka mjera s projekcijom na postizanje ciljeva. Ako se želi zbog spomenutog cilja pravno posegnuti, još je uvijek otvorena mogućnost da se, primjerice, ograniči pravo izbora pojedinca u prvoj trećini kandidacijske liste. Što se tiče Hrvatske, vidi se da je na formalno-pravnoj razini definirano da se propisivanjem uvjeta (kvote) ravnopravne i ravnomjerne zastupljenosti omogućuje potpuno ostvarivanje politike jednake reprezentacije i jednakih mogućnosti za oba rodna identiteta u politici.

6. Zaključak

Na temelju pretražene literature i rezultata istraživanja koje je provedeno na području RH na temu ravnopravne i uravnotežene participacije u političkom komuniciranju oba rodna identiteta, zaključuje se da se ovi procesi uspješno odvijaju. Ukratko, politika sve više postaje područje interesa žena, čime se postiže ravnomjerna uključenost žena i muškaraca u procese političkog komuniciranja. Naime, postotak sudjelovanja žena u politici u Hrvatskoj raste premda jednako tako ne raste i njihov izbor u organe vlasti. Rodni identitet u nekim demokratskim državama i sredinama ne igra tako važnu ulogu kod odlučivanja građana o tome kojeg kandidata će izabrati. Istraživanje iz 2007. godine u Sloveniji pokazalo je da rodni identitet (kojeg je sve teže identificirati) kod birača nema velikog i presudnog značaja, kada se radi o izboru kandidata u organe lokalne samouprave (Veljkovič, 2007).

Slijedom rezultata ovog istraživanja vidi se da položaj žena u politici u RH nije više „goruća“ tema jer društvena i politička kultura postaju, kada je riječ o ravnopravnosti rodni identiteta, bezuvjetno inkluzivni proces. Teorijskim istraživanjem i analizama došlo se do zaključka da se na području političke stvarnosti odvijaju dva procesa: jedan je stalni rast uključivanja žena u politiku, čime se uravnotežuje spolna struktura biračkog tijela, a drugi je trend opadanja postotka izlaska glasača na birališta. Međutim, spomenuti trendovi ovakvog postizanja jednakosti ili ravnopravnosti postaju besmisleni jer izborni sustav zahtijeva kvote dva različita rodna identiteta. Pretpostavlja se da su kvote potrebne prije svega zbog razlika u razmišljanjima i djelovanjima kako bi se u tom sažimanju različitosti došlo do najboljeg političkog komuniciranja. Međutim, povijesna iskustva, ali i znanstveni dokazi sadašnjosti pokazuju da se „ukidanjem“ razlika između rodni identiteta ne ostvaruje njihova jednakost ili ravnopravnost. Sudjelovanje na izborima trebala bi biti slobodna i dobrovoljna odluka, a ne društveno upravljanje (putem pravne regulacije i persuazivne političke komunikacije) s pravima pojedinca. Nagovorena osoba nije ni motivirana ni kompetentna za posao u politici. Očekujemo da će rezultati ovoga istraživanja biračke javnosti (utvrđenoj kontrafaktičnosti i nesuglasju), „zapeći za oko“ arhitektima političkog izbornog sustava. Demokratska prava i slobode još su uvijek nedovoljno istraženo područje, zato se očekuje da će ovaj rad biti koristan svima koji se bave istraživanjem političkog komuniciranja u suvremenim demokracijama.

Literatura

- Ballington, J. i Matland. R. E. (2004). Political Parties and Special Measures: Enhancing Women's Participation in Electoral Processes. United Nations Office of the Special Adviser on Gender issues. Dostupno na: <https://www.un.org/womenwatch/osagi/meetings/2004/EGMelectoral/EP8-BallingtonMatland.PDF>.
- Bohman, J. (1996). Public deliberation: pluralism, complexity, and democracy. The MIT Press.
- Crouch, C. (2007). Političke i poslovne elite u 21. stoljeću, Zagreb: Izvori.

- Dahlberg, L. (2001). The Internet and Democratic Discourse: Exploring the Prospects of Online Deliberative Forums Extending the Public Sphere. *Information, Communication and Society*, 4, 615-633. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1080/13691180110097030>
- Held, D. (1990). *Modeli demokracije*. Školska knjiga, Zagreb.
- Kjaer, U. i Krook, M. L. (2019). The blame game: analyzing gender bias in Danish local Elections. *Politics, groups, and identities* 7(2), 444-455.
- Krook, M. L., J. Lovenduski, i J. Squires. (2006). Western Europe, North America, Australia and New Zealand Gender Quotas in the Context of Citizenship Models. U: D. Dahlerup, (ed.) *Quotas, Women and Politics*. New York: Routledge, pp. 194-221.
- Papić, M. (2014). *Primijenjena statistika u MS Excelu*. Zagreb: ZORO d.o.o.
- Plenković, M. (1993). *Komunikologija masovnih medija*. Zagreb: Barbat.
- Ralph-Morrow, E., Shorrocks, R., i de Geus, R. (2021). Gender and UK Elections: the gendered dynamics of campaigns, leadership, voting behavior and party platforms. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 31(4). Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/17457289.2021.1968415>
- Riedl, A. (2019). Which Journalists for Which Democracy? *Journalism Studies*, 20 (10), 1377-1399. doi: 10.1080/1461670X.2018.1519638.
- Tomić, Z. (2022). *Političko komuniciranje*. Sveučilište u Mostaru, Sveučilište Sjever, SYNOPSIS d.o.o., Zagreb SYNOPSIS d.o.o., Sarajevo.
- Toplak, J. (2003). Preferenčni glas in njegova uporaba v Sloveniji. *Lex localis* 1(2), 15-43.
- Veljković, B. (2007). Organizacija lokalne oblasti in spolni ključ u Mednarodna konferenca o razvoju organizacijskih znanosti, 26. (2007). *Ustvarjalna organizacija = Creative organization*. Kranj: Moderna organizacija.
- Woodward, A. E. (2001). Prizadevanje za uravnoteženo zastopanost žensk in moških, Vodnik za uravnoteženo sprejemanje odločitev: dobri načini ravnanja, namenjeni doseganju uravnotežene zastopanosti spolov pri političnem in družbenem odločanju. Ljubljana: Svet Evrope pri NUK v Ljubljani.

Pravni akti:

- Ustav Republike Hrvatske (Pročišćeni tekst) NN 41/2001. Preuzeto 19. 6. 2023. s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2001_05_41_705.html.
- Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor (NN 116/1999, 109/2000, 53/2003, 167/2003, 44/2006, 19/2007, 20/2009, 145/2010, 24/2011, 93/2011, 19/2015, 104/2015, 48/2018, 98/2019). Preuzeto 14. 5. 2023. s <https://www.sabor.hr/hr/pristup-informacijama/vazniji-propisi/zakon-o-izborima-zastupnika-u-hrvatski-sabor-narodne-novine>
- Zakon o ravnopravnosti spolova (NN 82/2008, 125/2011, 20/2012, 138/2012, 69/2017). Preuzeto 12. 5. 2023. s <https://www.iusinfo.hr/zakonodavstvo/zakon-o-ravnopravnosti-spolova/clanak-1>.

Značaj zaštićenih hrvatskih nepokretnih kulturnih dobara u izgradnji imidža i identiteta države

Prethodno priopćenje

Lucija Majstrović

Veleučilište Edward Bernays
Ulica grada Vukovara 23, Zagreb
lucija.majstrovic@stud.bernays.hr

Krešimir Dabo

Odjel za kulturne i otočne studije
Institut za istraživanje migracija
Trg Stjepana Radića 3, Zagreb
kresimir.dabo@imin.hr

Dejan Gluvačević

Veleučilište Edward Bernays
Ulica grada Vukovara 23, Zagreb
dejan.gluvacevic@bernays.hr

Sažetak

U današnje vrijeme identitet i imidž države sve više dobivaju na značaju. Na temelju kreiranih identiteta i stvorenog imidža jedna se država razlikuje od druge u dojmovima kod različitih javnosti. Identitet i imidž ključni su pojmovi koji se odnose na doživljaj/dojam, ali i predstavljanje određene države, i u internoj i u eksternoj komunikaciji. Navedeni pojmovi obuhvaćaju širok spektar elemenata, kao i uporabu različitih tehnika, alata i identitetskih odrednica, poput kulturne baštine, povijesti, političkog sustava, ekonomske moći, društvene kohezije, inovacija, turističkih atrakcija, vanjske politike i slično. Naglasak ovoga rada jest na kulturnoj baštini kao značajnom čimbeniku u stvaranju identiteta države te u procesu kreiranja njezinog imidža. Rezultati kvantitativnog istraživanja ovoga rada ukazuju kako ispitanici smatraju da Hrvatska nedovoljno koristi nepokretnu kulturnu baštinu uvrštenu na UNESCO-ov Popis svjetske baštine u stvaranju identiteta i imidža države. Takvi rezultati stvaraju prostor za nužni dijalog na nacionalnoj razini o tome kako se zaštićena, kulturna, nepokretna dobra mogu implementirati u komunikacijsku strategiju predstavljanja Hrvatske u domovini i inozemstvu.¹⁴⁹

Ključne riječi: hrvatska kultura dobra, identiteti države, nepokretna baština, UNESCO, imidž države

¹⁴⁹ Rad je nastao u sklopu istraživanja za diplomski rad diplomantice Lucije Majstrović, u sklopu stručnog diplomskog studija „Upravljanje doživljajem u turizmu“ na Veleučilištu Edward Bernays.

The importance of protected immovable Croatian cultural heritage for the image and identity of the country

Abstract

Nowadays, the identity and image of any country are becoming increasingly important. Based on the created identities and images, one country differs from another in the impressions of different publics. Identity and image are key concepts related to the experience/impression, but also the representation of a particular country, both in internal and external communication. These terms cover a wide range of elements, as well as the use of different techniques, tools, and identity factors, such as cultural heritage, history, political system, economic power, social cohesion, innovation, tourist attractions, foreign policy, and the like. The focus of this paper is on cultural heritage as a significant factor in creating the country's identity and shaping its image. The results of the quantitative research of this paper indicate that the respondents believe that Croatia does not sufficiently utilize the immovable cultural heritage included in the UNESCO World Heritage List in creating the country's identity and image. The results indicate there is space for a necessary dialogue at the national level regarding how and in what way protected cultural immovable heritage can be implemented in the communication strategy for representing Croatia in the homeland and abroad.

Keywords: Croatian good culture, country's identities, immovable heritage, UNESCO, country's image

1. Uvod

Imidž države odnosi se na percepciju koju javnost ima o određenoj državi. Sastoji se od različitih elemenata koji zajedno oblikuju vanjski dojam i reputaciju određene države na međunarodnoj razini. Takav dojam može proizlaziti iz kulturnih, političkih, ekonomskih, socijalnih i drugih faktora. Imidž države može biti važan faktor u raznim kontekstima, uključujući privlačenje investicija i turizma te razvoja kulturne razmjene i suradnje među državama. Upravljanje imidžem države postaje sve važnije u eri globalizacije i brze komunikacije jer informacije putuju brzo i jednostavno diljem svijeta. Diplomatski naponi, javne politike, kulturne inicijative i drugi aspekti često su usmjereni prema poboljšanju i održavanju pozitivnog imidža države. Na imidž države značajno utječe i kulturna baština. Taj utjecaj često ima ključnu ulogu u oblikovanju vanjske percepcije i identiteta pojedine države. Uvrštavanje kulturne baštine na UNESCO-ov Popis svjetske baštine može imati značajan i pozitivan utjecaj

na imidž države na više razina. Države upravo s pomoću kulturnih dobara uvrštenih na UNESCO-ov Popis svjetske baštine mogu jačati svoj vlastiti identitet i stvarati pozitivnu sliku o sebi na globalnoj razini. Republika Hrvatska ima deset lokaliteta nepokretne kulturne baštine uvrštene na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. Riječ je o vrlo vrijednim lokalitetima koji su potencijal za stvaranje identiteta i jačanje imidža države. S tim u vezi, cilj je rada utvrditi jesu li hrvatski građani upoznati s nepokretnom hrvatskom kulturnom baštinom uvrštenom na UNESCO-ov Popis svjetske baštine te prepoznaju li hrvatski građani povezanost između nepokretne hrvatske kulturne baštine i stvaranja nacionalnog identiteta i jačanja imidža.

2. Hrvatska nepokretna kulturna dobra i UNESCO

Ideja o stvaranju međunarodnog pokreta za zaštitu baštine javila se nakon Prvog svjetskog rata. Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine nastala je spajanjem dvaju odvojenih pokreta: prvi je usmjeren na očuvanje kulturnih lokaliteta, a drugi se bavi zaštitom prirode (UNESCO, n.d.). Najznačajnija karakteristika Konvencije o svjetskoj baštini iz 1972. godine je da u jednom dokumentu povezuje koncepte očuvanja prirode i kulturnih dobara. Konvencija prepoznaje način na koji ljudi komuniciraju s prirodom i temeljnu potrebu za očuvanjem ravnoteže između prirode i ljudi. U Konvenciji se definiraju vrste prirodnih ili kulturnih područja koja se mogu uzeti u obzir za uvrštavanje na Popis svjetske baštine. Konvencija utvrđuje dužnosti država stranaka u identificiranju potencijalnih lokaliteta i njihovu ulogu u zaštiti i očuvanju lokaliteta od posebne vrijednosti (UNESCO, 1972). Također, potiče države članke da ojačaju poštovanje javnosti prema dobrima s Popisa svjetske baštine i poboljšaju njihovu zaštitu preko obrazovnih i informativnih programa (UNESCO World Heritage Centre, 2008). Na Popisu svjetske baštine nalaze se lokaliteti iz 195 država. Popis obuhvaća 227 nacionalnih lokaliteta država potpisnica (UNESCO, 2023). Pojam kulturne baštine, prema UNESCO-u, obuhvaća dvije glavne kategorije: materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu. Materijalna kulturna baština može se kategorizirati u: pokretnu kulturnu baštinu (slike, skulpture, novčići, rukopisi), nepokretnu kulturnu baštinu (spomenici, arheološka nalazišta, povijesne građevine) i podvodnu kulturnu baštinu (brodolomi, podvodne ruševine i gradovi). Nematerijalna kulturna baština jedan je od prioriteta UNESCO-a u domeni kulture budući da promiče kulturnu raznolikost. Očuvanjem usmene tradicije i izričaja, načina života, tradicionalnih zanata i festivala, među ostalim, ljudi čuvaju svoje kulturne identitete.

Republika Hrvatska ima deset nepokretnih kulturnih dobara na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine. To su Stari grad Dubrovnik, Povijesni kompleks Splita i Dioklecijanova palača, Nacionalni park Plitvička jezera, Katedrala Svetog Jakova u Šibeniku, Povijesni grad Trogir, Starogradsko polje na Hvaru, Stećci, Kompleks Eufrazijeve bazilike u povijesnom središtu Poreča, Obrambeni sustavi Republike Venecije

16. i 17. st. u Zadru i Šibeniku te Iskonske bukove šume Karpata i drugih regija Europe (Ministarstvo kulture i medija, n.d.).

3. Kreiranje imidža i identiteta države

Proces konstruiranja identiteta složen je proces koji zahtijeva holistički pristup. Identitet države često evoluirala tijekom vremena i može biti predmet promjena ovisno o političkim, ekonomskim i kulturnim okolnostima. Na rast i razvoj nacionalnog identiteta utječe percipirana prijetnja nacionalnom identitetu. Povezanost je potvrđena istraživanjem Assouada (2021) koji pronalazi vezu između nacionalnog identiteta i percepcije prijetnje, u kojoj je prijetnja dala poticaj snažnom odgovoru u uspostavljanju nacionalnog identiteta. Nacionalni je identitet latentna varijabla, što znači da se pojavljuje i jača ako ga potiče fenomen iz stvarnog života. Primjerice, različiti oblici prijetnji koji potencijalno mogu oštetiti kritične elemente jedne zemlje, kao što su teritorij ili kultura nacije, mogu biti stimulans za jačanje nacionalnog identiteta. Ako su ključni elementi u državi uznemireni, doći će do previranja, što će se realizirati kao oblik nacionalne obrane. Sve to ukazuje na činjenicu da je nacionalni identitet pod različitim unutarnjim i vanjskim utjecajima te da ti utjecaji određuju smjer razvoja nacionalnog identiteta i jačanja svijesti pripadnika jedne nacije o vlastitim vrijednostima (Fukuyama, 2018).

Nacionalni identitet često je povezan s kolektivnim samopoštovanjem. Samopoštovanje ima važnu ulogu u životima pojedinaca i to na osobnoj razini i u kontekstu njihove pripadnosti društvenim skupinama. Zajednički kolektivni osjećaj jača snagu pojedinca na području samoizražavanja i oblikovanja vlastitog identiteta. Kolektivne grupe i zajednički osjećaji neizbježni su s obzirom na zajedničku stvarnost psiho-socijalnog koncepta nacionalnog identiteta i kolektivnog samopoštovanja (Mavric, 2014). Važno je naglasiti da konstruiranje identiteta države ne smije biti zasnovano na manipulaciji ili lažnim informacijama. Identitet mora biti autentičan i utemeljen na realnim vrijednostima i dostignućima države. U današnjem globaliziranom svijetu identitet države od ključne je važnosti za očuvanje suvereniteta, jačanje međunarodne suradnje i promociju nacionalnih interesa. Konstruiranje snažnog i autentičnog identiteta dugoročan je proces koji zahtijeva kontinuiranu aktivnost i suradnju različitih aktera u društvu. Imidž države odnosi se na percepciju i dojam koji ljudi, i unutar te države i izvan nje, imaju o njoj. Imidž države obuhvaća različite elemente, uključujući političku stabilnost, ekonomsku situaciju, kulturno nasljeđe, obrazovni sustav, vanjsku politiku, kvalitetu života, prirodne ljepote i mnoge druge faktore. Dobar imidž države osigurava nesmetanu integraciju u globalno tržište i međunarodni politički sustav, pomaže privlačenju više izravnih stranih ulaganja, turista i osigurava da će država dobiti potporu stranih država i međunarodnih organizacija u rješavanju raznih gospodarskih, političkih i sigurnosnih pitanja (Anholt, 2011). Identitet države podrazumijeva složen koncept kojeg

čine različiti elementi kao što su: povijest, kultura, politika, geografija, ekonomija, društvo i percepcija. Tijekom vremena dolazi do promjene identiteta države (Grbić Jakopović, 2014). Identitet i imidž države doprinose njezinom brendiranju na globalnoj razini. Kako navodi Skoko (2016), brendiranje države podrazumijeva odgovor na globalizaciju te na globalne tržišne trendove. Kada je riječ o brendiranju države, ono se najčešće odnosi na njezino brendiranje za potrebe turizma. U uvjetima globalizacije pozitivan imidž države značajno utječe na sva područja života zemlje. Pozitivan nacionalni imidž teži jačanju jedinstva i javnog duha građana jer poštovanje i priznanje zemlje promiče održive prekogranične odnose, pomaže u uklanjanju stereotipa i mijenjanju neadekvatnih mišljenja o određenoj zemlji. Sukladno tome, potiče veću potražnju za lokalnim proizvodima, jača turistički sektor, oblikuje poželjnu destinaciju za turiste i proširuje mogućnost privlačenja kvalificiranih stručnjaka, kao i stranih ulaganja u privatni sektor. Osim toga, osigurava brži gospodarski oporavak nakon krize (Team Finland, 2013). Pozitivan imidž države dovodi do dodatne vrijednosti koja se odražava na različita područja, poput gospodarstva, turizma i dr. (Skoko, Gluvačević, 2016). Prema Anholtu (2011), pri formiranju nacionalnog imidža mora se imati na umu da većina ljudi ne mijenja svoje mišljenje o pojedinoj državi, a njihovo mišljenje može biti adekvatno stvarnosti ili potpuno iskrivljeno na temelju stereotipa, povijesnih okolnosti i odnosa s drugim državama. U slučajevima kada se mijenja mišljenje, ono se mijenja postupno te proces može trajati desetljećima. Kreiranje imidža dugotrajan je proces i zahtijeva jasnu strategiju, plan djelovanja i koordinaciju. To je slijed kolektivno usklađenih funkcionalnih, emocionalnih, komunikacijskih i strateških akcija koje potiču udruživanje u svjetske zajednice. Ljudi imaju formirane slike i mišljenja o državi, unutar i izvan nje. Imidž se formira zbrajanjem mišljenja svih zainteresiranih strana o stanovništvu, prirodi, jeziku, kulturi, povijesti, hrani, modi, gospodarstvu itd. To ukazuje na činjenicu da je imidž države složen, odnosno da uključuje različite elemente povezane u jedinstvenu cjelinu (Hia. hr, 2020). U praksi oblikovanja nacionalnog imidža, uz strategije oblikovanja imidža, formiraju se i nacionalni brendovi. Nacionalni je brend jedinstvena, multivarijantna kombinacija elemenata temeljena na kulturnom identitetu države koja potiče asocijacije, pomaže identificirati državu i odvojiti je od drugih država. Skoko (2017) smatra da je brendiranje sposobnost države da dobije priznanje i postigne globalnu konkurentnost. Saini i suradnici (2023) stavljaju naglasak na sposobnost kombiniranja ekonomskog, političkog i društvenog razvoja unutar države s uspješnom integracijom u svjetsku zajednicu na globalnoj razini. Iako se brendiranje obično koristi kao komercijalni dio unutar organizacija privatnog sektora, njegova se načela jednostavno primjenjuju na nacionalnoj razini. Posebno je važno uključivanje javnosti u proces kreiranja imidža. Samo stvaranjem povoljnih uvjeta za utjecaj javnosti na ostvarenje međunarodnih ciljeva, moguće je dobiti jači osjećaj nacionalnog identiteta i promicati društvenu koheziju. Međutim, ako vlada ne uspije postići zajednički cilj i stvoriti kontrolne mehanizme tipične za viziju formiranja brenda u privatnom sektoru, prijetnja za neuspjeh nacionalnog brenda može se realizirati.

4. Uloga kulture u stvaranju imidža države

Kultura ima vitalnu ulogu u međunarodnim odnosima, odnosno u stvaranju imidža države na međunarodnoj razini jer čini temelj interakcije između država i društava. Ima značajan utjecaj na kreiranje politike i donošenje odluka u različitim društvima (Anholt, 2011). Pridonosi jačanju odnosa među državama i promicanju međunarodne suradnje i razumijevanja. Kultura je, također, važan alat za promicanje razumijevanja i tolerancije između različitih kultura i društava. Razumijevanje drugih kultura ključna je vještina u današnjem globaliziranom svijetu. Omogućuje povezivanje ljudi iz različitih okruženja, gradnju mostova među kulturama i učenje o bogatstvu ljudskog iskustva (Lin, 2020). Kulturna baština odnosi se na naslijeđe koje se prenosi s generacije na generaciju i obuhvaća različite aspekte ljudskog stvaralaštva, tradicije i povijesti. To je bogatstvo umjetničkih, kulturnih, arhitektonskih, jezičnih i drugih elemenata koji su oblikovali identitet određene zajednice, regije ili države. Kulturna baština često ima važnu ulogu u očuvanju identiteta, obožavanju kulturne raznolikosti te promicanju razumijevanja i dijaloga među ljudima. „Kulturnu baštinu čine materijalni i nematerijalni oblici, odnosno fenomeni ljudskog djelovanja naslijeđeni iz prošlosti, a njihova je zaštita važan preduvjet za prepoznavanje, definiranje i potvrđivanje kulturnog identiteta.“ (Ministarstvo kulture i medija, 2022: 84). Kulturna je baština esencijalna komponenta nacionalnog identiteta. Ona predstavlja skup svih materijalnih i nematerijalnih elemenata kulture koje je jedna nacija naslijedila od svojih predaka. To, prema Hoangu (2021), uključuje materijalnu kulturnu baštinu (spomenike, arheološka nalazišta, muzejske predmete, tradicionalnu arhitekturu i umjetničke predmete) i nematerijalnu kulturnu baštinu (tradicije, običaje, vjerovanja, jezike, plesove, glazbu, gastronomiju i zanate). Kulturna baština doprinosi kreiranju nacionalnog identiteta kroz nekoliko elemenata (Skoko, 2021): osjećaj pripadnosti, razumijevanje prošlosti, stvaranje samopouzdanja i ponosa na bogatstvo, jedinstvenost i identitet te toleranciju i razumijevanje. Kultura ima ključnu ulogu u stvaranju imidža države jer često predstavlja srž identiteta određene države. Kulturnim elementima država može oblikovati svoj javni imidž, privući pažnju, stvoriti pozitivnu percepciju i utjecati na međunarodnu sliku. Danas je prepoznato da kultura ima vrlo važnu ulogu u stvaranju imidža destinacije bez obzira radi li se o mikro ili makro destinaciji (Michelson i Paadam, 2016). Kultura doprinosi stvaranju imidža države kroz (Kislali, Kavaratzis i Saren, 2020) umjetničko izražavanje; kulturnu baštinu; jezik kao nositelj identiteta, kulturnu diplomaciju, inovacije i kreativnost, obrazovanje i istraživanje; sportske uspjehe i kulturnu razmjenu. Točnije, jedan od ključnih alata s pomoću kojeg se formira imidž države je kultura. Na temelju kulturne jedinstvenosti države se međusobno razlikuju i kao takve su prepoznatljive na globalnoj razini. Uz navedeno, kultura utječe na jačanje međunarodne suradnje na gospodarskom, trgovinskom, kulturnom, znanstvenom i tehnološkom području. Općenito, kultura je ključni element u oblikovanju zdravih međunarodnih odnosa, jačanju razumijevanja različitih kultura i društava te poticanju suradnje i razumijevanja među zemljama (Graham, Ashworth

i Tunbridge, 2016). Kultura se može baviti izražavanjem sama po sebi, ali također može biti instrumentalna ili se smatrati alatom koji se koristi u druge svrhe, kao što je stvaranje bogatstva, poboljšanje imidža ili poticanje društvenog razvoja. Nadalje, kreativne, kulturne aktivnosti i kulturna industrija imaju ključne karakteristike koje objašnjavaju njihovu važnost za razvoj i održavanje zemalja, gradova i ljudskih naselja bilo koje vrste. Promatrajući šire kulturne aktivnosti, postaje jasno da je umjetnost više od čistog estetskog iskustva. Njezin mogući doprinos hrvatskoj budućoj ulozi u svijetu i imidžu postaje sve očitiji. Uključuje prepoznavanje višestruke prirode onoga što umjetnost i kultura mogu ponuditi (Graham, Ashworth i Tunbridge, 2016). Ipak, pristup kulturi u Republici Hrvatskoj u kontekstu kulturne politike još uvijek nije zadovoljavajući. Kulturna politika u Republici Hrvatskoj sporo se razvija što posljedično dovodi i do njezinog nedovoljnog uključivanja u imidž države (Primorac, Obuljen Koržinek i Ozelac, 2018). „U hrvatskom slučaju, bez obzira na niz različitih promjena zakona i pravilnika, malo je zapravo planski provedenih velikih sistemskih *policy* pomaka u kulturnoj politici, a i oni malobrojni u mnogome su nastali pritiskom odozdo. S jedne je strane posrijedi bio pritisak strukovne zajednice, kao što je to na primjeru Zakona o audiovizualnim djelatnostima (2007) i osnivanju HAVC-a 2008. godine, dok se s druge strane radilo o kontinuiranim pritiscima nezavisnoga kulturnog sektora koji je rezultirao usvajanjem Zakona o Zakladi ‘Kultura nova’ 2011. godine te posljedičnim osnivanjem Zaklade ‘Kultura nova.’“ (Primorac, 2021: 137). Kako bi se ovi problemi riješili, posljednjih su godina doneseni strateški planovi i programi vezani uz područje kulture i medija. Strateški planovi i programi na području kulture i medija u Republici Hrvatskoj na nacionalnoj razini uključuju: Nacionalni plan razvoja kulture i medija za razdoblje od 2023. do 2027. godine (Ministarstvo kulture i medija, 2023), Akcijski plan razvoja kulture i medija za razdoblje od 2023. do 2024. (Ministarstvo kulture i medija, 2023A), Nacionalni plan razvoja arhivske djelatnosti (2020. – 2025.), Plan digitalizacije kulturne baštine (2020. – 2025.) (Cultural Policies, 2022) i dr. Danas je sve više jasno da kultura dodaje vrijednost imidžu Republike Hrvatske. Kultura je neprocjenjiv resurs i strateški alat u stvaranju i održavanju pozitivnog imidža Republike Hrvatske. Uzme li se u obzir slaba upoznatost građana s kulturnom baštinom (Dabo, Jukić, Takahashi, 2023), ulaganje u kulturu, njezinu promociju i očuvanje te korištenje kulturnih elemenata u strateškom brendiranju države od iznimne je važnosti. Kako radi stvaranja prepoznatljivosti Republike Hrvatske na globalnoj sceni, tako i u privlačenju investicija i turista te poboljšanju međunarodnih odnosa.

5. Metodološki okvir

Svrha je istraživanja dati doprinos razumijevanju uloge hrvatske nepokretne kulturne baštine uvrštene na UNESCO-ov Popis svjetske baštine u kreiranju imidža države. Problem istraživanja odnosi se na utvrđivanje stavova hrvatskih građana o

tome utječe li hrvatska nepokretna kulturna baština uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine na kreiranje imidža države te njihovo mišljenje vezano uz korištenje hrvatske nepokretne kulturne baštine uvrštene na UNESCO-ov Popis svjetske baštine u javnoj komunikaciji.

Ciljevi empirijskog istraživanja su:

C1: Utvrditi razinu upoznatosti hrvatskih građana s hrvatskim nepokretnim kulturnim dobrima na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine.

C2: Utvrditi stav hrvatskih građana o korištenju kulturnih dobara na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine u stvaranju identiteta i imidža Hrvatske.

C3: Utvrditi stav hrvatskih građana o ulozi kulturnih dobara na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine u predstavljanju Hrvatske u domovini i svijetu.

Istraživačka pitanja glase:

IP1: Znaju li ispitanici koja su hrvatska nepokretna dobra uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine?

IP2: Smatraju li ispitanici da se zaštićena hrvatska kulturna dobra na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine dovoljno koriste u kreiranju hrvatskog nacionalnog identiteta i stvaranju nacionalnog imidža?

IP3: Smatraju li ispitanici da su zaštićena hrvatska kulturna dobra na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine korisna u stvaranju hrvatskog nacionalnog identiteta i jačanju nacionalnog imidža?

Hipoteze glase:

H1: Ispitanici uglavnom nisu upoznati s hrvatskim nepokretnim kulturnim dobrima na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine.

H2: Ispitanici smatraju da se zaštićena hrvatska nepokretna kulturna dobra na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine nedovoljno koriste u stvaranju nacionalnog imidža.

H2: Ispitanici su mišljenja da su zaštićena hrvatska nepokretna kulturna dobra na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine korisna u stvaranju nacionalnog imidža.

Postavljene hipoteze ispitale su se s pomoću ankete. *Online* anketni upitnik odbran je kao istraživački instrument zato što se istraživanje korištenjem anketnog upitnika može provesti u kratkom vremenu na većem broju ciljane skupine ispitanika. Istraživanje se provodilo od 10. siječnja 2024. do 20. siječnja 2024. godine, metodom snježne grude. Uzorak u istraživanju bio je probabilistički, slučajan.

Anketni upitnik ima 34 pitanja. Pitanja su otvorenog i zatvorenog tipa. Među pitanjima zatvorenog tipa nalaze se ona na koja su ponuđeni odgovori te ona koja su ispitanici ocjenjivali Likertovom skalom. Pitanja su podijeljena u pet kategorija: psihodemografska pitanja (5 pitanja), pitanja o imidžu države (5 pitanja), pitanja o UNESCO-u i njegovom djelovanju (5 pitanja), pitanja o hrvatskim kulturnim dobrima

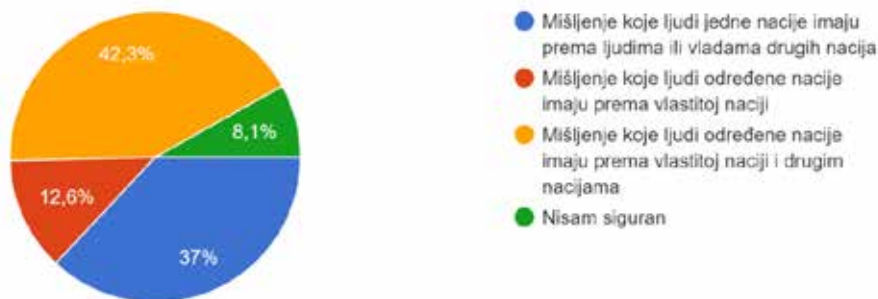
(14 pitanja) i pitanja o korištenju kulturnih dobara u predstavljanju države (5 pitanja).

6. Rezultati istraživanja

U nastavku su prikazani rezultati empirijskog istraživanja provedenog anketnim upitnikom na uzorku od 246 ispitanika (N=246). Anketni upitnik više su popunile osobe ženskog u odnosu na osobe muškog spola. Udio osoba ženskog spola u uzorku je 79,7 % dok je udio osoba muškog spola 20,3 %. Najviše ispitanika pripada dobnoj skupini od 26 do 35 godina (35,4 %). Slijede ispitanici koji pripadaju dobnoj skupini od 18 do 25 godina (24,8 %), oni koji pripadaju dobnoj skupini od 46 do 55 godina (22,4 %) te oni koji pripadaju dobnoj skupini od 36 do 45 godina (11 %). Dobnoj skupini od 56 do 65 godina pripada 5,7 % ispitanika, a dobnoj skupini od 66 godina nadalje pripada 0,8 % ispitanika. Srednju školu ima završenu 36,3 % ispitanika. Slijede ispitanici s obrazovanjem magistar struke/znanosti (24,5 %) i ispitanici s obrazovanjem stručni/sveučilišni prvostupnik (20,8 %). Višu ili visoku stručnu spremu ima 13,1 % ispitanika. Obrazovanje sveučilišni specijalist ima 2,4 % ispitanika. Isti postotak ispitanika ima magisterij/doktorat. Najmanje ispitanika je doktor znanosti (0,4 %). Najviše ispitanika ima boravište u Dubrovačko-neretvanskoj županiji (38,3 %). Slijede ispitanici iz Splitsko-dalmatinske županije (22 %) te iz Grada Zagreba (16,7 %) i iz Zagrebačke županije (8,1 %). Zastupljenost ispitanika iz ostalih hrvatskih županija manja je od 5 %. Zaposleno je 70,7 % ispitanika. Njih 16,7 % su studenti. Nezaposleno je 9,8 % ispitanika. Ostale kategorije vezane uz radni status zastupljene su s manje od 5 %.

U nastavku su prikazani odgovori sudionika u istraživanju na pitanja o imidžu države. Grafikon 1 prikazuje odgovore sudionika u istraživanju na pitanje što je prema njihovom mišljenju imidž države.

Grafikon 1. Imidž države

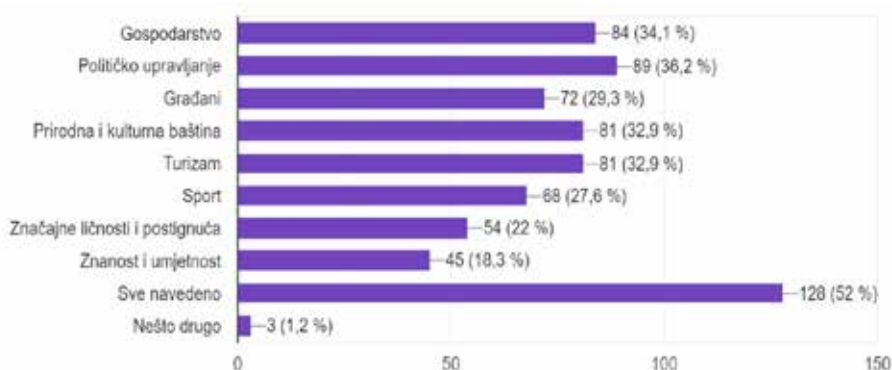

Izvor: Rad autora

Najviše ispitanika (42,3 %) smatra da je imidž države mišljenje koje ljudi određene nacije imaju prema vlastitoj naciji i drugim nacijama. Slijede ispitanici koji smatraju da je imidž države mišljenje koje ljudi jedne nacije imaju prema ljudima ili vladama drugih nacija (37 %). Njih 12,6 % smatra da je imidž države mišljenje koje ljudi određene nacije imaju prema vlastitoj naciji. Najmanje ispitanika (8,1 %) nije sigurno što je imidž države. Podatci ukazuju na to da manje od polovice sudionika u istraživanju zna što je imidž države (37 %).

Grafikon 2 prikazuje odgovore sudionika u istraživanju na pitanje što najviše utječe na imidž države (sudionici su u istraživanju mogli odabrati više odgovora).

Grafikon 2. Što najviše utječe na imidž države

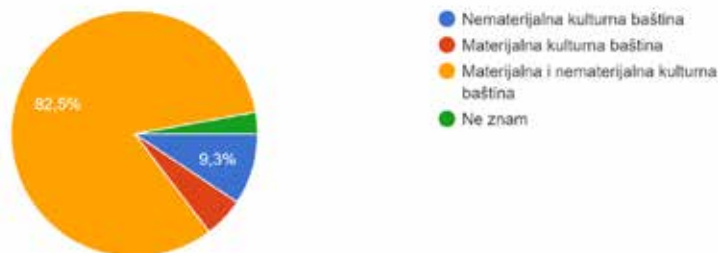
Izvor: Rad autora

Najviše ispitanika smatra da na imidž države utječe sve navedeno, tj. gospodarstvo, političko upravljanje, građani, prirodna i kulturna baština, turizam, sport, značajne ličnosti i postignuća, znanost i umjetnost (52 % ispitanika). Slijede ispitanici koji smatraju da na imidž države najviše utječe političko upravljanje (36,2 % ispitanika) te oni koji smatraju da na imidž države najviše utječe gospodarstvo (34,1 % ispitanika).

Prema mišljenju sudionika u empirijskom istraživanju, države koje najviše imaju negativan imidž su Srbija, Rusija i Bosna i Hercegovina. Za 16 ispitanika Hrvatska je država s negativnim imidžom.

Grafikon 3 prikazuje odgovore sudionika u empirijskom istraživanju na pitanje koji elementi kulturne baštine utječu na imidž države.

Grafikon 3. Elementi kulturne baštine koji utječu na imidž države

Izvor: Izrada autora

Najviše ispitanika u sklopu empirijskog istraživanja smatra da na imidž države najviše utječu materijalna i nematerijalna kulturna baština (82,5 % ispitanika). Slijede ispitanici koji su mišljenja da na imidž države najviše utječe nematerijalna kulturna baština (9,3 % ispitanika). Materijalna kulturna baština, prema mišljenju 5,3 % ispitanika, najviše utječe na imidž države. Na ovo pitanje odgovor ne zna 2,8 % ispitanika.

Slijedi set pitanja o UNESCO-u i njegovom djelovanju. Sudionike u empirijskom istraživanju se pitalo na kojim područjima djeluje UNESCO.

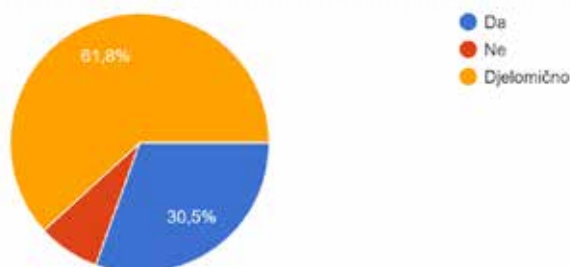
Grafikon 4. Područje djelovanja UNESCO-a

Izvor: Rad autora

Najviše je ispitanika u empirijskom istraživanju na predmetno pitanje odgovorilo da UNESCO djeluje na području znanosti, obrazovanja i kulture (71,1 %). Slijede ispitanici koji su odgovorili da UNESCO djeluje na području obrazovanja i kulture (16,7 %) te oni koji su odgovorili da nisu sigurni na kojem području UNESCO djeluje (7,3 %). Najmanje je ispitanika odgovorilo da UNESCO djeluje na području znanosti, gospodarstva i obrazovanja (4,9 % ispitanika). Predmetni odgovori ukazuju na to da većina ispitanika zna područje djelovanja UNESCO-a.

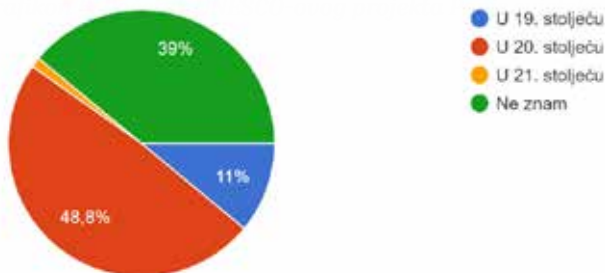
Grafikon 5 prikazuje odgovore sudionika u empirijskom istraživanju na pitanje jesu li upoznati s UNESCO-ovim Popisom svjetske baštine.

Izvor: Izrada autora

Najviše sudionika je navelo da je djelomično upoznato s UNESCO-ovim Popisom svjetske baštine (61,8 %). S UNESCO-ovim popisom svjetske baštine upoznato je 30,5 % ispitanika, a njih 7,7 % nije upoznato.

Grafikon 6 prikazuje odgovore sudionika u empirijskom istraživanju na pitanje kada je započeo UNESCO-ov projekt Popis svjetske baštine.

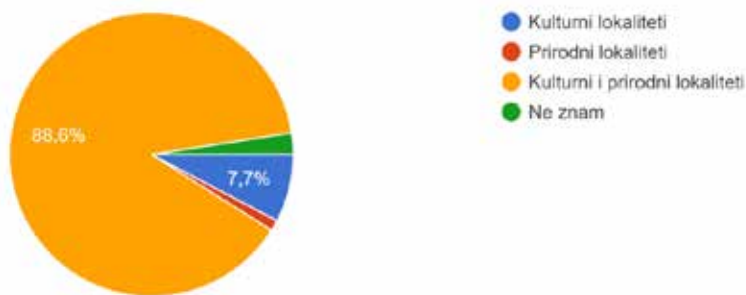

Izvor: Rad autora

Najviše ispitanika (48,8 %) navelo je da je UNESCO-ov projekt Popis svjetske baštine započeo u 20. stoljeću što je ujedno i točan odgovor na predmetno pitanje. Poprilično velik postotak ispitanika ne zna odgovor na ovo pitanje (39 %). Njih 11 % smatra da je UNESCO-ov projekt Popis svjetske baštine započeo u 19. stoljeću, a 1,2 % ispitanika mišljenja je da je UNESCO-ov projekt Popis svjetske baštine započeo u 21. stoljeću.

Grafikon 7 prikazuje odgovore sudionika u empirijskom istraživanju na pitanje što se nalazi na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine.

Grafikon 7. Sadržaj UNESCO-ovog Popisa svjetske baštine

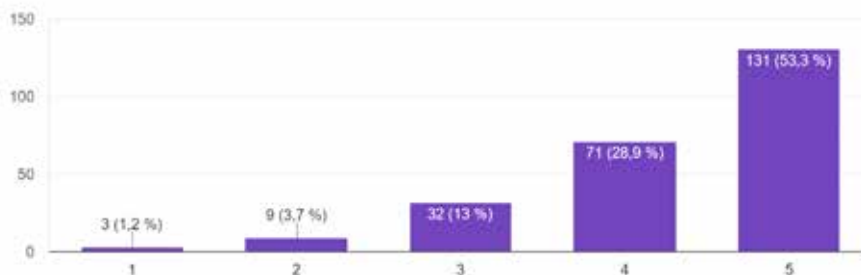

Izvor: Rad autora

Najviše ispitanika u empirijskom istraživanju mišljenja je da se na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine nalaze prirodni i kulturni lokaliteti (88,6 %), što je ujedno i točan odgovor na predmetno pitanje. Njih 7 % smatra da se na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine nalaze kulturni lokaliteti. Odgovor na ovo pitanje ne zna 2,4 % ispitanika, a njih 1,2 % mišljenja je da se na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine nalaze prirodni lokaliteti.

Grafikon 8 prikazuje odgovore sudionika u istraživanju na pitanje smatraju li da je uvrštavanje lokaliteta države na UNESCO-ov Popis svjetske baštine važno za stvaranje imidža države.

Grafikon 8. Važnost uvrštavanja lokaliteta države na UNESCO-ov Popis svjetske baštine za stvaranje imidža države

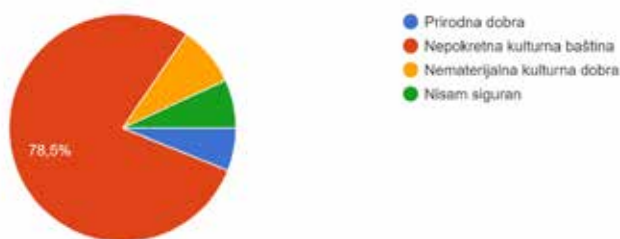

Izvor: Rad autora

Najviše ispitanika smatra da je uvrštavanje lokaliteta države na UNESCO-ov Popis svjetske baštine jako važno za stvaranje imidža države (53,3 % ispitanika). Slijede ispitanici koji smatraju da je uvrštavanje lokaliteta države na UNESCO-ov Popis svjetske baštine važno za stvaranje imidža države (28,9 % ispitanika) te oni koji smatraju da je srednje važno (13 % ispitanika).

Sljedeći set odgovora sudionika u empirijskom istraživanju odnosi se na njihove odgovore na pitanja o hrvatskim kulturnim dobrima. Grafikon 9 prikazuje odgovore na pitanje kojoj kategoriji pripadaju lokaliteti prikazani na slici.

Grafikon 9. Kojoj kategoriji pripadaju lokaliteti prikazani na slici?

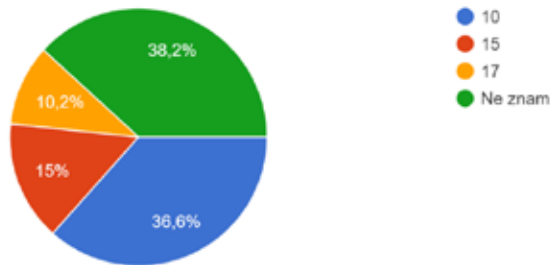
Izvor: Rad autora

Najviše ispitanika u empirijskom istraživanju prepoznalo je lokalitete prikazane na slici kao nepokretnu kulturnu baštinu (78,5 % ispitanika), što je ujedno i točan odgovor na postavljeno pitanje. Njih 8,5 % smatra da su lokaliteti prikazani na slici nematerijalna kulturna dobra. Slijede ispitanici koji nisu sigurni kojoj kategoriji

pripadaju lokaliteti prikazani na slici (6,9 % ispitanika). Njih 6,1 % mišljenja je da lokaliteti prikazani na slici pripadaju kategoriji prirodna dobra.

Grafikon 10 prikazuje odgovore ispitanika na pitanje koliko se hrvatskih lokaliteta nalazi na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine.

Grafikon 10. Koliko se hrvatskih lokaliteta nalazi na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine?

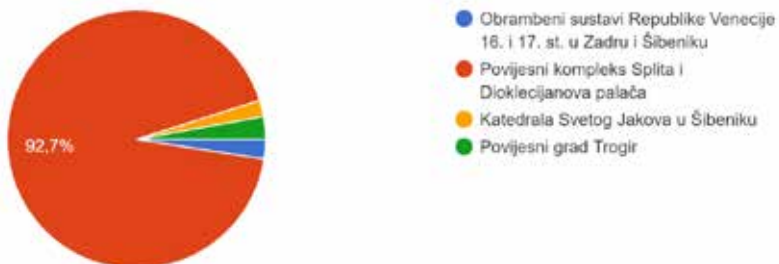

Izvor: Rad autora

Najviše ispitanika ne zna koliko se hrvatskih lokaliteta nalazi na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine (38,2 % ispitanika). Slijede ispitanici koji smatraju da se na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine nalazi 10 hrvatskih lokaliteta (36,6 % ispitanika). To ukazuje na činjenicu da tek nešto više od jedne trećine ispitanika zna odgovor na predmetno pitanje. Njih 15 % smatra da se na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine nalazi 15 hrvatskih lokaliteta, 10,2 % ispitanika smatra da ih se nalazi 17.

Grafikon 11 prikazuje odgovore ispitanika na pitanje što je prikazano na slici.

Grafikon 11. Prepoznavanje povijesnog kompleksa Splita i Dioklecijanove palače na slici

Izvor: Rad autora

Najviše ispitanika smatra da se na slici nalazi Povijesni kompleks Splita i Dioklecijanova palača, što je ujedno i točan odgovor. Navedenog je mišljenja 92,7 % ispitanika. Slijede ispitanici koji su mišljenja da se na slici nalazi povijesni grad Trogir (2,8 % ispitanika) te oni koji misle da se na slici nalazi obrambeni sustav Republike Venecije 16. i 17. stoljeća u Zadru i Šibeniku. Najmanje ispitanika smatra da se na slici nalazi Katedrala Svetog Jakova u Šibeniku.

Grafikon 12 prikazuje prepoznatljivost Plitvičkih jezera sa slike u empirijskom istraživanju.

Grafikon 12. Prepoznatljivost Plitvičkih jezera

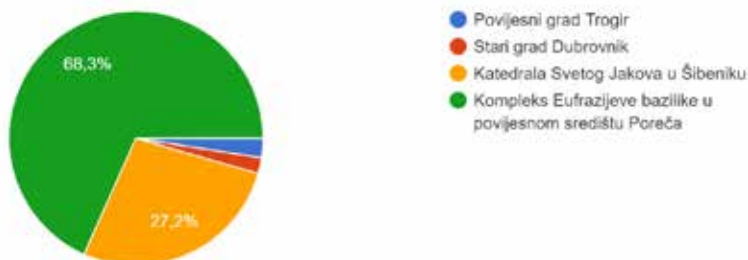

Izvor: Izrada autora

Najviše sudionika u empirijskom istraživanju prepoznalo je da se na slici nalazi Nacionalni park Plitvička jezera (98 % ispitanika). Samo 2 % sudionika u empirijskom istraživanju nisu prepoznali da se na prikazanoj slici nalazi Nacionalni park Plitvička jezera.

Grafikon 13 prikazuje prepoznaju li sudionici u istraživanju da se na prikazanoj slici nalazi Kompleks Eufrazijeve bazilike u povijesnom središtu Poreča.

Grafikon 13. Prepoznatljivost Kompleksa Eufrazijeve bazilike u povijesnom središtu Poreča

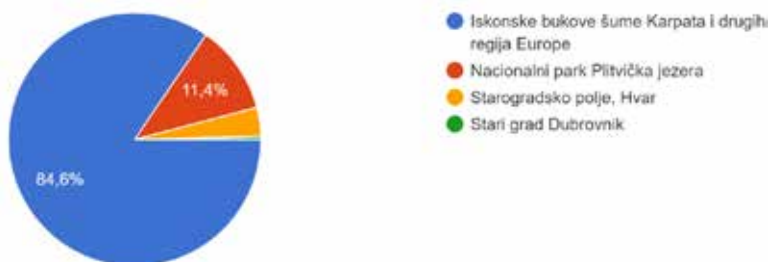

Izvor: Rad autora

Najveći broj ispitanika prepoznao je da se na slici nalazi Kompleks Eufrazijeve bazilike u povijesnom središtu Poreča (68,3 % ispitanika). Njih 27,2 % smatra da se na slici nalazi Katedrala Svetog Jakova u Šibeniku. Manje od 5 % ispitanika mišljenja je da se na slici nalazi Stari grad Dubrovnik, odnosno Povijesni grad Trogir.

Grafikon 14 prikazuje prepoznavanje Iskonskih bukovih šuma Karpata i drugih regija Europe u istraživanju.

Grafikon 14. Prepoznavanje Iskonskih bukovih šuma Karpata i drugih regija Europe

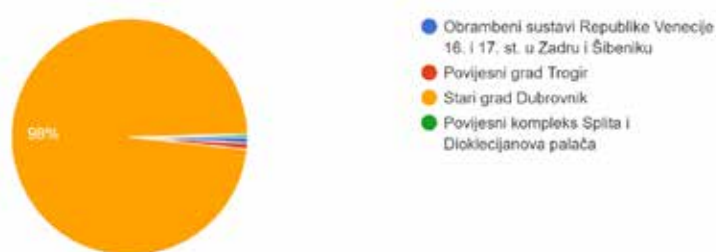

Izvor: Rad autora

Najviše sudionika u empirijskom istraživanju je prepoznalo da se na slici nalaze Iskonske bukove šume Karpata i drugih regija Europe (84,6 % ispitanika). Njih 11,4 % smatra da se na slici nalazi Nacionalni park Plitvička jezera, a 3,7 % ispitanika smatra da se na slici nalazi Starogradsko polje, Hvar.

Grafikon 15 prikazuje prepoznatljivost Starog grada Dubrovnika u istraživanju.

Grafikon 15. Prepoznatljivost starog grada Dubrovnika

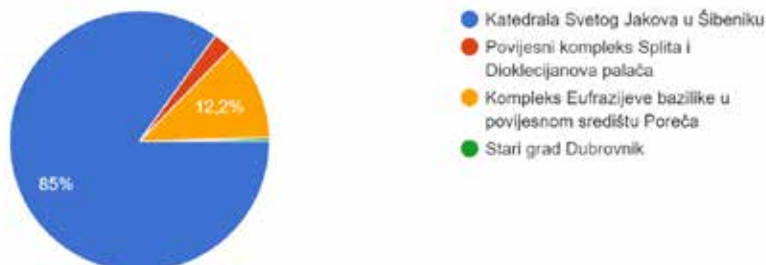

Izvor: Rad autora

Najviše sudionika u empirijskom istraživanju je prepoznalo da se na slici nalazi Stari grad Dubrovnik (98 % ispitanika). Samo 2 % ispitanika ponudilo je druge odgovore.

Grafikon 16 prikazuje prepoznatljivost Katedrale Svetog Jakova u Šibeniku u empirijskom istraživanju.

Grafikon 16. Prepoznatljivost Katedrale Svetog Jakova u Šibeniku

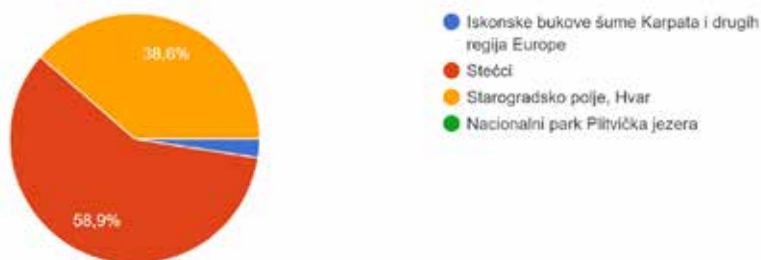

Izvor: Rad autora

Najviše sudionika u empirijskom istraživanju prepoznalo je da se na slici nalazi Katedrala Svetog Jakova u Šibeniku (85 % ispitanika). Njih 12,2 % smatra da se na slici nalazi Kompleks Eufrazijeve bazilike u povijesnom središtu Poreča.

Grafikon 17 prikazuje prepoznaju li sudionici u empirijskom istraživanju stečke prikazane na slici.

Grafikon 17. Prepoznatljivost stečka na slici

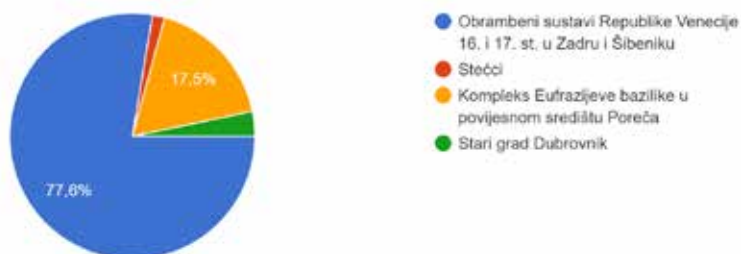

Izvor: Rad autora

Najviše sudionika u empirijskom istraživanju prepoznalo je da se na slici nalaze Stećci (58,9 % ispitanika). Njih 38,6 % smatra da se na slici nalazi Starogradsko polje, Hvar. Nitko od ispitanika nije mišljenja da se na slici nalazi Nacionalni park Plitvička jezera.

Grafikon 18 prikazuje prepoznatljivost Obrambenih sustava Republike Venecije 16. i 17. stoljeća u Zadru i Šibeniku.

Grafikon 18. Prepoznatljivost Obrambenih sustava Republike Venecije 16. i 17. stoljeća u Zadru i Šibeniku

Izvor: Izrada autora

Najviše sudionika u empirijskom istraživanju prepoznalo je da se na slici nalaze Obrambeni sustavi Republike Venecije 16. i 17. stoljeća u Zadru i Šibeniku (77,6 % ispitanika). Njih 17,5 % smatra da se na slici nalazi Kompleks Eufrazijeve bazilike u povijesnom središtu Poreča. Manje od 5 % ispitanika smatra da se na slici nalazi Stari grad Dubrovnik, odnosno Stećci.

Grafikon 19 prikazuje prepoznatljivost Starogradskog polja, Hvar u empirijskom istraživanju.

Grafikon 19. Prepoznatljivost Starogradskog polja, Hvar

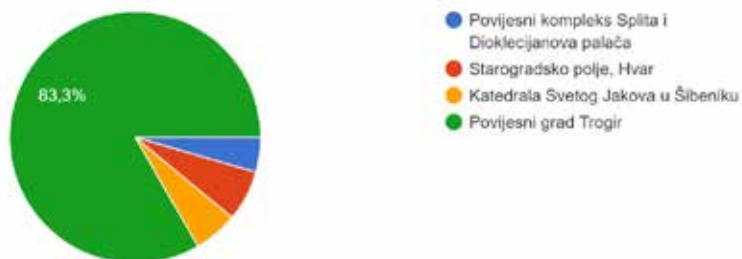

Izvor: Izrada autora

Najviše ispitanika je prepoznalo da se na slici nalazi Starogradsko polje, Hvar (79,3 % ispitanika). Njih 11,8 % mišljenja je da se na slici nalaze Iskonske bukove šume Karpata i drugih regija Europe.

Grafikon 20 prikazuje prepoznatljivost povijesnog grada Trogira u empirijskom istraživanju.

Grafikon 20. Prepoznatljivost povijesnog grada Trogira

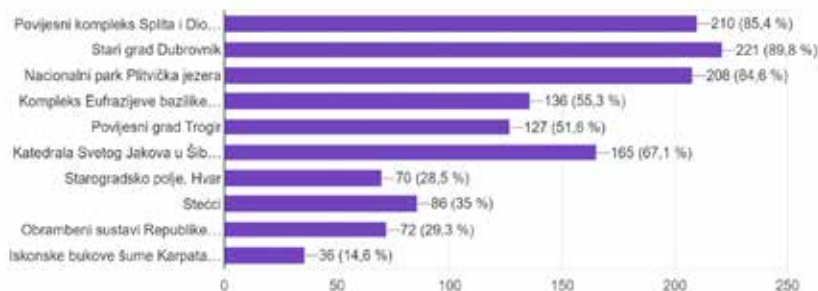

Izvor: Rad autora

Najviše sudionika u empirijskom istraživanju prepoznaje da se na slici nalazi Povijesni grad Trogir (83,3 % ispitanika). S manje od 10 % zastupljeni su ostali ponuđeni odgovori, odnosno Povijesni kompleks Splita i Dioklecijanova palača, Starogradsko polje (Hvar) i Katedrala Svetog Jakova u Šibeniku.

Grafikon 21 prikazuje odgovore sudionika u empirijskom istraživanju na pitanje za koje lokalitete prikazane na slikama znaju da se nalaze na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine.

Grafikon 21. Za koje lokalitete prikazane na slikama znate da se nalaze na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine?

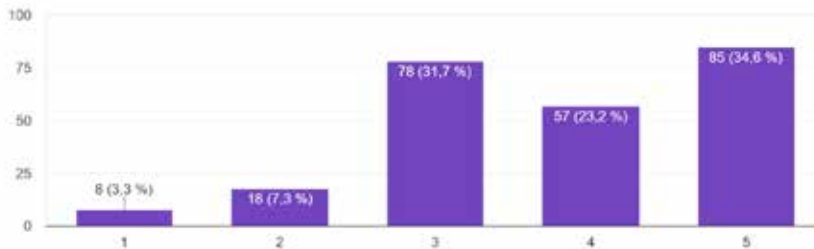

Izvor: Izrada autora

Najviše ispitanika zna da se na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine nalazi Stari grad Dubrovnik (89,8 % ispitanika), Povijesni kompleks Split i Dioklecijanova palača (85,4 % ispitanika), Nacionalni park Plitvička jezera (84,6 % ispitanika) i Katedrala Svetog Jakova u Šibeniku (67,1 % ispitanika). Najmanje ispitanika zna da se na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine nalaze Iskonske bukove šume Karpata i drugih regija Europe (14,6 % ispitanika), Starogradsko polje, Hvar (28,5 % ispitanika), Obrambeni sustavi Republike Venecije 16. i 17. stoljeća u Zadru i Šibeniku (29,3 % ispitanika) i Stećci (35 % ispitanika).

Grafikon 22 prikazuje odgovore sudionika u empirijskom istraživanju na pitanje smatraju li da se hrvatski lokaliteti uvršteni na UNESCO-ov Popis svjetske baštine koriste za predstavljanje Hrvatske na globalnoj razini.

Grafikon 22. Korištenje hrvatskih lokaliteta uvrštenih na UNESCO-ov Popis svjetske baštine za predstavljanje Hrvatske na globalnoj razini

Izvor: Rad autora

Najviše ispitanika je mišljenja da se hrvatski lokaliteti uvršteni na UNESCO-ov Popis svjetske baštine iznimno koriste za predstavljanje Hrvatske na globalnoj razini (34,6 % ispitanika). Slijede ispitanici koji su mišljenja da se hrvatski lokaliteti uvršteni na UNESCO-ov Popis svjetske baštine osrednje koriste za predstavljanje Hrvatske na globalnoj razini (31,7 % ispitanika) te oni koji su mišljenja da se hrvatski lokaliteti uvršteni na UNESCO-ov Popis svjetske baštine koriste dobro u predstavljanju Hrvatske na globalnoj razini (23,2 % ispitanika).

Sljedeći set pitanja odnosio se na korištenje kulturnih dobara u predstavljanju države. Slijedi prikaz odgovora sudionika u empirijskom istraživanju na navedeni set pitanja. Grafikon 23 prikazuje odgovore sudionika u empirijskom istraživanju na pitanje smatraju li da kulturna dobra doprinose stvaranju imidža države.

Grafikon 23. Doprinos kulturnih dobara stvaranju imidža države

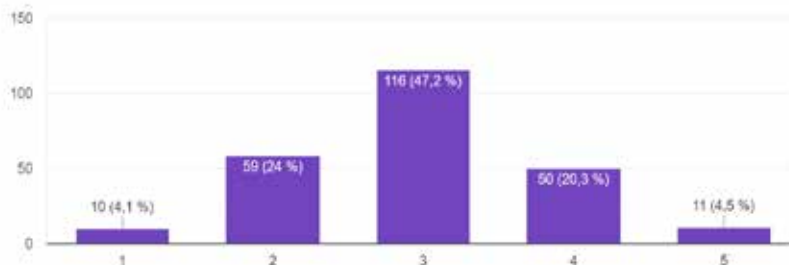

Izvor: Rad autora

Najviše sudionika u empirijskom istraživanju mišljenja je da kulturna dobra iznimno doprinose stvaranju imidža države (51,6 %). Slijede ispitanici koji su mišljenja da kulturna dobra doprinose stvaranju imidža države (32,1 % ispitanika) te oni koji smatraju da kulturna dobra osrednje doprinose stvaranju imidža države (14,2 %).

Grafikon 24 prikazuje odgovore sudionika u empirijskom istraživanju na pitanje smatraju li da se kulturna dobra u Republici Hrvatskoj koriste dovoljno u javnoj komunikaciji (obrazovanje, mediji, reklame, društvene mreže).

Grafikon 4. Smatrate li da se kulturna dobra u republici Hrvatskoj koriste dovoljno u javnoj komunikaciji?

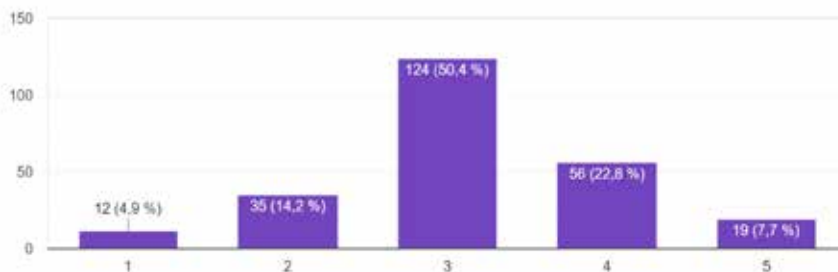

Izvor: Izrada autora

Najviše je sudionika u empirijskom istraživanju mišljenja da se kulturna dobra osrednje koriste u javnoj komunikaciji (47,2 % ispitanika). Slijede ispitanici koji su mišljenja da se vrlo malo koriste u javnoj komunikaciji (24 % ispitanika) te oni čije je mišljenje da se kulturna dobra u Republici Hrvatskoj dovoljno koriste u javnoj komunikaciji (20,3 % ispitanika).

Grafikon 25 prikazuje odgovore sudionika u empirijskom istraživanju na pitanje smatraju li da se kulturna dobra u Republici Hrvatskoj koriste dovoljno u stvaranju imidža države.

Grafikon 25. Smatrate li da se kulturna dobra u Republici Hrvatskoj koriste dovoljno u stvaranju imidža države?

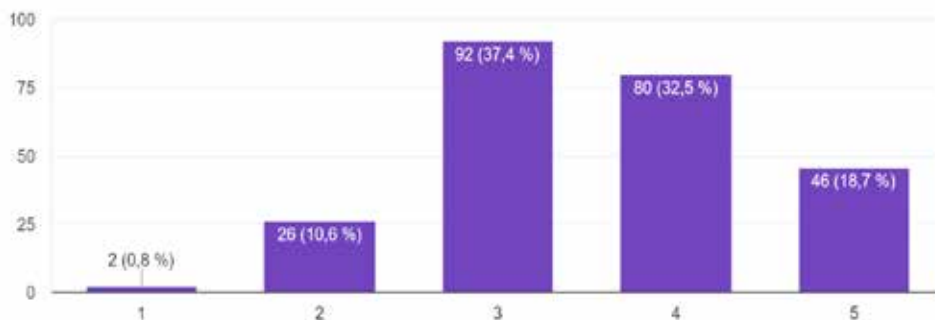

Izvor: Rad autora

Najviše ispitanika mišljenja je da se kulturna dobra u Republici Hrvatskoj osrednje koriste u stvaranju imidža države (50,4 % ispitanika). Slijede ispitanici koji smatraju da se kulturna dobra u Republici Hrvatskoj dovoljno koriste u stvaranju imidža države (22,8 % ispitanika) te oni koji smatraju da se nedovoljno koriste u stvaranju imidža države (14,2 % ispitanika).

Grafikon 26 prikazuje odgovore sudionika u empirijskom istraživanju na pitanje smatraju li da se hrvatski kulturni lokaliteti dovoljno koriste u predstavljanju Hrvatske kao turističke destinacije.

Grafikon 26. Korištenje hrvatskih kulturnih lokaliteta u predstavljanju Hrvatske kao turističke destinacije

Izvor: Izrada autora

Najviše ispitanika mišljenja je da se hrvatski kulturni lokaliteti osrednje koriste u predstavljanju Hrvatske kao turističke destinacije (37,4 % ispitanika). Slijede ispitanici koji su mišljenja da se hrvatska kulturna dobra koriste dovoljno u predstavljanju Hrvatske kao turističke destinacije te ispitanici koji smatraju da se hrvatski kulturni lokaliteti koriste iznimno puno u predstavljanju Hrvatske kao turističke destinacije (18,7 % ispitanika).

Tablica 3 prikazuje kulturna dobra za koja ispitanici najviše čuju u javnoj komunikaciji.

Tablica 3. Kulturna dobra u Republici Hrvatskoj za koja ispitanici najviše čuju u javnoj komunikaciji

KULTURNO DOBRO	BROJ ISPITANIKA
Plitvička jezera	93
Dubrovačke zidine	164
Povijesni kompleks Splita i Dioklecijanova palača	64
Stari grad Trogir	7
Klapsko pjevanje	2
Istra	1
Crkva Svetog Donata, Zadar	1
Makarska	1
Krapina	1
Eufrazijeva bazilika	3
Kulturni spomenici	1
Katedrala u Šibeniku	9
Nematerijalna kulturna dobra	1
Povijesni lokaliteti	1
Ojkavica	1
Bećarac	1
Kulturna dobra koja se mogu koristiti u turističke svrhe	1
Materijalna baština	1

Stećci	2
Paška čipka	2
Pulska arena	1
Zlatni rat	1
Materijalne zgrade, gradovi, crkve	1
Crveno i Modro jezero	1
Crkva Svetog Marka u Zagrebu	1
Nacionalni park Krka	1
Pozdrav suncu i Morske orgulje	1
Prirodna dobra	2
Čipkarstvo	1
Povijesne građevine	1
Hvar	1
Park	1
Katedrale i nacionalni parkovi	1
Nepokretna kulturna dobra	1
Trogir – katedrala	1
Zidine u Zadru	1
Hrana	1
Nijednu	1
Procesija na Hvaru	1
Alka u Sinju	1
Ne znam	18

Izvor: Rad autora

Ispitanici u ovom empirijskom istraživanju izdvojili su tek tri kulturna dobra u Republici Hrvatskoj za koja najviše čuju u javnoj komunikaciji. To su Stari grad Dubrovnik, Nacionalni park Plitvička jezera i Povijesni kompleks Splita i Dioklecijanova palača.

7. Zaključna razmatranja

Istraživanje je pokazalo da hrvatski građani uvelike prepoznaju nepokretna kulturna dobra uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. Na temelju fotografija velika većina ispitanika može odrediti o kojem se lokalitetu radi. Ipak, kada je riječ o znanju je li pojedini lokalitet uvršten na UNESCO-ov Popis svjetske baštine, njihovo je znanje nešto slabije. Najviše informacija o tome da su lokaliteti uvršteni na UNESCO-ov Popis svjetske baštine imaju za one lokalitete koji su medijski eksponirani i koji su prepoznatljivije hrvatske turističke atrakcije.

Sudionici smatraju da je imidž države važan za svaku državu na globalnoj razini. Također, mišljenja su da kulturna dobra mogu imati pozitivan učinak na jačanje imidža države te da mogu pozitivno utjecati na prepoznatljivost države kao turističke destinacije. Prema odgovorima sudionika u istraživanju, može se zaključiti da se hrvatska nepokretna kulturna baština uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine nedovoljno koristi za kreiranje hrvatskog nacionalnog identiteta i stvaranje nacionalnog imidža.

Ispitanici su mišljenja da zaštićena hrvatska kulturna dobra na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine mogu biti korisna na području stvaranja hrvatskog nacionalnog identiteta te na području jačanja nacionalnog imidža. Ipak, ovo područje još uvijek nije dovoljno prisutno u javnoj komunikaciji. Na to ukazuju i rezultati ovog empirijskog istraživanja. Naime, ispitanici su izdvojili tek tri lokaliteta uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine kao ona o kojima najviše čuju u javnoj komunikaciji. Ovi rezultati, zapravo, upućuju na to da nepokretna kulturna dobra u Republici Hrvatskoj uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine tek trebaju biti prepoznata kao koristan alat za stvaranje hrvatskog nacionalnog identiteta i jačanje imidža Hrvatske.

Postavljene hipoteze u radu su potvrđene.

H1: Ispitanici uglavnom nisu upoznati s hrvatskim nepokretnim kulturnim dobrima na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine.

Prva hipoteza je potvrđena. Sudionici u empirijskom istraživanju na temelju slike uglavnom mogu prepoznati hrvatska nepokretna kulturna dobra uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. Velika većina ispitanika prepoznala je svih deset lokaliteta uvrštenih na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. Međutim, hrvatski građani ne znaju da su predmetni lokaliteti uvršteni na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. To ukazuje na činjenicu da hrvatski građani prepoznaju kulturna dobra od posebnog značaja i za hrvatsko društvo i za stvaranje imidža države. Hrvatski građani imaju informacije o nacionalnim vrijednostima, što se odnosi i na nepokretna dobra uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine, bez obzira na to jesu li te nacionalne vrijednosti više ili manje prisutne u javnoj komunikaciji i bez obzira na to jesu li više ili manje medijski eksponirane te bez obzira na to znaju li da je predmetna kulturna baština uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine.

H2: Ispitanici smatraju da se zaštićena hrvatska nepokretna kulturna dobra na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine nedovoljno koriste u stvaranju nacionalnog imidža.

Ova je hipoteza potvrđena. Sudionici u empirijskom istraživanju mišljenja su da kulturna dobra doprinose stvaranju imidža države. No, kulturna dobra u Republici Hrvatskoj uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine još uvijek nisu dovoljno uključena u stvaranje imidža države. To ukazuje na zaključak da bi javne vlasti i dio-nici trebali shvatiti ulogu kulturnih dobara na području jačanja imidža države te da bi se na globalnoj razini, između ostalog, trebali predstavljati upravo kulturnim dobrima. Upravo jedinstveni kulturni lokaliteti uvršteni na UNESCO-ov Popis svjetske baštine mogu značajno pomoći Hrvatskoj i na području jačanja imidža i na boljem pozicioniranju na globalnom turističkom tržištu.

H3: Ispitanici su mišljenja da su zaštićena hrvatska nepokretna kulturna dobra na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine korisna u stvaranju nacionalnog imidža.

Predmetna hipoteza potvrđena je. Naime, sudionici u empirijskom istraživanju prepoznaju važnost hrvatskih nepokretnih kulturnih dobara uvrštenih na UNESCO-ov Popis svjetske baštine u smislu njihove uloge na području jačanja imidža Republike Hrvatske.

Vrijednost kulturnih lokaliteta uvrštenih na UNESCO-ov Popis svjetske baštine prepoznaju i hrvatski građani. Oni, također, uviđaju važnost hrvatskih kulturnih lokaliteta uvrštenih na UNESCO-ov Popis svjetske baštine na području stvaranja nacionalnog identiteta, kao i na području jačanja imidža države. Uz navedeno, hrvatski građani prepoznaju da se još uvijek nedovoljno radi na ovom području te da postoji prostor za napredak i u javnoj komunikaciji i u kontekstu predstavljanja države preko kulturnih lokaliteta uvrštenih na UNESCO-ov Popis svjetske baštine.

Neka od ograničenja ovoga rada su svakako limitirana metodološka raznolikost s obzirom na to da se istraživanje oslanja isključivo na kvantitativnu metodu anketiranja. Uključivanje kvalitativnih metoda poput intervjua ili fokus grupa moglo bi pružiti dublji uvid u percepcije i mišljenja ispitanika, što je svakako preporuka za neka sljedeća istraživanja. Uzorak ispitanika pokazuje značajnu pristranost prema određenim regijama (npr. Dubrovačko-neretvanska županija) pa bi šire geografsko pokrivanje moglo osigurati reprezentativnije rezultate za cijelu Hrvatsku. Nadalje, u istraživanju dominiraju žene (79,7 %), što može utjecati na rezultate i njihovu primjenjivost na cijelu populaciju. Detaljnija statistička obrada podataka, poput regresijske analize, mogla bi pružiti dublje uvide u odnose među varijablama.

Literatura

- Anholt, S. (2011). Beyond the Nation Brand: The Role of Image and Identity in International Relations. Exchange. *Journal of public diplomacy*, 2(2), 7-11.
- Assouad, L. (2021). Charismatic Leaders and Nation-Building. *Journal of Democracy*, 29 (4), 5-15.

- Cultural Policies (2021) Croatia. Preuzeto s: https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/2022/01/Croatia_short_12_2021.pdf
- Graham, B., Ashworth, G. J. i Tunbridge, J. E. (2016) *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. London: Taylor and Francis
- Dabo, K., Jukić, P., Takahashi, M. (2023). UNESCO i hrvatska nematerijalna baština – analiza informiranosti građana. *Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti*, 411-432.
- Grbić Jakopović, J. (2014). Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, dijaspora i identitet. *Stud. ethnol. Croat.*, 27(1), 481-513.
- HIA (2020). Brendiranje 101 – što je identitet, a što imidž brenda i koja je njihova vrijednost? Preuzeto s: <https://www.hia.hr/blog/brendiranje-101-sto-je-identitet-a-sto-imidz-brenda-i-koja-je-njihova-vrijednost>
- Hoang, K. V. (2021). The benefits of preserving and promoting cultural heritage values for the sustainable development of the country. *E3S Web of Conferences*, 234(2), 1-7.
- Hrvatska katolička mreža (n.d.) Kulturni biseri Hrvatske. Preuzeto s: <https://hkm.hr/kulturni-biseri/split-i-dioklecijanova-palaca-jedno-od-prvih-dobara-na-listi-svjetske-bastine-unesco-a/>
- Hrvatska puna života (n.d.) Venecijanski obrambeni sustav 16. i 17. stoljeća. Preuzeto s: <https://croatia.hr/hr-hr/unesco/venecijanski-obrambeni-sustav-16-i-17-stoljeca>
- Kislali, H., Kavaratzis, M. i Saren, M. (2020) Destination image formation: Towards a holistic approach. *Int. J. Tour. Res.*, 22(1), 266–276.
- Lin, C. (2020) Understanding Cultural Diversity and Diverse Identities. *The Springer Encyclopedia of the United Nations Sustainable Development*, 1(2), 929-938.
- Mavric, B. (2014). Psycho-social conception of national identity and collective self-esteem Epiphany. *Journal of transdisciplinary studies*, 7(1), 1-18.
- Michelson, A. i Paadon, K. (2016) Destination branding and reconstructing symbolic capital of urban heritage: A spatially informed observational analysis in medieval towns. *Journal of destination Marketing & Management*, 5(2), 141-153.
- Ministarstvo kulture i medija (n.d.) Stari grad Dubrovnik. Preuzeto s: <https://min-kulture.gov.hr/eu-kultura/kulturna-bastina/vrste-kulturne-bastine/nepokretna-kulturna-bastina/nepokretna-kulturna-dobra-upisana-na-unesco-ov-popis-svjetske-bastine/stari-grad-dubrovnik/7251>
- Ministarstvo kulture i medija (n.d.). Starogradsko polje, Hvar. Preuzeto s: <https://min-kulture.gov.hr/eu-kultura/kulturna-bastina/vrste-kulturne-bastine/nepokretna-kulturna-bastina/nepokretna-kulturna-dobra-upisana-na-unesco-ov-popis-svjetske-bastine/7-starogradsko-polje-hvar/7256>
- Ministarstvo kulture i medija (2023) Nacionalni plan razvoja kulture i medija za razdoblje od 2023. do 2027. godine. Preuzeto s: https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Nacionalni%20plan%20razvoja%20kulture%20i%20medija/Nacionalni%20plan_objava.pdf
- Ministarstvo kulture i medija (2023A) Akcijski plan razvoja kulture i medija za razdoblje od 2023. do 2024. godine. Preuzeto s: [file:///C:/Users/Gordana/Downloads/Akcijski%20plan_objava%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Gordana/Downloads/Akcijski%20plan_objava%20(1).pdf)

- Ministarstvo kulture i medija (2022) Pregled kulturnog razvoja i kulturnih politika u Republici Hrvatskoj. Preuzeto s: <https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Pregled%20kulturnog%20razvoja%20i%20kulturnih%20politika%20u%20Republici%20Hrvatskoj.pdf>
- Primorac, J., Obuljen Koržinek, N. i Ozelac, A. (2018) *Pristup kulturi u Hrvatskoj*. Zagreb: IRMO - Institut za razvoj i međunarodne odnose
- Saini, A. i sur. (2023) *Contemporary Trends in Marketing: Problems, Processes and Prospects*. London: Routledge.
- Skoko, B. (2021). *Strateško komuniciranje države - javna diplomacija, brendiranje država i nacija, međunarodni odnosi s javnošću, područja primjene*. Zagreb: Školska knjiga
- Skoko, B. (2017). Pogled na komunikacijske strategije i pokušaje brendiranja u odabranim zemljama nastalima nakon raspada Jugoslavije. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 55 (1), 5-31.
- Skoko, B. i Gluvačević, D. (2016) Države kao turistički brendovi: kreiranje, upravljanje i vrednovanje. *Medijske studije*, 7(13), 78-100.
- Team Finland (2013). Strategy 2014. Preuzeto s: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/79538/J1013_TF_Strategy%202014_net.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- ThyNote (n.d.) Katedrala Svetog Jakova u Šibeniku. Preuzeto s: <http://m.thynote.com/hr/i/2023-poutni-misto-katedrala-svetog-jakova-u-sibeniku>
- UNESCO (2023). World Heritage List. Preuzeto s: <https://whc.unesco.org/en/list/?type=natural>
- UNESCO (1972). Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Preuzeto s: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-concerning-protection-world-cultural-and-natural-heritage>
- UNESCO (n.d.). The World Heritage Convention. Preuzeto s: <https://whc.unesco.org/en/convention/>
- UNESCO (n.d.A). Nacionalni park Plitvička jezera. Preuzeto s: <https://whc.unesco.org/en/list/98>
- UNESCO (n.d.B). Eufrazijeva bazilika u povijesnoj jezgri Poreča. Preuzeto s: <https://whc.unesco.org/en/list/809>
- UNESCO (n.d.C). Stećci srednjovjekovni nadgrobni spomenici. Preuzeto s: <https://whc.unesco.org/en/list/1504>
- UNESCO (n.d.D). Ancient and Primeval Beech Forests of the Carpathians and Other Regions of . Preuzeto s: <https://whc.unesco.org/en/list/1133>
- UNESCO World Heritage Centre (2008). World Heritage Information Kit. Preuzeto s: https://whc.unesco.org/documents/publi_infokit_en.pdf

TURIZAM/TOURISM

Uloga održivog konjičkog turizma u revitalizaciji Osječko-baranjske županije

Prethodno priopćenje

Mirjana Baban

Fakultet agrobiotehničkih znanosti Osijek
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Vladimira Preloga 1
Osijek
mirjana.baban@fazos.hr

Anastasija
Vukadinović

Fakultet agrobiotehničkih znanosti Osijek
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Vladimira Preloga 1
Osijek
anastasija.vukadinovic@fazos.hr

Pero Mijić

Fakultet agrobiotehničkih znanosti Osijek
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Vladimira Preloga 1
Osijek
pero.mijic@fazos.hr

Irella Bogut

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Cara Hadrijana 10
Osijek
ibogut@foozos.hr

Tihana Ristić

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Cara Hadrijana 10
Osijek
tihana.ristic@gmail.com

Sažetak

Područje kontinentalne Hrvatske ima geografski, prirodno i kulturno vrlo dobre pre-dispozicije za uzgoj konja, razvoj ruralnog turizma i različitih disciplina konjičkih sportova, a zahvaljujući intenzivnoj popularizaciji konjogojstva, u posljednje vrijeme

uočen je rast zanimanja i za konjički turizam, posebice mlade populacije. Osim u sve brojnijim kulturno-folklornim manifestacijama, dionici su organiziranih sportsko-rekreacijskih jahanja, vožnji zaprega, konjičkih natjecanja, raznovrsnih igara i prikaza s konjima. Cilj je ovoga rada utvrditi postojeće stanje i povezanost konjičkog turizma s revitalizacijom Osječko-baranjske županije, od kojih su posredne koristi očuvanje tradicije, održavanje ekosustava, gospodarska vitalnost ruralnih sredina te obogaćenje turističke ponude drugim dodanim vrijednostima. U radu je definiran i opisan konjički turizam, postojeće kulturne manifestacije na kojima se prikazuje tradicija konjogojstva u Slavoniji i Baranji, sportska konjička natjecanja te nositelji konjičkog turizma u ovoj županiji: Državna ergela Đakovo, konjički klubovi, konjogojske udruge i udruge koje provode terapijske i rekreacijske aktivnosti s pomoću konja, obrti koji se bave konjima, obiteljska gospodarstva koja gostima, pored drugih sadržaja, nude i konjički turizam. Integralni dio cilja društveno-gospodarskog razvitka svakako je i atraktivnost đakovačke ergele. Opisana je uloga konja u turističkoj ponudi i promotivnim kampanjama turističkih zajednica Osječko-baranjske županije. Izrađena je i zemljopisna karta Osječko-baranjske županije na kojoj su obilježena sva mjesta dostupna turistima koji žele imati interakciju s konjima. Osim Državne ergele Đakovo, samo na području Osječko-baranjske županije ima preko 40 konjičkih klubova, od kojih je 18 konjogojskih udruga i udruge koje provode terapiju s pomoću konja te obiteljska gospodarstva koja koriste konje u turističkoj ponudi. Stoga, održivi konjički turizam u rekreacijskom obliku ima značajnu ulogu u cjelogodišnjem aktivnom turizmu uz naglasak na ekoturizam, te doprinosi očuvanju kulturne baštine, prirodnih i krajobraznih vrijednosti. Intenzivno konjogojstvo, s druge strane, direktno potiče ostanak ljudi na selu i u ruralnim krajevima, što svakako doprinosi revitalizaciji županije.

Ključne riječi: konji, konjički turizam, održivi razvoj, Osječko-baranjska županija

The role of sustainable equestrian tourism in the revitalization of Osijek-Baranja county

Abstract

Geographically, naturally, and culturally, continental Croatia has great prerequisites for horse breeding, the development of rural tourism, and various disciplines of equestrian sports. Thanks to the intensive popularization of horse breeding, there has recently been an increase in interest in equestrian tourism, especially among the younger population. In addition to the growing number of cultural and folklore manifestations, people participate in organized sports and recreational riding, carriage rides, equestrian competitions, and various games and shows with horses. This paper aims to determine the current state and connection of equestrian tourism with the revitalization of Osijek-Baranja County. The indirect benefits of the revitalization include the preservation of tradition, maintenance of the ecosystem, economic vitality of rural areas, and better tourist offers with other added values. The paper defines and describes equestrian tourism, the existing cultural events that showcase the tradition of horse breeding in Slavonia and Baranja, sports equestrian competitions, and the holders of equestrian tourism in this county: the State Stud Farm Đakovo, equestrian clubs, horse breeding associations and associations that conduct therapeutic and recreational activities with horses, trades that deal with horses, family farms that, in addition to other facilities, offer equestrian tourism to their guests. An integral part of the goal of social and economic development is certainly the attractiveness of the State Stud Farm Đakovo. The role of horses in the tourist offers and promotional campaigns of the tourist boards of Osijek-Baranja County is described. A map of Osijek-Baranja County indicating all places accessible to tourists who want to interact with horses was created as well. In addition to the State Stud Farm Đakovo, there are over 40 equestrian clubs in Osijek-Baranja County, 18 of which are horse breeding associations and associations that provide therapy using horses, and family farms that use horses in the tourist offer. Therefore, sustainable equestrian tourism in its recreational form plays a significant role in year-round active tourism with an emphasis on ecotourism and contributes to the preservation of cultural heritage, natural values, and landscape. Intensive horse breeding directly encourages people to stay in rural areas, which certainly contributes to the revitalization of Osijek-Baranja County.

Keywords: horses, equestrian tourism, sustainable development, Osijek-Baranja County

1. Uvod

Opća definicija turizma Svjetske turističke organizacije podrazumijeva „sve aktivnosti proizašle iz putovanja i boravaka osoba izvan njihove uobičajene sredine ne dulje od jedne godine radi odmora, poslovnog putovanja i drugih razloga nevezanih uz aktivnosti za koje bi primili ikakvu naknadu u mjestu koje posjećuju, a putovanje poduzima radi odmora, razonode, rekreacije i relaksacije, obiteljskih, zdravstvenih, poslovnih, profesionalno-stručnih i sličnih razloga“ (Hrvatska enciklopedija, 2023.). Hrvatska ima odlične uvjete za razvoj konjičkog turizma, uključujući očuvanu prirodu, sve izraženiju brigu o dobrobiti konja, stručno vođene konjičke udruge i turističke OPG-ove s ponudom lokalne gastronomije (kujih je sve više) te međunarodnim standardima certificiranu regionalnu konjičku stazu. Područje kontinentalne Hrvatske ima geografski, prirodno i kulturno vrlo dobre predispozicije za uzgoj konja, razvoj ruralnog turizma i konjičkih sportova tijekom cijele godine, dok je trenutno na jugu Hrvatske turizam dominantno sezonski. Duga tradicija konjogojstva i velik broj konja u državnom i privatnom uzgoju, uz specijalizirane institucije i obiteljska gospodarstva koja se bave ruralnim turizmom, čini izvanredne preduvjete za razvoj različitih vrsta konjičkog turizma, uključujući rekreativni, sportski, rehabilitacijski, kulturni, ekološki i edukacijski. Turizam vezan za konjogojstvo i konjičku industriju predstavlja značajan poticaj za razvoj gospodarstva kao suvremenog oblika odmora i rekreacije. Hrvatsko konjogojstvo posjeduje bogatu tradiciju koja otvara mogućnosti za razvoj konjičkog turizma diljem cijele države. Organiziranje turističkih aktivnosti, savjetovanje, povezivanje interesnih skupina te organizacija, koordinacija i promocija konjičkih turističkih staza i konjičkog turizma općenito, potrebni su za razvoj konjičkog turizma u budućnosti. Količina i raznovrsnost potražnje u konjičkom turizmu osnovni je pokretač aktivnosti. Tržište turističke potražnje vrlo je dinamično, promjenjivo i usmjereno suvremenim oblicima turizma koji ističu značaj bliskog kontakta s prirodnim okruženjem. Boravak u očuvanom prirodnom okruženju te interakcija sa životinjama pozitivan je utjecaj na smanjenje stresa. S obzirom na to da se turizam u svijetu poistovjećuje s odmorom i bijegom od svakodnevice, uočen je pojačan interes za korištenje konja u zabavi i sportu. Posredne koristi konjičkog sektora su u očuvanju tradicije, održavanju ekosustava, gospodarske vitalnosti ruralnih sredina, obogaćenju turističke ponude te drugim dodanim vrijednostima (sporadično od mlijeka i mesa kopitara) te uporabi konja u terapijske svrhe. Za potrebe konjičkog turizma u Hrvatskoj mogu se koristiti sve toplokrvne i hladnokrvne pasmine konja, ali najčešće, ipak, manje uzgojne vrijednosti (Baban i sur. 2012). Shodno tome uglavnom se koriste autohtone pasmine (hrvatski hladnokrvnjak, hrvatski posavac), uzgojni tipovi (hrvatski toplokrvnjak i hrvatski sportski konj), gidrani, arapski konji, male pasmine konja i poniji, a u Slavoniji i Baranji najviše se koristi zaštićena, lipicanska pasmina. Radni tipovi hladnokrvnih i posavskih konja koriste se u različitim paradama, natjecanjima u vuči, vožnji zaprega te u drugim tradicijskim događanjima. Najznačajniji oblici konjičkog turizma su: re-

kreativno jahanje, konjička natjecanja, vožnja zaprega, konjičke igre i prikazi, škole jahanja, konjogojske izložbe, smotre i sajmovi, turističko-izletničko putovanje konjima, intervencije pomoću konja, vestern jahanje, lovno jahanje, kulturno-folklorne manifestacije, prezentacije uzgoja, konjički edukacijski kampovi, konferencijski konjički turizam, aukcije konja, izletnički posjeti uzgojima u izvornom prirodnom okruženju, *natural horsemanship* (prirodan način treniranja konja), posjeti ergelama i konjičkim centrima, povezanost konja i umjetnosti (Čačić, 2008.). Integralni dio cilja društveno-gospodarskog razvitka istočne Hrvatske svakako je povećanje turističke ponude i atraktivnosti dakovačke ergele promocijom različitih oblika konjičkog turizma. Stoljetna povezanost i suživot Slavonaca s lipicancima, najčešće korištenom pasminom konja u Slavoniji i Baranji, uzrokovali su razvoj tradicijskih manifestacija. Okosnica djelovanja konjogojskih udruga u tradicijskoj kulturi Slavonije i Baranje je, osim uzgoja, održavanje tradicijskih običaja, sudjelovanje i organizacija izložbi, tradicijskih priredbi, smotri i drugih konjičkih manifestacija, korištenje konja u turističkoj ponudi i rekreaciji u cilju očuvanja, promicanja, razvijanja i unapređivanja kulturne i tradicijske baštine. Kulturno-folklorne manifestacije održale su zanimanje najvećeg broja jahača i vozača zaprega, doprinoseći privlačenju interesa javnosti prema vrijednostima povezanim s konjičkim turizmom. Važno je istaknuti da je raznolik krajobraz Osječko-baranjske županije i dalje očuvan u značajnoj mjeri. Osim velikih površina pod oranicama, slikoviti pejzaž čine brda, rijeke i jezera. Brojne konjogojske udruge, privatne ergele i obiteljska poljoprivredna gospodarstva koja se bave uzgojem lipicanskih i drugih pasmina konja čine temelj konjičkog turizma, koji se intenzivira ne samo na području Slavonije i Baranje već i cijele Hrvatske. Tematske ture na konjima, osmišljene u okviru organiziranih smještaja na seoskim imanjima, gospodarstvima ili kampiralištima, mogle bi, uz jahanje ili vožnju, uključivati aktivnosti poput razgleda dvoraca, sudjelovanja u berbi grožđa, obilazaka vinskih podruma, etno sela te istraživanja divljih krajolika. Korištenje konja u lovnom i rekreacijskom turizmu moglo bi se primijeniti u prirodnim rezervatima kao što su Kopački rit, Tikveš, Spačvanska šuma, Zvečevo i drugi, te u termalnim lječilištima kojih na ovom području ima mnogo, a koja se kao prirodni resursi vrlo slabo koriste. Konjički turizam doprinosi održivom gospodarstvu, zaštiti okoliša i obrazovanju ljudi o ekološkim temama. Potrebno je provesti aktivnosti koje će omogućiti razvoj konjičkog turizma, poput obučavanja ljudi i konja za potrebe turizma, sporta i rekreacije. Izazov u održavanju kvalitetne ponude ove vrste turizma jest nedostatan broj službeno kvalificiranih djelatnika u području rada s konjima (Baban, 2022). Razlog rastućeg vala konjičkog turizma intenzivna je popularizacija konjogojstva i konjičkog sporta, rezultirajući povećanjem broja sportskih natjecanja, kulturnih manifestacija, turističkih, rekreativnih i drugih organiziranih aktivnosti koje uključuju konje. Život u Slavoniji nezamisliv je bez lipicanaca čiji uzgoj predstavlja poseban način života. Ukupan broj lipicanaca u Hrvatskoj iznosi 2.217 grla, od čega Osječko-baranjska županija uzgaja najveći broj lipicanaca (578 grla), zatim slijedi Brodsko-posavska (536 grla) pa Vukovarsko-srijemska (521 grlo)

(HAPIH, 2024). Kao veliko genetsko i kulturno blago te jednim od bitnih identitet-skih obilježja kulturne baštine istočne Hrvatske postali su kulturni simbol. Lipicanac je postao esencijalan detalj tradicije, duha i života Slavonaca, a samim time i nezaobilazni dio brojnih kulturno-folklornih manifestacija, smotri folklora, izložbi konja i konjičkih natjecanja. Pokladno jahanje, koje se tradicionalno smatra starim običajem, a zahvaljujući svojem proširenju s područja Brodsko-posavske županije na područje Vukovarsko-srijemske, Požeško-slavonske i Osječko-baranjske županije, pa čak i Sinjskih Brnaza, predstavlja priliku za pokazivanje ljepote konja i bogatstva narodnog ruha. Samo ove godine organizirano je više od 40 pokladnih jahanja koja su se istovremeno u danu organizirala na čak četiri različite lokacije. To znači da je tijekom vikenda zasedlano približno 300 lipicanskih konja. Danas se lipicanci, zbog njihove posebne ljepote i držanja, uglavnom uzgajaju u svrhu pokazivanja na različitim kulturnim, folklornim i konjičkim priredbama te zaprežnim i dresurnim natjecanjima, što sve čini važan dio konjičkog turizma.

2. Oblici konjičkog turizma

Najpopularniji i komercijalno najatraktivniji oblik uporabe konja u konjičkome turizmu jest rekreacijsko jahanje, zatim slijedi vožnja zaprege, a sve ostale aktivnosti pomoću konja dolaze na treće mjesto (Baban, 2022). U rekreacijskome jahanju tri su osnovna tipa uporabe konja: terensko jahanje (*trail*), daljinsko jahanje (*endurance*) i višednevno jahanje (*trekking*). Rekreacijsko jahanje provodi se i višednevnim edukacijskim kampovima koji osmišljenim programima djeci omogućuju cjelodnevno druženje s konjima. Organiziraju se za djecu osnovnoškolske dobi tijekom školskih praznika u trajanju od sedam do deset dana. Turističko-izletničko putovanje konjima oblik je konjičkog turizma koji omogućuje turistima vožnju zapregama, a program namijenjen manjim grupama traje oko tjedan dana. Povorka nekoliko zaprega dnevno prelazi oko 30 km (Čačić, 2012). Turistička zajednica grada Osijeka u turističku ponudu 2006. godine uvela je fijaker koji je vozio na potezu od središta grada do Tvrđe i korišten je do 2020. godine, dok đakovački fijakeri redovito sudjeluju u svim organiziranim turističkim događajima u gradu Đakovu. Kulturno-folklorne manifestacije organizirani su kulturni programi sa sadržajem koji prezentira tradicijsku baštinu određenog područja. Sudionici folklornih manifestacija obučeni su u tradicijsku odjeću, najčešće najsvečaniju, te prikazuju narodne plesove i običaje. Folklornim se manifestacijama tradicijska baština predstavlja kao dio lokalnog i nacionalnog identiteta. Osim sudionika, članova kulturno-umjetničkih društava i mještana, na folklornim manifestacijama, posebice na najvećim u Slavoniji, Đakovačkim vezovima i Vinkovačkim jesenima, prisutan je značajan broj turista iz drugih krajeva Hrvatske i inozemstva. Dio su velikog broja takvih manifestacija konji, a posebno lipicanci. Iako je osnovna uloga konja u životu sela, prijevozu i obradi zemlje davno nestala, dobili su značajnu ulogu u predstavljanju nekadašnjeg života i

postali svojevrsan simbol tradicijske baštine Slavonije, Baranje i Srijema. Njihova je vrijednost prepoznata unutar znanstvene zajednice, među uzgajivačima, ergelama i u privatnom uzgoju u Republici Hrvatskoj. *Tradicije uzgoja lipicanaca* proglašene su nematerijalnim kulturnim dobrom na nacionalnoj razini, a multinacionalnom nominacijom Hrvatske, Slovenije, Austrije, Mađarske, Rumunjske, Italije, Bosne i Hercegovine te Slovačke i Italije prihvaćena je na UNESCO-ovu Listu nematerijalne baštine čovječanstva 1. prosinca 2022. godine.

2.1. Konjičke manifestacije u Osječko-baranjskoj županiji

Tijekom godine na području Osječko-baranjske županije održavaju se brojne kulturno-folklorne manifestacije. Osim lokalne zajednice i sudionika, ovi događaji privlače i turiste iz bližih i udaljenijih dijelova Hrvatske zbog atraktivnosti i vesele atmosfere koja ova događanja prati, ali i neizostavne bogate gastronomske ponude domaćih jela. Najpoznatije manifestacije i datumi njihovog održavanja su prikazani u tablici 1.

Tablica 1. Konjičke manifestacije u Osječko-baranjskoj županiji tijekom 2024. godine

NAZIV MANIFESTACIJE	MJESTO ODRŽAVANJA	VRIJEME ODRŽAVANJA
Božić na konjima	Bijelo Brdo	8. siječnja 2024.
Pokladna jahanja	Slavonija, Baranja, Srijem	6. siječnja do 14. veljače 2024.
Đakovački bušari	Đakovo	3. veljače 2024.
Posvetio sam o Đurđevu konje	Koška	28. travnja 2024.
Ulicama našeg sela	Jagodnjak	26. svibnja 2024.
Konji bili	Široko Polje	30. svibnja 2024.
Baranjski bećarac	Draž	1. lipnja 2024.
50. Miholjačko sijelo Slavonija u zjenici oka	Donji Miholjac	29. lipnja 2024.
Ljeto valpovačko	Valpovo	29. lipnja 2024.
Predu kola	Slatinik Drenjski	30. lipnja 2024.
Nagrada ergele Đakovo	Državna ergela Đakovo	6. – 7. srpnja 2024.
Đakovački vezovi	Đakovo	7. srpnja 2024.
3. Kolo CRO CUP	Državna ergela Đakovo	7. srpnja 2024.
CAI Balkansko prvenstvo i finale RH	Feričanci	12. – 14. srpnja 2024.

30. Petrijevačke žetvene svečanosti	Petrijevci	14. srpnja 2024.
Šokačka alka	Đakovački Selci	28. srpnja 2024.
Kiparska kolonija Ernestinovo Smotra konjskih zaprega i jahača	Ernestinovo	4. kolovoza 2024.
Zlatne jeseni	Široko Polje	6. rujna 2024.
Slavonijo, u jesen si zlatna	Tenja	5. – 7. rujna 2024.
Jesen u Baranji	Branjin Vrh	8. rujna 2024.
Tradicionalne berbene svečanosti	Suza	7. rujna 2024.
Smotra svatovskih zaprega	Bijelo Brdo	29. rujna 2024.
Smotra svatovskih zaprega	Baranja	8. rujna 2024.
Božićni bal lipicanaca	Đakovo	14. prosinca 2024.
Ivanjsko jahanje	Dopsin	27. prosinca 2024.

2.2. Konjički sport u Osječko-baranjskoj županiji

Dio konjičkog turizma predstavlja i konjički sport. Konjička revijalna natjecanja atraktivna su i privlače velik broj posjetitelja. Sportske discipline u ingerenciji Hrvatskog konjičkog saveza (HKS-a) provode se po pravilima međunarodne konjičke federacije (Federation Equestre International). Među njima je najzastupljenije preponsko jahanje, zatim daljinsko jahanje (endurance), dresurno jahanje, zaprežni sport i konjički višeboj (eventing). Na području Osječko-baranjske županije održavaju se međunarodni konjički turniri *Adriatic Challenge* u preponskom jahanju koje organizira Konjički klub Osijek na hipodromu Pampas u suradnji s Hrvatskim konjičkim savezom. Rad i djelovanje Konjičkog kluba Osijek oduvijek su se temeljili na dugoj i bogatoj tradiciji organiziranog rekreacijskog i sportskog jahanja na osječkom hipodromu Pampas. Aktivnosti Škole jahanja temelje se na obuci brojnih generacija početnika, obuci mlade sportske ekipe i njezinog demonstracijskog i natjecateljskog sudjelovanja na konjičkim priredbama u zemlji. Klub nudi iznajmljivanje konja za jahanje uz nazočnost verificiranih trenera, pansionski smještaj za konje u privatnom vlasništvu, brine o čišćenju i hranjenju konja, dok hranu za konje (osim školskih grla), osiguravaju sami vlasnici (Baban, 2021). Ove, 2024. godine organizirat će se najuglednije i najprestižnije natjecanje konjičkoga sporta na državnoj razini, a to je četverodnevno Prvenstvo Hrvatske u preponskom jahanju za sve kategori-

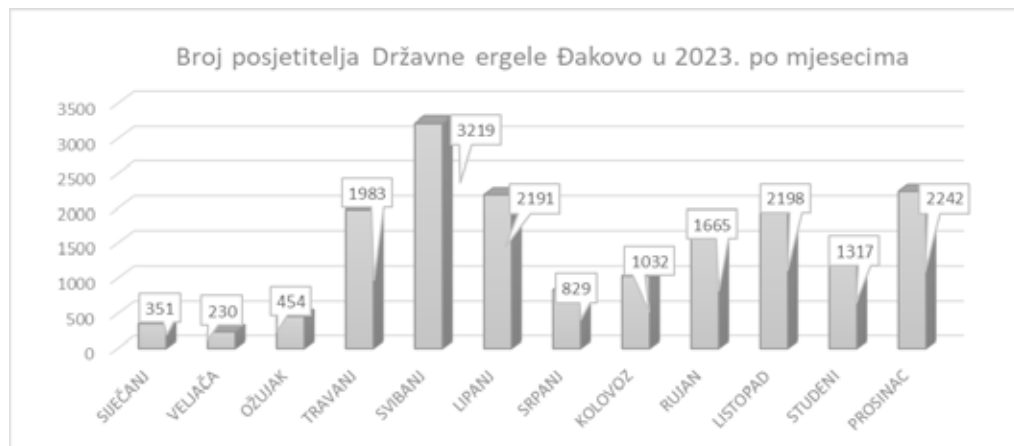
je. U okviru Prvenstva tradicionalno se održava natjecanje za Pokal grada Osijeka i Pokal Osječko-baranjske županije u preponskom jahanju s međunarodnim sudjelovanjem. Konjički klub Osijek uspješno organizira i natjecanja u dresurnom jahanju. U Državnoj se ergeli Đakovo održavaju konjička natjecanja: Zaprežni turnir ergele Đakovo „Đakovački vezovi“, Kup Državne ergele Đakovo u vožnji zaprega, Kup Državne ergele Đakovo u dresurnom jahanju te Zimski kup Slavonije i Baranje. Konjički klub NEXE u Feričancima 2024. godine organizirao je trodnevni turnir CAI, Balkansko prvenstvo u vožnji jednoprega, dvoprega i četveroprega te završnicu Otvorenog seniorskog i juniorskog prvenstva Republike Hrvatske u vožnji jednoprega i dvoprega. Na feričanačkoj ergeli uzgajaju se konji KWPN pasmine (nizozemski kraljevski toplokrvni konj) uvezeni iz Nizozemske, Belgije i Njemačke.

3. Održivost konjičkog turizma u osječko-baranjskoj županiji

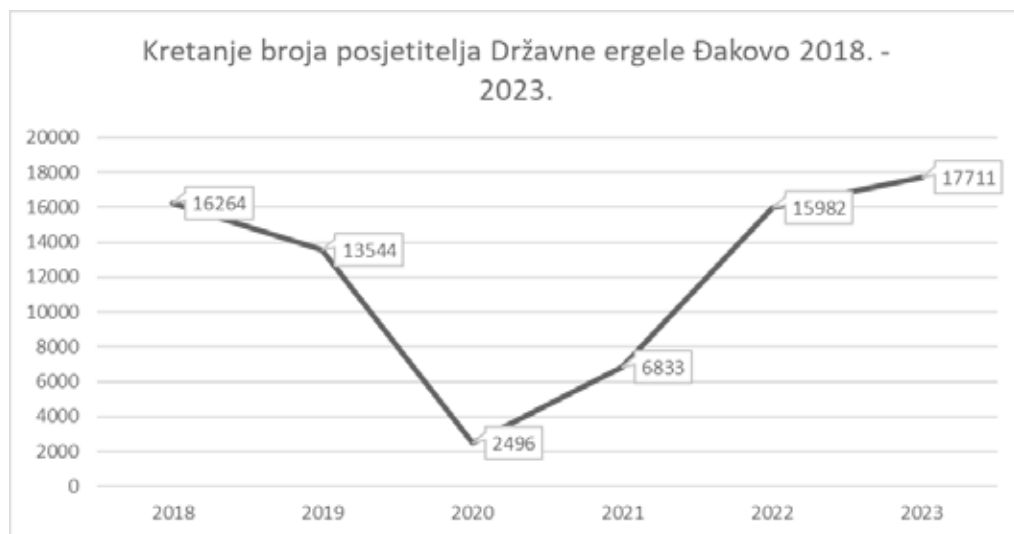
„Dodeš u Baranju, i na konju si“ slogan je koji se trenutno nalazi na početnoj stranici Turističke zajednice Osječko-baranjske županije, čime se potvrđuje važnost i značaj konjičkog turizma za tu županiju. Nositelji uzgoja i konjičkog turizma u Osječko-baranjskoj županiji su Državna ergela Đakovo, konjički klubovi i udruge za terapijske i rekreacijske aktivnosti te obiteljska poljoprivredna gospodarstva koja se bave ruralnim turizmom. Osim Državne ergele Đakovo, samo na području Osječko-baranjske županije ima preko 40 konjičkih subjekata, od kojih je 18 konjogojskih udruga i udruga koje provode terapiju pomoću konja te obiteljska gospodarstva koja koriste konje u turističkoj ponudi (karta 1). Ergela u Đakovu među najstarijim je ergelama u Europi (osnovana 1506. godine), što govori o dugoj tradiciji uzgoja konja na ovome području. Kulturno-folklorne manifestacije imaju zadatak očuvanja genetskoga potencijala lipicanske pasmine i korištenje vrhunskih grla u zaprežnome i dresurnom sportu. Konjičke predstave održavaju se tijekom cijele godine, a tematske predstave odnose se na Božićni bal lipicanaca, Đakovačke vezove, Uskrs na ergeli Đakovo, Dane otvorenih vrata i Manifestaciju sv. Huberta, kao i na vožnje kočijama i zapregama te razne ponude i programi za djecu (Deže i sur., 2019). Posebna je ponuda najam konja i fijakera za vjenčanja pod nazivom „U zajednički život fijakerom i lipincima“. U Pastuharni se pruža mogućnost obilaska štala, jahaonice, vanjskoga hipodroma, šetalice za konje, terena za dresurno jahanje, te mogu vidjeti fijakere za sportsku zaprežnu vožnju. Vrijeme trajanja obilaska traje između trideset i četrdeset i pet minuta. Programi su prilagođeni djeci vrtićkog uzrasta, obiteljima s djecom, učenicima osnovnih i srednjih škola, umirovljenicima te stručnim ekskurzijama. Grafikon 1 prikazuje broj posjetitelja Državne ergele Đakovo u 2023. po mjesecima prema godišnjem izvješću odjela turizma Državne ergele Đakovo i Lipik (DEDL, 2024). Svibanj, lipanj i listopad tradicionalno su mjeseci s najboljom posjećenošću, dok je vidljiv i značajan pomak u povećanom broju posjetitelja u travnju, rujnu, studenom i prosincu. U grafikonu 2 prikazano je kretanje broja posjetitelja Državne ergele Đakovo u razdoblju od 2018. do 2023. Promocija Državne

ergele Đakovo i Lipik na društvenim mrežama, organizacija konjičkih natjecanja i sudjelovanje na turističkim i sportskim događajima, suradnja s medijima, javnim ustanovama i turističkim agencijama generatori su uspjeha i ključni čimbenici za daljnji razvoj konjičkog turizma što dokazuje i podatak da je 2023. rekordna po broju posjetitelja (DEĐL, 2024).

Grafikon 1. Broj posjetitelja Državne ergele Đakovo u 2023. po mjesecima
(<https://dedl.hr/hr/godisnja-izvjesca>)

Grafikon 2. Kretanje broja posjetitelja Državne ergele Đakovo u razdoblju 2018. – 2023.
(<https://dedl.hr/hr/godisnja-izvjesca>)

U Hrvatskoj intervencije pomoću konja obuhvaćaju sve vrste terapija i aktivnosti u kojima se ostvaruju poboljšanja na psihofizičkom, senzomotoričkom, kognitivnom, emocionalnom i socijalnom razvoju, a dijele se na aktivnosti pomoću konja i terapije pomoću konja. Aktivnosti pomoću konja podrazumijevaju djelatnosti s konjem za poboljšanje općeg stanja i kvalitete života korisnika bez uključivanja medicinsko-terapijskih postupaka. Korisnik upravlja konjem samostalno ili uz minimalnu pomoć, a glavni je cilj postizanje što veće samostalnosti korisnika na konju, u skladu s individualnim sposobnostima. Terapija pomoću konja jedna je od terapija koja uključuje aktivnosti s konjem i/ili u konjskom okruženju. Sastoji se od izabranih metoda, didaktičkog materijala i tretmana koje individualno određuje terapeut, a za što je potreban dugotrajan ciljani trening terapijskog konja. S obzirom na specifične terapijske ciljeve koji zahtijevaju specifične karakterne osobine, terapijski konj treba biti dobroćudan, staložen, strpljiv, poslušan i spreman na suradnju te potpuno desenzibiliziran na okolišne čimbenike. Terapija i rehabilitacija uz pomoć konja neprestano se mijenja, usavršava i prilagođava korisniku s ciljem poboljšanja kvalitete njegovog života. U Osječko-baranjskoj županiji terapiju provode udruge sporadično, ali i organizirano. Unatoč dostupnim dokazima o fizikalnim, psihološkim, emocionalnim, socijalnim i obrazovnim koristima, nedostaju stručne edukacije, educirano osoblje i financijska sredstva koja će to omogućiti. Osim terapija i aktivnosti pomoću konja, Udruga „Mogu“ iz Osijeka kontinuirano provodi i sportsko-rekreacijski program usmjeren djeci i mladima, pedagoško-preventivni program s ciljem preveniranja ovisnosti i nasilja te volonterski program usmjeren povećanju društvene uključenosti mladih u aktivnosti lokalne zajednice. Udruga „4 lista“ iz Tvrđavice provodi terapijsko i rekreacijsko jahanje, druženje s konjima i boravak u prirodi. Konjički klub „Baranja“ organizira školu jahanja, konjičke susrete, logorovanja i druge posebne škole za mlade te pripadnike Hrvatske vojske i policije. Od turističke ponude klub nudi rekreativno jahanje, najam konja i/ili kočije te iznajmljuje prostor jahališta i igrališta. Konjički klub „Hercules“ iz Vardarca uz školu jahanja, terapijsko i sportsko jahanje provodi program turistički atraktivnog rekreacijskog jahanja tijekom cijele godine u vidu vikend tura za početnike kao i terensko i daljinsko jahanje uz vodiča i vožnje kočijom uz jedinog licenciranog vodiča u Osječko-baranjskoj županiji. Jahači obilaze staze na području Vardarca i Kopačkog rita, za koje Klub ima odobrenje Javne ustanove Park prirode Kopački rit (za kretanje po području Parka) kao i suglasnost tvrtke „Hrvatske šume“ d.o.o. za kretanje područjima šumskog gospodarstva. Konjički klub „Slavonija i Baranja“ iz Ernestinova organizira smotru svatovskih zaprega i pokladna jahanja te sportsko rekreativnih natjecanja u Ernestinovu. Centar za terapiju i aktivnosti pomoću konja „Emanuel“ iz Bilja surađuje s osnovnim školama na području Baranje, s roditeljima i djecom s autizmom iz udruge „Dar“ i umirovljenicima iz Općine Bilje. Udruga „Čarolija Baranje“ iz Luča organizira i školu jahanja, a najviše rade s djecom iz Baranje. Obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo „Orlov put“ iz Bilja bavi se ekološkom proizvodnjom i preradom voća i povrća, organizira radionice i prezentacije te nudi

smještaj. Posjetitelji mogu na konjima ili starim fijakerom obići baranjske livade i šume, a zimi su u ponudi i saonice u koje se uprežu konji. Seosko gospodarstvo „Ivica i Marica“ nalazi se u Karancu, a uz organizaciju proslava, smještaja i domaću hranu po izboru, gostima nude, uz druge aktivnosti, jahanje, vožnju fijakerom i vožnju seljačkim kolima. S obzirom na smještaj u blizini Parka prirode Kopački rit i dopuštenje za jahanje u Parku, za turiste i članove Konjičkog kluba „Capistro“ iz Bilja u ponudi su tečajevi jahanja i rekreativno jahanje s ciljem upoznavanja ovog vrijednog krajobraza iz neposredne blizine. Obiteljsko-poljoprivredno gospodarstvo „Deže“ iz Laslova nudi usluge rekreacijskog jahanja, školu jahanja, vožnju zapregom, jahanje ponija, a nude i uslugu vožnje svatova. „IBOLDA“, obrt za unapređenje kvalitete života kroz konjaništvo iz Podolja nudi rekreativne i edukacijske programe konjaništva, obuku u jahanju i šetnju planinom na konjima kao dio aktivnosti. Naglasak u svome radu stavljaju na osnaživanje, opuštanje od stresa i depresije te unapređivanje životnih vještina i kvalitete življenja pomoću konjaništva. Obrt „Equijoy“ iz Đakova, osim škole jahanja i treninga konja, nudi uslugu terapijskog jahanja osobama s teškoćama s područja Đakovštine, a Obrt se bavi i savjetovanjem o zdravom životu. S obzirom na navedeno, konjogojske udruge, zbog brojnosti grla i članova, predstavljaju potencijalno glavnog i najbrojnijeg dionika u razvoju konjičkog turizma na području Osječko-baranjske županije. Članovi konjogojskih udruga su ljudi s velikim iskustvom u radu s konjima. Potrebno je usmjeriti njihovo znanje, okupiti one udruge i pojedince koji se žele baviti turističkim jahanjem i vođenjem turista na konju i educirati na radionicama za licencirane vodiče koje može voditi Nacionalna udruga konjičkih turističkih vodiča Hrvatske – ENGEA Hrvatska, članica europske organizacije konjičkog turizma i konjičkih turističkih vodiča. Osnovana je 2016. godine zbog razvoja konjičkog turizma u Republici Hrvatskoj: na pripremi i certifikaciji konjičkih staza, profesionalnom osposobljavanju konjičkih turističkih vodiča te povezivanju sadržaja ruralnog turizma s konjičkim turizmom. Konjički turistički vodiči moraju voditi brigu o turistima i konjima tijekom svih aktivnosti, dobro poznavati konje, konjičku opremu i sve vezano uz jahanje, ali i imati razvijene socijalne vještine te biti dobri poznavatelji prirodnog područja. Za daljnji razvoj konjičkog turizma potrebno je osigurati dovoljno ruta za slobodno jahanje, trasirati staze te uspostaviti sustav konjičkih staza na razini županije. Osim edukacije za konjičke turističke vodiče, poželjno je napraviti projekt trasiranja i certificiranja konjičkih staza s odgovarajućim interpretativnim punktovima i odmorištima za jahače i konje na području cijele Osječko-baranjske županije i šire, a zatim složiti turističke programe koji bi se ponudili tržištu preko turističkih agencija i u projekt uključiti ponuditelje ugostiteljskih i smještajnih usluga. Cilj ovih aktivnosti treba biti očuvanje i daljnji razvoj ruralnog područja konjičkim turizmom, kao primarnu ili dodatnu djelatnost obiteljskih gospodarstava koja se bave pružanjem usluga u turizmu, lokalnim proizvođačima hrane, obrtnicima i svima uključenima u turističku djelatnost na području županije.

Karta 1. Prikaz dionika konjičkog turizma u Osječko-baranjskoj županiji (autor: Anastasija Vukadinović, 2023.)

4. 4. Zaključak

Geografska površina Hrvatske ima preduvjete za razvoj konjičkog turizma kao resursne osnove turističkih atrakcija te domaćeg uzgoja autohtonih i sportskih grla. Tradicija uzgoja konja u Osječko-baranjskoj županiji potencijal je razvoja konjičkog turizma za koju je potrebna strategija razvoja koja bi obuhvatila sva područja izravnih i pratećih ponuda. Osim uzgojnih organizacija, potrebno je uključiti i turističke zajednice te županiju i općine, čija bi podrška i financijska pomoć doprinijela u ostvarivanju postavljenog cilja. Za multidisciplinarnu turističku ponudu poželjno je povezivanje ministarstava koja bi koordinirala i uskladila zakonske regulative ministarstva turizma, poljoprivrede, sporta i zdravstva. Potrebna je edukacija za organizatore aktivnosti konjičkog turizma o oblicima korištenja konja kao turističke ponude koja će im donijeti dodatni izvor prihoda, pri tome uzevši u obzir dobrobit konja i njihovih korisnika. Neophodna je i intenzivnija promidžba koja može omogućiti egzistenciju uz pomoć konjičkog turizma kao nove hrvatske turističke ponude, nudeći velike mogućnosti za lokalni gospodarski razvoj, istovremeno pozitivno utječući na sociološko-ekonomski razvoj.

Literatura

- Baban, M., Čolik, B., Gregić, M., Mijić, P., Bobić, T., Antunović, B. (2012.), *Procjena konformacijskih svojstava različitih tipova konja namijenjenih konjičkom turizmu*. Treći međunarodni kongres o ruralnom turizmu, Osijek, Hrvatska, 23.-26. svibanj 2012. <https://irmo.hr/eventi/treci-medunarodni-kongres-o-ruralnom-turizmu/>
- Baban, M. (2021.), *Konjički klub Osijek 1959.-2019.* Monografija. Studio HS Internet d.o.o., Osijek i Konjički klub Osijek, str. 227.
- Baban, M. (2022.), *Mogućnost razvoja konjičkoga turizma u Hrvatskoj*. 56. Đakovački vezovi, Revija 2022., u: Jurković Petras J. (ur.), str. 110-116. <https://djakovacki-vezovi.hr/mogucnost-razvoja-konjickog-turizma-u-hrvatskoj/>
- Čačić, M. (2008.), *Konjička industrija*. Bjelovar. Neron.
- Čačić, M. (2012.), *Konjički turizam*. Zagreb. Agro lider.
- DEDL (2024.), *Godišnji izveštaj o radu Državne ergele Đakovo i Lipik za 2023. godinu* (e-publikacija), preuzeto 20. lipnja 2024. s <https://dedl.hr/hr/godisnja-izvjesca>
- Deže, J., Baban, M., Ranogajec, Lj. (2019.), *Konjički turizam - potencijal razvitka Državne ergele Đakovo*, u: Jug, D., Brozović, B. (ur.), *12th international scientific/professional conference, Agriculture in nature and environment protection* (str. 267-271)/ Osijek: Glas Slavonije
- HAPIH (2024.), *Kopitari. Godišnje izvešće za 2023. godinu. Osijek, 2024.* (e-publikacija), preuzeto 24. lipnja 2024. s <https://www.hapih.hr/wp-content/uploads/2024/06/Kopitari-Godisnje-izvjesce-2023.pdf>
- Hrvatska enciklopedija (2023.), *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10.10.2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62763>

Park tamnog neba kao inovativni turistički proizvod: slučaj Međunarodnog parka tamnog neba Vrani kamen

Izvorni znanstveni rad

Irena Bosnić

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
irena.bosnic@vuv.hr

Martina Kovačević

Sveučilište u Rijeci
Fakultet za menadžment u turizmu i
ugostiteljstvu
Primorska 46
Opatija
martina.kovacevic@vuv.hr

Vanessa Šepl

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
vanesa.sepl@vuv.hr

Sažetak

Sveprisutno povećanje interesa javnosti za parkovima tamnog neba i astroturizmom općenito nameće potrebu za preciznijim pojašnjenjem karakteristika međunarodnih parkova tamnog neba. U okviru ovoga rada, međunarodni parkovi tamnog neba razmatrat će se s aspekta inovativnih turističkih proizvoda. Cilj rada je utvrditi njihov turistički potencijal kroz pregled teorijskih spoznaja, analizu resursa i infrastrukture potrebne za promatranje noćnog neba te komponenti koje čine destinaciju atraktivnom za posjetitelje zainteresirane za provođenje astronomskih aktivnosti. Za potrebe dobivanja empirijskih podataka provedena je studija slučaja na Međunarodnom parku tamnog neba Vrani kamen (dalje u tekstu MPTN Vrani kamen). Studija slučaja fokusirala se na utvrđivanje prirodnog potencijala parka i specifičnosti područja koje ga čine privlačnim za posjetitelje, percepciju lokalnog stanovništva o MPTN kao inovativnom turističkom proizvodu te na stanje infrastrukture i aspekte komunikacije s ciljanom skupinom. Pored kvalitativne analiza dostupne dokumentacije, u svrhu dobivanja re-

levantnih podataka, proveden je polustrukturirani intervju s voditeljicom MPTN Vrani kamen te istraživanje preferencija i stavova lokalnog stanovništva o MPTN kao inovativnom turističkom proizvodu pomoću anketnog upitnika. Istraživanje je potvrdilo potencijal parkova tamnog neba kao inovativnih turističkih proizvoda, ali i atraktivnih mikrodestinacija za ljubitelje astronomije. Također, međunarodni parkovi tamnog neba danas postaju i ključni akteri u promicanju svijesti o svjetlosnom onečišćenju te prostori za edukaciju i stvaranje poticajnog okruženja za posjetitelje, uključujući i lokalno stanovništvo. Slijedom navedenog, rad daje zaključke i smjernice za unapređenje upravljanja međunarodnim parkovima tamnog neba uvažavajući njihov sveukupni potencijal.

Ključne riječi: međunarodni parkovi tamnog neba, inovacije, turistički proizvod, Vrani kamen

Dark sky park as an innovative tourism product: The Case of the Vrani kamen International Dark Sky Park

Abstract

The growing interest of the public in dark sky parks and astrotourism underscores the necessity for a more precise elucidation of the characteristics of international dark sky parks. This paper will consider international dark sky parks from the perspective of innovative tourism products. Its aim is to determine their tourism potential through a comprehensive review of theoretical insights, an analysis of resources and infrastructure required for night sky observation, and identifying components that render the destination attractive to visitors keen on engaging in astronomical activities. To acquire empirical data, a case study was conducted at the International Dark Sky Park Vrani kamen (hereinafter IDSK Vrani Kamen). This case study focused on identifying the park's inherent potential and specific features of the area that enhance its appeal to visitors, gauging the local population's perception of the IDSP as an innovative tourism product, and evaluating the state of infrastructure and communication aspects with the target group. In addition to qualitative analysis of available documentation, semi-structured interview was conducted with the manager of the IDSP Vrani kamen, and a survey was conducted to ascertain the preferences and attitudes of the local population regarding the IDSP as an innovative tourism product. The research confirmed the potential of dark sky parks as innovative tourism products, as well as their appeal as micro-destinations for astronomy enthusiasts. Furthermore, international dark sky parks are emerging as pivotal players in promoting awareness of light pollution and serving as educational spaces, fostering a stimulating environment for visitors, including the local population. In light of these findings, the paper presents conclusions and recommendations for improving the management of international dark sky parks, taking into account their overall potential.

Keywords: international dark sky parks, innovations, tourism product, Vrani kamen

1. Uvodna razmatranja

Astroturizam, koji postaje sve popularniji specifični oblik turizma, temelji se prvenstveno na promatranju neba i svemira te ostalim aktivnostima vezanim s astronomijom. Glavni resurs ovog oblika turizma je nebo, a proizvodom astroturizma smatraju se, između ostalog, i Međunarodni parkovi tamnog neba koji su ra-

sprostranjeni po svijetu, privlače sve veći broj zainteresiranih posjetitelja te ujedno predstavljaju način svojevrzne zaštite noćnog neba.

Herrero (2019) navodi da je astroturizam novi oblik turizma koji se naslanja na ruralni i ekoturizam te se odnosi na organizirano promatranje nebeskih tijela, u pravilu tijekom noći. Astroturizam kao novi oblik turizma obuhvaća pored promatranja noćnog neba (nebeski turizam, turizam noćnog neba, astronomija golim okom) i druge oblike poput zemaljskog astroturizma i svemirskog turizma. Svrha konceptualizacije astroturizma sastoji se u uključivanju svih oblika ljudskog upoznavanja svemira. To uključuje promatranje, neposredno iskustvo, posjete artefaktima vezanim uz svemir kao što su udarni krateri, ostaci meteorita, posjeti prošlim i sadašnjim mjestima promatranja, znanja povezana s autohtonom kozmologijom, te posjeti svemirskim letjelicama i mjestima za lansiranje *space shuttle-a* (Pásková, Budinská, Zelenka, 2021).

Proizvodi koji se nude posjetiteljima u okviru astroturizma, a vezani su uz aktivnost promatranja tamnog neba, su lokaliteti koje je Međunarodna udruga za tamno nebo proglasila „zaštićenima“ kako bi se očuvalo tamno nebo od svjetlosnog onečišćenja. Međunarodna udruga za tamno nebo, poznata po skraćenici „IDA“ (*International Dark-Sky Association*) je organizacija koja obnavlja noćni okoliš i štiti zajednice od štetnih učinaka svjetlosnog onečišćenja kroz širenje, zagovaranje i očuvanje.¹⁵⁰ Također, njihov program *International Dark Sky Places* (IDSP) certificira zajednice, parkove i zaštićena područja diljem svijeta koja čuvaju i štite mračna mjesta putem odgovorne politike osvjetljenja i obrazovanja javnosti. Mjesta koja dobivaju certifikat raspoređena su u sljedeće kategorije:¹⁵¹

- Međunarodni parkovi tamnog neba (*International Dark Sky Parks*),
- Međunarodni sanktuariji/utočišta tamnog neba (*International Dark Sky Sanctuaries*),
- Međunarodni rezervati tamnog neba (*International Dark Sky Reserves*),
- Urbana područja noćnog neba (*Urban Night Sky Places*) i
- Međunarodne zajednice tamnog neba (*International Dark Sky Communities*).

IDA navodi kako trenutno postoji više od 160.000 četvornih kilometara zaštićenog kopna i noćnog neba u 22 zemlje na šest kontinenata te da popis kontinuirano raste dodavanjem novih mjesta s certifikatom.¹⁵²

Astroturizam, kao relativno novi oblik turizma, još uvijek nema točno definirane pojmove kao na primjer tko je astroturist. Težnja za novim dijeli turiste na dvije

150 DarkSky International: <https://darksky.org/> (31.8.2023.)

151 DarkSky International: <https://darksky.org/what-we-do/international-dark-sky-places/> (31.8.2023.)

152 DarkSky International: <https://darksky.org/what-we-do/international-dark-sky-places/all-places/> (13.9.2023.)

skupine. Prva skupina su klasični turisti koji pored sunca i mora traže još sadržaja i atrakcija, a drugu skupinu čine „novi“ turisti kojih ima sve više i sve su značajniji tržišni segment. Oni su avanturističkog duha, zahtijevaju drastičnu promjenu ponude, standardni turistički sadržaji im više nisu tako interesantni te traže nešto novo, nepoznato, alternativno, nešto što se izdvaja od običnog, razne izazove i istraživanja novog (Korlević i Krajnović, 1999). Prema Krajnović (2021) turisti koji sudjeluju u astroturizmu mogu se smatrati astroturistima, putovanja u koja su uključeni su astroturistička putovanja, a destinacije koje posjećuju su astroturističke destinacije. Također, potrebno je naglasiti da su za uključivanjem u astroturističke aktivnosti zainteresirani i turisti kojima primarni motiv nije astroturizam, već neki drugi oblik turizma. Ističe se kako: „Razvoj astroturizma ne bi bio moguć bez tržišta, odnosno posjetitelja koji pokazuju interes za takvom vrstom učenja i doživljaja. U početku su to bili astronomi amateri, zatim zaljubljenici u suvremenu tehnologiju i tehnološka dostignuća dok danas astroturističke centre posjećuju najrazličitije dobne, socijalne, obrazovne i druge skupine.“ (Korlević i Krajnović, 1999:89).

Astroturizam, kao jedan od posebnih oblika turizma u Hrvatskoj, još uvijek nije dovoljno prepoznat. Njegov izniman potencijal krije se u tamnom nebu kojeg posjetitelji, odnosno astroturisti, tek trebaju upoznati. Na području Hrvatske je za sada poznato da postoji trinaest zvjezdarnica i opservatorija¹⁵³, među kojima se u promicanju astronomije i astroturizma ističu tri: Zvjezdarnica Grič u Zagrebu, Astronomski Centar Rijeka i Zvjezdarnica Višnjan/Tićan. IDA je 2019. godine dodijelila certifikate u kategoriji Međunarodnog parka tamnog neba nekim područjima u Hrvatskoj što je vrlo značajan korak za astronomiju i razvoj astroturizma u Hrvatskoj. Prva područja s takvim certifikatom su Zaštićeno područje prirode Petrova gora – Biljeg kod Zagreba (službeno proglašenje 17. lipnja 2019.) te Vrani kamen kod Daruvara (Krajnović, 2020). Certifikat IDA-e dobila je i Općina Jelsa na otoku Hvaru koja je postala prva međunarodna zajednica tamnog neba u Hrvatskoj, ali i u Južnoj Europi. Međunarodna zajednica tamnog neba predstavlja općinu, grad ili slični politički entitet koji pokazuje veliku posvećenost očuvanju tamnog neba kroz provedbu kvalitetnih politika osvjetljenja, podršku građana i educiranje o očuvanju tamnog neba.¹⁵⁴ Ovom oznakom Općina Jelsa međunarodno je priznata kao 37. međunarodna zajednica tamnog neba zbog iznimne predanosti zaštititi neba od svjetlosnog onečišćenja.

Na turističkom tržištu prisutan je rast potražnje za noćnim nebom kao rezultat zajedničkih napora astronoma, akademika, ekologa i sličnih pokreta koji sudjeluju u obrani noćnog neba. Njihovi naponi rezultiraju stvaranjem rezervata i parkova tamnog neba širom svijeta, odnosno stvaranjem prostora povezanih s netaknutom prirodom i s niskim vrijednostima onečišćenja zraka koja se nalaze daleko od izvora svjetlosnog onečišćenja (Tapada i sur., 2021). Slijedom navedenog, fokus ovoga

153 Kozmos: <https://kozmos.hr/popis-astronomskih-drustava-udruga-i-zvjezdarnica-u-hrvatskoj/> (5.9.2023.)

154 Bug: <https://www.bug.hr/astronomija/jelsa-na-hvaru-prva-je-medjunarodna-zajednica-tamnog-neba-u-juznoj-europi-25984> (12.10.2023.)

rada bit će na analizi turističkog potencijala Međunarodnog parka tamnog neba Vrani kamen. Prema definiciji istaknutoj na *web* stranici organizacije IDA „park tamnog neba je zemljište koje posjeduje iznimnu ili istaknutu kvalitetu zvjezdanih noći i noćnog okoliša, koje je posebno zaštićeno zbog svoje znanstvene, prirodne ili obrazovne vrijednosti, svoje kulturne baštine i/ili javnog uživanja.“¹⁵⁵ Kako bi neko područje dobilo *Certifikat Dark-Sky Parka* (Certifikat Međunarodnog parka tamnog neba) potrebno je ispuniti određene uvjete koji se nalaze u pisanom vodiču IDA-e iz 2018. godine (Raguž, Krajnović i Hordov, 2021). Jedan od kriterija koje je IDA navela u svojim smjernicama za imenovanje glasi: „Prihvatljiva su sva zaštićena javna zemljišta, bilo da njima upravljaju nacionalne, državne, pokrajinske ili lokalne agencije. To može uključivati parkove, skloništa, šume, područja divljine, spomenike, zaštićene rijeke ili druge kategorije zaštićenog zemljišta. Prihvatljiva su i privatna zemljišta čiji vlasnici pristaju na redoviti noćni javni pristup određenim područjima svoje imovine zauvijek. Zajedno, sva javna ili privatna zemljišta koja se razmatraju u ovom odjeljku u nastavku se općenito nazivaju „parkovi“.“¹⁵⁶

2. Metodologija i podaci istraživanja

Za potrebe dobivanja empirijskih podataka provedena je studija slučaja na Međunarodnom parku tamnog neba Vrani kamen (MPTN Vrani kamen). U razdoblju od 21. srpnja do 16. listopada 2023. godine provedena je analiza dokumentacije¹⁵⁷ te polustrukturirani intervju s voditeljicom MPTN Vrani kamen, Dunjom Županić (na dan 29. kolovoza 2023. godine) u trajanju od dva sata na prikladnom mjestu bez ometanja u razgovoru¹⁵⁸. Tijekom kvalitativne analize prikupljenih podataka, uz korištenje metode deskripcije i komparativne metode, korištene su metode analize i sinteze. Pored navedenog, provedeno je i istraživanje preferencija i stavova lokalnog stanovništva o MPTN kao inovativnom turističkom proizvodu pomoću anketnog upitnika. Podaci su prikupljeni u razdoblju od 28. svibnja do 15. lipnja 2024. godine anketnom metodom uz pomoć Google Forms alata. Obrazac za prikupljanje podataka sastojao se je od 15 pitanja zatvorenog tipa te je distribuiran putem društvenih mreža. Analiza podataka provedena je pomoću Microsoft Excel uz korištenje metode deskriptivne statistike.

155 DarkSky International:

<https://darksky.org/what-we-do/international-dark-sky-places/dark-sky-place-types/> (13.9.2023.)

156 DarkSky International:

<https://darksky.org/app/uploads/bsk-pdf-manager/2018/12/IDSP-Guidelines-2018.pdf> (12.9.2023.)

157 International Dark Sky Park „Vrani kamen“, Daruvar, Croatia Annual Report 2020.: Vrani_kamen_Annual_Report_2020.pdf (26.9.2023.) ANNUAL REPORT 2021. IDSP „VRANI KAMEN“ DARUVAR CROATIA: Vrani_kamen_Annual_Report_2021.pdf, (26.9.2023.) International Dark Sky Place Annual Report: October 2021 - December 2022: Vrani-kamen-01-11-2023.pdf (26.9.2023.)

158 Detaljna analiza dokumentacije i polustrukturirani intervju provedeni su i analizirani u sklopu završnog rada: Šepl, V. (2023): Park tamnog neba kao inovativni turistički proizvod u ruralnom području (završni rad). Virovitica: Veleučilište u Virovitici

Studija slučaja imala je za cilj utvrditi potencijal Međunarodnog parka tamnog neba Vrani kamen kao novog turističkog proizvoda u okviru astroturizma. U skladu s definiranim ciljem postavljena su osnovna istraživačka pitanja:

1. Kakav je prirodni potencijal Međunarodnog parka tamnog neba Vrani kamen za promatranje noćnog neba i koje su posebnosti tog područja koje ga čine privlačnim za posjetitelje?
2. Kako je razvijena cjelokupna infrastruktura unutar Međunarodnog parka tamnog neba Vrani kamen za potrebe astroturizma?
3. Koje metode promocije i edukacije se koriste kako bi se informirala ciljana skupina o mogućnostima promatranja noćnog neba?
4. Kakvo je trenutno zadovoljstvo posjetitelja sadržajima u MPTN Vrani kamen?
5. Koji su stavovi lokalnog stanovništva o MPTN kao inovativnom turističkom proizvodu?
6. Koje je mjere potrebno poduzeti u cilju poboljšanja iskustva posjetitelja u MPTN Vrani kamen?

3. Rezultati istraživanja

3.1. Prirodni potencijal Međunarodnog parka tamnog neba Vrani kamen

Međunarodni park tamnog neba Vrani kamen nalazi se u kontinentalnoj Hrvatskoj, u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji na području grada Daruvara. Park se proteže na površini od 8000 hektara zapadnog dijela planine Papuk, većim dijelom njime upravljaju Hrvatske šume, a sam Petrov vrh je pod upravom grada Daruvara, a udaljen je devet kilometara od centra grada.¹⁵⁹ Park ima bogatu floru i faunu te je odlično mjesto za astronome i astrofotografe koji vole uživati u noćnom zvjezdanom nebu.¹⁶⁰

Redovito se prati kvaliteta neba pomoću uređaja SQM-L (The Unihedron Sky Quality Meter-Lens), a zabilježene su vrijednosti od 21.96 te najviše od 22.25. IDA priznaje mjerenja koja su odrađena isključivo ovim uređajem, stoga je kupljen novi SQM-L uređaj tako da se kvaliteta neba u parku može kontrolirati i uspoređivati.¹⁶¹ Najrašireniji je uređaj za mjerenje svjetline neba znanstvene kvalitete te je ovaj mali uređaj na baterije dostupan izravno od proizvođača. Kako bi se provelo mjerenje, uređaj se drži iznad glave, fotometar se usmjeri ravno gore i pritisne gumb. Na zaslonu će se prikazati svjetlina neba u jednoj točki u astronomskim jedinicama, odnosno magnitude po kvadratnoj lučnoj sekundi ili mpsas, a što je broj veći to je nebo tamnije.

159 ANNUAL REPORT 2021. IDSP „VRANI KAMEN“ DARUVAR CROATIA: Vrani_kamen_Annual_Report_2021.pdf, (26.9.2023.)

160 Turistička zajednica Daruvar-Papuk: <http://www.visitdaruvar.hr/o-parku.aspx> (26.9.2023.)

161 International Dark Sky Park „Vrani kamen“, Daruvar, Croatia Annual Report 2020.: Vrani_kamen_Annual_Report_2020.pdf (26.9.2023.)

Mjerenje se uvijek provodi na vedrom i otvorenom nebu bez oblaka te kada je mjesec ispod horizonta kako bi se održala prirodna tama na lokaciji. U istraživanje je neophodno uključiti najtamnija, najsvjetlija i najdostupnija područja posjetiteljima kako bi se postiglo sveobuhvatno istraživanje.¹⁶²

3.2. Analiza infrastrukture unutar Međunarodnog parka tamnog neba Vrani kamen za potrebe astroturizma

Na području parka aktivno se vrše promatranja fotografiranja noćnog neba i objekata iz svemira, organiziraju se razna astronomska događanja za djecu i odrasle u kojima sudjeluje Astronomsko društvo „Kumova slama“ iz Daruvara. Petrov vrh najfrekventnije je područje parka, planinarski dom nalazi se na pogodnoj lokaciji u blizini mjesta s kojeg se odvijaju noćna promatranja, na kojemu je dostupan i priključak električne energije potrebne za astronomsku opremu, a po potrebi se može i prenočiti. Park tamnog neba „Vrani kamen“ i grad Daruvar pogodni su za razvoj astroturizma, ali i znanstvenog turizma s obzirom na prirodna bogatstva i kulturne znamenitosti koje posjeduju.¹⁶³ 2020. godine provela se sanacija ceste prema Parku do planinarskog doma te je Uprava Hrvatskih šuma Bjelovar objavila kartu posebno izrađenu za astronome.¹⁶⁴ Što se tiče planova za unaprjeđenje ili proširenje infrastrukture za astroturizam voditeljica Parka naglašava da postoje, no najbitnije je ono što već postoji, a to je tamno noćno nebo, smještaj, hrana, piće koje posjetitelji na području Daruvara mogu dobiti. Ističe kako bi najveća pomoć bila još dodatno u okolnim selima i gradu pregledati i izmijeniti rasvjetu u ekološki prihvatljivu.

3.3. Analiza metoda promocije i edukacije

S obzirom da sami Park još nema dovoljno razvijenu ponudu i potrebnu infrastrukturu kao neki Parkovi tamnog neba u svijetu, provode se povremene aktivnosti s manjim brojem posjetitelja, školske djece i slično. Proglašenje Parka 20. studenoga 2019. godine popratili su i brojni mediji na svojim internetskim stranicama, jedna od njih bila je naravno i službena stranica IDA-e (International Dark-Sky Association) koja je u svome priopćenju za javnost potvrdila da je Međunarodni park tamnog neba Vrani kamen dobio oznaku zlatne kategorije prema strogim kriterijima IDA-e. Park je prvi put prezentiran javnosti, odnosno 30-ak novinara i reportera dok se još čekalo na službeno proglašenje i to u sklopu festivala FRA MA FU, što je bila velika potpora i prvi velik korak u promociji Vranog kamena kao Međunarodnog parka tamnog neba. O Parku je izrađena brošura objavljena na stranici TZ Bjelo-

162 DarkSky International: <https://darksky.org/resources/guides-and-how-tos/how-to-conduct-a-night-sky-quality-survey/>, (16.10.2023.)

163 Službena stranica Grada Daruvara: https://daruvar.hr/ptn_vrani-kamen/ (26.9.2023.)

164 International Dark Sky Park „Vrani kamen“, Daruvar, Croatia Annual Report 2020.: Vrani_kamen_Annual_Report_2020.pdf (26.9.2023.)

varsko-bilogorske županije, oglašavanje se odvijalo i u nekim online magazinima kao što je „tipTravel“, internetskim stranicama; „Explore Croatia“, radijskim stanicama; „Radio Daruvar“, „Radio Korčula“ i drugima te letcima i reklamnim pločama uz prometnice.¹⁶⁵ Internetska stranica putem koje se Park promovira je službena stranica Turističke zajednice Daruvar-Papuk. Povodom obilježavanja Međunarodnog dana turističkih vodiča (21.2.2020.), Turistička zajednica Daruvar-Papuk organizirala je izlet na Petrov vrh kako bi se predstavio Međunarodni park tamnog neba Vrani kamen zainteresiranim posjetiteljima.¹⁶⁶ Izrađen je promotivni video koji uključuje i ljepote MPTN Vranog kamena, a predstavila ga je Bjelovarsko-bilogorska županija. Emitiran je show „Sunčani sat“ na Hrvatskom radiju u kojemu se govorilo o Daruvaru kao astrodestinaciji, Daruvarskim toplicama, MPTN Vrani kamen i svjetlosnom onečišćenju.¹⁶⁷ Objavljeni su i poučni materijali koji su napravljeni u svrhu educiranja turista i promoviranja parka.

Voditeljica Parka navodi da se posjetitelje o astroturizmu i očuvanju tamnog neba educira putem održavanja zabava pod zvijezdama (koristi se termin *starparty*), te predavanjima pod čistim noćnim nebom vezanim za astrognoziju. Astrognozija je znanost koja proučava osnovne značajke na nebu, npr. položaj Malog medvjeda, Velikog medvjeda, snalaženje u prostoru, u kartama koje su nekada koristili moreplovc i sl. Vezano uz dočaravanje važnosti očuvanja tamnog neba voditeljica Parka ističe da posjetitelje uobičajeno odvede na određene točke Parka gdje se vidi prodiranje svjetlosti umjetne rasvjete te gdje je nebo potpuno čisto pa se tom vizualnom usporedbom ljude može upozoriti što se gubi s umjetnom svjetlošću. Na pitanje ima li Park suradnju s lokalnim astronomskim društvima ili istraživačkim institucijama kako bi podržali astroturizam, odgovor je da ima, a na potpitanje koje su to, odgovara da je popis dugačak te da su to svi oni koji žele surađivati na tom području; ministarstva, škole, institucije svih tipova, čak i međunarodne organizacije, drugi Međunarodni parkovi tamnog neba iz Europe.

3.4. Zadovoljstvo posjetitelja sadržajima u MPTN Vrani kamen

Analizom sociodemografskih karakteristika ispitanika može se zaključiti da većinu ispitanika čine pojedinci sa srednjom stručnom spremom, dobi od 21 do 30 godina koji su zaposleni te više od 10 godina borave (imaju prebivalište) na području grada Daruvara. U uzorku prevladavaju osobe ženskog spola, a cjelokupna struktura uzorka opisana je u Tablici 1.

165 International Dark Sky Park „Vrani kamen“, Daruvar, Croatia Annual Report 2020.: Vrani_kamen_Annual_Report_2020.pdf (26.9.2023.)

166 International Dark Sky Park „Vrani kamen“, Daruvar, Croatia Annual Report 2020.: Vrani_kamen_Annual_Report_2020.pdf (26.9.2023.)

167 ANNUAL REPORT 2021. IDSP „VRANI KAMEN“ DARUVAR CROATIA: Vrani_kamen_Annual_Report_2021.pdf, (26.9.2023.)

Tablica 1. Sociodemografski profil ispitanika (N=33)

Opis	Broj ispitanika	Postotak
Spol		
Muški	9	27,27
Žensko	23	69,70
Ne želim se izjasniti	1	3,03
Dob		
15-20	5	15,15
21-30	15	45,45
31-40	4	12,12
41-50	7	21,21
51-60	1	3,03
61 i više	1	3,03
Razina obrazovanja		
Srednja stručna sprema	20	60,61
Visoka stručna sprema	7	21,21
Viša stručna sprema	4	12,12
Magisterij/doktorat	2	6,06
Zaposlenje		
Zaposlen/a	26	78,79
Nezaposlen/a	1	3,03
Student/ica	6	18,18
Mjesto prebivališta		
Daruvar	18	54,55
Okolica Daruvara	15	45,45
Duljina boravka na području Daruvara		
1-5 godina	3	9,09
6-10 godina	1	3,03
Više od 10 godina	29	87,88

Izvor: rezultati istraživanja

Većina ispitanika, njih 48,48 %, saznalo je za MPTN Vrani kamen putem prijatelja i obitelji, njih 21,21 % putem društvenih mreža dok ih je 15,15 % saznalo je za MPTN Vrani kamen putem lokalnih medija. Od ostalih izvora informacija, u iznosu manjem od 10%, zastupljeni su turistička zajednica i Planinarsko društvo Petrov Vrh.

Tablica 2. Zadovoljstvo ispitanika sadržajima u MPTN Vrani kamen

Pitanje/statistički parametar	Medijan	Mod	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Zadovoljstvo infrastrukturom/sadržajima u MPTN Vrani kamen	3	3	3,12	1,2932
Zadovoljstvo trenutnim aktivnostima i događanjima u MPTN Vrani kamen	3	3	3,15	1,253
Zadovoljstvo trenutnom razinom promocije MPTN Vrani kamen u lokalnim medijima i zajednici	3	3	2,91	1,3314

Izvor: rezultati istraživanja

Iz prikaza u Tablici 2 vidljivo je da su u ovome trenutku ispitanici podjednako zadovoljni infrastrukturom/sadržajima, trenutnim aktivnostima i događanjima te razinom promocije MPTN Vrani kamen u lokalnim medijima i zajednici. Usporedbom statističkih parametara može se konstatirati da najveći broj ispitanika navedene tvrdnje ocjenjuje s ocjenom 3 pri čemu su i srednje vrijednosti ocjena relativno bliske. Međutim, mora se istaknuti da je prisutna značajna varijabilnost u odgovorima ispitanika, posebice vezano uz zadovoljstvo trenutnom razinom promocije MPTN Vrani kamen u lokalnim medijima i zajednici ($SD=1,3314$).

3.5. Stavovi lokalnog stanovništva o MPTN kao inovativnom turističkom proizvodu

Vezano uz stavove ispitanika o MPTN Vrani kamen najveći broj ispitanika ocjenjuje s ocjenom 5 važnost ekološki održive prakse i infrastrukture MPTN Vrani kamen ($AS=4,58$; $SD=0,7918$) kao i konstataciju da je riječ o atraktivnom turističkom proizvodu ($AS=4,15$; $SD=1,2278$). Također, prema rezultatima istraživanja ispitanici su svjesni problema svjetlosnog onečišćenja i njegovih učinaka na okoliš koje MPTN Vrani kamen nastoji osvijestiti ($AS=4,09$; $SD=1,2591$) te se slažu da MPTN Vrani kamen doprinosi razvoju lokalne zajednice kao inovativni turistički proizvod ($AS=3,91$; $SD=1,1823$) i posredno razvoju ruralnog turizma u Daruvaru i okolici ($AS=3,79$; $SD=1,1926$). Unatoč relativno visokim prosječnim ocjenama, treba naglasiti da se mišljenja ispitanika razlikuju naročito vezano uz problem svjetlosnog onečišćenja i njegovih učinaka na okoliš te atraktivnost MPTN Vrani kamen kao turističkog proizvoda (Tablica 3).

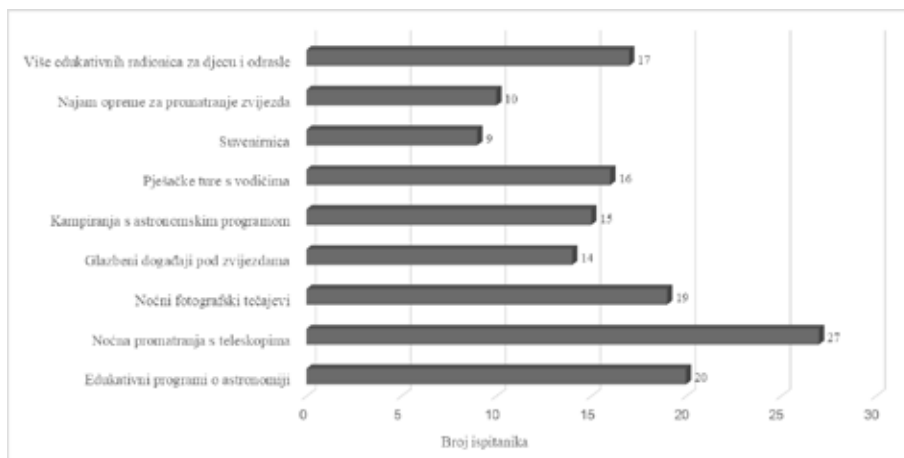
Tablica 3. Stavovi ispitanika o MPTN Vrani kamen

Pitanje/statistički parametar	Medijan	Mod	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
U kojoj mjeri se slažete da MPTN Vrani kamen doprinosi razvoju ruralnog turizma u Daruvaru i okolici.	4	5	3,79	1,1926
U kojoj mjeri se slažete da MPTN Vrani kamen doprinosi razvoju lokalne zajednice kao inovativni turistički proizvod.	4	5	3,91	1,1823
U kojoj mjeri se slažete da je MPTN Vrani kamen atraktivan turistički proizvod.	5	5	4,15	1,2278
U kojoj mjeri ste svjesni problema svjetlosnog onečišćenja i njegovih učinaka na okoliš, a koje MPTN Vrani kamen nastoji osvijestiti?	5	5	4,09	1,2591
U kojoj mjeri Vam je važno da MPTN Vrani kamen ima ekološko održivu praksu i infrastrukturu?	5	5	4,58	0,7918

Izvor: rezultati istraživanja

Nadalje, većina ispitanika, njih 51,52%, istaknula je da bi željela da se događanja u MPTN Vrani kamen održavaju jednom mjesečno, dok njih 36,36% želi da se ista odvijanju svaka tri mjeseca. Od aktivnosti ili događanja koje bi željeli vidjeti u MPTN Vrani kamen najveći broj ispitanika je odabrao noćna promatranja s teleskopima (N=27), edukativne programe o astronomiji (N=20) noćne fotografske tečajeve (N=19), više edukativnih radionica za djecu i odrasle (N=17) te pješačke ture s vodičima (N=16) (Grafikon 1).

Grafikon 1. Aktivnosti ili događanja koje bi ispitanici željeli vidjeti u MPTN Vrani kamen (N=33)

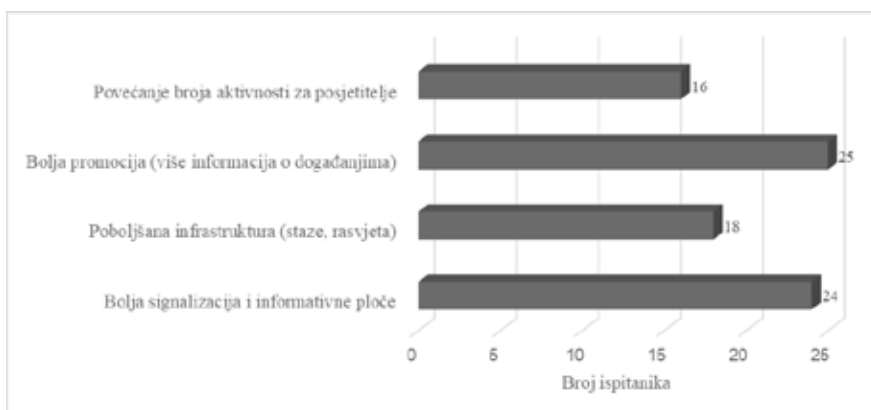

Izvor: rezultati istraživanja

3.6 Mjere koje je potrebno poduzeti u cilju poboljšanja iskustva posjetitelja u MPTN Vrani kamen

Što se tiče mjera za poboljšanje iskustva posjetitelja u MPTN Vrani kamen, prema ispitanicima ključne su bolja promocija (N=25) te bolja signalizacija i informativne ploče (N=24) kao što je vidljivo iz Grafikona 2.

Grafikon 2. Mjere za poboljšanje iskustva posjetitelja u MPTN Vrani kamen prema ispitanicima (N=33)

Izvor: rezultati istraživanja

Voditeljica Parka navodi da trenutno kreirana turistička ponuda ne postoji te da se aktivnosti održavaju na poziv, sa školskom djecom, individualni i privatni programi gdje ljudi direktno zovu ili su to turistički posjeti koji se provode, te ističe kako je za sada sve besplatno.

4. Zaključak

Ključan zaključak rada je potencijal MPTN Vrani kamen kao novog turističkog proizvoda astroturizma. Ovaj Park ne samo da pruža izuzetno povoljne uvjete za promatranje noćnog neba, već također postaje središte edukacije o astronomiji, očuvanja prirode te razvoja turizma u ruralnim područjima. Astroturizam, kao specifičan oblik putovanja, privlači ciljanu skupinu entuzijasta, ali isto tako ima potencijal za proširenje svoje baze posjetitelja kroz pravilno pozicioniranje i marketinške strategije. Potencijal se krije u kvalitetnom noćnom nebu u ruralnom području. Infrastrukturni razvoj, posebno u smislu promatračnica i edukativnih prostora, ključan je za stvaranje poticajnog okruženja za posjetitelje dok se istovremeno mora paziti na minimalni ekološki utjecaj.

Iz provedenog istraživanja i intervjuova vidljivo je da postoje brojni nedostaci spomenutog Parka od kojih se najviše ističu nedostatna promocija i nedostatak kreirane turističke ponude. Stoga bi buduća istraživanja trebala biti usmjerena na identifikaciju ključnih dionika, njihovih pojedinačnih uloga i planiranih aktivnosti za buduće razdoblje kojima će se stvoriti integrirani turistički proizvod usmjeren prema tržištu astroturizma.

Literatura

- ANNUAL REPORT 2021. IDSP „VRANI KAMEN“ DARUVAR CROATIA: [Vrani kamen Annual Report 2021.pdf](#), (26.9.2023.)
- Bug: <https://www.bug.hr/astronomija/jelsa-na-hvaru-prva-je-medjunarodna-zajednica-tamnog-neba-u-juznoj-europi-25984>, (12.10.2023.)
- DarkSky International: <https://darksky.org/> (31.8.2023.)
- Herrero, I. A. H. (2019). Unified Definition of the term Astrotourism (final thesis). Universitat de Barcelona
- International Dark Sky Park „Vrani kamen“, Daruvar, Croatia Annual Report 2020.: [Vrani_kamen_Annual_Report_2020.pdf](#) (26.9.2023.) ANNUAL REPORT 2021. IDSP „VRANI KAMEN“ DARUVAR CROATIA: [Vrani_kamen_Annual_Report_2021.pdf](#) , (26.9.2023.) International Dark Sky Place Annual Report: October 2021 - December 2022: [Vrani-kamen-01-11-2023.pdf](#) (26.9.2023.)
- International Dark Sky Park „Vrani kamen“, Daruvar, Croatia Annual Report 2020.: [Vrani_kamen_Annual_Report_2020.pdf](#), (26.9.2023.)
- Korlević, K., Krajnović, A. (1999): Development of astrotourism in Višnjan. Tourism and hospitality management, Vol. 5., No. 1-2, str. 85-96

- Kozmos: <https://kozmos.hr/popis-astronomskih-drustava-udruga-i-zvezdarnica-u-hrvatskoj/> (5.9.2023.)
- Krajnović, A. (2020): Astroturizam – u traganju za novim prostorima i imaginacijom u turizmu. Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja, Vol 58, No 3(218). Zadar: str. 329-355
- Krajnović, A. (2021): Astroturizam kao selektivni oblik turizma: konceptualni okvir. Acta Economica Et Turistica, Vol 6 (2021), No. 1-2, pp. 1-156
- Krajnović, A., Hordov, M. (2021): Astroturizam – novi oblik turizma i njegova promocija kroz digitalni marketing. CroDiM, Vol. 4 (2021), No. 1. Zadar: str. 207-218
- Pásková, M., Budinská, N., Zelenka, J. (2021): Astrotourism–Exceeding Limits of the Earth and Tourism Definitions?. Sustainability (2021), 3 str., (28.8.2023.)
- Raguž, I., Krajnović, A., Hordov, M. (2021): STRATEGIC DEVELOPMENT OF ASTROTURISM IN THE REPUBLIC OF CROATIA – COMPARATIVE ANALYSIS. DIEM, Vol. 7, No. 1, Dubrovnik: str. 114-129
- Službena stranica Grada Daruvara: <https://daruvar.hr/ptn-vrani-kamen/> (26.9.2023.)
- Šepl, V. (2023): Park tamnog neba kao inovativni turistički proizvod u ruralnom području (završni rad). Virovitica: Veleučilište u Virovitici
- Tapada, A., Marques, C. S., Marques, C.P., Costa, C. (2021): Astrotourism: a literature review and framework for future research. Enlightening tourism a pathmaking journal, 291-331 str., (28.8.2023.)
- Turistička zajednica Daruvar-Papuk: <http://www.visitdaruvar.hr/o-parku.aspx> (26.9.2023.)

Tourism potential of graffiti in Osijek

Stručni rad

Barbara Kružić Jovičić

Filozofski fakultet Osijek
Lorenza Jägera 9
Osijek
barbara.kruzic88@gmail.com

Abstract

The linguistic landscape is a multidisciplinary approach that includes linguistics, sociology, sociolinguistics, psychology, and numerous other disciplines. Although it is one of the more recent approaches in studying language, it has developed its methodology and terminology. Linguists mostly deal with the linguistic landscape in multicultural and multilingual environments because it represents dynamic points of view of institutions and the public. The aim of this paper is to study only one aspect of the linguistic landscape of the city of Osijek, e.g., graffiti, to show that Osijek is an urban environment with very dynamic communication in public space. This paper also aims to show the potential of graffiti as a tourist attraction in promoting the city. Thus, it will examine the graffiti and murals on the attractive tourist route, the so-called Promenade, and European Avenue, which also includes Ante Starčević Square, the main square in Osijek. By using linguistic landscape methods (analyzing photos of graffiti) in data collection combined with the methodology of cognitive linguistics (conceptual metaphor, conceptual metonymy, multimodal metaphor and metonymy, conceptual integration, i.e., blending) in the analysis of graffiti, the paper will present the battle for public space and illustrate the artistic and tourist potential of the graffiti and murals. Graffiti analysis is qualitative and illustrative. Graffiti in Osijek play multiple roles, but this paper will focus on those communicating tolerance, acceptance, and loyalty to the city.

Keywords: linguistic landscape, conceptual metaphor, blending, multimodality, tourism potential.

Turistički potencijal osječkih grafita

Sažetak

Jezični je krajobraz multidisciplinarni pristup koji uključuje lingvistiku, sociologiju, sociolingvistiku, psihologiju i mnoge druge discipline. Iako je to jedan od novijih pristupa u proučavanju jezika, razvio je svoju metodologiju i terminologiju. Lingvisti se najviše bave jezičnim krajobrazom u multikulturalnim i višejezičnim sredinama jer on predstavlja dinamična stajališta institucija i javnosti. Cilj je ovog rada proučavanjem samo jednog aspekta jezičnog krajobraza grada Osijeka, tj. grafita i murala, pokazati da je Osijek urbana sredina s vrlo dinamičnom komunikacijom u javnom prostoru. Cilj rada također je ukazati na potencijal grafita koji se mogu iskoristiti kao turistička zanimljivost u promociji i predstavljanju grada. Za potrebe ovog rada proučavat će se grafiti i murali koji se nalaze na turistima najzanimljivijem potezu, takozvanoj Promenadi i Europskoj aveniji, što uključuje i Trg Ante Starčevića, glavni osječki trg. Korištenjem metoda jezičnog krajobraza (fotografiranjem grafita) u prikupljanju podataka u kombinaciji s metodologijom kognitivne lingvistike (konceptualna metafora, konceptualna metonimija, multimodalna metafora i metonimija, konceptualna integracija, tj. stapanje) u analizi grafita, prikazat će se bitka za javni prostor te naglasiti umjetnički i turistički potencijal grafita i murala. Analiza grafita kvalitativna je i ilustrativna. Uz mnoge uloge koje grafiti imaju u javnom prostoru Osijeka, istaknut će se oni koji komuniciraju toleranciju, prihvaćanje i lojalnost gradu.

Ključne riječi: jezični krajolik, konceptualna metafora, blending, multimodalnost, turistički potencijal.

1 Introduction

1.1 Linguistic landscape

The study of the linguistic landscape is a consequence of the growth and urbanization of societies, the use of different language codes in both private and public space, the revitalization of certain almost extinct languages (Gaelic), raising awareness of minority languages, but also the increasing penetration of English into all levels of modern, globalized societies, resulting in a change in the dynamics of influence between language, society, and culture.

The *linguistic landscape* is a term coined by Landry and Bourhis (1977), and it “refers to the visibility and salience of languages on public and commercial signs in a given territory or region” (Landry and Bourhis, 1997, p. 23). Their widely accepted definition is:

The language of public road signs, advertising billboards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combines to form the linguistic landscape of a given territory, region, or urban agglomeration. (Landry and Bourhis, 1997, p. 25)

This definition was later amended and encompasses “any notice on a sign located inside or outside a public institution or private company in any geographical location” (Ben-Rafael et al. 2006). Linguistic landscape is also dubbed visual landscape (Jaworsky and Thurlow, 2010), cityscape (Gorter, 2006), geosemiotics (Scollon and Scollon, 2003), urban linguistics (Rosenbaum et al., 1977).

In other words, the linguistic landscape is everything written, created, published, or somehow stuck on the public spaces of some inhabited, mostly urban, environment. A *sign* in the linguistic landscape is any written text within a frame that can be spatially definable/delineated (an advertising panel or a rectangular board with a street name can serve as an example), it can include everything from a small sticker to an advertising billboard. Each such sign counts as one, regardless of its size (Backhaus, 2007, p. 66).

The early linguistic landscape studies analyzed multilingual and multicultural environments (cf. Ben-Rafael et al., 2006; Backhaus, 2007; Grbavac, 2012 etc.), but extended to internal variations of one language, especially those related to vocabulary (cf. Fleitas, 2003), and even on the study of the influence of the English language on the dominant language of a country (Gradečak-Erdeljić and Zlomislić, 2014).

The linguistic landscape can very tangibly, with its visual way of functioning, show the struggle for public space, but also the struggle in public space, conflicts of different social groups, subcultures, and generations (cf. Chien, 1997, pp. 1–13). Public space itself is not neutral but is a public “arena in which negotiations and disputes take place” (Shohamy and Waksman, 2009, p. 314). Language is a means of communication but is also so much more than that. We use it as a knowledge-making tool that represents our culture (Gradečak-Erdeljić and Zlomislić, 2014).

Sapir also emphasized the relationship between language and culture: “Language does not exist apart from culture, that is from the socially inherited assemblage of practices and beliefs that determines the texture of our lives” (Sapir, 1970, p. 207, as cited in Gradečak-Erdeljić and Zlomislić, 2014, pp. 11–12).

The data collection method is attractive because it involves photographing public signs, billboards, traffic signs, street signs, shop names, i.e., everything we can see outside our private homes, and by which something is communicated (cf. Shohamy and Waksman, 2009). To avoid confusion, it is necessary to limit the space we study to streets or neighborhoods and to take a representative number of photographs of inscriptions as there may be thousands in one space (cf. Gorter 2006; Ben Rafael et al., 2006).

Signs in the linguistic landscape studies are mainly categorized into two major groups: top-down and bottom-up. The top-down signs are placed by the govern-

ment, administration, educational, social, cultural, and other institutions in charge of shaping the public space, and they mainly include street and square names, tourist posters, information notices, etc. The latter are signs of various professions (legal, medical, consulting), commercial (advertisements), services (real estate agencies, translation offices, etc.), as well as graffiti and everything else that an individual can place in a public space (shop owner, artist, businessperson who paid for the billboard...). They, in turn, are designed to communicate the strategies and goals of the individual. Both groups of signs have their symbolic importance and role, but the recipients understand them differently, which depends on age, education, race, political affiliation, and the like. In other words, everything that is relevant to the role of that sign in public space can be studied on public signs.

By using linguistic landscape methods (analyzing photos of graffiti) in data collection combined with the methodology of cognitive linguistics (conceptual metaphor, conceptual metonymy, multimodal metaphor and metonymy, and blending) in the analysis of Osijek's linguistic landscape, this paper will present the battle for public space and illustrate the artistic and tourist potential of the graffiti and murals. Graffiti analysis is qualitative and illustrative. Graffiti in Osijek play multiple roles, but this paper will focus on those communicating tolerance, acceptance, and loyalty to the city.

1.2 Graffiti vs public space

Graffiti depicts beliefs and ideas that do not necessarily agree with the image that society seeks to portray itself, for which they are often sanctioned. They are usually a work of an individual or a small group of people. They seize the territory of buildings and public areas, and with their vivid colors and large inscriptions catch the eye, which is considered unacceptable by the establishment, and such work is repainted, and the perpetrators punished (if caught).

Graffiti, as part of the linguistic landscape, use its specific features to gain insight into the linguistic specificities involved in graffiti creation (Sheivandi et al., 2015, p. 62). For this, they use the language of conceptual metaphor, metonymy, and blending, as we will see later.

Several studies have been written so far about the undeniable importance of graffiti. They analyze the visual, linguistic, or both aspects of graffiti (cf. Kalerante, 2006, cited in Sheivanda et al., 2015, p. 65). Hanauer (2004) mentions the study of graffiti as a form of linguistic communication with the community in order to realize the present discourse resources and their consequences in a specific environment. Furthermore, Kövecses, when discussing discourse, mentions three key roles, i.e., "the speaker/conceptualizer 1, topic/theme of discourse, and hearer/addressee/conceptualizer 2. Knowledge about any one of these may lead to the use of metaphors that are specific to a particular discourse situation" (Kövecses, 2015, p. 53). Today, graffiti has become a global urban phenomenon, complex in conveying

its messages of various shapes, styles, and types, and involving different methods (tagging, wildstyle, bombing, masterpieces, throw-ups, stencils, and slaps). For some, the purpose is to decorate the space, while others are mere vandalism.

Understanding graffiti in modern culture is two-fold. On the one hand, they are sold in museums and galleries, like Banksy¹⁶⁸, and are understood as an expression of dynamic urban street life and culture, an important practice in creating subcultural and youth identities, as urban decoration and quotidian art on the street, a symbol of youth, creativity, and everything urbane. On the other hand, street art is considered vandalism, antisocial deviant behavior, a symbol and symptom of community disintegration, a symptom of urban ruin, lack of purpose and discipline, and youth deviance (cf. Zieleniec, 2016, p. 3).

Accordingly, Zieleniec (2016, p. 4) distinguishes between two concepts: street art and public art. An example of public art that was programmatically designed, planned, and created is the mural of Julius Knifer¹⁶⁹ on Vukovarska Street in Osijek (Figure 1).

Figure 1 Mural on Vukovarska Street in Osijek

Source: https://www.osijek031.com/osijek.php?topic_id=57363

Therefore, when it comes to graffiti and their analysis, it is inevitable to talk about the space in which they are created. This space is public, accessible to everyone, sometimes the creator of graffiti “conquers” it like a territory (cf. Đukić, 2020), and in other cases, higher institutions such as local government approve the use of public space to create graffiti (which necessarily raises the question of hidden intentions, but that is not the topic of this paper).

168 Banksy is a pseudonym of the famous British graffiti artist of unknown identity. With his satirical and witty graffiti and stencil art, he often expresses his dissatisfaction with war and capitalism. It is not known whether Banksy is one person or a group of people.

169 Unfortunately, this mural has been repainted and replaced by a billboard for Astrogarden, amusement and theme park, and pizzeria. This, in this author’s humble opinion, is an act of vandalism.

Public space is a product of society, as well as complex factors and elements, which determine how space can be linked to certain functions and how it impacts the use of space in everyday life (cf. Zieleniec, 2016, p. 5). Space is political and ideological – everyday life, the impact on everyday life and the experience of the population are determined by those who own, control, and regulate public space. Urban spaces are arranged and shaped to ensure market and trade. From this, graffiti and those who create it can be viewed as socially repressed from the public space who illegally and secretly, because they cannot do so otherwise, try to conquer it again. In this act, the graffiti retained its original role – marking the territory.

Understanding graffiti is “understanding the challenges posed by the hegemonic orthodoxy of homogeneous planning, design, trade, and comprehensive concerns about risk assessment and avoidance, supervision, order and security, and capital needs to create conditions for profit maximization” (Zieleniec, 2018, p. 5).

“Graffiti is a creative action, colonization, and appropriation of space through creative, playful, and artistic interventions that oppose, discuss, and challenge the dominant discourse, representation, and management of space.” (Zieleniec, 2016, p. 13)

2 Methodology

This paper provides a qualitative analysis of a specific type of bottom-up signs and not a quantitative approach of merely counting the signs in public space, although it offers a brief quantitative analysis for better understanding of the topic. The method applied in this paper is the observation method (cf. Hennink et al., 2020, p.170–72) “used to understand and interpret cultural behaviour” (Mulhall, 2003, p. 306 as cited in Hennink et al., 2020, p.170–72). Some of the benefits of using this method in observing space include understanding how people utilize spaces and discovering silent social norms and values (Hennink et al., 2020, p. 172).

Other methods used in this paper are counting, classification, and analysis and synthesis. After collecting all the data, photos of all signs and murals were counted and categorized, first into top-down and bottom-up signs, and after that the paper focused on a specific type of bottom-up signs, which were analyzed into more detail.

As mentioned, the methodology of data collection in studying the linguistic landscape is attractive because it involves fieldwork and photographing all the signs that are part of the public space. The methodology used in this paper is explained in one of the fundamental works of studying linguistic landscape *Linguistic Landscape – A New Approach to Multilingualism* (Gorter, 2006, Ben Rafael et al., 2006), which was adapted to the objectives of this research in terms of determining the parts of the city included in the research.

The observed area covered a one-hour walk starting from Kardinal Alojzije Stepinac Street, continuing to European Avenue, next to the beautiful Sakuntala Park,

then Kapucinska Street, Ante Starčević Square, down Ribarska Street and along the Promenade until the famous pedestrian bridge (Youth pedestrian bridge). On this route it was necessary to take photos of all signs, looking for graffiti or murals. The photos taken included both top-down (placed by the government, administration, and other institutions) and bottom-up signs (businesses, commercials, graffiti, stickers, murals, etc.). Traffic signs were not included in the analysis.

After a brief quantitative analysis of the photographed signs and a general description of the several interesting findings, the paper will analyze graffiti that are of interest, i.e., those that could play a significant role in attracting tourists. The fundamental theory used in this analysis is the conceptual metaphor theory (Lakoff and Johnson, 1980) along with the conceptual metonymy (Kövecses and Radden, 1998). The basic definition of conceptual metaphor is “understanding one conceptual domain in terms of another conceptual domain” (Kövecses, 2002, p. 4). But because of the visual domain and several modalities used, it was combined with multimodal approach (cf. Forceville, 1996; 2006; 2017). The author of a particular multimodal metaphor or metonymy needs to make sure that the recipients will “correctly” interpret his metaphor and read it accurately so that they can understand the message. However, since graffiti is a dynamic art, sometimes prompted by a particular event in society, it will be necessary to include the theory of conceptual integration (Fauconnier and Turner, 1998; 2002) so that individual graffiti messages can be fully interpreted.

3 Analysis and discussion

A one-hour walk resulted in 289 photographs, but some of them contain more than one sign, so the total number of signs is 351.

There are 49 top-down signs, which are placed by government, administration, educational, social, cultural, and other institutions in charge of shaping the public space, and they mainly include street and square names, tourist posters, information notices, etc. Only those that could appeal to tourists will be highlighted. Out of 49 top-down signs, only one is multilingual (Croatian, English, and German language), i.e., the statue of Ante Starčević, but since it is neither mural nor graffiti, it is not crucial in this analysis.

Three bilingual signs around the beautiful Sakuntala Park are interesting findings. All three signs were put up during a project *Subotica Osijek Secession Tourist Route* that lasted from 2017 to 2019. One of them provides general information about the project and its main objectives, while two other posters provide detailed information about secession houses on European Avenue including a map of all the houses and a model of the Secession part of one of the most attractive tourist streets in Osijek.

Figure 2. Information about the project titled Subotica Osijek Secession Tourist Route

Source: the author

As stated, bottom-up signs are signs of various professions (legal, medical, consulting), commercial (advertisements), services (banks, real estate agencies, translation offices, etc.), as well as graffiti and everything else that an individual can place in a public space (shop owner, artist, business person who paid for the billboard...). There are 302 examples found on the one-hour walk in the city center. For this analysis, we can distinguish two categories: graffiti (149) and services (153). Category *services* includes all businesses, services, advertisements, etc. Most signs in this category are written in Croatian and are targeting local people. Restaurants, cafes, and some shops often bear English or some foreign-sounding name to attract local and visiting non-Croatian customers, and this is recognized as embellishment and merely a sign of prestige (cf. Gradečak-Erdeljić and Zlomisljić, 2014).

In the category *graffiti*, all but 9 examples are considered vandalism, illegal public space appropriation, and they are sanctioned. They are examples of tags, throw-ups, stencils, wildstyle, and slaps, i.e., stickers. Even though they are interesting to analyze, particularly stickers, this is not the topic of this paper. Murals were not identified on the chosen route, but there are many of them in Osijek, which can be discussed in further research.

In the linguistic analysis, the paper will concentrate on 9 examples of graffiti and stencil art that are not sanctioned by the authorities. On the contrary, they were created after the authorities gave their permission.

Figure 3. Symbol of Motorcycle club Osijek

Source: the author

The first example is stencil art made by Motorcycle Club Osijek (Figure 3). This stencil graffiti denotes a parking space for motorcycles next to Sakuntala Park. To understand it, we need to employ a multimodal approach because we have both images and words conveying a meaning (cf. Forceville, 2017). Conceptual integration will explain all the input spaces in this image. In the center (input space 1), there is a symbol of Osijek, a three-arch bridge over river Drava, PART FOR WHOLE metonymy in which one significant feature of the city denotes the whole city. Above it (input space 2), we can see the Viking helmet that represents the ability to cause fear in others and suppress the fear in oneself. This, again is metonymy, but an OBJECT FOR FEELING. Helmet stands for fearlessness. This invokes the danger related to riding a motorcycle. Finally, in the four corners, there are four pistons, obviously a metonymy PART FOR WHOLE, where a part for the motorcycle stands for the whole vehicle. The words around the symbol, help the “reader” to interpret the sign. Although the explanation seems complex, the reading happens quite fast, it only requires a little bit of general knowledge (e.g., Vikings, history of the city, motorcycle parts).

All over Osijek, there is a significant number of graffiti of recognizable blue and white color, using words Osijek, Kohorta, or year 1988. These graffiti are usually located on intersections and in particular neighborhoods. They were made by Kohorta, members of the fan association of Nogometni klub Osijek (Osijek Football Club). Unfortunately, but understandably, only one such example was found. In Kohorta’s graffiti, it is usually impossible to read only one message, i.e., graffiti is designed to communicate about both the city and the club, but to understand them we can use the mechanisms and methodology of cognitive linguistics. Reading takes place on several levels.

Figure 4. Kohorta centar graffit

Source: the author

In Fig. 4 there is one representation of Kohorta graffiti found in the city center. The method used to draw the graffiti is stencil, which can be done fast to avoid getting caught. Although this art piece is most probably not approved by the designated local institutions, it is visually very appealing and attracts the looks of passersby, locals and visitors equally. The reading is also multimodal as there is a combination of images (symbols of the city), colors, and words (Kohorta, centar). There are several input spaces and at least two metonymies at play, all communicating love to the city and club. Visual input spaces include the symbols of the city, pedestrian bridge, and the cathedral (input space 1, 2, 3), and colors that denote both the city Osijek and the football club Osijek (input space 4). Verbal input space (5) is the message “Kohorta centar” meaning that fans who live in the city center made the graffiti to show respect and appreciation for both the club and the city. The metonymies include the following: COLOR FOR ENTITY, PART FOR WHOLE (part of the fan club represents the entire fan club), and within part for whole metonymy. There is a BUILDING FOR THE CITY sub-metonymy.

The interesting fact about this type of graffiti is that the higher local institutions approved it, or in the “worst-case scenario”, they turned a blind eye when the fans decided to paint in the public space. Just as Forceville (2017) emphasizes the importance of background knowledge, so does Harder (2015) emphasize the importance of understanding not only the linguistic reality but also social, historical, cultural, and all other realities for fully understanding a particular use of language, and in our case graffiti language. The importance and role of culture is emphasized by Kövecses (2005) as well. Kohorta’s graffiti speaks of the strength of the local community, tolerance, and coexistence with the fan subculture, which is otherwise considered violent. The movement started several years ago when the Kohorta attempted to

show the public they were not all hooligans, and that they love and cherish their city as much as their club.

As the city center is historical, with pronounced secession (Art Nouveau), it is natural that higher local institutions would not approve of such graffiti on the main square or European Avenue. Nevertheless, the famous Promenade seems appropriate for this type of communication in public space, as it is not offensive. On the contrary, it communicates love, respect, appreciation, and even tolerance.

Figure 5. Braniteljski radio “Nepokoreni grad”

Source: the author

Fig. 5 is an advertisement disguised as graffiti, advertising a local radio station. As in previous examples, we have several input spaces: colors red and blue (input space 1), the image of “Fićo” and tank (input space 2), and the message “Nepokoreni grad” (input space 3). Colors are part of a metaphor *COLORS ARE EMOTIONS*, in which red represents blood and sacrifice in this case, and blue is both loyalty and the color of the city (metonymy *PART FOR WHOLE* within the metaphor). The car going over a tank is a recognizable symbol of Osijek standing tall amid the Homeland War. It is *PART FOR WHOLE* metonymy in which part of the scenario stands for the whole scenario. On June 27th 1991 during the rampage of tanks on Osijek streets a citizen Branko Breškić tried to stop them by parking his car in the middle of the intersection of Trpimirova and Vukovarska Street. That was a popular Yugoslavian model of the Fiat 500 called “Fićo”. The tank ran over “Fićo”, but since Osijek was unconquered in the Homeland War, “Fićo” running over the tank became one of the symbols of resistance of the city. In 2013, a memorial of “Fićo” running over a tank was erected on the famous intersection. “Nepokoreni grad” is another *PART FOR WHOLE* metaphor, i.e. part of sce-

nario invoking the whole scenario. This message is a famous graffiti that was turned into a memorial in 2013. There is a lot of background knowledge necessary to understand this graffiti advertisement. Locals would probably immediately understand it is a radio station founded by veterans discussing topics relevant to them – family, faith, politics, etc. A visitor would need an elaborate explanation to be able to read this message.

In 2017, the Breza Association and the School of Art and Design in Osijek, in agreement with the local authorities, decided to decorate 12 benches on the Promenade and turn them into murals (starting from the Picasso statue and ending at the Osijek Fortress). Benches had different topics – star-gazing, kissing, dreaming, reading, good vibrations, etc. (Figure 6). Each bench was a mural, a whole network of metaphors and metonymies, inviting passersby to sit, rest, look at stars, enjoy the moment, or even share a secret. Nowadays it would be an excellent spot to take a selfie or a photo and share it on social media.

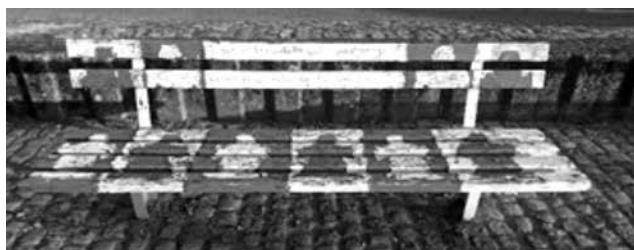
Figure 6. Bench for sharing secrets

Source: the author

Unfortunately, this great example of incorporating murals as a tourist attraction, inviting people to take a deep breath and smell the roses is now derelict, there are only traces of past decorations and cheerful messages on six of the benches (Figure 7A, B). It is important to note that graffiti and murals require upkeep because they are exposed to all weather conditions. In this case, not much was done to preserve the beautiful creations.

Figure 7A, B. Decorated benches: bench for kissing (A, left) and Porin bench (B, right)

Source: the author

Interestingly, the “bench for kissing” is a blend of art and vandalism, i.e., within hearts, young couples of Osijek notched their initials to leave a mark of their love. In a way, it is an interactive mural of love.

Locals can easily read all the graffiti and visual messages with local topics because of the background knowledge (Forceville, 2017; Hader, 2015) and cultural experience (Kövecses, 2002; 2005) they have. Tourists would understand universal messages, e.g. those that can be found on benches, but they would need a brochure or a guide to explain particular graffiti or mural and to provide additional context. Osijek has some great tours for visitors, and one targeted at a younger audience could be a treasure hunt for some of the most beautiful murals and graffiti made either by Kohorta or individual artists.

One of the ways to promote street art of Osijek and to show it is not necessarily vandalism is to organize a walking tour that would introduce artists behind the graffiti and explain what each piece of graffiti and mural represents and how it communicates to the public. Another idea is to publish a brochure with photographs of graffiti and murals with brief description and location of each so that tourists could embark on a treasure hunt, take their own photos or selfies with graffiti and murals and post them on social media with designated hashtag, e.g., #graffitiofosijek.

One important step in promoting street art was made in 2023. Within the Osijek Summer of Culture manifestation, the 10th ARTBEAT international exhibition of stickers and street art was organized, with exhibits of artists from all over the world. Visitors had the opportunity to see the works of street art artists with many different styles of expression such as posters, stencils, drawings, paintings, sculptures, digital prints, paste ups and everything else that is part of street art. Organizers of the exhibition, Professor Željka Fuderer Levak and the Revolution Association stated that the goal of the event was to attract as many artists as possible, promote their work and street art itself, and bring the works of actors of the new wave of street art closer to visitors (STREET ART NA OLJK-u: 10. međunarodna ARTBEAT izložba sticera i street art-a, 2023).

4 Conclusion

Osijek is a blend of historical, cultural, and modern gems that attract numerous tourists. All this is seen in public space where the city communicates with inhabitants and visitors. Most visitors are aware of the beautiful secession European Avenue, numerous parks, and the famous Promenade along the Drava River. This is accentuated by the Osijek Tourist Board and city tourist guides. But Osijek is a treasure chest of murals and graffiti that could appeal to the younger population. Although some steps have been made to promote street art, such as the ARTBEAT exhibition organized in 2023, the full potential of the graffiti and murals in Osijek is yet to be utilized. Street art of Osijek could be introduced within walking tours that would show and explain tourists the role of street art in the city and how not all of it

is vandalism. Tourist Board could publish a brochure in the form of a treasure hunt for tourists, showing interesting graffiti, their locations and brief descriptions. This way, visitors could research the city on their own at any time of the day and observe this new form of art. This paper is a pilot study of graffiti and murals in the city center and it offers a more linguistic approach to reading graffiti and murals, but this can be adapted for tourists in potential brochures or guided tours.

One of the limitations of this paper is encompassing a rather small geographical area of the city of Osijek, i.e., the city center. Future research of graffiti and murals in Osijek should focus on neighborhoods such as Vijenac Ivana Meštrovića, Sjenjak, or Tvrđa, abundant in graffiti and murals that would be interesting to analyze and include in the tourist offer of Osijek.

References

- Backhaus, P. (2007). *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Clevedon, U.K.: Multilingual Matters.
- Ben-Rafael, E., Shohamy, E., Amara, M.H., and Trumper-Hecht, N. (2006). Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. *International Journal of Multilingualism* 3.1: 7–30.
- Dukić, N. (2020). Graffiti and urban identity: negative perception of graffiti as an indicator of urban identity crisis. Presented at a conference: Post-socialist transformation of the city. Novi Sad, Serbia. 12-13. studenoga 2019.
- Fauconnier, G., Turner, M. (1998). Conceptual Integration Networks. In: *Cognitive Science*, 22(2): 133–187.
- Fauconnier, G., Turner, M. (2002). *The Way We Think*. New York: Basic Books.
- Fleitas, Joan. (2003). The Power of Words: Examining the Linguistic Landscape of Pediatric Nursing. *MCN. The American journal of maternal child nursing*. 28. 384–8; quiz 389. 10.1097/00005721-200311000-00011.
- Forceville, C. (1996). *Pictorial Metaphor in Advertising*. London/New York: Routledge.
- Forceville, C. (2006). Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitivist framework: Agendas for research. In: Kristiansen, G., Achard, M., Dirven, R., Ruiz de Mendoza Ibañez, F.J. (eds.). *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 379–402.
- Forceville, C. (2009a). Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitivist framework: Agendas for research. In: Forceville, C.J., Urios-Aparisi, E. (eds.). *Multimodal Metaphor*. Berlin: Mouton de Gruyter. 19–42.
- Forceville, C. (2009b). Metonymy in visual and audiovisual discourse. In: Ventola, E., Guijarro, A.J.M. (eds.). *The World Told and the World Shown: Issues in Multisemiotics*. Basingstoke: New York: Palgrave MacMillan. 56–74.
- Forceville, Charles (2017). Visual and multimodal metaphor in advertising: cultural perspectives. *Styles of Communication* 9(2): 26–41.
- Forceville, C., Urios-Aparisi, E. (2009). Introduction. In: Forceville, C., Urios-Aparisi, E. (eds.) *Multimodal Metaphor*. Berlin: Mouton de Gruyter. 3–17.

- Gorter, D. (2006). Further possibilities for linguistic landscape research. In: Gorter, D. (ed.) *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters.
- Gradečak-Erdeljić, T. and Zlomislić, J. (2014). Linguistic landscape in the city of Osijek. *Hum*, 9 (11. - 12.), 7–36. Available at: <https://hrcak.srce.hr/218149>. [last visited: 14th July 2024]
- Grbavac, I. (2012). *Jezični identitet i jezični krajobraz u Mostaru: Jezični identitet i jezični krajobraz u Mostaru: doktorski rad*. Zagreb.
- Hanauer, D. (2004). Silence, voice and erasure: Psychological embodiment in graffiti at the site of Prime Minister Rabin's assassination. *The Arts in Psychotherapy* 31: 29–35.
- Harder, P. (2010). *Meaning in Mind and Society*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. doi: <https://doi.org/10.1515/9783110216059>
- Hennink, M.M., Hutter, I., Bailey, A. (2020). *Qualitative Research Methods*. London: Sage.
- Kövecses, Zoltán. (2002). *Metaphor: a practical introduction*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Zoltán. (2005). *metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltán. (2015). *Where Metaphors Come From. Reconsidering Context in Metaphor*. New York: Oxford University Press. 10.1093/acprof:oso/9780190224868.001.0001.
- Kövecses, Zoltán and Günter Radden. 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics*, 9–7: 37–77.
- Landry, R., Bourhis, R.Y. (1997). Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. *Journal of Language and Social Psychology* 16.1: 23–49.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rosenbaum, Y., Nadel, E., Cooper, R.L. and Fishman, J.A. (1977). English on Keren Kaymet Street. In: Fishman Joshua A., Robert L. Cooper, Andrew W. Conrad (eds). *The Spread of English*, Rowley, MA: Newbury House, 179–196.
- Scollon, R., & Wong Scollon, S. (2003). *Discourses in Place: Language in the Material World* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203422724>
- Shohamy, E., Waksman, S. (2009). Linguistic landscape as an ecological arena: Modalities, meanings, negotiations, education. In: Shohamy, Elana, Durk Gorter (eds.). *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York, London: Routledge, 313–331.
- Sheivandi, L., Taghinezhad, A., Alishavandi, A., and Ranjbar, S. (2015). Exploring linguistic aspects in Iranians' graffiti. *Journal of Applied Linguistics and Language Research*, 2(5), 62–73.
- STREET ART NA OLJK-u: 10. međunarodna ARTBEAT izložba stickera i street art-a. (22 August 2023). Kulturni centar. <https://kulturni-centar.hr/dogadjanja/street-art-na-oljk-u-10--meunarodna-artbeat-izloba-stickera-i-street-art-a>
- Zieleniec, A. (2016). The right to write the city: Lefebvre and graffiti. *Environnement Urbain / Urban Environment* [Online], Volume 10. URL: <http://journals.openedition.org/eue/1421> [last visited: 13th July 2024]
- Zieleniec, Andrzej. (2018). Lefebvre's Politics of Space: Planning the Urban as Oeuvre. *Urban Planning*. 3. 5. 10.17645/up.v3i3.1343.

Diasporic traveler behavior in the context of diaspora tourism: the case of the Croatian community in Australia

Izvorni znanstveni rad

Doris Peručić

Edward Bernays University of Applied Sciences
Ulica grada Vukovara 23, Zagreb
doris.perucic@bernays.hr

Marijana Greblički

Department of Applied Mathematics and
Statistics
University of Zagreb
Faculty of Transport and Traffic Sciences
Vukelićeva 4, Zagreb
mgreblicki@fpz.unizg.hr

Adrian Beljo

University of Zagreb
Faculty of Croatian Studies
Borongajska cesta 83d, Zagreb
Croatia
abeljo@fhs.hr

Abstract

Diaspora communities retain their “original” cultural and social characteristics and remain connected to people, culture, and heritage of their country of origin. By better understanding the concept of diaspora in the context of tourism, it is possible to increase the potential of this niche market. The study aims to explore the profile of diaspora members who show more interest in traveling to the homeland in the future. A further aim is to identify the key factors that drive different generations to (re)visit their ancestral homeland. The study included the Croatian diaspora in Australia. The research is based on an online survey. Quantitative methodology was used to analyze the data. The paper offers empirical insights into the future travel intentions of Croatian diaspora members in Australia and the nature of such travels across generations. It was found that the characteristics of Croatian diasporic travelers, such as age, place of birth, period of immigration, degrees of integration into the new society, homeland attachment, and importance of the national identity all play significant roles in determining future travel intentions and travel motivations to the homeland.

Key words: Croatian diaspora, Australia, future travel intention, characteristics of diasporic travelers, motivations, migrant generations

Ponašanje pripadnika dijaspore u kontekstu turizma dijaspore: slučaj hrvatske zajednice u Australiji

Sažetak

Pripadnici naroda koji žive izvan svoje domovine zadržavaju „izvorne“ kulturne i društvene karakteristike i ostaju povezani s ljudima, kulturom i baštinom zemlje podrijetla. Boljim razumijevanjem ponašanja pripadnika dijaspore u kontekstu iseljeničkog turizma, moguće je povećati turistički potencijal ove tržišne niše. Cilj je rada istražiti profil iseljenika koji pokazuju veći interes za putovanje u domovinu u budućnosti i identificirati ključne čimbenike koji potiču različite generacije iseljenika na posjet domovini predaka. Istraživanje je izrađeno na primjeru hrvatske zajednice u Australiji i temelji se na *on-line* anketnom upitniku. Za analizu podataka korištena je kvantitativna metodologija. Rad omogućuje bolji uvid u buduće namjere putovanja u domovinu članova hrvatske zajednice u Australiji i prirodu takvih putovanja kroz generacije. Utvrđeno je da karakteristike članova hrvatske zajednice u Australiji, kao što su dob, mjesto rođenja, razina integracije u novo društvo, vezanost za domovinu, važnost nacionalnog identiteta i razdoblje doseljenja, značajno utječu na motive i interes za posjet domovini u budućnosti.

Ključne riječi: hrvatski iseljenici, Australija, karakteristike putnika / pripadnika dijaspore, utjecaj na buduća putovanja u domovinu, motivi, generacije iseljenika.

1 Introduction

Croatia has a strong tradition of overseas migrations, which has led to the development of specific diaspora identities tied to both the host country and the ancestral homeland. Although the incentives to travel and experience the homeland may remain strong, it is questionable whether the “traditional” appeal to see the country of one’s origins, such as visiting the homeland, relatives and friends, searching for the roots, nostalgia/homesickness, going on a holiday, etc., present sufficient motives with the diaspora generations, which may be considered as fully integrated and quite distanced from their country of origin (Peručić, Greblički & Beljo, 2022; Du Preez & Govender, 2020; Wong, Pinto & Silva, 2017; Huang, Haller & Ramshaw, 2013)

According to Murdy, Alexander, and Bryce (2018), the diaspora’s motivations range from ancestral to general heritage, and mass tourism dimensions. The demand structure of diaspora communities determines their motives to visit the homeland.

Li, McKercher, and Chan (2019) noted that individuals who developed strong connections to their culture and home identity are more likely to undertake travel for reconnection and belonging, while integrated and multicultural individuals have less of a desire and urgency to return.

Many countries design and promote tourism products to their diaspora communities that remain connected to the people and heritage of their country of origin. For example, the Bahamas government has organized and promoted homecoming festivals, Izrael has organized different diasporic tours such as heritage tours, pilgrimage tours, educational tours, Scotland has developed VisitScotland's Homecoming campaign (2009) to attract former residents and their descendants, etc. (Li, McKercher & Chan, 2019). Identification of the main characteristics and motives of diasporic tourists by generation and a better understanding of their travel behavior enables managers to meet their needs.

The Croatian Australian diasporic travel behavior has been scarcely studied. Empirical research was conducted to shed some light on this, using an online survey to identify the profile of Croatian Australian community members, their future travel intentions, and key factors that drive different generations to travel to their ancestral homeland. The Chi-squared test (with Fisher's exact test), Mann-Whitney U test, and Kruskal-Wallis H test were used for data analysis to determine statistically significant deviations during the testing of travel intentions and motivations of migrant generations to visit or revisit Croatia in the future, grouping variables concerning different independent variables such as age, education, gender, generation of diaspora, and so forth. The goal was to explore the interest of the Croatian diaspora community in Australia in traveling to Croatia and the impact of the characteristics of community members on future intentions and motivations to travel to the homeland.

2 Literature review

According to Huang, Haller, and Ramshaw (2013), the homecoming travel of people in the diaspora is a growing market with significant potential. For example, the Scottish Tourist Board estimated that the 50 million Scottish diaspora (incl. 15% of the Canadian and 3% of the US population) were capable of contributing billions of pounds to the Scottish economy (Aleksander, Bryce & Murdy, 2016). Li, McKercher, and Chan (2019) illustrated the complexity of diaspora tourism through a framework of demand-side factors, as well as supply-side elements. In their opinion, a better understanding of the heterogeneity of diaspora (sub)communities will be beneficial for DMOs in terms of uncovering different diaspora segments and how to satisfy their needs.

Understanding the travel motivations of the diaspora in the context of tourism is very important for national tourism policy, practitioners, and diaspora institutions, which was confirmed by Huang, Hung, and Chen (2018). Motivation is the dynamic process in buyer behavior, bridging the gap between the need they feel and the decision to act (Middleton & Clarke, 2002). With the travel and tourism industry's expansion, various allied businesses of this industry have experienced a significant and urgent need to identify the most pertinent factors significantly affect tourists' motivations to travel (Yousaf, Amin & Santos, 2018). Palangmarn, Mujtaba, and Pirani (2012) identified the push and pull factors as two important concepts in analyzing travel motivations. The push motivations may explain the desire to go on a vacation, while pull motivations clarify the choice of destination. Ciasullo, Tommasetti, Troisi, and Vesci (2019) suggest that, in tourism research, motivation is a crucial area of study because it represents a fundamental construct for understanding tourist behavior, being at the basis of its decision-making process.

Diaspora tourism is different than other forms of tourism. While most people travel to see something different from home, diaspora tourists are interested in everything that reminds them of home (Huang, Ramshaw & Norman, 2015). The motivation of diaspora tourists is linked to their social identity found within the diaspora community (push factor) and, more importantly, in their ancestral homeland (pull factor) (Otoo, Kim & Choi, 2020). While most tourists become attached to a destination after repeat visitation, second-generation immigrants (those born in their current host country) are connected to a "homeland" that they may have never visited before (Huang, Norman & Ramshaw, 2016). According to Huang and King (2002), the degree of acculturation and adaptation to the new society and the preservation of traditional culture play crucial roles in determining their travel patterns, motives, and experiences (Nguyen & King, 2004).

Many researchers have studied the diaspora tourism phenomenon and the motivation of diaspora members to (re)visit the homeland. Recent studies suggested a wide range of reasons that can drive diasporic visits. According to Ben-Moshe, Pyke, and Andreevski (2012), members of the Macedonian diaspora in Australia often combine visiting family with a holiday, and these holidays often have a "roots tourism" dimension. Wong, Pinto, and Silva (2017) found that the significant motivation for diaspora members residing in Portugal, Indonesia, and Australia was to "visit family and friends"; an important motive for diaspora from Indonesia and Australia was to attend "important family events". A holiday as a motivation to visit the homeland was high for 84.1% of the respondents in Australia but less important for respondents from Indonesia and Portugal. Du Preez and Govender (2020), in the case of South Africa, have found that the main reasons for travel for the Indian diaspora are "vacation" and "VFR" (visiting friends and relatives). The two least likely reasons were "medical/health reasons" and "learning more about my ancestral roots". Otoo, Kim, and King (2021) identified the following diaspora tourist motivations to visit Ghana: achieving a sense of pride and learning, escaping, attending diaspo-

ra events to explore spirituality, seeking connectedness, and seeking memorable experiences.

Huang, Hung, and Chen (2018) emphasized that the importance of travel motivations varies across migrant generations. They examined the homeland attachment and travel motivation of the Chinese population in North America. According to their research, Chinese culture and family heritage as travel motivations for the first and 1.5 generations were equally important, while for the second, third, and fourth generations, Chinese culture was more important than family heritage. Huang et al. (2013) pointed out there is a correlation between the number of second-generation immigrants' diaspora tourism trips and feeling at home in their parents' country of origin (second-generation immigrants who considered both America and their ancestral homeland as home traveled the most).

Croatian Australian diasporic travel behavior has not been actively researched. Previous research was specifically directed at connections between the Croatian diaspora and their descendants with the homeland (Mesarić Žabčić & Perić Kaselj, 2018); preferences and investment opportunities in the country at local and regional levels (Mesarić Žabčić, 2012); the role of Croatian emigrants in the process of creating the image of Croatia in the world (Skoko, 2014); types of diasporic action and practices of the Croatian migrants and their descendants in Europe (Božić, 2012); Croatian community and identity in Australia (Šutalo, 2010); the institutional, political, cultural and economic impact of Croatian emigrants on societal and economic development of the country (Knezović & Grošinić, 2017)

3 Research methodology

According to data from the State Office for Croats Abroad, approximately 250,000 Croats and their descendants live in Australia (Knezović & Grošinić, 2017). Croats in Australia live in large cities: Sydney, Melbourne, Canberra, Perth, Brisbane, Adelaide, and Hobart. Today's Croats in Australia originate from all parts of Croatia unlike the first Croatian settlers, who were mostly from the region of Dalmatia (Croatian diaspora in Australia, 2020).

In order to identify Croatian Australian diasporic travel behaviors to the homeland across migrant generations, empirical research was carried out using an online survey. The target population was members of the Croatian community born in Croatia and their descendants born in Australia. The data was collected from December 2020 to January 2021. The research encompassed a sample of 212 respondents. The questionnaire consisted of four sections. The first section dealt with the place of birth and the socio-demographic characteristics of the respondents. The second section consisted of questions regarding the motives for visiting Croatia and travel characteristics. The third section referred to the opinions on Croatian

tourism and social development attributes, and the fourth section dealt with their future travel intention and the importance of national identity.

The Google Forms platform, SAS, and Excel software were used to design the questionnaire. The completed survey questionnaires were entered into SPSS (version 26.0, SPSS Inc., Chicago, IL, USA). Computer edit checks were undertaken to determine any inconsistencies in responses. The tabulation queries were developed to produce tables and for the additional purpose of analysis. The purpose of this analysis is to explore the interest of the Croatian diaspora in Australia in traveling to the homeland and the impact of characteristics of diasporic travelers on future travel intentions and travel motivations to the homeland. The chi-squared test (with Fisher's exact test), Mann-Whitney U test, and Kruskal-Wallis H test were used for the analysis of data to determine statistically significant deviations during testing of travel intentions and motivations of migrant generations to (re)visit Croatia in the future, grouping variables considering different independent variables such as gender, age, education, generation of diaspora, etc.

4 Results

The majority of respondents (65%) were between 36 and 55 years of age, female (52%), and employed (72%). About 55% have higher and university education, 30% have secondary education, 13% have postgraduate education, and only 2% have primary education. Twenty two percent immigrated to Australia from 1966 to 1975, 21% from 1986 to 1995, and 21% from 2006 to 2015. According to the diaspora generation, 68% were born in Australia and 32% moved from Croatia to Australia. Of those born in Australia, 50% have both parents who moved from Croatia to Australia, 11% have one parent who moved from Croatia to Australia, 4% have both grandparents or one grandparent who moved to Australia and ancestors of 3% of respondents are from Croatia (Peručić, Greblički & Đirlić Šindija, 2022).

Almost 95% of diaspora respondents have visited Croatia at least once since moving to Australia. Regarding future travel intention, 77% of respondents born in Croatia stated that they will definitely visit Croatia. Almost 70% of descendants are definitely planning to visit Croatia again in the future. Sixty percent of respondents who have not visited Croatia would probably do so in the future (40% definitely) (Peručić et al., 2022).

Table 1 shows travel intentions of the respondents to visit or revisit Croatia in the future, depending on their gender, age, place of residence, occupation, education, and diaspora generation, tested by chi-squared test (with Fisher's exact test).

Table 1. Future travel intentions to (re)visit Croatia according to characteristics of diasporic travelers

		Are you planning to visit Croatia in the future?					p*
		Probably not	Probably	Very probably	Definitely	Total	
		%	%	%	%	%	
Gender	Female	0.0%	53.8%	50.0%	52.1%	51.5%	0.973
	Male	100.0%	46.2%	50.0%	47.9%	48.5%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Age	18–25	0.0%	0.0%	0.0%	9.9%	7.1%	0.036
	26–35	0.0%	0.0%	7.1%	14.1%	11.1%	
	36–45	0.0%	53.8%	7.1%	28.2%	28.3%	
	46–55	100.0%	23.1%	71.4%	31.0%	36.4%	
	56–65	0.0%	7.7%	14.3%	15.5%	14.1%	
	66+	0.0%	15.4%	0.0%	1.4%	3.0%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Where do you live in Australia?	New South Wales	100.0%	84.6%	42.9%	40.8%	47.5%	0.116
	Queensland	0.0%	15.4%	21.4%	8.5%	11.1%	
	Tasmania	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	
	South Australia	0.0%	0.0%	14.3%	19.7%	16.2%	
	Victoria	0.0%	0.0%	21.4%	23.9%	20.2%	
	Western Australia	0.0%	0.0%	0.0%	7.0%	5.1%	
	ACT	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Occupation	Employed full time	100.0%	23.1%	57.1%	40.8%	41.4%	0.394
	Employed part-time	0.0%	23.1%	14.3%	12.7%	14.1%	
	Self-employed	0.0%	23.1%	14.3%	35.2%	30.3%	
	Unemployed	0.0%	0.0%	0.0%	2.8%	2.0%	
	Not working	0.0%	15.4%	7.1%	2.8%	5.1%	
	Student	0.0%	0.0%	0.0%	1.4%	1.0%	
	Retired	0.0%	15.4%	7.1%	4.2%	6.1%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Education	Primary education	0.0%	0.0%	0.0%	2.8%	2.0%	0.113
	Secondary education	100.0%	61.5%	21.4%	25.4%	30.3%	
	Higher & university education	0.0%	30.8%	50.0%	60.6%	54.5%	
	Postgraduate education	0.0%	7.7%	28.6%	11.3%	13.1%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	

Diaspora generation	Moved from Croatia to Australia	0.0%	23.1%	28.6%	33.8%	31.3%	0.586
	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	100.0%	76.9%	71.4%	43.7%	52.5%	
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	0.0%	0.0%	0.0%	15.5%	11.1%	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	0.0%	0.0%	0.0%	1.4%	1.0%	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	0.0%	0.0%	0.0%	2.8%	2.0%	
	Born in Australia, one or both of my great grandparents moved from Croatia	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	0.0%	0.0%	0.0%	2.8%	2.0%	
	Other	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
	Period of emigration	Prior to 1965	0.0%	66.7%	25.0%	0.0%	
1966–1975		0.0%	0.0%	25.0%	25.0%	22.6%	
1976–1985		0.0%	0.0%	0.0%	4.2%	3.2%	
1986–1995		0.0%	33.3%	0.0%	25.0%	22.6%	
1996–2005		0.0%	0.0%	25.0%	8.3%	9.7%	
2006–2015		0.0%	0.0%	0.0%	25.0%	19.4%	
2016–present		0.0%	0.0%	25.0%	12.5%	12.9%	
Total		0.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	

*Fisher's exact test

Source: Authors' analysis

An analysis of the characteristics of respondents and the findings related to travel plans in the homeland point to the fact that, for the "age" and "period of emigration" characteristics, Fisher's exact test amounts to $p < 0.05$, which means that the difference is statistically significant regarding their future travel intention and that, to a larger extent, older respondents will definitely be traveling to Croatia, while respondents who have emigrated to Australia in the 2006 – 2015 period and from 2016 to present will definitely and very probably visit Croatia.

Table 2. Planning to visit Croatia in the future according to how they declare their national identity

		Are you planning to visit Croatia in the future?					p*
		Probably not	Probably	Very probably	Definitely	Total	
		%	%	%	%	%	
When thinking about your own ethnicity or ancestry, how do you identify yourself – as a Croat or as an Australian?	Croat	100.0%	61.5%	78.6%	63.4%	65.7%	0.047
	Australian	0.0%	15.4%	14.3%	5.6%	8.1%	
	Both are equally important	0.0%	7.7%	0.0%	28.2%	21.2%	
	Prefer not to say	0.0%	15.4%	7.1%	2.8%	5.1%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
How important is this identity to you?	Not important at all	0.0%	0.0%	14.3%	1.4%	3.0%	0.012
	2	0.0%	0.0%	7.1%	0.0%	1.0%	
	3	0.0%	30.8%	0.0%	8.5%	10.1%	
	4	0.0%	7.7%	28.6%	11.3%	13.1%	
	Very important	100.0%	61.5%	50.0%	78.9%	72.7%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Which feels more like home to you – Australia or Croatia?	Australia	100.0%	84.6%	57.1%	31.0%	42.4%	0.022
	Croatia	0.0%	15.4%	21.4%	45.1%	37.4%	
	Both are equally important	0.0%	0.0%	21.4%	18.3%	16.2%	
	Prefer not to say	0.0%	0.0%	0.0%	5.6%	4.0%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Have you ever travelled to Croatia?	Yes	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	-
	No	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	

*Fisher’s exact test, grouping variable, visiting Croatia according to national identity

Source: Authors’ analysis

The findings further indicate that the degree of integration of the respondents in the new society and importance of national identity play significant roles in determining their future travel intentions. If one observes the significance level for the questions related to ethnicity, the importance of identity and integration into the respondents’ new society, one can see that the value of Fisher’s exact test is $p < 0.05$ and that the difference for the question “Are you planning to visit Croatia in the future?” is statistically significant. Respondents who identify themselves as Croats definitely plan to visit Croatia (63.4%), as well as respondents who state that national identity is very important to them (78.9%). Furthermore, respondents who feel more at home in Croatia are more likely to undertake diasporic travel in the future (definitely, 45.1%).

Table 3. Croatian diaspora motivations (respondents born in Australia) according to future travel intentions

Reasons for visiting Croatia		Are you planning to visit Croatia in the future?					p*
		Probably not	Probably	Very probably	Definitely	Total	
		%	%	%	%	%	
Visiting family and friends	Not important	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.364
	Slightly important	100.0%	0.0%	0.0%	8.5%	7.4%	
	Moderately important	0.0%	10.0%	0.0%	6.4%	5.9%	
	Important	0.0%	30.0%	40.0%	21.3%	25.0%	
	Very important	0.0%	60.0%	60.0%	63.8%	61.8%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Visiting homeland	Not important	0.0%	0.0%	20.0%	2.1%	4.4%	0.115
	Slightly important	100.0%	20.0%	0.0%	4.3%	7.4%	
	Moderately important	0.0%	20.0%	10.0%	10.6%	11.8%	
	Important	0.0%	20.0%	20.0%	29.8%	26.5%	
	Very important	0.0%	40.0%	50.0%	53.2%	50.0%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Searching for the family roots	Not important	100.0%	30.0%	10.0%	14.9%	17.6%	0.295
	Slightly important	0.0%	30.0%	0.0%	14.9%	14.7%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	30.0%	14.9%	14.7%	
	Important	0.0%	10.0%	40.0%	25.5%	25.0%	
	Very important	0.0%	30.0%	20.0%	29.8%	27.9%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Attending important family events (birthdays, family reunions etc.)	Not important	100.0%	40.0%	20.0%	10.6%	17.6%	0.094
	Slightly important	0.0%	0.0%	30.0%	10.6%	11.8%	
	Moderately important	0.0%	20.0%	0.0%	29.8%	23.5%	
	Important	0.0%	10.0%	30.0%	19.1%	19.1%	
	Very important	0.0%	30.0%	20.0%	29.8%	27.9%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Getting married	Not important	100.0%	80.0%	90.0%	63.8%	70.6%	0.869
	Slightly important	0.0%	10.0%	0.0%	6.4%	5.9%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	0.0%	2.1%	1.5%	
	Important	0.0%	10.0%	10.0%	12.8%	11.8%	
	Very important	0.0%	0.0%	0.0%	14.9%	10.3%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	

Honeymoon	Not important	100.0%	90.0%	90.0%	57.4%	67.6%	0.634
	Slightly important	0.0%	0.0%	0.0%	4.3%	2.9%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	0.0%	2.1%	1.5%	
	Important	0.0%	10.0%	10.0%	14.9%	13.2%	
	Very important	0.0%	0.0%	0.0%	21.3%	14.7%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Attending important national holidays (e.g. Independence Day, Remembrance Day etc.)	Not important	100.0%	70.0%	50.0%	42.6%	48.5%	0.468
	Slightly important	0.0%	10.0%	0.0%	17.0%	13.2%	
	Moderately important	0.0%	10.0%	0.0%	19.1%	14.7%	
	Important	0.0%	0.0%	30.0%	8.5%	10.3%	
	Very important	0.0%	10.0%	20.0%	12.8%	13.2%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Attending important traditional and religious events (e.g. Sinjska Alka, Easter, Christmas etc.)	Not important	100.0%	70.0%	50.0%	36.2%	44.1%	0.689
	Slightly important	0.0%	20.0%	10.0%	14.9%	14.7%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	0.0%	17.0%	11.8%	
	Important	0.0%	0.0%	20.0%	14.9%	13.2%	
	Very important	0.0%	10.0%	20.0%	17.0%	16.2%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Beachside holiday	Not important	0.0%	10.0%	0.0%	4.3%	4.4%	0.018
	Slightly important	100.0%	0.0%	0.0%	10.6%	8.8%	
	Moderately important	0.0%	30.0%	0.0%	12.8%	13.2%	
	Important	0.0%	50.0%	30.0%	17.0%	23.5%	
	Very important	0.0%	10.0%	70.0%	55.3%	50.0%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Sightseeing/ Visiting tourist attractions	Not important	0.0%	0.0%	0.0%	6.4%	4.4%	0.358
	Slightly important	0.0%	0.0%	0.0%	6.4%	4.4%	
	Moderately important	100.0%	40.0%	0.0%	27.7%	26.5%	
	Important	0.0%	40.0%	50.0%	25.5%	30.9%	
	Very important	0.0%	20.0%	50.0%	34.0%	33.8%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	

Business (starting a business or expanding an existing business, looking for investments opportunities etc.)	Not important	100.0%	80.0%	70.0%	57.4%	63.2%	0.849
	Slightly important	0.0%	10.0%	0.0%	17.0%	13.2%	
	Moderately important	0.0%	10.0%	20.0%	8.5%	10.3%	
	Important	0.0%	0.0%	10.0%	8.5%	7.4%	
	Very important	0.0%	0.0%	0.0%	8.5%	5.9%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Attending conferences, seminars, business meetings	Not important	100.0%	100.0%	80.0%	74.5%	79.4%	0.921
	Slightly important	0.0%	0.0%	0.0%	8.5%	5.9%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	10.0%	8.5%	7.4%	
	Important	0.0%	0.0%	10.0%	6.4%	5.9%	
	Very important	0.0%	0.0%	0.0%	2.1%	1.5%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Using health services (dental, rehabilitation, aesthetic, dermatologist etc.)	Not important	100.0%	80.0%	80.0%	63.8%	69.1%	0.982
	Slightly important	0.0%	20.0%	10.0%	14.9%	14.7%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	0.0%	8.5%	5.9%	
	Important	0.0%	0.0%	10.0%	8.5%	7.4%	
	Very important	0.0%	0.0%	0.0%	4.3%	2.9%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Attending different educational programs (seminars, workshops etc.)	Not important	100.0%	90.0%	80.0%	83.0%	83.8%	0.966
	Slightly important	0.0%	10.0%	10.0%	10.6%	10.3%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	0.0%	2.1%	1.5%	
	Important	0.0%	0.0%	10.0%	4.3%	4.4%	
	Very important	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Studying at a university or college in Croatia	Not important	100.0%	100.0%	90.0%	83.0%	86.8%	0.972
	Slightly important	0.0%	0.0%	0.0%	6.4%	4.4%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	0.0%	4.3%	2.9%	
	Important	0.0%	0.0%	10.0%	4.3%	4.4%	
	Very important	0.0%	0.0%	0.0%	2.1%	1.5%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	

Learning Croatian	Not important	100.0%	50.0%	30.0%	36.2%	38.2%	0.754
	Slightly important	0.0%	0.0%	10.0%	17.0%	13.2%	
	Moderately important	0.0%	30.0%	20.0%	17.0%	19.1%	
	Important	0.0%	10.0%	40.0%	17.0%	19.1%	
	Very important	0.0%	10.0%	0.0%	12.8%	10.3%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Traveling with my folk-dance group, football club etc.	Not important	100.0%	80.0%	80.0%	72.3%	75.0%	0.778
	Slightly important	0.0%	0.0%	10.0%	8.5%	7.4%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	0.0%	6.4%	4.4%	
	Important	0.0%	10.0%	10.0%	2.1%	4.4%	
	Very important	0.0%	10.0%	0.0%	10.6%	8.8%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	

*Fisher's exact test, grouping variable, Croatian diaspora motivations (born in Australia)
Source: Authors' analysis

Analyzing reasons for visiting Croatia and future travel intentions for the motive "beachside holiday", there is a statistically significant difference regarding the question "Are you planning to visit Croatia in the future?", whereby for respondents born in Australia planning on visiting Croatia, "beachside holiday" is a very important reason with 70% selecting very probably and 55.3% selecting definitely.

Table 4. Reasons for visiting Croatia of the diaspora sub-groups born in Australia

Reasons for visiting Croatia	Generation of diaspora	Mean Rank	P*
Visiting family and friends	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	65.93	0.498
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	71.64	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	95.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	95.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	95.00	
	Total		

Visiting homeland	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	66.54	0.817
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	74.64	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	103.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	77.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	77.00	
	Total		
Searching for the family roots	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	66.14	0.643
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	77.37	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	118.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	76.50	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	65.50	
	Total		
Attending important family events (birthdays, family reunions etc.)	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	63.27	0.074
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	90.00	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	33.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	118.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	71.51	
	Total		
Getting married	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	69.77	0.649
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	63.72	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	101.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	82.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	49.00	
	Total		

Honeymoon	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	64.00	0.080
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	91.00	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	95.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	87.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	47.00	
	Total		
Attending important national holidays (e.g. Independence Day, Remembrance Day etc.)	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	72.07	0.123
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	52.53	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	128.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	85.50	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	34.00	
	Total		
Attending important traditional and religious events (e.g. Sinjska Alka, Easter, Christmas etc.)	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	70.41	0.308
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	53.53	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	126.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	89.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	68.50	
	Total		
Beachside holiday	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	66.31	0.262
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	78.91	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	13.01	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	78.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	103.00	
	Total		

Sightseeing/Visiting tourist attractions	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	65.01	0.329
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	90.47	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	70.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	72.50	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	50.50	
	Total		
Business (starting a business or expanding an existing business, looking for investments opportunities etc.)	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	68.41	0.745
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	72.18	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	96.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	44.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	78.00	
	Total		
Attending conferences, seminars, business meetings	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	68.50	0.764
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	71.63	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	55.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	55.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	88.50	
	Total		
Using health services (dental, rehabilitation, aesthetic, dermatologist etc.)	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	69.90	0.663
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	78.53	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	48.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	76.50	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	48.00	
	Total		

Attending different educational programs (seminars, workshops etc.)	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	68.70	0.797
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	75.47	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	58.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	58.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	58.00	
	Total		
Studying at a university or college in Croatia	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	69.29	0.924
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	71.71	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	60.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	60.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	60.00	
	Total		
Learning Croatian	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	68.97	0.334
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	79.91	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	27.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	73.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	27.00	
	Total		

Travelling with my folk-dance group, football club etc.	Born in Australia, both parents moved from Croatia to Australia	69.68	0.758
	Born in Australia, one parent moved from Croatia to Australia	73.53	
	Born in Australia, both grandparents moved from Croatia to Australia	52.00	
	Born in Australia, one grandparent moved from Croatia to Australia	52.00	
	Born in Australia and my ancestors moved from Croatia	52.00	
	Total		

*Kruskal Wallis Test, grouping variable, Generation of diaspora (born in Australia)
Source: Authors' analysis

As for motivation to travel to Croatia of the sub-groups of respondents born in Australia, the obtained results are not statistically significantly different from those we would expect. Therefore, sub-groups of diaspora community members born in Australia do not significantly differ according to motives for traveling to Croatia in the future.

Table 5. Croatian diaspora motivations (born in Croatia)

		Are you planning to visit Croatia in the future?				p*
		Probably	Very probably	Definitely	Total	
		%	%	%	%	
Visiting family and friends	Not important	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	1.000
	Slightly important	0.0%	0.0%	8.3%	6.5%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	
	Important	0.0%	0.0%	4.2%	3.2%	
	Very important	100.0%	100.0%	87.5%	90.3%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Visiting homeland	Not important	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.375
	Slightly important	0.0%	0.0%	16.7%	12.9%	
	Moderately important	0.0%	25.0%	12.5%	12.9%	
	Important	33.3%	50.0%	12.5%	19.4%	
	Very important	66.7%	25.0%	58.3%	54.8%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	

Attending important family events (birthdays, family reunions etc.)	Not important	0.0%	0.0%	12.5%	9.7%	0.037
	Slightly important	0.0%	0.0%	16.7%	12.9%	
	Moderately important	0.0%	100.0%	12.5%	22.6%	
	Important	33.3%	0.0%	25.0%	22.6%	
	Very important	66.7%	0.0%	33.3%	32.3%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Getting married	Not important	66.7%	50.0%	66.7%	64.5%	0.426
	Slightly important	0.0%	25.0%	8.3%	9.7%	
	Moderately important	33.3%	25.0%	4.2%	9.7%	
	Important	0.0%	0.0%	16.7%	12.9%	
	Very important	0.0%	0.0%	4.2%	3.2%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Honeymoon	Not important	66.7%	75.0%	54.2%	58.1%	0.980
	Slightly important	0.0%	0.0%	8.3%	6.5%	
	Moderately important	33.3%	25.0%	12.5%	16.1%	
	Important	0.0%	0.0%	8.3%	6.5%	
	Very important	0.0%	0.0%	16.7%	12.9%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Attending important national holidays (e.g. Independence Day, Remembrance Day, etc.)	Not important	66.7%	75.0%	50.0%	54.8%	1.000
	Slightly important	0.0%	25.0%	16.7%	16.1%	
	Moderately important	33.3%	0.0%	12.5%	12.9%	
	Important	0.0%	0.0%	8.3%	6.5%	
	Very important	0.0%	0.0%	12.5%	9.7%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Attending important traditional and religious events (e.g. Sinjska Alka, Easter, Christmas, etc.)	Not important	66.7%	25.0%	45.8%	45.2%	0.351
	Slightly important	0.0%	75.0%	12.5%	19.4%	
	Moderately important	33.3%	0.0%	16.7%	16.1%	
	Important	0.0%	0.0%	12.5%	9.7%	
	Very important	0.0%	0.0%	12.5%	9.7%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Nostalgia/ Homesickness	Not important	33.3%	0.0%	12.5%	12.9%	0.057
	Slightly important	0.0%	0.0%	12.5%	9.7%	
	Moderately important	0.0%	50.0%	4.2%	9.7%	
	Important	66.7%	25.0%	16.7%	22.6%	
	Very important	0.0%	25.0%	54.2%	45.2%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	

Beachside holiday	Not important	33.3%	0.0%	16.7%	16.1%	0.684
	Slightly important	0.0%	25.0%	8.3%	9.7%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	16.7%	12.9%	
	Important	33.3%	75.0%	33.3%	38.7%	
	Very important	33.3%	0.0%	25.0%	22.6%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Sightseeing/ Visiting tourist attractions	Not important	0.0%	0.0%	8.3%	6.5%	0.796
	Slightly important	66.7%	25.0%	16.7%	22.6%	
	Moderately important	33.3%	25.0%	16.7%	19.4%	
	Important	0.0%	25.0%	29.2%	25.8%	
	Very important	0.0%	25.0%	29.2%	25.8%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Business (starting a business or expanding an existing business, looking for investments opportunities, etc.)	Not important	100.0%	75.0%	45.8%	54.8%	0.961
	Slightly important	0.0%	0.0%	12.5%	9.7%	
	Moderately important	0.0%	25.0%	20.8%	19.4%	
	Important	0.0%	0.0%	4.2%	3.2%	
	Very important	0.0%	0.0%	16.7%	12.9%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Attending conferences, seminars, business meetings	Not important	100.0%	75.0%	70.8%	74.2%	0.792
	Slightly important	0.0%	25.0%	4.2%	6.5%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	12.5%	9.7%	
	Important	0.0%	0.0%	4.2%	3.2%	
	Very important	0.0%	0.0%	8.3%	6.5%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Attending different educational programs (seminars, workshops, etc.)	Not important	100.0%	75.0%	66.7%	71.0%	0.935
	Slightly important	0.0%	25.0%	8.3%	9.7%	
	Moderately important	0.0%	0.0%	12.5%	9.7%	
	Important	0.0%	0.0%	4.2%	3.2%	
	Very important	0.0%	0.0%	8.3%	6.5%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
Using health services (dental, rehabilitation, aesthetic, dermatologist, etc.)	Not important	100.0%	25.0%	41.7%	45.2%	0.259
	Slightly important	0.0%	25.0%	20.8%	19.4%	
	Moderately important	0.0%	25.0%	4.2%	6.5%	
	Important	0.0%	25.0%	4.2%	6.5%	
	Very important	0.0%	0.0%	29.2%	22.6%	
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	

*Fisher's exact test, grouping variable, Generation of diaspora (born in Croatia)

Source: Authors' analysis

Analyzing travel motive and future travel intentions of the respondents born in Croatia for (re)visiting homeland, for the “Attending important family events” travel motive, the value of Fisher’s exact test amounts to $p < 0.05$, which means that the difference is statistically significant regarding future travel intentions, where respondents who plan to visit Croatia state “Attending important family events (birthdays, family reunions, etc.)” as a very important motive (33.3%).

5 Conclusion and recommendations

Diaspora, as a niche market, is very attractive in the tourism industry. Diaspora members are tied to their homeland; they visit it, and their motives for the trips vary, ranging from visiting relatives and friends, attending important family events, conferences, and various educational programs, having beachside holidays, to sightseeing/visiting tourist attractions.

The findings of this study suggest that future travel intentions to the homeland depend on the characteristics of diasporic travelers, such as age, place of birth, period of immigration, degree of integration into the new society, home attachment, and importance of national identity. These travel motivations differ across migrant generations. Quantitative analysis confirmed that older respondents, respondents who emigrated after 2006, and those who identify as Croats and for whom national identity is very important are definitely and very likely planning to (re)visit Croatia. Furthermore, respondents who feel more at home in Croatia express more interest in undertaking diasporic travel in the future. The findings indicated that for the generation born in Croatia planning on visiting the homeland, “attending important family events” is a very important reason, while for descendants born in the host country, the most significant travel motive is “beachside holiday”. Diaspora (sub) communities born in Australia do not differ significantly in terms of motivations for traveling to Croatia in the future.

The study contributes to a better understanding of the characteristics of diasporic travelers who show more interest in traveling to Croatia in the future and the nature of the journey across migrant generations, which is of significant importance for Croatian tourism planning and policymakers at the regional and local destination levels. The potential for further development of diaspora tourism in Croatia is great both in the Adriatic counties, where tourist traffic is dominant, and in the continental area. Current findings enable policymakers to understand this niche market and design tailor-made programs according to the expectations of different groups of the Croatian Community in Australia. Diaspora travelers can contribute to the development of year-round and more regionally balanced tourism in Croatia, which is one of the four strategic goals set by the Sustainable Tourism Development Strategy until 2030 (NN. 2/2023).

A limitation of the study is the structure of the sample. According to place of residence, 46% of respondents live in New South Wales, no respondents were from Canberra and Tasmania. The structure by the place of residence does not have a great impact on the results of the study, however, having a more diverse structure would be an advantage. Regarding the diaspora generation born in Australia, more than 50% of respondents belong to the generation whose both parents moved from Croatia to Australia, which probably means that they still have strong ties with the homeland. Future studies should involve more members of other (sub)communities born in Australia.

References

- Aleksander, M., Bryce, D. & Murdy, S. (2016). Delivering the past: Providing personalized ancestral tourism experiences. *Journal of Travel Research*, 56(4), 543-555. <https://doi.org/10.1177/0047287516643414>
- Božić, S. (2012). Is there a Croatian diaspora in Europe? From 'Gastarbeiters' to transmigrants and ethnics. *Časopis hrvatskih studija (Croatian Studies Review)*, 8(1), 113-129.
- Ciasullo, M.V., Tommasetti, R., Troisi, O. & Vesci, M. (2019). Curiosity as Brazilian tourist motivation in visiting Europe. *Brazilian Journal of Tourism Research*, 13(3), 140-160.
- Croatian diaspora in Australia, Available at: <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvanrh-2463/croatian-diaspora/croatian-diaspora-in-australija/2467>
- Du Preez, E.A. & Govender, L. K. (2020). Travelling to the motherland: relating acculturation to diaspora tourism experiences. *Anatolia, An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 31(2), 197-210. DOI: [10.1080/13032917.2020.1747220](https://doi.org/10.1080/13032917.2020.1747220)
- Huang, W., Hung, K. & Chen, C. C. (2018). Attachment to the home country or hometown? Examining diaspora tourism across migrant generations. *Tourism Management*, 68, 52-65. DOI: [10.1016/j.tourman.2018.02.019](https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.02.019)
- Huang, W. J., Haller, W. J. & Ramshaw, G. P. (2013). Diaspora Tourism and Homeland Attachment: An Exploratory Analysis. *Tourism Analysis*, 18 (3), 285-296. DOI: [10.3727/108354213X13673398610691](https://doi.org/10.3727/108354213X13673398610691)
- Huang, W. J., Ramshaw, G. P. & Norman, W. C. (2015). Homecoming or tourism? Diaspora tourism experience of second-generation immigrants. *Tourism Geographies, An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 18(1), 59-79. <https://doi.org/10.1080/14616688.2015.1116597>
- Huang, W. J., Norman, W. C. & Ramshaw, G. P. (2016). Home Away from Home: Diaspora Tourism and Transnational Attachment of Second-Generation Chinese-Americans. *Travel and Tourism Research Association: Advancing Tourism Research Globally*, 17 <https://hdl.handle.net/20.500.14394/48542>
- Huang, N.T. & King, B. E. M. (2002). Migrant Communities and Tourism Consumption, the Case of the Vietnamese in Australia. In C. M., Hall & A. M., Williams (Eds.), *Tourism and Migration*, (pp. 221-249). Springer Science Business Media. DOI: [10.1007/978-94-017-3554-4_12](https://doi.org/10.1007/978-94-017-3554-4_12)
- Knezović, S. & Grošinić, M. (2017). *Migration trends in Croatia*. Hans-Seidel-Stiftung & Institut za razvoj i međunarodne odnose

- Li, T. E., McKercher, B. & Tak Hin Chan, E. (2019). Towards a conceptual framework for diaspora tourism. *Current Issues in Tourism*, 23(17), 2109-2126. DOI: [10.1080/13683500.2019.1634013](https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1634013)
- Mesarić Žabčić, R. (2012). The Importance of the Croatian Diaspora for the development of the Republic of Croatia: Examples from Australia and USA. *Časopis hrvatskih studija (Croatian Studies Review)*, 8(1), 130-147.
- Mesarić Žabčić, R. & Perić Kaselj, M. (2018). Iseljenički turizam kao promotor, generator i potencijal razvoja Međimurske županije. In D. Katica (Ed.), *Zbornik radova 4. međunarodnog kongresa o ruralnom turizmu*, (pp. 133-142). Hrvatska udruga za turizam i ruralni razvoj „Klub članova Selo“
- Middleton, V.T.C. & Clarke J. (2002). *Marketing in Travel and Tourism*, third edition, Butterworth-heinemann, Oxford
- Murdy, S., Alexander, M. & Bryce, D. (2018). What pulls ancestral tourists' home'? An analysis of ancestral tourist motivations. *Tourism Management*, 64, 13-19. DOI: [10.1016/j.tourman.2017.07.011](https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.07.011)
- Nguyen, T. H. & King, B. (2004). The Culture of Tourism in the Diaspora, The case of the Vietnamese community in Australia. In T. Coles & D. J. Timothy (Eds.), *Tourism Diasporas and Space*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203458389>
- Plangmarn, A., Mujtaba, B.G. & Pirani, M. (2012). Value and travel motivation of European tourists. *Journal of Applied Business Research*, 28(6), 1295-1304. DOI: [10.19030/jabr.v28i6.7344](https://doi.org/10.19030/jabr.v28i6.7344)
- Peručić, D., Greblički, M. and Đirlić Šindija, I. (2022). Croatian diaspora as a market segment for the tourist industry: the case of Australia. In Perić Kaselj, M. (Ed.) *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*, Zbornik radova: Svezak III – znanstveno-stručna knjiga “Povijesni i suvremeni aspekti migracija” (pp. 149-171). Institut za migracije narodnosti i HAZU – razred za prirodne znanosti
- Peručić, D., Greblički, M. & Beljo, A. (2022). Croatian diaspora as a potential tourist market, the case of Canada. *Migracijske i etičke teme*, 38(2), 199-222. <https://doi.org/10.11567/met.38.2.4>
- Otoo, F., Kim, S. & Choi, Y. (2020). Developing a Multidimensional Measurement Scale for Diaspora Tourists' Motivation. *Journal of Travel Research*, 60(2), 417-433. DOI: [10.1177/0047287519899990](https://doi.org/10.1177/0047287519899990)
- Otoo, F., Kim, S. & King, B.E.M. (2021). African diaspora tourism - How motivations shape experiences. *Journal of Destination Marketing & Management*, 20(10). DOI: [10.1016/j.jdmm.2021.100565](https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2021.100565)
- Skoko, B. (2014). Uloga hrvatskih iseljenika u procesima stvaranja imidža Hrvatske u svijetu. In C. Hornstein Tomić, I. Hristić, F. Majetić, I. Sabotić, M. Sopta (Eds.), *Zbornik radova Hrvatsko iseljeništvo i domovina. Razvojne perspektive*, knjiga 44 (pp. 249-260). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
- Sustainable Tourism Development Strategy until 2030, NN. 2/2023. Available at: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2023_01_2_18.html
- Šutalo, I.D. (2010). The future of the Croatian community and identity in Australia. *Časopis hrvatskih studija (Croatian Studies Review)*, 6(1), 7-30.
- Wong, M., Pinto, P. & Silva J. A. (2017). Diaspora Tourism: The Case of Timor- Leste. *Tourism, An International Interdisciplinary Journal*, 65(2), 218-233.
- Yousaf, A., Amin, I., Santos, J.A.C. (2018). Tourists' motivation to travel: a theoretical perspective on the existing literature. *Tourism and Hospitality Management*, 24(1), 197-211. DOI: [10.20867/thm.24.1.8](https://doi.org/10.20867/thm.24.1.8)

Kulturni turizam u Hrvatskoj: pogled kroz strateške dokumente i znanstveno-stručne misli

Pregledni rad

Dejan Tubić

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
dejan.tubic@vuv.hr

Sažetak

Kultura i turizam međusobno se prožimaju i izravno utječu jedno na drugoga, neosporna je činjenica, i u praksi i u znanstveno-stručnim promišljanjima. Kultura svake godine inspirira milijune turista da putuju i posjete nove destinacije. Transformacija kulture i turizma u kulturni turizam jedna je od najpoželjnijih razvojnih opcija jer imaju obostrano koristan odnos koji utječe na prepoznatljivost i privlačnost destinacije na sve zasićenijem turističkom tržištu. Opće je poznato kako je Hrvatska zemlja turizma, ali i zemlja bogate nematerijalne i materijalne kulturne baštine koju čine pokretna i nepokretna kulturna dobra od umjetničkog, povijesnog, paleontološkog i drugog značaja. Sa znanstvenog i stručnog stajališta s pravom se može postaviti pitanje: „Na kojoj se strateškoj platformi u današnje vrijeme (2024. godina) temelji razvoj kulturnog turizma u Hrvatskoj?“. Odgovor je vrlo jednostavne naravi, zastarjeloj, i to čak 23 godine. Stoga je jedan od ciljeva ovoga rada napraviti analizu postojećih strateških dokumenta koji na nacionalnoj i regionalnoj razini definiraju razvojni pravac kulturnog turizma te donijeti utemeljene zaključke. Brza ekspanzija kulturnog turizma privukla je pozornost akademske i istraživačke zajednice, uvelike povećavajući opseg i područja istraživanja. Koliko je točna ta teza pokazat će analiza broja radova o kulturnom turizmu u časopisima i zbornicima objavljenim u recentnim bazama podataka, Scopusu i Web of Scienceu, koristeći se odgovarajućim znanstvenim metodama. Kako su značajan znanstveno-stručni doprinos teorijskom i empirijskom razumijevanju dali i hrvatski autori, drugi cilj ovoga rada bit će prikaz značaja i rezultata njihovog akademskog rada i promišljanja.

Ključne riječi: kultura, turizam, kulturni turizam, Hrvatska.

Cultural tourism in Croatia: insights from strategic documents and scholarly reflections

Abstract

Culture and tourism intertwine and directly influence each other, which is an indisputable fact both in practice and in scholarly circles. Every year, culture inspires millions of tourists to travel and explore new destinations. The evolution of culture and tourism into cultural tourism stands out as one of the most desirable developmental paths, given their symbiotic relationship that impacts a destination's recognition and allure in an increasingly competitive tourism landscape. It's widely acknowledged that Croatia has a rich cultural heritage, encompassing both tangible and intangible assets of artistic, historical, paleontological, and other significance. From a scholarly perspective, it's pertinent to ask: "What strategic foundations underpin the development of cultural tourism in Croatia in the present day (2024)?" The response is straightforward and somewhat dated, tracing back 23 years. Hence, one of this paper's objectives is to scrutinize existing strategic documents shaping the trajectory of cultural tourism at national and regional levels and derive well-founded conclusions. The rapid expansion of cultural tourism has piqued the interest of the academic and research communities, significantly broadening the scope and depth of inquiry. The validity of this assertion will be assessed by analysing the volume of scholarly works on cultural tourism in databases such as Scopus and Web of Science, employing appropriate scientific methodologies. Given the substantial scholarly contributions made by Croatian authors, another aim of this paper is to underscore the significance and outcomes of their academic endeavours and deliberations.

Keywords: culture, tourism, cultural tourism, Croatia

1. Uvodna razmatranja

Raspravljati o turizmu u današnje vrijeme s akademskog stajališta znatno je teže nego u počecima njegovog razvoja. Više je razloga tomu. Strukturna i sadržajna raznolikost, promjenjiva i dinamična narav te turistički trendovi 21. stoljeća temelj su razumijevanja početne teze. Fokusrajući se na modernog turističkog potrošača prema Tubiću (2019: 39) može se ilustrativno reći kako on ne želi biti „kazališna publika, već „glumac“, koji aktivno želi sudjelovati u izravnoj isporuci iskustva, za njega ključnog elementa turističkog putovanja. Promjene ljudskih navika i preferencija te potrošačkog afiniteta oslikava se na opstojnost turizma kao globalne

ekonomsko-društvene pojave (Tubić, 2019: 41). Primjer tomu je kultura koja je kao motiv najvećim dijelom bila dodatni ili sekundarni sadržaj, a ona pak u današnje vrijeme svake godine inspirira milijune turista da putuju i posjete nove destinacije. UNWTO (2018) piše kako kulturni turisti čine gotovo 40 % u ukupnom broju međunarodnih turističkih dolazaka u svijetu, što je dovoljno snažan argument. Tubić je (2024) prema Richardsu (2010) mišljenja kako je transformacija kulture i turizma u kulturni turizam postala jedna od najpoželjnijih razvojnih opcija za zemlje i regije diljem svijeta, što i ne čudi, ilustrativno govoreći, jer kultura i turizam imaju obostrano koristan odnos koji može osnažiti privlačnost i konkurentnost destinacija u širem i užem smislu. Brza ekspanzija kulturnog turizma na međunarodnom tržištu privukla je pozornost sve većeg broja istraživača iz akademske zajednice, kao i kreatora i sukreatora turističkih politika.

2. Terminologija kulturnog turizma

Prilikom terminološkog određenja pojma kulturni turizam potrebno je slijediti sljedeće postulate jer se on sadržajno sastoji od dvaju izrazito složenih pojmova, turizma i kulture:

- turizam i kulturu nemoguće je definirati jednom univerzalnom definicijom
- turizam je nužno odrediti konceptualnom i tehničkom definicijom¹⁷⁰, a kulturu kao proces i proizvod:
 - kao proces predstavlja pristup antropologije i sociologije, koji kulturu uglavnom smatra kodeksima ponašanja ugrađenim u određenu društvenu skupinu. Kultura se može sagledati kao simbolički sustav ili način ponašanja po kojem ljudi stvaraju i mijenjaju zajedničke vrijednosti, uvjerenja i stavove dopuštajući ljudima da stvaraju osjećaj vlastitog postojanja i njihovih iskustva. Granice društvenih skupina, a samim tim i kulture, različite su i mogu obuhvatiti narod, pleme, korporaciju ili one koji se bave određenim aktivnostima
 - kao pristup proizvoda proizlazi posebno iz književne kritike. Kultura se smatra proizvodom pojedinačnih ili grupnih aktivnosti kojima su dodana određena značenja. Tako će „visoku“ kulturu neki upotrebljavati za proizvode poznatih umjetnika, dok bi se niska „kultura“ mogla odnositi na TV sapunice (Richards, 1996: 22)
- nužno je odrediti pojam kulturne baštine, kao jednog od najsnažnijih resursa kulturnog turizma:

170 Autor ovog rada neće navoditi konceptualnu i tehničku definiciju turizma s obzirom na pretpostavku da publika kojoj je ovaj rad namijenjen ima visok stupanj teorijskog znanja o osnovnoj terminologiji turizma.

- baština je nasljeđe iz prošlosti, s kojim živimo danas i koje ćemo prepustiti budućim generacijama; naša kulturna i prirodna baština nezamjenjiv je izvor života i nadahnuća (Slunjski, 2019: 11)¹⁷¹
- nematerijalna kulturna baština označava praksu, prezentaciju, ekspresiju, znanje i vještine, kao i instrumente, predmete, artefakte i kulturološke prostore povezane s njima, koje zajednice, skupine i u nekim slučajevima, pojedinci prepoznaju kao svoju kulturnu baštinu (UNESCO, 2003).¹⁷²

U znanstveno-stručnim analizama i elaboracijama brojni su autori (Reisinger, 1994; Vukonić i Čavlek, ur., 2001; UNWTO i ETC, 2005; Smith, 2009; Rudan, 2011) pokušali definirali pojam kulturni turizam, međutim, važno je za istaknuti kako još uvijek ne postoji ili pak nije prihvaćena jedna opća definicija (Richards, 2003; von Rohrscheidt, 2008; Csapo, 2012; Niemczyk, 2013). Temeljna definicija u ovom radu bit će ona od UNWTO-a (2018: 93), a glasi:

- kulturni turizam oblik je turizma u kojem je osnovna motivacija posjetitelj naučiti, otkriti, doživjeti i posjetiti materijalne i nematerijalne kulturne atrakcije i proizvode u turističkoj destinaciji. Te se atrakcije i proizvodi odnose na skup prepoznatljivih materijalnih, intelektualnih, duhovnih i emocionalnih obilježja društva. Ta obilježja obuhvaćaju umjetnost i arhitekturu, povijesnu i kulturnu baštinu, kulinarsku baštinu, književnost, glazbu, kreativne industrije i žive kulture sa stilom života, vrijednosnim sustavima, uvjerenjima i tradicijama društva.

Na naizgled jednostavno pitanje tko je turist motiviran kulturom jednoznačnog odgovora nema jer je trenutno u akademskom i praktičnom opticaju širi spektar i raznolikost segmentacijskih kriterija, a uz to, i kako Tubić (2024) navodi, da ne postoji ujednačena metodologija statističkog praćenja. U cilju produbljivanja teorijskih spoznaja i misli autor ovog rada mišljenja je kako je potrebno sažeto objasniti jednu od najkorištenijih tipologija kulturnih turista iako je kreirana prije više od dva desetljeća. McKercher (2002) kreira tipologiju temeljenu na važnosti kulture kao motiva putovanja i dubine doživljenog iskustva te objašnjava sljedećih pet tipova kulturnih turista:

- namjeran kulturni turist ili kulturni turist s ciljem (visok stupanj važnosti / duboka iskustva) – učenje o kulturi ili baštini drugog primarni je razlog posjeta destinaciji i ova vrsta kulturnog turista ima vrlo duboko i razrađeno kulturno iskustvo

171 Tri glavne komponente kulturne baštine su spomenici, skupine građevina i lokaliteti.

172 Nematerijalna kulturna baština manifestira se kao usmena predaja i ekspresija, uključujući jezik kao sredstvo nematerijalne kulturne baštine, izvedbena (scenska) umjetnost, društvena praksa, obredi (rituali) i svečanosti, znanje i praksa koji se odnose na prirodu i svemir, tradicijski obrti (UNESCO, 2003).

- kulturni turist izletnik (visok stupanj važnosti / plitko iskustvo) – učenje o kulturi ili baštini drugog primarni je razlog posjeta destinaciji, ali ova vrsta kulturnog turista ima plitko, zabavno orijentirano iskustvo
- ležeran kulturni turist (umjeren ili srednji stupanj važnosti / plitko iskustvo) – kulturni turizam za ovu vrstu turista predstavlja slab motiv za putovanje, a sam doživljaj ostaje prilično plitak
- sporedni ili povremeni kulturni turist (nizak stupanj važnost / plitko iskustvo) – u procesu donošenja odluke o izboru destinacije kulturni turizam ima nisku ili ne tako značajnu ulogu, međutim, ova vrsta turista dok je u destinaciji zna sudjelovati u aktivnostima kulturnog turizma, a sam doživljaj proživljenog ostaje plitak
- slučajni kulturni turist (nizak stupanj važnosti / duboko iskustvo) – u procesu donošenja odluke o izboru destinacije kulturni turizam ima nisku ili beznačajnu ulogu, međutim, nakon što ova vrsta kulturnog turista posjeti kulturne atrakcije, naposljetku doživi duboko iskustvo.

I za kraj teorijske podloge, kronološkim redoslijedom radeći, treba naglasiti da postoje brojne tipološke podjele kulturnog turizma, što je svakako nusprodukt prethodno iznijetih zaključaka i spoznaja te postojećih terminoloških konfuzija. Caspova (2012) tipologija kulturnog turizma bit će osnova ovog rada, a temelji se na načelima preferiranog turističkog proizvoda i prepoznaje sedam najvažnijih tipova kulturnog turizma (turizam baštine, kulturne tematske rute, kulturni gradski turizam, etnički turizam, turizam događaja i festivala, vjerski turizam i kreativni turizam). Za čitatelje koji žele znati više o ovih sedam tipova kulturnog turizma preporuka je da prouče razmišljanja Caspova (2012: 209-210).

3. Kulturni turizam – pogled kroz znanstveno-stručne misli

Brza ekspanzija kulturnog turizma privukla je pozornost većeg broja istraživača i kreatora politika, uvelike povećavajući opseg istraživanja kulturnog turizma. Ovdje vrlo važnu činjenicu iznosi Richards (2018: 13), koji pritom naglašava kako je broj publikacija iz kulturnog turizma u odnosu na sve publikacije iz turizma općenito u porastu, da bi do 2017. godine dosegnuo gotovo 5 %, odnosno 8 % do 2020. godine (slika 1), kako dodaje ATLAS (2021).

Slika 1. Publikacije kulturnog turizma u razdoblju od 1990. do 2020. godine

Izvor: ATLAS (2021): ATLAS Cultural Tourism Bibliography 2021., str. 2.

O kulturnom turizmu raspravljali su mnogi međunarodno priznati autori i institucije (McKercher i du Cros, 2003; Nyaupane i Andereck, 2007; OECD, 2009; Institut za turizam, 2009; Özel i Kozak, 2012; UNWTO, 2012, 2015; Chen i Huang, 2018; Marinov i sur., 2020; Remoaldo i sur., 2020). Greg Richards je, prema mišljenju Tubića (2024), jedan od najčešće spominjanih imena i autoriteta u teorijskom i istraživačkom smislu. Njegova urednička knjiga *Cultural tourism in Europe* iz 1996. godine zasigurno je među najcitiranijim djelima. Desk analizom Scopusa¹⁷³ kao referentne baze podataka može se potvrditi kako je upravo Richards jedan od najproduktivnijih i najcitiranijih autora predmetnog područja. O tome svjedoče sljedeće činjenice:

- najveći broj citata na dan, 10. srpnja 2024. godine imaju sljedeća tri njegova rada:
 - Richards, G., Wilson, J. (2006): *Developing creativity in tourist experiences: A solution to the serial reproduction of culture?* Tourism Management, Vol. 27, No. 6: 1209-1223 (680 citata)
 - Richards, G. (2011): *Creativity and tourism. The state of the art.* Annals of Tourism Research, Vol. 38, No. 4: 1225-1253 (588 citata)
 - Richards, G. (2018): *Cultural tourism: A review of recent research and trends.* Journal of Hospitality and Tourism Management, Vol. 36: 12-21 (513 citata).

173 Službene stranice Scopus, dostupno na: <https://www-scopus-com.ezproxy.nsk.hr/search/form.uri?display=basic&zone=header&origin=#basic> (10.07.2023.).

Kada je riječ o doprinosu hrvatskih stručnjaka i autora, posebno se mora izdvojiti znanstveno-stručni rad Jelinčić (2004, 2006, 2009), autorice koje je doktorirala 2004. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na temu *Stanje, potencijali i perspektive kulturnog turizma u Hrvatskoj: uloga sustava u planiranju i provođenju programa kulturnog turizma*. U koautorstvu (Jelinčić i Žuvela, 2012; de Bruin i Jelinčić, 2016; Jelinčić i Senkić, 2017) je objavila više desetaka radova, a o njihovom značaju svjedoči stupanj citiranosti vidljiv na Google Znalcu,¹⁷⁴ Scopusu¹⁷⁵ i Web of Scienceu.¹⁷⁶ Njezin je najcitiraniji znanstveni rad onaj iz 2016. godine nastao u koautorstvu s de Bruin, koji je citiran 45 puta u Scopusu i 31 put u Web of Scienceu. Vrlo zanimljiv zaključak vidljiv je iz pregleda *Nacionalnog repozitorija disertacija i znanstvenih magistarskih radova*.¹⁷⁷ Naime, na Sveučilištima u Republici Hrvatskoj obranjeno je tek još dvije doktorske disertacije na temu kulturni turizam, kako sli- jedi:

- Rudan, E. (2011): *Menadžment u funkciji razvoja kulturnog turizma destinacije*. Opatija: Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.
- Zadel Z. (2011): *Uloga kulturnog turizma u jačanju konkurentske prednosti turističke destinacije*. Opatija: Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.

I drugi domaći autori dali su značajan znanstveno-stručni obol ovoj još uvijek nedovoljnoj istraživanoj tematici u Hrvatskoj. Primjerice:

- Tomljenović i Kunst (2014) na empirijskoj razni osmišljavaju konceptualni model za postupnu transformaciju srednje Dalmacije od sunca i mora do destinacije kulturnog turizma
- Dujmović i Vitasović (2016) utvrđuju stupanj razvijenosti hrvatskog kulturno-turističkog proizvoda u okviru suvremenog hrvatskog turizma
- Slunjski (2017) se bavi problematikom valoriziranja kulturne baštine u turizmu na temelju prikaza stranih i domaćih istraživanja u posljednjih tridesetak godina
- Rudančić i sur. (2020) empirijski istražuju čimbenike na strani potražnje koji oblikuju sustav kulturno turističke ponude u lubdreškoj Podravini
- Budić i Slavuj Borčić (2023) provode empirijska istraživanja kako bi istražili prepoznatljivost i potencijal tradicijskih i umjetničkih obrta kao baštine Zagreba.

174 Službene stranice Google Znalac, dostupno na: <https://scholar.google.hr/citations?hl=hr&user=ilm4cDcAAAAJ> (10.07.2024).

175 Službene stranice Scopus, dostupno na: <https://www-scopus-com.ezproxy.nsk.hr/pages/citationOverview?authorIds=26537679900&origin=AuthorProfile> (10.07.2024).

176 Službene stranice Web of Science, dostupno na: <https://www-webofscience-com.ezproxy.nsk.hr/wos/author/record/377731> (10.07.2024).

177 Službene stranice Nacionalni repozitoriji disertacija i znanstvenih magistarskih radova, dostupno na: https://dr.nsk.hr/islandora/search/kulturni%20turizam%20?type=dismax&islandora_solr_search_navigation=0&f%5B2%5D=mods_date_year_s%3A%5B2000%20T0%202024%5D (10.07.2024.).

Sažetim pregledom dostupnih istraživanja indikativno je potvrđen interes akademske zajednice za kulturnim turizmom, stoga je idući cilj i znanstveno-stručni korak utvrditi na kojim strateškim temeljima i dokumentima počiva njegov razvoj u Hrvatskoj.

4. Kulturni turizam u hrvatskoj – pogled kroz strateške dokumente

O Hrvatskoj kao zemlji bogate kulturne baštine svjedoče brojni pokazatelji i činjenice. Iz UNESCO-ov popisa može se vidjeti kako je Hrvatska do danas upisala ukupno 31 nepokretnih i nematerijalnih kulturnih dobara. Na mrežnim stranicama Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske¹⁷⁸ može se vidjeti da je od toga 10 nepokretnih kulturnih dobara upisano na UNESCO-ov Popis svjetske baštine, zatim je 18 nematerijalnih kulturnih dobara upisano na UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva, 1 je dobro upisano na UNESCO-ov Popis nematerijalne kulturne baštine kojoj je potrebna hitna zaštita te su 2 dobra upisana u UNESCO-ov Registar dobrih praksi očuvanja nematerijalne kulturne baštine svijeta. Svako još treba naglasiti kako kroz Hrvatsku od ukupno 49 certificiranih kulturnih ruta u Europi prolazi čak njih 17, što je dokazivo iz službenih podataka Vijeća Europe.¹⁷⁹ Tadašnje Ministarstvo kulture RH (2020: 1) u dokumentu Kulturne rute Vijeća Europe jasno navodi da je Hrvatska u samom vrhu promicanja svojega nepokretnog, pokretnog i nematerijalnog nasljeđa u europskom okruženju.

Neosporna je teza da Hrvatska kao turistička zemlja ima bogatu turističko-rezursnu osnovu za razvoj kulturnog turizma, međutim, koliko je njegov dosadašnji razvoj temeljen na stihiji i inerciji ili na strateškom istraživanju tržišta i definiranom strateškom pravcu, svako će potvrditi analiza strateških i razvojnih dokumenta. Na nacionalnoj razini, u današnje vrijeme, 2024. godine, s velikim znanstvenim žalom može se zaključiti kako se razvoj kulturnog turizma temelji ili bolje pak reći ne temelji na sljedećim strateškim i istraživačkim dokumentima:

- Strategija razvoja kulturnog turizma „od turizma i kulture do kulturnog turizma“ donesena je u listopadu 2003. godine
- Stavovi i potrošnja posjetitelja kulturnih atrakcija i događanja u Hrvatskoj: TOMAS kulturni turizam 2008.
- Akcijski plan razvoja kulturnog turizma donesen je u ožujku 2015. godine.

I laiku je jasno da su ti dokumenti u vremenskoj zastari. Evo primjera. Empirijski opisati potrošački profil turista motiviranog kulturom u Hrvatskoj moguće je, ali na

178 Službene stranice Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, dostupno na: <https://min-kulture.gov.hr/eu-kultura/kulturna-bastina/kulturna-bastina-na-unesco-ovim-popisima/17251> (11. 7. 2024.).

179 Službene stranice Vijeća Europe, dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes> (11. 7. 2024.).

zastarjeloj platformi od čak 16 godina. U nedostatku recentnijih spoznaja, za potrebe ovog rada nije potrebno iznositi rezultate prvog i još uvijek jedinog nacionalnog istraživanja stavova i potrošnje posjetitelja kulturnih atrakcija i događanja. Treba reći da je upravo taj pristup tržišnog istraživanja jedino opravdan put za donošenje strateških razvojnih mjera i odluka u cilju podizanja kvalitete, konkurentnosti i održivosti kulturnog turizma u Hrvatskoj. U Strategiji razvoja održivog turizma do 2030. godine kulturni turizam temeljen na valorizaciji materijalne i nematerijalne kulturne baštine (osobito UNESCO), razvoj kulturnih tematskih cesta i putova (kulturne rute, hodočasnički putovi i slično) te ostalim sadržajima kulturnih i kreativnih industrija osobito će se poticati. Vrlo je važno da kulturni turizam kao jedan od ključni turističkih proizvoda ima uporište u nacionalnoj strategiji, ali je nužno empirijsko, razvojno i vremensko ažuriranje postojeće strategije, akcijskog plana i nacionalnog istraživanja s obzirom na aktualne trendove, sve veću zasićenost globalno turističkog tržišta te promjenjivu (nepredvidivu) i dinamičnu narav turizma općenito u svim pogledima.

5. Zaključak

Kulturni turizam nastaviti će rasti u budućnosti te će i dalje snažno privlačiti pozornost istraživača iz akademske zajednice, kao i kreatora i sukreatora turističkih politika. O Hrvatskoj kao zemlji bogate povijene i kulturne baštine, nasljeđa i identiteta kao neprocjenjivo vrijedne turističko-resursne osnove, u pravilu, ne treba opetovano argumentirati i dokazivati, ali je nužnost ukazivati na vremenski zastarjelu razvojnu platformu nacionalnih strateških dokumenata i istraživanja. To nikako ne smije i u konačnici nije opravdan okvir za donošenje kvalitetnih odluka u kulturno-turističkoj djelatnosti jer je to ništa drugo nego inercija i slučajnost. Jedan od primjera tomu je svakako segmentacija kulturnih turista utemeljena na vremenski zastarjeloj osnovi, a svima na je u današnje vrijeme jasno da se radi o izrazito heterogenoj i zahtjevnoj skupni potrošača. Metodološke ispravne i vremenski recentne empirijske informacije i spoznaje ambasadori su konkurentne prepoznatljivosti na tržištu kulturnog turizma. Neznanje je sve glasnjiji ubojica turističkog razvoja Hrvatske, stoga je za kraj ove rasprave potrebno naglasiti, kako ovim promišljanjima i rezultatima nikako nije bio primarni cilj kritizirati bilo koga, već buđenje znanstveno-stručnog promišljanja svih uključenih dionika.

Literatura

- ATLAS (2021). ATLAS Cultural Tourism Bibliography 2021., dostupno na: <https://www.richardstourism.com/atlas-cultural-tourism-project> (15.06.2024.).
- Budić, M., Slavuj Borčić, L. (2023). Prepoznatljivost i potencijal tradicijskih i umjetničkih obrta kao baštine Zagreba. *Geoadria*, 28 (1), 69-96. DOI: <https://doi.org/10.15291/geoadria.3882>
- Caspo, J. (2012). The Role and Importance of Cultural Tourism in Modern Tourism Industry. str.

- 201-232., u Kasimoglu, M. (ed.) (2012): Strategies for Tourism Industry - Micro and Macro Perspectives. InTech.
- Chen, G., Huang, S. (2018). Understanding Chinese cultural tourists: typology and profile. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 35 (2), 162-177. DOI: 10.1080/10548408.2017.1350253
- de Bruin, A., Jelinčić, D.A. (2016). Toward extending creative tourism: participatory experience tourism, *Tourism Review*, 71 (1), 57-66. DOI: <http://dx.doi.org/10.1108/TR-05-2015-0018>
- Dujmović, M., Vitasović, A. (2016). Cultural tourism - croatian perspective. *International journal of sustainable development and planning*, 11 (3), 407-415. DOI: 10.2495/SDP-V11-N3-407-415
- Institut za turizam (2009). Stavovi i potrošnja posjetitelja kulturnih atrakcija i događaja u Hrvatskoj - TOMAS Kulturni turizam 2008. Zagreb: Institut za turizam.
- Institut za turizam (2015). Akcijski plan kulturnog turizma. Zagreb: Institut za turizam.
- Jelinčić, D.A. (2004). Stanje, potencijali i perspektive kulturnog turizma u Hrvatskoj: uloga sustava u planiranju i provođenju programa kulturnog turizma. Doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Jelinčić, D.A. (2006). Kulturni, kreativni i hobby turizam: čipkarstvo kao tržišna niša. Festivali čipke i kulturni turizam / Petrović Leš, Tihana (ur.). Lepoglava : Turistička zajednica Grada Lepoglave; Grad Lepoglava, str. 51-68.
- Jelinčić, D.A. (2009). Abeceda kulturnog turizma. Zagreb: Meandarmedia.
- Jelinčić, D.A., Senkić, M. (2017). Creating a Heritage Tourism Experience: The Power of the Senses. *Etnološka tribina* 40, 47, 109-126. DOI:10.15378/1848-9540.2017.40.03
- Jelinčić, D.A., Žuvela, A.(2012). Facing the challenge? Creative tourism in Croatia,"*Journal of Tourism Consumption and Practice*, 4 (2), 78-90.
- Marinov, V., Assenova, M., Nikolova, V., Kazakov, A., Mitova, R., Petkova, E. (2020). Typology of cultural heritage attractions in Bulgaria. *International Scientific Conference GEOBALCANICA 2020* (ISSN: 1857-7636) (pp. 389-406) Ohrid, North Macedonia: Geobalcancia Society - Skopje, North Macedonia.
- McKercher, B. (2002). Towards a Classification of Cultural Tourists. *International journal of tourism research*, 4, 29-38. DOI: <https://doi.org/10.1002/jtr.346>
- McKercher, B., du Cros, H. (2003). Testing a Cultural Tourism Typology. *International journal of tourism research*, 5, 45-58. DOI: <https://doi.org/10.1002/jtr.417>
- Ministarstvo turizma Republike Hrvatske (2003). Strategija razvoja kulturnog turizma „od turizma i kulture do kulturnog turizma“. Zagreb: Ministarstvo turizma Republike Hrvatske.
- Niemczyk, A. (2013). Cultural tourists: "An attempt to classify them". *Tourism Management Perspectives*, 5, 24-30. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.tmp.2012.09.006>
- Nyaupane, G.P., Andereck, K.L. (2007). A typology of cultural heritage attraction visitors. *Beating the Odds with Tourism Research, Proceedings of TTRA 38th Annual Conference, Las Vegas, Nevada, USA (June 17-20)*, pp. 213-220.
- OECD (2009). *The Impact of Culture on Tourism*. Paris: OECD.
- Özel, Ç.H., Kozak, N. (2012). Motive Based Segmentation of the Cultural Tourism Market: A Study of Turkish Domestic Tourists. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 13, (3), 165-186. DOI: 10.1080/1528008X.2012.645199

- Reisinger, Y. (1994). Tourist - Host Contact as a Part of Cultural Tourism. *World Leisure & Recreation*, 36 (2), 24-28. DOI: 10.1080/10261133.1994.9673910
- Remoaldo, P., Serra, J., Marujo, N., Alves, J., Gonçalves, A., Cabeça, S., Duxbury, N. (2020): Profiling the participants in creative tourism activities: Case studies from small and medium sized cities and rural areas from Continental Portugal. *Tourism Management Perspectives*, 36,1-12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100746>
- Richards, G. (2003). What is Cultural Tourism?, u van Maaren, A. (ed.) (2003), *Erfgoed voor Toerisme*, Weesp: Nationaal Contact Monumenten.
- Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 12-21. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005>
- Richards, G. (ed.) (1996). *Cultural Tourism in Europe*. Wallingford: CABI.
- Rudan, E. (2011). *Menadžment u funkciji razvoja kulturnog turizma destinacije*. Doktorska disertacija. Opatija: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija.
- Rudančić, A., Mišević, P., Jagić, T. (2020). Analysis of the Cultural Offerings of the Ludbreg – Podravina Region - Empirical Research. *Podravina*, 19, (38), 114-124.
- Slunjski (2019). *Turističko geografsko vrednovanje kulturne baštine Međimurja*. Doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek.
- Slunjski, R. (2017). Touristic and geographic approach to the valorisation of cultural heritage. *Podravina*, 16, (31), 163-172.
- Službene stranice Google Znalac, dostupno na: <https://scholar.google.hr/citations?hl=hr&user=i1m4cDcAAAAJ> (10.07.2024).
- Službene stranice Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, dostupno na: <https://min-kulture.gov.hr/eu-kultura/kulturna-bastina/kulturna-bastina-na-unesco-ovim-popisima/17251> (11.07.2024.).
- Službene stranice Nacionalni repozitoriji disertacija i znanstvenih magistarskih radova, dostupno na: https://dr.nsk.hr/islandora/search/kulturni%20turizam%20?type=dismax&islandora_solr_search_navigation=0&f%5B2%5D=mods_date_year_s%3A%5B2000%20TO%202024%5D (10.07.2024.).
- Službene stranice Scopus, dostupno na: <https://www-scopus-com.ezproxy.nsk.hr/search/form.uri?display=basic&zone=header&origin=#basic> (10.07.2023.).
- Službene stranice Scopus, dostupno na: <https://www-scopus-com.ezproxy.nsk.hr/pages/citationOverview?authorsIds=26537679900&origin=AuthorProfile> (10.07.2024.).
- Službene stranice Vijeća Europe, dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes> (11.07.2024.).
- Službene stranice Web of Science, dostupno na: <https://www-webofscience-com.ezproxy.nsk.hr/wos/author/record/377731> (10.07.2024.).
- Smith, M.K. (2009). *Issues in Cultural Tourism Studies*. London, New York: Routledge.
- Tomljenović, R., Kunst I. (2014). From sun and sea tourism to cultural tourism – the case of Split-Dalmatia county. *European Journal of Tourism Research*, 8, 83-98. DOI: <https://doi.org/10.54055/ejtr.v8i.152>
- Tubić, D. (2019). *RURALNI TURIZAM: od teorije do empirije*. Virovitica: Visoka škola Virovitica.

- Tubić, D. (2024). Pustolovni, kulturni i zdravstveni turizam: znanost i struka zaključuju. Virovitica: Veleučilište u Virovitici (znanstvena knjiga u objavi).
- UNESCO (2003). Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage 2003. Paris: UNESCO.
- UNWTO (2012): Tourism and Intangible Cultural Heritage. Madrid: UNWTO.
- UNWTO (2015): Global Report on Cultural Routes and Itineraries. Madrid: UNWTO.
- UNWTO (2018). Tourism and Culture Synergies. Madrid: UNWTO. DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284418978>
- UNWTO, ETC (2005). City Tourism & Culture: The European Experience. Madrid: UNWTO.
- Vlada Republike Hrvatske (2022). Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine. Zagreb, dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2023_01_2_18.html (15.06.2024.).
- von Rohrscheidt, A.M. (2008): Cultural Tourism - concerning the definition. Turystyka Kulturowa, 1, 46-62.
- Vukonić, B., Čavlek, N. (ur.) (2001). Rječnik turizma. Zagreb: Masmedia.
- Zadel Z. (2011). *Uloga kulturnog turizma u jačanju konkurentne prednosti turističke destinacije*.
- Opatija: Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.

EKONOMIJA I POSLOVNA
EKONOMIJA/ECONOMY AND
BUSINESS ECONOMY

Socio-demographic and educational influences on entrepreneurial intentions: evidence from business students in Croatia

Prethodno priopćenje

Tajana Barbić

Institute of Economics
Trg J. F. Kennedyja 7
Zagreb
tbarbic@eizg.hr

Iva Čondić-Jurkić

Rochester Institute of Technology Croatia
Don Frana Bulica 8
Dubrovnik
iva.condic-jurkic@croatia.rit.edu

Ana Havelka
Meštrović

Rochester Institute of Technology Croatia
Don Frana Bulica 8
Dubrovnik
ana.havelka-mestrovic@croatia.rit.edu

Abstract

Entrepreneurship is a crucial driver of economic growth, innovation, and job creation at various levels. Using a structured questionnaire, this study examines the socio-demographic and educational factors influencing entrepreneurial intentions among students enrolled in undergraduate business programs in Croatia. The research findings reveal a statistically significant correlation between entrepreneurial intentions and gender, country of origin, parental entrepreneurial background, education on entrepreneurship, and the ability to recognize business ideas, while factors such as place of residence (i.e. urban vs. rural background), family size, type of educational institution (public vs. private), work experience, income level, and life satisfaction showed no significant impact. These results highlight the importance of supportive ecosystems and educational programs in fostering entrepreneurship, providing valuable insights for policymakers and educators aiming to enhance local entrepreneurial capacities.

Keywords: entrepreneurial intentions, socio-demographic factors, business students

Sociodemografski i obrazovni utjecaji na poduzetničke namjere: primjer studenata poslovnih studija u Hrvatskoj

Sažetak

Poduzetništvo je ključan pokretač gospodarskog rasta, inovacija i otvaranja radnih mjesta na različitim razinama. Korištenjem strukturiranog upitnika ovo istraživanje ispituje socio-demografske i obrazovne čimbenike koji utječu na poduzetničke namjere među studentima preddiplomskih poslovnih studija u Hrvatskoj. Rezultati istraživanja pokazuju statistički značajnu povezanost između poduzetničkih namjera i spola, zemlje porijekla, roditeljskog poduzetničkog podrijetla, poduzetničkog obrazovanja i sposobnosti prepoznavanja poslovne ideje, dok čimbenici poput urbane, tj. ruralne sredine, veličine obitelji, vrste obrazovne institucije (javna vs. privatna), radnog iskustva, razine prihoda i životnog zadovoljstva ne pokazuju značajan utjecaj. Rezultati ističu važnost podržavajućih ekosustava i obrazovnih programa u poticanju poduzetništva te pružaju vrijedne uvide za donositelje politika i edukatore s ciljem jačanja lokalnih poduzetničkih kapaciteta.

Ključne riječi: poduzetničke namjere, sociodemografski čimbenici, studenti poslovnih studija

1 Introduction

Entrepreneurship is a key driver of economic growth, innovation, and job creation at the country, regional, and local levels (Acs et al., 2017). Spurring entrepreneurship at the county and local levels is crucial for several reasons. Local entrepreneurship drives economic development by creating jobs, stimulating local economies, and fostering innovation. It also enhances the resilience of local communities by diversifying economic activities and reducing dependence on external markets (Fritsch and Storey, 2014). Supporting local entrepreneurs can lead to more equitable economic growth, as it allows for the inclusion of diverse groups and helps address regional economic disparities (Minniti, 2008). By focusing on local-level entrepreneurship, policymakers can tailor support programs to the specific needs and strengths of their communities, leading to more effective and sustainable entrepreneurial ecosystems (Audretsch, 2007). One important aspect is designing appropriate education and training programs for entrepreneurship. Understanding

the factors that influence entrepreneurial capacity and intentions is essential for developing effective policies and educational programs to foster entrepreneurial activities.

The Global Entrepreneurship Monitor (GEM) analyzes entrepreneurship in selected countries, including Croatia. Although Croatia's Total Early-Stage Entrepreneurial Activity (TEA) rate was higher than the EU average in 2022, this was accompanied by low established business ownership, suggesting sustainability challenges (GEM, 2023). Fear of failure is higher in Croatia, and the country faces issues with access to finance and regulatory barriers (CEPOR, 2023). The National Entrepreneurship Context Index (NECI) placed Croatia sixteenth out of 18 EU countries in 2022 (GEM, 2023). Urban regions, especially Zagreb, have higher TEA rates and better support systems than rural areas, which struggle with limited access to financial capital, markets, and entrepreneurial support services. The lagging behind is especially pronounced in regions like Northern Croatia and Slavonia and Baranja (CEPOR, 2023).

The potential of entrepreneurship in Croatia is not fully utilized at the national and local levels. The pressing question is: how can it be effectively enhanced? Fritsch and Storey (2014) identify at least four factors that influence the emergence of innovative start-ups on the regional level: the founder's personal background and personality, education at an entrepreneurial university, geographical labor market mobility and experience gained in dependent employment, and the start-up conditions in the founder's region of residence. Fritsch and Aamoucke (2013) and Bade and Nerlinger (2000) demonstrate a strong positive correlation between the number of innovative start-ups and the presence of universities and other public research institutes in a region.

This paper investigates the impact of various socio-demographic and educational factors on entrepreneurial capacity and intentions, focusing on the importance of fostering entrepreneurship at the county and local levels. Specifically, it explores the influence of gender, country of origin, urban vs. rural background, parental background, family size, former education on entrepreneurship, type of educational institution (public vs. private), work experience, income level, life satisfaction level, and the ability to recognize business ideas. The findings are based on the analysis of a questionnaire conducted among business students in Croatia. The selected factors and formulated expectations are based on an extensive literature review. Individuals from countries with supportive entrepreneurial ecosystems are expected to have higher entrepreneurial intentions (Bowen and De Clercq, 2008). Gender differences in entrepreneurship have been widely studied, with research showing that men are generally more inclined towards entrepreneurship than women (Minniti and Nardone, 2007). Urban backgrounds are expected to positively impact entrepreneurial intentions due to better access to resources and networks (Florida, 2002). Having entrepreneurial parents is expected to increase entrepreneurial intentions through mentorship and financial support (Aldrich and Cliff, 2003).

The intergenerational transmission of entrepreneurial spirit underscores the role of family influence in cultivating future business leaders (Fairlie and Robb, 2007). Higher income levels are expected to positively impact entrepreneurial intentions by providing better access to resources and reducing financial barriers (Hurst and Lusardi, 2004), as well as higher life satisfaction levels, as satisfied individuals may feel more confident and motivated to start a business (Diener et al., 2002). The type of educational institution attended, whether public or private, may also impact entrepreneurial capacity. Entrepreneurship education, in particular, has been shown to enhance entrepreneurial skills, self-efficacy, and intentions (Rae, 2007). This paper also evaluates the impact of former entrepreneurship-specific education on entrepreneurial intentions.

This paper contributes to the literature by providing a comprehensive analysis of how socio-demographic and educational factors influence entrepreneurial capacity and intentions. By examining gender, country of origin, urban vs. rural background, parental background, family size, former education in entrepreneurship, type of educational institution (public vs. private), work experience, income level, life satisfaction level, and the ability to recognize business ideas, this study offers a comprehensive understanding of the determinants of entrepreneurial potential. It fills a gap in the literature by integrating various factors, which have often been studied in isolation. The paper adds to a scarce literature that analyses the entrepreneurial potential and intentions of business students in Croatia (Dabic et al., 2012; Pfeifer, 2014; Rajh et al., 2018, Sirola, 2020). Additionally, the paper highlights the importance of local-level support systems and policies in fostering entrepreneurship, providing valuable insights for policymakers and educators to create more inclusive and effective entrepreneurial ecosystems.

The remainder of the paper is structured as follows. Following this introduction, the paper presents the literature review, which provides the foundation for the development of the hypotheses. Section 3 provides an overview of the data and methodology used in the study. Section 4 presents the key findings, while the final section summarizes the main insights and conclusions drawn from the study, discusses the implications and limitations, and suggests directions for future research.

2 Literature review and hypotheses development

There is an extensive body of literature that analyzes entrepreneurial intentions and capacity based on various internal and external factors (Lüthje and Franke, 2003; Wang and Wong, 2004; Turker et al., 2005; Veciana et al., 2005; Dabic et al., 2012). In particular, the literature points to two main theoretical models of entrepreneurial intention. The entrepreneurial event model, developed by Shapero and Sokol (1982), posits that entrepreneurial intention depends on perceived desirability, propensity to act, and perceived feasibility. The Theory of Planned Behavior

(TPB), introduced by Ajzen (1991) and applied to entrepreneurship by Krueger and Carsrud (1993), identifies attitude toward entrepreneurship, subjective norms, and perceived behavioral control as key factors.

In this paper, the primary focus is on the socio-demographic and educational factors. Accordingly, the paper will present and critically analyze the relevant streams of literature in these areas. The country of origin significantly influences entrepreneurial intentions and capacities, primarily through the varying availability of resources, cultural attitudes towards entrepreneurship, and regulatory environments. Acs et al. (2008) suggest that individuals born in countries with supportive entrepreneurial ecosystems, characterized by favorable regulatory frameworks, access to financial resources, and a strong culture of innovation, are more likely to engage in entrepreneurial activities.

The geographic origin of individuals, specifically whether they come from urban or rural areas, affects their entrepreneurial capacity. Urban environments typically offer superior access to educational resources, training programs, and funding sources, providing a significant advantage for aspiring entrepreneurs (Audretsch and Lehmann, 2005). Networking opportunities are more abundant in urban areas, allowing for connections with experienced entrepreneurs and industry professionals (Feldman, 2001). While urban areas offer larger and more diverse markets conducive to business ventures (Glaeser et al., 2010), rural students may find unique entrepreneurial opportunities in niche markets within their communities (Alsos et al., 2003).

Gender differences in entrepreneurship have been widely studied, with research consistently showing that men are generally more inclined towards entrepreneurship than women. This disparity is often attributed to differences in risk tolerance, self-efficacy, and societal norms (Wilson et al., 2007; Gupta et al., 2008). Additionally, evidence is not uniform regarding women's access to finance. While there is a stream of literature suggesting women face greater barriers, such as limited access to financing and professional networks, which can hinder their entrepreneurial endeavors (Brush et al., 2006), Harrison and Mason (2007) suggest that intergender differences are indeed small and only rarely significant regarding access to venture capital. Shinnar et al. (2012) identified significant gender disparities in university students' perceptions of entrepreneurial barriers, noting that these differences vary across cultural contexts. For instance, the study found that women in the United States and Belgium perceived the fear of failure and lack of competency as more significant barriers compared to men, while in China, the difference between men's and women's perceptions of these barriers was not statistically significant. Despite these challenges, some studies indicate that businesses owned by women can be equally successful when measured by longevity and profitability, though they may grow at a slower rate (Fairlie and Robb, 2007). Wilson et al. (2007) demonstrate that entrepreneurship education can mitigate gender differences for women aspiring to become entrepreneurs. This form of education acts as an equalizer by potentially

alleviating the negative impact of low self-efficacy, thereby enhancing the likelihood of successful business creation by women.

Parental background, including socioeconomic status and parents' entrepreneurial experience, plays a crucial role in shaping entrepreneurial capacity. Having entrepreneurial parents can significantly influence an individual's entrepreneurial intentions and success (Aldrich and Cliff, 2003). They may also receive more encouragement and support to take risks and pursue innovative ideas. Entrepreneurial parents can provide mentorship, financial support, and valuable industry insights (Carr and Sequeira, 2007, Bosma et al., 2012). Additionally, growing up in an entrepreneurial environment can instill entrepreneurial values and skills from an early age. Parents who are entrepreneurs can serve as role models, demonstrating the feasibility and benefits of entrepreneurial careers. This exposure can increase self-efficacy and the likelihood of pursuing entrepreneurship (Scherer et al., 1989). In general, children of entrepreneurs are more likely to pursue entrepreneurial careers themselves, benefitting from their parents' experience, resources, and networks (Fairlie and Robb, 2007). This intergenerational transmission of entrepreneurial spirit highlights the significant role of family influence in cultivating future business leaders. Laspita et al. (2012) emphasize that the impact of entrepreneurial parents and grandparents on their offspring varies across families and nations; these influences are particularly strong in cultures characterized by high levels of in-group collectivism.

The influence of family size on entrepreneurial intentions and capacity has also been examined in the literature. Aldrich and Cliff (2003) propose that larger families may dilute available resources, both financial and emotional, potentially reducing entrepreneurial intentions. Conversely, smaller families can concentrate their support, which may facilitate business ventures. However, smaller family units may face limitations in resource mobilization, particularly in terms of accessing funding and securing human resources. Many entrepreneurs depend on family members as employees, particularly during the start-up phase, as noted by Aldrich and Langton (1998).

The impact of income level and life satisfaction on entrepreneurial intentions is not straightforward, according to the literature. Higher income levels provide financial stability, enabling individuals to consider starting their own businesses. Studies show that wealthier individuals can overcome liquidity constraints and have better access to capital, fostering entrepreneurial activities (Hurst and Lusardi, 2004). Life satisfaction, reflecting overall well-being, also impacts entrepreneurial intentions. Binder and Coad (2013) report that individuals transitioning from regular employment to self-employment experience an increase in life satisfaction that can last up to two years. However, individuals moving from unemployment to self-employment do not exhibit higher satisfaction levels compared to those who move from unemployment to regular employment.

The type of educational institution, whether public or private, might influence entrepreneurial capacity. Private schools often boast superior resources, adaptable curricula, and extensive networking opportunities. Students at private institutions typically have greater exposure to successful entrepreneurs through guest lectures, workshops, and networking events, providing them with valuable inspiration and practical skills (Gibb, 2002). Conversely, public schools can benefit from government support and policy initiatives aimed at fostering entrepreneurship. The success of entrepreneurship education in public versus private institutions is influenced by cultural and contextual factors, underscoring the need for customized approaches in various environments.

Work experience, particularly in industry, has been shown to enhance entrepreneurial intentions (Davidsson and Honig, 2003) and support venture emergence (Dimov, 2010). Exposure to real-world challenges and organizational practices helps individuals develop the confidence, skills, and networks necessary for starting and managing a business. However, some evidence in the literature challenges the idea that prior work experience is a key driver of students' entrepreneurial intentions and activities (Nguyen, 2018; Kautonen et al., 2010). These mixed findings may be partly explained by the difficulties in measuring work experience effectively (Miralles et al., 2016).

Previous educational experience and having a business idea also play a crucial role in shaping entrepreneurial intentions and capacities. Entrepreneurship education, in particular, has been shown to enhance entrepreneurial skills, self-efficacy, and intentions (Rae, 2007). Educational programs that include experiential learning, mentorship, and real-world applications of entrepreneurial concepts are particularly effective in fostering entrepreneurial capacities (Pittaway and Cope, 2007). Peterman and Kennedy (2003) found that participation in entrepreneurship education programs positively influences the development of business ideas and subsequent entrepreneurial intentions. These programs provide the necessary skills and knowledge to recognize and evaluate opportunities, thereby enhancing entrepreneurial readiness. Entrepreneurial intentions and readiness are significantly influenced by the presence of a viable business idea. Opportunity recognition is a fundamental concept in entrepreneurship research. Ardichvili et al. (2003) propose that the ability to identify business opportunities is a critical component of entrepreneurial readiness. This is supported by the work of Shane and Venkataraman (2000), who argue that opportunity recognition differentiates entrepreneurs from non-entrepreneurs.

Resulting from the analysis of the existing literature, the following hypotheses are proposed:

- H1: Gender significantly influences entrepreneurial intentions, with male students exhibiting higher entrepreneurial intentions compared to female students.

- H2: Individuals from countries with strong cultural support for entrepreneurship and good economic conditions exhibit higher entrepreneurial intentions compared to individuals from countries with less cultural support and weaker economic conditions.
- H3: Business students born in urban areas will show higher entrepreneurial intentions than those born in rural areas due to greater access to resources and networks.
- H4: Students with a parental entrepreneurial background are more likely to exhibit stronger entrepreneurial intentions than those without a parental entrepreneurial background.
- H5: Individuals from larger families are more likely to have a higher intention to become entrepreneurs than individuals from smaller families.
- H6: There is a positive relationship between participation in entrepreneurship education and the likelihood of students expressing entrepreneurial intentions.
- H7: Business students attending private educational institutions will show higher entrepreneurial intentions than those attending public institutions.
- H8: Business students with prior work experience show higher entrepreneurial intentions than those without it.
- H9: Income level is positively related to entrepreneurial intentions, with higher-income students showing greater willingness to start a business.
- H10: Life satisfaction has no significant impact on the entrepreneurial intentions of business students.
- H11: The ability to recognize business ideas is positively associated with the likelihood of starting the business.

3 Data and Methodology

This research was conducted in the form of a survey. Data collection involved administering a structured questionnaire to undergraduate business students from public and private business schools in Croatia. Lecturers distributed the questionnaires to students after their classes. Students were informed that the study was anonymous and that the data collected would be used exclusively for scientific research. They were assured no personal information would be gathered, preventing any identification of respondents, and there would be no financial or other compensation for participation. Students were also told they could withdraw from the study at any point without facing any consequences. Of the 200 questionnaires handed out, 186 were returned; one was incomplete and thus excluded from the analysis, leaving a sample of 185 responses and a response rate of 93%.

The questionnaire consisted of two sections: the first focused on the socio-demographic characteristics of the respondents and their basic entrepreneurial intentions. The second section explored students' attitudes and perceptions regarding sociological, psychological, and personality traits identified in the literature as relevant to entrepreneurial profiles, as outlined by Coduras et al. (2016). To identify participants' intention to start a business initiative, they were asked to select one of the following options: (1) No, never; (2) Maybe, but not in the next 5 years; (3) Yes, within the next 3 years. To determine whether statistically significant differences existed in survey responses based on factors such as gender, country of origin, place of residence, parental entrepreneurial background, income level, type of business school, entrepreneurship education, work experience, life satisfaction, and the ability to recognize business ideas, a chi-square test of independence was conducted. This test is appropriate for identifying the correlation between categorical variables. It assesses whether there is a significant relationship between two variables by testing the null hypothesis that the variables are independent – that the occurrence of one does not affect the other. The chi-square statistic is calculated by comparing observed frequencies with expected frequencies in each category. A high chi-square value coupled with a p-value below the significance threshold (usually 0.05) indicates a statistically significant correlation, suggesting the variables are not independent.

4 Research results

Our sample consists of 185 undergraduate business students from both private (62.2%) and public (37.8%) business schools in Croatia. Female students represent 61.1% of the total sample and 38.9% of the respondents are male students. The majority of the respondents are between 18 and 24 years of age (95.1%), while 4.9% of the participants were between 25 and 28 years old. 63.3% of the respondents report they have had some specific education training on entrepreneurship, while 36.7% have not had it yet. Regarding their country of origin, 75.7% of the respondents come from Croatia, 13% are from the USA, and the rest of the respondents (11.3%) are students from other countries. The collected data indicate that even 80.5% of the respondents are originally from urban places of residence and 19.5% come from rural (countryside) areas. In terms of the size of the family, 92.5% are from families with up to 6 members, while only 7.5% of respondents have large families with 7 or more members. The majority of respondents (69.2%) report medium, 21.1% report high, and 8.6% report low family income level. When it comes to the entrepreneurial background of their parents, 45.4% of the respondents report that one of their parents is or was an entrepreneur. Interestingly, 88.6% of the respondents have had some kind of work experience, mainly in the form of student internships, while 11.4% of them still have not had any work experience. It is interesting to observe that, altho-

ugh students are still undergraduates, 17.3% of them have already started a new business, either alone (5.4%) or with others (11.9%). Also, 12.4% of them report investing their money once (9.7%) or multiple times (2.7%). When observing their close environment/society/market, 27% of them have frequently detected some needs that can be translated into business ideas, while the remainder have done it sometimes (61.6%) or never (11.4%).

Regarding the respondents' entrepreneurial readiness, 30.8% indicated that they intend to start a business within the next 3 years, 58.9% indicated maybe, but not in the next 5 years, while 10.3% of the respondents indicated they have no intentions to start a business, as can be seen in Table 1.

Table 1. Entrepreneurial readiness

	Frequency	Percent
No, never	19	10.3
Maybe, but not in the next 5 years	109	58.9
Yes, within the next 3 years	57	30.8
Total	185	100.0

Source: Authors' calculations.

A detailed breakdown of entrepreneurial intentions regarding gender is presented in Table 2. While only 23.9% of female respondents were interested in starting their business within the next 3 years, 41.6% of males had such entrepreneurial intentions.

Table 2. Entrepreneurial readiness regarding gender

		Never	Maybe	Yes, within 3 years	Total
Female	Count	16	70	27	113
	Expected Count	11.6	66.6	34.8	113.0
	Percent within gender	14.2%	61.9%	23.9%	100%
	Percent within start business	84.2%	64.2%	47.4%	61.1%
Male	Count	3	39	30	72
	Expected Count	7.4	42.4	22.2	72.0
	Percent within gender	4.2%	54.2%	41.6%	100%
	Percent within start business	15.8%	35.8%	52.6%	38.9%
Total	Count	19	109	57	185
	Expected Count	19.0	109.0	57.0	185.0
	Percent of total	10.3%	58.9%	30.8%	100%

Source: Authors' calculations.

Further, a chi-squared test was conducted to find out whether there were significant differences in terms of the respondents' entrepreneurial readiness according to their gender, country of origin, place of residence, parental entrepreneurial background, family size, former education on entrepreneurship, type of business school (public vs. private), work experience, income level, life satisfaction, and recognizing business ideas. The results are presented in Table 3.

Table 3. Results of chi-square test of independence

		Value	df	Asymptotic Sig. (2-sided)
Gender	Pearson Chi-Square	9.236 ^a	2	.010
	Likelihood Ratio	9.700	2	.008
	Linear-by-Linear Association	9.148	1	.002
	N of Valid Cases	185		
Country	Pearson Chi-Square	37.247 ^a	20	.011
	Likelihood Ratio	33.274	20	.031
	Linear-by-Linear Association	2.238	1	.135
	N of Valid Cases	185		
Habitat	Pearson Chi-Square	2.068 ^a	2	.356
	Likelihood Ratio	1.865	2	.394
	Linear-by-Linear Association	.534	1	.465
	N of Valid Cases	185		
Parents	Pearson Chi-Square	23.492 ^a	2	<.001
	Likelihood Ratio	26.725	2	<.001
	Linear-by-Linear Association	22.940	1	<.001
	N of Valid Cases	185		
Education on entrepreneurship	Pearson Chi-Square	7.531 ^a	2	.023
	Likelihood Ratio	7.562	2	.023
	Linear-by-Linear Association	7.402	1	.007
	N of Valid Cases	184		
Work experience	Pearson Chi-Square	1.677 ^a	2	.432
	Likelihood Ratio	1.781	2	.410
	Linear-by-Linear Association	1.591	1	.207
	N of Valid Cases	185		
Public vs. private business schools	Pearson Chi-Square	3.338 ^a	2	.188
	Likelihood Ratio	3.398	2	.183
	Linear-by-Linear Association	3.209	1	.073
	N of Valid Cases	185		

Family size	Pearson Chi-Square	10.430 ^a	18	.917
	Likelihood Ratio	13.397	18	.767
	Linear-by-Linear Association	.000	1	.991
	N of Valid Cases	184		
Income	Pearson Chi-Square	5.658 ^a	4	.226
	Likelihood Ratio	4.841	4	.304
	Linear-by-Linear Association	2.676	1	.102
	N of Valid Cases	183		
Life satisfaction	Pearson Chi-Square	8.577 ^a	6	.199
	Likelihood Ratio	10.545	6	.103
	Linear-by-Linear Association	1.219	1	.270
	N of Valid Cases	185		
Business idea	Pearson Chi-Square	52.698 ^a	4	<.001
	Likelihood Ratio	42.055	4	<.001
	Linear-by-Linear Association	29.694	1	<.001
	N of Valid Cases	185		

Source: Authors' calculations.

There is a statistically significant difference between female and male respondents regarding willingness to start a new business ($\chi^2=9.236$, $p=0.010$). This result confirms our hypothesis H1 and is consistent with previous work suggesting that women are less entrepreneurially oriented.

In addition to gender differences, the research results indicated statistically significant differences in cases of country of origin ($\chi^2=37.247$, $p=0.011$), parental entrepreneurial background ($\chi^2=23.492$, $p<0.001$), education on entrepreneurship ($\chi^2=7.531$, $p=0.023$), and ability to recognize business ideas ($\chi^2=52.698$, $p<0.001$), thereby confirming hypotheses H1, H2, H4, H6, and H11. On the contrary, place of residence ($\chi^2=2.068$, $p=0.356$), family size ($\chi^2=10.430$, $p=0.917$), type of business school ($\chi^2=3.338$, $p=0.188$), work experience ($\chi^2=1.677$, $p=0.432$), and income level ($\chi^2=5.658$, $p=0.226$) showed no statistically significant correlation with respondents' readiness to start a business, thereby leading to the rejection of hypotheses H3, H5, H7, H8, H9. Life satisfaction ($\chi^2=8.577$, $p=0.199$) also showed no statistically significant correlation with respondents' readiness to start a business, thereby confirming the hypotheses H10.

The significant impact of country of origin on entrepreneurial readiness aligns with existing literature, which suggests that national cultural, economic, and regulatory environments play crucial roles in shaping entrepreneurial intentions. Acs et al. (2008) argue that supportive entrepreneurial ecosystems, characterized by favorable regulatory frameworks and access to financial resources, enhance entre-

preneurial activities. The findings confirm this, indicating that respondents from countries with more supportive environments are more likely to exhibit entrepreneurial readiness.

The strong significance of parental entrepreneurial background underscores the importance of early exposure to entrepreneurship. This finding is consistent with studies by Aldrich and Cliff (2003) and Laspita et al. (2012), which highlight the intergenerational transmission of entrepreneurial spirit. Early exposure through entrepreneurial parents provides mentorship, and financial support, and promotes entrepreneurial values and self-efficacy from a young age, significantly influencing entrepreneurial intentions and readiness.

The results show that education on entrepreneurship significantly impacts entrepreneurial readiness, which supports the findings of Wilson et al. (2007) and Lütjhe and Franke (2003). They demonstrated that entrepreneurship education enhances self-efficacy and provides essential skills, thereby mitigating gender differences and supporting business creation. This aligns with the broader literature, which emphasizes the critical role of formal education in equipping individuals with the knowledge and confidence necessary for entrepreneurial success.

The ability to recognize business ideas was also found to have a significant impact on entrepreneurial readiness. Ardichvili et al. (2003) noted the importance of opportunity recognition in entrepreneurial success, asserting that the capacity to identify viable business ideas is crucial for entrepreneurship. Our findings corroborate this, indicating that those with a keen ability to recognize business opportunities are more prepared to start a business.

On the other hand, factors such as place of residence, family size, type of business school, work experience, income level, and life satisfaction showed no statistically significant correlation with respondents' readiness to start a business. This suggests that while socio-demographic and educational factors like country of origin, parental background, and entrepreneurship education are critical, other factors may be more complex or context-dependent. The lack of significant correlation between factors such as place of residence, family size, income level, and life satisfaction with entrepreneurial readiness indicates that the influence of these variables might be indirect or mediated by other factors. The non-significant result suggests that whether respondents are from urban or rural areas does not significantly affect their entrepreneurial readiness in this study. This contrasts with some literature (Audretsch and Lehmann, 2005; Glaeser et al., 2010), which suggests urban environments provide superior networking and educational resources. The discrepancy might indicate the need for a more nuanced analysis or that other factors mitigate the urban-rural divide in this sample. Income level not being significant implies that financial stability may not be the primary driver of entrepreneurial readiness in this sample. While some studies (Hurst and Lusardi, 2004) highlight the importance of wealth in overcoming liquidity constraints, this result suggests other factors may play a more critical role in this context. Life satisfaction did not

show a significant association, suggesting it may not directly influence entrepreneurial readiness. This aligns with mixed findings in the literature (Binder and Coad, 2013), indicating that the relationship between life satisfaction and entrepreneurial intentions is complex and potentially mediated by other factors.

5 Conclusions

This study provides a comprehensive analysis of the socio-demographic and educational factors influencing entrepreneurial capacity and intentions among students enrolled in business programs in Croatia. By investigating a range of factors, including gender, country of origin, urban versus rural background, parental entrepreneurial background, family size, education in entrepreneurship, type of educational institution, previous work experience, income level, life satisfaction, and ability to recognize business ideas, this paper highlights the complex nature of entrepreneurial potential. Significant differences in entrepreneurial readiness were observed based on gender, country of origin, parental entrepreneurial background, education on entrepreneurship, and the ability to recognize business ideas. These results suggest that national entrepreneurial ecosystems, early exposure to entrepreneurship, formal education, and opportunity recognition are crucial drivers of entrepreneurial intentions. However, factors such as place of residence, family size, income level, type of business school, work experience, and life satisfaction did not show a significant association with entrepreneurial readiness, indicating the complex and context-dependent nature of these influences.

By identifying the significant and non-significant factors, this study provides valuable insights for policymakers and educators. Tailoring support programs to the specific needs and strengths of local communities, enhancing entrepreneurship education, and fostering a supportive environment can lead to more effective and sustainable entrepreneurial ecosystems on country, regional, and local levels. The findings also emphasize the need for inclusive policies that consider diverse socio-demographic backgrounds to address regional disparities and promote equitable economic growth.

Despite the valuable insights provided by this study, several limitations should be acknowledged. The limited geographic scope may restrict the generalizability of the findings to other cultural or economic contexts. Additionally, the reliance on self-reported data introduces potential biases, while the cross-sectional design limits the ability to establish causal relationships. Future research could benefit from expanding the geographic diversity of participants, incorporating longitudinal designs, and exploring additional variables to better understand the drivers of entrepreneurial intentions. In-depth qualitative studies and analyses of policy impacts and regional differences would also offer deeper insights into how these factors influence entrepreneurial activity.

References

- Acs, Z. J., Desai, S., & Hessels, J. (2008). Entrepreneurship, economic development and institutions. *Small Business Economics*, 31(3), 219-234. <https://doi.org/10.1007/s11187-008-9135-9>
- Acs, Z. J., Szerb, L., & Autio, E. (2017). *Global Entrepreneurship Index 2017*. Springer.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
- Aldrich, H. E., & Cliff, J. E. (2003). The pervasive effects of family on entrepreneurship: Toward a family embeddedness perspective. *Journal of Business Venturing*, 18(5), 573-596. [https://doi.org/10.1016/S0883-9026\(03\)00011-9](https://doi.org/10.1016/S0883-9026(03)00011-9)
- Aldrich, H. E., & Langton, N. (1998). Human resource management and organizational life cycles. In P. D. Reynolds, W. Bygrave, N. M. Carter, P. Davidsson, W. B. Gartner, C. M. Mason, & P. P. McDougall (Eds.), *Frontiers of Entrepreneurship Research 1997* (pp. 349-357).
- Babson College, Center for Entrepreneurial Studies.
- Alsos, G. A., Ljunggren, E., & Pettersen, T. L. (2003). Farm-based entrepreneurs: What triggers the start-up of new business activities? *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 10(4), 435-443. <https://doi.org/10.1108/14626000310504747>
- Ardichvili, A., Cardozo, R., & Ray, S. (2003). A theory of entrepreneurial opportunity identification and development. *Journal of Business Venturing*, 18(1), 105-123. [https://doi.org/10.1016/S0883-9026\(01\)00068-4](https://doi.org/10.1016/S0883-9026(01)00068-4)
- Audretsch, D. B. (2007). *The entrepreneurial society*. Oxford University Press.
- Audretsch, D. B., & Lehmann, E. E. (2005). Does the knowledge spillover theory of entrepreneurship hold for regions? *Research Policy*, 34(8), 1191-1202. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2005.03.012>
- Bade, F. J., & Nerlinger, E. (2000). The spatial distribution of new technology-based firms: Empirical results for West Germany. *Papers in Regional Science*, 79(2), 155-176. <https://doi.org/10.1111/j.1435-5597.2000.tb00766.x>
- Binder, M., & Coad, A. (2013). Life satisfaction and self-employment: A matching approach. *Small Business Economics*, 40(4), 1009-1033. <https://doi.org/10.1007/s11187-011-9413-9>
- Bosma, N., Hessels, J., Schutjens, V., Van Praag, M., & Verheul, I. (2012). Entrepreneurship and role models. *Journal of Economic Psychology*, 33(2), 410-424. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.03.004>
- Bowen, H. P., & De Clercq, D. (2008). Institutional context and the allocation of entrepreneurial effort. *Journal of International Business Studies*, 39(4), 747-767. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400343>
- Brush, C. G., Carter, N. M., Gatewood, E. J., Greene, P. G., & Hart, M. M. (2006). *Women and entrepreneurship: Contemporary classics*. Edward Elgar Publishing.
- Carr, J. C., & Sequeira, J. M. (2007). Prior family business exposure as intergenerational influence and entrepreneurial intent: A theory of planned behavior approach. *Journal of Business Research*, 60(10), 1090-1098. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2006.12.016>
- CEPOR (2023). *SME Report*. Centre for Policy Excellence in Small and Medium Enterprises.
- Coduras, A., Saiz-Alvarez, J. M., & Ruiz, J. (2016). Measuring readiness for entrepreneurship: An information tool proposal. *Journal of Innovation and Knowledge*, 1(2), 99-108. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2016.02.003>

- Dabic, M., Daim, T., Bayraktaroglu, E., Novak, I., & Basic, M. (2012). Exploring gender differences in attitudes of university students towards entrepreneurship: An international survey. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 4(3), 316-336. <https://doi.org/10.1108/17566261211264172>
- Davidsson, P., & Honig, B. (2003). The role of social and human capital among nascent entrepreneurs. *Journal of Business Venturing*, 18(3), 301-331. [https://doi.org/10.1016/S0883-9026\(02\)00097-6](https://doi.org/10.1016/S0883-9026(02)00097-6)
- Diener, E., Lucas, R. E., & Oishi, S. (2002). Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction. In C. R. Snyder & S. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology* (pp. 463-473). Oxford University Press.
- Dimov, D. (2010). Nascent entrepreneurs and venture emergence: Opportunity confidence, human capital, and early planning. *Journal of Management Studies*, 47(6), 1123-1153. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2009.00874.x>
- Fairlie, R. W., & Robb, A. M. (2007). Families, human capital, and small business: Evidence from the Characteristics of Business Owners Survey. *Industrial and Labor Relations Review*, 60(2), 225-245. <https://doi.org/10.1177/001979390706000204>
- Feldman, M. P. (2001). The entrepreneurial event revisited: Firm formation in a regional context. *Industrial and Corporate Change*, 10(4), 861-891. <https://doi.org/10.1093/icc/10.4.861>
- Florida, R. (2002). *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community, and everyday life*. Basic Books.
- Fritsch, M., & Aamoucke, R. (2013). Regional public research, higher education, and innovative start-ups: An empirical investigation. *Small Business Economics*, 41(4), 865-885. <https://doi.org/10.1007/s11187-013-9510-z>
- Fritsch, M., & Storey, D. J. (2014). Entrepreneurship in a regional context: Historical roots, recent developments, and future challenges. *Regional Studies*, 48(6), 939-954. <https://doi.org/10.1080/00343404.2014.892574>
- GEM (2023). *Global Entrepreneurship Monitor 2022 Global Report*. <https://www.gemconsortium.org/reports/latest-global-report>
- Gibb, A. (2002). In pursuit of a new entrepreneurial paradigm for learning: Creative destruction, new values, new ways of doing things, and new combinations of knowledge. *International Journal of Management Reviews*, 4(3), 233-269. <https://doi.org/10.1111/1468-2370.00086>
- Glaeser, E. L., Rosenthal, S. S., & Strange, W. C. (2010). Urban economics and entrepreneurship. *Journal of Urban Economics*, 67(1), 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.jue.2009.10.005>
- Gupta, V. K., Turban, D. B., & Bhawe, N. M. (2008). The effect of gender stereotype activation on entrepreneurial intentions. *Journal of Applied Psychology*, 93(5), 1053-1061. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.93.5.1053>
- Harrison, R. T., & Mason, C. M. (2007). Does gender matter? Women business angels and the supply of entrepreneurial finance. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 31(3), 445-472. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2007.00182.x>
- Hurst, E., & Lusardi, A. (2004). Liquidity constraints, household wealth, and entrepreneurship. *Journal of Political Economy*, 112(2), 319-347. <https://doi.org/10.1086/381478>

- Kautonen, T., Luoto, S., & Tornikoski, E. T. (2010). Influence of work history on entrepreneurial intentions in prime age and third age: A preliminary study. *International Small Business Journal*, 28(6), 583-601. <https://doi.org/10.1177/0266242610368592>
- Krueger, N. F., & Carsrud, A. L. (1993). Entrepreneurial intentions: Applying the theory of planned behavior. *Entrepreneurship and Regional Development*, 5(4), 315-330. <https://doi.org/10.1080/08985629300000020>
- Laspita, S., Breugst, N., Heblich, S., & Patzelt, H. (2012). Intergenerational transmission of entrepreneurial intentions. *Journal of Business Venturing*, 27(4), 414-435. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2011.11.006>
- Lüthje, C., & Franke, N. (2003). The making of an entrepreneur: Testing a model of entrepreneurial intent among engineering students at MIT. *R&D Management*, 33(2), 135-147. <https://doi.org/10.1111/1467-9310.00288>
- Minniti, M. (2008). The role of government policy on entrepreneurial activity: Productive, unproductive, or destructive? *Entrepreneurship Theory and Practice*, 32(5), 779-790. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2008.00255.x>
- Minniti, M., & Nardone, C. (2007). Being in someone else's shoes: The role of gender in nascent entrepreneurship. *Small Business Economics*, 28(2-3), 223-238. <https://doi.org/10.1007/s11187-006-9017-y>
- Miralles, F., Giones, F., & Riverola, C. (2016). Evaluating the impact of prior experience in entrepreneurial intention. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 12(3), 791-813. <https://doi.org/10.1007/s11365-015-0365-4>
- Nguyen, C. (2018). Demographic factors, family background, and prior self-employment on entrepreneurial intention: Vietnamese business students are different: Why? *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 8(1), 10. <https://doi.org/10.1186/s40497-018-0097-3>
- Peterman, N. E., & Kennedy, J. (2003). Enterprise education: Influencing students' perceptions of entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 28(2), 129-144. <https://doi.org/10.1046/j.1540-6520.2003.00035.x>
- Pfeifer, S., Sarlija, N., & Zekic-Susac, M. (2014). Shaping the entrepreneurial mindset: Entrepreneurial intentions of business students in Croatia. *Journal of Small Business Management*, 54(1), 121-133. <https://doi.org/10.1111/jsbm.12133>
- Pittaway, L., & Cope, J. (2007). Entrepreneurship education: A systematic review of the evidence. *International Small Business Journal*, 25(5), 479-510. <https://doi.org/10.1177/0266242607080656>
- Rae, D. (2007). *Entrepreneurship: From opportunity to action*. Palgrave Macmillan.
- Rajh, E., Jovanov Apasieva, T., Budak, J., Ateljević, J., Davčev, L., & Ognjenović, K. (2018). Youth and entrepreneurial intentions in four South-East European countries. *International Review of Entrepreneurship*, 16(2), 355-382.
- Scherer, R. F., Adams, J. S., Carley, S. S., & Wiebe, F. A. (1989). Role model performance effects on development of entrepreneurial career preference. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 13(3), 53-72. <https://doi.org/10.1177/104225878901300306>
- Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. *The Academy of Management Review*, 25(1), 217-226. <https://doi.org/10.2307/259271>
- Shapero, A., & Sokol, L. (1982). Social dimensions of entrepreneurship. In C. A. Kent, D. L. Sexton, & K. H. Vesper (Eds.), *Encyclopedia of entrepreneurship* (pp. 72-90). Prentice Hall.

- Shinnar, R. S., Giacomini, O., & Janssen, F. (2012). Entrepreneurial perceptions and intentions: The role of gender and culture. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 36(3), 465-493. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2012.00509.x>
- Sirola, D. (2020). Determinants of entrepreneurial intentions: Empirical evidence from Croatian perspective. *Zbornik Veleučilišta u Rijeci*, 8(1), 169-187. <https://doi.org/10.31784/zvr.8.1.17>
- Turker, D., Onvural, B., Kursunluoglu, E. & Pinar, C. (2005). Entrepreneurial propensity: a field study on the Turkish university students. *International Journal of Business, Economics and Management*, 1(3):15-27.
- Veciana, J.M., Aponte, M. & Urbano, D. (2005). University attitudes to entrepreneurship: a two countries comparison. *International Journal of Entrepreneurship and Management*, 1(2): 165-82. <https://doi.org/10.1007/s11365-005-1127-5>
- Wang, C.K. & Wong, P.K. (2004). Entrepreneurial interest of university students in Singapore. *Technovation*, 24(2): 163-172. [https://doi.org/10.1016/S0166-4972\(02\)00016-0](https://doi.org/10.1016/S0166-4972(02)00016-0).
- Wilson, F., Kickul, J., & Marlino, D. (2007). Gender, entrepreneurial self-efficacy, and entrepreneurial career intentions: Implications for entrepreneurship education. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 31(3), 387-406. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2007.00179>.

Utjecaj ESI fondova na regionalni razvoj u Hrvatskoj

Prethodno priopćenje

Ivana Biondić Jazbec

Institut za razvoj i međunarodne odnose
Ulica Farkaša Vukotinića 2
Zagreb
ibiondic@irmo.hr

Sažetak

Kohezijska politika ima ključnu ulogu u poticanju regionalnog razvoja unutar Europske unije (EU). Njezin je cilj smanjiti ekonomske i socijalne razlike između različitih regija te promicati uravnoteženi teritorijalni razvitak. Financijskom podrškom i provedbom različitih programa i projekata, kohezijska politika nastoji potaknuti prije svega poboljšanje inovacijskog potencijala, kvalitetu ljudskih resursa te ulaganja u različite oblike infrastrukture. Ovaj se rad bavi utjecajem ESI fondova, u sklopu kojih su i kohezijski fondovi, na gospodarski rast u Hrvatskoj na NUTS 3, odnosno županijskoj razini, u tri definirana razdoblja: prvom između 2002. i 2012., drugom između 2013. i 2023. te trećem u ukupnom promatranom periodu između 2002. i 2023. godine. Navedeno razdoblje odabrano je na temelju dostupnih podataka, s prvim razdobljem u periodu desetljeća prije pristupanja Hrvatske EU-u i drugom periodu, desetljeće nakon ulaska do kraja 2023. godine. Ovako definirana razdoblja omogućuju nam usporedbu gospodarskog razvoja na regionalnoj razini prije i nakon ulaska u EU. U radu je prvo testirano postojanje beta i sigma konvergencije na NUTS 3 razini u sva tri razdoblja. Zatim je testiran OLS panel, ekonometrijski model temeljen na neoklasičnom modelu rasta u okviru kojeg je procijenjen utjecaj ESI fondova te ostalih varijabli povezanih s gospodarskim rastom. Rezultati su pokazali kako su ESI fondovi imali pozitivan i signifikantan utjecaj na gospodarski rast hrvatskih županija, potvrđeno je postojanje beta konvergencije u svim promatranim razdobljima, dok je sigma konvergencija potvrđena u razdoblju nakon pristupa Hrvatske EU-u, s iznimkom 2020. i 2021. godine. Unatoč blažem utjecaju u drugom promatranom razdoblju, rezultati impliciraju kako se financiranje ESI fondovima mora nastaviti i u sljedećem programskom razdoblju. Glavni su nedostaci modela što nije uzeta u obzir prostorna dimenzija te što nije definirana struktura investicija iz ESI fondova, već su one uzete u ukupnoj vrijednosti. Također, važna je i činjenica kako će hrvatske županije u nekom trenutku doseći dovoljno visoku razinu razvijenosti te će im se ESI financiranje smanjiti, što je tema kojom će se radovi više baviti u budućnosti.

Ključne riječi: regionalne nejednakosti, ESI fondovi, Hrvatska, NUTS 3 regije, konvergencija.

The effect of ESI funds on regional development in Croatia

Abstract

Cohesion policy is key in promoting regional development within the European Union (EU). It aims to reduce economic and social disparities between regions and promote balanced territorial development. Through financial support and the implementation of various programs and projects, cohesion policy primarily seeks to improve innovation potential, the quality of human resources, and investments in multiple forms of infrastructure. This paper examines the impact of ESI funds, which include cohesion funds, on economic growth in Croatia at the NUTS 3 level (county level) during three defined periods: the first between 2002 and 2012, the second between 2013 and 2023, and the third across the entire observed period, i.e., from 2002 to 2023. This timeframe was chosen based on the data availability, with the first period covering the decade before Croatia acceded to the EU and the second period covering the decade after accession up to the end of 2023. These defined periods allow for a comparison of regional economic development before and after joining the EU.

In the paper, the existence of beta and sigma convergence at the NUTS 3 level was first tested in all three periods. Then, an OLS panel econometric model was tested based on the neoclassical growth model, within which the impact of ESI funds and other variables related to economic growth were estimated. The results showed that ESI funds had a positive and significant impact on the economic growth of Croatian counties. The existence of beta convergence was confirmed in all observed periods, while sigma convergence was confirmed after Croatia's EU accession, except in 2020 and 2021. Despite a milder impact in the second observed period, the results suggest that ESI funding needs to continue in the next programming period. The main shortcomings of the model are that it did not account for the spatial dimension and did not define the structure of investments from ESI funds but included them in their total value. Additionally, it is imperative to note that Croatian counties will, at some point, reach a sufficiently high level of development, and ESI funding will be reduced. This is a topic that future papers will explore more thoroughly.

Keywords: regional inequalities, ESI funds, Croatia, NUTS 3 regions, convergence

1. Uvod

EU fondovi predstavljaju ključni financijski instrument Europske unije (EU) namijenjen promicanju gospodarskog razvoja, socijalne i teritorijalne kohezije unutar država članica. Osnovni ciljevi ovih fondova uključuju smanjenje regionalnih dispariteta, poticanje održivog razvoja te jačanje konkurentnosti i inovacija. Kohezijski fondovi čine trećinu ukupnog budžeta EU-a, s godišnjim izdacima koji premašuju 50 milijardi eura (Lang, Redeker i Bischof, 2023). Među najvažnijim fondovima su Europski fond za regionalni razvoj (ERDF), koji podupire infrastrukturne projekte i razvoj malih i srednjih poduzeća, Kohezijski fond (KF), usmjeren na zemlje i regije s BDP-om po stanovniku ispod prosjeka EU-a, s ciljem poboljšanja okolišne i prometne infrastrukture, te Europski socijalni fond (ESF), kojem je fokus na poboljšanje zapošljivosti, socijalne uključenosti i obrazovanja. Ovi fondovi omogućuju državama članicama financiranje širokog spektra projekata koji pridonose njihovom ekonomskom i socijalnom napretku, smanjujući razlike između razvijenijih i manje razvijenih regija te potičući integraciju i stabilnost unutar EU-a.

Značajne regionalne razlike karakteristične su za nove države članice EU-a, a jedan je od primjera i Hrvatska, gdje je posebno istaknuta polarizacija područja oko glavnog grada s ostatkom zemlje. Kohezijskom politikom Hrvatska je uspjela privući značajna sredstva za projekte koji podržavaju regionalni razvoj te su navedeni fondovi omogućili izgradnju i obnovu ključne infrastrukture (poput Pelješkog mosta), razvoj obrazovnih i istraživačkih institucija te poboljšanje kvalitete života građana. Budući da je jedan od glavnih ciljeva kohezijske politike poticanje ekonomskog razvoja i konvergencije, a posebno s obzirom na veličinu budžeta kohezijske politike, brojni autori istraživali su uspješnost navedenih fondova na ispunjenje zadanih ciljeva (npr. Rodriguez-Pose i Fratesi, 2004; Mohl i Hagen, 2010; Pienkowski i Berkowitz, 2016). Unatoč svim istraživanjima, ne postoji jednoznačan zaključak o tome je li politika učinkovita u postizanju svojih ciljeva pa su, između ostalih, Rodriguez-Pose i Fratesi (2004) i Ferraro, Mannasoo i Tasane (2023) zaključili da kohezijska politika pozitivno utječe na smanjenje regionalnih razlike među regijama EU-a, dok su Dall'Erba i Le Gallo (2008) te Jagodka i Snarska (2023) zaključili da kohezijska politika na to nema utjecaja.

Iako postoji značajan broj istraživanja o utjecaju ESI fondova na regionalni razvoj, malo je radova koji se bave isključivo Hrvatskom. Osim toga, ne postoje radovi koji analiziraju razvoj Hrvatske u tako dugom periodu. Ovo ograničenje u znanstvenoj literaturi ukazuje na potrebu za detaljnim istraživanjem koje će obuhvatiti dugoročne učinke ESI fondova na gospodarski i socijalni razvoj Hrvatske. Prvi korak u istraživanju je izračun postoji li beta i sigma konvergencija, a drugi korak imaju li ESI fondovi utjecaj na razvoj regija i u kolikoj mjeri. Beta konvergencija označava tendenciju bržeg rasta manje razvijenih regija u odnosu na razvijenije, čime se smanjuju ekonomske razlike među njima. Sigma konvergencija mjeri smanjenje disperzije prihoda po glavi stanovnika među regijama tijekom vremena, što ukazuje

na sve manju varijabilnost u njihovom gospodarskom razvoju. Navedenim možemo procijeniti učinkovitost i utjecaj ESI fondova na smanjenje regionalnih dispariteta mjereno promjenama u BDP-u po stanovniku. Proučavanje razvojnih razlika prije i nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji ključno je za razumijevanje učinaka članstva na gospodarski i društveni razvoj zemlje. Upravo zato, ovaj rad proučava tri modela koji se razlikuju u definiranim razdobljima: (1) model prije pristupanja Hrvatske EU-u 2002. – 2012., (2) model nakon pristupanja Hrvatske EU-u 2013. – 2023., i (3) model cjelokupnog razdoblja 2002. – 2023. Također, ova analiza može poslužiti kao temelj za buduće razvojne strategije i politike, ne samo za Hrvatsku, već i za druge nove članice EU-a koje se suočavaju sa sličnim izazovima. Iz navedenog definirane su dvije ključne hipoteze. H1: u hrvatskim NUTS 3 regijama postoji beta i sigma konvergencija u sva tri modela. Ova hipoteza testira prisutnost i snagu konvergencijskih procesa u različitim definiranim razdobljima; i H2: ESI fondovi imaju pozitivan i signifikantan utjecaj na regionalni BDP po stanovniku. Ova hipoteza evaluira efektivnost ESI fondova u poticanju gospodarskog razvoja na regionalnoj razini.

Učinkovito korištenje ESI fondova bit će ključno za daljnji gospodarski i društveni razvoj Hrvatske u sljedećem periodu te se očekuje kako će kohezijsko, odnosno financiranje iz ESI fondova biti izuzetno bitno za Hrvatsku i u sljedećem programskom razdoblju nakon 2027. godine. Strateškim planiranjem i ciljanim ulaganjem županije mogu iskoristiti dostupna sredstva za smanjenje regionalnih razlika i postizanje održivog razvoja, čime se doprinosi ukupnoj koheziji i prosperitetu zemlje.

Struktura rada je kako slijedi: drugo poglavlje odnosi se na pregled relevantne literature, treće poglavlje bavi se metodologijom i podacima korištenima u analizi, rezultati empirijske analize prikazani su u četvrtom poglavlju te peto i finalno poglavlje odnosi se na diskusiju i donosi relevantne zaključke iz provedene analize.

2. Pregled literature

Kohezijski fondovi usmjereni su na smanjenje regionalnih dispariteta, poticanje gospodarskog rasta i povećanje socijalne kohezije. Ovaj pregled literature analizira ključne nalaze iz različitih studija kako bi se procijenio utjecaj fondova kohezijske politike na regionalni razvoj, s posebnim naglaskom na Hrvatsku kao najnoviju članicu EU-a. Rodriguez-Pose i Fratesi (2004) zaključili su da strukturni fondovi EU-a imaju značajan pozitivan utjecaj na regionalni rast, posebno u slabije razvijenim regijama. Sredstva pomažu navedenim regijama da uhvate korak s razvijenijima poboljšavanjem infrastrukture, poticanjem inovacija i jačanjem ljudskog kapitala. Mohl i Hagen (2010) također su istaknuli pozitivne učinke strukturnih fondova EU-a na regionalni rast BDP-a. Njihova analiza pokazala je da su regije koje su primale značajnija sredstva svjedočile izraženijim gospodarskim poboljšanjima. Međutim, primijetili su da učinkovitost tih sredstava varira ovisno o regionalnim karakteri-

stikama i kvaliteti lokalnih institucija. Ipak, ocjena uspješnosti kohezijskih fondova u ispunjenju svojih ciljeva nije jednoznačna. S druge strane, Marzinotto (2012), Pienkowski i Berkowitz (2016) te Dall'erba i Fang (2017) zaključili su kako fondovi nemaju jednoznačno pozitivan utjecaj na regionalnu konvergenciju. Ovi autori naglašavaju da iako fondovi mogu potaknuti rast, njihova učinkovitost u smanjenju regionalnih razlika ovisi o brojnim faktorima, uključujući institucionalnu kvalitetu i lokalne ekonomske uvjete (Ederveen i suradnici, 2006).

Proširenja EU-a 2004., 2007. i 2013. godine značajno su promijenila sliku regionalnog razvoja EU-a budući da se većina slabije razvijenih regija EU-a sada nalazi u novim zemljama članicama. One su ujedno postale važne korisnice sredstava kohezijske politike Europske unije. Crescenzi i Giua (2017) istražili su utjecaj kohezijske politike EU-a na nove države članice i otkrili da su EU sredstva pozitivno pridonijela regionalnom gospodarskom razvoju. Njihova studija također je istaknula važnost institucionalne kvalitete i sposobnosti apsorpcije za maksimiziranje koristi kohezijskih fondova. Ferry i McMaster (2013) ispitali su administrativni kapacitet u novim državama članicama i njegovu ulogu u učinkovitom korištenju fondova te su zaključili da je poboljšanje administrativnih i institucionalnih kapaciteta ključno za maksimiziranje učinkovitosti kohezijske politike EU-a. Bachtler i McMaster (2008) zaključili su da iako su strukturni fondovi EU-a pridonijeli jačanju regionalnog legitimiteta, institucionalne stabilnosti i kapaciteta, i dalje su prisutne značajne prepreke i ograničenja razvoja. Te prepreke, koje su posljedica nacionalnih političkih okvira i institucionalnih kapaciteta, ključni su razlog zašto u mnogim regijama nije ostvaren puni potencijal regionalnog razvoja. Posljedično, iako je postignut napredak, učinkovito upravljanje regionalnim razvojem i provedba projekata financiranih iz kohezijskih fondova i dalje se suočavaju sa značajnim izazovima.

Brojna istraživanja provedena su o utjecaju kohezijskih fondova u novim zemljama članicama, poput Poljske, za koju je MDFRP (2022) zaključilo kako je utjecaj kohezijske politike na društveno-gospodarski razvoj Poljske pozitivan jer su europski fondovi značajno utjecali na gospodarski rast, investicijsku aktivnost i tržište rada, doprinoseći unutarnjoj i vanjskoj ravnoteži gospodarstva te ubrzavajući rast BDP-a i ekonomsku konvergenciju prema razini razvijenih zemalja EU-a. Također, Wostner (2013) je došao do sličnih rezultata te je zaključio kako je kohezijska politika značajno doprinijela razvoju Slovenije. Utjecaj ove politike ogledao se i u kvalitativnim promjenama u procesu kreiranja nacionalnih politika i u financijskim efektima na razvojne politike. Unatoč tome, identificirani su izazovi u efikasnosti implementacije i potreba za daljim unapređenjem administrativnih kapaciteta i strateškog planiranja kako bi se maksimalno iskoristile dostupne prilike. Janoškova (2024) zaključuje kako u Slovačkoj postoji statistički značajna povezanost između provedbe europskih strukturnih i investicijskih fondova i bruto domaćeg proizvoda (BDP) i stope nezaposlenosti. Iako je prisutna zavisnost među varijablama, stvarni utjecaj ESIF-a na BDP i zaposlenost, prema rezultatima korelacijske i regresijske analize, ostaje skroman. Slično je zaključio i Mucha (2021). Gledajući posljednje dvije države

koje su ušle u EU prije Hrvatske, a to su Bugarska i Rumunjska, možemo zaključiti kako su i na njihov razvoj ESI sredstva imala pozitivan utjecaj. Zaman i Georgescu (2014) zaključuju da je Rumunjska imala najnižu stopu apsorpcije strukturnih i kohezijskih fondova među CEE zemljama tijekom razdoblja 2007. – 2013., od samo 27 %. Zbog navedenog, rumunjski makroekonomski učinci ESI fondova, posebno na zapošljavanje i strana ulaganja, bili su minimalni. Ipak, u radu Diaconu i Maxima iz 2019. godine rezultati pokazuju kako EU sredstva imaju pozitivan i signifikantan utjecaj na gospodarski rast Rumunjske. Stoga se može zaključiti kako apsorpcija EU fondova predstavlja šansu za smanjenje ekonomskog jaza između Rumunjske i ostalih država članica. Surubaru (2021) zaključuje kako su EU fondovi imali pozitivan utjecaj i na rumunjsko, ali i na bugarsko gospodarstvo.

Nekoliko radova bavi se izračunom beta i sigma konvergencije na županijskoj razini u Hrvatskoj, a još je manje radova koji se bave direktnim utjecajem kohezijskih fondova na razvoj. Tako, primjerice, Drezgić (2011) zaključuje kako u razdoblju 2000. – 2007. nema konvergencije među hrvatskim županijama, dok su Mikulić, Lovrinčević i Galić Nagyszombaty (2014) analizirali regionalne podatke za NUTS 2 i NUTS 3 razine u EU-u i Hrvatskoj te zaključili da je nacionalna konvergencija snažnija od regionalne konvergencije. Puljiz i Rukavina (2022) zaključili su kako su regionalne razlike osobnih dohodaka u odnosu na BDP po stanovniku značajno manje u razdoblju 2002. – 2018. te su potvrdili postojanje apsolutne i uvjetne beta konvergencije na županijskoj i lokalnoj razini. Đokić, Fröhlich i Rašić Bakarić (2016) zaključili su kako je financijska kriza u Hrvatskoj pogoršala regionalne razlike, značajno utječući na nacionalne i regionalne pokazatelje razvoja i razotkrivajući međuregionalne neravnoteže tijekom razdoblja recesije od 2008. do 2012. godine.

Franić (2019) je istražio utjecaj implementacije različitih EU politika na razvoj Hrvatske nakon pristupanja EU-u te je zaključio kako je siva ekonomija, unatoč naporima, ostala značajna te je iznosila otprilike 7,8 % BDP-a 2017. godine. Miloš, Miloš i Maras (2015) ispitali su utjecaj fondova na razvoj željezničke infrastrukture u Hrvatskoj. Njihovi su rezultati pokazali da su projekti koje financira EU doveli do znatnih poboljšanja u energetske učinkovitosti u prometu, što je pak pridonijelo regionalnom razvoju i gospodarskom rastu. Maleković, Puljiz i Keser (2018) zaključuju da je kohezijska politika u Hrvatskoj značajno unaprijedila regionalne i nacionalne javne politike putem strateškog planiranja, partnerstva, koordinacije i praćenja, potičući bolju vertikalnu i horizontalnu suradnju te pridonoseći integriranom pristupu razvoju, iako izazovi ostaju u smislu prilagodbe institucionalnih kapaciteta i učinkovite apsorpcije sredstava. Savić (2020) je predložio model institucionalnog okvira kako bi Hrvatska još uspješnije koristila EU sredstva u kojem država članica treba učinkovito i djelotvorno koristiti sredstva koja osiguravaju tri fonda regionalne politike tako da mora biti u stanju analizirati i adekvatno organizirati nacionalni sustav upravljanja, uzimajući u obzir njegov administrativni kapacitet i institucionalne međudnose, kao i oslanjajući se na iskustva usporedivih zemalja.

U budućem razdoblju, nakon 2027. godine, Hrvatska će se morati prilagoditi i

budućoj kohezijskoj politici. Radna skupina za budućnost kohezijske politike izradila je preporuke, a među važnijim promjenama je teritorijalni fokus politike. Pored najsiromašnijih regija, preporučuje se posebno ciljati regije u razvojnoj zamci te regije u riziku od siromaštva i socijalne isključenosti. Radi se o regijama koje bilježe zaostajanje koje se tiče dinamike rasta u odnosu na nacionalni i prosjek EU-a, kao i prethodne vlastite vrijednosti, odnosno regije koje imaju nepovoljnu dinamiku rasta BDP-a, produktivnosti i zaposlenosti (Diemer et al., 2022). Za sve grupe regija predlažu se posebno prilagođene intervencije, čime bi kohezijska politika napustila BDP po stanovniku kao isključivi kriterij za kategoriziranje regija (Europska komisija, 2024). Navedeno bi moglo donijeti veću podršku za najmanje razvijene regije, u koje spadaju i Slavonija i Baranja, a to bi uključivalo veća financijska sredstva i moguće nove teritorijalne pristupe u planiranju i provedbi intervencija (Puljiz i Biondić, 2024).

Na temelju dostupne literature može se zaključiti da kohezijski fondovi igraju bitnu ulogu u regionalnom razvoju, poticanju gospodarskog rasta i povećanju socijalne kohezije, posebno u manje razvijenim regijama i novim državama članicama, uz zadovoljene određene preduvjete. Istraživanja pokazuju da je učinkovitost tih fondova značajno povezana s institucionalnom kvalitetom i sposobnošću apsorpcije sredstava. U Hrvatskoj su kohezijski fondovi posebno korisni za razvoj infrastrukture i malog i srednjeg poduzetništva, što posljedično vodi do poboljšanja kvalitete života i gospodarskog rasta. Kako bi se osigurala maksimalna učinkovitost fondova, važno je nastaviti raditi na jačanju institucionalnih kapaciteta i poboljšanju lokalne uprave.

3. Podaci i metodologija

Ovo poglavlje opisuje podatke i metodološke pristupe korištene za izračun beta i sigma konvergencije u Hrvatskoj te utjecaja ESI fondova na regionalni razvoj. Analiza obuhvaća razdoblje od 2002. do 2023., s posebnim osvrtom na razdoblje prije (2002. – 2012.) i razdoblje nakon (2013. – 2023.) pristupanja Hrvatske EU-u.

Podatci korišteni u analizi prikupljeni su iz nekoliko ključnih sekundarnih izvora: (1) ARDECO¹⁸⁰; (2) Eurostat; i (3) Ministarstvo financija Republike Hrvatske, iz kojih su prikupljeni podatci o županijskim proračunima i proračunima lokalnih jedinica s područja pojedine županije te o financiranju iz ESI fondova¹⁸¹. Ovim radom želi se ocijeniti važnost financiranja projekata gradova općina i županija iz ESI fondova za regionalni razvoj. Podatci obuhvaćaju 21 županiju, koje su ekvivalent NUTS 3 regi-

180 Europska regionalna baza podataka Cambridge Econometricsa od 2020. godine dostupna je u novostvorenoj Godišnjoj regionalnoj bazi podataka Glavne uprave Europske komisije za regionalnu i urbanu politiku (ARDECO).

181 <https://mfin.gov.hr/istaknute-teme/lokalna-samouprava/financijski-izvjestaji-jlp-r-s/203>

jama i sadrže informacije o BDP-u po stanovniku, razini financiranja iz ESI fondova po stanovniku, stopi promjene broja stanovnika, udjelu zaposlenih u poljoprivredi i stopi štednje mjerenu udjelom bruto investicija u fiksni kapital u BDP-u mjerenim PPS-om.

Tablica 1. Prikaz korištenih varijabli u modelu

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
lngdppc	462	2.607887	.3612146	1.812633	3.812633
lna	462	-2.163059	.9121903	-5.349589	-.721212
lns	462	-1.527386	.1521539	-1.989327	-1.112633
lnc	259	2.789121	2.073293	-3.521126	6.912633
p	462	-.0067946	.0074773	-.0249274	.001212

Izvor: Izračun autorice

Analiza konvergencije provodi se kroz dva ključna koncepta: beta konvergencija i sigma konvergencija. Ovi pristupi omogućuju razumijevanje dinamike regionalnog razvoja i evaluaciju utjecaja ESI fondova na smanjenje ekonomskih razlika među regijama. Beta konvergencija nastaje kada siromašnije regije rastu brže od bogatijih regija, što rezultira smanjenjem razlika u dohotku tijekom vremena. Za analizu beta konvergencije korišten je regresijski model u kojem je godišnja stopa rasta BDP-a po stanovniku zavisna varijabla, dok je početni nivo BDP-a po stanovniku nezavisna varijabla te je za početnu razinu odabrana 2002. godina. Model je specificiran kako slijedi:

$$\log(y_{i,t}) - \log(y_{i,t-1}) = \alpha + \beta \log(y_{i,t-1}) + \epsilon_{i,t}$$

gdje $y_{i,t}$ predstavlja BDP po stanovniku u regiji i u godini t , α je konstanta, β je koeficijent konvergencije, a $\epsilon_{i,t}$ je stohastički član. Negativna i značajna vrijednost koeficijenta β ukazuje na prisutnost beta konvergencije. U drugom dijelu analize, sigma konvergencija odnosi se na smanjenje disperzije dohotka među regijama tijekom vremena, a mjeri se standardnom devijacijom logaritama BDP-a po stanovniku među regijama tijekom vremena. Smanjenje standardne devijacije ukazuje na postojanje sigma konvergencije.

U trećem dijelu analize računani su utjecaji ESI fondova na regionalni razvoj. Izračun se temelji na neoklasičnom modelu rasta, temeljenom na teoriji Solowa (1956) i Swana (1956), odnosno Mankiwa, Romera i Weila (1992). Solow-Swan model objašnjava dugoročni ekonomski rast preko triju ključnih faktora: kapital, rad i tehnološki napredak. Temeljna pretpostavka modela je da ekonomija konvergira prema sta-

nju stabilnog rasta, gdje su stope rasta *outputa*, kapitala i radne snage konstantne. Mankiw, Romer i Weil (MRW) model, koji je proširenje Solow-Swan modela, razvili su Gregory Mankiw, David Romer i David Weil 1992. godine. MRW model uključuje ljudski kapital kao dodatni faktor u funkciji proizvodnje, prepoznajući važnost obrazovanja i vještina radne snage za ekonomski rast. Varijable korištene u modelu prate navedeni MRW model, gdje BDP po stanovniku predstavlja stopu ekonomskog rasta, razina financiranja iz ESI fondova ključna je varijabla od interesa, dok stopa promjene broja stanovnika predstavlja ljudski kapital, udio zaposlenih u poljoprivredi tehnološki napredak te stopu štednje.

Za analizu utjecaja ESI fondova na regionalni razvoj mjeren BDP-om po stanovniku korištena je metoda običnih najmanjih kvadrata (OLS). Taj model u ekonometriji koristi se zbog nekoliko važnih prednosti i svojstava zbog čega je i najčešće korištena metoda za procjenu regresijskih modela. Glavne prednosti modela su što je (1) jednostavan za primjenu i interpretaciju, (2) prema Gauss-Markov teoremu OLS procjenitelj je najbolji linearni nepristrani procjenitelj pod određenim pretpostavkama (npr., linearna ovisnost, homoskedastičnost, neovisnost grešaka), (3) OLS metoda može se koristiti za širok raspon regresijskih modela te se, osim jednostavnog linearnog modela, može se proširiti na polinomske i višedimenzionalne modele, (4) ako su greške normalno distribuirane, OLS procjenitelji su i najefikasniji među svim nepristranim procjeniteljima (tj. imaju najmanju moguću varijancu) te omogućuju korištenje standardnih statističkih testova. Upravo zbog navedenoga, ovaj model omogućuje procjenu utjecaja različitih varijabli na ekonomski rast regija. OLS model koristi se za procjenu linearnih odnosa između zavisne varijable (regionalni BDP po stanovniku) i nezavisnih varijabli (iznosi financiranja iz ESI fondova po stanovniku i druge relevantne varijable temeljene na MRW modelu). Kao indikator štednje korišten je udio bruto investicija u fiksni kapital u odnosu na BDP, kao indikator tehnološkog razvoja stopa zaposlenih u poljoprivredi te kao indikator ljudskog kapitala stopa rasta broja stanovnika. Specifikacija OLS modela je:

$$y_{i,t} = \alpha + \beta_1 \text{EU_funds}_{i,t} + \beta_2 X_{i,t} + \epsilon_{i,t}$$

gdje $y_{i,t}$ predstavlja BDP po stanovniku u regiji i u godini t , $\text{EU_funds}_{i,t}$ su sredstva iz ESI fondova koja je regija i primila u godini t , $X_{i,t}$ su kontrolne varijable koje uključuju stopu promjene broja stanovnika, udio zaposlenih u poljoprivredi i udio bruto investicija u fiksnom kapitalu u BDP-u mjerenim PPS-om, α je konstanta, β_1 i β_2 su koeficijenti regresije, a $\epsilon_{i,t}$ je stohastički član. Sve varijable korištene su u logaritamskoj vrijednosti kako bi se poboljšala interpretabilnost, validnost i pouzdanost statističkih modela i dobivenih rezultata. Sažetak korištenih podataka prikazan je u sljedećoj tablici 1.

Na temelju prikupljenih podataka i metodologije formirane su sljedeće dvije ključne hipoteze:

- Hipoteza 1: U hrvatskim NUTS 3 regijama postoji beta i sigma konvergencija u sva tri modela i pripadajućim definiranim razdobljima: 2002. – 2023., 2002. – 2012., i 2013. – 2023. Ova hipoteza testira prisutnost i snagu konvergencijskih procesa u različitim razdobljima.
- Hipoteza 2: ESI fondovi imaju pozitivan i signifikantan utjecaj na regionalni BDP po stanovniku. Ova hipoteza evaluira efektivnost ESI fondova u poticanju gospodarskog rasta na regionalnoj razini.

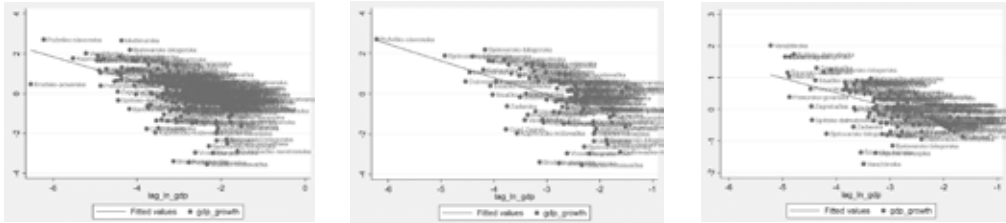
Analiza je podijeljena u tri razdoblja: (1) razdoblje prije pristupanja EU-u (2002. – 2012.) kojim se omogućava analiza regionalnih razvojnih trendova i konvergencijskih procesa prije ulaska Hrvatske u EU, odnosno prije financiranja iz strukturnih fondova; (2) razdoblje nakon pristupanja EU-u (2013. – 2023.) u kojem se analizira utjecaj članstva u EU-u i pristupa kohezijskim fondovima na regionalni razvoj i konvergenciju; te ukupno promatrano razdoblje (2002. – 2023.) kao kumulativna analiza koja omogućava sagledavanje dugoročnih trendova i efekata ESI fondova na regionalni razvoj.

Analizom beta i sigma konvergencije te utjecaja ESI fondova putem OLS modela, očekuje se potvrda hipoteza koje upućuju na smanjenje ekonomskih dispariteta među županijama i pozitivan utjecaj ESI fondova na regionalni razvoj. Posebno se očekuje da će slabije razvijene regije imati koristi od ESI fondova u smislu ubrzanog gospodarskog rasta i poboljšanja infrastrukturnih kapaciteta. Ova analiza pruža uvid u učinkovitost politika regionalnog razvoja i može poslužiti kao smjernica za buduće politike usmjerene na smanjenje regionalnih nejednakosti i poticanje održivog gospodarskog rasta.

4. Empirijski rezultati

Rezultati analize su kako slijedi. Prvo je izračunata beta konvergencija u sva tri promatrana perioda, što je vidljivo na slici 1. Na a) dijelu nalaze se rezultati za cijelo promatrano razdoblje 2002. – 2023.; na b) za razdoblje prije pristupanja EU-u 2002. – 2012.; te na c) za razdoblje nakon pristupanja EU-u 2013. – 2023. Iz navedenog se može zaključiti kako beta konvergencija na razini hrvatskih NUTS 3 regija postoji u svim promatranim razdobljima, ali ipak se može zaključiti kako je beta konvergencija bila malo veća u razdoblju prije pristupanja hrvatske EU-u, što se može objasniti niskom početnom osnovicom, odnosno izuzetno slabom razvijenosti hrvatskih regija kao posljedica rata, poslijeratnom obnovom gospodarstva te značajnim ulaganjima iz državnog proračuna u posebno ratom pogođena područja, a koja su u pravilu obuhvatila najslabije razvijene regije u Hrvatskoj.

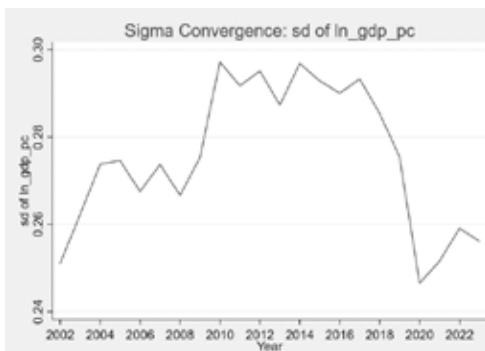
Slika 1. Beta konvergencija u a) 2002. – 2023.; b) 2002. – 2012.; c) 2013. – 2023.

Izvor: Izračun autorice

Sljedeći korak bio je izračun sigma konvergencije, što je prikazano na slici 2. Rezultati pokazuju da su regionalne varijacije u razdoblju do 2010. značajno narasle, onda je bila faza stagnacije do 2016. i zatim značajan pad do 2020. Pandemija bolesti COVID-19 uzrokovala je privremeno povećanje regionalnih razlika u razdoblju 2020. – 2021. Međutim, nakon 2021. nastavlja se sigma konvergencije, što sugerira da se regije ponovno približavaju u razvoju mjereno BDP-om po stanovniku. Ovaj opći trend naglašava dinamičnu prirodu regionalnog gospodarskog razvoja i značajan utjecaj vanjskih šokova poput pandemije na regionalnu konvergenciju. Iz navedenog se ipak može zaključiti kako postoji pozitivan utjecaj članstva u EU-u i korištenja ESI fondova na regionalni razvoj u Hrvatskoj, odnosno nakon 2013. Ipak, važno je za istaknuti kako su regionalne razlike još uvijek više nego što su bile u prvoj promatranoj godini (2002.), odnosno regionalne razlike toliko su rasle, posebice u vrijeme financijske krize između 2008. i 2010. godine, da ni utjecaj EU-a još uvijek nije uspio do kraja smanjiti regionalne nejednakosti ispod razine iz 2002. godine. Navedeno je u skladu sa zaključcima koje su donijeli Đokić, Fröhlich i Rašić Bakarić (2016). Iz svega navedenog možemo zaključiti kako je prva hipoteza djelomično potvrđena, s obzirom na to da je beta konvergencija potvrđena u svim promatranim razdobljima, dok se sigma konvergencija javila tek nakon pristupanja Hrvatske EU-u, s iznimkom 2020. i 2021. godine.

Slika 2. Sigma konvergencija 2002.-2023.

Izvor: Izračun autorice

Posljednji je korak u analizi izračun direktnog utjecaja EU financiranja na regionalni razvoj hrvatskih županija mjeren BDP-om po stanovniku. Odabrani pokazatelji izračunati su na temelju OLS modela gdje je zavisna varijabla logaritam BDP-a po stanovniku, dok su nezavisne varijable logaritam stope štednje, logaritam udjela zaposlenih u poljoprivredi i stopa promjene broja stanovnika. Od navedenih, u cijelom promatranom razdoblju signifikantne su sve varijable osim stope štednje te je potvrđena hipoteza kako je EU financiranje iz ESI fondova signifikantno i ima pozitivan efekt na regionalni razvoj u Hrvatskoj. Također, možemo zaključiti i kako su razvijenije regije bolje u privlačenju EU sredstava u odnosu na one slabije razvijene, što je u skladu s očekivanjima. Konkretno, prema rezultatima povećanje kohezijskog financiranja od 1 % dovodi do približno 0,042 % povećanja BDP-a po glavi stanovnika, držeći sve ostale varijable konstantnima.

Nakon procjene ekonometrijskog modela provedeno je nekoliko dijagnostičkih testova kako bi se potvrdila robusnost rezultata. Prvo je proveden Breusch-Pagan test za procjenu heteroskedastičnosti. Rezultati testa ukazali su na prisutnost heteroskedastičnosti jer je p-vrijednost bila ispod konvencionalnog praga od 0,05. Zbog toga su primijenjene robusne standardne pogreške kako bi se ispravio problem heteroskedastičnost, osiguravajući da su procjene koeficijenta pouzdane. Drugo, ispitana je normalnost reziduala pomoću Jarque-Bera testa. Statistički podatci ispitivanja potvrdili su da su reziduali normalno raspoređeni, s p-vrijednošću većom od 0,05, što sugerira da nema odstupanja od normale. Posljednje, istražena je potencijalna multikolinearnost izračunavanjem faktora inflacije varijance (VIF). Sve VIF vrijednosti bile su ispod 10, što ukazuje da nema multikolinearnosti u modelu. Slični rezultati dobiveni su i za ostala dva promatrana razdoblja, s naglaskom da je utjecaj ESI fondova u Hrvatskoj značajan u razdoblju nakon pristupanja Hrvatske EU-u, dok u modelu prije pristupanja financiranje iz ESI fondova nije imalo utjecaj, što je očekivano s obzirom na izrazito nisku razinu financiranja u pretpristupnom razdoblju, a posebno u prvim promatranim godinama kada je iznosilo nula.

Rezultati regresije za navedena tri modela sa zavisnom varijablom logaritmom BDP-a po stanovniku ($\ln gdp_{pc}$) pokazuju razlike između modela, a prikazani su u tablici 2. U prvom modelu logaritam kohezijskog financiranja po stanovniku ($\ln c$) ima značajan pozitivan efekt na logaritam BDP-a po stanovniku ($\ln gdp_{pc}$) s koeficijentom od 0.0420, logaritam udjela zaposlenih u poljoprivredi ($\ln a$) ima značajan negativan efekt s koeficijentom od -0.171, dok logaritam stope štednje ($\ln s$) nije značajan. U drugom modelu za razdoblje između 2002. i 2012. kohezijsko financiranje nije značajno, dok udio zaposlenih u poljoprivredi zadržava svoj negativan efekt s koeficijentom od -0.211, a stopa štednje ostaje neznačajna. U trećem modelu za razdoblje između 2013. i 2023. kohezijsko financiranje ponovo postaje značajno, što je u skladu s očekivanjima zbog značajnog porasta financiranja iz ESI fondova nakon pristupanja Hrvatske EU-u, s koeficijentom od 0.0523, dok udio zaposlenih u poljoprivredi ostaje negativan i značajan s koeficijentom od -0.168, a stopa štednje ostaje neznačajna. Ovi rezultati sugeriraju da su efekti varijabli kohezijskog financi-

ranja i zaposlenih u poljoprivredi konzistentni u svojim smjerovima (pozitivan i negativan), ali se njihova značajnost i magnituda razlikuju između modela, dok stopa štednje ostaje nesignifikantna u svim modelima.

Tablica 2. Rezultati regresijske analize u tri promatrana razdoblja

```
. esttab Cro_nuts3 Cro_nuts3_2012 Cro_nuts3_2023
```

	(1)	(2)	(3)
	lngdppc	lngdppc	lngdppc
lnc	0.0420*** (8.08)	-0.00396 (-0.19)	0.0523*** (7.46)
lna	-0.171*** (-12.91)	-0.211*** (-4.48)	-0.168*** (-11.57)
lns	-0.0533 (-0.64)	-0.0127 (-0.04)	-0.0918 (-1.05)
p	21.58*** (11.98)	14.71 (1.92)	21.20*** (11.35)
_cons	2.378*** (15.97)	2.291*** (4.68)	2.285*** (13.82)
N	259	35	224

t statistics in parentheses
* p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

Izvor: izračun autorice

Iz navedene analize može se zaključiti kako su članstvo u EU-u i pristup značajnim sredstvima iz ESI fondova imali pozitivan utjecaj na regionalni razvoj u Hrvatskoj. Također, u cijelom promatranom razdoblju prisutna je beta konvergencija, dok je sigma konvergencija izuzetno osjetljiva na vanjske šokove, odnosno prisutna je sigma konvergencija nakon pristupanja Hrvatske EU-u s odstupanjem 2020. i 2021. godine zbog pandemije koronavirusa.

5. Diskusija i zaključak

Nakon pronađenog istraživačkog jaza, tema ovog rada dugoročni je utjecaj ESI fondova na regionalni razvoj u Hrvatskoj. Temeljna pretpostavka istraživanja bila je da ESI fondovi, u sklopu kojih značajna sredstva otpadaju na kohezijske fondove, igraju ključnu ulogu u smanjenju regionalnih dispariteta, poticanju gospodarskog

rasta i jačanju socijalne kohezije te kako postoji konvergencija među hrvatskim NUTS 3 regijama. Rezultati dobiveni ekonometrijskom analizom potvrđuju ove pretpostavke, osim postojanja sigma konvergencije u svim razdobljima, i pružaju uvid u nekoliko ključnih aspekata regionalnog razvoja pod utjecajem ESI fondova.

Analiza je započela potvrdom postojanja beta konvergencije na NUTS 3 razini, što znači da su siromašnije regije u Hrvatskoj rastle brže od bogatijih, čime su se smanjile ekonomske razlike među regijama u svim promatranim razdobljima, iako je konvergencija bila snažnija u periodu prije pristupanja Hrvatske EU-u, što se može objasniti poslijeratnom obnovom i značajnim državnim ulaganjima u ratom pogođena područja, posebice u istočnoj Slavoniji. Iz navedenog možemo zaključiti kako su kontinentalne regije dostizale najrazvijenije hrvatske regije poput Grada Zagreba i ostalih obalnih županija, koje su standardno razvijenije po različitim ekonomskim indikatorima. Izračun sigma konvergencije pokazao je da ona nije prisutna tijekom cijelog promatranog razdoblja. Međutim, pozitivno je da je sigma konvergencija započela nakon ulaska Hrvatske u EU, osim u razdoblju pandemije tijekom 2020. i 2021. godine, kada je zabilježen rast standardne devijacije. Ovi rezultati ukazuju na pozitivan utjecaj članstva u EU-u i korištenja ESI fondova na smanjenje ekonomskih razlika među regijama. Također, rezultati su ove analize i dokaz kako je beta konvergencija nužan, ali ne i dovoljan uvjet za postizanje sigma konvergencije.

Rezultati regresijskih analiza koje su koristile OLS modele pokazali su značajan pozitivan utjecaj ESI fondova na regionalni BDP po stanovniku. Analizirana su tri modela koja se razlikuju prema različitim promatranim periodima: (1) ukupno razdoblje 2002. – 2023.; (2) razdoblje prije pristupanja Hrvatske EU-u 2002. – 2012.; te (3) razdoblje nakon pristupanja Hrvatske EU-u 2013. – 2023. Ovi rezultati robusni su i potvrđeni su korištenjem robusnih standardnih pogrešaka kako bi se korigirala heteroskedastičnost. Dodatno, Jarque-Bera testovi potvrdili su da su reziduali normalno raspoređeni, što dodatno jača pouzdanost dobivenih rezultata. Faktori inflacije varijance (VIF) potvrdili su da multikolinearnost nije problem u navedenim modelima. Usporedba triju modela za različita razdoblja pokazala je konzistentne efekte ESI fondova i udjela zaposlenih u poljoprivredi na regionalni BDP po stanovniku. ESI fondovi imali su značajan pozitivan utjecaj nakon pristupanja Hrvatske EU-u, dok je udio zaposlenih u poljoprivredi imao značajan negativan utjecaj u svim promatranim razdobljima. Stopa investiranja nije pokazala značajan utjecaj ni u jednom od modela.

Ovi nalazi sugeriraju da su članstvo u EU-u i pristup ESI fondovima značajno doprinijeli regionalnom razvoju u Hrvatskoj. ESI fondovi posebno su korisni za razvoj infrastrukture i malog i srednjeg poduzetništva, što je dovelo do poboljšanja kvalitete života i gospodarskog rasta. Na temelju prethodnih znanstvenih istraživanja (npr. Ederveen i suradnici, 2006; Hagen i Mohl, 2009) jačanje institucionalnih kapaciteta i poboljšanje lokalne uprave nužni su kako bi se osigurala maksimalna učinkovitost fondova. Osim jakih institucionalnih kapaciteta, neki autori (Bachtler i McMaster, 2008) zaključuju kako je za još efikasnije korištenje ESI fondova potrebna

i ekonomska stabilnost. Nastavno na to, u budućim radovima može se kao dodatna kontrolna varijabla u model staviti i jačina institucionalnih kapaciteta. Također, u budućnosti bi se trebala upotrijebiti i prostorna dimenzija, koja je identificirana kao izuzetno važna, a što posebno može imati utjecaj na niže razine regionalizacije. Jedan od predloženih modela je Fischerov model iz 2011. godine, koji je proširen MRW model (Fischer, 2011). Glavna ideja prostorne ekonomije je kako investicije nisu strogo ograničene granicama između regija te, sukladno tome, postoji i efekt prelijevanja investicija iz jedne regije u drugu. Jedno od ograničenja je i što nije uzeta u obzir struktura navedenih investicija, kao i razina snage institucija. Osim toga, u hrvatskim županijama još uvijek često privlačenje sredstava iz EU fondova ovisi o volji pojedinaca, umjesto o praćenju strateških planova. Iako situacija ide na bolje, još uvijek ima dosta mjesta za napredak. Daljnja istraživanja trebala bi uključivati komparativne analize s drugim novim članicama EU-a kako bi se bolje razumjeli različiti utjecaji ESI fondova i identificirale specifične potrebe i prilike za daljnji razvoj. Dodatnim analizama mogu se identificirati i ključne prednosti i nedostaci, kako bi se EU politika nakon 2027. godine, odnosno u sljedećem programskom razdoblju, bolje prilagodila situaciji na tržištu te kako bi projekti i ulaganja bolje poticali regionalni razvoj. Strateškim planiranjem i ciljanim ulaganjem Hrvatska može nastaviti smanjivati regionalne razlike i poticati održiv gospodarski rast, čime će se dodatno osigurati kohezija i prosperitet zemlje.

Posljednje, treba uzeti u obzir i kako će hrvatske regije, kada dostignu određenu razinu razvijenosti, imati značajno smanjen pristup sredstvima iz ESI fondova, te će se suočiti s nekoliko ključnih izazova. Prvo, povećanje stope sufinanciranja iz nacionalnih izvora u razvojnim projektima zahtijevat će značajno preispitivanje nacionalnih razvojnih strategija. Hrvatska će morati pronaći alternative za financiranje infrastrukturnih i razvojnih projekata koji su dosad bili podržani ESI fondovima. To može uključivati veći naglasak na privlačenje stranih direktnih investicija, kao i jačanje privatnog sektora kako bi se potaknuli domaći izvori financiranja. Osim toga, nužno će biti povećanje efikasnosti i održivosti postojećih projekata te bolje upravljanje dostupnim resursima. Ovdje se otvara prilika za dodatno jačanje institucionalnih kapaciteta i upravljanja na lokalnoj razini, čime bi se osiguralo učinkovito korištenje sredstava iz nacionalnog proračuna i drugih izvora. Hrvatska će također morati intenzivirati svoje napore u poticanju inovacija, istraživanja i razvoja te obrazovanja kako bi osigurala dugoročnu konkurentnost svojih regija. To uključuje i ulaganje u ljudski kapital te poticanje poduzetništva i inovativnih industrija koje mogu generirati visoku dodanu vrijednost i održivi rast. Prelazak na fazu samoodrživog razvoja također će zahtijevati veću regionalnu suradnju unutar EU-a. Hrvatska može iskoristiti iskustva drugih članica koje su prošle kroz slične procese te sudjelovati u zajedničkim projektima i inicijativama koji mogu donijeti nove prilike za razvoj. Konačno, važno je osigurati da prijelaz na financiranje projekata bez ESI fondova ili sa značajno smanjenom stopom sufinanciranja ne rezultira povećanjem regionalnih dispariteta. Država će u tom slučaju morati razviti mehanizme za

ravnomjerno raspoređivanje resursa kako bi sve regije mogle nastaviti svoj razvoj, smanjujući rizik od zaostajanja manje razvijenih područja.

Literatura

ARDECO baza podataka. Dostupno na: <https://urban.jrc.ec.europa.eu/ardeco/explorer>

Bachtler, J., i McMaster, I. (2008) EU Cohesion Policy and the Role of the Regions: Investigating the Influence of Structural Funds in the New Member States. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 26(2), 398-427. <https://doi.org/10.1068/c0662>

Crescenzi, R. i Giua, M. (2018) One or Many Cohesion Policies of the European Union? On the Diverging Impacts of Cohesion policy across Member States. *Regional Studies*, 54(1), 10-20. <https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1665174>

Dall'erba, S. i Fang, F. (2017) Meta-analysis of the impact of European Union Structural Funds on regional growth. *Regional Studies*, 51(6), 822-832. <https://doi.org/10.1080/00343404.2015.1100285>

Dall'erba, S. i Le Gallo, J. (2008) Regional convergence and the impact of European structural funds over 1989-1999: A spatial econometric analysis. *Regional Science*, 87(2), 219-244. <https://doi.org/10.1111/j.1435-5957.2008.00184.x>

Diaconu (Maxim), L. i Maxim, A. (2019) EU Structural Funds and the Economic Growth of Romania. International Conference "European Financial Regulation - EUFIRE 2019 Conference Proceedings. Dostupno na: https://www.researchgate.net/profile/Ionela-Corina-Chersan/publication/335774672_A_CONTENT_ANALYSIS_OF_TRANSPARENCY_REPORTS_OF_BIG_FOUR_IN_EUROPE/links/5d7a6fe6299bf1ec8bd35aad/A-CONTENT-ANALYSIS-OF-TRANSPARENCY-REPORTS-OF-BIG-FOUR-IN-EUROPE.pdf#page=675

Diemer, A., Iammarino, S., Rodríguez-Pose, A., i Storper, M. (2022) The Regional Development Trap in Europe. *Economic Geography*, 98(5), 487-509. <https://doi.org/10.1080/00130095.2022.2080655>

Drežgić, S. (2011) Public investments and regional income convergence: empirical analysis of Croatian regions. *Social research*, 3(24), 43-55. Dostupno na: <http://journals4free.com/link.jsp?l=36484836>

Đokić, I., Fröhlich, Z. i Rašić Bakarić, I. (2016) The impact of the economic crisis on regional disparities in Croatia. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 9(1), 179-195. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsv030>

Ederveen, S., de Groot, H.L.F. i Nahuis, R. (2006) Fertile Soil for Structural Funds? A Panel Data Analysis of the Conditional Effectiveness of European Cohesion policy. *Kyklos International Review for Social Sciences*, 59(1), 17-42. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2006.00318.x>

Europska komisija (2024) Forging a Sustainable Future Together: Cohesion for a Competitive and Inclusive Europe. Report of the high-level group on the future of Cohesion Policy. Luxembourg: *Publications Office of the EU*. DOI:10.2776/143512

Eurostat baza podataka. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/regions/database>
Ferraro, S., Männasoo, K. i Tasane, H. (2023) How the EU Cohesion policy targeted at R&D and innovation impacts the productivity, employment and exports of SMEs in Estonia. *Evaluation and Program Planning*, 97. <https://doi.org/10.1016/j.evalprogplan.2022.102221>

Ferry, M. i McMaster, I. (2013) Cohesion Policy and the Evolution of Regional Policy in Central

- and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies*, 65(8), 1502–1528. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/24534039>
- Fischer, M. M. (2011) *A spatial Mankiw-Romer-Weil model: Theory and evidence*. *Annals of Regional Science*, 47(2), 419–436. <https://doi.org/10.1007/s00168-010-0384-6>
- Franić, J. (2019) Undeclared Economy in Croatia during the 2004–2017 Period: Quarterly Estimates Using the MIMIC Method. *Croatian Economic Survey*, 21 (1), 5–46. <https://doi.org/10.15179/ces.21.1.1>
- Hagen, T. i Mohl, P. (2009) Econometric evaluation of EU Cohesion policy: a survey. *ZEW – Leibniz Centre for European Economic Research*, Discussion Paper No. 09-052. Dostupno na: <http://hdl.handle.net/10419/28113>
- Jagodka, M. and Snarska, M. (2023) Should We Continue EU Cohesion policy? The Dilemma of Uneven Development of Polish Regions. *Social Indicators Research*, 165, 901–917. <https://doi.org/10.1007/s11205-022-03048-8>
- Janoškova, K., M. (2024) Impact of European Structural and Investment Funds on the Slovak Economy. *EDAMBA 2023: Conference Proceedings*. Bratislava: University of Economics in Bratislava, 301-309. <https://doi.org/10.53465/EDAMBA.2023.9788022551274.301-309>
- Lang, V., Redeker, N. i Bischof, D. (2023) Place-Based Policies and Inequality Within Regions. *OSF Preprints*. <https://doi.org/10.31219/osf.io/2xmzj>
- Maleković, S., Puljiz, J. i Keser, I. (2018) The Impact of Cohesion policy on Croatia's Regional Policy and Development. *POLO-Cro28 Policy Paper*, IRMO. Dostupno na: <https://polocro28.irmo.hr/wp-content/uploads/2018/07/The-Impact-of-Cohesion-Policies-on-Croatia%E2%80%99s-Regional-Policy-and-Development.pdf>
- Mankiw, G. N., Romer, D. i Weil, D. N. (1992) A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 107, 407–437. <https://doi.org/10.2307/2118477>
- Marzinotto, B. (2012) The growth effects of EU Cohesion policy - a meta-analysis. *Working Papers 754*, Bruegel. Dostupno na: <https://www.bruegel.org/working-paper/growth-effects-eu-cohesion-policy-meta-analysis>
- Mikulčić, D., Lovrinčević, Ž. i Galić Nagyszombaty, A. (2014) Regional Convergence in the European Union, New Member States and Croatia. *South East European Journal of Economics and Business*, 8(1), 9–21. <https://doi.org/10.2478/jeb-2013-0001>
- Miloš, A., Miloš, I. i Maras, D. (2015) Fondovi Europske unije u funkciji razvoja željezničke infrastrukture. *Suvremeni promet*, 35, 1-2; 35–40. Dostupno u NSK.
- Ministarstvo financija Republike Hrvatske – županijski proračuni. <https://mfjn.gov.hr/istaknute teme/lokalna-samouprava/financijski-izvjestaji-jlp-r-s/203>
- Ministry of Development Funds and Regional Policy (2022) The Impact of the Cohesion Policy on the Social and Economic Development of Poland and of its Regions in the years 2004–2020. Varšava: *Ministry of Development Funds and Regional Policy*. Dostupno na: https://www.ewaluacja.gov.pl/media/108924/Broszura_modele2021_web_ang.pdf
- Mohl, P. i Hagen, T. (2010) Do EU structural funds promote regional growth? New evidence from various panel data approaches. *Regional Science and Urban Economics*, 40(5), 353–365. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2010.03.005>
- Mucha, B. (2021) Evaluation of the State of Implementation of the European Structural and Investment Funds: Case Study of the Slovak Republic. *Online Journal Modelling the New Europe*, 35, 2–24. <https://doi.org/10.24193/OJMNE.2021.35.01>

- Pienkowski, J. i Berkowitz, P. (2016) Econometric assessments of Cohesion policy growth effects: How to make them more relevant for policymakers? in Bachtler, J., Berkowitz, P., Hardy, S. and Muravska, T. (eds.) *EU Cohesion policy*, Routledge, London. Dostupno na: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/oa-edit/10.4324/9781315401867-5/econometric-assessments-cohesion-policy-growth-effects-jerzy-pie%C5%84kowski-peter-berkowitz>
- Puljiz, J. i Biondić, I. (2024) Budućnost kohezijske politike Europske unije – što nas čeka nakon 2027. godine? *IRMO aktualno*, 40. Dostupno na: <https://irmo.hr/wp-content/uploads/2024/04/IRMO-aktualno-40.pdf>
- Puljiz, J. i Rukavina, I. (2022) Analiza konvergencijskog procesa na lokalnoj i regionalnoj razini u Hrvatskoj. *Ekonomski pregled*, 73(5), 693-716. <https://doi.org/10.32910/ep.73.5.2>
- Rodriguez-Pose, A. i Fratesi, U. (2004) Between Development and Social Policies: The Impact of European Structural Funds in Objective 1 Regions. *Regional Studies*, 38(1), 97-113. <https://doi.org/10.1080/00343400310001632226>
- Solow, R. M. (1956) A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), pp. 65-94. <https://doi.org/10.2307/1884513>
- Surubaru, N. (2021) European funds in Central and Eastern Europe: drivers of change or merefunding transfers? Evaluating the impact of European aid on national and local development in Bulgaria and Romania. *European Politics and Society*, 22(2), 203-221. <https://doi.org/10.1080/23745118.2020.1729049>
- Swan, T. W. (1956) Economic Growth and Capital Accumulation. *Economic Record*, 32(2), 334-361. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4932.1956.tb00434.x>
- Wostner, P. (2013) Cohesion Policy in Slovenia over the last 20 years. Dostupno na SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2261803> ili <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2261803>
- Zaman G. i Georgescu G. (2014) The Absorption Rate Of Eu Structural And Cohesion Funds In 2007-2013 And The Impact On Macroeconomic Indicators Of Romania. *Annals of Faculty of Economics*, University of Oradea, Faculty of Economics, 1(1), pages 206-216. Dostupno na: <https://anale.steconomieuoradea.ro/volume/2014/n1/022.pdf>

Uloga trgovine u prelasku na kružno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj

Pregledni rad

Sanja Franc

Ekonomski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
Trg J.F. Kennedy 6
10000 Zagreb
sfranc@net.efzg.hr

Sažetak

Prijelaz na kružno gospodarstvo nužan je dio budućeg održivog gospodarskog razvoja, a međunarodna trgovina ima važnu ulogu pri tom prelasku. Putem međunarodne trgovine osigurava se pristup širokom rasponu različitih dobara i usluga s kojima se obavljaju aktivnosti kružnog gospodarstva. Cilj ovog rada je analizirati ulogu kružne trgovine i trgovinske politike kao mjera potpore prelasku na kružno gospodarstvo. Pregledom stanja i relevantnog strateškog okvira omogućuje se donošenje zaključaka o perspektivama prelaska na kružno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj i mogućim mjerama poticanja kružne trgovine. Pritom se može zaključiti da je nužna suradnja između svih relevantnih dionika uključujući vladu, poduzeća, civilno društvo, akademsku zajednicu i građane.

Ključne riječi: kružno gospodarstvo, kružna trgovina, strateški okvir

The role of trade in the transition to a circular economy in the Republic of Croatia

Abstract

The transition to a circular economy is key to fostering inclusive and sustainable economic development, and international trade plays an important role in this effort. International trade provides access to a wide range of goods and services with which circular economy activities are carried out. The aim of this paper is to analyze the role of trade and trade policy as a support measure for the transition to a circular economy. By reviewing the current state and relevant policies for the transition to a circular economy, it is possible to draw conclusions about the perspectives of transitioning to a circular economy and incentives to circular trade in the Republic of Croatia. In doing so, it can be concluded that cooperation between all relevant stakeholders including government, companies, civil society, academic community and citizens is necessary.

Keywords: circular economy, circular trade, strategic framework

1. Uvod

Međunarodna trgovina jedan je od pokretača ekonomskog rasta i razvoja (Binos, Vigonte, i Abante, 2023; Kircicek i Ozparlak, 2023), no porast broja trgovinskih sporazuma izazvao je rasprave o tome hoće li rast trgovine i ekonomski rast, kao posljedica toga, biti štetan za okoliš. Liberalizacija međunarodne trgovine vodi do promjene obujma, strukture i tehnika proizvodnje (Copeland i Taylor, 2001). Zagovornici slobodne trgovine tvrde da će se uslijed liberalizacije promijeniti struktura proizvodnje u korist „čišćih“ proizvoda i potaknuti naprednije tehnike proizvodnje za smanjenje onečišćenja zraka, vode i tla. Nadalje, praćenje i regulacija zaštite okoliša vremenom su postali obavezni u većini zemalja svijeta. Posljedično tome, proizvođači moraju više pažnje posvetiti učinku njihove aktivnosti na okoliš. Linearan proizvodni model više nije održiv već je potrebno prijeći na kružni model u kojem se smanjuje otpad, potiče se recikliranje i ponovna uporaba.

Prijelaz na kružno gospodarstvo može povećati konkurentnost, stvoriti nova radna mjesta i potaknuti održivi razvoj, pri čemu trgovina ima važnu ulogu (Soh i Wong, 2021). Putem međunarodne trgovine osigurava se pristup širokom rasponu dobara i usluga s kojima se obavljaju aktivnosti kružnog gospodarstva. Cilj ovog rada je objasniti koncepte kružne trgovine i kružnog gospodarstva te donijeti za-

ključke o tome kako trgovina i trgovinske politike mogu djelovati kao potpora prelasku na kružno gospodarstvo. Pregledom relevantnih strategija i okvira za prelazak na kružno gospodarstvo te analizom mjera poticanja kružne trgovine omogućuje se donošenje zaključaka o stanju i perspektivama prelaska na kružno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj. Rad se sastoji od pet dijelova. Nakon uvoda slijedi poglavlje o okviru za poticanje kružnog gospodarstva u kojem se fokus stavlja na Europsku uniju. Zatim slijedi poglavlje o razvoju kružne trgovine nakon čega slijedi analiza strateškog okvira za prijelaz na kružno gospodarstvo u Hrvatskoj i pregled mjera poticanja kružne trgovine. Peto poglavlje je zaključak.

2. Okvir za poticanje kružnog gospodarstva

Politike koje promiču bolju učinkovitost u korištenju resursa i prijelaz na kružno gospodarstvo bitni su elementi kreiranja strategije zaštite okoliša i zelenog rasta (Chateau i Mavroeidi, 2020). U tom pogledu, model kružnog gospodarstva pruža nove mogućnosti za uštedu resursa, poboljšanu brigu o okolišu i ljudskom zdravlju. Osim toga, kružno gospodarstvo utječe na trgovinu i gospodarsku diversifikaciju, što će se pojasniti u nastavku.

Kružni model gospodarstva ima za cilj transformirati postojeći linearni model i smanjiti potrošnju ograničenih materijalnih resursa, potaknuti dulju uporabu i ponovnu uporabu, recikliranje, stvoriti inovativna radna mjesta te modernizirati znanje i vještine (Europska komisija, 2020). Politike za poticanje kružnog gospodarstva trebaju obuhvatiti čitav niz sektora te dovode do smanjenja aktivnosti i drugačijih načina uporabe materijala u nekim sektorima, no također do razvoja novih aktivnosti i usluga (Bibas, Chateau, i Lanzi, 2021). Tako primjerice, uslijed prelaska na kružno gospodarstvo globalna upotreba primarnih materijala može se smanjiti, dok se primjena sekundarnih materijala i proizvodnja sektora koji ne ovise o primjeni primarnih materijala mogu povećati, osobito ako prijelaz potakne rast gospodarske aktivnosti (Dellink, 2020).

Cilj prelaska na kružno gospodarstvo nije moguće ostvariti u izolaciji te ovisi o suradnji između zemalja i međunarodnoj trgovini kako bi se osigurao pristupačan i pouzdan pristup dobrima i uslugama s kojima se obavljaju aktivnosti kružnog gospodarstva. Politike i aktivnosti pojedinačnih zemalja u potrazi za cirkularnošću stvorit će efekte prelijevanja duž čitavih globalnih lanaca vrijednosti (Barrie, Schröder, Schneider-Petsinger, King i Benton, 2022). Međunarodna trgovina ima ključnu ulogu u stvaranju uključivog kružnog gospodarstva jer omogućuje preraspodjelu dobara i materijala te njihovu ponovnu uporabu, recikliranje ili ponovnu proizvodnju u zemljama koje za to imaju kapacitet. Na taj način se omogućuje stvaranje dodane vrijednosti i postizanje ekonomije razmjera, a može se povoljno utjecati na okoliš (Barrie i suradnici, 2022).

U prošlom je stoljeću globalna potrošnja sirovina rasla gotovo dvostruko brže od rasta stanovništva (Bibas i suradnici, 2021). Prema OECD-u (2019), globalna upotreba primarnih materijala i utjecaji povezani s vađenjem, preradom i korištenjem materijala će se više nego udvostručiti do 2060. godine. Navedeno ukazuje na neodržive obrasce proizvodnje i potrošnje. Iako se sve više ističe važnost kružnosti i održivosti na globalnoj razini, zemlje će vjerojatnije slijediti kružne strategije usmjerene na postizanje sigurnosti resursa, a ne na zajedničke ciljeve održivosti. Stoga plurilateralne ili regionalne inicijative među skupinama zemalja istomišljenika predstavljaju važan korak prema globalnim pristupima i nastojanima poticanja cirkularnosti i održivosti (Barrie i suradnici, 2022).

Učinci kružnog gospodarstva Europske unije (EU) koji su posljedica politike EU-a o proizvodnji, gospodarenju otpadom i stvaranju tržišta za sekundarne sirovine, prelijevaju se na materijalne tokove u međunarodnom kontekstu, posljedično i na globalne trgovinske tokove (Kettunen, Gionfra i Monteville, 2019). Mjerama koje se odnose na proizvodnju, upotreba resursa je svedena na najmanju moguću mjeru, a potiče se ponovna uporaba materijala, recikliranje i uporaba, što dovodi do potencijalnog smanjenja potražnje za primarnim resursima. Nadalje, mjere EU-a vezane uz zbrinjavanje otpada potiču razvoj regionalnih središta za recikliranje i ponovnu preradu, ograničavajući prekogranično kretanje otpada (legalno i ilegalno) i na taj način ograničavajući količinu otpadnog materijala koji se može reciklirati i kojim se može trgovati izvan EU-a. S druge strane, u okviru EU-a otpad se sve više tretira kao sekundarna sirovina koja može imati vlastito tržište. Uklanjanjem trgovinskih prepreka ostvarila bi se poboljšanja na tržištu sekundarnih sirovina.

Može se zaključiti da trgovinski sektor predstavlja velik ali nedovoljno iskorišten potencijal za EU da unaprijedi prelazak na kružno gospodarstvo (Kettunen i suradnici, 2019). Do danas se kružno gospodarstvo izričito spominje samo u dva sporazuma o slobodnoj trgovini EU-a. Većina sporazuma o slobodnoj trgovini s EU-om o kojima se pregovara od 2010. godine promiče liberalizaciju ekoloških dobara i usluga. No, trenutačno ne postoji međunarodno priznata definicija ekoloških dobara, za koja se obično podrazumijeva da uključuju dobra koja su ključna za zaštitu okoliša i ublažavanje klimatskih promjena (Kettunen i suradnici, 2019). Nedostatak jasnih definicija ograničava međunarodnu suradnju u ovom području.

Europski revizorski sud (2023) u svom izvješću zaključuje da mjere za kružno gospodarstvo koje je donijela Europska komisija, posebno mjere koje se odnose na kružni dizajn proizvoda i proizvodnih procesa, nisu djelotvorno utjecale na aktivnosti kružnog gospodarstva u zemljama članicama. Iako je većina zemalja članica usvojila strategije za prelazak na kružno gospodarstvo, prosječna stopa kružnosti u EU u razdoblju 2015. – 2021. povećala se za samo 0,4 postotna boda (Europski revizorski sud, 2023). Povlačenje financijskih sredstava iz EU fondova i programa također nije dalo zadovoljavajući učinak u području razvoja kružnog dizajna. S obzirom da je stvarna stopa kružnosti u EU u blagom padu od 2019, ostvarenje cilja da se do

2030. udvostruči stopa kružnosti zabilježena 2020. čini se izazovnim (Europski revizorski sud, 2023).

3. Razvoj kružne trgovine

Iako se model kružnog gospodarstva većinom razvija unutar nacionalnog gospodarstva, međunarodna trgovina ima svoju ulogu. Uloga trgovine u kružnom gospodarstvu ogleda se kroz (Monkelbaan, 2021): smanjene trgovinske tokove primarnim sirovinama i povećane trgovinske tokove sekundarnim sirovinama, materijalima i otpadom za recikliranje; pojavu prilika za trgovinu uslugama, kao što su upravljanje otpadom, recikliranje, obnavljanje i ponovna proizvodnja, ponovna uporaba i popravak, kao i novi poslovni modeli (u kojima se vlasništvo zamjenjuje pravom uporabe); pomak u trgovini prema proizvodima koji zadovoljavaju standarde kružnog gospodarstva; te kroz povećanu trgovinu rabljenom robom.

Kružna trgovina uključuje međunarodne trgovinske transakcije koje pridonose stvaranju kružnog gospodarstva na lokalnoj, nacionalnoj i globalnoj razini, a što uključuje trgovinu (Barrie, 2023):

- robama, uslugama i intelektualnim vlasništvom, poput primjerice, opreme za ponovnu proizvodnju, senzora sljedivosti opskrbnog lanca i digitalnih sustava, tehnologije daljinskog nadzora stanja i slično
- rabljenih roba za ponovnu upotrebu, popravak, preradu i/ili recikliranje, poput primjerice, elektronike, odjeće ili namještaja
- obnovljenih i prerađenih roba, primjerice, medicinska, automobilska i industrijska oprema i dijelovi
- sekundarnih sirovina, primjerice, metali
- neopasnog otpada, otpada i ostataka koji se mogu sigurno uporabiti ili valorizirati.

Kružna trgovina obuhvaća trgovinu unutar opskrbnog lanca i trgovinu otpadnim proizvodima te utječe na cjelokupnu kružnost gospodarstva (Lingaitiene i Burinskiene, 2024; Yamaguchi, 2021). Trgovina unutar opskrbnog lanca obuhvaća i trgovinu izvan nacionalnih granica jer se uvoz može ostvariti kroz trgovinu sirovinama i intermedijarnim proizvodima koji se koriste u proizvodnim procesima i finalnim proizvodima. S druge strane, proizvodi kojima se bliži kraj životnog vijeka i otpad koji stvaraju mogu se sakupljati (prerađivati) i izvoziti kao trgovina otpadom i ostacima, trgovina sekundarnim sirovinama, trgovinom robom za obnovu i preradu te trgovina rabljenom robom (Yamaguchi, 2021; Bilas, Franc i Lacković Vinček, 2024).

Kružna trgovina nosi mnoge ekološke, društvene i ekonomske koristi (Barrie, 2023; Barrie i suradnici, 2022). Pruža zemljama i poduzećima pristup potrebnom znanju, opremi i vještinama za provedbu novih kružnih poslovnih modela ili za provođenje aktivnosti ponovne uporabe, popravka, proizvodnje i recikliranja. Putem tr-

govine rabljenim robama osigurava pristup cjenovno prihvatljivim osnovnim dobrima i uslugama za one na sekundarnim tržištima i dodatno stvara lokalnu potražnju za industriju i zapošljavanje. Konačno, omogućuje agregaciju materijala u područjima najveće potražnje s ciljem maksimizacije ekonomije razmjera kroz trgovinu sekundarnim sirovinama i otpadom namijenjenim oporabi (Barrie, 2023).

Međutim, postoje i određeni rizici i izazovi povezani s kružnom trgovinom (tablica 1). Kao prvo, potrebno je regulirati kružnu trgovinu kako se ne bi zloporabila. Prevelike količine uvoza rabljene robe mogu preplaviti sekundarna tržišta, prijeteci lokalnim industrijama i nadilazeći kapacitete lokalnih sustava gospodarenja otpadom (Barrie i suradnici, 2022). U određenim okolnostima, pretjerana ovisnost o kružnim trgovinskim tokovima može povećati izloženost rizicima promjene cijena i šokovima opskrbnog lanca. Bez adekvatne regulacije, uvozom rabljene robe niske kvalitete ili robe čija proizvodnja onečišćava okoliš, zemlje riskiraju vezanost za neučinkovite proizvode koji zagađuju, potkopavaju domaću proizvodnju slične robe, povećavaju štetne emisije, skraćuju životni vijek proizvoda i vrše pritisak na usluge gospodarenja otpadom (Barrie i suradnici, 2022). Uvozne prepreke, ali i ograničenja izvoza otpada i ostataka rezultiraju nižim cijenama otpada u zemlji koja postavlja ograničenja i destimuliraju njegovo prikupljanje. Nedostatak uzajamno priznatih definicija, klasifikacija, interoperabilnih standarda, propisa i postupaka usklađivanja u vezi s kružnim gospodarskim aktivnostima ili robom ograničava mogućnosti za suradnju oko prekograničnih pitanja kao što su ilegalni otpad, transparentnost opskrbnog lanca, ulaganja, tehničke prepreke trgovini i mjere olakšavanja trgovine (Barrie, 2023). Bellmann (2021) opisuje neke od dodatnih izazova. Konkretno, ističe da nedostatak klasifikacije proizvoda na kraju životnog vijeka, uključujući otpad koji se (ne)može reciklirati, ostatke i sekundarne materijale otežava efikasnu kružnu trgovinu. S tim povezan je i nedostatak usklađenosti domaćih praksi i klasifikacija u trgovačkoj nomenklaturi koja ne razlikuje robu na temelju njezine namjene ili utjecaja na okoliš. Nadalje, nomenklatura koja se koristi u statistici i carinskim postupcima ne uspostavlja uvijek razliku između sekundarnih sirovina i otpada i ostataka, ili između rabljene robe ili robe za oporabu i ponovnu proizvodnju, i novih proizvoda. Subvencije su još jedan potencijalni izazov (Bellmann, 2021). Osim poticaja potrošačima za recikliranje ili ponovnu uporabu, subvencije energetske sektoru i proizvodnji metala također mogu imati značajan utjecaj na međuproizvode i finalne proizvode koji se oslanjaju na fosilna goriva bilo za energiju ili za sirovine kao što je čista plastika. Obično se nerazmjerno dodjeljuju primarnom sektoru, što destimulira korištenje sekundarnih sirovina.

Tablica 1. Izazovi kružne trgovine

Područje	Rizici
Regulacija kružne trgovine	rizik promjene cijena i šokovi opskrbnog lanca prepreke trgovini otpadom rezultiraju nižim cijenama u zemlji koja postavlja ograničenja i destimuliraju njegovo prikupljanje prevelik uvoz predstavlja rizik lokalnim industrijama, nadilazeći kapacitete lokalnih sustava gospodarenja otpadom povećanje štetnih emisija
Definicije i klasifikacija kružnih dobara	slabo razlikovanje materijala koji se mogu i ne mogu reciklirati otežana međunarodna trgovina i suradnja oko prekograničnih pitanja kao što su ilegalni otpad, transparentnost opskrbnog lanca, ulaganja, tehničke prepreke trgovini i mjere olakšavanja trgovine
Subvencije proizvodnje i potrošnje	neravnomjerna dodjela među sektorima utjecaj na intermedijarne proizvode i finalne proizvode koji se oslanjaju na fosilna goriva bilo za energiju ili za sirovine kao što je čista plastika

Izvor: Barrie i suradnici (2022), Barrie (2023), Bellmann (2021).

Može se zaključiti da trgovinski sporazumi i trgovinske politike mogu imati ulogu u podržavanju ili ograničavanju prelaska na kružno gospodarstvo bilo izravno, pozivajući partnere da promiču trgovinu robom koja odgovara kriterijima kružnosti ili da promiču sheme kružnog gospodarstva, ili neizravno, obvezujući na očuvanje nacionalnih resursa ili smanjenje otpada (Kettunen i suradnici, 2019). Potencijalni poticaji su povezani s promicanjem liberalizacije ekoloških dobara i usluga u kontekstu trgovinskih sporazuma. S druge strane, trgovinske prepreke kružnom gospodarstvu mogu biti namjerne ili namjerne i obično su povezane s ograničenjima uvoza ili izvoza otpada ili rabljene robe.

4. Strateški okvir za prelazak na kružno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj

Glavna politička inicijativa za prelazak na kružno gospodarstvo uvedena na razini Europske unije je Paket za kružno gospodarstvo predstavljen prvi puta 2014.

godine. No, prvotna inicijativa je bila povučena i doradena te je nova verzija Paketa za kružno gospodarstvo usvojena 2018. godine s ciljem uključivanja kružnog gospodarstva u europski zakonodavni okvir predlažući niz direktiva u kojima se promiču načela kružnog gospodarstva, uključujući sprječavanje nastanka otpada te razboritu, učinkovitu i racionalnu uporabu prirodnih resursa. Paket za kružno gospodarstvo poduprt je donošenjem Akcijskog plana za kružno gospodarstvo 2020. godine, koji predstavlja jedan od temelja Europskog zelenog plana i sastoji se od 54 aktivnosti i zakonodavnih prijedloga vezanih uz materijalne tokove i podršku postizanju ciljeva održivog razvoja Ujedinjenih naroda.

4.1. Nacionalni strateški okvir za kružno gospodarstvo

Republika Hrvatska unazad nekoliko godina ulaže povećane napore kako bi potaknula cirkularnost, posebice definiranjem zakonodavnog i strateškog okvira temeljenog na direktivama EU-a, ali je njegova provedba ograničena. Razvoj zakonodavnog okvira još nije pokazao svoje pune učinke zbog ograničene provedbe i nedostatka alata, poput jasnih smjernica i obuke, koji bi mogli podržati javna tijela i privatni sektor u primjeni novih pravila (World Bank, 2023).

Cilj EU-a o prelasku na kružno gospodarstvo utjelovljen je u nekoliko strateških i političkih instrumenata u Hrvatskoj, a kako slijedi u nastavku.

Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. (NN 13/2021) krovni je dokument i cjeloviti akt strateškog planiranja koji bi trebao dugoročno usmjeravati razvoj društva i gospodarstva. Promiče zeleni i digitalni prijelaz na čišću i pristupačniju energiju poticanjem zelenih i plavih ulaganja, dekarbonizacijom zgrada i razvojem kružnog gospodarstva. U dokumentu se navodi da će proizvodni sektori koji prihvaćaju koncept kružnog i dekarboniziranog gospodarstva biti temelj za održiv i konkurentan razvoj. Potiče razvoj kružnog gospodarstva kao jednog od prioriteta u provedbi javnih politika koje će pridonijeti razvoju globalno konkurentne, zelene i digitalne industrije.

Strategija energetskega razvitka Republike Hrvatske do 2030. s pogledom na 2050. (NN 25/2020) osigurava prijelaz na novo razdoblje energetske politike koja osigurava pristupačnu, sigurnu i kvalitetnu opskrbu energijom. Strategija prepoznaje važnost kružnog gospodarstva u gospodarenju otpadom kao i potencijal za intenzivnije korištenje biomase i bioplina u energetskekom sektoru. Između ostalog, ističe se bioekonomija kao sektor koji bi mogao generirati proizvodnju obnovljivih bioloških resursa i pretvorbu tih resursa, zajedno s tokovima otpada, u proizvode s dodanom vrijednošću kao što su hrana, hrana za životinje, biološki proizvodi i bioenergija.

Integrirani nacionalni energetske i klimatske plan Republike Hrvatske 2021. – 2030. (NN 123/17) daje pregled trenutnog energetskega sustava te energetske i klimatske politike. Također pruža pregled nacionalnih ciljeva za svaku od pet ključnih dimenzija energetske unije te odgovarajuće politike i mjere za postizanje tih

ciljeva, za koje bi trebalo uspostaviti analitičku osnovu. Posebna pažnja posvećena je ciljevima koje treba postići do 2030. godine, a koji uključuju smanjenje emisija stakleničkih plinova, energiju iz obnovljivih izvora, energetska učinkovitost i elektroenergetski priključak.

Strategija niskouglijnog razvoja Republike Hrvatske do 2030. godine s pogledom na 2050. godinu (NN 63/2021) ima sljedeću viziju: industrija i poljoprivreda bit će učinkovite i povezane sa svim sektorima gospodarstva, smanjujući stvaranje otpadnih materijala u integriranom i kružnom gospodarstvu. Cilj je stvoriti sinergiju s konceptom razvoja novih zelenih poslova, te općenito s konceptom kružnog gospodarstva u kojem se resursi koriste kao cjelina, a stvaranje otpada je minimalizirano.

Od ostalih strateških dokumenata i odluka koje izravno ili neizravno utječu na kružno gospodarstvo mogu se navesti: Odluka Vlade Republike Hrvatske o zelenoj javnoj nabavi u postupcima središnje javne nabave, Nacionalna strategija poljoprivrede do 2030., Strategija održivog razvoja turizma do 2030., i Plan sprječavanja i smanjenja nastajanja otpada od hrane Republike Hrvatske od 2023. do 2028. godine. Zakon o gospodarenju otpadom donesen je 2021. godine, a nakon njega i novi Plan gospodarenja otpadom Republike Hrvatske za razdoblje od 2023. do 2028. godine koji je postavio ciljeve i mjere za uspostavu gospodarenja otpadom na temelju kriterija kružnog gospodarstva.

Na temelju navedenog, razvidno je da je Hrvatska prepoznala važnost učinkovitijeg upravljanja resursima za osiguranje dugoročne ekonomske i ekološke održivosti u skladu s Paketom Europske unije o kružnom gospodarstvu, no model kružnog razvoja još je u povojima. Identificirano je šest izazova koji koče puni razvoj kružnog gospodarstva u Hrvatskoj (World Bank, 2023):

- nedostatak zajedničke vizije među dionicima
- ograničene informacije o stvaranju i upravljanju otpadom
- nekontrolirani tokovi otpada
- ograničeni kapacitet za uporabu i recikliranje
- povećanje proizvodnje otpada.

Strateška integracija i sektorske aktivnosti u Hrvatskoj uglavnom su nedostatne. Pandemija COVID-19 jasno je pokazala nedostatak diversifikacije u gospodarstvu i dominaciju niskoproduktivnih sektora, zbog čega je gospodarstvo ranjivo na vanjske šokove. Strukturu gospodarstva karakterizira značajan udio usluga i oslanjanje na turizam (European Environment Agency, 2022). Uz to, institucionalni kapaciteti za provedbu cjelovitih reformi u Hrvatskoj, posebice u pogledu kružnog gospodarstva, prilično su slabi na svim razinama javnog upravljanja (Švarc, 2021). Velike korporacije u dominantnom državnom vlasništvu igraju odlučujuću ulogu u poslovnom sektoru za prijelaz na kružno gospodarstvo jer upravljaju većinom prirodnih resursa, poput vode, energije i gospodarenja šumama (Švarc, 2021). Prema Reike, Vermeulen i Witjes (2018), ovo je uobičajena značajka zemalja u razvoju koje

nisu uspjele intenzivirati svoju tranziciju na kružno gospodarstvo zbog „nedostatka političke volje, nepostojanja nacionalnog upravljanja otpadom, politika, pravila i propisa, nedostatnih sredstava posvećenih kružnom gospodarstvu i nepostojanja stručnosti i obrazovanja u ovom području”.

Konačno, državne potpore imati će važnu ulogu u prelasku na kružno gospodarstvo. Državna potpora obuhvaća mjere kao što su subvencije i izravna plaćanja, povlašteni zajmovi i jamstva za zajmove te dohodovne i cjenovne potpore (Steinfatt, 2020). Mjere državne potpore proizvodnji također mogu utjecati na konkurentnost prerade i recikliranja otpada, čime se smanjuje udio sekundarne proizvodnje u globalnoj ponudi. To bi mogao biti slučaj mjera kojima se nastoji smanjiti trošak energije i kapitala, budući da potpora koju pružaju takve mjere može nerazmjerno teći prema primarnim proizvođačima, koji te inpute koriste relativno intenzivnije od sekundarnih proizvođača (McCarthy i Börkey, 2018).

4.2. Preporuke za poticanje kružne trgovine

Prelazak na kružno gospodarstvo svakako nosi određene promjene u proizvodnji i trgovini. Kako se gospodarstvo sve više oslanja na ponovnu upotrebu, ponovnu proizvodnju i recikliranje, potrebne su manje količine sirovina u usporedbi s prijašnjim proizvodnim obrascima (Monkelbaan, 2021). Međutim, utjecaj na trgovinske tokove nije toliko izravan. Razvojem kružnog gospodarstva moglo bi doći do značajnog povećanja vrijednosti trgovine sekundarnim materijalima. U isto vrijeme, budući da se određeni materijali možda neće izvoziti za recikliranje, moglo bi doći do pojave čvorišta za ponovnu proizvodnju i ponovnu preradu u određenim regijama svijeta ako dodana vrijednost ekonomije razmjera premašuje troškove prijevoza (Monkelbaan, 2021).

Prema dostupnim podacima, hrvatsko gospodarstvo je samo 2,7 % kružno, što znači da se više od 97 % svih materijala koji se potroše svake godine nikad ne vrati u gospodarstvo kao sirovine (European Environment Agency, 2022). Proizvodnja otpada po glavi stanovnika raste iz godine u godinu, te je 2020. dosegla 1.483,00 kg po stanovniku (Eurostat, 2024). Sektor građevinskog otpada identificiran je kao prioritet u nacionalnom kružnom pristupu gospodarenju otpadom, a bez obzira na dobre rezultate u stopi recikliranja građevinskog otpada, Hrvatska je još uvijek ispod zadanog cilja EU, jer je u 2020. godini imala 60 % oporabe, dok je cilj EU za tu istu godinu bio 70 % (European Environment Agency, 2022). Hrvatska je na razini europskog prosjeka po broju zaposlenih u sektorima kružnog gospodarstva (2,5 %) te bilježi 44.147 zaposlenih (2022.) (European Environment Agency, 2022). Nadalje, prema podacima Eurostata (2024) vrijednost izvoza materijala za recikliranje u Hrvatskoj je 2023. godine iznosila 151.370,20 eura, što je za 76.927 eura manje nego 2022. godine. S druge strane, vrijednost uvoza materijala za recikliranje je porasla s 57.975,92. eura 2022. godine na 80.359,70 eura u 2023. godini (Eurostat, 2024). Ukupan materijalni otisak, koji obuhvaća ukupnu količinu sirovina potrebnih za proi-

zvodnju dobara koja se koriste u gospodarstvu iznosio je 15,02 tona po glavi stanovnika u 2022., što predstavlja rast od 1,40 tona (9,4 %) u odnosu na prethodnu godinu. S otiskom potrošnje materijala većim od domaćeg vađenja materijala, Hrvatska je još uvijek neto uvoznik resursa jer je potrebno više resursa nego što se dobiva domaćim vađenjem.

Navedeni podaci ukazuju da je pomak prema kružnom gospodarstvu spor i skroman. Potrebne su dodatne mjere poticaja za prelazak na kružno gospodarstvo i širenje kružne trgovine. Dosadašnji podaci Svjetske trgovinske organizacije (Steinfatt, 2020) pokazuju da mjere koje se odnose na recikliranje predstavljaju oko polovicu svih relevantnih mjera koje su prijavile zemlje članice. Mjere koje se odnose na ponovnu uporabu i popravak čine 16 %, a slijede mjere koje se odnose na biorazgradivost i tehnologije i inovacije povezane s otpadom. Manji dio mjera odnosi se na pretvaranje otpada u energiju te na obnovu i ponovnu proizvodnju.

Domaće trgovinske politike predstavljaju važno sredstvo putem kojeg donositelji odluka mogu ohrabriti i potaknuti prijelaz na više kružne pristupe (Monkelbaan, 2021). Uloga trgovine u prelasku na kružno gospodarstvo vidljiva je kroz mogućnosti postizanja ekonomije razmjera i korištenja postojećih komparativnih prednosti (Bellmann, 2021). Slobodna trgovina može poduzećima uključenim u aktivnosti kružnog gospodarstva omogućiti poboljšan pristup većoj opskrbi oporabljene robe, komponenti i materijala za recirkulaciju (Steinfatt, 2020). Nositelji politika imaju na izbor više mjera koje bi mogli uvesti s ciljem poticanja kružnosti, uključujući zahtjeve energetske učinkovitosti za uvezena rabljena vozila; zahtjeve za minimalni postotak sadržaja koji se može reciklirati u plastičnom otpadu; zdravstvene i sigurnosne standarde za reciklirane proizvode i materijale ili proizvode i materijale koji se mogu reciklirati; kao i standarde kvalitete, zdravlja i sigurnosti za prerađene proizvode. Druga skupina mjera usmjerena je na liberalizaciju trgovine ekološkim dobrima i uslugama u vezi s kružnim gospodarstvom, uključujući smanjenje ili uklanjanje uvoznih carina na primarnu robu koja se koristi za upravljanje onečišćenjem i upravljanje resursima (Monkelbaan, 2021). Smanjenje uvoznih carina i drugih trgovinskih prepreka za sekundarne sirovine, kao što je metalni otpad, može smanjiti kapitalne troškove infrastrukture kružnog gospodarstva i potaknuti konkurentnost nizvodnih aktivnosti kružnog gospodarstva poput prodaje, doniranja ili pravilnog zbrinjavanja otpada (Preston, Lehne i Wellesley, 2019). Trgovina uslugama kritična je za određene kružne poslovne modele te je također potrebna liberalizacija. U tom smislu, Barrie i suradnici (2022) navode ključna područja na kojima država treba raditi kako bi potaknula kružnu trgovinu koja bi bila podrška kružnom gospodarstvu: razrada definicija i kategorizacija otpada, sekundarnih materijala, rabljenih dobara, te dobara za uporabu i ponovnu proizvodnju; ukidanje tehničkih prepreka trgovini; uvođenje mjera olakšavanja trgovine; izgradnja kapaciteta; i regulacija kružne trgovine (tablica 2).

Tablica 2. Mjere za razvoj kružne trgovine

Definicije i klasifikacije	Tehničke prepreke trgovini	Olakšavanje trgovine	Izgradnja kapaciteta	Trgovina i suradnja
Razvoj zajedničkog skupa definicija za cirkularna dobra	Mapiranje standarda kružnog gospodarstva s implikacijama na trgovinu i osiguravanje veće usklađenosti standarda	Digitalizacija postupaka Bazelske konvencije (vezano uz postupak prethodnog informiranog pristanka (PIC) sa strogim zahtjevima za prekogranični promet opasnog otpada i drugog otpada)	Ugradnja kružnog gospodarstva u postojeće multilateralne programe izgradnje kapaciteta	Ugradnja kružnosti u trgovinske sporazume
Osiguravanje i prikupljanje informacija relevantnih za kružno gospodarstvo kada roba ili usluge prelaze granice, na način koji je globalno interoperabilan	Poticanje sporazuma o međusobnom priznavanju kako bi se uskladile ocjene sukladnosti	Testiranje prekogranične sljedivosti i transparentnosti za trgovinske tokove u kružnom gospodarstvu	Podizanje svijesti o kružnom gospodarstvu	Pokretanje rasprava o utjecaju linearnih naspram kružnih subvencija
		Ubrzavanje kretanja, odobravanja i carinjenja robe	Razvoj digitalnih sposobnosti i infrastrukture, razvoj mogućnosti financiranja	Postavljanje dugoročne inicijative za rješavanje ilegalne trgovine otpadom

Izvor: prilagođeno prema Barrie i suradnici (2022).

Može se ustanoviti da trenutačni trgovinski režim u Hrvatskoj, ali i većini zemalja EU i svijeta, još nije prikladan za prelazak na kružno gospodarstvo. Kako bi se osigurao pozitivan doprinos trgovine kružnom gospodarstvu potrebno je (Monkelbaan, 2021):

- poboljšanje zajedničkog razumijevanja načina na koji trgovina djeluje na kružno gospodarstvo
- izgradnja povjerenja za sudjelovanje u obostrano korisnim aktivnostima u vezi s kružnim gospodarstvom
- otvaranje i olakšavanje trgovine u ključnim područjima kružnog gospodarstva kao što su ekološka dobra i usluge
- podupiranje napora da se iskoriste potencijalne ekološke, ekonomske i društvene koristi kružnog gospodarstva kroz poboljšanu trgovinu.

5. Zaključak

U današnje vrijeme nužno je preispitivanje načina na koji se proizvodi dizajneraju, proizvode i konzumiraju, kao i načina na koji se materijali ponovno koriste na kraju životnog vijeka proizvoda. Navedeno predstavlja prilike za hrvatsko gospodarstvo, no istovremeno zahtjeva strategije koje bi se trebale usredotočiti na prioritetne sektore poput proizvodnje hrane, građevinarstvo i proizvodnju plastike, s obzirom na njihov značajan utjecaj na okoliš i socioekonomski razvoj. I trgovinske politike treba pažljivo dizajnirati jer mnoge trgovinske mjere nenamjerno ometaju i smanjuju konkurentnost aktivnosti i funkcija koje su u srži kružnog gospodarstva. Trgovinska ograničenja koriste se iz različitih razloga, od promicanja domaće pretrade i dodane vrijednosti do kontrole ilegalnih izvoznih aktivnosti. Međutim, iz perspektive kružnog gospodarstva, ograničenja imaju tendenciju sniziti cijene otpada i materijala u zemlji koja ih uvodi te destimuliraju njegovo prikupljanje. Ograničenja izvoza također rezultiraju smanjenim trgovinskim tokovima i višim cijenama sekundarnih materijala, čineći ih manje konkurentnima u odnosu na primarne materijale. Iako trgovina zasad ima malu ulogu u prelasku na kružno gospodarstvo u Hrvatskoj, ponajviše stoga što hrvatsko gospodarstvo još uvijek nije kružno, preporuča se otvaranje i olakšavanje trgovine robom, komponentama, materijalima i uslugama povezanim s ključnim aktivnostima kružnog gospodarstva kako bi se osigurala povoljna geografska alokacija aktivnosti u smislu troškova, kvalitete, vještina i drugih lokacijskih prednosti. Mjere koje se mogu usvojiti kako bi se potaknula kružna trgovina uključuju razradu i usklađivanje definicija i klasifikacije kružnih dobara te usklađivanje propisa i standarda koji su najkritičniji za kružnu trgovinu, uvođenje mjera olakšavanja trgovine, i izgradnja proizvodnih i administrativnih kapaciteta za prelazak na nove kružne modele. U tom smislu, u Republici Hrvatskoj potrebna je suradnja i koordinacija svih relevantnih sektora i dionika, kako javnih

tako i privatnih, kako bi se postigla veća cirkularnost. Informiranost i osvješćivanje prednosti i prilika kružnog modela u dugom roku također su važne za njegovo prihvaćanje. Potrebna je integrirana strategija prelaska na kružno gospodarstvo razvijena suradnjom različitih dionika i popratni akcijski plan kako bi se potaknuo daljnji razvoj i veća primjena modela kružnog gospodarstva u Republici Hrvatskoj.

Literatura

- Barrie, J. (2023). *Circular Economy and Trade*. Chatham House. Preuzeto 19.11.2023. s <https://circulareconomy.earth/publications/trade-and-circular-economy>
- Barrie, J., Schröder, P., Schneider-Petsinger, M., King, R., Benton, T. (2022). *The role of international trade in realizing an inclusive circular economy*. London: Chatam House
- Bellmann, C., (2021). *The Circular Economy and International Trade. Options for the World Trade Organization*. Pariz: International Chamber of Commerce
- Bibas, R., Chateau, J., Lanzi, E. (2021). *Policy scenarios for a transition to a more resource efficient and circular economy*. OECD Environment Working Papers No. 169. Pariz: OECD. <https://doi.org/10.1787/c1f3c8d0-en>
- Binos, M.A., Vigonte, F. G., Abante, Marmelo V. (2023). *International Trade: Impact in Economic Growth*. SSRN. Preuzeto 15.3.2024. s <https://ssrn.com/abstract=4461422> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4461422>
- Chateau, J., Mavroeidi, E. (2020). *The jobs potential of a transition towards a resource efficient and circular economy*. OECD Environment Working Papers No. 167. Pariz: OECD. <https://doi.org/10.1787/28e768df-en>
- Copeland, B., Taylor, M. S. (2001). *International Trade and the Environment: A Framework for Analysis*. Working paper 8540. National Bureau of Economic Research
- Dellink, R. (2020). *The consequences of a more resource efficient and circular economy for international trade patterns: A modelling assessment*. OECD Environment Working Papers No. 165. Pariz: OECD. <https://doi.org/10.1787/fa01b672-en>
- European Environment Agency (2022). *Circular economy country profile – Croatia*. ETC CE Report 2022/5 – Croatia. European Topic Centre on Circular Economy and Resource Use
- Europska komisija (2020). *Novi akcijski plan za kružno gospodarstvo. Za čišću i konkurentniju Europu*. Komunikacija Komisije Europskom Parlamentu, Vijeću, Europskom Gospodarskom i Socijalnom Odboru i Odboru Regija. Brisel: EC.
- Europski revizorski sud (2023). *Kružno gospodarstvo. Unatoč mjerama EU-a države članice sporo napreduju u prijelazu na kružno gospodarstvo*. Luksemburg: Ured za publikacije Europske unije
- Eurostat (2024). Baza podataka. Preuzeto 18.7.2024. s <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>
- Kettunen, M., Gionfra, S., Monteville, M. (2019). *EU circular economy and trade: Improving policy coherence for sustainable development*. Brisel i London: IEEP
- Kircicek, T., Ozparlak, G. (2023). The essential role of international trade on economic growth. *Journal of Economics, Finance and Accounting – JEFA*, 10(4), 191-202. DOI:10.17261/Pressacademia.2023.1826

- Lingaitiene O., Burinskiene A. (2024). Development of Trade in Recyclable Raw Materials: Transition to a Circular Economy. *Economies*. 12(2), 48. <https://doi.org/10.3390/economies12020048>
- McCarthy, A., Börkey, P. (2018). Mapping support for primary and secondary metal production. OECD Environment Working Papers, No. 135. Pariz: OECD. <https://doi.org/10.1787/4eaa61d4-en>
- Monkelbaan, J. (2021). *The circular economy and trade: some questions and possible ways forward*. Working Paper No. 1 in Trade and Environmental Sustainability Series. Friedrich Ebert Stiftung.
- OECD (2022). *The Role of Trade in the Circular Economy Transition*. Preuzeto 15.4.2024. s <https://www.oecd.org/en/topics/resource-efficiency-and-circular-economy.html>
- Preston, F., Lehne, J., Wellesley, L. (2019). *An Inclusive Circular Economy: Priorities for Developing Countries*. London: Chatham House
- Reike, D., Vermeulen, W. J. V., Witjes, S. (2018). The Circular Economy: New or Refurbished as CE 3.0? – Exploring Controversies in the Conceptualization of the Circular Economy Through a Focus on History and Resource Value Retention Options. *Resources, Conservation and Recycling*, 135, 246-264. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.08.027>
- Soh, K.L., Wong, W. (2021). Circular economy transition: Exploiting innovative eco-design capabilities and customer involvement. *Journal of Cleaner Production*, 320. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.128858>
- Steinfatt, K. (2020). *Trade Policies For A Circular Economy: What Can We Learn From Wto Experience?* Staff Working Paper ERSD-2020-10. World Trade Organization.
- Švarc, J. (2021). Policy Framework for Implementation of a Circular Economy in Croatia: Past, Present, and Future. *Socijalna ekologija*, 31(2), 199-226. <https://doi.org/10.17234/SocEkol.31.2.3>
- World Bank (2023). *Croatia: Proposed Circular Economy Action Plan on Construction and Demolition Waste*. World Bank
- Yamaguchi, S. (2021). *International Trade and Circular Economy – Policy Alignment*. Trade And Environment Working Papers. Paris: OECD

Poduzetnički start otkupom uhodanog poslovanja – postoji li podrška ekosustava?

Izvorni znanstveni rad

Maja Has

CEPOR – Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva
Trg John F. Kennedy 7
Zagreb

Mirela Alpeza

Ekonomski fakultet u Osijeku
Trg Ljudevita Gaja 7
Osijek

Petra Mezulić Juric

Ekonomski fakultet u Osijeku
Trg Ljudevita Gaja 7
Osijek

Sažetak

Otkup uhodanog poslovanja važan je, ali zanemaren način ulaska u poduzetništvo – i među istraživačima i među donositeljima politika u sektoru malih i srednjih poduzeća. Vladine politike u mnogim europskim zemljama, pa tako i u Hrvatskoj, fokusirane su na pružanje podrške osobama koje započinju poduzetnički pothvat „ispočetka“, dok je problematika izlaska iz poslovanja (engl. *entrepreneurial exit*) prodajom poduzeća drugim poduzetnicima koji tako započinju ili razvijaju svoje poslovanje gotovo potpuno zanemarena. Europska komisija u posljednja tri desetljeća aktualizira problematiku prijenosa poslovanja u zemljama Europske unije te ukazuje na važnost jačanja podrške poduzetnicima koji izlaze iz poduzetničkih pothvata i onima koji ih preuzimaju i nastavljaju poslovnu aktivnost. Problematika prijenosa poslovanja posebno je izražena u Hrvatskoj i drugim post-tranzicijskim zemljama koje bilježe veliki val prijenosa poslovanja u poduzećima osnovanim 1990-ih godina čiji vlasnici odlaze u mirovinu. Cilj je rada istražiti razvijenost poduzetničkog ekosustava u Hrvatskoj s fokusom na kvalitetu podrške za poduzetnike koji započinju poduzetničku aktivnost otkupom uhodanog poslovanja. Pri analizi korišten je model ekosustava prijenosa poslovanja malih i srednjih poduzeća u kojem glavne komponente čine: prodavatelji i kupci poduzeća, savjetnici, financijske institucije, tržišni i ekonomski uvjeti, porezna politika te poduzetničke potporne institucije (Viljmaa et al, 2015). Istraživanje je provedeno uz pomoć kvalitativne metode, kroz provedbu fokus grupe s predstavnicima različitih

komponenti ekosustava. Nakon održane fokus grupe dodatna razmišljanja sudionika prikupljena su s pomoću ankete s otvorenim pitanjima. Analizom prikupljenih informacija kreirani su zaključci i preporuke za sudionike ekosustava i donositelje politika usmjerene na jačanje podrške poduzetnicima koji započinju poduzetnički pothvat u Hrvatskoj preuzimanjem uhodanog poslovanja. Posebnu ulogu pritom trebaju imati strukovna udruženja i komore, naročito u djelatnostima koje nestaju s tržišta zbog izostanka interesa za nastavak djelatnosti među mladim osobama.

Ključne riječi: ulazak u poduzetništvo preuzimanjem uhodanog poslovanja, izlazak iz poduzetničkog pothvata, ekosustav za prijenos poslovanja, preporuke donositeljima politika

Starting an entrepreneurial venture by acquiring an established business – is there a support from the entrepreneurial ecosystem?

Abstract

Takeover entrepreneurship is a crucial but neglected pathway to entrepreneurship – often overlooked by researchers and policymakers in the SME sector. Government policies in many European countries, including Croatia, tend to focus on supporting individuals who start entrepreneurial ventures from scratch, whereas the aspect of entrepreneurial exit through company sales to other entrepreneurs remains largely unaddressed. Over the past three decades, the European Commission has been emphasizing the significance of business transfers within EU countries and highlighting the need to strengthen support for entrepreneurs exiting ventures and those taking over and continuing these businesses. This issue is particularly pertinent in Croatia and other post-transition countries experiencing a substantial wave of business transfers from companies founded in the 1990s as their owners retire. The aim of this paper is to investigate the development of the entrepreneurial ecosystem in Croatia, with a specific focus on the quality of support provided to entrepreneurs who initiate their ventures by acquiring established businesses. The analysis employs a model of the business transfer ecosystem for SMEs, which encompasses key components such as sellers and buyers of enterprises, advisers, financial institutions, market and economic conditions, tax policy, and entrepreneurial support institutions (Viljmaa et al., 2015). The research methodology involved a qualitative approach, utilizing a focus group with representatives from different components of the ecosystem. Following the focus group, additional insights were gathered through a survey featuring open-ended questions. By analyzing the collected data, the study formulated conclusions and recommendations for ecosystem participants and policymakers aimed at enhancing support for entrepreneurs in Croatia who start ventures through business takeovers. Professional associations and chambers, in particular, should play a crucial role, especially in industries at risk of disappearing from the market due to a lack of interest from younger generations.

Keywords: takeover entrepreneurship, entrepreneurial exit, business transfer ecosystem, policy recommendations

1. Uvod

Pokretanje poslovnog pothvata (*start-up*) najzastupljeniji je način započinjanja poduzetničke karijere. Sukladno tome, najveći broj vladinih politika u području sektora malih i srednjih poduzeća te usluga i sredstava usmjeren je na pružanje podrške poduzetnicima koji pokreću i razvijaju nova poduzeća. Međutim, stvaranje novog poduzeća ispočetka nije jedina mogućnost ulaska u poduzetništvo. Priliku za započinjanje poduzetničke aktivnosti moguće je identificirati preuzimanjem, odnosno otkupom uhodanog poduzeća (engl. *takeover entrepreneurship*) čiji vlasnik, iz različitih razloga, može odlučiti napustiti svoj uhodani posao. Odabir načina ulaska u poduzetničku aktivnost ovisi o brojnim faktorima, ali ni jedna opcija ne predstavlja univerzalno najbolji način započinjanja poduzetničke karijere.

Isključivi fokus vladinih politika na poduzetnike koji započinju vlastiti pothvat ispočetka ne predstavlja dobru strategiju kreatora politika. Shane (2009) daje kritički osvrt na takve politike i navodi kako *start-up* poduzeća ne predstavljaju „čarobni štapić“ pomoću kojeg je moguće transformirati nerazvijene ekonomske regije, kreirati inovacije i radna mjesta te napraviti razne druge vrste „ekonomskih čarolija“. Istraživanja pokazuju kako tek mali broj novonastalih poduzeća sudjeluje u stvaranju nove vrijednosti i novih radnih mjesta (Shane, 2009) te da je potrebno usmjeriti vladine programe podrške na poduzeća s potencijalom rasta.

Europska komisija posljednjih desetljeća nastoji aktualizirati problematiku prijenosa poslovanja u zemljama Europske unije te ukazati na važnost jačanja ekosustava za prijenos poslovanja na nacionalnoj i regionalnoj razini. Razlog tomu je procjena da u Europskoj uniji godišnje proces prijenosa poslovanja prolazi oko 450.000 poduzeća s oko 2 milijuna zaposlenih te da u trećini poduzeća vlasnici u ovaj proces ulaze prekasno ili slabo pripremljeni, čime je ugroženo oko 600.000 radnih mjesta (Europska komisija, 2011). Pitanje održivosti poduzetničkih pothvata i nakon povlačenja njihovih osnivača posebno je izraženo u post-tranzicijskim zemljama u kojima je velik dio poduzetničkih pothvata pokrenut 1990-ih godina, nakon tranzicije na tržišnu ekonomiju (Ramadani i suradnici, 2015; Duh i Primec 2022; Mosolygó-Kiss, 2022; Widz i Kammerlender, 2023). U post-tranzicijskim zemljama prisutan je značajan broj poduzeća čiji se vlasnici približavaju umirovljenju, a u Hrvatskoj više od 30 % poduzeća ima većinske vlasnike s 55 i više godina starosti (Alpeza i suradnici, 2015; Alpeza i suradnici 2018).

Izazovi prijenosa poslovanja evidentirani su i u zapadnoeuropskim zemljama, a uzroke treba tražiti u sve naglašenijem trendu starenja stanovništva (UN, 2017). Kako stari stanovništvo, značajno se povećava i udio starijih poduzetnika u poduzetničkoj populaciji. Lévesque i Minniti (2011) ističu kako niske razine poduzetničke aktivnosti treba očekivati posebno u zemljama u kojima je prisutno starije stanovništvo. U Njemačkoj više od pola milijuna malih i srednjih poduzeća u 2022. godini u procesu je tranzicije, a najveći broj tranzicija predviđen je za razdoblje između 2023. do 2027. godine, što povećava potražnju za potencijalnim preuzimateljima (Schwar-

tz, 2018). Povećanje interesa za preuzimanje uhodanog poslovanja među novim poduzetnicima moglo bi pomoći u rješavanju prijeteće krize nasljeđivanja u zemljama u kojima će se mnogi poduzetnici povući u nadolazećim desetljećima (Nows, 2021). Poduzeća čiji vlasnici planiraju izlazak iz poduzetničke aktivnosti zbog odlaska u mirovinu mogu predstavljati dobru priliku za ulazak u poduzetništvo otkupom uhodanog poslovanja pojedinaca s primjerice bogatim poslovnim iskustvom. Novi vlasnici mogu u značajnoj mjeri povećati uspješnost preuzetog poduzeća korištenjem novih tehnologija, inoviranjem ili otvaranjem novih tržišta.

Fokus ovog rada stavljen je na otkup uhodanog poslovanja kao važnog, alternativnog načina ulaska u poduzetništvo. Cilj je rada istražiti u kojoj je mjeri poduzetnički ekosustav u Hrvatskoj usmjeren i spreman na pružanje podrške poduzetnicima koji započinju poduzetničku aktivnost otkupom uhodanog poslovanja.

2. Preuzimanje uhodanog poslovanja kao istraživačka tema

Relativno je mali broj istraživanja provedenih na temu započinjanja poduzetničke aktivnosti preuzimanjem uhodanog poslovanja (Parker i Van Praag, 2012; Van Teeffelen, 2012; Xi i suradnici, 2017). Dostupna istraživanja pokazala su kako preuzeta poduzeća imaju značajno veću stopu preživljavanja u odnosu na *start-up* poduzeća (90-96 %, dok kod *start-up* poduzeća stopa preživljavanja iznosi 35 – 50 %) (Geerts i suradnici, 2004; Van Teeffelen, 2012), značajniji rast (Penrose, 1959; Barkema i Schijven, 2008; Uhlaner i West, 2008) te bolje pokazatelje u smislu inovativnosti, rasta profita i broja zaposlenih u odnosu na novonastale poduzetničke pothvate (Uhlaner i West, 2008 citirano u Van Teeffelen, 2012; Mandl i Voithofer, 2010).

Van Teeffelen (2012) je istraživao profile osoba koje započinju poduzetničku aktivnost na različite načine te zaključio da predstavljaju heterogenu skupinu poduzetnika s obzirom na prethodno iskustvo, raspoloživost inicijalnog kapitala, ali i osobne karakteristike poput dobi, razine obrazovanja i odnosa prema riziku. Osobe koje ulaze u poduzetništvo preuzimanjem uhodanog poduzeća imaju veću potrebu za dominacijom, bolje razumijevanje tržišta, ustrajniji su i manje skloni preuzimanju rizika (Van Teeffelen, 2012). Također, moraju imati više raspoloživog vlastitog kapitala kako bi zadovoljili financijske preduvjete za preuzimanje poduzeća. Kupovina uhodanog poduzeća može predstavljati dobru poslovnu priliku i za pojedince s manje poslovnog iskustva jer prijenos poslovanja u većini slučajeva uključuje razdoblje u kojem vlasnik poduzeća koji izlazi iz posla pruža mentorsku podršku poduzetniku koji preuzima poslovanje i tako prenosi znanje i kontakte te jača kapacitet novog vlasnika za samostalno upravljanje preuzetim pothvatom. Taj način započinjanja poslovne karijere posebno je privlačan mladim diplomantima najboljih poslovnih škola u SAD-u koji u tu svrhu koriste istraživačke fondove (engl. *search funds*) koje kreiraju investitori koji financiraju mlade perspektivne diplomante i njihovu potra-

gu, kupovinu i upravljanje privatnim tvrtkama, najčešće u razdoblju od 6 do 10 godina (Kelly i Heston, 2022).

Parker i Van Praag (2012) proveli su istraživanje o specifičnim čimbenicima koji utječu na odluku pojedinca da pokrene poslovni pothvat od nule ili da preuzme već uhodano poslovanje. Njihovo istraživanje daje snažnu potporu tvrdnjama kako su poduzetnici koji dolaze iz poduzetničkih obitelji skloniji preuzimanju poslovanja, međutim i kod njih obrazovanje povećava vjerojatnost pokretanja potpuno novog pothvata (Parker i Van Praag, 2012). Čak i kada se ne očekuje nasljeđivanje obiteljskog poduzeća, smatra se da je ključno imati poduzetnika kao uzor (Viljamaa i suradnici, 2024). Block i suradnici (2013) na sličan su način utvrdili pozitivan odnos između obrazovanja i pokretanja novih pothvata, ali također su primijetili da dob povećava sklonost preuzimanju. Van Teeffelen (2012) navodi kako se osobe s prethodnim radnim, poduzetničkim ili menadžerskim iskustvom, poznavanjem industrije i većim vlastitim prihodima radije odlučuju za preuzimanje poduzeća nego za pokretanje novog poslovnog pothvata. Nadalje, uspješnost preuzimatelja manje ovisi o njihovoj starosti, ali se značajno povećava ako imaju prethodno poduzetničko iskustvo (Van Teeffelen, 2012). Uzimajući u obzir prethodna istraživanja moguće je zaključiti kako je dob važna karakteristika preuzimatelja uhodanog poslovanja, dok su istraživanja koja u obzir uzimaju spol preuzimatelja dala oprečne rezultate. Primjerice, istraživanje Geraudel i suradnici (2009) pokazuju kako su potencijalni kupci poduzeća pretežno visokoobrazovani muškarci između 40 i 50 godina starosti. Suprotno tome, Xi i suradnici (2017) dolaze do zaključka kako je preuzimanje uhodanog poslovanja povezano sa ženskim spolom, iskustvom rada na plaćenim pozicijama i u mnogim slučajevima primanjem socijalnih beneficija. Novije istraživanje Viljamaa i suradnici (2024) u odnos stavljaju način ulaska poduzetnika u poslovni pothvat s načinom izlaska te dolazi do zaključka kako su poduzetnici koji su u poduzetništvo ušli preuzimanjem uhodanog poslovanja skloniji prodaji poduzeća kao jednoj od izlaznih strategija.

Započinjanje poduzetničke karijere preuzimanjem uhodanog poslovanja karakteriziraju izazovi koji od novog vlasnika zahtijevaju posjedovanje specifičnih vještina te drugačiji način planiranja i provedbe poduzetničkog procesa. Ruback i Yudkoff (2017) identificirali su važne zajedničke karakteristike poduzetnika koji su to postali preuzimanjem uhodanog poslovanja. Kao važnu karakteristiku navode posjedovanje vještina upravljanja te ističu kako ne moraju nužno imati menadžersko iskustvo, ali bi trebali imati određeno poslovno iskustvo. Također, preuzimatelji bi trebali imati kapacitet upravljanja timom te dobro razumijevanje financijskog upravljanja i izvještaja (Ruback i Yudkoff, 2017).

Preuzimanja poduzeća češća su u industrijama u kojima su prisutne visoke barijere ulaska (Van Teeffelen, 2012). Potreban početni kapital i rizik također smanjuju vjerojatnost pokretanja novih pothvata (Parker i Van Praag, 2012). Block i suradnici (2013) sugeriraju da pojedinci koji nisu skloni riziku preferiraju preuzimanje poduzeća, dok pojedinci koji posjeduju samopouzdanje i skloniji su preuzimanju rizika

preferiraju pokretanje vlastitog pothvata. Druga pak istraživanja pokazala su kako ograničene mogućnosti zaduživanja mogu predstavljati prepreku poduzetnicima koji planiraju preuzimanje uhodanog poslovanja (Caselli i Gennaioli, 2005).

3. Konceptualni okvir ekosustava za prijenos poslovanja

Proces prijenosa poslovanja među poduzetnicima koji izlaze iz poduzetničkog pothvata i onih koji ih preuzimaju ne događaju se u vakuumu, već ovise o karakteristikama poduzetničkog ekosustava.

Koncept poduzetničkog ekosustava odnosi se na interakciju koja se odvija između niza institucionalnih i pojedinačnih dionika kako bi se potaknulo poduzetništvo, inovacije i gospodarski rast (Mazzarol, 2014). Ovaj koncept naglašava važnost ekosustava u kojem su poduzetnici smješteni, a uspjeh poduzetničkih inicijativa stavlja u kontekst međusobno povezanih aktera unutar specifičnog društvenog, kulturnog i ekonomskog okruženja. Time se poduzetništvo više ne promatra izolirano, već kao integrirani dio ekosustava koji uključuje razne dionike, resurse i institucionalne okvire koji zajednički doprinose stvaranju gospodarskog bogatstva i prosperiteta. Isenberg (2010) navodi da ekosustav nije statičan koncept, već dinamičan, sa stalnom potrebom za poboljšanjem ekosustava, imajući u vidu međusobnu povezanost njegovih komponenti. Stam i Spigel (2018) vide poduzetnički ekosustav kao skup međusobno ovisnih aktera i čimbenika koordiniranih na način koji omogućuje produktivan razvoj poduzetničkih inicijativa unutar određenog geografskog područja. Ovakav pristup naglašava interakciju međusobno ovisnih aktera, što je u literaturi o poduzetničkim ekosustavima fokusirano na ulogu društvenog konteksta u poticanju i ograničavanju poduzetništva.

Koncept poduzetničkog ekosustava posebno je popularan među kreatorima politika zbog naglaska na utjecaj šire društvene zajednice i kulture na poduzetnički proces. Motivacija donositelja politika za pružanje podrške ovom konceptu je u razvijanju programa, politika i inicijativa za promicanje poduzetništva i rast poduzetničke aktivnosti u različitim regijama (Isenberg 2014; Fostere i suradnici: World Economic Forum 2013). Utjecaj poduzetničkog ekosustava može se pratiti u svakom dijelu poduzetničkog procesa, od stvaranja, rasta i razvoja poduzeća pa sve do izlaska iz poduzetničkog pothvata.

Za uspješno provođenje procesa prijenosa poslovanja između vlasnika poduzeća koji napušta svoj poduzetnički pothvat i onog koji ga preuzima, važan je podržavajući ekosustav. Ekosustav za prijenos poslovanja predstavlja okruženje u kojemu se odvijaju prijenosi poslovanja. Van Teeffelen (2012) identificirao je glavne dionike i komponente uključene u prijenos poslovanja malih i srednjih poduzeća, a to su: prodavači, kupci, savjetnici, financijske institucije, tržišni i ekonomski uvjeti te porezna politika. Kupci i prodavatelji predstavljaju glavne aktere unutar ekosustava, dok je funkcija ostalih komponenti ekosustava pružiti podršku i povećati razinu

uspješnosti ključnih aktera u provedbi procesa prijenosa poslovanja. Viljmaa i suradnici (2015) dodaju jačanje svijesti kao dodatnu komponentu u ekosustavu prijenosa poslovanja i naglašavaju kako se proces prijenosa poslovanja sastoji od tri faze: pred-transfer, transfer i post-transfer faze (slika 1).

Slika 1. Ekosustav za prijenos poslovanja

Izvor: Viljmaa, A., Tall, J., Varamaki, E., Singer, S., Durst, S. (eds). (2015). Business Transfer Ecosystems and Awareness Raising Activities: Situation Analysis of Five European Countries.

Tržišni i ekonomski uvjeti predstavljaju važan element ekosustava za prijenos poslovanja. Gospodarska situacija i stanje na tržištu utječu na broj poduzeća koja su ponuđena na prodaju (Meijaard, 2006). Tržišni uvjeti imaju utjecaj na ponudu, kao i na poslovanje poduzeća nakon preuzimanja. Van Teeffelen i Uhlaner (2010) primjećuju kako su u vremenima ekonomske krize zabilježene bolje performanse poduzeća nakon preuzimanja, što je moguće i objasniti nižom cijenom koju su platili kupci poduzeća. **Porezna politika i regulatorni okvir**, kao vanjski čimbenici, imaju važnu ulogu u omogućavanju uspješnih prijenosa poslovanja, odnosno mogu u velikoj mjeri olakšati ili otežati proces pojedincima koji planiraju kupovinu uhodanog poslovanja. **Financijske institucije** imaju važnu ulogu u financiranju kupovine poduzeća, s obzirom na to da se većina kupaca mora osloniti na vanjsko financiranje zbog nedostatka vlastitih sredstava. Koliko su financijske institucije važne u ovom procesu ukazuje i podatak kako neodobranje kredita od banke predstavlja jedno od najčešće spominjanih razloga za neuspjeh prilikom prijenosa poslovanja (Europska Komisija, 2002; Geerts i suradnici, 2004; Langman i Lugt, 2005; Eurochambers, 2009). **Poduzetničke potporne institucije** koje djeluju na regionalnom ili nacionalnom nivou mogu imati važnu ulogu u jačanju svijesti poduzetnika o važnosti prije-

nosa poslovanja, ali ujedno i u jačanju svijesti o atraktivnosti započinjanja poduzetničke karijere preuzimanjem poduzeća. **Savjetnici** imaju važnu ulogu u procesu prijenosa poslovanja, u smislu pružanja savjetodavne podrške kupcima i prodavateljima poduzeća, te u rješavanju organizacijskih, financijskih ili pravnih pitanja. Većini prodavatelja i kupaca u procesu prijenosa poslovanja pomaže nekoliko vrsta savjetnika od kojih se najčešće spominju računovođe (Geerts i suradnici, 2004; Meijaard i Diephuis, 2004; Bruce i Picard, 2006; Van Teeffelen, 2006; Allinson i suradnici, 2007). **Jačanje svijesti o izazovima prijenosa poslovanja** predstavlja niz aktivnosti koje su primarno usmjerene na prodavatelje i kupce poduzeća u pred-transfer fazi. Dodatno, Van Teeffelen i suradnici (2016) dodaju još jednu važnu komponentu u ekosustav za prijenos poslovanja, a to su **online platforme** za povezivanje kupaca i prodavatelja koje pozicioniraju u središte ekosustava. **Online** platforme povezuju kupce i prodavatelje poduzeća, ali i savjetnike, te nude brojne digitalne i nedigitalne dodatne usluge korisnicima.

Kako bi potaknule stvaranje novih poduzetničkih pothvata i rast postojećih, vlade moraju stvoriti ekosustav koji podržava poduzetnike (Isenberg, 2010). Jednako tako, za poticanje većeg broja pojedinaca koji će ući u poduzetništvo preuzimanjem uhodanog poslovanja potrebno je jačati komponente ekosustava koje olakšavaju kupovinu poduzeća. Analiza sustava podrške za prijenos poslovanja provedena 2015. godine u Hrvatskoj ukazala je na nerazvijenost ekosustava za prijenos poslovanja i potrebu za osnaživanjem pojedinih komponenti ekosustava (Viljamaa i suradnici, 2015).

4. Metodološki okvir istraživanja

Cilj rada bio je istražiti razvijenost poduzetničkog ekosustava u Hrvatskoj s fokusom na kvalitetu podrške za poduzetnike koji započinju poduzetničku aktivnost otkupom uhodanog poslovanja. Istraživanje je temeljno na kvalitativnoj metodi i provedbi skupnog intervjua fokus grupe.¹⁸² Fokus grupa predstavlja metodu koja uključuje provedbu dubinskih skupnih intervjua u kojima sudjeluju ispitanici koji ne predstavljaju nužno reprezentativni uzorak specifične populacije, već predstavljaju namjerni uzorak koji je posvećen i usredotočen na zadanu temu rasprave (Thomas i suradnici, 2005). Ovaj pristup odabira ispitanika utemeljen je na konceptu „primjenjivosti“ prema kojem su ispitanici uključeni u istraživanje na temelju poznavanja područja istraživanja (Rabiee, 2004; Burrows i Kendall, 1997).

Pri provedbi istraživanja implementirana su četiri sljedeća koraka: 1) kreiranje dizajna istraživanja; 2) prikupljanje podataka; 3) analiza i obrada podataka te 4) dis-

182 Istraživanje je provedeno u okviru projekta „Facilitating Business Transfer“ koji realizira CEPOR (2023-2024) uz podršku Europskog fonda za jugoistočnu Europu. Preliminarni rezultati istraživanja djelomično su prikazani u CEPOR-ovom policy osvrtu: Alpeza, M. (2024). Otkup uhodanog poslovanja kao način ulaska u poduzetništvo. Pogled na poduzetništvo - policy osvrt 1/2024. CEPOR, Zagreb

kusija i izvještaj o rezultatima (Nyumba i suradnici, 2018). U okviru prve faze kreiranja dizajna istraživanja, definiran je cilj istraživanja, popis pitanja na temelju kojih je rasprava u fokus grupi moderirana te su definirani sudionici fokus grupe i lokacija na kojoj je provedena. Pitanja za polustrukturirani skupni intervju na temelju kojih je moderirana rasprava prilagođena su prema modelu ekosustava prijenosa poslovanja malih i srednjih poduzeća u kojem glavne komponente čine: prodavaatelji i kupci poduzeća, savjetnici, financijske institucije, tržišni i ekonomski uvjeti, porezna politika te poduzetničke potporne institucije (Viljmaa i suradnici, 2015). Na temelju teorijskog modela definiran je namjerni uzorak koji su činili relevantni ispitanici upoznati s područjem istraživanja. U teoriji postoje rasprave o optimalnom broju sudionika u fokus grupi. Ističući prednost manjih grupa, Krueger i Casey (2000) predlažu između šest i osam sudionika, dok je broj koji se općenito predlaže između šest i deset sudionika. Navedene brojke predstavljaju rang koji je dovoljno velik za dobivanje različitih perspektiva te dovoljno malen kako podatci ne bi postali fragmentirani i nepregledni (Rabiee, 2004). Slijedeći teorijske pretpostavke, namjerni uzorak činili su poduzetnici, predstavnici poduzetničkih potpornih institucija, savjetnici (brokeri, odvjetnici i slično), predstavnici obrazovnih institucija, predstavnici financijskih institucija te predstavnici relevantnih ministarstava i državnih agencija. Fokus grupa održana je u siječnju 2024. godine u Zagrebu.

Faza prikupljanja podataka obuhvaćala je provedbu polustrukturiranog skupnog intervjua u kojem je sudjelovalo osam sudionika (IN1-8). Skupni intervju i rasprava u okviru fokus grupe trajala je dva sata. Uz provedbu skupnog intervjua i moderirane rasprave, nakon održane fokus grupe kreiran je anketni upitnik sa strukturiranim otvorenim pitanjima koji je e-poštom distribuiran odabranim sudionicima ekosustava. Anketni upitnik ispunilo je šest ispitanika (AU1-6).

U fazi analize i obrade podataka korištene su bilješke kreirane za vrijeme moderiranja diskusije, kao i pisani odgovori prikupljeni na temelju anketnog upitnika. Na temelju prikupljenih informacija provedena je analiza sadržaja te su kreirani zaključci i preporuke za sudionike ekosustava i donositelje politika usmjerene na jačanje podrške poduzetnicima koji započinju poduzetnički pothvat u Hrvatskoj preuzimanjem uhodanog poslovanja.

5. Rasprava

Na temelju provedenog empirijskog istraživanja među predstavnicima različitih skupina koje čine ekosustav za prijenos poslovanja, analizirana je razina podrške za osobe koje poduzetničku aktivnost započinju otkupom poslovanja.

1) **Zakonodavni okvir i porezna politika** predstavljaju prepreku za ulazak u poduzetništvo preuzimanjem uhodanog poslovanja, naročito ako je poslovni subjekt koji se preuzima registriran kao obrt, ustanova ili obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo. Prodaja poslovnog subjekta relativno je jednostavna u tehničkom smislu

isključivo ako je poslovni subjekt registriran kao društvo s ograničenom odgovornošću (d.o.o.), dok je u svim ostalim slučajeva pravni i porezni okvir prijenosa poslovanja izuzetno složen i u financijskom smislu zahtjevan.

2) **Pristup financijskim sredstvima** predstavlja prepreku za ulazak u poduzetništvo preuzimanjem uhodanog poslovanja, naročito u segmentu mikro i malih poduzeća. Financijske institucije nevoljko se odlučuju financirati poduzetnike koji otkupljuju uhodano poslovanje, a navedeno ne predstavlja prihvatljiv trošak ni u sklopu Mjere za samozapošljavanje Hrvatskog zavoda za zapošljavanje. Kupnja poslovnih udjela prihvatljiva je investicija u sklopu HAMAG BICRO jamstvenog programa, mjera ESIF Pojedinačna jamstva u sklopu koje je u 2023. godini dodijeljeno jamstvo za 8 poduzetničkih projekata. U drugom kvartalu 2024. godine očekuje se da će navedeno jamstvo ponovno biti dostupno poduzetnicima.

Financijske institucije pokazuju manju spremnost financiranja ulaska u poduzetništvo akvizicijom postojećeg poslovanja, posebno ako se radi o manjim poslovanjima te o poslovanjima koje prethodno određena financijska institucija nije pratila (nije pružala financijske usluge tom poslovanju). (AU5)

Svakako u tom dijelu bolje prolaze pravne osobe u odnosu na privatne osobe, kao i da će prije proći financiranje preuzimanja pravne osobe nego neke samostalne djelatnosti u vlasništvu fizičke osobe. (AU6)

Smatraju da im je to prerizično i nije im potrebno jer puno više prihode od manje rizičnih financiranja. (IN1)

3) **Pristup savjetodavnim uslugama** predstavlja prepreku za osobe zainteresirane za otkup uhodanog poslovanja kao način ulaska u poduzetništvo. Savjetnici su dostupni, ali uglavnom su specijalizirani i usmjereni na segment srednje velikih tvrtki, dok je savjetodavna podrška i za prodavatelje i za kupce u segmentu mikro i malih tvrtki slabo razvijena.

Na hrvatskom tržištu postoji dovoljan broj savjetnika, ali oni nisu umreženi niti dovoljno educirani za ovu vrstu savjetovanja. (IN2)

Kod mikro i malih poduzeća postupci uglavnom nisu toliko komplicirani koliko su kod srednjih i velikih poduzeća, ali svakako bi bilo poželjno da ima više specijaliziranih savjetnika za takvu vrstu usluge. (AU3)

4) **Poduzetničke potporne institucije** uglavnom usmjeravaju svoje usluge na poduzetnike koji pokreću poduzetničke pothvate, dok na temu ulaska u poduzetništvo otkupom uhodanog poslovanja raspoložu s izuzetno ograničenim informacijama i znanjima koji su potrebni poduzetnicima.

PPI, savjetnici i financijske institucije – mislim da su u mogućnosti, uz možda dodatan trud, pružiti podršku prodavateljima i kupcima u slučaju da im se obrate. (AU2)

Upravo zbog složenosti ekosustava poduzetniku je potrebna podrška institucije čija je osnovna aktivnost potpora: pružanje odgovarajućih informacija na jednom mjestu. (AU4)

Iako bi PPI-jevi trebali pružati i dio usluga na nekomercijalnoj bazi, ponekad se stječe dojam da zapravo nisu dovoljno kapacitirani u smislu da mogu posvetiti vrijeme pojedinačnim poduzetnicima ako su preokupirani npr. obavljanjem drugih poslova za svoje osnivače (kada se radi o JLS-ovima) ili komercijalnim uslugama čija cijena može odbiti poduzetnike. (AU5)

Osim brojnih PPI-jeva, mogle bi se uključiti i podružnice HOK-a i HGK pa čak i ustrojstveni odjeli JLS-ova kreiranjem programa potpora/proizvoda za poduzetnike koji bi preuzimali/kupovali postojeće tvrtke/obrte/samostalne djelatnosti. (AU1)

5) **Online / virtualne platforme** za povezivanje kupaca i prodavatelja poduzeća u Hrvatskoj nedovoljno su razvijene i slabo prepoznate među poduzetnicima. *Online platforma Centra za obiteljska poduzeća i prijenos poslovanja (CEPRA), www.biznis-transfer.com, kreirana je uvažavajući preporuke i standarde kreirane u sklopu EU projekta EU4BT. U najavi je i platforma koju je razvio HAMAG BICRO u sklopu EU projekta BOND.*

Svakako bi trebalo oformiti portal od strane IDA-e (Istarske razvojne agencije u Istri) i upoznati poduzetnike o tome. Dodatno, trebalo bi stupiti u kontakt sa strukovnim grupama. (AU6)

6) **Aktivnosti usmjerene na jačanje svijesti poduzetnika** o otkupu poslovanja kao načinu ulaska u poduzetništvo slabo su zastupljene.

Mislim da je veći problem u osviještenosti prodavatelja, kao i kupaca o mogućnostima. Jednostavno, kao da nisu svjesni mogućnosti koje su pred njima. (IN3)

Do sada nisam čula da itko to promovira ili potiče. Naprotiv, puno mojih kolegica je nakon odlaska u mirovinu, jednostavno zatvorilo tvrtku i sve je propalo. (AU5)

Nedostatak informacija vodi prema gašenju poslovnih subjekata, a što sa sobom može povući i druge negativne učinke u vidu: gašenja radnih mjesta i sl. (AU4)

Otkup poslovanja kao način ulaska u poduzetništvo nedovoljno je aktualizirana tema među poduzetnicima i onima koji razmišljaju o izlasku iz biznisa i potencijalnim preuzimateljima poduzeća. Srednjoškolske i visokoškolske obrazovne institucije u Hrvatskoj koje provode poduzetničke programe ne obrađuju temu otkupa uhodanog poslovanja, a ista tema izuzetno je rijetko u ponudi poduzetničkih potpornih institucija i drugih organizacija koje nude programe obrazovanja odraslih.

Obrazovanje nam je i ovako udaljeno od struke. Ovo je kap u moru od svega što bi u strukovnom obrazovanju trebalo mijenjati. (AU2)

Kao što u osnovnim školama postoje satovi profesionalne orijentacije na kojima se učenicima predstavljaju moguća zanimanja, tako se i u srednjim školama učenici mogu upoznati s različitim načinima za započinjanje svojih karijera. (AU3)

Posebno su neaktivne u ovom području granske udruge i strukovna udruženja, iako mnoga od njih bilježe značajan pad broja registriranih aktivnih poslovnih subjekata.

Tablica 1 predstavlja sažeti prikaz analize razvijenosti komponenti ekosustava za prijenos poslovanja i preuzimanja uhodanog poslovanja, kao i preporuke za poboljšanje navedenih komponenti.

Tablica 1. Sistematičan prikaz razvijenosti komponenti ekosustava za prijenos poslovanja i preuzimanja uhodanog poslovanja

	Zakono- davni okvir i porezna politika	Pristup finan- cijskim sredstvi- ma	Pristup savjeto- davnim uslugama	Podu- zetničke potporne institucije	<i>Online</i> / virtual- ne plat- forme	Aktivnosti usmjerene na jačanje svijesti po- duzetnika
Kompo- nenta sustava pred- stavlja prepre- ku ili poticaj*	Prepreka značajnog / slabijeg intenziteta – ovisno o obli- ku registraci- je poslovnog subjekta	Prepreka značajnog intenziteta	Prepreka slabijeg intenziteta	Prepreka značajnog intenziteta	Prepreke slabijeg intenzi- teta	Prepreke slabijeg intenziteta
Prepo- ruke za pobolj- šanje	Zakonodavni okvir i pore- zna politika – podržava- juća u slučaju kupoprodaje društava s ograničenom odgovor- nošću. U slučaju obrta, ustanova ili obiteljskih poljopriv- rednih gos- podarstava potrebno je pojednostav- ljenje zako- nodavnog okvira.	Potporu za samozapo- šljavanje, kao i kredi- te za po- duzetnike potrebno je učiniti do- stupnima i za pre- uzimanje uhodanog poslovanja.	Savjetnici su dostupni za segment srednje velikih tvrtki. Potrebno je potaknuti raspolo- živost i dostupnost savjetodav- ne podrške i za prodava- telje i kupce u segmentu mikro i ma- lih tvrtki.	Informacije o mogućno- stima pre- uzimanja uhodanog poslovanja potrebno je učiniti dostupni- ma preko mreže po- duzetničkih potpornih institucija.	Potrebno je podrža- ti razvoj <i>online</i> tržišta za kupoprodaju mikro i malih tvrtki te informi- rati podu- zetnike o mogućno- stima koje pružaju <i>online</i> platforme za pove- zivanje kupaca i prodava- telja.	Slaba za- stupljenost informacija o otkupu uhodanog poslovanja kao načinu ulaska u poduzetniš- tvo. Potrebno je inicirati kampanje i ugraditi informacije o ovom načinu ulaska u po- duzetništvo u postojeće poduzetničke programe.

* Komponente ekosustava ocijenjene su ocjenom: prepreka značajnog intenziteta, prepreka slabijeg intenziteta, blagi poticaj, značajan poticaj

Izvor: prikaz autorica prema rezultatima istraživanja

6. Zaključak i preporuke

Trećina vlasnika malih i srednjih poduzeća u Hrvatskoj u godinama je pred umirovljenjem. Od velikog je značaja osigurati održivost poduzeća čiji vlasnici se povlače u mirovinu. Ako djeca poduzetnika nisu zainteresirana, postoje i druga rješenja koja uključuju otkup poslovanja osoba koje tako ulaze u poduzetništvo.

Preduvjet prepoznatljivosti i prihvaćenosti otkupa poslovanja kao opcije ulaska u poduzetništvo adekvatan je porezno-pravni okvir koji omogućuje jednostavan i financijski isplativ prijenos poslovanja. Istraživanje u sklopu ovog rada ukazalo je da je prijenos poslovanja dodatno otežan u slučaju obrta zbog složenijeg pravnog okvira te zbog nedostatka savjetnika specijaliziranih za posredovanje kod kupoprodaje mikro i malih poslovnih subjekata. Nadalje, istraživanje je ukazalo na nedostatak kreiranja povoljnih financijskih instrumenata (kredita i jamstava) za otkup poslovanja te nedovoljnu zastupljenost teme o mogućnostima otkupa poslovanja u poduzetničkim obrazovnim programima na svim razinama, paralelno uz temu pokretanja poduzetničkog pothvata ispočetka.

S obzirom na to da otkup uhodanog poslovanja predstavlja dio odgovora na pitanje održivosti biznisa nakon umirovljenja poduzetnika i priliku za revitalizaciju i socio-ekonomsko pomlađivanje poduzetničke strukture, od izuzetne je važnosti potaknuti sve aktere koji čine dio ekosustava na prilagodbu uvjeta koji utječu na uspješnost prijenosa poslovanja, a u domeni su njihovog područja djelovanja. Posebnu ulogu pritom mogu imati strukovna udruženja i komore, naročito u djelatnostima koje nestaju s tržišta zbog izostanka interesa za nastavak djelatnosti među predstavnicima mlađe populacije.

Provedeno istraživanje pruža dublji uvid u otkup poslovanja kao način započinjanja poduzetničke aktivnosti te razinu podrške koju pritom mogu očekivati poduzetnici u Hrvatskoj kroz različite komponente ekosustava. Glavna ograničenja ovog rada proizlaze iz ograničenja koja karakteriziraju kvalitativnu istraživačku metodu koja je primijenjena u ovom radu. Daljnja istraživanja u ovom području, stoga, potrebno je usmjeriti na provođenje kvantitativnog istraživanja na većem uzorku poduzetnika koji bi se identificirale prepreke s kojima se suočavaju poduzetnici koji su započeli poduzetničku aktivnost otkupom uhodanog poslovanja.

Literatura

- Allinson, G., Braidford, P., Houston, M., Robson, P. & Stone, I. (2007). *Promoting Success in the Small Business Transfer Market*, Centre for Entrepreneurship, Durham Business School
- Alpeza, M. (2024). *Otkup uhodanog poslovanja kao način ulaska u poduzetništvo*. Pogled na poduzetništvo - policy osvrt 1/2024. CEPOR – Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva, Zagreb.
- Alpeza, M., Grubišić, N. & Mikrut, M. (2015). *Business Transfer Barometar*. CEPOR – Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva, Zagreb.

- Alpeza, M., Tall, J. & Mezulic Juric, P. (2018). The challenges of SME Business Transfers: The evidence from Croatia and Finland. *Organizacija*, 51/2018. DOI: <https://doi.org/10.2478/orga-2018-0012>
- Barkema, H. G. & Schijven, M. (2008). Toward unlocking the full potential of acquisitions: The role of organizational restructuring. *Academy of Management Journal*, 51(4), 696-722. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.2008.33665204>
- Block, J., Hoogerheide, L. & Thurik, R. (2013). Education and entrepreneurial choice: an instrumental variables analysis, *International Small Business Journal*, 31: 23-33. DOI: <https://doi.org/10.1177/0266242611400470>
- Bruce, D. & Picard, D. (2006). Making Succession a Success: Perspectives from Canadian 100 SMEs, *Journal of Small Business Management*, 44 (2), 306-309.
- Burrows, D. & Kendall, S. (1997). Focus groups: what are they and how can they be used in nursing and health care research?. *Social Sciences in Health*, 3, 244-253.
- Caselli, F. & Gennaioli, N. (2005). Credit constraints, competition, and meritocracy, *Journal of the European Economic Association*, 3(2-3), pp. 679-689. DOI: <https://doi.org/10.1162/jeea.2005.3.2-3.679>
- Duh, M., & Primec, A. (2022). Family businesses' succession in posttransition countries: what can be learned from the action research?. *Management: Journal of Contemporary Management Issues*, 27(2), 19-39.
- Eurochambers (2009). A helping hand for SMEs – mentoring business transfer, Brussels. European Commission (2002). *Final Report of the Expert Group on the Transfer of Small and Medium Sized Enterprises*, Brussels
- European Commission (2011). *Business Dynamics: Start-ups, Business Transfers and Bankruptcy*, Final Report, Brussels.
- Foster, G., Shimizu, C., Ciesinski, S., Davila, A., Hassan, S. Z., Jia, N., Morris, R. (2013). Entrepreneurial ecosystems around the globe and company growth dynamics (September 2013). Dostupno na web stranicama Svjetskog gospodarskog foruma World Economic Forum: http://www3.weforum.org/docs/WEF_EntrepreneurialEcosystems_Report_2013.pdf
- Geerts, A., Herrings, W. & Peek, M. (2004). *Change of ownership creates new prospects in SME sector*, SME special 2004, ING, Amsterdam
- Geraudel, M., Jaouen, A., Missonier, A. (2009). Qui sont les repreneurs potentiels d'entreprises? Proposition de typologie en fonction de l'état de santé de la firme, *Revue internationale P.M.E.*, vol. 22, no. 3-4, pp. 13-30. citirano u d'Andria, A., Gabarret, I. (2017). *Building 21st Century Entrepreneurship*. Wiley-ISTE
- Isenberg, D. J. (2010). How to start an entrepreneurial revolution. *Harvard business review*, 88(6), 40-50.
- Isenberg, D. J. (2014). What an entrepreneurship ecosystem actually is. *Harvard Business Review*, 5, 1-7.
- Kelly, P. & Heston, S. (2022). *Search fund study No E807*. Stanford Graduate School of Business
- Krueger R.A. & Casey M.A. (2000). *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*, 3rd ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Langman, M. & Lugt, M. (2005). *Bedrijfsoverdrachten in het MKB, moeilijk of makkelijk?*, ING Bank, Amsterdam.

- Lévesque, M., & Minniti, M. (2011). Age matters: How demographics influence aggregate entrepreneurship. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 5(3), 269-284. DOI: <https://doi.org/10.1002/sej.117>
- Mandl, I. & Voithofer, P. (2010). Transfer and succession in Austrian family firms. *Proceedings of Transfer of Ownership in Private Business*, March 2010, Stockholm.
- Mazzarol, T. (2014). *Growing and sustaining entrepreneurial ecosystems: What they are and the role of government policy*. Australia: Small Enterprise Association of Australia and New Zealand (SEAAZ). WhitePaper WP01-2014.
- Meijaard, J. i Diephuis, B. (2004). Bedrijfsoverdrachten in het MKB, EIM, Zoetermeer. Citirano u Van Teeffelen, L. (2012). *Avenues to improve success in SME business transfers: reflections on theories, research and policies*. Utrecht: Hogeschool Utrecht
- Meijaard, J. (2006). Meer bedrijfsoverdrachten in hoogconjunctuur, EIM, Zoetermeer. Citirano u Van Teeffelen, L. (2012). *Avenues to improve success in SME business transfers: reflections on theories, research and policies*. Utrecht: Hogeschool Utrecht.
- Mosolygó-Kiss, Á., Kucséber, L., & Szennay, Á. (2022). Exit strategies of family businesses in Hungary. *Competitio*, 21(1-2), 43-63. DOI: <https://doi.org/10.21845/comp/2022/1-2/4>
- News, D. (2021). Acquisition Entrepreneurship: one solution to the looming business succession crisis. *Indiana Law Journal Supplement* 97. <https://papers.ssrn.com/abstract=3823827>
- O. Nyumba, T., Wilson, K., Derrick, C. J. & Mukherjee, N. (2018). The use of focus group discussion methodology: Insights from two decades of application in conservation. *Methods in Ecology and evolution*, 9(1), 20-32. DOI: 10.1111/2041-210X.12860
- Parker, S. C. & Van Praag, C. M. (2012). The entrepreneur's mode of entry: Business takeover or new venture start?. *Journal of business venturing*, 27(1), 31-46. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2010.08.002>
- Penrose, E. T. (1959). *The theory of the growth of the firm*. New York: Sharpe
- Rabiee, F. (2004). Focus-group interview and data analysis. *Proceedings of the nutrition society*, 63(4), 655-660., DOI:10.1079/PNS2004399
- Ramadani, V., Fayolle, A., GërguriRashaiti, S., Aliu, E. (2015). The succession issues in family firms: insights from Macedonia. In L.-P. Dana, & V. Ramadani (Eds.). *Family Businesses in Transition Economies. Management, Succession and Internationalization* (pp.199–221). Springer. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-14209-8_10
- Ruback, R.S. & Yudkoff, R. (2017). *HBR Guide to Buying a Small Business*, Harvard Business Review Press, Boston, Massachusetts
- Shane, S. A. (2009). Why encouraging more people to become entrepreneurs is bad public policy. *Small Business Economics*. 33(2). 141–149. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11187-009-9215-5>
- Schwartz M. (2018). Generationenwechsel im Mittelstand: Bis 2019 werden 240.000 Nachfolger gesucht. KfW.
- Stam, E., Spigel, B. (2018). Entrepreneurial Ecosystems. In R. Blackburn, D. De Clercq, J. Heinonen (Eds.), *The SAGE Handbook of Small Business and Entrepreneurship* (pp. 407–422). London, UK: SAGE.
- Thomas, L., MacMillan, J., McColl, E., Hale, C. & Bond, S. (1995). Comparison of focus group and individual interview methodology in examining patient satisfaction with nursing care. *Social Sciences in Health*, 1(4), 206-220.

- Uhlaner, R. T. & West, A. S. (2008). Running a winning M&A shop. *McKinsey quarterly*, 2, 106.
- United Nations (2017). World Population Prospects: The 2017 Revision.
- Van Teeffelen, L. (2006). Involvement of accountants and bankers in SME-transfers: Perspectives and witnessed difficulties, Paper presented at *RENT 2006 Conference*, Brussels, Belgium.
- Van Teeffelen, L. & Uhlaner, L. (2010). Strategic renewal after ownership transfers in SMEs: Do successors' actions pay off?, *International Journal of Entrepreneurial Venturing* 2 (3/4), 347-365. DOI: <https://doi.org/10.1504/IJEV.2010.037117>
- Van Teeffelen, L. (2012). *Avenues to improve success in SME business transfers: reflections on theories, research and policies*. Utrecht: Hogeschool Utrecht
- Van Teeffelen, L., Weesie, E., Depelssemaker, M., Alba, O. & Pirotte, N. (2016). Quality of SME Business Transfers Matching Platforms: Research Outcomes of 12 European Countries. EU4BT.
- Viljamaa A., Tall J., Varamäki E., Singer S., Durst S. (Eds.), (2015). Business Transfer Ecosystems and Awareness Raising Activities: Situation Analysis of Five European countries, Dostupno u: Publications of Seinäjoki University of Applied Sciences. Reports 108, Seinäjoen ammattikorkeakoulu. URN:ISBN:978-952- 7109-33-5.
- Viljamaa, A., Joensuu-Salo, S. & Varamäki, E. (2024). "Retiring entrepreneurs and succession planning: does entry mode determine exit strategy?", *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. DOI: <https://doi.org/10.1108/JSBED-05-2023-0203>
- Widz, M., Kammerlander, N. (2023). Entrepreneurial exit intentions in emerging economies: a neoinstitutional perspective. *Small Bus Econ* 60, 615–638. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11187-022-00606-9>
- Xi, G., Block, J. H., Lasch, F., Robert, F., & Thurik, R. (2017) Mode of Entry into Hybrid Entrepreneurship: New Venture Start-Up Versus Business Takeover. IZA Discussion Paper No. 11104, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3069447> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3069447>

Demistificiranje obveznica: putovanje prema financijskom znanju

Prethodno priopćenje

Martina Jukić

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
martina.jukic@vuv.hr

Mladena Bedeković

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
mladena.bedekovic@vuv.hr

Edita Tolušić

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
edita.tolusic@vuv.hr

Sažetak

Gradani Republike Hrvatske imali su početkom 2023. godine jedinstvenu priliku da svoja financijska sredstva daju na korištenje državi kao izdavatelju tzv. narodnih obveznica, s ciljem da novac uvećan za prinos dobiju natrag nakon određenog vremenskog intervala. Privlačnost ulaganja u te obveznice serije 38 D-25 RHM-F-0-253B očituje se povratom novca s prinosom od kamata (kupon) od 3,65 % i godišnju minimalnu kamatnu stopu od 3,25 %. Većina građana ne ulaže svoja financijska sredstva u dužničke vrijednosne papire zbog nedovoljno informacija o takvim ulaganjima. Pretpostavke su da strah od ulaganja i štednje dolazi zbog prijašnjih negativnih iskustava s promjenjivim kamatnim stopama, nedovoljno novca na raspolaganju za svakodnevni život, smanjenja vrijednosti novca zbog inflacije ili zbog informacija koje nisu uvijek točne. Cilj ovog rada je s pomoću anketnog upitnika istražiti koliko su građani na području kontinentalne Hrvatske upoznati s pojmom obveznica, koliko je njih odlučilo uložiti svoja financijska sredstva te utvrditi koje su najčešće prepreke za takve oblike ulaganja. U radu je predstavljen zakonski okvir izdavanja obveznica, definirana su pravila kupnje obveznica, kako mjeriti prinos, koji su rizici, a na temelju rezultata istraživanja doneseni su zaključci na koje se načine može unaprijediti znanje građana o ovoj temi.

Ključne riječi: obveznice, prinos, ulaganje, financijska pismenost

Demystifying bonds: a journey to financial knowledge

Abstract

At the beginning of 2023, the residents of the Republic of Croatia had the unique opportunity to give their money to be used by the state as the issuer of the so-called national bonds, with the aim of getting the money increased by the yield back after a certain time interval.

The attractiveness of investing in these bonds series 38 D-25 RHMF-O-253B is reflected in the return of money with an interest yield (coupon) of 3.65% and an annual minimum interest rate of 3.25%. Most citizens do not invest their money in debt securities as they lack appropriate information about them. The assumptions include the fear of investing and saving due to previous negative experiences with fluctuating interest rates, too little money available for everyday life, a decrease in the value of money due to inflation, or information that is not always accurate. The purpose of this paper is to use a survey questionnaire to determine how familiar continental Croatian individuals are with the concept of bonds, how many of them have decided to invest their money, and what the most common barriers to such kinds of investment are. The paper outlines the legislative framework for bond issuance, defines the regulations for bond purchasing, explains how to calculate yield, explains the possible dangers, and, based on the study findings, draws judgments on how citizens' understanding of this topic can be improved.

Keywords: bonds, yield, investment, financial literacy

1. Uvod

Obveznice predstavljaju oblik vrijednosnog papira, tj. dužnički instrument koji se izdaje kako bi se prikupio kapital. Svi oni koji su na raspolaganju imali financijska sredstva koja su bili spremni uložiti, mogli su početkom 2023. godine svoj novac „posuditi“ državi na korištenje s kamatom koja će tijekom određenog vremena donijeti prinos na uložena financijska sredstva. Nominalni ili minimalni iznos upisa po ulagatelju iznosio je 500 eura, a ulagatelji su mogle biti sve punoljetne fizičke osobe koji su državljani Republike Hrvatske i strani državljani koji su rezidenti u Republici Hrvatskoj u prvom krugu upisa. U drugom krugu upisa to su mogli biti institucionalni ulagatelji. Konačni uvjeti izdanja obveznica bilježe da je ukupno izdano obveznica u iznosu od 1.850.000.000 eura, a prinos do dospjeća i kamatna stopa iznose 3,65 % s rokom dospjeća obveznica 8. ožujka 2025. godine. Kupnja vrijednosnih papira, osim

potencijalnog prinosa, sa sobom nosi i određeni rizik ulaganja, inflacija smanjuje vrijednost novca što ujedno predstavlja problem kod vrijednosti budućih kuponskih uplata, uz to investitor može biti nelikvidan i biti u nemogućnosti prodati obveznice. Često zbog neinformiranosti i nedovoljnog financijskog znanja investitori izbjegavaju kupnju vrijednosnica. U ovom radu istraženo je ulaganje u državne obveznice kao jedan o mogućih oblika investiranja slobodnih financijskih sredstava od strane fizičkih i pravnih osoba. O vrsti obveznice ovise i pojedini izračuni, a u praksi se državne obveznice smatraju vrijednosnicama koje nose najmanji rizik ulaganja (Vakanjac i Bedeković, 2023). Prema dostupnim podacima, 45 tisuća građana upisalo je i uplatilo državne obveznice te s tog aspekta to predstavlja u povijesti hrvatskog tržišta kapitala najveće ulaganje fizičkih osoba u jednu vrijednosnicu (Vlada Republike Hrvatske, 2023a). Budući da su pojedini građani i institucionalni investitori prepoznali ulaganje u tzv. narodne obveznice, od značajnog je interesa proučiti tematiku državnih obveznica te utvrditi koje su prednosti i nedostaci takvog oblika ulaganja.

2. Zakonodavni okvir i prethodna istraživanja

Obveznice definiramo kao dužničke vrijednosne papire koji omogućavaju imatelju obveznice po roku dospijea isplatu nominalne vrijednosti uvećane za kuponsku kamatnu stopu (Mishkin i Eakins, 2019.) Dužnički vrijednosni papir predstavlja financijsko kreditiranje izdavatelja, a sam pojam dužnički označava da se izdavanjem obveznice emitent obvezuje na periodično plaćanje kamate i vraćanje glavnice na datum dospijea (Miletić, 2012). Izdavanje obveznica uz aukciju trezorskih zapisa te kratkoročnih i dugoročnih kreditnih zaduženja omogućava zadovoljenje potreba za financiranjem uz najniži trošak financiranja. U skladu s godišnjim planom izdanja obveznice izdaje Ministarstvo financija (Ministarstvo financija, 2024a). O konačnom broju upisanih i uplaćenih obveznica te provedenoj alokaciji ovisi i konačni nominalni iznos izdanja obveznica (ZSE, 2023). Postupak izdavanja obveznica mora biti u skladu s propisanim aktima i zakonima. Zakonom o tržištu kapitala (NN 65/18, 17/20, 83/21, 151/22) definirani su između ostalog ključni pojmovi, izuzeća, pravila poslovnog ponašanja i ostale odredbe kojima se regulira trgovanje obveznicama. Zakonom o davanju ovlasti Državnoj agenciji za osiguranje štednih uloga i sanaciju banaka za izdavanje obveznica (NN 117/00) regulirane su ovlasti izdavanja obveznica zbog osiguranja sredstava za isplatu osiguranih štednih uloga u bankama i štedionicama. Zamjenjive obveznice i obveznice s promjenjivom kamatom regulira Zakon o trgovačkim društvima NN 111/93, 34/99, 121/99, 52/00, 118/03, 107/07, 146/08, 137/09, 125/11, 152/11, 111/12, 68/13, 110/15, 40/19, 34/22, 114/22, 18/23, 130/23). Zakonom o porezu na dohodak (čl.65 NN 115/16, 151/22, 114/23) definirano je da se kamatama ne smatraju primitci od kamata ostvarenih ulaganjem u obveznice, neovisno o izdavatelju i vrsti obveznica, kao i ulaganjem u dužničke vrijednosne papire i instrumente tržišta novca koje izdaje Republika Hrvatska, odnosno kamatni kupon za obveznice zbog posebnog izuzeća nije oporeziv.

Pohrana izdanih obveznica u Republici Hrvatskoj obavlja se na osobni račun ulagatelja u Središnjem klirinško depozitarnom društvu d.d. i ta se usluga ne naplaćuje (Hrvatska gospodarska komora, 2023). Istraživanje koje je provedeno na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu i u kojem je sudjelovalo 1600 ispitanika pokazalo je da je 56,94 % ispitanika pogrešno odgovorilo na pitanje o poznavanju različitih oblika financijske imovine, kao što su obveznice (Andelinović, Pavković, i Mišević, 2016). Rezultati istraživanja koje su proveli Jemrić i Vrbanc (2020) tijekom 2017. godine pokazuju da su najčešća financijska imovina koju posjeduju kućanstava bankovni depoziti (80,9 %), zatim dobrovoljna mirovinska štednja / životno osiguranje 5,6 %, dionice 4,7 %, novčana potraživanja 3,3 %, uzajamni fondovi 1,4 %, ostale vrste financijske imovine (0,7 %), dok su kućanstva posjedovala samo 0,4 % obveznica. Neki od razloga slabijeg investiranja u financijske proizvode mogu biti u slaboj financijskoj pismenosti, nižem dohotku, manjku povjerenja u financijski sustav, veličini sive ekonomije, pomanjkanju tradicije ili neizjašnjavanju kućanstava prilikom provođenja istraživanja. Slična je struktura vrijednosti financijske imovine (visoki udio depozita) i u Poljskoj, Slovačkoj, Mađarskoj i Sloveniji (Jemrić i Vrbanc, 2020). Isto istraživanje provedeno je od strane Europske središnje banke tijekom 2021. godine. Ako se podatci istraživanja iz 2017. godine usporede s dobivenim podacima iz 2021. godine u dijelu ulaganja u obveznice, tada se može zaključiti da je investiranje kućanstava u obveznice smanjeno jer prema istraživanju iz 2021. godine 0,2 % kućanstava ima obveznice kao dio financijske imovine, što je za 0,2 % manje nego 2017. godine (ECB, 2021). Najnovije istraživanje vezano za financije i potrošnju kućanstava iz kojih bi se moglo vidjeti koliko su obveznice zastupljene kao financijski instrumenti u portfelju kućanstava provedeno je krajem 2023. godine i početkom 2024. godine od strane Hrvatske narodne banke, ali dobiveni podatci još nisu javno objavljeni. U Godišnjem izvješću Hrvatske narodne banke (2024) prinosi na državne obveznice europodručja su tijekom 2023. godine imali dosta proširenu amplitudu oscilacija s time da ako se uzmu u obzir dugoročne državne obveznice, prosječan prinos ponderiran BDP-om iznosio je 2,6 % krajem 2023. godine, a to je niže u odnosu na kraj 2022. godine za 68 baznih bodova.

Pregled domaćih obveznica izdanih od Republike Hrvatske ili uz jamstvo Republike Hrvatske od 2000. godine nadalje prikazan je u tablici 1. Analizom izdanih domaćih obveznica može se zaključiti da se od 2000. godine do danas išlo u izdanje domaćih obveznica ukupno 42 puta. Visina kamatnog kupona kretala se u rasponu od 0,25 % u 2020. godini pa do 8,5 % u 2000. godini. Obveznice su se u promatranom razdoblju izdavale u eurima i u kunama indeksirano na tečaj kuna/euro. Rokovi dospelja kretali su se od 2 godine do 20 godina pa tako obveznice izdane 3. 3. 2020. godine imaju najduže razdoblje dospelja do 2040. godine. Tijekom 2024. godine dospjevaju dvije serije obveznica ukupne nominalne vrijednosti 1 400 000 000 EUR (kamatni kupon 5,75 %, 11 godina) i 3 500 000 000 HRK (kamatni kupon 0,25 %, 5 godina) indeksirano na tečaj kuna/euro.

Tablica 1. Pregled domaćih obveznica koje su izdane od Republike Hrvatske ili uz jamstvo Republike Hrvatske

Datum izdavanja	Datum dospijeća	Izdavatelj	Kamatni kupon %	Iznos
19. 12. 2000.	19. 12. 2003.	Državna agencija za osiguranje štednih uloga i sanaciju banaka	8	105 000 000 EUR
19. 12. 2000.	19. 12. 2005.	Državna agencija za osiguranje štednih uloga i sanaciju banaka	8,375	225 000 000 EUR
19. 7. 2000.	19. 7. 2004.	Hrvatski zavod za zdravstveno osiguranje	8,5	222 000 000 EUR
20. 9. 2001.	20. 9. 2004.	Republika Hrvatska	6,5	200 000 000 EUR
14. 12. 2001.	14. 12. 2008.	Republika Hrvatska	6,875	200 000 000 EUR
23. 5. 2002.	23. 5. 2012.	Republika Hrvatska	6,875	500 000 000 EUR
28. 5. 2003.	28. 5. 2008.	Republika Hrvatska	6,125	1 000 000 000 HRK
10. 2. 2004.	10. 2. 2014.	Republika Hrvatska	5,5	650 000 000 EUR
7. 7. 2004.	7. 7. 2007.	Republika Hrvatska	3,875	400 000.000 EUR
29. 11. 2004.	29. 11. 2019.	Republika Hrvatska	5,375	1 000 000 000 EUR
8. 3. 2005.	8. 3. 2010.	Republika Hrvatska	6,750	3 000 000 000 HRK
14. 7. 2005.	14. 7. 2015.	Republika Hrvatska	4,25	350 000 000 EUR
15. 12. 2005.	15. 12. 2015.	Republika Hrvatska	5,25	5 500 000 000 HRK
11. 7. 2006.	11. 7. 2013.	Republika Hrvatska	4,50	4 000 000 000 HRK
8. 2. 2007.	8. 2. 2017.	Republika Hrvatska	4,75	5 500 000 000 HRK
5. 3. 2010.	5. 3. 2020.	Republika Hrvatska	6,75	5 000 000 000 HRK
5. 3. 2010.	5. 3. 2020.	Republika Hrvatska	6,5	1 000 000 000 EUR
25. 11. 2010.	25. 11. 2017.	Republika Hrvatska	6,25	4 000 000 000 HRK
22. 7. 2011.	22. 7. 2016.	Republika Hrvatska	5,75	3 500 000 000 HRK
22. 7. 2011.	22. 7. 2022.	Republika Hrvatska	6,5	1 000 000 000 EUR
10. 7. 2013.	10. 7. 2018.	Republika Hrvatska	5,25	6 000 000 000 HRK
10. 7. 2013.	10. 7. 2024.	Republika Hrvatska	5,75	1 400 000 000 EUR
9. 7. 2015.	9. 7. 2025.	Republika Hrvatska	4,50	6 000 000 000 HRK
14. 12. 2015.	14. 12. 2026.	Republika Hrvatska	4,25	12 460 000 000 HRK
8. 7. 2016.	8. 7. 2021.	Republika Hrvatska	2,75	6 000 000 000 HRK
7. 2. 2017.	7. 2. 2022.	Republika Hrvatska	2,25	3 000 000 000 HRK

Datum izdavanja	Datum dospijeća	Izdavatelj	Kamatni kupon %	Iznos
7. 2. 2017.	7. 2. 2028.	Republika Hrvatska	2,875	8090 000 000 HRK
7. 7. 2017.	7. 7. 2032.	Republika Hrvatska	3,25	3 000 000 000 HRK
27. 11. 2017.	27. 11. 2023.	Republika Hrvatska	1,75	11 300 000 000 HRK
9. 7. 2018.	9. 7. 2029.	Republika Hrvatska	2,375	10 000 000 000 HRK
5. 2. 2019.	5. 2. 2022.	Republika Hrvatska	0,50	500 000 000 EUR
27. 11. 2019.	27. 11. 2024.	Republika Hrvatska	0,25	3 500 000 000 HRK
27. 11. 2019.	27. 11. 2034.	Republika Hrvatska	1,00	11 500 000 000 HRK
3. 3. 2020.	3. 3. 2040.	Republika Hrvatska	1,25	800 000 000 EUR
3. 3. 2020.	3. 3. 2025.	Republika Hrvatska	0,25	5 000 000 000 HRK
5. 5. 2020.	5. 5. 2027.	Republika Hrvatska	0,75	1 445 000 000 EUR
5. 7. 2021.	5. 7. 2028.	Republika Hrvatska	0,50	9 000 000 000 HRK
4. 2. 2022.	4. 2. 2030.	Republika Hrvatska	1,25	1 000 000 000 EUR
15. 7. 2022.	15. 7. 2026.	Republika Hrvatska	2,125	400 000 000 EUR
15. 7. 2022.	15. 7. 2032.	Republika Hrvatska	3,375	800 000 000 EUR
8. 3. 2023.	8. 3. 2025.	Republika Hrvatska	3,65	1 850 000 000 EUR
24. 11. 2023.	24. 11. 2033.	Republika Hrvatska	3,75	1 250 000 000 EUR

Izvor: obrada autora prema Ministarstvo financija (2024b). <https://mfin.gov.hr/istaknute-te-me/javni-dug/obveznice-domace/2277> (5. 6. 2024.)

Obveznice koje su izdane 8. 3. 2023. godine prema podacima Ministarstva financija upravo su one državne obveznice tzv. narodne obveznice koje su izazvale najveći interes ulagatelja fizičkih osoba i institucionalnih investitora. Kuponsku kamatnu stopa od minimalno 3,25 % te uloženi nominalni iznos po roku dospijeća mogu očekivati svi oni građani i institucionalni investitori koji su se odlučili za kupnju državnih obveznica u veljači (građani) i ožujku (institucionalni investitori) 2023. godine. Sama priprema oko izdavanja obveznica trajala je duže vrijeme, a razlog izdavanja državnih obveznica bio je refinanciranje postojećih obveza s obzirom na to da su početkom ožujka 2023. godine na naplatu dospjele euroobveznice u vrijednosti 1,5 milijarde dolara (Vlada Republike Hrvatske, 2023b). Upis državnih obveznica (serija 38 D-25 RHMF-O-253B) planiran je u dva kruga. U prvom krugu upisu su mogle pristupiti punoljetne fizičke osobe, a u drugom krugu obveznice su mogli upisati institucionalni ulagatelji (Ministarstvo financija, 2023b). Nakon objave konačnih uvjeta izdanja ta serija obveznica izdana je u ukupnoj nominalnoj vrijednosti od 1 850 000 000 EUR s rokom dospijeća od 2 godine (dospijeće je 8. 3. 2025.) i kamatnim kuponom 3,65 % uz godišnju isplatu kamata. Iznos alokacije fizičkih osoba ulagatelja u državne obveznice iznosio je 1 335 427 581 EUR, a iznos alokacije institucionalnih investitora 514 572 419 EUR (Ministarstvo financija, 2023a). Prva isplata kamata po

obveznicama Republike Hrvatske oznake RHMF-O-253B bila je 8. ožujka 2024. posredstvom Središnjeg klirinškog depozitarnog društva (SKDD), i to u ukupnoj vrijednosti od 67,5 milijuna eura. Iznos koji je isplaćen građanima imateljima obveznica iznosio je 48,7 milijuna eura, a institucionalnim investitorima imateljima obveznica isplaćeno je 18,8 milijuna eura (Ministarstvo financija 2024c).

3. Prinos i potencijalni rizici kupnje obveznica

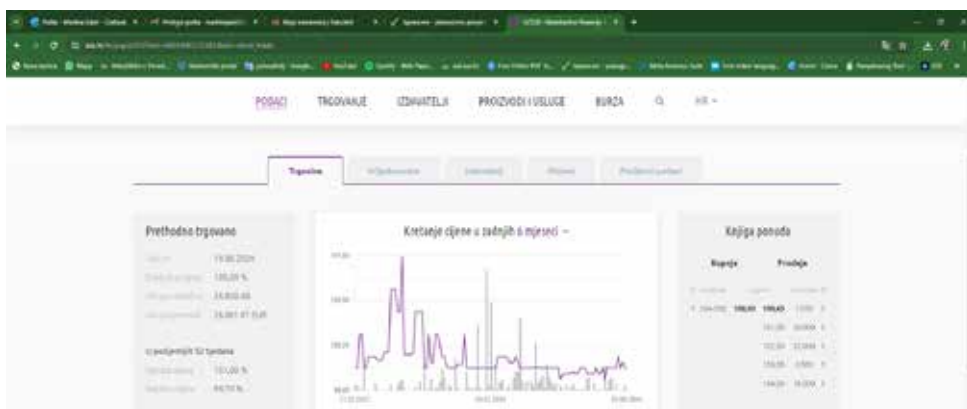
Prije investiranja u obveznice potrebno je postaviti referentnu točku s pomoću koje se može usporediti koje obveznice imaju visoku kvalitetu. Kod svakog investiranja u različita područja ili tržišta potrebno je postaviti *benchmark* koji će upućivati na to je li ostvaren prinos ili ne jer fondovi prema prinosu ne mogu se međusobno uspoređivati već je potrebno uspoređivati što se događa unutar jednog fonda u odnosu na njegov *benchmark* (Hrportfolio, 2024). Vidučić (2012) navodi da sposobnost da emitent podmiri svoje obveze ovisi o njegovoj financijskoj stabilnosti, profitabilnosti na tržištu i tržišnim izgledima.

S obzirom na to da su obveznice sigurnije kod država s velikim gospodarskim rastom, on se isto uzima kao kriterij, a uz gospodarski rast potrebno je pratiti prilagodljivost fiskalne i monetarne politike (Hrvatska narodna banka, 2016). Najviša kreditna kvaliteta obveznica na području Europe zabilježena je kod država Luksemburg, Nizozemska, Njemačka, Danska i Švedska. Trenutno najlošiju ocjenu dugoročnih obveza ima država Ukrajina, što je razumljivo s obzirom na geopolitičku situaciju. Njezin trenutni rejting upućuje na veliku vjerojatnost neispunjavanja obveza (Hrvatska narodna banka, 2022). Bitno je napomenuti kako je potrebno izračunati zahtijevani prinos koji ujedno predstavlja minimalnu stopu povrata od ulaganja. Zahtijevani prinos bit će veći ako je obveznica rizičnija, prinos mora biti dovoljno atraktivan naspram drugih ulaganja, a ako je period povrata duži, tada se može očekivati viši prinos zbog veće neizvjesnosti.

Cilj je svake investicije ostvarenje zarade. Kako bi se uspješno pratila vrijednost obveznica, potrebno je izračunati njihove stope povrata, samim time može ih se usporediti i upravljati onim najprofitabilnijima. Povrat ili prinos predstavlja onaj broj novčanih jedinica koje je ulagatelj primio iznad dospjele investicije (Prohaska, Radman Peša i Oglič Draženović, 2020). Iako državne obveznice imaju svoju nominalnu vrijednost i određeni prinos od kamatnih stopa, cijena same obveznice odredit će se na temelju sposobnosti emitenta da podmiri svoje obveze, tj. da podmiri glavnice i kamate. Osim sposobnosti, značajna uloga vidljiva je u ponudi i potražnji, kada je potražnja veća dolazi i do povećanja tržišne vrijednosti obveznica. Čimbenik određivanja cijene obveznice su prevladavajuće tržišne kamatne stope. Porast tržišnih kamatnih stopa dovest će do pada cijena obveznica, a njihov pad do povećanja cijena obveznica (Cvjetičanin, 2004).

Kretanje cijena obveznica u zadnjih 6 mjeseci na Zagrebačkoj burzi (slika 1) prikazuje kako je najviša cijena 101,00 % od nominalnog iznosa (u siječnju 2024. godine), a najniža cijena 99,70 % (prosinac, 2023. godine). Ti podatci opravdavaju državne obveznice kao relativno najsigurniji oblik obveznica jer se vidi da nema prevelike fluktuacije u razini cijena obveznica. Ogdledno je kako je zainteresiranost na burzi prema obveznicama najviša u mjesecima koji prethode isplati kamata. U savršenim uvjetima na tržištu, na uloženi 1.000,00 € građanin dobiva godišnju kamatu od 36,50 €. S obzirom na to da su obveznice kupljene na 2 godine, građanin koji je 8. 3. 2023. uložio 1.000,00 € dobiva u konačnici 1.073,00 €

Slika 1. Kretanje cijene obveznica

Izvor: Zagrebačka burza, https://zse.hr/hr/papir/310?isin=HRRHMF0253B1&tab=stock_trade

Razni oblici investiranja sa sobom nose rizike i stvaraju averziju prema tome. Rizik se može predstaviti u nekoliko definicija, ali svaka sadrži ključno, a to je da rizik predstavlja neželjeni događaj koji sa sobom donosi gubitke, najčešće one financijske. Kako bi se izbjegli bilo kakvi financijski gubitci, potrebno je jasno utvrditi i pretpostaviti moguće rizike prilikom investiranja u obveznice. S obzirom na to da se prilikom emisije obveznica moraju definirati kuponske kamatne stope, postoji rizik kamatne stope. Prema Vidučić (2012) smanjenje rizika moguće je ako investitori ulažu u obveznice koje imaju relativno mali rizik (kao što su državne obveznice) ili diversifikacijom koja ujedno predstavlja ulaganje novca na više različitih mjesta, a ne samo jednog. Prema Orsagu (2015) smatra se da je rizik za ulagače veći ako je emitiranje obveznica duže zbog opasnosti pada tržišne vrijednosti obveznice. Također, rizik povrata uloženi sredstava je veći kod jednokratnog nego anuitetskog sistema, glede amortizacije najsigurnije su anuitetske obveznice. Što obveznice imaju veći stupanj osiguranja, to će ulaganje u njih biti sigurnije, posebice ako su osigurane realnom imovinom. Onaj tko posjeduje obveznicu, može odlučiti hoće li ju imati

do krajnjeg dogovorenog datuma ili će ju tražiti prije istjecanja dospijea obveznica ako smatra da tako može ostvarit veći kapitalni dobitak. Mogućnost revalorizacije u uvjetima inflacije predstavlja visinu kamatne stope određenu zahtijevanim prinosom na neizrečena ulaganja uvećanim za premiju rizika. Ulagatelji obveznice koje jamče mogućnost revalorizacije neće tražiti kamate u kojima je ugrađena premija rizika inflacije. Inflacija utječe na promjenu razina cijena na tržištu pa tako utječe i na tržišnu vrijednost obveznice.

4. Metodologija istraživanja

Kao instrument empirijskog istraživanja korišten je anketni upitnik s ciljem da se ispituju stavovi ispitanika na području Kontinentalne Hrvatske vezano za obveznice, odnosno da se sazna koliko su građani upoznati s pojmom obveznica, kakvi su stavovi ispitanika u pogledu kupnje državnih obveznica te koje su prednosti i nedostaci njihove kupnje. Dobiveni podatci obrađeni su deskriptivnom statistikom uz primjenu statističkih metoda, poput metode deskripcije, komparativne metode, metode analize, metode ankete. Induktivnom metodom dolazi se do zaključaka pojedinih činjenica na temelju konkretnih i općenitih pojava, dok se uz pomoć deduktivne metode objašnjavaju činjenice, predviđaju moguća buduća kretanja pojava. Definirana su tematska područja istraživanja, a anketni upitnik strukturiran je u tri dijela. U prvom dijelu anketnog upitnika ispitanici su sociodemografske karakteristike ispitanika (spol, dob, razina obrazovanja, županija). Drugi dio anketnog upitnika uključivao je pitanja koja se odnose na osnovna znanja ispitanika o emitiranju državnih obveznica te o zainteresiranosti ispitanika o njihovoj kupnji. Treći dio anketnog upitnika odnosi se na stavove ispitanika o određenim tvrdnjama vezane za državne obveznice, a stavovi su ispitanici s pomoću Likertove ljestvice i osam postavljenih tvrdnji gdje je intenzitet odgovora mjereno ocjenama od 1 do 5 (1 – uopće se ne slažem do 5 – u potpunosti se slažem). Empirijsko istraživanje provedeno je tijekom dva tjedna u lipnju 2024. godine. U istraživanju je ukupno sudjelovalo 57 ispitanika.

5. Rezultati istraživanja i preporuke za buduća istraživanja

Rezultati empirijskog istraživanja pokazali su da od ukupnog broja ispitanika (57 ispitanika) prema sociodemografskim karakteristikama njih 73,7 % ženskog je spola. Prema stupnju obrazovanja najviše ispitanika (33,3 %) izjasnilo se kako su završili sveučilišni ili specijalistički diplomski studij. U istraživanju su sudjelovale osobe između 18 do 75 godina. Prosječna dob ispitanika iznosila je 33,38 godina. Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 14 županija Kontinentalne Hrvatske. Najviše ispitanika dolazi iz Virovitičko-podravske županije (66,7 %), iz Osječko-baranjske 14 %, Grada Zagreba 7 %, Vukovarsko-srijemske županije, Koprivničko-križevačke županije i Bjelovarsko-bilogorske županije po 3,5 % ispitanika, Sisačko-moslavačke 1,8

%, dok iz Zagrebačke, Krapinsko-zagorske, Varaždinske, Međimurske, Požeško-slavonske, Brodsko-posavske i Karlovačke nije dobiven niti jedan odgovor.

Rezultati drugog dijela empirijskog istraživanja prikazuju jesu li ispitanici upoznati s državnim obveznicama. S izdavanjem državnih obveznica u ožujku 2023. godine upoznato je 75,4 % ispitanika. Samo 8,8 % ispitanika kupilo je državne obveznice, iako je 50,9 % ispitanika u vrijeme prodaje državnih obveznica bilo dovoljno likvidno za kupnju državnih obveznica, odnosno raspolagali su u danom trenutku s minimalnim iznosom od 500 eura potrebnim za kupnju državne obveznice. Ukupno 64,8 % ispitanika izjasnilo se da su informacije vezane za ponudu i kupnju državnih obveznica dobili preko radija i televizije, a 48,1 % ispitanika do informacija je došlo preko društvenih mreža.

Treći dio empirijskog istraživanja uključivao je stavove ispitanika o financijskoj isplativosti ulaganja u državne obveznice. U tablici 2 prikazane su prosječne vrijednosti odgovora u skladu sa stavovima ispitanika na postavljene tvrdnje. Najveća je srednja vrijednost odgovora ($\bar{x}=3,26$) pri tvrdnji da je ulaganje u državne obveznice financijski isplativo. Iako se više od 50 % ispitanika izjasnilo da je u trenutku ponude obveznica na raspolaganju imalo financijskih sredstava koja su dovoljna za kupnju obveznica te da 44 % ispitanika ima povjerenje u kupnju vrijednosnih papira (obveznica) s obzirom na to da ih izdaje Republika Hrvatska, prema provedenom istraživanju na kupnju obveznica ipak se nije odlučilo 91,2 % ispitanika. Također, prema rezultatima istraživanja 49 % ispitanika nije zainteresirano za kupnju obveznica pri novoj emisiji vrijednosnih papira.

Tablica 2. Aritmetička sredina odgovora ispitanika u skladu s iskazanim stavovima

Tvrdnja	Aritmetička sredina odgovora ispitanika
Minimalni iznos upisa državnih obveznica po ulagatelju od 500 € je prihvatljiv	3,07
Imam povjerenja u kupnju vrijednosnih papira (obveznica) s obzirom na to da ih izdaje Republika Hrvatska	3,07
Dostupne informacije o emitiranju državnih obveznica zadovoljavajuće su	3,14
Ulaganje u državne obveznice financijski je isplativo	3,26
Prednosti ulaganja u državne obveznice nadmašuju nedostatke takvih ulaganja	3,07
Zainteresiran/a sam za kupnju obveznica ako bude nova emisija državnih obveznica	2,68
Bolje mi se isplati ulagati novac u državne obveznice nego ga držati u banci	3,26
Ulaganjem u državne obveznice poboljšala mi se financijska pismenost	2,40

Izvor: obrada autora

Vremensko ograničenje provedbe anketnog upitnika, slab odaziv ispitanika u promatranim županijama te nezainteresiranost ispitanika dovelo je do neravnomjerne raspoređenosti ispitanika po županijama pa su to ujedno i ograničenja ovog istraživanja. Preporuke za buduća istraživanja su ponoviti istraživanje nakon što obveznice dospiju kako bi se utvrdilo zadovoljstvo onih koji su uložili u obveznice i kako bi se istražilo je li njihov interes za daljnjim ulaganjima porastao ili je ostao isti, odnosno dublje istražiti razloge zašto se 91,2 % ispitanika nije odlučilo za kupovinu obveznica iako je više od polovice ispitanika imalo financijskih sredstava, a 44 % ispitanika je imalo i povjerenja u državu kao izdavača obveznica. Uz to, preporuke se mogu očitovati potrebom za uvrštavanjem financijske pismenosti u što većoj mjeri u obrazovne institucije. Također bi bilo korisno najaviti emisiju vrijednosnih papira barem nekoliko mjeseci prije kako bi se građani Republike Hrvatske na vrijeme informirali, usporedili prednosti i nedostatke takve emisije te uspjeli pripremiti novčana sredstva za ulaganje.

Razina financijskog znanja zasigurno se može povećati kontinuiranim edukacijama te formalnim i neformalnim obrazovanjem. Bedeković, Vakanjac i Prelas Kovačević (2023) ističu da je od velike važnosti pravovremeno prilagođavati metodologiju istraživanja financijske pismenosti i financijskog znanja suvremenim trendovima u financijama (digitalnim financijama, beskontaktnim plaćanjima, mobilnom bankarstvu, trgovanju kriptovalutama, održivim financijama). Na kreatorima politika je da općenito porade na demistifikaciji ulaganja u vrijednosne papire, bilo informiranjem građana putem medijskih emisija i objava, bilo putem obrazovnih programa.

6. Zaključna razmatranja

Početak 2023. godine za građane Republike Hrvatske značio je mogućnost ulaganja vlastite imovine (novca) u obveznice koje je izdala država. Prema dostupnim podacima Ministarstva financija odaziv građana i institucionalnih investitora bio je i više nego zadovoljavajući. Najnovija emisija narodnih obveznica s rokom dospijeca od 3 godine i ciljanim iznosom od 750 mil. eura te minimalnom kamatnom stopom 3,1 % obavljena je u prvom tjednu srpnja 2024. godine (Vlada Republike Hrvatske, 2024). Financijski efekti tog ulaganja tek će se vidjeti. Istraživanje koje je provedeno u okviru ovoga rada pokazalo je nešto drugačiju sliku ulaganja u obveznice. Naime, iako se radi o malom uzorku ispitanika, može se zaključiti da su ispitanici u većini postavljenih tvrdnji indiferentni po pitanju ulaganja u narodne obveznice, odnosno da im je u većini slučajeva svejedno prilikom iskazivanja svojih stavova. Iako postoje prednosti ulaganja u državne obveznice (sigurnost isplate nominalne vrijednosti uvećane za kamate, mobilizirana je štednja građana, aktivnost građana povećana je na tržištima kapitala pa je time porasla i likvidnost na hrvatskom tržištu kapitala) i dalje postoje mogući rizici koji mogu nastati zbog poljuljanog kreditnog rejtinga države, porasta inflacije ili geopolitičkih problema. U svakom slučaju, obveznice su

vrijednosni papiri koji balansiraju rizik i povrat što ih u Republici Hrvatskoj čini trenutno jednim od najatraktivnijih oblika ulaganja.

Literatura

- Anđelinović, M., Pavković, A. i Mišević, D. (2016). Mjerenje financijske pismenosti studenata Sveučilišta u Zagrebu. EFZG working paper series, (10), 1-20. <https://hrcak.srce.hr/169662>, 18.7.2024.
- Bedeković, M, Vakanjac, D., Prelas Kovačević, A. (2023). Razina financijske pismenosti studenata na Veleučilištu u Virovitici, Zbornik radova: Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (1), 249-262.
- Cvjetičanin M. (2004). Burzovno trgovanje, Zagreb: Masmedia
- ECB (2021). Statistics Paper Series Household Finance and Consumption Survey: Results from the 2021 wave. European Central Bank (ECB). No.46 <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpsps/ecb.sps46~3563bc9f03.hr.pdf?0a1159f78d18c469a8cd9348bada56b9>, (1.6.2024.)
- Hrportfolio (2024). <https://hrportfolio.hr/fondovi-a-z/odabir-fonda>, 2.7.2024.
- Hrvatska gospodarska komora (2023). Što su obveznice i što je važno znati o njima. <https://hgk.hr/gradanima-dostupna-edukativna-online-brosura-o-obveznicama>, 11.6.2024.
- Hrvatska narodna banka (2016). <https://www.hnb.hr/temeljne-funkcije/medunarodni-odnosi/kreditni-rejting>, 17.2024.
- Hrvatska narodna banka (2022). <https://www.hnb.hr/documents/20182/1131189/h-zemlje-clanice-eu-i-kandidati.pdf/dc91150c-cf59-4687-83f2-d08b2d3bfa00>, 1.7.2024.
- Hrvatska narodna banka (2024). Godišnje izvješće 2023. https://www.hnb.hr/c/document_library/get_file?uuid=a29703c8-da3f-5e7a-c537-3c06d1688c9a&groupId=20182&p_auth=yIx5M5UA (5.6.2024.)
- Jemrić, I., Vrbanc, I. (2020). Statistička i metodološka istraživanja M-1. Anketa o financijama i potrošnji kućanstava provedena u Republici Hrvatskoj 2017, Hrvatska narodna banka, <https://www.hnb.hr/documents/20182/3596626/m-001.pdf/d7cb4a7a-3704-7292-1e22-9dbe730b0774>, (1.6.2024.)
- Miletić, M. (2012). Financije poduzeća 1. Split: Sveučilište u Splitu
- Ministarstvo financija (2023a). Objava o konačnim uvjetima izdanja <https://mfin.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/javni-dug/Narodne%20obveznice/Objava%20o%20kona%C4%8Dnim%20uvjetima%20izdanja.pdf>, 2.6.2024.
- Ministarstvo financija (2023b). Dodatak javnom pozivu na upis obveznica Republike Hrvatske na domaćem tržištu kapitala https://mfin.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/javni-dug/Narodne%20obveznice/Dodatak%20Javnom%20pozivu_02032023%20.pdf, 2.6.2024.
- Ministarstvo financija (2024a): Javni dug, <https://mfin.gov.hr/istaknute-teme/javni-dug/104>, 28.5. 2024.
- Ministarstvo financija (2024b). Pregled domaćih obveznica izdanih od strane Republike Hrvatske ili uz jamstvo Republike Hrvatske. <https://mfin.gov.hr/istaknute-teme/javni-dug/obveznice-domace/2277> (5.6.2024)
- Ministarstvo financija (2024c). 08. ožujka isplata kamata po obveznici Republike Hrvatske. <https://mfin.gov.hr/vijesti/08-ozujka-isplata-kamata-po-obveznici-republike-hrvatske/3624>, 11.6.2024.

- Miskin, F.S., Eakins, S.G. (2019). *Financijska tržišta I institucije*, 8.izdanje. Zagreb: Mate d.o.o.
- Orsag, S. (2015). *Investicijska analiza*. Zagreb: Avantis.
- Prohaska, Z., Radman Peša, A., & Ogljić Draženović, B. (2020). *Razvoj financijskih tržišta i osnove investicijske analize*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Vakanjac, D., Bedeković, M. (2023). *Financijski menadžment - u teoriji i praksi*- Virovitica: Veleučilište u Virovitici.
- Vidučić, L. (2012). *Financijski menadžment*. Zagreb: RRiF plus
- Vlada Republike Hrvatske (2023a). Državne obveznice uvrštene na burzu. Velik odaziv poruka je povjerenja građana. <https://vlada.gov.hr/vijesti/drzavne-obveznice-uvrstene-na-burzu-velik-odaziv-poruka-je-povjerenja-gradjana/37932?lang=hr>, 28.5.2024.
- Vlada Republike Hrvatske (2023b). Primorac: Obveznice su prije svega za one građane koji će ih držati do dospijeca. <https://vlada.gov.hr/vijesti/primorac-obveznice-su-prije-svega-za-one-gradjane-koji-ce-ih-drzati-do-dospijeca/37840?lang=hr>, 28.5.2024.
- Vlada Republike Hrvatske (2024). Novo izdanje obveznica, upis od ponedjeljka. <https://vlada.gov.hr/vijesti/novo-izdanje-obveznica-upis-od-ponedjeljka/42643>, 2.7.2024.
- Zakon o davanju ovlasti Državnoj agenciji za osiguranje štednih uloga i sanaciju banaka za izdavanje obveznica, Narodne novine 117/00.
- Zakon o porezu na dohodak, Narodne novine 115/16, 151/22, 114/23.
- Zakon o trgovačkim društvima, Narodne novine 111/93, 34/99, 121/99, 52/00, 118/03, 107/07, 146/08, 137/09, 125/11, 152/11, 111/12, 68/13, 110/15, 40/19, 34/22, 114/22, 18/23, 130/23.
- Zakon o tržištu kapitala, Narodne novine 65/18, 17/20, 83/21, 151/22.
- ZSE (2023). Javni poziv na upis obveznica Republike Hrvatske na domaćem tržištu kapitala. <https://zse.hr/UserDocsImages/docs/issuers/bonds/Javni%20poziv%20na%20upis%20obveznica%20Republike%20Hrvatske.pdf?vel=212770>, 2.6.2024.

Društvena i ekonomska perspektiva globalizacije i održivosti

Stručni rad

Željka Kadlec

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
zeljka.kadlec@vuv.hr

Fran Križan

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78
Virovitica
fran.krizan@vuv.hr

Sažetak

Globalizacija je dinamičan i složen proces povezivanja i integracije svjetskog gospodarstva, društva i kulture. A promatra se kroz ekonomski, politički, socijalni, demografski, kulturni i ekološki aspekt. Cilj je ovoga rada sagledavanjem teorijske pozadine i analizom podataka prikazanih posebnim indeksima koji se odnose na globalizaciju i održivost steći uvid u procese globalizacije i prikazati važnost održivog razvoja. Time se želi naglasiti svrha rada koji nastoji povezati društveni i ekonomski kontekst u promatranju globalizacije i održivog razvoja. U radu je provedena kvalitativna analiza na temelju podataka prikupljenih s internetskih stranica posebnih indeksa (KOF Globalization index, Human Development Index, Ecological Footprint...) kroz promatrana gledišta. Istraživanje ima za cilj utvrditi povezanost globalizacijskih procesa preko osnovnih sastavnica održivog razvoja (gospodarstvo, društvo, okoliš). Rezultati pokazuju povezanost globalizacije i održivog razvoja u Hrvatskoj, Italiji, Sloveniji, Mađarskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i na globalnoj razini, a koji se temelje na ekonomskim čimbenicima globalizacije i njihovom utjecaju na razvoj društva i održivi razvoj. Doprinos ovog rada ogleda se u sagledavanju važnosti održivog razvoja kao glavnog pravca u rješavanju problema izazvanih globalizacijom te u mogućnostima koje globalizacijski procesi nude.

Ključne riječi: ekonomski aspekt, globalizacija, društveni aspekt, održivost.

Social and economic perspective of globalization and sustainability

Abstract

Globalization is a dynamic and complex process of connection and integration of the world economy, society, and culture. It is observed through the economic, political, social, demographic, cultural, and ecological aspects. This paper aims to gain insight into globalization processes and present the importance of sustainable development by observing the theoretical background and analyzing the data presented through special indexes related to globalization and sustainability. This approach emphasizes the purpose of the paper, i.e., attempting to connect the social and economic contexts when observing globalization and sustainable development. In the paper, a qualitative analysis was carried out based on data collected from the websites of special indexes (KOF Globalization Index, Human Development Index, Ecological Footprint, etc.) through the observed points of view. The research aims to determine the connection of globalization processes through the basic components of sustainable development (economy, society, environment). The results show the connection between globalization and sustainable development in Croatia, Italy, Slovenia, Hungary, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and globally. The connection is based on the economic factors of globalization and their impact on the development of society and sustainable development. The contribution of this paper is reflected in the overview of the importance of sustainable development as the main direction in solving the problems caused by globalization and in the opportunities that globalization processes offer.

Keywords: economic aspect, globalization, social aspect, sustainability

1. Uvod

Važnost globalizacije leži u njezinoj sposobnosti da poveća efikasnost proizvodnje i trgovine te da potakne gospodarski rast i razvoj. Problematika rada usmjerena je na promišljanje o važnosti utjecaja globalizacijskih procesa na kvalitetu života te rast i održiv razvoj. S obzirom na velik broj globalizacijskih procesa, važno je odrediti u kom smislu globalizacija utječe, kako bi se moglo promptnije reagirati pri njihovom rješavanju. Budući da su se radom željeli predstaviti trendovi održivog razvoja Republike Hrvatske i zemalja u okruženju, važno je napomenuti kako je okruženje važan faktor pri razvoju, što je utjecalo na izbor promatranih zemalja u istraživanju. Rad predstavlja teorijska otkrića o globalizacijskim procesima i održivosti na što se

naslanja istraživanje temeljeno na analizi sadržaja prema podacima iz KOF indexa, HDI indexa i Footprinta.

2. Aspekti globalizacije

Globalizacija uzrokuje i izaziva značajne promjene u svim aspektima društva i života, od napretka tehnologije do povezanosti na virtualnim mrežama i procesa digitalizacije (Jagić & Vučetić, 2012; Lozina, 2006; Babić Krešić, 2015). Globalizacija ima za cilj ujediniti svjetsko gospodarstvo i stvoriti jedinstveno globalno tržište (Oršolić, 2021). Pod uzrocima pojave globalizacije mogu se istaknuti brzi razvoj znanosti i tehnologije, razvoj informacijskih tehnologija, novi lokacijski čimbenici, multinacionalne kompanije, troškovi transporta i brzina, kraj Hladnog rata, globalni problemi i liberalizacija, a uzrokuju nejednak regionalni razvoj, društveno isključivanje, jaz između bogatih i siromašnih, uništavanje okoliša i globalne ekološke probleme (Jovančević, 2005; Oršolić, 2021; Kadlec, 2021). Današnje društvo suočava se s mnogim rizicima koji utječu na razvijena i nerazvijena društva, pri čemu su nerazvijena društva često ranjivija. Globalizacija ima širok utjecaj na društvo, a razumijevanje njenih dimenzija (gospodarska, politička, ekološka, društvena, demografska i kulturalna) ključno je za analizu njezinog utjecaja na svijet. *Gospodarska dimenzija globalizacije* glavna je pokretačka snaga globalizacije koja se temelji na napretku znanosti i tehnologije, ekonomskim reformama usmjerenim na tržište, na međunarodnoj podjeli rada, uklanjanju prepreka u međunarodnoj razmjeni, povezivanju industrijskih i financijskih aktivnosti, kao i smanjenju troškova transporta i komunikacijske tehnologije (Andrović, 2020; Lončar, 2005; Križanić – Spudić, 2020; Tutor2u, 2021). Prema izvješću Oxfama 82 % svjetskog bogatstva ide u 1 % stanovništva, što ukazuje na nejednakosti koje se javljaju kao posljedica globalizacije (Youmatter, 2020). *Politička dimenzija globalizacije* dovela je do novih oblika državnosti i otvorila pitanje novih sadržaja i aspekata političke kulture. *Društvena dimenzija* u okvirima globalnog sela predstavlja porast socijalizacije (Datko, 2018). Međutim, prema Multiplier (2023) kritičari često smatraju da društvena globalizacija doprinosi gubitku kulturnih razlika, s obzirom na to da taj kulturni utjecaj obično dolazi iz razvijenih zemalja prema manje razvijenima. *Ekološka dimenzija globalizacije* – intenziviranje ekonomskih procesa i povećana proizvodnja sirovina dovode do sve većih ekoloških problema u suvremenom svijetu. S obzirom na negativne učinke globalizacije na okoliš, promoviranjem brige i zaštite okoliša po medijima, povećala se svijest o okolišu u cijelom svijetu razmatrajući o održivom razvoju (Stobierski, 2021; Pavić-Rogošić, 2010; Črnjar & Črnjar, 2009; Matešić et al., 2015; Kadlec & Leko Šimić, 2021; Gazzola & Ferioali, 2023; Raluca Gh. Popescu & Poshan, 2023; and many others). *Demografska dimenzija globalizacije* odražava se na porast nataliteta i produljenje životnog vijeka čovjeka. Brzi rast globalne migracije jedan je od najznačajnijih demografskih trendova danas te je važno pratiti i razumjeti demografske tren-

dove i njihov utjecaj na globalnu ekonomiju, migracije stanovništva, urbanizaciju, religijske prakse i društvene promjene. *Kulturalna dimenzija globalizacije* može donijeti novu kulturu, vrijednosti, znanja i tehnologije koje će obogatiti društvene sustave, ali i izbrisati tradicije i kulturne specifičnosti. Pozitivni aspekti globalizacije trebali bi doprinijeti predstavljanju i razumijevanju svih vrijednosti društva i biti važan faktor u promicanju kulture (Jagić & Vučetić, 2012). Nužno je istaknuti novi trend, kojem suvremeni čovjek svjedoči u kulturološkom smislu, a on se odnosi na sve veću zaokupljenost „amerikanizacijom“ i stvaranjem globalne kulture (Drew, 2023).

3. Održivi razvoj

Pojam održivi razvoj prvi je puta korišten u „Svjetskoj strategiji očuvanja“ (World Conservation Strategy) iz 1980. godine. Cilj je održivog razvoja postizanje napretka i prosperiteta za sadašnje generacije te istovremeno osiguranje da se buduće generacije mogu također razvijati i živjeti u zdravom i očuvanom okolišu (AZOO, 2011). Prema AGENDI 21 (1992) zbog jačanja brige o okolišu i društvu, UN u svojim počecima spominje važnost razvijanja svijesti o održivom razvoju. UN je na svojoj konferenciji za okoliš i razvoj, koja se održala u Rio de Janeiru 1992. godine, predstavio plan djelovanja različitih organizacija u područjima zaštite okoliša (Agenda 21).

Kako bi se stvorila što veća vrijednost organizacije u dužem periodu, organizacije se sve više okreću održivom poslovanju, pri čemu je nužno uvesti odgovarajuće aktivnosti u politiku i strategiju organizacije, što donosi brojne prednosti i povećanje profitabilnosti (Boić i dr., 2012). Održivost organizacije iskazuje se društvenom, gospodarskom i ekološkom održivošću o čemu istražuju brojni autori poput Boić et al., 2012; Marrewijk, 2003; Afrić Rakitovac, 2017; Pavić-Rogošić, 2009; Črnjar & Črnjar, 2009; Matešić et al., 2015; Kadlec & Leko Šimić, 2021; Gazzola & Ferioali, 2023; Raluca Gh. Popescu & Poshan, 2023.. Koncept održivog razvoja fokus stavlja na očuvanje sadašnjeg za buduće, što ujedno znači da se svaki razvoj treba temeljiti na očuvanju prirodnih resursa, smanjenju jaza između siromašnih i bogatih i zaštiti okoliša. Ekonomski, sociološki i ekološki elementi u konceptu održivog razvoja podrazumijevaju rast gospodarstva svake zemlje, unaprijeđene kvalitete ljudskog života u zdravstvenom, obrazovnom i egzistencijalnom smislu i smanjenje onečišćenja okoliša s ciljem da se zaštiti tlo, biljke, životinje i prirodni resursi koji su potreba za život. Održivi razvoj odnosi se na djelovanje svih pojedinaca, tvrtki i organizacija. Svaka osoba može doprinijeti održivom razvoju svakodnevnim aktivnostima poput smanjenja potrošnje energije, korištenja javnog prijevoza, kupnje proizvoda s oznakom ekološke održivosti i slično.

4. Povezanost globalizacijskih procesa kroz osnovne sastavnice održivog razvoja

Aktivnosti unutar različitih dimenzija globalizacije djeluju na različite načine, a održivi razvoj predstavlja idealan odgovor za rješavanje problema te rast i razvoj. Gospodarstvo, društvo i okoliš međusobno su povezane dimenzije održivog razvoja. Gospodarska dimenzija globalizacije uključuje slobodnu trgovinu, međunarodne investicije i globalne lance opskrbe, dok politička dimenzija globalizacije obuhvaća utjecaj međunarodnih organizacija, sporazuma i političkih procesa na nacionalne vlade. Gospodarski aspekt održivosti fokusira se na održivost i stabilnost gospodarstva, smanjenje siromaštva, pravednu raspodjelu resursa i promicanje održivih industrija.

Promišljajući na tom tragu, društvenu, demografsku i kulturalnu dimenziju globalizacije može se povezati s društvenim elementom održivog razvoja. Društvena, demografska i kulturalna dimenzija globalizacije odnose se na međunarodne migracije, dijeljenje znanja i kulture, širenje informacija putem interneta i medija, promjene u populaciji te multikulturalnost. S druge strane, društveni element održivog razvoja uključuje socijalnu pravdu, jednakost, obrazovanje, zdravstvo i ljudska prava. Ekološka dimenzija globalizacije uključuje prijenos okolišnih problema poput klimatskih promjena i uništavanja ekosustava, dok okolišni element održivosti obuhvaća zaštitu prirodnih resursa, očuvanje bioraznolikosti, smanjenje emisija stakleničkih plinova i zaštitu okoliša za buduće generacije. Sve dimenzije globalizacije međusobno su povezane i utječu na održivi razvoj. Trgovina i investicije mogu imati pozitivan gospodarski utjecaj, ali negativne ekološke i društvene posljedice ako nisu održive. Društvena dimenzija može promicati socijalnu pravdu i razmjenu znanja, ali i pridonijeti nejednakosti i kulturološkim konfliktima. Stoga je važno globalizaciji pristupiti na način koji promiče održivi razvoj i ravnotežu između svih dimenzija.

5. Usporedba društvenog i ekonomskog konteksta pri globalizaciji i održivom razvoju

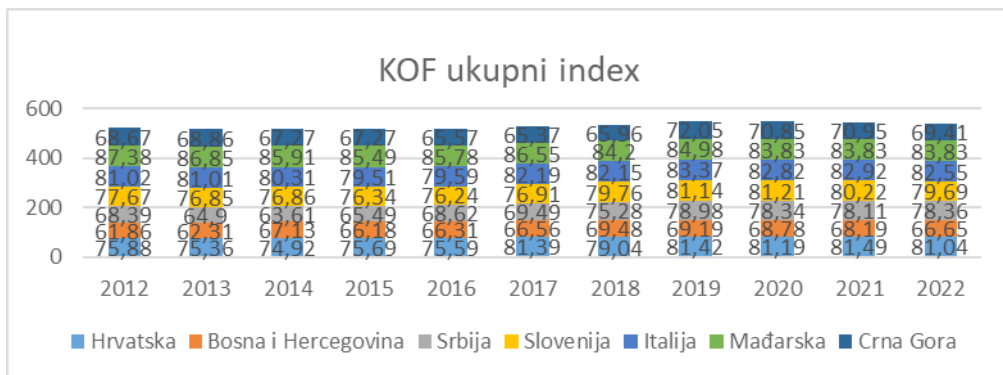
Kako bi se dobio cjelovit uvid u ovu tematiku na temelju pojedinačnih utjecaja, radom se žele analizirati podatci prikazani posebnim indeksima (KOF Globalization indeks, HDI - Human Development Indeks, Ecological Footprint...) koji se odnose na globalizaciju i održivost. Kvalitativna analiza omogućila je prikaz trendova prema navedenim indeksima, koji predstavljaju mjere za razumijevanje i usporedbu globalizacijskih procesa, razvoja ljudskog potencijala i utjecaja na okoliš. KOF Globalization indeks mjerilo je koje procjenjuje razinu globalne integracije na temelju ekonomskih, političkih i društvenih faktora. On obuhvaća podatke o trgovini, međunarodnim financijama, migracijama, informacijskoj i komunikacijskoj tehnologiji te

kulturnim aspektima. HDI je indeks koji mjeri razinu ljudskog razvoja uključujući faktore kao što su očekivano trajanje života, obrazovanje i bruto nacionalni dohodak po stanovniku. Omogućava usporedbu razine razvoja između različitih zemalja, a analizirajući HDI podatke za odabrane zemlje može se procijeniti razina socijalnog i ekonomskog razvoja te kvaliteta života stanovništva. Ecological Footprint je mjera koja odražava utjecaj ljudskih aktivnosti na okoliš te uzima u obzir količinu prirodnih resursa koji su potrebni za održavanje životnog stila i potrošnje stanovništva. Kvalitativnom analizom podataka iz ovih indeksa pružit će se uvid u povezanost između globalizacije i održivog razvoja, što će doprinijeti boljem razumijevanju kompleksnosti i izazova ovih procesa te potencijalnih prilika koje globalizacija može pružiti za postizanje održivosti.

5.1. Rezultati istraživanja

Na temelju promatranja globalizacijskih procesa u svijetu (KOF Globalization Indeks, 2023) može se reći kako je globalizacija u porastu od 1980-ih godina nakon Brettonwoodskog sporazuma, a posebice je doživjela strelovit uspon nakon završetka Hladnog rata. Pandemija bolesti COVID-19 djelovala je kao ograničavajući faktor globalizaciji što potvrđuje i najnoviji KOF Globalization te je uzrokovala najveći i najbrži pad međunarodnih tokova u modernoj povijesti. Malo je promjena u prvih deset najglobaliziranijih zemalja, osim što su Švicarska i Nizozemska zamijenile mjesta. Švicarska je tako ponovno zauzela svoju poziciju najglobaliziranije zemlje na svijetu (Savina et al., 2019). Kako bi se dobila cjelovita slika globalizacijskih procesa i primjene koncepta održivosti, u radu su odabrana područja promatranja (gospodarska i društvena kretanja te utjecaj na okoliš) na primjeru Hrvatske i zemalja iz okruženja (Italije, Slovenije, Mađarske, Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore), ali i svijeta, radi lakše usporedbe. Promatrane zemlje tijekom posljednjih 10 godina imaju rast globalizacijskih procesa što se može vidjeti na grafikonu 1.

Grafikon 1. KOF Ukupni index globalizacije

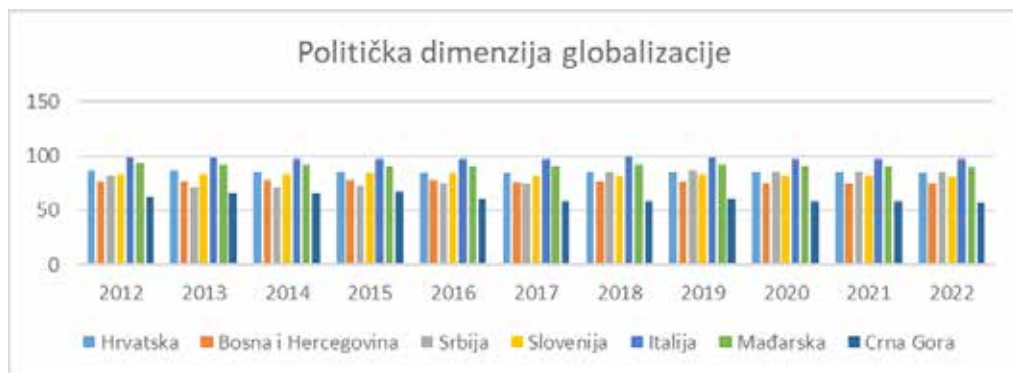

Izvor: prilagođeno prema Savina et al. (2019); KOF index (2023)

Vezano za ekonomsku dimenziju globalizacije (grafikon 2) promatrajući podatke o međunarodnoj trgovini i financijskim kretanjima prema KOF indexu, može se istaknuti kako su kretanja globaliziranosti dosta podjednaka tijekom zadnjih 10 godina za sve promatrane države, osim za Crnu Goru gdje ima izražajnijih uspona i padova pri ekonomskim globalizacijskim procesima. Također se može istaknuti kako je primjetan blagi rast ekonomske dimenzije kod Hrvatske, Slovenije i Srbije, dok je također uočen blagi pad kod Italije, Mađarske i Bosne i Hercegovine. Što se tiče društvene dimenzije globalizacije u kojoj su se promatrale migracije, informacijska i komunikacijska tehnologija te kulturalna kretanja, može se istaknuti kako su kretanja društvene dimenzije globalizacije u blagom porastu zadnjih 10 godina. Kod Mađarske je vidljiv blagi pad pri KOF indexu u ovoj kategoriji. Vezano za političku dimenziju globalizacije može se reći kako većina zemalja ima blagi pad globaliziranosti na temelju ove dimenzije, osim Srbije.

Grafikon 2. Ekonomska, društvena i politička dimenzija globalizacije – KOF index

Izvor: prilagođeno prema Savina et al. (2019); KOF index (2023)

S obzirom na to da su područja promatranja prema KOF indexu slična područjima prema HDI indexu, na temelju razine globalne integracije putem ekonomskih, političkih i društvenih faktora rad predstavlja određene sličnosti i razlike promatranih zemalja. Prema podacima HDI indexa može se istaknuti kako područje Europe i Srednja Azija imaju najviši index ljudskog razvoja. Analizirajući podatke (tablica 1) može se istaknuti kako se promatrane zemlje nalaze u skupini *very high human development*, osim Bosne i Hercegovine koja je u skupini *high human development*, prema čemu se može zaključiti kako je razina ljudskog razvoja promatranih zemalja visoka i ima trend rasta (grafikon 3), što pokazuje HDI rank (sveukupno je promatrana 191 zemlja). Također je vidljivo kako zemlje po godinama imaju blagi rast te im taj rast narušava razdoblje pojave pandemije. Isto tako može se istaknuti da su promjene u rangiranju najviše izražene kod Bosne i Hercegovine koja ima rast za 10 mjesta, Hrvatska ima rast za 5 mjesta te Srbija koja ima rast za 4 mjesta. Na grafikonu 3, osim promatranog razdoblja – 10 godina (2012. – 2022.), prikazani su podatci i ranijih godina (1990., 2000., 2010.) kako bi se dobio cjelovit uvid u HDI index.

Tablica 1. HDI index trendovi 1990. – 2021.

HDI trendovi 1990. – 2021.											Prosječni godišnji rast HDI (%)			
HDI rang	Država	1990.	2000.	2010.	2015.	2018.	2019.	2020.	2021.	Promjena u rang	1990. – 2000.	2000. – 2010.	2010. – 2021.	1990. – 2021.
40	Hrvatska	-	0.759	0.821	0.843	0.856	0.861	0.855	0.858	5	-	0.79	0.4	-
74	Bosna i Hercegovina	-	0.667	0.725	0.761	0.776	0.783	0.781	0.78	10	-	0.84	0.67	-
63	Srbija	-	0.69	0.767	0.794	0.808	0.811	0.804	0.802	4	-	1.06	0.41	-
23	Slovenija	-	0.821	0.89	0.903	0.917	0.921	0.913	0.918	1	-	0.81	0.28	-
30	Italija	0.778	0.841	0.882	0.882	0.893	0.897	0.889	0.895	-1	0.78	0.48	0.13	0.45

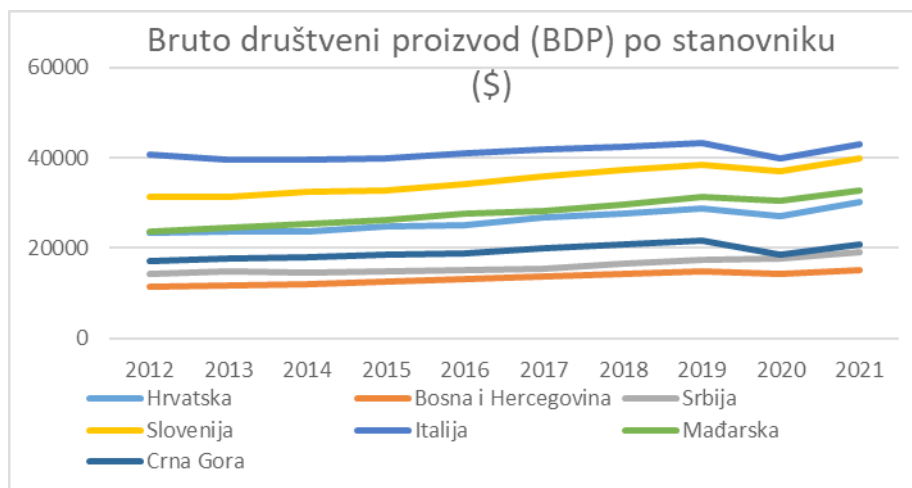
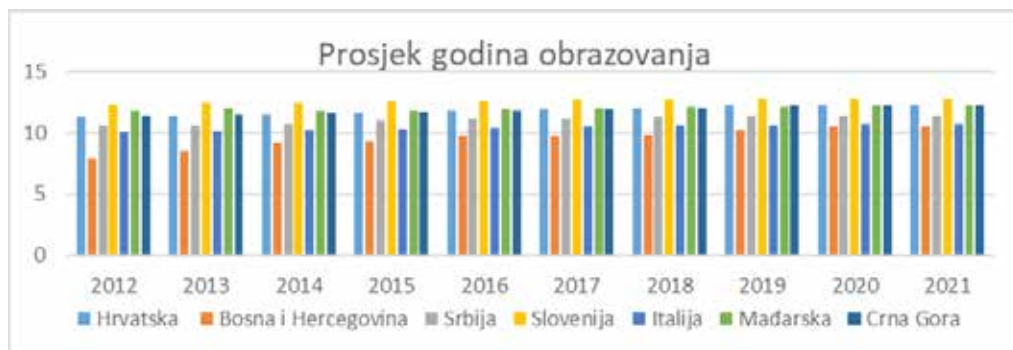
46	Mađarska	0.72	0.773	0.828	0.838	0.849	0.853	0.849	0.846	1	0.71	0.69	0.2	0.52
49	Crna Gora	-	-	0.808	0.822	0.834	0.837	0.826	0.832	3	-	0.27	-	-

Izvor: prilagođeno prema UNDP (2022)

Na sljedećoj skupini grafikona (grafikon 3) predstavljeni su podaci odabranih zemlja prema njihovoj razini ljudskog razvoja, uključujući faktore kao što su očekivano trajanje života, obrazovanje i bruto nacionalni dohodak po stanovniku. Vidljivo je kako promatrane zemlje po pitanju očekivanog trajanja života (godine) imaju vrlo sličnu situaciju prema kojoj pretežno stagniraju na određenoj razini. Najveće trajanja obrazovanja očekuju Slovenija, Italija, Mađarska, Crna Gora i Hrvatska, dok najmanje Srbija te Bosna i Hercegovina. Realno stanje provedenih godina u obrazovanju pokazuje kako najviše godina provode građani Slovenije, Mađarske, Crne Gore i Hrvatske, a najmanje Bosne i Hercegovine te Italije. Zamjetno je kako je očekivano i provedeno vrijeme potvrđeno kod većine zemalja, osim Italije koja ima suprotna kretanja u navedenom. Što se tiče BDP-a po stanovniku (\$), može se reći kako sve promatrane zemlje imaju blagi rast, osim u 2020. godini koja je bila zahvaćena poteškoćama vezanim uz pandemiju bolesti COVID-19. Taj pad nije toliko izražen kod Srbije i Bosne i Hercegovine.

Grafikon 3. HDI index (očekivano trajanje života, očekivano trajanje obrazovanja, prosjek godina obrazovanja i BDP po stanovniku)

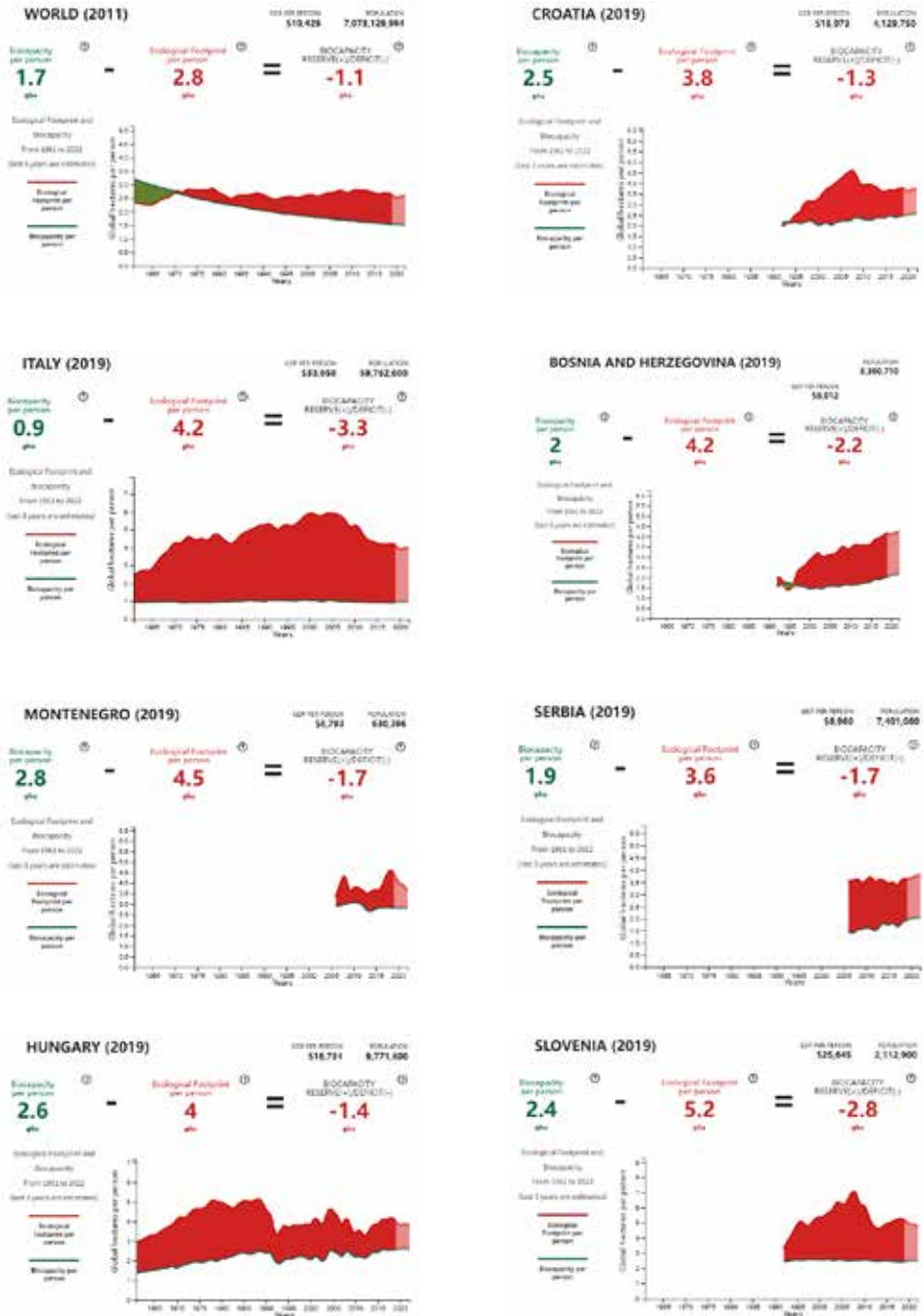

Izvor: prilagođeno prema UNDP (2022)

Posljednji element promatranja jest ekološki otisak pri kojem se sve promatrane zemlje nalaze u deficitu ekološkog otiska nasuprot biokapaciteta (grafikon 4). Također je primjetno kako zemlje u određenom razdoblju počinju smanjivati jaz između ekološkog otiska i biokapaciteta, ali je to još uvijek nedovoljno te su nužne određene aktivnosti po tom pitanju. Može se zaključiti kako su promatrane zemlje u sličnoj situaciji kakva je i globalno promatrajući cijeli svijet te slabije razvijene zemlje imaju manji jaz između navedenog. Deficit promatranih zemalja: Hrvatska (-53 %), Italija (-350 %), Bosna i Hercegovina (-100 %), Crna Gora (-59 %), Srbija (-88 %), Mađarska (-55 %) i Slovenija (-110 %). U usporedbi sa svijetom (-70 %) može se istaknuti kako je u najgoroj situaciji Italija.

Grafikon 4. Biokapacitet i ekološki otisak po osobi

Izvor: prilagodeno prema National Footprint and Biocapacity Accounts 2023 edition (2019)

Promatrajući i analizirajući predstavljene podatke može se zaključiti kako su zemlje iz okruženja u vrlo sličnoj situaciji. Međutim, ipak postoje određene razlike koje predstavljaju konkurentsku prednost zemalja koje su razvijene i vode više brige o društvu, gospodarstvu i okolišu. Bez povezanosti ovih elemenata nemoguće je dosegnuti održivost pojedinih individua, ali i cijelog svijeta.

Promatrajući rezultate istraživanja (tablica 2) o KOF i HDI indexu može se reći kako je srednje jaka korelacija ($r=0,685$) KOF i HDI indexa, što znači da zemlje koje su pod većim utjecajem globalizacije prema KOF indexu imaju i veći HDI index, odnosno značajno utječe na ljudski razvoj koji pokazuje HDI index. Što se tiče KOF indexa, tu je situacija nešto drugačija, veći KOF index ne znači povećanje ekološkog otiska ($r=-0,111$) i povećanje biokapaciteta ($r=-0,195$) promatranih zemalja. Pri tome se može zaključiti kako je KOF index statistički značajan u korelaciji s HDI indexom.

Tablica 2. Korelacija promatranih indeksa

2019. godina	KOF index	HDI index	Ekološki otisak	Biokapacitet
Hrvatska	81.42	0.861	3.8	2.5
Bosna i Hercegovina	69.19	0.783	4.2	2
Srbija	78.98	0.811	3.6	1.9
Slovenija	81.14	0.921	5.2	2.4
Italija	83.37	0.897	4.2	0.9
Mađarska	84.98	0.853	4	2.6
Crna Gora	72.05	0.837	4.5	2.8

	r^*
KOF index vs. HDI index	0.685
KOF index vs. ekološki otisak	-0.111
KOF index vs. biokapacitet	-0.195

* r = Pearsonov koeficijent korelacije
 $0 < r < 0,2$ neznatna korelacija
 $0,2 \leq r < 0,5$ relativno slaba korelacija
 $0,8 \leq r < 1$ jaka korelacija
 $r = 1$ potpuna korelacija

Izvor: izračun autora prema podacima UNDP (2022); Savina et al. (2019); KOF index (2023)

5.2. Ograničenja istraživanja i preporuke

Globalizacija i održivost složena su područja istraživanja koja se mogu proučavati različitim indeksima i mjerama. Jedno od ograničenja je da KOF indeks koristi različite pokazatelje kako bi mjerio globalizaciju, kao što su trgovina, financije, međunarodni odnosi itd. Međutim, dostupnost i kvaliteta podataka mogu varirati između zemalja, što može ograničiti točnost rezultata. Izbor pokazatelja za mjerenje ljudskog razvoja (očekivano trajanje života, obrazovanje i bruto nacionalni dohodak po stanovniku) može biti diskutabilan i može nepravedno predstavljati neke aspekte razvoja. HDI indeks pruža općenitu sliku o ljudskom razvoju, ali nedostaje kontekstualna analiza socioekonomskih i kulturnih čimbenika koji mogu biti važni za razumijevanje razlika između zemalja. Ekološki otisak mjeri utjecaj ljudskih aktivnosti na okoliš, posebno u pogledu potrošnje resursa i emisija stakleničkih plinova. Međutim, izračun ekološkog otiska uključuje mnoge varijable koje mogu biti teške za točno mjerenje, kao što su indirektno emisije povezane s globalnom opskrbom i potrošnjom. Ekološki otisak može pružiti podatke o utjecaju zemalja na okoliš, ali ne može pokazati kako se taj utjecaj širi preko granica i kako globalna potražnja može utjecati na održivost u drugim zemljama.

Na temelju analize podataka u pogledu preporuka za poboljšanje globalizacije i održivosti promatranih zemalja, može se istaknuti unapređivanje trgovine i međunarodnih financija poticanjem održivog gospodarskog rasta. Zemlje bi trebale ulagati u zelene tehnologije i inovacije te promicati ekološki prihvatljive prakse u industriji i trgovini. Što se tiče društvene dimenzije globalizacije, iako je primijećen blagi rast, važno je dalje raditi na inkluzivnom društvenom razvoju. Zemlje bi trebale poraditi na jačanju društvene dimenzije globalizacije te pri tome ulagati u obrazovanje, zdravstvo i socijalnu sigurnost kako bi osigurale jednak pristup tim ključnim područjima za sve građane. S obzirom na blagi pad globaliziranosti u političkoj dimenziji, zemlje bi trebale raditi na promicanju transparentnosti, vladavine prava i participacije građana u političkom procesu. Jačanje demokratskih institucija i sloboda može pridonijeti pozitivnom utjecaju globalizacije. Iako su promatrane zemlje većinom svrstane u kategoriju vrlo visokog ljudskog razvoja, uvijek postoji prostor za daljnje unapređivanje. Zemlje bi trebale ulagati u obrazovanje, zdravstvo, socijalnu zaštitu i jednakost spolova kako bi osigurale visok standard života za svoje građane. U okviru ekološke održivosti i utjecaja na okoliš, zemlje bi trebale poduzeti dodatne mjere za smanjenje ekološkog otiska, što se može odnositi na promicanje obnovljivih izvora energije, zaštitu prirodnih resursa, smanjenje emisija stakleničkih plinova i poticanje održive poljoprivrede i urbanog planiranja. Svaka zemlja treba prilagoditi strategije i mjere vlastitim specifičnim uvjetima i potrebama, a suradnja i koordinacija između zemalja mogu biti ključne za postizanje globalnih ciljeva održivosti i promicanja pozitivnih aspekata globalizacije.

6. Zaključak

Može se zaključiti da je globalizacija vrlo kompleksna pojava koja se odnosi na procese sve veće međusobne povezanosti i integracije svjetskih ekonomskih, političkih, društvenih, ekoloških, demografskih i kulturnih sustava. Prema podacima KOF indexa može se zaključiti kako je redosljed globaliziranosti zemalja (od više do niže rangiranih promatranih zemalja): Mađarska, Italija, Hrvatska, Slovenija, Srbija, Crna Gora te Bosna i Hercegovina. Što se tiče trgovine i međunarodnih financija u okviru ekonomske dimenzije globalizacije općenito su u porastu. Najviši rast imaju Hrvatska, Slovenija i Srbija, dok najmanji imaju Italija, Mađarska te Bosna i Hercegovina. Također je vidljiv blagi porast društvene dimenzije svih zemalja, osim Mađarske kojoj je evidentiran pad. Što se tiče političke dimenzije primjetan je blagi pad globaliziranosti kod svih zemalja, osim kod Srbije koja ima blagi rast. Promatrajući HDI indeks Europe i Srednje Azije imaju najviši indeks ljudskog razvoja pa prema tome može se konstatirati kako su i promatrane zemlje u toj grupi (*very high human development* ima većina promatranih zemalja, osim Bosne i Hercegovine koja je u skupini *high human development*). Isto tako može se vidjeti kako su promatrane zemlje na dobrom putu ljudskog razvoja jer se nalaze u gornjem dijelu rangiranja prema HDI indexu pa je tako Slovenija na 23. mjestu, Italija na 30., Hrvatska na 40., Mađarska na 46., Crna Gora na 49., Srbija na 63. i Bosna i Hercegovina na 74. mjestu od ukupno 191 zemlje. Što se tiče očekivane dužine života promatrane zemlje imaju stagnaciju u podacima tijekom godina. Očekivana duljina trajanja obrazovanja najveća je u Sloveniji, Italiji, Mađarskoj, Crnoj Gori i Hrvatskoj i potvrđuje prosjek godina obrazovanja koji je najveći u Sloveniji, Mađarskoj, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Kod BDP-a po stanovniku zabilježen je blagi rast u svim zemljama do 2020. godine koju je obilježila pandemija bolesti COVID-19 koja je uzrokovala mali pad. Pad nije primjetan u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Što se tiče ekološke održivosti i utjecaja na okoliš Hrvatska je u najboljoj poziciji od promatranih zemalja s deficitom u biokapacitetu od -53 %, time su Hrvatska, Mađarska i Crna Gora bolje u tom području od kategorije svijeta (-70 %). Stoga se može zaključiti kako su promatrane zemlje na dobrom putu, no čeka ih još puno upornosti i rada kako bi globaliziranost i održivost usmjerile u pravom smjeru.

Literatura

- AGENDA 21 (1992). United Nations, Sustainable Development, Rio de Janeiro, Brazil. dostupno na: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>, (02.05.2023.)
- Andrović, S. (2020). Poluglobalizacija i dvojbe koje izaziva, dostupno na: <https://repozitorij.efos.hr/islandora/object/efos:3871>, (06.04.2023.)
- Babić Krešić, I. (2015). Nova prisutnost - časopis za intelektualna i duhovna pitanja. Globalizacija, europeizacija i tranzicija – fenomeni današnjice i smjernice budućeg razvoj, Vol. 8 No. 3. Zaprešić: Victoria consulting d.o.o.. p. 381-408

- Boić, V., Mihaljević, B., Toth, I., (2012). Utjecaj održivog poslovanja i kriznog menadžmenta na ugled organizacije. Menadžment 2012, (ur.) Bogavac, M., Mladenovac. Fakultet za poslovno industrijski menadžment. p. 421-426.
- Črnjar, M., Črnjar, K. (2009). Menadžment održivog razvoja. Rijeka: FMTU, Glosa. dostupno na: https://bib.irb.hr/datoteka/430798.CRNJAR-Menadzment_OR_knjiga.pdf (05.11.2022.)
- Datko, A. (2018). What is social globalization?, dostupno na: <https://classroom.synonym.com/what-is-social-globalization-12084134.html> (06.04.2023.)
- Drew, C. (2023): Cultural globalization (examples, pros, cons), dostupno na: <https://helpfulprofessor.com/cultural-globalization-examples-pros-cons/> (07.04.2023.)
- Gazzola, P., Ferioali, M. (2023). Sustainable development and the United Nations Sustainable Development Goals. Sustainable Governance in B Corps. 1st Edition. Routledge, dostupno na https://www.researchgate.net/publication/371709919_Sustainable_development_and_the_United_Nations%27_Sustainable_Development_Goals (21.05.2023.)
- Jagić, S., Vučetić M. (2012). Acta ladertina. Globalizacijski procesi i kultura, Vol. 9 No. 1. Zagreb: Sveučilište u Zadru. p. 15-24
- Kadlec, Ž. (2021). Upravljanje krizom i rizicima, 1. izdanje, Veleučilište u Virovitici, Virovitica
- Kadlec, Ž., Leko Šimić, M. (2021). University Social Responsibility: Croatian Perspective. Responsibility and Sustainability. Socioeconomic, political and legal issues, 6 (2021), 1; p. 57-66. dostupno na: <https://responsibility-sustainability.org/index.php/R-S/article/view/92> (21.05.2023.)
- KOF index (2023). KOF Swiss Economic Institute, <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (07.04.2023.)
- Križanić-Spudić, V. (2020). Globalizacija i njeni učinci na gospodarstvo Europske unije (diplomski rad), Veleučilište u Karlovcu, Karlovac, dostupno na: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/vuka:1643> (07.04.2024.)
- Lončar, J. (2005). Geoadria. Globalizacija kao nositelj suvremenih promjena u svijetu, Vol. 10 No. 1. Zagreb: Prirodoslovno matematički fakultet u Zagrebu. p. 91-104
- Lozina, D. (2006). Globalizacija i suverenitet nacionalne države. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu. Split: Pravni fakultet u Splitu. p. 17-41
- Marrewijk, M. (2002). Concepts and Definitions of CSR and Corporate Sustainability – Between Agency and Communion. Journal of Business Ethics. 44(2). p. 95-105. dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/226846604_Concepts_and_Definitions_of_CSR_and_Corporate_Sustainability_Between_Agency_and_Communion . (25.11.2022)
- Matešić, M., Pavlović, D., Bartoluci, D. (2015). Društveno odgovorno poslovanje, VPŠ Libertas, ISBN: 978-953-8061-00-4, Zagreb
- Milardović, A. (2004). Pod globalnim šeširom, društva i države u tranziciji i globalizaciji. Zagreb: Centar za politološka istraživanja Zagreb
- Multiplier: (2023). Social globalization, <https://www.usemultiplier.com/blog/types-of-globalization>, (07.04.2023.)
- National Footprint and Biocapacity Accounts 2023 edition (2019). GDP, International Financial Statistics (IFS); Population, U.N. Food and Agriculture Organizatio. dostupno na: https://data.footprintnetwork.org/?_ga=2.244935622.270318811.1684489731-1415925069.1682330183#/ (21.06.2023.)

- Oršolić, J. (2021). Procesi globalizacije – razvoj i posljedice, dostupno na: <https://repozitorij.unipu.hr/islandora/object/unipu:6766> , (06.04.2023.)
- Pavić-Rogošić, L. (2010). Održivi razvoj, http://odraz.hr/media/21831/odrzivi_razvoj.pdf (10.09.2022.)
- Raluca Gh. Popescu, C., Yu, Poshan (2023). Achieving the Sustainable Development Goals Through Infrastructure Development. IGI Global. dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/371340680_Achieving_the_Sustainable_Development_Goals_Through_Infrastructure_Development (21.05.2023.)
- Savina, G., Haelg, F., Potrafke, N., Sturm, J.E. (2019). The KOF Globalisation Index – Revisited, Review of International Organizations, 14(3), p. 543-574. dostupno na: <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (04.06.2023.)
- Stobierski, T (2021). 4 effects of globalization on the environment, dostupno na: <https://online.hbs.edu/blog/post/globalization-effects-on-environment> (07.04.2023.)
- Tutor2u: (2021). Economic globalization, dostupno na: <https://www.tutor2u.net/politics/reference/types-of-globalisation> (07.04.2023.)
- UNDP (2022): Human Development report 2021/2022, Uncertain Times, Unsettled Lives: Shaping our Future in a Transforming World. dostupno na: https://web.archive.org/web/20220908052326/https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf (11.06.2023.)
- Youmatter (2020). The engine of globalization – an economic example, dostupno na: <https://youmatter.world/en/definition/definitions-globalization-definition-benefits-effects-examples/> (07.04.2023.)

Predatorski prekogranični krediti austrijskih lokalnih banaka u Hrvatskoj: ishodi, geografska distribucija i vjerovničke strategije

Izvorni znanstveni rad

Marek Mikuš

Max Planck Institute for Social Anthropology
Halle, Njemačka
mikus@eth.mpg.de

Sažetak

Od 1990-ih do 2010-ih godina nekoliko desetaka austrijskih lokalnih i regionalnih banaka izdalo je više tisuća prekograničnih kredita hrvatskim građanima. U pitanju su bili hipotekarni krediti koje su dužnici dobivali za davanje založnog prava na nekretninama u njihovom vlasništvu. U javnosti je ovaj slučaj tzv. „kredita RBA zadruga“ postao poznat zahvaljujući čestim ovrhama nad nekretninama te deložacijama dužnika koji su tvrdili da je to bio rezultat namjera i nezakonitih postupaka vjerovnika. Ovi su krediti ujedno prikazivani kao koncentrirani na jadranskoj obali i otocima, što je interpretirano kao odraz činjenice da su vjerovnici željeli preuzimati vrijedne nekretnine u tim područjima. U ovom se radu pridonosi postojećem javnom znanju o prekograničnim kreditima austrijskih lokalnih banaka u Hrvatskoj analizom novog skupa podataka o 130 dokumentiranih slučajeva koji pored podataka iz drugih izvora sadrži zemljišnoknjižne izvratke iz 2024. godine. Iako je uzorak nereprezentativan, on omogućuje pouzdanije i detaljnije utvrđivanje dugoročnih ishoda ovih kredita te lokacija nekretnina nego postojeći izvori. Analiza pokazuje da je velika većina dokumentiranih kredita rezultirala ovrhama te u veoma značajnom broju slučajeva i preuzimanjem vlasništva nad nekretninom ili njezinom prisilnom prodajom, što potkrjepljuje kvalifikaciju ovih kredita kao predatorskih. Geografska distribucija dokumentiranih slučajeva nadalje pokazuje da je većina ovih kredita plasirana na obalnim područjima i otocima, ali je značajan udio ipak izdan i u kontinentalnim regijama Hrvatske s relativno nižim cijenama nekretnina, i to skoro isključivo u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Analiza ne omogućuje definitivne zaključke o tome koji su čimbenici i u kojoj mjeri oblikovali geografske strategije vjerovnika, ali sugerira da je pored regionalnih nejednakosti cijena nekretnina među njima bio i način funkcioniranja vjerovničkih mreža koji se oslanjao na aktivnosti „posrednika“ na području Hrvatske i osobne interakcije između stranaka.

Ključne riječi: geografija kreditiranja, predatorski krediti, prostorne nejednakosti, „RBA zadruge“, tržište nekretnina

Austrian local banks' predatory cross-border lending in Croatia: outcomes, geographic distribution and creditor strategies

Abstract

From the 1990s to the 2010s, several dozen Austrian local and regional banks issued thousands of cross-border loans to Croatian citizens. These were home equity loans that debtors received in return for permitting a mortgage lien on real estate they owned. This case of so-called “RBA cooperatives’ loans” became publicly known to frequent real estate foreclosures and evictions of debtors who claimed that this was the result of the creditors’ intentions and illegal actions. At the same time, the loans were portrayed as concentrated on the Adriatic coast and islands, which was interpreted as a reflection of the fact that the creditors wanted to take over valuable real estate in these areas. This paper contributes to the existing public knowledge about cross-border loans of Austrian local banks in Croatia by analysing a new data set of 130 documented cases, which contains land registry extracts from 2024 alongside data from other sources. Although nonrepresentative, the sample enables a more reliable and detailed determination of the long-term outcomes of loans and real estate locations than the existing sources. The analysis shows that the vast majority of the documented cases did indeed result in foreclosures and a very significant number of the cases resulted in a take-over of the ownership of the real estate or its forced sale, which supports the qualification of these loans as predatory. The geographical distribution of the documented cases further shows that the majority of the loans were issued in coastal areas and islands. Still, a significant share was also issued in the continental regions of Croatia with relatively lower real estate prices, almost exclusively in northwestern Croatia. The analysis does not enable definitive conclusions about factors shaping the geographical strategies of creditors, nevertheless, it suggests they included regional inequalities in real estate prices as well as the modus operandi of the creditor networks, which relied on the activities of “intermediaries” in Croatia and personal interactions between the parties.

Keywords: geography of lending, predatory loans, “RBA cooperatives”, real estate market, spatial inequalities

1. Uvod

Od 1990-ih do 2010-ih godina nekoliko desetaka austrijskih lokalnih i regionalnih banaka izdalo je više tisuća prekograničnih osobnih kredita stanovnicima Hrvatske.¹⁸³ Po hrvatskoj terminologiji radilo se o hipotekarnim kreditima¹⁸⁴, na engleskom *home equity loans* – u suštini potrošačkim kreditima s neograničenom uporabom, koje su dužnici dobivali za davanje založnog prava (hipoteke) na postojećim nekretninama u njihovom vlasništvu. U javnosti su postali poznati kao „krediti RBA zadruga“ zbog činjenice da su veliku većinu njih izdale lokalne štedno-kreditne zadruge (*Raiffeisenbank*) koje čine prvu, osnovnu razinu austrijske Raiffeisen Bankengruppe (one su vlasnice *Raiffeisenlandesbank* na razini austrijskih saveznih država koje su pak vlasnice Raiffeisen Bank International, majke Raiffeisenbank Hrvatska).¹⁸⁵ Krediti RBA zadruga 2010-ih godina postali su predmet pažnje hrvatskih medija i drugih aktera zbog čestih ovrha na nekretninama te deložacija dužnika koji su to objašnjavali kao posljedicu nezakonitog postupanja vjerovnika u namjeri da preuzmu vlasništvo nad njihovom imovinom. Međutim, dok su mediji, aktivisti i političari gotovo bez iznimke izražavali podršku dužnicima, sudovi su često odlučivali u korist vjerovnika.

Unatoč ovom valu javnog interesa i značajnim posljedicama za nezanemariv broj hrvatskih građana, prekogranični krediti austrijskih banaka do sada su bili predmet samo nekolicine znanstvenih i stručnih studija, i to u domeni (ekonomske) antropologije (Mikuš, 2019) i prava (Bratković & Gvozdić, 2022; Gvozdić, 2022). U vlastitoj ranijoj studiji tumačio sam ove kredite kao specifičnu formu predatorskog kreditiranja koja se temeljila na strategiji ciljanog izvlašćivanja putem duga (Mikuš, 2019: 302–304). Ukratko, visoke rizične i skupe hipotekarne kredite, s nizom neregularnih i sumnjivih praksi u njihovom odobravanju i otplati, rutinski su rezultirali ovrhama nad založenim nekretninama. Prema mojim sugovornicima i pričama drugih dužnika u medijima (npr. Benčić, 2015; Đurić, 2020; Gepp, 2014; *Nacional*, 2017; vidi i

183 Najpouzdaniji podatci o broju tih kredita potječu iz medijskih navoda o neobjavljenom internom izvješću austrijskih istražitelja iz srpnja 2014. U tom je trenutku bilo 2.955 otvorenih kredita dok su banke već bile preuzele 226 nekretnina putem ovrhe i prisilne dražbe (Grabner, 2016; Sittinger, 2016). Iako su dužnički aktivisti navodili znatno veće brojke, npr. 15.200 kredita (Đurić, 2020), nisu objasnili na čemu su konkretno ti navodi bili utemeljeni i tijekom moga istraživanja nisam pronašao druge dokaze o višem broju kredita. Prema izjavi predstavnika vjerovnika u veljači 2019. preostalo je manje od 2.500 otvorenih kredita (Neuper, 2019), što je konzistentno sa zvaničnim brojem iz 2014.

184 Za razliku od stambenih kredita kao standardne forme osobnog kredita osiguranog nekretninom u Hrvatskoj koji se mogu koristiti isključivo za kupnju, izgradnju ili adaptaciju stambene nekretnine (koja ujedno služi i kao jamstvo).

185 U ovom radu koristim formulaciju „austrijske lokalne i regionalne banke“ koja točnije opisuje ovu kategoriju vjerovnika. Naime, pored dominantnih lokalnih *Raiffeisenbank* („RBA zadruga“) manji su broj ovih kredita izdale i: a) filijale u to vrijeme neovisnih koruških banaka Posojilnica i Zveza, koje su tek 2015. imovinski integrirane u Raiffeisen Bankengruppe i b) pokrajinske banke u sastavu Raiffeisen grupe (*Raiffeisenlandesbank*). Osim toga, iako su lokalne Raiffeisenbanke pravno gledano i dalje zadruge, po svom su poslovanju već prije nekoliko desetljeća bile transformirane u univerzalne banke, predstavljajući vodeću bankovnu mrežu u Austriji (Poli, 2019: 97–145).

opis „tipičnog slučaja“ u: Gvozdić, 2022: 4–5), *modus operandi* vjerovnika donekle se razlikovao od slučaja do slučaja, ali ipak se može opisati skup karakterističnih i ponavljajućih postupaka. Budući da ove banke nisu imale ovlaštenje za kreditiranje u Hrvatskoj, krediti su plasirani preko mreže djelujućih „posrednika“ u zemlji, do kojih su dužnici dolazili preko oglasa u novinama ili preporuka poznanika i koji su ih upućivali na konkretnu banku i dalje organizirali cijeli posao. Ponude su naglašavale povoljnost i jednostavnost dobivanja kredita, što je privlačilo dobrim dijelom već prezadužene osobe koje nisu mogle dobiti standardne kredite te visine u Hrvatskoj. Odobravanje kredita bilo je iznimno jednostavno jer je jedini bitan kriterij bio posjedovanje nekretnine; njezina vrijednost često se procjenjivala neformalno, na primjer na temelju fotodokumentacije ili kratkih posjeta predstavnika banaka. Dužnici su potpisivali i solemnizirali ugovore o kreditu i očitovanja o uknjižbi založnog prava kod hrvatskih javnih bilježnika koje su po pravilu odredili vjerovnici. Nakon toga dužnici su pozivani u poslovnice banaka u Austriji gdje su im krediti isplaćivani u gotovini (ponekad dijelom, dok je drugi dio kasnije uplaćen na bankovni račun dužnika). Tom prilikom menadžeri banaka i posrednici često su uzimali dio isplaćenog iznosa kao svoje osobne „naknade“ koje nisu unaprijed ugovorene i navedene u ugovoru. U nekim slučajevima dužnici su navodili da su predstavnici banaka isplaćivali kredite tijekom svojih posjeta u Hrvatskoj (Đurić, 2020). Dužnici su rate otplate često davali u gotovini posrednicima koji su ih trebali prosljediti banci, što je nekad dovodilo do dodatnog „nestanka“ novca. Mnogi dužnici nadalje su tvrdili da su vjerovnici opetovano podizali kamate, poticali ih na uzimanje dodatnih kredita ili koristili računovodstvene trikove kako bi otežali otplatu i napuhali dug. Takva praksa, kao i inherentna rizičnost ovih kredita, dovodile su do toga da dužnici u nekom trenutku nisu mogli ili nisu pristajali nastaviti s otplatom, što je omogućilo vjerovnicima da pokrenu ovrhu i nerijetko naplate tražbinu prisilnom dražbom nekretnine. U više slučajeva navodilo se da su tvrtke u vlasništvu zaposlenika banaka ili posrednika kupovale nekretnine po povoljnim cijenama. Dužnici su pokretali parnične postupke za ništetnost ugovora i borili se za svoje interese aktivizmom; članovi političke stranke Živi zid svoju su nekadašnju podršku pridobili dobrim dijelom organiziranjem akcija sprječavanja deložacija dužnika RBA zadruga (Mikuš 2019: 295–296, 305–306).

Pravni položaj RBA zadruga i njihovih dužnika u hrvatskim ovršnim i parničnim postupcima (Gvozdić, 2022; vidi i Bratković & Gvozdić, 2022) mijenjao se u nekoliko navrata. Položaj dužnika na kratko razdoblje ojačalo je usvajanje tzv. *lex Škibola*¹⁸⁶ u srpnju 2017. Predlagatelj zakona bio je nezavisni zastupnik Marin Škibola (prvobitno zastupnik Živog zida) koji je i prije toga nastojao zastupati dužnike RBA zadruga. Jednoglasnom usvajanju zakona u Saboru prethodila je višegodišnja medijalizacija ovog slučaja te politička trgovina između tadašnje koalicije i Škibole. Zakon je pro-

186 Zakon o ništetnosti ugovora o kreditu s međunarodnim obilježjima sklopljenih u Republici Hrvatskoj, NN br. 72/17, 131/20.

glasio ništetnim postojeće ugovore o kreditu kod kojih vjerovnik nije posjedovao ovlaštenje za kreditiranje u Hrvatskoj i unatoč općim formulacijama odredbi, bio je prvenstveno usmjeren protiv kredita RBA zadruga (Gvozdić, 2022: 1–2, 11–18). Međutim, zakon je već u veljači 2019. oboren presudom Suda EU-a u predmetu *Milivojević protiv Raiffeisenbank* (Predmet C-630/17) prema kojoj su se njegove odredbe o retroaktivnoj ništetnosti ugovora i sudskoj nadležnosti protivile pravu EU-a (Gvozdić, 2022: 3, 5–6, 18–25). Ustavni je sud RH pak 2020. postupak ocjene ustavnosti zakona (koji su pokrenuli neki od austrijskih vjerovnika) okončao njegovim potpunim ukidanjem (Gvozdić, 2022: 6, 25–28). Gvozdić (2022: 3, 6, 28–29) navodi da su vjerovnici nakon ovog povratka na prvobitno stanje općenito u jačoj pravnoj poziciji i u skladu s tim sudovi uglavnom presuđuju parnične i ovršne postupke u njihovu korist. Nažalost, ti zaključci nisu potkrijepljeni statističkim podatcima o predmetnim postupcima. Što se tiče kaznene i druge odgovornosti predstavnika vjerovnika, prema austrijskim medijskim izvješćima, sredinom 2010-ih tamošnje je državno tužiteljstvo istraživalo bivšeg direktora Raiffeisenbank St. Stefan-Jagerberg-Wolfberg, njegovu suprugu i još 18 osumnjičenih zbog moguće pronevjere i utajivanja poreza. Spomenuti direktor u Hrvatskoj je trebao odobriti problematične kredite u vrijednosti od oko 100 milijuna eura i novcem banke kupovati ovršene nekretnine te je svom bivšem poslodavcu pristao isplatiti značajnu odštetu (Graber, 2016; Sittinger, 2016). Međutim, sve do lipnja 2016. nisu bile podignute optužnice, a kasnije ni austrijski ni hrvatski mediji više nisu izvještavali o ovim istragama, tako da njihovi ishodi nisu poznati.

Prekogranični krediti austrijskih lokalnih banaka mogu se ocijeniti kao posebno izrabljivačka forma predatorskog kreditiranja koji je u Hrvatskoj 2000-tih (prije nastupa učinaka globalne financijske krize) dostizao vrhunac. Njegova poznatija i rasprostranjenija vrsta bili su krediti u švicarskom franku (Mikuš, 2019: 307–311; Rodik, 2019; Rodik i Mikuš, 2023) koje su hrvatske banke prodavale kao standardne stambene kredite i kod kojih su se zlouporabe ticale drugih aspekata – vezanja za tečaj franka i manipuliranja kamatnim stopama, što je dovodilo do drastičnog povećanja otplate (povišene financijske eksploatacije dužnika), ali ne toliko često i izvlašćivanja nekretnina. Ove i druge forme predatorskog kreditiranja bile su pak dio opće ekspanzije kreditiranja kućanstva u istom razdoblju koja se može tumačiti kao jedna od ključnih manifestacija financijalizacije u Hrvatskoj – procesa transformacije uvjetovane sve većim opsegom i relativnim značajem i snagom financija (financijskih sektora, tržišta, aktera, aktiva, odnosa itd.) u kapitalističkim gospodarstvima i društvima u zadnjim desetljećima (Aalbers, 2017; Lapavitsas, 2013). Iako je financijalizacija u istom razdoblju povlačila u suštini iste pojave širem svijeta, u Hrvatskoj i drugim zemljama istočne Europe poprimila je specifično periferne forme temeljene na prekograničnim priljevima kamatonosnog kapitala koji su banke u stranom vlasništvu usmjeravale u vjerovničko-dužničke odnose s ciljem profitiranja od viših kamatnih stopa i drugih povoljnih uvjeta na zapadno i istočnoeuropskim tržištima (Becker i suradnici, 2010; Bohle, 2018). Čini se da je to uključivalo i nedovoljno efi-

kasniju regulaciju kreditiranja kućanstva u ovim zemljama koja je omogućila učestaliju pojavu predatorskog kreditiranja nego u drugim dijelovima svijeta i njegovu širu primjenu i na tzv. *prime* (visoko kreditno sposobne) zajmoprimce, kao što je to bio slučaj s kreditima u švicarskom franku (Burton, 2017; Gagy i Mikuš, 2023; Mikuš, 2019). Dok je šira političko-ekonomska logika predatorskog kreditiranja u Hrvatskoj već relativno dobro opisana u znanstvenoj literaturi, kreditima RBA zadruga, kao što je spomenuto, do sada se bavilo samo nekoliko studija s ograničenom empirijskom bazom i ciljevima. Analiza ovog kreditiranja predstavlja samo dio moje ranije studiji (Mikuš, 2019) i temelji se na intervjuima i sudioničkom posmatranju s malim brojem dužnika te javno dostupnim podacima (medijski članci, dokumenti objavljeni na internetu). Gvozdić je (2022) proučio nekoliko desetina relevantnih presuda hrvatskih sudova, no usredotočio se isključivo na pravne aspekte ovog slučaja i njihove promjene usvajanjem i ukidanjem *lex Škibola*. U ovom članku pridonosim javnom znanju o prekograničnim hipotekarnim kreditima austrijskih lokalnih banaka u Hrvatskoj analizom novog skupa podataka o 130 dokumentiranih slučajeva ovih kredita koji sadrže zemljišnoknjižne izvratke o založenim nekretninama.

Analiza je usmjerena na dva cilja. Prvo, nastoji utvrditi na pouzdaniji i detaljniji način nego do sada koliko su često ovi krediti dovodili do ovrha i koji su bili ishodi tih postupaka i tako bolje empirijski potkrijepiti njihovu kvalifikaciju kao predatorske. Do sada jedini relativno pouzdani podatci o tome već su spomenuti medijski navodi o internom izvješću austrijskih istražitelja iz srpnja 2014., prema kojima je u tom trenutku bilo 2.955 otvorenih prekograničnih kredita austrijskih banaka u Hrvatskoj, dok su 226 nekretnina banke već preuzele u prisilnim dražbama (u 60 slučajeva uz deložaciju) i 66 njih preprodalo dalje (Sittinger, 2016). Međutim, nije objavljen broj tekućih (nedovršenih) ovrha u tom trenutku ni samo službeno izvješće, tako da su ovi podatci ostali na razini šturih i neovjerenih medijskih informacija. Osim toga, ovi podatci bili su aktualni relativno skoro nakon razdoblja izdavanja kredita, dok podatci iz 2024. analizirani u ovom članku omogućuju ocijeniti ishode ovih kredita iz više dugoročne perspektive. Drugo, analiza se fokusira na geografsku distribuciju kredita na hrvatskom teritoriju. U ekonomskoj geografiji dobro je razvijeno istraživanje neravnomjerne prostorne distribucije različitih kategorija zajmodavaca, kredita i kreditne sposobnosti na regionalnoj i lokalnoj razini, posebice u sjevernoameričkim i zapadnoeuropskim kontekstima, i ove pojave uglavnom se tumače kao reprodukcija ekonomskih i etničkih nejednakosti putem kreditiranja (npr. Aalbers, 2007; Brennan, McGregor & Buckland, 2011; Faber, 2017; Immergluck, 2011; Rae, 2015). U Hrvatskoj je do sada samo nekoliko studija razmatralo prostorne nejednakosti u distribuciji poslovnica banaka i različitih kategorija kredita stanovništvu (Krišto & Tuškan, 2016; Rodik, 2019: 72-74) te javnih subvencija za stambene kredite (Kunovac & Žilić, 2020), uglavnom na razini županija i većih prostornih agregata kao što su Jadranska Hrvatska, Zagreb i „ostalo“. Mapiranje prekograničnih kredita austrijskih lokalnih banaka omogućuje provjeru postojećih znanja o njihovoj prostornoj distribuciji i bolje razumijevanje praksi ovih vjerovničkih mreža.

Dužnički aktivisti i mediji često su tvrdili da su se ovi vjerovnici usmjerili na jadransku obalu kako bi tamo stekli vrijedne nekretnine, međutim ako su u prilog tim tvrdnjama uopće navodili neke brojeve, oni su bili parcijalni i neprovjerljivi (npr. Đurić, 2021; Jurak, 2017). Otok Rab postao je posebno poznat po visokoj koncentraciji ovih kredita, što je sugestivno opisivano kao „otvaranje izlaza na more Austriji“ (Đurić, 2020). U spomenutoj ranijoj studiji geografsku distribuciju ovih kredita na temelju mojih tadašnjih podataka okarakterizirao sam nešto šire (iako ne potpuno točno što se tiče cijena nekretnina) – „regije s najvišim cijenama nekretnina: Zagreb i okolica, jadranska obala te Međimurska i Varaždinska županija na sjeverozapadu“ (Mikuš, 2019: 303). Novi skup podataka omogućuje da se utvrdi na temelju relativno velikog uzorka dokumentiranih slučajeva kako su ovi krediti bili raspoređeni na teritoriju Hrvatske i da se stekne bolji uvid u geografske strategije ovih vjerovničkih mreža (ako se one mogu prepoznati) i čimbenike (blizina morske obale, razina cijena nekretnina itd.) koji su na njih utjecali. Pri tome ću posebnu pažnju posvetiti medijski manje vidljivom kreditiranju u perifernijim dijelovima kontinentalne Hrvatske s nižim cijenama nekretnina.

2. Prikupljanje podataka

Početna točka prikupljanja podataka bila je identifikacija relevantnih slučajeva u sljedećim izvorima:

- moje terenske bilješke i transkripti intervjua s dužnicima, aktivistima i odvjetnicima i dokumenti prikupljeni tijekom 7 mjeseci etnografskog terenskog rada u Hrvatskoj (uglavnom Zagrebu) 2016. – 2017. i 2020.
- javno dostupan popis 192 dužnika / grupe dužnika (*Popis žrtvi*, 2013)¹⁸⁷
- sudske odluke u bazi hrvatske sudske prakse na portalu IUS-INFO (iusinfo.hr)¹⁸⁸
- neformalne objave sudskih odluka na internetu (u obliku skena/fotografije ili transkripta presude)
- članci u tiskanim i *online* medijima.

U većini slučajeva, početni identifikacijski podatak bilo je ime dužnika. Drugi ko-

187 Metapodatci Word dokumenta postavljenog 2014. datiraju ga u studeni 2013. i identificiraju njegovog autora kao Udarno1. Vjerojatno ga je sastavio Toni Eterović, vlasnik i glavni urednik nekadašnjeg portala udarno.com, koji je o ovom slučaju opsežno objavljivao 2012. – 2014. i koji je, prema riječima jednog od dužnika koje sam intervjuirao, „popisao ljude“. Svaki redak popisa sadrži imena „oštećenika“, banke, posrednika, javnog bilježnika koji je solemnizirao dokumente te kratak opis iskustva dužnika napisan u prvom licu.

188 Sudske odluke manje ili više anonimizirane su, ali često još uvijek sadrže dovoljno podataka da bi se moglo utvrditi da se radi o relevantnom slučaju i identificirati predmetnu nekretninu ili, rjeđe, dužnika.

rak bio je traženje poštanskih adresa povezanih s dužnikom u internetskim osobnim i poslovnim imenicima (imenik.hr, imenik.tportal.hr, infobel.com, poslovna.hr, companywall.hr itd.) te općim pretraživačima. Ako su početni identifikacijski podaci bili naziv katastarske općine i broj katastarske čestice ili zemljišnoknjižnog uloška (što je skoro isključivo bio slučaj kod sudskih odluka), drugi se korak mogao preskočiti. U trećem koraku poštanske adrese ili identifikatori nekretnina korišteni su za pretraživanje zemljišnih knjiga na portalu Državne geodetske uprave Uredena zemlja (uredjenazemlja.hr) i dohvaćanje tzv. ZK uložaka (u aktualnom i povijesnom prikazu) s ciljem utvrđivanja jesu li dotične nekretnine (bile) pod hipotekom u korist neke od austrijskih banaka. Ovaj korak bio je posebno važan jer točno lociranje nekretnina daje pouzdanu empirijsku osnovu za analizu geografske distribucije zajmova, dok ZK uložci sadrže ključne podatke o kreditima i založnim pravima (njihov broj i visinu, identitet vjerovnika, karakteristike nekretnine, je li zabilježba hipoteke još aktivna itd.) i njihovim ishodima (je li pokrenuta ovrha, je li se promijenilo vlasništvo nad nekretninom i sl.). Za dva slučaja od njih 130 nisam uspio identificirati nekretninu i pronaći relevantni ZK uložak, ali su ti slučajevi svejedno uvršteni u skup podataka jer je bilo dovoljno informacija dostupno iz drugih izvora. U četvrtom koraku pretraženi su preostali od prethodno spomenutih izvora (koji nisu korišteni za početnu identifikaciju predmetnog slučaja) kako bi se provjerilo sadrže li i oni relevantne informacije o slučaju. U petom su koraku svi pronađeni podaci o slučaju objedinjeni u cjeloviti zapis koji sadrži što je moguće više od sljedećih informacija: ime(na) dužnika, naziv vjerovnika, lokacija nekretnine/nekretnina (naselje, županija, u slučaju Grada Zagreba i gradska četvrt), godina kada je podignut prvi kredit, je li se promijenilo vlasništvo nad nekretninom i tko je bio vlasnik u trenutku prikupljanja podataka (lipanj – srpanj 2024.), je li pokrenuta ovrha i kakav je njezin rezultat, je li zabilježba hipoteke još aktivna, imena posrednika i javnog bilježnika koji je solemnizirao ugovor o kreditu i očitovanje o uknjižbi založnog prava, reference na izvore koji sadrže informacije o predmetu te dodatne bilješke. Zapis svakog slučaja predstavlja jedan redak u Excel tablici, što omogućuje jednostavno pretraživanje, sortiranje i analizu podataka. Naposljetku, cijela je proračunska tablica provjerena kako bi se prepoznali i spojili svi dupli zapisi koji su mogli nastati početnim identificiranjem slučajeva u različitim izvorima.

Potrebno je nekoliko dodatnih napomena o ovom procesu prikupljanja podataka. Prvo, radi se o prigodnom uzorku i dužnici koji su se aktivno bavili svojim kreditima (vodili parnice protiv vjerovnika, razgovarali s medijima itd.), pa samim tim i oni koji su s kreditima doživljavali probleme, vrlo su vjerojatno prezastupljeni u rezultirajućem skupu podataka. Drugo, dužnici s rjeđim imenima također su vjerojatno prezastupljeni, iako su uloženi naponi da se identificiraju i dužnici s češćim imenima (što je zahtijevalo provjeravanje većeg broja adresa i nekretnina), ako je to izvedivo. Treće, nastojalo se utvrditi i boravište značajnijih posrednika, pod pretpostavkom da je i to moglo utjecati na geografski raspored kredita. Nakon što sam slučajno otkrio da je jedan od posrednika u isto vrijeme bio i dužnik, tretirao sam

i posrednike kao potencijalne dužnike pa je tako šest posrednika dodano u skup podataka i u svojstvu dužnika. Četvrto, manji broj dužnika identificiran je slučajno, primjerice prilikom provjere ZK uloška stambene zgrade za koju se pokazalo da sadrži stan pod hipotekom u korist jedne od austrijskih banaka, ali u vlasništvu drugog od očekivanog dužnika. Peto, u nekim sam slučajevima vjerojatno uspio identificirati samo neke od relevantnih nekretnina istog dužnika jer su informacije iz drugih izvora ukazivale na više obuhvaćenih nekretnina.

3. Analiza podataka

Analizu započinjem osnovnim deskriptivnim karakteristikama skupa podataka. Kao što je navedeno, identificirano je 130 pojedinačnih slučajeva, definiranih kao isti dužnik ili grupa dužnika (obično obiteljska) s jednim ili više hipotekarnih kredita od jedne ili više austrijskih lokalnih banaka. U tri slučaja zabilježeni su krediti od dvaju različitih vjerovnika, dok su svi ostali slučajevi uključivali samo jednog vjerovnika. U dva slučaja dužnici su kao zalog dali nekretnine u dvama različitim naseljima (koja su u jednom slučaju također bila u različitim županijama). Nekretnine u dodatnim naseljima tretirane su u geografskom dijelu analize (vidi dolje) kao odvojeni slučajevi, čime je ukupan broj slučajeva u tom dijelu analize podignut na 132. Kredite je izdalo 18 različitih zajmodavaca, od kojih je 15 bilo članom austrijske Raiffeisen bankarske grupe i troje podružnice Posojilnica banke. Četrnaest zajmodavaca nalazilo se u austrijskoj saveznoj državi Štajerskoj, a četvero u Koruškoj.¹⁸⁹ Skup podataka može se ocijeniti kao dovoljno reprezentativan u tom pogledu; *Popis žrtvi* (2013) također navodi 18 zajmodavaca.¹⁹⁰ Najzastupljeniji je vjerovnik, uključen u 64 slučaja (u 63 slučaja kao jedini vjerovnik), Raiffeisenbank St. Stefan-Jagerberg-Wolfberg, što je u skladu s njegovom dominacijom u *Popisu žrtvi* (2013) i medijskim izvješćima. Godine uzimanja prvog kredita u svakom slučaju su od 1999. do 2010., a najčešće godine su 2007. (37 slučajeva) te 2006. i 2008. (po 25 slučajeva).

Drugi dio analize usmjeren je na prvi skup ciljeva – utvrditi učestalost ovršnih postupaka vezanih za ove kredite i njihove rezultate. To je gotovo uvijek provedeno na temelju zemljišnoknjižnih izvadaka koji imaju dvostruku prednost u smislu da ukazuju na objektivno pravno stanje i ažurni su u trenutku prikupljanja podataka (lipanj – srpanj 2024.). Utvrđeno je da su vjerovnici u velikoj većini slučajeva u nekom trenutku pokrenuli ovrhu nad nekretninom, konkretno njih 110 (85 % od

189 Kako pokazuju zemljišnoknjižni izvaci, kod nekih se vjerovnika od izdavanja kredita mijenjao pravni subjektivitet, ponekad i višekratno, kao rezultat spajanja u banke koje pokrivaju nešto veća područja u Austriji, što je dovelo do postupnog smanjenja uključenih vjerovnika.

190 Iserpnosti radi, dužnički aktivist Neno Koljaja naveo je da su u Hrvatskoj u početku (prije spajanja nekih od njih) djelovale 42 „zadruga s logom Raiffeisena“ (Đurić 2020), a isti broj vjerovnika navodi se imenom i u prijedlogu za ocjenu ustavnosti i zakonitosti njihovih kredita u Hrvatskoj od 1997. do 2012., koji je 2014. Ustavnom sudu RH podnijela Hrvatska akademska zajednica domovine i dijaspore (HAZUD) (Predmet U-II/6962/2014).

ukupnog broja), dok u 19 slučajeva (15 %) nije bilo naznaka ovrhe, a u jednom nije bilo moguće utvrditi je li ovrha pokrenuta. To ide u prilog tvrdnjama da su ovi krediti rutinski završavali ovrhom nad nekretninom, iako se ovako visok omjer zbog spomenute nereprezentativnosti uzorka ne može direktno ekstrapolirati na cijelu populaciju ovih kredita. U 34 predmeta (značajnih 26 % od ukupnog broja) postupak je uspješno dovršen iz perspektive vjerovnika, to jest sudskom odlukom o promjeni vlasništva na vjerovnika ili prodajom nekretnine vjerovniku ili trećoj osobi/tvrtki u prisilnoj dražbi. U još jednom slučaju ovrha je okončana dosudom nekretnine vjerovniku, ali ju je potom viši sud poništio i vratio vlasništvo dužniku. U 44 predmeta (34 %) ovrha je obustavljena, što je potvrđeno brisanjem zabilježbe ovrhe u ZK ulošku. Način na koji je to postignuto nije uvijek bio vidljiv, ali u nekim slučajevima činilo se da je to bilo sudskom odlukom, dok u drugim izvensudskom (iznimno sudskom) nagodbom između vjerovnika i dužnika, vjerojatno na temelju pune ili djelomične otplate tražbine, što je u nekim slučajevima zahtijevalo (kvazi)dobrovoljnu prodaju nekretnine odlukom dužnika. U 30 predmeta (23 %) ovrha je u vrijeme prikupljanja podataka još uvijek bila u tijeku, barem formalno, što je vidljivo iz zabilježbe ovrhe u aktualnom prikazu ZK uloška. U tim slučajevima često je bilo dugih razdoblja bez vidljivog napretka ili aktivnosti u ovršnim postupcima; u nekima od njih ovršni su sudovi vjerojatno odgađali donošenje pravomoćne odluke o ovrsi po zahtjevima dužnika koji su pokretali paralelne parnice za poništenje ugovora o kreditu i založnih prava (Gvozdić 2022). Konačno, u dva slučaja u kojima je ovrha pokrenuta, njezin status, odnosno ishod u vrijeme prikupljanja podataka, nije se mogao utvrditi s dovoljnom sigurnošću.

Promatrajući pobliže 34 slučaja u kojima je ovrha dovršena promjenom vlasništva, u većini (21) je novim vlasnikom postao vjerovnik. U deset slučajeva vjerovnik je zatim prodao nekretninu trećoj osobi ili poduzeću, u šest slučajeva prodao ju je natrag prvobitnom vlasniku (dužniku), u četiri slučaja zadržao je vlasništvo do razdoblja prikupljanja podataka, a u jednom slučaju dio nekretnine zadržao, a drugi prodao. Dužnik je otkupio nekretninu, također, u jednom slučaju kada ju je vjerovnik prije toga prodao trećoj tvrtki. U četiri slučaja nekretninu je inicijalno stekla hrvatska tvrtka, očito povezana s vjerovnikom – prema javnim podatcima te tvrtke bile su u vlasništvu dotične banke i/ili pod kontrolom njezinih menadžera, a naziv im je bio kombinacija kratice imena banke i izraza poput „nekretnine” ili „IMMO”, što ukazuje na to da je njihova uloga bila otkupljivanje nekretnina koje je banka ovršila u Hrvatskoj. U tri slučaja tvrtka je prodala nekretninu trećoj tvrtki, a u jednom slučaju zadržala ju je do razdoblja prikupljanja podataka. Konačno, početni novi vlasnici u pet slučajeva bile su treće osobe, a u četiri slučaja treće tvrtke; ni jedna od tih nekretnina nije prodana natrag prvobitnim vlasnicima.

Slika 1. Lokacije dokumentiranih slučajeva (N = 132) hipotekarnih kredita austrijskih banaka u Hrvatskoj. Jedan slučaj je definiran kao jedan ili više kredita osiguranih nekretninama u vlasništvu istog dužnika (skupine dužnika) i lociranim u istom naselju (gradskoj četvrti Grada Zagreba).

Izvor slijepe karte: karta-hrvatske.com.hr

Prelazeći na treći, geografski dio analize, prostorna distribucija kredita prema lokaciji hipotekovanih nekretnina prikazana je na slici 1 i raščlanjena po županijama u tablici 1. Prateći NUTS klasifikaciju regija u Hrvatskoj, možemo uočiti da su slučajevi dokumentirani u svim županijama Jadranske Hrvatske osim u najjužnijoj Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Situacija je bila neujednačenija u trima sadašnjim NUTS regijama koje su od 2012. do 2020. činile NUTS regiju Kontinentalna Hrvatska – dok su slučajevi dokumentirani u svakoj županiji koja pripada Sjevernoj Hrvatskoj kao i u Gradu Zagrebu, u Panonskoj Hrvatskoj dokumentirana su samo četiri slučaja, bez ijednog slučaja u većini županija. Sveukupno, 74 slučaja (56 % od ukupno 132) dokumentirana su u Jadranskoj Hrvatskoj i 58 slučajeva (44 %) u bivšoj Kontinentalnoj Hrvatskoj, odnosno 49 slučajeva (37 %) u Kontinentalnoj Hrvatskoj bez Grada Zagreba. Sve lokacije u Jadranskoj Hrvatskoj bile su na otocima, na obali ili u njezinoj blizini (najudaljenija lokacija od obale bila je nešto manje od 30 km). Županija s najviše dokumentiranih slučajeva (35) bila je Primorsko-goranska županija, prvenstveno zahvaljujući otoku Rabu s 29 slučajeva (22 % od ukupnog broja). To je u skladu s medijskim izvješćima da je otok bio žarišna točka kredita austrijskih lokalnih banaka; aktivisti su govorili o 1.200 (Benčić, 2015: 31) odnosno 706 kredita na Rabu (Đurić, 2020). Uobičajena slika ovog kreditiranja kao usmjerenog na nekretnine u obalnim područjima, gdje njihove cijene napuhuje turistička atraktivnost (Tica, 2020: 28–29), može se smatrati načelno točnom, ali bi se ona ipak trebala kvalificirati u smislu da je vrlo značajna manjina od blizu 40 % tih kredita plasirana u Kontinentalnoj Hrvatskoj izvan glavnog grada, gdje su cijene nekretnina i dinamika tržišta usporedive s obalom.

Tablica 1. Broj dokumentiranih slučajeva i cijene stanova/apartmana i obiteljskih kuća po županijama. Slučaj je definiran isto kao za Sliku 1. Cijene stanova/apartmana i obiteljskih kuća su medijalne kupoprodajne cijene za razdoblje 2012.-2017. (Tkalec, Vizek & Žilić 2018: 35, 62) preračunate na euro po fiksnom tečaju konverzije 1 euro = 7,53450 kuna.

Županija	Broj slučajeva	Cijene stanova (€)	Cijene obiteljskih kuća (€)
Primorsko-goranska	35	1.183	752
Zagrebačka županija	21	897	460
Varaždinska	13	833	201
Šibensko-kninska	12	1.012	731
Istarska	10	1.100	885
Grad Zagreb	9	1.165	485
Splitsko-dalmatinska	9	1.453	744
Krapinsko-zagorska	7	1.167	404
Zadarska	6	779	200

Međimurska	4	866	179
Ličko-senjska	2	1.085	644
Koprivničko-križevačka	1	771	209
Osječko-baranjska	1	787	266
Požeško-slavonska	1	541	54
Vukovarsko-srijemska	1	350	122
Bjelovarsko-bilogorska	0	695	247
Brodsko-posavska	0	690	74
Dubrovačko-neretvanska	0	1.681	947
Karlovačka	0	700	221
Sisačko-moslavačka	0	545	172
Virovitičko-podravska	0	674	128

Provedena je i jednostavna statistička (bivarijatna korelacijska) analiza odnosa broja dokumentiranih slučajeva i cijena nekretnina na razini županija. Budući da statistika kupoprodajnih cijena nekretnina na razini županija nije bila dostupna za razdoblje kreditiranja (2000.), kao kronološki najbliži raspoloživi podaci korištene su medijalne kupoprodajne cijene stanova/apartmana i obiteljskih kuća u razdoblju 2012. – 2017. (Tkalec, Vizek & Žilić 2018). Za cijene stanova vrijednost Pearsonovog koeficijenta korelacije (r) bila je 0,352, što ukazuje na umjerenu pozitivnu korelaciju, ali odnos nije bio statistički značajan na razini značajnosti od 5 % ($p = 0,118$). Za cijene obiteljskih kuća pozitivna korelacija još je uvijek umjerena, ali jača ($r = 0,461$), a također je statistički značajna na razini od 5 % ($p = 0,035$). To sugerira da su na strategije i odluke vjerovnika barem donekle utjecale različite cijene nekretnina u hrvatskim regijama. Različiti nalazi za cijene stanova i obiteljskih kuća u skladu su sa činjenicom da se većina dokumentiranih slučajeva odnosi na obiteljske kuće.

Ipak, ostaje činjenica da je značajan broj ovih kredita bio osiguran nekretninama u kontinentalnim područjima s relativno niskim cijenama nekretnina, posebice za obiteljske kuće, kao što je većina ruralnih područja u Varaždinskoj, Međimurskoj i Krapinsko-zagorskoj županiji te periferniji dijelovi Zagrebačke županije, npr. Jastrebarsko, Ivanić Grad, Vrbovec i njihove okolice (vidi tablicu 1 i skup podataka o cijenama nekretnina na razini lokalnih samouprava u Rašić i suradnici, 2022). Ti su slučajevi koncentrirani gotovo isključivo u sjeverozapadnom dijelu zemlje, često blizu granice sa Slovenijom, ali određeni broj kredita plasiran je i u nešto udaljenijim područjima, ponajviše istočnom dijelu Zagrebačke županije. Istodobno, u istočnijim i južnijim dijelovima kontinentalne Hrvatske, u koje spadaju neki džepovi s relativno dinamičnim tržištem i visokim cijenama nekretnina, poput Osijeka i okolice, Đakova i Karlovca, kredita gotovo da i nije bilo.

Predlažem da je na ovaj aspekt distribucije kredita mogao utjecati neformalni i personalizirani način na koji su ove vjerovničke mreže djelovale. Kao što je već navedeno, prvi kontakt za dužnike bili su posrednici djelujući na području Hrvatske

do kojih su došli preko oglasa u novinama ili na rasvjetnim stupovima ili su ih već poznavali, saznali za njih od zajedničkih poznanika itd. Nakon sudjelovanja u dogovaranju kredita, posrednici su često ostajali u kontaktu s dužnicima te preuzimali njihove rate otplate u gotovini ili na njih vršili pritisak kad su se pojavili problemi. Uspio sam povezati 69 kredita s barem jednim posrednikom čije je mjesto prebivališta bilo poznato i koji je bio povezan s više od jednog slučaja. Identificirano je devet posrednika koji su udovoljavali ovim parametrima, od kojih je svaki bio povezan s dva do 17 slučajeva. Kod sedam medijatora, svi ili velika većina slučajeva s kojima su bili povezani bili su u njihovoj vlastitoj ili obližnjim županijama; četvero od tih posrednika (čija su prebivališta bila Zagrebu, Sveti Ivan Zelina, okolica Vrbovca i Zabok) djelovalo je u Kontinentalnoj Hrvatskoj uključujući Zagreb, a troje u Jadranskoj Hrvatskoj. Nadalje, menadžeri banaka isto su komunicirali s dužnicima lice u lice, najčešće kada su dužnici posjećivali njihove poslovnice kako bi podigli dokumentaciju i gotovinu, no opisani su i njihovi osobni obilasci nekretnina, neformalna druženja s dužnicima, pa čak i sesije u kućama posrednika tijekom kojih su dogovarali i na licu mjesta isplaćivali veliki broj kredita (Đurić, 2020). Četiri vjerovnika s ukupno 21 dokumentiranim kreditom sve su kredite, osim jednog, osigurali nekretninama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. S druge strane, Raiffeisenbank Unterpremstätten, banka s drugim najvećim brojem dokumentiranih kredita, svih 15 kredita plasirala je u Jadranskoj Hrvatskoj, gdje je 45 od ukupno 64 kredita plasirala i Raiffeisenbank St. Stefan-Jagerberg-Wolfsberg. Ova manje istaknuta geografska specijalizacija nekih vjerovnika mogla je biti rezultat njihove suradnje s određenim posrednicima ili njihove vlastite odluke da se usredotoče na određena područja. U svakom slučaju, budući da su vjerovnici voljeli imati mogućnost izravne interakcije s dužnicima (i potencijalno kasnije izravno ili neizravno preuzeti vlasništvo nad njihovim ovršenim nekretninama), sjeverozapadna Hrvatska imala je očitu prednost zemljopisne blizine njihovim sjedištima u Štajerskoj i Koruškoj.

4. Zaključak

U ovoj sam studiji analizirao novi prigodni skup podataka o 130 dokumentiranih prekograničnih hipotekarnih kredita austrijskih lokalnih banaka u Hrvatskoj kako bih doprinio postojećem javnom znanju o tim kreditima na dva načina – pouzdanijim i detaljnijim utvrđivanjem učestalosti ovrha založenih nekretnina i ishoda tih postupaka, te provjerom obrazaca njihove geografske distribucije i istraživanjem razloga za njih. Prvi dio analize pokazao je da je u velikoj većini dokumentiranih slučajeva ovrha doista u nekom trenutku pokrenuta, a u više od četvrtine svih slučajeva to je rezultiralo izvlaštenjem dužnika. Ovršene nekretnine najčešće su stjecali vjerovnici, bilo izravno ili preko tvrtki pod njihovom kontrolom, nakon čega su ih češće prodavali trećim stranama ili natrag dužnicima prije nego što bi ih zadržavali. To sugerira da ih nije zanimalo vlasništvo nad konkretnim nekretninama samo po sebi (kao što impliciraju priče nekih dužnika i aktivista), već izvlačenje njihove fi-

nancijske vrijednosti. Iako nalazi ne dokazuju da je stjecanje nekretnina bio cilj vjerovnika i da su namjerno tražili takve ishode, analizirani podatci u najmanju ruku potvrđuju da su vjerovnici rutinski izdavali vrlo rizične kredite s nekretninama kao jedinim stvarnim sredstvom osiguranja te da je iznimno visok udio dokumentiranih kredita rezultirao ovršnim postupcima u kojima su vjerovnici htjeli steći ili prisilno prodati nekretnine. Iako se zbog nereprezentativnosti skupa podataka ne može izravno ekstrapolirati nalaz o tako visokom udjelu ovrha na cijelu populaciju ovih kredita, on ipak potkrjepljuje njihovu kvalifikaciju kao predatorske.

Drugi, geografski dio analize otkrio je da je, u skladu s postojećom javnom slikom ovih kredita, većina dokumentiranih slučajeva doista plasirana u obalnim područjima Hrvatske te postoji statistički značajna, iako umjerena, korelacija između učestalosti kredita na razini županija te cijena obiteljskih kuća kao najčešće vrste obuhvaćenih nekretnina. Pritom je značajan dio dokumentiranih kredita plasiran u kontinentalnoj Hrvatskoj, uključujući područja s relativno niskim cijenama nekretnina; takva su područja bila koncentrirana u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Analizirani podatci upućuju na to da su, osim ciljanja područja s visokim cijenama nekretnina, posebno turistički atraktivnih obalnih područja, na geografsku distribuciju ovih kredita mogli utjecati i čimbenici povezani s posebnim modusom operandi ovih vjerovničkih mreža – prostorna blizina u odnosu na austrijske regije iz kojih potječu vjerovnici, mjesta prebivališta i zone djelovanja ključnih posrednika, a kod nekih vjerovnika vjerojatno i njihova namjerna usmjerenost na pojedine regije. Barem nekim slučajevima tako se čini vjerojatnim da su ovi oportunistički razlozi „kompenzirali” relativno manje atraktivnu lokaciju i nižu vrijednost dotične nekretnine.

5. Zahvale

Zahvaljujem dvama anonimnim recenzentima na njihovim korisnim komentarijima. Rad na ovom članku bio je dio projekta Emmy Noether Group „Peripheral Debt: Money, Risk and Politics in Eastern Europe” (projekt br. 409293970) koji financira Njemačka istraživačka zaklada (Deutsche Forschungsgemeinschaft).

Literatura

- Aalbers, M. B. (2007). Geographies of housing finance: the mortgage market in Milan, Italy. *Growth and Change*, 38(2), 174–199. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2257.2007.00363.x>
- Aalbers, M. B. (2017). Corporate financialization. In D. Richardson, N. Castree, M. F. Goodchild, A. Kobayashi, W. Liu & R. A. Marston (ur.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment, and Technology*. Oxford: Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0598>
- Becker, J., Jäger, J., Leubolt, B. & Weissenbacher, R. (2010). Peripheral financialization and the vulnerability to crisis: a regulationist perspective. *Competition & Change*, 14(3–4), 225–247. <https://doi.org/10.1179/102452910X128377036153>

- Benčić, L. (2015, 31. siječnja). Rab ovršeni otok. *Jutarnji list (Magazin)*, 30–31.
- Bohle, D. (2018). Mortgaging Europe's periphery. *Studies in Comparative International Development*, 53(2), 196–217. <https://doi.org/10.1007/s12116-018-9260-7>
- Bratković, M. & Gvozdić, S. (2022). Krediti RBA zadruga i procesni problemi njihove prisilne naplate: prije i nakon *lex Škibola*. In D. Šago (ur.), *Zbornik radova VIII. međunarodnog savjetovanja Aktualnosti građanskog procesnog prava - nacionalna i usporedna pravnoteorijska i praktična dostignuća* (str. 493–516). Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Brennan, M., McGregor, B. & Buckland, J. (2011). The changing structure of inner-city retail banking: examining bank branch and payday loan outlet locations in Winnipeg, 1980–2009. *Canadian Journal of Urban Research*, 20(1), 1–32.
- Burton, D. (2017). Credit inclusion and the home credit market in post-communist member states of the European Union. *Critical Social Policy*, 37(3), 444–463. <https://doi.org/10.1177/02610183166729>
- Đurić, D. (2020, 14. veljače). RBA zadruga prevarile 706 Rabljana i putem ovrha na hipoteke umalo otvorile Austriji izlaz na more. *Nacional*. <https://www.nacional.hr/rba-zadruga-prevarile-706-rabljana-i-putem-ovrha-na-hipoteke-umalo-otvorile-austriji-izlaz-na-more/>
- Đurić, D. (2021, 25. lipnja). IVICA MARKOVIĆ: 'Korupcija u slučaju RBA zadruga ide do samog vrha Suda EU-a i Europske komisije'. *Nacional*. <https://www.nacional.hr/ivica-markovic-korupcija-u-slucaju-rba-zadruga-ide-do-samog-vrha-suda-eu-a-i-europske-komisije/>
- Faber, J. W. (2017). Segregation and the geography of creditworthiness: racial inequality in a recovered mortgage market. *Housing Policy Debate*, 28(2), 215–247. <https://doi.org/10.1080/10511482.2017.1341944>
- Gagyí, A. & Mikuš, M. (2023). Introduction: Boom, crisis and politics of Swiss franc mortgages in Eastern Europe: comparing trajectories of dependent financialization of housing. *City*, 27(3–4), 560–578. <https://doi.org/10.1080/13604813.2023.2229695>
- Gepp, J. (2014, 18. veljača). O navodnim prevarama Raiffeisena u Hrvatskoj: Banka plijenila kuće pa ih kupovali njezini menadžeri. <https://www.lupiga.com/vijesti/austrijski-mediji-o-navodnim-prevarama-raiffeisena-u-hrvatskoj-banka-plijenila-kuce-pa-ih-kupovali-njezini-menadzeri>
- Graber, R. (2016, 28. svibnja). Ein Bankmanager, dem "alles über den Kopf gewachsen ist". *Der Standard*. <http://derstandard.at/2000037776207/Ein-Bankmanager-dem-alles-ueber-den-Kopf-gewachsen-ist>.
- Gvozdić, S. (2022). Krediti RBA zadruga u parnici i ovrsi: prije i nakon *lex Škibola* [diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu]. Repozitorij Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:199:995705>
- Immergluck, D. (2011). From minor to major player: the geography of FHA lending during the U.S. mortgage crisis. *Journal of Urban Affairs*, 33(1), 1–20. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9906.2010.00539.x>
- Jurak, F. (2017, 21. srpnja). Josipović primao pljačkaše Hrvata na Pantovčaku, Bajić skrivao prijave protiv njih! *7Dnevno*. <https://www.7dnevno.hr/nekategorizirano/josipovic-primao-pljackase-hrvata-na-pantovcaku-bajic-skrivao-prijave-protiv-njih/>
- Krišto, J. & Tuškan, B. (2016). Karakteristike kreditne politike banaka po županijama u

- Republici Hrvatskoj. *Ekonomija (Zagreb)*, 22(2), 315–333.
- Kunovac, D. & Žilić, I. (2020). *Home sweet home: The effects of housing loan subsidies on the housing market in Croatia*. Working Papers W-60. Hrvatska narodna banka. <https://www.hnb.hr/repec/hnb/wpaper/pdf/w-060.pdf>
- Lapavitsas, C. (2013). *Profiting without Producing: How Finance Exploits Us All*. London: Verso.
- Mikuš, M. (2019). Contesting household debt in Croatia: the double movement of financialization and the fetishism of money in Eastern European peripheries. *Dialectical Anthropology*, 43(3), 295–315. <https://doi.org/10.1007/s10624-019-09551-8>
- Nacional (2017, 29. lipnja). Škibolin zakon spašava građane kojima su RBA zadruge otele nekretnine. <https://www.nacional.hr/skibolin-zakon-spasava-gradane-kojima-su-rba-zadruge-otele-nekretnine/>
- Neuper, M. (2019, 15. veljače). EuGH sorgt für Erleichterung im steirischen Raiffeisen-Sektor. https://www.kleinezeitung.at/wirtschaft/5579817/KroatienKredite_EuGH-sorgt-fuer-Erleichterung-im-steirischen
- Poli, F. (2019). *Co-operative banking networks in Europe: models and performance*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-21699-3>
- Popis žrtvi (2013). Word document uploaded on Scribd.com. <https://www.scribd.com/doc/218922398/popis-zrtvi>
- Predmet C-630/17 (2019). Presuda Suda Europske unije (drugo vijeće) od 14. veljače 2019. Anica Milivojević protiv Raiffeisenbank St. Stefan-Jagerberg-Wolfsberg eGen. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0630>
- Predmet U-II/6962/2014 (2014). Rješenje Ustavnog suda Republike Hrvatske od 2. prosinca 2014. <https://www.iusinfo.hr/sudska-praksa/USRH2014B6962AII>
- Rae, A. (2015). The illusion of transparency: the geography of mortgage lending in Great Britain. *Journal of European Real Estate Research*, 8(2), 172–195 <https://doi.org/10.1108/jerer-08-2014-0030>
- Rašić, I., Slijepčević, S., Stojić, N. & Vizek, M. (2022). Medijalne cijene nekretnina po m² po jedinicama lokalne samouprave od 2012. do 2021. godine. Prilog uz publikaciju *Pregled tržišta nekretnina Republike Hrvatske 2021*. <https://www.eizg.hr/publikacije/serijske-publikacije/pregled-trzista-nekretnina-republike-hrvatske/4273>
- Rodik, P. (2019). *(Pre)zaduženi: društveni aspekti zaduženosti kućanstava u Hrvatskoj*. Jesenski i Turk.
- Rodik, P. & Mikuš, M. (2023). Moral economies of housing in post-boom Croatia: Swiss franc loans crisis and politics of housing financialization. *City*, 27(3–4), 579–598. <https://doi.org/10.1080/13604813.2023.2229196>
- Sittinger, E. (2016, 20. lipnja). Kroatien-Kredite: Schon hunderte Häuser versteigert. *Kleine Zeitung*. <http://www.kleinezeitung.at/wirtschaft/4595746/Affaere-bei-Raiffeisen-KroatienKredite-Hunderte-Versteigerungen>
- Tica, J. (2020). Čimbenici kretanja cijena stambenih nekretnina u Hrvatskoj. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 18(2), 15–33.
- Tkalec, M., Vizek, M. & Žilić, I. (2018). *Pregled tržišta nekretnina Republike Hrvatske 2012.–2017*. Ekonomski institut, Zagreb. <https://www.eizg.hr/publikacije/serijske-publikacije/pregled-trzista-nekretnina-republike-hrvatske/4273>

Non-profit organization project as a potential private equity/startup investment

Pregledni rad

Petar Mišević

University North
Jurja Križanića 31b
Varaždin
Croatia
pmisevic@unin.hr

Hrvoje Volarević

Libertas International University
Trg John F. Kennedy 6B
Zagreb
Croatia
hvolarevic@libertas.hr

Marko Perić

Sheffield Hallam University
Howard St, Sheffield City Centre, Sheffield S1
1WB
United Kingdom
marko.peric@student.shu.ac.uk

Abstract

The authors are illustrating specific experimental results of the private equity project for non-profit organizations (NPO) based on the contribution of finance professionals, researchers, innovators, teachers, designers, and practitioners interested in providing the possibility of generally accepted physical activity, aimed at creating a robust model sustainable for business. While moving forward as a production solution, the non-profit organization project got initial investment and support from private equity organizations and government programs as part of the global initiative to mainstream environmental, social, and governance (ESG) goals. Total investment in this project, for the first three years, can be covered by the guarantee of a private organization in the EU. In the process of defining the project goal, the authors established that the project helps children with long-term illnesses or disabilities who are having difficulties during physical activity. Moreover, it is crucial for children's physical, social and mental health. The comparative advantage of the project consists of relevant and innovative indicators/multiples that favour the payback period and customer acquisition cost for invested capital in the project/application, along with defining 10 ESG goals

for the upcoming 7 years. The basic goals of the project are the absence of poverty and hunger, the existence of excellent health and well-being, gender equality, decent work and economic growth, industrial innovation and infrastructure, reduction of inequality, responsible consumption, and production and collaboration for achieving the basic goals. All relevant research on this topic, including business and scientific studies, is summarised in this paper.

Keywords: startup, payback period, customer acquisition cost, lifetime value, ESG.

Projekt neprofitne organizacije kao potencijal privatnog startup ulaganja

Sažetak

Autori ilustriraju specifične eksperimentalne rezultate projekta privatnog kapitala za neprofitne organizacije (NPO), na temelju doprinosa financijskih stručnjaka, istraživača, inovatora, nastavnika, dizajnera i svih ostalih zainteresiranih za pružanje mogućnosti opće prihvaćene tjelesne aktivnosti, a sve u cilju stvaranja robustnog modela održivog za poslovanje. Dok se razvijao kao proizvodno rješenje, projekt neprofitne organizacije dobio je inicijalna ulaganja i potporu privatnih kapitalnih organizacija i vladinih programa kao dio globalne inicijative uključivanja okolišnih, društvenih i upravljačkih (ESG) ciljeva. Ukupna investicija u ovakav projekt, za prve tri godine, može biti pokrivena jamstvom privatne organizacije u EU. U procesu definiranja cilja ovog projekta, autori su otkrili da projekt pomaže dugotrajno bolesnoj djeci ili djeci s invaliditetom koja imaju poteškoće tijekom tjelesne aktivnosti. Štoviše, ključan je za tjelesno, socijalno i mentalno zdravlje djece. Komparativnu prednost projekta čine relevantni i inovativni pokazatelji/multiple koje idu u prilog razdoblju povrata i trošku akvizicije kupca za uloženi kapital u projekt/aplikaciju, uz definiranje 10 ESG ciljeva za buduće razdoblje od 7 godina. Temeljni ciljevi projekta su da nema siromaštva i gladi, postojanje izvrsnog zdravlja i dobrobiti, ravnopravnost spolova, dostojanstven rad i gospodarski rast, industrijska inovacija i infrastruktura, smanjenje nejednakosti, odgovorna potrošnja i proizvodnja te suradnja za postizanje temeljnih ciljeva. Sva relevantna istraživanja na ovu tematiku, uključujući dosadašnje poslovne i znanstvene studije, sažeta su u tekstualnom dijelu ovog članka.

Ključne riječi: startup, vrijeme povrata, trošak akvizicije kupca, doživotna vrijednost, ESG.

1 Introduction to the project

The result provides evidence that during COVID-19, due to physical locations being closed to the public, there was a significant increase in the use of online technologies. This included daily activities, shopping, socializing, learning (via schools), and physical activity. However, children with long-term illnesses or disabilities who are trying to do physical activities without support may be at risk of injury. This solution – in form of an application – enable the children and instructors to meet wherever they want, whenever they can, and with whomever they choose. This represents a genuinely accessible mechanism to keep children with long-term illne-

esses or disabilities physically active and help professionals to have a job, gain experience and improve their health. Overall, the goal of this project is to be accessible to everyone on the global level, in terms of raising further funds to ensure the product quality, accessibility and efficiency of resources. Therefore, guided face-to-face online physical activity sessions are needed. Following the said, this solution helps children with long-term illnesses or disabilities to carry out tailored physical activities and games in a safe, evidence-based, supervised, and appropriate way. In addition, there are many trained physical activity trainers, each looking for opportunities to work on the application. According to this finding, the authors of the solution consider this issue, while offering another positive way of connecting their screens with physically active others.

While moving forward, the target market represents:

- End-users: children (with / without illness or disability) and their school or sports club peers from an inclusive perspective. It also includes teachers, coaches, instructors, and volunteers.
- Targets: hospitals, clinics, schools, universities, charities, non-governmental organizations, and any organizations working with children.
- Challenge: end-users are not the purchasing decision-makers - they are targets.

In addition, all users will have access to the basic version of the application, and the goal will be to develop the movement in a fun and interactive way. Some items and features will be unlocked with daily achievements or through the paid premium version. The application illustrates the program's sustainable growth rates for four categories that determine the possible revenue streams of the InApp solutions from year one (t) to year seven (t+6). These categories denote social network content, pedagogical training with resources, learning and gamification and partner programs.

The first category represents an initiative that creates small niches and needs for children with disabilities and illnesses. Various social networks are used, such as LinkedIn, Facebook, Instagram, Twitter, etc. The second category represents pedagogical training with resources acquired and developed through audio and video content by specialized team members and experts in that field. The third category represents a combination of the second category with the spectrum of gamification through connecting with the community via chat boxes/push messages/interactive drawings/animations, etc. Other interested stakeholders (tutors, parents, teachers) can connect with the core community. The fourth category represents a portfolio of products and services of our partners that help in professionalizing the project while promoting the newest technological tools relevant to program and app development.

Taking these factors into account, it is noted that private equity growth rates are determined by industry benchmark ratios. Furthermore, as an industry standard, these rates should increase at a maximum pace of 15%.¹⁹¹ To calculate and determine the values, ratios, and multiples that support the growth of a non-profit organization project as a possible return on startup or private equity investment, the article primarily aims to keep in mind the following variables: customer acquisition cost (CAC), contribution margin per order, customer lifetime value (LTV), LTV/CAC ratio, and payback (number of orders). In global initiatives aimed at merging environmental, social, and governance (ESG) goals in healthcare, one has taken into consideration the favourable environment and comparative advantage for philanthropy produced by an alternative market regime, where private equity and startup investments play a prominent role. Although funding initiatives that assist children with chronic illnesses or disabilities struggling with physical activity can be beneficial, there is also a risk. The Health Affairs article “*Private Equity Investments in Health Care: An Overview of Hospital and Health System Leveraged Buyouts, 2003-17*” states that while private equity investments can guarantee financial resources and operational expertise for healthcare systems, they also carry certain risks, such as increased debt levels and potential conflicts of interest (Offodile et al., 2021). Considering these important research results for the paper, private equity and startup investments should focus on short- and medium-term goals, such as the previously mentioned ratios and multiples that improve the conditions of the final result. This will help maintain standard reporting measurements of capital allocations in the healthcare industry as a deadweight for long-term profitability over a five - to seven - year period.

2 Literature review and research methodology

Previous research (Agag et al., 2023) has mostly focused on customer feedback indicators, such as favourable impact on expectations of budgeted results, which has little impact on sales performance. Conversely, every relevant statistic in this article is related to the benefits of having a higher credit score, lower loan repayment, having satisfied customers, and big money savings - all from the perspective of the non-profit organization project as a possible private equity/startup investment under review. Altogether, the current use of innovative metrics reflects a favourable shift as a link in customer satisfaction, which reduces specific/unsystematic risk and has a short-term effect on the entity’s systematic risk. Additionally, if the relationship between customer metrics is non-linear (concave for low levels of satisfaction, convex for high levels of satisfaction), then the positive impact of cu-

191 Acceptable rates – Retrieved from: <https://www.valuespreadsheet.com/blog/how-to-determine-a-realistic-growth-rate-for-a-company>, (1st October 2023).

customer satisfaction on willingness to pay higher monetary value remains unexplained. As a result, the new metrics in this article support the quality of customer lifetime value, which is used to measure repurchase intentions in the Swedish Customer Satisfaction Barometer (Michalska-Dudek, 2015). It helps assess the quality offered and assess the value of the company, stakeholder personal relationship factors and barriers to switching suppliers, known as exit barriers – brand integration, brand-supportive behaviour, and perceived value.

According to Rust et al. (2004), customer equity is “the sum of the lifetime values of all the firm’s current and future customers, where the lifetime value is the discounted profit stream obtained from the customer.” Based on the above-mentioned source, the specifically suggested formula for calculating the customer’s lifetime value (1) responds to:

$$LTV = \sum_{t=0}^T [(1+d)^{-t} LTV] = \sum_{t=0}^T [(1+d)^{-t} * F_{it} * S_{it} * \pi_{it} * F_{it} * S_{it} * \pi_{it}] \quad (1)$$

In the above-mentioned formula, T denotes the length of the planning horizon, while t stands for the time period. On the other hand F_{it} stands for the expected frequency of customer i’s purchases in the product category per time period t. S_{it} denotes stands for the expected share of customer i’s purchasing power for this order in time t. π_{it} stands for the average contribution of purchasing power of individual i in time t. Lastly, d stands for the discount factor (Lin et al., 2017).

Previous studies focused on customer lifetime value implementation and measurement (Chang et al., 2012). In the footsteps of Rust et al. (2004), several researchers look at measuring customer lifetime value in particular industries, as banking (Ekinci et al., 2014) and consumer packaged goods (Sunder et al., 2016). In previous years, customer lifetime value has been applied to Spanish telecommunication services (Segarra-Moliner & Moliner-Tena, 2022) and luxury products (Kim et al., 2012)

Jackson laid the foundation for later research on customer lifetime value in 1985 by proposing the definition of customer lifetime value based on the conventional net present value method, i.e., the net present value of the benefits that customers bring to companies during their future consumption period (i.e., customer life cycle) (Sun et al., 2023). Jackson also defined the customer lifetime value measurement model. Currently, the most common approach is to look into customer value from a business point of view. In the following part of the text, relevant metrics for application consumption are highlighted.

According to the mentioned, for this purpose, some relevant information from the innovative business model stands represents the scenario model in the healthcare application solution and budgeting through the years. The scenario model provides annual information while describing total monthly and annual visits from baseline (t) until t+6 year. Planned comparisons revealed that the model’s variable marketing costs declined from EUR 1.5 in the initial year (t) to EUR 0.4 in the seventh year (t+6). The implications of these findings reflect a variable fulfilment cost declining from EUR 10 in the initial year (t) to EUR 3.20 in the seventh year (t+6). In terms

of elaborated costs, the data evaluation has shown them in *Table 1*. Analysis of customer metrics depends on customer acquisition cost (CAC), contribution margin per order, customer lifetime value (LTV), LTV/CAC ratio and payback (number of orders). They continue as:

Table 1: Startup project customer metrics from the initial year (t) till the seventh year (t+6)

	Startup year t	t+1	t+2	t+3	t+4	t+5	Terminal year t+6
	Customer Metrics						
Customer Acquisition Cost (CAC)	114	105	97	88	79	70	61
Contribution Margin Per Order	21	37	55	75	97	122	149
Customer Lifetime Value (LTV)	104	184	274	375	487	610	744
LTV/CAC Ratio	0,9x	1,7x	2,8x	4,3x	6,1x	8,7x	12,2x
Payback (# of orders)	5,5	2,9	1,8	1,2	0,8	0,6	0,4

Source: Project database (made by the authors).

In *Table 1*, the contribution margin per order (2) explains the net cash generated mechanism (after all variable deductions), which is gradually increasing from EUR 21 in the initial year (t) to EUR 149 in the seventh year (t+6). This is an important finding in understanding how much a single product contributes to the company's total profit on the annual basis.

$$\text{Contribution margin per order} = \frac{\text{Contribution margin} + \text{Cost of marketing} \left(\frac{CPI_{X+1} + CPI_X}{CPI_X} \right)_1}{\text{Total orders placed} \left(\frac{CPI_{X+1} + CPI_X}{CPI_X} \right)_1} \quad (2)$$

Planned comparisons revealed that customer acquisition cost (3) represents a key business metric alongside the customer lifetime value (4) metric that measures the value generated by new customers.

$$CAC = \frac{\text{Cost of marketing (variable marketing expense)} \left(\frac{CPI_{X+1} + CPI_X}{CPI_X} \right)_1}{(\text{Learning area} + \text{Affiliates programme}) \left(\frac{CPI_{X+1} + CPI_X}{CPI_X} \right)_1} \quad (3)$$

$$LTV = \frac{\text{Contribution margin per order} \left(\frac{CPI_{X+1} + CPI_X}{CPI_X} \right)_1}{\text{Churn rate} \left(\frac{CPI_{X+1} + CPI_X}{CPI_X} \right)_1} \quad (4)$$

In addition, the ratio of customer lifetime value to customer acquisition cost (LTV/CAC) explains true profitability and modest growth from the second year (t+1) to 12.2× in the seventh year (t+6) (Segarra-Moliner & Moliner-Tena, 2022). As the concept of customer lifetime value becomes more widely understood, more effective marketing plans and tactics are applied to achieve the best value for the customer. It is extremely important to explore a more effective methodology for predicting the customer lifetime value. Given the distribution of customer value during trading activities, it is an important reference index of the customer relation management (CRM) strategy for establishing the concept of customer lifetime value and evaluate the current and future worth of various types of customers (Sun et al., 2023). On the other hand, customer acquisition cost (CAC) represents the cost of marketing as variable operating expenses, divided by cost of learning area and affiliates' programme. Overall, these results provide an excellent fit for the data that explains the payback of orders that remains for the ratio of customer acquisition cost (CAC) and contribution margin per order (5):

$$\text{Payback of orders} = \frac{\text{CAC}}{\text{Contribution margin per order} \left(\frac{\text{CPI}_{X+1} + \text{CPI}_X}{\text{CPI}_X} \right)^1} \quad (5)$$

3. Research results and discussion

The result of this analysis is then compared with the current growth indicators for the discounted cash flows (DCF) valuation method. In the DCF valuation method in *Table 2*, by including the EBITDA¹⁹² multiple 9× (terminal value of the multiple) and the net present value (NPV) forecast of at least 5%, the total company value will be approximately EUR 108 million. The project investment for the first three years is anticipated to be worth EUR 350,000, which is equivalent to the EUR 135 million terminal value of EBITDA multiple 9×. Furthermore, it can be secured by guarantees of private organizations in the EU. The applicability of these new results is then tested on the unlevered free cash flow formula, which denotes a decomposition of EBIT (earnings before interest and taxes), CAPEX (capital expenditures), depreciation, and changes in working capital. Finally, they have shown that payback period relevant for achieving profitability cannot start earlier but yet in the sixth year (t+5).²

192 EBITDA - earnings before interest, taxes, depreciation and amortization.

Table 2: Startup project DCF from the initial year (t) till the seventh year (t+6)

	Startup year						Terminal year
	t	t+1	t+2	t+3	t+4	t+5	t+6
Valuation							
EBIT	-1.982.160	-853.260	681.293	2.711.896	5.629.761	9.573.623	14.818.914
Net Operating Loss							
Opening Balance	0	1.982.160	2.835.420	2.154.127	0	0	0
Current Loss	1.982.160	853.260	0	0	0	0	0
Sub Total	1.982.160	2.835.420	2.835.420	2.154.127	0	0	0
Loss Used	0	0	681.293	2.154.127	0	0	0
Closing Balance	1.982.160	2.835.420	2.154.127	0	0	0	0
Free Cash Flow							
Earning Before Tax	-1.982.160	-853.260	681.293	2.711.896	5.629.761	9.573.623	14.818.914
EBIT	-1.982.160	-853.260	681.293	2.711.896	5.629.761	9.573.623	14.818.914
Less Taxes	0	0	0	111.554	1.125.952	1.914.725	2.963.783
Less Capex	500.000	550.000	605.000	665.500	732.050	805.255	885.781
Plus Depreciation	100.000	110.000	121.000	133.100	146.410	161.051	177.156
Less Changes in Working Capital	741.422	-113.201	32.270	332.869	458.615	577.653	723.629
Unlevered Free Cash Flow	-3.123.582	-1.180.059	165.023	1.735.073	3.459.553	6.437.041	10.422.877
DCF Valuation							
NPV of Forecast	5%	12.446.227					
Terminal Value (EBITDA multiple)	9,0x	134.964.627					
NPV of Terminal Value		95.916.841					
Total Enterprise Value		108.363.067					
EV/Revenue		6,1x					

Source: Project database (made by the authors).

The reason for that lies in the projected growth of general administrative cost on annual level by at least 10% (maximum 20%). Also, capital investments relate to the costs of acquiring software and licenses, equipment, and infrastructure relevant for daily operations. Considering the above, the goal of this study is to predict the performance of environmental, social, and governance (ESG) activities aimed at sustainable development. This research fills two major gaps in the sustainability literature. For starters, existing research has examined ESG as a whole rather than assessing each individual dimension of ESG, resulting in study findings that are often contradictory: some authors provide evidence of a positive relationship between ESG and financial performance, while others provide evidence of a negative relationship. Second, previous research has mostly derived corporate financial performance metrics from accountability, therefore customer-based financial measurements have yet to be used in the sustainability literature. Therefore, the data support the premise that the capital cost is between 5% and 10% for private equity projects with minor shares (Segarra-Moliner & Bel-Oms, 2023). Overall, the trend value of the model inclines towards the cost of customer acquisition. In addition, the customer lifetime value assists businesses and organizations allocate limited resources to their consumers by categorizing them and assigning a specific weight to each customer (Greenberg, 2010). Another key product-based method used by

organizations to maximize customer equity is based on the sale of add-ons. Sales are increased by offering customers additional items or product categories, as well as more expensive (improved) products or a larger offer of the same product; this typical practice serves to increase customer spending (Yılmaz Benk et al., 2022).

Table 3: Project payback model from the initial year (t) till the seventh year (t+6)

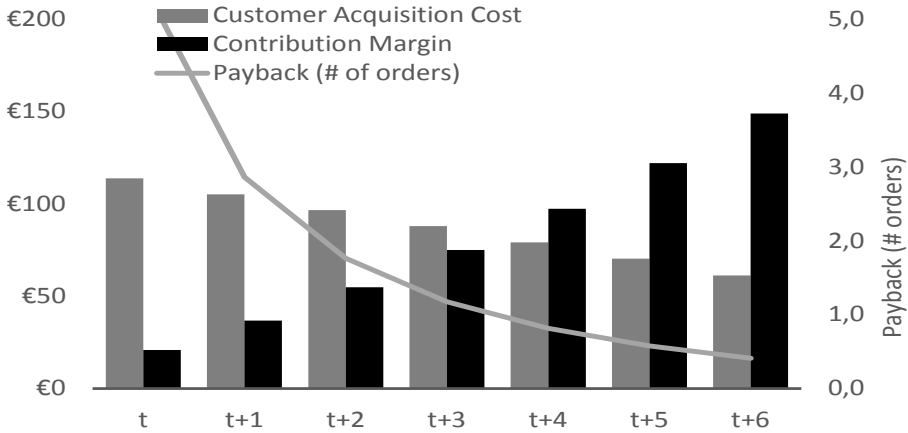
	Startup year t	t+1	t+2	t+3	t+4	t+5	Terminal year t+6
	Payback model						
Revenue	14.256.000	17.820.000	21.954.240	26.737.128	33.506.062	41.671.826	51.498.999
Gross Margin	21,9%	26,5%	30,6%	34,2%	37,5%	40,5%	43,2%
EBITDA Margin	-20,6%	-6,1%	5,1%	14,0%	21,5%	27,8%	33,1%
Customer Acquisition Cost	114	105	97	88	79	70	61
Life Time Value	104	184	274	375	487	610	744
LTV/CAC	0,9x	1,7x	2,8x	4,3x	6,1x	8,7x	12,2x
Customer Acquisition Cost	114	105	97	88	79	70	61
Contribution Margin	21	37	55	75	97	122	149
Payback (# of orders)	5,5	2,9	1,8	1,2	0,8	0,6	0,4
Burn Rate	-3.123.582	-1.180.059	28.765	1.304.248	3.459.553	6.437.041	10.422.877
Cash Balance	350.000	-2.773.582	-3.953.641	-3.924.877	-2.620.629	838.924	7.275.965

Source: Project database (made by the authors).

However, when comparing these results to similar benchmarks in *Table 3*, by the end of third year (t+2) cash balance and position will be positive in terms of reducing burn rate and balancing the cash role position. By the fifth year (t+4) there will be positive cash balance with continuity till the seventh year (t+6). In that period, the gross margin will be more than 40%, with a positive effect on the EBITDA margin and the payback period for consumers.

Based on this assumption in *Figure 1*, it is considered that a project can benefit from every product offering and solution within distributions/exits after the 1st generation of general partners' funds. These include monetary forms that traditionally refer to consumer purchasing behaviour about a company's products and/or services, as well as non-monetary components (such as referrals, influence, and knowledge) (Jasek et al., 2018). Through shared ideals, expertise, and resources, co-creation is a cornerstone for sustainable consumption, triggering initiatives for gradual adjustments towards more sustainable activities (Pradhan et al., 2021). Companies implement co-creation sustainability tactics such as crowdsourcing sustainable product ideas, creating sustainability-focused brand communities, or hosting innovation workshops to raise awareness of not only sustainable products but also of sustainable consumption patterns (Segarra-Moliner & Bel-Oms, 2023).

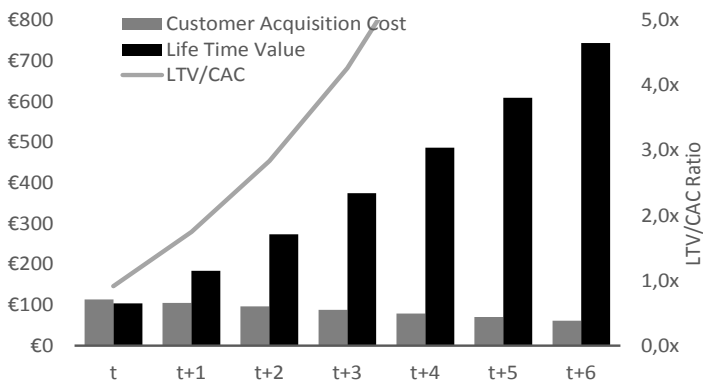
Figure 1: Redistribution of payback orders in a startup project from the initial year (t) till the seventh year (t+6)

Source: Project database (made by the authors).

Distribution of the LTV/CAC ratio in Figure 2 shows that items with specific/un-systematic risk have an increasing potential for profitability up to the seventh year (t+6) in the startup project. Due to economies of scale, customer acquisition costs decreased in the first year (t+1) and overall sales and marketing costs decreased through the seventh year (t+6). A lower payback sequence in later years indicates that capital is better suited for efficient scaling than for continuous startup. A summary of the project’s advantages and disadvantages as a possible startup or private equity investment is provided in the conclusion.

Figure 2: Redistribution of LTV/CAC in a startup project from the initial year (t) till the seventh year (t+6)

Source: Project database (made by the authors).

4 Conclusion

More generally, these findings are consistent with research showing that the project of a private equity non-profit organization provides an alternative view of value creation in benchmark methods and multiples in the private equity industry. Developing a critical awareness towards opinions and options in industry under the deregulation premium and growth generators, such as customer acquisition cost, contribution margin per order, customer lifetime value, LTV/CAC ratio, and order payback, can be facilitated by taking an individual approach to the analysis of each valuation method, mechanism, or multiple. The adoption of competitive results in alternative asset returns in neighbouring financial markets shows the complexity of various ratios, benchmarks, and tax structure of the EU. By investing minority share in their portfolio's alternative asset, the investors in institutional or wealth funds could strengthen the social and business environment for non-profit ventures in private equity.

The article's advantages derive from its presentation of innovative measurements that are applicable for a limited time and do not require the necessary start-up effect while looking for first funding. In general, strict written regulations and legislation overseen by a supranational financial services supervisory organization could pose limitations to the above results. Further studies and analyses should focus on whether practices and players in the financial industry deliver favourable results when it comes to deregulation of value creation for investments in alternative assets in capital markets. These results are consistent with earlier studies suggesting that private sector infrastructure should address supply shortages and market restrictions in addition to creating pathways for non-profit projects to become more attractive as a component of private equity as an alternative asset class.

Literature

- Agag, G., Durrani, B. A., Shehawy, Y. M., Alharthi, M., Alamoudi, H., El-Halaby, S., Hassanein, A., & Abdelmoety, Z. H. (2023). Understanding the link between customer feedback metrics and firm performance. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 73 (February), 103301. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2023.103301>
- Chang, W., Chang, C., & Li, Q. (2012). Customer lifetime value: A review. *Social Behavior and Personality*, 40(7), 1057–1064. <https://doi.org/10.2224/sbp.2012.40.7.1057>
- Ekinci, Y., Uray, N., & Ülengin, F. (2014). A customer lifetime value model for the banking industry: a guide to marketing actions. *European Journal of Marketing*, 48(3/4), 761–784. <https://doi.org/10.1108/ejm-12-2011-0714>
- Greenberg, P. (2010). CRM at the Speed of Light , Fourth Edition : for Engaging Your Customers. In *New York: Mc Graw Hill*.
- Jasek, P., Vrana, L., Sperkova, L., Smutny, Z., & Kobulsky, M. (2018). Modeling and application of customer lifetime value in online retail. *Informatics*, 5(1), 1–22. <https://doi.org/10.3390/informatics5010002>

- Kim, K. H., Ko, E., Xu, B., & Han, Y. (2012). Increasing customer equity of luxury fashion brands through nurturing consumer attitude. *Journal of Business Research*, 65(10), 1495–1499. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.10.016>
- Lin, H. H., Li, H. T., Wang, Y. S., Tseng, T. H., Kao, Y. L., & Wu, M. Y. (2017). Predicting customer lifetime value for hypermarket private label products. *Journal of Business Economics and Management*, 18(4), 619–635. <https://doi.org/10.3846/16111699.2017.1308879>
- Michalska-Dudek, I. (2015). In search for customer loyalty model of tourist services. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Service Management*, 16(December), 85–95. <https://doi.org/10.18276/smt.2015.16-09>
- Offodile, A. C., Cerullo, M., Bindal, M., Rauh-Hain, J. A., & Ho, V. (2021). Private equity investments in health care: An overview of hospital and health system leveraged buyouts, 2003–17. *Health Affairs*, 40(5), 719–726. <https://doi.org/10.1377/hlthaff.2020.01535>
- Pradhan, S., Patel, G., & Priya, P. (2021). Measuring Customer Lifetime Value: Application of Analytic Hierarchy Process in Determining Relative Weights of 'Lrfm.' *International Journal of the Analytic Hierarchy Process*, 13(3), 526–547. <https://doi.org/10.13033/IJAHP.V13I3.892>
- Rust, R. T., Lemon, K. N., & Zeithaml, V. A. (2004). Return on Marketing: Using Customer Equity to Focus Marketing Strategy. *Journal of Marketing*, 68(1), 109–127. <https://doi.org/10.1509/jmkg.68.1.109.24030>
- Segarra-Moliner, J. R., & Bel-Oms, I. (2023). How Does Each ESG Dimension Predict Customer Lifetime Value by Segments? Evidence from U.S. Industrial and Technological Industries. *Sustainability (Switzerland)*, 15(8). <https://doi.org/10.3390/su15086907>
- Segarra-Moliner, J. R., & Moliner-Tena, M. Á. (2022). Engaging in customer citizenship behaviours to predict customer lifetime value. *Journal of Marketing Analytics*, 0123456789. <https://doi.org/10.1057/s41270-022-00195-2>
- Sun, Y., Liu, H., & Gao, Y. (2023). Research on customer lifetime value based on machine learning algorithms and customer relationship management analysis model. *Heliyon*, 9(2), e13384. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e13384>
- Sunder, S., Kumar, V., & Zhao, Y. (2016). Measuring the lifetime value of a customer in the consumer packaged goods industry. *Journal of Marketing Research*, 53(6), 901–921. <https://doi.org/10.1509/jmr.14.0641>
- Yilmaz Benk, G., Badur, B., & Mardikyan, S. (2022). A New 360° Framework to Predict Customer Lifetime Value for Multi-Category E-Commerce Companies Using a Multi-Output Deep Neural Network and Explainable Artificial Intelligence. *Information (Switzerland)*, 13(8). <https://doi.org/10.3390/info13080373>

Reputacija Hrvatske – strateški pristup

Izvorni znanstveni rad

Dina Tomšić

Veleučilište Edward Bernays
Ulica grada Vukovara 23
Zagreb
dina.tomsic@bernays.hr

Sažetak

U današnjem međupovezanom globalnom okruženju, kao i kompanije, države se natječu na mnogim razinama i područjima. Motivi natjecanja mogu varirati s obzirom na interesno-utjecajne skupine u fokusu, ali kao dominantni izdvajaju se međunarodna konkurentnost, privlačnost zemlje te utjecaj i moć. Reputacija zemlje ili nacionalna reputacija od posebne je važnosti u međunarodnim interakcijama i transakcijama. Kao nematerijalna imovina pomaže u izgradnji i održavanju konkurentnosti i privlačnosti zemlje, bilo da se radi o izvozu i investicijama ili o preferencijama gdje živjeti, raditi, studirati, otići u posjet i koje proizvode i usluge odabrati. Svrha ovog rada je koncipirati strateški okvir izgradnje i oblikovanja nacionalne reputacije Hrvatske. Konceptualni model prikazuje međuodnos elemenata arhitekture nacionalne reputacije u hiperkonkurentskoj i hipermedijaliziranoj okolini, dok analiza recentnih istraživanja iz područja te diskusija donose nove uvide i implikacije o potencijalu reputacije zemlje kao mehanizmu oblikovanja poželjnog ponašanja rezidenata drugih zemalja prema Hrvatskoj. Reputacijski jaz, koji odražava razliku između reputacijske samo-evaluacije i evaluacijskih reprezentacija nerezidenata od interesa strateški je alat koji pridonosi efektivnosti strateškog upravljanja nacionalnom reputacijom te zajedno s konceptualnim integriranim modelom reputacije zemlje, čini znanstveni doprinos rada. Dodatno, model je jedinstven i po činjenici da povezuje elemente izgradnje reputacije zemlje s komunikacijskim i bihevioralnim elementima, što ga čini kros-disciplinarnim i pogodnim za daljnja istraživanja u različitim disciplinama.

Ključne riječi: reputacija država, reputacija Hrvatske, reputacijski jaz, integrirani model strateškog upravljanja reputacijom država

Reputation of Croatia - strategic approach

Abstract

In today's interconnected global environment, countries, as well as companies, compete on many levels and areas. The motives of the competition may vary with regard to the interest-influential groups in focus, but international competitiveness, the attractiveness of the country, and influence and power stand out as dominant. A country's reputation or national reputation is of particular importance in international interactions and transactions. As an intangible asset, it helps to build and maintain a country's competitiveness and attractiveness, be it exports and investments or preferences for where to live, work, study, visit and which products and services to choose. The purpose of this paper is to conceive a strategic framework for building and shaping the national reputation of Croatia. The conceptual model shows the interrelationship of the elements of the national reputation architecture in a hyper-competitive and hypermediatized environment, while the analysis of recent research in the field and discussions bring new insights and implications about the potential of the country's reputation as a mechanism for shaping the desirable behavior of residents of other countries towards Croatia. The reputation gap, which reflects the difference between the reputational self-evaluation and the evaluation representations of non-residents of interest, is a strategic tool that contributes to the effectiveness of the strategic management of national reputation and, together with the conceptual integrated model of the country's reputation, constitutes a scientific contribution of the work. Additionally, the model is unique in the fact that it connects the elements of building a country's reputation with communication and behavioral elements, which makes it cross-disciplinary and suitable for further research in different disciplines.

Keywords: reputation of states, reputation of Croatia, reputation gap, integrated model of strategic management of state reputation

1. Uvodna razmatranja

U današnjem međupovezanom globalnom okruženju, kao i kompanije, i države se natječu na mnogim razinama i područjima. Motivi natjecanja mogu varirati s obzirom na interesno-utjecajne skupine u fokusu, ali kao dominantni izdvajaju se međunarodna konkurentnost, privlačnost zemlje te utjecaj i moć. Visoka pozicija međunarodne konkurentnosti snaži nacionalnu ekonomiju kroz sve njezine dimenzije dok privlačnost zemlje doprinosi preferiranom ponašanju nerezidenata naspram domicilne zemlje, bili oni pravne ili fizičke osobe. Zajednički, obje kategorije doprinose rastu, razvoju i održivosti zemalja, a u tim procesima značajnu ulogu ima pozitivna nacionalna reputacija.

RepTrak ističe da „reputacija oblikuje pogled na neku zemlju“ (RepTrak, 2019, str. 8), Passow, Fehlmann i Grahlow naglašavaju da je reputacija zemlje vrijedna imovina i izvor konkurentske prednosti (Passow i dr., 2005), Szwajca (2017) zaključuje kako reputacija zemlje pomaže u izgradnji njezine konkurentske pozicije na globalnom tržištu, dok Shamma i Bisht (2021) obrazlažu da reputacijski rang nije generalno konzistentan, već se mijenja u ovisnosti o nacionalnosti ispitanika. Uz sve navedeno, reputacija djeluje kao evaluacijski „kriterij za stupanje u interakciju“ (Tomšić, 2023, str. 8). Lateralna komunikacija koju je omogućila dostupnost interneta, društvenih mreža i digitalnih platformi u digitalnom dobu u kojem živimo, a posebice vrtlog aktualnih političkih, društvenih, ekonomskih i okolišnih promjena koje nas okružuju, fenomenu nacionalne reputacije daju status strateškog resursa od interesa. Vodstva modernih država svjesna su reputacijske snage, stoga nastoje izgraditi i zadržati pozitivnu nacionalnu reputaciju ponašanjem, komunikacijom i strateškim vodstvom pa se reputacijski menadžment, koji nije ograničen samo na osobe i na organizacije, proteže i na nacionalnu razinu upravo radi izgradnje i održavanja konkurentske posture i privlačnosti zemlje.

U slučaju zemalja dobra reputacija ima brojne pozitivne učinke u području gospodarstva, politike, društva, kulture, turizma, života, rada i studiranja koji se odražavaju u aktivnostima i obrascima ponašanja predstavnika drugih zemalja. Reputacija zemlje može značajno utjecati na njezinu sposobnost privlačenja investicija, turista, talenata, osiguravanja povoljnih izvora financiranja, kao i snaženja izvoznog potencijala neke ekonomije. Dobra reputacija može pridonijeti jačanju međunarodne konkurentnosti i ukupnom prosperitetu zemlje, dok loša reputacija može imati suprotne učinke. Pozitivna nacionalna reputacija ističe se i kao korisna imovina i sredstvo za ostvarivanje strateških i operativnih ciljeva zemlje, stoga je u središtu interesa znanosti, praktičara, politike, gospodarstva, vlada i lidera zemalja. S jedne strane, osobne, kolektivne i poslovne procjene koje različiti narodi imaju u odnosu na fokalnu zemlju mogu se znatno razlikovati, dok s druge strane, različiti rejtni i renkinzi smještaju zemlje na globalne kreditne investicijske rejting ljestvice poput Standard & Poor'sa, Moody'sa i Fitcha¹⁹³, konkurentske ljestvice (Global Competitiveness Indeks-GCI¹⁹⁴), reputacijske ljestvice (Country RepTrak), ljestvice zemlje porijekla (Made-In-Country-Index¹⁹⁵), brend ljestvice (Anholt-Ipsos Nation Brands Indeks¹⁹⁶), ljestvice zemalja po kriteriju učinka dobrobiti za planet i njegove stanovnike (The Good Country Index¹⁹⁷). Kao značajan ističe se i Globalni indeks meke moći koji evaluira percepciju nacionalnog brenda¹⁹⁸ (Global Soft Power

193 Izvor: <https://www.hnb.hr/-/kreditni-rejting>

194 Izvor: <https://databank.worldbank.org/metadataglossary/africa-development-indicators/series/GCI.INDEX.XQ>

195 Izvor: <https://www.statista.com/page/Made-In-Country-Index>

196 Izvor: <https://composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/explorer/explorer/indices/nbi/anholt-ipsos-nation-brands-index>

197 Izvor: <https://index.goodcountry.org/>

198 Izvor: <https://brandfinance.com/insights/soft-power-is-more-than-just-a-great-reputation>

Index¹⁹⁹), gdje je reputacija zemlje jedna od mjernih dimenzija indeksa, a preostale su dvije poznatost i utjecaj zemlje. Takvi globalni indeksi, iako komuniciraju različite pozicije jedne zemlje, mogu izravno ili neizravno utjecati na donositelje odluke o namjeri ponašanja prema zemlji od interesa: ne snagom koju ima vlastito ili posredno kredibilno iskustvo, ali svakako tangiraju socio-kognitivne mehanizme koji se aktiviraju prilikom reputacijske evaluacije. Stoga nije pretenciozno zaključiti da pozitivna nacionalna reputacija snaži prepoznatljivost, privlačnost, konkurentski status te posljedično, utjecaj i meku moć zemlje u globalnom okruženju.

Prema Anholtu, iako „gotovo svaka država želi upravljati svojom reputacijom... još smo uvijek daleko od općeprihvaćenog razumijevanja što to stvarno znači i koliko se komercijalni pristupi uistinu mogu primijeniti na vlade“ (Anholt u Dinnie, 2008, str. 22), odnosno države. Stoga nema dvojbe da oblikovanje efektivnih strategija upravljanja nacionalnom reputacijom postaje središnji interes i izazov za vodstva zemalja. Kako se radi o podistraženoj temi, izazov je ovog rada koncipirati strateški okvir izgradnje i oblikovanja nacionalne reputacije Hrvatske s njezinim istaknutim specifičnostima. Jedan je od izazova ovoga rada primjereno upotrijebiti dosege strateškog menadžmenta na organizacijskoj razini i prilagoditi ih višoj jedinici analize: nacionalnoj razini. U nastavnom poglavlju donosi kratki teorijski pregled uvida o fenomenu reputacije, kao i recentnih korisnih nalaza o istraživanju reputacije na organizacijskoj razini koji mogu pomoći u razumijevanju stvaranja nacionalne reputacije. Nadalje, daje se interpretacija značenja i uloge nacionalne reputacije te se ističu distinktivne reputacijske karakteristike u odnosu na druge društveno konstruirane pojmove s kojima ju se često poistovjećuje ili nekad čak i izjednačuje, što dodatno doprinosi semantičkoj zbruci i definicijskoj višeznačnost. U sljedećem poglavlju objašnjavaju se kontekstualne promjene koje proizlaze iz lateralne komunikacije, uslijed čega nastaje nova reputacijska dimenzija, e-reputacija. E-reputacija utječe na fragilnost konstrukta i generira izraženiji reputacijski jaz. Nastavno, obrazlaže se međuodnos opće i specifičnih nacionalnih reputacija. Treće poglavlje donosi konceptualizaciju integriranog okvira za izgradnju i upravljanje nacionalnom reputacijom, kao i procesne korake potrebne za utvrđivanje reputacijskog profila zemlje. Četvrto poglavlje obilježava rasprava o reputaciji Hrvatske, dok peto poglavlje donosi zaključna razmatranja te upućuje na implikacije nalaza rada, kao i na njegova ograničenja.

199 Izvor: <https://brandirectory.com/softpower/>

2. Reputacija kao dragocjena nacionalna imovina

O reputaciji kao fenomenu

Reputacija je neopipljiv, društveno konstruiran fenomen koji je višedimenzionalan i višeznačan jer uključuje dvije temeljne, ali ponekad suprotstavljene perspektive: percepciju i stvarnost. Zbog takve prirode teško je i mjerljiva. Reputacija je u svom temeljnom značenju procjena usmjerena i na subjekt, odnosno njegova obilježja i na njegove aktivnosti, odnosno postupke, ponašanje i komunikaciju te predstavlja evaluacijsku reprezentaciju objekta procjene, a ujedinjuje i individualnu prosudbu i kolektivnu percepciju²⁰⁰. Prema Pollock, Lashley, Rindova i Han (2019) sve društvene evaluacije baziraju se na procjeni koja reflektira kolektivni smisao odobravanja ili neodobravanja, a obuhvaćaju „tri aspekta evaluacije: racionalni, emocionalni i moralni aspekt koji uključuju drugačije psihološke mehanizme, drugačije modele procesuiranja informacija i različite efekte na ponašanje“...“stvarajući varijacije u sociokognitivnom sadržaju“ (Pollock i dr., str. 445).

Reputacija može biti pozitivna ili negativna, odnosno dobra ili loša, slaba, jaka ili mješovita, ovisno o prosudbi i stavovima procjenitelja, jer je koncept zasnovan na kognitivnim, afektivnim i bihevioralnim komponentama mentalnih reprezentacija procjenitelja koji se komparira. Dobra reputacija potiče interakciju, dok loša reputacija, odnosno tzv. loš glas imatelja uporno prati godinama u različitim okružjima, stvarajući nevidljivu odbojnost i nepovjerenje prema subjektu procjene. Naime, reputacija je univerzalan konstrukt: pridjeljuje se osobi, grupi, organizaciji, instituciji, zemlji, brendu, mjestu, naciji...No, važno je razumjeti da, bez obzira na koga ili što se reputacija odnosi, ona nije samo percepcijska kategorija, nego je riječ i o racionalnoj evaluacijskoj usporedbi obilježja, ponašanja i djelovanje, u terminima emocija, sposobnosti, kolaborativnosti i poštovanja, koja uz regulativnu, kognitivnu i normativnu dimenziju uključuje i relacijsku dimenziju te mnoge atribute (MacMillan i dr., 2005).

Reputacija djeluje kao zalog povjerenja, zamjenjujući nedostajuće informacije, čime pridonosi jednostavnijem donošenju odluka i formiranju mišljenja i stavova procjenitelja o subjektu procjene. Uz to, reputacija ima snažan utjecaj na buduće odluke, odabire i ponašanje procjenitelja prema subjektu procjene. Naposljetku, reputacija je sukreiran fenomen. To podrazumijeva da se stvara i izravnim signalima i informacijama, ponašanjem i djelovanjem, narativima i komunikacijom koje emitira sam subjekt o sebi, i posredno, putem trećih strana i drugih aktera koji također emitiraju signale i informacije o subjektu i njegovom ponašanju i djelovanju iz svoje perspektive. Budući da je riječ o socijalno konstruiranoj pojavi koja se izgrađuje u interakcijama, gdje se njezina značenja mijenjaju ovisno o glavnom interesu pro-

200 Više o fenomenu u: Tomšić (2023). Korporativna reputacija – interdisciplinarna paradigma. Zagreb, Školska knjiga d.d. i Sveučilište VERN.

cjenitelja (primjerice, Mishina i dr., 2012) i kontekstu interakcije koji mu daje značenje, reputacija je jedan primjer „transnarativa“²⁰¹. Prema svojim obilježjima koja mijenjaju značenje, višestruke reputacijske reprezentacije zahtijevaju svojstveni diskurs, koji će pomoći u oblikovanju reputacijske realnosti u odabranom kontekstu“ (Tomšić, 2023, str. 18-19). Zato je reputacija i suupravljan fenomen: subjekt ne upravlja u potpunosti svojom reputacijom samostalno, već u suradnji s dominantnim interesno-utjecajnim skupinama, sukreatorima njegove reputacije. Takva pozicija proizlazi iz činjenice da se reputacija stvara i izgrađuje iznutra, a evaluira i procjenjuje i iznutra i izvana, ali dominantno izvana.

Najintenzivnije se istraživanjem reputacije, ali kao neopipljive imovine i relacijskog resursa organizacija, bavi disciplina strateškog menadžmenta (Dowling, 2016; Tomšić, 2015; Shamsie, 2003; Mahon, 2002), dok se reputacijom kao ishodom strateškog i korporativnog komuniciranja bavi disciplina odnosa s javnošću (primjerice Jain i Winner, 2013). Uvidi istraživača ovih disciplina ključni su za razumijevanje pojma reputacije i razvoj prakse reputacijskog menadžmenta na nacionalnoj razini. Međutim, zbog svoje prirode i obilježja, reputaciju nije dovoljno promatrati u okviru jedne discipline, već integrirano, odnosno kao fenomen. Literatura već poznaje i ukazuje na slučajeve gdje se analiziraju novi ili već etablirani fenomeni unutar novih ili etabliranih teorija, u kojima „izgradnja poveznica predstavlja proces kreativnosti s izrazitim uvažavanjem i preciznim odrazom važnosti i jedinstvenosti fenomena s jedne strane i kompleksnosti, jedinstvenosti i bogatstva konteksta analize s druge strane“ (Zahra, 2007., str. 444.). O reputaciji organizacija ili korporativnoj reputaciji iznjedrene su brojne definicije (primjerice Tomšić, 2023, str. 63-64 za pregled). Jedna od najcitiranijih je Fombrunova (Fombrun, 2012, str. 100) definicija: „Korporativna reputacija je kolektivna prosudba privlačnosti organizacije specifičnoj interesno-utjecajnoj grupi u odnosu na referentnu grupu poduzeća s kojom se poduzeće od interesa natječe za resurse.“ Mahon (2002) pojednostavljeno tumači da reputaciju čine prošlo ponašanje, sadašnje aktivnosti i individualne karakteristike čije se značenje oblikuje ovisno o kontekstu, a „imaju značajan utjecaj na konkurentsko pozicioniranje na oba tržišta: tržište roba i usluga i tržište ideja“ (op.cit. Mahon, 2002, str. 418). Za Mahona (2002) tržište ideja ili „netržišna konkurentska arena“ područje je javnog mišljenja, političkih i regulatornih utjecaja te društvene zajednice.

201 „Transnarativi su koncepti sveprisutni u različitim segmentima ljudskog djelovanja, a čije se poimanje ne može jednoznačno odrediti... Značenja takvih pojmova istodobno se udaljavaju i približavaju, izmjenjuju zajedničke „tragove“ i „sastavnice“, ali nikad ne konvergiraju i u potpunosti se ne preklapaju; stvaraju raznorodne i autonomne kontekste u kojima se zreale usporedna značenja.“ Tipurić, D. (2014) Iluzija strategije – Razotkrivanje socijalno konstruirane zbilje poduzeća. Sinergija. Zagreb, str. 26.

Razlikovna obilježja socijalno konstruiranih fenomena

Razumijevanju složenog fenomena reputacije pomaže distinkcija od drugih socijalno konstruiranih fenomena s kojima se često poistovjećuje poput identiteta, imidža i brenda. Intuitivno, zna se što je reputacija, međutim, svijest o onome što reputacija nije pridonosi jasnoći definiranja, umanjuju konfuzije u pojmovnoj semantici, a posljedično doprinosi operacionalizaciji procesa izgradnje, oblikovanja i upravljanja reputacijom. Pojašnjenja značenja međupovezanih i komplementarnih koncepata donosi tablica 1.

Tablica 1. Razlikovna obilježja identiteta, imidža, brenda i reputacije

RAZLIKOVNA OBILJEŽJA	IDENTITET	IMIDŽ	BREND	REPUTACIJA
Značenje	Središnja, trajna i razlikovna obilježja Imena i simboli koji se koriste za identifikaciju	Istaknuta trenutna percepcija ili dojam o nama/nečemu	Obećanje koje se daje o vrijednosti koja se nudi ili izjava o tome što podupire tu vrijednost funkcionalno i emotivno	Jesmo li bolji ili lošiji u usporedbi s drugima? Zašto smo bolji/lošiji? Na temelju kojeg nas aspekta obilježja, ponašanja i djelovanja evaluatori respektiraju i zbog čega pristupaju i ostaju u interakciji s nama?
Domena procjene	Interna	Eksterna	Interna i eksterna	Interna i eksterna
Porijeklo nastanka	Iznutra	Izvana	Iznutra i izvana	Iznutra i izvana
Ključno polazišno pitanje	Tko smo mi? Što mi mislimo da jesmo?	Što trenutno drugi misle o nama?	Što želimo da drugi misle da predstavljamo? Koje obećanje ispunjavamo?	Što se misli i zna o nama? Kako nas drugi vide/doživljavaju/? Kako smo evaluirani u usporedbi s drugima? Zašto/u čemu smo bolji od xyz?

Izvor: rad autorice

Istaknuta polazišna pitanja i temeljne definicije međupovezanih koncepata u tablici 1 pomažu jasnije razlučiti komplementarne koncepte. Svi oni predstavljaju društvenu evaluaciju koja ima socio-kognitivna obilježja, čije polazište može biti kognitivna i afektivna, a dijelom i intuitivna percepcija svojstvena različitim društvenim evaluacijama. Iako se reputaciju karakterizira kao ishod namjernog i analitičkog procesa, novija istraživanja značajno naglašavaju utjecaj njezine društvene i relacijske determinante, ali i evaluatorov intuitivni i afektivni socio-kognitivni proces kojim se oblikuju stavovi prema subjektu evaluacije. U tom smislu legitimitet djelovanja subjekta postaje važna gradivna komponenta reputacije (Wartick, 2002). Stoga reputacija između dominantnih evaluatorskih grupa varira. Može se zaključiti da ponašanjem i djelovanjem nekog subjekta uz reputaciju nastaju i drugi različiti ishodi te da reputacija izranja iz brojnih gradivnih elemenata koji je u konačnici u sinergiji determiniraju, a navedeni su u izrazu 1.

Izraz 1: Reputacijska funkcija – gradivni reputacijski elementi

Reputacija = f {identitet, image, legitimitet, brand, e-reputacija, e}

Reputacijska funkcija koju donosi izraz 1 je z indikativnog karaktera i ne sadržava eksplicitno izražene odnose, kao u inicijalnoj Wartickovoj formulaciji koja reputaciju promatra kao funkciju zbroja identiteta i legitimiteta. Takva tvrdnja teško je empirijski dokaziva, stoga se ovako formulirani izraz predlaže kao formativni okvir usmjeren na izgradnju autentične reputacije u poziciji vrijednog, rijetkog, neimitabilnog i nezamjenjivog strateškog resursa. „Izraz u dovoljnoj mjeri naglašava međusobnu povezanost ključnih gradivnih elemenata pozitivne reputacije, a sadrži i rezidualni element *e* kojim se obuhvaćaju nenaznačeni, implicitni gradivni segmenti svojstveni društvenim evaluacijama i kontekstu promatranja fenomena kao što su legitimitet i reputacija.“ (Tomšić, 2023, str. 88)

Jedna je od komponenti u izrazu i e-reputacija. Pojam e-reputacija ili *online* reputacija generički je termin koji se u organizacijskom kontekstu prema Tomšić (2023, str. 276) „odnosi na digitalno poslovanje, ponašanje i komuniciranje poduzeća, osobe ili brenda. E-reputacija odnosi se na elemente reputacije koji proizlaze iz elektroničkog kontakta, odnosno interakcije. U organizacijskom kontekstu ona je svojevrsni digitalni otisak poduzeća na internetu, društvenim mrežama i digitalnim platformama.“ Na nacionalnoj razini, e-reputacija se može promatrati kao svojevrsni digitalni otisak zemlje u virtualnom prostoru: na internetu, društvenim mrežama i digitalnim platformama. E-reputacijski zapis sintetiziran je u izrazu 2.

Izraz 2: Gradivni elementi e-reputacije

e-reputacija = Σ izravno iskustvo + Σ povjerenje + Σ neizravno iskustvo + Σ (recenzije i ocjene) + Σ odjek (e-WOM + društveni mediji + influenceri) \pm očekivanja

(Izvor: Tomšić, 2023, str. 283).

Kako je razvidno iz izraza 2, e-reputacija ili *online* reputacija subfenomen je koji čini dio fenomena reputacije i nadopunjava ga. Puno je osjetljivija na promjene od tzv. *offline* ili reputacije koja nastaje u realnoj interakciji u stvarnom prostoru. Njezina je domena prvenstveno e-okružje u kojem ima snažan doseg i odjek putem izravne i lateralne komunikacije interesno-utjecajnih skupina koje su nekoj zemlji važne. Zato cijeli reputacijski fenomen čini fragilnijim. Navedene su i svojevrsna slabost i jakost za konstrukt nacionalne reputacije jer dobrim upravljanjem e-reputacijom zemlja može osnažiti ili zaštititi ruiniranje svoje opće reputacije, ali i nacionalni brend. Primjerice Skoko (2021) ističe da nacionalni brend kreira jedinstvenu emocionalnu poveznicu, prodire u um korisnika i stvara kvalitativnu razliku u odnosu na konkurente (op. cit. 2021, str. 416). Stoga je u izrazu 1 brend sastavnica reputacijske funkcije jer izravno utječe na snaženje specifične reputacije osobe, organizacije, mjesta ili zemlje.

Reputacija zemlje ili nacionalna reputacija

Reputaciju zemlje često se opisuje kao kolektivno uvjerenje ljudi o njezinom imidžu i identitetu koje predstavlja ili predviđa njihovo buduće ponašanje u odnosu na tu zemlju. Prema Reputacijskom institutu koji nacionalnu reputaciju zemalja mjeri Country RepTrak indeksom od 1999. godine, reputacija zemlje ili nacionalna reputacija sažima sve što se o toj zemlji zna. Anholt (2007) zaključuje da se reputacija odnosi na ugled koji određena zemlja ima u međunarodnom okruženju, uključujući druge države, međunarodne organizacije, strane investitore, turiste, studente i stanovništvo drugih zemalja. Primjerice Szwejca (2017) navodi da je reputacija zemlje relativno uvriježeno mišljenje različitih unutarnjih i vanjskih interesnih skupina koje se temelji na procjeni okolišnih aspekata i aktivnosti njegovih građana.

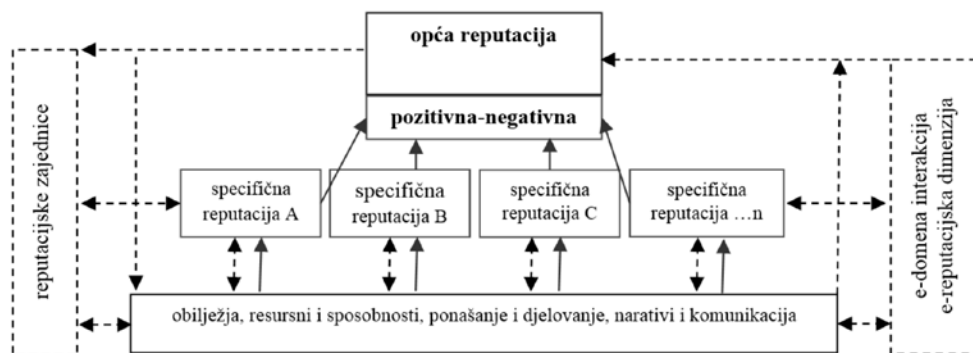
U literaturi se nailazi najčešće na poistovjećivanje pojma nacionalne reputacije i nacionalnog brendiranja (primjerice Shamma i Bisht, 2021). No, Skoko (2021, str. 563, grafikon 3) zaključuje kako je nacionalna reputacija ishod strateškog komuniciranja nacionalnog brendiranja te putem svog modela „Pješčanog sata“ vizualizira proces stvaranja nacionalnog ugleda. Također, Jain i Winner (2013) korektno ističu da je nacionalni brend srodan, ali različit koncept od koncepta reputacije zemlje. Autori nacionalni brend definiraju kao ukupan zbroj svih percepcija jedne nacije u umovima međunarodnih dionika koji može sadržavati neke od sljedećih elemenata: ljudi, mjesto, kultura, jezik, povijest, hrana, moda, poznata lica, svjetski brendovi

i dr. (2013, str. 111. prema Fan, 2010, str. 98). Skoko (2021) brend koristi kao pojam pojednostavljene percepcije države, stereotipiziranog poimanja određenih pojmova koji mogu biti pozitivni, ali i negativni. Važna razlika, prema Anholtu (2007), proizlazi iz činjenice što su nacionalni brendovi rezultat namjernog upravljanja onim aspektima koji mogu dati konkurentsku prednost imidžu zemlje, dok zemlje imaju reputaciju bila ona upravljana ili ne.

U konačnici, nacionalna reputacija refleksija je onoga što ljudi znaju, misle i osjećaju prema zemlji od interesa, a obuhvaća skup predodžbi, stavova, uvjerenja i vrednovanja oblikovanih setom istaknutih atributa, direktnim ili indirektnim interakcijama, iskustvom, doživljajem i diskursom. Za potrebe ovog rada nacionalnu reputaciju može se definirati kao mentalnu reprezentaciju koju evaluator ili „reputacijska zajednica“ (Ravasi i dr., 2018, str. 590 – 591) pridjeljuju zemlji od interesa, utemeljenu na izravnim ili neizravnim interakcijama, odnosno iskustvu i narativu, informacijama koje su o toj zemlji u opticaju te ponašanju te zemlje i njezinih predstavnika u odnosu na opće važne teme i teme od interesa evaluatora te socijalnom identitetu, ako se radi o reputacijskoj zajednici kojoj evaluator pripada. Neka zemlja može imati onoliko reputacija koliko ima dominantnih evaluacijskih grupa, odnosno reputacijskih zajednica, bilo da proaktivno upravlja njome ili ne, što se u ovom radu definira kao reputacijski profil zemlje.

Reputacijski profil odnosi se na spektar reputacijskih reprezentacija koji pojedina zemlja posjeduje, a čine ga opća dominantna reputacijska evaluacija i specifične reputacije. Tako, analogno reputaciji organizacija, zemlja može imati jednu dominantnu opću ili krovnu (eng. *umbrella construct*) reputaciju i više specifičnih reputacija koje joj pridjeljuju reputacijske zajednice specifičnom evaluacijom obilježja, ponašanja i djelovanja zemlje u fokusu. Također, zemlja koja je predmet evaluacije može imati opću pozitivnu ili negativnu reputaciju i različite, pozitivne ili negativne specifične reputacije. Izazov je pronaći odgovor na pitanja što reputaciju neke zemlje čini dobrom, što su dominantne specifične reputacije zemlje i kakve su, primjerice: zašto je neka specifična reputacija zemlje prepoznata kao izvrsna. Uz sve navedeno, odgovori na ta pitanja, i kada se detaljiziraju, nisu jednoznačni upravo zbog odnosa opće i specifičnih reputacija zemlje. Primjerice, zašto se smatra da je neka zemlja privlačna za posjetiti, a odbojna za raditi i živjeti. Odnos opće i specifičnih reputacija prikazuje slika 1.

Slika 1. Odnos opće i specifičnih reputacija

Izvor: rad autorice

Slika 1 simbolički prikazuje interakciju opće i specifičnih reputacija zemlje, pri čemu su istaknuti najvažniji generički reputacijski pokretači: obilježja, ponašanje i djelovanje te sposobnosti, narativi i komunikacija koji su etablirani alati za strateško upravljanje reputacijom. Obilježja će tangirati evaluatorove preferencije, identitet i dijelom emocije, odnosno afektivnu dimenziju, resursi i sposobnosti kognitivnu dimenziju, djelovanje socijalnu ili moralnu i kognitivnu dimenziju, ponašanje relacijsku, a komunikacija i narativi sve četiri reputacijske dimenzije, posebice kada se radi o e-reputacijskoj komponenti²⁰². Reputacijske zajednice moderatori su interakcije jer su svi uključeni elementi međupovezani sinestezijskim djelovanjem, a njihov odnos rekurzivan u svojoj prirodi, kako je i razvidno iz slike 1. Specifične reputacije odnose se na pozitivnu (ili negativnu) posebnost ili obilježje po kojoj se zemlja ističe ili prepoznaje, primjerice: kulturna baština neke zemlje, izvrsnost kao turistička destinacija, ugodan način života, izvrsna sportska postignuća...Aktualan reputacijski profil zemlje, a posebice onaj kojem zemlja teži, važna je sastavnica pri modeliranju strateškog okvira za upravljanje nacionalnom reputacijom, o čemu će se raspravljati u narednom poglavlju.

202 Više o reputacijskoj taksonomiji u Tomšić (2023, str. 150-154)

3. Konceptualizacija modela izgradnje i strateškog upravljanja nacionalnom reputacijom

Stakeholderska teorija strateškog menadžmenta – primjena na nacionalnu razinu

Adaptiranje teorija s organizacijske na nacionalnu razinu u znanstvenim istraživanjima nije novost (primjerice Dinnie, 2008, Jain i Winner, 2013, Szwajca, 2017). Budući da nema dovoljno istraživanja o nacionalnoj reputaciji, njezinoj izgradnji i upravljanju, izazov je primijeniti uvide organizacijske razine sa što manje pristranosti dok ne stasaju empirijska i longitudinalna istraživanja nacionalne razine. Ono što je važno u tom procesu jest prepoznati ključne interesno-utjecajne skupine za pojedinu zemlju, kao i jedinstvene nacionalne sposobnosti koje doprinose komparativnoj i posljedično konkurentskoj prednosti zemlje. Szwajca primjerice navodi podjelu na unutarnje i vanjske interesne skupine: unutarnje utjecajne skupine mogu biti institucije javne uprave (sabor, vlada, ministarstva, diplomati), mediji (tradicionalni i digitalni), poduzeća (domaća i inozemna), institucije kontrole i nadzora, nevladine organizacije kao kreatori mišljenja (političari, ekonomisti, eksperti, aktivisti), dok eksterni dionici mogu biti turisti, investitori, inozemni poslovni partneri, inozemni mediji, strani radnici, strani studenti, međunarodna regulatorna tijela i javne uprave drugih zemalja (Szwajca, 2017, op.cit., str. 102). Za analizu relevantnih interesno-utjecajnih skupina zemlje, internih i eksternih, korisna je *stakeholderska* teorija strateškog menadžmenta (Freeman, 2010; Mitchell i dr., 1997) koja upućuje na identifikaciju interesno-utjecajnih skupina koje se pojavljuju u okruženju u kojem organizacija djeluje jer su one direktne ili indirektno ciljane skupine interakcija i komunikacije konkretne organizacije, odnosno u slučaju nacionalne reputacije, konkretne zemlje od interesa.

Stakeholderska teorija stavlja interesno-utjecajne skupine (eng. *stakeholdere*) u središte strateškog razmišljanja, usredotočujući se na razumijevanje interakcija i odnosa između organizacije i njezinih *stakeholdera*. Na organizacijskoj razini *stakeholderska* teorija strateškog menadžmenta sagledava širi odnos između odgovornosti menadžmenta prema različitim interesno-utjecajnim skupinama s ciljem što boljeg zadovoljenja njihovih interesa, ali i interesa fokalne organizacije, utkane u ekosistem u kojem djeluje. S obzirom na brojnost te raznorodne, često i suprotstavljene, ciljeve i očekivanja interesno-utjecajnih skupina, korisno se osloniti na njihovu relevantnost. Iz pozicije upravljanja reputacijom države, prepoznavanje, odnosno identifikacija ključnih *stakeholdera*, kao i njihovog utjecaja, važna je za donošenje ispravnih upravljačkih odluka. U tom smislu, korisna teorija *stakeholderske* identifikacije i istaknutosti (eng. *saliency*) autora Mitchell, Agle i Wood (1997) koja se fokusira na tri ključne *stakeholderske* karakteristike: 1) moći utjecati na organizaciju/zemlju; 2) legitimitet zahtjeva, odnosno relacije s organizacijom/zemljom i 3) hitnost zahtjeva upućenog prema organizaciji/zemlji (Mitchell i dr., 1997.; op. cit., str. 864.). Različiti *stakeholderi* imaju različitu utjecajnu moć i legitimitet kojom mogu

djelovati na organizaciju/zemlju i ostvarivanje njezinih ciljeva, stoga je njihove preferencije potrebno permanentno procjenjivati i pratiti kako bi se spoznala stvarna hitnost i legitimnost zahtjeva te snaga moći koja stoji iza konkretnog zahtjeva ili očekivanja. Pravilna evaluacija uz dobro upravljanje u konačnici umanjuje reputacijski jaz. Ovoj raspodjeli u slučaju nacionalne razine potrebno je dodati potpodjelu na emitivne i receptivne *stakeholdere*. Najgrublje segmentirano, rezidentni i rezidentne institucije, dijaspora, ali i različiti globalni institucionalni evaluatori bit će emitivni *stakeholderi*, dok će receptivni biti nerezidenti, kao i upravljačke strukture drugih zemalja i nerezidentnih institucija.

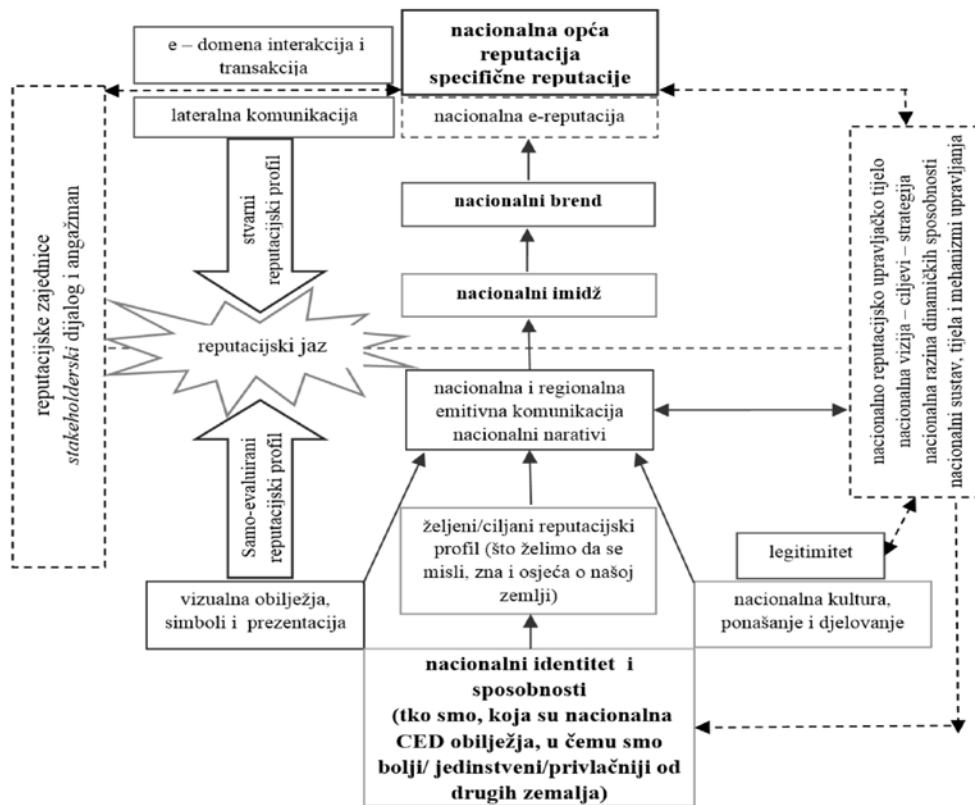
S druge strane, jedinstvene nacionalne sposobnosti izrazito su privlačna i korisna kategorija u oblikovanju nacionalne reputacije, ali i nacionalnog identiteta i imidža. Analogno tumačenju sposobnosti na organizacijskoj razini, nacionalne sposobnosti neopipljiv su dio resursnog potencijala zemlje, a mogu se definirati kao kombinacija nacionalnih specifičnih distinktivnih karakteristika, vještina, znanja i sposobnosti ljudi i sustava te zemlje te normi ponašanja i djelovanja. Nacionalne sposobnosti kao konstrukt usmjerene su u izgradnju diferencijske prednosti zemlje. Kao i na organizacijskoj razini, cilj je razviti sposobnosti teške za oponašanje koje stvaraju razliku u odnosu na konkurente te ujedno daju važnu dimenziju odgovora na pitanje zašto je neka nacija uspješnija ili privlačnija od druge i zašto ima snažniji potencijal tzv. meke moći. Tumačenje nacionalnih sposobnosti zemlje novo je i široko područje koje nadilazi opseg i ciljeve ovog rada, tako da će se nacionalni identitet, imidž i ugled promatrati kao konstrukt oblikovan od sastavnih elemenata istaknutih primjerice u modelu „Pješčanog sata Bože Skoke“, dok se dodatno modelu pridaje novi indikator: nacionalne sposobnosti. Nacionalne sposobnosti imaju svoje porijeklo i u mentalitetu, običajima i kulturi naroda i u znanju i vještinama kako koristiti nacionalne resurse i pretvarati ih u jedinstvene sposobnosti koje čine dodanu vrijednost i pozicijsku prednost određene zemlje, posebice za djelovanje u proširenom ekosustavu sa sve istaknutijim obuhvatom interakcija i lateralne komunikacije u *online*, odnosno virtualnoj e-domeni.

Integrirani okvir izgradnje i upravljanja nacionalnom reputacijom

Reputaciju zemlje stvaraju i oblikuju prosudbe i stavovi ljudi. Stav „označava ukupnu razinu naklonosti“ (Ajzen, 2001, str. 29.), a karakterizira objekt procjene kao dobar ili loš, štetan ili koristan, ugodan ili neugodan i privlačan ili odbojan. Kao osobno stajalište donositelja prosudbe o nečemu, stav je sumarni, evaluacijski odgovor na neki objekt koji uređuje kako će se osoba ponijeti prema njemu. Stavovi su rezultat njihovih izravnih ili neizravnih iskustva sa zemljom od interesa, zatim emitivnih i lateralnih komunikacijskih aktivnosti, odnosno poruka predstavnika zemlje u fokusu te informacija koje su dostupne ili se diseminiraju o toj zemlji, zatim utjecaja trećih strana poput službenih izvješća, ranije spomenutih rejting agencija ili dominantnih sukreatora mišljenja, nadalje, institucija koje kreiraju rejting i renking ljestvice, medija koji ističu i naglašavaju pojedine teme te naposljetku stereotipa

koji su duboko uvriježeni i široko rašireni. Neizravna iskustva često se temelje upravo na lateralnim informacijama koje se emitiraju i apsorbiraju od strane medija ili drugih osoba putem društvenih mreža i podložna su interpretativnom procesu na individualnoj razini, koji povezuje iskustvo, uvjerenja, stavove, namjere i ponašanje prema nekome ili nečemu. Sažimajući sve navedeno do sada, kao i reputacijsku formulu, izgradnja reputacije zemlje može se vizualno prikazati, kako donosi slika 2.

Slika 2. Integrirani okvir izgradnje i upravljanja nacionalnom reputacijom

Izvor: rad autorice, prilagođen prema Tomšić, 2023, str.120.

Slika 2 zapravo je „kvadrat reputacijskog kruga“²⁰³ prilagođen za nacionalnu razinu reputacije zemlje. Kao što je razvidno iz ovog generičkog modela, proces nastajanja nacionalne reputacije počiva na nacionalnom identitetu i sposobnostima,

203 Više o modelu kvadrata reputacijskog kruga u Tomšić, 2023., str. 119.

proizlazi iz njega i nastavlja se stvarati putem konstitutivnih elemenata opisanih u izrazu 1 te bihevioralnih i komunikacijskih aktivnosti. Model je složen, ali takav je i reputacijski konstrukt. Međutim, cilj je modela jasan i jednostavno razvidan: eliminirati ili što više umanjiti reputacijski jaz. Spoznavanje stvarnog stanja reputacijskog profila analitička je aktivnost, a donosi polazišne spoznaje i ishode za upravljanje nacionalnom reputacijom, kao i stvaranje poželjne ili ciljane nacionalne reputacije. Ponekad, ako ne i često, stvarni reputacijski profil izrazito divergira od samo-evaluiranog ili očekivanog koji predstavnici vlasti i različitih institucija i organizacija imaju u svojim reputacijskim reprezentacijama, uvjereni kako je stanje reputacijskog profila neke zemlje baš onakvo kakvo oni misle da je ili kakvo su zamislili dugoročnim i meta ciljevima. A stvarnost može biti upravo suprotna. Stoga je od presudne važnosti spoznati reputacijski jaz, umanjivati ga i korigirati ga. Iako reputacijski jaz prvenstveno proizlazi iz eksterne evaluacije, odnosno evaluacije eksternih reputacijskih zajednica, valja voditi računa i o internim interesno-utjecajnim skupinama, prvenstveno institucijama i predstavnicima zemlje od interesa, odnosno vladama i nacionalnim upravljačkim tijelima, kao i o destinacijama i njihovim predstavnicima te stanovništvu u cijelosti jer su oni glavne interne i emitivne reputacijske zajednice i *stakeholderi* neke zemlje.

Strateško upravljanje nacionalnom reputacijom

Prema recentnim istraživanjima najčešće istaknute dimenzije od utjecaja za oblikovanje reputacije zemlje su: ekonomska snaga i moć, politička stabilnost, kulturni utjecaj, prirodne ljepote, inovativnost, kvaliteta života, povijesna baština, vanjska politika i medijska prisutnost, odnosno odjek na društvenim mrežama. Anholt (2007) ističe da zemlje izgrađuju svoje reputacije kroz razmjenu materijalne i nematerijalne vrijednosti putem šest komunikacijskih kanala koji ujedno čine i šesterokut konkurentskog identiteta: turizam, izvozni proizvodi, interne i eksterne političke odluke državne vlade, način na koji država dolazi do ulaznih ulaganja i prisutnost stranih tvrtki u državi, kulturna razmjena i kulturne aktivnosti te državljani određene zemlje. Kada se uzmu u razmatranje indikatori reputacije zemlje koje koristi RepTrak, tada su za reputacijsku evaluaciju, a time i izgradnju i snaženje važne tri dimenzije: (1) efektivno upravljanje kojeg definiraju indikatori – sigurnost, etičnost, odgovorno sudjelovanje u globalnoj zajednici, progresivna socijalna i ekonomska politika, efikasnost djelovanja te pogodno poslovno okruženje; (2) privlačno okruženje koje definiraju indikatori – prijateljsko i gostoljubivo ozračje, ljepota zemlje, privlačan stil života, ugodnost zemlje; te (3) naprednost ekonomije koju definiraju indikatori – doprinositelj globalnoj kulturi, visoka kvaliteta proizvoda i usluga, dobro obrazovana i pouzdana radna snaga, poznati brendovi, cijenjenje educiranosti te tehnološka naprednost. Nadalje, Skoko (2021, str. 496) ističe da „u učinkovitom upravljanju identitetom, imidžom te ugledom države u globalnoj javnosti iznimno je važna sinergija, ali i konvergencija javne diplomacije, brendiranja država i nacije te međunarodnih odnosa s javnošću.“ Drugi autori ističu i kulturnu

diplomaciju, sportsku diplomaciju te turističko brendiranje jer je brendiranje osobito važno kada postoji potražnja na čije se izbore može utjecati snažnim imenom, vrijednostima i osobnošću brenda.

Iz spomenutih indikatora, kao i iz integriranog reputacijskog modela – kvadrata reputacijskog kruga nacionalne razine, razvidna je iznimna kompleksnost samog konstrukta koja iziskuje stalno praćenje i proaktivno, dinamičko upravljanje širokim spektrom resursa, sposobnosti i aktivnosti jer živimo u hiperkonkurentskom i hipermedijatiziranom okruženju. Međutim, upravljanje reputacijom postaje manje zahtjevno ako se razumije sadašnja strateška postura zemlje i ako je poznata dohvatljiva vizija prema kojoj se postavljaju ciljevi i uobličuje konkurentna strategija. Zbog toga je za upravljanje reputacijom zemlje kao prva polazišna točka važna nacionalna razvojna strategija fokusirana na izgradnju održive konkurentnosti zemlje koja će biti okvir sinkroniziranog djelovanja resursa i sposobnosti zemlje. Osim dohvatljive vizije i strategije, druga je polazišna točka utvrđivanje postojećeg reputacijskog jaza koji zaprječuje i umanjuje napore usmjerene na ostvarivanje nacionalne vizije. Reputacijski jaz može se utvrditi prema generičkim indikatorima navedenima u modelu i ranije u prethodnom odlomku ili prema svojstvenim indikatorima važnima pojedinoj zemlji istraživanjem i posljedično analizom stvarnog reputacijskog profila zemlje i njegovom usporedbom sa samoevaluacijom, sve u odnosu na relevantne interesno-utjecajne skupine čije su evaluacije zemlji ključne i važne.

Imajući na umu sve navedeno, polazišna pitanja za utvrđivanje reputacijskog profila zemlje, a posljedično i za upravljanje njome trebala bi dati jasne odgovore:

1. Koji su nacionalni ciljevi i prioriteti zemlje u stvaranju strateške posture?
2. Kakav reputacijski profil zemlja želi imati (izgraditi, zadržati ili unaprijediti)?
3. Koje su interesne skupine relevantne te kakvi su njihovi stavovi i očekivanja naspram zemlje od interesa?
4. Postoji li i koliki je reputacijski jaz?

Iz odgovora na navedena pitanja proizaći će efektivna reputacijska strategija koja će kalibriranim djelovanjem umanjivati i/ili eliminirati reputacijski jaz te oblikovati reputacijski potencijal zemlje koja će biti akcelerator interakcija te njihov pozitivni medijator i moderator u odnosu na nerezidente i druge zemlje. Tako ujedno nacionalna reputacija doprinosi i snaženju meke moći države. Važnost meke moći uočio je i konceptualizirao Joseph Nye (1990) prije tri desetljeća kako bi naglasio moć privlačnosti i utjecaja države. Meka moć definira se kao „sposobnost zemlje da utječe na preferencije i ponašanja različitih aktera u međunarodnoj areni (država, korporacija, zajednica, javnosti itd.) privlačenjem ili uvjeravanjem, a ne prisilom, kako bi se postigli željeni ishodi“ (Nye, 2017, str. 1). Meka moć ima značajan utjecaj na odluke koje ljudi, poslovne i druge organizacije i vlade donose. Pozicioniranje

zemlje na Globalnom indeksu meke moći²⁰⁴ reflektira poruku privlačnosti, prepoznatljivosti i nacionalnog blagostanja neke zemlje, što su sve elementi koji utječu na nacionalnu reputaciju.

Za analizu i posljedično oblikovanje i upravljanje reputacijskim profilom zemlje korisna je i konceptualizacija koju su Lange, Lee i Dai (2011) oblikovali za organizacijsku razinu. Autori izdvajaju tri reputacijske dimenzije: (1) **biti poznat** (eng. *being known*). odnosi se na generalnu prepoznatljivost zemlje i njezinu prominentnost u općoj kolektivnoj percepciji; (2) **biti poznat po nečemu** (eng. *being known for something*), odnosi se na percipiranu predvidivost ishoda i ponašanja relevantnih interesa i očekivanjima specifične evaluatorske skupine; te (3) **opću naklonost** (eng. *generalized favorability*) koja se odnosi na percepcije ili prosudbe zemlje u terminima dobar, privlačan ili prikladan.

4. Rasprava

Reputacija Hrvatske – stanje

Za početak valja konstatirati kako Hrvatska nema sadašnji ni željeni reputacijski profil institucionalno formaliziran ni objavljen. Ono što je još moguće utvrditi, oslanjajući se na konceptualizaciju Lange i dr. (2011), da je Hrvatska tijekom nešto više od trideset godina svog postojanja uspjela izgraditi opću naklonost u odnosu na prethodnu stigmatizaciju postkomunističke zemlje sklone ekstremnom nacionalizmu i nadići različite stereotipe koji su iz te stigme proizlazili. Po svom identitetu Hrvati su samo ponosni, vrijedni, kompetentni, sposobni i snalažljivi ljudi koji vole i cijene svoje, a poštuju tuđe, što su centralna, trajna i distinktivna nacionalna identitetska obilježja (eng. *central, enduring, distinctive* - CED obilježja, Albert i Whetten, 1985) koja su pronašla svoj put prema općoj javnosti. Na temelju jedinstvenih nacionalnih resursa, osobito Jadranskog mora, bogatstva nepokretne i nematerijalne kulturne baštine, raznolike visokokvalitetne enogastronomске ponude, svojstvenog načina života, autentičnih kontinentalnih i morskih turističkih destinacija, globalnih sportskih ostvarenja koji nadmašuju uvelike vjerojatnost pojedinačnog ili timskog uspjeha u odnosu na broj stanovnika (primjerice FIFA 2024. ljestvica najboljih nogometnih reprezentacija gdje Hrvatska zauzima 12. mjesto)²⁰⁵, kao i s dijasporom koja je jako privržena matici zemlji, Hrvatska je uspjela izgraditi svjesnost (eng. *awareness*) kao lijepa zemlja (najspominjanija riječ na Google tražilići uz pojam Hrvatska), ali ne i opću prepoznatljivost, što pokazuju svi indeksi koji evaluiraju zemlje po nekom kriteriju, a na kojima Hrvatska kotira u donjem dijelu ljestvica ili nije uvrštena uopće kao primjerice u Country RepTrak (2019) koji mjeri

204 Izvor: <https://brandfinance.com/insights/soft-power-why-it-matters>

205 Izvor: <https://inside.fifa.com/fifa-world-ranking/CRO?gender=men>

reputacijski poredak prema veličini BDP-a zemlje. U njega je uvršteno 55 najvećih zemalja, ne i Hrvatska, a evaluatori su građani zemalja G-8.

Stoga ostaje još puno prostora za izgraditi prepoznatljivosti zemlje, a posebice za prepoznatljivost po nečemu. Ovdje treba istaknuti da je Hrvatska generalno prepoznatljiva u području turizma i sporta, ali ta prepoznatljivost nije univerzalna, već je ovisna o kontekstu koji validira ili ne, konkretan sport i konkretan oblik turizma. U svim ostalim područjima svojih specifičnosti Hrvatska nije generalno prepoznatljiva. Ako se u definiranju reputacijskog profila oslonimo na tri karakteristična klastera značenja koji se pridjeljuju reputaciji prema Barnett i dr. (2006, op.cit., str. 32-33): svjesnost (eng. *awareness*), procjena (eng. *assessment*), imovina (eng. *asset*), svjesnost o Hrvatskoj dobra je polazna pozicija za stvaranje procjene o našoj zemlji, koja pozitivno evaluirana u konačnici donosi reputacijsku imovinu, odnosno kapital, što je malo zemlji kao što je Hrvatska korisno u ekonomsko-političkoj sferi, ali i u sustavu izgradnje i osnaživanja održive konkurentnosti i vlastite meke moći. Prema posljednjem izvješću pozicija Hrvatske u 2024. 47. mjestu od 193 zemlje članice Ujedinjenih naroda²⁰⁶, što je gornji kvartil ljestvice i indicira pozitivnu reputaciju.

U prilog gornjoj raspravi, a u skladu s inicijativom Melewar, Nguyen, Alwi i Navare (2017, str. 217), da se u istraživanju reputacije organizacija „znanstvenici i praktičari više oslanjaju na način razmišljanja orijentiran na brend“, analogno za nacionalnu reputaciju, vrijedno je istaknuti projekt identifikacije područja nacionalnog brendiranja Hrvatske, pokrenut 2019. godine²⁰⁷. Projekt je iznjedrio osam područja: 1. turizam; 2. kultura i baština; 3. povijest i velikani; 4. gospodarski potencijal i inovacije; 5. resursi (bioraznolikost, priroda); 6. geostrateški položaj; 7. gastronomija; 8. ljudi i njihov mentalitet, kao i slogan: Hrvatska – zemlja po mjeri čovjeka.

Kao jedan od argumenata i dokaza o specifičnim reputacijama zemlje prikazani su rezultati istraživanja koja su provedena putem LinkedIn poslovne društvene mreže u kolovozu 2023. godine. Na pitanje što misle kakvu turističku reputaciju ima naša zemlja postavljeno LinkedIn zajednici, odgovor je sljedeći:

Izvor: <https://www.linkedin.com/in/dina-tom%C5%A1i%C4%87-phd-mba-246ba533/recent-activity/all/>

206 Izvor: <https://static.brandirectory.com/reports/brand-finance-soft-power-index-2024-digital.pdf>
207 Više dostupno na: <https://lidermedia.hr/aktualno/ekskluzivno-osam-podrucja-nacionalnog-brendiranja-bez-kockastih-dresova-26278>

Iako se radi o malom uzorku i predefiniranom izboru odgovora, i iz njega je indikativno kako se evaluira turistička reputacija Hrvatske. Ako se sažmu do sada poznati rezultati, reputacija Hrvatske je: lijepa zemlja (Google), privlačna (Soft Power Indeks 2024), koja je ugodna i sigurna turistička destinacija (LinkedIn) te ima jako dobru nacionalnu nogometnu reprezentaciju (FIFA 2024).

Izazovi izgradnje i održavanja željenog nacionalnog reputacijskog profila

Odgovor na pitanje kakav reputacijski profil zemlja želi imati često nije jednoznačan. Za ideju kreiranja željene nacionalne reputacije potrebno je definirati i uprizoriti željenu stratešku posturu Hrvatske koja će istaknuti snage i posebnosti Hrvatske te njezine konkurentske i kompetitivne prednosti, a zatim uskladiti i donositelje odluka u brojnim tijelima nacionalne razine i njihovo sinergijsko djelovanje. Metaforički, bitno je da su putanja i odredišna luka unisono prepoznati, odabrani i dosegljivi te da svi sudionici na tom metaforičkom putovanju usmjeravaju vjetar, struje i valove u smjeru odredišne luke prema kojoj plovi reputacijski brod. Jednom kad se postigne konvergencija djelovanja, izazov je i zadržati ju, s obzirom na činjenicu da mandat donositelja odluka najčešće traje ograničeno. Za osiguranje stabilnosti koja je potrebna reputacijskom profilu, pri polazišnoj reputacijskoj analizi, korisno je povezati **svrhu reputacije – reputaciju za što i reputaciju u odnosu na koga s odgovarajućim mjerenjem reputacije**, tj. konkretizirati prema kojoj se referentnoj grupi od interesa usmjerava reputacijsko djelovanje (Lewellin, 2002.). Kako države mogu imati reputacije za svoja različita obilježja, ponašanje i učinke, odgovore na ova generička pitanja potrebno je situirati u kontekst unutar kojeg se želi djelovati. Na taj način započinje se izgrađivati reputacijski profil zemlje, ali i upravljati njime.

Pogled na druge zemlje i njihova iskustva sugerira da se često ovakvi poduhvati provode kao nacionalni projekt s krovnim vodstvom. Primjerice, Švedska koja je vodeća na globalnoj ljestvici najrespektabilnijih zemalja RepTraka, svojom reputacijom upravlja iz vladine agencije – Swedish Institute. Institut je iznjedrio privlačan narativ, odnosno poruku-slogan „Sharing Sweden“ putem kojeg permanentno odašilje priče o Švedskoj i svemu što su vrijedne činjenice i pozitivno o toj zemlji: od toga kako je živjeti i raditi u njoj, kako je vidjeti svoj poslovni pothvat, do načina života njezinih stanovnika, kao i posebnih pothvata unaprijedena kvalitete života i okoliša, primjerice ljudi s posebnim potrebama. Hrvatska bi imala sjajan pozitivan sadržaj za takav narativ, a njegovo emitiranje rado bi podijelili i stanovnici. Uz identifikaciju ključnih interesno-utjecajnih grupa koje Hrvatska želi targetirati putem svog reputacijskog portfolia, krovni nacionalni narativ bio bi važna dodatna pokretačka snaga, kao što je iznjedreno obilježje „lijepa“ u prethodnim godinama. No, reputacija Hrvatske treba sadržaj koji će poticati željeno ponašanje nerezidenata i djelovanje rezidenata. Kao primjer za takav nacionalni pothvat može poslužiti Island i njihov projekt stvaranja krovnog brenda Islanda – Island naturally – In, čiji

su sadržaj snažne gospodarske grane Islanda, jaki društveni segmenti poput zdravstva te preferirane sposobnosti poput dizajna (Dinnie, 2008, str.184).

Ako reputacija određuje podupiru li njezini stanovnici zemlju kroz indikator njihova ponašanja, tada bi specifična reputacija Hrvatske bila negativna, s obzirom na dugotrajni val iseljavanja, otežano privlačenje stranih investicija te veliki fiskalni teret oporezivanja rada i poreza na dodatnu vrijednost. Ako bi se reputacija Hrvatske sagledavala prema tri dimenzije RepTraka, procjena autorice je da bi u dvjema od spomenute tri dimenzije imala pozitivno evaluiranu reputaciju, a negativno u dimenziji efektivno upravljanje. Najbolje evaluirana dimenzija bila bi privlačno okruženje. U dimenziji naprednosti ekonomije evaluacija bi bila granično pozitivna. Ako bi se u reputacijskoj evaluaciji koristili elementi Anholtovog konkurentskog identiteta (2007), tri elementa bi prema procjeni autorice zasigurno bili pozitivni: ljudi, turizam te kultura i baština.

Jednom targetirane ključne interesno utjecajne grupe i nacionalna postura s pripadajućim narativom, pomogla bi u izgradnji i upravljanju reputacijskim profilom, i posljedično, kontroliranjem reputacijskog jaza. Bez obzira na e-reputacijsku dimenziju zemlje koja je sličnija imidžu nego identitetu, i stoga cijeli konstrukt čini fragilnijim, reputacija je relativno trajna i teško ju je mijenjati u kratkom roku. Stoga ne postoji lijek ili formula za brz popravak reputacijske štete. Stoga je potrebno razviti tzv. *multistakeholdersku* strategiju za efektivno upravljanje reputacijom. Za razvoj reputacijske strategije pogodan je integrirani reputacijski okvir izgradnje i upravljanja nacionalnom reputacijom u koji je utkan strateški upravljački alat: dinamičke sposobnosti. On preuzima holističku ulogu konteksta, sadržaja i procesa na nacionalnoj razini i predstavlja stratešku platformu za proaktivno upravljanje održavanjem i promjenama nacionalnom reputacijom. Dinamičke sposobnosti (Helfat i dr., 2007; Teece, 2007; Teece, Pisano, Shuen, 1997) definiraju se kao kolektivni, menadžerski i organizacijski kapacitet poduzeća da svrsishodno kreira, proširuje i transformira svoju resursnu bazu, kako bi postiglo kongruentnost s promjenjivom poslovnom okolinom i osiguralo održivost, a čine ih tri osnovne komponente: kapacitet opažanja i oblikovanja prilika (eng. *sense*), kapacitet djelovanja u smislu realizacije prilike (eng. *seize*) te kapacitet upravljanja prijetnjama i transformiranja resursne baze (eng. *transforming or reconfiguring*). Primijenjeno na nacionalnu razinu, sposobnost opažanja i praćenja stanja okruženja, promjena preferencija i narativa relevantnih interesno-utjecajnih skupina trajna je aktivnost koja informira daljnji korak u procesu: sposobnost ili kapacitet djelovanja za realizaciju uočene potrebe za promjenom ili prilike kojom dobra reputacija može doprinijeti snaženju strateške posture. Naposljetku, transformacijski korak srž je promjene koja je potrebna u reputacijskom profilu kako bi zemlja nastavila koristiti njezin potencijal. U svemu navedenom pomažu kolaborativne strategije (Tipurić i Tomšić, 2016): strategije razvijene u odnosu na socijalno tržište ideja iz kojeg proizlaze inovacije i disrupcija. One preuzimaju ulogu sadržaja i fokusirane interpretacije konteksta unutar kojeg se promatra potrebna dogradnja, promjena ili očuvanje postojećeg reputacijskog profila.

Osim nacionalnog reputacijskog instituta koji je prijedlog autorice za upravljanje reputacijom Hrvatske u skladu s ostvarivanjem korisnosti njezinog punog potencijala, reputacijski ambasadori iz svakog dijela područja koja su forte Hrvatske bili bi odličan alat, kao što to već jesu sportaši, turističke destinacije i brendovi, pa i digitalni nomadi koji postaju sve brojniji u lijepoj zemlji Hrvatskoj.

5. Zaključna razmatranja

U suvremenom kompetitivnom okruženju, u kojemu se države bore za pozornost na mnogim poljima, bilo da je riječ o investicijama, privlačenju turista, proizvodima, predstavljanju načina života, kulturnoj baštini i drugim elementima, nacionalna reputacija (p)ostaje značajan, vrijedan i jedinstven resurs koristan svakoj zemlji, ako je pozitivan. Benefiti pozitivne reputacije teško su nabrojivi, posebice zbog njezine osobine da djeluje kao zamjena za nedostajuće informacije u trenutku donošenja odluka i jednako tako kao zalog povjerenja, rezervoar kredibilnosti i tzv. *benefit of the doubt* ambasador. Reputacija zemlje svojstvena je svakoj zemlji ponaosob u njezinim specifičnim dimenzijama, dok se opća reputacija može kolektivno evaluirati kao pozitivna ili negativna.

Tradicionalni pristup sagledavanja reputacije zasniva se na kolektivnoj kumulativnoj prosudbi, odnosno sintezi mišljenja, doživljaja i stavova interesno-utjecajnih skupina organizacije, dok se novija istraživanja oslanjaju na reputacijske zajednice (Ravasi i dr., 2018, str. 590 – 591) i njihovu specifičnu evaluaciju obilježja, djelovanja i ponašanja subjekta u fokusu (primjerice, MacMillan i dr., 2005.). Suživot obaju pristupa koristan je za ostvarivanje različitih ciljeva zemlje, pa se izgradnji i upravljanju reputacijom na nacionalnoj razini u ovom radu pristupa iz strateške perspektiva koja uvažava da je opća reputacija zemlje krovni koncept (eng. *umbrella construct*) koji čine utjecaj iz *multistakeholderske* perspektive posebice teško mjeriti, zbog utemeljenosti na percepciji i prosudbi koje variraju kroz različite *stakeholderske* grupe (primjerice Dowling, 2016a.; Mishina i dr., 2012.; Lange i dr., 2011). Reputacija se gradi i održava kroz sustavne napore na nacionalnoj razini: vlade i institucija u sferama gospodarskog i političkog djelovanja, javnoj diplomaciji, marketingu, kulturi, turizmu, sportu i drugim područjima od interesa pojedine zemlje. Pored spomenutog institucionalnog djelovanja, reputaciju zemlje grade, održavaju i unaprjeđuju svi njezini stanovnici i organizacije koje dolaze u kontakt s nerezidentima. Vlade pripremaju sveobuhvatne razvojne strategije, zahvaljujući kojima se nadaju unaprijediti svoje zemlje konkurentnosti i steći bolju konkurentsku prednost na globalnom tržištu. Metode i alati koji postaju sve popularniji u pripremi ovih strategija slične su ili identične onima koje se tradicionalno koriste u poslovnom upravljanju.

Svrha je ovog rada objasniti reputaciju i odmaknuti se od stereotipa da se radi samo o impresijskoj kategoriji ili o nekom opakom problemu (eng. *wicked problem*) te raspraviti implikacije za buduća istraživanja o reputaciji Hrvatske. Stoga se u

radu predlaže konceptualni strateški okvir izgradnje i oblikovanja nacionalne reputacije Hrvatske, kao i upravljanja njome. Model je jedinstven i po činjenici da povezuje elemente izgradnje reputacije zemlje s komunikacijskim i bihevioralnim elementima, što ga čini kros-disciplinarnim i pogodnim za daljnja istraživanja u različitim disciplinama. Uz navedeno, u radu se recentni uvidi organizacijske razine istraživanja podižu na novu jedinicu analize – nacionalnu razinu, a radi se isključivo o primjenjivim i relevantnim uvidima koji mogu pomoći u premošćivanju jaza nedostajućih istraživanja o ovoj kompleksnoj temi.

Reputacijski jaz, koji odražava razliku između reputacijske samo-evaluacije i evaluacijskih reprezentacija nerezidenata od interesa, novoistaknuti je strateški alat koji pridonosi efektivnosti strateškog upravljanja nacionalnom reputacijom te s konceptualnim integriranim modelom reputacije zemlje čini znanstveni doprinos rada. Potencijalni nedostaci rada su što nije provedeno empirijsko istraživanje na temelju oblikovanog modela ili drugih navedenih reputacijskih mjernih ljestvica, no rasprava obrazlaže stanje i sadrži originalno oblikovan okvir za provedbu aktivnosti potrebnih za empirijsku provjeru reputacije Hrvatske.

Naposljetku, Hrvatska uskoro pristupa novoj globalnoj asocijaciji, OECD-u, u kojoj je kompetitivnost zemalja članica jednako vrijedna kao i ekonomska suradnja i razvoj. Možda je već prošao „zadnji čas“ da znanstvenici progovore o temi nacionalne reputacije. U tom svjetlu ovaj rad treba promatrati kao pionirski pothvat usmjeren na izazov otvaranja i nove istraživačke teme i inicijative za pokretanje institucionalnih promjena potrebnih na nacionalnoj razini za upravljanje reputacijom Hrvatske.

Literatura

- Ajzen, I. (2001). Nature and operation of attitudes. *Annual Review of Psychology*, 52, 27-58.
- Albert, S. i Whetten, D. A. (1985). Organizational identity. *Research in Organizational Behavior*, 7, 263-295.
- Anholt, S. (2007). *Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. Palgrave Macmillan, UK.
- Barnett, M. L., Jermier, J. M., Lafferty, B. A. (2006). Corporate Reputation: The Definitional Landscape. *Corporate Reputation Review*, 9(1), 26-38.
- Dinnie, K. (2008). *Nation Branding: Concepts, Issues, Practice*. Oxford: Elsevier Ltd.
- Dowling, G. (2016). *Winning the Reputation Game: Creating Stakeholder Value and Competitive Advantage*. Cambridge. Massachusetts. London. England. The MIT Press.
- Freeman, R. E. (2010). *Strategic management: A stakeholder approach*. Cambridge University Press. New York.
- Helpat, C. E., Finkelstein, S., Mitchell, W. Peteraf, M., Singh, H., Teece, D., Winter, S. (ur.). (2007). *Dynamic Capabilities: Understanding Strategic Change in Organizations*. Oxford Blackwell. London.

- Jain, R., Winner, L. (2013). Country reputation and performance: The role of public relations and news media. *Place Branding and Public Diplomacy*, 9, 109-123. <https://doi.org/10.1057/pb.2013.7>
- Lange, D., Lee, P. M., Dai, Y. (2011). Organizational Reputation: A Review. *Journal of Management*. 37(1), 153-184.
- Lewellyn, P.G. (2002). Corporate reputation. Focusing the Zeitgeist. *Business&Society*, 41(4), 446-455.
- MacMillan, K., Money, K., Downing, S., Hillenbrand, C. (2005). Reputation in Relationships: Measuring Experiences, Emotions and Behaviors. *Corporate Reputation Review*. 8(3), 214-232.
- Mahon, J.F. (2002). Corporate Reputation: A Research Agenda Using Strategy and Stakeholder Literature. *Business and Society*, 41, 415-445. <https://doi.org/10.1177/0007650302238776>
- Melewar, T. C., Nguyen, B., Syed Alwi, S. F., Navare, J. (2017). Guest Editors' Introduction. *International Studies of Management & Organization*. 47(3), 217-219. <http://www.doi.org/10.1080/00208825.2017.1318016>
- Mishina, Y., Block, E. S., Mannor, M. J. (2012). The path dependence of organizational reputation: how social judgment influences assessments of capability and character. *Strategic Management Journal*, 33, 459-477.
- Mitchell, R. K., Agle, B. R., Wood, D. J. 1997. Toward a theory of stakeholder identification and salience: Defining the principle of who and what really counts. *Academy of Management Review*, 22(4); 853-886.
- Nye, J. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. Basic Books: New York.
- Nye, J. (2017). Soft power: the origins and political progress of a concept. *Palgrave Communications* 3, Article No:17008, str. 1-3. <https://doi.org/10.1057/palcomms.2017.8>
- Passow, T., Fehlmann, R. and Grahlow, H. (2005). Country reputation: From measurement to management: The case of Liechtenstein. *Corporate Reputation Review*, 7 (4), 309-326.
- Pollock, T. G., Lashley, K., Rindova, V. P., & Han, J.H. (2019). Which of these things are not like the others? Comparing the rational, emotional, and moral aspects of reputation, status, celebrity, and stigma. *The Academy of Management Annals*, 13(2), 444-478. <https://doi.org/10.5465/annals.2017.0086>
- RepTrak - The Ultimate Reputation Guide (2019). Dostupno na: https://prowly-uploads.s3.eu-west-1.amazonaws.com/uploads/landing_page_image/image/216962/3a47e07e6ea1db34e42f779b071acf44.pdf (pristupljeno: lipanj, 2024)
- Ravasi, D., Rindova, V., Etter, M. A., Cornelissen, J. 2018. The Formation of Organizational Reputation. *Academy of management annals*. 12(2), 574-599.
- Shamma, H. (2021). Ranking Country Reputation A D8 Perspective. *Academy of Marketing Studies Journal*, 24(4), 1-16.
- Shamsie, J. (2003). The context of dominance: an industry-driven framework for exploiting reputation. *Strategic Management Journal*, 24, 199-215. <https://doi.org/10.1002/smj.291>
- Skoko, B. (2021). *Strateško komuniciranje država – javna diplomacija, brendiranje država i nacija, međunarodni odnosi s javnošću*. Zagreb-Sarajevo: Synopsis, Plejada, i Edward Bernays visoka škola za komunikacijski menadžment.

- Szwajca, D. (2017). The importance of the reputation of a country in the process of building its competitive advantage on the global market, *Scientific Journal WSFiP*, 1, 99-114. <https://doi.org/10.19192/wsfp.sj1.20177>
- Teece, D. J. (2007). Explicating dynamic capabilities: The nature and microfoundations of (sustainable) enterprise performance. *Strategic Management Journal*, 28, 1319-1350.
- Tipurić, D. (2014). Iluzija strategije, Razotkrivanje socijalno konstruirane zbilje poduzeća. Sinergija: Zagreb.
- Tipurić, D., Tomšić, D. (2016). Collaborative strategies to heal the competitive paradigm shortcuts, u: Tipurić, D., Kovač, I. (ur.). *Proceedings of the 4th International OFEL Conference on Governance, Management and Entrepreneurship: New Governance for Value Creation, Towards Stakeholding and Participation*. CIRU – Governance research and Development Centre. Zagreb, 1247-1260.
- Tomšić (2023). *Korporativna reputacija – interdisciplinarna paradigma*. Zagreb, Školska knjiga d.d., i Sveučilište VERN.
- Tomšić, D. (2015). Uloga korporativnog ugleda u izgradnji dinamičnih sposobnosti poduzeća. Doktorska disertacija. Ekonomski fakultet sveučilišta u Zagrebu.
- Wartick, S. L. (2002). Measuring corporate reputation: Definition and data. *Business & Society*. 41(4), str. 371 – 392.
- Zahra, S.A. (2007). Contextualizing theory building in entrepreneurship research. *Journal of Business Venturing*, 22(3): 443 - 452. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2006.04.007> .

SUORGANIZATORI / CO-ORGANIZERS

IRMO

Institut za razvoj i međunarodne odnose
Institute for Development and International Relations

Filozofski fakultet

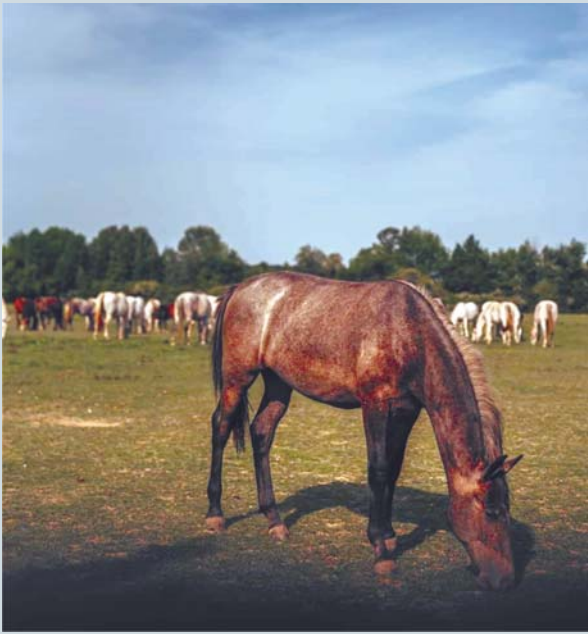
PAR
UNIVERSITY OF APPLIED SCIENCES
VELEUČILIŠTE

SPONZORI / SPONSORS

BORBUR

ISSN 2991-7921

9 772991 792004